

शान्ति
मोक्षमर्

म
व
ग
न

मो०
१

५

श्रीगणेशाय नमः तरणिमुकुरनेवोत्तेजनाभांशरीरपतिहृतिमनुमायांमस्मिचंद्रांतराभाः स्थिरदृग्गामसंगंयंनयन्यथात्वंतदभयममृतंसत्यतगीदेगवेदं १ कणाभक्त
 मंभक्तवरांजैमिनिक पिलोपतंजलिचनुमः श्रीमद्यासवचोवुद्धिनयसीकरवर्षिणोर्मुदिग्न २ सर्वविघ्नशतामाविश्विकीर्षपूर्वपहृष्य श्रीनारायणधीरेशहृषोहरोनुमः
 ३ वदन्समाहृत्यविभिन्नदृश्यान्कोशचिनिश्चित्यचपाठमयं प्राचांगुहृणामनुसृत्यवाचं व्याकुर्महेभास्मोहधर्मान् ४ उज्जानेधिरकोशविग्रहवलंपद्येषुनैवश्रितंगेभीरेषु
 नसेतवौनविहिताः कूटाननस्फोरिताः नहिन्नानतमश्वगननततिभेक्ताननाह्लादिजानोदीनाश्वर्वि
 ५ भीषणानविहिताः श्रीलक्ष्मणार्थीश्रितैः ५ ननुमोक्षोनामशरीरनोशादनोत्ति अशरीरंवावसंतंनधियाधियेस्मशेतइतिश्रुतेः स
 चस्यमेवोपनमतीतिकितदर्थशास्त्रेणोतिचेन्न कर्तव्यमेवकर्महजानतामित्रक शन अकर्मोणोहिजीवंतिस्थावरनेतरेजनाः १ यावद्गोतनपानाच्चयावच्छापोपमेवनात्
 प्राणिनः कर्मणांवृत्तिमाप्नुवंतिनरर्षभेतिआरण्यकेप्राक्कर्मसद्भावसाधनात्स्थलदेहनाशे पिकर्माश्रयलिंगदेहनाशयोगात् तत्र कार्यः नजीवंतीतिसंवंधःइतरेजनाइ
 तिदृष्टांतः तथाचायंप्रयोगः स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति १ यावदितिकात्स्त्र्यत्पदलोपेपंचमौगोतनपान
 मारभ्यच्छापोपमेवनंप्रतिमद्वारकंभोगंवारभ्यसर्वोवृत्तिजीविकांकर्मणोवाप्नुवंतीतियोजनासद्योजातस्यहिगोवत्सस्यस्तनयानेपवृत्तिः प्राग्भवीयेष्टसाधनताज्ञानजन्यसंस्का
 रपूर्विकाश्चस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिर्वदृश्यते एवंमरणात्रासोपिप्राचीनमरणजडः स्वातुभवसंस्कारस्योणोमात्रस्यसिद्धोतोस्तिप्राचीनकर्म किंचकौलिकशास्त्राप्रसिद्धा
 यथाचैत्रः सुदेहेकंटेकेननुज्ञेसतिव्यथतेएवंशुक्रतायांस्वदेहप्रतिमायामपिकंटेकेननुन्नायांव्यथते तत्रयथाहेतुतांतांक्षातवैषम्यंरश्यतेवात्यवाकंवेधादिदृष्टंद्वारम
 स्तिकितकेवलमहृष्टमेव एवंप्राक्कर्मसद्भावसिद्धेः तत्रपूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाऽनादिः संसारः एवमनादित्वादानंत्येचास्पसिद्धं तर्हिअनादिभावसम्बन्धसायोगात्संनरु
 र्थकंशास्त्रमितिचेतस्संनवयमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादेः संसारस्यसंबन्धसत्त्ववशमः यद्वास्पपरशरीरेदववितोलींगशरीरेआभिमानिकतादात्मा ॥ ॥ ॥

श्री ६

एक ३

राम०

१

दपितहर्ममास्कोपपत्तेः अभिमन्त्रत्वमपिनवास्तैः अनुपदोक्तश्चायोपसेवनन्यायेन परकल्पितसंबंधेनापि व्यवहारनिर्वाहे सति तत्सत्त्वकल्पनानौचित्यात् संसारस्य सिसृक्षादाव
 वदन्नेनैकाहचिक्कवतीति विवयतया गुरुगवत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबंधसमन्यत्वायोगाच्च यथानौका स्थस्तीरतंगैर्वाच्यमाणेपयति यथावा प्रत्यग्भूतमपि मुखं मुकुरः
 परागिवदृश्यति यथावा तद्दहनमपि प्रसक्तोक्तं उपनेत्रमहिम्ना स्थूलमिव भातितद्वत्कूटस्थे दृष्ट्वा त्रेहमेव प्रतीतिं विद्वितीयं दुर्लभं च सृष्टेर्दृष्टिमाह्वारं च लब्धव्यत्वस्य
 लत्वाद्यागे यो युज्यत सर्वेति नास्माकं किंचिद्वधेयसत्त्वनास्ति सत्यं संसारगतमेव सर्वं वाद्युक्तो दोषो परिहार्यः तस्मात्संसारकल्पिकायाश्च विद्यायाश्चात्मविद्यायानि वृत्तौ समूह
 ससंसारस्योच्छेदो वश्यं भावीति विद्योत्पत्तये शास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धं तत्र नानाविधानुरूपेयान् कुरुफलान् राजधर्मान् आपदमोक्षचक्रत्वाच्चरन्तमुद्दिशः सर्वायिनि
 वारणां आत्यंतिकश्रेयोहेतुं धर्मजिज्ञासमानो राजायुषिष्ठिरुवाच धर्माः पितामहे नोक्ता राजधर्माः श्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पाश्र्वेति पितामहेनेति
 श्रेष्ठं वात्सल्यं वसुचितं राजधर्माः श्रिताः राजधर्मा गत्वेनोपस्थिताः धर्माः आपदमोक्षाः उक्ताः श्रेष्ठः प्रशस्तमोक्षो ह्यधर्मस्तं आश्रमिणां मित्युक्तेर्गृहस्थादीनां सर्वेषामप्य
 नाधिकारो दर्शितः तथा च याज्ञवल्क्यः सत्याश्रमैर्विजितासः समस्तैरेवमेवेति १ कर्मज्ञानफले विभजति ज्ञानश्रेष्ठं वक्तुं सर्वेति सर्वत्रासूत्रेषु धर्मो विहितो वेदेन श्रुति
 होत्रं जुह्यात्स्वर्गकाम इत्यादिनाश्च ह फलः सत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

2

2

७१

79

संवेद्यतयः फलं सति सद्भिः विषयेतपः आलोचनं अवगमनं निदिध्यासनं तत्त्वकृतं तस्य फलं साक्षात्कारः सः अवेत्यमरणात् प्रागेव भवति ज्ञानं दृष्टफलमिदं सत्यं ननु तर्हि तदप्यवक्रियतां किं धर्मोत्पादकाहवदिति अयमर्थः विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादि श्रुतेः अश्वेन जिगमिषतीति वत्कारणास्पदात्वेनान्वयात् विद्यार्थत्वं कर्मणां यद्वासंवेद्यतयस्य

श्रीगणेशायनमः नारायणं नमस्कृत्य नमः चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदाहरेत् १ पुष्पिष्ठिरुवाच
धर्माः पितामहे नोक्ता राजधर्मा श्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव २ ॥ ॥ ॥

प्राधान्यात्ज्ञानेच्छैव कर्मसाध्या योक्तं प्रत्यविदिषां विविदिषांबुद्धेः कर्माणां न्यायश्रुतिहताथगिर्यस्तमायां ति प्राहृदंते घनांवेतितथायोवेदे हम् नेमांगसं क्रियतर
तिस्मृतेः चित्रश्रुद्यर्थमेवकमीणी तिवेधाभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ राम०

2

तत्राप्येकविंशतिगुणीहिलामोनिप्रसूतं अवगादिमिद्विष्वकर्मभोवजन्त्या द्वितीयेष्टोत्पत्तिरेवकर्मफलं इत्युक्तं पत्न्यांतरमाध्यान्तरीयेचित्रशुद्धिकर्मफलं ज्ञानेच्छादिकं संवीयन्तांतर
साध्यमिति विवेकः एवं ज्ञानाद्यर्थमपि कृतात्कर्मणाः तद्यथा कृतफलार्थनिमित्तेष्टोपागंधर्तयद्येते एवं धर्मवर्गमागमर्थाश्च नृत्तयंतस्मात्तयोक्तास्ति दर्शनात् आनुवंगि
कं स्वर्गाद्यपि भवति तथा स्वर्गाद्यपि कृतं तत्तद्विषुद्धदेवतादिदेहोत्पादनद्वारा मोक्षाय भवति यथाहुः विद्वद्ग्राह्यादिदेहेन नयेद्भुज्यते यदमिति भोगं भोगुरमीहं ते वद्विष्णु उरो

भीष्म उवाच सर्वत्र विहितो धर्मः संप्रपेक्षतयः फलं बहुद्वारस्य धर्म
सनेहास्ति विफला क्रिया २ २ २ ॥ ॥ ॥

धन इति च तथा हृष्टफलः पुत्रकामेष्वादिगुणधर्मः सद्यः फलप्रदर्शनेन वैदिकधर्मे च दोषादनद्वारा राशेयोदेहीरतिनधर्मक्रियाविफला सर्वथापि कृतो धर्मो मोक्षद एवे स
र्थः स्वर्गः सत्यफलोदय इति पाठे स्वर्गाद्येतेनैव किं विहितोपि धर्मः सत्यमवाधिते फले मोक्षाख्यं तदुदयाय भवति विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्या संपोष्येष्टयत्क न्यायेन दक्षेद्रिय
कामस्य जडुयादिति वाक्यान्तरानित्य सापिद्वैतं द्रियार्थं त्वमिव स्वर्गाद्यर्थानामपि यज्ञादीनां विद्यायै त्वमिष्टं केवलकामसापि धर्मसंपादय्यापरमप्रत्ययत्वमाह्वद्विनिपातं
२१ ततनादगीयं २ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
३

यस्मिन्निति विधानदिच्छा चित्रसंस्कारस्वर्गपुत्रादिकामेषु यस्मिन् विषये द्वारभूते कामे अभिजानातिश्रेयस्त्वेन ३ पर्येति पर्यालोचयति तेनैव द्वारेण चित्रमुद्घोससां असां रगा
रितद्वज्जं ४ व्यवसिते निश्चिते लोके स्थिते गदिसत्यलोकं पर्येते बहुदोषे ऐश्वर्यतारतम्यपि कृत्वा दिदोषवद्भेदे दोषदर्शननिश्चयेन वैराग्ये प्रतीत्यर्थः व्यवस्थिते इति पाठे विवि

3

यस्मिन् यस्मिन् विषये यो यो याति निश्चयं सतमेवाभिजानाति नामं भरतसत्तम ३ पथापथा चैवं लोकतंत्रमसारवत् तथा तथा विरा
गोत्रजायते नात्र संशयः ४ एवं व्यवसिते लोके बहुदोषेषु धिष्ठि आत्म मोक्षमिति तत्रैव यते तमतिमान्नाः ५ धिष्ठिरुवाच नष्टे धने वा द
हो कंतमेव हि पितामह ६ भीतवाच नष्टे धने वा दारे वा प्रवेपितरिवामते अहो दुःखमिति ध्यायत शोकस्मापचितिंचरेत् ७ अत्राप्य
साहं रंतीमिति हासं प्रगतने पथासेन जितं विप्रः कश्चिदेत्याव्रवीत्कतह त ८ उत्र शोकाभिसेत संगजाने शोकविद्वलं विषम
मनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यपुत्रे पितरि यमते पपापुत्रा नुदे

चरूपेणावस्थितेति ५ तन्मेतां मे ६ ध्यायत अतो मदाज्ञमिति श्रुतेरात्मनोऽन्यत्सर्वदुःखरूपमिति श्रुत्य नुमानादि आलोचयत अयचितिंचरेत् तस्मिं शोकमात्मवि
दिति श्रुतेरात्मज्ञानार्थं शोकप्रतीकारहेतुं शमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ८ सतं शोकेन उत्र उत्र शोकेनैव पाठः सतापोऽनर्वादिहीनः विद्वलत्वं वासं द्रियचलनशून्यत्वं विषमं
दं मनोपम ९ ॥ ॥

राम०
३

किंचिति सूत्रः सर्वोपशोचाः शोकाक्रान्तास्वेत्यतो निशोकं परमं चैष्टव्यमित्यर्थः १० तदेवाह्वयमिति त्वंचाहंवेति भोक्तृवर्ग उक्तः येवेति देहेंद्रियविपदादिभोग्यवर्गः
तद्व्ययं तन्मागतं यत्र चलवर्गोदकवध्नीयते तद्वैतमशोकपदं दैतं तस्य शोकमित्यर्थः तथा च श्रुती भवतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति द्वितीयादौ भयं भव

किंच मुत्स्यसि मूढस्त्वं शोचः किमनुशोचसि यदा त्वामपिशोचंतः शोचापासंति तां गतिं १० त्वंचैवाहं च ये वा
मेत्वा मुपासंति पार्थिव सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवा गता वयं ११ सेनजिउवाच का बुद्धिः किंतयो निप्रकः स
मा धित पोधम किं ज्ञानं किं श्रुतं चैव यत्प्राप्य न विषीदसि १२ ब्रह्मणा उवाच पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिष्ठ
क्तानि सर्वशः उत्तमाधममध्यानि ते युतेष्विह कर्मसु १३

तानि च ११ बुद्धिरुपपत्तिः तपः तदालोचनं समाधिः बुद्धेरेकत्र पर्यवसानं ज्ञानं साक्षात्कारः श्रुतं एतेष्वर्थेषु प्रमाणं १२ तत्र बुद्धिमाह सादृश्येन यश्येति व्यतिष्ठितानि
व्यासनि उत्तमाधममध्यानि देवतिर्यग्नुष्णदीनिकर्मसनिमित्तभूतेषु १३

मो०
४

एवंकर्मजंडुः खंदेवादीनामप्यस्तीतिदृश्यमानभूतदृशेतेनोपपाद्यतन्निदृज्ञावस्युपपत्तिमाह आत्मेति योगमहमिति प्रतीतिगोचरात्मासोपिनमविन्मात्रसत्त्वं चिद्रूपत्वात्तस्य
भासभासकयोश्चदशालोकयोः प्रतिद्वेषयः एवमहमर्थाद्विरात्मानं विविच्यतत्रैव प्रथिव्याद्यव्यक्तमिति सर्वसत्तदन्तमाहमसीवाश्चिदीममसत्त्वमिति एतेदेवाभासेन
दृयति यथा ममेति अयंभावः पथादर्यगावति विवीतं मुखं नत्वरूपतः स्वमुखं दृश्यत्वात् नाप्यन्यत् तद्वानिरेकेणाभावान् एवंमायाकल्पितेषु द्रियमनोऽविरादर्यगेषु स्युः

आत्मापि चायं नमससीवाश्चिदीमम यथा मम तथा न्येषामिति चिंत्य न मे व्यथा १४ एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रह
ष्ये न च व्यथे १५ यथा कण्टकं च काण्डं च समेपातां मद्गोदधौ समेत्य च व्यपेतां तद्भूतसमागमः १६ एवं पुत्राश्च पौत्रा
स्वज्ञातयोवांश्च वास्तथा तेषां स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तैः १७ १७ ॥ ॥ ॥

लसत्सहस्रमतेषु प्रतिफलितश्चिरात्मा विराट् सत्त्वांतर्यामिभावेन दृश्यो न प्रत्यगात्मा नापि ततोऽन्य इति एवमुपपन्नमात्मैकत्वं विंशत्यानेन साक्षात्कृत्य न मे व्यथेति तत्फलमुक्तं
१४ तद्वाच्ये एतामिदं न हर्षोऽपि व्यथेति भावः १५ बुद्धिमुक्त्वा आलोचनं आह यथेत्यादिना १६ तपःफलमाह एवमिति १७ ॥ ॥ ॥

राम०
४

अदर्शनादिति नास्ति दर्शनं दृश्यत्वेन न दृष्टत्वेन वा प्रकाशो यस्य तददर्शनं शुद्धचिन्मात्रं तस्मात् आपतितस्तव पुत्रनिशेषः त्वात्वाचिन्मात्रं असौ पुत्रो न वेदस्त्वप्रोपलब्धः
सर्ववत्कल्पनामात्रत्वात् तस्यात्वमपि तच्चिन्मात्रं न वेत्तु चित्तश्चिन्मोक्षयोगात् किमनुशोचसीत्यस्य अयं भावः शोच्यः पुत्रः किं विद्यात्मा उता चिद्रूपो देहो वा नाद्यः चित्त
एकत्वादविनाशित्वाच्चकः केन शोच्यः नांत्यः लोष्टादेरपिशोच्यतापत्तेरिति १४ कुतस्तर्क्यं शोक उल्लसतीत्याशंक्याह कस्मेति विभिः तस्मात्त्रिः विषयेषु प्राप्यमाणो ह्यपि मोहा

अदर्शनादापतितः पुनस्मादर्शनं गतः नत्वासौ वेदनत्वं तंकः सन् किमनुशोचसि १४ तस्मात्त्रिषु भवंदुःखं दुः
खार्त्तिषु भवंदुःखं सखात्संजायते दुःखं दुःखमेव पुनः पुनः १५ सखात्मानं तं दुःखं दुःखं सखात्मानं तं सखं
सखदुःखं समनुष्णाणां वक्रवत्परिवर्त्ततः २० सखात्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्समे सखं न निमित्तं लभते दुःखं न नि
मित्तं लभते सखं शरीरमेवैयतनं दुःखस्य च सखस्य च २१

तच्च अतस्मिन्पापीशदुःखार्त्तिः दुःखनाशः तज्जसखं तेन दुःखार्त्तिरेव सखमिति वदन्त्यराजः २१ शरीरं स्थूलसूक्ष्ममेवेनादिविधं तदेव सुखं वेदयतनं आश्रयः न स्यात्मा तदभावे
समिसमाधोरात्मनि दुःखाद्यनुपलंभात् जायतस्त्वयोस्तव तदुपलंभकं देहो याधिकः जलावां च त्यागि व वज्रं च देः दुःखादेरात्मधर्मत्वेव द्रोह्य वराश्रयनाशं मंतोरागा संतिकुतः
विच्छेदायोगात् घटे यावद्दुपनशादर्शनादिति भावः २१

मा.
५

यद्यदित्यत्राद्योयच्छेदेतदर्थः यस्माच्छरीरेवदः स्वायाश्चयस्तस्मात्तदेहीदेहाभिमानीयेनयत्कर्मकरोतीतेनैवफलमश्नुते तेनयः कर्त्तासम्बन्धविदाभासोभोक्तानतपहृतिः कर्त्ताचि
दात्माभोक्तेतिवदतंसांस्वस्यावकाशोस्ति २२ जीवितंजीवनहेतुलिंगशरीरं शरीरेणस्थलेनसहजायते तेनैवेतिस्थूलस्यलिंगादन्यत्त्वमुक्तं लिंगमेवद्विविधभाविनेस्थलेभवती
त्यर्थः तथाचोक्तेवासिष्टेऽतिवाहिकगवायंत्वाद्दृष्टौस्तिवदेहकः आधिभौतिकयावद्भाग्यहीनश्चिदाभावादिनि विवर्ततेसंसारकालेविविधेनरूपेणवर्तते विनश्यतश्चमोक्षे
स्थूलदेहवत्कर्त्तादिधर्मकलिंगमपिनश्यतीत्यर्थः २३ आविष्टाः चित्तेमग्नाः विषयायेयान्ते सेतवश्चेतिलुप्तोपमासीदन्तेसीदन्तिचित्तस्यैर्विषयैरितिशेषः २४ स्नेहेननिमित्तेनतिल

शरीरमेवायतनंस्वस्वसुः स्वस्वाप्पयतनंशरीरं यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मतेनैवदेहीसमुपायुतेतत् २२ जीवि
तंचशरीरेणतेनैवसहजायते उभेसहविवर्ततेउभेसहविनश्यतः २३ स्नेहपाशैर्वद्भुविधैरास्तिष्ठविषयाजनाः अस्त
तार्थस्वसीदन्तेजलेसैकतसेतवः २४ स्नेहेनतिलवत्सर्वसर्गवक्त्रेनिपीयते तिलपीडैरिवाक्रम्यक्तेशैरज्ञानसंभवैः २५

पीडैस्तेलिकैः क्लेशैरविद्यादिभिः अनित्याशुचिदुःखानात्मसदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसवित्वात्मत्वोपपत्तिभिर्ज्ञानमूलैः ततश्चाज्ञाननाशान्क्लेशोद्धेदप्रवृत्त्याद्यभावेनदेहदुःखाद्यभा
वाविष्मत् होमोक्तः सिद्धः तथाचाक्षपादचरणाः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाशुत्तरोत्तरापतदनंतरायायादयवर्गइति २५ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

राम.

५

५७६३

अथमं चौर्यादिकलत्रापेक्षया भार्यादियोगार्थं धनसखभागिनः सर्वोपापफलभागी तु एकएवायमित्यर्थः २० पुत्रेति यथाजीवनाशेमरगुरुः स्वप्राप्य तेनया पुत्रपुत्राया
देशवनाशे पीतितेषु ममता नकार्यैत्यर्थः २१ मवाभवौरेष्वयोनैश्वर्ये २२ सत्तत्पुत्रपुकारमनपेक्ष्य उपकारकर्ता मित्रं पुत्रपुकारमपेक्ष्य उपकारकर्तृ तयोः पुत्रयाश्वभावे
वाशत्रुयोगेपि वादैव सखं लभते निर्देवाः सत्यपि सखसाधनेतुः त्विनएव न ह्यमादिकान् सदैवास्तत्तदभावात्सु त्विनएव न ह्यमात्यागादित्यर्थः ३० सखेयसखं दानं नालं

संचिनोत्पुष्टं कर्म कलत्रापेक्षया नरः एकः क्लेशमवाप्नोति परत्रेहवमानवः २६ पुत्रदारकुटुंबेषु प्रसक्ताः सर्वमा
नवाः शोकपंकाशी वैमयाजीर्णा विनगजाश्च २७ पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसंवंधिनामपि प्राप्यते समहर्षः स्वहावा
प्रियतिमं विभो २८ दैवायत्तमिदं सर्वं सखदुःखमवाभवौ असह्यसह्यपि सशत्रुर्मित्रवानपि सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो
दैवेवलभते सखं ३० नालं सखायसहो नालंदुःखाय शत्रवः नवप्रज्ञालमर्थानां न सखानामलं धनं ३१ ननु हि हिंसा
भायनञ्जायमसमदृष्टे लोकपर्यायवृत्तांतं प्राप्नोति नालं नेतरः ३१ ३१ ३१

पर्यायाः अर्थानां लाभेति शेषः ३१ जायमदृष्टता असमदृष्टेयनादिनाशाय लोकोभोग्यप्रपंचः तस्य पर्याये निमग्नो तत्र विषये वृत्तांतं सिद्धं तं प्राप्नोति सखवित् पर्यायस्तत्प्रकारे
स्मान्निमीरोऽवसरे क्रमेति विश्वः तत्त्ववित्तमीविकोदकवद्वैकं यश्च न सखदुःखैवाहर्षविषादौ लभते इत्यर्थः ३२

मा०
६

सदं निर्वृद्धिं जं दं अलसं कर्षिं दीर्घदर्शनं भागिनं सदैवं भजते स्वपमेवोपनमते न तत्तदर्थं यत्नोपेक्ष इत्यर्थः ३३ धेनुरिति ययः पातरं वेधेनः इतरेषां तत्तत्र ममता यथीतस्मादवश्यका
दधिके स्मृतान् कार्ये न्ययः यथोक्तं गोशतार्पि गोह्वीरं प्रस्यं धान्यशतार्पि प्रासादार्पि खट्वाह्वी शेषाः परविभूतय इति ३४ मूढतमाः सद्यु सिस्थाः बुद्धेः परंगताः निर्विकल्प
समाधिस्थाः एधेते वृद्धिं ब्रह्ममावाख्यां प्राप्नुवन्ति सतां सौम्यतया संपन्नो भवति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति सति सामाध्यात्र ब्रह्मभावकृतेः अत्र सद्युः स्युपन्यासो दृष्टो तादर्थ्यः अतएव

वृद्धिमंतंचशूरंचमृदंभीतंजडंकरिं दुर्बलंवलवंतंचभागिनंभजतेसखं ३३ धेनुर्वत्सस्यगोपस्यस्वामिनस्तस्करस्पृचययः पिवन्ति य
स्तस्याधेनुस्तस्येतिनिश्चयः ३४ येचमृदतमालोकेयेचवुद्धेः परंगताः तेनराः सखमेवनेत्रिश्यन्तंगितोजनः ३५ अंत्येषु
रेमिरेवीरानतेमध्येषुरेमिरे अंत्यप्राप्तिं सखं प्राहुर्दुः खमंतरमंतयोः ३६ ३६ ३६ ३६ ३६ ३६ ॥

माध्यंदिनाः पदैतत्रपश्यतीत्यादिनाससिसमाधोहैतादर्शनंतत्त्ववदामनन्ति सत्त्वमपिस्वाय्यसंयतोऽन्यतरायेहमाविष्कृतंहीनिस्वाय्येसुषुप्तौसंयतोऽन्यैकैवल्येहैतादर्शनंसंपीक
तमितिस्त्वार्यः अंतरमेतः संज्ञातोऽज्ञातस्तत्प्रसक्तिकल्पसमाधिस्थसंयंत्रितः भेददर्शीक्षिप्यति अथयत्रान्यत्रपश्यतितद्व्यंगाल्पेसखमस्तीतिअतोऽन्यद्भूमित्यादिश्रुतिभ्यः
३५ अंत्येष्वितिबहुवचने ससिसमाधिव्यक्ताभिप्राये अंत्योरितिद्विवचनंतज्जात्यभिप्राये अंतरेमर्थे ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४

राम०

विवेकिनस्त्वेतरस्यापि न क्षिप्यतीत्याह ये चेति बुद्धिः सखं बुद्धेः परं सखं पसंखासः अतस्त्वहंदातीताः सखदुःखाद्यतीताः मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं न दर्जिताः अर्था
 स्वादयः अनर्थास्तद्वियोगाः ३७ अत्यंतं प्रतिपादयति वेत्ति अत्यंतं ३८ अत्यंतं प्रतिपादयति निति अवलेपेन गर्वरागादयः सदसद्विवेकहीनाः विवेतसः का
 मदिभिर्भयविज्ञाः परिभूत्यापराधेन ३९ तर्हि मौढ्यमेव सखदमित्याशङ्क्याह सखमिति दुःखं अत्यंतं यस्या उदकं दुःखं मौढ्यं न श्रेयस्त्यर्थः आलस्यं दुःखं चापि सखोदय
 मिति पाठे सखेषु सकोडुः स्वादनुद्विग्नोदाहृतं ज्ञानसाधनानुष्ठाने उत्साहं श्रेयसिदित्यर्थः आलस्यं दुःखं सखोदयमिति पाठे तत्र आलस्यं ज्ञानसाधनेष्ववहति ३ः खं

ये च बुद्धिः सखं प्रासादं दातीता विमत्सरः तानैवार्थानचानर्थान् ययंतिकदाचन ३७ अथ ये बुद्धिः मया सावति क्रान्ता स्वमूढतां
 तेति वेत्ति पक्षं प्रति संतापमुपपाति च ३८ नित्यं प्रमुदिता मूढादिविदेव गणाश्च अवलेपेन महता परिहृता विवेतसः ३९ सखं दुः
 खं तमालसं दुःखं सखं सखोदयं भूतिस्त्वेवं श्रिया सादृष्टं हेव सति नालसे ४० सखं वापदिवा दुःखं प्रियं वापदिवा प्रियं
 प्रासं प्रासमुपासीत हृदयेनापराजितः ४१ शोकस्थानसहसाणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं ४२

सखकरं भूतिरणि माधैश्वर्यं श्रिया क्रवः सामानियजं यिसाहि श्रीरमता सतामिति श्रुत्य क्रयाविधया ४० सखदुःखं साधने प्रिया प्रिये हृदयेन हर्षशोकमपेन अपराजि
 तः अवशीकृतः ४१ शोकेति शोकमूलानि दुष्टवियोगादीनि भयमूलानि अनिष्टसंयोगादीनि अविशंति तत्कार्योत्तरेण न्यायवति ४२ ४२ ४२ ॥

कामानोविषयाणां मध्ये ४७ वैराग्यसौतिपञ्चेति लोके मानुषे दिव्यं सुगमं तस्माद्भूयो वैराग्यं ४८ न चैवं धनादित्यागे कथं देहनिर्वाह इत्याशङ्क्याह सर्वेति ह
हसखाद्ये हि कोपन्नो व्यर्थ इत्यर्थः ४९ ननु पूर्वकर्मापि दृष्टयन्तापेक्षमन्त्राहसवमिति यथा रोगारोग्यादि जानि सखदुःखानि अथार्थितात्येवलम्प्यते एवमेव विद्या

यद्यप्यनतिकामानां तत्सखस्याभिप्रेत्यते कामानुसारीषुषः कामाननुविनश्यति ४७ यच्च कामसखं लोके य
च्च दिव्यं महत्सखं तस्माद्भूयो सखस्यैतेनाहतिः षोडशीं कलां ४८ पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वा शुभं वा
संभूतं तथाभूतं भजते यादृशं कृतं ४९ एवमेव किलैतानि विद्याणि च जीवेषु परिवर्तते दुःखानि च सखानि च ५०
प्रियारणे वा १

विपसंभवादीनीलाभनाशादीनि च लभ्यन्त इत्यनर्थको यत्त इत्यर्थः ५० ५० ५० ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

ठ

४

एतां पञ्चकामसखमित्यादिना उक्तां सर्वानि ह्येवं यथा स्यात्तथा गुणवित्तो वै तद्व्याचिनः जुगुप्सेत् निर्देत कामान् विषयान् कामात् हातात् क्रोधं कुर्वीते तपि पादः

एतां बुद्धिं समास्थाय सखमास्ते गुणवित्तः सर्वान् कामान् जुगुप्सेत् कामां कुर्वीत पृष्टतः ५०

इत्त एष तद्दिषौ हो मत्सरे यमनो भवः क्रोधो नाम शरीरस्यो रहिनां प्रोच्यते बुधैः ५१ ॥

५० इत्तो नित्यनिष्पन्नः मत्सः जन्ममरणसंसारद्वारभूतः मनोभवः कामः स एव केन चिन्निमित्तेन प्रविहृतः क्रोधस्तेषां परिणत इत्यर्थः ५१

५१

॥

राम०

ठ

मो०

त्वा३

४९

पक्षाः सखत्वं न आशोकः कथमनया विवक्ष्यते स्मयावंचितः तस्यैव पुनः शरीरस्य संसारग्रेण आनमिधनी कुर्यामिति स्वस्तिवः सप्रोपमेयः कृपया जनपार्थनीयेभ्यो वि
षयेभ्य इत्येवं निश्चितमितिः समाधिभावयेत्संगमं कृत्वा स्मयं कुर्यात् एवमहं देवानां पार्थनीय इति स्मयादयं स्थितं मन्यत पापस्य नावेश गृहीतमात्मानं न भावयिष्यति तथा च
स्मिन्निदं तरे प्रेक्षी नित्यं यत्नोपवर्गः प्रमादोलब्धविवरः क्लेशानुत्पन्नमपिष्यति ततश्च पुनरतिष्ठसंग इति तस्मात्सर्वशः सर्वानविविधानपिकामांसं हरेत् कुर्मो गार्नीति ह
ष्टातः कामानात्वरूपादत्यन्तं स्वाधीनोत्पत्तिप्रलपवत्वं च दर्शयति यदा कामान् सर्वान् संहरेत् तदा अपमानाहं प्रत्यगोचरो जीवः आत्मनो व अपेक्ष सर्वोपाधौ त्वरूपे
स्व आत्मज्योतिः प्रत्यगभिन्नं चित्मात्रं पश्यति अपमर्थः यथा जागरेद्यं सूर्यो दिनाज्योतिषा पश्यति गारांधकरे त्वार्चं च ज्योतिषा पश्यति स्वप्ने च आलोकेन्द्रियज्यो
तिषोऽभावात् तदा मनामयस्य घटस्य प्रत्यगात्मज्योतिषैव प्रकाश इति प्र साधितं ज्योतिर्वाद्गणोच्चापं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति तेन तत्र करणाभावे सिद्धे सुषुप्तौ
वासनामयस्य प्रपंचस्यापि नाशो दृश्याभावाद् दृष्ट्या प्रकाशते एवं समाधावपि संप्रज्ञाते करणाभावः असंप्रज्ञाते करणयोऽभावात् दृष्टृत्वनिवृत्तौ दृष्टात्रेशि
ष्यते इति प्रसीदतीति पारे कार्यकरणसंपर्कजं कालव्यं तजनीमर्थः ॥

स्व ४

एम.

किंचिदेवममत्वेनेति श्लोकं केचिदिह पठन्ति तदा मधुमत्पायोगमसौ उपस्थितेषु विषयेषु वैराग्यार्थमिदं वचनमिति ज्ञेयं ५३ असंस्पृजा तावच्छामेव प्रपंचयति ह्यभ्यां न
विभेतीति धीर्द्धीर्भीरित्येतत्सर्वमनसैवेति श्रुतेः मया देर्मनो धर्मत्वात्मनसश्च लीनत्वात् यदा हिरहितः स्यात् एवदत्तं चलो भवति तस्मात् अन्ये जनाः न विभ्यति अयं च ब्रह्मसंपद्यते
तथा वक्रतिः यदा पंचावतिष्ठते ज्ञानातिमनसा सह बुद्धिश्च न विवेष्टे ततामाहुः परमांगतिमिति ५४ समं व्यावहारिकं देहादि अन्ततस्त्वप्रसवीजसमाधिकालिकं प्राति

किंचिदेवममत्वेन पदा भवति कल्पितं तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ५३ न विभेति यदा चायं पदा चास्मान् न विभ्यति यदा ने
छति न द्वेष्टि ब्रह्मसंपद्यते तदा ५४ उभे सत्यान्ते तत्काशो काने दोषाभावे प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशांतात्मा भविष्यति ५५
पदान कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं कर्मणामनसा वा वा ब्रह्मसंपद्यते तदा ५६ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यनिजीयीजीर्यतः योसौ
प्राणांतिको रोगस्तान् तस्मात् जतः सखं ५७ अत्र पिंगलपागीता गायंति पार्थिव पथा साकृच्छ्रु कालेपि लेभे धर्मसनातनं ५८
संकेते पिंगलावेशाकांते नासीद्विना कृता अथ कृच्छ्रगता शांता बुद्धिमास्त्यपयत्नदा ५९ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

भासिकं च देहादिप्रशांतात्मा प्रकर्षेण शांतः उपरतः आत्मा चित्तं यस्य स प्रशांतात्मा ५५ व्युत्थिता वस्थामाह यदा नेति पापकं हिंसनं ५६ एवास्थितिः तस्मात्पागेनैव लभे
त्यास्यापिका पूर्वकमाह यादुस्त्यजेत्यादिना ५७ कृच्छ्रकालेऽखकाले सनातनं धर्मनित्यप्रसिद्धयोगं ५८ संकेते इति आस्थापयत्वा वस्थापितवती तीव्रदुःखमेव वैराग्यहे
तुरिति भावः ५९ ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

१०

5

उन्मत्ताविकारवती अनुमत्तं निर्विकारं कांतं स्वामिनां संतर्पयामि गच्छेत्तु ननु स्मृतिः कृत्यं आहूयितवती अति
केन्द्रीयकोशमगं आनन्दपदं एवमेवानन्दयतीति कृतेः मरणमित्यपवादः ६० एका अपि धैवस्य गोविधारकापस्यत एकस्य गो नवप्रोक्तवत् कुरुर्जिह्वाद्याणामनोव
द्विकामकर्माणि विषयवासिद्वयणियस्यत नवद्वारं पिधास्यामि विद्याक्लेने दद्यामि अगारमिव विदात्मोपलब्धिस्यानन्दे हृदि स्थितं काहीति विभेदजनकैः ज्ञानेनाश
मात्पतिकंगते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतेकः करिष्यतीति विष्णुपुराणे क्तेर्दपणापगमे विवप्रतिविंवयो रिव विद्यानाशे ईश जीवयोर्भेदाभावोत्तरहृद्वा काशे आयातं चि

पिंगलोवाच उन्मत्ताहमनुमत्तं कांतं मच्चवसंचिरं अतिकोरमणं संतं नैनमध्यामं पुरा ६० एकस्य गोनवद्वारमपिधास्याम्यगारकं
काहिकांतमिहायांतमयं कांतेति मंस्यते ६१ आकांशं कामरूपेण धृत्वा निरकल्पिणः नपनर्वै विष्यंति प्रतिबुद्धास्मि जाग्रमि ६२

आत्ररूपेणाविर्भवंतं प्रत्यगनन्यमीशं अयं कांत इति कामं संपत्तेन कायीत्यर्थः तथा च कृतिः यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेनेकं पश्येदिति विद्यावस्थायां मंदं संतव्यासावेन भेदमप
वदति कांतेति संविशये ६१ आकांशं आत्मजाभेन सर्वकामावासेः निरिच्छं कामरूपेण प्रतिबुद्धा जातात्मज्ञत्वा जाग्रमि जाग्रमि अविद्यानिद्रोच्छेदत
ज्ञाततत्त्वो न विषये राक्षसतदस्यः ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ॥ एम० १०

अनर्थः धनाद्याशयावैलस्यंतदेव अर्थोभवेत्त्याशयाः निरुपोच्छेदेहेतवेन सखायापि स्यात्तत्र हेतुः देवादेव स्यात्तु ग्रहात् निरुपोच्छेदितमप्युक्तम् निरीश्वरवादितमसत्तु रूपाहर्षवृत्तेन
वेति निरुकार निर्विषयज्ञानरूपा ६३ सख्यमिति नैराश्रयमेव परं सखं मोक्षं लब्ध्वा परमसखं प्रापकं अशक्तं भोजनं आशः विषयभोगतद्विनामनांशं भोगार्थं हि धनाद्याशभोगस्यागुच्छि

अनर्थो हि भवेदर्थो देवात्सर्वकृतेन वा संबुद्धाहं निरुकारानाहमघाजितेक्षिया ६२ सखं निराशः स्वपितृनैराश्रयं परमं
सखं आशामनाशं कृत्वा हि सखं स्वपितृपिंगला ६४ भीष्म उवाच एतैश्च विप्रस्यहेतमिह्नीः प्रभाषितैः पर्यव
स्यापितो राजा तेन जिन्मुमुदे सखी ६५ इति महाभारते मोक्षधर्मे पिंगलगीताध्यायः पुषिष्ठिर उवाच अतिक्रामति
काले स्मिन् सर्वभूतहृयावहे किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच अत्रापु दहन्ती ममिति हासे
पुणतनं पितः पुत्रेण संवादेन निबोधय धिष्ठिर २ द्विजातैः कसचिन्नाथी स्वाध्यायनिरतस्य वै वभूव उत्रो मेधावी मे
धावी नाम नामतः ३ ॥ ॥ ॥

यत इत्यर्थः पर्यवस्यापितले निष्ठापितः ६५ इति नैलकंठीये भारतभावदीपिकांशे मोक्षधर्मे पुषेन जिज्ञातार्थप्रकाशः प्रथमोऽध्यायः अतिक्रामति पृथ्वीति शोभो हं इच्छेदीति उक्तं संप्रति तत्र
कालविलंबो न कर्तव्य इत्याह ध्यायेन अतीति अतिक्रामति नारायणदिभिः नृणां परमं कुर्वति श्रेष्ठः प्रशस्ततां १२ ३ ॥ ॥

मोहधर्माणां अर्थसुकुशलः विवहाराः ऊहापोहकुशलः ४ यथार्थयोगं फलसंबन्धमनतिक्रम्य ५ सुनिर्ध्यानभिरुः ६ अभ्याहते मत्सनाभितः तादितोपरिवाहितेन या आसेपिता
पितापितेतितीर्णाः पाठः अमोघासत्रापेहीरौनफलासत्रविषु ८ अहोवात्रायश्यापीतिपाठे अहो इति विदेवाश्व एवार्थभित्तमः यांसेवनततिष्ठतीत्यर्थः ९ नतिष्ठति अत्रापितहृत्तोना

सोब्रधमितरं पुनः स्वाध्ययकारेणैरते मोहधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविवहाराः ४ पुत्रउवाच धीरः किन्नातकुर्यात्
जाननहि प्रत्यायुर्भूयते मानां वानां पितृस्तदा च ह्ययथार्थयोगं ममानुपूर्वीयेन धर्मचरेण ५ पितोवाच च वे
दानधीमत्र सचर्येण पुत्रपुत्रानिच्छेमावनाथपितृणां अग्नीनां धाय विधिवच्चेष्टयसीवनं प्रविश्याद्यमुनिर्वीर्येन ६
पुत्रउवाच एवमभ्याहते लोके स मेतात्परिवारिते अमोघोऽपतंती युक्तिर्धौ उवभावसे ७ पितोवाच कथमभ्याहते लो
कः केन वा परिवारितः अमोघाः कापतंतीह किं नुभीषयसीवमां ८ पुत्रउवाच मत्सनाभ्याहते लोकोत्तरया परिवारि
तः अहो एवाः पतंते तेन न कस्मान्न बुध्यसे ९ अमोघाश्च यस्यापि नितमायांति च यदाहमेतज्जानामिनमस्यतिष्ठ
तितीह १० ॥ यांति १

अवीगयाति ज्ञानेन अपिहितः अनाच्छादितः ज्ञानकववस्य हि सत्यमयं नास्ति अहंतत्तदहिनकथं नो द्विजेयमित्यर्थः अपिहृत्सभागुरिमतेन अकारलोपं हत्वानक्रमासाः ज्ञातोनापिहित
इति पाठे तत्र अकारलोपादिजालेन मायावशेन अपिहितश्चाच्छादितः १०

११ वेद्यनिष्फलं यदा मत्सरभ्येतितदा कः सखं विंदेतेति संवंधः १२ पुष्पाणि काम्यकर्मफलानि मेघीरामार्तानि आर्तविविनापश्रुतां स्त्रीसंगेषु कृतदर्शनात् विविचं
तेशां ह्यहं आश्रयणो न च उरगामेय १३ अनित्यं खल्वित्यत्रानिमित्तमिति पाठे आश्रयितावधारणा कारणाहीनं १४ मोहेनेति एषोऽपत्रादीनां ससंख्याद्वयमहौघेवेति पाठे

सो हं कश्चिद्विदुः शोचते नानापिहितस्तरन् रात्रौ शोच्यतीता यामासुरत्यतरेयदा ११ तदैव वंधं दिवसमिति विद्यारवि वहाः गा
धोदके मत्स्रस्वसखं विंदेत कस्तदा १२ अनवासेषु कामेषु मत्सरभ्येत्यमानवं पुष्पाणीव विविचंतमन्यत्र गतमानसं १३ हकीबोर
रामासाधमत्सरादाय गच्छति अधैव कुरुपच्छेपो मात्वां कालोत्पगाद्ये १४ अकृते धेवकार्येषु मत्स्रैरेष कर्षति श्वः कार्यमघकुर्वी
तस्वीकृतो वापरात्तिके न हि प्रतीहे मत्स्रः कृतं वा स न वा कृतं १५ को हि जानाति कस्याधमत्स्रकालो भविष्यति पुत्रैव धर्मशीलः स्या
दनित्यं खलु जीवितं १६ कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सखं मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदाराद्यमुद्यतेः १७ कृत्वा कार्यमकार्यं
वा पुष्टिमेवां प्रयच्छति तेषु पशुसंपन्नं व्यासक्तमनं संनरं १८ ससंख्याद्योगमिव मत्सरादाय गच्छति संचिन्वानकमैवैकं कामाना
वितर्कं १९ व्याघ्रः पशुमिवादाय मत्सरादाय गच्छति इदं कृतमिदं कार्यमिदममकृताकृतं २० ॥ ॥ ॥

ससंभैकते महौघामहानदी अकालप्रवती २१ संचिन्वानकं कुत्सितं संविद्वानं संगृहीतारं २२ कार्यकर्तृमष्टं शताहृतं अर्द्धकृतं हातस्मा २० ॥ ॥ ॥

मो०

१२

12

फलमप्राप्तेन तं फलमप्राप्तं न च प्राप्तेन फलमिति सत्यं कर्मसंज्ञितं वणिगित्यादिकर्मनिरूपसंज्ञावंतं २३ दृष्टेन श्रुतकजराख्येव २४ एवं पुत्रादिषु वैराग्यमुक्तांतं वांसागमप्याह
मत्स्येति ग्रामेत्यादिसंघेयसक्तिरेवमस्योर्मुखेन तत्तवासमां च गोष्ठमिव गोष्ठं वा सस्यानं श्रुतं विविक्तदेशः तद्विदेवानामिदियाणो गवो गोष्ठमिव वंधनस्थानं गृहं सत्कार
कान्तिश्चानपरेभवेदिति सत्यं २५ यांति मुक्तिमिति शेषः २६ हिंसयति हिंसांतकारयति नकारेति वेसर्थः हेतुः आह्लादिनिमित्तं नैः कर्महेतुमिरिति पाठेऽपि स एवार्थः जीवि

एवमीहासां वासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां कर्मसंज्ञितं २१ हेत्वापरागृह्यसक्तं मत्स्यगदायगच्छति उर्वेत्वं
लवत्तं च श्रुतं भीहंतं कविं २२ अप्राप्तं सर्वकामार्थान् मत्स्यगदायगच्छति मत्स्यजगच्च व्याधिसुः खंचानेकाकारां २३ अनुषक्तं य
दादेहे किं त्वस्य इति एषि जातमेवांत कौतं पत्तगचानेति देहिने २४ अनुषक्ता दृष्टेनैते भावाः स्यावस्तंगमाः २४ मत्स्योर्वाग्रहमेतद्वैया
ग्रामेव सतोरतिः देवानामेवैव गोष्ठे यदराणमिति श्रुतिः २५ नीवंधनी रज्जु रेव पाग्रामेव सतोरतिः छित्तैनां कृतो यांति नैनां छिंदंति दुष्क
तः २६ न हिंसयति यः प्राणान् मनो वा द्वायहेतुभिः जीवितार्थाय नयनैः कर्मभिर्न स वध्यते २७ २७ २७

तं श्रुत्योऽप्युपनयंति नैः हिंसतेनादिभिः प्राणिभिः मनहिंस्यते निमित्ताभावात् यथोक्तं वैश्वेदेवैः यः पाप्मनपापानि चिंतयत्यात्मनो यथा तत्स पापागमत्तात हेतुभावान् न वि
द्यत इति कर्मभिर्न स वध्यत इति याठे मतो वाक्कायजैर्यश्चान्यपरुषोक्तिशस्त्रपातनादिभिः तद्व्येते संवेधनप्राप्तेति वध्यत इति स एवार्थः पाठः यो हिंसयच्छति प्राणानि तस्य पाठः २७ राम०

राम०

१२

अनर्थः धनाद्याशयोवेत्तव्यं तदेव अर्थो भवेत्त्याशयाः निरन्वयाहेतुहेतुत्वेन सत्त्वायापि स्यात्तत्र हेतुदेवात्तदेव स्यान्नुग्रहात् निरीश्वरवादि तममनुग्रहात् निरीश्वरवादि तममनुग्रहात् सर्वकृते
नेति निराकार निर्विषयज्ञानरूपा ६३ सत्त्वमिति नैराश्रयं परमं सत्त्वं मोहाख्य परमसत्त्वप्रापकं अशनं भोजनं आशः विषयभोगतद्विनामनाश भोगार्थं हि धनाद्याशभोगत्यागादुच्छिद्यत इ

अनर्थो हि भवेत्तर्थादेवात् सर्वकृतेनावा संवृद्धां निराकारनाहमव्याजितं ६२ सत्त्वं निराशः सत्त्वमिति नैराश्रयं परमं सत्त्वं आशाम
नाशां कृत्व हि सत्त्वमिति गला ६४ भीष्म उवाच एतैश्चान्ये विप्रसहेतमदिः प्रभाषितैः पर्यवस्थापितो राजा सेन तित्ममुदे सत्त्वा
६५ इति महाभारते मोक्षधर्मे पिंगे नगीताध्यायः पृथिवि उवाच अतिक्रामेति काले स्मिन् सर्वभूतकृपावहे किं प्रेयः प्रतिपद्य
ततमेव हि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती मिति हासं पुरातनं पितः पुत्रेण संवाहं तस्मिन् बोधे धिष्ठि २ द्विजोते
: कस्यचित्पार्थ स्वाध्याय निरासवै वभूवपुत्रो मेधावी मेधावी नामनामतः ३ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्थाः पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वे निशं प्रापितः ६५ इति नैलं कंदीये नारतमावदीये शांतो मोक्षधर्मे मुसेन जिज्ञीताय पिकाशः प्रथमो ध्यायः अतिक्रामति रवे जिताशो मोक्षं रवे हिति उक्तं संप्रति
तत्र कालविलंबो दोनकर्तव्य इत्याह ध्यायेन न अतीति अतिक्रामति जशोगादिभिः नृणां परमं वं कुर्वति श्रेयः प्रशस्ततां १ २ २ २ २ २

अंतवद्विरनित्यफलैः क्षेत्रपदैः शरीरत्वागैः यथाकस्मिन्निशावः प्रासंप्रासंशरीरं पूर्वपूर्ववासमावशात् विषयाशुद्धेधमादिनापुनः पुनर्हि नस्ति तद्वत्पञ्चादिशरीरमात्मदेहत्वेनप
 श्यनकथंतादृश्यमित्यर्थः क्षेत्रेत्पिपाठः ३३ यस्यवागादिपंचकं वृक्षणिपणिहितं समर्पितं समं वृक्षप्राप्नुयात्तत्सं वसवे परमवाप्नुयादिति मूलपाठः ३४ विद्याग्रंथज्ञानं
 ब्राह्माकाण्वरमांतः करणद्विज्ज्ञानापर्ययो ३५ आश्रमक्रमं प्रैत्राप्रोक्तं निरूप्यतीति आत्मनीति आत्मनिब्रह्मणि आत्मना ब्रह्मरूपेण ज्ञात न मित्रा मातरि आ

पशुपदैः कथं हि तैर्महेशोपप्लुमहेति अंतवद्विरवप्राज्ञः क्षेत्रपदैः पिशाचवत् ३३ यस्यवाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणि
 हिते सदा तपस्यागस्वयोगश्च सर्वमवाप्नुयात् ३४ नास्ति विद्या समेव कुर्त्ता तिसत्पसमंतपः नास्ति राग समं दुः खं नास्ति
 त्याग समं सखं ३५ आत्मनेवात्मना ज्ञात आत्मनिष्ठः प्रजोपि वा आत्मनेव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ३६ नैता
 दृशं ब्राह्मणस्या विज्ञेयं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्देहनिधानमाजिवंततत्त्वतश्चोपरमः क्रियाभः ३७ किं तै
 र्धनैर्धौधैर्वापि किं ते किं ते दारैर्ब्रह्मण्यो मरिष्यसि आत्मानमविद्यगुहं प्रविष्टं पितामहात्ते कंगताः पिता च ३८

त्मनिष्ठो ब्रह्मभूतः अप्रजो न प्रसः वा शब्द इत्यर्थः आत्मनेव ब्रह्मणेव भविष्यामि न प्रजाया यो पुत्ररूपेण प्रजा संततिः ३६ एकता एका कितं शीलं स्यात्प्रजो धौधौ यं हन्तं देहं निधानं वा
 अनः कार्ये हिंसा त्यागः ३७ गुहं बुद्धिः ३८

३९ द्वितीयः युवैवमोहायैयततेत्यक्तं तत्र मोहसाधनं यज्ञादिद्वाराधनमेव निर्धनानां तदुल्लोमोहोऽस्ति मवानः एव धेधनिन इति धनिनां कः किं रूपः केन प्रकारेण च सखडुः स्व
 पोर्तु किं संसारयोगं मकयं निर्धनानां सखडुः स्वागमस्मर्यः स्वतंत्रिणा इति पाठे स्वशास्त्रानुसारि राः १ अमृततत्त्वमात्राशोक्तिवत्तन त्यागेनैके अमृततत्त्वमात्राशुरिति श्रुत्य तु
 सागह्म किंच ना एवमुच्यते ततः धनिन इत्यत्र इति अत्रापीति शं आत्मसंख्येन पाकः रगद्वेषादि राहित्या निमलः तेन संपाकेन यद्गीतं तं सांघतिकं सिद्धं वीरिति ह्ये संवंधः २॥

भीष्म उवाच पुत्रसौतद्वचः श्रुत्वा यथा कार्यीति तान् प तथ्यात्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ३९ इति महाभारतेशांतिपर्व
 शिमोहधर्मेषु पितापुत्रसंवादः समाप्तः युधिष्ठिर उवाच धनिनो याधनायेव वर्तयंते स्वतंत्रिणाः सखडुः स्वागमस्तेषां कः
 कथं वा पितामह १ भीष्म उवाच अत्रासुदारहरंती ममिति हासं पुरातनं शं पाकेनेह मुक्तेन गीतं शांतिगनेन च २ अ
 ब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्वास्मरात्पागमास्थितः किं श्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ३ उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति
 मानवं विविधास्य पवर्तते तुः खानि च सखानि च ४ तयोरेकतरे मार्गे यदेन मभिसंनयेत् न सखं प्राप्य संतृष्येन्नासखं
 प्राप्य संतृष्येत् ५ ५ ५ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुचैलेन कुवसेरा निर्वृतं वादनाच्छादनहीनः ४ अभिसंनयेत् दैवं यदि पोष्यतर्हि न तृष्येत् हिंसति ना संवंधः मार्ग इति प्रथमा तयोरेकं संनयेत् प्राप्नुयन् ५ ॥ ५ ५ ५ ॥

अनुपस्तीरौ श्याहीने मृतलेशेतेन उपधानं शीर्षोपधानं १६ अभिजातः उत्तमवंशः ३७ त्रिभिः धनरूपकुलैः भोगान्भोग्यध नारीन विसृज्य व्ययीकृतेतिसाद्विक्रोकः
परस्वानामादानं चौर्य १४ प्रतिषेधंति हंयंतिलुब्धाः व्याधाः १९ सशीतानि दाहहेदादीनि २० तेषां क्रवाणां अवश्यं भाविनां परमदुः खानां बुद्ध्याज्ञानेन भैषज्यं

तं वै सदा कामवरमनुपस्तीरौ श्यापिनं वा रूपधानं श्याम्यंतं पुरं संति दिवौकसः १३ धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः
क२ तिर्प्ये **ही** शुक्रमुखः पापको भकुटीमुखः १४ निर्दशनधरौष्टं च कुटोदाहराभाषिता कलमिच्छत्यरिष्टं दातुमिच्छति चेत्
ही १५ श्रिपास्वभीष्टां संवा सोमो हयत्यविवहृणं सातस्य चित्तं हरति शाराभ्रमिवानिलः १६ अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च
विंदति अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मिनास्मि केवलमानुषः १७ इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रमाद्यति संप्रसक्तमना भोगादि
सृज्य पितृसंवितात् परिहृताः परस्वानामादानं साधुमन्यते १८ तमतिक्रांतमर्यादमाददानं ततः प्रतिषेधंति राजानो लुब्धा
मृगमिवेषुभिः १९ एवमेतानि दुः खानि तानि तानीह मानवं विविधासु पपद्यंते गात्रसंस्पर्शजात्यपि २० तेषां परमदुः खानां
बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् लोकधर्ममवज्ञाय क्रवाणामक्रवैः सह २१ नात्यक्ता सखमाप्नोति नात्यक्ता विद्वज्जपेन नात्यक्ता चाभयः
तेनैका सर्वस्वावी भवेत् २२ ॥ ॥ ॥ तत् ३॥ ॥ ॥

प्रकारं कुर्यात् किं कृत्वा अक्रवैर्देहादिभिः सह लोकाधर्मं प्रवेष्टव्यं २१ २२ २३ २४ ॥ नाम नो यत्कृत्वा नमः ॥ ॥

मो०

१५

म३

२३ शम्पाकगीतात्तीपः ईहमान इति पूर्वधनस्य मोहहेतुर्निरस्तजीवनहेतुर्निरस्तप्रत्यहं अतो जीवनापसमारंभान् कृषिवाणिज्यदानाद्यारंभान् ईहमानः कर्तुमिच्छन् यो धनं न लभमानः कृष्णमिभृतश्च स किं कुर्यात्पतेतैव वाधनां यो उत उपरमेतैवां रंभादित्यर्थः आद्ये वैयस्यात् अन्त्ये देहनाशपाताच्च मोहसाधने विधितं भवति अतः तयोर्मध्ये किं श्रेय इति भावः १ सर्वत्र लाभालाभमाना यमाना हौसाम्यमवैयम्यं सर्वसाम्यं अनायासः धनाद्यर्थं श्रमाभावः निर्वैदो वैराग्यं अविधित्साकर्मणि इच्छाभावः विधि

15

इत्येतद्वाप्तिनपुरेवास्मिन्नोपवर्णितं शंपाकेन पुरा मत्स्यं तस्मात्पागः परोमतः २३ इति महाभारते पर्वणि मोहधर्मैश्च शम्पाकगीताध्यायः पुषिष्ठिरुवाच ईहमानः समारंभान् यदिनासादयेद्वनं धनं तद्दृष्ट्वा मिभृतश्च किं कुर्यात्स्वमाप्नुयात् १ श्रीमत्तवाच सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत निर्वैदश्च विधित्सा च यस्यात्स सखीनरः २ एतामेव पदान्याहुः पंचद्वयः ५ शान्तये एव स्वर्गश्च धर्मश्च सखं चानुत्तमं मतं ३ अत्रापुदाहरंती ममिति हासं परात्तनं निर्वैदं किं नागीतं तन्निबोधयुषिष्ठिर ४

तेति पारे श्रवणादीनां लाभार्हौ विषये रागादित्ततः प्रवृत्तिस्तत्तद्व्यापारस्ततः सत्यत्याग इति सत्तानित्यत्वे वसुखी स्यात्तत्तत्तत्तादेह निर्वहित्त्वारं धर्मो यनतैरेवान्तादिभिर्भविष्यति तस्मादुपरमस्वप्नेयानित्यर्थः २ पदानि पदनीयानि आश्रयणीयानि प्रशान्तये मोहाय एव इति विधेयापेक्षैर्लिङ्गैकत्वे स्वर्गादित्तत्साधनत्वात् ४ ॥ ॐ ॥

राम०

१५

भग्नैः भग्नैः व्यवेष्टेवा दम्प्योदमतयोयोगवैवत्ततरोताम्यंसहितंयुगंशकटादिधुरिणियोजितंतिर्यक्काष्ठंयस्यांतयो ॥ ५ ॥ ससंवधौयुगांतयोः सम्
गोहितोदमनायचसंवहावितिपारेदमपित्राचसंपत्तौ ६ स्कंधदेशंसंप्राप्तयोः सत्तोरितिसंवधः उन्मिष्य तत्ताभाजनद्वयवदुपरिभूमेनीत्वा ७ अविहितंदैवेनानुपस्यापि

इहमानोधनंमंकिर्मयेदश्चपुनः पुनः केनचिद्वनशेषेणाक्रीतवान्दम्प्यगोयुगं ५ ससंवधौततोदम्प्योदमनायभिनिः सत्तौ आसी
नमुष्टंमुधेनसहसैवाभधावता ६ तयोः संप्राप्तयोस्तुः स्कंधदेशममर्षणाः उत्थायोतक्षिण्यातोदम्प्योदमसामहजवः ७ क्रीपमा
णौततोदम्प्योतेनौष्टेणाप्रमाथिना पियमाणौचसंप्रेह्यमंकिमत्रावगीदरे ८ नवैवाविहितंशकंदृष्टेणापीहितंधने युक्तेन
अहपासम्यगीहांसमनुतिष्ठता ९ कृतसपूर्वनानार्थैर्युक्तासाप्यनुतिष्ठतः इमंपश्यतसंगत्याममदैवमुपपन्नं १० ॥ ॥

तेर्हितंष्टु इहितमितिपारेष्टाप्रमिष्याव्याहारः अहपाफलप्राप्तिनिश्चयेन इहांवेष्टा ११ कृतसपूर्वनानार्थैरितिपारेष्टैर्नानाकृतस पृथक्कृतस युक्तस अवहितचित
समनुतिष्ठतोर्थप्राप्तयान् संगत्यादम्प्यसंबंधेन दैवदैवेनइष्टोरानिर्मितं १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१६

16

५१

उद्यमवमेवाह उद्यमेति उद्यमोद्यम उद्यमतिवेगात्तुत्योत्तुत्यविषमेराहृष्टेराहृष्टमो गच्छतः काकतालीपदेवकृतं संगमं २० स्निग्धधावत्तं द्रुमेत्यग्निमेरासेवंधः
उन्माप्येतेवजं कुमिपिपाठः तालः करतलयोः शृङ्गनकः संयोगः तस्मिन् क्रियमाणोऽत्यन्तकाकोदेवात्तत्र तालायां कांतीभूततदेतत्काकतालीयमित्युच्यते
काकस्पर्शसमकालं तालफलस्यैव हृष्टस्य वापतनं न हि सत्ये मेषयोयेध्यतोपरस्परशिरः संघट्ट उन्माथस्तेनैवात्तमध्ये प्रविष्टे जंघुकोत्तिपीडनात्तस्मात् नदपिकाकतालीयो

उद्यम्यौद्यम्यमेदेमौ विषमेतौ वगच्छतः उस्निग्धकाकतालीयमुत्पयेनैवधावतः २१ मणीवोष्टस्य लंबेते प्रियौ वत्सतौ म म सु
हृदिदेवमेवेदं हरे नैवास्ति पौरुषं २२ यदिवाप्युपयधेत पौरुषं नाम कीर्तयितुं अविषमाणां तदपि देवमेवावतिष्ठते २३ तस्मान्नि
वेदमेवेदं गंतव्यः सखमिच्छता सखं स्वपिति निर्विस्ते निराशश्चार्थमाधने २४ अहोसमकुशुकेनो संसर्वतः परिसुच्यता प्र
तिष्ठतामहाराणं जनैर्यनिवेशनात् २५ यः कामानाप्नुयात्सर्वमिष्टैस्तान्केवलं तान् सजेत् प्रापणात्सर्वकामानां पत्न्या गोविशिष्यते २६

स्थानमेव तप्येते मित्यर्थः २१ मणीवेति वा शृङ्गार्थं हरे नैव मरुर्निर्वधे वयोरुषमस्ति न तद्विदुः सत्यर्थः २२ उपपद्येत यद्विदुः कदृष्टं तेन पौरुषात्तिवंपुजेत तर्हि फ
लव्यभिचारं तदपि देवाय तमेवोपयधेत न त्वातेऽत्रेणोस्यर्थः २३ निर्वेदं क्रीवत्वमार्थं गंतव्यं न सत्तव्यं निराशः निरालाशः अर्थश्च तत्साधनं चेति समाहातस्मिन् एव
१६ ॥

एम०
१६

विधित्त्वा नाधनाय र्यवृत्तीनां गतः पूर्वः पूर्वगतः प्राप्ते गतः पूर्वः १७ हे कामुक कामादिधर्मवत्तदे मनः मानसेत्यपि यावः निर्विद्यवैराग्यं प्राप्य शाम्य शमं गच्छ निरुक्तः वंचितः
प्रवृत्तिर्नैषा स्यात् १८ मोह्यसेमह्यसे २० क्रीडनकः क्रीडामगंजाः कदाचित्प्रेष्यतां दास्यं कामाभावे कोपिकसा विरपिनपेयः स्यादित्यर्थः २१ अंतनाप्रवृत्तिः

नांतं सर्वविधित्त्वा नागतपूर्वोक्ति कश्चन शरीरे जीविते चैव हृत्स्मा मंदस्पवर्द्धते १७ निवर्त्तित्वविधित्ताभ्यः शाम्य निर्विद्य कामु
क असहृद्वाप्ति निरुक्तो न च निर्विद्यसे पतः १८ यदि नाहं विना शंते पथे वंरमसे मया मामां योजयन्तो भेन ह्यथा त्वं विन्न कामुक १९
संविता संविता द्यं नष्टं न वपनः पुनः कदाचिन्मोह्यसेमूढधने हाधन कामुक २० अहो नु मम बालिशोपोहं क्रीडनकस्तव किं
नैवं जातपुरुषः परेषां प्रेष्यतामिषात् २१ न पूर्वनापरे जात कामानामेत माक्रवन् तत्का सर्वसमारंभान् प्रतिवृद्धो स्मि जाग्र
मि २२ नूनं ते तद्दयं कामवत्तसारमयं दृष्टं यदनर्थशता विष्टं शतधान विदीर्यते २३ जानामि कामत्वं वैवयव किंचित्पियंतव न
वाहं प्रियमचिच्छन्नात्मसुयलभे सखं २४ कामजानामिते मूलं संकल्पान् किल जायसे नत्वा संकल्पिष्यामि समूलान् न भविष्यसि
२५ ईहाधनस्य न सरवालध्वे चिंता च भूयसी लक्ष्मणा शोयद्यान् तृह्यं भवति वानवा २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अतो हेतोस्तत्का २३ प्रियं जायादि २४ न भविष्यसि २५ ईहा लिप्ता चेशवातदाधनस्पधनायेत्यर्थः लक्ष्मि चिंतानाशमयात्ययान् तृह्यं भवति वानवा २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

१७

17

परित्यागेऽहं स्वत्वापादनेऽपि न लभते मार्गमिह गच्छते परेभ्यो यो न लभत इति पादे परेभः सेव्यमानेभ्योऽपि २७ अतुर्बुलस्य स्मादृष्टिकृतमद्विज्ञापनं मन्त्राशः एत
न स्मादृष्ट्याख्यं प्रतिबुद्धेऽस्मिन् अतो मासं सज्जहे कामेति शेषः २८ भूतग्रामो यात स्वकारां प्रतिवं वत्वमस्त्वित्यर्थः २९ पुष्पास्तु अनात्मस्य अहंकारद्विगुणसत्तामसे
षु सत्त्वं सत्त्वगुणं वनमेवेति पादे वनं वनं परिश्राने वनं परिश्राने वा ३० हेतुतत्रापि मनसि ह्युत्पत्तिस्थे पश्यन् हेतौ शतप्रत्ययः सैकात्म्यदर्शनायेत्यर्थः योगे विद्य

परित्यागे न लभते ततोऽहं स्वतरं नुकिं न च तद्यत्तिलब्धेन भूय एव च मार्गमिति २७ अतुर्बुलस्यार्थः स्वादुर्गंगमिवोदकं मद्विज्ञापनमेतत्
प्रतिबुद्धेऽस्मिन् सत्त्वज २८ यदमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः स्यात्त्वितो यथा कामं वसतां वा यथा सत्त्वं २९ न पुष्पास्त्रिहमेव प्रीति
ः कामलोभात्तु मायिषु तस्मादुत्सृज्य कामाच्चै सत्त्वमेवाश्रयाम्यहं ३० सर्वभूताम्यहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो
ब्रह्मणि धारयन् ३१ विहरिष्याम्यनासक्तः सखीलोकान्तिगमयः यथा मां त्वं पुनर्न वेदुः तेषु प्राणिनां सति ३२ तपाहि मे प्रण
नस्य गतिरन्या न विद्यते तस्मादशोकश्च माणां हित्वं कामप्रभवः सदा ३३ ॥ ॥ ॥

पे बुद्धिं करिष्यामीति निश्चयं कुर्वन् श्रुते प्रवर्णादौ सत्त्वं कायं चित्तं धारयन् मनसि ब्रह्मणि देहमायेन धारयन् विहरिष्यामीत्यभिप्रायः ३१ अनासक्तो निरामं इति एतद्देव राम
राहित्यमुक्तं ३२ अस्यायोगे बुद्धिं मितुक्तं गतेऽस्मा ३३ ॥ ॥

अवरो २

अधने इति छेदः संधिर्गर्भः ३५ धनमस्यालीति ३७ अनलो गिरिवेत्यर्थः ४० सहामिदं नः पूर्वसो दवानस्मि ४१ मनोगतीः मनसो वृत्तीः एतेन समाधिमुखास्ये इत्युक्तं भवति
 धननाशो धिकंदुःखं ममे सर्वमहतां ज्ञातयो त्यवमन्यते मित्राणि च धनात् ख्युते ३४ अवज्ञानसहस्रैस्तदोषाः कष्टत एव धने धने सखकलाया
 तसापि ३ः स्वैर्विधीयते ३५ धनमस्येति पुरुषं परो निघ्नति ह्यस्यः क्लिश्यंति विविधैर्निमित्तमुद्भवंति च ३६ मंदलोलुपताः स्वमिति बुद्धं
 चिरान्मया पद्यदालं वसे कामतन्ने देवानुरुध्यसे ३७ अतस्तो सिवालश्च उक्तो षोडशगो नलः ३८ नैव त्वं वेत्यस्य लभं नैव त्वं वेत्यदुर्लभं पा
 ताल इव दुः पुरो मारुः स्वैर्योक्तुमिच्छसि ३९ नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः कामपुनस्तथा निर्वेदमहमासाद्य इत्यानाशाद्यदृष्ट्या ४० निवृत्तिं
 परमां प्राप्नुनाद्य कामविचिंतये अतिक्लेशात्सहामीह नाहं बद्ध्यामबुद्धिमान् ४१ निवृत्तो धननाशेन शये सर्वांगविह्वलः परित्यजामिका
 मलां हित्वा सर्वमनोगतीः ४२ न त्वं मया पुनः कामवत्स्यसे न चारं स्यसे हृमिष्ये हि पमाणां तानं हि सिष्ये विद्वंसितः ४३ द्वेष्ये मुक्तः प्रियंव
 द्यामनादमतद्विषयं तसः स्वस्थं दियो नित्यं यथा लब्धेन वर्तयन् ४४ न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः निर्वेदं निवृत्तिं तसि
 शान्तिं स तं दमं हमां ४५ सर्वभूतदयां चैव विद्विमां समुपागतं तस्मात्कामश्च लोभश्च तद्वाकार्पणमेव च ४६ ॥ ॥ ॥
 तत्रैव सर्वकामाभावान् ४७ हिममाणां अधिकुर्वतां शब्दादीन् ४८ सकामं लब्धं मनोरथं हे कामेति शेषः ४९ निवृत्तिं सखं तसि पूर्णकामतां ४६ ॥ ॥ ॥

काममूलं च विद्यं ५४ मंकिगीतावतर्कः अत्रापि तिमंकिवदुपरमेतैवेत्युक्तं तेनैव योगहेमसिद्धिसदृशांतामाहात्रेयादिना १ अनंतदेशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं वि
 त्तमिव निगृह्यको २ शंपंचकलसुगणशुभास्यं ३ पत्तकलमेवासमेसहस्रभूतं अतएव सर्वस्य मदन्यत्वात् ४ अवन्मपिकल्पिततत् मेममनकिंचन अतएवाहमिथिलामामि

रस्यनाशकृते मंकिरसतत्किलागमत् अस्मिन् काममूलं सतेन पापमहत्सवं ५४ इति महाभारते मोहधर्मेषु मंकिगीता भीष्म
 उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिहा संपुरातनं गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशम्यता १ अनंतं वै मे विज्ञेयस्य मेनास्ति किंचन मिथिला
 पांशदीपमायानमेहस्यति किंचन २ अत्रैवोदाहरंती मंविद्युः पदसंचयं निर्वेदं प्रतिविमर्शं न निबोधयुषिष्ठिर ३ बोध्यं शतमृषिरा
 जानह्वः पर्यष्टुत निर्वेदाच्छांतिमापन्तं शास्त्रप्रज्ञानतर्पितं ४ उपदेशं महाप्राज्ञस्य मयोपदिशस्य मे कौतुह्यं समनुध्यायशो
 तस्वरसिनिर्हीतः ५ बोध्युवाच उपदेशेन वज्रमिना नुशास्मीह किंचन लङ्कारांते स्पष्टे हेतुसंयं परिमृश्यातां ६ पिंगलाकुरः स
 र्पः सांरागावेषरांवेने श्वकारः कुमारी च षडेते गुणवो मम ७ ॥ ॥

ति न स व्यस्तदौषैरधिष्ठानं स्पृश्यते मरीचिनयापि मरुभूमे रइत्यापत्तेरिति भावः २ पदसंचयं श्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यतं ५ तस्य उपदेशस्य लङ्कारांतापकतत्वात् ६ सांरागावेषराः त
 स्य अक्षेपणं अतः गमनं गतौ दिवाहिः ७ ॥

मा०

۷۷

19

यस्माद्यस्माद्गुरोर्घषपातततहाहमीमः आशेति राजन हेयुषिष्ठिर २ पिंगलावतकुरखव आशां हृदयन ह्यमामिषं वसत्का कथं जीवेतेत्याशं कान्यथा सिद्धिमाहा गृहेति ह्यभां
एवमारंभान्तरवर्जितेन ब्रह्मणोपेकाग्रं चित्तमसंपादनीयमित्याह १२ एकाग्रमेकाकितयेवेति ध्यतीत्याह वदनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशंगहागता

आशावलवतीकष्टं नैराशं परमं सखं आशां निराशां कृत्वा तसखं स्वपिति पिंगला ४ सामिषं कुरं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः
आमिषस्य परिमाणात् कुरः सखमेधते ५ गृहारां भोहिदुः रायनसखायकदाचन सर्पः परकृतं वेश्म ७ विष्णुसखमेधते १०
सखं जीवंति मुनयो भैक्षवृत्तिं समाश्रिताः अज्ञेहेतौ वभूतानां सारंगाश्च पक्षिणः ११ इषुकारेण रः कश्चिद्विद्यावासक्तमा
नसः समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् १२ बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं क्रवं एकाकी विचरिष्यामि कुमारी शंखको
यथा १३ इति महाभारते वीर्यगीता ॥ ॥

नतिथीन्प्रवृत्तं मोक्षपितुमिच्छतीद्रीहीन्प्रवृत्तं पचक्रमे तस्याः प्रकोटस्थाः शंखाश्चकुशः सायरेवांसुवतामाभूदिति शंखान्तवीनं त्कारणैकमवशेषिनत्वतीति श्रीभागवते ह
शंतोये व्यासः १३ बोध्यगीतापंचमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥

केतेसाहेये केनहतेनवीतशोकीभूत्वामहोचरेतनतादृशंनमस्तीत्यर्थः पतःसर्वसांगत्वागह द्वारसंपादने तिर्पमतिपह्नुवाह्वयतेद्विषतिहिभिह्नुकामिह्नुकांतरंसा
 धमिन्नस्थानागमनंकाकित्वेकाग्रपोश्वासंभवः अनचिंतपाधनाशाविषोगस्यातपिदुःखत्वादिभावः अतः किं चित्तादृशमुपायांतरंहेंसमृत्समुक्तम तिघट्टमस्तीति
 प्रश्नार्थः १ उत्तरमाहवेतिआजरागस्यअजरहत्याजीविनः २ कल्पचित्तंहरचित्तंअतामयरागद्वेषाननुविदे ३ तस्य विधयेरनाहृष्टः शुद्धोदंभादिहीनः मरुद्वयवा

पुषिष्टिउवाच केनहतेनवृत्तज्ञवीतशोकखरेन्मही किंचकुर्वन्लगेलोकेप्राप्नोतिगतिमुत्तमां १ भीष्मउवाच आत्रापरा
 हरंतीममितिहासंपुरातनं पृह्लादसवसंवादंमुनेराजगरसव २ चरंतं ब्राह्मणं किंचित्कल्पचित्तमनामपे पपछराजापह्लादो
 बुद्धिमान्बुद्धिसंमतं ३ इत्थाहउवाच तस्यः शक्तोमदुर्हीतोनिर्विधितो न स एकः सुवाक्पगल्भोमेधावीप्राज्ञस्तरसिवालव
 त ४ नैवप्राथयसेलाभेनालाभेषुशोचति नित्यमदवब्रह्मन्ननकिंचिदवममसे ५ स्तोतसाद्रूपमाणासप्रज्ञात्वविमनाद
 व धर्मकामार्थकार्यैयुकूरस्थश्चलह्यसे ६ ॥

न हंतो जिते द्विः निर्विधितो निरारंभः अनस्यकः सर्वत्रादोषदर्शी सुवाक् सत्यवाक्पगल्भः प्रतिमानवान् मेधावीर्जहायोद्दालः प्राज्ञः ज्ञाततत्त्वः १४ मनसैश्चस्तेन
 वा अवसन्मसरतिपाठेवीतर्योशौसर्थः ५ स्तोतसाकामाद्विगेनविमनाः निर्भनकः स्यात्पुनर्विकुरस्थो निर्वायारः अविमता इतिपाठेत्तत्रायाकुलचित्तः ६ ॥

प्रो०
२०

२०

कौटस्थमेवाहनेति इन्द्रियार्थान्धरसादीन् अनाद्यवस्थितानिर्वीहमात्रार्थान् अस्मात्सिद्धिस्तत्तः कर्तव्या हिना ७ संज्ञातत्त्वदर्शनं श्रुतं तन्मूलभूतं शास्त्रादिति स्तदर्थान्धरा
नं श्रेयोमतेति श्रेयः ८ अनुयुक्तः ८८ लोकस्य धर्मो जन्ममरणविधानं कारणां अविद्याकासकमीदृशः तदभिज्ञः लोकधर्मविधानवित् ९ भूतानामुत्पत्त्यादिकं अति
मिन्नतः कारणादीनां तत्काहितीयादिनिपण्य आलोच्य श्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतिलावतसदेवसाम्येदमयस्यासीदेकमेवाद्वितीयं तदेकवदुत्पाद्यजायेयेति सज्जतीयविज्ञाती

नानुतिष्ठसिधर्मार्थेन कामेवापि वर्तते इन्द्रियार्थानाहृत्य मुक्तश्चरसि साहित्यतः ७ कानुप्रज्ञाकृतं वा किं वृत्तिर्वा कानुतेमु
ने हि प्रमावत्त्वमेव न श्रेयोपदिह्यममते ८ भीष्म उवाच अनुयुक्तः समेधावी लोकधर्मविधानवित् उवाच ह्युपावाचा
पुक्तादमनपार्थया ९ पश्य स्वज्ञादभूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः हासं वद्विं विनाशं च तत्पक्षेन च यथे १० ॥ ॥

यस्य गतमेव अस्मादेकारसादृशं नो जगदुत्पत्तिमाह पुक्तिरपि श्रुत्या जगदुत्पत्तिमाह पुक्तिरपि श्रुत्या जगदुत्पत्तिमाह पुक्तिरपि श्रुत्या जगदुत्पत्तिमाह पुक्तिरपि श्रुत्या
विद्यतत्वायोगात् संसारसत्त्वाभाविकत्वे मुक्त्येवाणात्स प्रमायेदं जालवदविधाकल्पितत्वमवश्यं वाच्यं अविद्यानाशस्य च सर्वतंत्रसिद्धत्वात् अविद्यामिथ्याश्रयादिभावत्वे सति
अनिसचाद्यतिशेकाका यावदित्यविद्यामिथ्यात्वमिद्वैरेकाहितीयादेव जगदुत्पत्तिमाधपत्तिनतश्च यदंन्यत्वात्तिवस्मान्नुविने मीतिप्रतेरात्मज्ञस्य ममद्वितीयाभावात्तदहर्षस्य
ये भवतः २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पृष्ठ
२०

एवमेकादितीयाहस्तनउत्पत्तिमुक्तातेवस्थितिलपावप्याहवेति स्वभावात्स्वभावः स्वभावः स्वरूपसत्तातएववर्तमानाः प्रवृत्तयोपिसंदृश्याः सम्पक्वदृश्याः स्वभावेएवनि
रताः सर्वाः प्रजाः तासांस्वभावाद्यस्यरायराणांनस्तीसर्थः तस्मादेवंज्ञानतकेनचिद्वृत्तलोकैष्वर्थलाभेनापिनतष्येतत्तुमेवैतदृश्यमिति विज्ञानीयादित्यर्थः ११ एवंतत्त्व
हृष्टास्वार्थमुपपाद्यवात्स्यहृष्टापिलोकस्मानित्यत्वात्तदुपपाद्यमित्यर्थेति तस्मादहंमनोनर्कद्विषयेविदधेधारयमितदिनाशे शोकोसन्तिज्ञानत पद्मश्रुतौश्रुतयोः श्रा
रंभसंघातवाद्योरपिजगद्वनित्यत्वमस्तीतिस्वार्थमेवोचितमित्याहयथेति १२ एवमादीन्यश्रुतनिमतानिदृश्ययति अंतवन्तीतिभूतानियमतेनित्यसिद्ध निपरमा

स्वभावादेवसंदृश्यावर्तमानाः प्रवृत्तयः स्वभावनिरताः सर्वाः परितष्येतकेनचित् ११ पश्यप्रज्ञादसंयो
नविषयोगपराय तान् संवयांश्चविनाशोतान्नक्वचिद्विदधेमनः १२ अंतवन्तिवभूतानिगुणा युक्तानियश्य तः ३
त्यतिनिधनस्तस्यकिंकार्यमवशिष्यते १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राप्रधानादीनीतिपक्षनिर्देशः जरायुजादिशरीराणिदृष्टांतोवा अंतवत्वंसाधोगुणयुक्तत्वंहेतुः पतंसंहतंघटादितद्वनित्यंपरमागवाद्यश्वगुणागुणिभावेनप्रधानंचगुणत्रयात्म
त्वेनसंहताइतिक्वमनित्याः तस्मात्पूर्वोक्तंउत्पत्तिनिधनहेतुभूतंवल्लज्ञानतर्ककार्यकर्तृत्वमवशिष्यतेनकिमपीत्यर्थः तयावक्रान्तिः एतद्वृत्तवैतद्विद्वत्तः पूर्वमहाशीलामहा
श्रुतियाश्रुतिहोत्रंनजहवांचित्रावृत्ति १ ॥

परहृषापिजगतोविनाशिलमाहजलजानामित्यादिपंच मिः १४ पार्थिवानां पृथिवीस्थानां १७ सर्वसामान्यः पञ्चावटत्वादिसामान्योपरादिभ्योव्याहृतं पृथिवीत्वं सामान्यं त-
 भवसमं तदुपादानत्वात् एवं सर्वसामान्यं हिति सहमेव प्रतीयमानस्यापादानं सर्वसामान्यं न तत्तार्किकमिति मतं तस्य सत्ता समवायादिभ्यो व्याहृतं

जलजानामपित्यंतर्पणीयेणोपलक्ष्ये महतामपिकायानां सङ्ख्याणां च महोदधौ १४ जंगमस्यावराणां च भूतानामसराधिप पा
 र्थिवानामपि यत्कृतं संपश्यामि सर्वशः १५ अंतरिक्षवराणां च दानवोत्तमपक्षिणां उन्निष्ठते यथा कालं सत्पर्वलवतामपि १६
 दिविसंचरमाणा निद्रुत्वा निचमहंति च ज्योतींश्च पियथा कालं पतमानानि लक्ष्ये १७ इति भूतानि संपश्यन्त नृपकानि स-
 त्पुना सर्वसामान्यगोविद्धनकृतकृत्यः सत्पर्वलवतामपि यथा संपश्यन्त नृपकानि स-
 ह्यपि आशपंतपि मामन्तं पुनर्वद्गुणां वद्गु १८ पुनरस्य पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते कणान्कशवित्वाहमिपि एषा क-
 मपि वयसे २० मह्ये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोद्यांश्चान्युत शये कदाचित्पर्यं कैभमावपि पुनः शये २१ ॥ ॥ ॥

लेन सर्वसामान्यत्वाभावात् तच्च पुनर्वद्गुणां वद्गुतः सर्वसामान्यः सर्वसामान्यतो विद्वानित्यपवादः १८ आजगरीहृति पंचयनिसमहंतमि सादिना समहंतं रसाधिक्यात् १९ आश
 यंति भोजयंति अस्मरसात्पत्वात् २० कर्णं च निस्संभ्रमांशं पि एषा कंतिलसवि २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ताम०
 २१

२२ ज्योतिषाणि कुमायुतसीतसुत्रमयानि २३ धर्मधर्मादनयेतं पथेष्टाचरोतत्वविदामपि सुसकारदित्यनायनेः २४ अचलं हृदं अनिधनं मरुविरोधिषु विंशतिभिर्भक्तैः २५ वि
दुषामनेव ह्यग्निः पविष्टं तत्वायकमिसर्गः अनभिमतत्वादेवासेवितं मूढैः आजगारं अजगरोत्पत्तेर्नैव जीवति तस्मै २६ कथायः क्रोधाद्यावेशेन स्तिमितचित्रता एव

प्रासादेवापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते धारयामि च वीरगणेशाणां ज्योतिषाणि निव २१ महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा २२
नमस्ति पतितं धर्मस्य भोगं यद्व्याघ्रं घृणा च ह्येन चाप्येन मनुरुध्य स इत्थं २३ अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतं विदुषाम
तेषु विष्टं अनभिमतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगारं सुविश्वरामि २४ अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात्परिमितं संसाराः पशव
रुतः विगतभयकषायलोभमोहो व्रतमिदमाजगारं सुविश्वरामि २५ अनियतफलमज्ञभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशका
लं तद्व्यस्य सवमसेवितं कर्ष्यं व्रतमिदमाजगारं सुविश्वरामि २६ इदमिदमिति तस्मै यामि भूतं जनमनवासधनं विवीदमानं निपु
रामनुनिशम्यत त्ववद्या व्रतमिदमाजगारं सुविश्वरामि २७ बहुविधमनुश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्थमानार्थमाश्रयंतं उप
शमरुचिरात्मवानप्रशांतो व्रतमिदमाजगारं सुविश्वरामि २८ ॥ ॥ ॥ ॥

देवादिषु २६ अनियतं अकुसंफलादियत्र विधिरुतस्य परिणामः परिपाकः तेनैव देशकालव्यवस्थया प्रापितं कर्ष्यं विधियलुब्धैः २७ निशम्य आलोच्य २८ अर्थहेतोः अ
नर्थं नीचं अर्थस्वामिनं आश्रयति यः कृपणः दीप्तजनसंश्रुतुष्टयश्च शमरुचिः आत्मवानतिचित्रः २९ ॥ ॥ ॥

मो०

२२

२२

विधिनियतं हेवाधीनं ३० धर्तृभ्यो मतिरलोचनं बुद्धिर्निस्वयः उपगतं समीपागतं फलं प्रियं पेयां तान भोगिनः सर्पात् अजगरान् निशम्य हस्वाफलभोगिन इति शाकपाथि वादि
मध्यमयदलोपः ३१ प्रकृत्पादमादियुक्तः सिद्धत्वात् न तसाधकवत् हरेन अपगतः फलं संचयस्मृत्तयोगफलसमूहः ३२ इदं नार्थः इच्छाविषयैः कृपादिभिः एव शाविषये वा
पुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः असत्कार्यैरिणामेदुः स्वार्थे अपगतं आत्मनः पराश्रुत्वं तद्वितनियतं मनोवेत्त्युपगतमिति लब्धालोकः आत्मसंस्थं आत्मनि संस्था समासियं स्पतत्र

सखमसखमलाभमर्थलाभं रतिमरतिं मरगां वजीवितं च विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतो हं वतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३० अपगतम
परागमोद्दृष्ट्यो धर्तृमतिबुद्धिर्मन्त्रितः प्रशान्तः उपगतफलभोगिनो निशम्य वतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३१ अनियतमनाशनः
प्रकृत्पादमनियमव्रतसत्तशौचयुक्तः अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो वतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३२ अपगमसत्कार्यमीह नार्थं रूपश
मबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थं तद्वितनियतं मनो नियतं वतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३३ नित्तरूपमवस्तुवाश्मनोवाप्रियसखदुर्लभता
मनिसत्तां च तदुभयमुपलक्ष्य निवाहं वतमिदं मजगरं शुचिश्चरामि ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

मि ३ अ २

यानियतं व्रतं चरामि अभिहितमसत्त्वे निहाय तां शैलियाद्यः पारः ३३ तदंशं तां स्यात्त बुद्धिः मनश्च तां तां तदुर्लभः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंकल्पादयो लह्यं ते तां अतु नित्तरूपमवेक्ष्य पा
दांतरे न अतु रुद्येति संबंधात् सत्कार्यः तत्तत्तदुर्लभतां सत्त्वानित्यतां च उपभयं उपलक्ष्य निवृत्तिर्योजना ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माम्

२२

इदमाजगरं व्रतं सर्ववादिबलमपित्याहवद्विजिगहनं आत्मतत्त्वं तर्को गोचरमपितत्रतत्रशास्त्रे हंतेत्यालोचने इदं इदमिति स्वमनैः परमैश्वर्यतर्कपट्टिः ३५ नयादिभू-
 न्मन्वानिर्विषयज्ञानधारवाजरोवाबुद्धादिविशेषगुणहीनस्वरूपवतिष्ठचिन्मात्रं वा अनन्तजडः ३६ त्वादिव्याहृतमेकस्मिन्निदानं दानं तस्वरूपं वेतिवादितां विकल्पा आत्म-
 निदृश्येतेनयापि सर्वेषां स्वत्वाभिमतान्मतत्वदर्शनायाजगरं व्रतमेवोपेयमितिभावः ३५ तदिरमितिप्रसङ्गादि ३५ प्रमाणाप्रमितं जगतश्चतुर्थैः पृथक् आत्मातिरिक्त

बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्विः कविभिरतिप्रथय पट्टिगन्तकीर्तिं इदमिदमिति तत्र तत्र तत्र परमैश्वर्यं गहनं प्रतर्कपट्टिः ३५
 तदहमनुनिशम्यविषयातं पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः अनवसितमनतंदोषपारं नष्टविवरामिविनीतदोषतत्त्वः ३६
 श्रीमत्तवाच अजगरवरितं व्रतं महात्मा यदहनरोनुवरे द्विनीतगगः अपगतभयलोभमोहमसुः सकुतसखीविवरेदिसंविदां ३७
 इतिमोक्षधर्मेषु प्रज्ञादाजगरसंवादः ॥ ॥

चेनाभिपन्नं गहनं तं सन्विषयातं विशिष्टः प्रयातो भगुः तद्वत्ताशकमिति अनुनिशम्यशास्त्रयुक्तिभ्यामन्वालोच्य नष्टविवरामि किंतर्हि जगतस्तत्त्वं त्वयानि श्रितमिसत आह अनवसि-
 तं तत्त्विकालतः गुणतः देशतश्चावसितं अवसानं परिच्छेदोपपन्नतया यतः अनन्तदोषपारं व्रतो नाशः दोषः विषयमष्टिहेतवेन नैर्घृण्यादिः पा १ः देशपरिच्छेदेनास्ति य-
 सततया ३६ यदमं विहारं ३७ अजगरवरितं रूपं क्रीडं अनुवरेत्तसखीविहारेदिति संवंधः ३७ इति प्रज्ञादाजगरसंवादः पष्ठः ॥ ॥ ॥

साभिमानाः मयेदं धनं लब्धमिति साभिमान एव धनलाभः न त्वयत्नतः कस्यापि धनेन संबधोति सागृह्यः कस्य सिद्धिर्न मिति श्रुतेः गृह्यः गृहे लोभमाकर्षीः यत्संतोषणापेक्षं
लं स्वस्य अभिमन्यसे मरिष्यामीति निर्वधेन नाशयसे इति वा यदि वा एतन्मभिमंसे कनीयोल्लेकश्चिच्छिन्नमभिमन्यते हि सार्थत्वदर्शनात् यत्राभिमान्यस इति पाठे स्पष्टार्थः १२

सर्वैलाभाः साभिमाना इति सत्पाचते श्रुतिः संतोषणीयहृषो मितो भावदभिमन्यसे १० अहो सिद्ध्यतीति तेषां येषां संतोषणागयः अ
तीव हृषयेतेषां येषां संतोषणागयः ११ पाणिमद्यः स्पृहास्माकं पथातवधनस्यै न पाणिनाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते १४ अथा
रातिवाह्यं ब्रह्मन् संकरं नोद्विगमहे जंतुश्चावधानां गोदशतो न कषामवा १३ अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तोदशंगुली उदरंति कुमीनंगा
दशतो निकषंति च १४ वर्षा हि मातृपातां वपरित्राणानि कुर्वते चैलमल्लं सखं शय्यानि वातं चोपभुंजते १५ अधिष्ठापय गंगालोके भुंजते वा
हयंति च उपायैर्विदुर्भिश्चैव व श्यानात्मनिकुर्वते १६ ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपारागयः सहंते ता विदुः खनिदिष्मात्वेन
तथा मुने १७ दिष्टोत्तं नशृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः न मर्यादं च मंस्क्रीन चान्यः पापयोनिजः १८ ॥

न कषामननाशयाम १३ निकषंति कंठेन १४ अधिष्ठय अध्यासगं एधि वीवली वही दिवा आत्म नि आत्म भोग निमित्तं १५ अल्पप्राणाः अल्पवलाः १७ ॥ ॥ ॥

अहंतिदशेति २० अकार्यमिति तिरस्त्रामपि देहसागः पापयकिमुतविदुषांसमर्थानां रणामिति भावः २१ मध्ये स्थितानातिनीचेत्यर्थः २२ एके देवाद्याः अने
पञ्चाद्याः एकांतं अत्यंतं सर्वं कस्यापि नास्ति तस्मादपि निरवधित्वात् २३ तदेवाहमनुष्ठाप्यादिना २४ त्वं आभ्योभूत्वापि ब्राह्मणात्वात् न राजा भवेः नापि देवतं पश्चिच्छिद्र

२५
स्तावतापिलाभेन तोष्टुमहसिकाश्वय किंपुनर्योसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः २२ इमे मां कृतमपोदंति येषां सुदूरगाय वै नास्ति
शक्तिरपाणितात्पश्यावस्थामिमां सम २० अकार्यमिति चैवेमेनात्मानं संत्यजामहं नातः पापीयसी यो निपते यमपरा मिति
२१ मध्ये वै पापयोनीनां शागिलीयामहंगतः पापीयस्यो बहूत राशोऽन्ताः पापयोनयः २२ जांत्यैवैके सखितः संत्यजेभ
शतः खिताः नैकांतं सत्वमेव ह क्वचित् श्यामिकमवित् २३ मनुष्याः आभ्यतां प्राप्य रात्रिं मिच्छन्तं तं राजा देवत्वमिच्छति देव
त्वादिं दत्तामपि २४ भवेत्संयय पित्वाभ्यो न राजानं वै देवतं देवत्वं प्राप्य वै दत्तं नैव तच्छेत्तया मति २५ न तस्मिः प्रपलाभेति त
स्मानादिः प्रशामति संघल्लति साभयः समिद्धिगिषयावकः २६ अल्पे वत्वपिशोकोपि हर्षश्चापि तया चपि सखदः खेतथा
चोभेतत्र कापरिदेवना २७ ॥

वे स्तथापि न तथेति योज्यं परिच्छिद्यैककामाच्चैदं निपाठे राजानेव भवतीति संबंधः २५ अस्तीति शोकादिकं लप्येयालि अतः स्वगतेनैव हर्षेण शोकं मार्जयितुं शक्यते इत्येवं परिदेवनेत्यर्थः २७ एम०

हृषीकेशप्रकारमाहुरीति कामादीनां मूलं बुद्धिं दिप्यामंशकुंतानि शरीरपंजरे परिच्छिद्य निरुद्ध स्थितस्य भयं नास्तीत्युत्तरेण संबंधः २४ भयाभावोपि किं हेता दर्शनाद् हेताभावा
हेत्याशंका तत्र हेताभावे हेतुं दृष्टं तस्यैव नास्तीति यथा द्वितीयस्य शिरसः तृतीयस्य पारोर्वास्वरूपेणाभावात् तत्तद्विच्छेदने तज्जुः स्वनालितया यत्तत्तत्कालत्रयेऽपि नास्ति
ततो भयमपि नास्तीत्यर्थः तथा च त्रयोऽन्यदा तत्रैव हेतुना नास्ति किंच न यस्मै नालिकस्मालुचिभेमीत्यादि हेताभावप्रतिपादिका क्रान्तिरवाधिता भवति ३० तत्र प्रतीतिस्तत्प्रवरणमुपपद्यतेति

परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणां मूलं बुद्धीं दिप्यामंशकुंतानि पंजरे २४ न द्वितीयस्य शिरस्येच्छेदने विद्यते क्वचित्
न च पारोर्वास्वस्य पञ्चातिन ततो भयं २५ न खल्वप्यसज्जस्य कामः क्वचन जायते संस्पर्शदर्शनादपि च वृणादपि जा
यते ३१ न त्वं स्मरसि वारुणा लब्धं कानां च परिणां तामां चामधिको भक्षो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ३१ ॥ ॥

न कश्चिद्विद्यते २५ ननु प्रसक्तैराशीतोष्मादिभ्यं स्वप्रवदवाधितं दृश्यते तत्कथं भयं नास्तीति लोकदृष्ट्या शंका हनेति स्पष्टं सखमित्तसौ वा न भूतविषये कामो जायते बुद्ध्या
हेति रोधेन रसज्ञानाभावात् क्वचिदपि विषये कामो जायते ३० बुद्ध्या दिक्कृतं शीतोष्माद्यपि तन्निरोधेनास्ते वेत्यर्थः ३० असज्जस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टं तमाहनेति वारुणा
न यस्मै लब्धं परिणां स एव कर्मणि पक्षो तं न स्मरसि वारुणा लब्धं न तव तदसंग्रहाभावात् भक्षो रसो विषयस्तस्मात्तमो न विद्यते तथापि त्वं तत्तद्वयं न स्मरसि ३१

मो०

२५

२५

कस्मचित्प्राज्ञादेः येषां पानि अभक्तमर्वाणितित्वया ३२ उपसंहरति अत्राशनेप्राशनादिवर्जननियमएवपुरुषस्येयः ३३ देवाधीनत्वाच्चसखादेर्नित्याशोकः का
र्यइत्याहपाणिमंतइत्यादिना दासत्वंधवंधादिकंहीनहेतिसत्यपिसामर्थ्येनदत्तागः चंडालादिदेहनिघ्नं तस्मिन्निष्टमपिदेववलात्कारदेवप्राणिनामपोहायमिति

पानीचामानिभूतेषुभक्षजातानिकाश्यप येषामभुक्तपूर्वतेतेषामस्मृतिरेव ३२ अत्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेववे पुरुष
सैषनियमोमनेष्वेयोनसंशयः ३३ पाणिमंतोवर्ततोधनवंतो न संशयः मनुष्यामोनुष्यैरेवदासत्वमुपपादिताः ३४ व
धवंधपरिक्षेपः किंरूपंतेवपुनः पुनः तेत्वत्पिरमंतेचमोदंतेवहसंतिव ३५ अपरेवाहुवलिनः कृतविद्यामनस्विनः
गुप्तितांचरूपराणां पापहृतिमुपासते ३६ उत्सहंतेकोहृतिमस्यामप्युपसेवितं स्वकर्मणात्तनियतंभवितव्यं तत्रया ३७
नपुल्कसोनचंडालआत्मानंनक्तुमिच्छति तयातष्टुः स्वयापोन्यामायांपश्यत्स्वपाहृशी ३८ दृष्ट्वाकुराणीत्यदृहतान्
मनुष्यानामयाविनः ससंपूर्णाः स्वयापोमालम्बलाभोसिकाश्यप ३९ पदिवास्मरादेहस्तेनिरातंकोनिरामपः अगानिव
समग्राणिनचलोकेषुधिकृतः ४० ॥

श्लोकपंचकसमावः ३८ तवत्तिरायेहयादेवमनुकूलमस्तीताहदस्तेतिकुराणीत्यदृहतान् अदृष्ट्वाकुराणीत्यदृहतान् अदृष्ट्वाकुराणीत्यदृहतान् ॥ ॥ ॥ ॥
धिकदुःखान् अन्त्यान् दृष्ट्वात्वं आत्मनंसंतिनंमनेतेत्यर्थः ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२५

प्रवादेन कलेकेन अपहारिणा जातिभंशकोरा ४१ मुख्यविवेकं चित्रशुद्धिं वा ४४ विहाय यथोचितेन पञ्चादिना विहर्तुं सनहत्रेयुष्यादौ सादृश्यात् ३५ आसौषुम्
लाशेषादिषु ४६ पंडितकः कुत्सितः पंडितः पतो हैतकः अनाश्वर्यं त्वात् इत्यादिभिर्हेतुभिः काशादेः पितृत्वस्य साधनपरः वेदेर्निर्दकः अतो मया

न केनचित्प्रवादेन सत्तेनैवापहारिणा धर्मापोतिष्ठति प्रवेष्टुं नात्मानं तत्तु मर्हसि ४१ यद्विद्वत्तन्मृगो घेतुं छुद्वा सिवमेव
चः वेदोक्तस्यैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ४२ स्वाध्यायमग्निमंस्कारमप्रमत्तोत्तपालय सत्तंदमं वदानं च स हि शिमाचके
न चित् ४३ ये केचन स्वध्यायनाः प्रासायननयाजनं कथंते चानुशोचैर्युष्मापेयुर्वाप्यशोभनं ४४ इच्छंतस्ते विहाय स
त्तमहदवाप्नुयुः उत्तजाताः सनहत्रे सतिथौ समुहर्त्तजाः यत्तदानपतेहायां यतंतेशक्तिपूर्वकं ४५ नहत्रेष्टासौषमेड
तिथौ दुर्मेहर्त्तजाः संपतंत्पासरीपोनिंयुत्तप्रसववर्जिताः ४६ अहमसं पंडितको हैतको वेदनिर्दकः अवीहि कीर्तकी
विद्यामनुक्तो निरर्थिको ४७ !!

ते मिति तदनिवृत्तप्रतिपादकस्य वेदस्यापामाणकती इहा प्रत्यक्षं तमनुप्रसन्नार्हा अवीहा धर्मादिदर्शनेन वस्याद्यनुमानं तत्प्रधानं अवीहि कीर्तकी विद्यां करामहता
हाचरणादिप्रणीतं शास्त्रं निरर्थिकं पुनर्यथैव तद्व्यप्यमानं अतो कगम्यस्य वस्तुत्वस्य निर्यापानयोगिनी ४७ ॥ ॥ ॥

मो.

२६

२८

प्रविदिताप्रकर्षेण वेदिताश्रितेन मानाविरोधेनैव प्रामाण्यं न सति वेदिता ननु नास्तिकान् प्रसेतव्यं युक्तिं वलेनैव वेदाप्रामाण्यं वादिनां तेषां निरसनीयत्वादिति नायं
दोषः सति आह संसत्समीचीनेषु साधुषु हि हेतुमदेव वक्तान् कतिमत्र आक्रोशापरुषवाक् अभिवक्ता अभिकम्पवक्ता ब्रह्मवाकोऽप्युदेववाकोऽप्युविचार्यमाणेषु ४०
नास्तिकः वेदप्रामाण्यनिर्दकः सर्वशंकीर्णगीर्दिष्टादिसद्भावेऽपिशंकावान् स्वभाववादेन अदृष्टवादेन चाभितः आकृष्यमाणो न वस्थित इत्यर्थः कुतर्कमनादृशवेदमा

हेतुवादास्य वेदितावक्ता संसत्सहेतुमत्र आक्रोशावाभिवक्ता वदन्त्यप्येव वेदिज्ञान ४२ नास्तिकः सर्वशंकीर्णमूर्खः पंडितमानिकः
तस्यैवं फलनिर्दिष्टः अगलत्वं मम हि ज ४९ अपि ज्ञातं तथा तस्मादहोरात्रशतैरपि यदहं मानुषीयो निम्नगलः प्राप्नुयामि पुनः
५० संतष्टश्चाप्रमत्तश्च पश्यन् दानतयोरिति ज्ञेयज्ञानाभवेयं वैवर्ज्यं वर्ज्यपिता तथा ५१ ततः समुनिरुत्यायकाश्च पश्यन्तु वाचह अ
हो वतासि कुशलो बुद्धिमाश्चेति विस्मितः ५२ समवैकृतं तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण च रुषाददर्शयेन देवानां देवमिंद्रं शचीपति ५३

गैवत्यपास्यान्त्यमिति भावः ४९ ममत्वं तत्तत्त्वं तत्त्वं प्राच्यमित्याह अपीति तत्तद्दीनयो निदास्यापात्तमुक्तं निशेयः ५२ समवैकृत्येति दिव्यज्ञानवतां काश्यादीनां
मपि देहाभिमानावेशादीदृशी बुद्धिर्भवती किमु तत्राकृतानामिति देहावेशो वर्ज्य इति भावः यथोक्तं देहावेशात्प्रमाद्यतीति ५३ ५३ ३ ॥ रामः २६

नमः

अभि २

हमिवाहमंरं ५४ स्वगजकाशपसंवारः सामासः अनागरवतनामप्रतेवदेहावेशनिवृत्तिद्वारेणहेतुरित्युक्तं तत्रप्रज्ञाबुद्धेः परिणामविशेषः सवक्ष्येदधिवत्स
भावदेवकालक्रमेणभविष्यतीतिदत्तेष्टादेवैयर्थ्यमवानः शक्यतेयदीति शरणागतसंवागंभूतानामप्यहिंस्रं बहिर्वैदिवपदानंरत्नमिधीयते अग्रिहोत्रं
पः शोचैवेदंनानुशासं आतिथ्यं वैश्वदेवंचउष्टमिधीयते इत्येष्टंरस्यसामर्थ्यः तपोवनस्य सगुरुश्रुष्टाव्रक्ष्णवाणिः यदिदज्ञादिकंमुभादष्टोत्प्रादत्या
नमः

ततः संपूजयामासकारणोहरिवाहनं अनुज्ञातस्तत्तेनाथप्रविशेशसमाप्तये ५४ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मसुष्ठगाल
काशपसंवारः युधिष्ठिरउवाच पयसिदत्तमिष्टंवातपत्तसंतयैवच गुरुणांवापिश्रुष्टातन्मेवृद्धिपितामह १ भीष्म
उवाच आत्मनानर्थयुक्तेनयायेनिविशतेमनः स्वकर्मकलयेकृत्वाकृच्छ्रलोके विधीयते २४ ॥ ॥

इतिहासकालांतरीपप्रज्ञाहेतुर्भवतितत्तर्हिमेमत्यमनुष्टेयमेतदितिब्रुहि नोचेत्सभावशरणांममेतर्थाः १ स्वभावादेवसर्वेषांभौतिकानामुत्पत्त्यादौएकस्त्वयमितिम
त्वापुरणोवैपुणेनकर्मणाभवतियायः यायेन बुद्धिः कर्मनिर्माणोतिश्रुतिस्रुतिसिद्धंकर्मणः सदृशीप्रज्ञाहेतुत्वमाहआत्मनेति आत्मनावुद्यान्ननर्थः कामक्रोधा
दित्युक्तेनहृद्यैः स्वदेनकादौविधीयतेभोक्तुंअधिक्रियते २२ २ ॥ ॥ ॥

मो

२१

२७

मृतेभ्यः रमैतोभ्यः प्रमृतं मरणं तं अविनं वेन पुनः पुनर्भियंत रम्यः अथेतयोः यथोर्न कते रण च न तानीमानि हृद्वागपासकृदवती नीतिप्रतेः ४ हस्तोत्रवोपो
तेष्वेव शेषेतेषु मित्तिहस्तावापीहस्तनिगदः तेन निगदिताः संतो नास्तिकाः राशतद्रीकृतायात्नदिमत्सुवनेषु गच्छंति निगदितास्तत्वाद्यादीनां पितृमश
क्ता अत्यंतमृद्वेगेषां सुवती रम्यः यालोदुष्टगजः ५ अतिथेयं अतिथिदितं मिष्टान्नदानादि आत्मवतं जितविज्ञानां मार्गदेवयानं हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन

इर्मिहादेव इर्मिहं क्लेशात् क्लेशं भयादयं मृतेभ्यः प्रमृतं यांति हरिद्राः पापकारिणः ३ उत्सवा उत्सवं यांति स्वर्गात्स्व
र्गसंसात्सवं अद्वानास्वरं तास्वधनाद्याः शुभकारिणः ४ बालकुंजरदुर्गेषु सर्पवीरभयेषु व हस्तावापेन
गच्छंति नास्तिकाः किमतः परं ५ विपदेवातिथेयास्वदाम्याः प्रसाधवः हेममात्मवतं मार्गमास्थिता हस्त
दक्षिणं ६ पुलाकादवधानेषु पुत्तिका इव पक्षिषु तद्विधाते मनुष्याणां पेयांधर्मौ न कारणां ७ सशीघ्रमपि धावं

तं विधानमनुधावति शेते सदृशयानेन येन येन पथाकृतं ८ ॥
तत्तत्वेन दानादिना कर्मणा दक्षिणं अनुकूलं ६ पुलाकाग
जैषमणाभक्तसिक्कवल्ग्वीजभावाः पुत्तिका मशकाः कारणां सखादिहेतुः ७ शुभप्रज्ञाहेतुः १ पिधर्म एव चेत्तत्र प्रवृत्तिरपि पूर्वकर्मपि
नेति किंपुरुषकारेणोत्पाशं क्वाह सशीघ्रमिति विधानं प्राक्कर्मधावंतं यतमानं अनुधावति फलप्रदानेन अनुसरति अन्वयमुक्ता व्यतिरेके माह शेते रतिपेन
येन पथाकृतं तंतं प्रतितया प्राक्कर्मफलदम्फलदं च भवति ८ ॥

स्मा

२७

महर्षे १

कर्मपावीनं छायेव अनुविधीयते पुरुषेण स्वस्मात्कुले क्रियते अनादौ संसारे अनंतानां सतामसतां वा कर्मणां अहं सर्वमिति स्मर्त्तुं या स्वस्वफलदानाय पुण्यपडात्पितानां
यदेव कर्म अविफलः पुरुषकारोः नृगच्छाति तदेव प्रभवतीत्यर्थः ८ येनेति भुंक्ते इति वर्तमानार्थे लुप्प्रयोगेण ऐहिकभोगे एव वा कर्मणाः प्रावृत्त्यनन्तापुष्पिक

अपतिष्ठति तिष्ठंतं गच्छतमनुगच्छति करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ८ येन येन यथायथं सुराकर्म समाहितं
तत्र देवनरो भुंक्ते नित्यं विहितमात्मना १० स्वकर्मफलनिष्पेक्षं विधानपरिहितं भूतग्राममिमं कालः समंतात्
एकैकं ११ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च संकालं ताति वर्तते तथा कर्मपुराकृतं १२ संमा
नश्चावमानश्च लाभालाभौ ह्योदयो प्रवृत्ता विनिवर्तते विधानां तेषु पुनः पुनः १३ आत्मना विहितं दुः स्वमात्म
नाविहितं सखं गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते यौर्वदेहिकं १४ बालोपुवाच हृदयं करोति शुभाशुभं तस्यां तस्या
मवस्थायां तत्फलं प्रजियते १५ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरं तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति १६

भोगार्थी यो यज्ञादिषु ह्येते विधिप्रतिषेधशब्दान् यथा यज्ञेतित्यर्थः नित्यं अपरिहार्यं १० स्वकर्म स्वर्गपञ्चाहितं देवतिष्ठेत्पुरुषं विधानेन कर्मजं न्याहरेन रहितं
गौरां कर्मी भूतं भूतग्रामं प्रतिकालः समनुकुर्यति ११ एतः १५ १६

मो०
२८

२४

ति२

समुन्नजलेन किंच संयुक्तं मलेनेति शेषः संसिन्नमिति पाठे सेदेन मलिनं कर्मणा कालनेन उपवासः विषयत्वाः अनंतकं सखं मोहः १७ मनोऽथाः ज्ञानलाभ
विषयाः १८ वासज्ञानानकार्यव्रह्मलोके गच्छं किंतनतस्पराणा उक्तामं सत्रैव समवनीयंत इति तत्त्वविदः प्राणादीनां प्रलपस्पमुद्दे प्रत्यात्मनेव प्रवृत्तात् आत्मा

समुन्नमग्रतो वस्त्वपस्वाद्युद्यतिर्वारिणा उपवासैः प्रतसानां दीर्घं सखमनेतकं १७ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन
तपोवने धर्म्मनिर्धूतपापानां सपद्यंते मनोऽथाः १८ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके पश्यथानह
श्येत तथा ज्ञानविदांगतिः १९ अलममैरूपालंभैः कीर्तितैश्च यतिक्रमैः शैपे लंचानुरूपे च कर्तव्यं हितमात्म
नः २० इति महाभारते मोहधर्मेषु ॥ ॥

चनरुष्टं योग्यं शयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदांगतिः परपरां व्रतैवेत्यर्थः ब्रह्मविद्वैवभवतीति श्रुतेः १९ उपालंभैः आहोपवाकैः यतिक्रमैः
अपराधैः अलंभैः पर्याप्तं पेशलं कौशलं युक्तं यथास्मात्तथा सत्कर्मभिः सदा मनो ह्यात्मा प्रज्ञा समुदेतीति भावः २० अष्टमः ॥ ॥ ॥ राम०
२८

सबमहामिरथायैः क्रमात्तत्राशंजित्वा पूर्वस्मिन्नेववयसिनिष्परियहोनिरीहोहितामृष्यजगरीवृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान्तरुक्तीव्रस्रविद्याधिकारीनिरूपितः
 तत्रप्रसंगात्तत्रतत्रसंज्ञेपेणात्मतत्त्वचरुचितंयथाः जगरेनवसितमनेतेभेदपारमित्यनेनत्राकाशमेतिनित्यत्वाद्विज्ञात्मनः कालतोद्देशतश्चपरीछेदाभावः
 परेषांसंमतः अस्माकंत्वात्मनिविधिविधेभेदरूपोवस्तुपरिच्छेदोपिनास्ति यथापरेषांआत्मांतरस्पृशिव्यादेरात्मगतबुद्धादिगुणानांवप्यक्तत्वेनआत्म
 निसजातीविजातीयस्वगतभेदरूपांस्तुपरिच्छेदोस्तिनतथास्माकमित्यसंबैकरसंस्काद्वितीयकूटस्थंवस्तुनिर्दिष्टं तथाप्युक्तार्थे नद्वितीयस्यशिरसः
 य१

पुषिषिउवाच कुतः सृष्टमिदंविश्वंजगत्स्यावरजंगमं प्लवेचकमभ्येतिनन्मेवहिपितामह १ समागरः
 सगगनः सशैलः सबलाहकः सभूमिः संप्रिपवनोलोकोयंकेननिर्मितः २ कथंरथानिभूतानिकथंवर्गाविभक्त
 यः शौचाशौचं कथंतेषांधर्माधर्मविधिः कथं ३

छेदनंविद्यतेक्वचित्तत्रपागोत्तरीयस्यपन्नास्तिनततोभयमितिआत्मातिरिक्तस्यद्वितीयशिरश्चादिवदसंतासत्प्रमुक्तातदेवदृष्टीकृतं तथाशकुनानामिवा
 काशेभत्स्यानामिवचोदकेपदेयथानदृश्यततथाज्ञानविदांगतिरितिब्रह्मवित्तवस्यैवभवतीतिचप्रतिपादितं ततश्चविकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभ
 वमचानः सृष्टिकुतश्चिन्नं तत्रकुतश्चिकालादृष्टेष्टुरेष्टादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येतीतिउपादानप्रश्नः तत्रैवकार्यलपेनियनियमात् ११ के
 नेत्यचान्तरकारणप्रश्नः कथमिति सृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्त्योविभागाः ३

मो०
२९

जीवः कीदृश इति जीवत त्वपन्नः अमृताः मुक्ताः क्वचिद्विशनेलीयत इति मुक्तिप्राप्य वस्तुपन्नः अस्माद्धोकात् त्रिमं लोकमुक्ता अमृतलोकं सर्ववर्षं पृथ्वीं तः अस्म

२९

कीदृशो जीवतां जीवः क्वागच्छति पेमताः आस्माद्धोकात् त्रिमं लोकं सर्वं शंसन्त नो भवान् ४ भीष्म उवाच अत्राप्यु
दाहरंती ममिति द्वांसं पुरातनं भगुणाभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाप्युच्यते ५ कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महोज्ज
संभगं महर्षिमासीत् भरद्वाजो नृपपुत्र ६ स सागरः स गगनः स शैलः स बलाहकः स भूमिः सान्निपवनी
लोको यं केन निर्मितः ७ कथं सृष्टं निभूतानि कथं वर्णा विभक्तयः शौचा शौवं कथं तेषां धर्मा धर्मविविधिः कथं
८ कीदृशो जीवतां जीवः क्वागच्छति पेमताः परलोकमिमं चापि सर्वं शंसितं महर्षि ९ एवं स भगवान् पृष्टो
भरद्वाजेन संशयं ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वतस्मै ततो ब्रवीत् १० १० १० १० ॥

प्रभवान् कथयत् ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १० १०

राम०

२९

सर्वोक्तवद्भावेन सिद्धये कृत्वा सजगतः ब्रह्मोपादनकत्वे प्रतिपादयित्वा असतो धिमनोः सत्यतमनः प्रजापतिमसत्प्रजापतिः प्रजा असजततद्वा इहं मनस्येव
परमं प्रतिष्ठितं यदि किंचेति श्रुतिमनुसरन्तु न माहमातसरति सत्त्वा सत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यादज्ञानात्मन उपनंतं अचित्यति विविदि शिष्टमानसो नाम जगतो मूलकारणं सर्व
श्रुतिस्मृतिवृत्तिं अनादिनिधनं आदिनिधनं ~~आदिनिधनं~~ जन्मलपस्यानं तद्दीनः नकारणात् असतोऽज्ञानस्यानिर्वचनीयस्य स्वरूपेणा सत्त्वात्कूटस्थस्य च शुद्ध
ज्ञानाः तेषां नुपादानत्वात् अभेदः भेदमनर्हः एकत्वात् अजगत्सदृशेऽप्यन्त्याय हतया मा विजरो विमृश्य विशोको विजिघ्रितोऽपि पापः सत्यकामः सत्यसंकल्पः

भगवत्वाच नारायणाभिधानस्य कूटस्थ ~~स~~ साक्षरात्मनः अव्यक्ताया प्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च एवं मृतः
सर्वदेवः पुरुषं चासजद्विधा ११ मानसो नामयः सर्वो विष्कृतो वै महर्षिभिः अनादिनिधनो देवतया मे
योऽजगत् १२ अव्यक्त इति ख्यातः शाश्वतो या रूपो व्ययः यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते वन्ति पंच ५३
॥ सोऽसृजन्मथ मंदेवो महान्तं नामनामतः १४ ॥ ति ॥

तिश्रुत्यक्तानां गुणानां संग्रहः १२ अक्षयो व्यय इति जह गायान् द्विजे
महान्त्वमुक्तं अतएव शाश्वतः सदैकरूपः अव्यक्त इति संज्ञामात्रं योगिनां प्रत्यक्षत्वात् महात्मन्यप्रकाशत्वाद्वा व्यक्तः सृष्टानि जन्मवन्ति भूतानि आकाशादीनि जा
यन्ते वन्ति च पंचैव भवन्ति सृष्टानीति विशेषणादसृष्टाश्चेतनाः न जायन्ते इति दर्शितं १३ सः दहरोस्मिन्नं नराकाशः आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिते सादिश्रुति
युः आकाश इति विख्यातः सन् महान्तं समष्टिजीवंहैरापगर्भो बुद्धिं चासजदिति योजना १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

३०

30

महानपि अहंकारं ह्येवमपि मनः सचाहंकारो भगवान् आकाशं शब्दं तन्मात्राख्यं अस्त्यत आकाशादभवद्वागीत्यादिषां क्रमो न विवक्षितः किंतु आकाशाद्वायुः
वायोरग्निः अग्नेश्चापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रोतव्यं तेषु न तत्र वायुर्दिशेः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रं च सत्सु मन्त्रं पंचोक्तं भूतं जायते
१६ ततस्तेजो मयं लिङ्गशरीरं दिव्यं परलोकगमनाहं स्थूलभूतानि च यंचोक्तानि तत्कर्म मयं ब्रह्मांडापरनामधेयं यद्यं वा स तत् विराट् वेदमयो वेदश्च रौ निधिरिव

महान्ससर्जिहंकारं सचापि भगवानथ आकाश इति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः १५ आकाशादभवद्वागि सलिलादग्निमासुतौ
अग्निमासुतसंयोगात्ततः समभवत्तद्वा १६ ततस्तेजो मयं दिव्यं पद्मं स्तब्धं स्वयं भूवा तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदम
यो निधिः १७ अहंकार इति विख्यातः सर्वभूतात्म भूतकृत् ब्रह्मा वै समं हाने जायते पंचमधा तवः १८ शैलात्तस्मास्थि
संज्ञात्तमेहोमो सं च मेदिनी समुद्रात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तथा १९ पवनस्यैव निश्वासे तेजो निरतिशयाः शिरः अग्नी
योमौत्तवं द्वाकौ नयने तस्य विष्कृते २० ॥

ज्ञानैश्चर्यादीनां १७ रत्यातः सोहमित्यथेव्यहं ततो हं नामाभवदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः सर्वभूतानि स्थूलविषदादीनि तदात्मानत्तुरीरः सचासौ भूतहृत्तुर्विध
भूतग्रामस्य वेति स मासः एते ये पंच आकाशादयो धानवो धारणा कर्माणाः सत्यब्रह्मा १८ अग्निमहो च रुषा चंदा स पौर्दिशः श्रोत्रे वाग्निहताश्ववेदाः वायुः
प्राणो रूद्रय विश्वमस्पृष्टा पृथिवी स्येष सर्वभूतान् रतेति भगवतो वैश्वरूप्यवति पादिकां श्रुतिमुपदेहयति। शैलात्तस्मादिपंचभिः १९ अग्नीयोमावेव चंदाकौ २०

राम०

३०

सर्वभूतानां मात्मभूतो हंकारः तस्यः २२ मृतमवायभूतो तत्र ये स्वराहंकारस्येति संबंधः यतो विश्वं समभवत् यच्च त्वपाहंष्टष्टतन्ममुक्तमिति शेषः २३
कृतः सृष्टमिदं विश्वमिति सप्तमस्योत्तरं ब्रह्मैव ईश सृष्टविगदहंकारसन्निविष्टमलीत्युक्तं तत्किं एकदेशेन उक्तत्वात् न नाद्यः ब्रह्मणः साक्षात्तापत्तेर्निकलत्वात् क्रियाको
पः तां तः कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेन व्यासत्वात् ब्रह्मणोऽपि परिच्छेदापत्तिस्तत्रैव न संक्रियाको यश्चिंशं कते गगनस्येति २४ कार्यस्यानंतं कारणानंत्यापो ययादय

न भस्वोर्हं शिरस्यस्य हितिः पादौ भुजादिशः उर्विज्ञेपोत्थविंशत्तात्मा सिद्धैरपि न संशयः २१ स एष भागवाचिस्मुरनंत इति विश्रुतः
सर्वभूतात्मभूतस्यो उर्विज्ञेपो कृतात्मभिः ३२ अहंकारस्यः स्वराहंकारस्यैव यतः समभवद्विश्वंष्टष्टहंकारादित्वया २३
भरद्वाज उवाच गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य वा कायत्रपरिमाणानि संशयं छिंधितवतः २४ भृगुस्त्वाच अनंतमे
तदा काशं सिद्धदेवतमेवितं रम्पं नानाश्रया कीर्णं यस्यां तोनाधिगम्यते २५ अर्धगते रश्मिस्तान् चंद्रादित्यो न दृश्यतः तत्र देवाः स
यं ही सा भास्करा भाग्निवर्चसः २६ ते चायं तं न पश्यन्ति न भसः पृथितौ जसः दुर्गमत्वाद् न तत्त्वादिति मे विद्मि मातह २७ ॥

दुक्तांशं कां परिहरति अनंत इति आश्रयाः चतुर्दश भुवनानि २५ गतेः सूर्योऽग्निगतेरपि अर्धे अधस्ताच्च चंद्रादित्यौ न दृश्येते मध्यपरिमाणयोस्तयोर
न ताकाशव्याप्तियोगात् पृथितौ न दृश्येते तत्र भास्करा भाग्निवर्चस इति संशयः २६ तेऽपि सूर्यादिगते रश्मिंश्च अनंतमेवाकाशं पश्यन्ति न तत्परिच्छिन्नं इति मे मद्ब्रूनादिति २७

मो०

३१

31

सं२

एवंतत्तदुपरिपीताहउपरिष्टेति श्रौर्ववर्णीलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकेरिति शेषः २४ तिर्यक्प्रमाणतोप्यानंतमाह पृथिव्यंतश्चि ३० एवमेतंपुनः पुनर्जलंपुनराकांशं
पुनर्जलमित्येवंरूपमेवसलिलस्यैतिलात्मकस्य भगवतश्चतुर्थं श्यामः नतजलाकाशमालापाइत्यर्थः तोयेभ्य इति वसर्थेचतुर्थी ३१ अग्नीति वर्णीरूपंतच्चस
शीसाप्युपलङ्गां यथात्सप्यशिरहितंनभोद्वंद्वेयतः कालतश्चानंतंनदृश्यादयोपितथावलङ्गाभेदाभावात्त्राकाशादनतिरिक्ताअपितेकेवलंअतत्त्व

उपरिष्टोपरिष्टातप्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयंमरैरपि २४ पृथिव्यंतेसमुद्रात्समुद्रांतेततः स्मृतं॥ त
मसोतेजलंवाहुर्जलस्यांतेगिरेवच २५ रसातेलांतेसलिलंजलांतेपन्नगाधिपाः तदंतेपुनराकाशमाकांशांतेपुनर्जलं ३०
एवमेतंभगवतः प्रमाणंसलिलस्यच अग्निमाहृततोयेभ्योर्दृश्यंदैवतैरपि ३१ अग्निमाहृततोयानांवरणाः कृतितलस
च आकाशसदृशासेतेभिद्यंतेतत्त्वदर्शनात् ३२ पठंतिचैवमुनयः शास्त्रेषुविविधैश्च त्रैलोक्यमागरेचैवप्रमाणंविहितंपथा
७९

दर्शनादेव आकाशात्तद्यजिगृह्यंतेद्वितीयचंद्रवत् एवमाकाशादयोपि पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्त्वकारणादभिलाः संतोमानसमात्रंभवंतीत्यर्थः ३२ क
यंतर्हिबौद्धातिथिकपौर्णिकाः त्रैलोक्यादेः प्रमाणां यथाविहितंपंचाशत्कोटिपोजनविलारापामादिरूपंउपपादयंतीतिशंकतेपठंतीति २३ ॥ राम०
३१

ते ३

स्यपुति अदृश्यायेति वस्ये चतुर्थो ब्रह्मप्रमाणहीनं अदृश्यत्वात् अगम्यत्वाच्च आकाशादिवदित्युमानेन कारणानेत्यात्कार्ये तत्सिद्धिः ३४ सिद्धान्तमिति गतिर्गम
नमार्ग आकाशः सोपि चेत्परिमितः स्यात्तर्हि अयमाणां परमात्मनो मानसात्म्यस्य आनंत्यं गौरामोयचारिकं स्यान्न च न युक्तं अतंतं वस्तेति वेदेपीराषसंगादिति सार्द्धं श्लो
कः ३५ दिव्यं द्योतमानं यत्स्वरूपं विष्णुरूपं तदपि ह्रस्वते ससि प्रलययोर्लप्यते वर्द्धयता यत्स्वरूपयोः यदितर्हि आदावंते च यन्नास्ति वर्द्धमाने पितृत्वेति तायेन सर्गकालेन य
सतः जगतः स्वरूपं तद्विधोऽपि ब्रह्म भावं गतोऽपि कोन्येवेदितं शक्तः न कश्चित् न हि मरु मरिचि तोय स्य सस्य शोके श्विहेतु मर्हतीति भावः तत्र ससि बोधयो जीगृह्यो रयौ को

ते २

अदृश्यायत्वगम्यायकः प्रमाणमुदाहरेत् सिद्धान्तो देवतानां च परापरिमिता गतिः ३४ तदा गौरामनंतस्य नामानंतेति
विश्रुतं नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ३५ परातदित्यं यद्व्यं द्रुमं सते वर्द्धयुनः कोन्यत्तद्वेदितं शक्तो योऽपि स्या
तद्विधोऽपरः ३६ ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमात्मभुः ब्रह्माधर्ममयः पृथ्वीः प्रजापतिरनुत्तमः ३७ ॥ ॥

पीतकिं न समामनंति सपदा स्वपितितं देनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्रुः सर्वैरुपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति अथ पक्षप्रवृत्त
ते एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणापथापतनं विप्रतिष्ठते प्राणोऽभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति तथा च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतश्चिन्मि भगवत्कृत् दिशा जगतो ऽसत्त्वात् ३
ज्ञेयत्वं सिद्धं ३६ पुष्करतः स्थूलसूक्ष्मकार्यरूपात् ब्रह्मावतर्मुवः ३७ ॥

मानसः चतुर्मुखं वा सोमानस एव मनसा संकल्पेन प्रजाविसर्गश्च सृजनसंकल्पादेवास्पितः समुत्तिष्ठतीति श्रुतेः सत्यकामः सत्यसंकल्पश्चादिश्रुतेश्च न तस्य बीजं
 सान्निध्याद्यपेक्षा संकल्पेकसाधनत्वात् २ यत्तज्जलेन जलेन ३ वाहूणां वरुणादेवनासंबंधात् आयमिति यः मर्त्तिमत्तमनुष्णपश्चादिविषहवत् आयत्वे हेतुः आ
 पस्तुस्तंभिरेयतः आपः स्तंभं घनीभावं पृथिव्यादिरूपं प्राप्ताः तद्यद्वायं वायुः सौत्तमहस्यतसा पृथिव्यमवदिति श्रुतेः ४ एतदाह्निपतिकथमिति भौतिकस

प्रतसा

भृगुस्तवाच प्रजाविसर्गविविधं मानसोऽसृजत संकृणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जले २ यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्द्धने येन
 च प्रजाः परित्यक्ताश्च नश्यंति तेनेदं सर्वमावृते ३ पृथिवी पर्वता मेघा मर्त्तिमंतस्येयं सर्वतद्वाहूणां ज्ञेयमायस्तान्भिरेपुनः
 ४ भाद्राज उवाच कथं सलिलमुत्पन्नं कथं वै वाग्निमावृतौ कथं वा मेदिनी सृष्टेः तत्र मे संशयो महान् ५ भृगुस्तवाच ब्र
 ह्मकल्पे पुरा ब्रह्म तव त्वर्षीणां समागमे लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मना ६ ॥

शवे च चतुर्मुखस्याधिकारुद्रतानं च प्रागेव सृष्टत्वात् तस्य मलादित्पृथ्वी तिसाहे पाभिप्रायः ५ ब्रह्मकल्पे ब्रह्मलोको कल्पादविसर्गः लोकानां संभव उत्पत्तिस्तत्र विषये सं
 देहः तथा हि कालास्वभावो नियतिर्यद्वा भूतानि योनिः पुनर्यदिति चिन्तयामि तिसाहे वा नेकपक्षेणासात् तत्र काल इति सौतिषिकाः स्वभाव इति वैदिकाः लौकायतिकाश्च नि
 यतिरुद्देशं कारुणं कर्मेति मीमांसकाः यद्वा चेति आहनाः भूतानीति तार्किकादयः यो निर्जगत्कारणं पुरुष इत्यौपनिषदाः ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

मो०
३३

३३

अथ१

५२

एवं संदेहे सति ध्यानयोग एव शरीरकरीय इत्याख्यायिका मुखेनाह तेतिष्ठन्ति ध्यानं ध्यायं तस्मिन्निति साहचर्यपुंश्रीकं आलंघ्य आलंघनीकृत्य मौनं ध्यानं विनष्टमिति निरोधरूपं योगमास्थिताः संतः अतिष्ठन् ७ श्रुतौ तु यद्यपि ते ध्यानयोगात्तु गता अयश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गुणमित्यनुभूयाम्योपमर्थरत्नमुक्तं तथापि अनुभू

तेतिष्ठन् ध्यानमालंघ्य मौनमास्थाय निश्चलाः सत्काहाराः पवनपादिवं वर्षशतं द्विजाः ७ तेषां ब्रह्म
मयी वागीसेर्वेषां श्रोत्रमागमत दिव्या सासतीतत्र संवभूवन् भक्तललात ४ ॥ ॥ ॥ ॥

वेभ्रांतत्वं शंकासंभवात् श्रुतिरेव निष्कलं कं प्रमाणमित्याशयेनाह तेषामिति तत्रहचपुंश्रीके न भक्तललातहारीकाशाख्यातमायाविशिष्टात्तत्र साराः ४ ॥

राम०

३३

सरस्वतीमिवाहुरेति हार्दीकाशेगुरुक्तयुक्त्याएतलदेहासंगेनचिन्तधारयन् प्रथमंकजलस्यामलेनतमसायासमचलमनंतमशद्माकाशंयश्यतितच्चतमःक्रमेणकालिमा
नंतहत्तुवश्यायाखनीहाररूपेणततोधुमहृयेणचभातितततः किंचित्तमसोपगमेसुधिरमनंतमाकाशंयश्यतिसतत्रांतसुधानंदवभूताजलंस्मरतितच्चतलंरुण
नतमेवाकाशंरूपति तत्रयथाघटेजलेनाष्ट्युमाशेद्योवायुश्चाभिव्यजतेतथैवतत्रशब्दायत्याविर्भवतः ततश्चतयोर्जलवाखेभरणेवसंघर्षात्तेजउत्पत्तेनेनच
हार्दीकाशंनित्तिमिरीकुर्वतावायुनासहसंयोगमेतसलिलमाकाशेसमुद्ध्यताजलयवनसंपर्कादात्माघनीक्रियतेसोयंत्रयाणांसंघातः पृथिवीनामभवति एवभूतानिस्

ध३

पुराणितमितमाकाशमनंतमचलोपमं नष्टचंदार्कपवनंप्रसप्तमिवसंवभो

स्वामौतिकामपिस्ततिपतश्चतसर्वमुपसंदृत्यकेवलचिन्मात्रेणैवहृषेणनिरुद्धसर्ववृत्तिरितिहृतीतियोगिनाममुभवक्रमः तदुपक्रमंएकदेशेनश्रुतिरनुवदतिनीहारधर्माका
निलानलानंस्वद्योतविद्युत्परिकशशीनां एतानिरुपाणिपुरः सरणिब्रह्मणपभिव्यक्तिकराणियोगेइति सस्वायंभूतोत्तक्रमोत्रपुराणितमितमाकाशमित्यादिनाहो
कनवकेनप्रतियादितः चहृयोत्तनापिकृतप्रायाकथंघनत्वमुपययतइत्यत्राहत्स्येतिवशीससमर्थतस्मिन्मास्तयुक्तेग्रीवाकाशमध्येभ्रमतिपः स्नेहाप्रपोतलंततसंघात
त्वमितिसंघंएवंमानतससृष्टिर्मानसेवतत्सामान्यादस्मदादीनामपीयंसृष्टिः स्वप्रवन्मानसेवेत्यध्यायतामप्यत्रतएवद्वितीयशिरोवदस्याश्रमत्वंप्रागुक्तंसंगच्छतेइति

मानसभूतोत्पत्तिर्देशमः ननु च तस्मिन्नेन मनसा स्पर्शः पंचधा तव आकाशादप्यः स्वाप्नाकाशादिवदंतराः संतः कथं वा त्वलोकानामावरका इत्यपद्यते यान् ब्रह्मा अस्मिन्

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरंतमः तस्माच्च सलिलोत्पीडित इति षट्मासुतः १० यथा भाजनमस्त्रिदंनिः शश्मिलवल्लह्य
ते तच्चोभसापूर्यमाणं सशङ्कुं कुरुते निलः ११ तथा सलिलसंरुद्धेन भसोते निरंतरे भित्तिर्वातलं वायुः समुत्पतति घोष
वात् १२ स एष च ते वायुराणो वोत्पीड संभवः आकाशस्थानमासाद्य प्रशांतिं नाधिगच्छति तस्मिन्वायं वुसंघर्षे दीप्ततेजा-
महावल्ः प्रादुरभू हर्षशिखः कृतानि स्तिमिरं नभः १४ अग्निः पवनसंपुक्तः खं समाक्षिपते जलं सोऽग्निमीरुतसंयोगा
हूनत्वमुपपद्यते १५ तस्माकाशं निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योपरः संसंघातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति १६ रसानां सर्व
गंधानां स्नेहानां प्राणिनां तथा भूमिर्पो निरिहसे पायसां सर्वेषु सपते १७ इति महाभारते मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे मा
नसभूतोत्पत्तिर्देशमोऽध्यायः भरद्वाज उवाच य एते धातवः पंच ब्रह्मापानसज्जत्वा आहता यैरिमे लोकामहाभूता भिसंस्तितैः १

ते एते कथमित्यग्निमेरासं वंधः एते के ये महाभूतसंज्ञाः यैश्च लोका आहता इति योजना १ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा ब्रह्मस्थानां नगपुजादीनां चैवं प्रत्येकं मानसानि पंच भूतानि ~~संति~~ संति स्वप्नेतदृशीतात् ततश्च कथं ब्रह्मस्थानमेव पंचानां भूतानां महाभूतत्वेनास्मद्विरुद्धानां भूत
त्वं महाभूतत्वं मतः सर्वेषां मानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेन ह्युद्भूतत्वं इयं स्थानांत महाभूतत्वं तथा च प्रातिभासिक व्यावहारिकयोर्वाध्यावाध्ययोः प्रपंचयोर्भेद ए
ष्टव इति आहं सुरभिषायः २ अमितत्वं मेव महच्छब्दार्थो न तवाध्यत्वमित्याह मितानामिति अमितेषु अमितत्वादित्यर्थः यतः संभवो यति ततो हेतोर्भूतानीत्यर्थः
ततश्चानंतत्वं तत्त्वोत्पन्नत्वयो रभयत्रा विशेषान्न व्यावहारिक प्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेद इत्यर्थः ३ कार्यमात्रे व्यासि पदशेषे न मि तत्त्वमेवाह चेष्टेति खस

पदाः स जत्सहस्राणि भूतानां समहामतिः पंचानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते २ भृगुरुवाच अमितानां महाशब्दोपांति
भूतानि संभवे ततस्तेषां महाभूतशब्दोपमुपपद्यते ३ चेष्टावायुः स्वमाकाशमृष्याग्निः सलिलं द्रवः पृथिवी चात्र संघातः
शरीरं पंच भौतिकं ४ इत्येतैः पंचभिर्भूतैर्पुंक्तं स्याद्वरजंगमं श्रोत्रं द्वा रां रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेंद्रियं संज्ञिताः ५ ॥ ॥

षिं अत्र शरीरे वद्वोलोहितादिः संघातः कश्चिन्मांसास्थिदि ४ श्रोत्रं त्वं द्वा रां पृथ्वी रसो रसनेंद्रियं जलं स्पर्शः स्पर्शनेंद्रियं त्वं कृचायुः दृष्टिश्च वद्वु र्दिद्रियं तेजः श्रोत्रादीनां
खादिगुणानशब्दादीनपुनित्याह कत्वा तत्त्वाद्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनां स्वाद्यात्मलोपपादनं दृष्टं तसिद्ध्यर्थं तथा चाप्यं पोगः मेयमातारौ समानजानीयो यावयाह कत्वा तत्त्वं
ह्यश्रोत्रादिवदिति तथा च मातश्चेतनाभिन्नं प्रमेयस्यापि तद्यात्ममित्यद्वैतसिद्धिः ५ ॥ ॥ ॥ ॥
त्वेन १

मो०
३५

ननु वृक्षाणां प्रमेयत्वेऽपि न चेतनाभिन्नत्वं दृश्यतेः स्मदादिव ज्ञेयांगत्वाद्यभावेनानिर्दिष्टत्वात्तत्राभौतिकत्वमिति न ब्रह्मप्रभवत्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्य वृक्षाणां भौतिकत्वे निरस्यति यंच भिरित्यादिना ६ उष्माद्यभावाद्ग्राह्यभावमाह अन्तर्भूतामिति ८ अप्रमेयत्वात् अथ तीयमानत्वात् भौतिकं भौतिकत्वं।

भारद्वाज उवाच पंचमिर्पदिभूतैस्तयुक्ताः स्यावरजंगमाः स्यावरराणां न दृश्यंते शरीरेष्वंधातवः ६ अन्तर्भूतामवेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः वृक्षाणां नोपलभ्यंते शरीरेष्वंधातवः ७ नष्टरांति न पश्यंति न गंधरसवेदिनः न च स्पर्शविज्ञानं तिते कथं पंचभौतिकाः ८ अद्वत्वाद्नग्नित्वादभूमित्वाद्वायुतः आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकं ९ भृगु उवाच घनानां मपि वृक्षाणामाकाशोत्तिनसंशयः तेषां पुष्पफलव्यक्तिनिर्तपुष्पं विशीर्यते १० अमृतो म्लायते पर्णोत्वकं लेपुष्पमेव च प्ला ११ यतेशीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ११ वाय्वग्नश्च निनिर्द्योषैः फलं पुष्पं विशीर्यते श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्मात् स्पर्शवति पादपाः १२ वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति न त्वदृष्टे च मार्गोत्तिनस्मात्पश्यंति यादयाः १३ पुण्यापरोपेत्यागंधैर्धूपैश्च विविधैरपि अरोगाः उष्णिताः संति तस्माज्जिघ्रंति पादयाः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वृक्षाणामभौतिकत्वा निर्दिष्टत्वादिकं परिहरन् चेतनत्वमुपपादयति घनानामित्यादिभिर्नवभिः १० शीर्यते इत्यनेन वज्रमरोरपि मत्तुणा शोणितस्पर्शतः शीर्यमाणस्य चेतनत्वं व्याख्यातं एवं एकदेशे कंयादिदर्शनात्तगोरिव भूमेरपि चेतनत्वं द्रव्यं १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म
३५

नालेननलिकया स्तेनह्रीरादिपिमः पारदादिपिवेतनत्वाख्यातं १७ तेनहृद्गेराजयतिनरयतः २० शरीरिणः अंतर्गतोत्तिष्ठेजः क्रोधवहुरुक्ष्माजदरूपद

पादैः सलिलपानाच्चमाधीनांचापिदर्शनात् व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्चविद्यतेरसनंदुमे १५ वक्त्रेगोत्पलनालेनपथोर्ध्वजलमादेहेत
तथापवनसंयुक्तः पादैः पिवतिपादपः १६ सखडुः खपोस्वग्रहणाच्छिन्नस्पचविरोहणात् जीवंपश्यामिहकारणामचैतत्पेनवि
द्यते १७ तेनतज्जलमादन्नेनरयत्यमिमारुतौ आहारपरिणामाच्चस्नेहोवृद्धिश्चजायते १८ जंगमानांचमर्वेषां शरीरेपंचधातवः
प्रत्येकशः प्रभिद्यंतेयैः शरीरंविचेष्टते १९ त्वक्कमांसंतथास्थोनिमज्जास्नायुश्चपंचमं इत्येतदिहसंघातंशरीरेष्टथिवीमयं २०
तेनोत्पन्नितथाक्रोधश्चहृत्तथैवच अग्निर्जयतेयच्चपेचाग्नेयाः शरीरिणः २१ श्रोत्रंघ्राणंतथासंवत्सदृश्यंकोष्ठमेवच आका
शात्प्राणिनामेतेशरीरेपंचधातवः २२ स्नेष्मापित्तमथस्नेहोवसाशोणितमेवच इत्यायः पंचधादेहेभवंतिप्राणिनांसदा २३
प्राणात्प्राणीयतेप्राणीयानाद्यायच्छतेतथा गच्छत्पानोवश्चैवसमानोदधवस्थितः २४ उदनादुच्छ्रितिवप्रतिभेदाच्चभाषते
इत्येतेवायवः पंचचेष्टयंतीहृदेहिने २५ ॥ ॥

तिपंचाग्नेयाः ३१ श्रोत्रमिंद्रियं घ्राणंनासांश्चेकोष्ठंअन्नादिस्थानं २३ प्राणात्प्राणमाश्रित्यप्राणीयतेगमनादिकार्यते आपच्छतेवलसाद्यंअयमं करोति २४ प्रतिभेदा
तउरः कंठशिरः स्थानमेदात् २५ ॥

मो०
३६

ममेः मस्याघाणरूपया। अत्र रतिरसनेन वायुनावहनवायुना २६ आकाशेन श्रोत्ररूपेण शब्दं गुणं वेत्तीत्यपि दृष्टव्यं अत्र गंधाधिकरणो गंधेवाधिकरणसतत्मात्रत्वात्
विस्तरेण अभिहितान्दृष्टैः गुणानामेदान् २७ इष्टः कर्तृस्वादौ अनिष्टः शवादौ मधुरो मधुपय्यादौ कटुः मरीचादौ निर्हारी सर्वगंधाभिभावको हिंवादौ संह

धमे गंधगुणान्वेत्तिरसंवाद्यः शरीरवान् ज्योतिषावहृषारूपं स्पर्शवेत्तिववायुना २६ गंधः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्म
ताः तस्मिन् गंधस्य वक्ष्यामि विस्तारमभिहितं गुणान् २७ इष्टस्मानिष्टगंधश्च मधुरः कटुरेव च निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव
च २८ एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गंधविस्तारः ज्योतिः पश्यति वक्ष्यामि स्पर्शवेत्तिववायुना २९ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि
गुणाः स्मृताः रसज्ञानेन वक्ष्यामि तन्मे निगदतः श्रण ३० रसो बहुविधः प्रोक्तः त्रिभिः प्रथितात्मभिः मधुरो लवणः स्निग्धः
कषायो म्लः कटुस्तथा ३१ एष वस्त्रिधविस्तारो रसो वागिमयः स्मृतः शब्दः स्पर्शश्च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ३२ ज्योतिः पश्यति
रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतं द्रव्यो दीर्घतया स्थूलशूक्ष्मरसोऽणवत्तवान् ३३ ॥ रूपं च ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

तश्चित्रगंधोऽनेकद्रव्यकल्कगतः स्निग्धः सघलसघृतादौ रूक्षः सघपतैलादौ विशदः शास्त्रज्ञादौ २८ पार्थिवः पृथिव्या श्रितो मुख्यो गुणज्योतिः पृथिव्या
दिरूपं वायुना त्वगिन्द्रियेण २९ गुणाः अप्रधानभूताः एवं जलादावप्येकैकोमुख्यः इतरत्त्वपधना इति दृष्टव्यं ३० कषायः विभीतकफलादौ ३३ ॥ राम०

३६

रुक्मः काचकजलादेः नीलासुराः मरुपिच्छादेः कर्मिनादयः स्पर्शमेदा अपि च ह्युषापि निर्गोतंशवपातिरूपमध्ये पठिता तथा हिलोष्टयाषाणयोः संघट्टेन नाशानाशभ्यां
वालस्तपोर्मदुलकमित्येति शिबोति एवमसत्रापि ज्ञेयं ३४ ज्योतिरत्नकोरुपास्योगुणाद्गुणोपस्मिन्निति द्विगुणाः ३५ उद्मशीतोऽप्यत पतस्त्रिगुणोः सखदः

शुक्लः रुक्मस्तथारक्तो नीलः पीतो रूपास्तथा कटिणास्त्रिगुणाः ३६ ह्याः पिच्छिलो मृदुहासुराः ३७ एवं षोडशविस्तारोऽप्योती
रूपगुणाः स्मृतः शब्दस्पर्शचिद्विज्ञेयौ द्विगुणो वापु रित्यत ३४ वायव्यस्तगुणाः स्पर्शः ३५ स्पर्शस्त्वद्वा स्मृतः उद्मः शीतः
सखदः खः त्रिगुणो विशद एव च ३६ तथा खरो मृदुः स्रज्जो लघुर्गुरुतरोपि च ३७ एवं द्वादशधा स्पर्शो वायव्यो गुणा उच्यते ३९
तत्रैकगुणामाकाशं शब्दश्चैव तत्स्मृतं तस्मिन् शब्दस्त्वद्वापि विस्तरे विविधात्मकं ३८ षड्भूतवर्गं भागं धारो मध्यमो धैवतस्तथा
पंचमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ३९ ॥

खितेऽवकालभेदेन त्रिगुणः पुत्रादेः विशदः उत्तमवस्त्रादेः ३६ खरमृदुहासुरात्पलादेः रुक्मः कंदकादेः लघुत्वगुरुत्वेन कर्मते पतनानुमेये अपि यो रणिकर्मते त्वया स्वेव तथा
हितमस्येपि परीहकाः पाणिना उन्नोत्येव पालिकसपाद्यतिकयोः आयताना यतयो रपि प्रमाणां निश्चिन्तेति गुरुत इति तत्रत्येन गुरुपि अहिमते तेन द्वादशविधः स्वमे
कादशविधस्तपि पठन्ति ३९ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
३७

३७

ऐश्वर्येणापकत्वेन स्थितोऽपि परहादिषु अभिव्यज्यते ४० एतेषां पद्मादीनां ४१ एवमिति बहुविधः षड्भादिभेदेन तारमं द्वाद्विभेदेन च वायुगुणैः एव मृदुस्पर्शः श्रुत्य
मर्थः विवक्ष्यमानमिह नः कोऽयं प्रियस्तत्र तं वायुं प्रेषयति सच यत्नतस्तमेन हृदयकंठशिरोदेशं प्राप्य मंदं मध्यमं तारं वा ध्वनिमुत्पाद्य हृदयादिदेशा जिह्वामूलादी
निस्थानानि प्राप्य नित्यान् विभूतवर्णान् मंदत्वादिति ध्वनिधर्मैर्नुरंजितान् अकारादीन् अभिव्यज्य वेगवत्सखाभायाद्दहिर्निर्गतो जनकानां विवरमनुप्रविशति तेन च संस्तु

एष सप्तविधः प्रोक्तो गुणश्चाकाशसंभवः ऐश्वर्येणातसर्वत्र स्थितोऽपि परहादिषु ४० मंदं गभेरीशं तानां स्तनपित्तोरथ
सच यः कश्चिच्छ्रुते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा एतेषामेव सर्वेषां विषये सप्रकीर्तितः ४१ एवं बहुविधाकारः
शब्दश्चाकाशसंभवः आकाशजं शब्दमाहूरेभिर्वायुगुणैस्सह ४२ ॥

तेन तत्र तत्र प्रोक्तेरातं शब्दमनुभवति सच संस्कारो मुखजस्त्ववायोर्वायुना आनुकूल्याद्दूरतो वा प्रातिकूल्यात्समीप एव वा मित्यादिना प्रतिज्ञातान्नैव वा गिरिगुहादिग
तवायुना प्रतिस्त्रोतः प्रवर्तते न हि विभवति तदनुसारेण शब्दं ह्यतः कतिपयकालाव्यवधानेन चानुभवति समीपत एव वा नैव वा द्विर्वा शब्दप्रतिशब्दत्वेणानुभवति ४३

राम०
३७

एवंवाचमिद्यातनारतमाद्रेयादिशब्दोपिमंदादिभेदानालुभतेतदिदमुक्तंअव्याहृतैरप्रतिहृतैर्वीपुगुणैः स्पर्शैःचेतपतेशब्दज्ञानानि नवेत्तिवाशब्दविषमस्थितैर्मित्यादिनाप्रति
 वानेनवाभिभवान् तंचएभिर्वीपुगुणैःसहसंतंचेतपतेइत्यव्याहृतयोसं विषमागतैरितियादेषिसवार्थः विषमागतीरितिगौरवात्सुखादिः तदेवशब्दमिवाक्तिप्रज्ञ
 स्योभिन्नकालत्वानुभवात्मध्येवीचीनरंगमायेनशब्दसंततिरुच्यतेतत्रावशब्दोपगतइतिहृणिकवादिबंधवोवर्ततेभेरीशब्दमयाश्रुतःससवापंष मापकश्चभेद
 प्रत्यभिज्ञावाधकप्रत्यपेविनापिभ्रान्तेत्याहुस्तदिहसंवालोचयंततेशब्दगुणाह काःधातवोदेहारंभकालगादयः धातभिः प्राणोदियैः आप्यापंतेआदितआ

अव्याहृतैस्तेतपतेनवेत्ति विषमस्थितैः आप्यापंतेचेतेनित्यंधातवतैस्तधातभिः ४३ आपोमिमांसतस्वैवनित्यंजायति
 देहिषु मूलमेतेशरीरस्यवाप्यप्राणानिहस्थिताः ४४ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मेषु भारद्वाजवाच पार्थिवंधातमासाधरीरेन्द्रिःक
 थंप्रभो अवकाशविशेषेणाकथंवर्तयतेनिलः १ १ १

प्रसंवर्द्धते अवसत्सर्वाधरणेन ४३ एतदेवाहआपइति एतेःवाहयः शरीरसमलंकथंप्राणान्याप्यवाप्याश्रुशोणितसंयोगेहिप्राणोलब्धवन्निश्चेतशरी
 रंनिष्पद्यतेअमथापोनोनिषिक्तमपिरेतोयर्थभवति ४४ दशमः पार्थिवं शरीरंदिवादीनांभौतिकत्वमुक्तंविज्ञानप्राणपोरपिज्ञानंकिमतोः भौतिकत्वंविदात्मतो
 यतिरिक्तत्वापादानापाहयार्थिवमित्यादिनाध्यायेनअग्निः जेजः पार्थिवंपृथिवीवाहुत्यात् पांचाभौतिकंदेहंआसाधशरीरः शरीरमिमानीप्रकाशात्माविज्ञान
 धातः कथंकेनप्रकारेणभवेत्तथातिलोवायुः सोपिपार्थिवंधातमासाधकथंवर्तयतेदेहंवेष्टयते १ १ १ १ १ १
 क्रियाशर

मो०

३८

38

अत्रोत्तरं अग्रिमर्हति मंत्रादीन्नुसन्नाहकथयिष्यामि अग्नेः शरीरं उक्तेति भावः ४२ मूर्ध्नि सहस्रारो स्थितत्वात् श्रेष्ठत्वात् मूर्ध्नि चिदात्मानं अग्निः विज्ञानात्मा अग्निः न
इ पाधितं प्राप्सन् शरीरं परिपालयन् चित्वाति विवंप्राप्य विज्ञानात्मा शरीरं वेतयतीत्यर्थः ३ सः चिद्विज्ञानप्राणानां
संघातो जंतुर्जीविः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणमाणा मात्मा चेतपिता समानतनः पुरुषः परं ब्रह्म वस एव निरलोपाधिः सन् सर्वोपाधिपदपाती सन् भूतानां मन

भगुस्त्वा च वायोगीति महं ब्रह्म न कथयिष्यामि तेन च प्राणिनामनिलो देहामथावेष्टयते वली २ अत्रितो मूर्ध्नि नमस्यित शरी
रं परिपालयन् प्राणो मूर्ध्नि वाग्यो च वर्तमानो विचेष्टते ३ सजंतः सर्वभूतात्मा पुरुषः समानतनः मनो बुद्धिः हंकारो भूतानि वि
षयास्त्वयः ४ एवं त्विह सर्वत्र प्राणो न परिपात्यते एष्टतस्तु समानेन स्वां स्वांगतिमुपाश्रितः ५ वल्लि मूलं गुदं चैव पावकं समपा
श्रितः ब्रह्मन् त्रं परीषं चाप्यपानः परिवर्तते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आदिरूपो भवति विषयश्च शब्दादिः स एव ४ एवमिति सर्वत्र अंतर्वहिश्वस्थितं सर्वं प्राणो न देहली दीपन्मध्यस्थेन आंतरं विज्ञानं वात्येहेहं द्रियादिकं च वात्यत इत्यर्थः एष्टतः
जीवत्वात् प्राणानंतरं समानेन इत्यं भावेन तीया ५ समानवायुत्वं प्रासः पावकं जाग्रमाश्रितः सन् वल्लि मूलं मूत्राशयं गुदं परीषाशयं च स्वां स्वांगतिं आश्रितो भवति ज्ञा
दास्यः समानोऽ शितपीतादिकं पाचयित्वा स्वस्वस्थानं नयतीत्यर्थः मूर्ध्नि शरीरं चेति पादेन मूर्ध्नि शरीरं नैव परीषमप्युपलक्षणीयं ६ ६ ६ ६ ६ ६ राम०
३८

कर्मगमनादिप्रयत्नस्तदनकुलावेशः वलंभारेद्यमनादौ सामर्थ्यविदुषः सकाशात्कृतेत्येतिशेषः ८ धातुश्चितिधातुष्टुत्वगादिषु विततो व्यासोऽभिर्जागरः २ सादीर्घवर्तये
नपरिणामयन्मानान्नान्नादीन् धातुनत्वगादीन् दोषानपिनादीन् ९ कथं वर्तयतीति तत्राह पातेति नाभेऽधोपानः अधोपानः तयोर्मध्ये नाभौ प्राणापानाभ्यां
मिथः संसर्गोऽसमानसंज्ञते प्राणाभ्यां समाहितः समुद्दीपितः अधिष्ठानं नाभिर्मंडलं समन्वितः समाश्रितः पवति अत्रादिकमिति शेषः यद्वा समन्वितः एकीभा

प्रयत्ने कर्मणि वलेय एकस्त्रिषु वर्तते उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ७ संविष्य पच सर्वेषु सन्निविष्टस्तथानिलः
शरीरेषु मतुष्याणां व्यान इत्यपदिश्यते ८ धातुश्चितिधातुश्चितः समानेन समीरितः २ साभ्यां तं स्वदोषां स्ववर्तयेत्यन्वतिष्ठ
ते ९ अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः समन्वितत्वाधिष्ठानं सम्पक्पवति पावकः १० आसंहिया प्रययत्तमं
ते स्यात्तु गुरुं हितं स्रोतस्तस्मात्प्रजायते सर्वस्रोतांसि देहिनां ११ ॥ ॥

वेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः अधिष्ठिति व्यापारवानभवसनेनेति जीवनमन्त्रमधिष्ठानं १० पञ्चमन्त्रं कथं देहं व्याप्नोतीति सत आह अस्मिन्मिति आस माभ्य आसा
दीसा पिपारः पापुपर्यंतं तथा महत्तं स्रोतः प्राणप्रवहणमार्गः प्रसिद्धः तच्चोतेषु गुरुं हितं स्यात् तस्मान्महास्रोतः अमानि सर्वाणि स्रोतांसि प्राणमार्गः नादी संज्ञा
ः शरीरं व्याप्यतिष्ठतीत्यर्थः १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

मो०

32

39

तैः स्वोक्तोभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानां सन्निपातान्न तत्सहचारिणो न दृश्यन्ते पितृनिपातः संगमो भवति तत्रानुभवं प्रमाणपत्तिरुपावेति १२ प्राणाग्नौः परस्परौ द्वीपकत्वमा
हामीति। अग्नेर्वैगेन वहति त्वग्निवैगहः प्राणाः स्वेषां गणायुग्निवैगहेत्तत्साहयुहांतइत्पादिना दृष्टं च लोके अग्निवैगाद्वायुवृद्धिः वायुवैगाद्वाग्निवृद्धिरिति तथा
च प्राणो रोधे सति जायते भयनिवृत्तेः प्राणो रोधे सति जायते भयनिवृत्तेः १३ जायते निरोधेन सर्वेषां मिंदियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्षेति पक्षाशयः पक्षस्थानं आमाशय

पाणानां सन्निपाताच्च सन्निपातः प्रजापते ऊष्मावाग्निरिति ज्ञेयो नैपचतिदेहिनां अग्निवेगवहः प्राणोऽग्नौ संते प्रतिह
 न्यते स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्तिष्ठति पावकं ३ पद्माशयत्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमागम्ये स्थितः नैभिर्मध्ये शरीरं स सर्वे प्रा
 णाश्च संस्थिताः १४ प्रस्थिता हृदयात् सर्वेति पर्यगूर्ध्वमधस्तथा बंहत्पन्नरसान्नाद्योदश प्राणाश्चोदिताः १५ एषमा
 ग्नीययोगानां येन गच्छति तत्परं जितक्लमाः समाधीराः मूर्द्ध्यात्मानमादधन् १६ १६

अथ कान्त स्थानं नामि मथोरतिता न्स्या जाठरे सर्वे प्राणाः सर्वाणि दिवाणि १४ सर्वे रसाः दृष्ट्या तद्दृश्यं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणा ह्यः पञ्च नागकूर्मककलहेव दत्त धनं जयाश्च पंच १५ एष आस्यादि पाप्यपर्यंतो योगानां योगिनां मार्गः किमनेन तीर्थगपि गंतव्यं नेत्याहयेनेति केगच्छंति ये मूर्ध्नि स युक्त यानाद्या सहस्रां प्राप्य तत्रात्मानं आदधन् आहितवतः १६

ए०

32

आध्यापार्थस्य संगति एवमिति देहिनां सर्वेषु चारेषु बुद्धिमनः कार्ये हि निर्वर्त्येषु विषयेषु प्राणादिषु निमित्तमृतेषु सत्त्वविहितः प्राणानिरोधरूपो योगः तस्मिन् च त
 धिते सति नित्यं सद्रूपं ब्रह्म समिधते सम्यक् बुद्ध्या घृणा धिज नित्यकालं चर्षणेन दीप्यते प्रकाशते मंत्राधीनं त्रि विज्ञानं मर्त्यं चितिश्चायया चिद्रूपः सत्त्विवो व्यवह
 तः प्राणावापोरपिकुतश्चैवः अयं प्राणाग्निचितो संघातः पृथिव्याः देहस्य पतिर्जीवः अयं रेतोसि शरीराणि अन्नानि प्राणादिरूपेण जायते रूपेण च याचयन्ति

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनां तस्मिन् समिधते नित्यमग्निः स्थान्वा मिवाहितः १० इति महाभारते मोक्षधर्म
 सु भगुभास्त्वानुसंधादे ॥ भास्वानुवाच यदि प्राणपते वायुर्वापरेव विवेशते अस्मिन् भासते चैव तस्मा जीवो नि
 रर्थकः १ यत्स्फभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते अग्निर्जलपते चैव तस्मा जीवो निरर्थकः २ जंतोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैव
 पलभ्यते वायुरेव जहात्येतत्स्फभावश्च नश्यति ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदि २

नृतिष्यति तेन प्राणविज्ञानयोर्निरोधे यदवशिष्यते तद्ब्रह्मेत्यर्थः १० सकादशः यदि प्राणो नित्यं समिधत इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तत्तलो
 कायतमने स्थित्वा आह्वयति पृथीति प्राणपते १ आग्नेयोऽग्निगुणोऽस्फभावश्चैव ब्रह्मना जायते अतः स्थेन पच्यते स्पष्टीकियते इदित्वभावेऽपि न लो
 पः अग्निताम्र एव एतत्तत्तत् २ एवं नित्यं सवत्तनः सत्त्वकार्यलिंगकमनमानं निरस्पृशत इत्यपि निरस्पृशत इति जंतोः देहो हि यद्युद्दि संघातस्य प्रमीयमाणस्य
 न स मानस्य नैवोपलभ्यते पलाल एव कुर्याद्वीजमिव तस्माद्वायुवियोग एव परां ३ ॥

कोष्ठभेदात्वाद्यादिना कोष्ठनिरोधान् ४ वर्णो विलारः ३ तन्तेत्यर्थः ९ तस्मिन्निनि संघाताद्यतिरिक्तेषावनजीवनाद्यदर्शनात्संघातएवजीवत्यर्थः १० ततश्चपरलो
कादिकं नास्तीति दानादेवैयर्थमित्याहस्येति १३ लीनमूलः छिन्नोद्वहोयथापनः प्ररोहति एवं लीनकर्मासंघातो नष्टोपि पुनस्तत्स्यते वीजसत्त्वादिमाशङ्क्याह छिन्न

नश्यत्पापोऽनाहृतवापुरुष्मासनियद्वात् नश्यते कोष्ठभेदात्तवमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ४ व्याधिवर्णपरिक्ते शैर्मेहिनी
चैवशीर्षिते पीडिते मत्तरेषां संघातो यतिपंचधा ९ तस्मिन्मंचत्वमायन्नेजीवः किमनुधावति किं वेदपतिवाजीवः किं
शृणोति ब्रवीति च १० स्यागौः परलोकस्थं तारपिष्यति मामिति योदत्वा म्रियते जंतः सागौः कं तारपिष्यति ११ गौ
स्वप्रतिगृहीता च दाता चैव समं यदा इहैव विलयं यांति कुतस्तेषां मागमः १२ विहगैरुपभुक्तस्य शैलायात्यतितस्य च अग्नि
नाचोपभुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः १३ छिन्नस्य यदि हृद्गमनमूलं प्रतिरोहति वीजानस्य प्ररोहंते मृतः कपुनरेष्यते १४
वीजमात्रं पुरा सृष्टं पदेतमरिवर्तते मृतामृताः प्राणाशंति वीजाद्वीजं प्रवर्तते १५ इति शांतो मोक्षधर्मेषु भगवद्वाक्यं संवादे ॥

स ३
सेति हृद्गमनं वीजभूतमुपलभ्यते न देहमूलं कर्मस्यैः १४ शरीरमूलं वीजमात्रं पुरा सृष्टं पदेतमरिवर्तते न च वीजसंज्ञात् प्रवर्तते देहस्यैव परिणामे तया च वीजसंज्ञात्
न नष्टानां नाश एव नरेषां मुद्वरति तस्मान्निमित्तं समिध्यत इत्यनुपपन्ने १५ द्वादशः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सजीव

अपनेलपस्थानं ४ निगृहीतः पवनः ह्यंजलमस्मात् ५ अमूर्तयः अदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणं दुः शकं किं सुतस्मै स्पेति भावः १० न च सत्त्वतत्त्वमपि नि
श्चेतमशक्यं नित्यमवक्तुं न लक्षणाद्यभावादिनिर्णयनीति शरीरिषु शरीराकारयोरिणामवत्संघातेषु ११ पंचेति पंचभूतात्मकेयंचविषयरत्नौपंचविज्ञानानिज्ञा

तस्मिन्नेशरीराग्नौ ततो देहमेवेतनं पञ्चितेयांतिभूमित्वमयनंतस्मिन्निति ४ जंगमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च
आकाशं पवनो वेति ज्योतिस्तमनुगच्छति तेषां त्रयाणामेकत्वात् ह्यंभूमौ प्रतिष्ठितं ५ यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः
अमूर्तयस्ते विज्ञेयामूर्तिमंतः शरीरिणां १० भस्मज्जवाव पद्यग्निमारुतौ भूमिः खमायश्च शरीरिषु जीवः किं लक्ष
णास्तत्रेते तदा च ह्यमेतद्य ११ पंचात्मके पंचरत्नौपंचविज्ञानचेतने शरीरेषाणि नाना जीवं वेत्तमिच्छामि यादृशं १२ मांसशोणि
तसंघाते मेदः स्नाप्यस्थिमंचपे मिथ्यमाने शरीरे तजीवो नैवोपलभ्यते १३ यद्यजीवं शरीरं तपंचभूतसमचितं शरीरे मानसे दुःखे
कालावेदयते हृतं १४ शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत महर्षे मनसि व्यग्रं तस्माज्जीवोतिरर्थकः १५ १५

नकारणानियंचचेतनानि ज्ञानानि च यत्रा तस्मिन् च विज्ञानचेतने १२ नैवोपलभ्यते दीहितं दुर्वृतं १३ अजीवं चेतनाभूत् अन्मात्मा भावाच्छरीरमेव चेतनमित्यर्थः १४
मात्तदेहं हिन्द्रियसंघातश्चेतनः यस्मिन् व्यग्रं सति संघातः सन्निकृष्टोपि शब्दादीन् गृह्णातीति मनस्येव आत्मा त्विसाहचर्यमिति शृणोतीति १५ ॥

११

॥

प्रो०
४१

५२

उत्तरमाह नपंचेति यथाश्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वेन ग्राह्यसंज्ञातीयगुणाश्रयत्वेन आकाशादिरूपत्वं एवं मनोऽपि सर्वगुणाग्राहकत्वात्सर्वगुणाश्रयत्वेन पांचभौतिकं तत्र स्तलं
किंचित्भूतैर्भ्योऽन्तर्गतं पंचसाधारणत्वात् अतः तन्न शरीरनिर्वाहकं किंतुकः अंतरात्मेव शरीरं स्थलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं ब्रह्मते चालयति १५ यदुक्तं मनसो नव

सर्वं पश्यति पदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा मनसि वा कुले चक्षुः पश्यन् पश्यति १६ न पश्यति न चाग्राति न शृणो
ति न भाषते न च स्पर्शसौवेति निद्राव शगतः पुनः १७ तस्य तिक्रुध्यते कोत्र शोचत्युद्विजते चकः उद्धतिध्यायति दे
ष्टि वाचमीरयते चकः १८ भृगुस्तवाच न पंचसाधारणमत्र किंचिच्छरीरमेको ब्रह्मते तैरात्मा सवेति गंधांस्वरमान्स्पर्श
तीश्च स्पर्शचक्षुः पंचगुणाश्रये मे १९ पंचात्मके पंचगुणाप्रदर्शिसर्वगात्रात्तगतो तैरात्मा सवेति दुःखानि सुखानि चा
त्र तद्विषयो गान्तु न वेति देहः २०

स्मि

धानात्तन्मृगोति तत्राहं चात्मके इति पंचभूतात्मके शरीरे पंचगुणाः यन्ततततथा मनः तस्य दृष्टामममनः स्थितमि स न भवानस एव मनो ह्यसर्वगात्रात्तगतः अतिरेकमा
हतद्विषयो गान्तु सौ स माधो वा देहः स बुद्धिमान्को न वेति देहादेशे त न त्वेव सुखादवपिवेदन मपरिहार्यं सा तत तत्त्वचक्षुष इव मनसोऽप्यनन्मीलनाददर्शनेऽपि तस्य क
रणात्वा व्याहतिरित्यर्थः २० ॥

५२

पदानिर्गतप्रदीपेऽवदेहाग्रौशान्तेरुपादिकंनोपलभ्यते तदानशयतिविद्यतेदेहएवतचेतनइत्यर्थः २१ स्थूलदेह नाशमुक्तासूक्ष्मस्यापिनाशमाहआपश्यति आपोम
 यंअवमयं अत्रापश्येन्नसूक्ष्मोभूतसंघातोऽगत्यतेतन्मयंस्त्रात्मनाव्यासमिसर्थः तस्मात्देहिनामपिआयएवमूर्तिराकृतिः तत्राहआत्माचिद्रूपः पुरुषःमा
 नसंःतदंतर्गतेमनसिअभिव्यक्तः सएवोपाधियोगात्जीवः सएवब्रह्माष्टवोक्तश्चतुर्मुखोमुख्यजीवः सार्वज्ञादिमत्वात् २२ सएवात्माप्राकृतैःत्रिगुणात्म

पदानरूपंनस्पर्शोऽनोष्णभावश्चपावक तदाशान्तेशरीराग्रौदेहत्यागेननश्यति २१ आयोमयमिदं सर्वमापोमूर्तिः
 शरीरिणां तत्रात्माप्रानसोब्रह्मासर्वभूतेषुलोककृत् २२ आत्माहेत्रज्ञइत्यक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैःतैरेव
 तविनिर्मुक्तः परमात्मेत्यदाहृतः २३ आत्मानंतंविजानीहि सर्वलोकहितात्मकं तस्मिन्ः संश्रितोदेहेत्यधि
 उरिवपुष्करे २४ हेत्रज्ञंतंविजानीहि नित्यंलोकहितात्मकं तमोरजस्वसत्त्वंचविद्धिजीवगुणानिमान् २५

कमलप्रकृतेर्विकारैः गुणैः उद्दिश्यमनोभिः संयुक्तः सनहेत्रज्ञः जीवइत्युच्यते। तथाचश्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोपक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति अयमेवपरमात्माहर्तैरे
 वेति २३ तंयस्मंसर्वलोकसहितंसर्वतदात्मकंअसेवानंदस्यानानिभूतानिमात्रात्मयजीवतीतिश्रुतेः तस्मिन्पूर्वोक्तेस्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मे २४ हेत्रज्ञंप्रसंगात्मानंतम
 र्थंतं परमात्मानंतर्थाजानीहि हेत्रज्ञस्यलौकिकंस्वरूपमाहृतमश्नि योयमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यमिमानीहेत्रज्ञः सपरमात्मेवेत्यर्थः २५ ॥ ॥

मो०
४३

५३

सिद्धे २

सचेतनं वेतनेन सहितं जीवगुणं जीवसंयोगोपक एतदेहं हि यमनां सितं जीवगुणः चेष्टते तं सर्वसंवात्सक्यं सर्वसमाप्तेष्विततो मिसर्वेति निर्वचनात् चेष्टयते सारुषट्रिका
मिव स्रुधारः कीदृशं सर्वं अतः परं संसारिणो जीवाः समसंसारिणो २६ एवं नित्यसंयुक्तः सत्वेनातो देवदेवदत्तो मतो देवदत्त इत्यादि व्यवहारो देहो सन्निता शमात्रपर्या
हन जीवेति दशाहं तापं च तत्वं शरीरमाश्रय जीवस्य मरणमित्यव्यते इत्यर्थः जीवापेतं वाचं किलेहं त्रियते न जीवो म्रियत इति श्रुतेः २७ गुरुः देहं द्रियादिमुक्ती

सचेतनं जीवगुणं वदंति सचेष्टते चेत्तयते सर्वं अतः परं क्षेत्रविशेषं वदंति प्रावर्त्तयद्यो भुवनानि सप्त २६ न जीवनाशोस्ति हि दे
हमेहे मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः जीवस्तदेहांतरितः प्रयाति दशाहं तातस्य शरीरभेदः २७ एवं सर्वेषु भूतेषु गुरुस्वरतिसं
वृत्तः दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः २८ तं पूर्वापरं त्रैषु पुंजानः सततं बुधः लब्धाहारे विमुद्धात्मा पश्यत्यात्मान
मात्मनि २९ वित्तसहितप्रसादेन हित्वा कर्मशुभाशुभं प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सखमानं तमश्रुते ३० ३०

न संवृतः यतोऽज्ञानेनाहतः स अग्रया सूक्ष्मया सहशया सूक्ष्मया बुद्ध्या अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यकरणबुद्धिद्वयादुपपत्तेः आवरकाज्ञाननाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविक्तः साक्षा
क्रियते २६ दृशीनोपायमाहृतमिति पुंजानः समाधिमनुतिष्ठन् सततं दीर्घकालादहं नैरांत्यैर्गोविमुद्धवितः आत्मनि बुद्धौ आत्मानं प्रसवं २९ प्रसादेन अंतर्मुखत्वं
या सखं सखाभिन्नं आनं संनोहं ३० ॥ ॥

विष्णुशक्ता २

प्रम०

४३

कि १

कृतः सृष्टिर्हि विष्णुमित्रादिष्वेकस्य तात्पर्यमाह मानस इति यः शरीरेषु जगदुत्तादिषु मानसो मनसा विर्मतोऽग्निः अग्निविप्रकाशात्मा पुरुषो जीवत्यभिधीयते लोकैः तस्मा
देवप्रजापतेः सर्वेष्वगत एषा सर्वभूतप्रजा सृष्टिः भूतासमुत्पन्ना किंवावहारतश्च मुच्यते नेत्याह अथात्मविनिनिश्चये सति आत्मानमधिक
मप्रवृत्तो विशिष्टः ब्रह्मविद्याजमसाहकारेणापरोक्षज्ञानादधिको हं ब्रह्मास्मीति निश्चयो संदिग्धविर्यस्तं ज्ञानं तस्मिन् सति तत्त्वविदोऽस्वप्नसंमेषादृष्टिः समपा सृष्टिर्महैव ब्रज
मम

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीवत्यभिधीयते सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूता आत्मा विनिश्चये ३१ इति शान्तिनिर्वाणो मोक्षार्थेषु भ
गुभिरहं संवादे भगुस्त्वाच असृजत ब्राह्मणानेव पृथ्वी ब्रह्मा प्रजायतीन आत्मतेजो भित्तिर्विज्ञानभास्कराग्निः समप्र
मान १ ततः सत्संक्षर्भं च तपो ब्रह्मवशाच्चत आचारं चैव स्वर्गाय विदधे प्रभुः २ देवदानवगंधर्वाः दैत्यासुरमहोरगाः य
हं राक्षसाणां श्वपिशाचामनुजास्तथा ३ ३ ३
शौचं च २

पञ्चखदमभ्यासात्तात्त्विके वेति निश्चितेति भावः ३१ उपोदशः असृजत कथं सृष्टानि भूतानीत्यसौ तस्मात्काकं वराचिमुक्त इत्यसौ तस्मात् अस्मद्विद्यादि तत्र संवीचि त
प्रसादेन ज्ञानं समस्तते इत्युक्तं चित्तप्रसादश्च धर्मफलमतो धर्मे निरूपयति ब्राह्मणान् ब्रह्मनिष्ठान् प्रजायतीन मरीचंगिर आदीन् आत्मनो तेजः सत्संक्षल्यत्वादिसामर्थ्येन
निर्हीतान् उन्नादितान् ब्रह्मणान् १ धर्मयज्ञादितयः कृच्छ्रं चांशयणादि शाश्वतं ब्रह्मनिष्ठावेदः आचारं स्नानादि शौचं प्रायश्चित्तादि ३ ॥ ॥ ॥

मो०
४४

न तमसं
वर्णाः सात्विकं संभवंतामीं च वेति सत्त्वादि साम्यात्तु ग्राह्यं वर्णांशे नोच्यते ४ सितः स्वच्छः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मा शमदमादित्यभावः लोहितः रजोगुणः प्रवृत्त्यात्मा शोयते ज्ञा
दित्यभावः पीतकः स्रक्तो मेयमिश्रः कृष्णादि निर्द्वीन कर्मप्रवृत्तकः अशितः क्रुद्धः आवाणात्मा तमोगुणः स्वतः प्रकाशप्रवृत्तिहीनः शकटवत्परिप्रेयः इह माह्वयति वर्णो ज्ञा
मावर्णीः सात्विकत्वादिः यदि भिद्यते तत्रेति शेषः तत्र हेतुः सर्वेषामिति ६ नः अस्माकं ब्राह्मणानामपि कामक्रोधादिरजस्तमः कार्यनिग्रहाय प्रभवति समर्थं भवति

नां
स्य २
ब्राह्मणाः कृत्रिपावैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ये चान्येभ्यस्तसंघावर्णांतिंश्चापि निर्ममे ४ ब्राह्मणानां सितो वर्णः कृत्रियाणां
तलोहितः वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणां मसितस्तथा ५ भरद्वाज उवाच चातर्वर्ण्यं वर्णो न यद्विर्गो विभिद्यते सर्वेषां
स्वत्ववर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ६ कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिंता कृधाश्चमः सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद् वर्णो विभिद्यते
स्वेहमत्र परीक्षाणि स्यापि तं सशोणितं ततः कृति सर्वेषां कस्माद् वर्णो विभिद्यते ७ जंगमानां मसंस्थेयाः स्यावर्णां च जातयः
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिस्त्वयः ८ भृगुरुवाच न विशेषोक्तिवर्णानां सर्वव्रत्यमिदं जातं ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभि
वर्णो जातं १० ॥

अतः सत्त्वादिभ्यः भिचारतस्तत्त्वयुक्ता जात्यादिवस्येत्यर्थः ९ जंगमानां पश्यादीनां तस्मात्सर्वेषां समानधर्मत्वात् यद्युद्भूतादिष्वपि न जातिमेव निश्चयस्त्यर्थः १०
ब्राह्मणब्राह्मणजातिमत्र तत्र हेतुः ब्रह्मणोति वर्णानां कृत्रियादिभावं १०

एम०
४४

रक्तांगाः रजोगुणमयाः ११ पीताः रजस्तमोमयाः १२ कृष्णाः केवलतमोमयाः १३ व्यक्ताः दृश्यकृताः द्विजाः ब्राह्मणाः तेषांचतुर्णामपिवर्गीनां १४ चतुरः
चत्वारः ब्राह्मीवेदमयीचतुर्णामपिवर्गीनांब्रह्मणापूर्वविहिता लोभदोषेणातत्रज्ञानतांमोभावंगताः श्रद्धाअनधिकारिणोवेदेजान्ताइत्यर्थः १५ ब्रह्मतेवंवेदासम्मानं

कामभोगविपासीहृणाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः सक्तस्वधर्मरक्तांगाले द्विजाः कृत्रतांगताः ११ गोभ्योवृत्तिं समास्थाप्य
ताः कृष्णपत्नीविनः स्वधर्मोन्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजावैश्यतांगताः १२ हिंसानतविपालुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः कृष्णाः शो
चपरिश्रष्टाले द्विजाः श्रद्धतांगताः १३ इत्येतैः कर्मभिर्मर्यादाद्विजावर्गीतरंगताः धर्मोयज्ञक्रियातेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते
१४ इत्येते चतुरो वर्गा येषां ब्राह्मी सरस्वती विहिता ब्रह्मणा पूर्वलोभात्तज्ज्ञानतांगताः १५ ब्राह्मणा ब्रह्मतेवं वेदास्तप
स्तेषां न नश्यति ब्रह्मधारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा १६ ब्रह्मचैव परं संप्रयेन जानंति ते द्विजाः तेषां ब्रह्मविद्या
स्वत्मास्तत्र तत्र द्विजातयः १७ पिशाचा एकाः प्रेताः विविधान्तेच्छजातयः पुनश्चाज्ञानविज्ञानाः स्वच्छेदाचारेवेष्टिताः १८

नत्स्यान्तत्पराः अतस्तेषां ब्रह्म आत्मानं धारयतां पुरुषार्थत्वेन निश्चिन्तां जिज्ञासूनां न पश्चादिकं न नश्यति १६ ब्रह्मचैवेति संप्रसंवेकार्पणं ब्रह्मभिदेन ये द्विजाः हीनद्विजाः न जानंतीति
योजना तत्र तत्र पोनि युजान्ते नानि १७ तात्परेवाहपिशाचा इति १८ ॥

११

मो.
४५

ब्राह्मणः ब्रह्मणिवेदे विहितः ब्राह्मणः संस्कारोपासांतः वेदोक्तसंस्कारवत्तः अथर्ववेदीनां त्रयः परैः प्राचीनैः स्मृते १९ एवं प्रासांसीमां सकंसे मतामनवस्थां निवारयति
आदीति अक्षयानाशहीना अयपा अयचयहीना यतो मानसी रजःगवन्मनो मात्रजन्या न हि रजःगो न यन्यपचीयते वा अतः सन्तः वातः धर्मतंत्रं योगान्नष्टं नतदेवयं अयनं
विलयस्यानयस्याः सातथा २० चतुर्दशः ब्राह्मणः इत्येतैः कर्मभिर्ब्रह्मादिना वर्णान्तरं गता इत्युक्तं तस्य अथर्वकं विवरोति ब्राह्मण इत्यादिना १ जातकर्मादिभिरथाव

५५
पञ्चा ब्राह्मणसंस्कारः स्वकर्मकृतनिश्चयाः अविभिः स्वेन तपसा सज्यंते चापरे परैः १२ आदिदेवसमृद्धता ब्रह्ममलाहृयायपा
सात्प्रिमीनसीतामधर्मतंत्रपरायणा २० मोक्षधर्मेषु भगुभरदाजसंवादे भरदाजवाच ब्राह्मणः केन भवति कृत्रियो वा द्विजो
जम वैश्वः अदृश्वविषयतद्दहिवदतो वा १ भगुभवाच जातकर्मादिभिर्ब्रह्मसंस्कारैः संस्कृतः अविः वेदाध्ययनसंपन्नः
षट्सकर्मसंवस्थितः १ शौचाचारस्थितः सम्पत्विद्यमाशीगुरुष्वियः नित्यव्रती सत्यपरः सवै ब्राह्मण उच्यते ३ सत्पदानमथा
इह आनृशं संप्रपाद्या तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ४ ॥

त्वारिंशता यस्मैनेष्टावत्वारिंशतसंस्कारः स ब्रह्मणः सायुज्यतां स रूपनां गच्छतीति स्मृतेः षट्सकर्मणि संध्याह्वानं जयो होमो देवतां च पूजनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्सकर्मणि दिने दिने
इति २ विद्यमब्राह्मणादिभिरुक्तं तदेवावर्तनीति विद्यमाशी ३ अथाद्वादशतन्त्रतयोक्तो धर्मपिपासः आनृशं संप्रपाद्या तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ४ ४ ॥

राम.
४५

५१
 कृत्रं हिंसा न दंष्ट्री ज्ञातं कृत्रं जं युद्धात्सु कर्म दानं विषेभ्यः आदानं प्रज्ञाभ्यः ५ वागिज्यायश्चुरक्षावेति विशत्याश्चुपश्चुभ्यश्चेति पाठेषु भ्रम इति त्यक्तोपेयं वमीयश्चुत्वा गिज्ञा ^{तद्}
 पयोगिनो लब्धा विशतिप्रतिष्ठानभक्त्यर्थः ७ अद्वेदेति एतत्सत्यादिससकं द्विजे त्रैवर्गिके धर्मस्ववर्गी विभागे कारणं न जानि रित्यर्थः तमेव ब्राह्मणपदेन धर्ममाह सर्वेसायै

कृत्रं जं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंगतः दानादानरतिर्यक्तसर्वैकविषय उच्यते ५ विशत्याश्चुपश्चुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शु
 चिः वेदाध्ययनसंपन्नः सर्वैश्वर्य इति संज्ञितः ६ सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः त्यक्तवेदस्त्वनाचारः सर्वैश्वर्य इति
 स्मृतः ७ अद्वेदेति द्रव्ये ह्यद्वैतं द्विजे तच्च न विद्यते न वैश्वर्यं भवेत् अद्वैतब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ८ सर्वोपायैस्तलोभस्य क्रोध
 सच विनिग्रहः एतत्सर्वविज्ञानानां तथा चैवात्मसं यमः ९ वायौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्थितौ नित्यं क्रोधाद्वि
 परं हेतुयोरहेतुमत्तरात् विद्यामानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ११ यस्य सर्वे समारंभानि रशीर्विधनादित्वात् सागे यस्य
 कृतं सर्वसत्यागी च स बुद्धिमान् १२ ॥

मितादिना ९ तौ क्रोधलोभौ सार्द्धं श्लोकः ११ आशीः इष्टकाम्यात्तदेवं धनं तद्वर्जितानि रशीर्विधनाः समारंभाः समगारभ्यत इति यज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः कृतं च
 ग्रीवाहारी वा दत्तं च मिहोत्रनिष्प्राह्यदित्यागे फलत्यागनिमित्तं तथा चोक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्रादुक्ष्माणं विचक्षणांश्चेति १२ १२ १२ १२ १२ ॥

प्र०

अहिंसां च हिंसां शीलः मैत्रं मित्रभावः तदेवायनं परं धर्मं स्थानं तं गतः १३ अशोकं स्थानं आत्मानं अतिष्ठेत् अभिमुखेन तिष्ठेत् आत्मा ध्यानपरो भवेत् हिंसर्यं साहो लोकः १४ सौम्यं
सुममदमिति संगहेतुषु प्रज्ञादागदियु १५ एवं भूतस्यान्तरे पयोगमाहं इदं हि यैति अयं कृमिति संघः इति अनेन प्रकारेण पतरे इदं यै नैत्यते तत् अयं जन्तु विज्ञेयं साक्षात्कृते यं
लिंगं यात्ये लिंगं च तद्वात्यं वेति सत्त्वशरीरं योगिदृश्यं चेत्पर्यः यद्वा लोकदृष्टान्मानगम्यमयतः अतीन्द्रियं इन्द्रियाणीव १६ अविस्मभे अविश्वासे निमित्ते सति न गंतव्यं

अहिंसः सर्वभूतानां मैत्रायणागतश्चरेत् पश्यान्मरिच्यभवेदुद्वाजितेन्द्रियः १३ अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामु
त्रचाभयं तपोनित्येन संतेन मुनिना संयतात्मना १४ अजितं जेतुं कामेन भाव्यं संगेष्टं संगिना इन्द्रियैर्गस्यते यद्यत्त
द्यत्तमिति स्थितिः अयत्तमिति विज्ञेयं लिङ्गयात्यमर्तीन्द्रियं १५ अविस्त्रं भेन गतं यं विस्त्रं भेधारये क्तनः मनः प्रा
णो निरह्नीयात्प्राणां ब्रह्मणि धारयेत् १६ ॥

नप्राप्य अतः विश्रम्भेस्त्वगुसवेदवाकोषुयाथार्यनिश्चयेतनोधारयेत् अविश्रम्भेणेति समूहमपठेत्तथापोषितमग्नीध्यायीनेत्याहोपोषित्वरूपं अग्निस्तेनयतदृश्यंतद्विद्या
सेनैव न तत्र वक्तव्यं तत्तथास्ति इह तत्र भवत्यत्रमात्रमिसर्गः एवं च सर्वाणि दियानि प्रत्या ह्यस्त्वग्रद्वयमनोमात्रेणावतिष्ठेत्तमनोपि प्राणोप्राणोपाधिवैजान्त्यमिच्छे
त्तंपदार्थधारयेत्तमपि ब्रह्मणितत्पदलक्षणेधारयेत् १७ " " " " "

शाम०

मो०
४९

श्लोकं व्याचष्टे तत्रेति ६ भूतानां संसारिणां यत्सर्वं पञ्चपरिष्ठादिजगत्तद्व्यतिथ्यं च तः स्वार्थं नयते तत्किं तदुः खस्योपाधिकस्मविमोक्षार्थमेव यतेत ७ तत्किं नि
तंसर्वं नास्तेवेत्याशंक्य स दपि न प्रकाशत इति सदृशं तमाह शक्ति नश्येत्तद्व्यतिथिं भवति ८ पञ्चतयः दृष्टादृष्टफलाः अविधायते वेदेन न्यतः विवर्गफलात्परां स्म

५७

तत्र यत्सर्वं सधर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सर्वमिति तत्र यद्वृत्तं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्र मोय तत्र मत्तदुः खमिति
५ अत्रोच्यते शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सत्त्वैश्चाप्यसखोदयैः लोकसृष्टिपश्यंतो न मुक्त्यंति विचक्रणाः ६ तत्र दुःखविमो
क्षार्थं प्रयतेत विचक्रणाः सत्त्वैश्च नित्यं भूतानां मिह लोके पश्यन् ७ गृह्यन्तस्मिन्मोक्षमप्यथा न्योक्तान् भासते तथा त
मोभिर्भूतानां भूतानां नश्यते सर्वे ८ तत्र खलु द्विविधं सर्वमुच्यते शारीरं मानसं च इह खलु मुष्मिंश्च लोके वक्तुं पश्यन्तः स
वार्थमभिधीयंते न त्यतः परं विवर्गफलं विशिष्टं तस्मिन् स एव काम्यो गुणविशेषो धर्माद्यैर्गुणारंभस्तद्देतस्मोत्पत्तिः सुखं
योजनार्थं आरंभः १५ ॥ ॥ ॥ ॥

वचनित्यसर्वमेव आत्मगुणविशेषः तार्किकमिमत्तः धर्माद्यैर्गुणारंभतो यस्य प्रधानभूतस्य सर्वस्मत्तदर्थं आरंभो आरम्भ इति व्युत्पत्त्या धर्मादिः अत्रोच्यते इति शेषः
यत्तत्तद्देतः धर्मादेतरस्य सर्वस्मोत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभविवर्गस्य गृह्यन्त इति प्रकाशवत्सतोपि तस्मात्प्रकाशमानस्य सर्वस्मत्तदर्थं अभिव्यक्तये सर्वोपारंभ इत्यर्थः १६

राम०

सुखार्थं चारं मज्ज्यत्रं शकं ते यदेतदिति सखानां परमास्थितिर्मित्यस्य सखान्नपरमस्तीति पारं तन्नोपरह्नीमो नित्यसखसा पलंभात् अनित्यसखसा तच्छ्रुत्वा महान
हीति महज्जियोगैश्चर्ये १० निसस्यसुखस्यानुपलंभे हेतुमप्यस्य तन्नेतन्निगच्छेति अत्रोच्यते इत्यादिना अत्र तात्पर्यसत्ताभ्यामनिर्वचनीयात् ॥ अज्ञानात्

सत्त्वः
सत्त्वः

भरद्वाज उवाच परेतद्भवताहितं सखानां परमास्थिति रिति न तदुपरह्नीमो न तेषामस्यीणां महति स्थितानामप्राप्य एव काम्यो
गुणा विशेषेण न चैनमभिलषति च तपसि श्रूयते त्रिलोककृद्दृष्ट्वा प्रभुरेकाकीतिष्ठति वृद्धवारी न कामसखेष्वात्मानमवदधाति
अपि च भगवा विश्वेश्वर उवाच पतिः काममभिवर्त्तमानमनंगत्वेन शममनयत् तस्माद्भूमोन तमहात्मभिरयं प्रतिग्रहीतो न त्वे
षतावद्विशिष्टे गुणविशेष इति नैतद्भगवतः प्रत्येभि भगवता तत्कृतं सखान्नपरमस्तीति लोकप्रवादो हि द्विविधः फलोद्भूतः स
कृतात्सखमवाप्यते उक्तता तदुःखमिति १० भगुरुवाच अत्रोच्यते अत्र तात्पर्यमुक्तमः प्रादुर्भूतं तत्तत्तमो यस्ता अधर्ममेवानु
वर्त्तते न धर्मको धलो भहिमान्तादिभिरवच्छन्नाः न सत्यस्मिंस्त्रोकेनामुत्र सखमाप्नुवंति विविधव्याधिरजोयतापैरवकीर्यते
वधबंधनपरिक्षेपादिभिश्च कृत्स्निपासाश्च मकृतैरुपतापैरुपतप्यंते वर्षवातात्पृष्ठातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः शरीरैर्दुःखैरुप
तप्यंते बंधुधनविनाशविषयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयंते जरा मृत्युकृतैश्चान्यै रिति ११ १२ तमः अविद्या अनित्यासुचिदुःखरूपेषु दे
हादियुनित्यसुचित्वसखत्ववद्विरूपो विद्ययासः ११ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

मो.
४८

स्थितिः

अस्मविपर्यासस्याभावेनित्यं सत्प्रकाशतस्याहयत्वेनैरिति १२ एतदेव स्वर्गपराभिधेयमित्याह नवैतत्तद्दिना तस्मात्स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सत्कार्येवेति युक्तमुक्तं
सत्त्वान्नपरमस्तीति १४ ऐहिकं सत्त्वं तच्छीकृतमयथा स्वर्गार्थं सर्ववृद्धिमंतः प्रवर्तते एवं स्वर्गमपि स्मृत्वेन तच्छीकृतमवृद्धिमन्तरामोक्तं सुवाच्यं यत्तत्तस्याह एष
वीजिसंर्वभूतानां जनित्री अविद्या एषिवीवृष्टिवी सर्वेषां क्लेशानां हेतुभूता यथा ज्ञानभूयते तद्विधाः अनंतक्लेशसंततिहेतुभूता तत्र स्वर्गं त्रयः संति यथा त्रयमो न वि

परत्वेतैः शारीरमानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते सत्त्वं वेद नवैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवति तत्र त्वत्तु भवति १२ सत्त्वः पवनः
स्वर्गे गंधश्च सारभिलथा कृत्वा पासाश्च मोनातिन ज्ञानवचपावकं १३ नित्यमेव सत्त्वं स्वर्गे सत्त्वं दुःखमिहोभयं न
रकेतुः त्वमेवाहुः सत्त्वं त्वमंपदं १४ एषिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्थियः प्रमात्स्वजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोम
यं विदुः १५ इमे तल्लोकनिर्माणा व्रणा विहितं परा प्रजाः समनुवर्तते तैः तैः कर्मभिरावृताः १६ शांतौ मौक्तव्यमेषु

तः ३ भगुभरहानं संवादे ॥ ॥

घावाननेकक्लेशभाजनंतथा तत्र प्रजापतिः तस्यापि सेविने तन्नारमत प्रजापतिर्वैत्वां दूहितरममध्याय त तस्य हृदः शिरोहरत मधुकैः भौतं हंतमुद्यतौ यद्गुरुत्वा
स्तंभितमुद्यता इत्यादिश्रुतिस्मृतिस्वस्यापि भयात्सादिप्रतियादनात् एतावांस्तविशेषः अत्र शुक्रं जन्मांतरवीजं वा सनाजालं परापापमभयं तत्र तेजोमेयं केव
लप्राणमयमिति एवं च निरुपाधिसत्त्वं परमः प्रसवार्थेन स्वर्गं रतिसाधयतामोक्तं अनिर्विषयत्वात् तत्सत्त्वं १६ योऽशः ॥ ॥

राम
४८

सम्पुष्टिश्चाचारः समुदाचारस्तत्पुष्टिः समावृत्तानां समापितगुरुकुलवासिनां स्नातकानां सहधर्मवर्गसिंहोभौवर्ताधर्ममिति ह्युक्तोः सहाधिकारिकं धर्मं
चर्याफलं प्रवृत्तमप्रकर्षः यथा उक्तं सवाक्रायणसमर्पेर्वात्सलो रक्षाः प्रस्तावादिदेवताउपदिशतो राज्ञा सर्ववर्तिस्तुल्यहृदि प्रादानहेतुः निर्मितपात्रनमध्याय

गार्हस्थं खलु द्वितीयमाश्रमं वर्तते तस्मिन् समुदाचारस्तत्पुष्टिः समावृत्तानां सदाचारानां सहधर्मवर्गपुष्टिः
र्यिनां गृहाश्रमो विधीयते धर्मार्थकामावाप्तिर्यत्र त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्या गृहितेन कर्मणा धनान्मादाय स्वाध्यायो फल
व्यप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अदिसारागतेन वा ह ह्यकथनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गा
हस्थं वर्तते ते द्विसर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरंति गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानि
ष्ठापिनस्तेषामप्यतएव भिक्षावलि संविभागाः प्रवर्तन्ते १० वानप्रस्थानां च द्वयोपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः सा
धुपथोदनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थभिगमनदेशदर्शनार्थे पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनसूयावाक्प्रदान

नंप्रतिग्रहश्च अदिसारमणिद्विभ्यो वधिस्वर्गाद्याकगः ते तेभ्यो सुखशक्त्या शयनाभ्यवहारसंक्रिया चेति ११ ११ ११
गतेन प्राप्तेन भिक्षांतिथिभ्यः वलिर्ममोहोमः संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनं १० द्वयोपस्कारः धनवर्जनं द्वयोपस्कार इति पादे द्वायाणां फलमूलनीवागरीनां उपस्कारः
संपादनं सुखशक्त्या सुखवन्त्याशक्त्या न तु देहपोड्या संक्रियाचकर्तव्येति शेषः ११ ॥ ॥ ॥ ॥

निवापेनपितृपरोन १५ अपिचात्रवासस्त्यादिधर्ममात्यादिलाभः संकल्पसमकाले सिद्धतीत्यर्थः १६ त्रिवर्गोधर्मोक्तिकामाः तैः सहितागुणानां सत्वरजस्तमसां निर्व

भवतिचात्रसोकः अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात्पतिनि वर्तते सत्त्वाउक्तं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति १२ अपिचात्रयज्ञ
क्रियादिभिर्देवताः प्रीयंते निवायेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणो नञ्मयः अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति १३ श्लोको
चात्रभवतः वत्सल्याः सर्वमूतेभ्यो वाचाः श्रोत्रसखागिरः परितापो पद्यातश्च पारुष्यं चात्रगर्हितं १४ अवज्ञानमहंकारो
दंभश्चैव विगर्हितः अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः १५ अपिचात्रमात्याभरणवस्त्रभंगनित्योपभोगस्तृणगीत
वादित्रश्रुतिसावनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेख्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः सविहा
रसंतोषः कामसखा वातिरिति १६ त्रिवर्गगुणानिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे सखात्पनभये ह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् १७
उच्छृङ्खलिर्गहस्योयः स्वधर्मचरणोरतः त्यक्तकामसखारंभः स्वर्गतिस्मन उद्धृष्टः १८ शांतौ मोक्षधर्मेषु भगुभरद्वाजसंवादे

निःकृतामुक्तिहेतोः सत्पुरुषानां तात्वात्तेर्जनानां नृणां अधिकारहेतुः शिष्टानां त्वमसीसादिवाक्यैर्गुरुभिर्नुशिष्टानां १९ उच्छः करणं आदानं तेन हृत्तेजो वनमस्य कामस
खं आरंभाश्चेति हृद्दः १८ ससदृशः ॥

सिकताः स्रग्पाषाणापसवः शर्कराः कर्करसहितान्न वातुकाः लघूपलमिश्राः सिकतासवउपस्पर्शितं स्नानं बलिः भस्मावाहतिः होमः वज्रो बलीहोमयोः

न२

भृगुसवाच वानपस्याः खल्वपि धर्ममनुसतं रतः पुरापातितीर्थानि नदीप्रसवगानि सविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहि
ष्वराहशार्हलवैगजाकीरीषु तपस्यंतो नुसंचरंति सक्तशाम्बस्त्राभ्यवहारोपभोगावत्यौषधिफलमूलपर्णीपरिमित
विविचनियताहारः स्थानासनोभूमिपाषाणासिकताशर्करावालुकाभस्मशापिनः काशकुशवर्मवल्कलसं
वृतांगाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शनाः अस्केदितकालवलिहोमानुष्ठापिनः समित्कुश
कुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचोविविधनियमो ययोगवर्षति
ष्टानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभृत्तान्तिपराः सत्ययोगाद्यरीरागपद्वहंते य यत्वेतां नियतश्वयी
ब्रह्मर्षिविहितांचरेत् सदहेदग्निवहो घानजपेद्योकांश्च दुर्जयान् २ ॥

कालेः लघुष्ठापिनः विष्टंभः हेलनया सह न नियमः पंचाग्राहिसादनं उपयोगः आहारसंकोचः वर्षापर्यटनं विहितं विधानं १ २ २ २ २ २ २

परिव्राजकानां पुनराचारः तद्यथा विमुच्याभिधनकलत्रपरिवर्हणं संगेष्वात्मानं स्नेहपाशानवधयपरिव्रजंति समलो
 ५१ शरमकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेषु सक्तबुद्धयः अरिमित्रोदासीनानां तत्पदर्शनाः स्यावजरा पुनोऽजसंसेदजो द्विजानां
 भूतानां वायनः कर्मभिः रतभिर्दोहिणोऽनिकेताः पर्वतपलिनवृक्षमूलदेवता पतनात्पनुचरंतो वासायामुपे
 पुर्नगरं ग्रामं वानगरे पंचरात्रिकाग्रामैश्चैकरात्रिकाः प्रविश्य च प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनात्पसंकीर्णकर्मणामुपति
 ष्टेयुः पात्रपतितायचित्तमैक्ताः कामक्रोधद्वेषलोभमोहकार्यणपदं भविष्यादभिमानहिंसानिघृत्ता इति ३ भवंति चात्र
 श्लोकाः अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः श्वरते मुनिः न तस्मै सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते च वित ४ ४

कृतेति आत्मसमीक्षमाणेऽप्यग्निमुद्दिश्य स्वमुखे हविर्भिर्जहोति होमं कुर्यात् चित्ताग्निनां वयनं कृतं मुनिर्ब्रह्मैतेषां लोकं प्राजाय संपदं यद्वास शरीरसंस्थं अग्निहो
त्रं प्रागाग्निहोत्रं भैक्ष्यपगतैर्हविर्भिः कृतेति संबन्धः भिक्षुर्भूत्वेत्यर्थः शरीरं शरीरस्थं अग्निरिव प्रकाशमानं जीवं स्वमुखे स्वनिर्गमस्थाने परमात्मनि जुहोति जीवं
ब्रह्मणि प्रविलापयति योगं करोतीत्यर्थः सः चित्तानां मयीनां ह्रस्वत्वमर्थलोकं अत्यक्तभावं अयने च यथा निर्दिधनो बद्धिः स्वयोनौ उपशम्यतीति उक्तं च शकु

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शरीरमग्निं स्वमुखे जुहोति विप्रकृतं भैक्ष्यपगतैर्हविर्भिश्चित्ताग्निनां स व्रजते हिलोका
न् ५ मोक्षाश्च मयत्वरते पथोक्तं शुचिः स संकल्पितबुद्धिमुक्तः अनिधनं ज्योतिरिव प्रशांतं सं ब्रह्मलोकं अयते हि जा
तिः ६ भरद्वाज उवाच अस्माद्योकात् परोलोकः अयते नोपलभ्यते तमहं ज्ञातमिच्छामि तद्वा वक्तुमर्हति ७

नीनामिवाकाशे पटं न हस्यन्तीति विधातोर्नाशार्थं तपो वै भाविनं भागान्नुदेते वयते चैनं स पटिर्वैनं न च यतेऽप्यत्र मथापौत्रं च पत्तश्मादौ दृष्टं वयते हि णोति ५ एतदेवाह मो
क्षमेति सत्तरां संकल्पितमुक्तां संकल्पहीना बुद्धिर्पश्यन् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तं ६ एवं स साधनां ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा ब्रह्मसात्कारोपायं ति ज्ञासमानः दृच्छति अस्या
दिति परोलोकः परमात्मा ज्ञातं साक्षात्कर्तुं ७ ॥

ब्रमेरुशब्दोदितो नासावंशस्तस्यार्धे समीयेध्वाणामथेऽणेष्वङ्गणामेवैर्गुणैः रमणीयत्वादिभिर्युते देशेऽणः अपहृतयाप्ताहेमः सत्यकामः सत्यसंकल्पः
काम्याः सर्वकामोपभोगयोग्यश्च परलोकः परमात्मास्तीत्युच्यते तथा हि मंत्रशास्त्रेष्वध्यदेशस्य रम्यत्वादिकमुक्तं हेमरूपोऽध्वोर्मध्ये मेरुस्तिष्ठति पर्वतः त
स्माभितो मही पार्श्वे पंचाशत्कोटियोजनान्वरोहस्तस्य सर्पिर्द्विहीरजलात्मभिः सिंधुभिः सप्तभिर्द्विपैस्तत्संख्येर्द्विगुणोन्नतैः मंदरः पारियात्राश्चेत्यादिनां श्र
तावपि य एषो नंतो व्यक्तश्चात्मा तं कथमहं विजानामि तस्य पञ्चमसो विमुक्ते प्रतिष्ठितः सो विमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितश्चादिना भवोर्द्वाणामवपः संधिरित्यंतेन
तस्य देशस्य निरुपाधिब्रह्मप्रायकविमुक्ताख्यसोपाधिकब्रह्मस्थानलोके सोपाधिकत्वब्रह्मगुणाश्च यश्चात्माऽपहृतयाप्ताविजरो विमृत्तुर्विशोको विजिघ्रत्सोऽ
पि पाप्मस्तस्य कामः सत्यसंकल्प इति प्रसिद्धाः तदिदमुक्तं हि मन्त्रशास्त्रे परलोक इति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेवेति आपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवन्तोमानवास्तत्रगताः संतो निरूपस्वाभवन्तीति योजना तस्यावकृतिः तं वा एतं सेतंतीतीत्यर्थः सन्तं नंधोभवत्पतापी सन्तनुपतापी
भवतीति सेतं आत्मानंतीतीत्याप्यसमाधिकाले तत्रकाले इति संबंधः अमृत्यु आत्मा समाधिकाले प्रभवति ईश्वरो भवति संकल्पादेवाय पितरः समुत्तिष्ठंतीति
तस्मात्संस्कृत्य तत्रवर्णात् अतएव वानमाधिपतिरिति सूत्राच्च सत्संस्कृत्या देवविद्वाननन्याधिपतिरस्य ईश्वरो मोक्षास्तिकित्वमेव सर्वेश्वर इति सूत्रार्थः अ
तएव सदेशः हिमवसाश्चाख्यो भवो मेध्यदेशः स्वर्गसदृशः स्वर्गेतसदृशः सत्संस्कृतादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरूपद्रवाः सप्तविराणां व्याधयो न स्पृशंतीति १० आ

तत्र त्रपापकर्मणाः शुचयोत्पत्तिर्निर्मलाः लोभमोहपरित्यक्ता मानवानिरूपद्रवाः स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र लुक्ताः शु
भागुणाः काले मृत्युः प्रभवति स्पृशंति व्याधयो न व १० नलोभः परदारेषु स्वरागनिरतो जनः नामो न्येव ध्येत तत्र द्रवे
शुचन विष्मपः परोत्यधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते २१ ॥ ॥ ॥

तमिथुन आत्मक्रीडा आत्मरतिरित्यादि श्रुतेरर्थसंयुक्ताति नलोभ इति परे अनात्मभूताश्वतेदारश्वेति समासः स्व आत्मैव दारः तत्र निरतः यतश्च जनः बाधितवा
त्यलोकः नामो न्येव ध्येत तत्र भेदाभावात् द्रवेषु संकल्पमात्रोपनतेषु न विष्मयः आश्चर्यवद्भिर्नोक्तिरुत्सवं यदप्यमात्मेत्यादि श्रुतिभिः सर्वस्य आत्ममात्रत्वावधारणा
न हि पतत्रयोः नात्मभूतोऽधर्मः अन्यतादिर्नोक्ति एते ब्रह्मलोकं न विदंस्मृतेन हि प्रसूता इति श्रुतेरन्यतः स्यात्तानस्य तत्पिधायकत्वादनृताभावेऽवतदाविर्भाव
संभवात् संदेहः किं देहादि आत्मा उत अमृत्युः अन्योपेकत्वात् अकर्त्तापेकोऽनेको वेसेवं रूपः संशयः न जायते तत्परोहीकारणात् अष्टिघंते सर्वसंशया इति श्रुतेः २१

कृतस्य अतश्चित्तस्य योगस्य कर्ममात्रस्य वा एतत्सर्वं तदभिप्रेत्येत्यक्तं वचनाः साधु कुर्वतीति ब्रह्मविद्यायां सर्वकर्मफलान्तर्भावश्चरणान् १२ सर्वकामैरितिसादृशो
कद्वयमेकं वाक्यं इह अस्मिन् भूयोः संबोध्यताः केचिद्योगिनः सर्वकामैर्हीनाः आहताः संतो मङ्गलवर्त्तन इति भावः प्राणोपरमो निधारणं सर्वेषां कामानां प्रविलो
पनं तन्मात्रमेव केषां चिद्विद्यभोगेऽपि विरक्तानां उपपद्यते युज्यते न तत्कामभोगः १३ मध्यमानो वेतस्ते शसाध्यमित्याह अमेरोति केचित् यो मे श्रयं प्राप्य धर्मपराः वा

कृतस्य तत्फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते यानासनाशनोपेताः प्रासादभवनान्त्रयाः १२ सर्वकामैर्हीनाः केचिद्देमाभराण
भूषिताः प्राणाधारणमात्रं तेषां चिदुपपद्यते १३ अमेरामहता केचित् कुर्वन्ति प्राणाधारणं इह धर्मपराः केचित् केचि
नैकृतिकानराः सुखिताः स्वित्ताः केचिन्निर्द्विनाधनिर्नोपरे १४ इह अमोभयं मोहः क्लृधातीव्राचजायते लोभश्चा
त्मकतो नृणां येन मुत्यं तपंतिताः १५ इह वार्ता वद्विधा धर्माधर्मसकारिताः यत्तद्देहोभयं प्राज्ञः पापमानसलिय
ते १६ ॥ ॥

सनारहादयः परोपकार्यवहितेषां सिद्धिर्न स्वभोगाय केचित् नैकृतिकाः आत्मवचनपराः वात्यभोगेन योगजं धर्मताशयंतः अतएवाभेधर्मपराः सुखिताः नैकृतिकास्तु
स्वित्ताः यतो निर्द्विनाः क्षीणापराः अपरो धर्मपरास्तधनिनः योगजधर्मपरापरोपकारजं धर्मधनं वद्व्यंतः १४ इहेति नैकृतिकानामिह लोके प्रमादिकं भवतीत्यर्थः १५
वार्ताः कुशलाः धर्माधर्मसधर्माधर्मयोरित्यस्ति उभयं धर्माधर्मौ पादेयदेयतया वेद १६ १६

मो०
५४

सोपधंमं १७ नयोयोगजधर्मः १८ तस्मादिहैवधर्माधर्मविचारः कार्यरसाहसाहेन इहेति चिन्ताविचारः तमेवाहकमेति १९ इहं आसतमेतयोयेवात्र
हलोकं हिमवतां २० तत्रैव जायन्ते आविर्भवन्ति २१ सत्कारं योगे आदरं कलुषं प्राप्नुवन्ति अन्यथा दोषमाह तिर्यगिति २२ इहैव संसारे उत्तरांदिशं हिम

सोपधं निष्कृतिं स्तेयं परिवादोत्सृपिता परोपघातो हिंसा च पेशुममनृतं तथा १७ एता न सेवन्ते यत्कृतं पत्तस्पृही
यते पत्ते जालाचरे द्विहानत पत्तस्प विवर्द्धते १८ इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मसकर्मणः कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शु
भाशुभं शुभैः शुभमवाप्नोति तथा शुभमया तथा १९ इह प्रजापतिः पृथ्वीदेवाः सर्षिगणालया इष्टेष्टतपसः एता
ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः २० उत्तरः पृथिवीभागः सर्वप्रणतमः शुभः इह स्यात्तत्र जायन्ते ये वै प्रण कृतो जनाः २१ य
दिसत्कारमच्छंति तिर्यग्योनिषु चापरे हीणा पुष्यलया चामेन श्यति पृथिवीतले २२ अमोन्मभङ्गणा सत्तालोभमो
हममचिताः इहैव परिवर्तन्ते न ते यां उत्तरांदिशं २३ ये गुरुत्वर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः पंथानं सर्वलोका नं विता
नंति मर्षिणः २४ ॥

वसार्थं २३ योगकलालाभे महाचार्य एव शरीरिणः आचार्यवान् स यो वेद नैवातकैरामतिरयने ये सादिश्रुतिप्रसाहये गुरुमिति नियताः शमदमोषाद्यादिभ्यः
ब्रह्मचारिणः ब्रह्मोपेवचारः कायचाक्रनसंप्रवृत्तिर्येषां पंथानं गमनागमनमार्गं सगुणं ब्रह्म निगुरावत्तत्रासिद्धान्तं २४ ॥ ॥ ॥

लीक २

नी १

५४

ब्रह्मनिर्मितः वेदप्रकाशितः धर्माधर्मो लोकसकृत्कर्तव्यार्थो २५ विस्मितः प्रत्यगाद्देतश्च वृत्तेन २६ एषः प्रत्यगात्मा जगतः प्रभव काश्चानि त्वित्तेन सा कल्पे
नसकीर्तितः २७ परैरदर्शितः पंथाः प्रकृतिसुक्तिचलात्मया यथाकथं विदुर्नीतः पंडिताः शोधयंतते १ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणमण्योद्गाधुंधरवतर्धरवंश

इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संस्कृतो ब्रह्मनिर्मितः धर्माधर्मो हि लोकसपो वैवेत्ति स बुद्धिमान् २५ भीष्म उवाच इत्युक्तो भगुरा
जनभरहाजः प्रतावान् भगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यक्षजपत् २६ एष ते प्रसवो राजन जगतः संप्रकीर्तितः निखिलेन
महाप्रज्ञकिंमयः श्रोतमिच्छसि २७ शांतो मोक्षधर्मेषु भगुं भारद्वाज संवाह ॥ युधिष्ठिर उवाच आचारस्य विधिं तात प्रो
क्ष्यमानं त्वया ननु श्रोतमिच्छामि धर्मस्तु सर्वज्ञोऽसि मे मतः २ भीष्म उवाच उवाचा गुरुर्विवेच्य उः प्रज्ञाः प्रियसाहसाः असेत
ल्विति विख्याताः संतश्चाचारलक्षणाः पुरीषं परिवाप्तुं येन कुर्वन्ति मानवाः राजमार्गे गवां मध्ये धाम मध्ये शिवालये च
जागारे तथा नीरे येन कुर्वन्ति ते शुभाः ३ शौचमावश्यं कं कृत्वा देवतानां च तर्पणं धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्य नदीं तरेत् ४

वत्तं स श्रीगोविंदस्तरिस्तोनीलं कंदविरचिते भारतभावरी प्रमोक्षधर्मेषु भगुं भारद्वाज संवाहार्थप्रकाशोऽष्टादशः ॥ संक्षेपेण प्रागुक्तमाचरं योगं च विस्तरेण प्रतिपादयितुं
ध्यायन्नयमारभ्यते आचारस्य विधिं तात इति १ आचारो लक्षणां ज्ञायं यत्त आचारजिज्ञासतेतः साधुरसीति भावः ३ शौचं कृत्वा उपस्य आचम्य नदीं तोतश्च वाग्देतवततः
तर्पणमिति संबंधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५५

जपेत्सावित्रीसंख्यां उपलक्ष्य तिष्ठेत्तुपतिष्ठेत्तुवस्वग्लोक्तैर्मन्त्रैः इतरं यत्पुस्तिकां ५ पंचा ^{पादे १} द्वापराणि मुखं चेति पंच आर्द्राणि पस्प भोजनं अन्नं अन्न भक्ष्यान् ओदनं अष्टपा
दीप्त्वा ६ आर्द्राणि कृतोत्तरो यो शनैर्दसर्थः नार्द्राणि रिमपपाठः ७ अचिदेशं पद्मादिशास्त्रा वैतं देवतायतनं ८ सामान्यं साधारणं पाकमेहनकुर्यादिसर्थः ९

सूर्यसदोपतिष्ठेत्तुवस्वयोरयेत् पेत सांप्रातर्जपेत्संख्यां तिष्ठेत्सूर्यांत्येतरं ५ पंचादौ भोजनं भुज्यात् प्राप्नुवो मोतमास्थितः
न निद्यात्तु भक्ष्यां शुक्लादुवभक्षयेत् ६ आर्द्राणि समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपाठः स्वपेन्निशि देवर्षिन्तीरः प्राहृतदाचारलक्ष
रां ७ अचिदेशं मनद्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथं ब्राह्मणंधार्मिकं चैतं नित्यं कुर्यात्सद्विहितां ८ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां
स्वजनस्य च सामान्यं भोजनं भक्ष्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ९ सांप्रातर्मेनुष्याणामशनं देवनिर्मितं नातरं भोजनं दृष्टुं पवासी
तथा भवेत् १० होमकाले तथा तद्वृत्तकाले तथा व्रजन अतस्त्वीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ११ अमृतं ब्राह्मणं
क्षिप्रं जनन्यात्सदयं कृतं तज्जनाः पर्युपासंते सत्संमतः समासते १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा कुर्वन् यथा कालभोजी उपवासफलं लभते इत्यर्थः ११ ब्राह्मणभुक्ता विशिष्टमातृहृदयमिव हितकरं कृतं धात्रा तत्तु येषु पासते ते ससंब्रह्म समासते आसादयंति आ
हारमद्वैतसत्त्वमहिः सत्त्वमद्वैतं क्रवास्मृतिः स्मृतिलभे सर्वयथीनां विप्रमोह इति क्रमेण आहारसदेव संप्रापकत्वमुतेः १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२

शंकुशुकः कीलवद्वृश्चकवत्पराधीनो ह्यथापरितो वा दंतादिपाठे संश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थो वा दिकौ दंतद्वयवानेव सुखः पाठः संकुसकोवि
कसक इति मंत्रवर्णीतः अस्थिरः पापो वा यद्वाऽ मृतं ब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्य प्रशंसार्थं हिंसा मयं यागादिकर्म नियते लोष्टेति लोष्ट मदीयस्त्रियवेदिकरणा तृणाच्छे
देव हिंसा हरणार्थं न स्वावादी न वैच्छिन्नाच्छिन्ना यज्ञेशेषं मांसं खादतीति तथा नित्योच्छिष्टं नित्यं सोमयानं पिता पितामहो वा पितृमं यस्मिन् पीतवान् स वै ब्रह्म

२

लोष्टमदीयं तृणाच्छेदी न स्वावादी तपो नरः नित्योच्छिष्टः शंकुशुको नेहायुर्विदंते महत १३ यजुषा संस्कृतं मांसं निहत्य मांसम
हृणात् न भक्षयेद्दद्या मांसं शृष्टमांसं च वर्जयेत् १४ स्वदेशे यरदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् काम्यकर्मफलं न वा गुरु
णामुपपादयेत् १५ गुरुभ्यश्चासनं देयं कर्त्तव्यं चाभिवादनं गुरुभ्यर्चयन्त्यं ते आयुषा पशुसाश्रिया १६ नेह तदि
त्तमुद्यंतं न च नग्रापरस्त्रियं मैथुनं सततं धर्मं गुणैश्चैव समाचरेत् १७

शोनामेत्युक्तेः तेन उच्छिष्टः सोमपापी संकुसकफलाभिषंगी महदायुर्व्रत १३ यजुषा यजुर्वैदिकऽध्वर्याणामांसं यज्ञियमपि निहत्य न भक्षयेत् दद्या मांसं च संस्कृतमा
ंसं शृष्टमांसं च वर्जयेत् १४ किं हिंसा हस्येन कर्त्तव्यमत्राहस्वेति काम्यकर्म
नीयं कर्म भिक्षा चर्पते सफलं अन्नादिगुरु पित्रादीनां १५ धर्मं वा तत्कालिकं गुणैश्चैव १७

मो०

५६

५६

तद्वयं ह्यं नीर्थगुहः शुचिः अग्निः आर्यकृतं शिष्टावितं सर्ववैद्यं पशुं तत्त्वार्येषां वालंगोपलं १२ प्रदिष्टं कर्तव्यत्वेनोपदिष्टं १२ क्रियापथे श्रोतस्मार्तधर्मनिष्ठाने
दक्षिणं पाणिमुहरेत्तयोपवीतीमवेत् अजिनं वा सो वा दक्षिणा त उपवीय दक्षिणां वाहुमुहरेत्तवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीते प्राचीना वीतमिति श्रुतेः १०
सायमिति सार्द्धं श्लोकः विषाणां पूजनमेव उन्नमं पणं उन्नमा कृषिश्च न हत हृष्टफलमित्यर्थः वाद्यते स्थिरी क्रियते वदथैर्येति धातुः सधकारणः प्रमादिकः सम्पानं ५७ न

नीर्था नां तदपं नीर्थेषु चीनां तदपं शुचिः सर्वमार्यकृतं चो ह्यं वालं संस्पर्शना निव १२ दर्शने दर्शने नित्यं सखं प्रश्नमुदा
हरेत् सायं प्रातश्च विषाणां प्रदिष्टमभिवाहिनं १२ देवागारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे स्वाध्याये भोजने चैव
दक्षिणं पाणिमुहरेत् २० सायं प्रातश्च विषाणां पूजनं च पथा विधि पराणानां शोभने परं कृषीणां वाद्य ते कृषिः व
ज्रकारं च सम्पानं वात्ये वा हो गवां तथा २१ संपन्नं भोजने नित्यं पानीयेत पीणं तथा सश्रुतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कुरुते
था २२ ॥

नावज्रकारं वज्रलीकरां च तद्व गवां हि पाणां वात्ये वाप्ये वाहः प्रापणां दिव्यस्त्रन्तपानादीष्टातिरपि विषाणां पूजनमेव पराणां दिवदेष्टमित्यर्थः २१ पूजनप्रकार
माह संपन्नमिति भोजने दीयमाने संपन्नमिति व्रयात् दाता संपन्नमिति गृहीता ब्रूयादित्यतीतज्ञेयं एवमुत्तरं सतर्पणमिति व्रति गृहीता अतमिति दाता
सम्पत्तमित्यन्यः यवाग्वां दुतौदनं कसरे हि हनेन सह पायिते औदनं २२ ॥ ॥

प्रति २५

राम०

५६

संप्राप्तेऽस्तेऽस्ति विप्राणां अभिनंदनं वंदनादिना संतोषाकार्यमिति शेषः कीदृशं अभिनंदनं व्याधितानां मायुष्यं प्राप्नुयान् २२ प्रत्यादित्यं ^{अपि} सखीनमेहेतुमूत्रमुत्सजेत्
शक्तपरीषं २३ अवराणां कनिष्ठानां समानां तां तस्यानां २४ आर्षं दत्तं ते व्यभिक्तं तच्च अभिवादानादिरूपं दंभेनापि कर्तुं शक्यमिति कथमार्यत्वं निश्चयस्तत्राह

अश्रकर्मणि संप्राप्तेऽस्तेऽस्तेऽनेन भोजने व्याधितानां च सर्वेषामायायुष्यमभिनंदनं २२ प्रत्यादित्यं न मेहेतुन पश्येत् सात्मनः
शक्तं सहस्त्रियाथ शयनं सहभोजं च वर्जयेत् २३ त्वंकारं नाम धेयं वृत्तेषां परिर्जयेत् अवराणां समानां नाम भेषां न
दुष्यति २४ तदयं पाहतां पापमाख्यातिवैकृतं ज्ञानपूर्वविनश्यति गृहमाणा महजने २५ ज्ञानपूर्वकृतं पापं च द
दयं सवद्वृत्ताः नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यंते वदिवौकसः २६ पापेनापिहितं पापं पापमेव वर्जते धर्मेणापिहितो धर्मो
ऽधर्ममेवानुवर्तते २७ धर्मिकेणाकृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते पापं कृतं न स्मरं मूढो विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः एदुर्गथां च
इमुपैति चापितथा बुधपापमुपैति कर्म २८ आशयासंचितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते तदुधानप्रशंसंति मरणां प्रतीकृते २९

हयमिति वैकृतं नेत्रादिवि कारः पापं ददयमाख्याति पथोक्तं नेत्रवक्त्र विकारेणाज्ञायेत तर्गते मनश्चिह्नमाणाः पापं २६ पापेनेति पापेन पापिना पापं प्रकाशनीयं
धर्मस्तु गोपनीय इत्यर्थः २७ विवर्तमानस्य आशयस्य सत्रुधमिति छेदः २८ मरणां कर्ते २९

मो०
५१

५७

मानसं मनोनिर्वसं मनसाशिवमिदं सर्वभूतेभ्योऽभयं दद्यादित्यर्थः ३१ एकस्मिन् धर्मो ध्यातव्यो ननु स होमो वरां धर्ममिति विधेर्द्वयोः ग्रिहोऽत्रादिर्धर्मो विहितस्तत्क
यमुच्यते नास्ति धर्मसहायतेति स्यादेरिति शेषः कातरि विधेर्गतेत्यत आह केवलमिति मनसि धर्मस्येवासाहायो विधिप्राप्तोऽप्यनर्थक इत्यर्थः यद्योक्तं मनसैव कृतं
न ३ रमं शरीरकृतं कृतं येनैवालिङ्गते कांता तेनैवालिङ्गते सतेति तस्मात् स्यादिसायेहं धर्ममनादुत्पन्नानसिके योगधर्मे एव मनोद्व्यादिति भावः ३२ एतमेव स्तोति
धर्मरतिर्यो निरुसन्निधयस्यानं देवत्वमनुष्यत्वादिसापेक्षो धर्म इत्यर्थः तेषामेव देवमनुष्याणां दिविहादीकाशाख्ये ब्रह्मलोकेऽमृतं कैवल्यकारणं धर्म एव न

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः तस्मात्तवैषु भूतेषु मनसाशिवमाचरेत् ३१ एकस्वचोदंस्मीनास्ति धर्मसहायता
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ३२ धर्मो यो निर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि प्रेत्यभावे सखं धर्माच्च ध्वनैरुपभु
ज्यते ३३ शांतौ मोक्षोऽत्राचारविधिः ॥ युधिष्ठिर उवाच अध्यात्मं नाम परिदं प्रहृष्यमेह चिंत्यते यदध्यात्मं यथा चैतत्त
न्मेव हि पितामह १ कुतः सृष्टमिदं विष्णुं ब्रह्म न्यावरजंगमं प्रलये च कमभ्येति तन्मेव ब्रह्म मिहार्हसि २ ॥ ॥

या प्रेत्यभावेऽप्यर्चदेहप्राप्तौ धर्मा देवसखं तैर्धर्मकर्तृभिः ३३ एकोनविंशः अध्यात्मं एवं मानसिको धर्मो देवादीनां यो निरुक्तं तत्र किं स्वहृत्सौ सौ धर्मः कथं
वदेवादिहेतुतत्तमेति पृच्छति आध्यात्ममिति आत्मानं चित्तमधिकं सप्रहृत्तो योगधर्मो ध्यातव्यं परिदं प्रहृष्यमेह चिंत्यते यदध्यात्मं किं लभ
रां किं प्रकारं केवेति यद्यथा शब्दाभ्यां प्रहृष्यं कृतं १ तथा ब्रह्मैव प्रजानां यो निरिति प्रसिद्धं त्वया तमानसो धर्मो यो निरुक्तं तत्र किं स्वहृत्सौ सौ धर्मः कथं

एम०
५१

श्रेयस्करं धनादि श्रेयस्करतरो धर्मः श्रेयस्करतमो ध्यानयोगः सत्त्वं स्वरूपसत्त्वाविर्भावहेतुत्वात् ३ सृष्टीति सृष्टिप्रलयव्याख्यापित्र्यध्यात्मया
 ख्यायामेवातर्कता। तथा हि यदि ज्ञेय आत्मा प्रतीचो न स्यात्तर्हि तस्य उपासना शेषात्वात् तस्मिन् श्रुतजगज्जन्मादिहेतुत्वं परमिणी फलवदर्थवादः स्यात् इव
 संस्कारकर्मसपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थः स्यादिति घटाघोषः योऽपि श्रुतिवद्वारा विनैरपि नील ग्रीवत्पीतांबरत्वसमकामत्वसमसंकल्पत्वं जगज्जन्मादिहेतुत्वा
 दिगुणैरुपातिस्वरूपासिद्धेः संतुवात्तत्रानुरोपितारवगुणः तथापि तस्य सर्वगुणविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेन च दारिवृज्जडत्वापत्तिर्देवतानतविन्मयत्वात्सर्वविग्रहस्ति
 न्मया एव च गुणा इति न ते वा तदलमिति चेत् अत्र पृच्छामः विन्मयत्वं विद्वेकारत्वं विदूष्यत्वं चानाद्यः वाच्यं भगविकारो न धैर्यमिति वि कास्यान्ततश्चरणेन ते वा

भीष्म उवाच अध्यात्ममिति मां पार्थ परेतदनुष्ठसि तद्वा ख्यास्यामिति तात श्रेयस्करतमं सत्त्वं ३ सृष्टिप्रलयसंपन्न
 माचार्यैः परिदर्शितं यद्गत्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विंदति फललाभ एव तस्य स्यात्सर्वभक्तहिते च तत् ४ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा पतेः नान्यस्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न हि विदेव विदं तस्यात्येति संभवति यावत्तः अविद्यापतेः तस्मात्तज्ञेय आत्मा प्रतीचो न स्यात् तथा च सृष्ट्यादितदुपादानकत्वा
 त्तिस्तद्वत्त्वप्रतिपत्त्यर्थेति आध्यात्म व्यायामेव सृष्टिप्रलयस्य त्पादनं संगतमिति तत्संगे प्रश्नोत्तरयोः सृष्ट्याद्ययन्यासोपक्रमेति सिद्धे अत्र मानमाह आचार्यैः परि
 दर्शितमिति आत्मे वैदं सर्वं द्रष्टुं वैदं सर्वं मित्रादि वैदं वाक्यै रिसर्गः प्रीतिं हृष्टमुत्वं सौख्यं स्यात्तत्कं भावं सत्तां पुष्टतिप्रसयाभ्यां सत्त्वात्मकसत्त्वात्प्रमिसर्था च
 गमात् सत्त्वस्य भाव इति विग्रहेष्वधीतगहोः शिष्टातिवैद्योपचारीकीति व्यक्तमाकर्तया च श्रुतययो वैद निहितं गुहायां परमेश्वरो मतसोऽकृते सर्वां कामान्सहति
 श्रियं निष्कलं शांतमि सायातस्य आत्म विदं फलं सर्वकामावाप्तिस्तद्वाभः स्यात्तर्हि ते च तत्तज्ज्ञानं ४ ॥

मो०
५८

58

अथारोपायवादेनायेतरेयस्मवसरास्तदस्यलहारांताकसहृष्टिवीति भूतानां जरायुजादीनां प्रभवाम्यप्यौ उत्पन्नितयस्यानभूतानि ५ यतः आनंदोऽत्मनः आनंदो
देवावल्बिमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं पश्यं स भि संविशंतीति श्रुतेः सृष्टानि तत्रैव लयं यंति यतस्तु यच्चार्थमाह । महाभूतानि दृष्टिवा
दीनि भूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः असंघेते सागरस्योर्मयो यथेति च जरायुजादिभ्यः स्वाधुसन्नितयौ वदन्तातेषां नंदरूपत्वमुक्ते खादीनां वसप्रकाशादिवत्कल्पनामा

दृष्टिवीवायुराकाशमायोऽतिश्वपंचमं महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाम्यप्यौ ५ यतः सृष्टानि तत्रैव तानि
पांति पुनः पुनः महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ६ प्रसार्य च यथा गानिकूर्मः संहर्ते पुनः तद्वद्वतानि
भूतात्मा सृष्टानि हर्ते पुनः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रलं चोक्तं ६ प्रसार्येति भूतानि खादीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येव देहाद्याकारपरिणतानि आत्मत्वेन मन्यमानः अस्ति खल्वस्योऽपरो भूतात्मा यो यं सितासितैः
कर्मफलैरभिभूयमानः सदस्यो निमापयत इति श्रुतिः प्रसिद्धेन एतेन कूर्मादंगानीव विपदानि निप्रतीची न ग्यानी न्युक्तं ७ ७ ७ ७ ७

राम०
५८

^म
 लुत्तकथं भौतिके भो भूतो सतिः न हि प्रजासिर्जो धत इति चेत् अत्र मः बीजा ह्येव राही जानि बीजे भ्यो वरा इति वद विष्पत्ति न नुतत्र प्रवी जं स ह्म रूपे शा वरो ति
 म्पुं कुरे न्मुख नि विंशी बीजो देह कृत्स्ना नि विंशी सन्निवेश दर्शनात् तर्हि प्रत्यगभेदेन गृहीते देहे स ह्म रूपे शा महा भूतानि संतीति तत्पमि सभिषे सा ह्म महा भूता
 ति ३ जी भू तद्वत् ईश्वरः सर्व भूतेषु शरीरेषु पंच महा भूतानि अकरो देव कृतेषु च तेषु वैषम्यं वैलक्षण्यं पार्थक्येनावस्थितत्वं यतस्तज्जीवो देहाद्यात्माभिमा

महा भूतानि पंचैव सर्व भूतेषु भूत कृत अकरो तेषु वैषम्यं तज्जीवेन पश्यति ८ शब्दः श्री व्रंत
 या खानि त्रय माकाशो निजः वायोः स्पर्श तथा वेष्टा त्वकैव त्रितयं स्मृतं ९ ॥ ॥

नीन यशपति देहे कः पार्थिवो शः क आ प्य इति न जानाति अयं भावः जीवत्वाभिमान सागे खल स्वप्न सर्व कारणा खं शा खं तदभावात् सवे य ह्म मा रा मपित
 तन अद्रु ते तन अन्न वा सां त र स ह्मोः सत्त्व मिथ्यात्वे नि शि नो ति ततो भेद दृष्टे र बा धा द्ध्यते इति ८ जीव म्प जग दु पा दान त्व प्रथ ना य त स्या त्म भू ते दे हे वा घं
 शान वि भज ते श द्द सा दि ना खानि छि द्रा णि आ का श ए व यो निः कार णां त ज्ञे ९

मी०
५८

पाकः चान्नादिपक्तिः तद्देतः १० यच्चैव देहस्थानीति शेषः ११ इन्द्रियाणि भूतेष्वन्तर्भूतानि मन इति कर्त्ता जीव उच्यते अस्मिन् विज्ञानानि च दृष्टि रूपाणि एतदुभयात्मिका
बुद्धिः सप्तमी हेतुः साक्षी १२ चक्षुरिति पंचानामुपलक्षणं चालोचनाय विषयग्रहणाय अध्यवसानाय निश्चयाय हेतुः साक्षिवत् उदासीनबोधरूपत्वा

५९

रूपं चक्षुराद्यापाकास्त्रिविधं तेन उच्यते रसः क्षेत्रज्ञ निष्ठा च त्रयोजनगुणाः स्मृताः १० श्रेयं द्वा रां शरीरं च एते भूमिगु
णास्त्रयः महाभूतानि पंचैव षष्ठं च मन उच्यते ११ इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानात्म्यं सप्तमं सप्तमी बुद्धिरित्युक्तः हेतुः
पुनरष्टमः १२ चक्षुरा लोकनायैव संशयं कुरुते मनः बुद्धिश्च अध्यवसानाय हेतुः साक्षिवत् स्थितः १३ अर्धपादतलाभ्यां
यद्वर्तीकौर्ध्वं च परपति एतेन सर्वमेवेदं विध्यभिवासमंतरं १४ १४ ॥

त साक्षित्वस्यापि साहचर्याधिकत्वात् तन्मात्रमर्थमिति कर्त्तव्यं न दर्शितं १३ अर्धमिति पादतलं ह्यमारभ्य ऊर्ध्वं स्थितं शरीरं उपर्यधिश्रयत् साक्षिचैतन्यं पश्यति एतेन द
दं बहिर्दृश्यमानं च तदर्थो मोक्षं कृत्वा १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

५९

एवं बुद्ध्यादिसाक्षिणो ब्रह्मभावमुक्ताः स बुद्ध्याद्युपहितस्य सर्वमहाभूतस्य हृत्त्वमुक्तं यत्तु साक्षाच्चालोचनीयमित्याह परमेश्वर इति कृत्स्नशः कात्स्न्येन वेदितव्यानि परीक्षणीया
नि इन्द्रियाणीति मनो बुद्धो रयुपलक्षणं तथा हि किमिन्द्रियाणि प्राक् सन्ते मेव घटादिकं गोचरं सन्तु हृदिसमयमात्रसिद्धं आद्येपि किं सत्त्वं सत्ताभाससमवायो वा अर्थकियाका
रितावो नाद्यः सत्तायां सत्तासामोत्पत्तयश्च भूषणमेव न वस्यायातात्तन्मनुष्यगमेतस्या अप्यसत्तायनेष्व न द्वितीयः रसो कल्पितस्यापि सयं सभयकं पादिजनकत्वलक्ष
णार्थकियाकारित्वदर्शनात् न च तत्र पुष्कलार्थकियाकारित्वं दृष्टं प्रसर्गणाद्यदर्शनादिति शंका ताह मिति त्वस्मिन्ना ह्येव कल्पनायाः ससविवनिवर्तकत्व
दर्शनात् तथा चैवोयमिति प्रतिमायां कल्पितचैत्रत्वस्य प्रतिमापीडनाच्चैत्रयीशकरत्वं दर्शनाच्च न न तत्र ता ह्येव कल्पसंभेदे रसमात्रेण वशात् प्रसक्त्या नादेः ससविवनि

परमेश्वरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः तमोरजश्च सत्त्वं च ते पिभावात्तराश्रिताः १५ ॥

वर्तकत्वं पुष्कलागुडशास्त्रा माणपात देहं द्रियादीनां तन्मात्रात्मन्यभेदेन दृश्यमानां कथं कल्पितत्वमिति चेत् साधनीयप्रज्ञो देवानां पियः भेदग्रहे सत्यपियत्र क
ल्पनायाः पुष्कलार्थकियाकारित्वं दृष्टं किमता भेदग्रहे यावोत्तरकालीनार्थकियाकारित्वाभावस्य स्याज्जसर्पादौ देहं द्रियादौ यत्तत्त्ववर्त्तमानं तस्मात्परिशेषात्तराजुग
वहृष्टिसमसमयसिद्धिघटादिकं इन्द्रियाणि गोचरं यतीति सिद्धं इन्द्रियाण्यपि मनसो न वहिततायां सन्निहितमपि रूपं दिक् न गोचरं यतीति मनोमात्राण्येव स्वयं तेषां
तन्मात्रत्वात् न भवा तमनोपि प्रमात्राः प्रयुक्तं सन्ना वहितं भवतीति प्रमात्रात्मकं वप्रमात्रत्वं चात्मनि बुद्धिभित्तिरेकेण सयुष्मादौ न हृदमिति बुद्धेरधर्मवुद्धिश्च त्रि
गुणात्मकस्य ज्ञानस्य कार्यं अतस्त्रिगुणात्मकानेव भावानविषयीकरोति तदिदमुक्तं इन्द्रियाणि तन्मात्रादिकमेव तेपि इन्द्रियाणां भावात् अतस्त्रिगुणाश्रिता इन्द्रियाश्रिता इ

द्रियजाः परंपरया तन्मात्रायाश्रिता एवेति १५ ॥

मो०

६०

60

एतदेवपुपंचयिष्मन्पुरोचनायज्ञानफलमाह एतामिति एतां त्रिगुणात्मिकां मूलप्रकृतिं बुद्धिं वा भूतानां स्वादीनां जगद्युतादीनां च आगच्छिष्युः सस्यानंगतिं लय
स्थाने चेति बुद्ध्या विचारेण अवेक्ष्य शनैः वैराग्यविवेकबुद्धिक्रमेण उत्तमं शमं सखं प्रत्युगा नंदं लभते कंदगतविस्मृतवामीकस्वतन्मिषासमपि अज्ञानाप्रामिबतल
मस्मादिवाकाच्च भते १६ भूतानां गत्या गती एवाह गुरो रिति तम आदिभिर्गुरोः बुद्धिः नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मता नीयते अतो बुद्धिरेव मनः पञ्चानी
द्वियाणि भूतानि बुद्धि विधीनि सेवत दभावे बुद्धेर्भावे गुणाः कुतः स्वरूपेण तेषां बाधान्नकापि संतीत्यर्थः एतेन सांख्याभिमतं तेषां मवाध्यत्वे निमित्तमेयत्वं निरस्तं

एतां बुद्धानरो बुद्ध्या भूतानां मागतिं गतिं समेवेक्ष्य शनैश्चैवलभते शममुत्तमं १६ गुरोर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवैदियाण
पिमनः पञ्चानि भूतानि बुध्यभावे कुतो गुणाः १७ इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजंगमं प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्य
ते तथा १८

अयमर्थः रत्नज्ञाने सति तत्कार्यसर्पत्तजं मयादिकं च दृश्यते परीक्षादशायां तस्योभावे सति रजौ न तन्मूलमज्ञानमपलभ्यते नापि तजं म
यादिकं एवं बुध्यभावे बुद्धेः कार्यकारणं च नश्यतीति गुणाशब्देन सत्त्वाद्यो मन इन्द्रियविषयादयश्च गच्छन्ते १७ इतीति यत एतस्मात्तन्मयं बुद्धिसंयं प्रलीयते बुद्धौ
लीनायां उद्भवति बुद्ध्या उद्भवतस्मात्तथा बुद्धिमयत्वेन निर्दिश्यते वेदे मनसा लोचय श्रुतिमनसा श्रुणोतीति प्राणोभ्यो देवा देवोभ्यो लोका इति च बुद्धिमनसो रमेतात्
बुद्धिरेव प्रवणादि साधनं योत्रादिरूपेण प्राणोभ्यश्च श्रुतिश्च इन्द्रियेभ्यः देवास्तद्वयाह का आदिनादयः लोकाः भूतभौतिका इति श्रुत्यर्थः १८ ॥

एम०

६०

एतदेवाह द्वाभ्यां येनेति सा बुद्धिर्येन हारेण पश्यति तच्च ह्यर्थः जिह्वात्वेति स्थंभावेत्तीये जिह्वा रूपया बुद्ध्या बुद्धिः कर्त्री संजानाति १९ तत्र हेतुः विक्रियते बुद्धि
रेव चिदाभासविशिष्टा जीवापरसंज्ञा कर्तृत्वं करणत्वं चापघते तथा वक्ष्यते सप्रणालेव प्राणो नाम भवति तद्वत्कपश्यन्वहः अण्वनश्रोत्रं मेघानो मनस्तान्मसक
र्मनामान्येवेति सकृदिति योगपद्यमयते कर्त्रादिभावस्य तन्माकाशाद्युः वायोरग्निरिति क्रमो न विवक्षितः किं तज्ज्ञानज्ञानज्ञेयानां सहेवो सति रित्यर्थः २० अधि

येन पश्यति तच्च हः अणोति श्रोत्रमुच्यते जिघ्रति घ्राणमिह संजानाति जिह्वा १९ त्वचा स्पर्शयते स्पर्शबुद्धि
विक्रियते सकृत् येन प्रार्थयते किंचित्तदा भवति तन्मनः २० अधिष्ठाना निबुद्धेर्हि पृथग्गर्धानि पंचधा इन्द्रियाणी
ति यान्माह स्तान्महश्यो धितिष्ठति २१ पश्येति श्रुती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु प्रवर्तते कदाचिद्वर्तते प्रीतिं कदाचिद्वर्तते
वति २२ न सखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते एवं न रागा मनसि त्रिषु भावेषु वस्थिता २३

जिघ्रति रूपादी निबुद्धिः प्रकाशयत्येते रिसि विष्ठाना निकरणानि बुद्धेः कर्त्रीः अहश्चाश्वेदात्मा धितिष्ठति स्वरूपसत्तामात्रेण इन्द्रियाणि व्यापारयति अस्मात् तत्त्वतो
हं २१ एतदेवाह पश्येति त्रिषु भावेषु सत्त्वजलमोमयेषु सत्त्वतुः स्वमोहात्मकेषु तानेव क्रमेणाह कदाचिदिति २२ एवं त्रिषु भावेषु वस्थिता बुद्धिर्मनसि वर्तते म
नो ह्यारं इन्द्रियविषयेषु पीतिदृष्टं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

६१

68

सेयमिति सेयं सर्वात्मिकापिबुद्धिः भावान् सखदः खमोहान्तदमिकापिसती अनिकम्पवर्त्तते तत्र योग्यो हृष्टांतः सरितां भन्नीरुषिता ऊर्मिमान् सागरः महावेला मि
वेति अयमर्थः यथा समुद्रप्रभवानां नदीनां समुद्रं प्रासानां वीथः समुद्रे मिमिक्षिते रोधीयंते एवं बुद्धिप्रभावानां देहेन्द्रियविषयाणां योगेन बुद्धौ लीयमानानां संस्का
राः बुद्धेर्ब्रह्माकारतया निरोधीयन्ते इति बुद्धेर्गुणानां तत्त्वमुच्यते यथा घटप्रकाशे च कुरुलोकसहकारेण समर्थं दीयप्रकाशे ततन्निरेकं विषयस्यैव प्रकाशात्मत्वा

सेयं भावात्मिका भावं स्वीनेतानतिवर्त्तते सरितां सागरो भन्तां महावेला
मिवोर्मिमान् २४

तएवं दीवृत्तिश्चिदाभाससहकारेणोवघटादीन् प्रकाशयति यद्योक्तं बुद्धितत्त्वविदाभासावभौषाप्रवृत्तौ घटं तत्राज्ञाने धियानशेषे चैतन्ये न घटः स्फुरेदिति आत्मनि
तदीवृत्तिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशात्मत्वात् प्रकाशमाने त्वानंदे दीवृत्तिः कतकरजोवत् सजातीये ह्यसंतरे विनाशयंती स्वयमपि विलीयते तदा च संस्कारात्मता
सती सा सत्तादिकार्याणि सखदः खमोहाख्यानि अनिकम्पगता भवति सद्युसौ तमोहस्याविनाशसि समाश्रयो भेद इति २४ ॥ ॥ ॥

राम०

६२

ननु आत्माकार इति मत्वा बुद्धेर्गोणात् तत्त्वोपगमे ज्ञानसमकालमेवेदेहपातः स्यात् न तदपि स्यात् मूलकारणात् ज्ञानसनाशेन पुनरुत्पादायोगादित्याशङ्क्याह अति
भावेति सखादिभावान् अतिक्तापि बुद्धिर्भावे मनसि निर्बुद्धिकतया सत्तामात्रे मनसि वर्तते ज्ञानकाले स ह्यनुरूपेणालीत्यर्थः तपश्चाद्युत्थानकाले प्रवर्तमानं
जः तद्वाचं बुद्धिभावं अनुवर्तते तद्वत्तकादिमवद्विलीनापि बुद्धिः रजोगुणोन्मीलितमिषपुनर्धनीक्रियते रसार्थः अयं भावः सत्यज्ञाननाशे कालितलमुनमा
उगंधवद्देशतोऽनुवर्तमानाः विद्यापारम्पर्यकर्मपराधीपुनः पुनर्देहादीन्त्यापपत्तिपारम्पर्यकर्मोपरमेतन्निश्चयनाशान्निप्रसूतवैवस्वमिति २५ सावद्विद्येदाज्ञ

अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते प्रवर्तमानं तुरजस्तद्भवे मनुवर्तते २५ इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयन्ति सा तदा
निः प्रीतिं तुरजः शोकलामोहकृते त्रयः २६ ये येव भावा लोके स्मिन् सर्वे धेतेष्वैत्रिषु २७ इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्या
सर्वसत्त्वेषु दृश्यते २८

साल्ध्यात्मिका भवति तदा हि बुद्धिर्देन्द्रियाणि प्रवर्तयन्ति ततश्च विषयसंबन्धात् सत्त्वसत्त्वान्मिके बुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानं प्रवर्तते तथा तमोभावः तमसा वि
षयाज्ञानेन जनिता भावः विषयसत्त्वः सुक्तिरजतादिः प्रीतिरयोगात् सत्त्वगत रगादिदोषान्प्रवर्तते प्रमात्तुं विषयपर्यवर्तमानं विषयेन्द्रियसंबन्धात् ज्ञायते रसार्थः
२६ ततश्च प्रीतिरसदयः सत्त्वाद्यात्मानः प्रवर्तते भावाः शमदमकामक्रोधभयविवाहादयः २७ बुद्ध्याख्याने प्रयोजनमुपसंहरति इतीति २८ प्रीतिः सत्त्वमित्युक्तम
र्थप्रपञ्चयति सत्त्वजदशादिना २९ ॥ ॥ ॥

विषयवैवस्व २५

मो०

६२

62

त्रैविध्यमेवाह सात्विकी तिसाह न तमो गुणो प्रादुर्भूते सति संपुक्तौ पूर्वौ कौ सखदः स्वस्पर्शो न भवतः किंतु मोह एव सत्यः ३१ संभ्रमीत्याहुः स्वातन्त्र्यानात्तदः स्वमेव
वर्द्धिष्यत इति भीमाहुः खनचितपेन्नागणायेदिसर्थः ३३ इष्टवस्तुश्रवणदर्शने प्रासपभोगजानि सत्त्वानि प्रहर्षप्रीत्या नंदसखाख्या निषिद्य मोहप्रमोहानंदापर्य

सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत सखस्पर्शः सत्त्वगुणोऽतः स्वस्पर्शो राजोगुणः ३० तमो गुणो न संपुक्तो भवतो व्या
वहारिको ३० तत्र यत्प्रीति संपुक्तं काये मनसि वा भवेत् वर्तते सात्विको भाव इत्याच हेतुतत्रथा ३१ अयतदः स्व
संपुक्तमपीतिके समात्मनः प्रवृत्तं न सत्त्वं तन्मसं भावितयेत् ३२ अथ यन्मोहसंपुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् अयत
क्यमविज्ञेयं तमस्तत्प्रधारयेत् ३३ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सत्त्वं संशान्तचित्तता कथंचिदभिवर्तते तस्येते सात्विके गुणाः
३४ अष्टिः परित्यापश्चशोको लोभस्तथाऽहमा लिंगानि रजसत्त्वानि दृश्यंते हेतुहेतुभिः ३५ अ वमानस्तथा मो
हः प्रमादः स्वप्नं तदिता कथंचिदभिवर्तते तैव विधास्तामसा गुणाः ३६ ॥

परिणिश्रुतांततचित्ततानिर्विकल्पसत्त्वता प्रवृत्तव्या कथंचिदिति दोलं भवत् ३४ हेतुहेतुभिः हेतुमिरहेतुभिश्च आहाराद्यपुनैतिसामतष्टिः
दाधाद्यनिहतिहेतुभिः सर्वसंपन्निमतस्तथाऽतष्टिः सा हेतुकाकेवलमोहकार्यमिसर्थः ३५ सप्रो निदातत्स हितातंदितातंशपुक्तत्वं कथंचित्त्रभा

ग्यातिशयात् ३६ ॥

जि३

राम०

६२

हृगंडुर्लभेपिवस्तुमासक्तं बहुभागमिच्छनेकेषुविषयेषुयुगपच्चिपितंशी लं प्रार्थनादेहीतिद्वैतभाषणं सुनियतंनिवृत्तिं ३० वृत्तिनिरोधफलंमत्प्रवृत्तयाम
नास्यातिमाहसत्वेति सत्त्ववद्विसत्त्वं हेतुज्ञःसाक्षीतयोः अंतरंमेदंतसायः पिंडवदितरेतद्विवेकात्प्रागग्रहीत एकःसत्त्वगुणान्प्रसृज्यकारादीन् ३२ एतौमश
कौंडुवरौ तयोः सत्त्वहेतुतयोः ३९ प्रकृत्यास्वभावेन ४० ननुमशकौंडुवरजलमत्प्रवृत्तयोः संयोगश्चेदुभयोरपिविभत्वात्परिहार्यः संयोगः स्यादित्या
शंकाहनेति नविदुरितिगुणानांजडत्वमुक्तंवेत्तीतिहेतुज्ञस्यविदात्मत्वमुक्तं अतश्चिजडयोर्वास्तवः संबंधो नोपपद्यतेदृष्टंतेतुजडयोरेवमीनादिशरीरयोर्जीलादिना

हृगंबहुभागमिप्रार्थनासंशयात्मकं मनःसुनियतंयस्यसत्त्ववीषेत्प्रवेह्व ३० सत्त्वहेतुतयोरेतदंतं पश्यसत्त्वयोः
सृजतेतगुणानेकस्कोनसृजतेगुणान् ३२ मशकौंडुवरौवापिसंप्रयुक्तौयथासदा अतोममेतौस्यातांचसंप्रयोग
स्तथातयोः ३९ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा यथामत्स्योजलंवैवसंप्रयुक्तौतथैवतौ ४० नगुणाविडगत्मा
नसगुणान्वेति सर्वशः ४१ परिदृष्टगुणानांतसंस्पृष्टा मन्यतेतथा ॥

जडेनैवसंबंधः ४१ एतदेवाहपरिदृष्टेति उक्तयोगुणानांदे हाहंकारादीनांदृष्टापिसत्त्वनादात्मापन्तान्मते। नहिदृष्टदृश्ययोः पंगुणयोर्भेदः संभवति प्रती
यतेवा भेदः अहंगौरोहंकारोहंसत्वीअहंकर्त्तृति। तस्मात्तमसमहाद्रूपोरिवानयोराध्यासिकः संबंधस्तर्कः संसृष्टेतिपाठेसमिसेकीभावेरतिपाकवचना
त् आत्मनिसकीभावेनतादात्म्येनगुणानांस्पृष्टाकल्पकः संसृष्टाविदात्माऽ विद्ययापाममतेः भिमानंकरेति ४१ ४१ ४१ ४१

अथासतिहृतपायमाह रश्मीनिति वृत्तिवद्गुलायेकपावद्भवचनेतेषां तत्त्वस्य रश्मीनिवृंदं दिपाणि ४५ प्राकृतं स्वाभाविकं कर्म तत्कासमस्येत्यर्थः आत्मर
तिः अनमनिष्टः मुनिः ध्यानशीलः सर्वेषां भूतानामात्मैव भवतीति सर्वभूतात्मभूः य एवं वेदाह्मास्मीतिसदृशं सर्वं भवत्यात्मा तेषां स भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः आ
त्मनः सर्वात्मावगतेः तस्मात्सत्यासादेः ४६ एवं विदः कर्मलिपं सहस्रं तमाह्वयेति वारिचाः हंसः तद्याचश्रुतिः तं विदित्वा न कर्मणालिप्यते पापके

रश्मीन्तेषां समतसायदासम्पद्भिः पृच्छति तदा प्रकाशते स्यात्मा घटे दीयो ह्यलन्निव ४५ तत्कायः प्राकृतं कर्म निस
मात्तरतिर्मुनिः सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्सगच्छेत्तमां गतिं ४६ यथा घातिवरः पट्टीसलिलेन न लिप्यते एवमेव क
तप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ४७ एवं स्वभावमेवैतत्त्वबद्धा विहरन्तरः अशोचन् प्रहृष्यन् समो विगतमत्सरः ४८ स्वभा
वयुक्त्या युक्तस्तस्य सति संसृजते गुणान् अगतिभिर्निर्यासत्वं विज्ञेयात्तत्त्वबद्धाः ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

नेति ४७ एवं स्वभावं अलेपस्वभावं एतत्स्वात्मरूपं स्वबुद्ध्या निश्चित्येति शेषः ४८ एवं विदो जीवन्मुक्तिमाह स्वस्ति स्वभावे स्वरूपे युक्तिर्योगलदादेहेदियादिना
हात्मा यथा सक्ततां पररूपतां परित्यज्य स्वरूपावस्थित्या युक्तश्च सः विद्वाननित्यगुणान् भूतभौतिकान् योगैश्वर्यबलेन संसृजते यस्यादहतः प्रतिबुद्ध्या तस्य प्रक
मसविश्वकृतसहिविश्वसकत्वेति श्रुतेः अगतिभिर्निर्यातो भिन्नमित्रबोपपादनाय दर्शितः ४९

मो०

६४

६५

एवंजीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मोवष्टब्धदेहः प्राकृतं स्कारवशात्सुपस्थितैर्गुणैर्हृष्टिसमसमयां सृष्टिं यश्च यो गैश्च येणानिमादिनावा निर्विकल्प्यानेन वावर्त्तयतीत्युक्तं
 प्रारब्धकर्मसमाप्तौ किं गुणाः घटवन्निवर्त्तते उन्नरज्जगवन्मुक्ते इति मीमांसते प्रध्वस्ता इति द्वाभ्यां न च कृतार्थे प्रतिनष्टमप्यनष्टं न साधारणत्वादिति योगाः प्र
 धानं विगुणात्मकं विदेहकैवल्यभाजं प्रतिनष्टं प्रध्वस्तमपि प्रध्वस्तं यतो न साधारणं निरचयनाशे इदानीं तन्नामां संसारे यत्नो न स्यात्तत्र च कश्चिन्मुक्त एव नास्तीति
 वक्तुं शक्यं इदानीं तन्नामपि मुक्तावनाद्यासप्रसंगादित्याहुस्तद्वद्वति प्रध्वस्ताननिवर्त्तते इति प्रध्वस्ता अपि गुणाः न निवर्त्तते इति तदेतद्वयमिति निवृत्तिः प्र
 मत्केरणोपलभ्यते इति अयं भावः सतः प्रहर्षसादर्शनं सान्निध्याभावाद्दृष्टिलोपाद्दालोकेऽवगन्तव्यमायः प्रधानस्य विमुक्त्या नान्यः पुरुषस्यात्

प्रध्वस्ताननिवर्त्तते निवृत्तिर्नोपलभ्यते प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनमानेन सिध्यति ५०

सदृष्टित्वात् तथारज्जगवत्प्रधानस्यावुद्वाबुद्दृष्टीभेदेन न प्रध्वस्तानस्त्विवोध्येन तद्वद्वत्सत्पत्त्यपेक्षेत्युज्जते प्रत्यक्षविरोधादिति भावः परोक्षं तदनमाने
 न सिध्यति अतश्चानाहं तत्प्रधानस्य समस्यापि दृष्टीभेदेन नाशो च न किंतु कैवल्यमानेन वंधमोक्षवस्थान्त्यात्प्रधानस्य प्रत्यक्षा
 दिप्रमाणसिद्धं प्रयंवकारणमनिसानमेव सर्वप्रमाणविरोधापातान्मिथ्यात्वं मपि नाध्यवसातं शक्यमतो गमाह्वयार्थं प्रतिनष्टमनष्टं तदित्येयमिति
 यद्वा प्रहृष्टकृतिः प्रमीतं प्रतिनिरयेत् अतमानं स्मृतिः प्रमाणं प्रतिनिरयेत् कृत्यात् तया च नेहेनानास्ति किंचनेति प्रयंवस्य बाधः प्रत्यक्षसिद्धः नष्टमप्य
 नष्टमिति ध्वंसपक्षः स्मृतिरिति सिद्धः तेन विरोधेन पेक्षं स्पष्टिरिति न्यायेन ध्वंसस्मृतिरप्रमाणमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म३

मार्

नाश ४

५४

मो० ६४

एवमेकेनामुनाजीववादिनो व्यवहारानुरोधतश्च वसंति निश्चिन्वन्ति अपरे एकजीववादिनो निवृत्तिरेव सा ज्ञानरूतः प्रपञ्चस्तन्नाशे कार्त्तिके न निवर्त्तते न हि वैवे
 राखप्रेहदृष्टो गश्चैव बोधेन बाधितोपि मैत्रहृष्टारत्नरगवदस्तीति शक्यं वक्तुं किंतु निश्चयनाश एव तस्यैव सपिके चिद्वसंति एवमेतदुभयं दर्शितं तन्मयोऽन्यतर
 मते संप्रार्थं सम्पूरास्त्रान्तिश्च तस्य यथामति व्यवस्यत आनेन साक्षात्कुर्यात् ५१ तद्व्यग्रं शिं अन्यो माध्यासं तसापः पिंऽवतुद्धि केवरीयोः एकलोलीभावः
 य

एवमेके व्यवसंति निवृत्तिरिति चापरे उभयं संप्रार्थयेत व्यवस्यत यथामति ५१ इतीमं तद्व्यग्रं शिं बुद्धिभेदमयं हरे वि
 मुच्य सखमासीत न शोवेच्छिन्न संशयः ५२ मलिताः प्रभुयः बुद्धिं पथा एणां नदीनराः अक्वात्य सुविहंगमो विदि
 ज्ञानमिदं तथा ५३ महानद्या हि पारं ज्ञानं यते न तदन्यथा न तत्तत्पतित तज्जः फले ज्ञानेतरस्य तत्तत् ५४ ए
 वं ये विदुः स्यात्सं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं ५५ ॥

तथा हि केवसेव द्विधर्माः इः स्वादयः बुद्धौ च कृत्रजधर्माः सत्त्वित्वादयोऽप्येते बुद्धि कृतो यो भेदस्तन्मयं तत्त्वधानं तं विमुच्य सत्त्वप्रलययोः एव कृतज्ञानेन सत्त्वा तथा
 चक्रतिः भिद्यते तद्व्यग्रं शिं बुद्धिं यते सर्व संशय इति ५२ नदीमिव इदं ज्ञानमवगात्य मलिताः बुद्धिं प्राप्नुयुः इति विद्विष्योक्तं न हि न सदृशं पवित्रमिह विद्यते ५३
 महेति न हि पारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किंतु नौकादिना पारप्राप्त्यैव फलं आत्मनि तत्तत्तत् साक्षादेव न पुनरन्यथा नानातराये हेति भावः ५४ उपसंहरति एवमि
 तर्हेन च आत्मं आत्मनि तद्व्यग्रं कैवल्यं निर्विषयं कैवल्यमिति वारं स्तार्थेऽप्यत्र ज्ञानं लभं त इति शेषः ५५

मो०

६५

प२

एतामिति स्वीत्वं विधेयं तिगापेक्षया इहमेव ज्ञानं सर्वप्रत्यभूतं भूतानां लयोदयः स्थानं इति शास्त्रतो बुद्ध्यानेन स ह्ययमुद्धावविह्वलं मुक्तं अनंततः शममंतत इति पारः स्पष्टार्थः ५६ शमं को लभत इत्यत आह विवर्ग इति विदितः रूपिच्छलेन ज्ञातः प्रेक्षयितुं कृतकं तद्वदित्युक्तं तातश्च वदिसुत्तमानोपगृहीत यातघयेह कर्मजितो लोकः ह्रीयत एवमेवामुत्र पणितो लोकः ह्रीयत इति क्रत्याधर्मफलस्य प्रसङ्गे गौवार्थकामस्य लयोश्चानित्यत्वं निश्चित्य विमुच्य

६६

एतांबुद्धानः सर्वाभूतानां मागतिं गतिं अवेह्य च शनैर्बुद्ध्या लभतेशममंततः ५६ त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य पश्य विमुच्य
ति अचिष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ५७ न चात्मा शक्यते दृष्टुं मिन्द्रियैश्च विभागशः तत्र तत्र विस्मृत्स्व दुर्वायैश्च
कृतात्मभिः ५८ एतदुद्धाभवेदुद्धः किमनुद्वलङ्गणं विज्ञायत द्विमन्यते कृतात्मनीषिणः ५९ ५९

त१

तिजं सज्जति समस्यतीत्यर्थः अचिष्य अग्रमननाभ्यां निश्चित्य युक्ते ध्यानशीलः निरुत्सुकः आत्मदर्शने नैव सर्वकामावासे समवास्या मृत्युः ५७ न
वेति तत्र तत्र रूपादौ अकृते हि स इति श्रुतेः इन्द्रियैर्वक्तव्यं आत्मैक्यरूपे परंतप्यत्वेन दर्शयितुं नैव मुक्तं अतः अभेदग्रहेण तिरोधानादकृतार्थता नाशहे
तता वै तेवामिति तानि निरोद्धव्यामेवेति भावः ५८ इतोपेक्षयाऽधिकं ज्ञातव्यं नास्तीत्याह एतदिति ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

समेद

तम०

६५

४२

ज्ञानफलं दृष्टमप्यनिवृत्तिकमाह न भवतीति द्वाभ्यां प्रपञ्चसाधुः खं यत्र यस्माद्देतोः रज्ज्वादिबद्धे तादृविषयं महद्भयं तत एव वा क्षित्वा तद्विषयं भयं न भवति यस्मात्
अज्ञानसंसर्गो वेवं धर्मो ह्येव तः सर्वेषां गतिः मुक्तिः स्वरूपात्मिका तस्यैव हि यतः गुणं आधेये अपनेये वा सति गुणानां आधानापकर्षतारतम्यात् अतस्तत्तां प्रव
हेति न तन्निर्गुणोऽतर्थाः ६० यदति निष्कामं कर्म प्राचीनदोषापहमिति पूर्वीर्ह्यर्थः तदुभयं प्राचीनमैहिकं च कर्म तस्य विषयः कुर्वतोऽपि नापूर्वविषयं वेधं
जनयति तद्यथेष्टीकात्तलमग्नौ प्रोतं प्रह्येतैवं हास्य सर्वपाप्मानः प्रह्यन्ते तद्यथा शक्यं पलाशश्चापो न क्षिप्यन्त एवमेवं विदिपापकर्मनश्चिप्यन्त इति तयो

कं ३

न भवति विदुषां ततो भयं पदविदुषां समहद्भयं भवेत् न हि गतिरधिकाल्पिकस्य चित्सति हि गुणो प्रवदं
तत्तत्पतां ६० यः करोत न भिसंधिपूर्वतश्च निर्णयति यत्पराकृतं नापियं तदुभयं कुतः प्रि
यंत स तज्जनयतीह कुर्वतः ६१ लोकमातरमस्य ते न नस्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ४

ति १

हीहास्येष अवगात कुतः प्रियमिति मोहं प्रतित कर्मणां कारणं त्वद्वृत्तिमिति भावः नास्त्यकृतेनेति कृतेः अकृतमोहः कृतेन कर्मणा ६२ अज्ञानफले दृष्टमप्य
मित्याह अहं न लोकमिति आत्तं कामक्रोधादिव्यसर्गैर्जर्जरीकृतं लोकं जनः परीकृतोऽस्य ते धिक्करोति तस्य कर्मणि यष्टीतं आत्तरंत रनिधं कर्म सर्वतः सर्वास्त
योनिषु ह लोके जनयति नमः इति आत्तरेजीवननिधने मृत्तुतिर्यङ्मजायतरमर्थः ६३ ॥

६१

११

मो०

६६

६६

म३

तस्मात्त्रोक्तत्वमालोचयद्वित्तत्कर्तव्यमित्याहलोकइति लोकेनिरविशतसम्पगमिनिवेशं कुर्वन् आतरामश्यकीदृशानतत्रदेवनष्टेनष्टं ७ अदारा किंशोचतः
हाकष्टमितीष्टं शोचमानान तथानत्रैवपत्रादिनाशो विषयेकुशलानसाससारविवेकनिपुणान् अशोचतः शोकहीनानपश्य ७ भयंक्रुशं सद्योमुक्तिं सतां उपा
सकानां ज्ञानिनां च यदंयदनीयं ६३ विंशः निर्णीतमात्मतत्त्वतत्साक्षात्कारेयाययोगमाहहंतेत्यादिना चतुर्विधं आलंबनमेवमुक्तः प्रकारं आलंबनानिवयो
गशास्त्रे प्रोक्तानि प्रवृत्तं न विधारणां भावाद्याणां विषयवती वा प्रवृत्तिः स्वप्ननिद्राज्ञानालं वनं वा यथा भिमतथानाहेति आलंबनोत्तराणामप्यत्रैवांत

लोक आतरजनानि निरविशतत्रे देववद्वपश्य शोचतः तत्रपश्यकुशलान शोचतो ये विदुस्तदभयं पश्यं सतां ६३ शोचो मोक्ष
धर्मेषु भीष्मउवाच हंतवद्व्यामितेयार्थध्यानयोगं चतुर्विधं यं ज्ञात्वा शाश्वती सिद्धिं गच्छंतीह महर्षयः १ यथास्व
नष्टितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः महर्षयो ज्ञात्वा तानि र्वाण गतमानसाः २ नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः जन्म
दोषपरीक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावः अयमर्थः स्वकस्य परकस्य वा ३ भासाहापुंस्थिरीकृतं तदा लंबनं मनः कुर्यात् वायुस्यैर्यमनः स्यैर्यो वश्यं भावात् यद्वा वायुस्यैर्यं चंद्रतदस्मिन् प्रतिमा
दिकं वा आभ्यंतरं नासिकाग्रजिह्वादिवाचित्तालंबनं कुर्यात् यद्वा जाग्रन्निद्रादोरंतराले यद्वा स्मितामात्रां नातितन्मात्रालंबनं वापथा भिमतं नीलश्रीवपी
तां वरदिविग्रहं षड्भुजदेवतादिकं वा आलंबयचित्तां स्थिरीकुर्यात् अत्र वद्वक्तव्यां तद्वैवद्व्यते १ स्वभावे स्वहृत्ते ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

म०

सर्वी सविद्याससाधारणीमितिकर्तव्यतामाह निर्वृद्धादिति निर्वृद्धाः शीतोष्मादिसहानिर्गमस्वेप्रकाशस्थिताः विमुक्ताः लोभादिभिरिति शेषः नियमेषु शो
चसंतोषादिषु स्थिताः निष्ठावंतः निष्पत्तिहासमपि पाठः असंगानित्यादिसंगहीनानि प्रतिपद्वृत्तानि शान्तिः प्रसादः एवंविधानि स्थानानि ४ तत्र
तेषु स्थानेषु ध्यानेन कर्माणि लब्धे यवस्तानां संक्षिप्तं एकीभावेन तेन ध्यानसंक्षिप्तमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन धर्मनाशवत् अतिदीर्घोच्चरितेन एकी

निर्वृद्धानि तत्सत्त्वस्थविमुक्तानि यमस्थिताः असंगामविवादीनि मनः शान्तिकारिणश्च ४ तत्र ध्यानेन संक्षिप्तमेकाग्रं
धारयेन्मनः पिंडीकृतं दिव्यग्राममासीनः काष्ठवृत्तुनिः ५ शब्दं विदेह्योत्रेण स्पर्शं चानवेदयेत् रूपं च ह्युविद्याजि
ह्वयानरसांस्तथा ६ द्रव्याण्यपि च सर्वाणि ज्ञत्वा ध्यानेन योगवित् पंचवर्गप्रमाथानि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ७ ततो
मनसि संगत्य पंचवर्गं विचक्षणाः समादध्यान्मनोभ्रान्तमिंद्रियैः सह पंचभिः ८

च१

महत्तं एकाग्रं एकं ध्येयमेवाग्रे विषयतया ८ स्पष्टरतिननुशब्दयः तदेकाग्रं तत्रोपायः पिंडीकृत्य मनसा खेव पश्यति मनसा प्रणीतीत्यादि श्रुतेर्मनः कर्म
स्येव हि इंद्रियाण्येगीनितेन प्रसादितानि विषयान् स्पृशंति तेनैव गुरुत्तुपुक्तिवलेनां कुं चित्तानि न स्पृशंति सेयं इंद्रियाणां मनोमात्रात्मनावस्थितिः
पिंडीका १५२ एतमेव स्पष्टयंतं तिष्ठति ६ पंचानां भ्रात्रादीनां वर्गं विषयं मंत्रित्याकुलं यतीति तथा एता निश्वसि ७ इंद्रियैः सह संसृ
यभ्रान्तं मनः समादध्यात्तथैकप्रवर्गं कुर्यात्किं कृत्वा पंचवर्गं मनसि संगत्य तत्तत्तिष्ठेत्तु प्रमाह एतत्तर्पसुवते ८

मो०

६७

६७

म१
विसंचारिविषयसंचारीलं पंचेन्द्रियाणिविषयदेशप्रायकारिनिर्गन्हरणियस्मतत्पंचद्वारं चलाचलंचलेष्वपिविषयेषुचलंचलंसमग्रं अंतराहार्दीकाशेनिरालंवेहेहाद्यालंवनप्रसक्तत्वाध्यानपथेवतर्विधेध्यानालंवेनेमनः समादध्यात् ८ इन्द्रियाणीति एषः समनलेंद्रियपिंडीकरालरुणाः ध्यानपथः पूर्वोमुखः विधित्तितः आलंवनंचलविवहितमित्यर्थः १० एतावतापिनक्ततक्तसतेमाह तस्मैतितसमनोवृद्धिदियपंचकात्मससौस्यआत्मनः जीवसपष्टंत्रांतं अंगम

विसंचारिनिरालंवेपंचद्वारंचलाचलं एवध्यानपथेधीरः समादध्यात्मनोंतरा ८ इन्द्रियाणिमनश्चैवयहापिंडीकरोत्सपं एषध्यानपथः पूर्वोमपासमतुवर्णितः १० तस्मतत्सर्वंसेतदुमात्मनः पश्चमांतरं स्फुरिष्यतिमुद्रोताविद्युदंबुधरेयथा ११ जलविदुर्यथालोलः परास्थः सर्वतरुचलः एवमेवास्पचित्तंचभवतिध्यानवर्त्मनि १२ समाहितंकरांकिंचिध्यानवर्त्मनितिष्ठति पुनर्वापुपशंभ्वर्तमनोभवतिवायुवत् १३ अनिवेदोगतक्लेशोगततंटीरमत्सरी समाध्यासनश्चेतो ध्यानेनध्यानयोगवित १४ ॥ ॥ ॥

नः पूर्वसंनिहृदमपिस्फुरिष्यतिअतिचांचले दृष्टानोविद्युत् १२ वायुपथंनदीमांगीवाप्येतिशयः मनोअंतंभवतेनानाविधानिरूपाणिदृष्टेतिशेषः तस्मिन्नुक्तमननीलमाहुः पिंगलंहितंलोहितंयोगमार्गेऽनेकनारीरूपप्रवणान् १३ गतक्लेशः प्राप्तमोपिअनिर्वेदोयोगेनिर्वेदश्चः स्यात्तथागततंटीर्निरालसः ॥ ॥ अमत्सरीयरोत्कर्षसहः स्यात्ध्यानेनध्येयाकारप्रत्ययवाहेरा १४ ॥ ॥

तंचे ३

तम०

६९

केवल्यनितिता ४ विचारे १

विचारश्चेति प्रथमं समाधानस्य प्रागननुधीतयोगस्य योगिनः आदितः आदौ विचारस्य ध्यानविवेकास्ववितर्कस्ववाउपजायते ॥ धिकारेभेदेन तथा हि मध्यमानां सत्त्ववुः
कल्पितेयीतां वा एदिविग्रहेवेतसः प्रणिधानं विचारः सोपि द्विविधः सविचारने विचारभेदात् तत्र यदा शब्दतद्दृष्टो ध्वेखपूर्वकं भावनाप्रवर्तते स आद्यः तदुच्चैस्वविना
द्वितीयः अयमेव स्थूलालंबनस्य वितर्कस्य सवितर्कनिवर्तको स्य स द्वैविध्येषकारभेदोऽधमाधिकारिगोप्यः ननु विचारे वितर्कवामानसिकी भौतिकी वामतिरेवा
लंबनतस्याश्वधानेन कीरभंगवत् तत्सात्त्वमेव प्राप्य ननु धनुष्याया विनिवेतसं द्विविधं ध्यानं नाप्रणिधानं च तत्राद्यं सिद्धं कल्पितं वा विषयमधिकृतप्रवर्तते न
वस्तुतस्तमवश्यमयेकते द्वितीयं तयथा गत्यमागौ परोयदिष्टाज्ञाततद्गतविशेषावगतयेतदेव च ह्यः यत्नेन प्रणिधीयत इति प्रणिधानं वस्तुतस्तविषयं तत्र यथा
स्फटिकः स्वतः शुद्धः जपाकुसमसान्निध्यात्तमध्यमस्य तत्रैव रक्तः स्फटिक इत्यध्यासः अधमस्य स्फटिकांशप्रमोषेणा तत्रैव मरगात्वाध्यासः त

५ ना ४

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते मनः समाधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ३५

त्रैवमूलात्मस्य चंद्रिकायां रं दनीलत्वाध्यासः एवं विहात्मा स्वतः शुद्धः मायासान्निध्यादीशः तत्रैव ब्रह्मभावप्रमोषे सति अविद्यासत्त्वात्माध्यासः तत्रापि अविद्या
प्रावत्ये सति विरहोऽसौ तत्र वस्तुनि चिन्तं प्राणिधित्ततः क्रमेण उत्तरेतराध्यासनिष्ठोऽष्टौ ध्यासो वतिष्ठते सर्वात्मना तज्ज्ञाननिष्ठोऽस्फटिकमवदनयाधिश्चा
तत्त्वप्रकाशते तत्र विचारेण मूर्त्याकारां नीते चिन्तं मूर्तैकावयवस्यार्गेन स्मितमात्रं पदनखचंद्रमात्रं वा भावयेत् ततस्तदपित्पक्ता गुक्तपुक्ता विराजिमनो धार
येत तत उत्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः तथा वितर्कालंबने स्थूलप्रतिमायां प्रणिधीयमानं चिन्तं तत्त्वोपगतं भवति तथा हि प्रतिमाया विरुद्धपेवेतने पं सिस्थारणव
दध्याल्लेनाचेतनतां पास्तत्वेन मेव तद्यथानीवा भिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणं शक्तिरजतं तिरोधीयते शक्तिस्वप्रकाशते एव नीश्वस्तेन चिंतमानोपाः मूर्तैर्जडं तिरिधी

सि २

न ता १

के ३

यते ॥ ॥

रु ३

मो०

चैतन्यं चाविर्भवति अतएव वाराणस्यः स्वाध्यायैः शिवादिभिः सह व्यवहरन्तीति बहुलमुपाख्यायते । तस्यावेतनमूर्तैरपितत्वं विश्वरूपमेव तन्निरीकृतो तदेव विविध-
रूपमाविर्भवति पश्यत्यघशोदाकृत्यमुवे यद्वा ज्ञेयः कृत्यशरीरे । तदिदं वितर्कजं प्रसङ्गप्रकृत्योक्तं योगभाष्ये । तत्परं प्रसङ्गं तच्च कृतान्नमानयोर्वीजमिति तद्व्यानिर्विच-
रपरिपाकेऽपि सार्वज्ञ्यं सञ्चितं निर्विचारैश्वर्येऽध्यात्मप्रसादः कृतं भगवत्प्रज्ञेन्यादिना ततः पुनस्तत्कर्मणा निर्गुणप्रतिपत्तिः तत्र प्रसादे ह विस्मरणो न वा तत्सम्यक्का-
रं चेतः सर्वात्मना भवति तदा स भङ्गी भूतस्य कीदृशभावश्चास्य जीवभावो निवर्त्तने केवलसम्यक्कारो भवति सेयं महाविधेयानामधारणायां प्रकृत्यसञ्चितं बहिरकल्पित-
वृत्तिर्महाविदेहा तत्संयमात्प्रकाशावराणां रूप इति उक्तौ विचारवितर्कौ व्यक्तालंवनौ मध्यमाधमयोग्यौ व्यक्तालंवनौ अपि द्वौ सानन्दसंस्मितौ उन्नमयोग्यौ तत्र गुरु-
क्तयुक्ताः व्यक्तेर्वित्तं धारयतो तन्तदेहविस्मरणो मतिश्च हमेवेदं सर्वोऽस्मीति प्रसिद्धाः सार्वज्ञ्ये सात्मसार्वज्ञ्यादपरेश्वरगुणा उपतिष्ठन्ते उन्नमस्य सोपसंन-
दः तेषां प्रविलापनेनास्मितामात्रा मवशिष्यते सोपसंसास्मितः सत्त्वप्रकृत्या तत्त्वात्मा स्वातिसंज्ञो हृदयग्रंथि मेक्षे अविवेकशब्देनोच्यते स चात्युन्नमस्य परवैराग्यवतो-
नष्टाशेषभोगवासनस्य ऐश्वर्याविर्भावं विनापि भवतीति मुख्यः सानन्दस्याप्यत्रैवांतर्भावं विविहित्वावितयमेवोक्तं विचारस्वविकल्पवितर्कश्चेति । तदेतद्व्यक्त-
मालंवनं निद्रादौ जागरसंज्ञेयो भाव उपजायते तं भावं भावयथा ज्ञः सत्त्वमह्यमभुत इति शास्त्रे स्पष्टमुक्तमपि गुरुपदेशं विना दुर्गमं तैश्च साध्यं वदेहाभिमान-
वतां । यद्योक्तं तैश्चोधिकैरेतेषां मयक्ता सक्तवेतसामिति एतेन प्राणालंवनागतिर्यक्ता यत्को भयालंवनाज्ञेया एता सवत्सृष्यपि योगविधासु वितर्कः
स्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्यैरुपगतः विचारः सूक्ष्मकारणचैतन्यैश्चिन्मिरेवैकः कारणचैतन्याभ्यामेव निर्वीजस्तत्कैवल्यरूपः फलभूत इति साधनरूपेण प्रकृतं । गतिः

सुतसु

३४

राम०

३८

3

तस्मिन्पञ्चविंशतेन १५

वि०

11

11

11

11

11

11

二

मनसि तः अर्थे समाधानं समाधिकारयेत्कुर्यादेव सार्थेण च तदेवाहनेति निर्वेदः योगो न मे त्पतीत्युपरमो योगात् १६ स उपरमो न कर्तव्यः कालक्रमे
ण अवश्यं भावात्कलसेति सहस्रं तमाह। पश्चिन्ति। करीषमुष्णो मयचूर्णो एतेषां राशयः जलेन सिक्तं साध्याः संतः परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्पं न पान्ति न प्रा
घुवंति १७ बहुकालं तल्लिप्ताः संतः चिकुरातो प्राप्य मूर्त्याद्याकारं गृहीतं शक्तास्तद्विज्ञेन विरक्तं योगद्वन्द्वमंतत्वाकारं कर्तुं शक्यमिह किंचिदिति अत्यन्ते

नं ३

भाषा १

मनसा क्लिश्यमानस्तसमाधानं च कारयेत् न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितं १६ पांसभस्म करीषया वैराश
यश्चिताः सहसा वा गिरासिक्तान पान्ति परिभावनं १७ किंचित्त्विगंधयथा च साक्षुक् चूर्णमभावितां क्रमशस्तु शनै
र्गच्छेत्सर्वतपरिभावनं १८ एवमेवेदं द्विग्रामं शनैः संपरिभावयेत् संहरेत्क्रमशश्चैव ससम्पक्वशमिष्यति १९

हादमवितमपो विरकाले दत्तं संजातवहललेहं भावितं शक्यमिदं १८ दार्ष्टिके योजयति एवमेवेति संपरिभावयेत् मूर्त्याद्याकारं न पेत् क्रमशश्च मूर्तेरैकै
कावपवसागक्रमेण तमपि चित्रस्याकारं संहरेत् अयं भावः यत्र यत्रालं वने स्थिरीभूतं चित्रं भवति तं तमाकारं परिसंयोज्या नारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रविशेत्
सर्वाकारोपमेतत्प्रशाम्यति प्रकषेण शमं गच्छति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः तथा हि वितकी द्विचारं गच्छेत् विचारदानं दमानं दहस्मिन्नाततः कौवल्यमिति क्रमो यो
गशास्त्रे प्रसिद्धः १९ ॥

मो.
६५

स्वयमिति बुद्धिस्थितेऽधीः मनः पंचेन्द्रियगणं च ध्यानपथे पूर्वोक्तेनित्याभ्युत्थेन योगेन स्थाप्य ^न ~~व~~ विलम्बपदार्थे धनानलवत् स्वयमपिशाम्पति यथोक्तं पेन
तजसितं ^न जेति व्रत्ताकारे वेतो वृत्तिकत करजो वत हसंत राणि शमयंती स्वयमपिशाम्पती सर्थः २० नतदिति ऐहिका तयाम सखात्सर्वंगसंपन्नात्सर्वभौ
मपरात्त्रामुष्मिकात्तद्विराणगर्भपदाहानतस्याप्यंत संयतात्मने निरुद्धचित्तस्य योगिनो भवति तथा वश्रुतिः समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्या
त्मनियत्तत्त्वमभवेत् न शक्यते वर्णापितं गिरादा स्वयंतदंतः करणं न गत्यत इति २१ रंस्पतेतदुचितः स्वयमेव तत्र रतिं प्राप्स्यति नतत्सो हहापेहे सर्थः निर्वीणा
न?

स्वयमेवं मनश्चैवं पंचवर्गचिभारत पूर्वध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगे ^न तशाप्स्यति २० नतत्प्रहृष्टकारेणान चदैवेन केन
चित् सखमेष्पतितत्तस्य पदेवं संयतात्मनः २१ सखेन तेन संपत्को रंस्पते ध्यानकर्मणि गच्छंति योगिनो चैवं निर्वीणांत नि
रामयं २२ शंतौ माह धर्मेषु आध्यात्मसमांसं ॥ युधिष्ठिर उवाच चातारम्भमुक्तं ते एजधर्मास्तथैव नानाश्रयाश्च
हवश्चिहासाः एव विधाः १ ॥

कैवल्यं निरामयं निर्हृतं २२ इति तैलकं टीये भावरीपे शंतौ मोक्षधर्मेषु आध्यात्मार्थप्रकाशः एकोन विंशः ॥ चातारम्भं तत्र पूर्वतत्राद्ययन संश्लिष्ट
मेकाग्रं धारयेन्न मनश्चेकांतेन स हि तं मन एकाग्रं कृत्वा निरुद्धादियुक्तं तत्र जयस्य श्रेष्ठं विज्ञायत द्विधिफलारिकं श्रुतानवाद् पूर्वकं पृच्छति चार्णश्च मपि
चातारं माश्रमाणाहितं चातारम्भं तेन वउक्तं वचनं श्रुतमित्यत्र श्लोकाद्विपरिणामेनायक ष्यते ते इति संबंधवर्षीयेन नलोकाव्यपनिष्टेति प्रति
वेधप्रसक्तिः स्यात् इति हासाः परावृत्तानि १ ॥

राम

५२

काशाल्पवबोधकोवाक्यप्रबंधः ३ सांख्यवेदान्तविचारः योगं चित्तवृत्तिनिरोधः ४ क्रियाः कर्मणि एतेषां विधिः प्रकाशने किं जायकश्चेन्न विचारकृतकर्म
 ठोवाउच्यत इत्यर्थः ५ यज्ञविधिर्वैद्ययज्ञविधिः ५ अत्रेति अत्र जपविषये च करतस्तत्प्रवृत्तिनां ग्रहणं परवृत्तं मया येव ह्युपमाणां ६ सांख्ययोगौ यावज्जीवौ
 तयोर्मध्ये सांख्यजपक्रियात्परोपवेसा ह सांख्येति सांख्येति द्वेन संन्यास इति वेदान्ते सांख्ये तत्र हेतुमाह वेदतिवकारो हेतुर्थः यतो वेदवादाः सर्वे ब्रह्मण्यवस्थिताः
 एवम् १

श्रुतास्त्वतः कथाश्चैव धर्मपुक्ता महामते संदेहोस्ति तत्कश्चिन्मेतद्व्याचक्षुमर्हति २ जायकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छा
 मिभारत किं फलं जपतामुक्तं क्वानिष्ठं तिजायकाः ३ जपस्य च विधिः कृतं च वक्तुमर्हति मेतत्तथा जायका इति किंचैतत्सां
 ख्ययोगक्रियाविधिः ४ किपज्ञविधिरेवैष किमैतज्जपमुच्यते एतन्मे सर्वमावक्ष्य सर्वज्ञोऽस्य सिमे मतः ५ भीष्म उवाच अ
 वापुहा हंतीममिति हासं पुरातनं यमस्य यत्परावृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ६ सांख्ययोगौ तथा वज्जीवौ मुनिभिर्मोहदृष्टिभिः
 संन्यास एव वेदां तेवर्जते जपनं प्रति वेदवादाश्च निर्वृताः शांता ब्रह्मण्यवस्थिताः ७ ॥ ॥

यपवसन्ताः नुत्तुयात्पादिविधिपरः यतः शांताः निवृत्तिप्रधानाः उपासनायाश्च मानसक्रियात्वात्तत्सर्वत्वे वेदान्तो शांतत्वं न पुनर्नेतव्यं नुत्तुयाम्यस्य क्रियायुक्ता
 शानर्थक्यमतदर्थानामिति परमर्षिणाः ८ क्रियायुक्तां सिद्धार्थवबोधकां तां तां गच्छतीत्यादिवाक्यानामायुक्त्या अत्र प्रमाणप्राप्तिना हिति तत्राह निवृत्ता इति
 ऊरियं न सपिदादिव तसिद्धार्थवबोधकस्यापि वाक्यस्य भयं कपायनर्थानि वक्तुं कलेनानार्थवद्वोपयसा प्रवृत्तिनेरकाङ्क्षाकृता यपने तथा च मानांतरेन व
 गतब्रह्मात्मैकात्म्यसिद्धयै परतादेहान्तानां न तत्र जयायेहतीत्यर्थः ७
 सो

मा०

एवं ब्रह्मात्मैक्यप्रमितौ जयानप्रेक्षामुक्ताद्वयोरपिमार्गयोर्न सञ्चार उपकारित्वेन अपेक्षां साक्षात्कारे मज्ञावनयेक्षां वाहसां त्यजितं सञ्चितौ जयमिति शेषः तथा हि चित्रम्
द्विहारातन्वमसीति वाक्यार्थज्ञाने आलंबनरूपत्वेन च योगे प्रणवजप उपकरणेति न परतः साक्षात्काररूपफलौपकारित्वेन ४ एतदेवाहयथेसादिना अत्रापिमार्गद्व
येपिमनः समाधिर्मनोनिग्रहः इन्द्रियजयः सत्त्वमिदं अग्नियीवारेन्निपरिचर्याविविक्तानां शुश्रूषा माहारादीनां एकांतदेशानां वा ध्यानं ध्याकाशसंप्रवाहः

सांख्ययोगोत्पावक्तौ मुनिभिः शुभदर्शिभिः मार्गेतावशुभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ८ यथा संश्रयते राजन्का
रणां चात्र वक्ष्यते मनः समाधिरात्रापि तथेन्द्रियः जयः स्तनः ९ सत्यमग्निपरीवारे विविक्तानां च सेवनं ध्यानं
तयोद्दमः कृतिरनस्यामिताशनं १० विषयप्रतिसंहारो मित्रजल्पस्तथा शमः एव प्रवर्तको यतो निवर्तकमथोक्त
ए ११ यथानिवर्तते कर्म जयतो ब्रह्मचारिणः एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्तयेत् १२ ।

नयः श्रालोचनं विषयदोषदर्शनात्मकं दमः जितानां मिद्विपाणां तत्त्वप्रतिपत्तिर्योग्यता १० विषयाणां विशेषेण बध्ना तां कामादीनां प्रतिसेहारेण नयः शमः नियद्हीन
समनसः विज्ञेयराहित्यं एव इति एवमनः समाध्यादिः जपतः प्रवर्तकः कामतावतः स्वर्गादिजनको जपांगभूतो धर्म इत्यर्थः ११ निवर्तकं जपतो यज्ञं व्या
चष्टेयथेति कर्मनिवृत्तिर्माहः सपथा संपद्यते सपथो निवर्तक इत्यर्थः कर्मनिवृत्तिप्रकाशमाह एत इति एतत्तमनः समाध्यादिपरिवर्तयेत् निष्कामान्शानेन
विपरीतं कुर्यात् १२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

四。

नि ३

तदेवाहोहेननिवृत्तिमिति विरमिष्यपिपाठः मार्गविशिष्टमिष्टकं वात्यनाभ्यंतरं बलं वतं यद्विचर्य विचारयोः प्रागुक्तं सद्धमं स्पृष्टं च अव्यक्तं सानंदसंस्थितं
तयो रालंबनं । ततोऽनाश्रयं निर्विषयं शुद्धं चिन्मात्रं मिसर्गः १३ मार्गप्राप्तो हेतुमाह कुशेति कंदं वसुकुलसदृशान्तरं दृश्यं पिंडात् प्रस्थिताः नाट्यः कुशवत्स्थूलम
लाः सद्भूताः अग्रे हेतुपिंडं स्पृशन्तो मलैर्वह्नां इमा मृयन्ति ॥ तदिदमुक्तं कुशे च यनिषसा सप्रभुतात् कुशहस्तः परिहृतः कुशैः शिखीसुपरिष्ठात्
कुशैः परिहृत इति समंतात् तस्मिन् कुशलाजालमधेरति हृदयपिंडे कुशैश्च न्नोपेयं रुचरतिप्रभाहारप्रदो येषां सप्रभुस्य नाडीद्वारं ब्रह्मांडादिसिखीति ॥

यत् १

विरतं मार्गमासाद्य यत्कामनाश्रयं १३ कुशोच्चयनिषसाः सनकुशहस्तः कुशैः शिखीकुशैः
परिहृतस्तस्मिन् मध्ये छन्तः कुशैस्तथा १४ ॥

तावपि तावाश्रयं सैताहितानामनायुदस्य प्रक्रम्य तस्य वारतस्य प्रभुस्य प्राचीदि ११९ प्रावः प्राणाद्विहारादिद्विहारे प्राणा इमादिनापमेवाद्यो दर्शितः तथा वैतद्या
ख्यातं वार्तिके कंदं वपुष्ववसेया देवता हृदयाश्रयावर्हिर्गतिनाडीयुविषक्ता हृदयावधि यथासनाश्रयः पुंसः स्रग्ध्यात्मं सर्वतो गताः अविभूतं तथैवास्म
वापुमय्यः समंतगाः एतस्मादेव निःसृज्य शरीरं सर्वतो गताः अविभूतात्मनैवायं नाडीलङ्घनवर्त्मना आप्येदं जगत्सर्वं स्थित आध्यात्मिकः प्रमानिति तथा
च शरीरं हितप्रभावनं सर्वद्वारपिधानेहादीकाशे एकीभूतं प्रज्ञानं अनादौ संसारे समन्तभूतनिविलप्रपंचवासनावाहितं तत्सर्वमिव भासयतीति चितः सार्वभौमस्य
पि १

कं भवति १४ १४ १४ ॥

ता ४

४: ध्यानक्रियैव परा उत्कृष्टत्वेनाभिमतयस्य ध्याने प्रवृत्तवानित्यर्थः अतएव ध्यानवानध्यानि ध्यानद्वारकतत्तन्निश्चयो यस्य स ध्याननिश्चयः ध्याने ध्यानालंबने स
 साधिविज्ञेयकाग्रं उत्पाद्यतदपि आलंबनं २० तस्यां त्यक्तसर्वीलं वनायां सर्वानामगहनः निर्वीजसमाधिस्थस्य सखं प्रसंगानंदं विशते इत्यपहृष्यते को विशते
 इत्यपहृष्यते को विशते यो निरिच्छः योगफलेऽणिमादावपीच्छाहितः प्राणानप्राणमनोबुद्धीदियात्मिकं लिंगशरीरं लोकोत्तरगतिमाधनं यस्य स जतिस्वाह्मी
 नने सखमिति सामानाधिकार्यतत्तत्प्रविशति न ह्यमति तथा च कृतिः योऽकामो निष्काम आसकामो न तस्य प्राणा उक्तं मे तत्रैव समनीयं त इति तस्य शुद्ध
 ध्यान १

ध्यानक्रियापरोपक्तो ध्यानवाननिश्चयः ध्याने समाधिमुत्पाद्यतदपि स जति क्रमात् २० स वै तस्यामवस्थायां सर्वेत्पा
 गकृतः सखं निरिच्छस्य जतिप्राणान्वाह्मी संविशते तनुं २१ अथवानेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवरा उक्तामतिवमार्गस्थो
 नैव कचन जायते २२ आत्मबुद्ध्या समास्थाय शान्ती भूतो निरामयः अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते २३ शान्तो मो
 हधर्मेषु जायको यास्याने ॥ ॥

ब्रह्मविदः अत्रात्मनि समवनीयं ते एकीभावेन विलीयंत इति प्रतिपदानामर्थः २१ ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसखं तस्य निषेवरां वेत्ते छति तर्हि उक्तामति जायते नैव
 जन्म प्राप्नोति योगी खेच्छया कैवल्यं वा ब्रह्मलोकं वा गच्छति न तसंसारमित्यर्थः मार्गस्थः देवयानमार्गस्थः श्रीगवते येन दर्शितं यदि प्रयासं न पयारमे स्यमि सा
 दिना २२ आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण विरजः रजोगुणयुक्तकार्यब्रह्मभावि रूपं आपेक्षिकं अमृतं पयाहः आभूतं सखं स्थानमनरात्वं हि भाष्यत इति
 तदमृतं विरजः आतंजिकममृतं समास्थाय सस्य गास्थाय विषयीकृत्य शान्ती भूतो निष्कामः निरामयं जगमरावर्जितः विमुहं निष्कलं आत्मानं प्रतिपद्यते २३ हा
 विशः ॥ ॥ ॥ ३

92

72

॥

१२

उद्योगासक्तवृद्धिर्यस्यसुर्वृद्धिः अकृतप्रज्ञं भोगानां दुर्लभा ज्ञानमूलः १० न संसृगो न संयुक्त इत्यस्य अविरक्तोपि हरेन यत्न भोग इत्यर्थः ११ अ
निवृत्ते स्वाभाविकं अनागतकलात् अनिमित्तमिति पाठेऽपि स एवार्थः अव्यक्तं वा अनसानीतं ब्रह्मणि प्रणवे स्थितं तद्वाग्राप्यं तद्भूतः ब्रह्मभावं गतः

उर्वृद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति चला मेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ९ अकृतप्रज्ञकोवालो मोहं गच्छति जापकः
समोहान् निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति १० दृष्ट्या ही करोमीति जाप्यं न पति जापकः न संसृगो न संयुक्तो निरयं सो न
गच्छति ११ पुषिष्ठि उवाच अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितं तद्भूतो जापकः कस्मात्तस्य शरीरमिहा विरोत १२
भीष्म उवाच उष्णज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः प्रशंसन्ति जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः १३ शांतो मोहधर्मेषु जाप
कोपाख्याने ॥ पुषिष्ठिरुवाच कीदृशं निरयं यांति जापको वर्गा यत्त्वमे कौतूहलं हि राजन् मे तद्वाचं कुरु महेति १
भीष्म उवाच धर्मस्यांशप्रसृतो सिधर्मिष्ठो सितभावतः धर्ममूला अयं वाक्यं शृणुष्व अवहितो मम २ ॥ ॥ ॥

१२ उः प्रज्ञानेन कामाक्रान्तया बुद्ध्या दोषाः रागादयः तदात्मकः उष्णज्ञानात्मकाः १३ त्रयोविंशः निरयपदार्थेषु सिद्धं गृहीत्वा पृच्छति कीदृशमिति कौतूह
लं शुभकर्तृरपि अशुभनिरयप्राप्तिरित्याश्वर्यं १ धर्ममूलं वेदः परमात्मा च तौ आश्रयो यस्य २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्र०

۲۳

73

अमूनिवह्यमाराणानिपरमात्मनां महावहीनांदिग्देहानां संस्थानानि आकृतयः वर्णाः श्वेतपीताः ^{याः} नाना रूपाणि अनेकविधानि ३ आः क्रीडाः क्रीडास्थानानि उद्यानानि ४ परमात्मनः स्थानस्येति परमात्माभिन्नं स्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ६ एतदेव वर्णयन्ति त्रिभिः अभयमिति अभयेनाशयस्य

५९

अमृनिषानिस्थाननिदेवानां परमात्मनां नानासंस्थानवर्णानिर्नास्त्यफलानिव ३ दिव्यानिकामचारीणि विमानानि
सभास्तथा आक्रीडाविविधाराजमग्निमस्यैव कांचनाः ४ चतुरांगलोकपालानां शुक्रस्य हृहस्पतेः मरुतां विश्वदे
वानां साध्यानामश्विनोरपि ५ रुद्रादिमवसुतांचतया मेधां दिवौकसां एते वै निरयात्ता तस्यानस्य परमात्मनः ६ अ
भयंचानिमित्तं च न तत्केशसमाहृतं ह्यभां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टमिस्त्रिभिरेव च ७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥
श्रिया श्रियाभ्यां ?

पतः निमित्तं स्वभावसिद्धं केशाः अविद्यास्मितारगद्वेषाभिनिवेशाः तैः समाहृतं च नञ्च संगत्वादागतकनपिभयंतत्र नास्तीत्यर्थः दृष्टान्तमुक्तं अशरीरं वा व
सेतेन प्रियाप्रिये स्पृशते इति श्रुतेः यतस्त्रिभिर्गुरौः प्रियाप्रियहेतुभिर्मुक्तंगुणातीतत्वमपिकृतः यतोष्टाभिः पुरीभिः भूतेन्द्रियमनोबुद्धिर्वासनाकर्मा
वायवः अविद्यावेद्यसंवर्गे माहुः पर्यष्टकं बुधश्चात्मिकाभिर्मुक्तं कार्यनिवृत्ताकारण निवृत्तिर्लक्ष्यतइत्यर्थः एतदपिकृतः यतस्त्रीभिः ज्ञेयज्ञा
नज्ञानभावं मुक्तं ७

राम०

92

६६३

रूपमपि कुतः पतश्चतुर्लक्षणावर्जितं लक्ष्यते ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणा निदृष्टिः क्रान्तिमतिविज्ञातयः रूपादिहीनत्वान्नप्रत्यक्षसविषयः गुणात्तात्ति
क्रियाहीनत्वान्नशब्दस्य असंगत्वेन संबंधाग्रहणानुमानस्य सार्वसाहित्वेनाजडत्वाच्च न बुद्धेः तथा च क्रान्तिर्नदृष्टारं पश्येन्न क्रान्तिः श्रोतारं दृष्टारं यातम
तेर्मतारं मदीयान विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीपातिः चतः कारणावर्जितं उक्तेः रेवदृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रूपादिमत्वादिभिर्वर्जितं तथा च क्रान्तयः अ
स्थूलमन एतन्मायाः परमात्मनि सर्वविशेषान्निषेधंति द्वाभ्यां युक्तमिति पाठे तत्पूर्वार्द्धेन प्रियादियोगमात्मन मध्यस्थेऽप्युत्तर्द्धेन तदयवाद्दतिव्येपेयां सापि

चतुर्लक्षणावर्जितं चतुर्कारणावर्जितं अप्रहर्षमनानंदमशोकं विगतक्लमं ४ कालः संपद्यते तत्र कालस्तत्र न
वैप्रभुः सकालस्पृष्टमृगजनस्वर्गसापितथेश्वरः ५ आत्मकेवलतां प्राप्ते तत्र गत्वानशोचति ईदृशं परमं स्थानं
निरयास्तेव तादृशाः १०

यादियुक्तमपि तत्त्वतो न दर्शनादिविषय इत्यर्थः प्रहर्षः इष्टविषयलाभनंतरं स्व आनंदस्तद्भोगनंतरं स्व ताभ्यां हीनमप्रहर्षमनानंदं शोकश्चांतरंदुःखं क्लमोत्थदुः
ः स्व ताभ्यां हीनं अशोकं विगतक्लमं ४ काल इति संपद्यते इत्यर्थे यत्तु अतीतानागतादेव्यवहारहेतुस्व इदं दायमानः कालो नाम नित्यैवांतरमस्ति तस्य त २
चोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमिति वहति तत्र उपाधय एव स्वस्मात्तीतत्वादिव्यवहारहेतु बोधवन्ति किमेतर्द्धेनाकालेने सभिप्रेसोक्तं कालः संपद्यत इति न प्रभुति
न्यायं तश्च सतदस्त्विति दर्शितं ५ आत्मनः प्रतीचः केवलतां त्रिपुष्ट्या अनायेन एकां कितो तत्र परमस्थाने १०

एवमुक्तं

स्थानवासस्थानवाराहपा ११ चतुर्विंशः आख्यायिकासुविनजा यकस्पवश्यायमाहयोभवंतिसचसंपरंच ११ रयतितेनवससादिकं हणीयंदं मादिकं च
 त्वाज्यमिति निरूपयति अध्यापद्वयेन। कालसोत्पादिना। आपुः परिच्छेदिकादेवताकालः प्राणविजो जिकामृत्युः पराणपरफलदायिकायमः जन्तु १

एतेतेनिरयाः प्रोक्ताः सर्वएवयथापथं तस्यस्थानवारेहसर्वेनिरयसंज्ञिताः ११ शांतौ मोक्षधर्मेषुतापकोपाख्यानैः ॥
 युधिष्ठिर उवाच कालमत्यपमानांतेरेह्याकोवाह्मणस्यच विवाहोवाहृतः पूर्वतद्वान्वक्तुमर्हति १ भीष्म उवाच श्रुत्वा
 पुदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ३ ह्याकोः सूर्यपत्र १ स्पयदुत्तवाह्मणस्यच २ कालस्य मत्पोश्वतथापदुत्तान्निवाध
 मे यथासतेषां संवाहोयस्मिन्स्थानेपिचाभवत् ३ वाह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मज्ञो महायशाः षडंगविमहाप्राज्ञः पैप
 लादिः सकौशिकः ४ तस्यापरोहं विज्ञानं षडंगेषु बभूव वेदेषु वैव निष्मातो हिमवत्पारसंश्रये ५ सोयं वाह्मणतपस्ते
 पेसंहितां संपतो जपन् तस्य वर्षसहस्रं तनियमेन नयागतं ६ ॥

सूर्यपत्रम् ३ मंत्राध्ययनपरः षडंगानि शिक्षादीनि हृदयादीनि वावेत्तीति षडंगविद ४ अयरोहंतत्त्वदर्शनात्मकं ५ सोयं वाहोर्थज्ञानं भासनोपसंभाषेति सूत्रे
 वेदेहीनार्थत्वान्वादान्तेन सहसोयं वदः सपिक्पसेतिकप्यजादित्वात्संप्रसारणं ब्रह्मवाह्मणयोर्गपतयः स्वधर्मनिर्णयनं सोममिति पाठः संज्ञमं ६

देव्यासावित्रादर्शितः दर्शनदानेनानुग्रहीतः १२ समाधिः नियमः १३ निरयंस्वर्गं कृपिणां यातायाससियाताः गताः १४ अनिमित्तं अजन्मं पतज्ये मे रमतां

सदेव्यादर्शितः साक्षात्प्रीतास्मो गितहा किल जयमावर्त्तयंस्तु ह्यमीनसतां किं विद्ववीत् ७ तस्यानुकंपया देवी प्रीता समम
वत्तदा वेदमाता ततस्तस्मै जयं सममजयत् ८ समासजयत्तु ल्हाय शिरसा पादयोस्तदा पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेद
मववीत् ९ दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शने वगता मम यदि वापि प्रसन्ना सि जय्ये मे रमतां मनः १० सा वित्रुवाव किं प्रार्थ
यसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते प्रवृत्तिपतां श्रेष्ठ सर्वतन्ने भविष्यति ११ इत्युक्तः सदा तदेव्या विप्रः प्रोवावध मवित
जयं प्रतिममेच्छेयं वर्द्धत्विति पुनः पुनः १२ मनसश्च समाधिर्मे वर्द्धता हरहः शुभे तज्जये निततो देवी मधुरं पुत्रभाषत १३
इदं चैवा परंप्राह देवी तत्प्रिय कामया निरयं नैव पाता त्वं यत्र ताद्विजर्षभाः १४ यास्यसि ब्रह्मणाः स्थानमनिमित्तम
निहितं साधये भविता चैतद्यत्नया हार्थिता १५ नियतो जपचैकाग्रो धर्मत्वा समुपेक्ष्यति कालो मृत्युर्यमश्चैव समया
संतितेऽतिकं १६ भविता च विवाहो व्रतवतेषां धर्मतः भीष्म उवाच एवमुक्ता भगवती तगा मवनं स्वकं ब्राह्मणो विजय

मन इति १५ जपजपं कुरुतेन कालादीनां तव
नास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा सदा हंतो जितक्रोधः सत्यसंधो नस्तृणकः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मयं नालीसर्पः १६ १७ १८ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
७५

दर्शयामास द्विजाय आत्मानं दर्शितवान् २२ किं त्विति तत्कात्मनः शरीरमित्यनुवृत्तमेव अवने शङ्करो नीत्युत्तरः शब्दे तापकीर्तवद्भुतादः खेन मिश्रं सखं यत्र
नेह हं देहांतं तस्मै ज्ञेयं किं त्वन्नैव देहेन मुक्तः स्यामि पृथः तस्योदिति नाम स एष सर्वभूः पाप्मोऽदित इति श्रुतं निर्वचनात्तत्तत्सर्वपापहीनोऽहं न य

समासे निपमेतस्मिन्नथ विप्रसधीमतः साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजं १८ धर्म उवाच द्विजाते यश्च धर्मो धर्मस्य
हं त्वां द्रष्टुमागतः जपस्यास्य फले यत्तत्तं प्राप्सं तनु मे २० जिता लोका एषा सर्ववेदिषा ये च मानुषाः देवानां नि
लया न्साधोऽसर्वानुक्रम्य यास्यसि २१ प्राणान्तागं कुरु मुने गच्छ लोकान्पथे सितात् तत्कात्मनः शरीरं च ततो लोकान्
वास्यसि २२ ब्राह्मण उवाच किं त्वलोकैर्हि मे धर्मगच्छत्वं च यथा सखं वद्भुतः स्वसखं देहं नोत्सृजे यमहं विभो २३ ध
र्म उवाच अवश्यं भोः शरीरं ते तत्तत्तु मुनिपुंगव स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वैरोचते नद्य २४ ब्राह्मण उवाच नरोचये स्वर्ग
वासं विना देहमहं विभो गच्छ धर्मन मे श्रद्धा स्वर्गं गंतं विनात्मना २५ धर्म उवाच अतं देहे मनः कृत्वा तत्कादेहं सखी भव
जेषमिति वाकैव त्यागि कारित्वात्ममेति भावः २४ अहं शरीरमात्मानं विना तं परित्यज्य गच्छ लोकान् रजसोपव्रजान् शोचसि १६ ॥ ॥

आनात्मसखे मे सखिः श्रद्धावान्मास्तीत्यहं दं शरीरं न स ह्यामीत्यर्थः २५ कृत्वाः लंभा कुर्वित्यर्थः अलं त्वत्त्वोः प्रातिषेधयोः प्रावांश्चेति कः २६ ॥
मः १

मो०
७५

नवेतिरेहेनापिसहस्रगतिरस्यैवजपफलाहीतिभावः २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३६ ३७ ३७ ३७ ३७

ब्राह्मणउवाच रमेतन्महाभागकिंतलोकैः सनातनैः सशरीरेणागंतव्यं मया स्वर्गं नवाविभो २७ धर्मउवाच यदित्वं नेच्छसे
सक्तं शरीरं पश्य वैद्विज एष कालस्तथा मृत्युर्मरुत्वामुपागताः २८ भीष्मउवाच अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितपं विभो
ब्राह्मणांतं महाभागमुपगम्येदमब्रुवन् २९ यमउवाच तपसोऽस्य सतसस्पतया सवीर्यतस्पव फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठपमोहं त्वामु
पब्रुवे ३० कालउवाच यथा वरुणस्य जप्यस्य फलं प्राप्तं मनुजं कालोऽस्वर्गमारोहं कालोऽहं त्वामुपागतः ३१ मृत्युरुवा
च मृत्युं मां विद्विधर्मज्ञरूपिणं स्वयमागतं कालेन चोदितो विप्रत्वा मितो नेतमय वै ३२ ब्राह्मणउवाच स्वागतं सूर्ययुक्ता
यकालाय वमहासुने मृत्युवे चायधर्माय किं कार्यं करवाणि वः ३३ भीष्मउवाच अर्घ्यपाद्ये वदस्व त्वं भगवन् समागमे
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमिवः ३४ तस्मिन्नेवाथ काले तृतीयात्रामुपागतः इत्याकुरगमन् तत्र समेता यत्र ते
विभो १४ १३१ ३५ सर्वानेव त एजर्षिः संप्रस्थाप्य तां च कुशलं प्रश्नमकरोत् सर्वेषां राजसत्तमः ३६ तस्मै सोऽथा सनेद
त्वापायमर्षीतथैव च अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलं संविदं ३७ ॥ ॥

जापकसामुक्तिकसख निस्सहलंप्रदशीरेहिकसखेपिनिस्सहलमास्वापिकयैवज्ञापयति राजाहमिति प्रथितंस्वर्णीरत्नादि। यद्वत्तत्तययजनपातने

ब्राह्मणउवाच स्वागतंतेहराजबृहिययदिहेछमि स्वशक्त्याकिं करोमीह तद्वा न्यत्रवीतमं ३८ राजोवाच राजाहं ब्रह्मणा
स्वत्वं यदायुर्द्धर्मसंस्थितः ददानिवस किंचित्ते प्रथितं तद्दत्तमे ३९ ब्राह्मणउवाच द्विविधा ब्राह्मणान्न न धर्मस्वद्विवि
धः स्मृतः प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तो हंप्रतिग्रहात् ४० तेभ्यः प्रपद्यमानानि येषु वृत्तानराधिप अहं न प्रतिगृह्णामि कि
मिष्टं किं ददामि ते बृहत्त्वं नृपति श्रेष्ठतपसाधारयामि किं ४१ राजोवाच कृत्रियो हं न जानामि देहीति वचनं कचित् प्रपद्य
यद्दमित्येवैवादिनः स्मोहि ज्ञोत्तम ४२ ब्राह्मणउवाच तस्य सित्वं स्वधर्मं रातया तपसा वयेत् नृप अगो न स्यात्तरं नाति यदिष्टे
तत्समाचरः ४३ राजोवाच स्वशक्त्या हं ददामीति त्वया पूर्वमुदाहृतं याचेत्वा दीयतां मत्तजप्यस्यासफलं हि न ४४ ब्राह्मण
उवाच पुष्टं मम सदा वाणी याचतीति विकल्पमे न च पुष्टं मया सांर्द्धं किमर्थं याचसे पुनः ४५ राजोवाच वाग्वज्रा ब्राह्मणा
ः प्रोक्ताः कृषिया वा ह्नुनी विनः वा पुष्टं तदिदं तीव्रं मम विप्रत्वया सह ४६ ब्राह्मणउवाच सैवाद्यापि प्रतिज्ञामे स्वशक्त्या किं प्र
दीयेतां बृहदास्यामि राजे इविभवे सति माचिरं ४७ राजोवाच यत्तद्वर्षशतं पृथंगतिप्यं वै तपता त्वया फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम
अथ यनाध्यापने दानप्रतिग्रहो वेति यद्वत्तत्तययजनपातने भावादिसाशयः ४९ ४० ४८ ॥ ५१ दितुं भवानयदि ४८ ॥

अपरवक्तव्यं वाक्यांतरं नादरे नांगीकुर्वे ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०

ब्राह्मणा उवाच परमं गत्यतो तस्य फलं यजपितं मया अर्हं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ५२ अथ वा सर्वमेवेह मामकं जा
पकं फलं राज्ञा प्रहिकामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ५० राजोवाच कृतं सर्वं राभदं ते जप्यं पथा वितं मया स्वस्ति ते क्लृप्तमि
ष्यामि किं ते तस्य फलं वद ५१ ब्राह्मणा उवाच फलं प्राप्तिं न जानामि दं ते यजपितं मया अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्यश्च
साक्षिणः ५२ राजोवाच अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किमेकं विष्णुति फलं ववीषि धर्मस्य न चेज्यं कृतं मया प्राप्नोतं त्फ न
लं विप्रो नाहमिच्छे स संशयं ५३ ब्राह्मणा उवाच नादरेपरवक्तव्यं दत्तं वा स्य फलं मया वाक्यं प्रमारां राजर्षे ममाद्यतव चैव हि
५४ नाभि संधिर्मया जप्यं कृतं पूर्वः कदाचन जप्यं स राजशार्दूल कथं वेत्स्याम्यहं फलं ५५ ददस्वेति त्वया चोक्तं ददा
निति मया तथा नवाचं दूषयिष्यामि सत्पुं हृत्स्थिरो भव ५६ अथैवं वदं तो मे घब वतं न करिष्यसि महान धर्मो भविता त
व राजन्म पाकृतः ५७ न पुक्तं तमर्थं वाणी न्वया वक्तुमिदं म तथामयाप्यमिहितं मिथ्या कर्त्तुं न शक्यते ५४ संश्रुतं व
मया पूर्वं ददानीत्यविचारितं तद्गृहीत्वा विचारेण यदि स ते स्थितो भवान् ५९ इहा गम्यहि मां नात तज्यं फलमया विथाः
तस्मै निरुपगृहीष्य भव स ते स्थिरोऽपि च ६० ॥

नविशिष्यते नविशेषः क्रियते ६३ एकः अतलः अक्षरः अविनाशी ७० देहीतिउत्केतिशेषः ७३ ॥

॥

नायं लोकोस्ति न परो न च परस्ति नारयेत कुतस्वजनिष्ठास्तमवावाहपरायणः ६१ नय नफलदानानि नियमास्तारयंति हि
 यथासत्संपरेलोकेतथेहपुरुषर्षभ ६२ तयांमियानिचीर्णानिचरिष्यतिचयनपः ११तैः शतसहस्रैश्चतैः सत्मान विशि
 शिष्यते ६३ सत्यमेकाह्वरं ब्रह्म सत्यमेकाह्वरंतयः सत्यमेकाह्वरोयज्ञः सत्यमेकाह्वरं श्रुतं ६४ सत्यं वेदेषु जागर्त्ति फलं
 सत्ये परं स्मृतं सत्याहर्मोदमश्नैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ६५ सत्यं वेदास्तथांगानि सत्यं विद्यास्तथा विधिः व्रतचर्या तथा स
 तमोकारः सत्यमेव च ६६ प्राणिनां जन्तुनां सत्यं सत्यं संततिरेव च सत्ये न वायुरभ्येति स तेन तपते रविः ६७ सत्ये न वाग्नि
 र्देहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः सत्यं यज्ञस्तपो वेदास्तोत्रा मंत्राः सरस्वती ६८ तलामारो पितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतं
 समकक्षांतलयतोयतः सत्यंततोधिकं ६९ यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्ये न वर्द्धते किमर्थं मनतं कर्म कर्त्तुं एतं लमिच्छ
 सि ७० सत्ये कुरु स्थिरं भावं माराज न्न नृते कथाः कस्मात्तं मनतं वाक्यं देहीति कुरुष्व शुभं ७१ यदित्यप्यफलं दत्तं मयाने
 विष्यसे न प धर्मं भूः संपरिभ्रष्टो लोकाननुवीर्यसि ७२ संश्रुत्य पोतदित्ते जयाचित्वाय स्वनेच्छति उभावान्तिकावेतौ
 नमयाकर्तुमर्हसि ७३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नष्टं पामिप्रतिगृहीतेति न प्रथितवानस्मि ७६ अविवाह इति गृहपरागादौ पुनिग्रहमतिष्ठति ब्राह्मणो यत्प्रकाशं तरेणानंतदातुः कलावहं प्रतिगृहीतुं शक्यं

राजोवाच यो ह्यंरक्षितम्यं वक्रवर्धमः किल हिन हातारः कृत्रिणाः प्रोक्ता गृहीपां भवतः कथं ७४ वासरा उवाच न छेद
पामितेरात न्यापितो गृहमावतं इह गम्यतपचित्वा न गृहीयेत नः कथं ७५ धर्म उवाच अविवाहोक्तयुवयोर्विज्ञेमां
धर्ममागतं द्विजोदानफलैर्युक्तो राजा सत्पूलेन च ७६ सर्ग उवाच स्वर्गमां विद्विगजेन्द्रहरीणां स्वपमागतं अविवाहोक्तयु
वयो रुभौ तत्पफलैर्युवां ७७ राजोवाच कृतं स्वर्गो गमे कार्यं गच्छ स्वर्गयथागतं विप्रो यदीच्छते गंतं वीरं पितृभक्तमेफलं ब्राह्म
रा उवाच बाल्ये यदि स्याद्ज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः निवृत्तलङ्कारां धर्ममुपासे संहितां जपन ७८ निवृत्तं मां चिरादाज वि
प्रलोभय मे कथं स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वज्जनेच्छे फलं नृप तपः स्वाध्यायशीलो हं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ७९ राजोवाच यदि
विप्रविसृष्टं ते जपस्य फलमुत्तमं आवयो र्यत्फलं किंचित्कहितं नौ तदस्ति ह ८१ द्विजाः प्रतियुहे यत्कदा ता रो राजवंशजाः य
दि धर्मश्रुंते विप्रसहैव फलमस्तनौ ८२ मावाभूत्सहभोजनो मदीयं फलमाप्नुहि प्रतीक्षमत्कृतं धर्मयदि ते मप्यनुग्रहः ८३

न होय करि मिति मावंन याचस्मतिः मनसा यात्र मुद्दिश्य जलमये जलं क्रियेत दत्तातफलमाप्नोति प्रतिग्राही न होय भाकृति ७९ स्वर्गमिति प्रणम्य हानेन न
उत्पवर्हते न तत्तु न निवृत्तं न पुनर्वाच्यं न तत्तु न धनमिव दानेन दीयत इत्यर्थः ८३ ॥ ॥ ॥

मो०
७८

78

होपुरुषौकामक्रोधौ ८७ प्रार्थनाहिराक्षः ननुस्तेनितस्यकामोविकृतसंज्ञः शान्तिस्वभावस्यापिजायकस्याचित्वापिदीयमानंनगृह्णातीतिराजानंप्रति

भीष्मउवाच ततोविकृतवे मोहोपुरुषौसमुपस्थितौ गृहीत्वान्योनमावेष्टकुचैलावृचतर्वचः ८४ नमेधारयसीतेकोधारयामी
तिचापरः इहस्तिनौविवादोयमयंराजानुशासकः ८५ सत्पुत्रवीम्पहमिदंनमेधारयतेभवान् अनृतंवदसीहन्मरांतेधारयाम्य
हं ८६ तावमौसभशंतसौराजानमिदमूचतः परीक्षन्त्ययास्यावोनावामिदविगर्हितौ ८७ विरूपउवाच धारयामीतरव्याघ्रवि
कृतस्मेहगोः फलं ददतश्चनगृह्णातिविकृतोमेमहीयते ८८ विकृतउवाच नमेधारयतेकिंविद्विरूपोयंनराधिप मिथ्या
ब्रवीत्ययंहित्वांसत्याभासेनराधिप ८९ राजोवाच विरूपकिंधारयतेभवानस्पृश्वीत्तमे श्रुत्वातथाकरिष्येहमितिमेधीयते
मनः ९० विरूपउवाच शृणुष्वहोरात्रमयंनराधिप ९१ अनेनधर्मप्रा
सर्धेषुभादजापरानघ धेनुर्विप्रायराजर्षेनपः स्वाध्यायशीलिने ९२ तस्यास्वायंमयाराजन्फलमभ्येत्याचितः विकृते
नचमेदन्नंविशुद्धेनांतरात्मना ९३ ततोमेसकृतंकर्मकृतमात्मविशुद्धये गावौचकपिलेकीत्वावत्सलेवहुहोहने ९४

क्रोधः ससविरूपसंज्ञः गोः फलं वा वं धेनुमुपासीतेति श्रुतेर्धेनुसहस्रापावाचः नपस्यफलमिसर्धः ९५ धेनवीकविप्रायपरमेश्वरायधर्मप्रासर्धेनतस्वाधे ९६ राम०

७८

नतोमेमपायमुदयेयदानेनमपाजपयत्तकलंवासंरुनीमस्मान्नदहनेच्छामीत्यर्थः ९५ इहेतिप्रतिगत्यापिपुनः प्रतिदानंकरिष्यामीत्यर्थः ९६ धारयामीति

तेचोच्छ्रयत्तयेराजन्मयासमयवर्जिते यथाविधियथाश्रद्धातदस्माहंपुनः प्रभो ९५ इहायैवगृहीत्वात्तप्रपञ्चेद्विगुणंफलं एवं
सात्तरुषयाधकः शुद्धः कोत्रदोषवान् ९६ एवंविवरमानौसत्त्वामिहाभ्यागतौनप कुरुधर्ममधर्मवावितयेनौसमादध ९७
यदिनेच्छतिमेदानंयथादत्तमनेनैव भवानत्रस्थिरोभूत्वामार्गस्याप्यपिताधनौ ९८ कुर्वन्नेमम् राजोवाच दीयमानंनम
क्लृप्तिकरणंकस्मात्त्वमधवै यथैवनेभ्यनुज्ञानंतथागृहीष्यमाचिरं ९९ विहृतउवाच धारयामीत्यनेनोक्तंरुदानीति
तथामया नापमेधारयत्यधगच्छतांपत्रवाञ्छति १०० राजोवाच ददतोऽप्यनगृह्णसि विषमंप्रतिभातिमे दंष्ट्रोहित्वंम
मममनोनास्मन्नखलुसंशयः १ विहृतउवाच मयास्पदंनराजयेगृह्णीयांतत्कथंपुनः काममन्नापराधोमेदंरुमाज्ञापयप्र
भो २ विहृतउवाच दीयमानंपरिमयानेपिष्पसिकथंचन नियंस्मतिस्त्वान्नपतिरयंधर्मानुशासकः ३ विहृतउवाच स्वं
मयायाचितेनेहदत्तंकथमिहाद्यतत् गृह्णीयांगच्छतभवानभ्यनुज्ञांरुदानीते ४ ब्राह्मणउवाच श्रुतेमेतत्त्वयारातन्नन
योः कथितंद्वयोः प्रतिज्ञातंमयायनेतद्गृहाणाविचारितं ५ ५ ५ ५ ५

अप्रतिग्रहेणैवाहमेतमनुक्तंकरेमीत्यर्थः १०० १ २ ३ ४ ॥ ॥

मो०

७९

७९

निहेपार्थप्रतिगल्यप्रदानार्थे १३ समंदाजप्रदानेन तत्त्वमस्तु सहेवेति तवैव तत्त्वममपावति प्रदातुमिच्छति १४ कामक्रोधाविति अत्र प्रतिगहीतरनधि

राजोवाच पराक्तं समहत्कार्यमनयोर्गङ्गां यथा जायकस्य दृढीकारः कथमेतद्विष्णुति ६ यदि तावन्न गच्छामि वा ह्यशोना
पवर्जितं कथं न लिप्येयमहं पापेन महता घवे ७ तौ चोवाच सराजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः नेदांती मा मिहासाधराजधर्मो
भवेन्मया ८ स्वधर्मः परिपाल्य रत्नामिति विनिश्चयः विप्रधर्मस्वगहनो मा मनात्मानमाविशत ९ ब्राह्मण उवाच
गृहाण धारयेहं च याचितं संश्रुतं मया न चेद्गृहीष्यसे राजन शपिष्ये त्वान संशयः १० राजोवाच धियाजधर्मं यस्याप्यं कार्यं
स्येह विनिश्चयः इत्यर्थं मे गृहीतं कथं तत्त्वमवेदिति ११ एष पाणि रपूर्वमेति हे पार्थ प्रसारितः यन्मे धारयसे विप्रत
दिदानीं प्रदीयतां १२ ब्राह्मण उवाच संहितां जयतायावान्गुणाः कश्चिच्छ्रुतो मया तत्सर्वं प्रतिगृहीष्य यदि कि-
ंचिद्दिहास्ति मे १३ राजोवाच जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम सममस्तु सहेवास्तु प्रतिगृह्णातवै भवान् १४
विस्त्य उवाच कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् सहेति च पुदुक्तं ते समास्तौ कास्तवा सच १५ ॥ ॥

कारित्वा ह्येतर्हानसममेव पापं च मया पापप्रदानेन वद्गुणा पापा हृदिरेव सादिति भावः कारितः प्रवर्तितः त्वं पदार्थः राजान्न संवोध्यः ॥

॥ राम०

७९

नायमिति आख्यायिका तास्य माह्वत्कृते राजो बोधांशे १६ निघण्टुपरीक्षितं १७ भीष्म उवाच जापकानामिति गतिर्मुक्तिः स्थानं ब्रह्मलोकः लोकाः सूर्या
दिस्थानानि एते यथा जितास्तथा कीर्तयिष्ये इति शेषः १८ तेषु स्थानमाह प्रयातीति विरक्तस्य फलमुत्कारिणां लोकानाह अथेति अग्निं अग्निं लोकं
एवमुत्तरञ्च १९ तैजसेन तेजो मयेन स्वप्नरूपेण २० भूमिशरीरे घनेऽपि गच्छति तथा आकाशशरीरे निरालंवेऽपि गच्छति तेषां सूर्यादि लोकपालानां

नायं धारयते किंचिज्ज्ञासात्त्वत्कृते कृता कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामजो धौ तथा युवां १६ सर्वमिमो न निष्कर्षे निघण्टुपश्य
तस्तव गच्छ लोकान् जितांस्तेन कर्मणा यत्र वांछसि १७ भीष्म उवाच जापकानां फलावाप्तिर्मियाते संप्रदर्शिता गतिः
स्थानं च लोकैस्मिन् जापकेन यथा जिता १८ प्रयाति संहिता ध्यायी ब्रह्मणां परमेष्ठिनं अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविश
तेऽपि वा १९ स तैजसेन भावेन यदितत्र मृत्युत गुणां स्तेषां समाधत्ते रागेणापति मोहितः २० एवं सोमेतथा वायो भूमा
काशशरीराः सरगस्तत्र सति गुणां स्तेषां समाचरन् २१ अथ तत्र विरगी स गच्छति स्वयं संशयः परमव्ययमिच्छन् तमेवा
विशते पुनः २२ अमृतान्वाप्तं शासः शांतीं भूतो निरात्मवान् ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सखी शांतो निरात्मयः २३ ॥ ॥

गुणान् प्रकाशकत्वादीन् २१ अथेति तत्राग्राहौ तमेव परमेष्ठिनमेव परं उत्कृष्टं अथ यं मोहकमतः इच्छन् २२ अमृतात् परमेष्ठीभावात् आयेद्विका
मता अमृतं कैवल्यं अमृतं शांतीं भूतः निष्कामः निरात्मवान् आत्मा बुद्धिः तद्दानं अहंकारस्तद्वर्जितः अतएव ब्रह्मभूतः निर्द्वन्द्वः सखिः सखिः सखिः

निर्द्वन्द्वः सखिः सखिः सखिः

मो०
४०

४०

या२

ब्रह्मैवस्यानं ब्रह्मस्यानं अनाहत आहतिमूल्यं २४ चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानवेतोभिः लक्ष्मणैः लक्ष्मणेनेनेति यत्तत्प्रापकैः हीनं रूपगुणसंबन्धजडत्वा
दिभिः पुरुषैर्विरहितं। अतएव यत्तुमिह भूतिभिः अशनापि यासाभ्यां प्राणाधर्माभ्यां शोकमोहभ्यां विज्ञधर्माभ्यां जरा मृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां बहीनं तदमत्वा
त् अतएव प्राणाद्यात्मकवोऽशकगुरोर्नैवतः शनाहयः सहितारैः प्राणाद्याश्च प्राणाच्छूद्राखं वा पुनोति रायप्रथिवीद्रिये मनो नमन्तादीर्यतपोमंत्राः कर्मज्ञे

ब्रह्मस्यानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकं अदः स्वमजरं शांतं स्यानंतस्वतिपद्यते २४ चतुर्भिर्लक्ष्मणैर्हीनं तथापरिभिः सवो
उशैः पुरुषंतमतिक्रम आकाशं प्रतिपद्यते २५ अथनेच्छति रागात्मा सर्वतदधिनिष्ठति यच्चार्थयते तेन च मे न साप्र
तिपद्यते २६ अथवावेहते लोकान्सर्वान् निरयसंज्ञितान् निस्पृहः सर्वतोमुक्तस्तत्रैवैरमते सुखं २७ एवमेवामहारा
जजापकस्य गतिर्यथा एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतमिच्छेति २८ शांतो मोक्षधर्मे पुजापकोपाख्याने ॥

केषु नामवेति युक्तः आकाशं कारणं ब्रह्मतिक्रमपुरुषमनुपाधिविन्मात्रं प्रतिपद्यत इति सर्वधः २५ नेच्छति पुरुषप्रतिमिति शेषः सर्वसर्वतमकंतत् आका
शाख्यं कारणं अधिनिष्ठति तदभिमानो भवति यच्च तेन सद्यदि पितृलोकानो भवति संकल्पार्दे वास्पिताः समुतिष्ठन्ती सादिक्तेर्यः ससकामः सत्संस्क
त्सर्वविद्वानिति दर्शितं २६ अथवेति परवैराग्यवतः सर्वलोकसागोपि भवतीत्याह तत्र निगुरो २८ पंचविंशः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

४०

किमिति उत्तरं समालोकात्वा सचेति विरूपवाक्यश्रवणानंतरं तोऽह्वाकुपेप्यलाही तस्य विरूपसमाधिते वचने विषये १ यदेतत् सद्यो मुक्तिक्रममक्तिलोका

पुषिषि उवाच किमुत्तरं तदा तौ स्मचक्रतस्तस्य भाषिते ब्राह्मणो वाथ वाराजानन्मेव हि पितामह १ अथ वा तौ गतौ तत्र प
देतत्कीर्त्तितं तया सेवादेवातयोः को भूत्किं वा तौ तत्र चक्रतः २ श्रीम उवाच तथेमेवं प्रतिश्रुत्य धर्मसंस्तु च प्रभो यमं का
ले च मत्सं च स्वर्गसंस्तु चार्हतः ३ पूर्वये चापरे तत्र समेत ब्राह्मणार्थभाः सर्वा न संस्तु शिरसा राजानं सो ब्रवीद्विजः ४ फलेनानेन
संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुत्पतां भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं मया एव ५ वरश्च मम पूर्व हि दत्तो देव्या महाबल अद्वा ते जपतो नित्यं भ
वत्विति विशंपते ६ राज्ञो वाच यथेवम फला सिद्धिः अद्वा च जपितं तव गच्छ विप्रमया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ७ ब्राह्म
ण उवाच कृतः प्रयत्नः समहान्सर्वेषां संनिधा विह सह तस्य फला वा यत्र तौ गतिः ८ व्यवसायं तयोस्तत्र विहित्वा त्रिद
शेश्वरः सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ९ साध्याश्च विष्टे महतो वाद्यानि समहानि च नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्था
नि विविधानि च १० ॥ वांगम्यो १

नरप्राप्तिरिति त्रयं २ अर्हतः पूज्यान् ६ यदीति अफलाता वपदियद्यपि मत्सं फलसदृशत्वात् तथापि जपप्रदानं जपप्रत्येनैव तव फलवद्देहीतत्वात् जापकं जपार्जितं
फलं त्वमपि प्राप्नुहीस्यः प्रयत्नः तत्पुंजयदानार्थं नौ आवयोः ८ व्यवसायं निश्चयं १०

मो०
४१

संयोगविधिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकावेदंताः लोभाः सामगीतिप्ररगाथानि अहुराणि हापिहाबुदन्पाहीनि १५ अथेति अयोमविधिनायस्सरोयुकारेण
सहितौ एककालएवविषयाणांरूपादीनांप्रतिसंहारं प्रतीपसंहारं विषयकारणीमूर्तेन्द्रियसंहारेणैवसंहारं १६ तत्रक्रममाहप्राणेति मूलाधारात्कुडालि

तपांसिसंयोगविधिर्वेदाः लोभाः सरस्वती नारदः पर्वतश्चैव विश्वावर्हहाहू ११ गंधर्वश्चित्रसेनश्चपरिवारगतौयुतः
नागासिद्धाश्चमुनयोदेवदेवः प्रजापतिः १२ विष्णुः सहस्रशीर्षश्चदेवोऽचिंतः समागमत अवाघंतोतरिकेचुभेयस्तरुपा
णिवविभो १३ पुष्पवर्षाणिदिव्यानि तत्रतेषामहात्मनां नन्तरश्चासरः संघास्तत्रतत्रसमेततः १४ अथस्वर्गीस्तथाहृषी
ब्राह्मणांवाक्पुमव्रवीत्संसिद्धांमहाभागान्वंचमिदुक्तथान्य १५ अथतौसहिराजन्मनोमविधिनाततः विषयप्रतिसं
हारमुभावेवप्रचक्रतः १६ प्राणापानावयोदानेसमानेन्यानमेवच एवंतौमनसिस्थायिदधतः प्राणयोर्मनः १७ ॥

नीमुखाप्यऊर्ध्वैर्ध्वचक्रजपक्रमेणमनसिहृदयेऽनाहतचक्रेस्थायिनिहृतत्रस्थंमनः एकीभूतयोः प्राणापानयोः स्थाप्यवशेकृत्वाहृतः धारयतइत्यर्थः १७ राम०

४१

अपस्थितं उपस्थितं कुरुतः तौ उपस्थितं कुरुतौ बह्व्यं सना विसृज्यः सुबोधः नाशिकाग्रं पश्यता विविशेयः सनासिकाग्रं स्वेन दृष्टुमशक्यं सतो य एवायमादर्शः
 रुषणं न मेवाहं ब्रह्मोपासेति श्रुते रादर्शस्य नासिकाग्रदर्शनं माघ संतीति सुबोधश्च निविशेयं तं न नासंतं निमीलितं कुरुः स्यात् निद्रा प्राप्तेः नापि उद्वृ

उपस्थाप्योदरे तौ वनासिकाग्रमधोभुवोः श्रुकुट्यां चैवं मनसा शनैर्द्वारयत रुद्रा १८ निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी स
 माहि नौ जितात्मानौ तथा धाय मूर्द्धमात्मानमेव च १९ तालुदेशमधो ह्याल्पब्राह्मणस्य महात्मनः ज्योतिर्ह्यालास
 महती जगाम त्रिदिवं तदा २० हाहाकारस्तथा दिक् सवैषां समहानभूत् तज्योतिः सत्यमानं समव्यस्राणं प्राविशत् तदा
 २१ ततः स्वागतमिमाह तत्रैतः प्रपितामहः प्रादेशमात्रं प्रसवं प्रसूयन् प्रविशं पते २२ भयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं
 तदा जापकैस्तत्फलतायोगानां नात्र संशयः २३ योगस्य तावदेव तेभ्यः प्रत्यहं फलदर्शनं जापकानां विशिष्टं तत्र
 तत्त्वाने समाहितं २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिताः स्यात् लोकदर्शनं विह्वेषादि सुकृतं उपस्थाप्योदरे तौ चेति पाठे तौ प्राणापानौ भ्रुकुट्यां भुवोर्मध्ये असावकैर्धारयतः १८ तथा उक्तप्रकारेणात्तिन
 चित्तौ तौ आत्मानं चित्तं प्राणं संहितं मूर्द्धनि धारयत इति पूर्वगाह्यः सयुक्तमार्गेणोति शेषः १९ तालुदेशं ब्रह्मरंध्रं २० योगानां योगिनी २१ योगस्य योगेन
 एतेभ्यः स एतेषां अभ्यासां समाहितं विहितं २४ ॥ ॥

जितात्मानौ २

मो०
४२

उष्पतामिति। अत्र च तर्मुखास्पेपवेशीत्पादुः स्वहेतुअष्टिलिंगवियोगोत्तापकस्य ब्रह्मलोकं गंतस्य सद्य एव भवतीत्युक्तम् तत्र हेतुश्चेतयदिति तस्य ब्रह्मात्मैकं बो
धितवानि सर्थः अयमर्थो भगवद्गीतासंग्रहीतः सर्वद्वाराणि संयस्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्ना ध्यायात्मनः प्राप्तामास्थितो योगधारणां ओमितेकाहं सं

४२

उष्पतांमपिचेत्पुनश्चेतयत्ततंतपनः अथासंप्रविवेशास्यवाहगोविगतद्वारः २५ राजायेतेनविधिनाभगवंतंपितामहं
यथैवद्विजशाईलस्तथैवधाविशज्ञादा २६ स्वयंभुवमयोदेवाअभिवाद्यततोब्रुवन जायकानांविशिष्टं तत्रप्रत्यानंसमाहितं २७
जापकार्यमयंपत्नोपदर्थैवपमागताः कृतपुनविमौतलौत्वपातत्यफलाविमौ २८ २९ योगजायकयोर्दृष्टंफलं समहृदयै
सर्वीक्षोकानतिक्रमगच्छेतांपत्रांछितं २९ ब्रह्मोवाव महास्मृतिंपदेद्यत्ततथैवानुस्मृतिंभ्रां तावयेतेनविधिनागच्छ
तांमत्सलोकतां ३० पश्चयोगेमवेदुक्तः सोपिनास्त्यत्रसंशयः विधिनानेनदेहोतेममलोकानवाप्नुयात्
३१ साधयेगम्यतांचैवयथास्थानानि सिद्धये ३२ ॥

ह्याहंमासनुस्मरन्पुनः प्रयातिसमद्रावंयातिनास्त्यत्रसंशयइतिउत्तरं ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंवरे परसांते कृतात्मानः प्रविशंतियंयुदमिति स्मृतेः कस्यां
तेअष्टिलिंगान्मुच्यंतेइतिभेदः २७ वयंविदशेश्वरादयः त्वयाचतर्मुविन २८ वांछितेअग्रतंसं २९ संहिताध्यायिनांफलमुक्तापडंगाद्यपिनामन्नादिस्मृत
ध्यायितोचफलमाहमहास्मृतिमिति ३१ साधयेयुष्मदिहमितिशेषः ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

४१

३५ ज्ञापकोपाख्यानं समासेष्विंशोऽध्यायः ॥ पूर्वज्ञापकप्रसंगाद्योगस्यापि श्रेयस्त्वमुक्तं योगज्ञापकयोर्द्वैतफलसमहृद्यवा इति तथा उच्यतां सपिवेत्तुक्ताऽ
चेतयत्सततं प्रनिरिति न प्रफलकाले ब्रह्मबोधस्यापि ह्यस्त्वमुक्तं मेवं योगोपि ज्ञानसहाय एव न ज्ञानफलक इति मत्वा एच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगः

भीष्म उवाच इत्युक्ता सतदा देवतत्रैवांतरधीयत आमेऽवततो देवा ययुः स्वस्वनिवेशनं ३३ ते च सर्वमहात्मानो धर्मसत्क
सतत्र वै पृष्टो नुपपन्नसर्वसुप्रीतचेतसः ३४ एतत्फलं ज्ञापकानां गतिश्चैवापकीर्तितो यथाश्रुतं महाराज किं भूयः
श्रोतमिच्छसि ३५ शान्तो मोक्षधर्मे युजापकोपाख्यानं ॥ युधिष्ठिर उवाच किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च
भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राणुदाहंती ममिति हासं पुरातनं मनोः प्रजायते वर्दिमहर्षेः स
बृहस्पतेः २ प्रजापतिं प्रोक्तं मं प्रजानां देवर्षि संघप्रवरो महर्षिः बृहस्पतिः प्रष्टुमिदं पुराणं पप्रच्छ शिष्यो यगुरुं पुराणम् ३
एतत्पुराणं पत्रविधिः पृष्टो ज्ञाने फलं पश्य वदंति विप्राः पन्मंत्रशब्दैरुक्तप्रकाशं तदुच्यतां मे भगवन्मया वत ४ ॥ ॥

ज्ञानयोगस्तस्य विधौ मेतां योगविधिं च कृत्स्नं तत्कारणं सांख्ययोगाभियन्तमिहादि लिंगादनयोः समुच्चयावगमात् वेदानां च किं फलं तथानियमस्याग्निहोत्राच्चादेः भूता
त्मा जीवः ३ कारणं जगत् इति शेषः पत्रयन्निमित्तं विधिः कर्मकांडः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्य मंत्रशब्दैः वेदवाक्यैः वा द्यनसानीतत्वात् अप्रकाशितं ४ ॥

अथशास्त्रविगर्गशास्त्रं आगमोवेदः मंत्राः इष्टेत्वादयोवेदांतर्गताः तद्विद्वि नरैः यतयज्ञादिभिः फलं सखं उपास्यते तत्किं बलकथं केन प्रकारेण वा तत्रासिर्भविता क
वाततसखं देशांतरे वा प्रसगात्मने वा ५ महीजाः स्यावरजंगमाः ६ ज्ञानं यतः यस्मिन् विषये ततः ज्ञानात्तदर्थी ज्ञानार्थी मिथ्याप्रवृत्तिरतत्र ज्ञात्वा प्रवृत्तिरत

स्तु ४

पञ्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्विर्जैरेकैरथगोप्रदानैः फलं महद्विद्विर्दुपास्यते च किंतु कथं वा भविता कवातत ५ महीमहीजाः
पवनोत्तरि कुंजलोकसखे वनलं दिवं च दिवौकसश्चापियतः प्रसृतास्तदुच्यतां मे भगवत्परां ६ ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्थं भवति प्रवृत्तिः न चाप्यहं वेदपरां पारां मिथ्याप्रवृत्तिं वक्तव्यं न कुर्या ७ अस्तामसं घाश्वयज्ञं पिचापि छेदयति न
ह्यत्र गतिं निरुक्तं अधीतव्याकाराणामकल्पं शिक्तां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ८ समे भवानशंसर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्च विशेष
रौ श्व समे भवानशंसततावदेतत्ज्ञाने फले कर्मणि वापदिस्ति यथा च देहाश्रयते शरीरपुनः शरीरे च यथा भूयैति ९ म
नुस्वाच यद्यपि यं यस्मिन् सखं तदा हस्तदेवदुः खं प्रवदं न निष्टं इष्टं च मे स्यादितश्च न स्यादेतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः १०

स्वासयेकयं लुक्कुर्या ७ सोहं भगवो मंत्रविदे वास्मिनात्मविदिति श्रुतेः कस्तामादिज्ञानेऽपि भूतप्रकृतिविषयप्राधान्यमात्मानं न वेद्मि ८ सामान्यशब्दैः अस्तीति
वोपलब्धव्यत्वादिभिः विशेषणैः संज्ञानमनंतं विज्ञानमानंतं विज्ञानमानंतं हं इत्यादिभिः ९ यत्र विधिः प्रवृत्तइत्यस्योत्तरमाह यदिति १० ॥ ॥

ज्ञानेफलं पदिस्योत्तरमाह ३८ इति ११ यद्यर्थशास्त्रे स्योत्तरमाह कामेति कामात्मकाः कामप्रधानाः छंदसिवेदे एभिः कामैः कर्म यथा वेदोक्ते लोकि
केवानिरयं स्वर्गं नरकं वा १२ एतद्विषयस्यैव न ३८ इति ३८ इति छंदसि विद्या विद्ये सखरुः खेतनः सखमिष्टं ग्राह्यं दः खमनिष्टं ग्राह्यं सा आशीः प्रार्थना सा
चकर्मभिः एनं प्रार्थयितारं अवच्छंदति व्याप्नोति एतावदेव प्रत्ययः प्रार्थयते नाम तत्कर्मफलमतीर्थः स्वर्गकामो यजेत शौनोभिचरन् यजेतेत्यादिस्तन्निशि वि
त्य १ ने १

इष्टं त्वनिष्टं च तमांभजेते ते तत्कृतेशानविधिः प्रवृत्तः कामात्मका छंदसिकर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्रुवीत
ना नविधे कर्म यथे सखा र्थनिरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति १२ इह स्पतिस्त्वा च इष्टं त्वनिष्टं च सखा सखे च साशी
स्त्ववच्छंदति कर्मभिश्च १२ मनुस्त्वा च एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतत्कृतेशानविधिः प्रवृत्तः कामात्मका
न छंदसिकर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमादहीत १३

इह स्पतस्यैव फलत्वेन अवगात् १२ विविदिषंति यजेतेत्यादिवाक्यात् एभिः कामैर्विमुक्तस्तत्कर्मण्यप्यपरां विविदिषोत्तरादिहा एव विशेषत ए
तदर्थमेव कर्मविधिः प्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणं कामात्मिकानेव वच्छंदति व्याप्नोति अतः एभिः कामैर्विमुक्तः परमेवादहीतवत्प्रज्ञानार्थमेव कर्मण्यप्य
निष्ठेन ह्यदफलार्थमिसर्थः १३ ॥

मो०

२४

84

किंशेनादीन्यपि ज्ञानार्थं अनुष्ठेयानि नेत्याह। आत्मेति। आत्मा चित्तं आदिभिः प्रथमैर्निर्मेयैर्मर्थः स्थमानः एगादिदोषापनयेन आदर्शवद्वाच्यमानः युति
मान्तरसद्विषयप्रकाशवानश्चतएव सत्त्वाधीमुमुक्तः परं च त्वंतं कर्मागोचरं निराशिवमिदमेतन्माश्रीत्ववच्छंदतीति परेक्तिर्निरस्ता अवेति उपैति स्वहृत्मा
आप्नोति १४ ननु बंधकानां कर्मणां कथं बंधनिवर्तकत्वेन हि सरया आचान्तः शुद्धतीसाशंकाहप्रज्ञाः सृष्टा इति एतौ मनः कर्मणि संसारप्रदे च पित्तस

आत्मादिभिः कर्मभिर्विध्यमानो धर्मे प्रवृत्तौ युतिमान् सत्त्वाधी परं हितकर्मप्रसादयेतं निराशिवं ब्रह्म परं त्युपैति १४
प्रज्ञाः सृष्टा मनसा कर्मणा च द्वावेवैतौ सत्त्वैर्लोकजौ हृष्टं कर्मणा श्रुतं चांतवच्च मनसागः कारणानां न्यदस्ति १५
स्वेनात्मना च कुरीव प्रणोता निशात्पेतमसा संवृतात्मा ज्ञानं तद्विज्ञानं गुणेन पुक्तं कर्मशुभं पश्यति वर्जनीयं १६

द्यौर्ब्रह्म प्राप्ते मार्गे कथं तदा हृष्टमिति हृष्टं प्रसक्तं श्रुतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतं च मोक्षहेतुरपि श्रुतवच्च हृष्टफलमपि। तत्र मनसा क्रियमाणत्वात् फल
गत्तवशात् श्रुतत्वे कर्मणां कारणानां न्यतत्वरूपेणात्मागत्त्यर्थः १५ स्वेनेति यथा च रूपः प्रणोतानां यकः निशात्पेयं चांतेतमसां श्रुतं संवृतात्मा अनाहतं स
रूपः स न स्वेनात्मना तेन सेनवाः लोकेन वर्जनीयं कंठकादिकं पश्यति एवं ज्ञानं बुद्धिः विज्ञानगुणेन विवेकेन पुक्तं सतश्च श्रुतं पश्यति १६ ॥ एम०

२४

मो०
८५

शब्दादयः कर्मफलं कर्मशेषलोके स्वर्गो सिद्ध्यति। नरः प्रभुरधिकारी ज्ञानफले रतिशेषः न संस्थानगतः सेकं पदं मरणं अत्रासौ जीवन्नेव स्यात् इह कृत्वाः पुत्र
भोक्तव्यमित्यहं फलान् कर्मणोपेक्षया हृष्टफलं ज्ञानमेव श्रेयस्ति भावः २० ननु कर्मभ्य एव मोक्षः सिद्धे किं ज्ञानेनेत्यत आह पद्यदिति शरीरवता कृतं क

८५

शब्दाश्च स्पर्शाणि रसाश्च प्रणवाः स्पर्शाश्च गंधाश्च शुभास्तथैव नरो न संस्थानगतः प्रभुः स्यादेतत्फलं सिध्यति कर्मलो
के २० यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्रुतेतत् शरीरमेवायतनं सखस्पदः खस चाप्यायतनं शरीरं २१
वाचा तयत्कर्म करोति किंचिद्वाचैव सर्वं समुपाश्रुतेतत् मनस्तत्कर्म करोति किंचित्तनस्य एवाश्रुतेतत् २२ य प्रमुपा ३
थायथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः तथा तथा यंगुणसंप्रयुक्तः शुभाश्रमं कर्मफलं भुनक्ति २३

न शरीरयुक्तेनैव भोक्तव्यं यतः कर्मफलस्पदः एवादेयतनमाश्रयः शरीरं न शरीर आत्मनो शरीरखलकृणो मोक्षः न शरीरेण कर्मणा सिद्ध्यतीत्यर्थः २१ तर्हि
वाचिकेन जपादिना मानसिकेन ध्यानादिना मोक्षः सिद्ध्यतीत्येताह वाचेति वाक्कृतमाश्रयं कृतं कर्म न ह्येतैव भोक्तव्यं न तदतीतं वक्तुं गोचरयेदित्यर्थः २२ कर्मणि गु
णः सुखं रजस्तमो वा कर्मगुणात् २३

राम०

८५

अथथाप्रतिकूलस्वोतः प्रवाहं जलवेगेनाभिपाती भवति न त्विच्छया तथा कर्मप्रसूयोऽभ्येति अनुवर्तते तत्रैवं सति शुभेनोद्योतत्वं शुभेति मौख्यमेवे
 तर्थाः २४ एवं कर्मगतिमुक्ताज्ञानं वक्ष्यामीति प्रतिजानीते यत इति आत्मवंतो जितविज्ञातगतयतिक्रम्यतपदंयति परं श्रेष्ठं यत् २५ यत् रसा
 दर्शनमपि तान् पंचप्रकारान् सादीन जनानां भोक्तृणां मयै ससजेत्यादिर्वेत् अवर्गी लोहितमुक्तकृष्णवर्गी लोहितमुक्तकृष्णवर्गी प्रधानं रजः स

मत्स्याऽयथास्वोतश्वाभिपाती तथा कृतं सर्वमुपैतिकर्म शुभेत्वं सौतव्यतिदुष्कृते तु न तव्यते वै परमः शरीरं २४ य
 तो जगत्सर्वमिदं प्रसृजं ज्ञात्वात्मवंतो यनियंति यत्तत् यन्मंत्रशतैरुक्तप्रकाशं तदुत्पमानं यत्तमे परं यत् २५ रसैर्विमुक्तं
 विविधैश्च गंधैरश्वत्थमस्पर्शमरूपवच्च अथात्ममयं कृतमवर्गमेकं पंचप्रकारं सत्तुते प्रजानां २६ न स्त्रीपुमान्नापि न
 पुंसकंच न सन्नचासुत्सदसच्चतन पश्यंति यद्वत्सविदो मनुष्यास्तद्वह्मं न करतीति विद्वि २७ शांती मौक्तधर्म
 युवहस्यति संवादे ॥

तत मोमयं तदसत् २६ सत्प्रधानपरमाण्वादि असत्प्रत्ययं सत्सत्तु निर्वचनीयं मायाशवलं अतएवाहं अयिरिणमिना सदासीत्तो सदासीत्तहा
 नीनासीदज्ञो नोयो मा परो यदिति प्रकृतावपि सृष्टेः प्राक् सत्प्रज्ञः शरीरितानां प्रधानाश्च परमाण्वाणां पृथिवसक्तानां परयो मशहीतसमायाशवलस्य च न
 गत्कारणाश्रुतिप्रसक्तस्य निषेधात् २७

मो०
८६

अकृतमापामहायातानुनोयोमापोपदितिसृष्टेः प्राकृमापाशवलमनियेधातकयं अकृरेमापामहायादिनिविशेषां दीपते सत्तं तच्छेताभ्यपिहितं पशसी
दितितत्रैववाक्यशेषे तच्छेनमिथ्याभूतेन तमसा आमुचापकं अपिहितं आच्छादितमित्युक्ते स्तमसखतत्तत्वाभिधानात्तमर्येणारद्धान् इव न परमार्थतोः कुरससहि
तीपत्वं मितिज्ञेयं एवं तच्छासनाहताद्युक्तिवशाद् न तमिवाकृतखाद्युस्यते इति न कश्चिदोषः १ एवमकृरेजगद्गोप्य अपवदति एतेरिति पार्थिवैः शरीरैर्लेव

86

मनुस्वाच अकृतात्वेततोवायुस्ततोऽप्योतिलतोत्तलं नलात्पुस्तताजगतीजगसां जायते जगत् १
एतैः शरीरैर्जलमेव गत्या जलाच्च तेनः पवनो तरिङ्गं खाद्वै निवर्त्तति न भाविनस्ते मोहं च ते वै पाप्मा
प्रवृत्ति २

गोहकस्यापेन शरीरेणः जलंगत्विति सृष्टिविपरीतक्रमेण संहरउक्तः तेन सः पवनं ततो तरिङ्गं गलेनियोत्तं अंतरिङ्गं भूताकाशं खातल्लब्धोपेपं च मीमायाशवलं खशहो
दितमतीत्येभाविनः भावोः कुरंतद्येयमात्मत्वेनार्त्तितेतिविशेषं प्रत्यगात्मानं प्राप्तालेन निवर्त्तति न संसरति किंतनेपामोहं प्राप्नुवन्ति ये भाविनस्ते पाप्मा प्रवृत्ती
ति पाठेन येन भाविनस्ते खातलं प्राप्य निवर्त्तनियेत भाविनस्ते खादपि पांयत्तदा प्रवृत्तीति योजनम् २

एम०
८६

स्वेजातस्यापि परस्परयोगैकगम्यत्वं वक्तुं लक्षणमाह नोस्मिति नशीतं न मृदु रति नोऽन्नं न कषायं न मधुरमिति च संबंधः स्वभावः प्रमात्तत्वादित्युद्धर्तुं ३ कस्तूरि
सादीनां वेदितेत्यत आह स्पर्शमिति तनुः त्वगिन्द्रियं त्वगादिभिस्तत्परं वस्तु न च गच्छति यत्ततः अनध्यात्मविदः आत्मानमधिहृत्य प्रवृत्तौ योगः अध्यात्म
नदनभिज्ञाः योगमेवाह निवर्त्तयित्वेति गुरुह्युक्तेति शेषः नहिषुरुषकारेण शब्दात् श्रोत्रं निवर्त्तयितुं शक्यं यथोक्तं वार्तिके श्रोतोदांत उपरतस्ति नित्यं

नोऽहं नशीतं मृदुनापि तीक्ष्णानाम् कषायं मधुरं न तिक्तं न शब्दवन्नापि च गंधवत्तन्मरूपवत्तत्परमस्वभावं ३ स्पर्शतनु
वैदरसं च निष्काघ्राणं च गंधाच्छ्रवणौ च शब्दान् रूपाणि च कूर्तुं च तत्परं पृह्लं त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ४ निवर्त्तयि
त्वारसनां रसेभ्यो घ्राणं च गंधाच्छ्रवणौ च शब्दान् स्पर्शं चैव रूपगुणानुचक्षुस्ततः परं पश्यन्ति स्वस्वभावे ५ ॥ ॥

समाहितो भूत्वा तन्मेवात्मानं पश्येदिति कृते र्वाख्यानं स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः सात्काराणां कारणं प्रति तामेव तन्निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः अस्वातंत्र्यं तेषु सा
त्कर्तुः कर्मसर्वदा समाहितो ज्ञायेदानीं तन्निरोधो विधीयते पीडकमेन्द्रियमं बुद्ध्या चारोप्यनिश्चलं विषयांस्तत्स्मृतीं तत्कालिष्वेदितुं रोधतः एषो भूपायः
सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पन्नानोत्पत्त्यर्थमादरादिति ततो निवर्त्तकात्प्रमातः परंतु पाधिभूतवद्वादेः परं स्वप्रत्यगभिन्नं स्वभावं स्वस्वप्रमातृं
पश्यति ५५

मा०

10

कोमौल्यभावस्तथाहायतश्चित्तेमुनयः समुदायं कर्त्रादि संवातं यत्कारणं यदेतत्कं आह संत्वभावं यश्यतीति हेतुः सप्तमः समुदायमाह सप्तमः कर्त्ता प्रमाता येन ज्ञानं क
र्मकरो न यत्प्राप्यमुद्दिश्य यस्मिन् देशे काले च यस्मिन् सत्वे दुःखे वा निमित्तभूते तां तदनुकूलं प्रवृत्तिं यत्प्रकारभूते यच्चारभूतत्कर्म दर्शनगमनादिकं करोति यतः राग
द्वेषादितः अहंसादंश्चरेच्छानोवागहीत्याश्रयं लंघयेति यो जनाततश्च कर्त्ता कर्मकारणं देशकालौ सत्तुः खे प्रवृत्त्यारंभाख्यो यत्प्रोक्तो गसादिकं रागादृष्टेः अदिकं च समुदा
यत्तस्य यत्तहेतुः चिन्मात्रं तदेव स्वभावस्य सर्थः ६ ननु किं तत्कारणं यदपेक्ष्य नित्यो रपि जीवेशयोः कार्यत्वं मुच्यते इत्याशं क्वाह यदेति वा शङ्क्यार्थः यदेव व्यायक इ

यतो गृहीत्वा हीं करोति यच्च यस्मिंश्च तां मा भते प्रवृत्तिं यस्मिंश्च यथेन वयश्च कर्त्तव्यत्कारांते समुदायमाहुः ६ यद्यप्यभ्यासकसा
धकंच यन्मंत्रववृत्तस्यास्य निचापिलोके यः सर्वहेतुः परमात्मकारितत्कारां कार्यमनोयदस्य ७ ॥ ॥ ॥

स्वराख्यं साधकं आर्यं जीवाख्यं चाभूत् उभयोर्विभुत्वेनिसत्त्वे च तत्त्वत्वेन नियमनियामकभावेन स्यात् तथा च अतः प्रविष्टः शालाज्जनानां सर्वात्मैसा हयः प्रान्तयो
नोपरुह्येन एकस्योभायात्मकत्वे मानमाहमंत्रविहितः एक एव तत्तत्तात्माभूते भूतेष्ववस्थितः एकधा ववद्गुधाच्चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति मंत्र एवात्र प्रमाणमिस
र्थः भूतात्मानि तात्मा एकत्वे निष्ठापकेत्वेन स्यात् सतीति स्यात् एतत्कूटस्थत्वापरिपर्यायमुच्यते यः आत्मकाशी आत्मनैव एका द्वितीयेन करोति स वीमि तात्मा काशी तदा
त्मानं स्वयमकुरुते सा हि क्रतेः तत्परं कारणं आनं राष्ट्रे वस्त्विति भूतानि जायं तदा हि क्रतेः आनं द्रमयाख्यं शराख्यं तां कारणं शुद्धयेद्वा पाकार्यमिसर्थः तद्दिदमन्त्रं
कार्यमनो यद्मदिति ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

राम०

२७

एवं स्वभावस्य परमकारणत्वमुक्त्वा ज्ञानात्मतामप्याह निमित्तं यथाहीति सकृत्तैः सम्यगनुष्ठितैः परापापैः शुभाशुभेयुशरीरेषु जन्मैर्दृष्टं च जन्मैस्वभावाख्यं परमकारणं
ज्ञानं नित्यं तत्सिमावं निवर्द्धं शुभाशुभवज्जन्मैर्दृष्टं अपि सहभवतोः विरोधादित्यर्थः ८ यथेति यथाह कृत्यस्योदीपः भूयांसं विषयमवभासयति तथाह कृत्यस्यः ९
वंपेवेदिप्ररूपाः चैतन्यप्रदीपयुक्ता हृद्वा ३ प्रकाशाः ज्ञानदीपेन प्रदीप्ताः परवन्तः चित्यकाशाधीनतया प्रकाशकृतः न स्वतन्त्रतया तथाचक्रतपः पेनवागस्युद्यतेपे

यथाहिकश्चित्सकृत्तैर्मेनुष्यैः शुभाशुभं प्राप्नुते या विरोधात् एवं शरीरेषु शुभाशुभेयुस्त्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निवर्द्धं ८ यथाप्रदीप्तः
उत्तः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् तथेह पंचेदिप्रदीपहृद्वा ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ९ यथाचराज्ञावहवोत्थमा
त्माः दृष्टकृप्रमाणं प्रवर्द्धं निपुक्ताः तद्वत् शरीरेषु भवेति पंचज्ञानैकदेशाः परमः सतेभ्यः १० यथाचिद्योग्यैः पवनसंवेगो मरीच
योर्कस्मिन् दीपेषु चापः गच्छति चापांति च संवरं त्यक्तं दृष्टं शरीरिणां शरीरिणां ११ यथाचकश्चित्तरश्चुग्हीत्वा धूमं न पश्येत्तुल
नेचकाष्ठे तद्वत् शरीरोदरपाणिपादं छित्वा न पश्यंति ततो यदन्त १२

न च हं पि पश्यति येनाहर्मनो मतस्तायाः ९ तेभ्यर्द्विभ्यः सः ज्ञानरूपः स्वभावः परमः १० अस्मान् ज्ञानमनित्यत्वं साधयति यथाचिद्यति शरीरेषु मनोद्वारा ज्ञानं निवर्द्धं
मपि शरीराण्येव नश्यंति न ज्ञानमिति सत्यः ११ उपाह्वयधेययोर्धीज्ञानयोरदृश्यत्वं सदृष्टं तमाह ह्यभां यथावेति गृहीत्वा व्यापारपित्वा १२ १२ १२ ॥

मो.
४२

४९

तत्र किमिदं पंकस्य भूतस्य गुणं श्रयते इति व्यवस्था माह। श्रोत्रं खलः सस्य गुणं श्रयते इत्यनुवर्गः पृथिव्याः गुणं गंधं घ्राणं संश्रयते। विपाकः चक्षुः श्रयते जः परिणामः ज्ञे
जोमयं रूपं जलाश्रयते जः रसप्रकाशको रसनेन्द्रियं संश्रयते वाय्वात्मकः स्पर्शकृतः श्रयते शब्दादिवासनासाहिता ए
व श्रोत्रादयः कर्मसंश्लेषा भवन्तीत्यर्थः २० पंचानामिन्द्रियाणामेवैश्वर्यः शब्दादयः भूतेषु वा दियुवसंनिता निबं पंचनखादीनि श्रयिष्युवसंति २१ सर्वाणि चैतानि शब्दा

श्रोत्रं खलो घ्राणमथो पृथिव्या ज्ञे जोमयं रूपमथो विपाकः जलाश्रयं तेज उक्तं रसस्य वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च
२० महत्सभूतेषु वसंति पंचपंचेन्द्रियार्थास्वतथेन्द्रियेषु सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि बुद्धिमनोचेति मनः स्वभावं
२१ शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्मिन् देवप्रत्यादत्ते स्वदेहे मनोनुवर्तति पावराणि जलौकसः स्वोत्तरवानुकूलं २२

हीनिवादीनि श्रयिष्यन्ति च मनोनुगामि मनः बुद्धिमचेति बुद्धिः स्वभावमचेति तेन श्रयिष्याणि पावराणां हिन्द्रियेभ्यः पांमनः मनसस्तपरा बुद्धिर्योवदेः पातस्तस इति गीतासं
गता ततश्चाथानां काणां मीन्द्रियाणि तेषां मनस्तस बुद्धिस्तस्याश्चिन्तामेति क्रमात् सर्ववासनावाहिता पांमुहौ सर्वमस्तीति तदवियोगाच्चिदात्मा पुनः पुनः संसातीत्यर्थः
एतदेवाह शुभेति स्वदेहेत्येकमार्जितेन तनदेहे श्रयिष्यादीनि तदेव कर्म आदत्ते यत एहिका तश्च मन एव जन्म २२ कृतं पावराणि श्रयिष्युवद्वाहीनि। पूर्वसांकारादुत्तरोत्तरे
कर्माणि कुर्वन्त नमुच्यन्ति इत्यर्थः २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
८२

नचेवमपरिहार्यत्वाद्वासानां संतेतः अनेमोहोऽपेक्षाशंक्यश्च नारिकालागतमपि भ्रमंतत्तदीसमलमुत्तलपितं कृतेति प्रतियादपितं सदृशं ते संसारस्य भ्रमपूर्वकत्वमाह
 चलमिति यथा दृष्टिपथं दृष्टिज्ञानं अननिकं तं समव्यमितं वक्तुं तस्य पंथा इव पंथाः हानोपादानादिमार्गो यस्य तत यथा दृष्टिपथं भ्रान्तिज्ञानं तच्च चलं बाधविषयतया अ
 स्थिरं जनः परैति पराकृत्य एति अवगच्छति प्रकृतं यथा नौस्यः नौचां च त्वंती रतौ आरोपयति नौस्ये ये वतहा धितं भवति एवं यं परमात्मानं कूटस्थमपि बुधुपधानादकू
 रस्थमिव भासमानं बुद्धिमार्गं भ्रान्तिजनकत्वं त्वंधी निरोधेन पराकृत्य परमतत्त्वमभेति एवं यथा स्रंसं प्रकृतका हारं महदूपमिव महत्तरस्य मियली वनो जे ज न व ले ना भितो भा

चलं पथा दृष्टिपथं परैति स्रंसं महदूपमिव अभिभाति स्रंसमालोचयते च रूपं
 परं तथा बुद्धिपरं परैति २३ शांतौ मोहधर्मेषु मनुब्रह्मस्य नि संवादे ॥ ॥

५३ तितथा स्रंसमपि चिदात्मतत्वं बुद्धियोगात् स्थूलप्रपंचात्मना भाति एवं यथा रूपं स्वमुखप्रतिविंबं स्वरूपं स्वसुखस्य तत्वं स्रंसयोग्यमपि दर्पणः आलोचयेत्तदृश्यति
 एवं केमेव प्रत्यक्षत्वात् तान कल्पितवीर्यताः पाणभूतविषदाद्याकारेणावभासयति तत्र यथा उपनेत्रदृष्टीणयोः पापेः कूरस्थोत्पं मुखस्य दृश्यत्वं चापैति एवं वीनि
 ग्रहे चितः स्थूलत्वं दृश्यत्वं चापैति तदेवं कूटस्थस्यात्मनाविकारित्वे स्रंसं स्थूलत्वे दृश्यस्य दृश्यत्वे च क्रमेण दृष्टं तत्रयं एवं चानादिपि भ्रान्तिजनकत्वात् न न तया श्वाभे
 नापि बाधितं शकान च भ्रान्तेरुन्मजने संभवति बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वात् तस्मात् भ्रान्तिज्ञानापनयाय आत्मज्ञानेयति तव मिति भावः २३ अष्टविंशः ॥ ॥

मो०

२०

१०

ननुपदुक्तं निर्विकारं विकारित्वं सत्त्वस्य लं अदृश्यं दृश्यत्वं बुद्धियोगादिति तन्न बुद्धिर्गिक्तं स्यात् ननु पलं भादित्याशंका ह्यदिति। आत्मेन्द्रियमनोपुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः समनस्केन्द्रियैरुपहितं यजीवचैतन्यं तच्च विषयवृत्तकालं परत्वात् पूर्वप्राप्तानुगुणानविषयानकालान्तरे संस्मरते वात्येह मिदमन्वभूवमिति तदामनोरथकाले विषयेन्द्रियसंनिकर्षात् यथाभावात् ज्ञेयज्ञानज्ञातवासनीसिता बुद्धिरेव सर्वात्मतां प्राप्ता तदमेतच्चैतमेनावभासते इति अतिबुद्धाधिक्यवेतन इत्यर्थः ननु तदा इन्द्रियाण्येव विषयवासनावामितानी बुद्ध्या प्रकाशयन्त्याशंका हतेष्विति चेद्विषयेषु पश्यतेषु विलीनेषु शब्दाद्यग्रहात् पश्चात्त्वन्न काले बुद्धेः रूपं विपरीतं ज्ञेयज्ञानज्ञा

मनुस्वाच पदिन्द्रियैस्तुपहितं परत्वात् प्राप्तानुगुणान्संस्मरते विषय तेष्विन्द्रियेषु पश्यतेषु पश्चात्त्वबुद्धिरूपः परमस्वभावः १

आत्मिका तद्द्रूपमसत्त्वबुद्धिरूपः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंवारति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः समानो बुद्धिर्नादात्म्यं प्रापः परमः सर्वोत्कृष्टः स्वभावस्तिद्रूपश्चात्मा बुद्धेरस्योत्पेव अत्रैव भावः यथाज्ञातकालेष्टवृत्तयोर्भास्यभासकयोर्व्यतिरिक्तः कूरस्यः निर्विकार आदेतः सत्तामात्रेण च कुर्योः न ग्रहं घटस्य च प्रकाशं करोति एवं स्वप्नेऽपि मानमेवात्मना स्थितां बुद्धितदस्य उदासीनः प्रकाशोऽवभासयेदिति तस्माद्विबुद्धेः न सत्तादात्म्यभासाविकारित्वाद्याक्रांत आत्मेति सिद्धं १

राम०

२०

नमनोरथेऽवस्वप्रेपिवाप्तनामपांनीन्द्रियाणि संसेवातत्तत्राप्यविशिष्टं बुद्धेर्वभासकत्वं तथा च कृतिः स्वप्नावस्थां प्रकृत्या ह्यथोक्त्वा दुर्जगितदेशावाप्तेति । त्वस्वप्नस्य ना
गरूपत्वमिन्द्रियाणामसत्त्वेन पपन्नं इन्द्रियैरथोपलब्धिर्जागरितमिति प्रसिद्धेः अतो नमनोरथेऽवस्वप्रेपिबुद्धेतिरक्तचेतनासिद्धिर्न्याशं क्वाहययेति । सः परमः युगपत्सकका
लं च तत्कालं च नेककालं च अतीतानागतं पदार्थज्ञातं कृत्स्नं इह पात्रवाजन्मनिदृष्टं अविशेषात्समेतानसम्पदं च तः सन्निधिर्येषां तान् सन्निहितान इन्द्रियाश्च निशङ्का
नोपेक्षन्ते किंतु प्रकाशयन्तेव पथेति हेतौ तथा चलं परस्परमभिचारिभ्यवस्थात्रयं संवाते यतो विद्वान्साहीनस्मात्सदावृत्तेभ्योऽनुवृत्तेभिर्न कुसुमेभ्यः सत्रमिवेति न्यायात्
एकस्यार्थः अयमर्थः स्वप्नावस्थायां हि अतीतमनागतं वक्तुं जातं युगपत्सन्निहितमिव दृश्यते तदा इन्द्रियाणां सत्त्वेतीत्यादिज्ञानं न स्यात्तदस्यतीत्यादिना तेषां सन्निकर्षो

यथेन्द्रियार्थायुगपत्समेतानोपेक्षन्ते कृत्स्नमतत्कालं तथा चलं संव
रते सविद्वान् तस्मात्सकः परमः शरीरी २ ॥ ॥ ॥

इति असन्निहस्मज्ञाने तत्तदानीमिन्द्रियतद्वावकल्पनाद्यर्थानहिरज्जृगादिष्विवाधिष्ठानज्ञानार्थे तदा इन्द्रियापेक्षसिद्धिर्न्यातनो बुद्धेर्वीः विष्टानत्वेनाभिमतसंन्द्रियायोग
त्वात् तस्मात्स्वप्ने धीरेवैकामात्मानमेवात्मना सती तदमेव सा हिताभास्यते तस्याश्चावस्थात्रयं चलमिति अविशेषात् जागरेपि मैवमात्राद्याकारेति परिशिष्टस्य साही
शरीरी शरीरदर्शो न हेतुमिति अथोक्त्वा न्विति कृतिस्तद्वयं कृत्वा विषयैर्वैति कृत्यार्थविदां प्रसिद्धं अथवात्राप्यपहयः स्वयं न्येतिरिति स्वप्ने आत्मनः स्वयं स्योतिस्त्वज्ञापना
र्थप्रवृत्तस्य न्योतिर्विद्वान्नास्मिन् विषयत्वं सतिदितिदिक् २

91

दिभोक्तृत्वं तत एव कर्तृत्वं न त्वात्मा भोक्ता कर्त्री वा किं ह्यसीनबोधमात्रमेवेत्यर्थः इममेव नायं इंद्रियमंचोरप्यतिदिशतितयेति। अत्राप्याययेनेव इंद्रियपथेनापि बुद्धिरेव
सखादिभोक्ता मर्थः अत्र दृष्टान्तः कुतेति यथा काष्ठस्थोग्रिरेव काष्ठं दहति न वायुः सत्वग्रिंद्रीयपथे वरवं इंद्रियस्याधीर्वेंद्रियजंसखादिकं भुंक्ते चित्तिल्लवुद्भिचेन
यस्तेवनततदीपंतस्वादिकं भुंक्ते इत्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२६

राम०

29

एवंवेदेः एवमुक्तं विनात्मनस्तत्त्वं च ह्युक्तं गोचरं न्याहृतं च ह्युक्तं रूपं तत्त्वं च ह्युक्तं पश्यति स्पर्शनं त्वं गिंदियं न पश्यति रूपं स्पर्शं हि त्वान्न तत्र हेतुः यत इंदियं दिवं पा
रास्पदाणामुक्तं च ह्युक्तं च ह्युक्तं श्रोत्रं श्रोत्रं मनसो येन मनो विदुर्गतिश्च ते गिंदियं प्रकाशकं नेंदियं प्रकाशकं न कंच यातीत्यर्थः न हि दारुद्राहको निर्दोषो भवति इंदि
पाणामिति पादे निर्दोषो यही इंदियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्र दपिन पश्यतीति योजं श्रोत्रेण लिङ्गं ते गम्यत इति श्रोत्रं गम्यमपि न शब्दत्वात् एतच्च प्रमाणं न गणामप्युपल
ह्यां कथं तर्हि तस्मिन् त्वौपनिषं पृच्छामीत्यपनिषदमत्वं दृश्यते त्वग्रपावद्येति धीगमत्वं च श्रूयत इत्याशंक्याह श्रवणेन दर्शनं तथा कृतमिति तथा कथं येन पश्यति

६२

न वक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शनं मिंदियाणां
न श्रोत्रं लिङ्गं श्रवणेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तद्विदुषति ४

द्विदुषति तत्त्वं योगाद्येनेत्यथाहार्थं अपमर्थः आत्मा वा श्रोत्रं दृष्टव्यः श्रोत्रं मनो मनो निदिध्यासितं यद्विदुषति आत्मदर्शनार्थत्वेन श्रवणादिकं विधीयते तत्र विदितं
त्वं यदार्थं सत्त्वमसीति वाक्यादात्मनो ब्रह्मभावावगतौ वैराद्यवेदाद्विदुषति वेदांतानामपि बाधः श्रूयते अस्मत्पुत्राकार्यध्यानेन तद्वगतौ मनसोपि लयः श्रूयते ताव
त्मनो निरोद्धं तद्दिवा वस्तु यंगतमिति तदिदमुक्तं पेन करणेन शब्देन मनसा वा पश्यति आत्मानं तद्विदुषतीति एवं श्रवणेन वेदांतवाक्यविचारेण आत्मनो दर्शनं
तथा तादृशं प्रसक्तमिति समस्तं क्रियाकारकादिहैतं कृतं विहितं तथा च श्रुतिः यत्र तस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येदित्यादिः ४ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

मो०

२२

१२

श्रोत्रेति स्वस्व आत्मानं न पश्यति तत्र किमु वक्तव्यं परमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः सर्वस्वाप्तौ तस्वेत्यद्वयविन्यात्र त्वमुक्तं सर्वदर्शीति तस्मै वदृश्यदृष्टात्मत्वमुक्तं पुनः सर्वज्ञ इति
दृश्यदृष्टेर्निगमसंबंधश्चोक्त इत्यपौ न रुक्तं ५ एवं आत्मनि साधकं प्रमाणं पदार्थवाधकाभायमप्याह यथेत्यादिना ६ ज्ञानात्मवान् ज्ञानेनैव तत्पदान् ज्ञानस्वरूप इत्य
र्थः ७ आत्मा प्रतीपमानोऽपि न प्रतीयत इति सदृशं तमाह पश्यन्निति सोमेन्द्रादर्शितत्वे प्रतिविंबे तं जगत्सह्ये कलंकवद्वीयं न पि न विंदति इदं जगदेव चंद्रे दृश्यत इ
ति न जानाति। एवं आत्मज्ञानं च प्रति पदाहुः न चायमेकांते नाविषयः अस्मात्स्वयमविषयत्वादिति अपरोक्तत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेति वा तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनाज्ञा

श्रोत्रादीनि न पश्यति स्वमात्मानमात्मना सर्वज्ञः सर्वदर्शिवि सर्वज्ञस्तानि पश्यति ५ यथा हि मवतः पार्श्वेष्टं चंदमसौ
यथा न दृष्टपूर्वमनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ६ तद्वद्वेषु भूतात्मा स ह्यो ज्ञानात्मवानसौ अदृष्टपूर्वश्च कृष्णं निचासौ
नास्ति तावता ७ यद्यप्यपि यथा लक्ष्मणस्तो मे न विंदति एवमस्ति न चोत्पन्नं न च तत्र परापरं ८

तत्वात् न च उत्पन्नं ननु यद्यपि त्वैव ब्रह्म तर्हि स ज्ञात एव न च तत्ज्ञाने शोकादिनिवृत्तिरूपं फलं दृश्यते उतः किं शास्त्रेणोत्पाशं क्वाहनं च तत्र परापरं तत्तत् आत्मवेदनं न परापरमि
ति न च तदेव परापरमित्यर्थः तथा च प्रतिः यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यति मानवाः तदा देवमविद्यायदुः स्वप्नो भविष्यतीति ज्ञातोऽपि भर्तुर्विदमथात्वेन गृहीतत्वा
त्तत्प्रगृह्णा नायशास्त्रे पेक्षास्तीत्यर्थः भर्तुः किल राजवध्वभो ह्यदेशस्यो भूतो मे रमात्मे भर्तुर्मृतो ब्रह्मा कृत्स्नो ज्ञात इति राज्ञे ज्ञापितं ते च समीपगतं राजाय श्यन्नपि
धीदोषान्न पश्यती वेत्याचकृते वृद्धाः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

२३

अपि बाह्यमपि पदार्थमनुमानेन ज्ञासंतीत्याह रूपेति। स्थूलदृष्टारूपवन्तमपि ह्युक्तं उदयास्तमने आद्यं ते मन्मात्रत्वेन अरूपत्वात्तु वाः धिया अरूपं मन्मात्रमेव समन्त
पश्यंति। पथाहुः आद्यं ते च यन्तस्तिवर्तमाने पितृत्वेति तथा तद्भूताः उदयास्तमयगतास्तदृशिनः सवितुर्गतिं ह्युक्त्वा होषात्पत्यहेणागद्व्यमाणा मपि देशोत्तरा
सिलिंगेन धिया पश्यंति। एवं दृश्यमानस्यासत्त्वेः दृश्यमानस्य सत्त्वे च दृष्टं तद्व्यपमूर्तं ५ दार्ष्टान्तिकमाह तथेति। यथेदं तथा दृष्ट्या विगतिवत्तुर्लक्ष्यं प्रकरणात्तथा

रूपवन्तमरूपत्वाद् उदयास्तमने बुधाः धिया समनुपश्यंति तद्भूताः सवितुर्गतिं ५ तथा बुद्धिप्रदीपेन द्वास्थं सविप
श्चिनः प्रत्यासन्नं निनीयंति ज्ञेयं ज्ञानाभिसेहितं १० न हि खल्वनुपापेन कश्चिदर्थो भिसिद्ध्यति सत्त्वजालैर्य
थामत्मान्ध्रंति न लजीविनः ११ मृगैर्मृगाणां ग्रहाणां पक्षिण्यक्षिभिर्यथा गतानां वगजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गत्य
ते १२ अहिरेव खहेः पादाभ्युपगच्छतीति हि नः श्रुतं तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति १३ ॥ ॥

त्मानं बुद्धिप्रदीपेन पूर्वोक्तरीत्या समनुपश्यंतीत्यनुवर्त्यते। प्रत्यासन्नं नि कटस्थमपि ज्ञेयं प्रपञ्चं निनीयंते ते तमिच्छन्ति किं प्रति ज्ञानाभिसेहितं ज्ञानशब्देनाभिसेहितं
न शब्दाभिधेयं ब्रह्मसंज्ञानमनंते ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्यः तत्त्वति ब्रह्मणि प्रविश्यापि तमिच्छन्तीत्यर्थः १० एतच्चोपायेनैव सिद्ध्यतीति सदृष्टं तमाह
नहीति ११ उपादानोपादेययोर्भेदो न मृगो गम्यमानस्तानेन सज्जातीयेन ज्ञेयं गत्यनेव शक्यते भस्मेव ब्रह्म इत्यर्थः १२ मूर्तिषु स्थूलदहेषु मूर्तिस्थं लिङ्गदेहस्थं
ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन धीवत्या १३

मो०

२३

१३

नवात्मनोधीवृत्तिविषयत्वेन तत्त्वापत्तिर्याशङ्क्याह नोत्सहंते इति परावृद्धिस्वामाधीवृत्तिः परं शुद्धं बोध्यं न पश्यति घटवत् तथा च वृत्तिव्याप्तिरेव ब्रह्मण्यपत्तिनतफ
लव्याप्तिरित्यर्थः यथोक्तं फलव्याप्यत्वमेव ह शास्त्रकृद्भिर्निर्गकृतं ब्रह्मण्यज्ञाननाशपट्टवृत्तिव्याप्तिरेव श्यते इति १४ इति रूपोपाधिलयेपि ब्रह्मातिनतभूत
शेष इति सदृशं तमाह यथेति त्रमावास्यां सूर्येण सहवासं प्राप्य अलिंगत्वात् तत्राप्यकोपाधिभूतत्वात् तथाऽनष्टं शरीराणां विद्धि १५ कोषः स्थूलशरीरं मत्स्यादित्या

नोत्सहंते यथावेत्तमिन्द्रियैर्गन्धियाण्यपि तथैवेह परावृद्धिः परं बोध्यं न पश्यति १४ यथा चंद्रोत्पत्त्यामावास्यामलिंगत्वान्न दृ
श्यते न च नाशोऽसंभवति तथा विद्धि शरीराणां १५ कीलाकोषोत्पत्त्यामावास्यां चंद्रमानप्रकाशते तद्वत्स्मृतिविमुक्तौ सौ
शरीरीनोपलभ्यते १६ यथा काशांतरं प्राप्य चंद्रमा भ्राजते पुनः तद्वत्स्त्रिंशांतरं प्राप्य शरीराभ्राजते पुनः १७ न तद्वद्विः कृ
पश्चात्पश्यत्येकोपलभ्यते सातचंद्रमसीवृत्तिर्न तजस्य शरीराः १८

विमुक्तः १६ एवं सप्तसमाधोरात्मनः सत्यमुक्ताद्युत्पत्त्यालिंगो नोपि तदाह यथेति त्रमाकाशांतरं चंद्रकाशमेतदं ॥ लिंशांतरमित्युक्तेः समाधौ पूर्वलिंगनाश उक्तः
तथा हृदि स्थित्यायेन लिंशांतरोत्पत्तिरित्यर्थः १७ जन्मेति चंद्रमसी चंद्रमंडलमवृत्तिर्यमः एवं शरीरस्यैव जन्मादिनीत्मा नदस्यर्थः १८ ॥ ॐ ॐ ॥

राम०

२३

विष्णु ३

नत्रपरमतेन युक्तिमाह अतीति उत्पत्त्यादिकालभेदात्परिमाणादिभेदेन शरीरभेदेऽपि स एवायं देवदत्त इति शरीरिणा एकं प्रत्यभिज्ञायते एवममावास्यामित्युद्दिष्टं नैलक्ष्यते न तत्र
दर्शनं गतोऽपि मूर्तिमान् लब्धदेहश्च द्रोणेक एव वात्स्यायवस्थान्तरासा वैदेहीत्यर्थः १९ देहदेहिनोः संबन्धोऽयं प्रतीपमानोऽपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्याह नेति। चिद्वयं देहिनं
अविद्भीदेहः प्रकाशमंधकार इव स्पृष्टं त्वक्तुं वानशक्रोतीत्यर्थः २० एवं सत्यपि देहं विना न देहिनः प्रकाशो नापि देहिनं विना देहप्रकाश इति म
इति सहस्रं तमाह द्वाभ्यां पथेति तमो राहुः अदृशेऽपि दृशेना कर्कदिना युक्त एव प्रकाशते। एवमात्मा देहेनेति अपमहमस्मीति प्रकाशते देहाभावे तु च युसौ न स्पष्टं

असति ब्रह्मिण्यपि सापथा मरुतिरस्यते चंद्र एव त्वमावासांतथा भवति मूर्तिमान् १९ नोपसर्पद्विमुच्यदा शशिनं दृश्यते तमः
विसृजंश्चोपसर्पश्च तद्वत्पर्यशरीरिणं २० यथा चंद्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते २१
यथा चंद्रार्कनिर्मुक्तः सराहुर्नोपलभ्यते तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते २२

प्रकाशत इत्यर्थः विनाशमेवापीतो भवतीत्यादिश्रुतेः २१ यथेति दृष्टान्तदृष्टांतिकपोर्यन्तः यथा अर्कविपत्तौ राहुर्न प्रकाशते एवं चैतन्यमनरेणाजडो देहान प्रकाश
त इत्यर्थः दाष्टांतिकेः ह्ययोजनान्न तद्वत्तद्वत्त एव न अप्रकाशमानं शरीरं स्वीयत्वेन यस्यास्तीति तद्वच्छरीरं विदात्मानेन निर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते तस्मिन् स्वर्गीयत्वेन इत्या
हौ स्वर्गमात्रं च सर्वशरीरमात्रानुपलभ्यते विवक्षितं अनेनैव शरीरात् सर्वशरीरं कोऽपि शरीरोपलभ्यते आत्मैव यः प्रदर्शनीयः यथा श्रुतरीत्या च उभयोरपि श्लोकयो रन्तोप
लभ्ये शरीरावयवमतिरेकौ दर्शनीयौ २२ नो १

मो.

१५४

१५

प्रि१ प्र१

नचेवंमरेशरीगभावादात्मनोपभावः सादित्याशंक्यतत्रापिशरीगंतरसंबंधोस्तीति सदृशतमाह यथेति अमावास्यासंयोगसहसंगतसंबन्धेः स्मार्त्तकृत्तेन समपांतरैः
वाह्यमानोपित्युक्तोत्पेव एवमेकशरीरनिर्मुक्तआत्माकर्मणः फलभक्तेः शरीरंतरैः पुन्यतएवेति नशरीगभावादात्माभावोति हेत्वभोवदित्यर्थः २३ एकोनविं
शः देहसंबंधस्या परिहार्यत्वं श्रुत्वा मुक्तो देहोमाभूदिति तन्निवृत्ति साधनं योगं वक्ष्यन् सदृशते देहविशेषा प्रकारमाह यथेति यथायक्तं स्थूलशरीरं ते स्वप्ने

ह्य१

यथा चंदो मावास्यां न हवैर्युजते गतः तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युजति कर्मणः २३ इति मोहधर्मेषु मनुग्रहस्य तिसंवादे ॥
मनुस्मृत्याव यथायक्तमिदं शोते संप्रेषति चेत्तन्न ज्ञानमिन्द्रियसंपुक्तं तद्वत्स्येत्पभाभवौ १ यथाभसिप्रसन्नेतरूपं पश्यति
वक्षुषा तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियत्वात्तेयं ज्ञानेन पश्यति २ स एवलुलिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति तथेन्द्रियाकुलीभावे तेयं ज्ञा
नेन पश्यति ३ अवुदिरज्ञानकृता अवुद्धा कृष्यते मनः उष्टममनसः पंचसंपदुष्यति मानसाः ४ ॥ ॥

चेत्तन्नं लिङ्गशरीरं चेत्तय्यक्ताद्विपुत्र चरति तद्वद्वः संसारः इन्द्रियसंपुक्तं लिङ्गमपिशोते ससुखो केवलं ज्ञानं प्रेत्य लिङ्गात् विपुत्र चरति तद्वद्वभवो मोह इत्यर्थः १ ज्ञेयमात्मानं
नेन बुद्ध्या आत्म ज्ञानं लभ्यते तच्चैन्द्रियजयाद्वर्तीत्यर्थः २ विषयैवंधमाह स इति ज्ञाने बुद्धौ न पश्यति ३ अवुदिरविद्या अनित्या मुचिदः खानात्मसु देहादिषु नि
तसु स्वसु चित्तमबुद्धिः विषयं यरूपा सा च अज्ञानजा कृष्यते गगाद्याकांतं भवति पंचश्रोत्रादयः मानसाः मनः प्रधानाः ४ ॥ ॥ ॥ ॥

७४

तं १

सुवि २

अज्ञानतः मोहदृष्टीः अवगारोऽन्यतमयः अदृष्टवत्तदधर्मधर्मपुंक्तं यथास्यात्तथाभूतात्माजीवः विषयेभ्यः शब्दादिभोगार्थनिवर्त्तते मतः प्रवर्त्तयते ५ अतं नानागतं
अतर्गहिनीयाश्चिन्तेति समाप्तः तर्षः तद्व्याशयतसेति भावप्रधानो निर्देशः अमथाहुः त्वसाधनयोः विपरीतं ७ प्रवित्वेच्छे आत्मनिवर्द्धौ ८ प्रवर्त्तते विषयेष्वनग

तं १

सुवि २

अज्ञानतः सो विषयेष्ववगारो न तस्य अदृष्टवत्तदधर्मधर्मपुंक्तं यथास्यात्तथाभूतात्माजीवः विषयेभ्यः शब्दादिभोगार्थनिवर्त्तते ५ तर्षेच्छेदो न भवति प्रवृत्तसेह
कल्मषात् निवर्त्तते तदा तर्षः पापमंतगतं यदा ६ विषयेत संसर्गाच्छाश्वतस्य तसंश्रयात् मनसा चात्मया कांहे
मरंतप्रतिपद्यते ७ ज्ञानमुत्पद्यते संसृज्यात्पापस्य कर्मणाः यथा दर्शिते प्रत्येकपश्यतात्मानमात्मनि ८
प्रवर्त्तते विषयेषुः स्वीतैरेव निवर्त्ततेः सुखी तस्माद्विद्विरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ९

तैः नियतैः निगृहीतैः इंद्रियैः रूप्यते निरूप्यते इति इंद्रियेभ्यः शब्दादिभ्यः यच्छेत् आत्मानं इंद्रियसंघं मनसैव निगृहीयात्

मो०

२५

१५

लवणोदकन्यायेनकारणोकार्यलपनियमादिद्रियमनोबुद्धितानमहतां पूर्वपूर्वसोत्तरोत्तरस्मिन्विलयायनेषां कार्य कारणभावमाह इंदियेभ इति । पूर्वकारणज्ञानं जीवात्मा महत्तमात्मा तथा चानेनैवक्रमेण श्रुतावपि इंदियादीनां प्रविनायनं दृश्यते पक्षे ह्यनसीपाज्ञानपक्षे ज्ञानात्मनि ज्ञानमस्मिन्महतिनि

इंदियेभ्यो मनः पूर्वबुद्धिः परजगत्ततः बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं
महत् १० १० १० १० १०

५१

यच्छेच्छात आत्मनीति श्रुत्यर्थी वाक्वाचं वा तादिवात्येन्द्रियाणि मनसि नियच्छेत्तमनसी इति हेर्षीच्छादं वागादियायास्तत्तमम नोमात्रेणावतिष्ठतेत्यर्थः
मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ नियच्छेत् तां च महत्तात्मनि भोक्ता रिनियच्छेत् अस्मीत्येतावन्मात्रेणावतिष्ठेततमपिशोने परस्मिन्नात्मनि वा
स्यां काश्यां च यास्तमस्तविशेषे नियच्छेति १० ॥

५१

तम०

२५

प्रविश्यापनक्रमनियमायउत्पत्तिक्रमसाहचर्यकैरेतिअव्यक्तात्प्रवृत्तिमात्रात् युक्त्याएतन्मनसःश्रोत्रादीनिश्रोत्रादिभ्यःशब्दादयःप्रस्तादितर्थःतथाचसुषु
 सौश्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येतिमनः सर्वध्यानेः सहाप्येतीत्यात्मनिस्वविषयाणामिन्द्रियमनश्चादीनांलयः प्रबोधेचएतस्मादात्मनः सर्वप्राणाः पथापतनंविप्र
 तिष्ठतेप्राणोभोदेवादेवेभ्यो लोका इतिप्राणशब्देनैवदेवैर्भोदेवानामादित्यादीनांतेभ्यो लोकानां बोत्पत्तिः श्रूयते तस्मादुक्त एवशब्दार्थः नरुकिमर्थमयं क
 मेविवक्ष्यते असमाधौ समाधिभ्रमनिवृत्त्यर्थमितिहमः तथाहि पूर्वकृतानुत्तरेनैवकहं प्रविविक्तो योगिनो निरुध्यमानं चित्तं देनं दिनलयाभ्यासाद्वीर्यतेनलप
 र्थः १

अव्यक्तात्प्रसन्नं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः मनः श्रोत्रादिभिर्पुक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ११ यत्नान्तरज
 निशब्दादीन्सर्वीश्वरकृतयस्तथा विमुंचेत्प्रकृतान्प्राणान्प्रान्मुक्तामन्तमश्रुते १२ ॥ ॥ ॥

तावे १

ज्ञानं सर्वव्यापकं वासह सागच्छति तोलय विह्वेपो हे यतयाश्रयेतेलयविह्वेपर हितं मनः कृत्वा सनिश्चलं यदायात्पमनीभावंतदातत्परमं यदमिति तत्रस्थलपुपं
 चारुसं गच्छन्ममधेनीनः सवुसपुसस्मात्कारांगच्छन्लीनो विदेहः कारणात्प्रदुग्धुनलीनः प्रकृतिलयः शुद्धप्राप्तो जीवन्मुक्तः तत्रैव संसर्पेव मध्यमौ
 केममुक्तिभाजौ श्रुत्यः सद्यो मुक्तिं भागिति ११ तदेतदाहयस्तानितिसज्जितित्यजेत्तद्व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि विषदादीनि कारणाशरीराणि मुक्ताहार्दीकारो
 भासमानानि विमुंचेत्प्रकृतान्प्रकृत्यस्त्यान्प्राणान्प्रान्मुक्तामन्तमश्रुते १२ ॥ ॥ ॥

व्यक्तपः २

मो०

२६

१८

प्राकृतान्यामानि सत्रं स्यात्प्रतिपत्तिमीप्रसंजीति आत्मन एवेदिया फलमयाविति सह शंतमाह द्वाभ्यां उच्यते १३ उच्यते गुणान् देहि पभोग्यान् रूपादीन्
आवृत्त्य आस्तं सत्त्वं गच्छतीति योजना १४ अस्मिन् पुनः पुनर्देहावा सौहेतुमाह प्रतीतेति प्रणीतं कर्माणां उच्यते अपि न मार्गे विषयं कर्म गौवनीयमानः कर्मफलं स
त्त्वं हि प्राप्नोति पतः प्रवृत्तं प्रवृत्तिप्रधानं धर्मेषु एष पापात्मकः आसवान् आत्मविदिति पाठे चारभ्य कर्ममात्रविषयो पंथोक्तः १५ एतत्परिहारार्थं निवृत्तं धर्ममाह वि

३ यन्निःसविता यद्वात्स्वजते रश्मि मंडलं स एवात्ममुपागच्छन्त देवात्मनियच्छति १३ आंतरात्मा तत्तथा देहमाविश्येद्वि
यरश्मिभिः प्राप्येद्विगुणां संचसोत्तमाह न गच्छति १४ प्रणीतं कर्माणां मार्गे नीयमानः पुनः पुनः प्राप्नोत्येकं कर्मफलं
प्रवृत्तं धर्ममात्मवित १५ विषयानि वर्तते निराहारस्य देहिनः रसवर्तते सोऽप्यस्य परं दृष्ट्या निवर्तते १६ बुद्धिः कर्मगुणोर्हति
नं १ यदा मनः निवर्तते तदा संप्रवर्तते वैवप्रलयगतं १७ ॥

यथा इति आहरणं आहारे विषयभोगस्तद्वर्जितस्य विषयाः शब्दा घमिलायाः निवर्तते परं तस्मात्तस्मात्को न निवर्तते सोऽपि परं आत्मानं दृष्ट्वा त्रिवा स सकलका
कामस्य पुंसो निवर्तते भोगे द्वां सत्त्वाः त्मानं पश्यतो विषयबंधो निवर्तते इत्यर्थः १६ कर्मगुणैः कर्माणि गुणभूतानि येषां ते विषयसंगेः मनसि मनः प्रधाने त्वं पद
र्थः स्मिता मात्रे । तदा मनोर्पीति शेषः ब्रह्मसंप्रवर्तते कुतः पतन्तु वैवप्रलयगतं भवति १७ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२६

त २

ब्रह्मपदार्थमाहात्म्यसर्गमिति स्यादिति हीनत्वात् स्पर्शतादिक्रियानाश्रयः अविन्द्रियत्वात् अग्राहिक्रियाहीनं अग्रगण्यं अवितर्कं तु मारीगम्येदृशं परं ब्रह्म
 सत्त्वं बुद्धिः प्रविशते १४ अथापार्थ्यं उपसंहरति मनसीति आकृतयोश्च तादिक्रियः मनः सकलकृतत्वात् तत्रैव मग्नं भवति तदा बाह्या दृष्ट्या दृष्टव्यं प्रणीतं सत्त्वं देव
 निमित्तं स्पर्शादयो विषयाः संकल्पकृता इति एवं मनसो बुद्धौ बुद्धेर्जीवेतस्य ब्रह्मणि क्लृप्त्यर्थः १५ सिद्धिर्नेति नकारः काका किवदुभयत्र संवध्यते कार्ये

ज्ञानं २

अस्पर्शमग्नं एव मनसात्वादमदर्शनं अग्राह्यमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परं १४ मनस्याकृतयो मनस्त्वभिगतं मतिं म
 नित्वभिगताज्ञानं चाभिगतं परं १५ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिर्बुध्यते मनः न बुद्धिर्बुध्यते यत्कं सत्त्वं त्वेता निपश्यति
 २० मोक्षधर्मेषु मनुवह स्पतिसंवादे ॥ मनुरुवाच उः खोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते यस्मिन् न शक्यते कर्तुं
 यत्नस्तं नानुचिंतयेत् १ भैषज्यमेतत्तुः स्वस्य यदेतन्नानुचिंतयेत् चिंत्यमानं हि चाभेति भयश्चापि प्रवर्तते २ पश्य
 मानसं तुः खं हन्मा शरीरमौषधैः एतद्दिज्ञानसामर्थ्येन चालैः समतामियात् ३ ॥ ॥ ॥

एकारणाव्याप्तिरिन्द्रियादयः स्वसंस्काराणां बुध्यन्ते स ह्यतविदात्मा सर्वं पश्यति तदनुविद्वा उज्ज्वलं सत्त्वं कार्यं पश्यतीत्यर्थः २० विंशः तुः खोपघाते इति तुः
 स्वरूपे उपघाते प्रागुक्ते योगे विद्ये सति शरीरे व्याप्यमाने शोकादौ च यस्मिन् सति यत्र योगाभ्यासः कुर्वन् शक्यते तं तुः खोपघातं नानुचिंतयेत् अचिंत
 अचिंतयैव तं परिहरेदित्यर्थः १ एतदेवाह भैषज्यमिति ३

बुद्धिर्निग्रहस्तदभिव्यक्तिहेतुरित्याह यदेति यदा कर्मगुणैः वर्त्मन्यैः संस्कारैः सहितानुद्धिः मनसि मननात्मिकायां धीवृत्तौ वर्तते तदा ज्ञानापरिणामतेतदा ब्रह्म
 प्रज्ञायते तादृशधीवृत्तुद्वये हेतुमाह ध्यानेति ध्यानं यमनिपमादिभिः पूर्वगैः सहितं ध्यानं ध्याकारप्रत्ययसंज्ञतिः स एव योगाख्यस्ततो नित्यत्वेन समाधिना ब्र
 ह्माकारवृत्तिविशेषात् कर्मगुणैर्वेतेति यादेकमणः वास्तुविषयप्रकाशनादयेतेति व्याख्येयं १० गुणावती रंदिपादिमती गुणोयुक्तादिषु उपर्युक्तानां ११ २३
 यदा ब्रह्माननाशकाले ध्यानं ध्यायं वस्तुमनसि धीवृत्तौ प्राप्नोति अभिव्यजते पूर्वजमित्यज्ञानस्यापि कारणान्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादि स्मृतेः निकषेयया च

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना १० सेयं गुणावती बुद्धिर्गुणो ध्यायं वर्तते
 उपर्युक्तमितिः सत्यगिरंशु गदिवोदकं ११ यदा निर्गुणमासीति ध्यानं मसि हर्षे तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषेयं
 निकषेयया १२ मनस्त्वपत्तं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं न समं कृत्वा पेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनं १३ ॥ ॥

तेनिकयं सगैस्वाप्रकर्षणानिः संशयं तापने १२ विषयत्वेन निकषतवस्तु प्रज्ञायते वेत्ता म्यं ब्रह्मणा आपद्येतेत्याशंकाह मनसि ति न नो संशयकार
 हतिः पूर्वं अखंडं वेत्तमभिव्यक्तिः प्रागेवापत्तं अखंडं प्रकाशेन तिरोभूतं कुतः पस्मादिन्द्रियार्थानां शब्दादीनामेव तन्निदर्शकं तदपि अखंडं नैव तदाह मनसि
 दिपसंनिष्ठं गुणारूपादि अपेक्षते तत्रया अतो हेतोः निर्गुणस्य रूपादि हीनसतत्वं निदर्शकमतो न ब्रह्मणो नाध्यायतिः १३ ॥ ॥

मो०
२८

१४

उपसंहरति सर्वाणि हि द्वा रणि रं हि द्या णि । संवार्पयिष्यामि मनसि संकल्पमात्रेण स्थितः सन्नतमपि मनसि बुद्धौ कृत्वा प्रविलाप्यैकाग्रतां शुद्धीत्यात्ममात्राका
रतो प्राप्य तत्परंततः एकग्रतातः ५१ १४ तमे तेलयक्रमेण पुनः प्राप्य पश्यति यथेति गुणां शून्यत्वात् द्वयोः पिबोक्तभूतसंज्ञाः तेषां सधुसौ हृदे सति तत्कार्या
णि महानि निवर्णयति । तथा हि श्रुतिः कारणात् शब्दकल्पकार्यनाशस्य दर्शयति स यथा सैधवविलम्बउदके प्राप्ता उक्ते मेवाविलीयेतेति उदकं विलीनम
नुसिल्योर्लायत इति श्रुत्यर्थः तथा चानर्थः जलप्रस्थे विलम्बप्रस्थप्रहे पेकका प्रहे पे रवपरिमाणानतिरेकात् विल्योपादानं जलं स्वोपादाने सतत्मात्रे विलीय

सर्वाणि तानि संवार्पयिष्यामि मनसि स्थितः मनस्यैकाग्रतां कृत्वा तत्परं पश्यति यद्यते १४ यथा महानि भूतानि निवर्णते
गुणा कृते तथे हि द्या ण्यपादापबुद्धिर्मनसि वर्णते १५ यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्णते तर्वाणि व्यवसायगुणोपेता तदा संपश्यते मनः

तेन जलप्रस्थे तस्मात्तदनुपादानत्वात् तस्मात्संयुक्तं शून्यत्वात् जलनाशविलम्बनाश इति सत्त्वाच्च गुणा कृता भूतकृय इति यथा पदं हं तः तथा मनसि अहंकारे लीपमा
ना बुद्धिः स्वकार्याणि हि द्या णि गृहीत्वैव लीयते १५ ननु कारणात् लीपमानं कार्यं स्वहोषेता कारणापि दृश्यते जलं हि सतवर्णविलम्बप्रवर्णनं सारसेनेत्याशंका
हयदेति । बुद्धिर्व्यवसाये निश्चयः स एव गुणो धर्मः तेन उपेतापि अंतर्हंकारे च र्हीनितया यथा आकृतं तरोपेतमपि कुंडलं स्वर्णस्थिमेव तद्वत् । मनसि यदा बु
द्धिर्भवति तदा मन एव भवति मधुरं जलतनविलम्बकारणमिति तेन तद्वर्णविजातीयसंगीर्णमेवेत्यर्थः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सु१

त१

राम०
२८

रूपादिम ५३

ननु त्रिगुणात्मको मनः शब्दो हंकारो विज्ञातीयेति गुणो लीयमानः स्वधर्मो न तदपि दृश्यते वेत्ता शंका ह गुणावदिति ध्यानेन गुणाः सलोत्तर्वा लोपमि
 न्ततत्त्वा न गुणं मनो हंकारः गुणावद्विषयैः सह यदा गुणोपेतं गुणान्मत्वा हीनमलप्रकृतिमिति यावत्तत्तां अयं कालात्मा उपेतं प्राप्तं भवति तदा सर्वान् गुणा
 न् सर्वगुणात्मकमव्यक्तमपि हित्वा **निर्गुणं** धत्वा प्रविलाप्य निर्गुणं प्रतिपद्यते यद्विस्तारद्वयो न प्रविलाप्याः स्य न हि ते बुद्धी न मनः स सि प्रल
 पो विव पुनरुन्मज्जेत कारणा स्यान्नाशान्न च दृष्टानि मित्रं त ए भावान् लोन्मज्जतीति वाच्यं **श्रुतं** **श्रुतकल्पना** प्रसंगात् तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानात् कृतं क
 ५१

गुणावद्विर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते १७

तत्त्वं श्रुयते ज्ञात्वा देवं सर्वापाशापहानिरिति श्रुतेः न त्वहंकारो प्रधाने प्रलयात् कृतकत्वं निमित्तमप्रयोजकमिति तव सत्त्वकृतैवा दृष्टस्य अप्रयोजकत्वाभि
 धानात् तस्मात्तत्त्वमपि प्रविलापनीयं न च गुणात्मक एतत्तत्त्वं निर्गुणं तत्संभवति उक्तदोषापात्तात् अतो रज्जुरगादिव तत्त्वाधेयत्वात् प्रलयः तद्विस्तृतं मनो गुणा
 न् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते गुणान् उपादायेत्यर्थः हित्वेति दधानेः रूपं न तज्ज्ञानेः न हि कारणं मत्कार्यस्याप्याप्राप्तिः तस्मान्न मनो लेपाधिष्ठाने ब्रह्मणि मानसो
 यप्रसक्तिरिति हि २७ ॥ ॥ क १

मो०

२२

१५

अहंकाराद्युपादानेपदव्यक्ताख्यगुणत्रयंतस्सहपंडुर्वचमित्याह । अव्यक्तमेति । निदर्शनेदृष्टं तः अव्यक्तं सत्तत्त्वेन नानास्ति किंचनेति श्रुत्या बाधत । नापि न
रश्मिगवदसत् । तत्कार्यस्योपलंभात् । नापि सदसत्तत्त्वे विरोधात् । तस्मादनिर्वचनीयमित्याह । पदस्यासौ वा अपायोग्यवनास्ति । अतस्तत्र निदर्शनमपि नास्तीत्य
र्थः । अतएव तदवाप्तिरपि न संभवतीत्याह कर्त्तुं १४ अतः श्रवणादिजन्मेन साक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वे निश्चिनपादि साहचर्येति तपसा आलोचनेन ध्यान

अव्यक्तमेह विज्ञानेनास्ति तत्त्वं निदर्शनं यत्र नास्ति पदस्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् १४
तपसा चानुमानेन गुरोर्जात्याश्रितेन च निनीषेत्परमं ब्रह्म विशुद्धेनांतरात्मना १५

न १
जेन साक्षात्कारेण अनुमानेन मनसा स्वपुण्यनुसंधानेन गुरोः शमदमादिभिः जात्याजात्यचित्सुधर्मणाश्रितेन वेदांतश्रवणेन विशुद्धेनांतरात्मना मनसा । परमं ब्र
ह्म निनीषेत्ज्ञात्वमिच्छेत् । परमं शोधितत्वं पदार्थं ब्रह्मतत्त्वदार्थं प्रतिपादयितुमिच्छेदिति वानपदि कर्मत्वात् १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ते १

एम०

२२

उक्तविधयान्तर्दृष्टिर्नोतेवद्विषयत्ववदेदभातं नास्तीत्याहुर्गुणाहीन इति। नन्विष्यपंचमार्गवहिरचयेनापि अनुवर्तते अनुसरति। द्वैतं तपश्चपन्नपिनपश्यतीत्यर्थः ननु वहिः कार्यात्मना भेदः अतः कारणात्मना भेदः यथा सवर्णस्वरूपेणाकंडलादिरूपेणावभिन्नं वेति यपदेष्टुं शक्यं तद्वदिदमपि स्यात् किमिति वहिरपि भेदावभासः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोः पलप्यत इति चेत् न स यथा सैव भवध्वोः नंतरोः वात्यः कृत्स्नोरसद्यन एवं वा अत्रोः यमात्माः नंतरोः वात्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यात्मन एकरस्य श्रुतेः अतः कारणावात्यं कार्यतयोरभावात्पुं कृत्स्नः प्रज्ञानमात्र इति श्रुत्यर्थः वहिरपि ज्ञेयेन श्रुतेन विदात्मना संमितं। तत्र हेतुः गुणाभावात्कृत्स्नप्रकृतैकत्वात्। प्रकृत्यावाचित्वाभावाद्वा कर्कशगत्याः प्रधानपरमाणुत्वभावश्च वादात्तर्काः नद्वैतं निस्तर्क्य। तस्मात्

गुणाहीनो हितं मार्गवहिः समनुवर्तते गुणाभावात्प्रकृत्यावानिस्तर्क्यज्ञेयसंमितं २० नैर्गुणात्ब्रह्मवाप्नोति सगुणात्वा
नित्वं नते गुणाप्रचारिणी बुद्धिर्दुताशनश्चैव धने २१ यथा पंचविमुक्तानि इंद्रियाणि स्वकर्मभिः नद्याहि परमं ब्रह्म विमु

क्तं प्रकृतैः पां २२ ॥

दंतर्वहिरकरसंब्रह्म एकस्मिन्वाक्त्तनिपरस्परविस्तृष्टयोर्भेदाभेदयोः समानसत्ताकत्वं वक्तुमशक्यमित्यवश्यं हेतुः न्यतरस्मिन्। व्यभिचारित्वादेद एव हेतु इति निर्विवादमैकरस्यमित्याकरेति तारः २० बुद्धिः नैर्गुणानिर्विषयत्वात् ब्रह्मवाप्नोति। सगुणात्वात्सविषयत्वात् नित्वं नते ब्रह्मणाः सकाशादिति शेषः गुणेषु प्रचारिणी २१ यथेति सद्युक्तौ यथा कार्यत्वात् नकारणाः ज्ञानात्मना वस्थानं एवं तरीये कारणत्वात् न विन्मात्रात्मना वस्थानमपि संभवतीति भावः २२

न २

न १

यस्मादुत्कृष्यते श्रेयस्येतेन श्लोकं व्याकुर्वन् कर्मसु पसंहरति यदा तैः पंचभिः पंचेत्यादीनाः ध्यायेन पंचभिः शब्दादिभिः स्वविषयेः सह पंचेन्द्रियाणि ममाकांक्षि
सह युक्तानि निगृहीतानि मनसेत्यत्रैव बुद्धेरपि यद्वा फलं यदा पंचावतिष्ठते ज्ञाननिर्मासह बुद्धिश्च न विवेकतितामाहुः परमां गतिमिति आत्मानात्मनो
रन्तर्विवेकत्वं मणिसूत्रदृष्टान्तेनोक्तं १ ऐकान्त्यमिदं दार्शन्यमनेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तदेवेति २ प्रसक्तात्मा आसक्तचित्तः आसंगेहेतमाह स्व

रत्नना १

मनुस्वाच यदा तैः पंचभिः पंचयुक्तानि मनसा सह अथ तत्तद्व्यपने ब्रह्ममणोः सूत्रमिदं विधत्ते १ तदेव च यथा सूत्रं सव
रौ वर्तते पुनः मुक्तास्वयंप्रवालेषु मन्मये राजते तथा २ तद्वद्भेषु मनुष्येषु न हृदयमिदं गच्छति न हृत्कीटपतंगेषु प्रसक्ता
त्मा स्वकर्मभिः ३ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्यप्यं तेन तेन शरीरेण तत्फलमुपाश्रुते ४ यथा लेकरसाभूमिरोष
ध्यानि सागरीणि तथा कर्मानुगावुद्भिर्न तत्तत्फलमनुदर्शिनी ५ ज्ञानपूर्वा भवेत्प्रियालिप्सा पूर्वाभिसंधिता अभिसंधिपूर्व
कं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ६ ६

कर्ममिति ३ येन येन पित्रेण देवेन गांधर्वेण प्राजापते नवाप्रायेनेहेतुभूतेन यस्य यस्य देहस्य प्राप्यमिदं तथैव यद्यत्कर्म यज्ञादिकं ४ कर्मभेदाद्देहविशेषसंयोगे
ज्ञानमाह यथेति अज्ञात्मा अनुद्भाषिष्याः सा तथा साहीत्यर्थः सा हि प्रकाश्यापि प्राक्कर्मानुसारिणेपवुद्भिर्भवतीत्यर्थः ५ ततो मिसंधिः इदं साधयेयमिति यत्नः ततः क
र्मसंदः ततः फलावाप्तिः ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

प्र०

फलमिति अनेन क्रमेण तत्तद्देहाप्यादिरूपं फलं कर्मात्मकं कर्मधर्मात्मकं च मया कर्मज्ञेयं पात्रं । अहमर्थोऽहम् । अहमर्थोऽपि ज्ञानात्मा जीवरूपः सोऽपि सदस्यत्मा चित्तद्रु-
पः । ज्ञानानां विजग्रथीनां फलानां देवानां ज्ञेयानां दुष्टीनां कर्माणां संचितानां च कृपां ते पक्वमिव फलं आत्मतत्त्वप्रकाशः विद्यया ब्रह्माकारस्वरभांतः करण-

फलं कर्म किं विद्यात्कर्मज्ञे पात्रं कं तथा ज्ञेयं ज्ञानं कं विद्यात्कर्मज्ञे पात्रं कं ७ ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्म
णां तथा कृत्यांते पत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयं प्रतिष्ठितं ८ महद्भिर्परमं भूतं पयस्वपश्यंति योगिनः अवधानं न पश्यंति त्वा
न्मस्य गुणा वदुः ९ पृथिवी रूपतो रूपमपामिह महत्तरं अद्भ्यो महत्तरं तेजो जसः पवनो महान् १० पवनाच्च महद्भ्यो
मतस्मात्परतरं मनः मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ११ कालात्स भगवान्निस्सूर्यस्सर्वमिदं जगत् नादिर्न मे
धेनैवात्तत्तत्स्य देवस्य विद्यते १२ ॥ ३६ ॥

तथाज्ञानसाक्षात्कारेयस्मत्तत्त्वविद्याज्ञानं दिव्यज्ञानमिति पाठे दिविहाङ्काशाख्यकारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यं ज्ञेयवत्तु निष्पत्तिं तं ज्ञानं च ज्ञेयस्वरूपमाह महद्दि
ति महत्तत्त्वविधयपरिच्छेदश्च मन्त्रतत्त्वपरममावुद्धिः सापराहरेभूता यस्मात्तरता भूतं नित्यमिदं आत्मस्यैव हि स्य गुणेषु विषयेषु हिर्मेयां महत्त्वं व्याचष्टे इति
वीतित्रिभिः १० कालः अव्यक्ताख्यं जगत्कारणं ११ विष्णुः शुद्धब्रह्म ॥ १२ ॥ ॥ ॥

٢٠٩

महत्त्वेन कं परमं वाच्ये न हित्वा दिति ह्यभां। अथः अपहृ पश्यः अतवत् ज्ञानं य विभागवत् यत्रात्मशयन्यष्टगुणो जितदत्तं तन्मर्येततुः खमिति त
तत्पदुः खत्वाते १३ धामेव धाम आश्रयः प्राप्य गत्वा ज्ञात्वा कालविषयात् अनित्यात्तुः स्वात्मकात् १४ गुणो धिते एते मुक्ताः शुद्धचिदात्मानः गुणेषु मान

अनादित्वात् मध्यत्वात् न तत्वाच्च सोऽयः अनेति सर्वदुः खानिदुः खं सतवदुः खते १३ तद्दृष्ट्वा परमं प्रो
क्तं तद्दृष्ट्वा परमं पदं तद्गत्वा कालविषयाद्भिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः १४ गुणो धिते प्रकाशं ते निर्गुणात्वात्तः
परं निवृत्तिरुक्तगो धर्मस्तथानं त्यागकल्पते १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य

मेव व्यवहारेषु प्रकाशं ते ज्ञानरूपेण मेयेषु वा लेन घटः सत्पदः सन्निभेयत्वेण। सुखात्मना वा अतएवोक्तं अस्ति भातिषि यं रूपं तामचेतं शपंचकं आद्यं
त्रयं ब्रह्म रूपं ततो ह्यपमिति। ततः गुणोभ्यः परित्यक्तं ब्रह्म निर्गुणात्वादेव तत्तन्निवृत्तिरुक्ताः शमदमो परमादिरूपो धर्मो निर्विकल्पकः स च ज्ञातः सन् आनं
त्यागमोक्षाया १ ॥ ॥

मो०

१०२

म

कचरतिअध्ययनादिधर्मः लह्यते शरीराणि लिङ्गशरीराणि व्यपाश्रिताः नन्तस्कारकत्वेन तद्गताः नन्तअनाधेयातिशयेचिदात्मनिगताः अतएवपक्षसाध्यः
अविनाशिश्च १६ ब्रह्मणितद्विपर्ययमाह नचेति शरीरासाश्रित्यसंभवआविर्भावोयस्यतत्रादृशमपियत्नसाध्यंनभवति धर्मवत् यतोनादिमध्यंनैवूधेतिवत्समाप्तः

५३

कचोयत्तंपिसामानिशरीराणि व्यपाश्रिताः निद्वारेषुपवर्ततेपक्षसाध्याविनाशिनः १६ नचैवमिष्यतेब्रह्म
शरीराश्रयसंभवं नयत्नसाध्यंतत्तब्रह्मनादिमध्यंनचांतत् १७ अचामादित्थासाम्नांयत्तषामादिरुच्यते
अंतस्त्वादिमतांहृष्टोनत्वादिव्रह्मणाः स्मृतः १८ अनादित्वाहनंतत्वात्तदनंतमथावप्यत्रयपत्वाच्चनिर्दुःखं
दंढाभावस्ततःपरं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मभावस्यासाध्यत्वेनिश्चिनमनित्यत्वेसादित्यर्थः यद्वाशरीरंलिङ्गंआश्रयतेप्रणपाप्रणरूपेणेतिशरीराश्रयंशरीरात्संभवतितादृशंचधर्मस्वरूपं। ब्रह्मतत्त्वशरीरंउदासी
नंचेत्यर्थः १७ कचामिति ब्रह्मभावस्यादिमलेक्ष्मणंविनाशरतिभावः १८ अनादित्वात्अनन्तत्वात्अनंतत्वात्तद्व्यसंभूतत्वात्अतएवअनंतंवापकंअव्ययंचयोम
भवतदंढानिमानापमानापमानादीनि १९ ॥ ॥ ॥

एम०

१०२

पृ१

त१

ननु असाध्यं नित्यं चान्न सखं वेत्ति मिति तत्र सर्वे न सन्ति तांशकः ह अदृष्टत इति । अदृष्टं भाग्यं तदा लेख्यं अनुपायात् **उपायाभावात् अत्रादृष्टत इति च तद्विधा**
ध्यात्मिकतः पलेक्षणं तथा कर्मणः विषयभोगाख्य सप्रतिबंधिः प्रतीपः संबिर्वियोगः विषयेभ्य उपरम इति यावत् तेन पंचविधा वा स्यात् तद्विरुक्ता । तेन तद्विरुपेन हे
 तना उपायेष्वप्रवर्तमानाः पुरुषा ये नोपायेन तत्पदं गच्छन्ति तत्र पश्यन्ति । तद्विरुक्ताः सांख्यसमयाः । आध्यात्मिकाश्च तत्प्रकृत्यादात कालमाग्याख्याः वा स्याद्विषय
 योपरमात्तपंचवत्तद्विधोभिहिता इति आस्यार्थः शास्त्रात्प्रकृतिप्रकृत्योर्विवेको ज्ञाततत्साक्षात्कारस्तद्विरुपः प्रकृतेः परिणामः सच सप्रमेव परिणामक्रमेणाम
 विषयति किं ध्यानायासेनेति प्रकृत्याख्यातद्विरुप इत्युच्यते । एतावतापि नैकतया सर्वस्याप्यनायासेन विवेकस्याप्यपत्तेरनर्थः प्रव्रज्याविधिः सादतस्तन्मात्रेण कृत
 कृत्यता किं ध्यानेनेत्यपारानाख्यातद्विः सलिलमित्युच्यते प्रव्रज्यापि कालविशेषायेनैव कैवल्यहेतुरित्यलमुक्तमतयेति तस्मीमवस्थाने कालाख्यातद्विः ओद्य

अदृष्टतोनुपायाच्चप्रतिसंधेश्वकर्मणाः न तेन मर्त्याः पश्यन्ति पेन गच्छन्ति प २०

इत्युच्यते । का नोपि पूर्वपरापवशादेव विवेकसाक्षात्कारं मरालसापस्यानां चालानामिवर्जपि सति किं ध्यानायासेनेति तुष्टिर्भाग्याख्यातद्विरुपेनोच्यते । सैवेह मुख्यत्वाद्
 दृष्टत इत्यनेन गृहीता अनपेक्ष्यं स्यात्तद्विना माहेपतोला भादिति विषयां यंच तेनैवैरण्यारापि पंचवत्तत्र जनेडुः खं दृष्ट्याया उपरतिः सा पापं राजचोए
 दिनाधननाशेडुः खं दृष्ट्याया साहपारं भोगेनापि धननाशं दृष्ट्यायडुः खं तज्जा उपरतिः पारापारं भोगेपि हृदित्वादिदोषदर्शनाया उपरतिः सा पुनर्मांभः नानु य
 इत्यभूतानि भोगः संभवतीत्यायेन भोगे हिंसादोषदर्शनाया उपरतिः सा उन्नमांभः एवं विषयो परमात्तपंचवत्तद्विधोचकर्मप्रतिसंधिशब्देनोच्यते एवं न वत्तद्विधः
 तन्मात्रेण कृत्यतां मन्वानस्य उपायेष्वप्रवृत्ते एतददर्शनं भवतीत्यर्थः २० ॥

त१

त३

मो०
१०३

१०३

व१

ग२

कदाचित्तेनैकं नित्याध्यानेषु नोपि ध्यानजसिद्धिर्विपर्ययादप्यात्मतत्त्वं न वक्ष्यतीत्याह विषयेषु वेति तत्र प्राप्तिनां स्वाभाविको विषयेषु संगः विषयाश्च हार्दकाशाख्यत्र
स्मलोकगताः शाश्वताः मधुमत्या यो धूमौ स्थितस्य योगिनः संकल्पमात्रोपनताः रमेसत्याः कामाश्च न तापिकानादेहेनोपाधिनाः छादिताः संकल्पादेवाप्यपितरः समन्ति
सुखीत्यादिश्रुतिभ्यः अतो हेतोर्विरक्तो योगी मनसाः सतयोगैश्च यस्सुखं च न सकलकामनिर्गुणनप्राप्य परं ब्रह्म न प्रतिपद्यते न साक्षात् करोति अत्र अत्यदित्यनेन सिद्धिर्
पर्ययोदर्शितः तत्र सिद्धयः सांख्यसमस्तज्ञाः ऊहः शब्दोध्ययनं दुःखविद्यानाः स्वयः सत्त्व्यासिः दानं च सिद्धयोर्धौ सिद्धेः पूर्वोक्तशक्तिविवर्ति। अस्यार्थः ऊहः वितर्कः श्रु
तस्यार्थस्य युक्त्या चिंतने मननमित्यर्थः शब्दः शब्दज्ञानं मोक्षशास्त्रस्य उपक्रमोपसंहारयोर्यालोचनया तात्पर्यज्ञाने अध्ययन उपनिषद्ग्रन्थस्यावासिः आध्यात्मिकाधिभोतिना
विदेविकभेदेन त्रिविधं दुःखमतस्तद्विद्याना अपि त्रयः तात्त्वभूत्याः सिद्धयः तथा सत्त्व्यासिः परविद्याप्रसदाचार्यलामः दानं वित्तमुद्दिज्या विवेकप्राप्तिः दैर्घ्यो धनेदस्य
विषयेषु वसंसर्गाश्च न स्पवदर्शनात् मनसा चान्पदाकांक्षन्परं न प्रतिपद्यते २१ ॥

रूपं एता अष्टौ सिद्धयः तत्र ऊहशब्दोध्ययनसत्त्व्यासयः तारं सतारं तारतारं तारत्वं संकंचेति क्रमेणापीयंते दानाद्याश्च तत्त्वस्तस्य मुदितं प्रमोदो मुदितं मोदमाना इति वर्गीयंते
एतास्तु प्रज्ञाप्रसादसोपाभता अपि कुपो गिनं प्राप्य विपर्ययलफलासु तदिरमुक्तं सिद्धेः पूर्वोः कुशस्त्रिविधः सिद्धेर्मां हर्कैरिग्या अंकुशश्च निवा २ कस्त्रिविधः
एको विद्यादिः पंचविधो विपर्ययः द्वितीयाः शक्तिः सा च एकादशे दिव्यं धाः सत्त्वुदिव्यं धैर्यशक्तिसिद्धिस्तत्ताविराज्येय एकादशे दिव्यं धाः तृतीयां पूर्वोक्तानां सिद्धीनां
चान्तोक्तानां विपर्ययात् सत्त्वुदिव्यं धाः तत्र गोवलीवर्द्धमायेत तृतीः पृथक्त्वविपर्ययाशक्तितत्त्वयस्त्रिविधोऽंकुशः मनसा चान्पदाकांक्षन् नित्यनेन सचितः २१ ॥ ॥

मो०

१०३

तत्राप्यस्याकांक्षयाहेतुमाह। गुणानिति गुणान्वयिष पानपतपस्मात्परं निर्विषयं। गुणार्थिनः पुरुषाः २२ अतिमोक्षाद्यगुणासक्तायामगिगम्यान्विषयान्नाश्रुवेतीत्याह
गुरोरिति। उभयेषां तत्पत्वेऽपि आंतरैर्गुरोर्ब्रह्मणः स्वरूपभेदेः सत्यकामलादिभिः परं उपलक्ष्यते धर्मेनेवाग्निशाखायेगो वेति उभयेषां त्वेपि आंतरैर्गुरोर्ब्रह्मणः स्वरूपभेदेः
सत्यकामलादिभिः परं उपलक्ष्यते धर्मेनेवाग्निशाखायेगो वंदकलामित्याह अनुमानादिति २३ अत्र स्थानुभवं प्रमारापनि सहेराध्याननिशितेन दृश्यते त्वया बुद्ध्या स
या ४ हने स ह्मदर्शिमिति श्रुतेः शब्दश्रोत्रगंधघ्राणादियुक्ताशप्रकाशकयोः आकाशभूमादिरूपैकोपादानकत्वनियमात् उपादानोपादे पयोश्चामेदातवरादिरूपं मन

गुणान्पदिह पश्यंति तदिच्छंत्परेजनाः परं नैवाभिकांक्षंति निर्गुणात्वाद्गुणार्थिनः २२ गुरोर्यत्त्ववैर्युक्तः कथं विधात्परागु
णान् अनुमानाद्विगतं यंगुरोरवपवैः परं २३ सहेमे रामनसा विघ्नोवावावक्तुं न शक्नुमः मनो हि मनसा ग्रासं दर्शनेन च दर्शनं
२४ ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा मनसा वैरियायाममहं प्रतिपद्यते २५ ॥ ॥ ॥

स्ववक्तुर्गदिरूपेण मनसा यथा यत्नते। एवं दृष्टये अपि दर्शनेमात्रोपादाने दर्शनादभिलेख्यार्थः २४ ईदृगभेदयहेतुमनुभवमेवाह। ज्ञानेनेति ज्ञानं ब्रह्मात्माकारधी
ष्टतिः तथा बुद्धिदेहाद्यात्मधर्मकलुषितां निर्मलीकृत्य सर्वसंशयहीनां कृत्वा। तथा च श्रुतिमिथ्यते तदयं यिच्छिच्छंते सर्वसंशयाः क्लीपंते वासकर्मणि तस्मिन् दृष्टे पराव
रेति। तथा बुद्ध्या मनोपि संकल्पात्मकं संकल्पसंकल्पकरूपेण संप्रादौ स्थितमिति निश्चितम्। तथा जाग्रत्कालेपि मनसा रं दियग्रामं शब्दादि सहिते मनोमात्रमिति
निश्चितमपिलोमक्रमेणाहं हं रतीति व्युत्पत्त्या दृष्टदृश्येपीणा मितपाविकारौ न द्विनां चिन्मात्रं दर्शनं प्रतिपद्यते २५ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

किं २

मो.
१०४

104

बुद्ध्याचरमहत्याभ्यानपरिणकोत्पयाहीनः निर्हेत्तिकः मनसाविचारकमेनसमरुः पूर्वमिति शेषः अत्रगामननवानित्यर्थः निराशिषं आशीरषासप्रार्थनातद्रहितं स्वेनैव रूपे
ण यममनंदत्वात्। निर्गुणं आत्मानं उपैति प्राप्नोति। विलोप्यमानाः आशीर्भिणकुली। क्रियमाणाः पथावायुः काष्ठांतर्गतं वह्निं तोहीययति तत्पुनर्नित्यमेतेपि अंतःस्यमात्म
नैव जंतीत्यर्थः २६ अक्षमेवार्थे स्पष्टयति। गुणोति विषयाणामादाने आभिमुख्येन स्वदेन आत्मविषयविलापने कृते सति मनः बुद्धिपराय बुद्धिः बुद्धये कृपाय तद्वत्

बुद्धिप्रहीणो मनसा समुद्भूतो निराशिषं निर्गुणमभ्युपैति परं जंती ह विलोप्यमाना कृताशतं वायु रिवंधनस्य २६ गुणा
दाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरा वराभ्यां अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो गुणापाये ब्रह्मशरीरमेति २७ ॥ ॥

तस्मै तत्त्वासये भवति तेषां गुणानां विप्रयोगेष्ट्यक्ते अग्रहणे सति मनः सदा सर्वस्मिन् पिपुगे बुद्धये कृपाय दवरं बुद्धिकल्पितं ब्रह्मलोकांतमैश्वर्यं अवीच्यं तमनैश्वर्यं च
तत्त्वासये भवति अनेन प्रकारेण विधिना। वंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मनश्चादिवचनेन गुणादाने संप्रवृत्तः ब्रह्मशरीरं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति शरीरमिति पाटेशा
रीरो जीवस्योर्ब्रह्मशरीरयो रमेदे सामानाधिकरणं २७ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१०४

मो०

१०५

105

स१

व्यक्तेन वक्षणाहलङ्कारो भेदाभावाद्देहो न घटत इति विवृतिविवृत्त्या येनोपाधिक एव तयोर्भेदः स चोपाधिभूताया अविद्याया निवृत्तौ निरवशेषेण लीयत इति युक्तमुक्तं
वक्ष्यशरीरमेतीति। न चैवं विधे आत्मनिकुतोदः खितपतीति शिष्याशंका हतैरेवेति तैः प्रसिद्धैः आकामरूपत इति ह्येवः जलसूर्यमापनमयैवात्मनि दुःखित्वादिति
अमर्याह ग्लायद्विर्वाशह उपमायै ग्लायन्निव आवर्तने लोकहृये संवरति घटाकाशवत्। तथा च सत्त्वं अतएवोपमा सूर्यकादिवदिति। सूर्यप्रति कृतिः प्रति
विवसूर्यः आदिपदाद्दुदाकाशः तथा चात्मनि भेदगतिं वचारयंति श्रुतयः यथा स्यं न्योति रात्मा विवस्वानयोभिन्नावद्भूधैको नुगच्छन् उपाधिता क्रियेन
भेदरूपो देवः हे वैश्वमेतो यमात्मा घटसंघतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोषम इत्यादयः १८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम

१०५

सर्वेति। अयंचिदाभासः देहलिंगशरीरं प्रासः पंचभूतानि स्थूलदेहाकारेण परिणतानि तदा अयमस्य अस्ति परमेणा विवर्धते न अंतर्गता मिताहीनः सत्त्वगुण
निगतिरूपलङ्घनं किमपि कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः कुतः असामर्थ्यात् कुत्र कर्मणो कर्मकर्तृमित्यर्थः ह इति श्रोतां प्रसिद्धिं एव तेवसाधु कर्मकारयतीत्यादि कां धोत
यति। अयं भावः जलसूर्यधराकाशयोश्चावलग्नगमने इवात्मनि उः खित्वादिकं भासमानमपि परमार्थतो नास्ति नाप्यस्य तत्परिहारे सामर्थ्यं मस्ति उपाधिपक्व
पातित्वात्। उपाधेश्च प्राक्कर्मानुरोधीश्वरेच्छया चेष्टा अयत्नात् अतो न तर्कामित्वं चेश्वरस्य युक्तमिति २५ न तत्प्राधान्यं तर्कामिगोः अनादित्वान्नित्ययोः प्रवर्त

सर्वैरयं वैदियैः संप्रयुक्तो देहं प्रापः पंचभूताश्च यः स्यात् तासामप्यहिच्छतिकर्मणो हहीनस्तेन परमेणाप्युपेन २५
य्यानरः पश्यति नांतमस्यात्यंतश्चास्माभवितावेति विधिः परं न पंती ह विलोप्यमानं यथा स्रवं वापुर्वागवस्थं ३०

प्रवर्तकयोः सतोः कथंविहाभाससदः स्वानुक्तिः स्यादित्याशंकाहृष्ट्येति यथाऽनैरदृष्टेपिरशिव्याच्यं तोलित्वविमुद्रयत्वात् । एवं हः स्वसंततोऽप्यंतोक्ति
जमत्वात् यथावावायुरागं विस्थंतरगादिकं यथाश्चवं यथा प्रवाहं वायुनैव लोच्यमानं इतस्तत्त्वमानं वायुरेव यं पारं नयति । एवं कर्मवापुभिः ज्ञत्त्वमानं समाप्त
मुद्रस्थं जीवपोतं कर्मणोपेव चित्तश्रद्धादिजननद्वारा यं पारं नयतीत्यर्थः यथोक्तं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयस्ति संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां ३० ॥

मो०

१०६

106

यथास्यैश्वरीनामुदयास्तमयाएवंचैतन्महासागपिस्तत्साहदिकाकरदति। गुणां शिमंडलेन जगद्व्यापित्वं वंजीवः सत्त्वं च विज्ञमुद्धोस्तानोदये सति रविदिववरसंसार
योदयोपश्यतीत्यर्थः निर्गतः विशेषवानसत्त्वित्वादिधर्मवानश्च हंकारेयस्मात्तमनिर्विशेषवान् ३१ एक एतार्थमुपसंहरति अनागतमिति अनादौ संसारसर्वमपि
सत्त्वं प्रकृत्यस्यैव विजन्मनिवासमेवातिरुद्धं सत्त्वं अनागतं आगतमिति ह्युपयोगात् स्वयंभुवं अजन्मं जन्मसावश्यविनाशित्वात् प्रभवस्य स्मात्तनिधीयते
लीयते स्मिन्कार्यजातमिति प्रभवनिधानं एवमपि अव्ययं प्रधानवन्नपरिणामिनित्यं परिणामिनो नाशवश्यभावेन नित्यं त्वायोगात् सनातनं यदमृतं
आदिमध्यांतश्चैव मोक्षस्वरूपं अनादिमध्यांतमित्यपि पाठः अप्येनाशहीनं यतः क्रवं अविचाल्यं ईदृशं प्रत्यगभिन्नं वस्तु निचाप्यज्ञात्वात् तत्वेदप्रसिद्धं परं अ

दिवाकरो गुणमुपलनिर्गुणोपथाभवेदपगत रश्मिमंडलः तथा सौमनिरिह निर्विशेषवानसनिर्गुणं प्रविशति वस्तु
वाच्यं ३१ अनागतं सक्तवतां परंगतित्वं भुवं प्रभवनिधानमव्ययं अनादिमध्यांतमव्ययं क्रवं निचाप्यतत्परम्

मृतत्वमश्नुते ३२ गंतौ मोक्षधर्मेषु मनुहहस्यतिसंवादः ॥
गौणं अमृतत्वं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति अपामसो मुममृता अमृते
निकर्मप्राप्यमप्यमृतत्वं अश्नुते तच्च गौणं कर्म तस्य नित्यलायोगात् तदधेह कर्म नित्यो लोकः स्वीयत एवमेवामुत्र प्रणतिनो लोकः स्वीयत इति अत्रैव यथाहुः
आभूतसंज्ञं स्यात्तममृतत्वं हि भाष्यत इति। मुत्वा ममृतत्वं प्राप्तकृत्तनपुनरावर्त्तते संसारमंडले। तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टं नित्यं सत्त्वं मोक्षाख्यं सतः सिद्धमप्य
ज्ञानादप्राप्तमेव कंठगतविस्मृतवामीकरवत्प्राप्त्यं अज्ञानापगममात्रेणेति सिद्धं ३२ इति नैलकंठे योगभावादीपेशोत्तमोक्षधर्मेषु मनुहहस्यतिसंवादार्थ
प्रकाशो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

राम०

१०६

पूर्वाध्यायान्ते निवाप्य तत्साममन्त्रमनुतेति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोहहेतुमुक्तं तत्र निगुणदर्शनं सगुणज्ञानपूर्वकमिति मत्वा सन्निहितं श्रीकृष्णं प्रागेव म
हर्षीणां मुखात्तरमात्मायमिति ज्ञानं नराणां सत्त्वादाय कृष्णतत्त्वं प्रकृतिपितामहेत्यादिना ननु इह पंडरीकाक्षपदेन विग्रहमुपलक्ष्य तत्राच्युतत्वादिवि
शेषाप्रसंगं न हि कृष्णशरीरं गृह्येरेवोत्पन्नमिति यद्वै पि पण्डितानां जन्मविनाशवत्त्वान्न तत्र विग्रहस्यापि तद्वत्त्वं प्रत्याख्यातं शक्यं विग्रहाविवक्षायां त
स्माकमप्यच्युतत्वादिकं समानमिति किं पंडरीकाक्षेति विशेषणं नेति चेत् अत्र मः भूवी जां कुरुत ह फलोपमानि पंच पसेश्वररूपाणि शुद्धसवलसूत्रविगटनि
सुसंज्ञानि यथाष्टधिया मोषधयः संभवंतीति श्रौष्टं ज्ञानगुणेन भूतत्वायां चित्तितदनतिरिक्ता बीजादितत्पामायाशवलोदयः संतितत्र ह्वाकुरुमपि
त

युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ पंडरीकाक्ष मयुजं कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रमवाच्यं १

पि फलं च ने कवी जगर्भत्वात् बीजां कुरुत ह भो महत्तरं एवं विस्वाख्यं विग्रहवद्वापि अनेकशवलादिगर्भत्वात् ईशसूत्रविगटो महत्तरं अतएव चंद्रो गेयादिना
उरुपंडिरापश्यमश्रुर्हिणपकेश इव विग्रहयुग्मे विशेषपितृत्वात् सपक्षे सामवगेष्मावित्तितदंगुलिपर्वत्वेन कृष्णमशशभिहितः कृत्स्नः प्रपंचो निरूपितः न च तस्मा
मूर्तेरनित्यत्वं शक्यं देवानां कार्यमिदं विमर्शयति सायदा उत्पत्तेति तदालोके सानित्याप्यभिधीयत इति जीवा हृष्टानुरोधेन नित्याया अपि तस्या आविर्भा
वतिरोभावावेव उत्पत्तिरप्यशब्देन व्यवहियेतेत्येतस्मात् सार्थस्य प्रतिपादकेनागमेन विरोधान् अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तं तस्मात् पंडरीकाक्षे पच्युतत्वादि
कं विशेषणं पुनस्तत्त्वं तत्र अच्युतं रूपं हीनं कर्तारं अर्थात् कार्यमात्रस्य अकृतं उत्पत्तिर्हीनं विष्णुव्यापकं बीजफलमायेन कारणस्यापि कारणत्वात् अतएव भूतानां
वियदादीनां प्रमवाच्यं योनिं १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१०७

अपराजिते देहादि धर्मैर्जातिभिरिति शेषः १ जन्मजः जन्मात्तावचनात् २ महत्तमाहात्म्यं ३ भगवान् ऐश्वर्यसमग्रस्य ज्ञानस्य यशः सः श्रियः वैराग्यस्य धर्मस्य
धर्माभ्याम् इतीगनेत्यक्त रूपं बहुवाचनं ईश्वरोत्तर्यामी प्रभुः राजवद्वहिः स्थित्वानियंता विभुर्जायकः ५ किंत्विति पानिकर्माणीत्यत्रोक्तसंबन्धः अनेन तमपि हो

107

नारायणं हृषीकेशं गोविंदं मया पूजितं तत्त्वेन भरतश्चेष्टश्रोतमिच्छामि केशवं भीष्म उवाच श्रुतो यमर्थो रामस्य जामरस्य
सजस्यतः नारायणं च देवर्षेः कृष्णं द्वैपायनस्य च ३ अमितो देव लज्जातवाल्मीकिश्च महातपाः मार्कंडेयश्च गोविंदं
कथयत्पद्मे महत् ४ केशवो भरतश्चेष्टभगवानीश्वरः प्रभुः पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ५ किंतु यानि
विदुर्लोकैर्द्रोणाः शार्ङ्ग-धन्वनि महात्मनि महाबाहो अष्टात्तानि पुथिष्ठिर ६ यानि बाहुर्मनुष्येभ्योऽपराविदो जनाः
कर्मणि त्विह गोविंदे कीर्तयिष्यामि तान्यहं ७ महाभूतानि भूतात्मा पुरुषोत्तमः वायुर्जातित्तथा वायः खंचगां चान्
कल्पयत ८ समष्ट्वाष्टयिर्वीचैव सर्वं भूतेश्वरः प्रभुः अश्वेशयने च के महात्मा पुरुषोत्तमः ९ ॥ ॥ ॥

महात्म्यं लेशतो वक्ष्ये इति भावः ७ भूतात्मेत्यादिना क्रमेण पदत्रयोक्तानां वाचादिमहाभूतकत्वं सामानाधिकरण्यात् भेदश्चोक्तः ८ तत्र तत्स्वातदेवानुप्रावि
शदिति श्रुते ईश्वरादिप्रवेशांतां ऐंशी सुष्ठिमाह। स इति। चान्वादीनां अस्मत्प्रायः पुरुषवत्पदं तत्क्रतोर्ब्रह्मण्युदेहेषु ९ ॥ ॥ ॥

राम०
१०७

नायहादिविमोक्तानां जैवीरुचिमाहसर्वेत्यादिनां ततो मयः वासनामयं जाग्रदसनामपेक्षप्रदृष्टिने जसपदप्रयोगात् तस्मिन् समये देहे संकर्षणं अहंकारं १० मनसा
सहस्रकल्पयदिति पूर्वेषां संबंधः सः मनस्को हंकारः सोहमित्येवाहंकारो हं नामा भवदित्यहंकारस्य हि मुक्ता सोपि भेदसत्ता मनेति तदेव वादेन भया रत्यादिर्मनोधर्म
समप्रवृत्तात् तत्तद्विवेकगता सैवो ब्रह्मरूपानि सृष्टिर्नित्यः सन्नमृतानमृजतेति श्रुतिसाम्यात् पिजीवस्य सृष्टिप्रकाशमिदमित्यवसीयते ११ नाभ्यां पद्ममिति
समवदहिरिव भासमानमपि अंतरेव ब्रह्मा उमिति मानसत्वात् नृपेति दृष्टिं तां नाभ्यामुपरिति दृष्टि विप्रस्यायतनं महदिति श्रुतेः १२ पुष्करे नाभिके मले अथ यदि

सर्वतो मयं सिंछयानः प्रसूतो जमः सोऽयं सर्वभूतानां संकर्षणं कल्पयत् १० अंशं यं सर्वभूतानां मनसती दृश्युम ॥
सधारयति भूतानि उभे भूतमविष्यती ११ ततस्तस्मिन् महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि भास्करपुति मंदेये नाभ्यां पद्ममजापत
१२ सतत्र भगवान् देवः पुष्करे भाजय निशः ब्रह्मसमभवत्तात सर्वभूतपितामहः १३ तस्मिन् अपि महाबाहो प्रादुर्भूते महा
त्मनि तमसं पूर्वतो जज्ञे मधुर्नाम महास्रः १४ ॥

हमस्मिन् ब्रह्मणो रदहं पंडरीके वशमेत्यादि श्रुते रंतरे मेव पुष्करमिह प्रतिपन्नं न वा त्वं ब्रह्मणो यलब्धिस्थाने शरीरे दहं स हं समनस्को हंकारः पुष्करस्थित्वा ब्रह्मा सर्वम
नस्त्वष्टा समभवदिति संबंधः लक्ष्यपंडरीकादौ निरुद्धं मनस्य सर्वं चरित्यसहृदावेदितं १३ तस्मिन्निति एवं ह्युपंडरीके ब्रह्मणा आविर्भावमिति तमोगुणकार्यभूतो म
धुर्नाम तया पर नामा योगविघ्नदैर्न दिनलयाभ्यामात्तुर्वतोः नादिर्ब्रह्मणा साप आविर्भवति १४ ॥ ॥ ॥ ॥

इतराः कश्यपस्त्रियः व्यजापंतावजनपंत २८ प्रधाय आलोचयः मधुसूदनः पृथिवीमिति पृथिवीस्य सर्वभूतोपलक्षणं ३० शतं शुभं ३१
तिष्ठ

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुराणकीर्तिर्महायशः मारीचः कश्यपस्तान्तसर्वासामभवत्पतिः २१ उत्पाद्यतमहाभागस्तासामवरजादश द
हौधर्मायधर्मज्ञोदहएवप्रजापतिः २२ धर्मस्यवसवः पुत्रारुद्रश्चामिततेजसः विश्वेदेवाश्चसाध्याश्चमरुत्वेतश्चभारत २३ अप
राश्वययीयसस्ताभ्योनां सप्तविंशतिः सोमस्तासामहाभागः सर्वसामभवत्पतिः २४ इतरास्तव्यजापंतगंधर्वीरुत्तरगान्धिजा
न गाश्वकिंपुस्तयान्मत्स्यानुद्धिजांश्चवनस्पतीन् २५ आदिन्यानदिर्ज्ञेदेवश्रेष्ठान्महावलान् तेषांविष्मर्वा मनोभूद्भौविंदस्वा
भवत्पुत्रः २६ तस्यविक्रमगाच्चापिदेवानां श्रीर्यवर्द्धत दानवाश्चपरामृतादैतेयीचासरीपजा २७ विप्रचित्तिप्रधानांश्चदानवान्
सृजहन्ः दितिरासर्वानुसरान्महासत्त्वानजीजनत् ३८ अहोरात्रंचकालंचयथर्जुमधुसूदनः पूर्वाह्णंचापरारह्णंचसर्वमेवा
नुकल्पयत् २९ प्रधायसोसृजन्नेद्यानतथास्यावरजंगमान् पृथिवीसोसृजद्विष्वांसहितांभूरितेजसा ३० ततः कृत्स्नोमहामा
गः पुनरेवयुधिष्ठिर वाह्मणानांशतंश्रेष्ठंमुखाद्देवासृजत्पुत्रः ३१ वाह्मणां हविर्यशतंवैश्यानामरुतः शतं पद्भ्यामृदशतंचैवके
शवोभरतर्षभः ३२ ॥

मो०

१०९

109

धातारं समसहंकारं ३३ ततस्त्वचतर्मुखादपोजाता इत्यहवेदेत्यादिना ३४ समवर्तिनं यमं समवर्ती परंतु इत्यमरः ४५ ॥ ॥ ॥

ससंवचतुरोवर्णास्ममुत्पाद्यमहातपाः ३५ अथ हं सर्वभूतानां धातारमकरोत्यपं ३६ वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणाममितवृत्तिं मृत
मातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोमसृजत ३७ शसितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनं असृजत् सर्वभूतात्मानि धिपं बधनेश्वरं ३८ या
दसामसृजन्नाथं ३९ वरुणं च जलेश्वरं वासवं सर्वदेवानां मध्यक्षमकरोत्यमुः ४० यावद्यावदभूच्छुद्धदेहधारयितुं प ८
नृणां तावतावदजीवं स्तेनासीये मकृतं भयं ४१ न चैषां मेषु नो धर्मो बभूव भरतर्षभः संकत्या देववैतेषां मम तस्य मुपैघते ३८ त
तस्वेतापुगे काले संस्पर्शजायते पुजा न तस्य भूमे मेषु नो धर्मस्तेषां मपि जनाधिप ३९ द्वापरे मेषु नो धर्मः पुजानामभवत्पुनस्तथा क
लिपुगे राजद्वंद्वमापेदिरेजताः ४० एष भूतपतिस्तान् सध्यक्षं श्वतथोच्यते निरपेक्षां श्वकौंतेय कीर्त्तपिष्यामि तच्छृणु ४१ दक्षि
णायथ गामिभ्यः सर्वे न श्वरांश्चकाः गुहाः पुलिंदाः श्वराश्च कामश्चकैः सह ४२ उत्तरायथ जन्मानः कीर्त्तपिष्यामि तानपि यौनकां
वोजगांधाराः किरातावर्वरैः सह ४३ एते पापकृतास्तान् वरंति पृथिवीमिमां श्रुत्वा कवलगद्ग्राणां सधर्माणो नराधिप ४४ नैते कृत
पुगे तान् वरंति पृथिवीमिमां त्रैताप्रभृतिवद्वृत्ते ते जना भरतर्षभः ४५ ॥ ॥ ॥

पु३

राप०

१०९

सुवमिति प्रादुर्भूतो नित्यमिह एव स न तत्त्वमस्य भूतः अत एव भूतो तत्तिगित्यध्यापनामसंगच्छते महात्मना श्रीकृष्णेन हेतुना ४४ विग्रहविशिष्टस्य कृष्णस्य प्रति पादि
तेन गुहे तुल्यमुपसंहरति एवमेव इति केवलमानुषो न अपि तत्परमात्मेव अत एव अचिंतः ४५ भूतो तत्ति स्वयं चिंतः ॥ पूर्वध्याये कृष्णमाहात्म्यमुक्तं तत्र ध्यात

ततस्तस्मिन् महाघोरे संव्याकाल उपस्थिते राजानः समसजंत समासाधेतरेतरं ४६ स्वमेव कुरुष्वेष्टप्रादुर्भूतो महात्मवान् देवदे
वर्षिणश्च नारदः सर्वलोकहृक् ४७ नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेनेन राधिप शाश्वतत्वं महावाहो यथावद्व्रतं तर्षभ ४८ स्वमे
व महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः अचिंत्यः पुंडरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ४९ शांतो मोक्षधर्मेषु सर्वभूतोत्पत्तिः ॥
युधिष्ठिर उवाच के पूर्वमासमंततः प्रजानां भर्तृ तर्षभ केवर्षयो महाभागादिकृपमेकशः स्मृताः १ भीष्म उवाच श्रूयतां मरुतश्चेष्ट
यन्मां त्वं परिपृच्छसि प्रजानां पतयो ये स्मिहि कृपे च र्षयः स्मृताः २ एकः स्वयं भर्तृ गवान्नाथो ब्रह्मा सनातनं ब्रह्मणः ससवै पुत्रा म
हात्मानः स्वयं भुवः ३

प्रतिपत्ताः कामादयश्चांतरः शत्रवः सन्ति तेषां प्रशमाय पूर्वेषां गुरुणां स्मरणं कर्तव्यमित्येतदर्थो यमध्याय आरभ्यते अततो मासं मयतम सोमाज्योतिर्गुमेवेति वेदेऽत्र
भारोहं ब्रह्मा ब्रह्मा त्वं सर्वं साधारणेन योगो हायजसोऽयं सर्वदिग्गता विद्वान् शमयतीति दिशंस्त्वत्तिकमित्यस्य नाम के पूर्वमासमंततः पश्चादिकृपो जनासृष्ट

मो०

११०

प्रदेशः प्रदिशंति आज्ञापयंतीति प्रदेशः शनिशीलादत्यर्थः प्रभावनाः प्रकर्षणात्प्रकारः १५ ॥ ॥ ॥

मरीचिरांगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वशिष्ठश्च महामागः सहशो वै स्वयं भुवा ४ सप्तवह्मणा इत्येते पराणो निश्चयं गताः अ
त ऊर्ध्वं प्रवह्मामि सर्वानेव प्रजापतीन् ५ अत्रिं वंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश
दशानां तनयत्वे को दहो नाम प्रजापतिः तस्य हे नाम नीलो के दहः कर्तृत्वोच्यते ७ मरीचिः कश्यपः पत्रस्तस्य हे नाम नीलो स्मृते
अरिष्टनेमि रित्येके कश्यपे तपरे विदुः ८ अत्रै सैवौरसः श्रीमान् राजनसो मरुचवीर्यवान् सहस्रं यश्च दिव्यानां पुगानां ययुषामि
ता ९ अयमावैव भगवानपेवास्पतनया विभो एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः १० शशविंदोः स्वभार्याणां सहस्र
णि दशा व्युत एकैकस्यां सहस्रं तनयानामभूज्जटा ११ एवं शतसहस्राणि दशतस्य महात्मनः पुत्राणां च नते कंचिदिच्छं सन्त्य
जापति १२ प्रजामावहृते विष्ठाः पुत्राणां शशविंदोः स वृद्धिं वंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः १३ एते प्रजानां पतयः समुद्दि
ष्टाय शस्त्रिनः अतः परं प्रवह्मामि देवांस्त्रिभुवनेऽगान् १४ भर्गो शशचार्यमावैव मित्रो यव रुणस्तथा सविता चैव धाता विव
स्वोऽस्ममहावनः १५ त्वष्टा पृथानथैवेदो द्वादशो विष्णुरुच्यते इमे ते द्वादशादित्याः कश्यपः स्यात्संभवाः १६ ॥ ५९ ॥

एम०

११०

स्वजातः स्वयंकामतोः कामतश्चकृतातः अमकृतातश्चमसंसर्गतातः २२

॥ ॥

नासत्यश्चैवदस्यश्चस्मृतौहावश्चिनावपि मार्तंडस्यात्मजावेतावष्टमस्पमहात्मनः १७ तेचपूर्वसराशेतिविविधाः पितरः स्मृताः
नृष्टश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपोमहायशः १८ अजैकपादहर्वुद्येविरुसाहोयैवतः हरश्चक्ररूपश्चत्र्यंबकश्चसुरेश्वरः १९
सावित्रश्चजयंतश्चपिताकीचापराजितः पूर्वमेवमहाभागावसवोष्टौषकीर्तिताः २० एतएवंविधादेवामनोरेवप्रजापतेः तेच
पूर्वसराशेतिद्विविधाः पितरः स्मृताः २१ शीलयौवनतत्त्वमेतथान्येसिद्धसाध्ययोः ऋषभोमरुतश्चैवदेवानांवादितोगणाः
२२ एवमेतेसमान्नाताविष्टदेवास्तथाश्विनौ आदित्याः कृत्रियास्तेषांविशश्चमरुतस्तथा २३ अश्विनौतुस्मृतौश्रद्धौतपस्यत्रे
समास्थितौ स्मृतास्त्वंगिरसादेवावाहगाः इतिनिश्चयः २४ इमेतत्सर्वदेवानांचातर्वर्गपिषकीर्तितं एतान्येपानहस्यापदेवान्म
स्तप्रकीर्तयेत् २५ स्वजादमकृताच्चैवसर्वपापात्प्रमुच्यते यवकीर्तोयैभश्चअर्वावसपरावस्त २६ औषिजश्चैवकक्षीवाच
लश्वांगिरसः स्मृतः ऋषिर्मथानियेः पुत्रः कण्वोवर्हिषस्तथा २७ त्रैलोक्यभावनस्तानप्राच्यांससर्वयस्तथा उन्मुचीविमु
खश्चैवत्वस्तात्रेयश्चवीर्यवान् २८ प्रमुचश्चैवभवाहश्चभगवांश्चदृवतः मित्रावरुणायोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रजापवान् २९

३० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ एवं त्वत्पुत्रं पुरुषं कुरु ॥ ध्यायतः पुरुषस्य च तं राविर्भूतः कृत्स्नः हृद्गतान् कामादीन् योगप्रतिपत्तान् शयतीति च तं मृमिति क्रीड

एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्थिताः किं तां दिशं उधंगुः कवयो धौम्यः परिभ्राधश्च वीर्यवान् ३० एकतस्वद्वितस्वैव त्रितस्वैव मर्षयः
अत्रेः पुत्रस्वभगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ३१ एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशं आत्रेयश्च वशिष्ठश्च काश्यपश्च म
हानृषिः ३२ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः तथैव पुत्रो भगवान् वीकस्य महात्मनः ३३ जमदग्निश्च ससेते उ
दीचीमाश्रिता दिशं एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्त्तितास्तिग्मतेजसः ३४ साहिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः एवमेते महा
त्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशं ३५ एतेषां कीर्त्तनेन कृत्वा सर्वपापात् मुच्यते यस्यां यस्यां दिशि स्थेते तां दिशं शरणागतः ३६
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च महानवतेज ३७ शान्तौ मोक्षधर्मेऽपि दिशं स्वस्तिं कंताम पुषिष्टिः उवाच पितामहमहाप्राज्ञपुषि
सत्यपाक्रम श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन कृत्स्नमव्ययमीश्वरं १ यच्चास्पतेजः समहश्च कर्मप्रसक्तं तन्मोसर्वं यथा तत्संयुहितं
॥ पुहवर्षभ २ तिर्यगो निगतो रूपं कथं धारितवान् पुभुः केन कार्यं निमर्गेण तमाख्याहि महाबल ३ ॥ ॥ ॥

नास्तेन ध्यायेवर्हि स्वापिका मुत्वेन प्रतिपाद्यते पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना १ १ १ १

॥ ४१ ॥
 एषिर्वीरुद्विवासावीजानां हेतुभूतां दानवैः कामक्रोधाद्यैरभिसंतीर्णा व्यासां १३ वराहरूपिणां श्रेष्ठकृतयोः तत्ररूपितं अविर्भूतं शीलमसतः अहः ॥
 नीलपद्मं च पुराहं गयां यातो मां के देवाश्च मे स्थितः तत्रापश्यन् मुनिगणान्समासीनाम् महत्स्रगः ४ ततस्ते मधुपर्कं गच्छन्तं च
 क्रूरयोमपि प्रतिगच्छन्तं पृजं प्रत्यनं रम्यं नहं ५ कथं वा कथितान् तत्र कथयेन महर्षिणाः मनः क्वादिनी दिव्यातामिहेकमनाः
 ॥ ६ ॥ पुराहं नवमुत्पादिको धलोभसमचिताः वलेन मत्ताः शतशो नरकायामहास्रगः ७ तथैव चान्ये बहवो दानवा यदुर्मदाः
 न सहंते स्म देवानां समद्विनामनुजमां ८ दानवैरर्घ्यमाना लोके देवा देवर्षयस्तथा न शर्मन्ते विरेगजचिरमानास्ततस्ततः ९
 यिर्वीमांते रूपान्ते समपश्यन्ति द्यौकसः दानवैरभिसंतीर्णां धीररूपैर्महाबलैः १० भारतीमपहृष्टां चतुः खितां संनिमज्ज
 तीं अथादिनेयाः संवत्स्रावद्भागमिदमब्रुवन् ११ कथं शक्यामहे ब्रह्मन दानवैरभिमर्दनं स्वपंभूतान् वा वेदं निरशेषं
 विधिर्मया १२ तेवरेणाभिसंपन्ना वलेन च मदेन च नावबुध्यन्ति समूहा विष्णुमत्यक्तदर्शनं १३ वराहरूपिणां देवमध्वर्युम
 मरैरपि एष वेगेन गत्वा हियत्र ते दानवा धमाः १४ अंतर्भूमिगता धीरा निवसेति सहस्रशः शमपि मयि तत्तु त्वान्न ह्युः सारमज्जमां १५
 हसकतवाचितं अद्रः खः कृता वित्पादिषु हं १६ १७

सो.

११२

॥ २

सनातनसंमतं अतिमत्तानुग्रहं वेष्टति सनातनं सनादनस्येहितेदकारस्थानेन कारेनेरुक्तः स्पष्टार्थो ध्यायशेषः २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमास्थितः अंतर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दिति जायति १६ दृष्ट्वा वसहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्व
ममानुषं प्रसृत्य तस्मात्सर्वसंतस्थः कालमोहिताः १७ ततस्ते समभिद्रुत्य वाराहं जग्दुः समं संक्रुधाश्च वराहं तं व्यकर्ष्य
तसमं ततः १८ दानवैश्च महाकायामहावीर्यवलोचिताः नाशक्रुवंश्च किंचित्तेतस्य कर्तुं तदा विभोः १९ ततो गच्छन् वि
स्मयं ते दानवैश्च भयं तथा संशयं गते मात्मानं मे निरेव सहस्रशः २० ततो देवा विदेवस्य योगात्मा योगसापथिः योगमा
स्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम २१ विननादमहानादं ह्येकं भयं दत्त्वा नवान् सनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश
२२ तेन सनादशब्देन लोकानां ह्येकं भयं आगमत् संत्रस्ताश्च भृशं लोकैर्देवाः शक्रपरो गमाः २३ निर्विवेकं जगन्नापि बभूवा
तिभृशं तदा स्यात् सर्वं जगमं चैव तेन नादेन मोहितं २४ ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः यैस्तर्गता सवश्चैव विस्मृतैः
प्रमोहिताः २५ रसातलगतश्चापि वराहः क्षिप्रं दशदिग्भ्यः खुरैर्विदारयामास मांसमेवो स्थिं संचयान् २६ नादेन तेन मह
ता सनातन इति स्मृतः पद्मनाभो महायोगी मूलाचार्यः स भूतगर् २७ ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपादेवन् तच्च गत्वामे
हात्मानमनुश्चैव जगत्पतिम् २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

११२

३६ पंचविंशः॥ ॥ एवमध्यायत्रयेणार्थश्चरणो ध्यानमुक्तं येन शीघ्रतरं योगः सिद्धतिर्योगांतरायाश्च व्याधिः स्तुतः शोभते ॥ अथेदानीं प्रधानभूतं योगमेव ज्ञेयं ॥

नाशेयं कीदृशो देव नैनं विघ्नवपंप्रभो को सौ हिकस्य दानादो येन विद्वलितं जगत् १८ देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य ते जसा
एतस्मिन् नंतरे विद्वत्पुंराहं रूपमास्थितः ३२ इतिष्टन्महाबाहो रूपमानो महर्षिभिः ३० पितामह उवाच निदमदाभव पतीन्महा
वर्षामहाबलः एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ३१ सर्वभूतेश्वरो योगी यो निरात्मा तयात्मनः स्थिरीभवत कृष्णाय
सर्वविघ्नविनाशनः ३२ कृत्वा कर्मातिमाश्वेतदशक्यममितप्रभुः समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाधृतिः ३३ पद्मनाभो म
हायोगी महात्मा भूतभावनः न संतापो न भीः कार्याशोको वा स्रसत्तमाः ३४ विधिरेष प्रभावश्च कालः संकल्पकारकः लोकान्
धारयता ते कृष्ण मे युष्मन्तर्भूमि विक्लीडितं माम् ॥ ॥ अधिष्टिर उवाच योगं मे परमं तात मे कृष्ण वद भारत तमहंत न तो ज्ञातमि
च्छामि वृतां वर १ भीष्म उवाच अत्राश्रुदाहरंती ममिति हासं पुरातनं संवादं मोक्षसंपुक्तं शिष्य सगुहणा सह २ ॥ ॥

ज्ञातः पृच्छति योगं मे इति परमं सर्वाजयोगात् परमं निर्वीजयोगं मोक्षसंहेतुं मोक्षहेतुमिति पाठोपायो येन विषयो द्वौ प्रश्नौ तं संयोगं मोक्षं २ २ २

मो.

११३

॥३

कश्चिदिति श्लोकाभां त्रमेरागुरुशिष्योर्गुणादर्शिता ५ त्वं चाहं च कुतः उपादानं कुतो वा निमित्ता इमं नो ह्यस्तु न ह्यित्यतः परं श्रेष्ठं उपादानं निमित्तं वनतमापि त्व
वत्सराणां पणवच्चान्तर्गतिकं ६ भूतेषु पंचसु उपादानकारणेषु समेषु सत्त्वविपरीता विषमाः कथं ह्युपादानं निवर्तते तेषु वेदेषु यद्वा कथं वर्गाधर्मवत्स्या परं ब्रह्मणो व

कश्चिद्ब्रह्मणमासीत्तमाचार्यमपि सत्तमं तेजो राशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेंद्रियं ३ शिष्यः परमेमेधावी श्रेयोर्थी स समाहि
तः चरणा उपसंगत्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४ उपासनात्समन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम संशयो मे महात्कश्चिन्नमेवाख्यातम
हेति ५ कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्पन्न हितस्य कथंच सर्वभूतेषु समेषु हितसत्तम ६ सम्पन्नानि वर्तते विपरीताः कथं उपा
याः वेदेषु वापि यद्वा कथं लौकिकं व्यापकं च यत् एतद्दिह मया तत्सर्वं व्याख्यातमहेति ७ गुरुस्त्वाव श्रुत्वा शिष्यमहाप्राज्ञब्रह्म
स्य मिदं परं आध्यात्मं सर्वज्ञानमागमानावपहस्य ८ वासदेवः परमिदं विद्यस्य ब्रह्मणो मुखं सत्यज्ञानमयो यत्तत्तिति ह्माहम
आजंवे २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हस्यति स वेन यजेत राजा राजसूयं न यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत तस्माच्छ्रेयसेन वक्तुं सत्यादि लौकिकं स्मृतिवाक्यं तादृशं । व्यापकं सर्ववर्गाश्रमसाधारणं न हि स्यात्स
र्वोभक्तानोत्पादिदं मपि कथं हेतुसाम्ये पिकायैव यन्मे किं वीजं तद्गृहीतमर्थः ७ ब्रह्मणो मुखं वेदगोप्यं वसुधेनं तद्गुरुकृणीयमुपकारकं वा ८ ब्रह्मणो मुखं वेददिः प्रसारः
उपायो येषु योरभेदात् प्रगावादीनां वासदेवत्वं २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम.

११३

उपेयस्वरूपमाह पुरुषमिति १० एते देवायं कृष्णश्चाह नरिति ॥ वार्ह्येयं कृष्णं वनां रंतिहा संनत्त्वत्पप्रकाशनपरं ग्रंथ १२ वार्ह्येयं कृष्णं वनां रंतिहा संनत्त्वत्पप्रकाशनपरं ग्रंथ १२
कालं वक्रं नत्वं वां चीनं संवत्तराख्यं नत्वं केशवं वदेत् ॥ सत्तरेणाख्यः भावाभावौ सृष्टिप्रलयौ सलक्षणं सत्पक्षापकौ पसा ॥ आचारोपायवालाभां निष्प्रपंचं निरु

पुरुषसनातनं विष्णुं यन्तं वेदविदेविदः सर्गप्रलयकर्त्तारममृतं ब्रह्मशाश्वतं १० तदिदं ब्रह्मवार्त्तमिति हासं शृणु मे
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजतयः कृत्रियैस्तथा ११ वैश्वो वैश्वैस्तथा श्राव्यः श्रद्धैर्महामनाः माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोः मि
ततेजसः १२ अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्त्तमयं शृणु तत्परं कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्त्वलक्षणां १३ त्रैलोक्यं सर्वभूतेश
चक्रवर्त्तयिर्वर्त्तते यत्तद्दहामममृतं ब्रह्मशाश्वतं वदन्ति पुरुषग्याघ्रकेशवं पुरुषर्षभं १४ पितृन् देवान् ऋषींश्चैव तथा वै
पुङ्गवा ह्यसान् नागास्रमनुष्यांश्च सृजते परमो व्ययः १५

पुनरिति मायेनैव ज्ञातं शक्यं न तद्वत्पुनरिति ग्राहिकयागवाश्ववदित्यर्थः १३ सर्वभूतेशेयस्मिन्नत्रैलोक्यं वक्रवत्तवकाहूदपि पीलिकावत्परवशत्वेन परिवर्तते। कोशैरेव विद्वद्भिः वदितं सर्वव्याप्नोतीति केशवलं प्रहर्षमं प्रहृष्टाश्च न मया दयः पंचतेषां कृषमं श्रेष्ठं तमेषु मित्यर्थः १४ पितृनिति। अथ यः अपरिणामी १५

मो०
११४

तथैवेतिवेतिवेदकर्तृत्वं ब्रह्मणः महतोभूतस्य निश्चितमेतद्वेदव्यापि श्रुतिमिदं वाचाविरूपनित्यपेतिवेदनित्यवचनं तवर्गपदाद्यानुपूर्व्यविभंशमात्रपरंप्रतीय
नेस्मिन्महदादिकार्यसंप्रलयसंप्रकरोतीतिः तालपोत्यतिस्थानमायाशबलमपि सस्तेत्यर्थः तथाच श्रुतिनीसदासीन्नोसदासीन्नदानीनासीद्भूतो नोयोमापरोय
दिति महसदजः श्रुतानां प्रधानशून्यपरमाणुमानुमानिकानामिव श्रुतस्य परमोऽपि मायाशबलापरमात्मः सृष्टेः प्रागभावं वदंतीतस्यापि जन्मत्वं दृश्येति
मायायास्तत्त्वत्वात् ब्रह्मणश्वासंगत्वात् तयोरेकीभावलक्षणो तात्त्विकं शबलं संभवति तच्छ्रुतानां च पिहितं यदासीत् असंगोऽप्युक्त्यदिति श्रुतिमां । तस्मात्सृष्टेः आ

तथैवेतिवेदशास्त्राणि लोकधर्मोऽस्वशाश्वतात् प्रलयं प्रकृतिं प्राप्नुयुगादौ सृजतेऽनः १६ यथार्त्तावृत्तलिंगानि नाना रूपाणि
पर्यये दृश्यं ते तानि तांमेव तथाभावायुगादिषु १७ अथ यद्यद्यदा भवति कालयोगाद्युगादिषु तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकपात्रा
विधानं १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आयाशबलं ब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायां स्थित्वैव यज्ज्ञानं तवस्तद्वत्त्वात् तथोक्तं अस्याविधेयविद्यायामेवासित्वा प्रकल्पयति । अथोक्तं यत्तु मुक्तं प्रकृतिं सृजते इति । अज
गवत्प्रतीतिसमकालाया एव तत्सृष्टेः प्रगमादितिक १६ यद्येति प्रत्यक्षं यथावसंते आम्रवृक्षाः ग्रीष्मे मल्लिकाः वर्षासु हं कंवा नियमेन पुष्पिताः सन्ति एवं ब्रह्म
हरविष्णुादिषु प्रतिकल्पं सृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वं तदोऽपि विधेयं १७ एतदेव व्याचष्टेः येति । तत्तत्तस्मिन् विषये । लोकपात्राव्यवहारः तस्य विधानं प्रमाणेन
प्रमेयस्याप्यनंतं ज्ञेयं तसोपाधिकमेव ज्ञानं उत्पद्यते न निरुपाधिकमित्युक्तं भवति १८ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

११५

युगांतयुगादौ अंतर्हितात्पूर्वयुगेपेभ्यस्ताना अनुज्ञाताः उपदिष्टाः स्वयंभुवाब्रह्मणा १६ वेदवित्तभगवानब्रह्मा वेदांगानिवृहस्पतिर्वेदेति संबंधः ११ न्यायतंत्राणिता
किंकवैशेषिककापिलपातंजलादिनिहेतुर्भुक्तिः आगमो वेदः समाचारः प्रत्यक्षं तैः प्रमाणैः कृत्वा स्तेर्मुनिभिर्षद्वत्तुक्तं तत्तु पास्यतां अमुख्यत्वात्तदुपास्यमेव न वेदं

युगांतंतर्हितान्वेदान्मेतिहासान्महर्षयः स्लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा १६ वेदविद्देवभगवान्वेदांगानिवृहस्पतिः भार्गवोनी
तिशास्त्रं तु जगादजगताहितं १० गंधर्वनारदो वेदभरद्वाजो धनुर्ग्रहं देवर्षिचारितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितं ११ न्यायतंत्राण्यने
कानितैस्तैरुक्ता निवादिभिः हेत्वागमसदाचारैर्षदुक्तं तदुपास्यते १२ अनाघंतत्परं ब्रह्म न देवानर्षयो विदुः सकलदेवभगवान्वा
तानारायणः प्रभुः १३ नारायणादृष्टिगणान् स्तपामुखाः सुरासुराः एतर्षयः पुराणास्त्वपरमंदुःखमेषजे १४ ॥ ॥ ॥

तविज्ञेयमित्यर्थः तपाचोपास्यस्याब्रह्मत्वं श्रुतिराहृतदेवब्रह्मत्वं विद्विनेदं पदिदमुपासतइति ११ अनाघं नास्ति आघंकारो यस्य तत्तत् पदा आदौ विदितं आघंतदस्य तत्र
नाघं सर्गादौ अविदितमित्यर्थः कथं तर्हि देवानविदुरित्यत आह एकइत्यादि १३ १४ ॥

मो०
११५

व३

ब्रह्मज्ञानस्य आत्मेति केदुःखनिवर्त्तकत्वमुक्त्वा धारोपापवादस्यापेन ब्रह्मनिरूपयति। पुरुषेति। पुरुषेण अधिष्ठितान् आलोचितान् सो कामपतवहुस्यां प्रजापेये
तिष्कृतेः। तेन सारव्यामिमते प्रकृतेः स्वातंत्र्येति रसो। अचेतने चेतनानधिष्ठितेश्च कदाचिदप्रत्यक्षदर्शनाच्च युक्तं तत्सूयते प्रसवोन्मुखी जायते। भागवानुमहदादीनां हेतुः
धर्माधर्मोताभ्यां युक्तं। अतएव सर्गादावपितारतम्यमुक्तं। अतएव ईशानहेतुयुक्तमिति सारव्यामते प्रकृतेः धर्माधर्मवर्त्तनं निरस्यते। तेषां हि जलवत्स्वतः प्रवर्त्तमानायाः प्रकृतेः
पापं सुखपरिणामं प्रतिवक्षति पुराणे च दुःखपरिणामेन तत्रान्यतराण्यन्तरस्य स्वादये प्रतिबंधशक्तिरपनीयत इति १५ दीपादिति हेतुयुक्तमित्यत्रापि वर्त्तते। तैलव

न३

पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः सूयते यदा हेतुयुक्तमतः पूर्वजगत्सं परिवर्त्तते १५ दीपादनेमपादीपाः प्रवर्त्तते सहस्रशः
प्रकृतिः सूयते तद्वदानेन तान्नापचीयते १६ अव्यक्तात्कर्मजा बुद्धिरहंकारमसूयते आकाशं चाप्यहंकारद्वामुराकाशसंभवः
१७ वायोस्तेजस्ततश्चाप्यत्रम्योपवसुधोद्भूता मूलप्रकृतयोऽष्टौ ताजगदेतास्ववस्थितं १८ ॥ ॥ ॥

त्वादिहेतौ सति यथा दीपादने केदीपाः प्रभवन्तीत्येवमदृष्टो यग्रहात्प्रकृतिः महदादिकार्यस्य ते दीपवदानेन तान्नापचीयते ईशादृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्त्तते इति
श्लोकद्वयतात्पर्यं १६ सृष्टिक्रममाहाव्यक्तादितिकर्मजेति ईशादपि कर्ममावत्सं दृश्यते तत्कर्मोपेक्षयैव सदसफलदत्वात् बुद्धिर्महत्तत्वं। तस्याचसर्गादौ कर्म
वप्रकृतिं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। आकाशादिपदेः शब्दतन्मादीति ज्ञेयानि १७

आ१

मो०
११५

अतः पुरुषाविष्टितप्रकृत्या घटकात् विषया इति शब्दाद्याः स्पर्शाकाशोदयः वाय्वाकाशयोः स्पर्शशब्दलिंगानुमेयतया विषयत्वं १६ वाक्कर्मणी इत्यत्र वागिन्द्रियं कर्मशब्देन सर्वेषां त्रिंशत्पादेषु कर्मणि वचनात् न गतिविमर्शान्तराख्याति ज्ञेयानि ३० शब्द इति शब्दादयः चित्तमिति विज्ञेयं चित्तमात्रोपादानादित्यर्थः पदाहुर्मगवन्तोः क्षपादाचार्यः दोषमिति चित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति प्रमेयस्य चित्तमात्रत्वमुक्त्वा प्रमाणा स्थापितदाहते धितितेषु शब्दादिष्वपि सर्वे

ज्ञानेन्द्रियारण्यतः पंचपंचकर्मैन्द्रियारण्यपि विषयाः पंचचैकंच विकारेषोऽं मनः १६ श्रोत्रं त्वक्क्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियारण्य पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ३० शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसोऽंधस्तपैव च विज्ञेयं व्यापकंचित्तं तेषु सर्वगतं मनः ३१ रसज्ञाने तु जिह्वे पंचाहते वाक्यतोच्यते इन्द्रियैर्विविधैर्पुक्तं सर्वव्यक्तं मनस्तथा ३२

पुगतं श्रोत्रादिरूपेणोपगतं मन एव ३१ एतदेव स्पष्टयति रसेति रसज्ञाने मन एव इमं जिह्वेत्यर्थः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेः व्याहृते शब्दप्रयोगोऽद्वयं ज्ञानकर्मैन्द्रियपंच कंदपस्योपलक्षणमित्याह इन्द्रियैरिति सर्वं आंतरं बुद्धिसुखदुःखादिवाच्यं विषयश्च दित्वा व्यक्तं महदादिषु तं मन एव तत्पाच श्रुतिः असतो धिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
११६

षोडश दशैद्रियाणि मनः पंचभूतानि ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानोऽपासीनं अर्पात्परात्मानां तस्यापि संहतत्वेन असंहतपुरुषशेषत्वात् ३२ रसात्मकत्वात्सोमे
जलंतस्यगुणः कार्यजिह्वागंधोगंधग्राहकं घ्राणग्राह्यग्राहकयोर्भेदात् ३३ स्पर्शस्पर्शनेद्रियं जिह्वादीनां जलादिकार्यत्वं तद्वत्तरसादिग्राहकत्वात् ग्राह्यग्राह
कयोः समानजातीयत्वेनियमोनेन सूचितः ३४ सत्वगुणोऽसत्वकार्यं अव्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानामात्मभूतः ईश्वरः तत्स्यं उपाधित्वेन तत्र स्थितः ॥ ॥

विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः देहेषु देहकर्तारमुपासीनमुपासते ३२ तद्वत्सोमगुणा जिह्वागंधस्पर्शपिबिगुणाः श्रोत्रं
नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणास्तथा ३३ स्पर्शवायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा मनः सत्वगुणोऽग्राहः सत्वमव्यक्तजं तथा सर्वभूतात्म
भूतस्य तस्माद्बुद्धिमान् ३४ एते भावा जगत्सर्ववहंति सचराचरं श्रिता विरजसं देवंपमाहुः प्रकृतेः परं ३५ नवद्वारपुरंपुराण
मेतैर्भावैः समन्वितं व्याप्य शोभते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ३६ ॥

सर्वोत्तरंगं सत्वं ज्ञानी याता सत्वविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेऽपि चिदचिद्विवेके परिशेषादचितः सत्वसौवर्ज्येयत्वमस्तीति सत्वमेव बुध्येतेत्युक्तं ३५ एते सत्त्वा दृष्ट्या द
योवा विरजसं सर्वप्रवृत्तिभूतं कूटस्थं ३६ नवज्ञानेन्द्रियपंचकं बुद्धिमनसी देहप्राणोचद्वाराणि विषमप्रकाशियस्मिन् तत्र नवद्वारं भावैः शब्दादिभिः ३७

ए१

शम०
११६

अजरामर इति देहवर्मा स्पर्श उक्तः । व्यक्तं मूर्तं अव्यक्तं अमूर्तं तदुभयात्मना उपदिश्यते वेदे देवा ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चैत्यादिना पः सव्यक्ताव्य-
क्तोपदेशः कार्यकारणात्मा तद्वाच्यं तदधिष्ठानभूतौ नेति नेतीत्यागमविषयः । एवंविधोऽपि व्यापकः कारणात्मा । सगुणः पः सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतेः सार्वस्यादिगु-
णयुक्तः सूक्ष्मः दुर्लभः सर्वाणिभूतानि गुणाश्च सत्त्वादयस्तेषामाश्रयोऽधिष्ठाने ३८ यथेति उपाधिवशान्न हत्वमल्पत्वेवाप्राप्तोऽपि दीपवत्सर्वजंतुष्वसम-

अजरः सोमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् व्यापकः सगुणी सूक्ष्मो सर्वभूतगुणाश्रयः ३८ यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा
पदि वामहान् शान्तात्मानं तथा विद्यमानं सूरुषं सर्वजंतुषु ३९ श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स श्रोति स पश्यति कारणात् तस्य देहो यस्य स
कर्त्ता सर्वकर्मणां ४० अग्निर्दीर्घगतो यद्वन्दिन्नेदोरो न दृश्यते तथैवात्मा शरीरस्योभिन्ने देहे न दृश्यते ४१ अग्निर्मेधा
सुपायेन मपित्वा दारु दृश्यते तथैवात्मा शरीरस्य योगेनैवात्र दृश्यते ४२ नदी घायो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरी चयः संत
तत्वावपायोति तथा देहाः शरीरिणां ४३ ॥

स्वेत्यर्थः ३९ येन श्रोत्रं श्रोति हि। येन चक्षुः स्वपश्यतीत्यादि श्रुतिमः । अपदेहस्तत्स शब्दादि वेदनस्य कारणातिमिन्नतु वेत्ता किंतु स एव कर्त्ता
४० एवंविधस्यापि देहे कुतो नुपलंभ इत्याशंकोपायाभावादित्याह अग्निरिति दारुभेदे कृतेऽपि न दृश्यते अयोगे योगाभावे सति नैवानुदृश्यते ४१ व्य-
तिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह दारु दारुणि। योगेनैव नान्येनोपायेन ४२ योगाभावे देहसंबन्धेन विच्छिद्यत इत्याह नदीषिति ४३ ॥ ॥ ॥

देहांतरप्रवेशोपितशालाचैत्रवर्तिकुसुप्रवदित्वाहस्वमेति तथैवमरणोत्तेदेहमुत्सृज्यदेहांतरं प्राप्नोतीत्युपलभ्यते शास्त्रदृष्ट्या योगेन वा ज्ञापते ४४ के
नहेतुना देहांतरं प्राप्नोतीति तत्राह कर्मणोति रूपं प्राचीनं शरीरं वाध्यते न तु निवर्तते प्राप्तिगृहीतस्य घटवन्ति दृष्ट्या योगात् ४५ एतदेव विशदयितुं प्रतिज्ञा
नीते सत्त्विति ४६ वास्तेषां ध्यातेषां हिंसाः ॥ ॥ प्रतिज्ञातं निरूपयति चतुरिति नव्यक्तः प्रभवो देहांतरप्राप्तिर्येषां नव्यक्तनिधनं पूर्वदेहवियोगोपे

स्वप्नयोगे यथैवात्मापे चंद्रियसमायुतः देहमुत्सृज्य वै पातितथैवात्रोपलभ्यते ४४ कर्मणा चोपते पूर्वकर्मणा चोपल
भ्यते कर्मणा तीयते न च स्वर्गते न वलीयसा ४५ सतु देहावपादे हंत्यक्तान्यं प्रतिपद्यते तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामे स्व
कर्मजं ४६ शांतो मोक्षधर्मे सुवास्तेषां ध्याते ॥ ॥ भीष्म उवाच चतुर्विधानि भूतानि स्यावराणि चराणि च अव्यक्तप्र
भवान्पादुरव्यक्तनिधनानि च १ अव्यक्तलक्षणं विधादव्यक्तात्मात्मकं मतः यथा मृत्पकरी काया संतर्भतो महादु
मः निष्पत्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्मं भवस्तथा २ ॥

षोऽस्वप्नवत्सर्वपरदेहत्यागयोगौ न गृह्णांतरप्रवेशवत्स्यतावित्यर्थः १ अत्र हेतुमाहार्देन अव्यक्तेति पतो नव्यक्तं लक्षणं ज्ञापकमस्य तादृशं
अतो अव्यक्तलक्षणं अत्र हेतुः अव्यक्तात्मात्मकः अव्यक्तो यथात्मा तदात्मकं द्वितीयं देवतत्रैव कल्पितं अतः सत्कल्पितं प्रभवनिधने अपि अ
व्यक्तेर्येत्यर्थः १ न चैवं मध्येपि देहादिरव्यक्तावस्थादाघतयोरव्यक्तत्वादित्यत आह यथेति प्रागूर्ध्वं चाव्यक्तोपपत्त्यस्यैव व्यक्तो भवति सव
मव्यक्तात्मनः संभवो व्यक्तिर्दृश्येत्यर्थः २

अभीतिपपाऽपस्कांतलोहचुंवकपापाणांप्रत्यचेतनमप्यपोलोहं अभिसुखं गच्छति एवं देहं व्यक्तं गतमनुस्वभावः पूर्वसंस्कारो हेतुर्मेपां कर्मणां तज्ज्ञाः धर्मा धर्मदि
योभावाः अपी अभिद्रवंति यच्चोत्पदपिर्दृशं अविद्यादिकं तदपि अभिद्रवंति ३ इममेव न्यायेन तत्राप्यतिदिशतितद्वदिति अव्यक्तज्ञाः अविद्यात्मा भावाः का
मकर्मवासनादेहेन्द्रियादपश्चाच्चेतना अभितः संहिताः एवं कर्तृस्चेतनस्कारणलक्षणाः कारणव्रत्तलक्षयंतिते कारणव्रत्तलक्षणाः सकाशात्सत्त्वचित्तानंदत्वाद

अभिद्रवतपस्कांतमपोनिश्चेतनं यपा स्वभावहेतुजाभावापहदत्पदपीदृशं ३ तद्वदव्यक्तज्ञाभावाः कर्तुः कारणलक्षणाः
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ४ नभर्तृत्वं धोर्भूतानि नर्षयो न सुरासुराः नान्यदासीदृते जीवतासेदुतेतुसंहते ५॥

योपिभावा अभिसंगताः यपा पूर्वकृत्स्नोप्यात्मानात्मगुणागुणाः देहांतरप्राप्तिं संहत्यत इत्यर्थः ४ ननु शुक्रशोणित संयोगादि क्रमेण देहबुद्धादिकं दृश्यते तत्क
यं स्वाप्नदेहवदाकस्मिन्कीदेहांतरप्राप्तिरित्याशंकाह नभरिति ह्यभां जीवं चिद्वातुं विना भवादयो वा अययः प्राणाः प्राणा वा अयय इति श्रुतेः सुरासुराः शमकामादयः
इत्येवमादिके अन्यत्वे वासीत प्राणुत्तरेः संहते अज्ञानोपाधिं जीवन्ते राजानं भूत्वा इव नाप्यासेदुः पश्चादपि नासादितवंत भवादयो नित्यं जीवेना संगता इत्यर्थः ५

मो०
१८

कथं तर्हितत्वं बंधस्य जीवप्रतीतिरत आह पूर्वमिति । एतत्त जीवभूतितादात्म्यं अज्ञानकर्ममायाकार्य इति निर्दिष्टं वेदे इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईषते इत्यादौ । पूर्वप्रनादितत्वं
अज्ञाने सत्यनुष्ठेद्यो । सर्वगतं विद्वदविद्वत्साधारणं व्यवहारकाले पयोक्तृपशवादिभिश्चाविशेषादिति मनोहेतुमनोजन्तु अलक्षणां प्रतिर्वचनीयाकारणं पूर्ववासनासैव
लक्षणां विशेषतो ज्ञापकं यस्यागमवीपवासनावशादेव तन्न न पश्चादिदेहतादात्म्यं आत्मनः प्रतीयते यथा स्वप्नेऽराशोपि राजा स्मीति प्रतीतिस्तद्वदालम्पापि वाला स्मीतिदे

118

पूर्वेनित्यं सर्वगतं मनोहेतुमलक्षणां अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणां दत्तकारणौ हि संयुक्तं कार्यं सं
ग्रहकारकं येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ७ ७ ॥

ह्यंतराप्रौप्रतीतिजीयत इत्यर्थः । एतत्तत्त्वकिमित्यत आह । तदिति तत्त जीवस्वरूपं कारणौ वासनाभिर्मुक्तं कार्यस्य कर्मणः संग्रहं कारयति तस्या जीवः प्राग्वासनाव
शात्कर्मणि प्रवर्तते इत्यर्थः । येन संग्रहेण तत्तादात्म्यं वर्ततेऽनुवर्तते । वासनावशात्कर्म । कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहं ७ ॥ ॥ ॥

राम०
११८

अव्यक्तधीवासनावंदेनामिवदंतरंगं पस्याव्यक्तदेहं द्विपादि अगः नाभिनेमिसंधानकाशतितद्वहिरंगं पस्याविकारः सान्त्रिक्रियादिः परिमंडलं नेमिः तद्वत् व्यापकं स्त्रि
ग्वं रजनात्मकं रजः अक्षइवचालकं यस्य चक्रं जन्ममरणप्रवाहसंघातः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं क्रवमविचात्यं वर्तते = स्त्रिग्वत्पारं जोगुणाक्रांतत्वात् तिलपीडैस्तैलिकैः भोगैः

अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमंडलं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्त्रिग्वत्पारं वर्तते क्रवं = स्त्रिग्वत्पारं तिलवत्सर्वं
चक्रेस्मिन्पीड्यते जगत् तिलपीडैरिवाक्रमभोगैरज्ञानसंभवेः ६ कर्मतत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहः कार्यका
रणासंयोगे सहेतुरुपपादितः १०

सुखदुःखयोगैः ६ कर्मतत्तत्संघातात्मकं चक्रं वर्षात्फलतस्मया अहंकारेऽभिमानस्तत्परिग्रहात्तेन स्वीकृतं सत्कर्मकुरुते कार्यकारणासंयोगे देहा
ज्ञानयोगे आगामितिसहेतुः तत्कर्मकारणं विधेयापेक्षं पुस्तं उपपादितः समर्पितः १० १०

मो०
११६

ननु कारणाभिन्नकार्य इति सांख्यान्नहि कुंडलं कनकादयस्किंतुकनकमेव संस्पानविशेषविशिष्टं कुंडलमित्युच्यते तत्पाकारणात् कार्यभिन्नमभिन्नं चेत्पौडलो
मिः। उक्त्रमिष्यत एव भावादितौ दुलो निरतिशस्त्रे तदनुवादात् प्रपंचः कार्यवस्थायां ब्रह्मणाः भिन्नोपिकारणावस्थायां भिन्न इति सूत्रार्थः अस्मिन्मतेपि
कारणशेनकार्यसकारणादभेदोस्ति। ये तु कारणायोगे वा श्ववन्देदमिच्छति तेषामपि तयोरेष विस्मयत्वमस्ति अतो मल्लयोरिव न कार्यकारणयोः संयोगः कर्म
निमित्तो युज्यत इति। त्प्राशंकाविवर्तवादाश्रयेण परिहरति नाभेतीति। रज्जुर्गयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादप्यन्यस्मिन् प्रवेशः कनककुंडलादिवन्न
का टी १२

नाभेति कारणाकार्यनकार्यकारणतया कार्यणोरूपकरणो कालो भवति हेतुमान् ११ ॥ ॥ ॥ ॥

घटत इत्यर्थः नाभेतीति पाठेपि नाति क्रमति न व्याप्नोतीत्यर्थः। कुतस्तर्हि गवाश्ववदसंतमिन्नयोः कार्यकारणाभाव इत्याशंकाह कार्यव्यक्तेन करणोऽतिभावेति
स्याहेतौ तृतीया अधिकरणोत्पत्त्युत्करणोऽधिकरणे कार्यमित्यक्तये हेतुमान्। अदृष्टादिसहायान्तरवानकालः भवति प्रभवति। अयं भावः न मद्दृष्ट्या येन प्रतीचिप्र
पंचाभिव्यक्तये कारकव्यापारेः पक्षेति किंतु भोगप्रदकर्मदोषहेतुः काल एव ब्रह्मविबोरोत्तमताविति। कार्यणोरूपकरणोऽतिपाठेत् उपकरणसत्ताप्रदाने रूपोप
कारे काल एव प्रभवति न कारकव्यापार इत्यर्थः तया च निरविधानकभ्रमा संभवान् अविधानाद्यस्तयोः सत्यमिष्यावस्तुनोरसंभवेऽपि कार्यकारणाभावो युज्यत
इत्यर्थः ११ राम०
११६

एवमविद्यानाधस्तपोः संवधे कर्महेतुरित्युक्ताऽधस्तानामपि प्रकृत्यादीनामपि संयोगे कर्मवहेतुरित्याह हेतुविता हेतुयुक्ताः कर्मयुक्ताः अभिवर्तते संहन्यते
प्रकृतयोष्टौविकाराः षोडशेति चतुर्विंशतिः पूर्वोक्ताः १२ एवं देहात् प्राप्तिच्युत्यादनप्रसंगात्कृत्स्नस्य कार्यस्य प्रत्यक्षविवर्तत्वमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति राजसैरिति।
च्युतः पूर्वदेहात् विभ्रष्टो जीवः भावैः प्राणोर्भूतसूक्ष्मैः संस्कारैः समन्वित इत्येकदेशोऽप्युक्तः हेतुना कर्मणा वलेन पूर्वप्रज्ञया विधया च समन्वितः क्षेत्रज्ञसं परमात्मा

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाशस्वरूपं अन्योन्यमभिवर्तते पुरुषा विधिताः सदा १२ राजसैस्तामसैर्भावी वैश्च्युतो हेतु
वलान्वितः क्षेत्रज्ञमेवावुपाति पांशुर्वीतेरितो यथा १३ न च तैः स्पृश्यते भावैर्न ते तेन महात्मना सरजस्कोरजस्कश्च नै
व वा पुर्न वेत्तया १४

ननु अत्र लक्ष्यतिलोकांतरं प्रति प्राप्तेनात्मना संपरिष्कृत उत्सर्ज्यतां विधा कर्मणा समचारभेदे पूर्वप्रज्ञा च तनुक्रामं तं प्राणो नूक्रामति प्राणमनुक्रामं तं सर्वप्राणा अतः
क्रामंतीति प्रतिभ्यः १३ नामेतीति श्लोकोक्तैर्कार्यकारणयोः अधस्ताद्विद्यानत्वे देहदेहिनेरप्याह न चेति तैः रजःसत्त्वतमोर्ज्ञेदेहेन्द्रियभूतसूक्ष्माख्यैर्भावी वैः हेतुव
लाभ्यां च पूर्वोक्ताभ्यां न स्पृश्यते अधस्तधर्माणामविधानेऽनव्याप्यते न देहिना ते भावादप्यपि न स्पृश्यते असंगत्वात् यथा वा यो सरजस्कत्वं भांत्पानी रज
स्कत्वं स त एवमात्मनि देहादिसंगसंगौ १४

मो०
१२०

120

एतयोः वापुःसोः अंतरं पृथग्भावः अभ्यासात् देहादितादात्म्याभासात् प्रकृतिं शुद्धं स्वरूपं न गच्छेन्नानीयात् १५ नन्वाणुरात्मा स्वभाववद् इति केचित् देह
संमित इत्यने विमुरपि स्वभाववद् इत्यपरे। असंग इत्यपरे। तत्र किं मुपादेयं किं हेयमित्येते संदेहं त्रयिर्नमः अनन्तान्नन्योऽभिवाक्योति असंगो ह्ययं
पुरुष इत्यादिः अश्चिन्नतः। तनुस्वर्गकामोपजेतेति संगित्वमपि श्रूयते तत्कपमसंगत्वं निश्चय इत्यशङ्क्याह तपेति कृतं रूपपातिष्यादितं पल्लुक्षरां
मूर्द्धाभिषिक्तत्वादितेन संमितो तदनुरोधिनी वार्त्ता मुखदुःखप्राप्तिपरिहारेण यभूता क्रिया समीक्षेत तद्वदात्मानं क्रियाविष्टं कर्त्तारमीक्षेता यपादेहारिक्तं आ

ति४

तपैतदंतरं विद्यात्मत्वक्षेत्रस्यैवैवः अभ्यासात् तपायुक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः १५ संदेहमेतत्तत्त्वमश्चिन्नन्दगवान् विः
तपावार्त्ता समीक्षेत कृतलक्षणा संमितो १६ वीजान्यस्युपदर्शानि न गच्छेत्ति यपायुनः शान्तद्वैतपाक्षे शैवीत्मा संपद्यते पु
नः १७ शोतौ सोऽधर्मेषु वास्मैवाध्यात्ते भीष्म उवाच प्रवृत्तिलक्षणाधर्मो यपायुपलभ्यते तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्र त्वनरे
चते १

त्मानं ज्ञानं नैव राजा राजस्येन स्वाराज्यकामोपजेतेति वाक्यात् देहसंमितं ह्यत्रिं मूर्द्धाभिषिक्तत्वरूपं लक्षणां राजस्य पाधिकारि विशेषणं क्रियाकालेऽपेक्षते।
एवं कर्त्तृत्वादिविशेषणं मुमुक्षुरपि विद्यासाधनकाले। फलकाले तु राजा देहमिव मुमुक्षुः कर्त्तृत्वा बुद्धिहारीति भावः १६ एतद्विज्ञानफलमेव क्षमाह वीजानीति के
शैः अविद्यादिभिः १७ सप्तत्रिंशः ॥ ॥ अस्मिन् अध्याये के शोदयहेतुहानाय उपादानाय च प्रदर्शयते प्रवृत्तीत्यादिना तेषां कर्मनिष्ठानां यपाधर्मः समुपपद्य
ते तथा विज्ञाननिष्ठानां विज्ञानादन्यत्रोच्यते १

राम०
१२०

वेदोक्तेषु अग्निहोत्रादिषु शमादिषु च यथाधिकारं व्यवस्थिताः निश्चायंतः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्ये संस्कृतं प्रशस्यते ॥ ~~वेदोक्तेषु अग्निहोत्रादिषु शमादिषु च यथाधिकारं व्यवस्थिताः निश्चायंतः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्ये संस्कृतं प्रशस्यते~~ ॥
 गतिवृत्तिरूपं महत्वादिभ्यो विदितं तत्रादित्येषः १ ननु जगत्परममग्निहोत्रं भस्मोत्तेशरीरमित्यादयो पावज्जीवं कर्मापका विधय उपरुधोरन्तिवृत्तिमार्गं
 देहताशंकाहमस्तिरिति एतद्वस्मैवेतत्पूर्वविद्वांसो महाशाला महाश्रौत्रिया अग्निहोत्रं न जुहवो चक्रिरित्यादि श्रुतेरेतत्कर्मत्यागात्मकं वृत्तेन निर्वह्यं ॥
 रुरुक्षोर्मुनेर्योगे कर्मकाशमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इति भगवते वै प्रवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेन व्यवस्थापितत्वात् इयं निवृत्त्यात्मिका

विदितं

दुर्लभावेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः प्रयोजनं महत्वा तु मार्गमिच्छेति संस्कृतं १ सन्दिग्धचरितत्वात् नृत्तमेतदगहितं
 इयं सा बुद्धिरभेत यथापाति परंगतिं ३ शरीरवातुपादे तन्मोहात्सर्वान्परिग्रहान् क्रोधलोभादिभिर्भीवैर्मुक्तो राजसताम
 सैः ४ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादधी सन्देहपापनं कर्मणो विवरं कुर्वन्त लोकानामुपाशुभात् ५ लोहयुक्तं पद्मादेमविपक्वं न
 विराजते तथापक्वकषायारव्यं विशानंतप्रकाशते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परंगतिमोक्षं ३ एतदभावेऽतिष्ठमाह शरीरेति शरीरवान् शरीराभिमानवान् ४ देहपापनं देहसंबन्धविच्छेदं अशरीरतारव्यं मोक्षं तत्रोपायमाह कर्मणोति विवरं
 आत्मविविदिषारव्यं दारं शुभान् स्वर्गादीन् कर्मफलभूतान्नामुपायान् स्वीकुर्यात्फलत्यागपूर्वकं चित्तपुद्गलं कर्मणोपवाचरेदित्यर्थः ५ चित्तपुद्गलभावे दोषमा
 ह लोहेति विपक्वं पाकहीनं भावे निश्चयविपक्वकषायोपेयं मित्राख्या उपदेशो यस्य अजितरागादिदोषउक्तमित्यर्थः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

नो०
१२१

कपायारामपाकेदोषमाहयस्वेति अनुसवनानुसरता आक्रम्य उपमघा उक्रम्येति पाठः स्वयः ७ संग्रहः रागाधिकां व्रजने दोषमाह क्रोध इति क्रोधो रजसः हर्षः सात्त्विकः विषादस्तामसः ८ अभिष्टुवते अभिष्टौति चितः अविकारित्वादिकारिणश्चेतसो जडत्वात् स्तब्धत्वाच्चोरोति रास्यदावित्पर्थः ९ विज्ञानात् विपर्ययवृद्धेः आत्मानं देहं पार्थिवं पृथ्वीविकारं गुणं १० देहस्य पार्थिवत्वे पुक्तिमाह द्वाभ्यां मन्मसमिति शरणं गृहं द्विकारमन्नादिकं प्राप्य न नश्यति

१२१

यश्चाधर्मं चरेत्तोभात्कामक्रोधावतुल्यवन् धर्मं पश्यान्माक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ७ शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संग्रहादयं व्रजेत् क्रोधाहर्षविषादश्च जायते हयस्पर्श ८ पंचभूतात्मके देहे सत्वे रजसतामसे कमभिष्टुवते चापे किंचा क्रोशति किंच दत्तं ९ स्पर्शरूपरसघेषु संग्रहं गच्छेति वालिनाः नावगच्छंति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं १० मन्मसं शरणं यदन्मदैव परिलिप्यते पार्थिवो यतः पादे होमद्विकारं न नश्यति ११ मधुतैलं पयः सर्पिर्मांसानि तिलवरांगुडः धान्यानि फलमूलातिमद्विकाराः सहांभसा १२ यद्वत्कांतारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ग्राममाहारमादद्यादस्वादपि हि पापनं १३ तद्वत्संसारकांतारमातिष्ठन्नश्नन्ततः पात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा १४

जीवतीत्यर्थः ११ १२ मद्विकारमाह मध्विति १३ कांतारमातिष्ठन्नसंन्यासी १४ नौत्सुक्यं मिष्टान्नादौ रागं न समनुव्रजेत् आहारं अन्नं पापनं देहनिर्वाहकं १४ संन्यासिवद्बुद्धिणापि विरक्तैः स्वपमित्याह तद्वदिति संसारः गृहं पात्रार्थं वेदांतप्रवरादिनिर्वाहार्थं तदुद्दिश्य प्रीत्यर्थः १४ ॥ ॥ ॥ १२१

संवद्दपोरपिमिष्टान्तादौ वैराग्यमुत्पाद्या अमद्वैसाधारणान्मोक्षधर्मानाहसत्वेति सत्यं यथाप्यभाषणां शौचं मज्जलाभ्यां वाह्यं भावशुद्धिरंतरमिति द्विविधां आर्ज
वं अकौटिल्यं त्यागो वैराग्यं वर्चः अधुपनादिज्ञेते ज्ञेयं न तत्कारणं लक्ष्यो विक्रमो मनोजये शौर्षी बुद्ध्या अवराजतया धृताक्षेण कालेपि चित्तविधारकपत्ते
नामनसा क्रियमाणेन तपसा साधु साधुना आलोचनेनाभावान् समीक्ष्य सुत्रेणैव यः १५ संभवेत यथाक्रममिति पाठे यथाक्रमं संसारी चेन्न कामादिना मुमु

सत्यशौचा र्जवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च क्षांत्वा धृत्वा च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च १५ भावान्सर्वानुपावृत्तान् समीक्ष्य विषया
त्मकान् शान्तिमिच्छन् दीनात्मा संयथोद्दिष्टाणि च १६ सत्त्वं रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः चक्रवत्परिवर्तते ह्यज्ञानाज्जं
तवोभयं १७ तस्मात्समकुपरीक्षेत्तु दोषानज्ञानसंभवान् अज्ञानप्रभवंदुःखमहंकारं परित्यजेत् १८ महाभूतानीन्द्रियाणि गु
णाः सत्त्वं रजस्तमः त्रैलोक्यं मे श्वरं कर्म अहंकारं प्रतिष्ठितं १९ यं पेहति यतः कालो दर्शयत्यार्त्तवान् नृणाम् तद्वद्भूतेष्वहंकारं वि
धात्कर्तुं प्रवर्तकं २०

क्षुश्चेतश्मादिना संभवेत संपुज्येते तर्प्यः अदीनात्मा उदारचित्तः १६ विपक्षे दंडमाह सत्त्वेनेति १७ अज्ञानात्प्रवृत्ततिर्यस्यते १८ महेति ईश्वरादिकं सर्वम
हंकारकल्पितमित्यर्थः १९ ननु तदहंकारकल्पितं चेत्प्रभवन्ति तमभिन्नवसंस्थाने सादिता शंका पूर्वसंस्कारानुरोधात्समानरूपमेव कल्पते इति सदृशं
तमाह यथेति भूतेति भूतेन्द्रियादीनामुपलक्ष्यो २० ॥ ॥

मो०
१२२

त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्य गुणकार्याणि विभज्यते संमोहकमिति क्लृप्तं अंधकारवदप्रकाशात्मकं प्रीति दुःखे क्रमात्सात्विकराजसे ११ तान् कार्यभूतान् वि
शेषगुणान् १२ कामादपराजसाः विषादादपरजामसोः १३ अस्मिन् विभागस्य प्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनि संस्थानं स्थितिं एकैकं प्रत्येकं अनुल

१२२

संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं प्रीतिदुःखनिवृत्तौ च समस्तांस्त्रीनयोगुणान् ११ सत्त्वस्वस्वैव तमसश्च निबोधता
न प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमात्राजसतामसान् १२ कामक्रोधप्रमादश्च लोभमोहोभयं
क्लमः विषादशोकावरतिर्मौनदयीव नार्पता १३ दोषाणां तैवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवं विमर्षेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसंतते १४
युधिष्ठिर उवाच के दोषा मनसा तक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः के पुनः पुनरप्योति के मोहादफला इव १५ केषां वलावलं बुद्ध्या हेतुभि
र्विमर्षे दुःखः स यमे संशयस्तततमे ब्रूहि पितामह १६

क्ष्मीकृतविमर्शोऽत्र को दोषः किं पानक्षीणः किं पानशिष्ट इति नित्यमालोचयेदित्यर्थः १४ तक्ताः पूर्वमुमुक्षुभिरिति शेषः के पुनरिति अपरिहार्य इत्यर्थः
पंचात्रप्रश्नाः अफलाः आगता अपि निष्फला इत्यर्थः १५

राम०
१२२

दोषैरितिसादृशोकरकंवाक्यमूलात्तुल्यं अत्रानंतदारभ्य अवच्छिन्नैः तूनेर्मूलछेदेनैव दोषान्छिद्यन्ततश्च ते पश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत्कंचित्का
लमनुवर्तमाना अप्यफलादेव तर्पः मूलछेदे उपायं सदृशं तमाह विनाशयतीति। संभूतमुत्पन्नमप्यस्य लोहनिगडं त्रयः वास्पधारमयं एवं कृतात्मा
ध्यानसंस्कृता बुद्धिः तामसैः विषयी मरूपैरविद्यादिदोषैः सहजैरनादिभिः सह नश्यति तान्नाशयित्वा स्वपनपिकतकरजोवतशाम्पति अत्र वास्पधारनिग

भीष्म उवाच दोषैर्मूलादुपच्छिन्नैर्विमुक्तात्मा विमुच्यते विनाशयति संभूतमप्यस्य यमपो यथा तत्पाकतात्मा सहजै
दोषैर्नश्यति तामसैः १७ राजसंतामसं चैव मुक्तात्मकमकल्मषं तत्सर्वदेहिनां वीजं सत्त्वमात्मवतः समं १८ तस्मादोत्त
वता वर्ज्यं राजश्च तम एव च राजसमो भ्योतिर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामिपात् १९ ॥ ॥ ॥ ॥

उच्छित्त्वा स्वयमपि नश्यतीति विवक्षया दृष्टान्तदाह्येति कथोऽसाम्पं १७ चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्तात्मीयप्रश्नोत्तरपादत्रयेणाह राजसमिति। मुक्तात्मकं सत्त्वं
चाकल्मषं काममोहशुद्धिमात्। गुणत्रयं देहिनां देहप्रप्तौ वीजं आत्मवतो जितचित्तस्य तु सत्त्वं समं ब्रह्मतत्त्वापकं निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति समशब्दस्य ब्रह्मशिव
योगात् १८ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह तस्मादिति। सत्त्वं बुद्धिः १९ ॥

मो०
१२३

123

अपवेति आत्मादाने बुद्धिवशीकारावविहितं मंत्रवत् मंत्रयुक्तं यज्ञादिकं कर्म केचित्तु कृतमिति ब्रूयुः सांख्याः पशुबीजादि हिंसाहीनः क्षीणुपायः श्रेय
नितिभावः। अत्राप्येसां रव्यद्वानामभिप्रायः न हि स्यात्सर्वं भूतानीति निषेधः पुरुषार्थः न तु क्रतुर्गर्ह्यः येनास्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन समाने विषयत्वं
स्यात्। यथा आहवनीये तु होतीति होमार्थं स्यादहवनीयस्य जुहोतीति होमार्थेनैव पदेनापवादस्तद्वत्। न च पुरुषार्थस्य सतः क्रतुर्गर्ह्यमपि निषेधस्य वक्तुं यु
क्तं। कर्त्रधिकाराविरोधात् तत्र हि पुरुषार्थेनान्तं वेदेदिति निषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनः क्रतुर्गर्ह्यतया नान्तं वेदेदित्यन्तवदनं निषिध्यते।
क्रतुमध्ये कारणाविशेषात् पुरुषार्थनिषेधो ह्येवनेपि क्रतुवेकत्वं नाभूदिति। तस्मान्दिन्नविषयत्वादिंसाविधितन्निषेधशस्त्रयोः परिहृत्वापवादमु

अपवामंत्रवद् पुरात्मादानापदुक्तं सैव हेतुनादानेषु धर्मानुपालने ३०

त्सर्गाः प्रवर्तन्ते इत्यस्याप्यस्याप्रवृत्तिः अधिकारमेवादपि तत्र तदप्रवृत्तिः गृह्यसक्तो हि हिंसाशास्त्रे अधिक्रियते न तु विरक्तः तस्य पदद्वारे विरजेत दहरेव
प्रव्रजेदिति प्रव्रज्याविधानात्। न च गृह्यश्रमोपि नित्यः तस्मात् प्राप्त्वा तत्र ह्येव प्रव्रजेदिति विधिविरोधाच्च। तस्माद्यथा श्रेयैर्नामि चरन्त्यजेतति
शास्त्राद्यनुसारणकामस्य श्रेयोविधीयमानो हिंसात्मकफलद्वारा न हिंसादिति शास्त्रं निरुद्धे तद्वत्सर्गपञ्चादिकामस्य गृहमेधिनः ज्योतिशेन स्वर्गका
मोपजेत चित्रेण यजेत पशुकाम इत्यादिविधिः पशुबीजादि हिंसा

मो०
१२३

त्मकसाधनद्वारा न हिंसादिति शास्त्रं निरुणादिततश्च पुरुषः प्रत्यवेति यपोक्तो दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविमुक्तिः क्षयातिशययुक्त इति यथा दृष्टः
सुखोपायो दोषादियुक्तः एवं वैदिकोपीति सोरवाकारिकार्यः स्वमतमाह स वैदिति सैवेति पाठेपि सैषदासगणिरिति वत्संविः सः मंत्रवानयज्ञादिधर्मः अना
दाने वैराग्यनिमित्तं भवति चित्तशुद्धिद्वारा नित्या नित्यवस्तुविवेकादिप्रणास्या भवति तपाशुद्धिर्धर्मः शमादिः तस्यापि रक्षणो स एव यज्ञादिधर्मो भवति अ
यमर्थः विविदिषति पश्येतेत्यादि श्रुतेरश्वेन जिगमिषतीत्यादौ गतावश्वस्येव विद्यायां यज्ञादीनां हिंसा युक्तधर्माणां साधनत्वं गम्यते तपाशां तोदोत इ
त्यादिना निवृत्तिरूपस्यापि हिंसादेर्धर्मस्य विद्यासाधनत्वं गम्यते यथा द्वौ अश्वौ रथेनियुक्तौ अविरुद्धादि क्रिये संतावेव दृष्टं देशं रथिनेन यतः न
तु तयो रन्यतरस्य ईषदपि विरुद्धादि क्रियत्वे एवं यज्ञ ईषदपि हिंसा शास्त्रविरोधी चेत्ततः स ह्येकार्थं न भजेदिति यज्ञादिव्यतिरिक्त हिंसा या एवा
हिंसा शास्त्रेणानर्थहेतुता बोध्यत इति तपाचसूत्रं सर्वपेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्वदिति यस्तु कामो यस्तु स्यास्तु अंशतो दोषहेतुत्वं न नः
किंचिच्छिन्नोऽस्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवशर्म इति सोरवाचार्यवचनमपि तद्विषयमेवापुराणे कर्मणि स्वत्यो हिंसा ज्ञानोऽधर्मसंकरः स्वत्ये
नापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्योऽपरिहारे वा फलकाले सोऽहुं शक्यः सुखसमुद्रमनोदुःखकणिकां सोऽहुं मर्हतीति सर्वमनवद्यं ३० ॥ ॥

मो०
११४

124

वैदिकोपिकर्माणि राजसंतामसंकातक्रोधादिहेतुकं ताज्जं सात्त्विकं सेव्यमित्याह श्लोकत्रयेण राजसेति अधर्मेति छेदः लौकिकं तु राजसंतामसं
क्रौर्णकर्मसुतरं ताज्जमिति भावः ३१ सात्त्विकं तु सुमुक्षुणां पण्यमित्यर्थः ३३ अध्यायः पूर्वाध्यायंतिमं श्लोकत्रयं व्याख्यातुमयमध्याय आरभ्य
ते राजसेति राजसमसोः कार्यमोहः विपर्ययः अनात्मनि आत्मबुद्धिः अज्ञानसहिदेशक्ती आवरणाशक्तिर्विक्षेपशक्तिस्त्वतत्राद्यपावस्तस्य

राजसाधर्मयुक्तानि कार्याणि अपि समाप्नुते अर्पयुक्तानि चात्पर्यकानां सर्वेष्वसेवते ३१ तमसालोभयुक्तानि क्रोधजानि च से
वते हिंसाविहारभिरतस्तुं द्रीनिद्रासमन्वितः ३२ सत्वस्यः सात्त्विकान्भावो बुद्धान्यशतिसंश्रितान् सदेही विमलः श्री
मोक्षद्विधासमन्वितः ३३ शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्ते ॥ भीष्म उवाच राजसासाध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ ॥
क्रोधलोभो मयं दर्पणं तेषां सादनाद्युचिः १ परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययं विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विभुं तं देवसत्त
मं १

रूपं रज्वादि आव्रियतो द्वितीयपासर्पादि स्वरूपं विक्षिप्यते ते उभे अत्र क्रमेण तमो राजः शब्दाभ्यामुच्यते मोहजाः क्रोधादयः १ शुद्धेः फलं जीवब्रह्मात्मैक
ज्ञानमित्याह परममिति परमं आत्मनिकं परं ब्रह्म कोशपंचकातीतं आत्मानं प्रत्येवं परमात्मानमात्मानमिति पाठांतरं स्पष्टार्थं अक्षयं नाशहीनं अव्ययं
हासहीनं विदुः प्रांचः शुचय इति इदानीं तनोपि शुचिर्विदतीत्यर्थः १

राम०
११४

विनद्वांगादिभिर्जडीकृतैर्द्रियाभ्युत्पन्नैश्च ज्ञानाः ततो विचेतसः तैर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात्तद्विवेकव्यातावृत्त्या ज्ञानाद्वा क्रोधं विक्षिप्तचित्ततां ३
 ज्ञानमात्मनिपृज्यतावुद्धिः दर्पः उद्योगवलात् अहंकारः परोपांतुष्टीकरणं ४ जन्मा जन्मकृतक्षणाः जन्ममरणायोः कृतस्वीकारः ५ तैः क्रोधादिभिः
 बद्धस्तान् अभितः परिसवनतर्तुमिष्टनहेतौ शतप्रत्ययः प्रपमं योषितोद्देयत्वेन जानीयात्पतताः संसारपदस्य तत्रैव तत्रैतत्तु विज्ञानं तत्तु वापदेहंति ७ ॥

तस्यापापिनहं गाज्ञानम्रष्टाविचेतसः मानवाज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयाति वै ३ क्रोधात्काममवाप्तापलोभ
मोहौ च मानवाः मानदर्पीवहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ४ क्रियाभिः स्नेहसंवेधास्नेहात्शोकमनेतरं सुख
दुःखक्रियारंभाजुन्माजन्मकृतक्षणाः ५ जन्मतोगर्भवासंतुष्टुक्रशोणितसंभवं पुरिषमूत्रविक्लेदं शोणितमभ
वाविलं ६ तस्माभिभूतसैर्वदस्तानेवाभिपरिस्रवन् संसारतंत्रवाहित्यस्तत्रबुध्येतयोषितः ७ प्रकृताः क्षेत्रभू
तास्तानराः क्षेत्रसलक्षणाः तस्मादेताविशेषानचाभीपुर्विपश्चितः ८ कृताद्येताद्योररूपानोहपंत्यविचक्ष
णान् रजोद्युतहितामूर्तिरिद्रियाणां सनातनी ९

यथाप्रकृतिः क्षेत्रसंवत्सरातिरवमेता अपत्योत्पत्तिक्षेत्रमूलाः जीववध्मंतीत्यर्थः अतीपात् अतिक्रामेत सत्यसेदित्यर्थः नचातीपुरिति पाठेनानुसरे सुरित्यर्थः शत्रुमारणार्थं मेत्रमयी शक्तिः कृत्वा सैव यताः राजसिरजो गुणोत्तर्हिताः सूक्ष्मरूपेण मृदि घटा इव स्थिता इन्द्रियाणां मूर्तिरिन्द्रियैः कल्पितेत्यर्थः

मो०
१२५

तदात्मकात्स्त्रीप्रधानात् एतेन सार्द्धं शोकेन दोषनिमित्तं रूपद्वयोविषयाः संकल्पकता इति गौतमसूत्रार्थदर्शितः असंज्ञानमानुषेति संज्ञाहीनान्तर-
मीनप्रकालिष्ठादीन् अस्वकात् अनामान् १० शुक्रतः रेतो रूपात् स्नेहात् इवांशतः पुत्राः रसतः स्वेदरूपात् त्रेधा त एकादयः स्याज्जंतव्येति स्वभा-
ववादे दृष्टवादे च समाने वेत्यर्थः ११ एवं ह्यमुक्त्वा सयमाहरज इति प्रवृत्तिप्रकाशात्मकैरजः सत्वे तमसि लीयते तच्च तमः अज्ञानाख्यं ज्ञानाधिष्ठ-

तस्मात्तर्षात्मकात् रागादीजाज्ञायंति जंतवः स्वदेहज्ञानसंज्ञान्यद्देहात्ममीत्यजैत स्वसंज्ञानस्वकोस-
द्वत्सुतसंज्ञानहमीत्यजैत १० शुक्रतोरसतश्चैव देहाज्जायंति जंतवः स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षे-
तवुद्भूतान् ११ रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं च रजसि स्थितं ज्ञानाधिष्ठितमव्यक्तं बुद्धहंकारलक्षणां १२ तद्दीजं देहिनामाहुस्त-
द्दीजं देहसंज्ञितं कर्मणा कालपुक्तेन संसारपरिवर्त्तनं १३ रमतपयं पथा स्वप्ने मनसा देहवानिव कर्मगर्भे गुणोद्देही गर्भे
तदुपलभ्यते १४

नैत्राधिष्ठानभूते ज्ञाने धस्तं सत्त्वं बुद्धहंकारयोर्लक्षणां ज्ञापकं भवति १२ तत्तद्बुद्धहंकारविशिष्टमज्ञानं देहिनां जीवानां देहप्राप्तिं जीवजंतस्य सकार्यस्याज्ञानस्य वी-
जं अत्राधिष्ठानभूतं ज्ञानं तदेव जीवसंज्ञितं देहिशब्दाच्चातु ज्ञानं वीजसंज्ञितमिति पाठे तत्र अज्ञानविशिष्टं ज्ञानं वीजं ईश्वरज्ञानं संज्ञां स्वप्ने वाहकमिति १३
अप्यं जीवः ईश्वरे वा गर्भमातुरुद रे १४ १४

राम०
१२५

तत्रमांसपिंडभूतोसौपर्ववासमावशाघंयंविषयंस्मरति तत्र ह्यहं कर्मिन्द्रियमस्याविर्भवतीत्याह कर्मणोत्पादिना १५ घ्राणगंधचिकीर्षयति एतत्स्वेववासनावशा
स्त्वष्ट्वेदर्शितं १६ नापनं देहयात्रा निर्वहः १७ संजातैः सम्पद्भिः पत्नैः गात्रैः श्रोत्रादिभिः कृत्वानरेवर्षणाशरीरेणाहतः सत्जायते ब्रह्मणा सहेति पाठा

कर्मणा बीजभूतेन चोघते पद्यं हिन्द्रियं जायते तदहंकाराद्वागयुक्तेन चेतसा १६ शब्दरागाश्चेत्रमस्य जा
यते भावितात्मनः रूपरागाश्चक्षुःश्रीराणो गंधचिकीर्षया १६ स्पर्शने त्वक्त्वावायुः प्राणापानव्यपाश्र
यः व्यानो हानौ समानस्वपंचधा देहयापनं १७ संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्वर्षणाहतः दुःखाघंतैर्दुः
खमध्यैर्नरः शरीरमानसैः १८ दुःखं विधादुपादानादभिमानाच्च वर्द्धते त्यागान्नेभ्यो निरोधः स्यान्निरोध
सो विमुच्यते १९ इन्द्रियाणां रजस्यैव प्रलयप्रभवो भूः परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्पावकास्त्रचक्षुषा २० ॥

तरं १८ दुःखाघंतैरित्येतद्वाच्यं दुःखमिति उपादानात्तदेहं हिन्द्रियादीनां गर्भः जीकारात् अभिमानाज्जन्मानंतरं दुःखं देहवर्द्धते। एवं त्यागात्तराणादपि वर्द्ध
ते तस्मै हेतुभ्यः निरोधो दुःखस्य स्यात्। कर्तव्यः यतो निरोधसो विमुच्यते १९ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिन्द्रियाणामित्युपक्रांतमिन्द्रियाणां रजोमात्रत्वमुपसं
हरति। इन्द्रियाणामिति। परीक्ष्येति रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधेनैन्द्रियनिरोधात्तदुःखनिरोधो भवतीत्यर्थः २०

मो०
१२६

अतर्पुलं तस्माद्हीनं शानेन्द्रियाणि चोपसर्पति न च्याप्रवन्ति इन्द्रियार्थान्प्राप्यापीति शेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैः क्षीणैः करणैरिन्द्रियैः ११ ऊनचत्वारिंशः
॥ ॥ अत्र इन्द्रियज्ञेयं शानात् शाने प्राप्य चरन् शमादीननुतिष्ठन् १ पुरुषो मनुष्यः द्विजाः त्रैवर्णिकाः मन्त्रदर्शिनो ब्राह्मणाः २ तत्त्वार्थप्रतिगतः निश्चयो येषां

१२६
शानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्प्रोपसर्पत्यतर्पुलं हीनैश्च करणैर्देहीनदेहं पुनरर्हति ११ शान्तौ मोक्षधर्मेषु चार्थेषु ध्यात्ते ॥
भीष्म उवाच अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथा वक्ष्यास्व चक्षुषा तद्विज्ञानाच्चरन् राजन्प्राप्तुं पाप्मनमोगतिं १ सर्वेषामेव भूता
नां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते पुरुषेभ्यो द्विजानां दुर्दिजेभ्यो मन्त्रदर्शिनः २ सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ब्राह्मणा
वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ३ नेत्रहीनो यथास्येकः कृशगिलभते ध्वनि शानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञान
विदो धिकाः ४ तांस्तान्पासते धर्मा धर्मकामा यथागमे न तेषामर्पसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ५ वाग्देहमनसा
शौचं क्षमासंततिः स्मृतिः सर्वधर्मेषु धर्मज्ञाः प्रापयन्ति गुरां शुभान् ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३ ज्ञानविदो ब्रह्मविदः ४ एवमुपायज्ञात्प्रशस्यतद्गुराणां नाहतांस्तानि तिसृषु पागमे यथाशास्त्रं तांस्तान् द्रष्टव्यं दीन अर्पसामान्यं फलसामं मोक्षारब्धेति
रतिशयो इमान् वक्ष्यामि ५ गुराणेनैवाहावागिति अतर्हि साकामादिगहितं वागादीनां शौचं सर्वेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेषु धर्मेषु ६ ॥ ॥ ॥

गम०
१२६

ब्रह्मणि चर्पा ब्रह्मचर्ययोगधर्मः ब्रह्मणोरूपं ब्रह्मप्रापकत्वात्तदभिन्तं परंगतिमोक्षं ७ गतिमेवविशिनष्टिलिङ्गमितिलिङ्गं पंचप्राणमनोबुद्धिदृशेन्द्रियसं
घातरूपं तेन पत्रसंयोगो नास्ति अतस्त्वशब्दादिहीनं ओत्रेण उपविना तदेव प्रवराणं शब्दानुभवरूपं एवं रूपा घनमवात्मका तपाचशब्दादीनां व्यभिचारि
त्वा केवलानुभवरूपं तदेव मुख्यब्रह्मनिर्विकल्पावस्थापरब्रह्मप्रापिकेत्यर्थः = वाचा संभाषा कथनं प्रवृत्तं यस्मिन् तत्र पाभूतं यत्र ब्रह्मचर्यं तत्र मनः

यदि हं ब्रह्मणोरूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं परंतत्सर्वधर्मेभ्यस्तेन पाति परंगतिं ७ लिङ्गसंयोगहीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितं ओ
त्रेण प्रवराणं चैतच्चक्षुषा चैव दर्शनं = वाक्यभाषा प्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितं बुद्ध्या चाध्यवसीयीत ब्रह्मचर्यमकल्मषं ६
सम्पद्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुगन् द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसी वृत्तिमास्थितः १० सुदुर्करं ब्रह्मचर्यमुपायं
तत्र मेष्टुणु संप्रवृत्तमुदीर्णं च तिगल्ह्नीयाद्विजोरजः ११ योषितो न कथाप्राव्या नतिरीक्ष्यातिरं वराः कथं विदुर्नादासां
दुर्वलानां विशेषज्ञः १२

मनोमात्रेण वस्थानं परिवर्जितं विषयेन्द्रियहीनं शब्देन वक्तुं योग्यासु विकल्पावस्थेत्यर्थः यत्र बुद्ध्या प्रवराणामनोत्पया अध्यवसीयीत निश्चिनुयात्तिविचिकि
त्संपरेक्षज्ञानमित्यर्थः ६ ब्रह्मचर्याणां क्रमेण फलमाह सम्पद्वृत्तिर्ब्रह्मलोकस्तमोक्षो सुगन् सत्यलोकं कन्यसी कनीयसी १० संप्रदीप्तं समुत्पन्नं उदीर्णं विद्विग
तं रजः कामादिरूपं ११ रजोगगः १२ ॥

मो०
१२७

१२७

कृष्णं अहं मातस्महं सापे अहमसादपाचितं अहंपरंचना श्रीपात्पाज्ञापत्तोपमुच्यत इत्यादिना उक्तलक्षणं महार्तिः शुक्रवृद्ध्या तपो जितः अद्भुत्स्त्रिगतिवा
पाठः स्वप्ने चरेत् स्त्रावेः सुमग्नः अधमर्षां क्रुते च सप्तं चेतुः कृत्रये १३ रागयुक्तेन तपपाठः मनसा निर्द्वेदिति संवेधः १४ कुरापीति शिरांतर्गते मलात्रे तंतव
पादद्वंद्वेन एवं देह आत्मनो दृढबंधनमिति र्पः १५ शिराताम्रः तासां जालैः १६ दशवातादिदशकवहाः धमन्यो नाद्र्यः पंचसिद्धिपेषु गुरोस्वस्वविषयग्रह

रागोत्पन्नश्चरेत् कृष्णमद्भुत्स्त्रिः प्रविशेदयः मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपे दधमर्षां १३ पाप्मानं निर्द्वेदे वसंतं भूतं रजो मयं
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणाः १४ कुरापा मेधसंयुक्तं यददधिद्वंद्वं तद्वदेहगते विधादात्मानं देहबंधने १५
वातपित्तकफाद्रक्तलज्जासंस्त्रायुमस्य च मज्जां देहं शिराजालैः सर्पयंति रसान्तरां १६ दशविधा धमन्या त्रेपंचेन्द्रिय
गुरावहाः पाभिः सूक्ष्माः प्रतापं ते धमन्यो न्याः सहस्रशः १७ सर्वमेताः शिरानघोरसोदादेहसागरं तर्पयंति यथा कालमाय
गा इव सागरं १८ मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनो बह्वः शुक्रं संकल्पजं न्द्राणां सर्वगात्रैर्विमुचति १९ ४ ॥ ॥

रापादवं अत्ररसार्पणद्वारा आवहंतीति यथा पाभिरश्वत्थपर्णशंकुतुल्याभिः १८ हृदयस्य कंदवकुसुमाकारस्य मांसपिंडस्य मध्ये मनो बह्वः अन्तमयं हि
सोममन इति श्रुतेरन्तरसैर्हृदयो तर्जितमनः प्रीरानकरो नाडी यथा क्तं अश्वत्थपत्रनाडी वतद्विममति शताधिका नाडी मनो बहेत्सुक्तं योगशास्त्रविशारदैरिति सो
हि सर्वगात्रेभ्यः शुक्रमादायोपस्थान्मुखं करोति १९ ॥

राम०
१२७

एकाशिरकपंसर्वगात्रैः संवेद्यत आह सर्वगात्रेति तैजसंगुणं कृष्णां १० खज्ञैः संपतदंष्टैः देहस्यातसंकल्पात् खज्ञैः स्त्रीद
 र्शनस्पर्शनादिभिः ११ शुक्रैः संकल्पजमिति तदुपादयति स्वप्नेपीति स्त्रीसंज्ञाभावेपि संकल्पजं स्त्रीसंज्ञां गः यथा अभ्येति तथैव मनो वहानादी शुक्रैः सज्जति १२ श्रीणि
 अत्ररसो मनो वहानादी संकल्पश्चेति वीजानि यस्मिन् वीजमिति पपाठः १३ भूतानां शुक्रैः द्विकात् अनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकां विधुर्विचारयेयुः वि

सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्याद्यनुगताः शिरः नेत्रयोः प्रतिपद्येते वहंत्यस्यैजसंगुणं १० ययसंतर्हितं सर्पिर्बहन्निर्मप्यते
 खज्ञैः शुक्रैः निर्मप्यते तद्देहसंकल्पज्ञैः खज्ञैः ११ स्वप्ने ह्येवं यथाभ्येति मनः संकल्पजं रजः शुक्रैः संकल्पजं देहात् सज्ज
 तस्मिन् मनो वह १२ महर्षिर्भगवानत्रिर्वदत शुक्रसंभवं त्रिवीजमिन्द्रदेवमंतस्मादिन्द्रियमुच्यते १३ ये वै शुक्रगतिं
 विधुर्भूतसंकरकारिकां विरगदग्धदोषास्तेनामुयुर्देहसंभवं १४ गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनो वहं देह
 कर्मानुदन्नाणानंतकाले विमुच्यते १५ ॥

चार्यविरगाः दग्धदोषाः निर्वासनाः १४ देहानवाप्नोः अनुष्टेयं तस्माह गुणानामिति मनसैव गुणसाम्यं निर्विकल्पत्वं आगमयोगवलेनासाधमनो वहं
 सत्यलोकप्रदं सर्वेति सुषुप्तारम्भनाडीमार्गं प्रतिश्रुते काले प्राणानुदन्नेरप्यविमुच्यते कः यः देहकमी देहनिर्वाहमात्रार्थं कर्म यस्यावाद्यप्रवृत्तिश्च न इत्यर्थः १५ ॥

मो०
१२८

देहबंधेदेयोगमार्गक्रममुक्तिदमुक्ताजीवन्मुक्ति करंज्ञानमार्गमाह भवितेति मनसोविश्वात्मकस्यज्ञानंभवितामविष्यतिकीदृशं तत्ज्ञानंमनसवप्रजापतइतिस्वप्न
वसर्वविषयाकारंभवतीति एतज्ज्ञानवतःफलमाह। मंत्रसिद्धं प्रणावोपास्ति सिद्धं मनः नित्यं अनादिमायामात्रं सत विरजं निर्वोसनं ज्योतिष्मत्प्रकाशवत् सर्वज्ञं सर्वश
क्तिचभवति यथोक्तं वासिष्ठे। विगतवासनमाशुचिपाशतामुपगते मन आत्मतपोदितं यदभिवांछति तद्वति क्षणात्मकलशक्तिमयोहिमहेश्वर इति १६ तद

128

भवितामनसोज्ञानंमनसवप्रजापते ज्योतिष्मद्विरजो नित्यं मंत्रसिद्धं महात्मनां १६ तस्मात्तदभिधाताय कर्मकुर्यादकल्म
षं रजस्तमश्च हित्वेह पथे संगतिमाप्नुयात् १७ तरुणाधिगतेज्ञानंजरदुर्वलतांगते विपक्षबुद्धिः कालेन आदत्तेमानसं
बलं १८ सदुर्गमिव पंथानमतीत्यगुराबंधनं यथापश्येत्तथादोषानतीत्यात्मतमश्नुते १९ शान्तौ मोक्षधर्मे पुनर्वासाध्यात्ते
भीष्म उवाच दुरंतेशिंद्रियार्थेषु सक्ताः सीदंति जंतवः येन सक्ता महात्मान स्तेषांति परमांगतिं १॥ ७ ॥ ७ ॥

मिधाताय मनोनाशाय अकल्मषं निवृत्तिरूपं यथायेन प्रकारेण दृष्टांगतिं मोक्षं १७ जरया दुर्वलता जरदुर्वलता तांतीयात कृता र्थेन नितिसमा समा
न संवलं संकल्पं आदत्ते संहरति। कालेन पूर्वभागेन ननु दृष्टयोग्यतया १८ गुरादेहेंद्रियांदयस्तदेवबंधनं १९ चत्वारिंशः पूर्वे क्तैर्वंधनेऽप्येते वाधिका
रिभेदानाह दुरंतेशिति १॥

राम०
१२८

कर्मैः क्लेशैः संततं व्याप्तं दृष्ट्वैव न तु मम इदानीं क्लेशो नास्तीत्युपेक्षेत १ घटनमेवाहाध्यायेन वा गिति ३ अथ वेत्तु पुरुषं भूतानुकंपयापि मनसः संगं व
धं पश्येत् यथोक्तं कृपयापि कृतः संगः यतनायैव योगिनां इति संदर्शयन्नाह भरतस्यैरायोषणमिति ५ शुभं कर्माहाहिंसेति ६ बुद्ध्या इदं सर्वं पद

जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसकर्मैः दृष्ट्वैव संततं लोकं घटे नो क्षापय बुद्धिमान् १ वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्या
दनहं कृतः प्रशंतो ज्ञानवानभिभूतिरयेक्षस्वरे सुखं ३ अथ वामनसः संगं पश्य न भूतानुकंपया तत्राप्युपेक्षो कुर्वीत
ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ४ यत्कृतं स्यात् शुभं कर्म पापं वा यदि वा श्रुते तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वा बुद्धि कर्मभिः ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवं क्षमा चेवाप्रमादश्च यस्यैतं स सुखी भवेत् ६ तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धा
रयेत् पश्येन्न परमं धर्मं सर्वभूतसुखाय हं ७ दुःखनिःसराणां वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत् तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो
भूतेषु धारयेत् ८ ॥

यमात्मेति शास्त्रोत्पया समाहितं स्थिरं रागद्वेषभयं न च अहिंसादिरूपं ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१२६

अशुभं वर्ज्यमित्याहोर्द्धननापेतिनापध्यायेत्पशतिष्टं न चिंतयेत् अवहं स्वस्वायोगं रज्यादिरंकोनस्पृहयेत् असतनष्टं भाविवास्त्रीपुत्रादिकं न चिंतयेत् अमो
धेति यत्तस्यावश्यं भाविफलत्वं सूचितं ज्ञाने ज्ञानसाधनेऽप्रमानित्वाद्यौ प्रवर्णादौ वाचामोघप्रयासेनेति पाठो वाचोवेदांतवाकेन अवागोघप्रयोगेनेति पाठो वागि
ति वागादौ द्रियव्यापारे लक्ष्यते ओघ इति कालपरिणाममपेक्ष्य क्रतुलिंगवत्स्वयमेव ज्ञानारब्धश्चित्तपरिणामो भविष्यति किं सुतप्रतपेत्सुपदेशे पाश्रेयो बुद्धिः

129

नापध्यायेन्तस्पृहयेन्नावहं चिंतयेदसत् अपामोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् वाचामोघप्रयोगेण मनो ज्ञानं तत्प्रवर्त्त
ते ६ विवक्षता च सद्वाक्यं धर्मसूक्ष्ममवक्षता सत्यां वाचमहिंसां च वेदेहनपवादिनी १० कल्कापेतामपरुषामनशं सामपै
शुनां ईदृगलं च कर्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ११ वाक्प्रवदो हि संसारो विरगाद्याहरेषु दि बुध्याप्यनुगृहीतेन ममाकर्मता
ममं १२ रजोभूतैर्हिकरणैः कर्मणि प्रतिपद्यते सहः खं प्राप्नोति कैस्मिन्तरकायोपपद्यते १३ १३ ॥ ॥ नत ॥ ॥

साकालारब्धा तुष्टिरेष शब्दार्थः तद्भयं यत्र नास्ति तादृशः यमनिपुमादीनां योगांगानां प्रयोगेन तत्ज्ञानं प्रवर्त्तते ६ सद्वाक्यं विवक्षता पुरुषेण ईदृक्
वक्तव्यं ईदृक्यं यत्र अहिंसां वाचं वेदेदिति द्वयोः संबंधः १० कल्कापेतां शाब्दं नहीनां ११ संसारे हि कः आमुष्मिकोऽर्थः सर्वो वाचैव प्रवदोऽस्ति अतः साध्वीमेव
वाचं वेदेत वैराग्यं चेतनामसहिंसादिकं कर्मणि स्वीयेत्याहरेत पुराणपापं वाकर्म स्वमुखेन प्रकाशितं चेत्यतीति भावः १२ रजोभूतैः प्रवृत्तिपरैः १३ ॥ ॥

राम०
१२६

फलितमाहोर्द्धनतस्मादिति १४ सदृशोतं कर्मसन्नासमाहवकीर्तिरिति द्वाभ्यां आमिषभारं वहंतश्चोराः गम्योदिशं राजकीयाधवरो ध्यात्प्रतिकुलांबुद्धा आमिषं त्यक्त्वा न्यादिशंग
छेतोपयानवधंते एवमाविधकं कर्मादाय कामाधभिमुखं सारभयंबुद्धा कर्माणि तज्जने बद्धते इति तात्पर्यं प्रकीर्णमेषः विशस्मिष आमिषमित्यर्थः । तस्य भारः कीव
तमार्थं १५ अनाहः चेश्चूतः तपस्वी मतस्येन्द्रियाणां चरेकाग्रं परमंतपःतद्वान् १६ प्रयोगो योगो गानामनुष्ठाने तत्ररतिः प्रीतिर्यस्यतिः प्रचोरेणतिरुद्धेना बुद्धिश्च

तस्मान्ननो वा कुशरीरैरचरेर्द्वैयमात्मनः १७ प्रकीर्णामिषभारं हि पदद्वोर्येतदसुमिः प्रतिलोमादिशंबुद्धा संसारमबुद्धा
स्तथा १५ तानेव च पपादसुः क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवोदिशं तप्यारजस्तमः कर्माणां तज्जप्राप्नुयात्स्वयं १६ निःसंदिग्धमतीहो
वैमुक्तः सर्वपरिग्रहेः विविक्तचारो लघ्वाशीतपस्वी नियतेन्द्रियः शानदग्धपरिलेशः प्रयोगरतिरत्नवान् निःप्रचोरेण
मनसा परंतदधिगच्छति १७ धृतिमानात्मवान् बुद्धिर्निगृह्णीयादसंशयं मनोबुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मतसात्मनः १८
निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वीता स्पमनो वशं देवताः संप्रकाशं ते हृष्या योति तमीश्वरं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति श्रुतेः १७ आत्मवान् बुद्धिमान् बुद्धिं अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यशोधी दृष्टिमानः संकल्पविकल्पात्मकं बुद्ध्या तपाहत्यात्मनसा विष
यान् शब्दादीन् तेषां विशेषणं आत्मवदिति मनोरूपानित्यर्थः १८ योगावांतरफलमाहुर्निगृहीतेति तत्ता तस्यामवस्था यो देवताः इन्द्रियाणि तं योगिनं ईश्वरं योति प्रवि
शंति स ते तत उत्पन्नत्वमपि ज्ञेयं १९

नन्वात्माभिन्नस्य ज्ञानस्याप्रकाशयोगात्कथं प्रकाशत इत्युक्तिरत्र आह सानेति त्रीन्लोकान् जाग्रदादीन् विज्ञानं बुद्धिस्तदनुगतं सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायती वलेला
यती वेत्तादिभिरुक्तेः अज्ञानेन आत्मना हो आत्मादिवुद्धिरूपेणाविपर्ययेण प्रकाशमानमपि ज्ञानं अवस्थात्रयकालुष्याद् प्रकाशमानमिवेत्यर्थः १५ ननु सांशं अंशतः
प्रकाशते ननु निरशमतोऽस्य सवीत्तनाऽप्रकाशः प्रकाशावावाच्य इत्याशङ्क्याह एषत्कादिति अवस्थात्रयातीतमपि तत्संप्रसुक्तत्वेन गृह्यते अस्मत्पुःशा
श्वतमनुपाधिमात्मानं दूषयन्तं न वेदतयोः एषत्का एषत्कयोरपवर्गपर्येतोऽपवृत्तमिति पाठे स्वभावरूपं अवाधत्वेन बाधत्वेन च जानन् १६ व

ज्ञानाविधानमज्ञानं त्रीन्लोकानधितिष्ठति विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते १५ एषत्कात्संप्रयोगाच्चना
स्तु पूर्वदशाश्वतं सतयोरपवर्गसौवीतरागो विमुच्यते १६ व यो योतीतो जगत्प्रसृतित्वा ब्रह्मसनातनं अस्मत्ते
तदवाप्नोति पञ्चदक्षरमव्ययं १७ शांतौ मोक्षधर्मेषु वास्मिन्मायात्मे ॥ ॥ भीष्म उवाच निष्कल्मषं ब्रह्म चर्यमिच्छता च
रितुं सदा निद्रासवीत्तनात्पाज्यास्वप्नदोषमवेक्षता १ १ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योतीतः जितकालः पारांतरं सुगमं १७ एकचत्वारिंशः ॥ ॥ पूर्वत्र योगैश्वर्यमनुभूयाननुभूयवा ब्रह्मप्रविशेदित्युक्तं तत्र ऐश्वर्यानुभवं निंदितुमारभते निःक
ल्मषमिति निष्कामं ब्रह्म चर्यं योगं निद्राऽविद्यामोहकत्वात्पाज्यास्वप्नप्रतितापत्रयं आवसपास्त्रयः स्वप्नादिति श्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविवयोरीश्वर्यमपि संप्रज्ञा
तकालिकं स्वप्न एवातत्र दोषाः देवांगमंत्राणादयः तान् १ ॥

मो०
१३१

131

स्वप्नेहिविधेपिदेहीयोगीअयोगीवा २ उक्तनिद्राप्रतिमोगिजागरणामाहज्ञानाभासादितिचित्तनंतत्कथनंअन्योन्यतत्त्वबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभा
संविदुर्वुधाइत्युक्तविधातज्ञानाभासातजिज्ञासाविचारोर्थःप्रयोजनमस्यतज्जागरणोअनंतरंअनवरतं ज्ञाततत्त्वस्यतुमुखंजागरणमित्याहविज्ञानेति ३
अत्राहपूर्वपक्षीतिशेषः स्वप्नेदृश्यमानोपदेहादिभीवः पदार्थः कोननुवितर्के किंसतोऽसतोवेतिविकल्पाद्येवाधानुपपन्निरितिसूचयतिविषयवानिवे
तिइवकारेण वस्तुतोतविषयवानित्यर्थः ननुयथाउपरिस्थोर्कः जलोऽधोऽवभातितद्वजाग्रदेहादिरैवान्यथास्वप्नेभातीतिनतावतास्वप्नस्यनिर्विषय

स्वप्नेहिरजसादेहीतमसाचामिहपते देहांतरमिवापन्नश्चक्षुःपगतस्पृहः १ ज्ञानाभासाज्जागरणोजिज्ञा
सार्थमनंतरंविज्ञानाभितिवेशानुजागरणतिशंसदा ३ अत्राहकोचयंभावः स्वप्नेविषयवानिव प्रलीने
रिद्रियेदेहीवर्ततेदेहवानिव ४ ॥

त्वमित्याशंकाहप्रलीनेरितिदृष्टांतेजलोपरिसंहतस्मितेनार्कतेजसाप्रतिहतंचाक्षुषंतेजोऽप्रविलीनेप्रतिस्त्रोतः प्रवृत्तंसदुपरिस्थमप्यर्कंप्राकप्रवृत्तद्वन्ति
संस्कारदधइविषयीकरोतिअत्रानिद्रियागिविलीनानीतिभेदः अन्यथाप्रतिविवक्ष्य मसमपपुरोवर्तिद्रव्यांतरवदासंदृशादिकमपिस्वप्नेदृश्यत तस्मा
त्स्वाप्नोभावः नसतइत्यर्थः नाप्यस्य अस तस्यशशंभादेहीनायोगात् ४

राम०
१३१

एवंपुत्रानिरुद्ध गतिकः सिद्धांती अनुभववलेनैवोत्तरपतित्रोच्यते इति योगेश्वर इति हरिरिति च हेतुगर्भविशेषणादयं योगिसंकल्पमात्रस्य
स्वाप्नोभावः वस्तुवत्पातुतदभावस्येति भावः एतद्यथा हरिर्वेदतया महर्षयो वर्णयन्ति उपपन्नार्थयुक्तिमच्चैतदित्यर्थः संकल्पादेवास्मापितरः समुत्तिष्ठं
तीति श्रुतेः यथा योगिसंकल्पजं पित्रादिकं तया स्मृतं कल्पजं खादिकमिति सुवचमिच्छाशयः ५ सर्वगतं सर्वप्राणिसिद्धं इन्द्रियारण्यमुपरमे संकल्पस्व
भावस्य मनसो नुपरमः स्वप्न इत्यर्थः ततस्मिन् स्वप्ने विषये तत्प्रसिद्धं वक्ष्यमाणं ति दर्शनं दृश्यते ६ तमेवाहकार्ये इति मनोरपवत्तिवत्त्वाप्रवृत्ति

अत्रोच्यते यथा हेतुदेव योगेश्वरो हरिः तथैतदुपपन्नार्थवर्णयन्ति महर्षयः ६ इन्द्रियारण्यं प्रमात्स्वप्रमाहः
सर्वगतं बुधाः मनसस्त्वप्रलीनत्वात् तत्तदाहुर्निर्दर्शनं ६ कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतोऽपि यद्व
मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्ननो गतं ७ संसारारण्यमसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् मनस्यंतर्हितं सर्ववेद
सोत्तमपुरुषः ८

रपिसंकल्पमात्रशरीरात्तथाप्येव इन्द्रियैर्विक्षेपात्सम्पन्नप्रतिभासः स्वप्ने तदभावाज्जाग्रदवस्थायां सम्पन्नमिति विशेष इत्यर्थः ७ स्वप्नादेर्मनो गत
त्वेन्या च हेतुसंसारारण्यमिति प्राचीनातिज्ञानसंस्कारात्कामात्मा विषयासक्तचित्तः तत्स्वप्नाद्यैश्वर्यं अवाप्नुयात् कथं तदवाप्निरत आह स उत
मपुरुषः असंहतः साक्षीमात्रमानमेवाकारं मनः वेदप्रकाशयति न विक्रियारूपं भोक्तृत्वं साक्षिणः अपितु साक्षप्रकाशकत्वमात्रं यस्तु विक्रि
यावान्प्रमाता सदृशकोटिस्पृष्टवनतुसाक्षीत्यर्थः ८ ॥

मो०
१३९

गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये पञ्चतर्कणा प्राचीनेन सत्त्वं रजस्तमो वा उपस्थितं भवति येन च कर्मणा भावितं संस्कृतं मनो यदा भवति तदा भूतानि सूक्ष्माणि तत्र तत्र सं
तितं तं व्याधाकारं संप्रेनिवेदयंतीत्यर्थः ६ ततः आकाशदर्शनानंतरं आतं तर्प फलोदयं अनंतरमेव सुखाद्युदयं यथा समुपसर्पति १० असंवृद्धाः ज्ञाना

गुणानामपि पञ्चेतर्कणा चाप्युपस्थितं तत्र ये संति भूतानि मनो यदा भवति तदा ६ ततस्तमुपवर्त्तते गुणाराजसतामसाः
सात्विका वायवा योगमानं तर्प फलोदयं १० ततः पश्यंत्यसंवृद्धा वातपित्तकफोत्तरान् रजस्तमोगतैर्भविस्तदप्याहुर्दुर्लभं
११ प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसं तत्तत्त्वमेव पुपगते मनो हृदि निर्गच्छते १२ व्यापकं सर्वभूतेषु वर्त्तते प्रतिघंम
नः आत्मप्रभावात् तत्र विद्यात्मवीक्षात्मनि देवताः १३

तवाताद्युत्तरान् त्रिधातुकान् देहान् पश्यंति तत देहदर्शनांतं दुर्लभं प्राग्वासना प्रावल्यात् योगविना परिहार्यं ११ तत्तत्तस्मिन् तस्मिन् १२ व्यापकं उपादानत्वात् अप्रतिघं
प्रतिघातशून्यं तत्र हेतुः आत्मप्रभावात् तत्र आत्मो न देवताः आकाशाद्याः आत्मज्ञानात् सार्वज्ञ्यं सार्वज्ञ्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः १३

॥ ॥

गम
१३९

एवं सभावस्यामुक्ता सुषुप्तावस्थामाह मनसोति सार्द्धे न द्वारं स्वप्नप्रदर्शने द्वारभूतं स्थूलं देहं मनस्यंतर्हितं त्रैवैदेहे स्वपित्सं आत्मानं अपि गच्छति कुत्र अस्मिन्नव्यक्ते सदसदात्मके मापाश्वले निदर्शनं निश्चितदर्शनं साक्षिरूपं तदेव सर्वेषां भूतानां मात्मभूतो हंकारस्तत्र प्रतिविंवात्मना तिष्ठतीति तया अध्यात्मगुणं आत्मानं अहंकारं गुणाश्च प्रकृतिरूपाः तेषां उपरि ति अध्यात्मगुणं अहंकारं दिगुणं रसपृष्ठं विंवात्मत्वात् सुषुप्ते शुद्धे साक्षिणे वा हंकारादयो लीयन्ते इत्यर्थः १४ दृष्टं तभूते स्वप्नसुषुप्ती उक्ता दार्ष्टिके सवीजनिबीजावस्थे योगिगते तत्राद्यो संप्रज्ञातावस्थामाह लिसेतति संचरं गुणं ज्ञानं वैराग्यं धर्मं धन्यतमं

मनस्यंतर्हितं द्वारं देहमास्यायमानुषं यद्यत्सदसदव्यक्तं स्वपित्समिन्निदर्शनं सर्वभूतात्मभूतस्यंतमध्यात्मगुणं विदुः १४ लिसेतमनसा पश्य संकल्पादेष्वरं गुणं आत्मप्रसादजं विद्यात्मवीद्यात्मनि देवताः १५ एवं हितं पसायुक्तं कामवत्तमसः परं त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसो ते महेश्वरः १६

आत्मप्रसादं चित्तप्रसादजं शुद्धं मनस्यवर्द्धं चरितार्थः १५ तपसा विषयाद्यालोचनेन युक्तं मनः एवं भूतं भवति तमसः परं प्राप्तुं मनः अंकवत्तमसि तत्र मेव भवति तत्रोभयविधं ब्रह्म भावं देहि न आह त्रैलोक्येति देही जीवः त्रैलोक्यप्रकृतिः कारणं ब्रह्मेत्यर्थः कारणीभूततमसो ते तु स एव महेश्वरः शुद्धब्रह्मभूतस्वतर्पणः यपोक्तं सोपाधितिरुपाधिश्वं देवा ब्रह्मविदुः यतो सोपाधिकस्या तस्मात्सर्वीमानिरुपाख्यानुपाधि इति १६

मो०
१३३

तप इति अग्निहोत्रादिकं तपः तमः दंभदर्पादि एतत् ब्रह्म तदेवा सुरैः हेतुभूतैः रजस्तमोमयैर्न प्राप्तमिति गुप्ते प्रजापतिना कीदृशं ज्ञानं लक्षणां ज्ञानं
स्वरूपं १७ इममेव विभागे विभज्यते सत्वमिति १८ तत्परमं तेभ्यः सात्विका सात्विकेभ्यः भावेभ्यः उत्पद्यते ज्ञानमेव न तु ज्ञेयं अस्मत्ते ज्ञानांतरा वाधे ज्योतिः स्वप्रकाशः
अक्षरं व्यापकं भावितात्मानः ध्यानादिना शोधितचित्ताः १९ उपसंहरति हेतुमदिति ज्ञानचक्षुषा तत्त्वदर्शिना एतावत्वाच्यहत्यासगुणो लक्षणाया च निर्गुणो हेतुमत्

तपो ह्यविष्टितं देवैस्तपो घ्नमसुरैस्तमः एतद्देवासुरैर्गुप्ते तदाहुर्ज्ञानं लक्षणां १७ सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः
सत्तं देवगुणं विद्यादितरा वासुरैर्गुणैः १८ ब्रह्मतत्परमं ज्ञानमस्मत्ते ज्योतिरक्षरं ये विदुर्भावितात्मानस्तथातिपरमो ग
तिं १९ हेतुमद्यक्यमाख्यातुमेतावत्ज्ञानचक्षुषा प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुं २० शांते मोक्षधर्मेषु चार्त्त
या ध्याते ॥ ॥

पुक्तियुक्तं पयाः स्यात्तया च आख्यातुं शक्यं न तु षण्णग्राहिकया प्रदर्शयितुं अक्षरमननाभ्यां विदितं वाक्ययुक्तितत्त्वं सप्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाणामाकर्ष
णान् ब्रह्म वेदितुं शक्यं योगोत्तमेषु प्रत्याहार एव दुःशकः इतरत्सु संपादयितुं ब्रह्म प्राप्तिरिति नैन्द्रियाणि जेतव्यानीत्यर्थः २० ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१३३

उक्तवक्ष्यमाणं च साधनजातं समुच्चिन्नोत्तिष्ठति धर्ममिति पाठे अपंतु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति यावत्कपोक्तलक्षणं धर्मं चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टं
छांतभूतं स्वप्नसुषुप्ताख्यं द्वयं दृष्टं तिकंच सगुणानिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयं व्यक्तं दृश्यं अव्यक्तं चिदात्मा यत्तत्त्वमना रोपितं रूपं
यस्य तत्परमर्षिणा नाशयणेन १ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वं स्वरूपतः फलतश्चाह द्वाभ्यां व्यक्तमिति ऋषिर्वेदः स एव नारायण वाक्यत्वात् नारायणः

भीष्म उवाच न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयं व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा १ व्यक्तमसुप्तं
खं विद्यादव्यक्तममृतं पदं प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममर्षिणा नाशयणेन २ तत्रैवावस्थितं सर्वत्रैतौ को स चराचरं नि
वृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ३ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरप्यब्रवीत् प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः प
रमागतिः ४ तां गतिं परमा मेति निवृत्तिपरमो मुनिः शानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ५ ॥ ॥ ॥

१ ब्रह्मांडाधिपत्यांतं सर्वकर्म फलांतर्भूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेंद्रियाहंकारांतानां बाधः तल्लक्षणो धर्मस्तु ब्रह्मैव ३ प्रजापतिः स्वप्नादजायमानत्वात् ४ तां
सर्वेषां परमं आनंदं एषा परमा संपदिति प्रसिद्धं कैवल्यवस्थौ शुभाशुभमुक्ति संसारेति श्वयेन द्रष्टुमिच्छन्तु मुनयुलौकिकीया पांक्रियायीया
मिति शब्दः शानतत्त्वं चिदात्मतत्त्वं तद्विचारपरो नित्यं स्यात् ५ ॥

मो.
१३४

१३४

ततत्रतत्त्वविचारेकर्तव्येसर्ववक्ष्यमाणप्रकारंजानीयात्तत्रव्यक्तप्रधानांपुरुषक्षेत्रज्ञो जीवः महत्तर ईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणोऽहतिश्रुति
प्रसिद्धं त्रयं ६ तेषु यन्महत्तरं तं विशेषं क्षेत्रादिभिरपरा मष्टतया विशिष्टं परमात्मानं अवक्षेत साक्षात्कुर्यात् विशेषेणावाधत्वावाधत्तलक्षणे
न वैपरीतेन विशेषमेवाह्वनादीति उभौ प्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादी अनन्तौ अलिङ्गौ मानांतराविषयो ७ यौ नित्यौ मूर्ध्नि परितोऽप्येवमादिपुं प्रह

तदेवमेतौ विशेषावव्यक्तपुरुषावुभौ अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यस्यादन्यत्तमहत्तरं ६ तं विशेषमेवेक्षेत विशेषेणा
विचक्षणाः अनाद्येतावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ७ उभौ नित्यावविचलौ महन्मध्यमहत्तरौ सामान्यमेतदु
भयोरेव ह्यन्यद्विशेषणं ८ प्रकृत्यासर्गधर्मिरपातपात्रिगुणाधर्मया विपरीतमतो विद्यातक्षेत्रज्ञस्य स्वलक्ष
णं ९ प्रकृतेश्वविकाराणां द्रष्टारमगुणाचितं अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहतौ १० ॥ ॥ ॥

सोऽसाधर्म्यं विशेषणं व्यावर्तकं वैधर्म्यं तु एवं विद्यात ८ एवं कथं तदाह प्रकृत्येति अप्रसवधर्मातिर्गुणाश्च पुरुष इति विपरीतं ९ विकाराणां मह
दादीनां द्रष्टारं न तु दृष्टं पुरुषं प्रधानक्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यं वैधर्म्यं उक्ता क्षेत्रज्ञे ईश्वरयोः साधर्म्यमाह अग्राह्याविति अग्राह्यो यतः पुरुषोचिद्रूपौ अलि
ङ्गौ लिङ्गपतेः साप्यतेनेनेति गुणादिकं प्रति संबंधिलिङ्गं तद्राहित्यात् असंहतौ अत्यंतविधौ १० १० १० १० १०

राम०
१३४

नन्वलिङ्गयोर्जीवेशयोर्लिङ्गमेदप्रयुक्तोमेदः कुतः स्मादिताशंकोपाधिकस्तयोर्भेदो न स्वत इत्याशयेनाह संयोगेति संयोगो दृग्दृश्यसंबन्धः लक्ष
 णं चापके उपतिगविभीवहेतुस्वयस्य संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्त्तृति कर्त्तृवृद्धौ चित्प्रतिविंवत्त्वलक्षणमुक्तं ननु बुद्धिरेव चित्वापापन्नाक
 र्त्तृकिंतदुभयेतरेण कर्त्तृताशंकाह कर्मनिर्वर्त्तिरिति कर्मणां शास्त्री पारणां लौकिकानां च निर्वर्त्तिरिति त्रिष्यति यस्मात् अयमर्थः कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वा
 दिति न्यायेन विधिति षधशास्त्राक्षिप्तः कश्चिन्निपो ज्ञसावदस्ति स च न बुद्धिः तस्याः काष्ठलोष्ठसमत्वेनाति यो ज्ञत्वा तनापि पुरुषः अकर्त्तृत्वा
 तः अतः शास्त्रार्थवत्त्वापतदुभयसंयोगजः कर्त्ता वश्यं प्रधानेश्वरव्यतिरिक्त उक्तलक्षणोऽभ्युपेय इति सः कर्त्ता यद्यतपपापया करणौ

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजागृह्यते यथा करणौ कर्मनिर्वर्त्तिः कर्त्ता यद्य
 द्विचेष्टते ११ कीर्त्तितेशब्दसंज्ञाभिः कोहमेषोऽप्यसाविति ॥ ॥ ॥ ॥

शिंद्रियादिभिः साधनैर्विचेष्टते कर्मकुरुते तथातया तद्योनिप्रदेन कर्मणा सहितो गृह्यते अतः समानेपि दृग्दृश्यसंयोगो दृश्यापाधिस्वरूपभेदात्
 कर्त्तृभेद इत्यर्थः ११ अयेच कर्त्ता व्यवहारतस्तृतीयोपि परमार्थतौ दृक्कोटिरेव न तु दृश्यकोटिरिति दृष्टान्तमुखेनाहोर्दना कीर्त्तित इति यथा स्वस्य
 कोते यत्त्वमजानानः करणः कः कोते य इति पृथगिति स एव सूर्येण प्रबोधितोऽहं कोते य इति वक्ति एवं अतः किं ब्रह्मेति पृथगिति सक्तु अहं ब्रह्मेति ज्ञा
 नाति एवमेकस्मिन्नपि वस्तुति उपाधिभेदात् ज्ञानाज्ञानकृतभेदात् विभिन्नौ शब्दप्रत्ययौ भवतः संज्ञाप्रत्ययः एवं दृश्येपि सर्वोसाविति सामी
 प्यासामीप्यकृतौ शब्दप्रत्ययौ एकत्रापि भिन्नौ भवतः १ एवं जीवेशाविति १२

उष्मि ११

मो०
१३५

ननु विनिगमकाभावात्तदृशकोटिरेव कर्त्तृकयनेत्याशं क्वाह उष्मी षवानिति। वस्त्रैः वस्त्रवदाद्यादकैः त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथा उष्मी षादन्मरुवंदेही गुरोभ्योऽन्यदन्तर्यः न हि प्रतिविम्बमुखे दर्पणो दृश्यमानमपि दर्पणकोटिगतं तया जीवोपीति भावः १३ चतुष्टयं द्वे प्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेष्वरयोस्त्वसाधर्म्यवैधर्म्ये इति एतैः पूर्वोक्तेः अनाद्यनंतत्वेन चिज्ज्ञात्वेन असंहतत्वेन कर्त्तृत्वेन चेति चतुर्भिर्हेतु

135

उष्मी षवान्मया वस्त्रैस्त्रिभिर्मवति संहतः संहतो यंत्यादेही सत्त्वराजसतामसैः १३ तस्माच्चतुष्टयं वैधमेतैर्हेतुभिरहृतं यथा संज्ञोद्ययं समगंतकालेन मुह्यति १४ श्रियं दिव्यामभिप्रै सुवर्षवान्मनसा शुचिः शरीरैरिंद्रियैरुग्रैश्चरेन्निकल्मषंतपः १५

मिः आहृतं मया समगत्याख्यातमित्यर्थः यथा संज्ञोक्तविधं ज्ञातमनति श्रान्तः श्रान्तकाले सिद्धांतसमये १४ एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह श्रियमिति दिव्यादिविहार्त्तकाशे ब्रह्मणि भवां वर्षवान् देहवान् शरीरैः शरीरनिर्वर्तैः तिपमैः शौचसंतोषतपः स्वाध्याये चरप्रणिधानार्यैः निकल्मषंति कामंतपः योगं १५ १५

राम०
१३५

तपसा योगेन तद्वलेनेत्यर्थः अंतर्भूतेन आंतरेण ननु समीक्ष्य तपसा आदिवाह्यद्रव्यासाधेतमास्वता चैतान्यप्रकाशवतादिविहार्त्तकाशोसूर्यादि
कंतपसा योगेन भासते पावाच्चापसा काशस्तानि योतद्दृश्य आशा उभे अस्मिन्वावापि वै अंतरे च समाहिते उभावग्निस्त्ववापुश्च सूर्या च
द्रमसावित्यादि श्रुतेः सर्वस्य तदेत गीतत्वावगमात् अतएव योगिनो व्यवहितादिसाक्षात्कार उपपद्यते १६ प्रकाशो विकसनं फलमिति त्वर्थः तप

त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तं तर्भूतेन भास्वता सूर्यश्च चंद्रमाश्चैव भासत रूपसादिवि १६ प्रकाशस्तपसो
ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः रजस्तमो घ्नयत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणं १७ ब्रह्म चर्यमहिंसा च शाश्वतं तप
उच्यते वाञ्छनो नियमः समञ्जानं संतप उच्यते १८ विधि श्रेष्ठो हि जातिभ्यो ग्राह्यमन्तं विशिष्यते आ
हार नियमेनास्पयापाशा मतिरजसः १९ वैमनसं च विषयेषां तस्य करणानि च तस्मात्तन्मात्रमाद
द्याद्यावदत्र प्रयोजनं २०

सो योगस्यासंशब्दितं योगिनस्तं प्रपश्यंति त गवंतं सनातनमिति सर्वत्र व्यातं ज्ञानहेतुत्वेना तस्य स्वलक्षणं असाधारणं रूपं रजस्तमो घ्नं प्र
त्वावरणयोनीशकं कर्म वैराग्यपूर्वकं वेदोक्तं अवगं १७ तपो विशेषावाह ब्रह्मेति १८ वैमनसं वैराग्यं विषये शब्दो करणानि इंद्रिया
णि अस्मिन्निष्ठान् भुजः तावन्मात्रं आहारमात्रं न तु धनादिकं शिष्टेभ्योऽप्यादद्यात् २० ॥ ॥ ॥ ॥

५३

मो०
१३६

एवंविधसाधने संपत्तभावेपिमोक्षे उपायांतरमस्तीत्याह अन्तेति। तत्तत्तानां अंतकालेवलोक्य कर्तव्यं यत्तानं योगयुक्तेन मनसा शनैः उपपद्यते इत्यन्वयः। अपमाशः आदिपर्वणिविष्णुगृहोद्देवा अमृतं लेभिरे राहुस्तथ्यलेनाम तर्पणी देवपंक्तिः स्यादहभेदेन सहैव तत्त्वे भेदस्तु पारव्यातं तत्राख्यायिकानां स्वार्थतात्पर्यभावात् ततः कश्चिद्विधेयैर्युज्यते यः स च यथा क्तसाधनानुष्ठानात्मा त्विकामुक्तिभाजः सः असात्त्विकोपिमोक्षक्षेत्रे मरणाकाले भुक्तिमाप्नोतीति तस्या अप्यभेदिके संवर्तमरुतीये कारणे वसतः संवर्तस्य शब्ददर्शनेन शिवदर्शनासिद्धिः सूचिता तेन कारणेन तस्य शिवत्वे

अंतकालेवलौकषीष्टनैः कुर्यादनातुरः एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं पदुपपद्यते ११

नतत्प्रतिमावत्तद्यरेरस्यलिंगत्वं सूच्यते तत्पादहापिवलोत्कर्षादंतकालेज्ञानंकुर्यादित्युच्यते तेन सर्वे शौतेन वाक्यसंदर्भेण अत्र हि जंतोः प्रागौषु रु
द्रस्तारकं ब्रह्मवाचयेयेनासावपत्तीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुं चेदित्यस्याश्रुतेरर्थः काश्यान्निपमायासरुद्रमुखा
त्तारकोपदेशप्राप्त्यामुक्तिप्राप्तिरिति समस्तपुराणोपहंहितः सूचित इति गम्यते वलोत्कर्षादिति पत्नेन काश्यावासात् अतः कालेज्ञानंकुर्यात्तर्ह
शोपदेशात्संपादयेत् ११

अक्रान्तेषु ३

राम ०
१३६

एवं मोक्षसाधनानां मुक्ता अपेक्षिकत्वमप्याहरजइति अप्यं देही रजोवर्जः बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिः समाधौ संतप्तः स्यात्तदेहोपि देही पुरुषः देहवान्
भूत्वा शब्दवत्तद्वदिमत्कार्ये सूक्ष्मशरीरं चरेत् पस्तकार्ये व्याहृतमतिः स वैराग्यात् सूक्ष्मभोगेषु निस्पृहः प्रकृतौ लीयते न तु प्रकृतः परं पुरुषं
प्राप्नोति अप्यं भावः स्यात् सूक्ष्मकारणशरीरं मुक्तो योगी सद्यो मोक्षमश्नुते। स्यात्तमात्रविहीनो विदेहः स्यात् सूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृतिलयः
एतौ हि सुषुप्तिस्थवत् उत्तरकक्षां प्रविविक्षतो मध्ये लयेनाभिभूतोति विविकल्पं पदमनुभवत इव। अतएव योरसंप्रज्ञातः संसारहेतुः तेषां च
॥९॥

रजोवर्जोऽप्यं देही देहवांश्च वचरेत् कार्ये व्याहृतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिस्त्विह ११
आदेहात् प्रमादाच्च देहो नास्ति प्रमुच्यते हेतुपुक्तः सदा सर्गभूतानां प्रलयस्तथा १३

सूत्रितं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति ११ आदेहात् देहपातावधि अप्रमादात् अनवधानत्वावभावात् देहानां स्यात् सूक्ष्मकारणा
ना अन्तात्वाधात् विशेषणमघरावमुच्यते पूर्वोक्तममुक्तिभाजा वित्याह हेति। हेतुर्मूलाज्ञानात्तदनाशादिदेहादीनां अन्येषां च भूतानां क
र्माविनाशस्ततः सर्गप्रलयौ जन्ममरणौ स इत्यर्थः १३ ॥

मो०

१३७

137

परप्रत्ययसर्गेषु द्ववृत्तसाक्षात्कारेदयेति यतिर्धर्मधर्मनानुवर्त्ततेषु द्ववृत्तविदन्तदधिगमउत्तरपूर्वधियोरश्लेषविनाशाविति न्यायेन पूर्वपापस्य नाश
उत्तरस्यासंश्लेषत्वमवतीत्यागमिजन्मकारणभावात्मुक्तिरित्यर्थः परप्रत्ययाभावे संसारनर्थयोगइत्याह भावेति यविपर्ययं अनात्मसुप्रकृत्यादिदेहोतेषु
अत्यंतमस्मिन्नतत्समुदायेवात्रात्मबुद्धिं कृत्वा आसतेतेभावानां महदादीनां अंतप्रभवयोर्नीशोदययोरैव प्रज्ञाबुद्धिर्येषां ते तेषां भवति विपर्यस्तमतीनां
मोक्षकपापिनास्तीत्यर्थः १३ धृत्वा आसनाद्यप्रच्युता देहान्धारयंतो योगिनः बुद्ध्या संक्षिप्तं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं चेतो यैस्ते स्थानेभ्यः अक्ष्मादिभ्यः

परप्रत्ययसर्गे तु नि यतिर्नातिवर्त्तते भावांतप्रभवप्रज्ञा आसतेष्वे विपर्ययं १३
धृत्वा देहान्धारयंतो बुद्धि संक्षिप्तचेतसः स्थानेभ्योऽद्र समानाश्च सूक्ष्मत्वात्ता
नुपासते १५

इंद्रियगोलकेभ्योऽसमानाः च्युताः सत्तात्रमयकोशाः सूक्ष्मत्वात् अन्तमयापेक्षया न तु वस्तुतः तान् प्राणोद्विपादीन् उपासते आत्मत्वेन चित्तं यति
ययोक्तं पुराणांतरे दशमन्वेतराणीह तिष्ठंतींद्रियचित्तकाः भौतिकास्तु शतं प्राणिं सहस्रं त्वामिमातिकाः वौद्धादश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्व
राः प्राणिशतसहस्रेतु तिष्ठंत्यव्यक्तचित्तकाः पुरुषेति गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति १५

राम०

१३७

यस्मादेवंतस्मात्पथागमोऽद्विपेभः पराह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मतः। मनसस्तु पराबुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान् परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
 पुरुषान्तरं किंचित्साक्षात्परागतिरितीमं वेदमनति क्रम्यतस्ततः परं परं स्थानं गत्वा तत्र परं साक्षात्परां विषये स्वयमेव बुद्ध्या धीवृत्त्या बु
 ध्यते ज्ञानातिपराकाशो देहांतं अव्यक्तादपि परं एतेनाव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रौतं व्यक्तपदं देहपरं ननु सांख्यमिमता व्यक्तपरमिति व्याख्यातं
 आनुमानिकाधिकरणे चैतत्स्पष्टं तं देहांतं कश्चिदेव भावितात्मा योगशोधितमतिरन्वासेऽमुं शास्त्राचार्योपदेशमनुप्राप्य सोऽनिराश्रयं स्वप्न
 हिमप्रतिष्ठं परकाशस्त्वान् १६ युक्तमिति धारणाधारणाविषयेण मूर्त्तिब्रह्मणा कस्मादिना युक्तं तादात्म्यमवधेन सेव्यमेव कभावेन वा

पथागमं च मत्वा वैबुध्या तत्रैव बुध्यते देहांतं कश्चिदन्वासे भावितात्मानिराश्रयं १६
 युक्तं धारणापासम्पत्सतः केचिदुपासते अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरं १७

युक्तं निवदं आत्मानं कश्चिदुपासते सत इति कर्मणि षष्ठी अविद्याशवलं केचिदुपासते अपरे परं शवलादुक्तं निगुणं ब्रह्म अभ्यस्यन्ति पुनः
 पुनरनुभवविषयतामापादयन्ति विद्युत्संशब्दितं सकृदि भातोद्युत्ब्रह्मलोक इति श्रुतेर्विद्युत्सकृदि भातत्वेन विद्युत्संशब्दितं केनैषितमित्यु
 पनिषत्प्रसिद्धमिदं विशेषणं अक्षरं अपरिणामि ननु देहांतपदेनैव तदुक्तं सत्यं तत्रैव तत्त्वोक्तं इह तदुपासत्वेनाच्यते कः पुनरेतावता भे
 दः शृणु आद्ये प्रवणादिप्रणाऽऽध्यास्तानात्मनिरसनेनात्मतत्वावाप्तिः स पवाधेनैव ब्रह्मवगतिः द्वितीये तु मूलप्रमाणाभावेऽपि तदुपा
 राणां पंचरत्नानीति वदतः वाक्यं कदाचित्संवाद्यते तदन्तर्ब्रह्मासीति गुरुवाक्ये विश्वासमात्रात्प्रवृत्त आत्मनो ब्रह्मभावं चिंतयन्तमनुभवति से

२१
 पंसेवादिभ्यमवदुपासि ब्रह्मसाक्षात्कारफलमि

मो०
१३८

अंतैतितपसाविमुक्तोपासतेतत्रांतकालेउपासतेब्रह्मप्राप्नुवन्तिअसगतावित्पस्मरूपां एतेपंचपथायोगपरमांतिविशेषांगतिंक्रमेणसद्योवागच्छन्ति १८ सूक्ष्ममिति
विशेषांगव्यावर्तकमुपाधिभूतेषां सोपाधिकब्रह्मणा अवेक्षेतहेलनयाहेयतेतपश्चेत् पथात्तंकल्पतरेनिर्विशेषपरंब्रह्मसाक्षात्कर्तृमनीश्वराः परमंदासैः तु कं
प्यंतेसविशेषानि रूपाणि ॥ स्मिरीकृतमनस्येषां सगुणब्रह्मचिंतनात् तदेवाविर्भवैसाक्षादप्येतोपाधिकल्पतमिति देहांतं अत्यक्तलपाधिघातं देहंतिविति पाठे अ

138

अंतकालेह्युपासतेतपसादग्धकिल्लिषाः सर्वस्तेमहात्मानो गच्छन्ति परमांगतिं ३८ सूक्ष्मं विशेषांगं तेषां वेक्षे
द्यास्त्रचक्षुषा देहंतु परमेविद्याद्विमुक्तमपरिग्रहं १९ अंतरिक्षादन्तरंधारणासक्तमानसं मर्त्यलोकादिमु
च्यंते विद्यासंमक्तचेतसः ३० ब्रह्मभूता विरजसस्ततो योति परांगतिं स्वमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ३१ ॥

व्यक्तमेव परमं च सर्वं विशेषांगं न ततः परममद्वेयमस्तीत्यर्थः विमुक्तमपरिग्रहमित्यादि पादोनश्लोक एकं वाक्यं वितुक्तं स्पूलदेहाध्यासहीनं अपरिग्रहं सत्या
सितं १९ धारणासक्तमानसं योगिनं अंतरिक्षात् अंतरिक्षं हार्दकाशस्तमारभ्य अन्तरं ईशं सूत्रात्मानं वा विद्यादित्यर्थः मर्त्येति यत्किंचित् श्रोतौपास्ति
युक्तमर्त्यदेहादिमुच्यतेततः ॥ आरिह क्रमेण परांगतिं योति ३० एकायनं एकं ब्रह्मैकायनं प्राप्तिस्थानं यस्मिन् ३१ ॥ ॥ ॥

राम०
१३८

कषापेतिगगादिहीनमचलं येषां शास्त्रीयंपरोक्षमपि ज्ञानमुत्पद्यते तेऽपि यथावलं यथावैराग्यं मुच्यते ३१ भगवंतं सर्वेष्वप्यवतं ३३ आत्मस्य कोशं च कांतगतं
३४ संक्षेपेणैव हेयं चाहयतावदिति अस्ति न वास्ति चेत्पने न रज्जुरगादिव जगत् भ्रान्ता भ्रान्तयो रस्ति नास्ति चेत्तानिर्वचनीयमित्युक्तं जगन्मिथ्यात्वं

यथाज्ञानमुपासंतः सर्वे पाति परंगतिं कषापवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यते चलं पाति तेऽपि परान्लोकांश्चिमुच्यते यथावलं
३१ भगवंतमजं दिव्यं विस्मयकं संश्रितं भावेन पाति मुह्यये ज्ञानरूपानि राशिषः ३३ आत्मात्मस्यं हरिं चैव न निव
र्तितेऽप्यपाः प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्ते क्षरमव्ययं ३४ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च तस्माद्वदं जगत्सर्वं चक्रव
त्यरिवर्तते ३५ विसर्तं तुर्यं येषां पतंतस्यः सर्वतोविसे तस्मात्तत्तुरनाद्यंतस्तथा देहगतः सदा ३६ सूच्यासूत्रं यथा वस्त्रे
संसारपतिवायकः तद्वत्संसारसूत्रं हि तस्मात्सूच्यातिवध्यते ३७ विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च मनो तनं यो यथावद्विजाना
ति स विदस्मो विमुच्यते ३८ प्रकाशं भगवानेतदहं धिनी रायणोऽमृतं भूतानामनुकंपार्थ जगाद जगतो गतिः ३९ शान्तौ नोक्ष
धर्मेषु वास्मि या आत्मे ८ ॥

ज्ञेयं तस्माच्च ताज्ज्येतर्यः ३५ विसंमृगालं ३७ तस्मात्पाणोपायमाह विकारमिति कार्यकारणं मुह्यं च ज्ञानं चिदस्मो भूत्वा विमुच्यते ३८ प्रकाशं स्पष्टं अमृतं नो
क्षसाधनं ३९ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमयी राधुरंधरचतुर्दशवैशाखी सगोविंदसूरिसूनुनीलकण्ठकृतं भारतभाष्ये पेशोत्तमोक्षधर्मेषु वास्मि या आत्मा र्थप्रकाश
स्त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ॥

मो०
१३६

पूर्वसंक्षेपेण पुं प्रकृतौ वैधर्म्यमुक्तां तद्विवरणं पंचशिखवाक्यमथापहपमारभेत तत्र तस्मात्पागोमुखं मुक्तिमाधनं सचराजोदुःशक इति मन्वानः मिथि
लायां प्रदग्धायां न मे किंच न दह्यतीति पूर्वोक्तं स्वमतं विरुद्धं जनकवचनं स्मरन्तद्दृष्टं पृथगिति केनेति १ महत्सुखं मोक्षं १ जनको जनकवेषः नाम्ना जनदेवः

135

पुषिष्ठिरुवाच केन वृत्तेन वृत्तसज्जनको मिथिलाधिपः जगाम मोक्षं मोक्षो भोगानुत्पद्यमानुषान् १
भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहत्सुखं १ जनको ज
नदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः और्ध्वदेहिकधर्मागामासीद्युक्तौ विधिं तने ३ तस्य स्मशतमाचार्यावसे
ति सततं गृहे दर्शयंतः पृथग्धर्मान्नाताः अमतिवासिनः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऊर्ध्वदेहादीन् ऊर्ध्वदेहमशरीरं ब्रह्मतत्त्वाप्तिकराणां और्ध्वदेहिकाणां विधिं तने युक्तौ अवहित आसीत् ३ धर्मान् उपासनामार्गान् पारंगतोऽपि
षंडाः लोकापतांदयः तेषां वा दिनः प्रतिभटत्वेन जेतारः पारवंडवासिन इति पाठे ४ पारवंडान्वासयेति आष्टादयंति रस्कुर्वंति ते तथा ४ ॥

११

राम०
१३६

तत्र केचित्पारखं देहनाशदात्मनाशमिच्छन्ति अन्ये पुनर्देहस्यैव नाशं नेच्छन्ति तत्राद्ये जगद्देवि त्रातुपपत्तिमते प्रत्यक्षविरोधं चोक्त्वा वपतांतेषां प्रेत्यभावे
अस्मादेहादुःक्रमभावे सत्तापो प्रेत्यजातौ जन्मांतरलाभे च विषये विनिश्चये सभूषिष्टं न तुष्यति पतः आगमस्यः तत्र तार्किकारणां विभूतानां मात्मनां प
र्वदेहेन्द्रियवियोगोत्तराणां अपूर्वदेहेन्द्रियसंबंधो जन्मेति विनिश्चयः सांख्यानो तु आत्मानं करणानां च विभूतानां मेव सत्तां अरण्यमग्नेरिव तत्र वृत्तिला
भोजनमवृत्तिविलयो मत्पुनरिति विनिश्चयः तथा कर्त्ता भोक्ता विभूतमेति पूर्वेषां मात्मतत्त्वं परेषां तु भोक्ते वनकर्त्तेति तत्रापारखं दत्वा किंचित्तुष्यन्

सतेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये आगमस्यः सभूषिष्टमात्मतत्त्वेन तुष्यति ५ तत्र पंचशिखो नाम कापिले पोमहा
मुनिः परिधावन्महीकृतज्ञानमिषिलास्य ६ सर्वसन्नासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये सुपयवसितार्थश्च निर्देहो ने
ष्टसंशयः ७ ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु शाश्वतं सुखमत्यंतमन्विष्टं सुदुर्लभं ८ यमाहुः कपिलं सोख्याः
परमर्षिप्रजापतिं समन्ते तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयं ९

पिभूषिष्टं न तुष्यति आगमविरोधात् आगमो हि स्वप्नवत् पूर्वदेहनाशोत्तरदेहप्राप्तिवदति आत्मानं चाकर्त्तरि भोक्ता रमेकं च न तेषां मिति पाठे आत्मतत्त्वेनेति तृतीया
कापिलेयः कापिलायाः पुत्रः परिधावन्मकत्रवासमेकुर्वन् ६ सुपयवसितार्थः सम्प्रतिश्चितप्रयोजनः ७ कामेनाहतं कामादवसितमिति पाठे पदद्वयस्थितं नृषु सुखं अन्वि
ष्टं तस्यापयितुमिति शेषः ८ सः कपिलः तेन पंचशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तत्तुल्यत्वं ९

मो०
१४०

पंचस्रोतसि विषयकेदारप्रणालिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः १० यत्र यत्समीपे कापिलं कापिलमतानुसारि मंडलम् मुनिसमूहं प्रति परमार्थयः
न वेदपदितुत्तरेण संवेधः पंचस्रोतसि मनसि निष्ठातः ऊहापोहकोशलवान् पंचरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः पुरुषो ह वै नाशय शोऽ कामयतां त्यतिष्ठेयः ११
वीशि भूतान्पहमे वेदः सर्वः स्यादिति स गतं पंचरात्रं पुरुषं वेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति शतयुक्तः तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मित्यर्थः ११ पंच अन्नम
य प्रां गाम यम नो मय विज्ञानमयानंदमयान् कोशान् मिष आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पंचरात्रः अतएव पंचकृतं पंचतद्विषया राग पुपा सनाति भृशुर्वैवाग्नि
रित्यस्यामुपनिषदि सतपस्तस्यान्तर्ब्रह्मेति व्यंजनादि त्पादिविहितानि कर्णेति स पंचकृतं पंचशतोदात्तं उपरतास्ति क्षुः समाहितो भूत्वा तन्मेवात्मानं प

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनं पंचस्रोतसि यः सत्रमाप्ते वर्षसहस्रिकं १० यत्र चासीनमागम्य कापिलं मंड
लं महत् पंचस्रोतसि निष्ठातः पंचरात्रविशारदः ११ पंचरात्रः पंचकृतं पंचगुणः पंचशिरवः सप्तः पुरुषावस्य मय क्तं पर
मार्थं न वेदयत् ११ ॥

शपतीति श्रुताः शोत्पादयोगुणाः यस्मिन् स पंचगुणः ततश्च ब्रह्म विमलैव भवतीति श्रुतेः पंचभ्योतिरिच्यमानत्वात् पंचशिरवेति पंचशिरवंपुच्छं ब्रह्म
तच्छ्रुत्वा तस्मिन् अपि पंचशिरवः ननु पंचकृतं कथं पंचरात्रः स्यादिति चेत् पृथगुपाऽन्तमयं विकारमुपासीनस्तत्र कृतिमन्ने विराडारब्धेति। एवं मायया विकृतमा
नंदं आनंदमयारब्धमुपासीनं विकृतमानंदं तत्र कृतमेतीति न पंचपासिः पृथग्वक्तव्या पंचज्ञानाय तस्य पंचमोपासिफलत्वात्। तदेतदाह पुरुषेति। पुरुषा
अन्नमयादयः पंच अवसन्नतया बाधिते पातिष्ठतीत्यस्मिन्निति पुरुषावस्य अतएव शिर आघवपवरहितत्वादव्यक्तं अबाधत्वाच्च परमार्थं अवोधयत् १२

मो०
१४०

तस्यापि गुरुमाहेष्ट्यादिना । इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन हेतौ ततो पाऽध्यापनेन वसतीति वतसम्पत्कृष्टं प्रश्नोपस्यसं पृष्टः आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः
व्यक्तिं वाधत्वा वाधत्वेन स्पष्टतां देवदर्शनः दिव्यदृष्टिर्इत्यर्थः १२ सांख्यसंमतं गुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति यत्तदिति ।

इष्टसत्रेण संपृष्टो भूषणतपसा सुरिः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुधैर्देवदर्शनः १२ यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म
नानारूपं प्रदृश्यते आसुरिर्मंडले तस्मिन् प्रतिपेदे तदेव य १३ तस्य पंचशिरः शिष्या मानुषा पृथग्मातः
ब्राह्मणी कपिलानामकाचिदासीत्कुटुंबिनी १४ तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः सपिवतिस्तनौ ततः सका
पिलेयत्वं लेभे बुद्धिचनेष्टिकी १५ एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवे तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्तम
नुत्तमं १६ सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमं उपेत्य शतमाचार्यीन्तो हयामास हेतुभिः १७ जन
करुवमिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् उत्सृज्य शतमाचार्यीन् पृष्टो नुजगाम तं १८ तस्मै परमकल्या
यप्रणताय च धर्मतः अववीत् परममोक्षं यत्तत्सांख्यमिधीयते १९ ॥ ॥ ॥ ॥

अक्षरमेव जगदुपादानतया तानारूपं न तु क्षरं प्रधानं अवयवं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान् न तु गुणपुरुषांतरं १५ भगवान् मार्कंडेयः सनत्कुमारो वा १६
सामान्यं सर्वेषां चार्येषु समबुद्धिं १७ अभिसंरक्तो भक्तः १८ कल्याणसमर्थाय सांख्ये उपनिषत्कोटौ मिधीयते अर्धवतया श्लाघ्ये ततः पुण्या उन्नीयते १९ ॥

मो०
१४१

जातिर्जन्माकर्तयागादि सर्वत्रल्लोकांतांतेषुनिर्वदोदुःखरूपत्वाद्येषु कृत्वाक्षयिस्तुत्वाच्च १० तंमोहमव्रवीदिति पूर्वगान्वयः तं कं यस्पमोहस्यार्थं
कर्ततत्फलंचकांक्षते। अनाश्वसिकंअविश्वसनीयो। मुक्तिरज्ञताघसद्विषयप्रदर्शकत्वात् विनाशिवल्लेध्वंमिअनियतकालेच। अक्रवंसत्वासत्वेनवान
निश्चितं ११ तमित मेतस्मिन्नुद्विलक्षणांमोहंविवरणंलोकायतानांमतसुपन्यस्पतिदृशमानेइत्यादिना तेहिपार्थिवाप्यतेजसवायवीयाःपरमाणावः
खरस्नेहोस्मेरयास्वभावाःस्वयमेवंदेहाद्याकारेणसंहृत्यमानामदशक्तिवच्चैतन्यंजनयंतीतिदेहेएवनतुघयदौसभावादितिसेतमात्मानंनान्नास्तीत्याहुः

जातिनिर्वेदमुक्तासकर्मनिर्वेदमब्रवीत् कर्मनिर्वेदमुक्ताचसर्वनिर्वेदमब्रवीत् १० यदर्पधर्मसंसर्गकर्मणां
चफलोदयः तमनाश्वसिकंमोहंविनाशित्वमभ्रवं ११ दृष्टमानेविनाशेचप्रत्यक्षेलोकसाक्षिके आगमा
त्परमस्तीतिब्रुवन्तपिपराजितः १२ अनात्माह्यात्मनोमत्सु लेशोमत्सुजगामयः आत्मानंमन्यतेमोहान्नदस
मकुपरंमते १३

असंतं च देहं संतमाहुस्तदेतदाह। विनाशे देह रूपात्मध्वंसे प्रत्यक्षे सति देहात्परं आत्मतत्त्वं आगतप्रमाणादपि अस्तीति ब्रुवन् लोकविरुद्धा गमप्रामाण्यपवा
दोपरान्तितस्येत्यर्थः १२ ननु देहस्यैवात्मत्वे स्वर्गकामोपज्ञे तत्मादयः परलोके फलास्त्रोदना उपरुधेरन्ति ताशं क्वाहानास्तेति द्वाभ्यां आत्मनो मत्तुः अना
त्मा स्वरूपाभाव एव। क्लेशादुःखं ज्ञेयं वेदाहानिः आत्मयोगाच्च आत्मनो मत्तुः एव अंशे तत्स्वरूपनाशः गृहस्येव दुर्बलं दुर्बलमंगं पूर्वपूर्वतरं नश्यति सोऽंशे
न गृहनाश एव इंद्रियादिनाशेनाप्यंशत आत्मैव नश्यतीत्यर्थः। एवं सति प आत्मानं मोहात् परं देहादन्येन तत्पतत तत्तमं असम्पक् १३ ॥ ॥

राम०
१४१

सर्गकामचोदनातुपपारासोऽतएत्वामाताघाशीरुपचारएवंदृष्टसुरेणवस्वर्गोपचारः तस्माद्भूमयवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिः तस्माद्देविरैवाग्नेर्नक्तंदृशेनधूमइत्या
दिवप्रत्यक्षविरुद्धाश्रुतिर्नैवार्थप्रमाणाभित्याहोपेतितपाहिअग्निहोत्रादेवैयर्ष्यमुदाहरति अग्निहोत्रत्रयीधर्मस्त्रिदंडमस्मगृह्णोबुद्धिपौरुषहीनानोजीवि
केतिवहस्पतिरिति १३ एवंप्रत्यक्षविरोधात्श्रुतिप्रामाण्यंदूषयित्वाप्यग्रहदनुमानस्यापितदूषयतिअस्तिनास्तीति यथाचंद्रतारकेगतभावोस्तिनास्ती

अथचेदेवमपस्तियल्लोकेनोपपद्यते अजरेयममृतश्चराजासौमन्यतेपया १४ अस्तिनास्तीतिचापेतत्तस्मि
न्मसतिलक्षणे किमधिष्ठापतद्व्याल्लोकपात्रावितिश्चये १५ प्रत्यक्षंहेतयोर्मूलंकृतोतैतिह्येयोरपि प्रत्यक्षेणा
गमोभिन्नः कृतोतोवानकिंचनश्च यत्रयत्रानुमानेस्मिन्कृतंभावयतेपिच नान्योजीवःशरीरस्यनास्तिकानां
मतेस्थितः १७

तिसंशयेऽस्तिगतनुपलब्धेरितिप्राप्तेनास्तिदेशांतरप्राप्तेरित्यनुमानेनयत्तत्तादिसाधनंतदपिअसतिलक्षणेज्ञापकेहेतौशतशः सहचरितयोरपिव्यभिचारद
र्शनादसति किंलिङ्गमधिष्ठापत्रालं व्यलोकपात्रावुद्गादिव्यवहारवितिश्चयेवृथान्नकिमपीत्यर्थः १५ कृतोतैतिह्येयोऽनुमानागमयोऽभिन्नःवाधि
तःनकिंचनप्रमाणाभित्यर्थः १६ फलितमाहयत्रेति यत्रकुत्राप्यनुमानेर्दृशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधकेसाध्यसिद्धंभावयतः कृतंअलं भावनपालमित्य
र्थःउक्तविधायाऽनुमानस्याप्रमाणात्वात्शरीरस्यशरीरात् १७ ॥

मो०
१४२

क३

अनुमानस्यप्राप्तापोपगमेतुतस्यवेदेहादन्यात्मसिद्धिरित्याहरेतइति यथासमानेपिभूतचतुष्टयसंयोगेवटकणीकायांवटपुत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरू
पर सादयोतर्हिताः सवतत्तरेतसिसमानेषुपष्टंभकभागेमनोबुद्धा हेकारचित्रशरीरकारगुणादयोतर्हिताः संतत्राविर्भवन्ति यथावाएकस्मादेव
धेनूपभुक्तात्तृणोदकात्पयः सर्पिषीष्ट्यष्टकम्भावे यथावावहद्रव्यकल्कादित्रिशमधिवसितात्मदशक्तिरुत्पद्यतएवरेतसमुपलभ्योपल
ब्धौशैवाभूतसंयोगाद्वाचैतमंजन्ते जातिर्जन्ताग्नादेः यथावाकाष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्रकाशकोगिर्जीयतएवंभूतयोगादपितत्रकाशकैचैतन्यमुत्पद्य

रेतोवटकणीकायांचतुपाकाधिवासनं जातिस्मृतिरय
स्कांतःसूर्यकांतौबुभक्षणां १८

तेइति जडद्वयादजडोत्पत्तौदृष्टांतात्त्रं परमिमत्तंस्मृतिरिति यथातर्कतते जडयोएणात्ममत्तसौर्योगादजडंस्मृत्पादिरूपंज्ञानंजायतेतद्वदत्रा
पिभविष्यति। एवमुत्पन्नेचैतन्यंअपस्कांतमणिलोहमिवइंद्रियसंघातंचालपिष्यति कार्यवैचित्र्यमणिपार्ष्विवांशगतजातिभेदादेवमविष्यति सूर्य
कांतयोगादेवसूर्यश्मयोगिंसुवतेनपृथ्वांतरयोगात्तद्वत् एवमोक्तुत्वंवहेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैवपुज्यतेइति युक्तेशरीरदन्तोजीवोना
स्तीति १८

राम०
१४३

३२५

एतदूषयति प्रेत्येति प्रेतिभूते देहे चैतन्यात्पयो देहातिरिक्ता मास्ति त्वेप्रमाणमिति आहत्यो जं यदि देहश्चेतनः स्यात्तर्हि भूतेऽपि देहे चैतन्यमुप
 लभेतातो न देहधर्मश्चैतन्यमिति तर्प्यः प्रेत्यभूतात्पय इति पाठे मत्वा भूतनाशः यस्मिन्मतिदेहो न नश्यति अस्मिन्मतिचनश्यति स देहो न नश्यति तपाशी
 तद्वारति इत्यर्थे मंत्रप्रतिपाद्या देवतालोकायतिकेन प्राप्यते सा चेन्दुतमपी स्यात्तर्हि घटादि बहुशेषतः सूक्ष्मशरीरस्य लोकांतरं संचारक्षमस्या
 स्वीकारात् आदिपदात् भूतावेशापि ग्राह्यः यस्मिन् शरीरे भूतांतरमा विशतितदा तदेहपीडयामुख्यो देहपतिर्न बाधते किंतु आविष्ट एवेतदा

प्रेतभूतावयवैव देवतास्य पचाचनं मते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः १६
 न ते ते हेतवः संति ये केचित्मूर्ति संस्पिताः अमर्त्यसहिमर्त्येन सामान्येनोपलभ्यते ३०

नीतस्यैव देहमिमानात् तदपगमे तु मुख्य एव बाधतेऽतो न देह आत्मा दृष्टविरोधादित्यर्थः मते कर्मनिवृत्तिः कृतनाशः चातउत्तमौ अरुताभा
 गमश्च दोष इत्यर्थः १६ एवं स्वमते साधकान्मुक्ता परोक्तान्हेतूनाभासयति न त्वेति मूर्ति संस्पिताः जडमेवाग्रादिकमिति सर्वैरुक्ताहे
 तवः जडजडसिद्धावेव पर्यवस्यंति न त्वजडसिद्धौ हि यस्मात्तमूर्तिदमूर्तिस्पर्शान् स्यात्तौ पृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोपुत्पद्यते तस्यार्थः सामा
 न्यसादृश्यं कार्यकारणसहावगतिमध्यगदौ न तमूर्तिमूर्तिपौरुषं तविलक्षणा योस्तदुपपद्यते यदपि तर्कमते जडपौरुषमनसो र्योगा
 दजडं ज्ञानमुत्पद्यते तदपि दृष्टादृष्टजन्मा संभवात्प्रत्यये यमेव ३०

मो०
१४३

एवंलोकापतमंतनिरस्पसौगतमंतनिरसितुमुपन्यस्यति अविद्येत्पादिभिस्त्रिभिः तेहिलोकापतामिमतासंघाताद्वाद्यादसं अध्यात्मिकं संघातं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारखपंचस्कंधात्मकं ऐहिकामुषिकव्यवहारसदं अभ्युपगच्छति अतो न तेषां प्रेतो भूतान्यपादयो दोषाः सन्ति पश्येतेषां पीतवत् स्फिरो भोक्ता प्रशामिता वाचेतनः संहतानास्ति तेषां पितृविद्या १ संस्कारो २ विज्ञानं ३ नामधरूपं ४ षडापतनं ५ स्पर्श ६ वेदना ७ तस्मा ८ पादनं ९ भवो १० जातिः ११ जरा मरणं १२ शोकः १३ परिदेवना १४ दुःखं १५ दुर्मनसा १६ इत्यष्टादशकचित्संक्षेपेण कचिद्विस्तरेण चोक्ताः सर्वेषां सौगतानामप्रत्या

१४३
अविद्याकर्मकृशनां केचिदाहुः पुनर्भवः कारणलोभमोहो नु दोषाणां चतिषेवरां ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हिकर्मवीजं तत्पाकं तस्मा संजनं तस्मै ह स्पष्टे तेषां पुनर्भवः ३२

खोपाः पूर्वपूर्वउत्तरेषां तिसृषु भूताः चरी पंचवृद्धवर्जमानाः संघातं स्वाश्रयतयाऽक्षिपंति षडापतनं शरीरं चेतस्य स्कंधपंचकस्य तदुपादानस्य च
ए स्पष्टितस्य च आश्रयभूतत्वात् एव च संघातो तत्रैर्लोकमात्रायाश्चतिर्वाहे सति न स्पिर आत्माभ्युपेय इति वदंति तत्राविद्या स्वशब्दोपात्ता कर्म
चेष्टालोभमोहशब्देः संस्कारोपादानतस्मादुर्मनसाः इतरे दोषपदेन संगृहीताः केचिन्सौगता अविद्यादिकं पुनर्भवेदेहोतरप्राप्तौ कारणमाहुरि
ति योजना ३१ एतदेव स्पष्टयस्य विद्येति अविद्याक्षेत्रा एवेकं कर्मवीजं तस्मा स्मेहाश्रयजलरूपं एवं प्रकारेण तेषां मविद्यादीनां पुनर्भवः पुनः पुनः
उत्पत्तिप्रकारः ३२ ३२

राम०
१४३

तस्मिन् अविद्यादिकलापे गृहे सुप्तिप्रलयेः संस्कारात्मना स्थिते निमित्तमृते सति एकस्मिन् रणाधर्मिणि शिदेहे भिन्ने वि तष्टेपि अन्योन्मात्त एवाचादे
देहो न जायते तस्मिन् ज्ञाने न दग्धे च सति देहनाशतः सत्व संक्षयं मोक्षमाहुः सत्वस्य धीधातोः संक्षयः सम्यग्दर्शनेति विषयप्रवाहितं कैवल्यमित्याहुः
३३ एतद्व्यपत्तिपदेति स्वरूपतो न्यत्वं मुक्तावपि क्षणिकानां विज्ञानादीनां यदा च जायतेः आलपविज्ञानं वा ह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वं यदा च शुभतः

तस्मिन् दग्धे च दग्धे च भिन्ने रणाधर्मिणि अन्योन्मात्त जायते देहस्तमाहुः सत्व संक्षयं ३३ यदा स्वरूपतश्च
नो जायतेः शुभतो र्पतः कथमस्मिन् इत्येव संबंधस्यादसंहितं ३४ एवं सति च का प्रीतिर्हीनविद्यातपोवः
लैः यदस्या चरितं कर्म सर्वमन्यत्प्रपद्यते ३५ अपि ह्यपि हिं वानैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् सुखितो दुः
खितो वापि दृष्टादृष्टविनिर्णयः ३६

शुभा शुभतः पुरापपापतः अर्पितः वंधमोक्षतः विज्ञानानां पृथक् पृथक् तदा वा हेतुः पं सो यमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानं प्राकृतदृष्ट स्पष्टतमे
ववार्तमानिकादन्यत्वात् एवं असंहितं अतः संहितं भोगमोक्षादिकं वा स्यात् अन्योन्मात्तुश्चुरमः साधनाविद्योऽन्योन्मात्तु इत्यापत्तेः
३४ एवं च सति दानाद्यप्यनर्पकं फलभोगकाले दानुरभावादिना ह एवमिति अन्येन विज्ञानेनाचरितं अन्यतः विज्ञानांतरं प्रतिप्रवर्तते फ
लं दातुं गच्छति ३५ इष्टापत्तिमाशंका हापीति अन्यत्वाविशेषाच्चैत्रपुरणैरपि मैत्रः सुखी भवेदित्यर्थः दृष्टः स्पष्टः ३६

मौ०
१५४

तथाहीति चैत्रज्ञानात्तमेत्रज्ञानं पृथक् विमदृशं येन वैजातेन रगतत्वं श्लोकोक्तं दृष्टं नोपपद्यते ऽतः चैत्रज्ञानधारैव सजातीयाविवक्षितेति चेत्तर्हि उत्तमघ
मानस्य सदृशज्ञानस्य किं उपादानं ततावत्पूर्वज्ञानं तस्य क्षणिकत्वेन उत्तरेत्यादेव्यापारायोगात् तत्राण्येव तमुसलैर्हताद्युरादपि अन्यतः शरीरं पुन
र्भवेत् ३७ किंच क्रत्वादिवज्जातोपिमोक्षः पुनः पुनरागत्य निवर्त्तते ज्ञानधारया ज्ञानं सादित्याह क्रत्विति तिषः कलिरिति पुनरमुपलक्षणां बहुदोषग्र
स्तात्वाक्षणाकविज्ञानवादेन उपपन्न इत्यर्थः ३- अस्मत्तर्हि विज्ञानानामाश्रयः स्थिरः कश्चिदोमेति तर्कमतमार्शक्यादृजरेपेति उपपन्नप्रयत्नधर्मे वि

तथाहिमुसलैर्हन्तुः शरीरं तत्पुनर्भवित् एषाज्ञानं यदत्यच्चमेतन्नोपलभ्यते ३७ आतुसंवत्सरोतिषः शीतोष्मे
यप्रियाप्रिये यथातीतानि पश्यंति तादृशः सत्वसंक्षयः ३८ अरयाभिपरीतस्पन्दतुना च विनाशिना दुर्वलं दुर्वलं
वैजृह्ण्येव वितन्यति ३९ इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं तां समस्मि च आतुपूर्वा विनश्यंति स्वधातुमुपयांति
च ४० लोकपात्रा विद्यातश्च दानधर्मफलागमे तदर्थं वैदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ४१ ॥॥

करोति हि धर्मिणामिति न्यायेन तित्पधर्मप्रयस्य धर्मिणोऽक्रवत्तपक्षयादिना नाश इत्यर्थः ३६ अनित्यधर्मप्रयोष्याकाशादिवन्तश्च तीत्याशं कण्डेन्द्रिया
दिवन्तश्च ते वेत्ता ह इन्द्रियाणीति मनसो नाशः सारथ्यसंमतः प्रोक्तः ४० अस्मत्तर्हि बुद्ध्यादिगुणानामनाशः प्रयः शुद्धस्तर्हि अकर्तुर्भोक्तुश्च तत्सहानादि फ
लाप्राप्तौ दानादिवैषम्यततश्च सर्वस्यापि आत्मसुरवार्यस्य लोकवेदव्यवहारस्योद्यम इत्यर्थः ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

गम०
१४४

इतीति। मनः प्रभवेष्टनेकेषु तर्केषु पक्षाः स्यन्ते। पितृर्धरिपितुं तशक्यत इति भावः ४१ विमृशतां विचारयतां ४३ निर्णायिकं मानमाह एवमिति ४४
वेदोदितज्ञानेनैव विवक्षिते प्रोक्तुं अधिकारसंपन्नं विधत्ते। अर्पणीत्यादिना ४६ रतिः शरीरे ४७ अनुपविश्रमविप्रलंभादि रहितं वेदमूलकत्वात्।

इति समग्रं न स्पेते बहवः संति हेतवः एतद् स्त्रीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ४१ तेषां विमृशतामेव तत्तत्स
मभिधावतां क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्णतिवक्ष्यते ४३ एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वज्ञेन तवः आगमैरप
हृष्यन्ते हस्तिपैर्हीस्तिनो यथा ४४ अर्पणीत्यादिनां सुखावहोश्चलि संत एते बहवो विष्णुकाः महत्तरं दुःखम
नुप्रपन्ना हित्वा मिषं मत्सु वशं प्रयांति ४५ विनाशिनो ह्यक्षवर्जी वितस्य किं बंधुमिर्मित्तपरिग्रहैश्च विहा
य योग्यति सर्वमेव क्षणेन गत्वानतिवर्तते च ४६ भूयोमतो पानलवापवोऽपि सदा शरीरं प्रति पालयंति इ
तीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवेद् विनाशिनोऽप्यस्य न शर्मा विद्यते ४७ इदमनुपविवाक्यमष्टलं परमतिरास्यमा
त्मसाक्षिकं नरपतिरभिधीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रवक्तुमे ४८ शांतौ तोक्ष्णधर्मेषु पंचशिखवा
के ॥ ॥

अष्टलं वैदिकमपि कर्मकांडवन्तमायामूलं वा अनुयोक्तुं पूर्वपक्षं कर्तुं ४८ पंचशिखवाके पाखंडखंडनं चतुष्टवारिंशः ॥ ॥ ॥ ॥

मो० १४५ अमितः निशमितः निशामनेनित्वात् द्रुसत्वं एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यत इत्यनेकमतोपन्याससर्वकं जगतोऽतिर्वच तीयत्वं प्रावितः सांपरायेम
रयो भवामवौ संसारमोक्षौ १ तनुपदिसत्वासत्वाभ्यामतिर्वचनीयः संसारस्तर्हि रज्जुरगवन्निस्तत्त्वस्य तस्य विनाशाय यत्नो निष्फलः नित्यनष्टत्वात् तस्येति शंक
ते भगवन्निति। प्रेतप्रमादत्वादेरुक्तसंज्ञाविशेषविज्ञानं सुप्तिमूर्च्छावत् अत्यंतविस्मयिरूपे मोक्षेऽपि नास्ति चेत् ज्ञानाज्ञानकृतो तत्कश्चिद्विशेषोऽस्ति २ तत

भीष्म उवाच जनको जनदेवस्तु जपितः परमर्षिणा पुनरेवानुपप्रच्छ सांपरायेम वामवौ १ जनक उवाच भगवन् तदिदं मे
तसंज्ञाभवति कस्यचित् एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति २ सर्वमुच्छेदतिष्ठं स्यात्त एवैतद्विज्ञोत्तम अप्रमत्तः
प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ३ असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु कस्मै क्रियेत कल्पेत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः
४ भीष्म उवाच तमसा हि प्रतिष्ठन् विभ्रांतमिव चातुरं पुनः प्रशमय चाकौः कविः पंचशिखो ब्रवीत् ५ ॥ ॥

श्रवयन् तैष्फल्यामिताशं क्पाह सर्वमिति उच्छेदतिष्ठं आत्मताशपर्यवसापि सर्वयमनिपमादि ३ असंसर्ग इति पदि मोक्षे भूतेषु दिव्यांगनादिषु संस
र्गो नास्ति सन्नपि संसर्गः स्वर्गवद्विनाशिष्वेव चेत् स्यात् तर्हि अतिशयाभावात् कस्मै फलाय कोऽत्र तत्त्वतो निश्चयः क्रियेत क्रियमाणो वा कथं कल्पेत च
देता तस्माद्विनाशिः स्वर्गसुखमेव मोक्षः सचतिर्वचनाय एवेत्याशयः ४ कविः क्रांतदर्शी ५

राम०
१४५

ॐ

विज्ञानघनस्यैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्पायतात्वेवानुविनश्यतीति प्रेत्य संज्ञातीति देहाद्युत्पितस्य उपाधिविशिष्टस्वरूपस्य नाशाद्विशेषविज्ञानाभावे पात्र
 वल्केनोक्तेनैत्रेयं आत्मोच्छेदबुद्ध्या त्रैवमाभगवानमसुहृदितितमपालब्धती नवात्रै मोहवैमोत्पादिना पुनर्योऽवल्केन बोधिता तद्वदिहापि व्याकुलं
 राजानं आप्त्वा स यत्तदेत उच्छेदेति उच्छेदनिष्ठानां शेषपर्यवसानं न नापि भावनिष्ठा विशेषपर्यवसानमस्ति किंतु अविधया आत्मन्यारोपितं बुद्धौ द्विषादिकं
 ज्ञानवत्केवलमपोघते तावत्तैवानर्पनिवृत्तिः स्वरूपा तदस्य च कंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तिरिति कृतकृत्यतास्ति अतस्तदर्थोपत्तौ न निष्फल इति भा
 वः तस्या च प्रकृतिः अविनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छिन्निधर्मीमात्राऽसंसर्गस्वस्य भवतीति मात्राप्रमात्रा अनर्थस्वप्रमात्ता प्रमुखं कर्तृत्वभोक्तृत्वमिति तदसं

उच्छेदनिष्ठानेहास्ति भावनिष्ठानविधते अयं ह्यपि समाहारः शरीरेंद्रियचेतसां वर्तते एष गत्योत्पत्तयश्चैतत्प्रक
 र्मसु ६ धातवः पंचधातो यं खं वा युज्येति षोडश ते स्वभावेन तिष्ठन्ति विमुक्त्येते स्वभावतः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्गोक्तोऽयं प्रतिपादयति आत्मनि देहावधारणे पंचवाहयमित्यादिना समाहारः संघातः अस्मिन् त्रिकेऽन्यतमनां शेषि संघातनाश इत्यन्योन्यमप्यश्रित्येव स्या
 र्थः ६ शरीरादीनामनात्मत्वं च तेषां तत्प्रकृतौ राह धातव इति धीयते निलीयते कार्यमेष्विति धातव उपादानाति ज्योतिषो धरेत्यनयोर्मध्ये जलनित्यपि संप्रपाठान्तरं
 सुगमं स्वभावेनेति सांख्यमताभिप्रायेण तेषां हींश्वरकालयोराभावात् जीवानां चोदासीनत्वात् अदृश्ये च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव यस्या
 नां प्रवृत्तिरिति मतं ७

मो०
१४६

महत्तानिभूतानि शरीराकारेण परिणामेते इत्याह काश इति पाति खानि स आकाशः पः प्राणः स वायुः प ऊष्मा सो ग्निः प लोहितादि स्नेहवत तद्वायुः
यत्कठिनमस्य दितृषिवीत्यर्थः नैकधेति जरायुजादिभेदेन ८ शरीरेत्यन्तिमुक्ता इन्द्रियोत्पत्तिमाह शानमिति शरीरे बुद्धिर्जीवरः प्राणस्व सर्वक
र्मसंग्राहकौ गराः कुतः यतोत्र इन्द्रियाद्युष्टकंतिः सत् अर्थाः शब्दादयः स्वभावोऽर्थप्रकाशकत्वाच्चेतना घटाघाकारावृत्तिः मनः संकल्पादिरू
पंरततः शानकार्यं वायुकार्यं तु प्राणापानौ च व्यानादीनामप्युपलक्षणो विकारोऽशितपातादिपाचनेनेन्द्रियादीनामाप्यापनादिर्जीवरकार्यं ८

१४६
आकाशं वायुं रूपां च स्नेहोपश्चापि पार्थिवः एष पंच समाहारः शरीरमपि नैकधा ८ शानमस्य
च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः प्राणापानौ विकारश्च
धातवश्चात्र तिष्ठताः ९ अवरोऽस्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नीसा तथैव च इन्द्रियाणीति पंचैते चित्तपूर्वग
ता गुणाः १० तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा सुखदुःखेति यामाह रदुःखामसुखेति च ११ श
ब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च मूर्तयः एते ह्यामराणां च षड्गुणा शानसिद्धये १२ ॥ ॥ ॥

अवरोऽस्पर्शनं त्वग्निन्द्रियांतासाधारां चित्तपूर्वकाराणां यस्या र्पगणस्य तच्चित्तपूर्वचित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणा कार्यभूताः १०
विज्ञानसंयुक्ता चित्प्रतिविवर्गभीचेतनावृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्षणीयत्वैस्त्रिविधा ११ मूर्तयः रूपाश्च पद्व्याणि वाय्वाकाशयोरमूर्त
त्वमृतेर्वा इन्द्रियाग्राह्यत्वात् पंचशब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षट्गुणाः विषयाः शानप्रमातृसिद्धये विषयकरा योगादितज्जायते १२ ॥ ॥

राम०
१४६

किंचतेषुपुत्रादिषु कर्मस्वर्गसाधनविमर्गः संन्यासः ब्रह्मलोकदः सन्त्यासाद्वस्त्राः स्यान्मितिस्मृतेः सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः मोक्षहेतुः तत्तत्त्वनिश्चयपरमं श्रेष्ठं
क्रंमोक्षवीजं बुद्धिरिति त्रयं यं मोक्षदत्वाद्यप्यमिति चाहः महत्ब्रह्मतत्त्वदत्वात् १३ इममिति अस्मिन्संघाते अनात्मनि आत्मबुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः १४ स्वम
ध्यानेपमुक्ताः पवादमाहानात्मेत्यादिना इति यद्वृष्टं तदनात्मेति संबंधः स्वात्मनिष्ठतिविरोधादिदंतपायदृष्टं अहंकारादितरा आत्मनेत्यर्थः न हि दृश्यं द्रष्टु
रात्मेति युक्तं तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते। यद्यत्र भेदे न प्रतीयेत तन्मिष्याप्यप्याशुक्तिरुक्तं अहंकारदेहैद्रियादिकंचात्मन्यभेदेन प्रतीयेतः यमह

तेषु कर्मविमर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्ययं महत् १३ इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनंतं नोपशाम्यति १४ अनात्मेति च यद्वृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि वर्तते किं तद्विद्यानाप्रसक्तादुःख
संततिः १५ ॥

मस्मिन्कारोहं गौरेहमिति अतो मिष्याततस्तत्संबंधिममकारस्य दंपुत्रादिकमपि मिष्या अतोह मिति ममेति च न वर्तत इति युक्तमुक्तं अनात्मेति ह्यवि
ष्टं च नाहं न च ममेत्यपीति पाठे इति हि इह मितेवमाकारप्रतीतिरेति ह्यं स्वार्थेष्वत्रातत्रतिष्ठापरिसमाप्तिर्यस्य तद्विषय इत्यर्थः समर्प्यनात्माऽतोहमिति
न वर्तते ममेत्यपि न वर्तत इति योजनोपायांतरं त्वनाकारं सर्वसंतिया प्रतीयमानादुःखसंततिः सा किं तद्विद्याना आत्मनोऽसंगत्वात् अहंकारस्य
च मिष्यात्वात् अहंकारात् त्ववन्निरविष्टानैव पादशेषक्षस्तादृशो वलिरिति न्यायेनाहंकारवन्मिष्यैवेत्यर्थः १५ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१४७

अत्रेति हंतिर्गुणार्थोऽप्येतिः शास्त्रे प्रसिद्धः सम्यक्त्वो गुणानं पुनः पुनरभ्यस्यते तत्वात्म्यमिति सम्यक्त्वो नाम सारव्यशास्त्रा सम्यग्जन इति पा
ठे सम्यक् सदेहनिर्मुक्तं मनो येनेति तदेव त्याग प्रधानं शास्त्रं त्याग शास्त्रं १६ तदेवाह त्याग इति युक्तानां मुक्त्यर्थं तपो युक्तानां पुंसां सर्वकर्मत्याग
सर्वनित्यमतः कर्मणामिति धर्मादेरप्युपलक्षणं ये तु मिथ्या विनीताः त्यागे विनाशो त्यादिपरास्तेषां क्लेशो विद्यादिरूपो मतः १७ सर्वशास्त्रता
त्यर्थं त्यागस्येत्याह इवेति द्रव्यादित्याग निमित्तं पञ्चकर्मादीन् उपदिशंतीति शेषः ॥ सर्वत्याग निमित्तं योगोऽप्युपदिशंति यतः सा त्यागस्य समापनास

अत्र सम्यक्त्वो नाम त्याग शास्त्रमनुत्तमं श्रुत्या यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणां भविष्यति १६ त्याग एष हि सर्वेषां युक्तानां अपि क
र्मणां नित्यं मिथ्या विनीतानां क्लेशोदःखवहो मतः १७ द्रव्य त्यागे तु कर्माणि भोगा त्यागे व्रतान्यपि सुख त्यागे तपो योगोऽसर्व
त्यागे समापना १८ तस्य मार्गो यमो दैवः सर्व त्यागस्य दर्शितः विप्रहारा यदुःखस्य दुर्गतिस्त्वन्यथा भवेत् १९ पञ्चज्ञानैर्द्रि
या रा पुक्ता मनः षष्ठ्या निचेतसि बल षष्ठ्या निवक्ष्यामि पञ्चकर्मैर्द्रियाणि तु २० हस्तौ कर्मैर्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीर्द्रियं
प्रज्ञमानंदयोः शेषो विसर्गो पापुर्द्रियं २१

मात्रिः परकाष्ठे तर्प्यः १८ तस्मैति अप्यं वक्ष्यमाणो योगः अद्वैतः प्रकारमैदृशस्यः तस्या च त्यागस्यैव प्राधान्यं भास्त्रविशारि वनः समापनं
ति। त्यागस्य हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं। तज्ज्ञेयं हि तज्ज्ञेयं तत्तः प्रत्यक्षपरंपरमिति। अन्यथा त्यागाभावे १९ त्याजंगरा माह पंचेति
चेतसि बुद्धौ संतीति बुद्धित्यागे सर्वाणि तत्तानि स्फुरिति भावः। बलं प्राणाशक्तिः २ शेषः शिष्टं पापुर्गुदं २१ ॥ ॥ ॥

राम०
१४७

पंचाक्षितं मन इति बुद्ध्या बुद्ध्या विस्मृते मनस्सु गोस विषयाणां कर्मेन्द्रियाणां त्वागः बुद्धिगो समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां च त्वागः सिद्ध इति प्रघट्टकार्यः ११ एते मेव स्पष्टयति कर्माविद्यादिना कर्माश्रितं करणशब्दा विषयः चित्तं कर्तृश्रवणं क्रिया १३ पंचत्रिकाः सर्वाण्यपि विषयकारणद्वयानि समनस्कानीति त्रिका इत्युक्तं एते गुणाः तदुपलब्धये शब्दादिज्ञानाभिव्यक्तये भवन्ति येन अनुभवाभिव्यजनेन निमित्तेनायं त्रिविधो भावः कारण

वाक्शब्दविशेषार्थमिति पंचाक्षितं विदुः एवमेकादशैतानि बुद्ध्याऽप्युविस्मृते मनः ११ कर्माशब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे तथा स्पर्शतत्पारूप्ये तेष्वसंगंधयोः १३ एवं पंचत्रिकाद्येते गुणास्तदुपलब्धये येनायं त्रिविधो भावः पर्यायात्ममुपस्थितः १५ सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः त्रिविधो वेदना येषु प्रसूता सर्वसाधनाः १६ प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता अकुतश्चित्तकुतश्चिदाचित्ततः सात्त्विकोगुणाः १७ अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा लिंगानिरजसस्तातिदृश्यं ते हेतुहेतुतः १८

कर्मकर्तृरूपः पर्यायात् पृथगर्थतया स्ति १५ त्रैविध्यमेवाह सात्त्विक इति वेदनाः अनुभवाः सर्वान् प्रहर्षादीन् साधयन्तीति सर्वसाधनाः १६ इष्टं प्रवरादर्शनप्राप्तिपरिघंगतानि सुखानि प्रहर्षप्रीत्यानन्दसुखशब्दादिनां त्रयचित्तता अभुक्तं भुक्ते वाऽनुसुक्ता अकुतश्चित्तं वैराग्यात् स्वतः एव कुतश्चिदिति इष्टलाभात् चिन्तितो विचारितः चित्तत इति पठे चित्तजः १७ अक्षमेति छेदः हेत्विति पूर्ववत् १८

मो०
१४८

कपंचिदिति हेतुहेतुभिरित्यर्थः २६ अपेक्षेतेत्युक्तेरुत्तरयोर्हयत्वमुक्ते ३१ एवंशब्दादीनां श्रोत्रादीनां च त्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तं चित्तत्वागतेनैव गुणाकरणा
विषयाणां त्वागभावतीति ज्ञानाय इदानीं विपदादिभ्योऽनन्त्यं शब्दश्रोत्रादीनामुच्यते तत्प्रविलापनेनैव विपदादिप्रविलापनं भवति तेन दर्पश्रोत्रमिति दा
भ्यां आकाशाख्यं भूतमेवाकर्णशक्त्यवच्छेदेन न भवत्येव श्रोत्रत्वात् एवं श्रोत्रादींश्चित्तः शब्दोऽपि परंपरया भूतमेवा एव सति शब्दविज्ञाने उभयोऽप्येव श्रोत्रे
विज्ञानस्य विषयो नाना हि शब्दं ज्ञातता श्रोत्राकाशौ अपि ज्ञायते तर्हि अज्ञातवेवतो भवतो किं न श्रुन्तमिच्छा शंका इतरस्य विज्ञानादन्यस्य अज्ञानस्य

अविवेकस्तपामोहः प्रमादः स्वप्नतंद्रिता कपंचिदपि वर्तते विविधा स्तामसा गुणाः २६ अत्र पत्नीति संयुक्तं का
ये मनसि वा भवेत् वर्तते सा त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्र ३० यत्वं संतोष संयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः प्रवृत्तैरजड
तेवं तत्तत्तदपि चिंतयेत् ३१ अथ यन्मोह संयुक्तं काये मनसि वा भवेत् अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तत्तदुपधारयेत्
३१ श्रोत्रं व्याप्तिशब्दः श्रोत्रं समाप्तिशब्दः नो भयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ३३ ॥ ॥

वा विषयो श्रोत्राकाशौ न भवतः शब्दस्य तदुभयानन्यत्वात् तद्विषयत्वादि वदाम्यपान्तिष्कृष्टयोः शब्दश्रोत्रयोश्चाकाशगुणाकार्ययोः ग्रहणं प्रविला
पनं वा कर्तुं शक्यं तस्मात् श्रोत्रादिप्रविलापनेनैव तदतन्यशब्दाकाशादेशपि प्रविलापनं युक्तं श्रोत्रादीनां च चित्तादनन्यत्वात् तानि शब्दाकाशादीन्य
पि स्मरणात्मकं चित्तमेव चित्तमपि मनसोऽध्वसायात्मकादनन्यदिति धीमात्रं सर्वमनसि लीने लीनं भवतीत्यर्थः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१४८

३४ सर्वेषामनोमात्रत्वे युक्तिमाहा स्वर्कमेति। एतेषु दशसु विषेषेन्द्रियपंचकद्वये एकादशं चित्तमनुगतं तिष्ठतीति विद्धि। घटशरावादिष्विव मत्तत्वात्। अत्र हेतुः स्वकर्मयुगपन्दावइति पंचमर्थप्रथमा स्वर्षा इन्द्रियविषयाणां कर्मीणां प्रवरा स्पर्शनदर्शनादीति तेषां योगपद्यात् सुप्तेऽप्यितमात्रस्य संसृष्टत्वात्। लब्धात्मकं मनो युगपदवस्थितान् शब्दादीन् न भवति। तच्च तेषां मनः आत्मकत्वाभावेन संगच्छते। उपादाने हि स्वकार्ये युगपत्संगतं भवति। अनुपादाने तु क्रमेणोति स्पष्टं पितु युगपत्स्नानानुपलब्धिर्मनसो लिंगमिति साना योगपद्यमेवानुपादानस्य मनसः साधकं लिंगमाहुस्तेषां गंगा हृदतिमग्नस्य युगपत्सर्वी गीरा शैत्यानुभवेन हेतोर्विधत्वा स्तोतावत्। चित्तस्यापि व्यापिका बुद्धिर्द्वादशी आर्यो मट्प्रत्ययः ३५ तेषां द्वादशनामात्म

एवं तच्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पंचमी स्पर्शरूपरसगंधेतानि चेतो मनश्च तत् ३४ स्वकर्मयुगपन्दावोदश स्वेतेषु तिष्ठति चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशी भवेत् ३५ तेषामयुगपन्दावेऽप्येतेनास्तितामसः आस्थितो युगपन्दावो व्यवहारः स लौकिकः ३६

न्यारोपितानां अयुगपन्दावदृष्टदृशोपेक्षं चित्तं सर्वार्थमिति योगप्रसिद्धं चित्तं सर्वार्थत्वमिह बुद्ध्यादिपुगपन्दावइत्युच्यते तदन्यो विशेषविज्ञानराहित्यलक्षणाः शब्दास्तेषां सानयोगपद्याभावस्तामसः निद्रारूपतमो मपः सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन् सत्यपि आत्मनः उच्छेदो नास्ति उत्पितस्य सुखमहमस्वाप्तित्यादिपदमस्तीति सतासौ सतदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तिप्रवरात् स एव मुकमीनुस्मृतिशब्दविधिभ्य इति न्यायाच्चा अयुगपन्दावएव आत्मनो वास्तवंतत्त्वायुगपन्दावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृत इत्याह आस्थित इति लौकिकेन तु पारमार्थिकः ३६

मो०
१४६

149

व्यावहारिकं युगपन्दावमुक्ता प्रातिभासिकं स्वाप्रकालिकं तमोहंन्द्रियाणीति पूर्वश्रुतं अवशाक्रियासाचस्पर्शनादीनामप्युपलक्षणांतपाणद्धादीनां आ-
गमः प्राप्तिः पूर्वानुभववासनातद्वर्त्यः सूक्ष्माणिन्द्रियाण्येका दशदृष्ट्वा चिंतयन् विषयसंगं भावयन् तापुरुषः स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्पुक्तः अत-
र्पयेति जाग्रदवस्थामनुसंचरति स्वप्नकोषे इत्युत्तरादपेक्ष्यते। स्वप्नशरीरे यथा कामं परि वर्त्तति इति श्रुतेः ३७ तमोपहतं तमोगुणानामभिभूतं आत्मसंहारं आत्मानं प्रवृ-
त्तिप्रकाशात्मकं संहृत्य अक्रवंतो क्षवदानं तहीनमुपरमं सर्वोक्तं युगपन्दावस्योद्येदेकरोति तत्सुखं तमसं अज्ञानप्रधानं शरीरेण वसुषुमावनुभूयते ३८ सुषु

इन्द्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमान् चिंतयन् तानुपयेति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ३७ यत्तमोपहतं
चित्तमात्मसंहारमक्रवं करोत्युपरमं कायेतदाहुस्तमसं बुधाः ३८ यद्यदागमसंयुक्तं न कृच्छ्रमनुशाम्यति
अप्यतत्राप्युपादत्तैतमो व्यक्तमिहानृतं ३९

प्रिसादृश्यं कैवल्यसाहचर्यमिति यत्सुखं आगमसंयुक्तं आनंदब्रह्मेति वेदवोधितं यत्पस्मि वक्रं द्वैतदुःखं तानुपश्यति पाठांतरे यत्र न किंचित्सुखं दुःखं वा ज्ञा-
ताज्ञेयं वास्ति किंतु दुर्गंधानलवदाचोपि पदेशमनुशाम्यते यत्तत्र तस्मिन्नपि सुखे अव्यक्तं अनृतं तमोपादत्त इव वस्तुतस्तमो नास्ति तपापि द्वैतदर्श-
नाभावसामेन आहतमव्यक्तं च ज्ञात्रादिविभागाभावात् ॥ ३९ ॥

राम०
१४६

एवं सुषुप्तिवत् मोक्षेऽपि एषो हंकारादिघटांतो दृश्यमानः गुणाः भोग्यवर्गः स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः प्रसंख्यातः प्रत्याख्यातः केषांचिद्विधावतां वज्रपंजरवद्वर्तते केषांचिद्विधावतां कालत्रयेऽपि न ह्यस्ति ४० एतद्वद्वर्तमानं संहारं संधातं क्षेत्रमाहुः एतदिति विधेयापेक्षं स्वीयत्वं मनसि संधातवीजभूते यो भावः या सत्ता स क्षेत्रज्ञः शुक्तिरजतवदध्यस्तस्य मनसः सत्ता स्फूर्तिप्रदः ४१ एवमिति भूतेषु चतुर्विधेषु हेतुतः अनाद्यविद्याकामकर्मवशातः स्वभावात् सत्तान्ततपोरात्मानात्मनोऽभिपुनीकरणात् व्यवहारे वर्तमानेषु सत्सुकुच्छेदः उच्छेदवान्को वा शाश्वतः स्यात् नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति न्यायेनासतः संधातस्य स्व

सर्वमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययोगुणाः केषांचिद्वर्तते सम्पक्केषांचिद्वानिवर्तते ४० एतदाहुः सत्ता
हारं क्षेत्रमध्यात्मचिंतकाः स्थितो मनसि यो भावः सर्वक्षेत्रज्ञ उच्यते ४१ एवं सति कुच्छेदः शाश्वतो वा
कथं भवेत् स्वभावाद् वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ४२ यप्यार्णवगतानयो व्यक्तिर्जहति नाम च न दाश्व
तानि यद्येति तादृशः सत्व संक्षयः ४३

रूपाभावादेव नोच्छेदप्रसंगः अतएव शाश्वतत्वं चान्यत्रेत्यर्थः यदा शाश्वत आत्मा वा कथं उच्छेदवान् भवेदिति या पूर्वतया आत्मोच्छेदशंका कृता सा पितिरात्तं
वनेत्यर्थः एतेन पुं प्रकृतोरस्य तवैधर्म्यमुपपादितं ४२ यथेति नद्यो न दाश्वव्यक्तीः रूपाणि नाम च जहति तज्जति न दाश्वताः न दीः नियद्यंतं स्ववशे कु
र्वति यप्यधुन नदी महानद्यां नाम रूपे जहाति महानदी च समुद्रे लीयते तद्वत् सत्वस्य महदादिघटांतात्मना स्थितस्य उत्पत्तिविपरीतक्रमेण संक्षयः स्पूलं सूक्ष्मं
लीयते सूक्ष्मं कारणोत्पत्तयुद्धेत्यर्थः ४३ ॥

मो०
१५०

प्रतिसंपुक्ते उपाधिमिश्रे जीवे सर्वतः सर्वात्मना दर्पणास्पदं सुखं वत्सलं ह्युत्तारो मतिप्रेतभावे उपाधपापे संज्ञा अपमहं देवदत्तो स्मीति तद्ग्रहणं कुतः स्यान्न कुतश्चित्तनापि
ग्रहणाभावान्मुखस्येवात्मन उच्छेदोपसीति नोक्तं कावकाश इत्यर्थः ४४ विद्याफलमाह इमामिति वेदशास्त्रतः अविद्यतिशमादिपरो भवति विमस्य गालस्य ४५
पाशैः स्नेहकर्मनिमित्तैः तेषां ग्रहणं प्रज्ञेयादिना अलिंगः पंचप्राणमनोबुद्धिदेशं द्रियात्मकलिंगहीनः ४६ श्रुतिप्रमाणतत्त्वमसि वाक्यं आगमोक्तं मंगलं

एवं सति कुतः संज्ञाप्रेतभावे पुनर्भव इति प्रतिसंमिश्रिते जीवे ह्युत्तारो च सर्वतः ४४ इमां च यो वेदविमो
क्षबुद्धिमात्मानमविद्यति चाप्रमत्तः न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः पत्रं विसृजेत्तु जलेन सिक्तं ४५ दृढैर्हि
पाशैर्वहुभिर्विमुक्तः प्रजानिमित्तैरपि देवतैश्च यदा ह्यसौ सुखदुःखेज्जहाति मुक्तस्तदा गतिमेतल्लि
गः ४६ श्रुतिप्रमाणागममंगलैश्च शैतेजसमत्पुमभादभीतः क्षीरो च पुरोषविगते च पापे ततो निमि
त्ते च फले निविष्टे ४७ अलेपमाकाशमलिंगमेवमास्यापपश्यंति महत्सक्ताः ॥ ॥ ॥

साधनं शमादिनिमित्तमोहोत्पत्तेः फले सुखदुःखात्मके ४७ महति बुद्धितत्वेऽस्मितामात्रे पश्यंति तत्रैव हि सांख्यानां गुणा पुरुषांतरज्ञानं अस्माकं च प्रतीचो ब्रह्म
भावावगमः प्रसिद्धः असक्ताः विरक्ताः आकाशहार्दकाशो रयंसगुणा ब्राह्मणाय आश्रित्य अलिंगं निर्गुणं पश्यंतीति योजना ४७ ४७ ४७

राम०
१५०

यथेति ऊर्णानामिर्लूता कीटः तंतुक्षयेतंतुमेवेष्टे। यथातिष्ठति तथैव पातमानो विद्यावशो जीवः कर्मेतुर्गृहेतिष्ठति। यथा चोर्णानामसंतुक्षयं प्रजहाति एवं
विमुक्तोऽपि हाने फलमाह दुःखं विध्वंसत इति। तत्र दृष्टं तोलोष्ट इति। यं सुपिंडः अद्रिपाषाणं क्रयन्वेगो न प्राप्नुवन् ४८ रुरुर्मगमेदः ४९ परार्थी

यथोर्णानामिः परिवर्तमानसंतुक्षयेतिष्ठति पातमानः तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विध्वंसते तोलोष्ट इवाद्रिम
द्यत् ४८ यथारुरुः शृंगमथो पुराणं हित्वा त्वचं वाप्सुरगो यथा च विहाय गच्छत्यनवेक्ष्यमाणस्तथा विमु
क्तो विजहाति दुःखं ४९ इमे यथा वाप्सुदके पतंतस्तु तज्जपक्षी निपतत्यसक्तः तथा ह्यसौ सुरवदुःखे विहा
यमुक्तः परार्थी गतिमेतल्लिंगः ५० अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निना भिवीक्ष्य नखलुप्तमहिद
स्य ते त्रकिंचित्स्वयमिदमाह किल समभूमिपालः ५१ इदममृतपदं निशम्य राजा स्वयमिह पंचशिखेन भाष्यमाणं
निखिलमभिसमीक्ष्यति शिवतार्यः परमसुखी विजहार वीतशोकः ५२ इमे हि यः पठति मोक्षति श्वयं महीपते
सततमवेक्षते तथा उपद्रवान्तातु भवतु दुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवैतमेथिलः ५३ शांतो मोक्षधर्मेषु पंचशि
खवाक्यानि ॥

श्रेष्ठं ५० केन वृत्तेन वृत्तज्ञो ज्ञानकोमिथिला विपश्चिता पुषिधिरप्रभवी जमुपमस्यति अपि चेति ५१ अवेक्षते अर्पतः पर्यालोचयति कपिलं कपि

मो०
१५१

किंकुर्वन्सुरवमाप्नोति किंकुर्वन्हुः खमाप्नुयात् किंकुर्वन्निर्मयो लोके सिद्धश्चरति भारत १ भोष्म
भार्यमाधनसंपद्धिधानार्थी प्रायेण स्पृष्टार्थतयापि विषमार्णपदान्वत्रव्याख्यायते १ श्रुतिसमाधयो वेदद्वयः २ दमो वा हो द्विपतिग्रहः तदर्जितः अदोतः ५

पुषिधिरुवाच किंकुर्वन्सुरवमाप्नोति किंकुर्वन्हुः खमाप्नुयात् किंकुर्वन्निर्मयो लोके सिद्धश्चरति भारत १ भोष्म
उवाच दममेव प्रशंसति ब्रह्मः श्रुतिसमाधयः सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः १ नादोतस्य क्रिया सिद्धिर्न पा
वदुपपद्यते क्रियातपश्चसतंच दमे सर्वप्रतिष्ठितं ३ दममेतज्जोवर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते विपाप्मानिर्मयो दंतः पुरुषो
विंदते महत् ४ सुखं दंतः प्रसविति सुखं च प्रतिबुध्यते सुखं लोके विपर्ययति मनश्चास्य प्रसीदति ५ तेजो दमेन भि
यते तन्मतीक्ष्णो विगच्छति अमित्रोश्च बहु नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ६ क्वान्दुःखभूतानामदोतेभ्यः सदा भयं
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः सयं भुवा ७ आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते पश्यतेषु फलं धर्मभूयो दंतो तेतदुच्य
ते = तेषां लिंगानि वक्ष्यामि तेषां समुदयो दमः अकार्यणमसंभवं संतोषः श्रद्धा नता ६ ॥ ॥ ॥

तीक्ष्णो राजसः अमित्रान् कामादीन् ६ क्वान्दुःखभूतानामदोतेभ्यः ७ भूयोधिकं = लिंगानि स्वरूपाणि सदैव स्मादिति समुदयो हेतुः अकार्यणप
मदीनतंत्रसंभोऽभितिवेशाभावः ६

राम०
१५१

अतिवादे लौकिकार्थभाषणं अभिमानितागर्वः १० जनवादे गजादिवाक्त्रासाधुका मोक्षोपायप्रत्ययेषु सुखदुःखाद्यनुभवेषु आपत्ति उत्तरकाले तस्मिन् हये तप्राप्ते सुखा
दिकं भुंजीत न तु कालांतरि यो तज्जो हर्षविवादौ चिंतनीयावितर्प्यः नापत्तिप्रत्ययो न स्थितिपाठे फलसंवादेन विष्वस्य सो न पुत्रादरं न कुर्यात् किंतु प्रागेव अस्मत्कार्येषु सा

अक्रोधः अर्जवं नित्यं नातिवादो मिमानिता गुरुप्रज्ञानसूया च दयाभूतेष्वपैशुनं १० जनवादमथावादस्ततिनिंदावि
वर्जनं साधुकामस्वसृहये न्नापत्तिप्रत्ययेषु च ११ अवैरकत्सूपचारः समो निंदाप्रशंसयोः सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रस
न्नात्मात्मवान् प्रभुः १२ प्राप्यलोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन् मोदते सुखी १३ सर्वभूतहिते पुक्तो न
स्मयो द्विषते जनं महाद्गुहद्वयोः प्रज्ञात्प्रः प्रसीदति १४ अभयं यस्मिन् भूतेभ्यः सर्वेषामभयं पतः नमस्यः सर्वभूतानां दा
तो भवति बुद्धिमान् १५ न हृष्यति महत्पथे व्यसने च न शोचति सर्वैर्परिमितप्रज्ञः सदांतो द्विज उच्यते १६ कर्मभिः श्रुतसंपन्नः
सद्भिर्गचरितः शुचिः सदैव दमसंयुक्तस्तस्मिन् भुंक्ते महाफलं १७ अन्नसूयाक्षमा शांतिः संतोषः प्रियवादिता सत्यं दानमनाया
सो नैष मार्गो दुःशतनां १८

धुषविष्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ११ सूपचारः शावावर्जितादरः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः आत्मवान् दृष्टिमान् प्रभुर्जितकामादिदोषः १२ दुर्गमं दुःकालदुर्लभं
मन्त्रादिप्रापयन् दयावानित्यर्थः १३ स्मेति पृथक्पदं १८

मो०
१५९

१० षट्चत्वारिंशः। भूतानामभयं यत्तद्विहितं विधिः किं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्सुराग्रदं गच्छतीति वैदिकं ब्राह्मणं कर्म प्रवर्तना वाक्यं तथा ग्रीण्ये चंडिकां तत्पामां मे न सु
रयान्ते पश्य वैदिकं ब्राह्मणं। सविधिः किमेताभ्यां विरुद्धो तने वेति प्रश्नार्थं द्विजातयः स्त्रैवर्गिकाः व्रतं पश्य दीक्षां तत्र दीक्षा चतुष्काः हविः देवताशेषं अन्नं अदनीयं सोमं
यादि। ब्राह्मणं पूर्वोक्तं द्विविधं तत्रोक्तौ परं कामः स्वर्गपुत्रादिस्तस्मै। यत्तु भुंजते तदिदं कथं पुनस्तु पुनैवेति पदार्थः १ अवेदोक्तं। भुंजानां अभोज्यं सोमादिति शेषः

६३

५२

कामत्रोषौ च लोभश्च परस्पर्षा विकल्पा कामत्रोषौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः १९ विक्रमघोरे तमसि ब्राह्मणः संशित
व्रतः कालाकांक्षी च रेक्षो कान्तिरपाप इवात्मवान् १० शतौ सोमधर्मेषु दाता ध्यायः युधिष्ठिर उवाच द्विजातयो ब्रजोपे
ता यदिदं भुंजते हविः अन्नं ब्राह्मणं कामाय कथं ते तपितामह १ भीष्म उवाच अवेदोक्तं व्रतोपेता भुंजानाः कार्यका
रिणः वेदोक्तेषु च भुंजाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर २ युधिष्ठिर उवाच यदिदं तप इत्याह रूपवासं पृथग्जनाः एतन्नपोस
हाराज उता हे किं तपो भवेत् ३

षः कार्यकारिणः कामचारवतः दूहैव पतिष्ठा इत्यर्थः व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तफलानुरागिणः स्वर्गप्राप्त्यपि तृप्ता इत्यर्थः लुप्ता इति पाठे व्रतविधिनावंचिता इत्यर्थः २
एवं परपीडा कर्यागादिकं विनिर्घट्य देहपीडा करमपि धर्मसुमुक्ष्णान् मनुपादेयं निंदति प्रश्नोत्तराभ्यां यदिति ३ ३

राम०
१५९

आत्मतंत्रं आत्मविघातस्याऽपघातो विघ्नः ४ आत्मविघोषकारकं तप आहत्याग इति भूतभयं करकर्मसन्नासत्पागः सन्नतिः भूताराधना असन्नासिनामपि
ममाह सदेति सकुटुंबिकोपि सदेपवासी इत्यादि विशेषणान्मवेत् ५ कर्मकाम नतु फलकामः अस्वप्न इति श्रेयः ७ अतिपि वैश्वदेवाते प्राप्तः देवता वरद्विजा

मोक्ष उवाच मासपक्षोपवासेन मत्संते पत्तपोजनाः आत्मतंत्रोपघातस्तनतपस्तत्तामते ४ त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उक्तं
मं सदेपवासी सभवेद्वलचारी सदा भवेत् ५ मुनिस्वस्मात्सदा विप्रो देवते च सदा भवेत् कुटुंबिकी धर्मकामः सदा स्वप्नश्च भारत ६ अ
मांसादी सदा च स्थाप्य विचित्रश्च सदा भवेत् अस्मादी सदा च स्थाप्य देवतातिथि पूजकः ७ विघमाशी सदा च स्थाप्य दैवतातिथि व्रतः
अद्वानः सदा च स्थाप्य देवतादित्र पूजकः ८ युधिष्ठिर उवाच कथं सदेपवासी स्थाप्य द्वलचारी कथं भवेत् विघमाशी कथं च स्थाप्य
दैवतातिथि व्रतः ९ मोक्ष उवाच अंतरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च सदेपवासी सभवेद्यो न भुंक्ते तरापुनः १० भार्या गच्छतत्र
लचारी क्रतौ भवति वैद्विजः क्रतवादी भवेन्नि तं ज्ञानति तपश्च यो नरः ११ न भक्षयेद्दृष्यामांसममांसाशी भवत्यपि ॥ दाननित्यः
पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवा स्वपन् १२ भूत्यातिथिषु यो भुंक्ते भुक्तवत्स सदा सदा अस्मत्तं केवलं भुंक्ते इति विद्वि युधिष्ठिर १३

नां पूजकः ११ दृष्यादेव पितृशेषं विना अस्वपन्निति श्रेयः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१५३

अमुक्तवत्सु अतिष्ठादिषु नाम्नातः अतश्च १७ सप्तचत्वारिंशः ॥ ^{तमि}यदिति इदं स हो प वा सी णादिना विहितं कर्म तस्य कर्त्ता स्ति अस्ति भवत्यर्थे पुरुषस्य कर्त्ता भव
ति नैवेति प्रश्नार्थः कर्त्तृत्वात्कारणात् अर्कत्वेति कापिलाः आद्ये मोक्षानुपपत्तिः स्वाभाविकस्य कर्त्तृत्वस्य वज्रोऽस्य वदाप्रपनाशमन्तेरेणाविनाशात् अतेशास्त्रानर्थक्याप

153

अमुक्तवत्सु नाम्नातः सततं पस्तु वैद्विजः अभोजनेनेतेनास्पृजितः सुर्गो भवत्युत १४ देवताभ्यः पितृभ्यश्च भवेत्पुत्रोऽतिपिभिः सह
अवशिष्टं तु योऽप्रातिता हविर्विद्यसाशिनं १५ तेषां लोकास्तु पर्यताः सद्ने ब्रह्मणा सह उपस्थिताश्वासयेभिः परियंति दिवौकसः
१६ देवताभिरवयेसां द्विपितृभिश्चोपभुंजते रमते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा १७ शांती मोक्षधर्मेषु अमृतप्राप्तिर्कोनाम ॥
युधिष्ठिर उवाच यदि हं कर्मलोके स्मिन् शुभं वापदिवापुं पुरुषं योजयते वफलयोगेन भारत १ कर्त्ता स्ति तस्य पुरुष उता हो
नेति संशयः सतदिष्टा मितत्वेन त्वत्तः प्रोक्तं पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं प्रह्लादस्य च सं
वादमिंद्रस्य च युधिष्ठिर ३ असक्तं धृतपाप्मानं कुलैर्जातं बहुश्रुतं असत्त्वमनहंकारं सत्त्वस्य संशयं ४ ॥ ॥

त्रिः जडस्यार्थत्वात् चेतनस्य कर्त्तृत्वाच्च संशयः ३ तत्त्वविदो लक्षणमेव ज्ञानसाधनमिति प्रह्लादं विनिश्चि अस्मत्कर्त्तृत्वादिना असक्तं फलेश्चरहितं असत्त्वं अ
नलसं अनहंकारं वीतगर्वं सत्त्वस्य सात्विकं अतस्त्वसमपेक्षा चित्तेश्च मोक्षो धर्म इति ४

राम०
१५३

विदितः प्रभवश्वासौ अथपञ्चेतपरिणामपादानभूतः परमात्मापेतं ६ आत्मनिप्रतीचिप्रेयसि आनंदरूपेज्ञानेचित्तात्रेधीरंकुतकतिभिभूतं अतएवनिश्चितनिश्च
यं परः हिरण्यगर्भः अवरोनीचोपस्मादंश्चरततस्मात् अतएवसर्वसं आत्मनोवा अरेदर्शनेनेदं सर्वविदितमित्यात्मज्ञानात्मा वैस्पृकतेः समंतिविशेषतद्दर्शनवंतं

तुल्यनिंदास्तुतिदांतंभूत्यागारनिवेशनं चराचराणांभूतानांविदितप्रभवाच्यं ५ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमप्रियेषुप्रियेषुच कांचनेवापलो
क्षेवाउभयोः समदर्शनं ६ आत्मनिप्रेयसिज्ञानेधीरंनिश्चितनिश्चयं परावरंभूतानांसर्वसंसमदर्शनं ७ शक्रः प्रह्लादमासीनमेकां
तेसंयतेन्द्रियं बुभुक्षुमानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् = येः कश्चित्संसतो लोकेगुणैः स्यात्पुरुषोत्तम भवत्पनपणान्सर्वंस्तान्
गान्तलक्षयामहे ८ अपतेलक्ष्यतेबुद्धिः समावालजनैरिह आत्मानंमन्यमानः सत्प्रेयः किमिहमन्यसे ९ वदः पाशैश्चुतः
स्याताद्विषतां वशमागतः श्रियाविहीनः प्रह्लादशोचितव्यनेशोचमि ११ प्रज्ञालाभात्तुदेतेयउताहोद्धतिमत्तया प्रह्लादसुस्परु
पोमिपश्यन्त्यसनमात्मनः १२ इति संवेदितस्तेनधीरेनिश्चितनिश्चयः उवाचप्लक्ष्मापावाचासांप्रज्ञामनुवर्णीयन् १३ ॥

७ बुभुक्षुमानः संवेदुमिच्छन् = भवतिवपि अतपणान्स्मिरान् ८ वालजनैः समारागद्वेषादिराहित्यात्मानमन्यमानः जानता आत्मज्ञानार्थी किंप्रेयः प्रशस्ततरं साधनं

मो०
१५४

154

अत्र सोऽयमस्य मत्तमादापकर्तृत्वंतिरकरोति प्रवृत्तिमित्यादिना प्रवर्तत इति प्रवृत्तिः निवर्तत इति निवृत्तिः पुरुषस्य भोगाय वर्गे साधयितुमनुलोमप्रतिलोमपरिणामव
तीमूलप्रवृत्तिः तां कर्त्तृकराक्रियारूपां आत्मनोऽन्योन्यवृत्तेतस्मात्प्रवृत्तिवृद्धिर्धर्मात्कर्त्तृत्वादीनां पश्यत संभो भवेत्तत्तु आत्मानं अनुपश्यतः तपाचक्रतिः तत्र को
मोहः कः शोकः कस्य कत्वमनुपश्यत इति १४ रथादिवृद्धे चेतना प्रवृत्तिरधिष्ठातारं विना कथं प्रवर्तते तस्यां कथा ह स्वभावादिति यथा वत्सायनेः प्रागेव तद्वृद्धिनिमित्तं क्षीरं रुधिरं पूर्णं
पिण्गवामूधमिप्रवर्तते तच्च तदा वात्सल्यादिकं तस्य वृत्तकमस्ति वत्सस्यैवाजातत्वात् जाते तु वत्से वात्सल्यं त्वरयतो नाम प्रवृत्तिस्तु क्षीरे स्वाभाविके वतद्वत्सर्वभावाभावाः स्वभावादेव

प्रकाद उवाच प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच भूतानां योनवृद्धये तस्मिं संभो भवेद्वाल्यान्तास्ति संभो तु पश्यतः
स्वभावात्सं प्रवर्तते निवर्तते तथैव च सर्वभावास्तथाभावाः पुरुषार्थेन विद्यते १५ ॥ ॥

प्रवृत्तिरयं संप्रवर्तते तो नास्ति प्रवृत्तकोपक्षेत्पर्यः न चैवं जितं सारं वेति न्यायं कथं पुरुषार्थे भोगाय वर्गात्मकः पुरुषार्थेन विद्यत इति न हि प्रवृत्तिः कर्त्री पुरुषो भोक्ता इति वद
मः येन सिद्धांतात् भरणे माणां फलप्रयोक्तारित्वक्षणात्वादिन्यायं च परेषाम् किंतु पाकर्त्री सैव भोक्त्री आत्मनि तु भोक्तृत्वं जलचंद्रौ च लवणं ति रिति वदामः १५

राम०
१५४

नन्वपस्कांतमशिवत्पुरुषस्य उदासीनस्यापि सत्तामात्रेण प्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह पुरुषार्थस्येति भोगपवर्गद्वयभावेकारककारयिताकथं स्यात् सत्तामात्रेण कार
यित्वमपि विक्रियमारासत्वाधीनं विक्रियाचनरञ्ज्यगयमानायाः प्रकृतेर्वीर्यस्यैवैवमवतीति नकारकत्वे आत्मनः ततश्च न कुर्वतः अकुर्वतस्तस्य इह देहादौ स्वयंमा
न आहमिदमभिमानो भवेत् अविद्येति शेषः १६ कस्मावतादोष इत्यत आह इति आत्मनः कर्तृत्वे दृष्टविरोधमाह यदीत्यादिना १८ नन्वदृष्टानुकूलाभावोदरं भविष्या

पुरुषार्थस्य चाभावेनास्तिकश्चिच्चकारकः स्वयं न कुर्वतस्तस्य ज्ञातुमानो भवेदिह १६ यस्तु कर्त्तारमात्माने मत्पते साधसा
धुवा तस्य दोषवती प्रज्ञा अतस्तत्वेति मेमतिः १७ यदि स्यात्पुरुषः कर्त्ता शक्तात्मैव सधुवं आरंभात्तस्य सिद्धे पुनर्ज्ञातुपरा
भवेत् १८ अतिष्ठस्य हि निर्वृत्तिरिति निर्वृत्तिः प्रियस्य च लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः १९ अतिष्ठस्याभिनिर्वृत्तिमि
दं संवृत्तिमेव च अप्रपत्तेन पश्यामः केषां चित्तस्वभावतः २० प्रतिरूपतराः केचिदृश्यं ते बुद्धिमत्तराः विरूपेभ्यो लब्धबुद्धिभ्यो
लिप्तमाना धनागमे २१

तद्वत्त आहति २२ इत्येति हि तार्थं यतमानानां सतं त्राणामप्यतिष्ठादृष्टेऽप्यप्युक्तैर्वेति भोक्तृत्वसमनियतस्य कर्त्तृत्वस्याभावे भोक्तृत्वस्याप्यभाव इत्यर्थः १९
इशः कालश्चेति स्वभावस्यैवनामांतरमित्यभिप्रेत्याहति इत्येति यथाऽतिष्ठति यत्तिरिति शेषात्तत्तत्स्वभावादापत्तिरवमन्यदपीत्यर्थः नहि स्वभावजमदृष्टं
स्वभावप्रवर्तकं भवति कार्यस्य कारणप्रवर्तकत्वादिति भावः २१

मो०
१५५

प्रकृतेः स्वातंत्र्यमुपसंहरति द्वाभ्यां स्वभावेति गुणाः सुखदुःखाद पः मानकारणं अहंमुखीकर्त्ता भोक्तवित्तमिमांसे हेतुर्न किमपीत्यर्थः १२ आत्मप्रतिष्ठा मोक्षः प्रज्ञा
आत्मज्ञानं तदपि स्वभावादेव बंधस्यैवासत्वात् तत्प्रतियोगिनी मक्तिरपि अज्ञानादेवेत्यर्थः तथा च प्रतिः नतिरेधो न चात्मनि न विद्वान् च साधकः ननु मुक्षुर्नैव मुक्त इत्ये
षा परमार्थेति १३ ननु पञ्चम्यवदोऽशकाल स्यान्नीया प्रकृतिः साधारणं कर्त्तुं बीजवदसाधारणमिति शंकाते कर्मजमिति। एतन्निरासं प्रतिजानीते कर्मणामिति।
विषयविशेषकार्यं १४ तदेवाह यथेति काकोत्तमिव कर्त्तृणि स्वभावं प्रकाशयन्ति न तु वर्तयन्तीत्यर्थः। लक्षणां ज्ञापकानि असाधारणो धर्म इति यावत् अप्यंभावः

स्वभावप्रेरितः सर्वे निविशते गुणा यदा शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणं ११ स्वभावादेव तत्सर्वमिति ते निश्चिता
मतिः आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वामतनास्ति ततो न्यथा १३ कर्मजं निहमन्ते फलयोगं शुभाशुभं कर्मणां विषयं कृतं तत्तमहं वक्ष्या
मित्युक्ता १४ यथा वेदयते कश्चिदोदनं वापसो ह्यदत्त एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणां १५ ॥ ॥ ॥

तंतव एव परस्परकारणं तद्वत्तयादिकं तत्पटगतं वैचित्र्यं एव स्वभावऽएव जन्ममात्रहेतुः तद्वत्तं धर्मादिकं तद्वैचित्र्यं साधारणो हेतुः सतदेवोक्तं योगैः निमि
त्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वराभेदस्ततः क्षेत्रिकवदिति धर्मादिगुणानां न प्रवर्तकः किंतु तेन गुणा प्रवाहस्या धर्मस्रोतः खिली कुर्वता धर्मस्रोतस्य आवरणं दूरीक्रि
यते इति सूत्रार्थः सतदेव कर्मणां स्वभावज्ञापकत्वमिति १५

राम०
१५५

फलितमाहविकारानिति विकारान्धर्माधर्मान्परंप्रकृतिं अर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपेक्षया श्रेष्ठं प्रकृतिमुपादानं ब्रह्मणो न वेद तस्य कर्म प्रधानस्य भेददर्शितः संतोभव
ति न तु अतु पश्यतः परंप्रकृतिं १६ ब्रह्मविदः कुत संतो नास्तीत्याशंक्यप्रकृतिरेव कर्त्री न त्वास्मिति बोधादिना ह स्वभावेति कर्तृत्वाभिमानो हि दर्पादेः कारणांतदभावा
दर्पाद्यभाव इत्यर्थः १७ यस्मात्ते वेदज्ञानमि सर्वमंतवदिति तस्मान्न शोचामीत्यर्थः १८ शोकाभावे हेतूनाह निर्मम इति मुक्तबंधनः निर्वसिनः स्वस्य स्वरूपप्रतिष्ठः

विकारानेव यो वेदन वेदप्रकृतिं परं तस्य संतो भवेद्वात्यान्नास्ति संतो नु पश्यतः १६ स्वभावभाविनो भावान् सर्वानि वेदनिश्च
यात् बुध्यमानस्य दर्पो वामानो वार्त्तिकं करिष्यति १७ वेदधर्मा विधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यतो तस्माच्छ्रुतशोचामि सर्वस्य वेद
मंतवत् १८ निर्ममो निरहंकारोति राशीर्मुक्तबंधनः स्वस्यो व्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ १९ कृतप्रसस्यदांतस्य वि
त्प्रस्य निराशिषः नायासो विद्यते शक्रपश्यतो लोकमव्ययं २० प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे द्वेषारं च न पश्यामि यो
मामघनमायते ३१

अव्यपेतदेहाघनमिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः भूतानां प्रभवाप्ययौ परंब्रह्म १९ लोकं आत्मानं अव्यपेतिरापयं २० प्रकृतौ विष्वक्त्रां विकारे धर्माधर्मप्रलयोः मम द्वे
ष्टारमहं न पश्यामि यस्त्वममापते ममेव आचरति पुत्रमित्रादिरात्मीयस्तं न पश्यामि ३१

मो०
१५६

ऊर्ध्वस्वर्गं अवाक्पातालं तिर्यक् मर्त्यलोकं च न कामये क्वचिन्नालो तत्र हेतुर्न हीति श्रेये विज्ञाने कर्मणो मंतरे शर्मवानविधते इति न हि किंतु ज्ञाने एव न विघात इति योजना विज्ञाने सुद्धौ
ज्ञाने चिदात्मनि आत्मनो धर्मो धर्मतत्फलं प्रपत्वाभावादहं न किमपि कामये इत्यर्थः ३३ प्रज्ञा ज्ञानं शान्तिस्तत्फलं प्रसादेन बुद्धेर्नर्मल्येना आत्मवत्तया जितेन्द्रियतया

156

नो धर्मावार्द्धतिर्यक् न क्वचिच्छ्रक कामये न हि श्रेयेन विज्ञानेन ज्ञाने कर्मविधौ ३१ शक्र उवाच येनैषालभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्नोते प्रवृद्धितमुपायं मे सम्यक् प्रह्लाद पृच्छतः ३३ प्रह्लाद उवाच आर्जवेना प्रसादेन प्रसादेनात्मवत्तया हृदयमुष्णया शक्र पुरुषो लभते महत् ३४ स्वभावाल्लभते प्रज्ञा शान्तिमेति स्वभावतः स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ३५ इत्युक्तो दैत्यपति नाशक्रे विस्मयमागमत् प्रीतिमां स्वतदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्युज्जयत् ३६ स तदा भर्ष्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरेश्वरः असुरेन्द्रमुपासन् जगाम स्वेतिवेशनं ३७ शान्तौ मोक्षधर्मेषु शक्र प्रह्लाद संवादः ॥ ॥

मदूतमोक्षं ३४ अनात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति स्वभावादेवेति विद्यामुक्तिश्च मायिके वेत्यर्थः यथोक्तं श्रीमद्भागवते विद्याविधेयमतद्विद्युद्वेशरीरिणां मोक्षवंधकरी
आद्ये मायामेविनिर्मिति इति मम मायाविनः ३७ अष्टचत्वारिंशः ॥

राम०
१५६

इंद्रियनिग्रहो हं कर्तुं नमिमानतागश्वकार्पडत्तथापद्वयेनोत्कासं पदां चोचत्पाततत्प्राप्तिनाशो हर्षशोकी न कर्तव्यावित्पारव्यायिकानुरेताध्यायत्रयेणाहापयाबुद्धे

युधिष्ठिर उवाच यथाबुद्ध्यामहीपालोन्नतश्रीर्विचरेत्तही कालदंडविनिषिष्टस्तन्मेव हि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाह
रंतीममितिहासं पुणतनं वामवस्य च संवादे वलेर्वैरौ च न स्य च २ पितामहामुपागम्य प्रणिपत्य कृतं जलिः सर्वातेवासुगनजित्वा वलिं
पप्रच्छ वासवः ३ यस्मिन्मदतो विजितं न कादा च न हीयते तं वलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्ना च ह्यमेवलिं सवायुर्वरुणा रेव वसरविः सच चं
द्रमाः सोऽग्निस्तपति भूतानि जलं च समवत्पुत ४ तं वलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्ना च ह्यमेवलिं स एव ह्यस्तमयते सः समविद्योते तदिशः
५ सवर्षति स्म वर्षाणि यथा कालमते दितः तं वलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्ना च ह्यमेवलिं ७ ब्रह्मा उवाच नैतत्तैसाधुमघवन्यदेन मनुष्य
सि पृथक्कृतान् तं ब्रूयात्तस्मादक्षयामि ते वलिं ८ उष्ट्रेषु पदिवा गोषु रवरेषु चेषु वा पुनः वरिष्ठो भविता जंतुः शून्यागारे शचीपते
९ शक्र उवाच यदि स्म वलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समीपवान् हन्यामेतेन वा हन्यां तद्ब्रह्मन् ननु शाधि मां १० ब्रह्मा उवाच मास्म
शक्र वलिं हिंसीत् न वलिर्वधमर्हति न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव का मया ११ भीष्म उवाच एवमुक्तो भगवतामहेन्द्रः पृ
थिवीतदा च चारैरावतस्कंधमधिरुह्य श्रिपाहतः १२

त्पादिना कालदंडविनिषिष्टो विपद्रुस्तः ३ सर्वापर्यापनाय वलिं स्तौति यस्मै त्पादिना ८ गोषु वृषभेषु १० ११ १२ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥

मो०
१५७

अरुष्टपचा कर्षणविनाशप्रसूः १३ यदा चेति सूक्ष्माग्रः स्थूलमूलः षड्विंशदंशलो देहः शम्पासावलवता क्षिप्रापावदूरे पतेत्तावदेकं देवयजनं एवं सर्वापि पृथि

157

ततो ददर्श सवलितं खरे वेषेण संवृतं यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयं १३ शक्र उवाच खरयोनिमनुप्राप्तसूक्ष्मक्षोसिदानव
इयं ते योतिरधमा शोचस्प्राहो न शोचसि १४ अदृष्टं वत पश्यामि द्विषतां वशमागतं श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमं १५ यत्र घा
नसहस्रैस्त्वं श्रुतिभिः परिवारितः लोकान्प्रतापयन्मवीत्यास्यस्मानवितर्कयन् १६ त्वन्मुखार्थे च वेदे ते पाव्यतिष्ठंस्तव शासने अरुष्टप
चाचमहोतवैश्वर्येव भवह १७ इदं चेते घव्यसंनं शोचस्प्राहो न शोचसि यदा तिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् १८ शान्तीन् विभ
जतो विजितदासीन्नेमनः कथं यत्ने सहस्रसमिता न नतुर्द्वयोषितः १९ वहति वर्षयूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया सर्वाः पुष्करमालि
नः सर्वाः कांचनसप्रभाः २० कथमघतदा चैव मनस्ते दानवैश्चुर छत्रं तवासीत्सुमहत्सौ वरं रित्तमूषितं २१ न नतुस्तत्र गंधर्वाः षट्
सहस्राणि सप्रधा एषस्तवासीत्सुमहान्पुजतस्सर्वकांचनः २२ यत्राददः सहस्राणि अयुतानां गवां दश अनंतरं सहस्रेण तदा सो
द्वैत्यकामतिः २३ यदा च पृथिवीं सर्वं यजमानो नुपर्यगाः शम्पाक्षेपेण विविनातदासीत्किंतु ते हृदि २४ ॥ ॥

वीशम्पाक्षेपविमितातव देवयजनानामपर्याप्राप्तदित्यर्थः पर्यगाः परिहृत्य गतवान् २४ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१५७

मंगारः कनकालुकारयः सौवर्गा उदयात्रविशेषः १६ गुहायां हलप्रकृतौ तिहितानि ३० ऊनपंचाशत्तमः प्रव्याहाराय प्रकृत्योक्तये ४५ ॥ ॥ ॥

नतेपश्यामिमंगारं नष्टत्रयज्ञनेन च ब्रह्मदत्तांचतेमालोनपश्यामसुराविप १५ बलिरुवाच नत्वेपश्यामिमंगारं नष्टत्रयज्ञने
न च ब्रह्मदत्तांचतेमालोनत्वेद्रक्ष्यसिवासव १६ गुहायां तिहितानि त्वं मम रत्नानि पृथुसि यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तां तिद्रक्ष्य
सि १७ नत्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा समद्वार्यो समद्वार्यपन्नो कच्छितुमिच्छसि १८ नहि दुःखेषु शोचंते न प्रहृष्यं
ति चर्द्धिषु कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षांताः संतो मनीषिणाः १९ त्वं तु मा कृतया बुध्या पुरंदर विकल्पसे यदा हनिवभावी स्यास्तदा
नैवं वदिष्यसि ३० शान्तौ मोक्षधर्मेषु बलिवासव संवादे ॥ भीष्म उवाच पुनरेव तत्तेशक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् तिः श्वसंतं य
थानागं प्रव्याहाराय भारत १ शक्र उवाच पुत्रघानसहस्रेणासातिभिः परिवारितः लोकान्प्रतापयन् सर्वान्पास्यस्मानवित
र्कयन् २ दृष्ट्वा सुहृदपरां चेमां न वस्यामात्मनो बले सातिभिश्च परितः शोचस्याहो न शोचसि ३ प्रीतिं प्राप्ता तुलां पूर्वलो
कांश्चात्मवशं स्थितान् विनिपातमिमं वाहं शोचस्याहो न शोचसि ४ बलिरुवाच अतिसमुपलक्ष्येह कालपर्यायधर्मतः त
स्माद्यक्रनशोचामि सर्वे ह्येवेदमंतवत् ५

मो०
१५८

इदं खल्वेनापराधादपितु कालपर्यायादित्यर्थः ६ जीवितं जीवन्नेतेति लिंगं शरीरं स्थूलं जात्या स्वभावेनादेहाः स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधाः तृणा जलायुक्तान्यायेन
मरणेऽपि लिंगस्य स्थूलदेहांतरसंगतेश्च परिहृतत्वात् स्थूलवच्छ्लिगमप्युच्चेनाप्याप्यते अन्तमयं हि सोऽप्यन्तमप्यप्यते प्राणसंज्ञो मयी चागिति श्रुतेः विनश्यतः सो
क्षेत्रपत्यर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैर्गर्भत्वाशयनादिसत्त्वप्रभृतिभिर्द्रष्टव्यं दृष्टादंतो विविक्तमात्माने जातन् न व्याकुलीभवामीत्यर्थः ७ एतदेवाहनहीति ईदृशं भावंग

१५८
अंतवंत इमे देहा भूतानां च सुराधिप ते न शक्नुवन् शोचामि नापराधादिदं मम ६ जीवितं च शरीरं च जात्यैव सहजापते उभे सह विवेद
ते उभे सह विनश्यतः ७ न हीदृशमहंभावमवशः प्राप्य केवलं पदेवमभिजातामिकाव्यपामे विज्ञानतः ८ भूतानां निधनेति
आस्त्रोत्साधिवसागरः नैतस्मिन् विज्ञानेन तौ न रामुहंति वज्रधक् ९ ये त्वेवं नाभिजानंति रजोमोहपरायणाः ते ह्यप्यप्यसीदंति व
द्विर्घोषां प्रणश्यति १० बुद्धिना भानुपुरुषः सर्वतुदतिकिल्बिषं विपाप्मालभते सत्त्वं सत्त्वस्यः संप्रसीदति ११ ततस्त्वयैति वत्तैते जा
यंते वा पुनः पुनः कृपणाः परितप्यंते तैरर्पैरभिचोदिताः १२ १३

इदं देहं प्राप्त्वा हं विवशो देहधर्मैः पराभूतो न ह्यस्मीति योजना एवं आत्मनोऽसंगत्वं ८ भूतानां स्थूलसूक्ष्मनिधने मरणांतिष्ठापरागतिः न त्वात्मनः न मृह्यंतीति
संबंधः ९ मूढो नश्यति अमूढस्तर्तीत्याहं भाष्येति १० सत्त्वस्यः बुद्धिमान् संप्रसीदति मोहजं कालुष्यं त्यजति ११ ततस्त्वान्तिवत्तैरेजस्तमोभ्यामभिह
यंत इत्यर्थः अर्पैः कामादिभिः १२

राम०
१५८

स्वप्नतद्वैलक्षण्यमाह। अर्थेति १३ अत्रपुक्तिमाह हतमिति हतं निज्जीवं देहं हंतितं न तज्जीवं गतेन देहस्यात्मत्वं तिरस्त्रापो हंतिते देहादत्पाहं हंतोऽपि मानी कर्त्ता सोऽपि
हत एव दृश्यत्वाद्देहवेलात्मत्वेन प्रतीयमानोऽपि जड एव उभौ पोहंति बुद्ध्यात्तवादीपो हतो देहात्मेवादी १४ हंतोति हत्वा जपतीति जित्वा उभयत्राप्यन्येभ्योऽपि दृ
श्यंत इति कनिशातुगातः। अथेऽनुनासिकलोपोधिकः हंतो ज्ञेता च पुरुषाधमः धीतादात्मापत्तेः कर्त्तृत्वाभिमानोपुरुषाभासः न तस्य मुख्यः पुरुषः सहि अकर्त्तृत्वायो

अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तपा सुखदुःखफलं चैव न द्वेषितं च कामये १३ हंतं हंतितं हतो ह्येव यो नरो हंतिकं च न उभौ तौ न वि
जानीतो यश्च हंतितश्च यः १४ हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायेत अकर्त्ता ह्येव भवति कर्त्ता ह्येव करोति तत् १५ को हि
लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवो भूतं हितं कुरुते नैव कर्त्ता तस्यापि चापरः १६ पृथिवी ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पंचम एतद्योनी
निभूतानि तत्र कापरिदेवता १७ महाविघोऽल्पविघश्च बलवान् दुर्बलश्च यः ॥ दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः १८

हिकर्त्ता धीधातुः स एव करोति तत् हननादिकं १५ जगत्कर्त्तृत्वमपि पुरुषेणास्तीत्याह को हीति तत्तल्लोकप्रपञ्चकृतेति नैजप्रज्ञा मनसा ज्ञा कृतो न स्पृमन सोऽपि कर्त्ता
परः १८ तमेवाह पृथिवीति मनोऽपि पंचभौतिकमित्यर्थः भूतानि स्थूल सूक्ष्म शरीराणि १७ महाविघ इति विघावत् बलवत्त्वादयो मनो देहयोर्भौतिकयोर्वि
काराः दधिक्षीरादिवत्कालैकनिर्वर्त्ताः न त्वात्मसंबन्धिन इति जानतो मननव्यपासीति श्लोकद्वयार्थः तस्मिन् देहविकारे पूर्वोक्ते १८ ॥ ॥ ॥

मो०
१५६

दग्धं कालात्मना ईश्वरेणा अनुदहति वक्ष्यादिः स पाहता स्वेजहिमा य पिष्टा इत्यादि स्मृतेः स व म ज्ञेयि १० अस्य कालस्य विधेर्विधानुः दिव्यस्य पुराणयोपे

159

सर्वकालः समादत्ते गंभीरः स्वेन तेजसा तस्मिन्कालवशं प्राप्ते काव्ययामे विज्ञानतः १६ दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहम्य
ते नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः १० नास्पदीपः कुतः पाणेनावारः संप्रदृश्यते नातमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिं
तयन् ११ यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते १२ तुषभक्षंतु मां शान्ता
प्रविविक्तजेन गृहे विभ्रतं गार्हभं रूपमागत्य परिगृह्ये १३ इच्छन् हं विकुप्यो हि रूपाणि बहुधात्मनः विभोषणानि यानीक्ष्य पला
येषां स्त्वमेव मे १४ कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रपश्यति कालेन विहितं सर्वं मातृयाः शक्रपौरुषं १५ पुरा सर्वं प्रव्यपि
तं मयि कुद्वेपुरंदर अत्रैमित्तस्य लोकस्य धर्मं शक्रमनातनं १६ त्वमप्येव मे वक्षस्व मात्मना विस्मयंगमः प्रभवश्च प्रभावश्च वनात्म
संस्पृः कदाचन १७ कौमारमेव ते चिन्तयेत् वाद्यप्यपुनः समवेक्षस्व मघवन्तु द्विं विंदस्व नैरि की १८ देवामनुष्ठाः पितरोगं
धर्वैरिगणक्षसाः आसन् सर्वे मम वशे तत्सर्वं वै त्वं वासव १९ नमस्तस्मै दिशेः पृथक् पृथक् वैरोचनो वलिः इति मातृभ्यः पद्यंत बुद्धि
मात्सर्पमोहिताः २०

तरस्या २३ ईश्वरदृष्ट्या २४ धर्मवृद्धिर्द्रासवत् २५ प्रभवोऽप्यर्था प्रभावस्तदा विहरणात्तात्संस्पृः न आत्माधीनः २७ कौमारं बालस्येवा ज्ञंतवचि

तं ३०

राम०
१५६

शास्त्र ईश्वरस्य ३५ नहिः आध्याभावः नैकवेतिवत्समासः पर्यायः कालक्रमः तेन कृतं कर्मण्यपि कालमनुरुद्धैव फलेति बीजानीव पर्जन्यं न

नाहंतदनुशोचामिनात्मभ्रंशं शचीपते एवंनेतिश्चिताबुद्धिः शास्त्रः तिष्ठाम्यहं वशे ३१ दृश्यते हि कुले जातो दर्श
नीयः प्रतापवान् दुःखं जीवन्महामातो भवितव्यं हितं तया ३२ दौर्गुले यस्तया मूढो दुर्जातः शक्रदृश्यते सुखं जीवन्म
हामातो भवितव्यं हितं तया ३३ कल्पाणीरूपसं पन्ना दुर्भगा शक्रदृश्यते अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यते परा ३४
नैतदस्मात्कृतं शक्रैतच्छक्रत्वया कृतं यत्त्वमेवंगतो वज्रिन् यच्चाप्येवंगता वयं ३५ न कर्मभिवताप्येतत्कृतं मम शतक्र
तो ऋद्धिर्विषयवान् नहिः पर्यायकृतमेव तत्र ३६ पश्यामि त्वो विराजंतं देवराजमवस्थितं श्रीमंतं घुतिमंतं च गर्जमानं
ममोपरि ३७ एवं नैव तच्चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् पातयेयमहं त्वाघसवज्रमपि मुष्टिना ३८ न तु विक्रम
कालो यं शान्तिकालो यमागतः कालः स्याप्यते सर्वकालः पचति वै तया ३९ मां चेदभ्यागतः कालो दानवेष्वरपूजि
तं गर्जितं प्रतपंतं च कमनं नागमिष्यति ३९ द्वादशानां तु भवतामादित्यानां महात्मनां ते जां स्पेकेन सर्वेषां देवराज
ताति मे ४० अहमेवोदहाम्यापो विमृजामि च वासव तया मिचे वत्रै लोकां विधोताम्यहमेव च ४१ ॥ ॥ ॥

तुस्तद्वर्षः ३६ एवं मम गर्दभत्वादिकं नैव स्यादिति शेषः न चेदित्यादितत्रोपपत्तिः ३९ द्वादशानां अरुणो माघमासे तु सूर्यो विफालो नेतयेत्युक्तं रूपाणां ४०
उदहामि मे घोभूता सूर्यो भूत्वा शेषमासीति वार्षः आपः अपः ४१

मो०

१६०

कालसैन्यमासादमासादि ४३ नाहमितिजीवस्पनत्वमितितरस्येभ्यश्चरानात्प्रकृतैषकर्तृत्वमितिषिद्वापर्यापेराकालक्रमेणामुज्यंतेपाल्यंतेसिद्धिपंतेवा ४४
कोसौकालस्तमाहमासतिमासाद्युपलक्षितस्तार्किकोभिमतद्रव्याविशेषः कालस्तस्यवेशमेवाविष्टान्तापाशवलंब्रह्मेत्यर्थः अहः संज्ञैः रात्रिसंज्ञैश्चक्रतुभिः
संवृत्तानवैतान्यहातिभवंतिनवैप्राणाः नवसुवर्गलोकाः नवस्वेवतत्सुवर्गेषुलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतिप्रतिष्ठंतिहवैपराशत्रीरूपयंतीत्यार्थवादिकफलवताक
र्मकांडेनगूहितमित्यर्थः उक्तंचमगवतायामिमांषुषितावाचमित्यादिना एवमपि क्रतुद्वारं क्रतवः वसंताद्याः ब्राह्मणानिमादधीतवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेति

संरक्ष्यामिविलुपामिददाम्पहमपाददे संयच्छामि यच्छामिलोकेषुप्रभुरीश्वरः ४१ तदवविनिवृत्तमेप्रभुत्वमनराधिप
कालसैन्यावगाढस्पसर्वनप्रतिभातिमे ४३ नाहंकर्तृत्ववैवतंतात्पर्यं कर्तृशचीयते पर्यापेरादिमुज्यंतेलोकाः शक्र
पट्टय्या ४४ मासमासाद्वैशमानमहोरात्राभिसंवृते क्रतुद्वारं वर्षमुखमायुर्वेदविदो जनाः ४५ ॥ ॥

वसंतादिकालविहितावानज्योतिषेमादिकैर्कर्मवहारंप्राप्तिमाधनंयस्यतदुद्वारं वायुः सूत्रात्मावायुर्वैगौतमतत्सूत्रं वायुतावैगौतमसूत्रेणापंचलोकः पश्चलोकः
सर्वाणिचभूतानि संह्वानीतिश्रुतिप्रसिद्धः सुरवामिवप्रपन्नप्राप्यंयस्यतत्तद्वायुमुखेवर्षमुखमितिपाठेवर्षतीतिवर्षेधर्मैवात्यंघ्यानंतदेवमुखंयस्यनिर्विष
यध्यानैकगम्यंकालमाहुरितिप्रसिद्धेनविशेषेणाक्रिययासंबंधः तन्मायुर्मृतमित्युपास्येतिश्रुतेरायुः ब्रह्मतत्प्रतिपादकोवेदउपनिषत्तद्विदः ४५ ॥

राम०

१६०

੨੩

आहुः सर्वमिदं चिंतयन्तः केचिन्मनीषया अस्याः पंचैव चिंता
याः पर्येष्यामि च पंचधा ४६

पिनिवृत्तौ दूशोऽस्मीति। तस्यापि निवृत्तौ वाङ्मनसातीतं किंचित्सन्नात्रे सुषुप्तिमदृशं शिष्यते इति ४६

मो०

१६१

तदेतदाहगंभीरमिति। गंभीरं तर्कागम्यं गहनं रास्त्रतोऽधिगतमपि दुःप्रवेशं। ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं महत्तेयार्णवपारावारशून्यार्णवतुल्यं सलिलस्को
द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति प्रकृत्या तादृशसलिलेनोपमितमेकारममित्यर्थः। क्षरं शुक्तिरिव जतस्तेरास्वतो जन्मनाशशून्यमपि जगद्रूपेण क्षरं अक्षरं जीवरूपेण
निर्विशेषमेव वस्तु अविघ्नपासर्वविशेषमुक्तं भवतीत्यर्थः ४७ एतदेवाह सत्त्वेष्विति यथा दर्पेणोषु मुखं प्रविश्य स्वरूपस्य अगमैकमपि गमकं भवति एवं स
त्त्वेषु बुद्धिसत्त्वेषु बुद्धिसत्त्वेषु चित्प्रतिविम्बस्तेराविश्वलिंगं निरुपाधि चैतन्यस्यापि का भवति जीवस्यैवानुपाधिकं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः अतएव क्रवे उपाधिधर्मा

गंभीरं गहनं ब्रह्म महतो पार्णवपणा अनादिनिधनं चाहुरक्षरं क्षरमेव च ४७ सत्त्वेषु लिंगत्वाविश्वनिर्लिङ्गमपि त
त्स्य मन्ते क्रवमेवेन पेजनास्तत्त्वदर्शिनः ४८ भूतानां तु विपर्ययसंकुरुते भगवानिति न ह्येतावद्देवदम्पनपस्मा
त्प्रभवेत्तुनः ४९ गतिं हि सर्वभूतानां गताक्व गमिष्यसि यो धावता न हात अस्मि ह्यन्नपि न हीयते ५० ॥ ॥ ॥ ॥

स्पर्शनि ४८ भूतानामिति चित्ताद्याकारपरिणतपञ्चमहाभूतसंवेधिनं विपर्ययसंसिद्धिदानंदानंतविपरीतं अनन्तजडदुःखपरिच्छिन्नारव्यं दुर्मगत्वं भगवान
पि अविघ्नपासमिति मन्यते। न ह्येतावदविघ्नप्रकाशितं दुःखित्वादिरूपं आत्मनो गम्येति तस्मात्तत्त्वान्न स्पिकंतु यस्मात्प्रतीचोत्पत्त्युत्तरन्या ब्रह्मारुहो विस्तुर्वनप्रभ
वेत्तदेवात्मनोरूपं अतएव चानन्याधिपतिरिति न्यायात् ४९ गतिमिति अगत्वा अप्राप्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः अहेयत्वमविकारित्वं चोत्तरादर्थः ५० ॥

राम०

१६१

इंद्रियाणीति चित्रवृत्तिमात्रोपलक्षणां पंचधा पंचमिः प्रसाराविपर्ययविकल्पनिद्रासम्यक्त्वैः प्रकारैः एतद्विद्याधगम्यं केचिदौपतिषदग्रिं अपम
ग्निर्वैश्वानरो योमंतः पुरुषो अहवैश्वानरो भूतत्वादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं जाठरे आशेषोपास्यं आहुः अपरे कर्मपरयणाः प्रजापतिं संवत्सरः प्रजापति

तमिंद्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यंति पंचधा आहुरैचैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिं ५१ आतृन्मासा द्विमासां शुद्धिवसां
श्वक्षणां स्तथा पूर्वाह्णमपरह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ५२ मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं संतमने कथा तं कालमिति जानीहि य
स्य सर्वमिदं वशे ५३ वहनीद्रसहस्राणि समतीतानि वासव वलवीर्योपि पन्तानि यथैव त्वं शचीपते ५४ त्वामप्यतिवलं
शक्रदेवराजं वलोत्कटं प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमपिष्यति ५५ यद्ददं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्रस्य रोभव मया
त्वया च पूर्वैरवनसशकेति वर्जितं ५६ यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमां स्थितामपीति तत्तिप्पानैषा ह्येकत्र तिष्ठ
ति ५७ स्थिता हीद्रसहस्रेषु तद्विशिष्टमेधियं मां च लोकापरित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ५८ मैवं शक्रपुनः कार्षीः
शांतो भवितुमर्हसि त्वामप्येवं विधं सात्वाक्षि प्रमन्यंगमिष्यति ५९ अध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति प्राक्ते कालाभिमानिने सूत्रात्मानं सर्वकर्मसंतर्पणी यं प्रतिनियतकालसर्वफलप्रदातारं क्रतुमासाधुमितानि देवतात्मानमाहुः एकं संतं अनेकधा आहुः
तथा च श्रुतिः सुपर्णा विप्राः कवयो वचोभिरेकं संतं बहुधा कल्पयंतीत्याद्याः तद्यदि दत्ताहुरमुं यजामुं यजेते तस्यैव सा विमृष्टिरित्याद्या च ५९ पंचशततमः ॥

मो० श्रीदर्पशमनापप्रिपस्त्रांचल्यं आरव्यापिकामुखेनाहप्रसंगाच्च श्रीदानश्रीदानश्वधर्मात्कथयतिशतक्रतुरित्यध्यायेत् १२ ३ १०
१६२

भीष्मउवाच शतक्रतुरपापशपद्वलैर्दीप्तांमहात्मनः स्वरूपिणीशरीरादिति प्रासंतीतदाप्रियं १ तांदस्वाप्रभयादीप्तांभगवा
नपाकशमनः विस्मयोत्फुल्लनयनोवलिपप्रद्यवासवः २ शक्रउवाच वलेकेयमपक्रांतारेचमानाशिरवेडिनीत्वत्तस्थि
तासकेपूरादीप्मानास्वतेजसा ३ वलिरुवाच नहीमामासुरीवेप्रेनदेवीनचमानुषी त्वमेनोपृच्छवामावापयेष्टंकुरुवास
व ४ शक्रउवाच कात्वेवलेपशक्रांतारेचमानाशिरवेडिनी अजानतोममाचक्ष्वनामधेयंमुचिस्मिते ५ कात्वेतिष्टसि
मासेवदीप्मानास्वतेजसा हित्वादेत्येषुरंमुभ्युतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ६ श्रीरुवाच नमोविरोचनोवेदनायैवैरोचनोवलिः
आहुर्मोहःसहेत्येवंविधेतिचमांविदुः ७ भूतिर्लक्ष्मीतिमाताहुः श्रीरित्येवंचवासव त्वमांशक्रनजानीषेसर्वदेवानमां
विदुः ८ शक्रउवाच किमिदंत्वंममहतेउताहोबलिनः कृते दुःसहेविजहास्येनंचिरंसंवासिनीसती ९ श्रीरुवाच
नोधातातविधातामांविदधातिकथंचन कालस्तुशक्रपर्यागान्मैतंशक्रावममयाः १० शक्रउवाच कथंत्वयावलिस्तुक्तः
किमर्थंवाशिरवेडिनी कथंचमांनजघ्नास्वतन्मेवूहिमुचिस्मिते ११

राम०
१६२

श्रीरुवाच सते स्थिता स्मिन्ने च द्रोतत पमि चैव हि परक्रमे च धर्मे च पराची नस्ततो वलिः १२ ब्रह्मरापो यं पुरा भूत्वा सत्पवादी जितेन्द्रियः
 अभ्यसूयद्वा ह्यराणां मुष्टिं पृश्वा सृष्टुं १३ यत्तु शीलः सदा भूत्वा माते वपज्जते स्वये प्रोवाचला कान्मूढात्मा कालेनोपतिपीडितः
 १४ अपाकृता ततः शक्रत्वपिवत्सामिवासव अप्रमत्तेन धार्या स्मितपसा विक्रमेण च १५ शक्र उवाच नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभू
 तेषु वा पुमान् परस्वामेको विमहितांशुः कृपात्कमलालये १६ श्रीरुवाच नैव देवानां गंधर्वाणां सुरेण च राक्षसः यो मामेको विम
 हितं शक्रः कश्चित्पुरंदरं १७ शक्र उवाच तिष्ठेयमपि तिस्रं तेषु यथा वद्वहि मे शुभे तत्करिष्यामि तवाकमत्तं तद्वक्तुमर्हसि १८
 श्रीरुवाच स्यात्सामिति संदेवंद्रयपात्वपि निबोधत विधिना वेदद्वयेन चतुर्धा विभज्य स्वमां १९ शक्र उवाच अहं वै त्वा
 निधास्यामि यथा शक्तियथा बलं ननु मेति क्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवांतिके २० भूमिरेवमनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी
 साते पादं तिति क्षेत समर्प्य हीति मे मतिः २१ श्रीरुवाच एष मे निहितः पादो यो यं भूमौ प्रतिष्ठितः द्वितीयं शक्रपादं मेत
 स्मात्सुतिहितं कुरु २२ शक्र उवाच आपरुवमनुष्येषु द्रवंतः परिचारिणीः तास्ते पादं तिति क्षेतामलमापस्मिति क्षितं २३

मो०
१६३

विजृम्भीपादिपुण्यं यज्ञादिधर्मविधाचेति श्रियश्चत्वारः पादाः भूतो जले गौ विद्वत्सु च निहिताः । ते पादोपधातस्तेषां कामाशौचाशौभैः १८

163

श्रीरुवाच एषमेनिहितः पादो यो यमसु प्रतिष्ठितः तृतीयं शक्रपादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु १४ शक्र उवाच
यस्मिन्नेवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः तृतीयं पादं मग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति १५ श्रीरुवाच एष
मेनिहितः पादो यो यमसु प्रतिष्ठितः चतुर्थं शक्रपादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु १६ शक्र उवाच ये वै संतो म
नुष्येषु ब्रह्मराणाः सत्यवादिनः ते ते पादं तिति क्षंतं मलं संतस्ति ति क्षितं १७ श्रीरुवाच एषमेनिहितः पादो यो यम
सु प्रतिष्ठितः एवं हि निहितो शक्रभूतेषु परिधत्स्व मां १८ शक्र उवाच भूतानां मिह यो वै त्वां स पावि निहितो सती
उपहन्मात्स मे धृष्यस्व पाप्मं एवं तु मे वचः ततस्तत्तः श्रिया राजा दैत्यानां वलिरब्रवीत् १८ ॥ ॥ ॥

मो०
१६३

यावत्पुरस्तादिनिर्गच्छे मध्ये ब्रह्मलोकः प्राच्यादिचतुर्दिक्षु इन्द्रयमवरुणाकुवेराणां पुर्यश्वमरुप्रदक्षिणी कुर्वता आदित्येन भास्ते तत्र भास्योपेक्षं भासकत्वमते
यस्याः पुर्याः उद्येदस्तत्रादित्यो न पृथीति व्यवहारः तथा सूर्यस्य उदयस्तदेशवासिनो दर्शनमदर्शने वा समयः तत्र प्राच्यामुदितः प्रतीच्यानामसंगतः दक्षिणात्यानां तदा
मध्यरात्रमिति च व्यवहारः एवं दक्षिणादिष्वपि ज्ञेयो एवमतिपदा प्राच्यांतपतितदामेरुप्रदक्षिणायास्तत्पत्तादितरस्वपितपमेव तेन यावत्प्राच्यांतपतितावदे
वदक्षिणास्यामिति वदता प्राच्या उद्येदो यावता कालेन ततो हि गुरातेन कालेन दक्षिणास्या उद्येदः उक्तो भवति एवमुक्तं योस्तथा च ब्रह्मणो दिनस्य षोडशोर्ध्वं विभक्तं
स्य प्रथमे नांशे नरेन्द्रा उद्येदः द्वाभ्यां संयमिन्याः चतुर्भिर्विरुणाः अष्टभिरुदीच्या उद्येदस्तदा द्रष्टृणां भावात् सूर्यस्य दर्शनादर्शनरूपो उदयास्तमयो नस्तः

वलिरुवाच यावत्पुरस्तात्प्रतेपेत्ता च द्वे दक्षिणादिशं पश्चिमांतावदेवापितयो दीचीं दिवाकरः १६
तथा मध्यदिने सूर्यो नास्तेति पदा तदा पुनर्देवासुरं युद्धं भाविजेतास्मि वस्तदा ३० सर्वलोकान्पदादि
तस्य कस्य स्तापि विष्यति तदा देवासुरे युद्धे जेता हन्तां शतक्रतो ३१ ॥ ॥ ॥

किंतु मध्यदिने एव संततं ब्रह्मलोकं प्रकाशयति न पुन्यतिरंतदा तदभावात् तदेतदा हरकस्यो ब्रह्मलोकस्यः सर्वलोकान्तमेरुपृष्ठादधस्तनान्तापयति त
दा ब्रह्मणो मध्याह्नावसाने वर्तमाने वैवस्वतमनोरधिकारच्युतो मत्ता भविष्ये सावर्गिकमनो बलिरिंद्रो भविष्यति यदा वैवस्वतमन्वन्तरमेवावधा विभज्यत देते उक्त
क्रमेण सर्वपुर्युद्येदसति मन्वन्तरांतरे बलिरिंद्रो भविष्यतीति ज्ञेयो तदिदमुक्तं यावत्पुरस्तात्प्रतेपेदित्यादिना श्लोकत्रयेण अयंचलोक नाशक्रमेणोदयेन
धुविवायां यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तेता हि सा वदक्षिणांत उदेता ततो स्तमेतेत्यादिना दर्शितः स एवात्र बलिना स्वराज्यकालकथनायोदीर्यते १६

मो०
१६४

तत्रमन्त्ररस्याष्टमांशकालेनस्वर्गलोकेऽष्टमं कृत्वा कृपितः कर्मफलस्यैन्द्रपदस्य तिसृतांशं नवानंदः परमोक्तिपूर्वकं तत्तद्वृषयतिब्रह्मणोत्पादिनामध्यामास्थितः
सन्नेवतपितापुरीचतुष्टयोद्येदोनेवमवितेत्यर्थः ३३ अजस्रं सत्तेन कर्मणा तपाहिकर्मणः प्राहुर्न कदाचिदनीदृशं जगदिति ३५ एवमुक्तस्त्विति अयं

शक्र उवाच ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हंतव्यो भवानिति तेन ते हंतव्यं न विमृशं चामिह हन्ति ३९ यथेष्टं गच्छ
दैतैर्देवैस्त्वस्मिन्सहसुर आदित्यो नैव तपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ३३ स्यापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्व
यं भुवा अजस्रं परिपात्येष सत्तेनाब्रतयन्मजाः ३४ अयनेतस्य षण्मासानुत्तरं दक्षिणं गतया येन संयाति
लोकेषु शीतोऽस्मि विसृजन्मविः ३५ भीष्म उवाच एवमुक्तस्तु दैतैर्देवैर्बलिरिद्रेण भारत जगाम दक्षि
णां माशां मुदीचीं तु पुरंदरः ३६

भावः एकसप्तत्या चतुर्षु गैः सकोमनुर्नश्यति तस्येदानीं सप्तविंशति तमोयुगपर्यायो नुवर्तते तत्रोक्तरीत्या चैवं शितं रेद्री संयमित्योरुद्येदो जात
एवावा रुपा अपि क्षपकालः प्रवृत्तः उदीच्यास्तु न प्रवृत्त इत्याशये तद्देव उदीची गतः बलिरुक्त भ्रष्टप्रीत्या दृशी मेव दक्षिणं गतः न तु पूर्वति
स्याः भ्रष्टेश्वर्यतिपिशत्रुसन्निहितत्वादिति ३६

राम०
१६४

ननुपुण्यगोत्रे चतसृणामपिपुणीणामहैवोद्योदश्यते नोक्तक्रमेणोत्पाशंकाहइत्येतदिति अनहंकारइति संज्ञासात्रं वाक्यस्य किंतु किंचित्साहंकारमेवेत्यर्थः
एवंचात्रत्रयः पक्षा उपन्यासातिरहंकारस्य युगपत्सर्वोद्योदः पुण्यगोत्रसंज्ञाः साहंकारस्य द्रष्टुं न कदाचित्पुण्योद्योदोऽस्ति यथा क्तं वा सिद्धं यत्राहंत्वं जगत्तत्र

इत्येतद्वलिनागीतमतहंकारसंज्ञितं वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः स्वमेवारुरुहेतदा ३५ शांतौ मोक्षसर्वेषु सन्निधानो ना
म भीष्म उवाच अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनं शतक्रतोऽयमसंवादनं नमुचे स्वयुधिष्ठिर १ श्रिया विहीन
मासीनमक्षोभ्यति वसागरं भवाभवसंभूतानामित्युवाच पुरंदरः २ वदः पार्श्वे च्युतः स्यान्नाद्विषतां वशमागतः
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्प्राहोतशोचसि ३ नमुचिरुवाच अतिवायं राशो केन शरीरं चोपतप्यते अमित्रा
श्च प्रहृष्यंति शोकेनास्ति सहायता ४ तस्माच्छक्रनशोचामि सर्वेद्ये वेदमंतवत् संतापाद्द्रश्यते रूपं संतापाद्द्रश्य
तेऽश्रियः ५ संतापाद्द्रश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर विनीय खलु तत्तदुःखमागतं वै मनस्यजं ६ ॥ ॥

पूर्वमागत्यतिष्ठति त्रसरेणोदरेपीदं पश्यति स्म जगत्त्रयमिति साहंकारस्यापि विवेकिनो बलेः क्रमिकनाशपुक्तं जगदिति श्रुत्वा उदीची प्राप्य श्रुति
पुक्ति बलेन पर्यालोच्यारुहार्हाकारं आरुरुह ३५ एकपंचाशत्तमः अत्रैव अनहंकारत्वेणव १ भवाभवसंभूतानामिति प्रलयसं ३ सहायता शोक
स्पदुःखाय नोदहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ४ श्रियः सकाशात् ५ विनीयति रस्य ६

मो.
१६५

हृद्यं हृत्स्यं स्वस्त्वं कल्याणं मोक्षं। एक इति श्रुतं तर्पामि स्वरूपमेव कल्याणमिति तर्पामि। प्रवराणां तन्निर्देशात् = भवाभावौ बंधमोक्षौ भावाभावाविति पाठे
सत्यान्तौ तावेवाभितो जानन्त यो रपि मध्ये प्रयो मोक्षं गुरुतरत्वेन जानन्ति न करोमि श्रवणाद्यभासेन संपादयामि परासुत्रधर्मासुतिमिन्नम्

१६५
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता यदा यदा हि पुरुषः कल्याणं कुरुते मनः तदा तस्य प्रसिध्यंति सर्वा
र्था नात्र संशयः ७ एकः शास्त्रान् द्वितीयोऽस्मि शास्त्रागर्भे शयानं पुरुषं शास्त्रिशास्त्रा तेनानुयुक्तः प्रवराणां दिवो
दकं यथानियुक्तोऽस्मि तया वहामि = भावाभावौ तन्निजानन्तौ यो जानाच्छेयो न तु तद्वै करोमि आशासुधर्मासु प
रसुकुर्वन् यथानियुक्तोऽस्मि तया वहामि = यथा यथा संप्राप्तं यथा प्राप्नोत्येव तया तथा भवितव्यं यथा प
ञ्च भवतेव तया तथा १० यत्र यत्रैव संयुक्तो धात्रा गर्भे पुनः पुनः तत्र तत्रैव वसति तत्र स्वयं तिष्ठति
११ भावो यो यमनुप्राप्नोति भवितव्यमिदं स इति यस्मिन् सदा भावो न समुद्यत्कदाचन १२ पर्यायैर्हन्मत्ताना
नामभियोक्ता न विद्यते दुःखमेतत्तु पदद्वेष्टा कर्त्ता हि मिति मन्यते १३ ॥ ॥ ॥

तासुकुर्वन् कर्माणि नियुक्तः शास्त्रा ११ पर्यायैः कालक्रमेण तैः सुखदुःखैः द्वेष्टा दुःखस्याकर्त्तृत्वमिदं न एव दुःखमिति तर्पामि १३ ॥ ॥

राम०
१६५

आपदः कान्पुरुषान्नोपतमंतिनानुसरंति अपितुसर्वनिवपणवरसाः सदसद्वस्तुविदः नसंभ्रमंतिनविभ्यति १४ नाभिपद्यतेनसज्जते अ
तिहृष्टयसनेषुदुर्निवार्येषुदुःखेषु १५ प्राणदुर्दरीकुर्वन् १७ विवेकहीनभ्रमाहानतदिति। औतस्मार्त्तलौकिकन्यायान्यायविवेचकाज
नसमाजाः सदः पथसमाख्याः भयं धर्मविस्मयजं धुरंधरः समश्रेष्ठः धर्मतत्त्वमपिदुरवगाहकितुतब्रह्मतत्त्वमितिभावः १८ दुरन्वयानिदुर्ज्ञे
१९

अपीश्वदेवाश्चमहासुराश्चैविषद्वद्वंश्चवनेमुनीश्च कान्नापदेनोपतमंतिनलोकेपणवरसास्तनसं
भ्रमंति १४ नपंडितः क्रुध्यतिनापिसज्जतेनचापिसंसीदतिनप्रहृष्यति नचातिहृष्टयसनेषुशोचतेस्थि
तः प्रकृताहिमवानिवाचलः १५ यमर्षमिद्धिः परमानहर्षपेक्षैवकालेयसनेनमोहयेत् सुखंचदुःखं
चतथैवमध्यमंनिषेवतेयः सधुरंधरेनरः १६ पांयामवस्थोपुरुषोऽधिगच्छेत्तस्मांरमेतापरितप्पमानः एवप्रहृ
ष्टंप्राणदन्मनोजंसंतापयामासकरंशरीरात् १७ नतत्सदः सत्परिषत्सभावसाप्राप्यपांनकुरुतेसदाभयं धर्म
तत्त्वमवगाह्यबुद्धिमान्योभ्युपैतिसधुरंधरेनरः १८ प्राप्स्यकर्मणिदुरन्वयानिनवैप्राप्सोमुद्यतिमोहकाले स्या
नाच्छ्रुतश्चेन्नमुमोहगौतमस्तावत्कृष्णमापदंप्राप्यद्वः १९

योदर्कारिणानमुमोहगौतमइतिपाठेअहिल्याजारस्पइंद्रस्पत्रपाजननार्पमर्तोद्वाटनंगौतमस्पचदारापहारेपिधैर्यवर्शतिंस्यानात्अहिल्यायाः श
प्रत्वेनशिलारूपत्वात्गार्हस्प्यात्च्युतः नतत्सदृशोहमजितचित्तोस्मिर्किंतुगौतमवज्जितचित्तोस्मीतिभावः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

१६६

अलभं चित्तस्वास्थ्यं १३ द्विपंचाशः मग्नस्पव्यसने कष्ट इत्यादिनाऽध्यायेन विपदि धैर्यमेव श्रेय इति पुनर्वलिवासवसंवादाख्यायिकासुरेव न प्रदर्शिते ६७

नमंत्रवलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च नशीलेन न हृत्तेन तपानैवार्थसंपदा अलभं लभते मर्त्तुस्तत्र का परिदेवना १०
यदेवमनुजातस्पधातारो विदधुः पुरा तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ११ लब्धव्यान्तेवलभते गंतव्यान्तेव ग
च्छति प्राप्त्वान्तेव चाप्नोति दुःखाति च सुखाति च १२ एतद्दिदित्वा का तत्प्रेतयो न मुह्यति मानवः कुशली सर्वदुः
स्वेषु सर्वधनो नरः १३ शांतौ मोक्षधर्मेषु शक्रनमुचि संवादे ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच मग्नस्पव्यसने कष्टे किं श्रे
यः पुरुषस्पहिवं वुनाशे महीपालराज्यनाशे पवायुनः १ त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेस्मिन् पुरुषर्षभ एतद्देवं तं पृच्छामि
तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि १ भीष्म उवाच पुत्रदारैः सुरैश्चैव विपुक्तस्य धनेन वा मग्नस्पव्यसने कष्टे धृतिः श्रेयस्करोत्तम
३ धैर्येण पुक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते विशोकता सुखं धने धने चारोग्यमुत्तमं ४ आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विदतेऽपि
यं पश्चप्राज्ञानरस्नातसात्त्विकीदृतिमास्थितः ५ तस्यैश्वर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु अत्रैवोदाहरंती ममिति
हासं पुरातनं ६ वलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर दत्ते देवासुरे युद्धे दैतदानवसंक्षये ७ ॥ ॥ ॥

राम०
१६६

विष्णु क्रांतेषु लोकेषु देवगणेशतक्रतौ इत्यमानेषु वेदेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते चतुर्दशसुदांतचवारोऽष्टादश्यावृतं आरुह्यैराव
रांशक्रस्त्रैलोक्यमनुसंपद्यो ६ सकदाचित्समुद्रांतकस्मिंश्चिद्विगिहोरे वलिर्वैरोचनं वज्रीदृशोपसमर्प्य च १० तमेरावतघट्ट
स्यंप्रेक्ष्य देवगणौर्दंतं सुरैर्दमिंद्रदैतैर्द्रोणशुशोचनविषये ११ दृष्ट्वा तमविकारस्य तिष्ठंतं निर्भयं वलिं अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवा
च शतक्रतुः १२ दैत्यनयपसे शौर्यादपवाहद्वसे वया तपसा भावितत्वाद्वासवैतत्सुदुकरं १३ शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः
स्यान्नादनुत्तमात् वैरोचने किमाश्रित्य शोचितयेन शोचसि १४ औंस्त्रैप्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् हतसुरैर्नराज
स्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि १५ ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे तत्त्वमवहंतं दृष्ट्वा स पत्नैः किं न शोचसि १६ बद्धश्च वा
रुणोः पाशैर्वज्रैराचममाहतः हतदारो हतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि १७ नष्टं श्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुकरं त्रैलो
क्यराज्यनाशे हि को न्याजी वितुमुत्सहेत् १८ एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवंतं परिभूयतं श्रुत्वा सुखमसंभ्रांतो वलिर्वैरोचनो ब्रवी
त् १९ वलिरुवाच निगृहीते मपि भृशं शक्रकिंकर्त्तितेन ते वज्रमुघमतिष्ठंतं पश्यामि त्वां पुरंदर २० अशक्तः पूर्वमासी
स्त्वं कथं चिच्छक्ततां गतः कस्त्वदप्यइमां वाचं सुकूरां वक्तुमर्हति २१ परुशशत्रोर्वशस्य स्पशन्तौ पिकुरुते दयां हस्तप्राप्तस्य

मो०
१६७

167

वीरस्य तच्चैव पुरुषं विदुः ११ अतिश्च यो हि युद्धेषु ह्योर्विवदमानयोः सकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं १३ साचुते भस्वभावा
यमिति देवतपुंगव इष्टुः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो वलात् १४ नैतदस्मात्कृतं शक्रनैतच्छक्रकृतं त्वया यस्त्वमेव गतो वज्रिन् महा
प्येवंगता वयं १५ अहमासं यथा दत्तं भविता त्वं यथा वयं सावमेस्यामया कर्मदुष्कृतं कृतमित्युत १६ सुखदुःखे हि पुरुषः पर्याये
णाधिगच्छति पर्यायेणासि शक्र त्वं प्राप्नः शक्र न कर्मणा १७ कालः कालेन यतिमांसां च कालेन यत्नयं तेनाहं त्वं यथा नाद्यत्वं चापि
न यथा वयं १८ न मातृपितृशुश्रूषा न च देवत पूजनं नान्योगुरा समाचारः पुरुषस्य सुखावहः १९ न विद्या न तपोदानं न मित्रा
शिरो न बांधवाः शक्रुर्वन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितं २० नागाग्निमनर्पहि प्रतिघातशतैरपि शक्रुर्वन्ति प्रतिघ्न्यो दुष्टते बुद्धिबला
न्तराः पर्याये ह तस्मान्नां परित्रातान विधत्ते इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्त्तुमिति मन्मसे २१ यदिकर्त्ता भवेत्कर्त्तुमिति क्रियेत क
दाचन यस्मात्तु क्रियते कर्त्तुमिति स्मात्कर्त्तापि नो मृशुः २२ कालेन ताहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया गता गतिमातां कालः कालः का
लयति प्रजाः २३ इंद्रप्राकृतया बुध्या प्रलयं नावबुध्यसे केचित्त्वं बहुमन्यते श्रेष्ठं प्राप्नः स्वकर्मणा २४ कथमस्माद्विधोनाम जानन्न
लोकप्रवृत्तयः कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुखे द्वाप्यप्यविभ्रमेत् २५ नित्यं कालपरीतस्य मम वामाद्विधस्य वा बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भि
न्ना नौरिव सीदति २६ अहं च त्वं च पेचान्मे भवि

राम०
१६७

ध्वंसिसुराधिपाः ते सर्वे शक्रयासंतिमार्गमिंद्रशतैर्गतं ३८ त्वामप्येवंसुदुर्ध्वं क्षालंतं परयाश्रिया कालेपरिराते कालः
कालपिष्यति मामिव ३९ वहनीद्रसहस्राणि दैवतानां पुगेसुगे अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ४० इदं तु लब्ध्वा सं
स्यानमात्मानं बहुमन्यसे सर्वभूतभवे देवं ब्रह्मणामिव शाश्वतं ४१ न चेदमचलं स्यान्मनंतं तवापि कस्यचित् त्वंतु बालिशं
पावुध्यान्मते दमिति मन्यसे ४२ अविश्वस्ते विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवं नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सोऽश्वर ४३ ममे
यमिति मोहात्वं राजश्रियमभीप्ससि नेयंत वनचास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ४४ अतिक्रम्य वहनन्यां स्वपिता
वदिपंगता कंचित्कालमिपं स्पित्वा त्वपि वासवं चला ४५ गौर्तिवाममिवोत्सृज्य पुनरभ्यंगमिष्यति राजलोकास्तुतिक्रांता
पान्तसंख्यातुमुत्सहे ४६ तन्नो वहत राशचात्मे भविष्यति पुरंदर सदृक्षौषधिरत्नेयं सहसत्त्ववनाकरा ४७ तानि दान्ती न पश्या
मियैर्भुक्तेयं पुरमही पृथुरै लोमयो भीमो नरकः शंवरस्तथा ४८ अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः प्रज्ञादोनसु
चिदृक्षो विप्रचिन्तिर्विरोचनः ४९ क्रीतिषेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवानवृषः सतेः सुर्कषभो वाहुः कपिलाश्चो विरूपकः
५० वाराः कार्तिस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽपनैर्कृतिः संकोचोऽपपरीताक्षो वराहाश्चो रुचिप्रभः ५१ विश्वजित्प्रतिरूपश्च वृषांडो

मो०
१६८

168

विस्करोमधुः हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ५१ दैतेया दानवाश्चैव सर्वे ते निऋतैः सह एते चान्ये च बहवः पूर्वप-
र्वतराश्च ये ५३ दैतेन्द्रा दानवैन्द्राश्च पांश्चात्या ननु शुश्रुम वहवः पूर्वदैतेन्द्राः संप्रजगृह्यिषी गताः ५४ कालेनाभाहताः
सर्वे कालो हि वलवन्तरः सर्वैः क्रतुरातैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ५५ सर्वधर्मपराश्वासनसर्वसततसन्निगाः अंतरिक्षचराः
सर्वसर्वभिमुखयोधिनः ५६ सर्वसंहननोपेताः सर्वपरिघवाहवः सर्वमायाशतधराः सर्वतेकामरूपिणाः ५७ सर्वसमर-
मासाद्यनश्रुपंते पराजिताः सर्वसत्तव्रतपराः सर्वकामविहारिणाः ५८ सर्ववेदव्रतपराः सर्वचैव बहुश्रुताः सर्वसंमतमे-
श्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ५९ न चैश्वर्यमिदं तेषां भूतपूर्वो महात्मनां सर्वयथाहृदातारः सर्वविगतमत्सराः ६० सर्वस-
र्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे सर्वदा क्षायणी पुत्राः प्राजापत्या महावलाः ६१ ज्वलंतः प्रतपंतश्च कालेन प्रतिसंहताः
तंचैवेतां यदा भुक्ता एषिषीत्यक्षसे पुनः ६२ नराक्षसितदाशक्रतियंतुं शोकमात्मनः मुंचेष्वां कामभोगेषु मुंचे मं श्रीभवं स-
दं ६३ एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि शोककालेषु चोमा तं हर्षकाले च माह्वः ६४ अतीतानागतं हित्वा प्रत्य-
तन्नेन वर्तय मांचेदभ्यागतः कालः सदा पुक्तमतेन्द्रितः ६५ क्षमस्व न चिरदिंद्रत्वा मप्युपगमिष्यति त्रासयन्निवदे वैंद्रवाग्नि

राम०
१६८

स्तक्षसिमाभिह ६६ संपतेमपि न तन्मात्मानं बहुमत्तसे कालः प्रथममायान्मां पश्वात्त्वामनुधावति ६७ तेन गजसिदेवेंद्र
पूर्वकालहितेमपि कोहि स्यात्तुलं लोके मम क्रुद्धस्य संपुगे ६८ कालः कलबलवान्प्राप्तेन तिष्ठसि वासव यत्तद्वर्षसहस्रं
तं पूर्णं भवितुमर्हति ६९ यथा मे सर्वगात्राणि न सुस्थानि महीजसः अहमैन्द्राद्युतः स्यान्नात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ७० सु
चित्रे जीवलोके स्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽपि किं वा कृत्वा वयं च्युताः ७१ कालः कर्त्ता विकर्त्ता च
सर्वमन्मदकारणं नाशं विनाशं मेऽप्युपैतुं सुखं दुःखं भवा भवौ ७२ विद्वान्प्राप्यैव मत्पर्यन्तं प्रहृष्येन्न च व्यथेत् त्वमेव हीद्र
वेत्यास्मान्चेदाहं त्वं च वासव ७३ किं कल्पसे मां किंच त्वं कालेन निरपत्रय त्वमेव हि पुरा वेत्यपत्तदा पौरुषं मम ७४
समरेषु च विक्रांतं पर्याप्तं तन्निदर्शनं आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ७५ मया विनिर्जिताः पूर्वमरुतश्च
शचीपते त्वमेव शक्रजानासि देवा सुरसमागमे ७६ समेता विबुधा भय्ना सरसा समरे मया पर्वताश्चासकृत् क्षिप्ताः स
वनाः सवनौकसः ७७ सटंक शिखराभग्नाः समरेऽर्द्धितै मया किंतु शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुरतिक्रमः ७८ न हित्वानो
त्सहेहं तु सवज्जमपि मुष्टिना ननु विक्रमकालो यं क्षमा कालोऽपमागतः ७९ तेन त्वं मर्षये शक्र दुर्मर्षा तस्त्वया तं मां परि

मो०
१६६

165

रातेकालेपरीतंकालवद्विना ॥ २० ॥ नियतंकालपाशेनवद्वंशक्रविकल्पसे अयंसपुरुषः श्यामोलोकसदुरतिक्रमः
॥ २१ ॥ वध्वातिष्ठतिमांरौद्रः पशुरश्वनपायपा लाभालाभौसखंदुःखंकामक्रोधोभवाभवौ ॥ २२ ॥ वध्वंधप्रतोक्षश्चसर्वकालेनलम्प
ते नाहंकर्तानिकर्तान्कर्तृपिस्तसदाप्रभुः ॥ २३ ॥ सोयंपचतिकालोमां वक्षेफलमिवागतं यान्येवपुरुषः कुर्वन्सखैः कालेनयु
ज्यते ॥ २४ ॥ पुनस्तान्येवकुर्वीशोदुःखैः कालेनयुज्यते ॥ २५ ॥ नचकालेनकालश्चस्पृष्टः शोचितुमर्हति तेनशक्रनशोचामिना
स्तिशोकेसहायता यदाहिशोचतः शोकोव्यसनंनपकर्षति ॥ २६ ॥ सामर्प्यशोचतोनास्तीत्यतोहंनद्यशोचिमि एवमुक्तः सहस्रा
क्षोभगवात्पाकशासनः ॥ २७ ॥ प्रतिसंहृत्यसंभमित्युवाचशतक्रतुः सबज्जमुघतंवाहं दृष्ट्वापाशंश्चवारुणान् ॥ २८ ॥ कस्यहनव
पेदुद्विर्भूतोऽपिजिघांसतः सातेनव्यपतेवुद्विरचलातत्वदर्शिनी ॥ २९ ॥ क्रवंनव्यपसेधत्वंवैर्यात्सतपराक्रम कोहिविष्वासमर्पेषु
शरीरेवाशरीरभृत् ॥ ३० ॥ कर्तुमुत्सहतेलोकेदृष्ट्वा संप्रस्थितंजगत् अहमप्येवमैवैतंलोकंजानाम्यशाम्भुतं ॥ ३१ ॥ कालाग्रावाहितं
द्योरेगुह्येसततगेक्षरे नचात्रपरिहोऽस्तिकालस्पृष्टस्यकस्यचित् ॥ ३२ ॥ सूक्ष्माणांमहतानंचैवभूतानांपरिपच्यतां अनीशस्याप्रम
त्तस्यभूतानिपचतःसदा ॥ ३३ ॥ अतिवृत्तस्यकालसक्षयंप्राप्तोनमुच्यते अप्रमत्तः प्रमत्तेषुकालोजागर्तिदेहिषु ॥ ३४ ॥ प्रयत्नेना
प्यप

राम०
१६६

क्रांतोदृष्टपूर्वनैकेनचित् पुराणाः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राराभतां समः ६५ कालेन परिहार्यश्च न चास्मास्ति व्यतिक्रमः अहोरात्रौ च
मासोऽंशुक्षणाः काष्ठा लवाः कलाः ६६ सपिंडयतियः कालो हृदि वा दृष्टिको यथा इदमथ करिष्यामि श्वः कर्त्तास्मीति वादिनः ॥
६७ कालो हरति संप्राप्नोतीति वेग इव द्रुमं इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ६८ इति कालेन क्रियतां प्रलापः श्रूयते नराणां नश्यं
मर्षास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव वा ६९ जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्यतीयते उश्रूया विनिपातांताभावाभावः स एव च १००
अनित्यमभ्रवं सर्वव्यवसायो हि दुष्करः सातेन व्ययते बुद्धिश्चला तत्त्वदर्शिनी १ अहमासंपुरोचेति मनसापि न बुध्यसे कालेनात्र
म्यलोके स्मित्यच्यमाने वलीयसा २ अदोषमकतिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यते ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ३ स्पृहा
मोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान्ज्ञानतपोन्वितः ४ काले पश्यति सुखं पाणा वामलकं य
था कालचारित्र्यतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ५ विवेचने कृतात्मा सि स्पृहणीयो विजानतां सर्वलोकोद्यप्य मत्प्रेवुधा परिगत
स्त्वया ६ विहरन् सर्वतो मुक्तो न क्वचित्परिसज्जसे रजश्च हितमश्च त्वां स्पृशतो न जिज्ञेह्यं ७ तिः प्रीतिं नष्टं तापमात्मानं त्वमुपा
ससे सुहृदं सर्वभूतानां तिर्यै रंशां तमानसं ८ दृष्ट्वा त्वं मम संजाता त्वत्पुत्रोऽश्विनीमतिः नाहमेतादृशं बुद्धं हंतुमिच्छामि बंधने
९ आनृणं संपरोधमेहि नु क्रौशश्च मे तपि मोक्षयंते वारुणाः पाशास्तवे मे कालपर्वपात् १० प्रजानामपचारेण स्वस्ति ते रक्तम

हास्य यदा वृत्तं सुषाद्वर्षाचारयोक्ष्यते ११

मो०
१७०

११८ त्रिपंचाशत्तमः ॥ ॥ पूर्वरूपाणीत्यादिध्यायः ॥ पुनः श्रीकरावश्रीघ्रावश्वधर्माविधातुं प्रवृत्तः १ २ ३ ३ ३

पुत्रश्चपितरं मोहात्प्रेषयिष्यतिकर्तुं ब्राह्मणैः कारयिष्यंति वृषलाः पादधावने १२ शृङ्गाश्च ब्राह्मणं भाष्यं पपास्यंति
निर्मयाः विपोतिषु विमोक्ष्यंति बीजातिपुरुषायदा १३ संकरं कां समां दैश्च वलिं चैव कुपात्रिकैः चातुर्वर्ण्यं यदा ह्यस्तमम
यादं भविष्यति १४ एकैकस्ते तदापाशः क्रमशः परिमोक्षते अस्मन्नस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय सुखी भवति रावा
धः स्वस्य चेतातिरासयः १५ तमेव मुक्ता भगवो यतः क्रतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः विजित्य सर्वान् सुरान् सुर
विपोतनं दहर्षरावभूवचैकराट् १६ महर्षयस्तपुर्वुरं जसा च तं हृषाकपिं सर्वचराचरेभ्यः हिमापहो हव्यमुवाहवाध्वरे
तप्यामन्तं चार्पितमीश्वरोपि हि १७ द्विजो ज्ञेयः सर्वगतैः भिष्टुतो विदीप्ते ज्ञातमनुरीश्वरं प्रशांतचेतामुदितः स्वमा
लपं त्रिविष्टयं प्राप्य मुमोद वासवः ११८ शांतौ मोक्षधर्मे पुबलिवामवसंवादः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच पूर्वरूपाणि तेरा
जानुरुषस्य भविष्यतः पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच मन एवमनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति भवि
ष्यतश्च भद्रं ते तेषु वनभविष्यतः २ अत्रापुदाहंतीति हि सां पुरातनं श्रियाशक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ३ ॥

राम०
१७०

महत्तपसो व्युष्ठापशंखौ कौपरवौ सामान्यमपि भिर्गन्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ४ ब्रह्मेवामितदीपौ जाः शान्तपाप्मा महातपाः
 विचचारपथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ५ कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचिं ध्रुवद्वारभवांगं गङ्गां जगामावततार च ६
 सहस्रनयनश्चापिवज्रीशं वरपाकहा तस्या देवर्षिर्जुष्टाया स्तीरमभाजगाम ह ७ तावाह्युत्पयतात्मानौ कृतजप्यौ समासतः
 नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकांचनवालुकं ८ पुराणकर्मभिरारव्याता देवर्षिकथिताः कथाः चक्रतुस्तौ तथासीनौ महर्षिकथि
 तास्तथा ९ पूर्वदृष्टव्ये पतानिकथयंतौ समाहितौ अथ भास्करमुद्यंतं रश्मिजालपुरस्कृतं १० पूर्वमंडलमालोक्य तावत्प्रा
 यो यतस्पृष्टः अभितस्तू दयंतं तमर्कमर्कमिवापरं ११ आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यता र्विः समग्रं तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यह
 श्यत भारत १२ तत्सु परार्कचरितमास्थितं वै सवंपदे भाभिरप्रतिभं भाति त्रैलोक्यमवभासयन् १३ तत्राभिरूपशोभाभिरसरो
 मिः पुरस्कृतां वहतीं मेषु मत्प्रस्यो वहन्दा नो रिवा र्विषं १४ तक्षत्रकल्पाभरणां तं मौक्तिकसमस्रजं श्रियं ददृशतुः पद्मो
 साक्षात्पद्मदलास्थितो १५ सावरुह्यविमानाग्रादंगतानामनुत्तमा अभ्यागच्छ त्रिलोके शं देवर्षिचापिनारदं १५ नार
 दानुगतः साक्षान्मधवांस्तामुपागमत् कृतोज्जलिपुटो देवीनिवेद्यात्मानमात्मना १६ चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्व
 वित् देवराजः श्रियं राजन्नाकं चेदमुवाच ह १७ शक्र उवाच कात्वं केन चकार्षेण संप्राप्ता चारुहासिनि कुतश्चागम्यते सु

॥
 स्तुतं च क
 ॥

मो०
१७१

171

श्रीरुवाच पुरोषेषु त्रिषु लोकेषु सर्वस्यावरजंगमाः समात्मभावमिच्छन्तोपतन्ते परमात्मना १६ साहं वै पंकजे जाता सूर्यरश्मिविवोक्षिते
भूतर्षे सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी १७ अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं वलसूदन अहं अद्वाचमेवाच संनतिर्विजितिः स्थितिः
१९ अहं धृतिरहं सिद्धिरहं तत्त्वद्वितीरेव च अहं स्वाहा स्वधा चैव संनतिर्नियतिः स्मृतिः २१ राज्ञो विजयमानानां मे नाग्रेषु ध्वजेषु च निवा
से धर्मशौलानां विषयेषु पुरेषु च २३ जितकाशिनिराश्रे च संग्रामेषु निवर्त्तति निवसाति मनुष्येन्द्रे सदैव वलसूदन २४ धर्मनिर्णय
हा बुद्धौ ब्रह्मरूपसत्त्वादिति प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहं २५ असुरेषु वसं पूर्वसत्तमधर्मनिबन्धना विपरीतोक्तान् बुद्ध्या
त्वयि वा समरोचये २६ शक्र उवाच कथं वृत्तेषु दैतेषु तमवाप्सीर्वरानते दृष्ट्वा च किमिहा गारुडं हित्वा दैतेषु दानवान् २७ श्रीरुवा
च स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादवलितेषु च स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरताः सृहं २८ दानाध्ययनयज्ञेऽपि तदैव तत्पूजने गुरुरागम
निष्पीनो वतेषां सत्तमवर्त्तत २९ सुसंमष्टगुहाश्चासनजितस्त्रीकाहुताग्नयः गुरुश्च शूषकादोता ब्रह्मराणाः सत्त्वादितः ३०
अदृष्टानां जितक्रोधा दानशीला तस्य वः भूतपुत्रा भूतामाया भूतदा राक्षसीर्षवः ३१ अमर्षेणानवान्मोमं स्पृहयन्ते कदाचन ॥
न च जातपतप्यन्ति धीराः परममहिभिः ३२ दातारः संगृहीतार आर्याः करुणावेदिनः महाप्रसादाः क्रज्जवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः
३३ संतुष्टभक्तसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ययार्हमानार्थकराः क्लीतिषेवापतव्रताः ३४ नित्यं पर्वसु सस्नाताः सन्तुलिताः स्वतन्त्राः

राम०

१७१

ताः उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ३५ नैनातभुदिपात्सूर्यो न चाप्यासन्नगेशयाः रात्रौ दधिवसक्तं रचनितमेव
व्यवर्जयन् ३६ कल्पं घृतं चान्नं वेक्ष्य यता ब्रह्मवादिनः मंगल्यान्पि चापश्यन् ब्राह्मणान् चाप्यभजयन् ३७ सदा हिवदतां
धर्मसदा चाप्रतिगृह्णतां अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ३८ कृपणानां पट्टदानं दुर्वलात्तुरयोषितां दयां च संविभा
गे च नित्यमेवान्वमोदतां ३९ त्रस्तं विषममुद्विग्नं भयार्त्तं व्याधितं क्लृप्तं हतस्वयं सनात्तं च नित्यमाश्वासयति ते ४० धर्ममेवा
न्यवर्त्तन्त हि संति परस्परं अनुकूलश्च कार्येषु गुरुद्वेषसेविनः ४१ पितृन्देवातिथीरैव यथावत्ते भजयन् अवशेषा
णि चाश्रितितित्यं सत्यतपोधताः ४२ नैकेऽन्ति सुसंपन्नं नागद्येत परस्त्रियं सर्वभूतेष्ववर्त्तयथात्मनि दयां प्रति ४३ नै
वाकाशेन पशुषु वियोनौ न च पर्वसु इन्द्रियस्य विसर्गं ते रोचयंतिकदाचन ४४ नित्यं दानं तेषां दाक्ष्यमाज्जिवंचैव नित्यदा उक्ता
होषानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ४५ सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागतिष्ठुरा मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वभूतेष्वभवत्प्रभो ४६
निद्रातंद्रीरसंप्रीतिरसूयापातवेक्षिता अतिश्च विषादश्च स्पृहा चाप्यविशन्ततान् ४७ साहमेवं गुरोर्धेवदानवेष्ववसंपुरा
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययं ४८ ततः कालविपर्ययं ते तेषां गुराविपर्ययात् अपश्यन्ति गतिं धर्मकामक्रोधवशात्मा
नां ४९ सभासदां च दृष्टानां सतां कथयतां कथाः प्राह सन्नभसूयंश्च सर्वदृष्टानां गुरावराः ५० युवानश्च समासीनाश्च

दानमिगतान्मतः नाभ्युत्पानाभिवादाभ्यां पपाष्टजयन् ५१ वर्त्तयतेवपितरिपुत्रः प्रभवतेतथा अभत्याभ्युत्पत्तां प्राप्पारव्यापयंत्सन्
 पत्रपाः ५२ तथाधर्मादपेतेनकर्मणागर्हितेनये महतः प्राप्नुवंत्पर्यानेतेषां तत्राभवत्सुहा ५३ उच्चैश्चाभ्यवदन्नात्रोनीचैस्तत्राग्निरज्ज्व
 लत् पुत्राः पितृनत्पचरन्तार्यश्चात्पचरन्तीन् ५४ मातरं पितरं ददमाचार्यमतिपिण्डं गुरुत्वान्नाभ्युत्पत्तं दंतकुमारान्नाचुपालय
 न् ५५ भिक्षांबलिमदत्वाचस्वयमन्त्रानिभुंजते अतिष्ठासंविभज्यापितृदेवातिथीनगुरुन् ५६ नशौचमनुरुध्यतेतेषां सुदज
 नास्तथा मनसाकर्मणावाचाभक्ष्यमासीदनाहृतं ५७ विप्रकीर्णातिधान्यानिकाकमृषिकभोजनं अपावृतं पयोतिष्ठदुष्टिष्टाश्वा
 स्पृशन्त्युतं ५८ कुह्यालंदातृपिटकं प्रकीर्णं कांस्पभाजनं द्रव्योपकरां सर्वनाप्यवैक्षत्कुटुंबिनी ५९ प्राकारागारविधं सान्न
 स्मृतेप्रतिकुर्वते नाद्रियंतेपश्चनवध्वायवसेनोदकेनच ६० बालानां प्रेक्षमारानां स्वयंभक्ष्यमभक्षयन् तथाभ्युत्पन्नं सर्वमसेतर्प
 चदानवाः ६१ पायसं क्लृप्तं संसृज्यमानं यशकुलीः अपाचयन्नात्मनोर्षेदृष्यामां सान्नमभक्षयन् ६२ उत्सूर्यशापिनश्वासन्मर्व
 चासन्मगेतिशः अवर्त्तन्कलहाश्चात्रदिवारात्रंगहेगहे ६३ अनार्यश्चार्यमासीनं पर्युपासन्नतत्रह आश्रमस्यान्विधर्मस्या
 प्राद्विषंतपरस्परं ६४ संकराश्चाभ्यवर्त्तन्तचशौचमवर्त्तन्त येचवेदविदोविप्राविस्पष्टमन्त्रचश्चये ॥ निरंतरविशेषास्तेबहुमाना
 वमानयोः हारमाभरणं वेषंगतं स्थितमवेक्षितं ६६ असेवंतमुजिष्ठावैदुर्जनाचरितं विधिं स्त्रियः ॥ ॥ छ ॥ ॥

पुरुषवेपेरापुंसः स्त्रीवेषधारिणः ६७ श्रीद्वारतिविहारेषु परं मुदमवाप्नुवन् प्रभवन्तिः पुरादायानर्हम् प्रतिपादितान् ६८ नाभव
तैतनास्तिकाद्वर्ततः संभवेद्यपि मित्रेणाभ्यर्पितं मित्रमर्थमेशयिते क्वचित् ६९ बालको घग्गमात्रेण स्वार्थेनाघ्नततद्वसु परस्वादान
रुचयो विपरा व्यवहारिणः ७० अदृश्यं तार्यवर्गेषु भूद्राश्चापितपोधनाः अधीयंते व्रताः केचिद्दृष्टाव्रतमपापरे ७१ अशुश्रूषुर्गुरोः शि
ष्यः कश्चिच्छिष्यसखोगुरुः पिता चैव जनित्री च भ्राता वृत्तोत्सवाविव ७२ अप्रभुत्वे स्थितौ दृष्ट्वा वन्नं प्रार्थयतः सुतान् तत्र वेदे विदः प्रा
सागां भोर्यसागरे यमाः ७३ कृष्णादिष्वभवन्सक्ता मूर्खीः प्रादान्यभुञ्जत प्रातः प्रातश्च सुप्रभं कल्पनं प्रेषणं क्रियाः ७४ शिष्यान् महि
तास्तेषामकुर्वन्तु रवः स्वयं श्वश्रूष्वश्रुयोरग्रे वधूः प्रेष्यान्शासन ७५ अन्वशासच्च भर्ता संसाक्षात्पाभिजल्यती प्रयत्नेनापि चारक्ष
चित्तं पुत्रस्यैव पिता ७६ व्यभज्जचापि संभ्रातृदुःखवासं तथा वसतः अग्निदोहेन चौरैर्वा राजभिर्वा हतं धनं ७७ दृष्ट्वा द्वेषात्प्राह संतसु हंसं
भाविताद्यपि कृतघ्नानास्तिकाः पापागुरुदाराभिर्मर्षिणः ७८ अभक्षभक्षणा रता निर्मर्यादा ह तत्त्वेषु तेषु वनादीनां चाराना चरन्तु
विपर्यये ७९ नाहं देवं द्रवत्सामिदाने वेधिति मे मतिः तन्मां स्वयमनुप्राप्तामभिनेदं शचीयते ८० त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधस्यंति देव
ताः यत्राहं तत्र मत्कांतामद्विशिष्टामदर्पणाः ८१ संप्रदेव्यो जयाष्टमो वास मे षंति ते ष्वा आशाश्रद्धा धृतिः क्षांतिर्विजितिः संनतिः
क्षमा ८२ अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगापाकशासन ताश्चाहं वासुरांस्तक्तापुष्पादिष्वपमागता ८३ त्रिदशेषु निवत्सामो धर्मतिष्ठं

मो०

१७३

१७३

तथात्मसु इत्युक्तवचनां देवीप्रीत्यर्थं च न नंदतुः ८४ नारदश्चात्र देवर्षिर्ह त्रहंता च वासवः ततो नलसखो वायुः प्रवचौ देववेश्मसु
८५ इष्टगंधः सखस्पर्शः सर्वेद्रियसुखावहः शुचौ चामर्षिते देशे त्रिदशाः प्रापशः स्थिताः लक्ष्मीसहितमासीनं मघवंतं दिदृक्षुः
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः प्रियोपपन्नः सुहृदामहर्षिणा रपेन हर्षं च युजासु र्षभः सदः सुगणामभिसत्कृतो ययौ ८८ अथै
गितं वज्रधरस्य नारदः श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् श्रियै शंसा मरुदृष्ट्योरुषः शिवेन तत्रागतं नमहर्षिभिः ८९ ततो मत्तं चोः
प्रववर्ष भास्वती पितामहस्या यतने स्वयं भुवः अनाहतां दुंदुभयो यने दिरे तथा प्रसन्नाश्च दिशश्च काशिरे ९० यपत्तु सस्येषु ववर्ष
वासवो न धर्ममार्गा द्विचालकश्च न अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः सुघोषघोषा भुवनौकसं जये ९१ क्रियाभिरामा मनोज्ञा मनस्वि
नो वभुः शुभे पुण्यकृतां पयि स्थिताः नगमराः किन्नरपक्षराक्षसाः समद्विमंतः सुमनस्विनो भवन् ९२ न ज्ञात्व काले कुसुमं कुतः फ
लं पपात हृक्षात्पवने रितादपि रसप्रदाः कामदुहश्च धेनवान दारुणा वाग्विचचारकस्पचित्र ९३ इमां सपर्यासहसर्वकामदेः श्रि
याश्च शक्रप्रभुरैवैश्च देवतैः पठंति ये विप्रसदः समागताः समद्विकामाः श्रियमाप्नुवंति ते ९४ त्वया कुरूणां वरपत्न्यो दितं भवामव
स्पेह परं निदर्शनं तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगंतुमर्हसि ९५ शांतौ मोक्षधर्मे शुश्रीवा सवसंवाहः ॥ युधिष्ठिर उवाच
किं शीलः किं समाचारः किं विधः किं पराक्रमः प्राप्नोति ब्रह्मणः स्यान्नं यत्परं प्रकृतेर्ध्रु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

१७३

वं १ भीष्म उवाच मोक्षधर्मेषु निपतो लब्ध्वा हरेर्जितेन्द्रियः प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत्परं प्रकृतैर्धर्मैः १ अत्राप्युदाहरंती ममिति
 हासं पुरातनं जैगीषव्यं महाप्रसंघं मीरणा मागतागमं अक्रुध्यंतमदृष्टं तमसितो देवलो ब्रवीत् ३ देवस्तु उवाच न प्रीयसे वंद्यमा
 नो निघमानो न कुप्यसे काते प्रसाकतश्चैवा किं ते तस्याः परा यरां ४ भीष्म उवाच इति ते नानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः मह
 द्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ५ जैगीषव्य उवाच या गतिर्यो परा काष्ठाया शान्तिः पुराण कर्मणां तां ते हं प्रवक्ष्यामि महतीं मयि
 सत्तम ६ निंदस्तु च समानितं प्रशंसस्तु च देवलं तिह्रुवंति च ये तेषां समपे सुकृतं च यत् ७ उक्त्वा श्वनवदिष्यंति वक्ता रमहि ते
 हितं प्रतिहंतुं न च ध्यंति हंतारं वै मनीषिणः ८ नाप्राप्नुमनुशोचंति प्राप्ता कालानु कुर्वते न चातीतानि शोचंति न चैव प्रतिजानते ९
 संप्राप्ता यांच पूजायां कामादर्थेषु देवल यथोपपन्नं कुर्वति शक्तिमंतः कृतव्रताः १० पक्वविद्यामहाप्रसाजितक्रोधाजितेन्द्रि
 याः मनसा कर्मणा वाचाना परा ध्यंति कर्हि चित् ११ अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसति कदाचन न च जातृपतयंते वीराः परस्म
 दिभिः १२ निंदा प्रशंसे चान्यर्थेन वदंति परस्मये न च निंदा प्रशंसाभ्यां विक्रियंते कदाचन १३ सर्वतश्च प्रशंसापे सर्वभूतहिते
 रताः न क्रुध्यंति न हृष्यंति नापरा ध्यंति कर्हि चित् १४ विमुच्य हृदयग्रंथि चंक्रमंति यथा सुखं नपेसां बांधवाः संति ये चान्येषां न वा
 धवाः १५ अमित्राश्च न संतेषां ये चामित्रान कस्यचित् यस्तु कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवंति सर्वदा १६ ये धर्मचानुरुध्यंते धर्मसादि
 जसत्तम

मो०
१७४
१७५
१७६

174

176

175

येद्यतोविच्युतामार्गान्निहृष्यंत्सुद्विजंति च १७ आस्थितस्तमहंमार्गमस्मिपिष्ठाभिकंकपं तिष्ठमानःप्रशस्तोवाहृष्येहंकेनहेतुना १८ य
द्यदिच्छंति तत्रस्मादभिगच्छंत्मानवाः नमेतिहाप्रशंसाभ्यांक्रासवद्दीप्तविषयतः १९ अमृतमेवसंतप्येदवमानस्तत्त्ववित् विषये
वोद्विजेन्नित्यं संमानस्यविचक्षणाः २० आवज्ञातः सुखंशेतेदहचामुत्रचाभयं विमुक्तः सर्वदोषेभ्योपोवमंतासवध्यते २१ परंगतिंचये
केचित्प्रार्थयंतिमनीषिणः एतद्व्रतंसमाहृत्यसुखमेधंति तेजनाः २२ सर्वतरुचसमाहृत्यक्रतून्सर्वानजितेन्द्रियः प्राप्नोतिब्रह्मरास्या
नयत्तरं प्रहृतेर्धुवं २३ नास्पदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः पदमन्ववरोहंतिप्राप्स्यपरमांगतिं २४ इतिमहाभारतेशांतोमो
क्षधर्मपुत्रैर्गीषयासितसंवादः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच प्रियः सर्वस्यलोकस्यसर्वसत्त्वाभिनंदिता गुरोः सर्वरूपेतरश्चकोन्वस्मिभुवि
मानवः १ भीष्म उवाच अत्रतेवर्तयिष्वाभिपृच्छतोभरतर्षभ उग्रसेनस्यसंवादंनारदेकेशवस्यच १ उग्रसेन उवाच यस्यसं
कल्पतेलोकोनारदस्यप्रकीर्तने मन्येसगुणसंपन्नोब्रूहितन्ममपृच्छतः ३ वासुदेव उवाच कुरुराधिपयान्मन्येष्टराजनेविव
क्षतः नारदस्यगुणान्माध्वंसंक्षेपेणनराधिप ४ नचारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारोदेहतापनः अभिन्नश्रुतचारित्रसस्मात्सर्वत्रस
जितः ५ अरतिः क्रोधचापलेभयंनैतानिनारदे अदीर्घसूत्रः शूरश्चतस्मात्सर्वत्रसजितः ६ उपास्योनारदेवाहंवाचिनास्यवतिक्र

गम०
१७४
१७५
१७६

मः कामतोयदिवालोभात्रस्मात्सर्वत्रपूजितः ७ अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षांतशक्तेर्ज्ञितेन्द्रियः ऋजुश्चसत्यवादीचतस्मात्स
 र्वत्रपूजितः तेजसायशसाबुध्याज्ञानेनविनयेनच जन्मनातपसाब्रह्मस्मात्सर्वत्रपूजितः ८ सुशीलः सुखसंवेशः सुभोजः
 स्वादरः शुचिः सुवाक्पश्चापनीर्घश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ९ कल्पाणांकुरुतेवाक्यपापमस्मिन्निविधते नप्रीयतेपरनर्पेस्त
 स्मात्सर्वत्रपूजितः १० वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्पानभिज्ञिगीषति तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ११ समत्वाच्चप्रियोना
 स्तिनाप्रियश्चकपेचन मनोनुकूल वादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः १२ बहुश्रुतश्चित्रकपः पंडितौलालसोऽशठः अदीनो
 ऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १३ नार्थधनेवाकामेवाभूतपूर्वस्यविग्रहः दोषाश्चास्यसमुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्रपू
 जितः १४ दृढभक्तिरनिघाताश्रुतवाननृशंसवान् वीतसंमोहदोषश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः १५ असक्तः सर्वसंगेषुसक्ता
 तेवचलक्ष्यते अदीर्घसंशयोवाग्मीतस्मात्सर्वत्रपूजितः १६ समाधिर्नास्यकामार्थेनात्मानंस्तौतिकर्हिचित् अनीर्घुर्मदुसंवा
 दस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १७ लोकस्यविविधंचिन्तंप्रेक्ष्यतेचाप्यकुत्सयन् संवर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १८ नासूयता
 गमंकंचित्स्वनयेनोपजीवति अवंधकालोवश्यात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः १९ कृतश्रमः कृतप्रज्ञो नचतप्तः समाधितः नित्यपु
 त्तोप्रमत्तश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः २० नापत्रपश्चयुक्तश्चतियुक्तः श्रेयसेपरैः अभेत्तापरगुह्यानांतस्मात्सर्वत्रपूजितः २१ नह
 ष्यत्यर्थलाभेषुनालाभेतुव्ययतापि स्थिरबुद्धिरसक्तात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः मनामयाकालसंचप्रियसंचकः प्रियंनकरिष्यति
 २४ शांतोमोक्षधर्मेषुवासुदेवोऽग्रसेनसंवादः ॥ ॥

तं सर्वगुणसंपन्नं दत्तं शुचि २

मो०
१७७

एवं नानाख्यानमुखो नोक्तं अधिकारिणः स्वरूपं श्रुत्वात्मनितत्त्वज्ञानाधिकारं पश्यन् भगुभरद्वाजसंवादादौ पूर्वसंक्षेपेण श्रुतमेवार्थविस्तरेण श्रो-
तुमिच्छन् युधिष्ठिर उवाच आद्यंतमिति आदिंसंसारहेतुं अंतं लयस्याने भूतानां जीवानां अभिन्ननिमित्तोपादानतत्त्वसूचनार्थं समासः साक्षाच्चोभया-
न्नानातातदात्मानं स्वयमकुरुतेति न्यायेन श्रुत्वा च ब्रह्मणः तत्पात्रप्रतिपादनात् किं लक्षणां ब्रह्मेति ध्यानकर्मणी तत्प्राप्तौ अंतरंगवहिरंगसाधने कालं कलि-
शयानो भवति संजिहानस्तद्वापरः उत्तिष्ठ केन ता भवति कृतं संपद्यते चरन्ति ति श्रुतिप्रसिद्धं चतुर्विधं जीवस्थानं गतिं प्रवेशस्थानं मूर्खानां भिमिव तंतुजालस्य त-

युधिष्ठिर उवाच आद्यंतं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव ध्यानं कर्म च कालं च तथैवाप्युगैयुगे १ लोकतत्त्वं
च कालं तर्पितं भूतानां गतिं गतिं सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते २ पदितेनुग्रहे बुद्धिर्हस्मास्विह सतां वर-
एतद्दवंतं पृच्छामि तन्द्वा न्यब्रवीतु मे ३ पूर्वद्विकपितं श्रुत्वा भगुभाषितमुत्तमं भरद्वाजस्य विप्रं र्षे सतो मे
बुद्धिरुत्तमा ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देतत्सर्वज्ञातुमिच्छामि लोकतत्त्वं लोकस्य वास्तवं रूपं भूतानां वियदादीनां आगतिं उद्गमं श्रुत्वा र्षे श्रुत्वा नः अविद्यावृत्त-पुमान् कलिरित्युच्यते संजिहानः
विषयेषु जातवैराग्यः सन् अविद्यां सम्यक् कृत्वा तुमिच्छन् मुमुक्षुर्दीपदत्तश्च ते उत्तिष्ठन् शमाद्यनुष्ठानापसज्जीभवन्नेतेत्युच्यते चरन् शमादिकमाच-
रन् कृतं कृतयुगं भवति पुमानेवेत्यर्थः १ धर्मतारतम्याच्चायुस्सारतम्यं युगे युगे पुंसि ज्ञेयं १ सर्गनिधने भौतिकानां जगद्युजादीनां चतुर्मुखवादिष्वंतरका-
रणमपि किं ब्रह्मे वततो न्यदेत्यभिप्रायः ३ पौनरुक्त्यं शंकाहपूर्वहीति ४

राम०
१७७

परमधर्मिष्ठायोगधर्मनिष्ठाबुद्धिर्मेजातेतिपूर्वेणावयः दिव्यसंस्थानसंस्थिता। अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती। मूपोधिकंविस्तरेणोत्तर्यतयाचसंक्षेपे
राश्रुतस्यापि विस्तरार्थं पुनः प्रश्न इत्यपानरुक्तं ७ संदेहं संदेहविषयं प्रश्नसमूहं। छिन्नधर्मार्थसंशयं व्यासं = तत्तत्पदार्थैरेष्टातिभूतेतिक
र्त्तारमीश्वरमेव संतकालसपूर्वादाहतश्रुतस्य शयानसंज्ञिहानेतिष्ठत्संचरद्रूपवतो जीवस्य ज्ञानेन शयानत्वादिधर्मज्ञानेन निष्ठां अंधं

ज्ञातापरमधर्मिष्ठादिव्यसंस्थानसंस्थिता ततो मूपस्कृष्टमिति तद्वान्वक्तुमर्हति ५ भीष्म उवाच अत्र तेव
त्रैपिष्येहमितिहासं पुरातनं जगौ यन्द्गवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ६ अधीत्य वेदानखिलान्सांगोपनिषद
सुप्ता अन्विष्टं नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुण्यदर्शनात् ७ ह्यस्मद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैपासकिः शुकः पप्रच्छ संदेह
मिमं छिन्नधर्मार्थसंशयं = शुक उवाच भूतग्रामस्य कर्त्तारं कालज्ञानेन निश्चितं ब्राह्मणस्य च यत्कृतं तद
वान्वक्तुमर्हति ६ भीष्म उवाच तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते अतीतानागतं विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् १०

मन्त्रादिरूपं प्राप्तिः संजाताऽसंतकालज्ञानेन निश्चिता इति शोपि अविद्यया जीवतांगतः केन धर्मेणाकीदृशं भावमश्रुत इति प्रश्नार्थः तत्त्वमस्या
दिवाकौ है तत्प्रसिद्धमेव जीवन्मा भेदमतुवदति प्रष्टुं कस्मिन्नुभयगोविंशते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति आर्यवशो एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्र
सिद्धानुवादवत् ब्राह्मणानुभूयः धर्मा धर्माभ्यां मुक्तिमिदं न ६ सर्वज्ञः ब्रह्मज्ञः ॥ १०

३

मो०
१७८

भूतग्रामकर्तुः स्वरूपं तावदाहानाघंतमिति। दिव्यं घेतमानं चित्तात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदभूतं वस्तु अग्रे सृष्टेः प्राक्तं प्रवर्तते मायाशबलात् जगदा
घंतस्वरूपाद्यवच्छिन्नं चित्ता अनाघंतमिति अजं अजरं अविनाशं चित्तास्मात् कान्ता जायते स्तिवर्द्धते विपरिणामते पक्षीयते नश्यति चेति षट्भावविकारान्
चित्तोतिषेधति अतएव कवं अविकारं अप्रतर्क्यकारणं हि कार्येणातुमीयते न चैतत्तया तएव विज्ञेयं हृत्तेरप्यविषयः कथं तर्हि दृश्येते त्वग्न्या
बुद्धेति श्रुतिर्विज्ञेयं बुद्धिगम्यमाह उच्यते। स्वस्वस्वदृश्यते यथा दर्पणाद्वान्न स्वतः एवं ब्रह्मणोऽपि धीप्रतिबिंबितस्य धियोदृश्यते नैव

178

व्यास उवाच अनाघंतमजं दिव्यमजरं कवं मयं
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ११ ॥

दृश्यते न स्वत इति गृह्यमाणं कारणानादिकं तत्र ब्रह्मणोऽविधेयं अविद्यादशायां स्थितेव कल्पत इत्यर्थः एतच्चाक्षिप्य समाहितं वार्तिकेन च विधावदिष्टं
चेद्ब्रह्म होमो महानयं निरविधेयं विद्याया आनर्त्यं प्रसज्यते न अस्या विधेयं विद्याया मेवासिना प्रकल्प्यते। ब्रह्मद्वारा त्वविधेयं न कथं च न युज्यते इति। अ
तिश्चनासदासीनो सदासीनदानो नासीद्द्विजो नो व्योमापोऽप द्वदिति सृष्टेः प्राग्वस्तु ह तमनुरुध असत्सद्रजः शब्दितानो आनुमानिकानां भूत
प्रधानपरमाणूनामिव श्रौतस्य परमोऽमशब्दितस्य जगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह तस्माद्युक्तमेव ब्रह्म नि अनाघंतत्वादिविशेषणं ११ ॥

राम०
१७८

कालज्ञानेन निश्चितमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह काष्ठेति अत्र तस्माद्यत्तात्मकं मन इत्युपसंहरता कलाकाशादिव्यं जकं पद्वक्तुं सूर्यादिपदार्थज्ञानं तस्मै वैमते मात्रमित्यवगतेः कृतं तत्रादिरूपमपि तदेव मुक्तादिगुणात्तरतस्मात् तथामानुषैर्न कदैव ब्रह्मणामहोरात्राणां उत्तरेत्तरं प्रमाणाधिक्यमपि सत्त्वात्कृषीदेवातदपि अस्मदृश्येक्षमेवात्र तानां तदस्मदीयघटीमात्रमेव एतदेवैव तत्पर्यवरार्थिनोरेव तेन ब्रह्मलोकस्येन मुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतः कालो लौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितो व्यतीत इत्युपाख्यानेन व्यक्तीकृतं पुराणेषु तस्मात्सब्रह्मसंवीपिसुखी स्वल्पापुर्दुःखेनानुभूतः साधारणदृष्ट्या तु पापिनामल्पमायुः कलिप्राधान्यात् इतरेषां ह्यपरादिप्राधान्यादधिकमिति विवेकः तस्मात्कालजयार्थमेतानि ग्रहे रवी चिगयुः साधारणदृष्ट्या तु पापिनामल्पमायुः कलिप्राधान्यात् इतरेषां ह्यपरादिप्राधान्यादधिकमिति विवेकः तस्मात्कालजयार्थमेतानि ग्रहे

काष्ठानि मे षादशपंचचैव त्रिंशत्तु काष्ठाग्राणे त्कलांतां त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तभागः कलाया दशमस्वयः
 स्मात् १२ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेदहश्च त्रिंशत्संख्यामुतिमिः प्रणीता मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरोद्वा
 दशमास उक्तः १३

रात्रौ वैशराणी करणी य इत्यध्यायतास्यं अक्षरार्थस्काभागाः भगः सूर्यः सात्संवंधी कलायाः दशमोऽंशः तेन सहितः त्रिंशत्कलाः मुहूर्तः स च सूर्यस्य
 उदयादुदयांतरपर्यंतं यावन्कालः तस्मिंशोऽंशः पादोनवाडी चतुष्टयात्मकः तस्मापि दशमोऽंशः सार्द्धं विंशतिपलात्मकः एतेन अष्टादशनिमे
 पास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु कला त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशद्वा अहनी तु ते इत्यादि लोकप्रसिद्धः क्रमः प्रतिमुहूर्तं सार्द्धं पलाधिकात्समूल इति ज्ञे
 यं काला तु षोडशभाग इत्यमरः अनेतु ४ काष्ठात्रयाधिका त्रिंशत्कलाः मुहूर्त इति व्याचरयुः १२ १३ ॥ ॥

मो०
१७ ए

तावद्यती चतुःशती तपाविधः चतुःशतात्मकः कालः संव्यायुगयोरंतरं संव्याशः युगान्तरयोरंतरं १० एतत्कालाख्यं चतुर्युगात्मकं जीवस्वरूपं शाश्वतं श्राव्यं
तश्च न्यूनमनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपि स्वरूपतः सर्वविकारहीनं ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ११ कृते युगे युजते वासना वरत्रयावद्यते स्मिन् पुरुषपशुरिति युगं स्व

संवत्सरं द्वे त्रयने वदन्ति संख्याविदो दक्षिणामुत्तरं च १४ अहोरात्रे विभज्यते सूर्यो मातृषलौकिके रात्रिः स्वप्ना
यमृतानां चेषा ये कर्मणा महः १५ पित्र्ये रात्रिहनीमासः प्रविभागस्तयोः पुनः शुक्लो हः कर्म चेषा पांशुस्तः स्व
प्रायशर्चरी १६ दैवे रात्रिहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनं १६ ये ते रात्रिह
नी पूर्वकीर्तिते जीवलौकिके तयोः संख्यायवर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्यामहः क्षये १७ पृथक् संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनु
पूर्वशः कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा १८ चत्वार्यहः सहस्राणि वर्षाणि तत्कृतं युगं तस्य तावद्यती संव्या
संव्याशश्च तपाविधः १९ इतरेषु संधेषु संव्याशेषु ततस्त्रिषु एकपादेन हीयते सहस्राणि शतानि च १० ए
तानि शाश्वतान् लोकान्धारयन्ति सनातनान् एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतं ११ चतुष्पात्सकलो धर्मः स
तंचैव कृते युगे नाधर्मरागमः कश्चित् सारस्य प्रवर्तते १२

धर्मस्तस्मिन् कृते साकल्येन निष्पादितो तस्य कृतयुगात्मनः पुरुषस्य अधर्मराशेनाधमिचारकर्मणा आगमः उपदेशवाक्यं सच पर इति विशेषणान्
वेद एवा १२ १२

गम०
१७ ए

चौर्यचकान्तं च कुत्सितमन्त्रं वेदविरुद्धं हिंसादिकर्म तेन वैदिकं कर्मापि अन्ते वाधयोग्यत्वादनन्तमेवेति दर्शितं मायाशाब्दादिरूपा उपचीयते वदते १६ तपः
परे विद्यां ते च अथ परमपातदक्षरमधिगम्यते यत्र ददृशुः परमाद्यमित्यादिना तत्रापराक्रमेव दृश्यादिना परवरो प्रसिद्ध १७ एतामिति अत्र कृतादिषु च

इतरेषां गमाद्धर्मः पादशस्त्रवरोप्यते चौर्यकान्तमायाभिरधर्मश्चोपचीयते १३ अरोगाः सर्वसिद्धयश्चतुर्वर्ष
शतायुषः कृते त्रेतायुगे तेषां पादशोऽर्हस्यते वयः १४ वेदवादाश्चानुयुगं द्रुसंतीति हि नः श्रुतं आसं पि चाशि
षश्चैव वेदस्यैव च यत्फलं १५ अनेकतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे अनेकलियुगे नृणां युगद्रासानुरूपतः
१६ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानसूत्रमेव द्वापरे परमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे १७ एतां द्वादशसाहस्रीं यु
गाख्यां कवयो विदुः सहस्रपरिवर्तितद्वाहोदिवसमुच्यते १८ एतन्निमित्तावती चैव तदा दैविश्वमीश्वरः प्रलय
ध्यानमाविश्य सुखापांते विबुधते १९

स्त्रियेकक्रमेण धर्मस्य दशपादाः अधर्मस्य षट् एतेषामपि युगकाला ल्यत्ववहुत्वाभ्यां फलतश्चतुर्गुणां पादमात्रं अधर्मः पादत्रयं धर्मः संप्रसह
स्वगुणितं बाह्यं दिनं तावन्नेव ब्राह्मीरात्रिरेव तिवदता अपयत्रान्त्यत्पतितदलं तन्मयीमिति श्रुते ब्रह्मि पदमपि दिवा द्वे तदुःखेन रात्रौ अज्ञानेन
षण्चाक्षानुविद्वत्वात् क्षपिस्सुत्वाच्च क्षुद्रमेवेति दर्शितं २० तदा दौदिना दौ ध्यानमाविश्य योगनिद्रया सुखानिन्द्रियाराणां जायेत २१

मो०
१८०

इमेवसृष्टिप्रलयप्रकारमस्मदादिष्वपि अतिदिशति प्रतिबुद्धइति अक्षयंक्षेतुमशकंस्वतोतिर्विकारस्वरूपमपिब्रह्माजीवःक्षयाक्षयेतिद्र
नाशेसतिप्रतिबुद्धःसर्वविकुरुतेमाययाविकारसुक्तंकरेति चकारोहेत्वर्थःयस्मात्तमहद्भूतंअहंकारंसृजतेतस्मादहंकारतत्त्वज्ञातमेकंवि
पदाद्यात्मकंमनश्चसृजतेमनोमात्रमेवकालाकाशादिकंसुप्तिप्रबोधवचसृष्टिप्रलयावित्यर्थःतथाचश्रुतिःसयदास्वपितितदेनैवाकस्म

180

सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्वह्नौविदुः रात्रियुगसहस्रांतांतेहोरात्र
विदोऽज्ञाः ३० प्रतिबुद्धोविकुरुतेब्रह्माक्षयंक्षयाक्षये सृजतेच
महद्भूतंतस्माद्वात्मात्मकंमनः ३१ शांतीमोक्षधर्मेषुमुक्तानुग्रहे ॥ ॥

वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वरूपैःसहाप्येतीत्यादिनासुषुप्तौप्रत्यगात्मनिनामरूपप्रयंचप्रलयमुक्ताऽप्ययदाप्रबुद्धोतेरातस्मादात्मनःसर्वप्रा
णायच्यपतनेविप्रतिष्ठतेप्राणोभ्योदेवादेवोभ्योलोकाइतिप्रबोधेचततएवप्राणोदेवलोकशब्दितानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिलौकिकप्र
पंचानामुत्पत्तिं दर्शयति ३१ सप्तपंचाशतमः॥

५१

राम०
१८०

ननु प्राक्सिद्धसत्ताज्ञातसत्ताकं जगत्समनस्कं द्विपसन्निकर्षात् गृह्यते सत्तन एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायते च तत्कथं मनोमात्रमित्याशंकाह। ब्रह्मे
 तिमनोमहान्मतिर्विद्वापर्वोदः ख्यातिरेश्वरः प्रज्ञासंविच्चित्तिश्चेव स्मृतिश्च परिपद्यते पर्यायवाचकाः शब्दमनसः परिकीर्त्तिता इति स्मृतेर्वह्म
 महत्तत्वं सूक्ष्मबुद्धिः तच्च तेजोमयं सूक्ष्मवासनामयं। स एतास्तेजोमात्राः सभादद्यात् इत्यादौ वासनासंतेजः शब्दप्रयोगात् तदेव शुक्ले वीजं विद्म
 ति शेषः यस्य वीजस्य एकस्य द्रव्यांतरवर्जितस्य भूतस्य जतिमतः पंचमर्थेषु यस्मादिदं जगत्भूतं उद्भूतं स्यात् तस्य वारं स्यात्कृतित्वं चेतनं जगत्संविना
 शि अतित्वं अचेतनं स्वप्ने इव वासनामयं जगत्समनस्कं स्थितं पूर्वसंस्कारवशात् इदमिति सायंते तदिदमिति प्रत्यभिज्ञायते चेत्यर्थः १ अहरिति

व्यास उवाच ब्रह्मेतेजोमयं शुक्लं पश्य सर्वमिदं जगत् एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्यात् वरजं गमं अहर्मुखिविवुद्धं
 सत्सृजते विषया जगत् अग्रसुखमहद्भूतमाप्नुव्य क्त्वात्मकं मनः १ अभिभूयेह चार्चिष्मान् व्यसृजत्सप्तमा
 नसान् दूरगं बहुधा गतिप्रार्थनां शेषात्मकं मनः सृष्टिं विकुरुते चोपमानं सिसृक्षया ३ ॥ ॥

अविषयेति महत्तत्वं सापिकारणमुक्तं सृष्टिक्रममाहाये इति अग्रे सर्गादौ महत्तत्वं भूतं उद्भूतं तदेव आशुलीघ्नं व्यक्तात्मकं विषयदिरूपं स
 तमन इत्युच्यते आशु इति सारव्याभिमतः सृष्टिक्रमातिरस्तः युगपत् सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिस्पष्टवादिनां घटाघातः १ अभिभूयेति सादृश्या
 कः मनः कर्तृत्वार्चिष्मात्प्रकाशकं चिदात्मानं अभिभूय आ वृत्तमानमानसव्यसृजत् अर्चिष्मातिरिपादेत ईश्वरः मानसान् सर्वसर्गितेऽभि
 भूय उत्तरसर्गादौ व्यसृजदिति शेषं मनः प्रथमं सिसृक्षया बहुधा प्रजापेयेति श्रुतिसिद्ध्या प्रार्थनारूपयाऽनेन मनसोरूपांतरेणोति द्वितीयत्वं
 मुक्तां विविधाकारं कुरुते ३०

मो०
१८९

आकाशादयः पंचेति सप्रमानसाः ७ गुणा इति आकाशादयः पंचक्रमेण एकद्वित्रिचतुः पंचगुणयुक्ता इत्यर्थः तेषां भूतानां मध्ये पद्भूतेषां कालपर्यन्ते यथापेक्षया वृत्ते तत्तत् भूतं एकस्य च द्वाव च त्र्यर्थाः तावत्कालपर्यन्तं तावद्गुणं स्मृतं। अत्र पूर्वद्विक्ता व्यवस्था स्थूल सूक्ष्म भूतेष्वेव ज्ञेया स्थूलेषु तु पंचीकरणं दृढं सर्वाण्यपि पंचगुणानि त्रिवृत्करणपक्षे च आकाशवायुक्रमेणैकद्विगुणकौ। इतराणि पंचगुणान्येव स्या

१४१
आकाशं जायते तस्मात्तत्पदं गुणं विदुः ४ आकाशात्तु विकुर्वीरणात्सर्वगंधवहः शुचिः बलवान्जायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणो मतः ५ वायोऽपि विकुर्वीरणात्क्षोभं वातिभास्वरं रोचिस्सुजायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ६ क्षोभोऽपि विकुर्वीरणाद्द्वंद्वं तयो रसात्मिकाः अन्धो गंधस्तथा धूमिः पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ७ गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवंत्युत्तरे तत्र तेषां यावद्यथा यच्च तत्र तावद्गुणं स्मृतं ८ ॥ ॥ ॥ ॥

शयः तत्र पंचीकरणात् आकाशादीन् प्रत्येकं देवा विभज्य एकस्मिन् भागे स्वेतर भूतचतुष्टयस्य त्रिद्विहृतस्य चतुरश्चतुर्पंशावप्रक्षिप्य एकैकं स्थूल सूक्ष्मं भूतं भवति तथा त्रिवृत्करणं तैजोवज्रानि प्रत्येकं देवा विभज्य एकस्मिन् देवे स्वेतरोरहा द्वैप्रक्षिपेदिति एवं संकीर्णेष्वपि आकाशादि संज्ञाः स्वभागाधिकादिति ज्ञेयं ८ ॥ ॥

राम०
१८९

ननुपंचीकरणापक्षेकपमाकोशेगंधाघनपलंभः कपंवात्रित्करणापक्षेवायौगंधोपलंभइत्याशंकाघेस्पूलाकाशस्याप्रत्यक्षत्वेनतद्वतगं
धादौनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधायद्वितीयंप्रत्याहउपलभ्येति अस्मिन्निदृष्टांतार्थीयपाऽप्सुसलालवेगादिगंधउपलभ्येतेस्वेवापावपिआ
गंतुकद्रव्यसंपर्कजएवगंधानुभूवोनत्वाजानमिहद्रव्यसंपर्कजइत्यर्थः अनेपुणा दिनिमूर्खारामेवायंपूर्वपक्षोनविदुषांकरणादादी
नातेहिपुक्तिवलेनेववायौगंधोभावेतिश्चिन्वतीतिदर्शितं ६ सप्तमनःसिद्धक्षाशब्दितोमहदहंकारेसूक्ष्माकाशादयश्च असमागम्यअमि

उपलभ्यासुचेहंधकेचिदुपुरनैपुणात् एयिव्यामेवतंविद्यादयांवायोश्चसंश्रयं ६ एतेसप्तविधा
त्मानोनानावीर्याः एषकुएषकु नाशकुवन्त्रजाः स्त्रधुमसमागम्यकृत्स्न शः १० तेसमेतसमहात्मा
नोह्येनोन्मसमिसेष्टिताः शरीरप्रयणंप्राप्तास्ततःपुरुषउच्यते ११ शरीरप्रयणान्दवतिमूर्तिमस्यो
दशात्मकं तमाविशंतिभूतानिमहांतिसहकर्मणा १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ता १० महात्मानोवापकाः समेत्यत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यवलमाश्रितैकीभूयेत्यर्थः एरितिशरीरस्यानामतत्रवसतीतिपुरुषइत्यवयवार्थः ११
षोडशपंचस्पूलभूतानिसप्तनस्कान्येकादेशेद्रियाणिचतदात्मकंशरीरंषोडशानांस्पष्टव्यक्तात्मकंमनइतिमनःसंस्थेवोक्तेतिनतेषांएष
किसिद्धिस्तार्किकाभिसतामेतव्यातषोडशात्मकंपुरुषं तदितिपाठेस्पूलशरीरंयक्षपात्कीवत्वं भूतानिसूक्ष्माणिमहांतिमहत्तत्त्वानिभुक्ता
वांशेष्टकर्मसहितानीति।वहुत्वंप्रतिपुरुषंमहदादीनांभिन्नत्वप्रतिपादनार्थं तेततत्तत्पुरुषायासूक्ष्माबुद्धिरेवकर्मप्रसूदुपलक्षितोहंका

२२
प
र

मो०
१८२

182

एवं स्पृशेत् शरीरे लिंग शरीरं प्रवेशमुक्तात् तत्र चैतन्य प्रवेशमाह सर्वेति । आदिकर्त्ता सर्वभूतानि स्वोपाधि प्राप्यैकदेश भूतानि उपादाय तमाविशतीति विपरिणामे
नानुषङ्गते । एतेन तत्सत्त्वात् देवानुप्राविशदिति श्रुतेरर्थो दर्शितः । तपसः शान्तमयस्यालोचनस्य चरणाय तपाचक्रातिः परमेश्वरस्य तज्जदुपाधनुसरणं स्वस्वरू
पज्ञानार्थमेवेत्याह रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्वरूपं प्रति चक्षुराण्येति । तमेव उपाधिं प्रविशन् जीवभावमापन्नं प्रजापतिं ब्रह्मेत्याह सत्त्वमसीत्यादयः श्रुतयः
१३ तत्र हेतुमाह सर्वे इति । सः शरीरं तः स्पृशेत् । ततः शरीरं प्रवेशानंतरं । एतेन तदनुप्रविश्य सच्चिदात्मवदित्यादिसत्त्वं चान्तं च सत्त्वमवदित्यं तायाः
श्रुतेरर्थो दर्शितः । सत्पृथिव्यं ज्ञेयं सितं वायुकाशौ । सत्पानते घट रज्जु रगादी सत्त्वं ब्रह्मेवाभवदिति श्रुतिपदानामर्थः । सर्वमेश्वरी भूतमयी जैवी च धीमयी

सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय ह आदिकर्त्ता समूतानां तमेवाहुः प्रजापतिं १३ सर्वे सृजति भू
तानि स्यावराणि चराणि च ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् १४ ॥ ॥ ॥

मिति द्विविधां सृष्टिमभिप्रेत्योक्तं अभियुक्तैः । अन्त्यामां समयी पोषिद न्याका चित्तनो मयीति । घटौ मन्मय धीमयाविति चातपा सृष्टिद्वयवत् प्रलयद्वयमपि
विदुषो विदेह केवल्यकाले श्रूयते । गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति । एवंमेवास्य परिद्रुमिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्तास्तं यतीति वा कलाः
प्राणा छद्वांस्व वायुर्जातिरापः पृथिवी द्रियमित्याद्याः तत्रैशो व्यावहारिकी सृष्टिदृष्टिमभिप्रेत्य प्रतिष्ठा सुवाय्यादिषु तज्जदुपादानेषु प्राणादीनां प्रलयः
पुरुषांतरप्रतीत्या उक्तः विद्वत्प्रतीत्या तु जैवी प्रतिभासिकी दृष्टि सृष्टिमभिप्रेत्य पुरुषेण कला प्रलय उक्तः । तस्माद्युक्तमुक्तं सृष्टिद्वयं १४ ॥

मो०
१८२

वयःपक्षी १५ अयं यथाकाशदिव्यं घटादिअपक्षयधर्मि १६ तेषां नरकिंनरदीनां प्राक्स्वरूपं रेषां ज्ञेयं वा यथा सर्वकले हिंस्त्रस्य पुनः क
ल्यांतरेपि हिंस्त्रत्वमेवानुवर्तते। सूर्या चंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्तदिवंच पृथिवी च तारिक्षमपोऽस्विति श्रुति
रपि पूर्वकल्पसंरूपमैवैश्वरोऽपि सृष्टिमाहान्या योऽपि समानतामरूपत्वाच्चावज्ञावप्यविरोध इति। प्रतिकल्पं इंद्रादीनां नामानि रूपाणि क

लोकान्तदीः समुद्राश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् नरकिंनरक्षांसि वयःपसुमगोरगान् १५
अयं यंच यं चैव द्वयं स्याद्वरजं गतं १६ तेषां येषां न कर्माणि प्राक्स्वरूपं प्रतिपेदिरे तां न्य
वप्रतिपाद्यंते सज्जमानाः पुनः पुनः १७ हिंस्त्रा हिंस्त्रे मृदुक्रोधमोक्षमर्तव्यतान्ते तन्मा वि
ताः प्रयच्छंते तस्मात्तत्र स्पेशं चते १८

मार्गाश्च समाना न्येव अतस्तद्वाचिनां वैदिकशब्दानां ब्रीह्यादिशब्दवज्जातिवाचित्वेनाऽनाधुनिकत्वेन वेदस्य नित्यत्वं न विरुध्यते इति सूत्रार्थः प्रति
कल्पं सृष्टिं वैरूपेण तु कृतवाना कृताभ्यागमोऽप्रसज्येतामिति वकारार्थः १९

मो०
१८३

महाभूतेष्विति धाता जगद्विद्रजालविस्तारयिता नानात्वं शुक्तिरजतवत्प्रतिपुरुषं भिन्नत्वं। महाभूतेषु विषदादिषु। इंद्रियार्थेषु। रूपादिषु। द्रव्याकृत्येषु। भूतानां
जीवानां विनियोगं भोक्तृभोग्यभावेन सर्वेषु सर्वदृष्टोत्तममिदं यथासुराद्यनुभवः प्रतिपुरुषं नाना एव मनुभवविषयोऽपि महाभूतादिर्न ते तर्पः १६ धातैवे
तेव कारव्यावर्त्तान्तरपक्षानुपन्यस्यति केचिदितिकर्मस्वेव पुरुषस्य सामर्थ्यमस्तीति कर्मैव प्रधानमिति मीमांसकाः दैवं आदिषाद्याग्रहाण्यवसदस्य

183

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत १६ केचित्पुरुषकारं तु
प्राहुः कर्मसमानताः दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचित्तकाः २० पौरुषं कर्म दैवं च फलवत्ति स्वभावतः
त्रय एते पृथग्भूतानविवेकं तु केचन २१ ॥

लदात्तार इति दैवज्ञाः स्वभाव एवेति स्वभाववादिनोवाद्याः २० एतेषां समुच्चयमत्राह पौरुषमिति अष्टपृथग्भूता इति चेद्दैवं कर्म स्वभावानुगृहीतं फ
लायवर्त्तते अत्राप्येते समुदिताननुगृह्यं विवेकं पृथग्भावं एकैकस्य प्रधानं इच्छंति केचन २१ २१ २१ ॥ ॥

राम०
१८३

आर्हतमतमाह एतमिति श्लोकपादत्रयेणा। सतंविषयंभूतादीनांनानात्वेकिंकारणमितिचिंतायाःविषयांस्वमितिविशिष्यनवयुःनतिर्वक्तुंशक्यमित्यर्थः
 एवंनेचत्पिनवयुःअनिर्वाच्यात्वमपिनेत्यर्थःनन्वेकतत्पनकर्मदेवयोःकारणत्वेस्वेवेदुर्वचवास्तु।समुचितयोस्तुसुवचमित्याशंकाहउभेचनवयुरिति।अ
 स्तुतर्हिद्वयोरपिदुर्वचमित्याशंकाहअनुभेचनवयुरिति।उभयव्यतिरिक्तमपिकारणनेत्यर्थःकर्मस्याइत्याहितानांयोगिकंनामतेहिकर्माद्यकवशादेवजीवा
 नांबंधःतत्रशिलागहणादिनातिर्ज्जराख्येनधर्मैरौवचमोक्षइतिवदंति।सिद्धांतमाहसत्त्वस्थाःसमदर्शिनइति।अयमर्थःश्रुतीकिंकारणंब्रह्मेत्युपक्रम्यका
 लःस्वभावोनिपतिर्यदृष्ट्याभूतातिपोतिःपुरुषइतिचिंत्यमितिकालइतिदेवसानांस्वभावइतिपरिणामवादिनांसांख्यानांनियतिरितिकर्मवादिनामीमांसकानां

एतमेवंचनैवंचनचोभेनानुभेनच कर्मस्याविषयंवयुःसत्त्वस्थाःसमदर्शिनः ११

स्य१

यदृष्टेतनियमवादिनामार्हतानांभूतानीतिलोकायतानांपुरुषइतिनटस्पेश्वरवादिनांचज्ञगत्कारणविषयेमतात्पुपमैतेध्यानुयोगानुगताअपश्यन्देवात्मश
 क्तिंस्वर्गोर्तिगृहमितिअनुभववलेनसिद्धांतःस्तुदेवप्रकाशमानोपआत्माप्रत्यगवस्तुतद्भूतांशक्तिमेवकारणमाहुःस्वर्गोस्तत्त्वज्ञानमोभिर्पुत्रोमपिप
 रीक्षादशायांनितरांगृहातस्याःकार्यंआत्मनोजगन्दानंप्रत्यक्षंसातुनप्रत्यक्षारज्जुगहेतुज्ञानवदितिश्रुत्यर्थः।तदेतदाहसत्त्वस्थाःरजस्तमोरहितेऽतःक
 रणमन्वेसंप्रज्ञातावस्यायांतिष्ठंतिसत्त्वस्थाःयोगिनःसमंब्रह्मेवकारणत्वेनद्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः।ब्रह्मेवकारणमितिपश्यंतीत्यर्थः ११ ॥

मो.
१८४

ब्रह्मावाप्ते साधनं फलं चाह सार्द्धं द्वाभ्यां तद्वदिति तपो योगः निश्चेय संमोक्षहेतुः शमः मनो निग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः तेन तपसा तथा च श्रुतियोगिनां सर्व
कामावाप्तिर्दर्शयति विष्णुदसतः कामयेत पोश्च कामान् तं तं लोकं जयते तौ श्वकामानिति जयते प्राप्नोति कामान् १३ तपसेति तत्तद्ब्रह्म दर्शनं ब्रह्मभावः स
र्वेश्वरत्वं च योगस्यैव फलमित्यर्थः अधर्मीषत प्राज्ञमन्यधीतान् योगवलेनैव स्मृतवन्तः १४ अनादीति श्लोकस्य उत्तरार्द्धे आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः

184

तपो निःश्रेयसं जंतोस्तस्य मूलं शमो दमः तेन सर्वानवाप्नोति यान् कामान् मनसैश्च १३ तपसा तद्वाप्नोति यद्भूतं
सृजते जगत् स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः १४ अथ यस्तपसा वेदान् धैषंति दिवानि शं अनादिनिधे
ना विद्या वा गुत्सुष्टा स्वयं भुवा १५ अषीराणां नाम धेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः नाना रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं
१६

प्रवृत्तय इति ज्ञेयां क्वचित्तदुद्दर्शनं पिशांरीरकसूत्रभाष्यादौ पुस्तकांतरेषु च दर्शनात् स्वयं भुवा यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिरणीत तस्मै
इति श्रुतेः परमेश्वराल्पवेदन उत्सृष्टा शिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेण प्रवर्तिता १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१८४

वेदशब्देभ्यस्वेति लोके हि दृष्टा दृष्टद्वारकं शब्दानामर्थकारणत्वं क्लृप्तं यथा विश्वादिमूर्तिः सिसृक्षतः शिल्पिनः तदा कृतिप्रतिपादका गमस्मरणं मूलं
यथा वातश्च कदम्बं वटं जीवयितुमिच्छतः विषघ्नमंत्रोच्चारणं। इन्द्रजालपुरं सिसृक्षतो वा शावरमंत्रोच्चारणं। एवमिहापि सभूरिति व्याहरन् सभूमिं सृज
तेति श्रुत्या दृष्टद्वारे वा योऽतिप्रतिशब्दस्य हेतुत्वमुक्तं। तथा एतद्वै प्रजापतिर्देवान् सृजत अस्मिन्मिति मनुष्यान् इन्द्रवद्वैतिपितृवतिरः पवित्रमिति

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मितीते स ईश्वरः नाम धेयानि च षीणां या
स्ववेदेषु सस्यः शर्वय्यते सृजानामन्येभ्यो विदधात्यज्ञः १८

ग्रहान् आशवदिति स्रोत्रं विष्वा नीति शस्त्रं अभिसौमगयेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतेस्तत्तत्तदेव चारणान् एव देवादि सृष्टिर्गम्यते न तु तत्तदर्थं स्मारकत्वरूप
दृष्टद्वारेति सर्वपायि वेदशब्दो देवस्य शिरस्यः १९ शर्वय्यते सर्गदा वित्यर्थः २०

मो०
१८५

नामेति आत्मसिद्धिः। आत्मनो मुक्तिर्दशभिः क्रमैः साधनैर्नामादिभिः सहितो वेदेषु प्रोच्यते। तत्र नाम वा क्रमेण वेद इत्यादि श्रुतेर्नामेति वेदाध्ययनाभेदः
अर्द्धे वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः पूर्वहस्तस्य सतो हारकरणेनार्द्धत्वसंपादनं गार्हस्प्यमिति यावत्। तपः कृच्छ्रं वा द्वायणादिवानप्रस्थाश्रम इत्यर्थः
कर्मसंध्योपासनादिसर्वश्रमसाधारणो यज्ञोऽतोतिष्ठोमादिः आख्याकीर्त्तिकरं तटाकारमादि आ पूतीत्यं आलोक आलोचनं मानसो ध्यानादि धर्मैः स
च त्रिविधः यज्ञो गेषु अश्वदिषु उषावा अश्वसमेधसा शिर इत्यादि शास्त्रविहिता विगडादि दृष्टिरेका अध्यात्मज्ञा दृष्टिप्रतीकेषु वैश्वानराख्यकारणात्
ह्यदृष्टिरपरा विधा दहरघहं ग्रहोपास्याशुद्ध स्वरूपा वगतिस्तृतीया ततश्च सिद्धिः कैवल्यारव्याजावत एव मुक्तिरिति दशभिः क्रमैः क्रम्यते उल्लेख्यते सं

नामभेदतपः कर्मयज्ञारव्यालोकसिद्धयः आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः
१६ यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः तदंतेषु यथा युक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ३० ॥

सारदुःखमेभिस्तैः १६ इतोऽप्यंतरंगमोक्षसाधनमाहायदुक्तमिति गहनं दुःखगाहं ब्रह्म वेदवादेषु वेदोक्तकर्मसु प्रस्तावादि देवतात्वेन उक्तं तदंतेषु वे
दवादांतेषु उपतिष्ठत्सु च यथा युक्तं विस्पष्टतरं उक्तं ब्रह्म क्रमयोगेन पूर्वीकृतं नामादि दशकेन लक्ष्यते तत्त्वमस्यादि वाक्यैः तत्त्वमदवाच्यार्थयो
र्विशेषाणां शभूतमायांतः करणां शप्रहाणयो यं देवदत्त इत्यत्र तदेतद्देशकालरूपविशेषाणां शप्रहाणाय आवेदं देवदत्तस्वरूपमिव प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म
लक्ष्यते। न तदशब्देन भृंगग्राहिकपाश्यांगौरयं महिष इति वदावेद्यते यतो वाचेति वर्तते इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्पत्वाद्वाक्यार्थत्वाच्च ३० ॥ ॥

राम०
१८५

तत्र ब्रह्मणो लक्ष्यं स्वरूपं दर्शयति कर्मज इति देहितः देहाभिमानिनो जीवस्य पृथग्भावः पृथक् द्वैत दर्शनमिति यावत् तत् कर्मजं कर्मोपरमे सुषुप्तौ समाधौ च नास्ती
 तर्प्यः द्वंद्वः सुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्पुंक्तं तच्च पृथग्भावं आत्मसिद्धिः आत्ममोक्षरूपः पुरुषः एतेन मुक्तमोक्षयोर्भेदवचनानां गंतुं स्वस्व
 रूपमात्रं मुक्तिरित्युक्तं विज्ञानात् सम्पक्वा कृत्वा ज्ञानात् जहाति ज्ञानज्ञेयभाव रूपं भेदं त्यजतीत्यर्थः ३१ भेदयोगोपापमाह ददति शब्दब्रह्म प्रभावः

कर्मजो यं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तोऽपि देहितः आत्मसिद्धिस्तु विज्ञानाज्जहाति पुरुषो वलात् ३१ देवब्रह्मणीवे
 दितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ३२ आलंभयज्ञाः क्षत्राश्च हवि
 र्यज्ञा विशः स्मृताः परिवारयज्ञाः शूद्रास्ततोऽप्यज्ञादि जातयः ३३ त्रेतायुगे विविधेष्वयज्ञानां न कृते
 युगे द्वापरे विप्रवंशंति पञ्चाः कलियुगे तथा ३४

निष्ठातः प्रणवोपास्ति कुशलः पूरमात्रायातीतं तुरीयं ३२ प्रणवोपास्ति मेव इति दार्षिकं सौति आलंभेति आलंभः पशुहिंसा हविः ब्रीह्यादिकां प
 रिचारः त्रैवर्गिकमेवातपो ब्रह्मोपासनं ३३ विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनं तच्च त्रेतायामेव न कृते स्वतएव तत्र तस्मिन् देः अत्र धर्ममनुतिष्ठन् पुरुषः कृतं।
 धर्मानुष्ठानमारभमाणस्त्रेता आरभ्यैषिष्यद्वापरः तद्विमुखः कलिरिति पूर्वोदाहृतः कृतार्थेन प्रसन्नव्यः ३४ ३४ ॥ ॥

त्रेतायुगव्यवहारमाहासधर्मविधायकश्चाचार्यनतिक्रमस्वधर्मस्याः अग्निहोत्रादिपुण्यवेदान्तवदंतो वेदवादाः वैदिकाः यथागमवेदोक्तप्रमाणेन धर्मो
यज्ञादिः तत्सहितं व्रतं एकादस्युपवासादि संयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादि तत्सर्वं तैर्विक्रीयते वैदिका अपि स्वर्गकामा एव यक्ष्यते। द्वापरे पुत्रादिकामा एका
कलौ शत्रुमरणादिकामा एव तियुगे युगे इत्युक्त्यर्थः ४० तिष्ठंतीति स्याति स्यावगणि। जंगमाति च स्याति च जंगमाति च जंगमस्या
निभूयांसि वृद्धिमत्तरणि। तपायुगे युगे धर्मा अधर्माश्च वदंतैर्द्रुमैश्च ४१ क्रतुलिंगानि शीतोष्मादीनि तपाव्रह्माहरादिषु पितृसंहारसामर्थ्या

सधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मयुगे युगे विक्रीयते स्वधर्मस्यावेदवादा यथागमं ४० यथाविश्वानिभूतानि दृष्ट्वा
भूयांसि प्राहृषि सृजंते जंगमस्याति तपाधर्मा युगे युगे ४१ यथातुल्यलिंगानि नाना रूपाणि पर्यये दृश्यंते ता
नितानेव तपाव्रह्माहरादिषु ४२ विहितं कालनानात्वमनादिति धनं तथा कीर्तितं तत्सुरसा तैतत्सूते चान्ति च
प्रजाः ४३ दधाति भवति स्याने भूतानां समयो मतं स्वभावेनैव वर्तते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ४४ ॥ ॥ ॥

निवर्तते द्रुमंति चेत्तर्पः ४२ कालनानात्वं चतुर्युगात्मकस्य पुरुषस्य नानात्वधर्मादि वृद्धिभेदेन पृथक्कांतानां दिनिधनं सत्प्रजाः सूते वर्द्धयति अ
न्ति च संहरति च ४३ दधातीति यानि भूतानि चतुर्विधानि स्वभावेनैव द्वंद्वयुक्तानि सुरुवदुःखादिमंति वर्तंते तेषां भूतानां समयः कालः स्याने अविधाने
मते स एव च तानि भूतानि दधाति धारयति पोषयति च तथा स एव च भूतानि भवति स्वयमेव भूतानि तत्तर्पः ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

मो.
१८७

सर्गितासमयवसर्गादिकंदधातिभवतीति चानुषज्जोतनकेवलं सतामेव कालः अपितु सर्गाद्यात्मापीत्यर्थः सर्गः सृष्टिः कालोद्गर्हादिः क्रियायस्य प्राद्वदिः वेदाः
तत्र काशः कर्त्ता तदनुशातः कार्यदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलसर्गः सर्वमेतत्कालात्मा पुरुष एवेत्यर्थः तथा च कृतिः पुरुष एवेदं सर्वमिति ४५ शुक्रानुप्रश्नः ४८
पंचाशत्तमः ॥ ॥ क्रमप्राप्तिप्रलपमाह प्रत्याहारमिति प्रतीपं उत्पत्तिः क्रमविपरिते आहरणं प्रत्याहारः ईश्वरः कालात्मा अध्यात्मं आत्मनि सुसूक्ष्मकारणा

187

सर्गकालक्रियावेदाः कर्त्ता कार्यक्रियाफलं प्रोक्तं ते पुत्रसर्ववैयन्तांतं परिपृच्छामि ४५ शान्तौ मोक्षधर्मे शुक्रानुप्रश्ने ॥
व्यास उवाच प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वपादौ गते हनि येष दं कुरुते ध्यातं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः १ दिवि सूर्यास्तपामप्रदहं
ति शिखितो र्विषः सर्वमेतन्न दार्चिभिः पूर्णं ज्ञातुं लयते जगत् २ पृथिव्यां यानि भूतानि जंगमानि क्रवाणि च तान्येवाग्रप्र
लीयंते भूमित्वमुपयांति च ३ ततः प्रलीने सर्वस्मिन् स्याद्वरे जंगमेतया निर्दृक्षातिस्तरा भूतिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ४
भूमेरपि गुणं गंधमाप आददेते पदा आन्नगंधातदा भूमिः प्रलपत्वा यकल्यते ५ आपस्तत्र प्रतिष्ठंति ऊर्मिस्त्यो महास
नाः सर्वमेवेदमाप्यतिष्ठंति च चरंति च ६

वस्यं १ संकर्षणमुरोद्धूतस्थ शिखितो ग्रे र्विषः संप्रेति संवंधः अर्चिभिः सौरमिरामेयीमिरचक्षालामिः २ क्रवाणि स्यावराणि ४ गंधं काठिन्यहेतुं पृष्ठवद्भूमिः
काठिन्यं तत्काजलमात्रं भवतीत्यर्थः प्रलपत्वा यकारणाभावात् ६

एम.
१८७

~~आपोपि अत्र गुणा अग्निनाशोऽपि तरसाः अग्निमात्रं भवन्ति ८ रूपं वायुगददतो आइ पूर्वस्पदददने इत्यस्मिन् रूपं ९ स्वनं शब्दतन्मात्रं १० नादः शब्दस्य सर्व
रूपं वर्णविभागहीनं ११ सर्वेषु लोकेषु वाय्वादिषु दृश्येषु प्रणदिते शब्दोऽयमत्र त्रया १२ मनसः सकाशात् व्यक्तं स्फुटं भूतं शब्दं मनोऽग्रसति अतः मन एव~~

अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा आपस्तदा तत्र गुणा ज्योतिः पूरमन्ति वै ७ यदादित्यं स्थितं मध्ये गृहं ति शि
खिनोर्बिम्बः सर्वमैवेदमर्चिर्भिः पूरं ज्ञाज्वल्यते नभः ८ ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुगददते यदा प्रशाम्पतिततो ज्योतिर्वा
युर्द्विधूयते महान् ९ ततस्तत्स्वनमासाधवायुः संभवमात्मनः अधरे चार्धचितिर्यक्कदो धवीति दिशो दश १० वायोर
पि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसेते यदा प्रशाम्पतितदा वायुः खंतुतिष्ठति नादवत् ११ अरूपमरसस्पर्शमगंधं तच्च सूक्ष्मं
त सर्वलोकप्रणदितं खंतुतिष्ठति नादवत् १२ आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः मनसोऽव्यक्तमव्यक्तं त्रा
ह्मः संप्रतिसंचरः १३

अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्पृष्टसर्वदृश्यरूपं स्वतस्तव्यक्तं सूक्ष्मं रसमनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्रह्म विराट्संवेधी मनः प्रजापतिमसृजतेति श्रु
तेः मनः कल्पितो विराट् मनसोऽवलीयत इत्यर्थः १३

मो०
१८८

188

सूत्रात्मप्रलयमाहातदात्मगुणमिति द्वाभ्यां तत्तद्विगडुपादानं अस्मदीयं परिच्छेदमभिधाति मनः मुख्यं कर्म आत्मगुणानि सीमज्ञानवैराग्येष्वर्थधर्मसिद्धिर्गौरा
कर्मत्राविश्व अंतर्भावितरण्यं यं प्रवेश्य ग्रसति चंद्रमाः ह्यरण्यगभीयं सप्तस्थितः एवं व्यष्टि मनसि उपरते सति कुत्र च द्रमस्य विद्योनेतु तत्त्व उपतिष्ठते एते प
रुषं आत्मगुण इति शेषः अयमर्थः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्युपक्रमान्तरं ब्रह्म प्राप्ति कामः प्रणवाख्यामपरं ब्रह्मोपासीनः भूतमुद्धो उक्तक्रमेण स्पूल
भूतात्मक विराजं अकारार्थं संहृत्य सर्वात्मना स्पूलदेहं विस्मृत्य मनोमात्रेण स्यायेति यावत् तच्च मुक्तबंधनमनश्चंद्रसंज्ञं उकारार्थं प्रतिपन्नं सदैवैश्वर्य

तदात्मगुणमाविश्व मनो ग्रसति चंद्रमाः मनस्पुपरते चापि चंद्रमस्पपतिष्ठते १४ तंतु
कालेन महता संकल्पं कुरुते वशे चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमं १५ ॥

मुक्तं भवति यपोक्तं विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतं मन आत्मतपोदि तां यदि भिवां च तितद्भवति क्षणात्सकलशक्तिमयो हिमहेश्वर इति १४ तंतु
चंद्राख्य सप्तस्थित उपविष्टं संकल्पं संकल्पमात्रशरीरं उकारार्थं महता कालेन वशी कुरुते मकारार्थं कारणं प्रविलोपयति योगी यतः संकल्पश्चिन्नविचा
रमिकां चेतोवृत्तिं ग्रसति अतः संकल्पनिरोधो दुःशकः तच्च संकल्पवशीकरणं मकारार्थं तेनाहमेवेदं सर्वं स्मीत्येवं रूपेणावस्थानमेव ज्ञानं अनुत्तमं च १५

राम०
१८८

ईशस्पापिलयमाहृदामां काल इति कालः अर्द्धमात्रार्थः शेषितं त्वं पदार्थः अस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानं उक्तलक्षणं सार्वत्त्र्यानुभवात्मकं तीक्ष्णं
 तिगिततिग्रसतीत्यर्थः कालमाप्यवलास्याशक्तिर्ग्रसति अपमर्षः अर्द्धमात्रायाः परतः विंदुना दशक्तिशंताख्याश्चतस्रो वस्याः तत्राकाररुकारमकारानपे
 क्ष्य अर्द्धमात्रातुरीयांतामपपेक्ष्य शक्तिर्युत्पानवती जीवन्मुक्तपार्यातुरीयाशंतातुविदेहकैवल्यं पुनरुत्पानाभावात् नगरानीया तथाच ईश्वरग्रासकरी
 य इति श्रुतिः अस्मा अर्थः विश्वतैजसमा सतुरीयेषु अकारेकारमकारा अर्द्धमात्रार्थेषु प्रत्येकैकैकस्मिन् विश्वादिचतुष्टयमस्ति तेनैषादशभेदाभ

कालो गिरतिविज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः बलं कालो
 ग्रसतितुते विद्या कुरुते वशे १६

वति तत्र तुरीयो यत्कुरुते जागरणं विंदुना शक्तयुत्तरं सूक्ष्मत्वात् स्वप्नसुषुप्ति तुरीयरूपाः तत्र मकारार्थस् ईश्वरग्रासकरीयो अर्द्धमात्रातस्पापितुरीयः शक्तिरि
 ति सा शक्तिरिह बलशब्देनोच्यते विंदुना दयोः काले एवातर्भावं विवक्षित्वा कालं बलमिति युक्तं अत्र शं कतेवलं कालो ग्रसतितु इति शब्द उक्ता र्थानि वारणार्थः
 अस्मीति जीवानुभवेन ब्रह्मणोपलापः क्रियत इत्यर्थः उत्तरमाह तमिति ते कालं विद्यानेह नानास्ति किंचनेति शास्त्ररूपा अस्मीत्यस्पापि बाधिका सुषुप्तादिदृष्टं
 तेन वशे कुरुते अस्मिता प्रलयसमस्यादौ प्रत्यक्षत्वाच्च तद्विशिष्ट आत्मेत्यर्थः १६

मो०
१८६

विधाक्रममाह आकाशमेति। यदा विधा कालं वशे कुरुते तदा आकाशस्य गुणं घोषं नादं अर्द्धमात्रा विंदुना दक्रमेणातुरीयस्य तृतीयं ईश्वरं आत्मनि
तुरीये कुरुते मविलापयति। तत्र घोषलपाधिष्ठानं अवक्तुं घोषादप्यतीतत्वात् परं घोषांतशब्दब्रह्मापेक्षया श्रेष्ठं तदेव च शाश्वतं नित्यं निर्मुक्तं अनृतमनास्ति उक्तं
मे चरमं यस्मात्तत्र या पुरुषान्तपरं किंचित्साक्षात्सापरागतिरिति श्रुतेः १७ एवमिति संवप्रति संचरः प्रलय उक्तः तत्स्वरूपं तु सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैवेति वा
धायो सामानाधिकरणं रज्जूरगवदीश्वरेण तस्य सर्वभूतवाधेन ब्रह्मैवावशिष्यते स प्रलयो न तु घटध्वंसवन्निवृत्तिमात्रं १८ एतदेव शास्त्रं प्रतिपाद्यं वस्तुतत्त्वमित्याह

आकाशस्पतदाघोषं तं विद्वान्कुरुते तस्मिन् तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं १७ एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रति संचरः
यथावत्कीर्तितं सम्पद्यते तदसंशयं बोधं विद्यामये हृदयो योगिभिः परमात्मभिः १८ एवं विस्तारं संक्षेपौ ब्रह्माव्यक्तेषु
नः पुनः युगसाहस्रपरादावहारात्रस्तप्येव च २० शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुग्रहे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथावदिति बोधं बोधयितुं योग्यं अन्वर्थनात्मानं शिष्यं विद्यामयं अतौक्तं न विद्यार्पित्वा विद्यामयं दत्त्वा ज्ञात्वा कीर्त्तितं ब्रह्म विद्वद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः परमा
त्मवित्वात् योगिनः परमात्मान इति दर्शयितुं परमात्मभिरिति तद्विशेषणं १८ उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौ सृष्टिप्रलयौ उक्ताविति शेषः ब्रह्माव्यक्ते
प्रणवप्रत्यगात्मानौ उपायोपेयो पुनः पुनर्युगसहस्रांतेरात्रिः तेषां हश्च १० दुनष्टमितमः ॥ ॥

गान०
१८६

मो०
१८०

गृहमावसतो ह्यस्मिन्नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् देवर्षिपितृगुर्वर्षवृद्धात्तु वमुक्षतां १३ अंतर्हितारितप्रानां यथाशक्तिबुभूषतां द्रव्या
णामतिशक्त्यापि देयमेवांकृतादपि १४ अहंतामनुरूपाणां नो देयं ह्यस्ति किंचन उच्चैः श्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः १५ अ
नुनीय यथाकामं सत्यसंधो महाव्रतः स्वे प्राणो ब्राह्मणप्राणान् परित्राय दिवंगतः १६ रंति देवश्च सां ह्येतो वसिष्ठाय महात्मने
अपः प्रदाय शीतोष्मानाकपृष्ठे महीयते १७ आत्रेयश्चैव द्रुमनो ह्यर्हते विविधं धनं दत्वा लोकान् पर्यौधीमाननंतान् समहीयतिः १८
शिविरौशो न रोगानि सुतं च प्रियमौरसं ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठमिदं गतः १९ प्रतर्द्धनः काशियतिः प्रदाय नयने स्वके
ब्राह्मणया तुलां कीर्त्तिमिह चामुत्र चाश्रुते २० दिव्यमष्टशलाकं तु सौवर्गं परमर्द्धिवत् छत्रं देवा वधो दत्वा सराष्ट्रे भ्यपतद्दिवं
२१ सां ह्यतिश्वतपात्रे यः शिष्येभ्यो ब्रह्मनिर्गुणं उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् २२ अं वरीषो गवां दत्वा ब्राह्मणो भ्यः प्र
तापवान् अर्बुदानि देशैकं च सराष्ट्रे भ्यपतद्दिवं २३ सावित्रीकुंडले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जगत्तुल्यैकमुत्त
मं २४ सर्वरत्नं दृषादभिर्बुधनाम्बुः प्रियाः स्त्रियः रम्पमावसथं चैव दत्वा स्वर्लोकमास्थितः २५

राम०
१८०

निमीष्टं च वैदेहो जामदग्न्यो वसंधरां ब्राह्मरोभ्यो ददौ चापि गपश्चेर्वी सपत्न्यां १६ अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत् वशिष्ठो जीव
यामास प्रजापतिरिव प्रजाः १७ कंधमस्य पुत्रस्तुरुतात्मा मरुतस्तथा कन्यामंगिरसे दत्वा दिवमाप्नुज्जगाम ह १८ ब्रह्मदत्तश्च पांचाल्यो रा
जा बुद्धिमतां वरः निधिशंखं द्विजाग्रभ्यो दत्वा लोकानवाप्नवान् १९ राजामित्रसहस्रचापिवसिष्ठा यमहात्मने मदयंती प्रिया दत्वा तया सह
दिवंगतः २० सहस्रत्रिचराजर्षिः प्राणानिष्टात्महा यशः ब्राह्मणार्थपरित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् २१ सर्वकामैश्च संपूर्य दित्वा वे
श्महिरामयं मुडलाय गतः स्वर्गं शतघुन्तो महीपतिः २२ नाम्ना च घृतिमान् नामशाल्वराजः प्रतापवान् दत्वा राज्ञ्यमृचीकापगतो लो
काननुत्तमान् २३ मदिशम्वस्वराजर्षिर्दत्वा कन्यां सुमध्यां हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् २४ लोमपादश्च राजर्षिः शां
तां दत्वा सुतां प्रभुः ऋष्यशृंगा यविपुलैः सर्वकामैर्युज्यत २५ दत्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् स वत्सानां महतीं जागतो लोका
ननुत्तमान् २६ एते चानेच बहवो दानेन तपसैव च महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः २७ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यवित्स्या
सति मेदिनी दानयज्ञप्रजासंगैरिते हि दिवमाप्नुवन् २८ शांतौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥ ॥ व्यास उवाच त्रयीविद्यामवेक्ष्य तवेदेषु
क्तामप्यागतः ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषो पर्वणास्तथा १ तिष्ठते तेषु भगवान् षट्सुकर्मसु संस्थितः वेदवादिषु कुशला ह्यध्यात्मकुशला
श्च ये २ सत्त्ववंतो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाद्ययं एवं धर्मो रावर्तेत कियोऽपि शिवदाचरोत् ३ असंरोधेन भूतानां हर्तृलिप्ते तवेद्विजः

त्रासृष्टानिभूतानिक्लृप्तेष्वप्यसमादने १७ एतत्प्रसाम्यैधीरानिस्तरंतिमनीषिणः प्रवैरसववंतोहि किंकरिष्यन्त्यचेतसः
१८ उपपन्नं हि यत्राज्ञेतिस्त्रोन्नेतरोजनः दूरेतो गुरादोषो हि प्रासः सर्वत्र पश्यति १९ संशयं स तु कामात्मा चलचित्तोत्प
चेतनः अप्राप्तो न तस्मिन् यो ह्यस्तेन स गच्छति २० अस्रवो हि महादोषं मुह्यमानो नियच्छति कामग्राहगृहीतस्य ज्ञान
मप्यस्य तस्मिन् २१ तस्मादुन्मज्जनस्यार्थं प्रपद्यते तं विचक्षणः एतदुन्मज्जने तस्य पदं ब्राह्मणो भवेत् २२ अवदोतेषु
संजातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकत तस्मादुन्मज्जनेति चेत्प्रशयानिस्त्रोद्यथा २३ संस्कृतस्य हि दंतस्य नियतस्य च तात्मनः
प्रासृष्ट्या तं तसि हि रिहलोके परत्र च २४ वर्तते तेषु गृहवान् क्रुध्यन्त न स्य कः पंचभिः सततं पश्यैर्विद्यसाशीपजे ॥

मो०
१८२

११२

तच्च १५ सतो धर्मणा वर्तितक्रियां शिष्टवदाचरेत् असंरोधेन लोकस्पृहं तिलिप्ते दग्धं १६ अतविज्ञानतत्त्व
सः शिष्टाचारे विचक्षणाः स्वधर्मणा क्रियावांश्च कर्मणा सोपसंकरः १७ क्रियावान् अदधानो हि द्योतः प्रज्ञानसू
यकः धर्मा धर्मविशेषः सः सर्वतरति दुस्तरं १८ धर्तिमान् प्रमत्तश्च दंतो धर्मविदात्मवान् वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्म
णो नावसीदति १९ एषा युगतनीहृत्तिर्ब्राह्मणास्पृधीयते ज्ञानवत्ते च कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति २० अध
र्मधर्मकामो हि करोति ह्यविचक्षणाः धर्मवाधर्मसंकाशं शोचन्निवकरोति सः २१ धर्मकरो मीतिकरो तपधर्ममधर्म
कामश्च करोति धर्म उभेवालः कर्मणी न प्रज्ञानं न सजायते म्रियते चापि देही २२ शांतौ मोक्षधर्मेषु युक्तानुप्रप्रेत ॥

मो०
१८३

अथ प्रतीतानंतरा ध्यापदोक्तसाधनसंपन्नेरंतरा एतत्तु क्षमाणां साधारणकैवल्यं चेदोच्येत तर्हि ज्ञानवान् भवेत् एवं सुक्षावा न ज्ञानं साधयेदिति वदतां बंधसाज्ञानका
र्यत्वेमिष्यात्वं दर्शितं यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं तन्निवृत्तौ तत्कृतसंबंधस्य निवृत्तिः संभाव्यते तत्संबंधस्य त्वपक्षे तपाचक्रतिः तदन्वेष्यं तद्वा विजितासितव्यमि
ति आत्मनि ज्ञानाविधाक्षिप्रमावराणामनुवाद्यतस्मिन्प्राप्ते प्रसिद्धविधये वाह एतं ब्रह्मलोकं न विंदेत्यनुतेन हि प्रसूरा इति तपाः संगो ह्ययं पुरुष इति चातपाचा संगस्या

व्यास उवाच अथ चेदोच्येदेतद्दूषेत स्रोतसायथा उन्मज्जंश्च निमज्जं
श्च निज्ञानवान्भववान् भवेत् १ प्रज्ञयानिश्चिताधीरास्तारयंत्यवुधान् स्रवैः
नावुधास्तारयंत्यन्यान्नात्मानं वाक्यं च न २ छिन्नदोषा मुनिर्योगान्मुक्तोऽयं
जीतद्वादश ३

पिसंगित्वमानं मिष्यैव सत् ज्ञाननिवर्तमविष्यतीति युक्तमुक्तं चेदेतद्द्रोपे तर्हि ज्ञानवान् भवेदिति ज्ञानप्रवहीनः संसारस्रोतसा ऊह्यमान ऊर्ध्वगती गच्छतीत्यर्थः एतेनायं जी
ब्रह्मज्ञिज्ञासेति सूत्रपदानामर्थः साधनसंपत्तनंतरा बंधस्य मिष्यात्वात् तन्निवर्तकं तन्निवृत्तौ तत्कृतसंबंधस्य निवृत्तिः संभाव्यते तत्संबंधस्य त्वपक्षे तपाचक्रतिः तदन्वेष्यं तद्वा विजितासितव्यमि
नः अतएव योगात्स्यादिसंगात् द्वादशदेशादीनं योगसहायान् वक्ष्यमाणान् युंजीत समादधात् अनुसरेदित्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१६३

विहार २

तत्र देशयोगः समेषु चैशर्क एव हिवा लुका विवर्जिते शब्दजला अपादिभिः मनोनुकूलेन न च क्षुपी डने गृहातिवाता अपरो न पोत्रे येदिति क्रतुक्तः कर्मयोगः युक्ता
हारैः सपुक्तैश्च सपुक्तैश्च स्वभावो धर्मयोगो भवति दुःखहेति गीतोक्तः अनुगः सतिष्यः अर्पो द्रव्या एधो दका घाहरणाया साहारादि चिंतानि रसा र्पो रतयो र्पो गी।
उपाय आसनादि योगः त्रिरुन्नतं स्यात्पुनः शरीरमिमादि श्रुतिप्रसिद्धः अपायोगाद्यप्ययः निश्चयः गुरुवेदवाक्यादौ फलावशं भावबुद्धिः निश्चय इति सुपांस्तु
लुगितिभिः स्वादेशः उपायापायनिश्चयैश्च क्षुरादिभिः सहितान् देशादीन् द्वादशयुजीतेति पूर्वशा संबंधः चक्षुः चक्षुरादीनि आहारः आहारमुद्धौ सत्त्वप्रदिरिति श्रु
तिप्रसिद्धः संहारः स्वाभाविकविषयप्रवृत्ति संकोचः मनः संकल्पविकल्पात्मक दर्शनं जन्ममृत्यु जगत्त्रयाविदुः खल्लेषानुदर्शनं एतानि द्वादशमनुक्षुरनुसरेदित्यर्थः

देशकर्मानुगार्पणुपायापायनिश्चयैः चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च ४ पद्ये
द्वाद्भनसीवुधायपइछे ज्ञानमुत्तमं शानेन पद्ये दात्मानं पद्ये छांतिमात्मनः ५ ५

४ एवं द्वादशविशेषा विशिष्टाधिकारिणो यत्कर्तव्यं तदाह पद्येदिति वागादिवाहं द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत्तमनोपिविषयविकल्पाभिसुरवंत्र
ध्वसाय स्वभावयावुधानियच्छेत्तु बुद्धिमात्रेणावतिष्ठेत्तमर्थः इदमेव उत्तमं शानं इन्द्रियमनोतिरिक्तकर्तव्यविषयं तेन शानेन सूक्ष्मतमया बुद्ध्या आत्मानं बुद्धिवि
विक्रयच्छेत्तु बुद्धिमप्यात्मनि प्रविलापयेदित्यर्थः कः यः शान्तिकैवल्यं आत्मन इच्छेत् एतेन पद्ये द्वाद्भनसीप्राप्तस्तद्यच्छे ज्ञान आत्मनि शानमात्मनि महति नि पद्ये तद्य
च्छेच्छां त आत्मनीयस्याः श्रुतेरर्पो दर्शितः अत्र श्रुत्यापामहदाख्यसमष्टिबुद्धेरपि बुद्धिशब्देनैव संग्रहः अन्यत्समानं ५ ५ ॥

राम०
१६३

योगफलमाहायतेषामिति वागादीनामनुद्वाशांतात्मापेन ज्ञातः सपुरुषः साधुरसाधुर्वसुच्यतेवेति सार्द्धश्लोकद्वयार्थः ७ एवं पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण
एवमेतत्तः शांतात्मप्राप्तवधिर्योगतिज्ञासमानोपिकिसुतानुतिष्ठताशब्दब्रह्मकर्मकांटे अतिक्रमवर्तते। परोक्षज्ञानं वा नपि स्वकर्मत्यागजं दोषं न प्रा
प्नोतीत्यर्थः = अक्षरं ब्रह्म प्राप्नुकामस्य रूपकेरायोगमुपापस्यदिशन्तदंगतिवाद्यान्याह धर्मोपस्थादिना धर्मोपस्थादिः तदेव उपस्यं ज्ञानसारपेरु

एतेषां चेदनुद्वाशपुरुषोपि सुदारुणाः यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वा पण्यचोद्विजः यदि वा धार्मिको यज्ञा यदि वा
पापहृत्तमः ६ यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा लेशधीरितः तस्यैवं महादुर्गेजगत्तरासागरं ७ एवं ह्येतेन यो न सं
जानो ह्येकमेतत्तः अपि जिज्ञासमानोपि शब्दब्रह्मातिवर्तते = धर्मोपस्थाद्वीवरूपउपायापापकृवरः अपाना
क्षः प्राणपुगः प्रसायुजीववेधनः ८ चेतनावंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणावा
हनः ११ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदोगानसारिभिः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीः प्रहादमपुरःसरः ११ ॥ ॥

पवेशनस्यानेयसद्गीकार्यान्निवृत्तिः सैव वरूपं पण्यप्रियं स्या उपयायापौ प्रागुक्तौ कृवरौ धर्देहे ८ चेतनासावधानता सैव वंधुरः फलकद्वयसंश्ले
षः आचारः शीलं तस्मिन्नेहो गीकारः दर्शनादिचतुष्टयं वाहनं अथादिरूपं १० प्रज्ञाशमदिप्रावरणं नाभिर्मध्यमभागः रश्मि न उपवेशनस्यानेतंत्रं शास्त्रं ज्ञा
नेतदर्पनिश्चयः ११ ११ ॥ ॥

मो०
१८४

सूक्ष्मानुगः संतिपातोपकारी शौचगोचरीवाद्यतीतिशौचगः ध्यानधैर्यैकतानतासैवगोचरः प्राप्नोर्पोयस्यजीवयुक्तः जीवेनसुसुक्ष्माणयुक्तो
योजितः ब्रह्मैवलोकस्तत्तमीये १२ यंयोगंविधिंश्रुतंगसाधने १३ संप्रति देशबंधश्चित्तसाधारणोतिस्त्रितैकस्मिन्विषयेचित्तस्यस्यापनधा
रणासाचविषयभेदादनेकधेति सप्रधारणा इत्युक्तं वाग्यतइतियमनियमादीनामुपलक्षणं पृथक् विप्रकृतं चंद्रसूर्यक्रवमंडलादिधारणाः

त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेमः शौचगोचरानुगोचरः जीवयुक्तो रपोदिव्यो ब्रह्मलोके विराजते १२ अथ संत
रमाणां स्वरूपं त्वं युयुक्षतः अक्षरं गेहमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रं १३ सप्तयोधारणाः कृत्वा वा
ग्यतः प्रतिपद्यते पृथक् पार्श्वतरचान्यातावत्पक्षाः प्रधारणाः १४ १४ ॥ ॥

अ न्याः संतिपापिताः प्रधारणाः प्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्र प्रशब्दार्पिताः व्यवहिता इति अत्यंतमव्यवहिताः सप्तैवधारणा इत्यर्थः अ
त्र पुराणांतरे दशमचतुराशीतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तशतं पूर्णमहस्त्रं त्वभिमानिकाः वैद्वा दशमहस्त्राणि तिष्ठंति विगतज्ञाः
सूर्यशतमहस्त्रं तिष्ठंत्यव्यक्तचिंतका इति भूतेषु भिमानाख्याहंकारः व्यक्ते चेति सप्तकोपेक्षया इंद्रियबुद्धिधारणो अधिके उक्तेते अपि अहंकार
धारणोपानंतर्भवतः १४

राम०
१८४

क्रमश इति पपः पपमः जलस्य पपमं प्रथमा बुद्धिः बुद्ध्या तत्र तत्र विषये स्थिरा तत्र तदैश्वर्यं प्रतिपद्यते अत्र पृथ्यादिधारणानां स्थानबीजदेवतायोगिषा
 सवल्कोक्ताः सेयाः पपापादादिज्ञानपर्यंतं पृथिवीस्थानमुच्यते। आजातोः पायुपर्यंतं मयां स्थानं प्रकीर्तितं। आपायो हृदयोतं पृथ्वीस्थानं तदुच्य
 ते। हृन्मध्यात्तु भ्रुवोर्मध्यावत्वायुकुलं भवेत्। आभ्रमध्यात्तु मुहूर्तमाकाशमिति चोच्यते। पृथिवीवायुमास्यापलकोरणा समन्वितं। आपश्चतुर्मु
 खाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणं धारयेत्तं च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात्। वासुलोवायुमास्यापलकोरणा समन्वितं। आपश्चतुर्मुखाकारं ब्रह्माणं सृष्टि
 कारणं धारयेत्तं च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात्। वासुलोवायुमास्यापलकोरणा समन्वितं। स्मरन्तागयणं देवं चतुर्बाहुं सुविस्मितां। शुद्धस्फटिकसं
 काशं पीतवासमच्युतं धारयेत्तं च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते। वक्त्रावनिलमारेणोपाक्षरसमन्वितं। अक्षे वरप्रदे रुद्रं तस्मादित्यसन्निभां भस्म

क्रमशः पार्थिवं पञ्चवायवं खं तथापयः ज्योतिषो यत्र तदैश्वर्यं महंकारस्य बुद्धिः अत्यक्तस्य तपैश्वर्यं क्रमशः

प्रतिपद्यते १५

दुलितसर्वगिं प्रसन्नमनुस्मरन् धारयेत् घटिकाः पचवद्विनासौ न दह्यते। मारुतं मरुतां स्थाने वरादिव समन्वितं। धारयेत्तं च घटिका वायुवद्धो मगोभ
 वेत्। वरोपिकारं देवदेवैश्चरुं रूपं रुद्रवत्। आकाशे वायुमास्यापलकोरणा परिशंकरं विंदु रूपं महो देवं योमाकारं सदा शिवं चिन्तयन्तं यतवस्यं मुहूर्तमपि
 धारयेत्। अत्र लकारादिवीजस्थानेषु अकारोकारमकारादिसां अविंदु न स्येत्। अत्यक्तधारणायां पृथ्यानां देतदेतैः प्रद्वं ब्रह्मैव शिष्यते। तथा च तत्रै
 वोपसंहृतं। तं तस्मात्प्राग्वै नैव प्रागापामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वैस्वैः संहृत्य कारणो विष्णुदं चैतसा पश्यनादांते परमेश्वरमिति। अहंकार
 धारणा स्वरूपं तस्य लदेहा संगो नाहमेवेदं सर्वं सीत्यभिमानः। अत्येव तत्तमस्यादिवाक्यजो विधाविना प्रलयः। अत्यक्तधारणा १५ १५ १५

अनुभवकृमा-१

मो.
१८५

विक्रमा इति योगत उपापतः पुक्तेषु योगे प्रवृत्तेषु योगेषु यस्य योगिनः एते वक्ष्यमाणः विक्रमाः यथापेन प्रकारेण भवन्ति तेषां वक्ष्यामीति शेषः आ
त्मनि देहाभ्यन्तरे पश्यतः ध्यायतः पुरुषस्य पुक्तेषु योगस्य सिद्धिः सप्तकप्रपुक्तेषु योगसंवेधिनी सिद्धिर्भजपादिकां वक्ष्यामीति शेषः १६ तत्र विक्रमानाह निर्मुच्य
मान इत्यादिना पश्यतः प्रत्यगात्मनः इमानि वक्ष्यमाणानि रूपानि विमुच्यमानः गुरुक्तपुक्ता स्पूलदेहा ध्यातं संत्यजन् सूक्ष्मत्वात् पश्यतीति शेषः न त्ववि
मुच्यमानः स्पूलदृष्टिः शैशिरोधूमः अवस्थायोनी हाराख्यः नभः संश्रयत इत्यनेन तत्संभवनकोशव्यासिदेशिता अत्राप्येव योगः शमादिसंपन्नो विविक्ते दे

विक्रमारचापि पश्यते यथापुक्तेषु योगतः तेषां योगस्य पुक्तेषु सिद्धिमात्मनि पश्यतः १६ निर्मुच्यमानः सूक्ष्म
त्वाद्गुणीमानि पश्यतः शैशिरक्तपयाधूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः १७ तेषां देहाद्विमुक्तस्य पूर्वस्ति संभवत्युत
अपधूमस्य विरोधे द्वितीयं रूपदर्शनं १८

शैशिरामुखमासनमध्यासीनः प्राणायामपुरः सरंगुरुक्तपुक्ता स्पूलदेहाः संगेन पादादिजानुपर्यन्तं भूस्थाने चित्तधारयतः स्थानतिरोधानं पूर्वकं नीहारमा
त्रमवभासते यथा रज्जुरोचक्षुर्धरयत उरगतिरोधानेन रज्जुमात्रं तदालुना धारमाणो जानुपरिष्ठत एव देहानिहारमग्नौः संदिग्धा विपर्यस्ततया भाति सोऽयं
भूमिजयः अस्मिन्निर्देजान्वादिपाच्यते जलस्थाने चित्तधारयतः धूमः स्थानचतिरोधी यते पापार्धभागमात्रं च कल्पाती पावुमग्नं सर्ववन्दाति तदिदं
द्वयं जले भूमि संहारे जलजयश्चेत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि भूतसंहारजयौ ज्ञेयौ १९ १८

राम०
१८५

आत्मनि देहाभ्यन्तरे वद्विरूपं लोहितं लोहितं धकारमन्तो भवतीत्यर्थः १९ एतस्मिन्निति आस्ययोगिनः अततिगच्छति क्षिपति वा वृक्षानित्यजो वायुः पीत
 शस्त्रः पीतशस्त्रवत् पीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विद्येदकत्वात् वृक्षागारपर्वतो दीनि शस्त्राणि येन तद्वत् गिलितारिव लभत लैते जो रूपः केवलं न भवति संततं दे
 धूपमानः प्रकाशते इत्यर्थः तदेवाक्ते प्राक्वापुर्दीधूपते महाना तदातिगच्छति अयं ऊर्णाति तोयद्रुपं अतिलघुतेन सर्वाण्यसमानरूपस्य ऊर्णाति त्वन्निगलं वरं तैरि
 क्षेप्ति तस्य वापुवशमेत्यर्थः तस्य योगिनोपि रूपं हन्मन् आहारमप्युपरितनं प्रकाशते न त्वन्यत्किंचिद्वाद्याकाशव्यतिरिक्तं २० अप्येते जः संहारवायुज्जयान्तं वापुव्यं वापु
 संवन्धिसूक्ष्मरूपादिहीनं स्वरूपं कर्तुं श्वेतो प्रवृत्ता वारूपं जसमो मलभूतत्वात् प्रकाशमपत्वाच्च स्वच्छा गतिः गम्यते तत्तं प्राप्यते न यतिभूतमध्यादिमूढाति आका

जलरूपमिवाकाशते यैवात्मनि पश्यति अपां व्यति क्रमेचास्य वद्विरूपं प्रकाशते १९ तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पी
 तवर्णः प्रकाशते ऊर्णरूपसर्वाण्यस्य तस्य रूपं प्रकाशते २० अप्येते जः संहारवायुज्जयान्तं वापुव्यं सूक्ष्ममप्युत अमुक्तं
 चेतसः सौक्ष्ममप्युक्तं ब्राह्मणस्यैव २१

शस्यातंगतिः तां गत्वा तत्र विप्रलयं प्राप्य अमुक्तं तीरूपमुपि साकाशमात्रं स्थानलयपूर्वकं पूर्ववत् प्रकाशत इति पूर्वगान्वयः तदिदममुक्तं चेतसः सौक्ष्मं
 सौख्यमिति पाठे प्रसादकारं ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुद्धौ रूक्तं शास्त्रे। अपि पादपूरणार्थः अवक्तुमिति पाठे लोकाप्रसिद्धयोगैकगम्यं सेयं व्योम संवित् वायु लय आ
 काशजयश्चेत्युच्यते अपमेव तोत्रिकाणां भूतमुद्विप्रकारः संप्रदायापरिज्ञानाद्यप्यावदिदानीं तेनैर्नानुधीयते २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१६६

पृथ्वाप्यतेजोऽतिलखे समुत्पिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्मिन्नेव जगत्तत्प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुत्वा कृतं पंचभूतजयफलं पृथिवीवायुः काश
आपो ज्योतीषीति श्रुतं तदेतत्क्रमेणोपबृंहयति एतेष्विदानीं जातस्य सिद्धस्य १३ आकाशभूतत्वे हेतुः सवर्णादिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेः का
शेन समानरूपत्वात् वर्णितः आकृतितः गृह्यते अरूपत्वादेवांतर्धानशक्तिमपि प्रामोतीत्यर्थः जलजयफलमाह कामादिति इत्यंया आश्रयान्वाजलस्य वापीकृ

१९६

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मेष्ट्या जातस्य पार्थिवैश्चर्यैः सृष्टिस्तत्र विधीयते ११ प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः
शरीरात्सृजते प्रजाः अंगुल्यंगुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा १३ पृथिवीकंपयत्येको गुरो वायोरिति श्रुतिः
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णात्वात् काशेते वर्णितो गृह्यते चापि कामात्पिवति चाश्रयान् १४ न चास्य
तेजसा रूपं दृश्यते शास्त्रे तथा अहंकारेऽपि विजिते पंचैते स्पर्शानुगाः १५ षष्मात्मा तन्निबुद्धो च जितायां
प्रभवत्यप्य निर्दोषप्रतिभासे न ह्यत्मा समभिवर्तते १६

पतयादीनां पिवति अगस्त्यवत् १४ न चेति आकाशतर्पे आकृतौ रेव आकाशभूततया पिधानं अत्र तस्मात्तस्या कृतौ अदृश्यत्वमुच्यते उक्तक्रमेण भूतजयं
विना वा पूर्वोक्तं हंकारधारणयाः हंकारे विजिते तां तरीयकत्वेनैवाकाशादयोजिताः स्फुरित्यर्थः १५ षष्मामिति पंचभूताति अहंकारश्च तेषां आत्मभूतायां बुद्धौ।
एते तां हंकारात् बुद्धौ व्यतिरेक उक्तं तेन सप्तैव धारणा प्रभवति ऐश्वर्यवान् भवति निर्दोषप्रतिभा संशयविपर्ययमून्यं ज्ञानं सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च भवतीत्यर्थः १६

मो०
१६६

अक्तं बुद्ध्यादिरूपं च आत्मानं च व्यक्तं च व्यक्तत्वेना जीवं जगत्कारणं ब्रह्मभावेन जानातीत्यर्थः १७ अव्यक्तसपीव्यक्तप्राधान्यमेतत्तः पूर्वमव्यक्तबोधात्प्राकृत्यक्तनिबोध १८ पंचेति मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतं सप्तषोडशकस्तु विकारेण प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति सांख्योक्तानितत्वानियोगेपातं जलीये सांख्ये वेदांतविचारे चतुर्लपातिविशेषं शास्त्रभेदप्रयोजकं १९ तत्र व्यक्तलक्षणमाह प्रोक्तमिति तच्च महदादिविकारांतत्रयोविंशकं वि

तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते यतो विस्मृतो लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः १७ तत्राव्यक्तमपीविधां
 शृणुत्विस्मरेणमे तप्याव्यक्तमयं चैव सांख्यपूर्वनिबोधमे १८ पंचविंशतितत्त्वानितुल्यानुभयतः समं
 योगे सांख्यपि च तप्याविशेषतश्च मे शृणु १९ प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्द्धते च यत् जीर्यते त्रिपते चै
 व चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं ३० विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेषु पुदाहृतौ ३१

परीतं जन्म बद्धादिहीनं अयत्तं चतुर्विंशत्येतेभ्यो न्यं रुकमेव जीवात्मानं प्रति शरीरं भिन्नमिति सांख्यमत्यं ते ततो विशेषमाह द्वाविति द्वौ जीवौ च
 रौ वेदेषु कर्मकांडेषु यजमानः पृथग्वा तेन पृथग्वा देवतायाश्चेतनत्वमनिष्टं तोमीमांसकाः परास्ताः सिद्धांतेषु वेदांतेषु जीवब्रह्मरूपौ ३० ३० ३१

मो०
१८७

कार्योपाधिरपंजीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतनुसारेण जीवेश्वरविभागमाह चतुरिति चतुर्लक्षणां जन्मादिविकारवत् महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशे
द्रियपंचभूतानि तज्जंतुपाधिकं चतुर्वर्गिणीति तत्तं जीवोऽव्यक्तजं मायोपाधिमीश्वरं तपोति तदुभयमपि बुद्धमचेतनं च चिदचिदात्मकमित्यर्थः ३१ अप्रज
लचंद्रन्यायेन प्रतिविंबो जीवः विंबवैतन्मयीश्वर इति दासुपर्णासयुजासखापेत्पादिश्रुति संमतं जीवेश्वरविभागमाह सत्वमिति सत्त्वबुद्धिः क्षेत्रज्ञः चिदात्मा तदे
तत्सत्त्वेन स्वप्नं पश्यत्यपोपेशरी उपद्रष्टा सक्षेत्रसत्त्वावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति पैगिरहस्पवाहरो व्याख्याता यद्यपि तृतीयपाकरणात्वेन निर्दिष्टः सत्त्वं चेतन
सत्त्वस्य भोक्तृत्वं न घटते तात्प्युपद्रष्टुः क्षेत्रज्ञस्य प्रतिविकारस्य तपापितपोरन्यः पिप्पलं स्यादतीति सत्वमिति सत्वस्य भोक्तृत्वश्रुतत्वात्पानुपपत्त्या चैतन्या

चतुर्लक्षणां जन्माद्यं चतुर्वर्गिप्रचक्षते व्यक्तमव्यक्तजं चैव तपा बुद्धमचेतनं ३१ सत्त्वक्षे
त्रसद्वैते तदुभयमप्यनुदर्शितं ३२ द्वायात्मानोचवदेषु विषयेषु तुरजतः विषयात्मनि संहारः
संख्यानां विद्विलक्षणां ३३

नुविद्वत्त्वं वक्तव्यं यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानयो मित्रावहुर्वैको नृगश्च नाउपाधिना क्रियते मेद रूपो देवः क्षेत्रेष्वमजो पमात्मेति श्रुतं तस्य एत
तदयं जीवेश्वरविभागे प्रकारद्वयमपि दर्शितं श्रुत्या ३१ अनयोऽयक्षयोः क्रमेण मूढा मूढदृष्टिर्भेदेन व्यवस्थामाह द्वाविति विषयात् तद्वदिविषयमा
रभ्यप्रति संहारः उक्तिक्रमवैपरीतेन संप्रविलापनं कर्तव्यमिति संख्यानां त्रौपतिषट्कानां लक्ष्यते ते ते तिलक्षणां शास्त्रां अप्रमर्षः सूत्रानां तात्त्विकार
वजीवेश्वरादिभेदः बुद्धानां तु विंशतिविंशतिविंशतिप्रतिविंबोपाधेः सत्वस्य प्रविलये चिन्मात्रमेव शिष्यत इति ३३ ३३ ॥ ॥ ॥

मो०
१८७

एवंशातैस्सजीवनमुक्तस्य लक्षणात्पाहनिर्ममत्वादिना ३४ ध्याति ध्यायति वाग्देहः पारुष्यं कर्मतादृशमेव हिंसां तपामनोपि परतिष्ठति ३५ ब्रह्मा
 रां चतुर्मुखं ३६ कृती कार्यवान्निगच्छतिः तुष्टवेषः न विक्षिप्तः संपादितः मनोरथो यस्य सतयानभवति। सत्यसंकल्प इत्यर्थः ३७ योगमेव विशेषं वेत्तुं प्रति
 जानीते यथेति योगैश्वर्यं अगिमादिपरमापभूतं सत् अति क्रान्तं दुस्संध्यगतः परवैराग्यवलेनान्तं सत् सांख्यवशुक्तिरजते वदधितवान् तिष्ठाति ८

निर्ममश्चानहंकारेति द्विष्टिच्छिन्नसंशयः नैव क्रुद्धति न द्वेष्टि नान्यताभाषते गिरः ३४ आक्रुष्टस्तान्तिश्चैव मे त्रेणा
 ध्याति नाशुभं वाग्देहः कर्ममनसा त्रयाणां च निवर्तकः ३५ समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माराण्यमभिवर्तते नैवेष्टति न चानिच्छे
 मात्रा मात्रव्यवस्थितः ३६ अलोलुपोऽव्यपो दांतो न कृती न निगच्छतिः नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नाविक्षिप्तमनोरथः
 अहिंसः सर्वभूतानामीह कृसांख्यो विमुच्यते ३७ यथा योगाद्विमुच्यते कारणैर्निबोधतत् योगैश्वर्यमति क्रान्तो यो निः
 कामतिमुच्यते ३८

वृत्तिसारूपादपसरति न तु वृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति अयमर्थः अस्माकं मिथ्याज्ञानोद्भवो देहेन्द्रियादिः प्रपञ्चो विषयाऽज्ञानबाधे सति बाधते रज्ज्
 गादिव त्र। योगानां तु सत्यात् प्रधानत उत्पन्नः प्रपञ्चः सत्यः तदाकारश्चित्तस्य वृत्तयोपि सत्याः वृत्तिसारूप्यं चैतन्यस्य सत्यमेव तत्र वृत्तीनां तिरोधे विति सदा
 कारतापि निवर्तते। तपाच सूत्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपवस्थानं वृत्तिरूपमितरेति सोयं सांख्ययोगो विशेषं यथा प्रतिशेठपपा
 दितः ३८ ॥ सा १

मो०
१९८

उपसेहरति इतीति भावो वक्तुं विवक्षादिशेषजावुद्धिः फलतस्तु न तयोर्भेदो स्तीति भावः ययोक्तं भगवता यत्संख्यैः प्राप्यते स्थानं तयोर्गैरपि न प्राप्यते। एकं संख्यं च योगं च यः प
श्यति स पश्यतीति ब्रह्माणं परं ब्रह्म पुंस्त्वस्यार्थ ३८ द्वाप्युक्तम् ॥ ॥ संख्ययोगपक्षयोर्मध्ये संख्यमेव श्रेयसाह्वयेति। शास्त्राचार्योपदेशजं परेक्षज्ञानरूपं सत्त्वसंसारसमु
द्रतरणसाधनं गृहीत्वा धीरो ध्यानवान् आत्मनः शान्तिमोक्षहेतुं ज्ञानमेवाश्रयेत्। तमेव धीरो विज्ञापप्रसां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेः शान्तिं शास्त्रतः संपाद्य तन्निष्ठा मेवेति तस्यार्थः

इत्येषा भावजावुद्धिः कथिता तेन संशयः एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ३८ शान्तिमोक्षधर्मेषु मुक्तान् प्रप्ते ॥ ॥
व्यास उवाच अथ ज्ञानसंबंधो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः उत्तमज्ज्ञंश्च तिमज्ज्ञंश्च ज्ञानमेवाभि संप्रयेत् १ शुक उवाच
किंतु तज्ज्ञानमप्येविद्यां पपाति स्मारेद्वयं प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वाचद १ १ ॥ ॥ ॥

१ अत्र ज्ञानशब्दार्थं पृच्छति किमिति तत्संश्रयणीयं ज्ञानं किं विद्यां ज्ञानोपना विद्यामात्रेति न सेन वस्तुतस्तत्प्रापिकां धीवृत्तिं वा वृषे उत प्रवृत्तिलक्षणो ध्यानो न की
दृभंगवत्तथेयसारूप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणाभ्युपगमादित्येव लौकायतिकयोः संमतानि वृत्तिरिति वा तद्वदप्यापेत् प्रकोराद्वयं जन्ममरणदिति स्मारेत् तेषां वदेति

१ १ १

राम०
१९८

अत्राहमित्यनुमेवेजोहंकारस्तत्रकाशश्च प्रपेतो तदुभयमात्मेति भावः अहमर्प एवात्मा प्रकाशस्तस्मिन् गुणः स च त्रिभूतावस्थापीति तार्किकाः नित्यप्रकाश एवात्मा
ऽहमर्पऽनात्मेति सांख्याः तत्राप्यात्मानात्मानोदावपिता त्विकाविति ब्रह्मवः अनात्मेव स्थिरश्चिदात्मा तदेहनाशेन शरीरलोकापतिकाः आत्मेव सत्योऽनात्मा तेषां त्वेदं
तवादाः द्वयमपि नास्तीति शून्यवादिनः एवं आत्माऽभावे सति ज्ञानानर्पकं सादितं तं तावदूषयति पस्तिता पस्तु भावं अधिष्ठानसत्तां विना स्वभावेनैव अहंकारादि

व्यास उवाच पस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतनः पुष्पते च
पुनः सर्वान्प्रसूपा मुक्तहेतुकान् ३

कं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानकां जागृतांति वदन् शिष्यान् प्रसूपा मुक्ताः ऊहपोहकौशलेन रहिताः हेतवो युक्तपोषेणान्तिर्वृद्धी नित्यार्थः प्रसूपेति त
तीयाया अर्पऽलूकपुष्पतिपुष्पातितादृशेन बोधेन रंजयति अचेतनो मूढः स न किंचन तत्वं लभत इत्यतैरेणात्वयः निरधिष्ठानकध्वना संभवात् शून्यवादेऽपि
तं हेय इति भावः ३

मो०
१९६

एवंतैरात्मवाददूषयित्वातोच्छेदवादलोकापतमंतदूषयतिषेषामिति। येषांलोकापतानांएकांतभावेनदृढत्वेनस्वभावादेवक्षीरादिकदध्यादेः कारणांनतुई
शादृष्टानुग्रहादृष्टादिसत्प्रमाणभावात्प्रत्यक्षेणचतेषामदृष्टत्वादितिमतंतेकिंनरांमुंजंएत्वासंशोधतदंतर्गतांप्रागदृष्टामिषीकामपिकिंवानलभंते।
इतिकाकादृष्टिविरुद्धवादित्वंतेषामुक्तं। तत्रशब्दोऽप्येभिन्नक्रमश्च। तच्चदर्शितमात्रेणवस्वभावोतिरेचतुंशकः मुंजांतस्थेपीकापात्रप्यसत्त्वा
पत्तेः श्रुतिश्चमुंजैपीकादृष्टांतैवदेहादन्यमात्मानमाहंतस्वाशरीरात्प्रवृहेमुंजादिवदृषीकांवेप्येगोति। श्रुत्यात्तरागमपीगांवेतिपाठेतेप्रवरापूर्वकं

येषांचैकांतभावेनस्वभावात्कारणमतं एत्वात्तरामिषीकांवातेलभंतेनकिंचन ४ येचैनंपक्षमात्रि
त्यतिवर्त्तित्यल्पमेधसः स्वभावेकारणांसात्वानश्रेयःप्राप्नुवंति ५ स्वभावोहिबिनाशापमोहकर्मसि
नोभवः निरुक्तमेतपोरेतस्वभावपरिभावयोः ६

किंचित्तत्वंनलभंतेऽपितुस्वयमेवानुपासिताचार्यादित्यंकल्पयंतीत्यर्थः ४ स्वभावादेवअन्येजगन्नांतिः स्वभावादेवचदेहापुनर्जितिरितिपक्षद्व
यमप्यनर्थकमित्याहपेचेति ५ तदेवदूषयतिस्वभावाद्वाहीतिमोहकर्ममोहकार्येयमनस्तद्वदः सदैवतिसाकल्पितइत्यर्थः स्वसैवभावः स
त्ताकारणमितिगकभक्षःपरितः स्वस्यइतरेषांचभावःकारणमित्यन्यःएतयोः स्वभावयोर्निरुक्तंनिर्वचनंतत्वंएतत्तद्वक्ष्यमाणंशृणुइतिशेषः ६

राम०
१९६

स्वभावादेव क्षीरदधिनायेन सर्वे तत्तौ कृष्णादियन्त्रः प्रज्ञाकौशलं चानर्थकं सादिताह कृष्णादीत्यादिना ७ गदानां रोगाणां अगदस्य औषधस्य अनुष्ठिताः प्रयोजिताः =
तुल्यलक्षणाः प्रज्ञाविकादेः पर्यायिकभाजः ८ भूतानां परं रूपं विदाता अचरं मायातद्वभयं सानेन धीवतैव वाधावाधरूपया उपलभ्यते। सायते। विषयाधीवत्याप

कृष्णादीनीह कर्माणि सस्य संहरणानि च प्रज्ञावन्दिः प्रकृतानि यानां सनाहाराणि च ७ आक्रोधानां गृहाणां च गदा
नामगदस्य च प्रज्ञावन्तः प्रयोक्तारो सानवन्दिः तृचिताः = प्रज्ञासंयोजयन्त्यर्थः प्रज्ञाश्रेयोविगच्छति राजानो भुञ्जते राज्यं प्र
ज्ञया तुल्यलक्षणाः ८ परावरं तु भूतानां सानेनैवोपलभ्यते विषयातातस्य सानो विद्यैवेह परागतिः १० भूतानां जन्मस
र्वेषां विविधानां चतुर्विधं जरायुजं जडोन्दिज्जस्वेदजं चोपलक्षयेत् ११ स्यादरेभ्यो विशिष्टानि जंगमान्युपधारयेत् उप
पन्नं हि पञ्चैषा विशिष्यत विशेष्यया १२ आहुर्वै बहुपादानि जंगमानि द्वयानि तु बहुपादो विशिष्टानि द्विपदानि बहुपादपि १३

गगतिर्लयस्थानं १० सर्वेषां मयौ सृष्टिप्रलयावृत्ता व्यावहारिकौता वाहविद्वत्प्रशंसार्थं भूतानां मिति जरायुजं मनुष्यपञ्चादि अंजं पक्षि सर्पादि उन्दि
ज्जरावनस्पत्यादि सैदजं एकालिक्षादि ११ यत्प्रस्मात् विशेष्य विशेष्यं कृत्वा या चेष्टा सा विशिष्यत विशिष्टं कुर्यात् दक्षादीनां पूर्वोक्तरीत्या दर्शनादिम
तेपि प्रत्यक्षेण दर्शनादिमंतो जंगमानास्तः श्रेया इत्यर्थः १३

मो०

१००

पार्ष्वानि पृथ्वी चराणि मानुषाणि इतराणि रेवराणि १४ उत्तमाति तिरोतुं मध्यमेषु वा वांतरा रतन्माह मध्यमानीत्यादिना आत्मज्ञातिविशिष्टानीति

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्ष्वानीतराणि च पार्ष्वानि विशिष्टानि तानि ह्यन्तानि भुजोते १४ पार्ष्वानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमा
नितु मध्यमानि विशिष्टानि ज्ञातिधर्मोपधारणात् १५ मध्यमानि द्वयान्याहुर्मध्यमानीतराणि च धर्मज्ञातिविशिष्टानि कार्याकार्योपधारणा
त् १६ धर्मज्ञातिद्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च वेदज्ञानिविशिष्टानि वेदोद्येषु प्रतिष्ठितः १७ वेदज्ञानिद्वयान्याहुः प्रवक्तृराणीतराणि
च प्रवक्तृराणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् १८ विज्ञायते हि ये वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः सधर्मानि रित्वा वेदाः प्रवक्तृभ्या
वितिः सूताः १९ प्रवक्तृराणि द्वयान्याहुस्तानीतराणि च आत्मज्ञातिविशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् २० धर्मद्वयं हि यो
वेदसधर्मश्चः समर्पयितुं सत्तागी सत्पसंकल्पः सत्पः शुचिरपेक्षरः २१ ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठितं देवा ब्राह्मणो विदुः शब्दब्रह्मराणि
व्यातेपरे च कृतनिश्चयं २२ अंतस्थं च वहिस्थं च साधिपसाधिदैवतं ज्ञानान्विता हि पश्यन्ति ते देवास्ता तं तद्विज्ञाः २३ तेषु
विश्वमिदं भूतं सर्वं च जगदाहितं तेषां माहात्म्यभावसमदर्शनास्ति किंचन २४

न २० धर्मद्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं २१ तत्रापि ब्रह्मज्ञाने प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्य ननु प्रवृत्तिधर्मो शब्दब्रह्मराणि वेदशास्त्रे २२ अंतस्थं परवित्तस्थं वहि
स्थं च वहितादिज्ञानान्विताः द्विज्ञाः देवाश्चान्येनाम ब्राह्मणा असुराश्चेत्यर्थः २४

शम०

१००

२५ त्रिषष्टितमः ॥ आत्मज्ञानं विना कर्मपि कृतमंतवदेव भवति यो वा एतदक्षणां विदित्वाऽस्मिन् लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि वहति वर्षसहस्राण्यंतवदेव
संभवतीति श्रुतेः अत आत्मानं जिज्ञास्यं ज्ञात्वा तत्राप्यर्थं कर्माणि कुर्वीत विविदिष्येति यज्ञेनेत्यादि श्रुतेरित्याह एषेति वृत्तिर्वर्त्तनं पूर्वतरेणित्या एषेति त्यो महिमा
ब्राह्मणस्येति श्रुतेः १ तत्र कर्मणि संशयश्चेत्तर्हि कर्म कृतं सति ह्येव भवति संशयस्वरूपं विदुरेति किंत्विति किं कर्म स्वभावो नित्यमेव उत ज्ञानं ज्ञानजन
कत्वेन कर्मकाम्येव तर्ह्येति चेन्न कामं स्यात्कामं चेन्न तदकरणं प्रत्यवायः स्यादिति भावः २ तत्र तस्मिन् संशये सति पुरुषं प्रति ब्रह्मोद्देशेन ज्ञानं ज्ञानजनकं

आद्यं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः चतुर्विधं सभूतस्य सर्वस्येशः स्वयं भुवः २५ शांतो मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥
याम उवाच एषा पूर्वतरे वृत्तिर्ब्रह्मणस्प विधीयते ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिद्ध्यति १ तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः
कर्मसिद्धये किंतु कर्म स्वभावो यं ज्ञानं कर्मेति का पुनः २ तत्र वेदविधिः स स्याद्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति उपपत्तुपलब्धिभ्यां वर्णा
विष्णामितश्रुत्वा ३

चेत्कर्म स्यात्तर्हि स एव वेदविधिर्नित्यविधिरपि स्यात् आत्मविविदिषा यैरपि कर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धिरस्तीति तर्ह्यः अत्र हेतुद्वयं उपपत्तेरुपलब्धेस्वेति यथा
काम्योपंदारसंग्रहः कत्वैरपि भवति न हि कामार्थमन्यास्त्री कत्वर्थमन्यास्त्री परिणयेत्युपपद्यते उपलभ्यते च संयोगादपत्कृत्या येन नित्यस्यापि सिद्धिर
त्वादेः काम्यत्वं तच्चोदाहृतं तत्कर्मणामुभयार्थत्वेन प्राधान्यवर्गा विष्णामहंत्वं च श्रुत्वा ३ ॥

मो०
२०१

स्वभाववादिनामसुपक्रांते उपसंहारिष्यन्मतांतराण्युपमस्यतिकेचिदिति। पौरुषेण हजन्मनिजन्मांतरे वाकृतं कर्म देवं ग्रहाः काल इति यावत् स्वभावः स्वरू-
पमात्रं ४ इति क्रमेणामीमांसकस्य देवस्य मृत्युवादिलोकापत्तेः स्वमतानुपपत्त्यस्यैतेषां विकल्पसमुच्चयावाहा पौरुषेण देवं च कर्म दृष्टादृष्टयत्नः स्वभावम-
नुसृत्य कर्मकालौ फलदावित्यर्थः अविवेकं समुच्चयं पृथक् भूतं एकमेव प्रधानं न त्वितरवित्यर्थः ५ आर्हतमत आह रतदिति। तैर्हि स्यादस्ति। स्या-
न्नास्ति। स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति सप्तांगीनयः सर्वत्र योज्यते। अतएतदेवमि-

२०१

पौरुषकारणं केचिदाहुः कर्मसुमानवाः देवमेकं प्रशंसन्ति स्वभावमपरेजनाः ४ पौरुषं कर्म देवं च कालदस्ति स्वभाव-
तः त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ५ एतदेवं च तैवं च न चोभेनानुमेतया कर्मस्य विषयं ब्रूयुः सत्वस्याः सम-
दर्शिनः ६

ति स्यादस्तीत्युक्तां च। अतएतन्न एवं चनेति संबंधेन स्यान्नास्ति। स्यादवक्तव्य इति चोक्तं। न चोभे इत्यनेन स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादस्ति च नास्ति चावक्त-
व्य इति चोक्तं। नानुमे इति स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तं। कर्मस्यः आर्हताः विषयं घटादि एतदेवं अस्तीत्यादिवृत्तिरिति सं-
बंधः एतेषु पक्षेषु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् स्वभावमात्रपक्षस्तद्यः बंधोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्ति नास्तीत्यादिविकल्पग्रस्तत्वेनानव-
धारणात्मक आर्हतपक्षोपितुं ह्येवापरिशेषात् समुच्चयपक्ष एव श्रेयात् व्यवहारे। परमार्थस्तु सत्वस्याः योगिनः समदर्शिनः ब्रह्मैव कारणं त्वेन प-
श्यन्ति ६ ॥ ॥

राम
२०१

त्रेतायामिति पायानुबंधो देवात्रयैते मते संशयो भवतीत्यर्थः प्रशंताः निःसंशयाः ७ अपृथगिति वेदत्रयेऽपि भेदमपश्यंतः कामादीन् पृथक् पृथक् तपो ज्ञानं च
पासेतेत्यपि = अतो सातारमेव सौतिरिति पश्यति ६ यन्मूला ब्रह्मभूत्या तन्मूतः ब्रह्मभूतः १० किंतु ज्ञानमिति ज्ञानशब्देन विद्यावाकर्मजोऽतिशयोक्ता
आत्मनाशेवेति पृथं तत्रोक्तः स्वभाववादनिरासेन निरस्तः आद्यप्रमाणं प्रदर्शयन्मध्यमंतिरस्यति तदिति तद्वत्त्वे वेदवादेषु कर्मकांडेऽपि प्रस्तावादिदेव

त्रेतायां द्वापरे चैव कलिताश्च संशयाः तपस्विनः प्रशंताश्च सत्वस्याश्च कृते युगे ७ अपृथग्दर्शनाः सर्वे क्रकत्तामस
यत्तु पुत्र कामदेवौ पृथक् कृत्वा तपः कृतउपासेत = तयोर्धर्मसंयुक्तस्तपो नित्यः सुसंशितः तेन सर्वानवाप्नोति का
म्यान्मात्मनो मेवति ६ तपसा तद्वाप्नोति यन्मूला सृजते जगत् तन्मूतश्च ततः सर्वभूतानां भवति प्रभुः १० तदुक्तं वेद
वादेषु गहनं वेददर्शिभिः वेदांतेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ११ आरंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः सृताः
परिचारयज्ञाः मूढाश्च जपयज्ञादिजातयः १२ परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् कुर्यादत्यन्तवाक्यपत्तिं

त्रो ब्राह्मण उच्यते १३

तात्वेन उक्तं तपापि गहनं अज्ञाते मेव तत्र वेददर्शिभिरपि वेदांतेषु तु तदेव पुनर्विधैकप्राप्यं ब्रह्मव्यक्तमुक्तं कर्मयोगे भावनायात्मके योगे तत्र लक्ष्य
तो न ह्युपासनया कीर्तन्यायेन ब्रह्मभावस्य प्राप्यत्वं वक्तुं युक्तं जन्मनेन नित्यत्वापातादित्यर्थः ११ प्रमेयसिद्धयर्थं ब्रह्मणि प्रमाराभूतं वेदं सौतिः।
आरंभेत्यादिना १३

मो०
१०१

१६ स्वधर्मस्याऽऽश्रमाः विक्रीयन्ते भूतका ध्यापन क्रतुजन्तुपुण्यसमर्पणादिना १७ वर्षतिष्ठस्माति अंगानि योगांगानि पमादीनि वेदा ध्यापिनां सुष्यन्ती
त्यर्थः १८ कालनानात्वं कालो जीवस्तस्य नानात्वं कृतत्रेतादि रूपेणा तपा हि सत्कर्म पराद्भूतः शयानः पुरुषः कलिरित्युच्यते अधर्मं हातुमि
च्छन् संजिहानो ह्यपरः धर्ममनुष्ठानमुद्युक्त उन्निष्ठन् त्रेता धर्मं चिरन्तुतं भवति तपा च श्रुतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तदा परः ८

२०२

त्रेतादौ केवलं वेदा यथा वराणां श्रमास्तथा संशोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते ह्यपरे युगे १७ ह्यपरे विस्तवं योति वेदाः
कलियुगे तथा दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः किल १४ उत्सीदन्ति स्वधर्मश्चितत्राधर्मरापीडिताः गवां
भूमेश्वये चापामौषधीनां च परसाः १६ अधर्मोतिर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः विक्रीयन्ते स्वधर्मस्याः स्या
वराणि चराणि च १७ यथा सर्वाणि भूतानि दृष्टिर्भूतानि वर्षति सृजते सर्वतो गानितया वेदा युगे युगे १८
निश्चितं कालनानात्वमनादिति धने च यत् कीर्तितं यत्पुरस्तान्मे स्मृते यच्चानि च प्रजाः १९ यच्चैदं प्रभवस्या
नं भूतानां संयमो यमः स्वभावेनैव वर्तते दंदं दृष्ट्यातिभूरिशः २० ॥

निष्ठं स्त्रेता भवति कृतं संप्रवृत्ते चरन्ति तिस्रच कालोऽनादिति धनः प्रजाः स्मृतेऽन्ति चेति जीवस्य तदा यमिदं उक्तं १९ यच्चैदं कालारब्धं भूतं
नां प्रभव उत्पत्तिः स्यान्तं पाषाणं संयमः प्रलयः संयमः नियन्तां तर्फीमी यत्र वर्तते भूतानि स्वभावेन व्रत्तमाना भवन्तु विकृतं तत्तत्परा २० ॥

राम०
१०१

कालसर्वसर्गादिकोतेन ज्ञानेनामविधेव प्रतीचः । अस्य ज्ञानं जीवत्ववाधेन ब्रह्मभावप्रकाशिकान्तिन्यात्मन्यतिशय आत्मोद्येदोवेति अध्यापद्वयेन स्पष्टी-
ते ११ चतुःषष्टितमः ॥ एवं ज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽनाधेयातिशयत्वमुक्तेः तच्च न कर्त्तव्यमापक्षे उद्येदपक्षे वा युज्यते तः परिशेषात् असंगात्म

सर्गः कालोद्धतिर्वहः कर्त्तृकार्यीक्रियाफलं एतत्ते कपितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ११ शान्तो मोक्षधर्मेषु युक्तानुप्र-
भीष्य उवाच इत्युक्तेऽभिप्रशस्यैतत्परमं धर्मं श्रुत्वा मनो मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे १ शुक उवाच प्रज्ञावान्
श्रोत्रियोपज्ञाकृतप्रज्ञो न स पुरुषः अनागतमेतैति हं कथं ब्रह्माधिगच्छति १ तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वयोगेन मेधया सां-
ख्ये वा यदि वा योग एतत्पृष्टो वदस्व मे ३ मनसश्चेंद्रियाणां च यथैकाग्रमवाप्नोते येनोपायेन पुरुषं सत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि
३ व्यास उवाच नात्यत्र विद्यातपसोर्नात्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नात्यत्र सर्वसंन्यागात् सिद्धिं विंदति कश्चन ४ ॥ ॥ ॥

वादिनोऽसौ योगो देवव्यवतिष्ठतः ~~इति तपोरेव विभागार्थमध्यापद्वयमारभ्यते इत्युक्त इत्यादि~~ इति तपोरेव विभागार्थमध्यापद्वयमारभ्यते इत्युक्त इत्यादि १ अनागतं प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यामज्ञातं अनैतिह्यं सूपाहवनीयादिवदलौकिकमपि इदमित्यमिति वेदेनापि निर्दिश्यं १ यथापत्यकारकमेकाग्रं ३ विद्यादिपदैः क्रमेणाश्रमच-
तुष्टयधर्मा उक्ताः ४

मो०
१०३

स्वयंभुवश्चरस्यमहाभूतानि सर्वसृष्टिः तानि च प्राणमद्भुमे जीवसंघे शरीरपुशरीरभिमानि पुमृज्जीवेषु भूपिष्टं निविष्टानि ते रात्मत्वेन गृहीतानि तर्पः पृथक् सिद्धि
रिति पाठे भौतिकस्यैः पृथगेव भूतस्यैः ततः प्राचीनादिति स एवार्थः ५ रेव पुनासादिरेषु ६ योगमते आत्मा भौक्तैव न कर्ता सांख्यमते तु भोक्ता नापि कर्ते
ति तत्राद्यं दूषयति उत्तरस्यैव सिद्धांतं त्वं सापयितुं क्रोतेति क्रोते पादं द्रियो वले पाणी द्रियो विस्मृश कौतत प्रयोक्तारौ तिष्ठतः भटाद्वराजकी परपशकटादौ तत्र य
था भटागतं जपराजयादिरपगतं द्वा सवद्यादि च राजा आत्मन्यभिमानादधारे पयति तद्वत् चिदात्मा देवं तं द्रियगतं भोक्तृत्वं जन्तादिकं अविद्यया सस्मि

२०३

महाभूतानि सर्वाणि पृथक् सिद्धिः स्वयंभुवः भूपिष्टं प्राणमद्भुमे निविष्टानि शरीरेषु ५ भूमेर्देहो जलात्तेन हो ज्योति
षश्चक्षुषींस्मते प्राणापानाश्चैवावायुः रेव चाकाशं शरीरां ६ क्रोते विस्मृत्वं लेशकः कौष्टे ग्निर्भोक्तुमिच्छसि क
र्तार्योः प्रदिशः श्रोत्रं जिह्वा पां वाक् स्वरस्वती ७ ॥

नोरोपयति अहं भोगी अहं खं जइति यथा च पूराजपो न भूते तदभिमानाभावात् एवं भोगोपि विस्वादेनास्ति आत्मनि त्वविधेयैव तन्दा नमिति सि
द्धमात्मनोः कर्तृत्वभोक्तृत्वं चानन्वात्मैव कर्ता भोक्ता चारु किं तं तदुभिर्विस्वादिभिरिति चेन्न अतिर्भोक्षापत्तेः स्वाभाविकस्य कर्तृत्वादेव द्वौ
स्मवदाश्रयनाशमंतोराणां योगाच्च कर्तार्योः स्यात् श्रोत्रं जिह्वा पां वाक् स्वरस्वती देवताः जिह्वा स्यान्वाग्निं द्रियं सरस्वती देवता एतच्चात्मैवामपि स्यान्वादी
ना सुपलक्षणां ७ ॥

राम०
१०३

दर्शयन्ति तानि दर्शनीयानि कर्तारि कृतानि च तानि द्रियारिणे चेति समासः विभक्तिलोपः आर्षः आहारः शब्दादिग्रहः ८ इन्द्रियेभ्य एव इन्द्रियार्थान् कृ-
मन्ति गवत्पृथग्भूतान् विधातुं ९ मनः कर्तृपंतासारथिः भूतात्मा बुध्नुपाधिजीवः १० एषां शब्दादीनां ईश्वरं उत्पत्तिस्मिन्नित्यपेक्षतुः नियमे संहारे विस-

कर्तृत्वकक्षुषीजिह्वा नासिका चैव पंचमी दर्शनीयं द्रियोक्ता निद्वाराणां हारमिद्वये ८ शब्दस्पर्शस्त्वया
रूपं रसो गंधश्च पंचमः इन्द्रियार्थान् पृथग्विधादिन्द्रियेभ्यः स्तुतिर्यदा ९ इन्द्रियारिणो मनोयुक्ते वश्यान्ते ववा
जिनः मनश्चापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः १० इन्द्रियारिणो तेषां सर्वेषां मीश्वरमनः नियमे ववि-
मोचि भूतात्मानं सत्तया ११ इन्द्रियारिणो द्रियार्थश्च स्वभावश्चेतना मनः प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं
देहेषु देहिनां १२

मिस्रौ ११ इन्द्रियार्थः घटादयः स्वभावः शीतोष्मादिर्विमः चेतनाधीवृत्तिः देहेषु हृदयगुहायो मेव वृत्तिस्वप्न इव कर्मादेयेतत एवाविर्भवतीत्यर्थः १२

मो०
१०४

ननु देहस्यापीन्द्रियार्थत्वात् देहांतातिबुद्धौ स्थितिः स्वसंयोगे ह्यस्याप्यनुसरतीत्याह सत्वस्य बुद्धेः अयोपः प्रागुक्तो देहस्योपि नास्ति स्वप्रदेहवत्तस्यापि
प्रतिभानमात्रत्वात् कस्तर्हि सत्वस्याश्रयः किंच तत्स्वरूपमत आह शृणादिति त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेव स्वविकारस्य वाच्यं भागविकारिणामधेय
मिति श्रुतेः ॥ शब्दमात्रस्वरूपस्य सत्वस्याश्रय इत्यर्थः ननु चेतना सत्वस्याश्रयः स्वरूपं वा असंगत्वादधिकारत्वाच्चाननुगुणाः बुद्धेरेव धर्माः सन्तु तस्या
च सत्त्विको यं राजसोपमिति तेषां तदुपाधिके पुरुषे च पदेशो मुज्यत इत्याशंकाह सत्त्वं हीति तेजःवासनात्वं सृजति ननु गुणान् अनादिवासना

२०५
आश्रयो नास्ति सत्वस्य गुणाः शब्देन चेतना सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वैक्यं च न १३ एवं सप्तदशं देहे
वृत्तं षोडशभिर्गुणैः मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि १४ न ह्यपंचक्षुषादृश्येन च सर्वैरपीन्द्रियैः मन
सा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते १५ अशब्दस्पर्शरूपतदसंगंधमवयवं अशरीरं शरीरेषु तिरोक्षितं तिरोद्रियं
१६ अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं यो नु पश्यति संप्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे १७ ॥ ॥

हिसत्वस्काराणां सा च त्रिगुणात्मिकेति न सत्वकार्यत्वं गुणानां घटने सत्त्विकोपमित्यादि र्भ्यपदेशरूपं परंपरयापि मुज्यत इति भावः १३ सप्तदशं
चिदात्मानं षोडशभिः पंचेन्द्रियाणि पंचेन्द्रियार्थाः स्वभावे दपश्यन् घटते मनीषी मनोतिग्रहशीलः आत्मनि बुद्धौ १४ अशरीरं स्थूलसूक्ष्मका
रणाशरीररहितं मर्त्येषु मरणाधर्मवेत्सु १५ अनुपश्यति गुरुवे दवाक्यमनुब्रह्मभूयसे निर्विशेषब्रह्मभावाय १७ ॥ ॥ ॥

मो०
१०४

अभिजनः शिष्यकुलादिः समं ब्रह्मैव पश्यंति ते समदर्शिनः १८ एतदेव प्रसिद्धिविधया आह सहीति। क्रवेषु स्यावरेषु १९ योगफलमाह सर्वभूतेषु। संप्र
ज्ञाते सोपाधिकावस्थायां सर्वभूतेषु आत्मानं मनुस्मृतं पश्यति अहमेवेदं सर्वं स्मीत्यनुभवतीत्यर्थः आत्मनि तिष्ठते असंप्रज्ञातावस्थायां सर्वभूतान् आत्मन्येव
विलीनानि पश्यति। तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः तथा च द्विविधो ब्रह्मभाव उक्तो भवति स चोक्तः सोपाधि निर्मुखाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविद्व्यते सोपाधिकः स्यात्

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मरोगविहस्तिति श्रुतिर्चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः १८ सहिसर्वेषु भूतेषु जंगमेषु
क्रवेषु च वसते को महानात्मा येन सर्वमिदं ततं १९ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मेति यदा पश्यति भूतात्मा ब्र
ह्म संपद्यते तदा २० यावानात्मानि वेदात्मातावानात्मा परात्मनि य एवं स ततं वेदो मृतत्वाय कल्पते २१ ॥ ॥

वर्त्मानि रूपारयो नुपाधिक इति १० वेदस्य आत्मा शब्दः स आत्मनि स्वस्वरूपे यावान् देशातः कालतश्च यावत्प्रमाणो स्तितावान् आत्मा जीवः सर्वे
पाधिवो विषय आत्मेत्यर्थः स च परात्मनि अधिष्ठाने स्वस्वरूपे तथा च श्रुतिः यावद्ब्रह्म विहितं तावती चागिति विहितं विविधाकारेण स्थितं २१ ॥

मो०
२०५

सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यक्षस्य विभोः आकाशतुल्यस्य परिच्छेदाभिमातितो मेव देवपानः पितृपाणोऽन्यो वा मागेति। अतस्तस्य मार्गे चैषणीये
वा अपि मुखंति देवापीतपेणः संधिर्विहितक्रियया संवेधश्च। अपदस्य मार्गे रहितस्य पदैषिणः ब्रह्मभूषोः तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रै
व समवती यंते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति। अत्रैव स्वात्मन्येव समवती यंते एकीभावेन लीयंते अस्मपरिदुर्गुरिमाः षोडशकलाः पुरुषा यणाः पुरुषं प्राप्या संग्रहे

205

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च देवापि मार्गे मुखंति अपदस्य पदैषिणः ११ शकुंतानामिवाकाशे स्यान्नामि वचोदके
यथा गतिर्न दृश्येत तया ज्ञानविदां गतिः १२ कालः पचति भूतानि सर्वाणि पचति नात्मनि यस्मिंस्तु पचते कालः तं वेद हन क
श्चन १३ तत्तदूर्ध्वं नतिर्पक्षना धोन च पुनः पुनः न मध्ये प्रतिगच्छति नैव किंचित्कुतश्चन १४ सर्वतस्पा इमे लोको वा
ह्येतेषां न किंचन पद्यजस्त्रं समागच्छेद्यथा वाणा गुराच्युतः १५ ॥ ॥ ॥ ॥

तीति प्रातःतराच्च विदुषेव प्राणमनः प्रभृतीनां कलानां प्रलयो ध्यावसेयः ११ सतदेव दृष्टं तेन स पति शकुंतानामिति ज्ञानविदां ब्रह्मविदां १२ काल उक्त
स्यो जीवः पचति जयति। पचते जीर्यते। यस्मिन् तं परमात्मा च १३ तत्तत्तु स्व रूपं प्रतिगच्छति विषयीकरोति। एतेन देशविशेषप्राप्तिर्भूतिरिति पक्षः परास्तः
१४ अंतस्थाः मुक्तस्वरूपां तर्गताः स्यां लोकानां मध्ये वा किंचित्स्थानं नास्ति यद्वति प्राप्यं स्यात् १५

गम०
२०५

अंतर्मेनिधिं अनंतत्वात् २७ कारणास्येयं स्वरूपमाह तस्मादिति सादृष्ट्या २८ कालः पचतीत्यादिभिः षडभिः श्लोकेः ब्रह्मणः प्रत्यगात्मत्वात् अ
विषयत्वात् सर्वलोकाश्रयत्वात् अनंतत्वात् सूक्ष्मत्वात् विभुत्वात् च ब्रह्मविदां देशांतरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वा प्रकाशं तरेणाप्येतदाह अक्षरमिति अक्षरं अ
विनाशि चैतन्यं अक्षरं विनाशि जडं सर्वेषु भूतेषु स्यात्वरजंगमशरीरेषु क्षरः क्षरत्वं ३० न नवदहंकारपंचतन्मात्राणि अविद्याकर्मचैतिका मस्याहं

नैवांतं कारणास्येपाधघपि स्यान्मनोजवः तस्मात्सूक्ष्मासूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरंततः २९ सर्वतः पाणि
पादंतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ३० तदेवाणोरणुतरंतं न हन्योमह
तरं तदंतः सर्वभूतानां क्ववंति पृथग्दृश्यते ३१ अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावो यमात्मनः क्षरः सर्वेषु भूते
षु दिव्यं तमक्षरं ३० नवद्वारं पुरंगत्वाहं सोऽहं नियतो वशी ईशः सर्वस्य भूतस्य स्यात्वरस्य चरस्य च ३१

कारधर्मस्य तद्गृहेणैव ग्रह इति नैवैव गतिद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारं पुरंगत्वा प्राप्य ईशोऽपि हं सोऽहं ति गच्छतीति हं सो गतिमान् भवति स ईक्षां च केक
स्मिन् च हं मुक्तांते उक्तांते भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठां तस्मातीति स प्राणमसृजेतेति परस्मिन् प्राणो पाधिकस्यैव गमनस्य प्रवरा
तानियतो अचंचलः वशी उपाधिदोषानभिभूतः ईशो नियता ३२

मो०
१०६

पुरंगत्वाहं सोभवतीत्यदिदृशोतिहानीति अजस्रपामेश्वरस्य शरीराणां शरीरांतर्गतानां नवानां पूर्वोक्तमहदादीनां संबंधिनो ये हान्यादयस्तेषां सच
येन संग्रहेण हंसत्वं आह पारदर्शिनस्तत्त्वविदः हानिगतिः आह गतावित्यस्य भागः दुःखित्वादिकं विकल्पमनुष्णं येषु संहक्षोयमि
तिविविधकल्पनावहंसत्वं मित्युपलक्षणं भागादेशेऽपि ३२ एवं आत्मनः क्षरक्षरयोस्तत्त्वमक्षरस्य क्षरद्वारकंगत्यादिकं चेत्पुत्कातत्वमसि

हानिभंगविकल्पानां नवानां संचयेन च शरीराणामजस्राहंसत्वं पारदर्शिनः ३२ हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं
पञ्चदक्षरं तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहानि प्राणजन्तनी ३३ शोतां मोक्षधर्मेषु मुक्तानुग्रहे ॥ व्यास उवाच पृथक्
स्तवसत्पुत्रयथावदिह तत्त्वतः सारव्यज्ञानेन संयुक्तं पदेतत्कीर्तितं तथा १ ॥ ॥

वाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरं विदुषोऽप्याध्यामावाङ्मयमोवमाह हंसेति हंसपदेनोक्तं पदक्षरं जीवारयंतं कूटस्थमैवाक्षरं नतु अन्यत् कूटस्थं
मक्षरं अन्यत् हंसस्य मक्षरमिति भेदास्मा अपमात्मा अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशेतेन ततंतस्माद्देतोः विद्वानहंसः अक्षरं कूटस्थमात्मानं प्राप्य प्राणीत्वात्मादि
साधनेऽपार्थिजन्तवज्जहानि जन्तुहेतोर्विद्यापानाशात् ३३ पंचपष्ठितमः ॥ ॥ एवमोक्तं तत्त्वमुक्ता योगिनो यत्कृतं तद्वक्तुं प्रतिजानीते पृथक् इति ॥

राम०
१०६

ननु ज्ञानदेवतु कैवल्यं नान्यः पन्थाविधतेः यतो येति श्रुतेः सांख्ये दस्यो मोक्षमार्गेति स्मिन्निति स्वातंत्र्येण योगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्ययोगमते ज्ञानशब्दार्थमाह एकत्वमिति च
यदि ह्यतिद्वारं इंद्रियाणि दुःखादि ह्यतिद्वारं मनः तेषामेकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिह्यतिनिरोध इति यावत् एतदेव ज्ञानं अनुत्तमं अष्टमित्यर्थः नान्यदहं ब्रह्मास्मी
ति धी ह्यतिरूपं तथा च श्रुतिः तावन्मनो निरोद्धयं हृदि यावत् क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो न्यग्रं प्रविशति १ वेदव्यंगुलसुरवा दवंगंतं च आचार्यवान्पुरु

योगकृत्यं तु ते ह्यस्तं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु एकत्वं बुद्धिमतसोरिंद्रियाणां च सर्वशः १ आत्मनो व्यापिनस्तातज्ञानमेतद
नुत्तमं तदेतदुपशान्तेन दानेनाध्यात्मशीलिना ३ आत्मारामेणावुद्धेन बोद्धव्यं मुचिकर्मणा योगलोषात्समुच्छिद्यपंचपात्क
वयोविदुः ४ कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पंचमं क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ५ ॥ ॥ ॥

यो वेदेति श्रुतेः तेन सुषुप्ते घटदुःखादि ह्यभावेन ज्ञानत्वं प्रसक्तं तन्निरस्तं आनंदमुक्ते चेतोमुखः प्राप्त इति श्रुतेः तत्रापि निद्रास्यायाधी ह्यनेः सत्त्वात् प्राप्तः उपशान्ते
तो जितचित्तः दानं जितवाह्येन्द्रियः अध्यात्मशीलो ध्याननिष्ठः आत्माराम आत्मनिरतिमाना बुद्धः सातशास्त्रतत्त्वः मुचिकर्मयमनियमादीन् ३ समुच्छिद्य बोद्धव्य
मिति पूर्वगान्वयः ४ सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवने परिशीलने अर्पितो तेन ५ ॥ ॥ ॥

मो०
१०७

धृत्वा धैर्यं शिष्टोदरं यमि चारुदिभ्यः पाणिपादं कंठकादिभ्यः चक्षुः श्रोत्रे सामिलाषपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनोवाचं हृद्भादिभ्यः कर्मणायसादिना ६ एतदे
वाह्यप्रमादादिति दंभं लोभं मूलं ७ उशती कामप्रधानां विदग्धो रित्यर्थः मनोनुदां मनोभंगकरी = ननु ब्रह्मसातो देवमुक्तिरिति मसिद्धं नतु धीनिरोधमात्रादित्या
शक्यब्रह्मशब्दार्थमाहाव्रहेति। शुक्रं बीजधृतं प्रधानं तेजोमयं प्रकाशात्मकं सत्त्वगुणप्रधानं महत्तत्त्वाख्यं तदेव ब्रह्म नतो न्यतः पश्य शुक्रस्पर्शः सारः भवस्य

२०७

सत्त्वसंसेवनाद्दीर्घे निद्रा मुखे तुमहीति धृत्वा शिष्टोदरं क्षेत्वा पाणिपादं च चक्षुषा ६ चक्षुः श्रोत्रे च मनोवाचं च
कर्मणा अप्रमादान्दयं जहादंभं प्राप्नोति सेवनात् ७ एवमेता न्योगदोषान् जयेन्नि त्तमतेन्द्रितः अग्निं च ब्राह्मणं च
चैद्देवताः प्रणामेन च वर्जयेद्दुशती वाचं हिंसा युक्तां मनोनुदो = ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्यासर्वविदं सः एतस्य भूतं भूत
स्पृष्टं स्पावर्जं गतं ६ ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीं सं वंक्षमा शौचमाचारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः १०
एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति सिध्यति चास्य सर्वाणि विज्ञाने च प्रवर्तते ११ ११ ११ ॥

ॐ

जन्मवतः एतस्य दृष्टं ईक्ष्णं एतेन मे देवसो मे दमश्नन् आसीत् तदेक्षतवह्नः स्यां प्रजापेयेति मे तदा त्पमिदं सर्वमिति तस्याः श्रुतेरर्थः प्रधानं एकमेव सत् सत्त्वं
द्रेकादीक्षांगकर्तृत्वेन महत्तत्त्वात्मकं भूत्वा ईक्ष्णं द्वागसर्वमिदं कर्तुं गतमिति दर्शितः ६ अस्य ध्यानेनाध्ययनादिना च सत्त्वात्कर्षमिति पापनाशः सर्वकामा
वाप्तिस्तत्त्वज्ञानेन च ज्ञायत इत्याह द्वाभ्यां ध्यानमिति ११

राम०
१०७

समः रागद्वेषस्त्यः लब्धेति पदद्वयलाभसंतुष्टद्वयार्थः तेजस्वी सत्ववान् ब्रह्मणो महत्तत्त्वस्य पदं लयस्यानं प्रकृतिं निनीषेत् वशीकर्तुमिच्छेत् १२ एकान्यविषये
भ्यतिरोधं कृत्वा आत्मनि बुद्धौ मनो धारयेत् संकल्पात्मकं मनो निरुद्धादित्यर्थः १३ इंद्रियाणां भतिरोधे दोषमाह जंतो रिति प्रज्ञाशास्त्रज्ञा बुद्धिः सवते विषयप्राव
णपक्षी यतो दत्ते श्वर्मकोशस्य १४ मन इति इंद्रियाणां निग्रहो मनो निग्रह पूर्वकं सवेत्यर्थः कुंभीनं जालदं शक्षयं मीनं १५ तत इति संकल्पागणवमनत्रा

समः सर्वेषु भूतेषु लब्ध्वा लब्धेन वर्तयन् धृतपाप्मा तु तेजस्वी लब्ध्वा ह्येतेन्द्रियः कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद् ब्रह्मणः पदं १२
मनसश्चेंद्रियाणां च कृत्वाैकाग्र्यं समाहितः पूर्वगत्रापरांश्च धारयेन्मनत्रात्मनि १३ जंतोः पंचेंद्रियस्यास्य पदे कश्चिद्रिमिंद्रि
यं ततोऽस्य सवते प्रज्ञादत्ते पादादिवोदकं १४ मनस्तु पूर्वमादद्यात् कुंभीनमिव मत्स्यहा ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वा घ्राणं
च योगावित् १५ तत एतां नि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः तथैवापो ह्यसं कल्पात्मनो ह्यात्मनि धारयेत् १६ पंचेंद्रियाणि
संघाय मनसि स्थापयेद्यतिः यदैतान् भवतिष्ठंति मनः पृष्ठान् न्यात्मानि १७

त्मनि बुद्धौ धारणां नाम १६ संघायधेयवस्तुनः अमि संधानं कृत्वा न तत्समाविवर्तमो यस्तत्वेन मनसि स्थापयेत् आत्मनि बुद्धौ प्रसीदंति संकल्पजं काल
ष्यं तज्जंति तत्र हेतुः संस्थापनां प्राप्पवद्भ्योऽस्य वत्स रूपनाशानुविनाशे वदं इंद्रियाणां कालुष्यमित्यर्थः ब्रह्म महत्तत्त्वं १७ ॥ ॥ ॥

पृ०
१०८

निर्विषयवेदनमस्मीत्येतावत्प्रत्ययमात्रं स एव ब्रह्मप्रकाशो योगानां सत्त्वपुरुषान्प्राप्यतिः शुद्धत्वं पदार्थः आत्मनि सक्षमबुद्धौ अस्मितामात्रायां १८ सर्वोऽ
हंकारादिर्विकारस्तत्र महत्मात्मनि। स च महानात्मा कारणत्वेन व्यापकत्वादेव सर्वत्रैतत्पर्यः १९ परिमितेष्वगमासमात्रांतथा च श्रुतिः षड्भिर्मसैस्तत्प्राप्यति तत्पुक्तस्यो
गिनः आप्तदः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते इति। संशितव्रतः सम्यक्कृती क्षा निपमः रागादिद्वेदकत्वमिह शितत्वं अक्षरं अस्मिता निर्मुक्तं शुद्धात्मस्वरूपं तेन सात्त्विकं

प्रसीदन्ति च संस्थापत दात्र ह्यप्रकाशते विधुम इव दीपार्चिरादि त्व इव दीप्तिमान् १८ वैद्युतो गतिरिवाकाशे दृश्यते तस्मात्पा
त्मनि सर्वस्तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते १९ तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणान् ये मनीषिणः क्षुतिमन्तो महाप्राज्ञाः
सर्वभूतहिते रताः २० एवं परिमितं कालमाचरं घंसितव्रतः आसीत् नो हिरहस्ये को गच्छेदक्षरसाम्पत्तां २१ प्रमोहो भ्रमश्च
वर्त्ते प्राणप्रवणदर्शने अन्दूतानिरसस्पर्शशीतोष्णमारुताल्लुतिः २२ प्रतिभासुपसर्गाश्चाप्युपसंगृह्ययोगतः तांस्तत्त्व
विदना ह्यत्र आत्मन्येव निवर्त्तयेत् २३

तां समतां लक्षणभेदाभावां स्वार्थेषु ११ योगविघ्नानाह प्रमोह इति प्रमोहो लयः क्षमः विक्षेपः आवर्तः उभयास्पर्शकषायः घ्राणोतिदिव्यगंधदिग्रहांच
मारुताकृतिरिति शीघ्रगतिरदर्शनसिद्धिराकाशगमनं चैतुक्तं १२ प्रतिभांसकुलशास्त्रार्थभानां उपसर्गः दिव्यांगतासंगदयः तांश्च उपसंगस्य योग
वलेन लब्ध्वा अनादस्य च आत्मनि बुद्धावेव निवर्त्तयेत् संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषां तत्रैव संहारस्य युक्तत्वात् १३ ॥ ॥ ॥ ॥

२०६

त्रैकाल्ये प्रातः पूर्वरात्रेऽपररात्रे वा चैत्ये बहुमलतरो दक्षायेषु वक्ष्यपुरतः १४ कोष्ठे हृदयपुंडरीके रकाग्रं यथा स्नात्त पातितं वस्त्रं भांडं धनाद्युपकरणानि तन्मनाः
भांडमिव नित्यमनानित्यं चिंतयेत् १५ येनोपायेन सर्वे क्लेशा यथा कालेन न व्यक्ता लब्धेन न अव्यक्ता लब्धेन न वा १७ नाभिस्वेज्यं परिगृह्णीयात् परिग्रहो हि दुःखापेक्षुक्तेः १८

कुपतिरिचयं योगे त्रैकाल्ये निपतो मुनिः गिरिभ्रं गतपा चैत्ये दक्षायेषु च योजयेत् १४ संनिपत्येन्द्रियग्रामं काष्ठे भांडेन
नाड्यै रकाग्रं चिंतयेन्नित्यं योगान्नाद्विजयेन मनः १५ येनोपायेन शक्यं संनिपत्यं तु चलं मनः तं च मुक्तौ निषेवेत न चैव विचलेत्
तः १६ शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतापतनानि च शून्या गाराणि चैकाग्र्येति वा सार्धमुपक्रमेत् १७ नाभिस्वेज्यं त्रं वा चाक
र्मणामनसापि वा उपेक्षको यथाहारे लब्ध्वा लब्धे समो भवेत् १८ यश्चैनमभिनंदेत् यश्चैनमपवादयेत् समस्तपोश्च
पुन्यो न्नीभिर्ध्यायेद्युभाभ्यां १९ न प्रहृष्येत् लाभेषु नालाभेषु च चिंतयेत् समः सर्वेषु भूतेषु स धर्मात्मा तस्मिन् ३० ए
वं स्वस्यात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः परमासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ३१ वेदनार्त्ताः प्रजादृष्ट्वा समलोका
श्मकांचनः एतस्मिन् विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ३२

अपवादयेत् निंदेत् सार्धेण च १९ मातस्मिन् वा योः स धर्मात्मा धर्मात्मा असंगोऽतिकेतश्च ३० शब्दब्रह्म प्रणावः अतिवर्तते सार्धपिरोक्षीकरणेन अत्यंतं प्र
काशते ३१ प्रजाकांचनलाभापे विद्वान्निवृत्तार्जनादिमार्गे विरतो विरक्तः विरमेत् विज्ञातार्जनादिभ्यः न च मोहितो भवेत् ३२ ॥ ॥ ॥

मो०
१०६

अद्वानेवात्राधिकारीत्याहअपीतिवर्णाविरुद्धः अद्वः एतेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारत्वे केसारेयत्रैवार्थिकाएवाधिकारिणः मनोनिरोधारेययोगमार्गेति
स्त्रीमूलादयोपधिकारिण इतिगम्यते ३३ योगविद्यामुपसंहरति। अत्रमिति। इन्द्रियैर्मनोबुद्धिपुक्तैर्निश्चलैः सन्दिरूपलक्षितं यत्नामरूपातीतं स्वरू
पतदेव अजं जन्महीनं यतः पुराणं पुराणं नवं अतएव अजरं सर्वभावविकारहीनं अतः सनातनं नित्यमेकरूपं वस्तु उपलभेततद्वस्तु अगोरप्यणीयः दुर्लभं

२०९

अपिवर्णाविरुद्धस्तनारीवाधर्मकांक्षिणी तावप्येतेनमार्गेणागच्छेतां परमां गतिं ३३
अजं पुराणमजरं सनातनं यदिन्द्रियैरुपलभेतनिश्चलैः अगोरप्यणीयो महतो महत्त
रंतदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ३४

क्षमित्यर्थः महतोपिमहत्तरं अतंतमित्यर्थः तत् आत्मनावुद्ध्यामुक्तं आत्मवानजितचित्तः पश्यति। एतेनपक्षपंचावतिष्ठंतेज्ञानातिमनसासहबुद्धिश्चनवि
चेष्टितामाहुः परमां गतिं। तां योगमिति मन्तेस्त्विष्यमिन्द्रियधारणं अप्रमत्तस्तदाभवात् योगो हि प्रभवाप्ययाविति श्रुतेरप्येदं दर्शितः ३४ ॥

राम०
१०६

सांख्यविद्यामुपसंहरति। इदमिति अनुदृश्यगुरुवचनमनुशब्दतोऽपि तद्वत्तत्वात्वेदं स्वपंचपुक्तापरोक्षइमांशास्त्रप्रसिद्धांपरमेष्ठिसाम्पत्तांचतुर्मुख
समतांप्रयाति। आभूतगतिंभूतसंभवपर्यंतं ब्रह्मलोके ब्रह्मणा सह मुच्यते मनीषिणाः शुद्धचित्ताः निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानस्यैव एतत्फले अपरोक्ष
ज्ञानिनामक्षरसाम्पत्तायाः प्रागुक्तत्वात् एतेन वेदांते ज्ञानसुनिश्चिताः सन्नासयोगावतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परंतकाले परात्मात्परिमुच्यंति सर्वे

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसाम्पत्तांप्रयाति चाभूतगतिं मनीषिणाः ३५
शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥ ॥ मुक्त उवाच यदिदं वेदवचनं कुरु कर्मन्पजेति च कोदिशं विद्यया यांति कांच गच्छे
तिकर्मणा १ सतदैश्रोतुमिच्छामि तत्त्वान्प्रवृत्तं सतच्चान्योन्यैव रूपे वृत्तैः प्रतिकूलतः १ भीष्म उवाच इत्थु
क्तः प्रत्युवाच दंपराशरसुतः सुतं कर्मविद्यामया वेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ३ यांदिशं विद्यया यांति यांच गच्छे
तिकर्मणा शृणु धैर्यमनावस्य गच्छ रं हतदंतं ४

इति श्रुत्वा रयेदिशितः परंतकाले ब्रह्मणो मोक्षकाले तन्मुच्यते ३५ पदेष्वहितम् ॥ ॥ समाप्ता ब्रह्मविद्या तस्याः कर्मभिः समं समुच्चयं रवं उ यति यदिदमिति कुर्व
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषे द्यतं समा इति न कर्मणान्न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानश्चरति कर्मकरणात् त्वागविधिपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमल
भमानौ विमदृशकार्यगित्वं प्रतिपद्येतेऽतः पृथक्तिकामिति १ क्षराक्षरौ मागीविति शेषः ३ गच्छं आकाशमिवानंतं एतदेतरेतयोरेतरे ४ ॥ ॥

मो० २१० आस्तिकनास्तिकयोरिव पृच्छमानंतरतमं पपाऽस्तिकस्य क्लेशवहंतद्वदेत नमोऽर्थः ५ द्वाविति निवृत्तौ आत्मदर्शने च धर्मः सुभाषितः आत्यंतिको
धर्मः स उक्तः अयं तु परमो धर्मोपि गेतात्मदर्शनेमिति ७ षोडशात्मकः देहः प्रेत्य मत्वा पुनर्जायते उत्पद्यते विधायानि तं अव्यक्तं दैतमिन्नं जायते आवि

२/४
आस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् तस्य पक्षस्य सदृशमिदं समभवेदथ ५ द्वाविमावप्यपं पानौ पत्रवेदाः
प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ६ कर्मणा वध्यते जंतुर्विधायानुप्रमुच्यते तस्मात्कर्मन कुर्वति
यतः पारदर्शिनः ७ कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः विद्याया जायते नित्यमव्यक्तं ह्यव्ययात्मकं
८ कर्मत्वेकं प्रशंसति स्वल्पबुद्धिरातनराः तेन ते देहजालानि रमयंत उपासते ९ ये स्म बुद्धिं परं प्राप्ता धर्मनै पुराद
र्शिनः न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं न घां पिबन्ति १० कर्मणाः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ विधायान् दवा
प्नोति यत्र गत्वानशोचति ११ यत्र गत्वानाप्नोति यत्र गत्वानजायते न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वानवर्त्तते १२

मवति ८ रमयंतः रूपादीन् रंजयंतस्मद्वासनावासिताः देहशतानि प्राप्नुवन्ति ११ यत्रेति यत्र निर्विशेषे ब्रह्मणि गत्वा प्रविश्य न जायते अयमह
मस्मीति न जानात्यात्मानं तत्र हेतुः न वर्त्तते गता विशेषविज्ञानाभावात् जीवरूपवन् श्रुतिः विज्ञानवन् रवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाये
तान् देवान् विनश्यतीति १२ ॥

नवर्तित इत्यत्रापि हेतुमाह। पत्रेति पत्रयस्यामवस्थायां तद्वत्तु अवियोगिजीवेश्वरभेदेन वियोगवत्तमवति उपाध्यभावेन ब्रह्माभेदादेव नवर्तते
तेन तु स्वस्वरूपा नाशोदित्यर्थः अविनाशी वा अरेयमात्माऽनुष्ठितिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति श्रुतेः मीयंते विषयोऽनया सामात्राऽतः करणा
वृत्तिरूपा असंसर्ग इति श्रुत्यर्थः सूत्रप्रणावप्रकृतिभ्यामवस्थितं न त्ति परममव्यक्तमचलमिति। क्वं कूरस्येति तं अवाकृतमविस्मृतं। अनायासं च त्ते

पत्रतद्वत्तु परममव्यक्तमचलं क्वं अवाकृतमनायासममृतं चावियोगि च १३ द्वंद्वैर्न पत्र
वाध्यं ते मानसेन च कर्मणा समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः १४ विद्यामयो न्यः पुरुषस्ता
तकर्ममयोऽपरः विद्विचंद्रमसं दर्शे सुक्ष्मया कलया स्थितं १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दाप्यप्रत्यगात्मत्वात् अत्यक्तं अहंकारादन्यत् अमृतमिति पाठेऽपि स एवार्थः व्यक्तं अविर्भाविति रोभाववांश्चाहंकार एव ततो न्यद्वहोत्यर्थः १३ द्वंद्वैः सुखदुःखा
दिभिः मानसेन कर्मणा संकल्पेन १४ चंद्रमसं कर्ममयानां मध्ये उत्कृष्टतमं संवत्सरव्यं प्रजापतिं। उपचयापचयवतं प्रतिमासं दर्शे कला मात्रा शेषं तद्वदन्ये
षामपि कर्ममयानां मेष्वपीमित्यर्थः १५

मो०
१११

२॥

दृष्टान्ते प्रमाणमाह तदेतदिति ऋषिणा बृहदारण्यकदर्शनायाज्ञवल्क्येना सरासं वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदशकला क्रवे वास्य षोडशीकला
सरात्रिभिरेवावर्ष्यते १५ क्षीयते सोमा वासा पूरात्रिमेतया षोडशकलया सर्वमिदं प्राणमदनुप्रविश्यतः प्रातर्जापित इति दृष्टान्तमुक्त्वा यो वै स संवत्सरः प्रजा
पतिः षोडशकलः अयमेव स यो ममेवं वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पंचदशकला आत्मैवास्मि षोडशीकला स वित्तं नैवावर्ष्यते पंचक्षीयत इति दार्ष्टिकं प्रोक्तं अ
नुमीयते चा चंद्रगणौ बृहद्विद्वा सौ कर्म पूर्वको अस्मदीय बृहद्विद्वा सवदिति १६ एकादशेति वैराजं मनश्चंद्रः तत्र अस्मदीयं मनः मनसा ह्येव पश्यतीत्यादि

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रांतं तु मिवांवरे १६ एकादशविकारात्मा कला संभारं संभृतः
मूर्तिमानिति तं विद्विता त कर्मगुणात्मकं १७ देवो यः संप्रितस्तस्मिन् विंदुरिव पुष्करे क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगाति
तात्मकं १८

अतेर्नत एकादशेन्द्रियात्मकं तद्देहैराजमपि अतस्तत्र रात्रय इवात्र वित्ताख्यं कर्म विकला तासां संभारेण संभृतः मनोमयः सूत्रात्मा अस्मदादिश्च मूर्तिमान् इ
ति हेतोः तं विगुणं व्यष्टिं जीवं च कर्मगुणात्मकं त्रिगुणात्मकं कर्मफलभूतं चंद्रवत् बृहद्विद्वा सभाजं विद्वि १७ तस्मिन् जीवोपाधिभूते मनसि च देवो घातनवान्
चित्प्रकाशः तं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विजानीयात् अपमेव स यो यमेवं विदित्यनुपदोदाहृत्य अतेरुपाधिद्वयस्य एक एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः योगेन जितः निरु
द्धः आत्मा चित्तं येन तं जीवं क्षेत्रज्ञं विजानीयादिति योजना १८

राम०
१११

तमइति। तम आदिकं त्रयं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वादयः विज्ञानं यस्तं तनुत इत्यादि श्रुतेः तदात्मकं गुणत्रयमेव कर्त्रादिधर्मकं न त्वमेवेत्यर्थः जीवं
 विज्ञानं आत्मगुणोचिदाभासगुणश्चेतनं धुक्तं विद्धि आत्मानं चिदाभासं परमात्मनः गुणोऽस्ति मयि यदि मयि युक्तं विद्धि स्यात् ह्येतयोर्ज्ञं चिदचिदात्मा जीवोऽचिदंशत्वात् ननु
 ह्येवेत्यर्थः १६ अध्यापार्यमुपसंहरति सचेतनमिति चेतनया सहितं स्वयमेवेतन्नेदं जीवगुणो जीवगुणेन चेतन्येन युक्तं वदंति यतः स जीवः चेष्टते न तु देहः जीवयते चेतयते
 च देहेन तु देहस्वयमेवेतनः ततो जीवादिपरं तं वदंति यः स प्रभुवनातिर्भुव आदीति प्राकल्पयत् परमात्मा प्रत्यगात्मत्वात् ब्रह्म तन्मादि वत् क्रिया प्राप्यमिति ज्ञानकर्तृणाः

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणात्मकं जीवमात्मगुणो विद्यादात्मानं परमात्मनः १६ सचेतनं जीवगुणं वदंति
 सचेष्टते जीवयते च सर्वं ततः परं क्षेत्रविदे वदंति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त १० शान्तो मोक्षधर्मेषु शुक्लानुप्रप्ते ॥
 ॥ श्रुक उवाच ॥ क्षरात्प्रभृतियः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च बुद्धेः स्वयमिदं गीयं प्रधानं श्वात्मनः श्रुते १ ॥ ॥

ब्रह्म प्राप्नोति सप्तसमुच्चयोन घटत इत्यर्थः १० सप्तषष्ठितमः ॥ स्ववोषात्पानार्थं वृत्तमनुवदति क्षरादिति क्षराप्रधानात् यः सर्गश्चतुर्विंशतितत्वात्मकः साधारणः
 स आत्मनः ईशादिति श्रुतेः तया सगुणानि सविषयाणीन्द्रियाणामनुबुद्धेर्पतेत्यर्थः सामर्थ्येन तत्कृतः अतिसर्गः उत्कृष्टसृष्टिः तत्तत्सु रूपकतोऽसाधारणः अपेक्षं
 धकत्वेन प्रधानः श्रेष्ठः ऐशजीवी चेति द्विविधा सृष्टिस्तत्रैर्विधीमयी सृष्टिर्विधेहेतुर्न तरेण भूतमपीति प्राक् श्रुतमित्यर्थः १ ॥ ॥ ॥

मो०
२१२

सहस्रसंज्ञाचारं कालहेतुको युगात्सारिणी अनुवर्तितुं न श्यते १ कुरु कर्मसंज्ञेति श्रुत्योः एतत्तत्त्वं अविरोधं च कथं विजानीयां विषयविभागेन विविच्य
कथं विजानीयां ३ लोकवृत्तौ लोकोक्तिः तस्मात्तत्त्वमधिर्मूलकत्वेन ४ एतौ धर्मनिष्ठानेनावुद्धिं कृत्वा संस्कृत्य विमुक्तात्मा तत्तदेहः ४ तत्रमास्तकर्म

२१२

मृपएवतुलोकेस्मिन्सहस्रसंज्ञाकालहेतुको यथासंतः प्रवर्तितुं न श्यते १ वेदेवचनमुक्तं कुरु कर्मसंज्ञेति च
कथं मेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ३ लोकवृत्तौ तत्त्वज्ञात्पुतो हं गुरुशासनात् कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रष्टुं
म्यात्मानमवययं ४ व्यास उवाच यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयं एषा पूर्वतरैः सन्दिग्धीणां परमर्षिभिः ५
ब्रह्मचर्येण वै लोकान् जयंति परमर्षयः आत्मतश्च ततः श्रेयांसि न विदुः न सात्मानि ६ वने मूलफलाशी च तप्यन्सु
विपुलं तपः पुरापातनचारी च भूतानामविहिंसकः ७ विधूमे सन्तमुसलेवानमस्य प्रतिश्रेये काले प्राप्ते च न मेक्ष
कल्पते ब्रह्मभूयसे ८ निस्तुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य भुभुभु अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदासितः ९ ॥

सांज्ञानेन सहसमुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तु भविष्यतीत्याशयमाह पपेति शेषा कर्मसि बुद्धिं संस्कृत्य तयाऽत्मदर्शनमित्येवं रूपा ५ श्रेयांसि श्रेयो हेतुन पसादीन
अन्विष्यन् विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुतेः ६

२
राम०
२१२

बुद्धिं कृत्वाऽत्मानं द्रक्ष्यामीति स्वाभिप्रायं दृष्ट्वा पितृं पृच्छति यदि दामि कुरु कर्मसिजेति चेति वाक्यद्वयमपि प्रमाणं चेद्विरुद्धयोः वाक्ययोरशास्त्रत्वं अप्रमाणं चेत्सुतरमशास्त्रत्वं
अतोऽनयोः शास्त्रयोः प्रमाणसिद्धये व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ११ तत्र वाक्यं कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीति कर्मणां चित्तसंस्कारार्थवचनं पूजयन्सि

शुक उवाच यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते प्रमाणं चाप्रमाणं च विरुद्धं शास्त्रात्कृतः १० इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं त्वभयं
कथं कर्मणामविरोधेन कथं मोक्षं प्रवर्तते ११ भीष्म उवाच इत्युक्तं प्रत्युवाचेदं गंधवत्याः सुतः सुतं आबिस्तत्सूत्रं
यन्वाक्यं पुत्रस्यामिते तेजसः १२ व्यास उवाच ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थाश्च भिक्षुकः येषां कृत्वा रिणः सर्वे गच्छं
ति परमां गतिं १३ एको वाप्याश्रमानेता न्योन्येति शेषा विधिः अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते १४ चतुष्पदा
हिनिः श्रेणी ब्रह्मरोपपा प्रतिष्ठिता एतामा रुहतिः श्रेणी ब्रह्मलोके महीयते १५ आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्म चर्पति सू
यकः गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्दमर्षिको विदः १६

द्वांतेन मानयन् चतुराश्रमधमनि वगंधवत्याः योजनगंधापाः सुतो व्यास उवाच १२ ब्रह्मचारीति परमां गतिं मोक्षं तेन समुच्चितानां वाचा अश्रमधमराणां तत्तज्ज्ञा
साहेतुत्वमुक्तं १३ परत्र ब्रह्मणि विषये विधीयते शांत्योऽप्यक्रियते १४ चतुष्पदी चतुराश्रमरूपा १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२१३

कर्मातिशेषेणानिःशेषकर्मकृतेत्यर्थः १० अभुक्तवतिगुरावितिशेषः ११ अधीष्टअथापय १४ पानितिसमावृत्तः समापितब्रह्मचर्यकृत्यः १५ १५

२१३
जघन्यशापीपूर्वेस्पादुत्पापगुरुवेशमभि पञ्चशिषेणकर्तव्यंकार्यदासेनवापुनः १७ कृतमित्येवतत्सर्वकृत्वातिशे
तपार्थतः किंकारः सर्वकारे स्मात्सर्वकर्मसुकोविदः १८ कर्मातिशेषेणगुरावधेतव्यं बुधूषता दक्षिणोनपवादीस्मा
दाहूतो गुरुमाश्रयेत् १९ शुचिर्दक्षोगुरोपेतो ब्रूयादिष्टमिवांतरा चक्षुषागुरुमव्यग्रोतिरोक्षेतजितेन्द्रियः २० नाभुक्त
वतिचाश्रीयादपीतवतिनोपिवेत् नातिष्ठतितप्तासीतनामुसेप्रस्रपेतच २१ उत्तानाभ्यांचपाणिभ्यां पादावस्पन्दुस्पृ
शेत् दक्षिणांदक्षिणेतैवसव्यंसव्येनपीडयेत् २२ अभिवाद्यगुरुं ब्रूयादधीष्टभगवन्निति इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि
कृतं मया २३ ब्रह्मसूतदपिकर्तास्मि पन्दवान्वक्ष्यते पुनः इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य च यथाविधि २४ कुर्यात्कृत्वा च तत्स
र्वमारुख्येयं गुरवे पुनः पांस्तु गंधान् रसान् चापि ब्रह्मचारी न सेवते २५ सेवेत तान् समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ये केचिद्दि
क्षुरेणोक्तानि यमा ब्रह्मचारिणः २६ तान् सवनिचरे न्निसंभवे चानप्यगो गुरोः सगर्वं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथावलं २७
आश्रमादाश्रमेष्वेव शिष्यो वर्तत कर्मणा वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषोगते २८

अनपगः समीपस्थः २६ २७ २८

राम०
२१३

२६ अष्टमस्तोत्रम् ॥ ॥ क्रमप्राप्त्यगृहस्य धर्मानाह द्वितीयमिति १ कापोती उत्तरं वृत्तिं वृत्तयो जीविकाः ३ षट्पञ्चनपाजनाधयनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः कर्मप
स्य को गृहस्यः त्रिभिर्पञ्चनपाधयनदानैः ॥ अन्यो वानप्रस्थः ॥ द्वाभ्यां दानाधयनाभ्यां ब्रह्मे सन्ने प्रणवोपासौ ४ अत्र गृहस्ये ५ प्राणीद्यागादिः अप्रा

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेषु पाविधि धर्मलब्धैर्पुतोदोरैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः द्वितीयमायुषोभागं गृहमेधी भवेद्ब्रती २६
शांतौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ द्वितीयमायुषोभागं गृहमेधी गृहीवसेत् धर्मलब्धैर्पुतोदोरैरग्नीना
हृत्य सुव्रतः १ गृहस्य वृत्तपरैश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः कुम्भलधान्यः प्रपमः कुम्भधान्यस्त्वनंतरं २ अश्वस्तनो
य कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् तेषां परः परो ज्ञापान् धर्मतो धर्मजित्तमः ३ षट्कर्मविर्त्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते
द्वाभ्यामेकश्चतुर्पुस्तब्रह्मसन्ने अवस्थितः ४ गृहमेधिव्रतान् यत्र महती ह प्रचक्षते नात्मार्यपाचयेदन्नं न वपाचा
तयेत्यमून् ५ प्राणीवापदिवा प्राणी संस्कारं यजुषा हति न दिवा प्रस्वेये ज्ञातुन पूर्वा परा त्रिषु ६ न भुंजीतां तण्काले
नान्नता वा द्दयेत् स्त्रियं नास्यानम्रं न गृहे विप्रो वसेत् कश्चिद्दृष्टजितः ७ तप्या स्याति ययः पूज्या हव्य कव्यवहाः सदा
वेदविद्याव्रतास्मातां श्रोत्रिषो वेदपारगाः ८ ॥

शी अश्वत्यादिः यजुषा वेदतं मंत्रैर्गोवक्रत्वर्यमिव संस्कारमर्हति न तु भक्षणमात्रार्थं ६ अंतरा भोजनद्वयमथो ॥ स्त्रियं मैशुनापेति शेषः ७ ८ ॥

मो०
२१४

नखरैः नखैः दंभार्थेन खलोमधरसा अपविद्धं अपविनात् कं अग्निहोत्रेन तस्या एवं विधानं चंडालादीनां च भूतानां अत्र गार्हस्प्ये संविभागेऽस्ति १०
अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिभ्यः ११ विषमाभ्यो व्याति अमृतमिति १४ जामीतिः सगोत्रस्त्रीभिः १५ संवादान् अंशावर्षकलहान्

स्वधर्मजीविनो दाताः क्रियावंतस्तपस्विनः तेषां हव्यं च कव्यं चाप्पर्हणां विधीयते ६ नखरैः संप्रयातस्य स्वधर्मज्ञाय
कस्य च अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः १० संविभागेऽत्र भूतानां सर्वेषां वै शिष्ये तेषैवापचमानेभ्यः प्र
देयं गृहमेधिना ११ विषमाशी भवेन्नित्यं नित्यं वा मृतभोजनः अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समं १२ मृतशेषं तु
योऽप्रातितमाहुर्विषमाशिनं विषमं मृतशेषं तु यज्ञशेषं मया मृतं १३ स्वदारनिर्गोदांतो ह्यनसूयुर्जितो द्विपः अति
कुपुणहिताचार्यमर्तुलातिथिसंश्रितैः १४ बृहवालातुरैर्विचैर्ज्ञाति संबंधि बांधवैः मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पु
त्रैराभार्यया १५ दुहित्रादासवर्गैराविवादेन समाचरेत् एतान्विमुच्य संवादान् सर्वपापैर्विमुच्यते १६ एतैर्जितैस्तु जप
निसर्वल्लोकान संशयः आचार्यैर्ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः १७ अतिथिस्त्रिंश्लोकस्य देवलोकस्य च त्रिंशः
जामयोऽसुरां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः १७ संबंधि बांधवादिक्षुष्टयि व्यामातृमातुलौ बृहवालातुरकुशास्त्रावौ प्रभ
विष्मवः १८ ॥ १९ ॥

ज्ञातः अंशात् व्यावितः १६ आचार्यद्वयः सम्यगाराधिता ब्रह्मलोकादीन् प्रतिनयंतीत्याह आचार्य इति सादृश्यां १७ १८ ॥ १९ ॥

राम०
२१४

भ्राते निष्ते स्वदेहवत्सोषणीया इत्यर्थः १० नचेति अर्था शयाग्निहोत्रादीन् कुर्यात् ११ तिस्रः वक्ष्यमाणाः कुम्भधान्यां उंश्च शिलं कापोती चातासां परं उन्न
रमुत्तरं श्रेयः १२ चतुराश्रममध्येऽपि परं श्रेयः परस्परमिति पपाठः १५ चक्रधरश्चक्रवर्तिनो मां धात्रादयस्तत्त्वोक्तानां सदृशी गतिं तत्र ल्यतो १७

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः क्षाया स्वादासवर्गश्च दुहिता ह्यपरां परं १८ तस्मादेतैरधिष्ठितः सहेति
तमसं हारः गृहधर्मपरो विद्वान्भर्मशी लो जितकर्मः १० न चार्थवद्वः कर्माणि धर्मवान् कश्चिदाचरेत् ११ गृहस्य
वृत्तपतिस्तत्तासां निःश्रेयसं परं परापरं तथैवाहुश्चातुराश्रममेव तत् १२ यथोक्तानि यमास्तेषां सर्वकार्येषु
भूषता कुम्भधान्यैरुंश्च शिलैः कापोती चास्पिता स्नया १३ यस्मिंश्चैते वसंत्यर्हस्तद्राष्ट्रमभिवर्द्धते पूर्वापर
नदशपरान् पुनाति च पिता महान् गृहस्य वृत्तेश्चाप्येतावर्तयेद्योगतश्च यः १५ स चक्रधरलोकानां सदृ
शीमाप्नुयाद्धतिं जितेन्द्रियाणामथवा गतिरेषा विधीयते १६ स्वर्गलोकोगृहस्थानामुदारमनसां हितः स्वर्गो
विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः स्वर्गलोकोगृहस्थानां प्रतिष्ठानियतात्मनां १८ ब्रह्मणा विहिता योतिरेषा
यस्माद्विधीयते द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते १९ ॥

सुपुष्पितः रमणीयः १८ रथागाहस्थं योनिः स्वर्गस्य कारणा यस्मात्तस्मात् द्वितीयं गाहस्थं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२१५

गृहपतिनां गृहस्थत्वमार्षा गृहस्थेभ्यः श्रेष्ठसंस्तिष्ठं अस्थिचर्ममात्रसंस्नेपवता तच्चतश्चरीरं चतस्रकारिणां शरीरशेषकाराणामित्यर्थः ३१ ऊन
सप्ततितमः ॥ प्रकर्षेण उक्ता शास्त्रे १ एतां गृहस्थवृत्तिं अवधूयति रस्ते स किं तृतीयां कापोती वृत्तिमपि संयोगः सहधर्मचारिणी संयोगस्तत्र

२१५
अतः परं परं सुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्मज्जतां कलेवरं वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्व संस्तिष्ठ शरीरकारिणां
३० शांतौ मोक्षधर्मेषु कानुप्रप्रे ॥ ॥ श्रीमदुवाच प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता यामनीषिभिः तदनंतरमुक्तेषु
तन्निबोधयुधिष्ठिर १ क्रमशस्त्ववधूयैतां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां संयोगवृत्तिं विद्वानां वानप्रस्थाश्रमौकसां २
श्रूयतां पुत्रभद्रं ते सर्वलौकाश्रमात्मनां प्रेक्षा पूर्वप्रवृत्तीनां पुराणदेशनिवासिनां ३ व्यास उवाच गृहस्थरूढ
यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः अपत्यसौ वचापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ४ तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे
वसेत् तानेवाग्नीन्यरिचरेष्वजमानो दिवौकसः ५ नियतो नियताहारः षष्ठ्यभक्तो प्रमत्तवान् तदग्निहोत्रं ता
गावो यज्ञांगानि च सर्वशः ६ अफालकृष्टं ब्रीहिपवंनीवारं विघ्नानि च हवीषि संप्रयच्छेत्तमरेव घ्रापि पंचसु ७

यत्प्रवृत्तं तेन विद्वानां वानप्रस्थाश्रमः श्रौकश्चाश्रयोपेक्षतेषां वृत्तिः श्रूयतामिति द्वयोः संबंधः सर्वलौकाः आश्रमाश्च आत्मापेक्षां संविभाग
शमादिमपत्तात्सर्वीश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ६ अत्रापि वनेपि पंचसु महापसेषु अग्निहोत्रं दर्शयिष्यामीति सौचातुर्मासानि पशुः सौमदत्तेने
धुवा ७ ॥ ॥

राम०
२१५

चतुर्षश्चतुर्षामेविहितश्चौपनिषदः शान्तोदात्तउपरतस्तिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं परयतीत्याद्युपनिषदिविदितः धर्मः साधारणः सर्वेषामेषु अन्यः

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः सद्यः प्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ८ वार्षिकसंचयं
केचित्केचित्द्वादशवार्षिकं कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतंत्रार्थमैव वा ९ अन्नावकाशावर्षास्तद्देमंतेजलसंश्रयाः
ग्रीष्मे चयंचतुसः शश्वच्चमितभोजनाः १० भूमौ विपरिवर्ततेतिष्ठंतिप्रपदैरपि स्थानाशौनैर्वर्तयंतिसर्वनेष्वभिधिं
चते दंतोत्तरवल्गिकाः केचिदामकुट्टास्तथापरे शुक्लपक्षेऽपि वंते केचिद्वागूकपिकांसकृत् कृष्णपक्षेऽपि वंते भुंज
ते वायथागमं मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः वर्तयंतियथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः ११ एताश्चान्ताश्च वि
विधादीक्षास्तेषां मनीषिणां चतुर्षश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः १२ वानप्रस्थातृगृहस्थाश्चतोन्यः संप्रवर्त
ते अस्मिन्नेव पुगेतातविमैः सर्वा र्पदशिभिः १३ अगस्त्यः सप्तत्राषपोमधुच्छंदोचमर्षणाः सांस्कृतिः सुदिवातंडि
र्पयावासोऽकृतश्रमः १४ अहोवीर्यस्तथाकाव्यस्तांड्योमेधातिथिर्वुधः बलवान्कर्णतिर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः
१५ एते धर्मैरुत वंतस्ततः स्वर्गमुपागमन् तातप्रत्यक्षधर्माणां स्तथायायावरागराः १६ अषीरामुग्रतपसां धर्मनै
पुण्यदर्शिनो अन्ये चापरिमेषाश्च ब्राह्मणावनमाश्रिताः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असाधारणः १२ १६ प्रत्यक्षधर्मधर्मफलं सत्यसंकल्पतादिकं ये पाते प्रत्यक्षधर्माणाः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२१६

निरानंदाः ह्युच्यन्ते पण्डितपरत्वात् १८ अनक्षत्राः नक्षत्रग्रहताम्योऽन्त्येऽप्यंतरतमः प्रभृतयः अनाक्षर्याः निर्भयाः २० सद्यस्कारं एकाहमाध्याइष्टिं
प्राज्ञापत्योत्रैधातवीवासर्ववेदसदक्षिणां सर्वस्वदक्षिणां सर्वविद्वान्सदक्षिणानित्यपपाठः आत्मयाजी जीवश्चाद्वादिहृत आत्तरतिः आत्मनिष्ठः
संधिरार्षः आत्मक्रीडश्च आत्मसंश्रयश्च नतुश्चादिक्रीडारजाद्याश्रयः २१ तीव्रतरवेगग्याभावेतुपक्षान्तरमाह साद्यस्कान्सद्यश्चक्रियतेतान्

२१६

वैरवानसावालखिल्याः सैकताश्वतथापरे कर्मभिस्तेनिरानंदाधर्मनिष्पाजितेन्द्रियाः १८ गताः प्रत्यक्षधर्माणि स्ते सर्व
वनमाश्रिताः अनक्षत्रास्त्वनाक्षर्यादृश्यन्तेऽप्योतिषांगराः १९ जरयाचपरिघ्नो व्याधिनाचप्रपीडितः चतुर्धैचापुषः
शेषेवानप्रस्थाश्रमं तजेत् २० सद्यस्कारं निरूप्येष्टी सर्ववेदसदक्षिणां आत्मयाजी सोत्तरतिरात्मक्रीडार्षसंश्र
यः आत्मन्यस्तीन्समारेण्यत्पत्तामवपरिग्रहात् साद्यस्कांश्च तजेद्यज्ञानिष्टीरैवेहसर्वदा यदैवयाजिनोपसादा
त्मनीज्याप्रवर्तते २१

ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टीश्वदर्शपूर्णमासमित्रविंदादीन् तानि स्तावद्यजेत् यदैवपस्मिन्नेवकाले याजिनोपह्वनोपज्ञानकर्म मयादात्मनीज्या आत्म
यज्ञोयोगाभ्यासः प्रवर्तते तावदेव तान् कुपीदित्यर्थः यथोक्तं भगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योऽकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इ
ति २१ ॥

राम०
२१६

आत्मा नीजायाः स्वरूपमाहा श्रीनिति। हृदयंगर्हपित्तोत्तमो अन्वाहार्यपवन आसमाहवनीय इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण आत्ममोक्षणादेहपातावधि आत्मनि
देहस्वाग्नीत्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधिना तद्यत्तु कर्मप्रयत्नमागच्छेत्तद्वामीयं सयां प्रयत्नामाहुतिं जुहुयात्प्राणायामस्वाहेत्यादिश्रुतेः यजुष उच्चारणानंतरं पंच
प्रासान् प्राप्नीयात्पश्चात्कुत्सयन् अन्नमतिंदत् १२ वाप्पवापयित्वा १३ नचेहनामुत्रच इहलोकनिमित्तं परलोकनिमित्तं वा कर्तुं कर्मानुष्ठातुमिच्छ

श्रीशैवाग्नीत्यजेत्समगात्मनेवात्ममोक्षणात् प्राणोभ्यो यजुषः पंचषट् प्राप्नीयात्कुत्सयन् केशलोमनखान्वाप्पवा
नप्रस्थो मुनिस्ततः आत्मवादाश्रमं पुराणं पूतोगच्छति कर्मभिः १२ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्विजः लोकास्ते
जोमपास्तस्य प्रेत्य चानंत्यमश्नुते १३ सुशीलवृत्तौ व्यपनीतकल्मषानचेहनामुत्रच कर्तुमीहते श्रेयसमो ह्ये गतसंधि
विग्रहो भवेदुदासीनवदात्मवित्तरः १४ यमेषु चैवानुगते पुनव्ययेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः भवेद्यप्येषा गति
रात्मवेदिनिन संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये १५

ति १४ यमेषु अहिंसा सत्यास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहारव्येषु शौच संतोष तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना रव्येषु नियमेषु स्वशास्त्रेति स्वस्य सत्यासवि
धैः शास्त्रं तत्र स्य सूत्रं लोकानि संलोक्य मंच परितज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवं रूपं आहुतिमंत्रः शिखां यज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वं स्वहेतुसुप्रक्षिप्येति श्रुति
निर्दिष्टं तत्र उभयत्रापि पराक्रमो यस्य सतेयाप्येषा चिरजीविता वा स धौ मुक्तिर्वाक्रममुक्तिर्वादिष्यामवतीत्यर्थः १५ ॥ ॥ ॥

मो०
११७

त्रीन आश्रमान् अथैकं अधिष्ठितं अधिकत्वेन स्थितं पतो विवृत्तिं अधिकशमाध्यात्मिका हर्त्रिर्धर्मिन् तं परममोक्षहेतुत्वात् १६ सप्ततितमः ॥ पूर्वत्र साधस्का
श्वयजघ्नानिति श्लोकद्वयेन वानप्रस्थस्यापि वैश्वानरतोपासनमुक्तं तत्कर्मचग्रस्पृहः शक्यमिति मन्वानः पृच्छति वत्तमान इति यथा यथा वत् आत्मा कथं योक्त
वः संधिरार्षः परं वैधं ब्रह्म १ उत्तरमाहोर्द्धन प्राप्येति एताभ्यां ब्रह्मचर्यगाहं स्थाभ्यां संस्कारं चित्रमुदिप्राप्य आत्मा योक्तव्य इति पूर्वोक्तं च पः चित्रमुदौ सत्त्वावा

७/७

ततः परं श्रेष्ठमतीव सहृगोरधिष्ठितं त्रीन विवृत्तिमुत्तमं चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं श्रमप्रकीर्त्तमानं परमं परमरां १६ शांतौ मोक्ष
धर्मेषु मुक्तानुमते ॥ ॥ शुक्र उवाच वत्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमो यथा योक्तव्यो आत्मा कथं शक्तपावे च वैकोक्षता परं १
व्यास उवाच प्राप्य संस्कारमेताभ्यां आश्रमाभ्यां ततः परं यत्कार्यं परमार्थं तु तदिहैकमनाः श्रमः १ कथापं पाचयित्वा शु
श्रेणि स्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजे च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं ३ तद्वा नैव मभ्यस्य वत्ततोऽभ्युपतांतया एक एव चरेद्धर्म
सिद्धयर्थं सहायवान् ४ एकस्वरतिपः पृथग्नजहाति न हीयेत अनग्निरति केतश्च ग्राममन्तार्थमाश्रयेत् ५ ॥

न प्रस्थावाश्रमेऽपि योगमभ्यसेदित्यर्थः ऋजु मार्गमाह पदिति सार्द्धेन कथापंचित्तदोषं पाचयित्वा विभक्त्यं कृत्वा स्थानेषु आश्रमेषु अनुत्तमं इदं तं श्रेष्ठ
मित्यर्थः ३ एवं वैश्वानराणां शिवाधर्मयोगं ४ पश्यन् आत्मदृक् न जहाति कंचित्पदार्थं सर्वव्यापित्वा न हीयेत मोक्षसुखात् १५ ॥ ॥ ॥

राम०
११७

भावसमाहितः चित्रसमाधानवान् ६ कपालं पानपात्रं विवरं किपायवस्त्रं कुचैस्तमित्युच्यते उपेक्षाप्रीतिद्वेषाहितं ७ यस्मिन्निति आकुशपमानोना
क्रोशदित्यर्थः ८ एतदेवाहनेवेति ९ भेषजं भवरोगचिकित्सां १० येन संप्रसातेहमेवेह सर्वस्मीति पश्यता येन रूपादीनगल्हता चाजनपूर्यमपि स्या

अश्वस्तनविधाता स्यान्मुनिर्भाविसमाहितः लब्धाशीतिपताहारः सकृदन्तनिषेविता ६ कपालं वृक्षमूलानि कुचैल
मसहायता उपेक्षासर्वभूतानामेतावन्दिक्षुलक्षणां ७ यस्मिन्वाचः प्राविशतिकूपे तस्मादिपादव नवक्ता रं पुनर्योति स
कैवल्याश्रमेवसेत् ८ नैवपश्येन्नश्रणापादवाचं जातुकस्यचित् ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथं चन ९ यद्वाह्मण
स्य कुशलं तदेव सततं वेदेत् तस्मीमासीत् निंदायां कुर्वन् भेषजमात्मनः येन पूर्यमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा अन्त्येन ज
नाकीर्णं तदेवा ब्राह्मणं विदुः ११ येन केन विदाद्यन्तो येन केन विदासितः यत्र कचन शापी च तदेवा ब्राह्मणं विदुः १२
अहेरिवगणास्तीतः सौहित्यान्तरकादिव कुरापादिव च स्त्रीभ्यस्तदेवा ब्राह्मणं विदुः १३ न कुर्वेन्तप्रहृष्यन्तमानिता
मानितश्च यः सर्वभूतेषु भयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः १४ नाभिनन्देत्तमरणं नाभिनन्देत्तज्जीवितं कालमेव प्रतीक्षेत्
निदेशं भूतकोपया १५ ॥

नम्रत्यमिव भवति ब्राह्मणं ब्रह्मिषं १२ अहेः सर्पात् गणात् जनसमूहात् सौहित्यात् मिथ्यान्तजनिता तसेः १३ निदेशं आशो १५

मो०
११६

२१८

अभ्याहृतं दोषाक्रांतं निरमित्रं स्यात् अजातशत्रोः १६ सर्वभूतेभ्यो यस्येति शेषः १७ निर्भयत्वमुक्त्वा कृत्स्नानंदप्राप्तिमप्याह यथेति नागपदे हस्तिपदे। पदगामिनां नृपश्वादीनां पदानि अपि धीयन्ते तेषां इंद्रादीनां पदजातानि स्यान्नातिकौजरे कुंठयिवी शरीररूपो रयेतीति कुंजरः समाधिस्थो योगी तस्य स्यात्ते कौजरे पदे यथा कृताय विजितापोऽपाः सयं ते वसेवै न सर्वतदभिसमेतियत्किंच प्रजाः साधुकुर्वन्ति यस्तद्देदेति श्रुतेः कृता पश्चतुरंकपाशः तत्र त्रिदिसकां कानामिव योगे कृत्स्नकर्मफलानामंतर्भाव इति श्रुतार्थः १८ दाष्टीति कंचिद्वरणातिरवमिति एवं दृश्यमानप्रकारं धर्मा

अनभ्याहृतचित्तः स्यादनभ्याहृतवाग्भवेत् निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयं १६ अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः तस्य मोहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन १७ यथानागपदेन्यातिपदानि पदगामिनां सर्वाण्येवापि धीयन्ते पदजातानि कौजरे १८ एवं सर्वमहिंसापां धर्मार्थमपि धीयते अमृतः सति त्वं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते १९ अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नि यतेन्द्रियः शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमं २० एवं प्रज्ञानतत्त्वस्य निर्भयस्य निराशिषः न मत्पुत्रतिगोभावः समत्पुत्रमभिगच्छति २१

यं अहिंसापां सर्वभूताभयदानरूपे सत्यासयोगे २० प्रज्ञानं आत्मानुभवज्ञेन तत्त्वस्य मत्पुत्रा योभावः तस्य अतिगोऽति क्रम्यगंतानभवति किंतु स एव मत्पुत्रमिति कामतीत्यर्थः स यथाश्मानमारवरा मत्त्वा लोष्टे विध्वंसैतैर्वहैव ते विध्वंसो विनेशुरिति श्रुतेः कृत्वा प्राप्यते कामादयोऽसुरा मत्पुरुषा इति श्रुतार्थः आरवराः खननायोग्यः स्वार्थेति द्वितं रात्वमार्थ २१

राम०
११८

संगेभः स्पलसक्षकाराणरीरेषहमित्यभिमानेभ्यः। आकाशवतनिर्विषयत्वात् शून्यवत्। अस्वेतिर्दृश्यं अतएव एकचरं ज्ञातज्ञेयशून्यं ज्ञानमात्रं ११ यस्य कृत
कृत्यस्य जीवन्मुक्तस्य जीवितं धर्मपि धर्ममेव धारयति निर्विकल्पसमाधिजपुरेपोत्यत्यर्थात् तपाचक्रतिः क्षणमेकं कृतशतस्य चतुः सप्तत्यापत्कलितदवाप्नोती
ति धर्ममेव सफलमाह। सोपि धर्मो हि र्पि र्पि हरति ते हरयः तत्समीपवर्तिनस्तेषामर्थयोगिनो हि पुरापंतन्दक्ताहरंति। तस्य पुत्रादायमुपपंति सुहृदः साधुकृत्यादि

विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितं अस्वेमेकचरं शांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ११ जीवितं यस्य धर्मपि धर्मो हि र्पि र्पि मेव च
अहोरात्राश्च पुराणार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः १३ निराशिषमनारंभं निरमस्कारं मस्कृतिं निर्मुक्तं बंधनैः सर्वसं देवा ब्राह्मणं
विदुः १४ सर्वाणि भूतानि मुखे रमंते सर्वाणि दुःखस्य भ्रंशं त्रसंते तेषां भयोत्पादनजातरेवदः कुर्यान्त कर्माणि हि श्रद्धधानः
१५ दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह तीक्ष्णं तनुं यः प्रयमं जहाति सानंत्यमाप्नोत्ययं प्रजाभ्यः १६

पंतपापकृत्यामिति श्रुतेः। अहिंसाप्रतिष्ठापांतस्मन्निधौ वैरत्याग इत्य निष्टं योगांगफलं समर्पितचारत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखा र्पि अहोरात्राः समाधयो
व्युत्पन्नानि च पुराणार्थं लोकशिक्षार्थं १३ निरिति कृतिनमस्कारजन्यसुखासंगिनमित्यर्थः बंधनैः वासनाभिः १४ सर्वाणितिकर्ममात्रं हिंसाकरमत
ज्ञात्यमित्यर्थः १५ अधितिष्ठति अधिकत्वेन वर्तते। तीक्ष्णं तनुं हिंसाभयं धर्मी सौनं स आनंत्ययतः प्रजाभ्यः प्रजातामभयं १६ ॥ १७ ॥ ॥

मो०
२१९

आनेत्यावास्पपापभूतां श्रीश्चैवाप्नीत्यजेदिति पूर्वाध्याये सूत्रितां वैश्वानरविद्यामनुवर्त्तयति उत्तानइत्यादिना वा न प्रस्य इव उत्ताने व्याप्ते आस्पे मुखे प्राणा पस्वाहे
त्यादिमंत्रैः पंचषट्वाह्यतिर्नजुहोति किं तर्हि प्राणानेव इन्द्रियमन आदीन् आत्मपाजी आत्मनिजुहोति प्रविलापयतीत्युत्तरेण संबन्धः । तत्रकारमाह लोकस्य
तिलोकस्य चराचरे स्पृजंतीमिः जगत्संलोकपात्मनो वैश्वानरस्य प्रतिष्ठास्याने अर्धातिष्ठावितस्पोतेनाभ्यामुपरितिष्ठति । द्वाला माला कुलं भाति विश्वस्यापन
नमहदिति श्रुतेः निष्ठा हृदयकपाटात् विश्वस्य वैश्वानरस्य । प्रकारांतरेण पतनांतरमाहातस्य गमंगानीति तस्य लोकस्यागं मूर्द्धादि विवृकांतं अंगानि वैश्वानराव

उत्तान आस्पे नहविर्जुहोति लोकस्य नामिर्जगितः प्रतिष्ठा
तस्यो गमंगानि कृता कृतं च वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदे २१

पवाः मूर्द्धनिमुपाशदेशचुवा चैषवा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना चुवुकमुपदिशचुवा चैषवै प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यंतेन ग्रंथेन श्रुत्या दर्शिताः नाभ्यादिति
स्यते देशे वा चुवुकादि मूर्द्धनि देशे वा त्रैलोक्यात्मा वं वैश्वानरमुपासीतेति पक्षद्वयमुपन्यस्य एतच्च कृतं वैकल्पिकं न तु समुचितं । तात्पर्यमाह वैश्वानरः ॥
सर्वमिदमिति प्रपेदे प्रतिपन्नव्यमित्यर्थः २१

राम०
२१९

यस्तेतेमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्तेसर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषां तस्वन्मस्तीत्यस्यां ॥ तेरथमाहप्रादेशेति हृदिनाभ्यादिह
दयपर्यंतैः देशप्रादेशमिति नः सतं आविर्भूतं इति श्रौतस्य प्रादेशमात्रपदस्यार्थः तस्मिन् चित्तात्रे प्राणोपलक्षितं कृत्स्नं प्रपंचं आत्मयाजीयोगीजुहोति
प्रविलापयति यः तस्याग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रं आत्मसंस्पंदहृदस्थितं हृदयंगार्हपत्यइत्यादिना उक्तप्रकारं सर्वेषु लोकेषु हुतं भवति तस्य सर्वात्मकत्वात्
न पदवदानं गृहीतं तेनावदानेन सर्वव्रह्मोऽंतर्प्यतीत्यर्थः तत्पदं क्लृप्तं प्रथममागच्छेदित्यादिना गतं येन श्रुतौ चैतदुपपादितं १८ एवं प्राणवमात्रासु
प्रथममकारं वैश्वानरमुपासीतः ये ते देवैर्निधातुं योऽमानं सूक्ष्मतेजो वन्तात्मकं सूत्रात्मानमुपकारं विधुः तया त्रिष्टुतं त्रिभिर्गुणैर्दत्तं सुपर्णैर्देवैर्माया

प्रादेशमात्रे हृदितिः सतं यत्तस्मिन् प्राणात्मायाजीजुहोति तस्याग्निहोत्रं हुतमात्रसंस्पंदं सर्वेषु लोकेषु सदेवके
षु १८ देवैर्निधातुं त्रिष्टुतं सुपर्णैर्विधुर्ग्रां परमात्मनो च ते सर्वलौकेषु महोपमाना देवाः समर्प्य अमृतं व्रजंति
१९ वेदांश्च वेद्यं विधिं च कृत्स्नमपोतिरुक्तं परमार्पणं च सर्वशरीरात्मनि यः प्रवेदत सैव देवाः स्पृहयंतिति तस्य ३०

पाविंमकारं यत्राग्नां सूक्ष्मतमां परमोतिरुपाधिरात्मा प्रत्यक् स्वरूपं तन्मावं च विदुः ॥
अतएव तेषां सुकृतं देवादयः वदंति व्रजंतीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानंदं यद्वै तत्सुकृतरसो वै स इति
श्रुतेः १८ विद्याफलमाह वेदानिति वेद्यं विपदादि विधेर्कर्मकांडे निरुक्तं शब्दैकगमं परलोकादिपरमार्पणं सत्यस्वभावतां चात्मनः सतत्सर्वशरी
रात्मनि प्रत्यग्रूपेण वास्तीति यो वेदत स तमेव सर्वेश्वरं देवाः सेविंतं स्पृहयंति ३०

मो०
३३०

अस्य परात्वं व्याचष्टे भूमाविति। अत्रमेयं प्रत्यगात्मत्वात्। हिरण्यमयं च नमयं। अंडं जंबूद्वीपं तं गविर्भूतिः। अंडमध्ये पिंडस्य मध्ये हृदं बुजे भोग्यात्मनि शरीरे अं
तरिक्षे हादी काशे मायां एवं च देहपुंडरीकमाया रयं उपाधि त्रयमाधारत्वेनाधेयाद्वह्मणः पृथगुक्तं भवति। अथ यदिदमस्मिन्नह्मणुरेदहरपुंडरीकं वै शमदहगोस्मि
न्नंतरकाशस्मिन्नपदेतस्तदन्वयमिति श्रुतेः। रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्च क्षुभ्राच्चादिभिर्दीप्तः जीवनावगमितः पतत्रिणो बहु पतत्रे स्थानीयाभिरंगदेवताभि

220

भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं हिरण्यमयं योऽजमंडमये पतत्रिणो पक्षिणामंतरिक्षे यो वेद भोग्या
त्मनिरश्मिदीप्तः ३१ आवर्तमानमजरं विवर्तनं षण्णामि कं द्वादशारं सुपर्व यस्येदमासोप
रिपाति विश्वं तत्कालचक्रं निहितं गुहायां ३२ ॥

युक्तं यस्याग्निरास्परं मूर्द्धा धौ नमिस्चरुणोक्षिति रित्यादिभिर्युक्तं पक्षिणामिवासंगमोदप्रमोदारव्यवृत्तिविशेषरूपपक्षद्वयवंतं वा जीवप्रत्यग्भूतं ब्रह्म
हिरण्यमयं शकुनिर्ब्रह्मनामिति श्रुते तत्त्वतो यो वेद तं देवा ब्रजंतीति पूर्वगान्वयः ३१ विवर्तनं आयुः क्षपणो षट्कृतवो नाम यो यस्य द्वादशमासा अराः
यस्मिन् शोभनातिदर्शसंक्रमादीनि पर्वणीया यत्र आस्योपरि भक्ष्यमिव विश्वं पाति। गुहायां बुद्धौ ३२

राम०
३३०

मो०
३२१

परमात्मतोपास्यतु तद्दहामुत्र वा भोगोस्ति तद्देतो मृत्ताज्ञानस्य नाशदित्याह अगर्हणीय इति विनीतमोहो न दृष्टानः अतएव व्यपनीतं नष्टं कल्मषं स्पृष्टं
क्षमदेहद्वयं यस्य अन्नमदनीयं भोगं लोकं अर्थं निगच्छति ततः स प्राणा उक्रामंतीति तस्य गत्यभावश्चक्रे ३५ अस्य जीवन्मुक्तावस्थामाह अरोषेति न सः
प्रियाप्रियेयस्य सः अप्रियाप्रियः उदासीनवत् न तृप्ती तृप्ती युक्तं च न मुञ्जानो भोगात् ३६ एकस्य सति तेमः विस्मरेण समाधनां ब्रह्मविद्यामुत्क्रामं

अगर्हणीयौ न च गर्हते न्यान्सर्वे विप्रः परमात्मानमीक्षेत् विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च सोऽन्नमर्थ
ति ३५ अरोषमोहः समलोष्टकोचनः प्रहोणकोषो गतसंधिविग्रहः अपेतनिदास्ततिरप्रियाप्रियश्च ननुदासीन
वदेषभिक्षुकः ॥ ३६ शान्तौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रप्ते ॥ ॥ भीष्म उवाच प्रकृत्यास्तविकारयेक्षेत्रसंस्तरविहितः न चै
नंते प्रजानोति सत्तु जानाति तानपि १ तैश्चैव कुरुते कार्यमनः षष्टैरिहेंद्रियैः सुदोतैरिव संयंता दृष्टैः परमवादिभिः १ ॥

क्षेपेण कठववल्लीनामप्यसंगृह्यन्नुपसंहरति प्रकृत्या इति विकारादेहेंद्रियमनांसितैः अधिष्ठितः अधिष्टातत्वं कर्तृत्वमावंप्रापितः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः जडत्वाच्च क्षुरदय आत्मानं न भासयेति आत्मा तु चेतनत्वात्तानेव भासयति १ न च क्षुषा गृह्यते नापि वाचा तस्य भासा सर्व
मिदं विभर्तीति श्रुतिभ्यामित्याह तैश्चेति कार्यविषयदेशं प्रतिगमनं १ २ ३

राम०
३२१

परत्वं सूक्ष्मत्वं कारणत्वं चात्रांतरत्वं च तनु इन्द्रियाणि ह्यर्थाः हविष्यांसेषु गोचराणि तितत्रैव कठवल्पा इन्द्रियेभ्योऽर्थाणां बाह्यत्वं श्रूयते तत्कथं हिन्द्रियेभ्यः पराह
 र्था इति तद्विरुद्धमुच्यते। सत्त्वं व्यवहारतस्त्वित्यमेव परमार्थित्वं संकल्पमात्रकृता विषयाः संकल्पश्च मनो धर्म इन्द्रियेभ्य आंतर इति न किंचिदवद्यं तथा चाक्षपाद
 सूत्रादौ षोडशमिहैतत्सूत्रादयो विषयाः संकल्पकृता इति अर्थेभ्यो मनस्तत्कल्पकं मनसोऽपि बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा ततोऽपि परमहानात्मा शुद्धत्वं पदार्थः स एव
 हेतुः परमहन्त उपादानमव्यक्ताख्यं अज्ञानं नतृकापिलाभिमतं प्रधानं आनुमानिकाधिकरणं तस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिगमात् ननु तत्र

इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः मनस्तत्कल्पपरबुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्तरः ३ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतो
 मत्तं अमृतान्नपरं किंचित्माकाशासापरागतिः ४ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मानप्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यावुध्यासू
 क्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिः ५ अंतरात्मनि संलीय मनः षष्ठानि मेधया इन्द्रियाणीन्द्रियार्थश्च बहुचिंत्यमचिंतयन् ६

सूक्ष्मशरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवात्मा कमज्ञानं आदित्यवर्णितमसः परस्तादिति श्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतं चिदात्मा ४ एवं तेन प्रकारेण भूतेषु शरीरा
 कोषेषु आत्माऽनेककंचुकाक्रांततया गतः सन्ननोपाधिकेन रूपेण प्रकाशते। तर्हितत्वे किं मानमत आह दृश्यते त्विति अग्रमिवायमातीक्ष्णातया। सू
 क्ष्मयेति तस्यैव व्याख्यानां सूक्ष्मदर्शिमिः ब्रह्मदर्शनी लैर्योगिमिः ५ इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थश्च मेधया बुद्ध्या अंतरात्मनि महत्तत्वे संलीय विलाप्य
 बहुचिंत्यं मेधया तद्धानरूपं त्रयं अचिंतयन् ६ ॥

मो०
२२२

ध्यानेन तदेकतानतया विद्या अपादिता अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यतुल्यो वत्पाविषया संस्कृते उपरमं उपरतं कृत्वा अनीश्वरः ईशभावमपि प्रविलाप्यात एव प्रकर्षेण
शान्तात्मा मुक्तचित्तः अमृतं कैवल्यं अर्थेति प्राप्नोति ७ विपक्षे दोषमाह इन्द्रियाणां वशपात्मा इन्द्रियैर्हतचित्तः आत्मनः संप्रदानेन कामादिभ्यः समर्पणेन
मत्प्रेमैः संयुक्तमुपश्रुते = उपसंहरति आह्वयेति आह्वयविनाशः सत्वे सक्ष्मायां बुद्धौ चित्तं स्पृष्टवुद्धिः कालं जरापर्वतवदप्रकंप्य भवेत् कालक्षयानुह

222

ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्या संपादितं मनः अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततो ह्यत्यमृतं पदा ७ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां
वशपात्मा चलितस्मृतिः आत्मनः संप्रदानेन मत्प्रेमैः संयुक्तमुपश्रुते = आह्वय सर्वसंकल्पान् सत्वे चित्तं नि
वेशयेत् सत्वे चित्तं समावेशयतः कालं जरो भवेत् ६ चित्तप्रसादेन पतिर्जहा तोह भुभाश्रुमं प्रसन्नात्मा
तति स्थित्वा सुखमत्यंतमुपश्रुते १०

तदिह संप्रजयति नाशयति तथा आत्मविदेव कालं नाशयति न तत्काल इत्यर्थः ६ प्रसादेन द्वैतदर्शनाभाव रूपेण नैर्मल्येन भुभाश्रुमं पुरापपापं पुराप
स्यापि बंधकत्वेन मोक्षोपक्षयापापत्वं तथा च जापकोपाख्याने इन्द्रादिलोकानामपि नरकत्वमुक्तं प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः आत्मनि स्वरूपे स्थित्वा द्वैतदर्शनका
लीनं हृत्ति सारूप्यं परित्यज्य सुखं अत्यंतं अंतर्मति कांतं विविधपरिच्छेदमन्यमश्रुते १० १०

राम०
२२२

स्वप्ने सुषुप्तौ तथा हि द्वैतादर्शनं सुषुप्ते कैवल्ययोस्तत्त्ववदात्मनोऽप्येतादृशं दिने यद्वैतं न पश्यति पश्यन्नेतन्न पश्यति न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न
तु द्वैतो यमस्मिन्नेतन्न घट्टितं पश्यति तदादिना अनदिनं चैतत्सूत्रकारेण स्वाप्ययं संपत्तोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति स्वाप्ययं सुषुप्ते संपत्तिः कैवल्यं
अनप्योरन्यतरापेक्षद्वैतादर्शनमाविष्कृतं श्रुत्या क्वचित्पुष्ट्या ध्यायादौ सुषुप्ते संपत्त्यपेक्षमैत्रेयित्वा ब्राह्मणादौ कैवल्यमपेक्ष्येति सूत्रार्थः ११ अत्रै

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत् निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कंपते १२ एवं पूर्वापरे काले युञ्जन्तात्मानमा
त्मनि लब्ध्वा हरे विशुद्धात्मा पश्यतात्मानमात्मनि १३ रहस्यं सर्ववेदानामनेति खमनागमं आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पु
त्रानुशासनं १४ धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्पार्याने च यद्वत् दशे दमक सहस्राणि तिमिष्याम तमुद्धतं १५ नवनीतं यथा
दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धतं १५ स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनं तदिदं ना
प्रशंताय नादांतायातपस्विने १६ नावेदविदुषे वाच्यं तथानानुगाताय च नासूयकापानजवेन चानिर्दिष्टकारिणे १७

तिष्ठन्तं केवलं अनुमानतः अनागमं आगममात्रतो वागस्या किंतु अनुभवगममित्यर्थः १३ वसुधने सारभूतां दश किंचिदधिकानि क्रुक्क सहस्राणि तया चोक्तं
शाकलके। क्रुक्कां दश सहस्राणि क्रुक्कां पंचशतानि च। क्रुक्कां मशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते इति। सर्वविदं श्रेयादृशे ददयं सारमुद्धत इत्यर्थः १६ १७

मो०
२२३

२१ द्विसप्ततितमः॥ ॥ आत्मापुर्षश्चैतन्यकर्माद्रियाणि १ सोनेन्द्रियाणि २ मनश्चादिचतुष्टयं ३ पंचवाणाः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्या
चेति। पुनरपिशतकृत्वापि पञ्चैतन्यमिति न्यायेन विस्तरार्थं चोच्यते यथेति सप्रकारं वेद १ भूतानां जगद्युजादीनां सागरोर्मि न्यायेन प्रतिजीवं भूमादयः ८

223

नतर्कशास्त्रद्वयाय तथैव पिप्पुनाय च श्लाघिने श्लाघनीयाय प्रशंताय तपस्विने १८ इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानु
गताय च रहस्यधर्मवक्तव्यं नान्यस्मै तत्कथंचन १९ यद्यप्यस्य महीदद्यादन्नं पूरामि मां नरः इदमेव ततः श्रेय इति मन्ये
तत्तत्त्ववित् २० अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषं यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदांतैः पुच्यते २१ तत्रेहं संप्रवक्ष्यामि य
न्मां त्वं परि पृच्छति २२ यच्च ते मनसि वृत्तैः परं यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् श्रूयतामयमहंतवाग्रतः पुत्र किं हि कथ
यामि ते पुनः २३ शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्रेम ॥ ॥ शुक उवाच अध्यात्मं विस्मर्यो ह पुनरेव वदस्व मे पदध्यात्मं यथा
वेद भगवन् नृषि सत्तम १ व्यास उवाच अध्यात्मं यदि दंतात् पुरुषस्य ह पच्यते तत्रेहं वृत्तिपिप्पामितस्य व्यामि मां शृ
णु २ भूमि शपलाया ज्योतिर्वयुराकाश एव च महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मि यो यथा ३ प्रसार्येह यथा गति
कूर्मः संहरेते पुनः तद्वन्महांति भूतानि पवीयः सुविकुर्वते ४

यत्कल्पिताः संतीत्यर्थः ३ एतदेव दृष्टांतं तत्सर्वकमाह प्रसार्येति। पवीयः सुत्रलेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते स्पष्टप्रत्ययं विकारं जनयंति

राम०

४ ४

२२३

अतः शरीरेण स्वप्रवृत्तौ दोदयप्रलयौ भवत इति फलितमाह इतीति। तन्मयं अल्पभूतमयं। तस्मिन् शरीरे तस्येतया सृष्टिप्रलयादिकं निर्दिश्यते। इहैवातः शरीरे
सोमसपुरुषोपस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति श्रुत्या ५ यद्यपि सर्वस्मिन् शरीरे पंचैव भूतानि तथापि शरीरेषु सुरनरतिर्यगादिरूपेण वैषम्यं अकरोतातत्र
हेतुः पस्मिन्कर्मणि निमित्ते सति पदनुपपत्तिश्च तत्काले। येषं वापि स्मरन् भावेऽप्यज्ञातं ते कलेवरं तन्मेवेतीति स्मृतेः ६ शरीरेषु शरीरावयवेषु बुद्धिद्रियादि

इति तन्मयमेवेदं सर्वस्यावरजंगमं सौचिप्रलये चैव तस्मिन् निर्दिश्यते तथा ५ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् अकरोत्
त्वैषमं पस्मिन् पदनुपपत्ति ६ श्रुक उवाच अकरोद्य शरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ७
व्यास उवाच एतन्नेव त्रिषिष्पामिपयावदनुपूर्वशः शृणु तत्त्वमिदं काशोपपातत्वं यथा च तत् ८ शब्दः श्रोत्रं तपास्वानि त्रयमा
काशसंभवं प्राणश्चैतपास्पर्शश्चेतवायुगुणास्त्रयः ९ रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते रसोऽपरसनस्तोहो गुणास्ते
ते त्रयोभसः १०

प्रायत वैषम्यं कानिचिद्दिन्द्रियाणि केचिद्गुणाः शब्दादप्येत्येषमादिर्न कथमिति स्वरूपतो गुणा तश्च भेदं कथं शब्दद्वयेन पृच्छतीत्यर्थः ६ तदेव वक्तुं प्रतिजा
नन्ती। यथा तत्वं यथा च तदिति ८ शब्दः श्रोत्रं देहश्चिद्राशिः स्वरूपतो भिन्नानि विषयत्वं कारणत्वं तदुभयाश्रयत्वं चेति गुणातो भिन्नानि स्वमग्रेऽपि त्रयोभसं
द्रियां वायुगुणाः वायुविकाराः ९ विपाकः जातरः १० शरीरे कठिनं शवाहृत्या तपार्थिवम् ११

मो०
११४

इंद्रियग्रामैः सह पांचभौतिको विकारः १२ स्पर्शादयो वाय्वादीनां गुणास्तद्विकारैः स्पर्शनादींद्रियैर्गृह्यन्ते १३ मनः संकल्पविकल्पात्मैर्बुद्धिर्निश्चयात्मिका स्वभावात्
वैवायना स्वयोनौ भूतान्येवातस्तानि सर्वाण्यपि भूतोऽप्यन्येव अत्र हेतुमाहनेति गुणोभ्यः परं त्रादिकार्यस्वरूपं आगताः प्राप्ताः संतो गुणान्शब्दादीन्नातिवर्त
ते अत्रायमाशयः यदिद्रियं यस्याप्यग्राहकं तत्तद्ग्राह्यमजातीयगुणोऽय इति नियमश्चक्षुरूपदौ दृष्ट इति मनोबुद्धिहंकारादयं चानामपि ग्राहका इति पंचगुणा

226

प्रेयं घ्राणं शरीरं च भूतेरेते गुणास्त्रयः ११ एतावानिंद्रियग्रामैर्व्याख्यातः पांचभौतिकः वायोः स्पर्शरसोऽन्धश्च ज्योतिषोरूपम
च्यते आकाशप्रभवः शब्दो गंधो भूमिगुणः स्मृतः १३ मनोबुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनौ जाः न गुणानतिवर्तते गुणोभ्यः पर
मागताः १४ यथा कूर्म इहो गतिप्रसार्थं विनिययति एवं मे वैंद्रियग्रामं बुद्धिः स्वस्वानिययति १५ यदूर्ध्वं पादतलयोरवाश्च
दृश्च पश्यति स तस्मिन्नेव कृते तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा १६ गुणान्तेनोपते बुद्धिर्बुद्धिरेवैंद्रियाण्यपि मनः पृच्छानि सर्वाणि बुध्यभा
वे कुतो गुणाः १७

अथ त्वात्पांचभौतिकाः १४ समनस्कानां दिव्याणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति १५ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिना कृतं शरीरं यत्पश्यति इदमहमिति यदृशति इतस्मि
न कृते कारणीये बुद्धिर्वर्तते। देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः १६ गुणान्शब्दादीन्भावप्रधानो निर्देशः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मतां प्रतिशब्देन नीय
ते कर्मकर्तारि प्रयोगः बुद्ध्याभावे विषया इंद्रियाणि च तत्र प्रपन्ते तस्तदुभयं बुद्धिरेवेत्यर्थः १७

राम०
११४

१८ चक्षुरिति दृश्यमिति ज्ञानेन पचा चक्षुः कारणं एवमिदमित्यनेवेति आन्तरे ज्ञाने इदमित्यनेवेति ज्ञाने च मनोबुद्धी कारणे तेषां ज्ञानानां द्रष्टा तु साक्षी ततः पृथगिति तर्पः
१९ रज इति स्वयोनित्वाः तत्र तस्मात्कारसचिवारिचत्तादाविर्भूताः अतएव चित्तं तज्जाश्चार्थेन्द्रियादयः सर्वे त्रिगुणात्मका एवेति ततः सर्वेषु सुरनरादिषु तान्त्राणां

इन्द्रियाणि तरे पंचषष्ठं तु मन उच्यते सप्तमी बुद्धिर्मेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं १८ चक्षुरालोचनौपेवं संशयं कुरुते मतः बुद्धिरथ
वसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते १९ रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनित्वाः समाः सर्वेषु भूतेषु तान्त्राणां तु पलक्षयेत् २० ॥
तत्र यत्प्रीति संयुक्तं किंचिदात्मनिलक्षयेत् प्रशान्तमिव संयुद्धं सत्त्वं तदुपकारयेत् २१ यत्तु संताप संयुक्तं कापे मनसि वा भ
वेत् प्रदत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् २२ यत्तु संमोह संयुक्तं मय्यक्तविषयं भवेत् अप्रतर्क्यमिव शेषं तमस्तदुप
धार्यतां २३ प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सामंस्वस्यात्मचित्तता अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्विका गुणाः २४ अभिमा
नो मषा वा दोलो मोहो हस्तपाक्षमा लिंगानिरजस्तानि वर्तते हेतु हेतुतः २५ तपो मोहः प्रमादश्च निद्रा तं द्राप्रवे
षिता कथंचिदमिव वर्तते विज्ञेयास्तामसा गुणाः २६ शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥ ॥ ॥

नकार्यद्वारा उपलक्षयेत् २० कार्याणि एवाह तत्रेत्यादिना २४ हेतुः कारणात् अहेतुः त अकस्मात् २६ त्रिसप्ततितमः ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२२५

एवं बुद्धेः स्वाभाविकं त्रिगुणात्मत्वं तत्ताकर्मजं त्रैविध्यमाह मन इति विसृजते संकल्पमात्रेण भावं पदार्थं विविधं उत्पादयति बुद्धिरध्ववसायिनी तं पदार्थं बुद्धिर्नि
श्चिनोति इदमित्येवेति हृदयमहंकारं प्रियं अनुकूलं अप्रियं प्रतिकूलं च वेद १ अतरेवेन्द्रियेभ्योऽपी विषयाः पराः सूक्ष्माः संकल्पजत्वात् तानि भ्याम
नः परंतदुपादानत्वात् ततोऽपि बुद्धिः परानिश्चयात्मकत्वात् ततोऽप्यात्मा परः अदृश्यत्वेन प्रत्यक्तमत्वात् २ जंतोऽप्यवहारिक आत्मा बुद्धिः सा यदा भावं घ

व्यास उवाच मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्ववसायिनी हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना १ इन्द्रियेभ्यः पराः पृथग् अर्पेभ्यः
परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्विद्वेरात्मा परो मतः २ बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेकात्मनात्मनि यदा विकुरुते भावं तदा भवति साम
नः ३ इन्द्रियाणां पृथग्भावाद् बुद्धिर्विक्रियते ह्यतः श्रवती भवति श्रोत्रे स्पर्शती स्पर्श उच्यते ४ पश्यती भवते दृष्टी रस
ती रसने भवेत् जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ५ इन्द्रियाणि तु तान्माहस्तेष्वदृशो धितिर्धति तिष्ठती पुरुषे बुद्धि
स्त्रिषु भावेषु वर्तते ६ कदाचित्प्रभते प्रीतिं कदाचिदपिशोचते न सरेवेन न दुःखेन कदाचिदिह पुज्यते ७ ॥ ॥

इति विविधाकारं कुरुते तदा साम न इत्युच्यते ३ पृथग्भावात् पृथग्विषयत्वात् विक्रियते विकारं प्राप्नोति तानेवाविकारानाह श्रवतीति ५ ता
नि वेद्विकारान् अदृशश्चिदात्मा भावेषु सात्विकादिषु ६ तानेवाह कदाचिदिति प्रीतिशोको भयाभावाः क्रमेण सात्विकराजसतामसाः ७ ॥

राम ०
२२५

तावभावान् अतिवर्तते बुद्धिः सरितां वेगान् सागरे मिरिवति रोधेन निरोधकाले इत्यर्थः ८ पदेति अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि बुद्ध्या मेवांतर्भूतानि परस्परं
 रंष्टुं कृतानि ९ मेधा रूपादिज्ञानेन तत्र हितातिमेधाति १० सर्वाणीति यदिद्रियं यदा अनुविधीयते बुद्ध्याऽनुगतं भवति तदा पूर्वत्र विभागगता अपृथग्भू-
 तापि बुद्धिः परचान्तसि संकल्पात्मके भावे घटादौ वर्तते बुद्ध्याऽनुगृहीतमिन्द्रियं संकल्पजं घटं गृह्णाति एवं रूपादीन् आनुपूर्व्येणानुयुक्तं यौगपदेन
 ११ भावाः सान्त्विकादयः त्रिषु मनोबुद्ध्यहंकारेषु अन्वर्षीत्यर्थं अनुसृत्य वर्तते इत्यन्वर्षाः एकस्मिन् रूपादिपिंडे मर्तुः प्रीतिः सपत्न्यादेषः तामवि-

सेपं भावात्मिका भावांस्त्रीतेतानतिवर्तते सरितां सागरे भर्ता मिहावेला मिवोर्मिमान् ८ यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सा
 मनः अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ९ इन्द्रियाण्येव मेधा निविजेत व्याति कृत्स्नशः सर्वाण्येवानुपूर्व्येणाय
 घदानुविधीयते अविभागगता बुद्धिर्भावेन न सिवर्तते ११ ये चैव भावा वर्तते सर्वे षेवो त्रिषु अन्वर्षाः संप्रवर्तते रथनेमि

मशइव १२

दत्तरेच तस्मिन् मोह इति आंतरागवभावविषयदर्शनेनाविर्भवतीत्यर्थः इतरवानुभवैषम्याद्विषय एव त्रिगुणात्मिकापिलाः प्राहः तन्मंदं न हि स्त्रीपिंडे सदैव मर्तुर्दी-
 नोप्रीत्यादयो नुवर्तते येन तान् प्रतिपेक्ष्य सत्वाद्यात्मत्वेनियमेत न हो कः पदार्थः एकमेव भोक्ता रं प्रतिकदाचिदसत्वात्मा कदाचित्सत्वात्मेति युक्तं न हि हिमग्रीष्मयोः
 प्रात्यप्रीतिविषयो बहिर्दृष्टात्मनोतिवर्तते तस्माद्बुद्ध्यादय एव सत्वाद्यात्मनो नत्वर्षाः रज्ज्जरादिवत् अतिवर्चनीयत्वात्तेषां न हि व्यवहितघटादिसत्त्वे प्रत्यक्षं क्रमेण
 सतत्रासामप्यतिना

मो०
११६

226

प्यात्मानं वद्विधमन्यायेन तत्सत्त्वसाधकस्य निपतस्य लिंगस्याभावात् नापि लोकवाक्यं तस्याप्रमाणपादिदोषशंका कलंकितत्वात् नापि वेदवाक्येने
हनानास्ति किंचनेति सर्वसत्ताग्रासिनो वेदस्य यत्किंचित्पदार्थसत्त्वासाधकत्वात् न च विमुक्तैवैकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म
सदनमत्र हि जंतोः प्राणेषूक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेता विमुक्तं न विमुचेदित्या
दिश्रुतेरविमुक्ता दीनां सन्दावं प्रभावं तदविमोक्तं च प्रकाशयन्त्याः का गतिः अज्ञातवस्तुनः सत्त्वाभावे कर्मोपास्तिकांडयोरुद्येदपत्तेरिति चेत्
ना अविद्यावद्विषयत्वात्तपोऽयथास्व मेरुज्जरागभ्रमेऽपनीतेरज्जुः सत्यासंयमिषेति सत्यासत्यविभाग अभिमानिकोऽविद्यापेक्षः परमार्थतस्त
यो मिष्प्यात्वा विशेषेण नुवर्तते तद्वदित्येवैहि तस्मादविद्यावतां वज्रपंजरपितमपि जगद्विद्यामतां दृष्टि सम सम यमात्रमेवेति युक्तमुक्तं बुद्ध्याद
यस्य सत्त्वाद्यात्मानो न त्वर्था इति ११ ॥

राम०
११६

नन्वर्थात्स्वरूपसत्ताभावेकपमिंद्रियसन्निकषादितज्ज्ञघटादिज्ञानवास्यादित्याशंकाह प्रदीपार्थमिति इन्द्रियैः कारणैः बुद्धिसत्तमैः हेतुभिः इयमत्र प्रक्रि
यात्रिविधं सत्त्वमुक्तिरज्ज्वादीनाप्राप्तिभासिकं घटादीनां व्यावहारिकं ब्रह्मणः पारमार्थिकं चेति क्रमेणातानिसत्त्वसत्त्वसत्त्वमात्रात्तत्रसत्त्वमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषया अपिस
त्त्वमादत्तुं चेत्तौ बुद्धिसत्तमैरिति बुद्धिस्थविषयसिद्धयर्थं अध्ययनेन वसतीति वत्ततीया इन्द्रियैः रश्मिभूतैः मनः प्रदीपार्थसत्त्वमावरकाज्ञाननाशं कुर्यात् ततः स्वतः प्रका
शमाने सत्त्वमेविषया अध्यस्यते यथा इन्द्रियैः मुक्तीदंशावरकाज्ञानेनाशिते मुक्तिः बुद्धिस्परजतभावेन मुक्त्यनतिरिक्तेन भाति इन्द्रियान्वयव्यतिरेकपाराधिष्ठानग्रहणवोप

प्रदीपार्थमिनः कुर्याद्विद्रियैर्बुद्धिसत्तमैः निश्चरन्दिर्पयायोगमुदासीनैर्पदृष्टया १३

क्षयः एवं घटाध्यासेपि इन्द्रियद्वारा मनसा सत्त्वमावरकाज्ञानेनाशिते स्वतः प्रकाशमानं सत्त्वमं बुद्धिस्थविषयादिभावेन सत्त्वमानयेन भाति अत इन्द्रियं सत्त्वमस्यैव ग्रहा
र्थं विषयादिकं तुरक्षामुगवदविद्यामात्रं भातं साक्षिमात्रं भातं वा तया च श्रुतिस्तमेव भातं मनोभाति सर्वमिति अधिष्ठानभातमनु अध्यस्तस्य घटादेर्भातमाह लोके
पि घटानुभवः पटानुभव इत्यादौ अनुभवशब्दः प्राक्ष्यर्थात्भवतेति निर्णयतेन पश्चात्प्रकाशवाचको नुशब्दसाम्यत्विर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति इय
मेव तार्किकानिर्विकल्पकं ज्ञानमित्याचक्षते भाषांतरेणातया च विषयाणां स्वरूपसत्ताभावेपि रज्ज्वादीनां गवदविद्याप्रकाश उपपद्यते इति सर्वमवदत्तं १३ ॥

मो.
२२७

सतस्मानफलमाहा एवमिति इदं जगत्सर्वं स्वभावं बुद्धिमात्रकल्पितमिति ज्ञानन्तमुद्यतिनहि स्वाप्नधननाशादिना प्रबुद्धः शोकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः
१४ नन्वेवं घटमात्रविदाः पृथिव्यान्तं ब्रह्म ज्ञातमेवेति किं प्रवृत्त्यादिनेत्याशं क्वाहनचेति कामगोचरैः काममानविषयगोचरैः अवधेर्निर्देशैरपी
द्रियैः आत्मा स्वस्वरेण ज्ञातस्वपुरुषार्थेन परस्वरेणानहिरजनात्मना ज्ञाताश्रुतिः श्रुतिकार्याप्यप्रभवति तद्वत् दुर्धरैर्दुष्कृतिभिरकृतात्मभिरशो

227

एवं स्वभावमेवेदमिति विद्वान्नुद्यति अशोचन्तप्रहृषन्ति न्यविगतमत्सरः १४ नचात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः
कामगोचरैः प्रवर्तमानैरनघैर्दुर्हरैरकृतात्मभिः १५ तेषां तु मनसारमीनदामस्य द्विपद्यति तदा प्रकाशते स्या
त्मा दीपदीपापयाकृतिः १६ सर्वेषामेव भूतानां तमस्य गते यथा प्रकाशं भवते सर्वतपेदमुपधार्यते १७ यथा वा
रिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् विमुक्तात्मा तपायोगी गुणादौषैर्न लिप्यते १८ एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयोश्च
रन् असज्जमानः सर्वेषु कथंचन न लिप्यते १९

धितचित्तैः पुरुषैः १५ कथंचन ह्यत्मा ज्ञेय इत्यत आह तेषामिति आकृतिर्घटादिरूपं १६ भवते प्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रल
भ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः १७ विद्याफलमाहा यपेति गुणादौषैः पुरापपापैः प्राकृतैः १८ क्रियमाणैरपि कर्मभिर्न लिप्यत इत्यर्थः १९ १९ ॥ ॥

न लिप्यते इत्याह एवमिति विषयांश्च २० न लिप्यते तत्र हेतुस्तज्ज्ञान इति सर्वेषु पुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशजैः शोकादिभि
र्न लिप्यत एव देवा संगीदेरुक्तैरपि १

समासपूर्वकं आत्मध्यानशीलस्य सार्वज्ञ्यं प्राप्तं स भोग्यानां सक्तं स्पृहं द्विपाशात्माकारोपवधं वंति तप्यपि चिदचितो विभागवत्सिन नैकं भवतीत्या
हृद्भासां तत्केति ११ शेषं प्राग्व्याख्याते १५ चतुसस्तितमः गुराणां विषयानां गुराणां सत्त्वादीन् विक्रियतः विकारं भजमानान् अनलक्ष्य उदासीनस्या

तत्कार्प्यकृतं कर्मरतिर्यस्य सदात्मनि सर्वभूतात्मभूतस्य गुरावर्गेषु सज्जतः १० सत्त्वमात्मा प्रसरति गुराणां द्वा
पिकदा च न गुराणां विदुरात्मानं गुराणां चेदस सर्वदा ११ परिद्रष्टा गुराणां च परिस्त्रष्टा यथा तथं सत्त्वक्षेत्रस्यो
रेतदंतरं विद्वि सक्षमयोः १२ सज्जते च गुराणां एकको न सज्जते गुराणां पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा
१३ यथा मत्स्येन्द्रियः स्यात्संप्रयुक्तौ तथैव तौ मशकौ दुर्बलौ वापि संप्रयुक्तौ यथा सह १४ इषीका वापयामुं
जे पृथक् सह चैव च तथैव सहिता वेता वन्यो न्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ १५ शांतौ मोक्षधर्मेषु मुक्तान् प्रप्ते ॥ व्यास उवा
च सज्जते तु गुराणां सत्त्वक्षेत्रस्य स्थितिष्ठति गुराणां विक्रियतः सर्वा नृदासीन वदीश्वरः १ स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदि सा
सज्जते गुराणां कर्णानिभिर्यथा सूत्रं सज्जते तद्गुराणां स्तथा १ ॥ ॥

पविष्ठात्वं अपस्कांतमणिवत्सेयं १ एतदेवाह सभावेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय कर्णानि मिदृशांतः १ १ १ ॥ ॥

पृथ्याः सकाशात् नदीप्रतिच्युताः अविद्वांसः ताराविधाहीनाः उन्मज्जननिमज्जनैस्तामेयुः क्लिश्येयुः ७ सार्द्धं लोकेन दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टीतिकमा
होर्देन एवमिति आत्मनः स्वस्य आत्मानं प्रत्यंचंतस्वस्वरूपलक्षणां केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ८ शमं सुखं ९ जन्मसामर्थ्यं लिख्य
जन्मनो यपोक्ताचारवतोऽवशं भावीत्यर्थः पर्याप्तं परी परायणं मोक्षप्रापकं १० शुद्धः पुरापपापहीनः ११ भयं त्रयः पातजं पाविदुषो गतिस्ततो

तामेयुः प्रच्युताः पृथ्या यथा पूर्णानि दीनराः अवगाढाश्च विद्वांसो विद्विलोकमिमंतथा ७ न तज्जात्यतिवैविद्यात् न स्पृले चर
तितत्ववित् एवं पोविंदतेत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ८ एवं बुध्वा नरः सर्वभूतानामागतिं गतिं समवेक्ष्य च वैषम्यं लभते श
ममुत्तमं ९ एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः आत्मज्ञानं समर्थेव पर्याप्तं तत्परायणं १० एतद्बुध्वा भवेदुद्धः किमन्य
दुद्धलक्षणां विशोपेतद्विमुच्यंते कृतकतामनीषिणः ११ न भवति विदुषां महत्तपं यदविदुषां सुमहत्तपं परत्र न हि गति
रधिकारिकस्य चिद्भवति हि पाविदुषः सनातनी १२ लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते तत्र पश्य कु
शालानशोचते ये विदुस्तदुभयं कृताकृतं १३

धिका कस्य चिद्भतिनास्ति १२ लोकमातुर इति लोकोभोगं पुरुषादिः तं आतुरं दोषाक्रांतं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् तत्पातततदेव लो
कमातुरत्वे निरीक्ष्य शोचते चातत्रेति बुद्ध्या बुद्ध्यार्महद्वैलक्ष्यरापमित्यर्थः येषु कृताकृतं क्रमेण आरोपितानां
पितमिति विदुस्तकुशला इत्यर्थः १३

मो०
११६

किमनेन कौशलेनेतत्त आह पदिना इह लोके कुर्वतः यन्निष्कामं कर्म तत्प्राचीन कर्मणां नाशकं न हि कर्मणां सर्वकर्मैवेदोस्तीत्यर्थः किंतु तदुभयं इह जन्तुनि पूर्वजन्तु
निचकृतं कर्म तस्य विदुषः प्रियमपि यं वानजनयतीत्यतो विधासंपादनीयेति भावः नैनं कृताकृतं तत्त पतः न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्यादि श्रुतिम् १४ पंचमस

229

यत्करोत्यनमिसंधिपूर्वकं तच्च निरादित्यत्पुण्यकृतं न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः १४ शान्तौ मोक्ष
धर्मेषु शुकानुमते ॥ ॥ शुक उवाच यस्माद्दुर्मतिरो धर्मो विद्यते तेन ह कश्चन यो विशिष्टश्च धर्मसंभवान्प्रवृत्तुमे
व्यास उवाच धर्मो ज्ञेयः प्रवक्ष्यामि पुण्यं न विधिः कृतं विशिष्टं सर्वधर्मस्य स्तुतिर्हे कामनाः शृणु १ इन्द्रियाणि प्रमापीति
बुद्ध्या संयम्य यत्नतः सर्वतो निष्पत्तिं निपिता वाला निवात्मजान् २ मनसश्चंद्रियाणां चाप्येकाग्रं परमं तयः तज्ज्ञा
यः सर्वधर्मस्य स धर्मः पर उच्यते ४ तानि सर्वाणि संधाय मनः षष्ठानि मेधया आत्मतद्वत्त्वासीत् बहुचिंतयन्
५ गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्यास्यंति वैशमिनि तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतं ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तितमना ॥ विधाप्रापकं धर्मं पृच्छति यस्मादिति १ अस्मैवादिर्मभिर्दितिति वृत्तिधर्मलक्षणया ह विशिष्ट इति २ निष्पत्तिस्मृतिनिष्पत्तनशीलानि सं
नियमैकाग्रं कुर्यादिति संबंधः ४ बहुचिंतयन्त्रिपुंठी ५ गोचरेभ्यो बाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वैशमिनि परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ६ ॥ ॥ ॥

राम०
११६

विधुममिवनिरुपाधिं ब्राह्मणा ब्रह्मविदः ७ आत्मबुद्धिरेचेतनतादृशवता सर्वविद्यादिकं ८ ज्ञानदीपेन ब्रह्माकारांतः करणावृत्त्या आत्मानं ब्रह्म आत्म
निदेहे आत्मेनेति पाठ आत्मना ज्ञानदीपेनेति सामानाधिकरं निरात्मानिरुपाधिः १० विपापेति देहोत्तरसंवेधनिरासः विगतज्वर इति जीवन्मु

सर्वान्मानं महात्मानं विधुममिवपावकं तं पश्यंति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ७ यथा पुष्पफलोपेतो बहुशरवो म
हादुमः आत्मनो नाभिजानीते कमेपुष्पं कमेफले ८ एवमात्मानजानीते कगमिष्ये कुतस्त्वहं अन्यो ह्यत्रांतरात्मा
स्त्रियः सर्वमनुपश्यति ९ ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् १०
विमुक्तः सर्वपापभ्यो मुक्तश्च इवोरगः परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्या विगतद्वारं ११ सर्वतः श्रोतसंधारं नदीलोकप्रवा
हिनी पंचेन्द्रियग्राहवती मनः संकल्पोधमं १२ लोभमोहद्वाराद्यन्तां कामक्रोधमरीमृयां सत्यतीर्षादितक्षोभां
क्रोधपंकां सारिद्वारं १५ अव्यक्तप्रभवं शीघ्रां दुस्तरमकृतात्मभिः प्रतरस्वनदी बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलां १६ संसा
रसागरगतां योनिपातालदुस्तरां आत्मजन्मोद्भवां तातजिह्वावर्तेदिरासदां १७ यांतरंति कृतप्रसाधतिमंतो मनीषि
णाः तांतीराः सर्वतो मुक्तो विधतात्मा त्वविष्णुचिः १८

किं सुखवान् ११ श्रोतसंज्ञानेकधा प्रवहंती नदी संसारनदी लोकान्वाहयंती रोधस्तीरः १३ बुद्ध्याशनेन १६ योनिवसिना १८ ॥ ॥ ॥

मो०
२३०

ब्रह्मभूयान्ब्रह्मैव १९ भूतानि अज्ञानि निशामय पश्या पर्वतस्यो ज्ञानपर्वतारूढः पयोक्तं प्रज्ञा प्राप्ता दमार्हः शोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानि वशे
लस्यः सर्वा आसौ न पश्यतीति ११ स्वयं योगेन अज्ञाने दीतरारूपं १५ नैवेति पुमान् सतद्रह्यस्त्रीदिरूपेण न वेदनाम रूपमन्यत्वात् भूतभवयोर्नैव

231

उत्तमां बुद्धिमास्याप ब्रह्मभूयान्मविष्मि संतीर्णः सर्वसंसारतः प्रसन्नात्मा विकल्मषः १९ भूमिष्ठानीव भूता
निपर्वतस्यो निशामय अकुम्भन्त प्रहृष्यंश्च न नृशंसमतिस्तथा २० ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवोऽप्येषो
एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेतिरेवुधाः धर्मधर्मभूतोऽप्रेषामुनपस्तत्त्वदर्शिनः २३ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं
पुत्रान् शासनं प्रयताय प्रवक्तव्यं हिताया तु गताय च २४ आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् अत्रुवं यद
हंतात आत्मसाक्षिकमंजसा २५ नैव स्त्री न पुमानेते नैव चेदं न पुंसकं अदुःखमसुखं ब्रह्मभूतभवभवात्म
कं २६ नैतद्भात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मं विधीयते २७ ॥ ॥ ॥

उत्पत्तिः कारणांतदात्मकं २६ अभवो नुत्पत्तिरात्मा तस्य प्रतिपत्त्यर्थं एतद्धर्मस्य योगधर्मः २७ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२३०

यद्यपि तत्र भेदेन जगदुत्पत्तिप्रकारमिच्छते तथापि शमादिसंपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शिसुखावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानं मुक्तिरिति सर्वत्रादिसंमतो वादिनः देहनाशो वा शून्यभावावा दुःखनाशो वा लिंगभंगो वाऽविद्यानिवृत्तिर्वा स्वरूपप्रतिष्ठा चिति शक्तिर्वा परमानंदावाप्तिर्वेति शब्दतरवविकल्पयन्ति तदेतदभिसंधाया हयपेति यथा सर्वाणि मतानि येन प्रकारेणानुक्तौ पर्यवस्यंति तेनैव प्रकारेणानुदीयान्तेति वचोऽस्मिन्तौ पर्यवस्यंतीति मया यथा तथेति भावप्रधानो निर्देशः यथा तथेव कथितानि तस्य हेतुत्रयानि मतानि भवंति फलतो वि

पयामतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथ कथितानि मया पुत्रभवंति न भवंति च १८ तत्प्रीतियुक्तेन गुरान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्रदमान्वितेन पृष्टो हि संप्रीतिमता यथा र्थव्याप्त्युत्तमस्य हयदुक्तेतत् १९ शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रपन्त्या स उवाच गंधान्नसान्नानुरुध्यात्सुखं वानलं कांशचापुयात्र स तस्य मानं च कीर्त्तिं च पशुश्वनेष्टे तस्यैव चारः पश्यतो ब्राह्मणस्य १

रोधाभावात् न भवंति च निर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्सर्वे रिपितां त्रिकैरिदं शास्त्रमुपादेयमिति सिद्धं १८ न तदिति तस्मादुक्तविशेषावताऽधिकारिणा पृष्टो गुरुः प्रीतिपूर्वकमिदं वदेदिति १९ चतुःसप्ततितमः ॥ ॥ गंधान्नसानि त्यादित्रयाः साधनविधानार्थं जीवमुक्तलक्षणारव्यापनार्थं च नानुरुध्यात्तानुसरेत्तनापि तस्य तस्य गंधादेः अलंकारानां वर्जनानि च प्राप्नुयात् गंधादिरगद्वैषो न कार्यो किं तु उदासीनैवेत्यर्थः प्रचारः व्यवहारः पश्यतो विदुषः १९

मो० द्विजः मुख्यो ब्राह्मणः १ कस्मर्हि द्विज इत्यत आह सातिवदिति यो दयालु ब्रह्मवित्सरववेदवित्तापरचत्रकाम आत्मज्ञानेन तसः जातु कदाचिन्नाशयेत्
१३१ तपावप्रतिः योः कामो निष्कामश्चासकामः स्यान्न तस्य प्राणा उन्नामन्तत्रैव समवनीयं ते ब्रह्मैव मन ब्रह्माप्येतीति तेन कामत्वेन द्विजेनेति न च किंतु द्विज

सर्वान्वेदानधीपीतशुश्रूषुर्वह्निर्चर्षवान् ऋचोपजंघिसामानियोवेदनसर्वेद्विजः १ सातिवत्सर्वभूतानांसर्ववित्
र्ववेदवित् नाकामोन्मियतेजातुनतेननचैवेद्विजः ३ द्रष्टीश्चविविधाः प्राप्पक्रतंश्चैवाप्तदक्षिणान् प्राप्नोतिनैव
ब्राह्मणमविधानात्कंपंचन ४ यदाचापंनविभेतिपदाचास्मान्तविभ्यति यदानेष्टतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ५
यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ६ कामबंधनमेवैकंनान्यदस्तीहबंधनं
कामबंधनमुक्तोहिब्रह्मभूयापकल्यते ७ कामतोमुच्यमानस्तद्धृन्माभ्नादिवंचंद्रमाः विरजाः कालमाकांक्ष
न्धीरेषैर्येणवर्तते = आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापः प्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशंति
माप्नोतिनकामकामः ८

एव योनिर्द्वयः सकामश्च नासौ वेदविन्नब्राह्मणश्चेति भावः १ अविधानात्तदपानैष्काम्येन ननु सरणात् ४ एतदेव विद्वरोति यदेतादिना ८ समु
द्रेऽन्या आप इव यत्र पुंसि कामालीयं ते समोक्षभाक् न तु कामकामो विषयाभिलाषी ६

रास०
१३१

तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवतीति श्रुते ब्रह्मविदे वसुधाकामः न त्वत्पुत्राहोर्द्विन स इति सः विद्वान् कामैः संकल्पमात्रोपनैः कांतो मनोहरः न तु कामकामः स्व
 गर्धर्पाकृतः स वा इति। स्वर्गविषयकृतः स वा इति। स्वर्गप्राप्य संयोगविप्रयोगोता इति नियमेन ततो भ्रमस्त इति भावः १० उपनिषद्ब्रह्मस्योऽसत्संहितकरं वाक्यं।
 उत्तरेत्तराभावे पूर्वपूर्वव्यपमित्यर्थः ११ स्वर्गः गुरा ब्रह्मभावः शतो निर्गुरा ब्रह्मभावः १२ क्लेदनमिति संतोषात्। हेतोस्मत्त्वं बुद्धिप्रसादेऽथ सिद्धेता पंच
 मलकारेणां एतदेव सत्वं शान्तिलक्षणां मोक्षस्य सूचकं। कीदृशं सत्वं स्यात्सहशोकमनसोऽसंशयो वा त्रमनः शब्दार्थः संतापं संताप्य क्लेदनं विलिखति

सकामकांतो न तु कामकामः सर्वकामात्स्वर्गमुपैति देही १० वेदस्योपनिषत्सत्त्वं सत्त्वस्योपनिषद्दमः दमस्यो
 पनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ११ तपस्योपनिषत्प्रागस्पागस्योपनिषत्सुखं सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योप
 निषच्छमः १२ क्लेदनं शोकतमसोऽसंतापं तस्मया सह सत्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणा मुत्तमं १३ विशो
 को निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मा विमत्सरः षड्भिर्लक्षणावातेनैः समग्रः पुनरेष्यते १४ षड्भिः सत्त्वगुणोपैतैः प्राप्ते
 रधिगतं त्रिभिः ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिह स्प्यंतं गुरां विदुः १५

करांतं दुःखं वपाचकमित्यर्थः संतापमिति रामलंतं १३ षड्भिः संतोषसहितैः विशोकत्वादिभिः समग्रो ज्ञानतत्त्वः १४ एवं मुक्तलक्षणां मुक्तां
 क्लिप्तां धनमाह षड्भिरिति फलभूतत्वात् सुखस्वर्गवर्जं एवैतैः सत्त्वदमदानतपस्पागशमार्थैरुपनिषत्संज्ञैः सत्त्वादिपुण्यसंतापसत्त्वैश्च अपि संभा
 विते अतस्तद्व्याचक्षेपे सत्त्वगुणोपैतैरिति त्रिभिश्च प्रवरा मनननिदिध्यासेनेरागमानुमानानुभवे वाधिगतं आत्मानं इह स्प्यंशरीरांतं स्प्यं प्रेत्य जीवत्येव दे
 हे देहाभिमानाद्युत्पापये विदुः जानीयुस्ते तं गुरां पूर्वैर्ज्ञातं मुक्तलक्षणां विदुः प्राप्नुयुः १५

मो.
२३१

अहमिदं अजमं अतएव संहायं प्राकृतं स्वभावसिद्धं निरुपस्कृतं गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनां अध्यात्मं आत्मनिर्देहसकृतं ब्रह्म
तस्मात्तत्सकृतमुच्यते इति श्रुतिप्रसिद्धं प्राज्ञः सुखमव्ययमश्नुते। यद्वा अध्यात्मं ग्रंथं यः प्राज्ञः सोऽपि ध्यानादिक्रमेणाव्ययं सुखमश्नुते ग्रंथेऽपि
पनिषद्द्रूपेति तत्त्वादहमिदं त्वमसंहायं त्वंचा प्राकृतं वाक्यं मयि यो दास्व रसतोऽर्पयन्त्यायकं निरुपस्कृतं द्वैतिनामिव हठानां कृष्टार्थेनेन परोक्ष

232

अहमिदं त्वमसंहायं प्राकृतं निरुपस्कृतं अध्यात्मं सुकृतं प्राज्ञः सुखमव्ययमश्नुते १६ निःप्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठा
पच सर्वशः यामयं लभते तृष्टिं सानशक्यात्मनो न्यथा १७ येन तत्पत्तमं ज्ञानं येन तत्पत्तमं विज्ञानं येन तत्पत्तमं हो वलं
धत्ते यस्तं वेदसवेदवित् १८ संगुप्तान्यात्मनो द्वारगणभिधाय विचिंतयन् यो ह्यास्ते ब्राह्मणाः शिष्टः स आत्मेति रु
च्यते १९ समाहितं परेत त्वेक्षीरा काममवस्थितं सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चांद्रमसं पथा २० ॥ ॥ ॥

ज्ञानस्यापि पुरापहृदि हेतुतया क्रममुक्तार्थत्वमुक्तं तया च स्मृतिः दिनैर्दिनेषु त्वेदांतश्रवणाद्भक्ति संयुता ता गुरुश्रुषूषपालव्याक्तशरीति फलं
लभेदिति १६ न केवलं शास्त्रीयज्ञानमात्राभ्युक्तिः किंतु साधनांतरं पक्षाय स्तोत्राहनिष्प्रचारमिति अन्यप्यामनोनिरोधाभावेन शक्या प्राप्नुमिति
शेषः १७ येन ब्रह्मणा १८ संगुप्तानि प्रमादात् समकरक्षितानि। द्वारगणि इंद्रियाणि अपि धाय निरुद्य विचिंतयन् १९ अचेति वदति २० ॥

२३१

अविशेषाणीतिविशेषविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणपरिणीतियोगोक्तेषुगुणावयवेषुविशेषाःस्पृष्टपृथिव्यादयमकादशेन्द्रियाणिचाअवि
शेषाःपंचतन्मात्राणिबुद्धिरचालिङ्गमात्रमहत्तत्त्वं।अलिङ्गप्रधानांतत्रपूर्वस्यागेनउत्तरमुत्तरंप्रतिपद्यमानेयोगीगुणानपित्यजति।तत्रविशेषाणि
भूतानीतिपंचतन्मात्राणिइतिमहद्व्यक्तेचुतहोमनेःतज्जतामुनिनाहुःखंसंसारखंअपोह्यते।सविशेषाणीतिपाठेभूतशब्देनपंचतन्मात्रारोपवस्व

अविशेषाणिभूतानिगुणांश्चजहोमनेःसुखेनापोह्यतेहुःखंभास्करेणातमोपया ११ तमतिक्रांतकमशिमति
क्रांतगुणक्षयं ब्राह्मणांविषयाह्लिष्टंजरामत्तूनविंदतः ११ सपदासर्वतोमुक्तःसमःपर्यवतिष्ठते इन्द्रियाणीन्द्रि
याणीश्चशरीरस्येतिवर्तते १३ कारणंपरमंप्राप्यअतिक्रांतस्यकार्यतां पुनरावर्तनंनास्तिसंप्राप्तस्यपरंपदं १४
शांतौमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रप्ते॥ ॥ व्यासउवाच द्वंद्वानिमोक्षजिज्ञासुर्यधिमवितुष्टितः वक्त्रागुणावताशिष्यः

श्राव्यःपूर्वमिदंमहत १ ॥

कार्यस्पृष्टभूतसहितानीत्यर्थः ११ अतिक्रांतंवाधितंगुणक्षयंगुणोश्वयंपैतनांविषयैरह्लिष्टं ११ मुक्तःविरक्तःसमःरागद्वेषभूत्यःपर्यवतिष्ठते
स्थिरोभवतिशरीरस्योजीवन्नेवसर्वार्थान्अतिक्रम्यवर्तते १३ कारणंनिर्गुणंब्रह्म।कार्यतांअव्यक्ततां १४ पंचसप्ततितमः॥ ॥ विस्मरेणो
क्तमध्यात्मंसुखसंग्रहायसंक्षिपतिद्वंद्वानीत्यादिनाऽध्यायेनद्वंद्वानिमानायमानादीनिअर्थधर्मैर्चाधिष्ठितोपिपुरुषोपदिमोक्षापीत्यात्त
हिमिदंमहदध्यात्मेश्राव्यः १

मो०
१३३

५५

भूतेषु जगत्पुजादिषु पंचसु पंचात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तं ननु पंचभूतेषु भौतिकानि कालदिगात्मनां सिद्धत्वारिद्र-
व्यादिगुणारचचतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायव्यवहारपदार्थाः सप्तमाभावपदार्थश्चेति कारणादामन्यते तत्कथं सर्वस्य पंचात्मकत्वं प्रति-
स्थापयत इति चेत् अत्रोच्यते न तावत्कालो नाम पदार्थ इति मतीता नागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वात्परात्वादिवत्तद्व्यगताभिरेवातीत-
त्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारेषु पक्षैः नापि हि का आकाश एव सूर्योपाधिकी प्राच्यादिकल्पने तु पगमात् नापि मनः तस्य हृदियत्वेन श्रोत्रादिवद्भा-
वसंजाती गुणा अपत्यस्यावश्यवक्तव्यत्वेन पांचभौतिकत्वात् पराभिमतमनसक्तग्राह्यसंजातीयगुणानां अपत्येन दिक्कालवत् न हृदियत्वं युज्य-
ते गुणा अपि आश्रयान्तातिरिच्येते इति नष्टपक्षपदार्थः तथा द्रव्यस्यैव स्वात्म्यप्रच्युतिः परिसरात्माऽवस्थाविशेषः कर्मतिनतदपि पृथक्प

आकाशं मारुतोऽपोतिरापः पृथ्वी च पंचमी भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पंचसु १ २

दार्पणतपासस्तदितिव्यवहारविषयपुत्रसंस्कल्पसामान्यादिषु सन्दावेप्यनवस्थादोषभयात् तेषु व्यावृत्तद्रव्यगुणकर्मस्वैवानुगतं सामा-
न्यमित्यप्यसत् अविद्यानसत्त्वेनैव सत्तदितिव्यवहारस्योपपत्तौ सत्यां अननुगतस्य तस्य कल्पनाया अत्र नोचित्यात् नित्यद्रव्यवत्तयोत्पावि-
शेषा इत्युपगमस्तस्य कालेनित्यद्रव्याणामेवाभावान्निगलंबनः मानोतरासिद्धश्च समवायवत्तरूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये स्यात्पतीति स-
मवायकल्पनाप्यनर्थिका यथा घटः पृथग्योत्याभावः एवं भूतले घटसंसर्गभावोऽपि भविष्यति तथा चोक्तं भावोतरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षये-
ति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्प्रतियोगिकत्वादेवासिद्धिः सन्ध्यामभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावात् तस्माद्भौतिकं पदार्थ-
एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानां पंचात्मकत्वं १

राम०
१३३

५९

अंतरात्मकं अवकाशात्मकं मूर्तिः शरीरं तस्मात् स्वरूपप्रकाशकं विधानं वेदवाक्यं तद्विदुः मूर्तिशास्त्रविधानवित् ३ चरणांगमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वा
 तदात्मकं ४ पाकोन्नादेः प्रकाशे दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ५ क्षुद्रता अंतःप्रविष्टपार्थिवपवसं पोग्गस्य पीकरणेन सूक्ष्मतो - उत्तरेषु भूतेषु सर्वभूतगुणाः संति ते
 नशब्दस्वाकाशेशब्दस्पर्शो वायौ ॥ शब्दस्पर्शरूपाणि ते जसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिले तस्य संग्रहाः पृथिव्यामिति तेषां सर्वसत्त्वेषु सर्वेषां

अंतरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिंद्रियं तस्य शब्दगुणं विद्वान् मूर्तिशास्त्रविधानवित् ३ चरणां मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयो
 स्पर्शनं चेन्द्रियं विधातुं तस्य स्पर्शचतन्मयं ४ तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्च क्षुश्च पंचमं तस्य रूपं गुणं विधातुं तन्मयं गौरासिता
 त्मकं ५ प्रलैदः क्षुद्रतास्त्रह इत्यपामुपदिश्यते असृज्जा च पचान्ति तन्मयं विधातुं तदात्मकं ६ रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रस
 रचापांशुगोमतः संघातः पार्थिवो धातुरस्मिदंतनखानि च ७ शमश्रुगेमचकेशश्च शिरास्तापुचचर्मच इन्द्रियं घ्राणं संज्ञातं ना
 सिकेत्यभि संज्ञिता - गंधश्चैवेन्द्रियाप्येवं विज्ञेयः पृथिवीमयः उत्तरेषु गुणाः संति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ८ पंचानां भूतसं
 घानां संततिं मुनयो विदुः मनो नवमेषां तु बुद्धिस्तदशमी स्मृता १०

शिषु उत्तरागुणाः अविद्याकामकर्मरियाः तेषां चोक्तं तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तधानश्चिदात्मनां परः कारणात्मा मेति भावना ज्ञानकर्ममिरिति ८ ९
 तैर्भाविना ज्ञानकर्मभिः वाक्येषु दृष्टैः सह नवमं मनः १० १० १० ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४

मो०
२३४

२३५
अवसायात्मिका निश्चयात्मिका व्याकरणां संशयः सः अनन्तात्मा कर्मानुमानात् सखदुःखलिंगेन कर्मणा माश्रयत्वेनानुमेयो जीवः ११ एभिः कालं कृतत्रेताद्वा
परकलिरूपो जीवः तदात्मकैः पुराणपुराणदिसंस्कारात्मभिः एभिः भवैर्भावनाभिः सर्वप्राणिजातं समन्वितं यः पश्यति स्वरूपतस्त्वकलुषमिति जानाति सः समो हं
सकामं कर्मानुवर्तते। सातात्मतत्त्वतया निष्कामो भवतीत्यर्थः १२ षड्महत्तमः एवं पंचभूतानि अविद्याकामकर्माणि मनो बुद्धिश्चितिदशकं क्षेत्रं ततो न्य
कादशोऽने तात्मा सचलिंगात्मैवेति भ्रमो मा भूदिति तस्यापि दशकांतर्गतत्वं साधयति शरीरादित्यादिना स्पूलशरीराद्विप्रमुक्तमपि शरीराणां सूक्ष्मशरीरं

एकादशस्वनन्तात्मा सर्वः परुच्यते अवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकं कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः
११ एभिः कालात्मकैर्भावैः सर्वैः सर्वमन्वितं पश्यत्यकलुषं कर्म समो हं नानुवर्तते १२ शांतो मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ते ॥
व्यास उवाच शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीराणां कर्मभिः परिपश्यंति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः १ यथा मरीच्यः सहि
ताश्चरंति सर्वत्र तिष्ठंति च दृश्यमानाः देहैर्विमुक्ता विचरंतिलोकांस्तथैव सत्त्वान्पतिमानुषाणि २ २ ॥ ॥ ॥

तं अतएव सूक्ष्मभूतं दुर्लभं शास्त्रोक्तैः कर्मभिः योगानुष्ठानैः पश्यंति शास्त्रज्ञा योगिनः लिंगात्मानं समाधौ साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः १ लिंगदेहसत्त्वे विदुः
नुभवं प्रमाराणामुक्तायुक्तिमप्याह यथेति यथा गमनोदरे सूर्यमरीचिकानिविदाः संतोऽपि स्पूलदृष्ट्या न गच्छन्ते गच्छन्ते गच्छन्ते युक्ता तु दृश्यमानाः ता एवातिवि
स्पष्टं गच्छन्ते तथा देहैः स्पूलैः रहितानि सत्त्वानि स्पूलदृष्ट्या न दृश्यन्ते इत्यर्थः लोकान् चरंत्यतिशयं २ २ ॥

राम०
२३४

प्रतिरूपं प्रत्युपाधिसूर्यस्य तापो रश्मिर्नंदनं असुलक्ष्यते एवं सत्ववत्सु जीवदेहेषु सत्वं सत्वप्रधानं लिंगं प्रतिरूपं प्रतिव्यक्तिसंयोगी पश्यति ३ एतदेवा
हतानेति ४ सर्वेषां योगयोगिनां योगं युंजतां सत्वात्मा लिंगं देहं वशेतिष्ठति यथेष्टं परशरीरं प्रवेशादावपि योगो भवति आत्मनि चिंतितं कल्पितं
कर्मजं रजः कामादिव्यसनं जहतां प्रधानं सजगत्कारणं स च द्वेधं अप्रयत्नं भावस्तादात्म्ययोगैश्च येन तोषिमुक्तानां सर्वसिद्धिस्तु सर्वकाले

प्रतिरूपं यथैवास्तु तापो सूर्यस्य लक्ष्यते सत्ववत्सु तपासत्वं प्रतिरूपं स पश्यति ३ तानि सूक्ष्माणि सत्वा निविमुक्तानि शरीर
जः स्वेन सत्वेन सत्वज्ञः पश्यति नियतैर्द्रियाः ४ स्वयं तां जाग्रतां चैव सर्वेषां आत्मचिंतितं प्रधानाद्वेधमुक्तानां जहतां कर्म
जं रजः ५ यथा हनितपा रत्रौ यथा रत्रौ तपा हति वशेतिष्ठति सत्वात्मा सततं योगयोगिनां ६ तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा
सततं गुरौः सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिस्सुखं रजः ७ मनो बुद्धिपरा भूतः स्वदेहपरे देहवित् स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञा
ता सुखदः स्वयोः ८

षु च योगिनां लिंगदेहो वशे स्तीति द्वयोः संबंधः ६ तेषां मितितेषां योगिनां भूतात्मा जीवः सततं सर्वदा सूक्ष्मैः सप्तभिर्गुणैर्गुणाकारैर्महदहंकारपे
चतन्तात्रारैर्युतः नित्यं चरिस्सुखं रजः ७ तेषां नित्यं कालत्रयेऽपि मिथ्यात्वात् नित्यो वाधितो व्यवहारतोऽज्ञातश्च भवति ७ स
वं योगिनां सूक्ष्मदेहापरोक्षमुक्तं सूक्ष्मा नाम पितृदस्तीत्याह मनश्चित्तमनो बुद्धिर्मां परा भूतो जितः स्वप्नेऽपि स्वदेहं च स्पृशेत्तदन्तं वेत्तीति तथा ८ ॥

मो०
१३५

१० एवं स्वप्ने इव गर्भशयनं प्राप्नोति तत्र तैर्जडिरग्न्यादिभिर्दुःखं नाप्नोति तदस्यातत्राग्नादेरभावादित्याह अहोतिप्रसिद्धयमव्ययं कृष्णजाठरीयस्तदं
तर्जितः ११ अस्मैव दुःखेयत्वमाह तमिति तमेतं आत्मानं अति ते जाः परमेश्वरस्तस्य अंशमिवोऽंशं मूर्तिषु देहेषु १२ कथं तर्ह्यति प्राप्तिरत आह योगेति अनु

२३५

तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखं क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमधीति ६ प्रीतिश्चापि भवति
महती र्थानवाप्तिं करोति पुराणं तत्रापि जीवन्ति वचपश्यति १० अहोष्मांतर्गतश्चापि गर्भं सर्वं पश्यति दशमा
सान्वसन्कुक्षौ नैषौ च निवर्जयते ११ तमेतमिति ते जां भूतात्मानं हृदि स्थितं तमो रजो भ्यामा विष्टानानुपश्यति
मूर्तिषु १२ योगशास्त्रे पराभूतात्मानं परीसवः अनुष्ठासात्पुनर्जातानि याति वज्रोपमान्यपि १३ ॥

द्यासाति अचेतनानि स्थूलशरीराणि अमूर्तानि सूक्ष्मशरीराणि वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशी निकाशाशरीराणि अतिक्रामंतीति शेषः
केतं आत्मानं परीसवः प्राप्नुमिच्छेव भवन्ति योगे नंदहत्रयमुल्लेखयत आत्मा प्राप्तिरित्यर्थः १३ ॥

राम०
१३५

आश्रमकर्मसु कर्मिष्ठेष्टेषु एतत्तमहुक्तं वाक्यं योगं योगप्रधानं शांडिल्यो मुनिरब्रवीत् कीदृशं योगं समाधौ शमं समाधिकालीनं कारणात्मावात्परभूतं
शमं सर्ववृत्तपेशमात्मकं तत्र सन्नासिनो ध्यानापरिवसन्नासः इतरेषामाश्रमिणामपि कर्मिष्ठेष्टेषु ध्यानं विहितमेवेत्यर्थः। सोपशमः शान्तो गे
शांडिल्यब्राह्मणो सर्वस्वलिदं ब्रह्मतज्जलानिति शान्तोपासीतेत्यादिना विहितं तत्र ब्रह्मणः स्वजायते तत्रैव लीयते तेनैव अनतिवेष्टते चेति तज्ज
लान् इति हेतोः पतेः सर्वब्रह्मतः उत्पन्नमतो ब्रह्मैव अतएव काकादृशित्विनराग देवादिभ्यस्तथा शान्तो भूत्वा उपासीतेति श्रुत्यर्थः १४ उपसं

ष्टपगृह्यतेषु सृष्टेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु समाधौ योगमेवैतत् शांडिल्यः शममब्रवीत् १४ विदित्वास
ससूक्ष्माणि षडंगं च महेश्वरं प्रधानवित्तियोगस्य परं ब्रह्मानुपश्यति १५ शान्तौ मोक्षधर्मेषु भुक्तानुप्रप्ते॥

हरति विदित्वेति सप्तसूक्ष्माणि इंद्रियार्थमनोबुद्धिर्महत्तत्वाव्यक्तपुरुषान् शास्त्रतो विदित्वा षडंगं महेश्वरं जगत्कारणं योगबलेन विदित्वा ष
डंगानि तु सर्वसत्तात् सिरनादिवोषः स्वतंत्रतानि तन्मलसदृष्टिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुताः षडादुरंगानि महेश्वरस्येति वायुपुण्योक्तानि
प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य वित्तियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन्नपरं ब्रह्मणः स्वात्मस्थानीयादींश्चरादीन्तरं च द्रव्यानीयं अनुग
रुवेदवाक्यमनुधानेन पश्यति साक्षात्करोति १५ सप्तसप्ततितमः॥

मो०
१३६

एवमध्यापद्वयेन स्पृशस्मशरोरगम्यामात्मानं विचिच्य मूलाज्ञानादपि तं विवेक्तुमारमता हृदीति हृदयक्षेत्रे मोहो वैचित्तं तदेव संचयो वीजमस्य विधित्साक
र्तुमिच्छापरिषिच्यते स्मिन्निति परिषेचनं आलवालं १ आधारः मूलं परिषिच्यते तेनेति परिषेचनं जलं ३ तत्फलं रसादितदिष्टुवः आपसैः लोहमपव
द्वैः पाशैः बंधकैः शरीरैः वासनाभिर्वा ४ वासनाजित्वा कामे अपकर्षति निवृत्तं तिहुः स्वयोः सहुः स्वयोः वैषयिकसुखमपि दुःस्वमेवेति मत्वाहुः स्वयोरित्यु

236

व्यास उवाच हृदिकामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः क्रोधमानमहास्कंधो विधित्सापरिषेवनः १ तस्माच्च ज्ञा
नमाधारः प्रसादः परिषेचनं सोम्यसूयापलाशो हि पुरादुक्कृतसारवान् १ संमोहचिंताविट्पः शोकशारवोभ
यांकुरः मोहनीभिः पिपासाभिः लताभिस्तु वेष्टितः ३ उपामते महावृक्षं सुलब्धं वास्तकलेसवः आपसैः संयु
तापाशैः फलदं परिवेष्टितं ४ यस्तान्पाशान्बध्ने कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति गतः सहुः स्वयोरंतं तज्जमानस्तथा
द्वयोः ५ संरोहस्तकृतप्रज्ञः सदा येन हि पादयं सतमेव ततो हंति विषग्रं पिरिवातुरं ६ तस्मात्तु गतमूलस्य मूल
मुद्रियते वलात् योगप्रसादात्कृतिना सा मेन परमासिना ७

तज्जमानः तज्जतस्तत्तुमिच्छन्हेतौ शान्तं ५ येन ह्यग्निना हेतुना तं कामपादयं संरोहति वर्द्धयति स सवस्त्रादिस्तं वर्द्धयति ६ मूलं तज्जमानं सा
मेन निर्विकल्पसमाधिना एतेन तार्किकाणां मातृत्वेनाभिमतत्वादानंदमयारब्धादज्ञानादप्यन्य आत्मेतिकारणादपि विवे कोदर्शितः ७ ॥ ॥

राम०
१३६

वं वं वं वं कलं वं वं मिति पोरत्तागं ८ अग्निमाध्याये विधां विधां ९ तन्नि वन्ति सिसारं पूर्वोक्ता शानकृतं कुराजरूपके राह शरीरं पुरमित्यादिना भोगाय तनत्वा
त शरीरं पुरं भोगजसुखाधमिमानित्वा त्वुदिः स्वमिनी तत्त्वुदेति श्च पात्सिकाया बुद्धेः स्वामिन्याः अर्पितं कं अमात्स्यस्थानीयं मनः विचारयत्वा त्वुदेति भोग
र्पं विषयधनमर्पयंतो द्विपाणि पौराः ते च मनसाऽमात्येन प्रवर्त्ता इति मनः पौरा इत्युच्यते तदर्थं तेषां मिद्विप पौराणां पालनार्थं मनसः पराकृतिः सह
तो क्रिया प्रवृत्तिः यस्य सानक्षेत्राणां दिदृष्टादृष्टार्थसाधिका तत्र कृतौ द्वौ दोषौ राजसमसौ राजसतामसाहंकारौ दारुणौ क्रियाफलमन्यथपुंती
चित्तामात्यस्य कालुष्यं कुर्वन्ती तमेवार्थं क्रियाफलं सुखदुःखं मनसाऽमात्येन सदोषेण निर्मितं पौरा उपजीवन्ति अर्पयन्ति पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्याहंका

एवंपौ वेदकामस्य केवलस्य निवर्त्तने वं वं वै कामशास्त्रस्य सदुःखान्यतिवर्त्तते शरीरं पुरमित्याहः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते
तत्त्वुदेः शरीरस्य मनोनामार्थचिंतकं ८ इन्द्रियार्थमनः पौरा सुदर्थं तु पराकृतिः तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमोनाम राजसता
९ तदर्थं उपजीवन्ति पौराः सह पुरेश्वरैः अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषौ उपजीवतः तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्ममनः सामान्यमुच्यते ११

रैः सह १० एवं सति अद्वारेण अविहितेन निषिद्धेन च मार्गेण पारदायादिना राजसतामसाहंकारौ कर्त्तारौ तं सुखादिरूपमप्यर्थं उपजीवतः तत्र एवं
सति दुर्धर्मपि बुद्धिः शुद्धसत्त्वसमयत्वेन राजसतामसारवशात् तस्मादिदोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते मनसः प्रधानत्वात् एवं बुद्धिरपि सदोष
त्वेन यथाधर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव चाप्यथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्यराजसी ॥ अधर्मधर्ममिति यामन्यते तमसा वृता सर्वापि चिपरीतोश्च बुद्धिः सा
पार्यतामसीति भगवदुक्तं रूपवती भवति ११

मो०
१३७

ततोपिकेसादित्त आह पौरा इति। दुष्टे मनसि इन्द्रियाणि पिदुष्यन्ति भूत्वा न क्वचित् स्पैर्यं लभन्ते। एवं बुद्धिः पिदुष्या सती यदर्थं यमर्पे धनपुत्रादिकं हि
तमिति अथ वस्यति सरवानर्पे दुःखदायी भूत्वा परिसीदति तत्पति १२ नष्टोऽप्यर्पे दुःखदाहयदिति। यत् बुद्धिः सहितं मनः अर्पेनाशादूर्ध्वं अध्यास्ते स्म
रति तत्तमनोपि परिसीदति। मनस्येन बुद्धिः पितृपत इत्यर्थः १३ बुद्धिः मनसो रनात्मनो स्तापे आत्मनः किं न समत आहोर्द्वेन तत्रेति। एतमात्मानं तत्र बु
द्धौ विधत्ते प्रतिविंस्ते रास्यापितं रजः बुद्धिगते रजो गुणः दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते आप्नोति तथा च बुद्धिधर्माः परिच्छेदपरितापा दयस्तदुपहिते

237

पौराश्चापि मनस्त्रस्ता स्तेषामपि चला स्थितिः यदर्थं बुद्धिः अध्यास्ते मोनर्थः परिसीदति १२ यदर्थं पृथग् अध्यास्ते
मनस्तपरि सीदति पृथग्भूतं मनो बुध्यामनो भवति केवलं १३ तत्रैवं विधत्ते अन्तरजः पर्यवतिष्ठते तन्मनः कुरुते
सख्यं रजसा सह संगते तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति १४ शान्तौ मोक्षधर्मे शुश्रूषा का तु प्रश्ने ॥ ॥

तं२

आत्मनि भांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणानात्मगुणो नैव वक्ष्याम्यत्रो ह्यवरोपि दृष्टः सुधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायती बुद्ध्या ललायती वेत्यादि श्रुतिभ्यः तैर्बुद्धिर्गुणो
रात्मापि तस्य तस्येति फलमाह तदिति। तत्तस्माद्देतोः मनः रजसा सह सख्यं कुरुते प्रवृत्त्युन्मुखं भवतीत्यर्थः ततः किमत आह संगतं मन उपाधिकं तं आत्मानं यो
रजनं इन्द्रियाणि चादाय स्ववशे कृत्वा मनः कर्तृ रजसे रजः फलाय दुःखाय प्रयच्छति यथा दुष्टमात्मा राजानं पौरं जनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽर्पयति तद्वद्राजसे
नमनसा आत्मा बुद्धिरेन्द्रियाणि च वदानीत्यर्थः १४ अष्टमस्तु तिस्रः ॥ ॥

राम०
१३७

एवं प्रसूतसंबंधसमोक्षार्थव्योमेनोक्तमुपायंवक्तुं प्रतिजानीतेभीष्मः भूतानामितिचिदात्मोपाधिभूतानांरवादीनांपरिसंख्यानंतिद्विरांभूयइतिप्रागुक्तमेवाध्या-
 त्मेपुनःश्लाघयाधृतोहमोदृशमध्यात्मंज्ञातवानितिबुद्ध्यानिशामयश्रुत्वा १ दोमेतिअज्ञानेनअनाद्यतोवह्निनिभः आद्यतोधूमतुल्यःनिदर्शनंनिश्चितं
 शास्त्रंअज्ञानापनोदकं १ एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाभिबदंतस्पृष्टमनरावद्भूमदीर्घमित्यादिश्रुत्वाब्रह्मणिनिषिद्धानांचतुर्विधपरिमारादिगु-
 रानामाश्रयोभूतान्येवेत्यात्मनोनिर्गुणात्वमिदंभीष्मादिगुणान्विभजतोभूमेरितिस्मैर्यमचांचल्यंगुरुत्वंपतनप्रतियोगीगुणाः प्रसवोधायाद्युत्पत्तिस्तद-

ध धान्याद्युपनिः

भीष्मउवाच भूतानांपरिसंख्यानंभूयःपुत्रनिशामय द्वैपायनमुरवाद्ब्रह्मंश्लाघयापरमानघ १ दोस्तानलनिभः
 प्राहभगवान्भूमवर्चसे ततोहमपिवक्ष्यामिभूयःपुत्रनिदर्शने १ भूमेःस्मैर्यंगुरुत्वंचकाठिन्यंप्रसवार्पता गंधो
 गुरुत्वंशक्तिश्चसंघातस्यापनाधृतिः ३ अपोशैत्यंतपाक्तेदोद्रवत्वंस्नेहसौम्या जिह्वानिस्पंदनंचापिभौमा
 नांअपरांतपा ४ ॥

र्यतागुरुत्वंप्रपमानतापिंडमृष्टिः शक्तिर्जघनग्रहणसामर्थ्यसंघातः स्निग्धवयवत्वंस्यापनामनुष्णाद्याश्रयत्वाधृतिः पांचभौतिकेमनसियोधृत्यंशः
 सपार्थिवः स्मैर्यशब्देनैवोपात्तइतिधृतिशब्देनात्रभूतांतरप्रवेशस्यापनत्वमुच्यते ३ जिह्वारसेनद्रियांविस्पंदनंप्रसवरांचातहिमक-
 रकादिस्फेरासंघातश्चभौमानांतंदुलादीनांअपरांतपावनं ४ ॥ ॥

मो.
२३८

ज्योतिर्द्वलनकर्मा लघुशीघ्रमिदं ५ अनियमस्पर्शे अनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्यानं वणिद्रियगोलकानि स्वतंत्रतामनादौ मोक्षोत्सादेः कर्म
उत्क्षेपणादिचिह्नाश्वासयंश्चासादिः आत्मताप्राणरूपेणाचिदुपाधित्वं भवोजन्मरेण ६ अनाश्रयं आश्रयत्वाभावः अनालंबनं आश्रयान्तरं
न्यत्वं अवक्तृरूपस्पर्शमनत्वात् अविकारिताद्रव्यांतरानारंभकत्वं भूतत्वं त्रैविध्योपादानत्वात् विकृतानि देहांतगतिश्चिदाणि अत्र भूतत्वाविकृ

238

अग्नेर्दुर्द्वर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनं शोको रागो लघुसौक्ष्मांयसततं चोर्ध्वभासिता ५ वायोऽनियमस्पर्शे वादस्या
नं स्वतंत्रता वलं शैघ्र्यं च मोक्षं च कर्म चैवात्मता भवः ६ आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं चिद्वत्तापि च अना
श्रयमनालंबमवक्तृमविकारिता ७ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च गुणाः पंचाशतं प्रोक्ताः पंचभूतात्मभा
विताः ८ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पनाक्षमा सदसचाशुता चैव मनसो तवैवै गुणाः ९ ॥ ॥ ॥

तत्त्वाद्योभूतान्तरेपि संभवन्तीति अधिकगुणात्वं तत्रास्ति तपापि गुणाः पंचाशदेव पंचाशतमित्यां पंचभूतात्मभाविताः पंचानां भूतानां आत्मा प्राप्तिस्वकं
स्वरूपं तत्र लक्षिताः ७ धैर्योपपत्तिरूहापोहकोशला व्यक्तिः स्मरणं विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रान्तिः कल्पना मनोरथवृत्तिः क्षमा प्रसिद्धा मत्तवैरा
ग्नादि असत् रागद्वेषादि आमुता अस्थिरत्वं ८

राम.
१३८

इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः व्यवसायः उत्साहः समाधिता चित्तस्येवंतिरोध इत्यर्थः संशयः कोटिद्वय
सृक्ज्ञाने प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणा वृत्तिः ६ अत्र बुद्धिमनसोऽङ्गीकृत्य शङ्कोते कथमिति ननु मूढादीनां स्यैर्वाद्योज्ञादिवगुणा इति

इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्चगुणान्वि
तुः ६ युधिष्ठिर उवाच कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चैन्द्रिया गुणाः स तस्मै सर्वमाच
क्ष्वस्तस्मै ज्ञानं पितामह १०

युक्ते इन्द्रियमनसां तु पश्यामहे ह्यहं जानामि हि त्वात्म मे देन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वं अनात्मत्वे वा कथं तद्गुणानां धैर्येऽपि पश्यादी
नां प्रतिपत्तयः तां ज्ञानाज्ञानरूपत्वं न हि ज्ञानात्मजगुः गुणाः संभवन्तीति ॥ इन्द्रिया गुणाः रूपादिप्रकाशा इति बुद्धिगुणानामेवावपुस्तनुवादः १०

मो०
१३५

अत्रोत्तरं पदेतद्दृश्यं मनश्चेत्यादिप्रज्ञानं ब्रह्मेत्यंतां श्रुतिमनुसन्नाह आहुरिति ननु पंचाशत् भूतगुणाः पंच बुद्धिगुणा इति पंच पंचाशद्वा चतुर्दशा
न्यपदोक्ता बुद्धिगुणा इति पक्षे चतुषष्टिर्बुद्धिगुणा स्फुरित्पाशं क्वाह भूतविशिष्टाः पंच भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः सर्वे च पंच पंचाशदिति षष्टिर्बुद्धिगुणा
नाहुः ते च नित्येन चेतस्यैव विषयताः मिश्रिताः ज्ञानात्मनि ह्येते नोचिदनुवेद्येनैव ज्ञानरूपत्वं व्यवहार इति न कश्चिद्दोष इति भावः दृष्टिभिश्चैतन्यस्य
संबंधो ज्ञातृका एव न्मा भूदित्याशयेनाह भूतेति भूतानि पंचाद्विभूतयश्च मनो बुद्धिर्मांसह उक्ताः षट्षष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थानि क्षरेणाव

मीमांसा उवाच आहः षष्टिर्बुद्धिगुणान्वैभूतविशिष्टानित्यविषयताः
भूतविभूतीश्चाक्षरस्यैव पुत्रनित्यं तदिह वदंति ११ ११

ह्यग्राप्रशंसित्रासृष्टत्वं वदंति वेदाः सर्वस्वत्विदं ब्रह्म तज्जलानीत्यादयः न च क्षरस्य सर्वस्वत्वे परिणामित्वं स्यादित्याशं क्वाह पुत्रनित्यं तदि
ह वदंतीति तत्सृष्टत्वं अक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेव नित्यं न यथा क्षीरस्य नित्यं दधिस्रष्टत्वं तद्वन्न किंतर्हि मुक्तिकाया रजतं प्रतीतिका
दाचित्कं दृष्टि समसमयं चित्तो विश्वस्रष्टत्वं नित्यं एवं च चित्तो परिणामित्वात् तज्जगद्भ्रूरगवन्मेषैवेति ब्रह्मादित्येन सिद्धतीति भावः तथा
च श्रुतिं अजायमानो बहुधा विजायत इति जन्मादिभावविकारमलभमान एव बहुरूपा भवतीति श्रुत्यर्थः ११ ॥ ॥

राम०
१३५

इदमेवमहुक्तं वेदसंमतमित्याह तदिति तत्तस्मिन् पूर्वश्लोकोक्ते जगदुत्पत्त्यादिविषये यत्तत्तत्तुम् अनागतं अनागतं वेदविरुद्धं उक्तं अन्यैर्वदिभिः
तत्तच्चिन्ताकलिलं विचारतो दुष्टं योक्तिरुक्तमपि युक्तिविरुद्धमेव श्रोतमेवमतं युक्तिसत्तममित्यर्थः त्वत्संप्रति इह लोके तत्तदुक्तं भूतार्थस्य नित्यसिद्ध
सब्रह्मणस्तत्त्वं यायात्सं सर्वरुक्त्तमवाप्य भूतप्रभावाद्ब्राह्मे च यत्तिल्लोपे पंचमोऽतत्प्राप्पशान्तिर्दृष्टिका बुद्धिर्प्राप्त्याभव १२ इति नैल

तत्पुत्रचिन्ताकलिलं तदुक्तमनागतं वैतवसंप्रतीह भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वभूतप्रभावाद्ब्रह्मवशान्तबुद्धिः १२ शान्तौ मो
क्षधर्मेषु मुक्तानुप्रप्ताः समाप्ताः ॥ युधिष्ठिर उवाच यद्विदुषि वीपालाः शरते पृथिवी तले एतन्नामधर्यते हि गतसंसार
हावलाः १ एकैकशो भीमवलानागा युतवलास्तथा सते हि निश्चिताः संख्येतत्पतेजो बलैर्नरैः २ नैषां पश्यामि हंतारं
प्राणिनां संयुगे परं विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजो बलसमन्विताः ३ अथ चेमे महाप्रासाः शरते हि गताः सर्वः मृता इति च शब्दो
यं वर्ततेषु गतासु ४

कंठीयेभ्यो भारतावदीये शान्तौ मोक्षधर्मेषु युतवसं सति ततो व्यापः ॥ ननु शान्तबुद्धिर्नैव प्रयच्छेत्तत्पुत्रं तं विस्मृतिरिति स्मृतेः सामरणोऽयमेव भवति किं
साधनायासेनेत्याशं क्यग्राभातग्राभातरप्राप्तिवन्तु जन्मनीतस्वरूपनाशो द्यौः कृतहाना कृताभा गमादिदोषप्रसक्तेः स्मृतिस्तत्स्यूलदेहमात्र
विस्मरणपरं तितिर्याप्यं मत्पुत्रजापति संवादमारभते यद्विदुषि वीपाला इत्यादिना ३ वर्तते च वर्तते ४

मा०
१४०

कस्मेतिस्पृष्टसूक्ष्मस्यवादेहस्यआत्मनएववेतिकृतःपुरुषात्केचनितिज्ञेन ६ आख्यापिकामुखेनकृतइत्यस्योन्नतावदाहपुरेत्यादिना १५

इमे मृतान् पतयः प्रायशो भीमविष्णुमाः तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मता इति ५ कस्य मत्सुः कुतो मत्सुः केन मत्सु
रिह प्रजाः हरत्सु मरसंकाशतन्ने ब्रूहि पितामह ६ मीमा उवाच पुरा कृतयुगे तात राजा सीदन्तु कंपकः सशत्रुवशमापन्नः
संग्रामे क्षीणवाहनः ७ तस्य पुत्रो हरिर्भीमनायकः समो वले सशत्रुभिर्हतः संख्ये सवलः सपदानुगः ८ स राजा
शत्रुवशगः पुत्रशोकममन्वितः पृथुयाशंतिपरे ददर्श भुवि नारदं ९ तस्मै स सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः श
त्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽपतपो धनः आख्यातमिदं माचष्ट पुत्रशोकापहं
तदा ११ नारद उवाच राजन् मृगसु मारव्याने मये दंबह्विस्तारं यथा वृत्तं श्रुतं वैवमये दंबसुधाधिप १२ प्रजाः स
ध्वामहातेजाः प्रजासर्गपितामहः अतीव दृढा बहुलानामृष्यत पुनः प्रजाः १३ न ह्यंतरमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिर
च्युत निरुद्धा समिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवत् १४ तस्य चिंता समुत्पन्ना संहारं प्रातिभूयते चिंतयन्नाथगच्छच्च संहारे तु
कारणां १५ तस्य रोषान्महाराज रेवभ्यो ग्निरुदतिष्ठत तेन सर्वादिशो राजन् ददाह स पितामहः १६ ॥ ५९ ॥

खेमः इन्द्रियविद्रेमः १६ १७ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१४०

३१
खंखस्यंग्रहनक्षत्रादि १७ क्रवाणि क्रवाद्यौक्रवाष्टयिवीहत्यादिष्फोतेर्घुष्टयित्वादीति १८ अद्वरः हृदि सायां अहिं सैव जटा इव शरमिधाय त्वेन मा

ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरं ददाह पावको राजन् भगवत् कोप संभवः १८ तत्राद ह्यंत भूतानि जंगमाति क्र
वाणि च महता क्रोधे वेगेन कुपिते प्रपितामहे ततो हरिजटः स्यात्तदेवाध्वरपतिः शिवः जगाम शरणां देवो ब्रह्मा
णां परवीरहा १९ तस्मिन् न भिगते स्यात्तौ प्रजानां हितकामया अव्रवीत्परमो देवो क्षलन्निवतदा शिवं २० क
वाणघकं कामं वरहीसिमतो मम कर्त्तव्यस्मि प्रयंशं भोतवयद्दिवर्त्तते २१ शंतो मोक्षधर्मेषु मत्प्रजापति सं
वादे ॥ स्यात्तारुवाच प्रजासर्गतिमिच्छेत्तं कार्यवत्तामिमां प्रभो विद्विस्तृष्ट्या स्वपाही मामाकुप्यासां पितामह १ त
वते जोगिता देव प्रजादक्ष्यंति सर्वशः तादृश्वाममकारुण्यं माकुप्यासां जगत्प्रभो २ प्रजापतिरुवाच न कुप्ये न च मे
कामो न मे वयः प्रजा इति लाघवाय धरापास्ततः संहार इष्येत ३ इयं हि मां सदा देवी भारती स मे चोदयत् संहार
यं महो देव भारणास्पति मज्जती ४ यदा हं नाधिगच्छामि बुधा बहुविचारयन् संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आवि
शत् ५ स्यात्तारुवाच संहारयं मसीदस्व माकुद्वे विबुधेश्वर मा प्रजाः स्यावरं चैव जंगमं च वनीतश ६ ॥ ॥

न्यापससो ध्वरजटो दयालु हरिजट इति पाठे पिहारशब्देन तद्गुणः पालकत्वमालक्ष्य पूर्वविदेवार्थः २१ अशीतितमः कार्यवत्तां अर्थित्वं माकुप्यको
पंकुरु आसां आसु २ न भवेत्पुनरप्युः ६ ॥

मो०
२४१

उत्तपात्रपितृणविशेषः १० अविदैवे अहंकारविष्टात्वे ११ आदित्तिजाः प्रजायावामियाचो आहृताजाताः मृत्वा मृत्वा पुनर्जयितामित्यर्थः १२
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वचैव तृणो लयं स्यावरं जंगमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधं ७ तदेतद्दस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमप्यसृजं प्रसी
द भगवन्साधो वराण्यवृत्तो मया ८ नष्टान पुनरेष्यंति प्रजाहिताः कथंचन तस्मान्निवर्त्तितो मे तर्त्तनस्वेनैव तेजसा ९ उपाय
मम संपश्य भूतानां हितकामया ययामीजंतवः सर्वे न दह्येरन्तितामह १० अभावं हि न गच्छेयुः शुचिन् प्रजनाः प्रजाः अवि
दैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेऽश्वरेश्वर ११ त्वद्दवं हि जगन्तापरात् स्यावरं जंगमं प्रसाधत्वां महादेव याचाम्यादित्तिजाः प्रजाः
१२ नारद उवाच श्रुत्वा तु वचनं देवः स्याणोर्नियतवाङ्मनाः तेजस्तमनिजग्राह पुनरेवांतरात्मनि १३ ततोऽग्निमुपसं
गृह्य भगवां लोकपूजितः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः १४ उपसंहरतस्तस्मत्तमसि रोषजंतदा प्रादुर्व
भूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः १५ कस्मरक्तां वरधरा कस्मनेत्रतलांतरा दिव्यकुंडलसंपन्ना दिव्याभरणाभूषिता
१६ सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणां प्राप्ता दिशं ददृशाते च तां कन्यां देवीं विश्वेश्वरावुभौ १७ तामाहूय तदा देवो लो
कानामादिरीश्वरः सृजो इति महीपालजहिचेमाः प्रजा इति १८

सन्निजग्राहसंहतवान् १३ प्रवृत्तिं जन्मनिवृत्तिं मरणां अनेन नात्पंतं प्रजानामुच्छेदो नात्पंतं भूमेर्भा इति दर्शितं १४ विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः १५ उभौ ब्रह्मरुद्रौ
१८

राम०
२४१

१० पारिभाष्यं च श्रुतिजग्राहामृतोऽप्युगपत्सर्वभूतक्षयोमाप्सदिति भावः ११ एकाशीतिनमः विनीयप्रमार्ज्यावर्जिताः कजुभृता ४ प्रि
 त्वंहिसंहारबुधामेवेति तारुषितेन च तस्मात्संहारसर्वस्मिं प्रजाः सज्जडपंडिताः १२ अविशेषेणैव तं प्रजाः संहार
 कामिनिममत्वं हितियोगेन श्रेयः परमवाप्समि १० एवमुक्ता तु सा देवी मत्सुः कमलमालिनी प्रदधौ दुःखितावाला
 साऽप्युगपत्सर्वभूतक्षयः ११ पारिभाष्यं चैव जग्राह तान्यश्रुतिजनेश्वरः मानवानां हितार्थं यथा चेत्पुनरेव ११ शान्तो
 मोक्षधर्मेषु मत्सु प्रजापति संवादे नारद उवाच विनीय दुःखमवलामात्मनेवापते क्षणा उवाच प्रांजलिर्भूत्वा तमे
 वावर्जिता तदा १ त्वया सृष्टा कथं नारी सा दृशी वदतां वर रौद्रकर्मभिजायेत सर्वप्राणिभयं करी २ विभेस्य हतधर्म
 स्य धर्ममिदिशकर्मि त्वं मां भीता मेवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ३ वालान्द्वान्वयस्यांश्च न हरे यमतागमः प्राणि
 नः प्राणिनामीशतमस्ते स्तु प्रसीद मे ४ प्रियान्मुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातृः पित्र्यनपि अपधास्यंति पदे वं मता
 स्तेषां विभेस्य हं ५ रूपरागाऽप्यपरिक्लेदो देहेनां शाश्वतीः समाः तेभ्यो हं वलवन्दीता शरणं त्वामपागता ६ यमस्य भ
 वने देवया तं तेषां पकर्मिणः प्रसादयेत्तां वरद प्रसादं कुरु मे प्रमो ७

यान् पुत्रानित्यस्य न हरे यमिति हे वैराग्यं तत्र हेतुः येषां संवन्धिनो मतास्ते यदि अपधास्यंति शस्यंते तर्हि तेषां तेभ्यो विभेस्य हं ५ वलवत् अत्यंतं ६ ७ ॥

मो०

२४२

अप्रतिश्रुत्य अनंगीकृता धेनुकं गोतीर्थेन योतरवीर्ति १६ १७ १८ १९ २० ॥ ॥

२५२
एतदिष्टा मंहं कामं त्वत्ते लोकपितामह इष्टेयं त्वत्प्रसादार्थं तपस्तप्तुं महेश्वर = पितामह उवाच मृत्यो संकल्पिता मे त्वं
प्रजासंहारहेतुना गच्छसंहारसर्वस्त्वं प्रजामा च विचारय ६ एतदेवमवश्यं हि भवितानैतदस्य कियतामनवद्योगिय
योक्तं मद्बचो न धेनुवसंत्कामहा वा हो मृत्युः परपुरंजय नव्योजहार तस्यैव प्रह्लाभवद्वाङ्मुखी ११ पुनः पुनर्योक्ता
सागतसत्त्ववभामिनी रुष्मीमासीत्ततो देवो देवानां श्रीश्वरः १२ प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि स्वयमा
नश्च लोकेशो लोकान् सर्वानिवैक्षत १३ निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्पराजिते साकन्यायजगतामसमीपादितिनः
श्रुतं १४ अपस्तुत्या प्रतिश्रुत्य प्रजासंहारं तदा त्वरमागो वराजं द्रुमत्पुद्गलं कुम्भपात्रं १५ सातत्र परमं देवी तपोचरत
दुश्चरं समासे कपदे तस्यैव दशपद्मानि पंचच १६ तां तपा कुर्वती तत्र तपः परमदुश्चरं पुनरेवमहातेजा ब्रह्मावचनमब्रवी
त् १७ कुरुष्व मेव चो मृत्यो तदनादृत्य सत्त्वरा तथैवैकपदे तां पुनरुत्पानि सप्तमा १८ तस्यैव पद्मानि षोडश पंचदेवैश्चैवमान
द भूयः पद्मा युतं तां तमगैः सह च चारमा १९ द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वा हारा महामते पुनरेव ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमं २०

राम०

२४३

कौशिकीगंडकीनदी १३ दार्विवस्पाणिव १२ निगृह्यहंरुत्वा ३१ अपथासंतीत्युक्तं तत्राह नत्वामितित्वपि दोषं न वदिष्यंतीत्यर्थः ३२ पुरुषेति रूपं

असुवर्षसहस्राणि सप्तैकं च पार्थिव ततो जगाम सा कन्या कौशिकी नृपसत्तम ११ तत्र वा पुजला द्वाग च वार निय
मं पुनः ततो ययौ महाभाग गंगो मेरुं च केवलं १२ तस्यैव दार्विवति श्वेष्टा प्रजानां हितकामया ततो हिमवतो मर्द्धियत्र दे
वाः समीजिरे १३ तत्रांगुष्ठे नरो जेंद्रनिखर्वमपरंततः तस्यैव पितामहं चैव तोषयामास पत्नतः १४ ततस्मात् ब्रवीत्तत्र
लोकानां प्रभवावयः किमिदं वर्तते पुत्रिक्रियतां मम तद्वचः १५ ततो ब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवंतं पितामहं न हरेयं प्र
जा देव पुनश्चाहं मसादये १६ तामधर्मभियान्दीतां पुनरेव प्रयाचती तदा ब्रवीद्देव देवो निगृह्यैवं वचस्ततः १७
अधर्मानास्ति ते मृत्यो सं पथे माः प्रजाः शुभे मया ह्युक्तं मया भद्रे भविता नेह किंचन ३० धर्मः सनातनश्च त्वामिहै
वानुप्रवेक्ष्यति अहं च विवुधाश्चैव त्वद्विदिते निरताः सदा ३१ इममन्यं च ते कामे ददानि मनसे स्मितं ३२ नत्वां दोषे
राया संति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्वभविष्यसि स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकं ३३

रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः सर्वेषां प्रतिरूपं ब्रह्मतत्त्वं च तत्भावमप्राप्त्यनभवतीति ब्रह्मभावं प्राप्स्यसीत्यर्थः तेन च न ह वा एवं विदि पापं कर्म श्लिष्य
त इति श्रुतेः ब्रह्मज्ञायास्तपापलेपोपिन भविष्यतीति भावः ३४

मो.
२४३

यावेदेहपातं क्रोधवेगं धारयितुमशक्ततया हिंसा प्रवृत्तिनिष्ठापिनश्चित्ततश्च पापलेपोपि प्रसक्त इत्यभिप्रेत्याह सैवमिति ३६ कालपिष्पतिमार
पिष्पति ३७ तवापि मारकत्वे मरणानिदानेयाः कामक्रोधयोः प्रकत्वेनेत्याह सर्वेषामिति नन्वेवमपि प्रयोजकमपि पापसंबन्धः प्रसक्त इत्याशे
क्याह एवमिति एवं कुर्वन्तं प्रातिधर्मेपि निमित्ततया उपेक्षति प्राणिकर्मनिरोधेन कामक्रोधोन्मादनद्वारा भूतानि मारयतस्तवनदोषोस्ति यतस्त्वं तुल्य

सैवमुक्तामहारजकृतां जलिरुवाच ह पुनरेव महात्मानं नेति देवेश मव्ययं ३५ तामब्रवीत्तदा देवो मृत्योः संहरमानवान्
अधर्मस्तेन भविता तथा ध्यास्यामहं शुभे ३६ यान्त्रविंदू न्यतितान पश्येय पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् तेषां धयो
मानवान् घोररूपाः प्राप्ते काले कालपिष्पति मृत्यो ३७ सर्वेषां त्वं प्राणिनां तत्काले कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः
एवं धर्मस्त्वामुपेक्ष्य तमेयो न चाधर्मलस्य सेतुल्यवृत्तिः ३८ एवं धर्मपालपिष्पस्यो त्वं न चात्मानं मज्जापिष्पस्य धर्म
तस्मात्कामं रोचया भ्यागतं त्वं संयोज्यापो संहरस्वेह जंतून् ३९ सा वै तदा मृत्युसंज्ञा परेशा भीताशा पाद्वारितव्रवी
तं अथो प्राणाः प्राणिनां तत्काले कामक्रोधौ प्राप्पनिर्मेस्यंति ४०

वृत्तिः रागद्वेषमृत्योः सितपाचसूचितं वैषम्येनैर्दृशेत्तसोपेक्षत्वादिति परमेश्वरस्य विषयांस्तुष्टिं कुर्वन्तौ वैषम्यादिदोषो नास्तिकुतः तत्तत्प्राणिकर्मसा
पेक्षत्वादेषमस्येति सूत्रार्थः ३८ अभ्यागतं अधिकारं रोचय कामं संयोज्य जंतून् संहरस्वेति योजना ३९ प्राप्पप्राप्य ४० ॥ ॥

राम.
२४३

प्राणानांते बुध्य ज्ञातीदि ४१ सर्वे इति दिवा इन्द्रियाणि प्राणानांते स्वयं चरन्ते जाग्रदवस्थाने सत्त्वगुणानां सता सोम्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्तो ब्रह्माभेदं प्राप्य जागरे पुनरावृत्ताः तथैव पुनर्निवृत्ता इति यथाऽवस्थाभेदे ह्येवं देहि प्राणानांते जीवनांते परलोकं गत्वा आवृताः देववत् पुनर्निवृत्ताश्च भवति सुप्रिप्रवो

मृत्योर्ध्वेति व्याधयश्चाश्रुपातामनुष्णाणां रुज्ज्वते येः शरीरं सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणानांते तस्माच्छोकं माह्वया बुध्या ४१ सर्वदेवाः प्राणिनां प्राणानांते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव एवं सर्वमानवाः प्राणानांते गत्वा वृत्ता देववद् राजसिंह ४२ वायुभीमनादोमहो जाः स सर्वेषां प्राणिनां प्राणाभूतः नाता वृत्तिर्देहिनां देहमेतस्माद्वायुर्देवदेवो विशिषः ४३ सर्वदेवामर्त्यसंज्ञा विशिषाः सर्वमर्त्या देवसंज्ञा विशिषाः तस्मात्पुत्रे माश्रुचारो जसिंह पुत्रः सर्वा प्राप्यते मोदतेह ४४ एवं मर्त्यदेवस्यैव प्रतानां प्राप्ते काले संहरंती यथावत् तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरंती रुजं तन ४५ शांतो मोहधर्मे सुप्रजापति संवादः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

धवत्कर्मेपि मोदवृत्ते जन्मभरणे इत्यर्थः एतेन केन मर्त्यरित्यस्योत्तरमुक्तं ४२ कस्य मर्त्यस्य मर्त्यस्योत्तरमाह वायुरिति वायुः पंचवक्त्रः प्राणा देहे भेदे रुनाशो देवानां मिन्द्रियाणां देवः राजा नानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेन देहस्यैव मर्त्यस्यैव प्राणानामात्मनो वा ४३ सर्वे इति देवाः हीणा गुणाः मर्त्यत्वं मर्त्याश्च तत्तत्पुण्याः देवत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ४४ क्षीण इति तमः ४५

मो०
२४४

एवंप्राणिनां कर्माधीनो मृत्युर्वाधिसंबन्धः संतत इति ज्ञात्वा तन्निवृत्तिं धर्ममूलां मन्वानो धर्मतत्तेषां धर्मेन श्रेष्ठागमानां नानापथत्वेन संदिह्यतो धर्मस्वल्पं
लक्षणाप्रमाणाभ्यां जिता समानः यच्छति इमे वै शति २ तत्र चोदना लक्षणां यो धर्म इति स ते मुख्यं धर्मं स्यात् लक्षणां वेद एव इतरदपि तन्मूलतया धर्मं ल
क्षणां तत्त्वत इति सिद्धं एवेतन्ने कवयो विद्वंसः अर्थप्रयोजनमेव धर्मलक्षणां मातुः यथोक्तं परिनिर्मण्य वा जालमिदमेव सुनिश्चितं नोपकारात्परं पुरापेना

पुषिष्ठि उवाच इमे वै मानवाः सर्वे धर्मप्रतिविशं किताः कोयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्ने ब्रूहि पितामह १ धर्मस्वयमिहा
र्थः किमनुत्तार्योपि वा भवेत् उभयाथो हि वा धर्मस्तन्ने ब्रूहि पितामह २ भीष्म उवाच सदाचारः सत्यं वेदोऽस्त्रिविधं धर्म
लक्षणां चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणां ३ अपि धुक्ता निधर्माणि व्यवस्यन्तु न एव लोकात्तानां नार्थमेवेह ध
र्मस्य नियमः कृतः ४

पकारादयं परमिति अधर्मलक्षणा मघकार इत्यपि प्रश्नो शेषेण धर्मो ३ एतदेव विवृणोति धर्माणि धर्मपिहितानि कर्माणि उत्तरावरेव्यवस्यति नृ
नाधिकभावेन विपरीतं च निश्चिन्वति तथा हि गार्हस्थ्योपि प्रोक्तोऽस्ति अतः सत्यां सति श्रुतिः सत्यां नैव मोक्षः विषयत्वं परां गार्हस्थ्यमिच्छतीति क
स्तर्ह्यत्र निर्णय इत्याशंकारु लोकेति लोकव्यवहारमनुसंध्यायं नियमः कृतः यथा अविद्धि प्रवि नस्य पुस्तकधौरेयस्या गार्हस्थ्यपि जनकवसिष्ठादि वसो
होति अन्यस्य वेदांत अवगादो दृष्टविद्वेषनिवृत्त्यर्थः सत्यासति ४

राम०
२४४

इहवापरत्रोभयत्रवाधर्मःफलतीतिप्रश्नोत्तरमाहउभयत्रेति ५ नैषणामेवाहूनचेति केचिदित्याहुरिति शेषः आपदित्यथापापवाद्यपि अपापवादीभव
ति अधर्मकृदपि धर्मकृदवतितथेवोक्तमापद्धर्मेषु कारापवीतिवायुधिष्ठिरं जिघांसोर्जुनस्य बोधाग्रभागततासत्यवादिनो हिंसास्यचाख्यानमुक्तं तदि

उभयत्रसहोदकद्रुचैवपरत्रच अलखानिपुणं धर्मपापः पापेन पुज्यते ५ नचपापकृतः पापाश्रुचंते केचिदपदि अपापवा
दीभवतियथाभवति धर्मवित धर्मस्य निष्ठात्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ६ यथाधर्मसमाविद्धो धनं गृह्णाति तत्स्वरः रमते निर्हरं
स्तेनः परविन्नमराजके ७ यदास्यतद्वरं त्यजेत दाराजानमिच्छति तदातेषां स्वरूपते ये वै तृष्णाः स्वकेर्द्धनेः ८ अभीतः शुचिर्भू
तिराजद्वारमशंकितः नहि दुश्चरितं किंचिदंतरात्मनि पश्यति ९ सत्यस्य वचनं साधुन सत्यादिघते परं सत्येन विधत्ते सर्वं सर्वं सत्ये
प्रतिष्ठितं १० अपि पापकृतो रोद्राः सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक् अद्रोहमविसंवादे प्रवर्तते ११ तदा अपाः ११ ते चेन्मिथो
धत्तिं कुर्युर्विनश्ये पुरसंशयं न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः १२ मयं ते बलवंतस्ते दुर्बलैः संप्रकीर्त्तितं यदानियति दौर्बल्य
मथेष्वामेव रोचते १३

हानुसंधयं भोत्स्यसे ज्ञास्यसि ६ पुरुषं परं पापमेव पश्यति प्रकाशयति च न स्वीयमिति सदृष्टं तमाह पश्येति त्रिभिः ६ यद्यप्येवं तथापि सत्यमेव श्रेय इत्या
ह सत्यस्येति १० पापिनामपि सत्यमित्याह सौर्द्धनं अपीति सत्यं शपथं ११ अधत्तिं समयत्यां १२ तं पूर्वार्द्धं धर्मनियति दौर्बल्यं देवप्राप्तिस्तस्य
तदातेष्वामेव सधर्मो रोचते १३

मो०
१४५

रुचौहेत्वंतरमाहनदीतिउपसंहरतितस्मादितिअनाजविकौटिले १५ मृगइव आचरितंस्वेनशठःपरमपिशठमन्यतेइत्यर्थः १६ उक्त्या
यमन्यत्राप्यतिदिशति। दातव्यमिति। कृपणोर्निर्धनैः १९ सामान्यतो धर्मलक्षणा माहपदनैरिति २० यइतिअन्यस्यभार्यायामितिशेषः उप

२५१

न ह्यस्य तं वलवंतो भवंति सुखिनोऽपि वा तस्मादनाजविवृद्धिर्न कार्याति कदाचन १४ असाधुभ्योऽप्यनभयं न चौर्येभ्यो न
राजतः अकिंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावेसेत् १५ सर्वतः शंकेते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् बहुधा चरितं
पापमन्यत्रैवानुपश्यति १६ मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा न हि दुश्चरितं किंचिदात्मनो न्येषु पश्यति १७
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहितैरेतैः तं मन्यंते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितैः १८ यदानियतिका र्पणमप्येषामेव रोच
ते न ह्यस्य तं धनवंतो भवंति सुखिनोऽपि वा १९ यदनैर्विहितं नैष्टेदात्मनः कर्मरूपः न तत्परेषु कुर्वति जानन्नप्रिय
मात्मनः २० योन्यस्य स्यादुपपत्तिः सकं किं वक्तुमर्हति यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृष्येदिति मेमतिः २१ जीवितुं यः स्व
यंचेष्टे कपं सोऽयं प्रघातेत यत् यदात्मनि चेष्टेत तत्परास्मापि चिंतयेत् २२

पत्तिर्जरिः कं किं वक्तुमर्हति स्वस्यैव दृष्टत्वात्। यत यदि अन्यस्य अन्यततः तस्मिन्नेव त्र्योपपत्तेविषये कुर्यात्तद्वजोचरी कुर्यात्तदानमृष्येदिति योजनम्
अन्यस्मेति द्वितीया र्थे षष्ठी २१ २२

राम०
१४५

अतिरिक्तैः आवशपकारिकैः भोगैः भोगसाधनैर्वादिभिः कुसीदं वृद्धयर्थं धनप्रयोगः सतीनपोषणार्थमिव कार्यानि धनमात्रवृद्धयर्थं १३ सम
ये सन्मार्गसंतिष्ठेरन्संमुखाभवेत् तथा तन्मार्गचरणशीलः दमदानदयापरोभवेदित्यर्थः ॥ अत्र दाने विशेषमाह अथ वेति धर्मयशस्यतादौ १४
प्रियेण सामानतुर्हि सया अभ्युपगतं प्राप्तं प्रियाभ्युपगतं पश्यन्नालोचयत् लक्षणादेशं लक्षणाकीर्तनं एतदपदात्मनः प्रियतदनेषु कर्तव्यं पन्त

अतिरिक्तैः संविभजेत न्यौ गैरन्यान किंचनान् एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्तितं १३ यस्मिंस्तु देवाः
समये संतिष्ठेरन्संमुखाभवेत् अथवा लाभसमये स्थितिर्धर्मपिशोभना १४ सर्वप्रियाभ्युपगतं धर्ममाह धर्मनीषि
णः पश्येत्तल्लक्षणादेशं धर्मधर्मयुधिष्ठिर १५ लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा सूक्ष्मधर्मधर्मनियतं स
तां चरितमुत्तमं १६ धर्मलक्षणाभावात् तमेतत्तैकुरु सत्तम तस्मादनाजवे बुद्धिर्नर्तकाय कथंचन १७ शांतौ
मोक्षधर्मेषु धर्मलक्षणां युधिष्ठिर उवाच सूक्ष्मसाधुसमुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणां प्रतिभात्वस्ति मे काचित्तां व
यामनुमानतः १ भूयांसो हृदये ये मे प्रपन्नास्ते वा हतास्त्वया निग्राह्यं नैव त्विच्छंति खलु ते हृदये मम २

तन्नेति एवंविधां १५ लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थं सूक्ष्मधर्मलाभाय नियतं नियमितं १६ अनाजवे कोटिल्लो १७ शांतौ मोक्ष धर्म
लक्षणां अशीतिमः ॥ अत्र प्रत्यवेति धर्मसूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणां चोदनालक्षणां वैदेकवाधं धर्मजातां प्रतिभास्पृतिः सा चानुमानलक्षणात्
हुक्तं युक्तिविरुद्धमित्यर्थः १ तिग्रहोत्कृष्टकीग्रहेणा १ ॥

मो०

२४६

२५६

इमानिभूतानि शरीरवन्ति हि प्रसिद्धं तेन स्वयमेव आत्मानं प्राणायंति जीवयंति सृजंति उक्तास्यंति देहाकारात् व्यावपंति तया च श्रुतिः अन्नाद्ये
वरवल्ग्विमानिभूतानि जायंते अन्तेन जातानि जीवंति अन्तं प्रयंति भिसंविशंतीति त्वया हि परमसुखदुःखोत्पादनेन जातौ धर्मधर्मौ स्वस्या
पिकालान्तरे सुखदुःखप्रदौ भवत इत्युक्तं तत्केवलं परिपाठेन आत्मापमात्रेणाननिश्चेतुं शक्यं अन्तस्तेव जन्तुसुखादिहेतुत्वदर्शनात्

इमानि हि प्राणायंति सृजंति पुनरयंति च न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारतवेदितुं ३ अन्यो धर्मः समस्यस्य
विषमस्य स चापरः आपदस्तकपंशकाः परिपाठेन वेदितुं ४ सदाचारो मतो धर्मः संतत्त्वाचारलक्ष
णाः साध्यासाध्यं कपंशकं सदाचारो ह्यलक्षणाः ५

दृष्टेनैव कारणेन स्वाभाविकेन धर्मेण जगद्देवि असिद्धौ वैदिकधर्मस्यादृष्टस्य कल्पनाया अनुदयाच्चेत्याशयः ३ व्यवस्थितभावादपि वैदि
कधर्मो दुर्ज्ञेय इत्याहान्य इति आपदामानं त्याज्यं तद्वर्मा अप्यनंता इति दुर्ज्ञेय एव धर्म इत्याह आपदस्त्विति तस्मादव्यवस्थितरूपस्य वैदिक
धर्मस्य न धर्मत्वमिति ताशयः ४ सतामाचारे धर्मो धर्माचरणाच्च सत्वमित्यन्योन्याश्रयणालक्ष्यलक्षणा योः साध्यासाध्यो रविवेकादपि न स
दाचारोपि धर्मे मानमित्याह सदाचार इति ५

राम०

२४६

दृश्यते हीति अपास्य वेदस्य पुरावत्तत्पुत्रा तुभ्यं श्रोत्ररामित्यादिनिषेधे अपमाराणोपि प्राकृताः श्रुताः मुमुक्षुवो वेदांता न धर्मविधाश्रयंति अ
 गत्यादिप्राकृतोपि बहु हि साकरे दंडकाशपशापारव्यमधर्मचकार अतः भ्रष्टेषु शिष्टलक्षणादर्शनात् शिष्टेषु च भ्रष्टलक्षणादर्शनात् सदा च
 रोपिदुनिरागिदमर्थः ६ कालभेदेन धर्ममन्यपयंतो वेदा अप्यप्रदेया अनवस्थितत्वादित्याह वेदेति ७ लोकसंग्रहो लोकरजनमात्रं
 वेदयन्त्याम्नायार्थमिति वेदाः स्मृतयः १८ ते आम्नायाः अत्र स्मृतिषु प्रमाराणं प्रमारात्वं ९ प्रमारांश्रुतिर्निरपेक्षत्वात् अमारांश्रुतिः

दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मप्राकृतश्चरन् धर्मचाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ६ पुनरस्य प्रमारांश्रुतिर्हि
 संशास्त्रकोविदैः वेदवादाश्चानुयुगं द्रुमंती तीहनः श्रुतं ७ अत्येकतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे अ
 न्येकलियुगे धर्मापि पाशक्तिकृता इव ८ आम्नायवचनं सत्यमित्यप्यं लोकसंग्रहः आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः
 प्रसृताः सर्वतो मुरवाः ९ ते चेत्सर्वप्रमारां वै प्रमारांश्च त्रविधते प्रमाराण्यप्रमाराणो न विरुद्धे शास्त्रात् कुतः
 १० धर्मसक्रियमाराण्यवलवद्भिर्दुरात्मभिः यायाविक्रियते संस्थाततः सापि प्रगाश्रुति ११ ॥ ॥ ॥

मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् तयोः परस्परविरोधे औदुंवरीस्पृष्टोद्भायेदिति तत्रेवेष्टनस्मृतिः सापेक्षत्वादप्रमारांश्चेत् तस्मान्मात्यात्सर्वपि स्म
 तिरप्रमारांश्चेत् तत्तन्मूलभूतायाः श्रुतेरप्यप्रमारात्वेन विनिगमना विरहात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपि श्रुतेरप्रमारापमित्याह प्रमाराणी
 ति १० धर्मस्येति संस्थास्वरूपं जनमेजयाश्वमेधे इन्द्रपराधादश्वमेधसंस्थालोपोदृष्टः ११

मो.
१४७

२५७

स्वयंविघ्ननवाउक्तंवावेदितुंशकंनवाहुर्सेयंधर्मतत्त्वमित्यर्थः १२ प्रथमं कर्मकांडे अक्षयं ह वै चातुर्मासि पातिनः सुकृतं भवति अपाम
सोमममृता अधमेत्यादि श्रुतेर्गंधर्वनगरवदन्त इव दृश्यते कविभिरन्वीक्ष्यमाणाः यत्कृतं कंतं नित्यं कार्यत्वाद्दृष्टव्यं तद्यथेह कर्मजितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुराणजितो लोकः क्षीयत इत्युपपत्तिः पूर्वकं उपनिषत्सु ईक्ष्यमाणाः अदर्शनं पातितुं दृष्टव्यं भवति १३ निपीय
ते पशुभिर्जलमस्मिन्निति निपातं वाष्पादिसमीपस्थः क्षुद्रजलाधारः कुल्याचाकेदारान् प्रतिनीयमाना यथा सघः शुष्यति एवं शाश्वतो वैदि

विघ्नचैवं न वा विघ्नशकं वा वेदितुं न वा अणीयानक्षरधारपागरीयानपि पर्वतात् १२ गंधर्वनग
राकारः प्रथमं संप्रदृश्यते अन्वीक्ष्यमाणाः कविभिः पुनर्गच्छन्त्यदर्शनं १३ निपातानीव गोभ्यो
पिक्षेत्रे कुले च भारत स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्मो विप्रहीरान् दृश्यते १४ कामादनेष्टया चान्येका
रगौरपरे स्तथा असंतोषिहया चारंभजं ते बहवो परे १५ धर्मे भवति सक्षिप्रं प्रलापस्तेव साधुषु
अप्येतानाहुरुन्मत्तानपि चावह संत्पुत १६

कीधर्मः विप्रहीराः सन्कलेरंते न दृश्यते इति स्मृतिरस्मिन् विषयविषया १४ विप्रहीराः तमेवोपपादयति कामादिति कामात्का
मो गतिहोत्रादिः अन्येष्टया भूतकाध्यायनादिः १५ सः कामादिः सन्दिः कृतो धर्मो भवति स्रष्टव्यः साधुषु च धर्मः प्रलापमात्रं धर्मो नास्तीति
भिः असंतोषां भिकाः दृष्ट्या अद्वारा हितात् १५ सः कामादिः सन्दिः कृतो धर्मो भवति स्रष्टव्यः साधुषु च धर्मः प्रलापमात्रं धर्मो नास्तीति
वदेति मूढाः प्रलापमेवाहायेति १६

राम०
१४७

महाजनाः द्रोणाचार्यादियः ब्रह्मकर्मद्विरेसुरकार्पनस्पात आदरे शिष्टाचारव्याकोपइतिभावः १७ तेनैव आचारेणैव अन्यो विष्णुमित्रादिः
अपरं जमदग्न्यादिकं सः आचारवान्तरूपो वशिष्ठादिः १८ उक्तास्तु वादपूर्वकमाचाराणामनेकाग्र्यं व्यभिचारित्वमाहयेनैवेति १९
एवं श्रुतिस्मृतिसदाचारणामप्रामाण्यमुक्त्वा स्वमतमाह चिराभिपन्नइति अनाद्यविगानप्रवृत्तेन स्वभावेनैव सुखदुःखकार्यका

महाजनास्तु पादत्रा राजधर्मसमाश्रिताः न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते १७ तेनैवान्यः प्रभवति
सोपरं वाधते पुनः दृश्यते चैव स पुनस्तत्पुरुषो यदृश्यते १८ येनैवान्यः प्रभवति सोपरं नपि वाधते आचा
राणामनेकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्ष्येत् १९ चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वधर्म उदाहृतः तेनाचारेण पूर्वरासं
स्थाभवति शाश्वती २० शांतौ मोक्षधर्मेषु ॥ भीष्मा उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं तुला
धारस्य वाक्यानि धर्मजा जलिना सह १ वने वनचरः कश्चिज्जाजलिनीमवैद्विजः सागरोद्देशमागम्य तपस्ते
पेमहातपाः २ नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः मलपंकधरो धीमान्वहन् वर्षागणान्मुनिः ३ स
कदाचिन्महातेजा जलवासोमहीपते च चारलोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ४ ॥ ॥ ॥

यववस्थानश्रुत्यादिप्रमाराकेन धर्मोत्तर्यः संस्थाप्यति २० चतुरशीतितमः ॥ अत्र सुखादिष्ववस्थायां स्वभाववृत्तिया
मकउतधर्मइति विमर्शं तुलाधारवाक्यानि धर्मप्रमारातेनोदाहरंतीत्यर्थः १ ॥

मो०

२४८

जलवासेमहीविप्रेक्ष्यतपोवलादूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्तेत्यर्थः ५ वैहायसं आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादिगच्छेत् अवगच्छेत् तामपासहगच्छेत्

२४८

सचिंतयामासमुनिर्जलवासे कदाचन विप्रेक्ष्य सागरांतां वैमहीसुवनकाननां ५ नमपासदृशोस्तीहलोके स्याव
रजंगमे असुवैहायसंगच्छेत् नयापोमः सहेतिवै ६ सदृशमागो रक्षोभिर्जलमध्ये वदेत् स्या अव्वंश्च पिशाचास्त
नैवंत्वं वक्तुमर्हसि ७ तुलाधारो वशिष्ठाध्वनिवारणा स्यां महायशाः सोप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ८ इत्थु
क्तोजाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनं ९ इति ब्रुवाणं तमर्षिरक्षां स्पृष्ट्वा सागरात्
अब्रुवन् गच्छ पंथानमास्याये सं द्विजोत्तम १० इत्थु क्तोजाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा वाराणां स्यां तुलाधारं समासा
ध्वं वीदिदं ११ युधिष्ठिर उवाच किं कृतं दुःकरं तात कर्म जाजलिना पुरा येन सिद्धिं प्राप्तां प्रासक्त्यैव व्याख्यातुमर्हसि १२
भीष्म उवाच अतीव तपसा पुक्तो घोरैरासवभूवह तपोपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः १३ अग्नीन्परिचरन्सम
कृत्वा ध्याय परमो द्विजः वानप्रस्थविधानं सोजाजलिर्द्वीलितः श्रिया १४ वनेतपस्यतिष्ठन्मनचधर्ममवैक्षत वर्षा
स्वाकाशशायी च हेमं तेजलसंश्रयः १५ वातातपसहोग्रीष्मेन च धर्ममविंदता ॥ दुःखशय्याश्च विविधा भूमे च परिव
सोत्तः कोस्तीति योजं १२ उपस्पर्शनरतः स्नानाचमनरतः १३ श्रिया वेदविधया १४ न च धर्ममवैक्षत धर्मवानस्मीति मानं १५ तैत्ति १६ ॥
प्राप्तेत्यर्थः १५ १६

राम०
२४८

अमलसंयुत निष्पापः १० उपप्रेक्ष्यत उपेक्षां चक्रेन वारितवानितर्पः १३ प्राजापतेन गमाधानविधिना १७ ॥ ॥ ३

ततः कदाचित्समुनिर्वर्षा स्वाकाशमास्थितः अंतरिक्षाज्जलं मृद्वप्रित्यगल्लान्मुहुर्मुहुः १७ अपतस्पजटाः क्लि
न्नावभूवुर्ग्रीयताः प्रभो अरण्यगमनान्निर्त्यमलिनोमलं संयुतः १८ सकदाचिन्निराहारे वायुमक्षो महातपाः
तस्यैकादशवदयग्रेतं च चालचकहिंचित् १९ तस्य स्मस्याराभूतस्य निर्विचिष्टस्य भारत कुलिंगशकुनौ राजन्ती
डंशिरसि चक्रतः २० सती दयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रेक्ष्य तदं पती कुर्वारौ नीडं कंतत्रजटासुवृणांतं तुभिः २१ यदा
नमचलते वस्याराभूतो महातपाः ततस्तौ सुखविश्वसौ सुखं तत्राषतुस्तदा २२ अतीता स्वयं वर्षा सुशरत्का
ल उपस्थिते प्राजापतेन विधिना विष्वासात्काममोहितौ तत्रापातपतो राजशिरस्पंडानि रेवचरी २३ तान्यबुध
ते तजस्वी सविमः संशितव्रतः बुध्वा च समहाते जान च चाल च जाजलिः २४ धर्मकृतमनानित्यं नाधर्मसि त्वरे च
पत् अहन्महनिचागत्य ततस्तौ तस्य मूर्ध्नि २५ आश्वसितौ निवसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो अंदेभ्यस्त्वयपु
ष्टेभ्यः प्राजापंतशकुंतकाः २७ व्यवर्द्धत चतत्रैव न चाकंपत जाजलिः सरक्षमा रास्वंडानि कुलिंगानां धृतव्रतः
२८ २८

मो०
२४६

२५०

कालसमयो कालमर्पादायां सत्यांते शकुंतका पक्षिणाः पक्षवंतो वभूवुः २६ पक्षीन् आर्यो मत्तपी पइः ३१ द्विजान् शकुंतान् ३७

तपेव तस्यैव धर्मात्मानिर्विचेष्टः समाहितः ततस्तु कालसमये वभूवुस्तेषु पक्षिणाः बुबुधेतांस्तु समुनिर्जातिपक्ष्यान्कु
लिंगकात् २६ ततः कदाचित्तोस्तत्र पश्यन् पक्षीन् तत्रतः वभूवुः परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ३० तथा तानपि
संहरन् दृष्ट्वा चाप्रवृत्तां मुदं शकुन्तौ निर्भयौ तत्र ऊषतश्चात्मजैः सह ३१ जातपक्षांश्च सोपश्यदुज्जीनान् पुनरगता
न् सापेसापे द्विजान् विप्रो न चाकंपतजाजलिः ३२ कदाचित् पुनरभौ तपुनर्गच्छंति संततं तत्तामातापितृभ्यांते
न चाकंपतजाजलिः ३३ तथा ते दिवसे चापि गत्वा सायं पुनर्नृप उपावर्तते तत्रैव निवासार्थं शकुंतकाः ३४
कदाचिद्विद्वसानां च समुत्पत्तविहंगमाः षष्ठे हति समाजगुर्न चाकंपतजाजलिः ३५ क्रमेण च पुनः सर्वे दि
वसान् बहून् नोपावर्तते शकुन्ता जातप्राणाः स्मैर्यदा ३६ कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्तविहंगमाः ते
वागच्छंस्तौ राजन्यातिष्ठत सजाजलिः ३७ ततस्तेषु प्रदीनेषु जाजलिर्जातिविस्मयः सिद्धोऽस्माति मतिचक्रेतत
स्तं माना विशत ३८ सतपानिर्गता दृष्ट्वा शकुन्तान् निपतव्रतः संभावितात्मा संभाव्य भूय प्रीतमना भवत् ३९
सनघांसमुपस्पृश्य तपीयित्वा हुताशनं उदयंतमपादित्यमुपातिष्ठन् महातपाः ४० ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२४६

२४६

संभाव्यवर्द्धयित्वा आस्फोटयत्वा ह शब्दमुक्तेरु ४५ भोडे मूलधनं तेन जीवने पस्या स्यात्सोडशमश्वभरणामत्रे मूलवशिग्धने इति विश्वः ४६ आयान् आग
च्छन् ४७ सागरान् पसागरसमीपस्य सजले प्रदेशे संशोधर्मवानहमिति ज्ञानं ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४६ ४६ ४७ ४८ चा

संभाव्यवटकान्स्त्रिजाजलिर्जपतांवरः आस्फोटयत्तपाकाशे धर्मः प्राप्तो भवेति वै ४१ अपांतरिक्षे वागासीनां च सुश्राव
जाजलिः धर्मगानसमस्तं वै तुलाधारस्य जाजलेः ४२ वारणास्य महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः सोप्येवं नाहते वक्तुं यथा
त्वं भास्ये द्विज ४३ सोमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदक्षया पृथिवीमचो द्राज न यत्र सायंगहोमृतिः ४४ कालेन महताग
च्छत्सत्तु वागासीपुं विक्तीनां तंच परापानितुलाधारं दर्शयः ४५ सोपिदृष्ट्वैव तं विप्रमायां ते भोडे जीवतः समुत्पायसुसंह
ष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ४६ तुलाधार उवाच आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन् संशयः ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजात्तम
४७ सागरान् पसाग्राश्रिततपस्तप्तं त्वयामहत् न च धर्मस्य संशयं पुनर्वै त्यक्तं च न ४८ ततः सिद्धस्य तपसा तवा विप्र शकुंतकाः
क्षिप्रं शिरस्य जायंते ते च संभावितास्तुवया ४९ जातपक्षापदांते च गताश्चारी मितस्ततः सत्यमानस्तो धर्मचटकप्रभवं द्विज ५०
स्वेवाचं त्वमपाश्रौषीमि प्रतिद्विजसत्तम अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह कारवाणिप्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ५१ शो
तौ मोक्षधर्मेषु तुलाधारजाजलिसंवादे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शोभाहर्षसंचरणं ५१ शोतौ मोक्षधर्मेषु पंचाशीतितमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१५०

इतीति १ वारिजवरिजकुत्रेति साधिक्षेपमाह अपरपविक्रेतत्वादोषवानपीत्यर्थः २ अध्यागाः अधिगतवानसि ४ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ५

भीष्मउवाच इत्युक्तः सतदा तेन तुलाधारेण भीष्मता प्रोवाच वचनं भीष्मान् जाजलिर्जयतां वरः १ जाजलिर्वाच विक्री
णतः सर्वस्मान् सर्वगंधांश्च वारिज वनस्पतीनां पथीश्वतेषां मूलफलातिच २ अध्यागान्नेष्टिकी बुद्धिकुतस्त्वामिदमा
गतं एतदा च ह्वमेमेव निखिलेन महामते ३ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणो न यशस्विना उवाच धर्मसूक्ष्मा
शि वैशेषा धर्मा र्थतत्त्ववित् जाजलिकश्चेतप संज्ञानतस्तदानीय ४ तुलाधारउवाच वेदाहं जाजले धर्मसंहरहस्यं सनातनं
सर्वभूतहितं मे त्रपुराणं यं जनाविदुः ५ अद्रोहेणैव भूतानां मत्पद्रोहेण वा पुनः पावति सपरे धर्मस्तेन जीवाति जाज
ले ६ परश्चिन्तैः काष्ठतृणैर्मये देशरं कृतं अलक्तं पद्मकं तं गंगं धारं चोच्चावचं सपा ७ रसांश्च तांस्तान्चि
प्रवर्षमपवर्जान् बहून् हं क्रीत्वो वै प्रति विक्रीणो परहस्तादमायया ८ ॥

अत्यद्रोहेण आपदिवा नातुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति न्यायेनाद्रोहेण हतसंभवाद्वा ६ अलक्तं लाह्वारससारं पद्मकं तं गंगं च काष्ठविशेषौ कस्तूरपदी
नगंधान् ७ रसात्तलवणादीन् क्रीत्वैव न तु स्वयमुत्पाद्य ८ ॥ ॥

राम०
१५०

ननुलाक्षालवणामांसातिपतनीयानिविक्रयेदितिलाक्षादिविक्रयेदोषस्तेस्तदन्तः कथं धार्मिकत्वमित्याशंक्याह सर्वेषामिति अपमर्षः लोके हि उपका
रिणो प्रत्यपकुर्वन्ति अद्रोहिरो न द्रुह्यन्ति चेत्सुसर्गः तस्मान्मात्यादेहि को उपकारपकारेजन्मांतरेपि सुखदुःखप्रदानाय प्रभवतः नत्वा कस्मिं कं स्पचि

सर्वेषां यः सुहृन्निजं सर्वेषां च हिते रतः कर्मणा मनसा वाचा स धर्मवैदजा जले ६ नानुरुधे विरुधे वा तद्देष्मि न च कामये
समो हं सर्वभूतेषु पश्ये मे जा जले व्रतं १० तुलामे सर्वभूतेषु समातिष्ठति जा जले नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसांति न गृह्ये आ
काशे सवविप्रं द्रुपदं लोकस्पचित्रतां ११ इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्पजा जले समं मतिमतां श्रेष्ठसमलोष्ठोश्मकां
चनं १३ यथा धवधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा देवैरपि हितद्वारा सोपमा पश्यतो मम १४ यथा दृष्टा तुरकशानिः सृ
हा विषयान्प्रति तथार्थकामभोगेषु समापि विगता स्पृहा १५ यदा चापं न विभेति यदा चास्मान् न विभति यदा नेच्छति न
द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा १६ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा १७ न भूतो न
भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कश्चन यो भयः सर्वभूतानां संप्राप्नोत्यभयं पदं १८ ॥ ॥ ॥ ॥

सुखदुःखं वा स्ति जन्मांतरे यं कारणं विनेत्तनुमीयतेऽतस्स भाववादस्त्वावदयुक्ता एव आत्मादीनां धर्मप्रामाण्येपि वक्ष्यमाणेऽप्युक्त एवेति ११
आकाशस्य अन्नपरलस्पचित्रतां विविधाकारत्वं १३ अपि हितद्वारा आद्यादितैर्द्रियगोलकाः १४

मो०
२५१

विपक्षेदोषमाहायस्मादिति १६ मानः पयः पित्र्यान्मानवादविदूरं नैष पयवत इति मंत्रलिङ्गात्कुलाचारस्य प्रामाण्यं गम्यते तदप्यस्मात्स्वस्तीत्याह प
पावदिति अहिस्त्राणामिति हिंसा मयः कुलाचारेण प्रमाणा मित्युक्ता मंत्रार्थस्तु पित्र्यात्पित्रादि संसेवितात्मानवात् मनर्मत्रः तत्प्रकाशितात् वेदावि
रुद्धादितर्पः पयोर्मोर्गतिनः अस्मान्दूरं मानैश्च नयतः पयवतः वद्धायुष्यवतोऽस्मान् इति १० शिष्टाचारं प्रमाणा पतिप्रनष्ट इति द्वाभ्यां शाश्वतः शश्व
भद्वः परंपर्यावेदमूलकत्वात् अनादिधर्मः शिष्टाचारस्य प्रनष्टः पतः सदाचारेणाक्वचिदंशे विरुद्धे न मोहितः मोहं प्रापितः यथा अवत्पश्चिन्ना
आशिपे च यः पूजयितुं पितृदेवमनुष्माने च आशिपुन इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वामदेवस्यैष तमस्यापि वीभत्स आचार आपदिष्वमांस

यस्मादुद्विजते लोकः सर्वमित्युक्तादिव वाक्कुरादंडपरुषात्स प्राप्नोति महद्भयं १६ यथावद्वर्तमानां नो
दृष्टानां पुत्रपौत्रिणां अनुवर्तमाने हेतुमहिंस्त्राणां महात्मनां १० प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ते
न वै पक्षपस्वी वावलवान्वा विमुह्यते ११

भक्ष्यरूपः प्रदर्शितः पुराणो वा अथ भादीनां महायोगिनामाचारं दृष्ट्वा आर्हतादयो मोहिताः पारवंदमार्गमनुगता इत्युक्ता ते न मोह
पेण कारणेन वैद्यविद्यावाचनपस्वी जितेन्द्रियः बलवान् जितकामक्रोधः सोऽपि विमुह्यते विमुह्यत इति पाठेन सदाचारेण तर्पः अप
भावः सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्द्धजतिपंडितेः अर्द्धनाशे समुत्पन्ने सर्वजतिदुर्मतिरिति न्यायेन मूढाः शिष्टाचारं शैविगीतं दृष्ट्वा
कृत्स्नमपि जतिस्वभाववादे चानुरुद्धोते बुद्धास्तु अतएव विरुद्धां शमात्रं त्यक्ता ते नैव सदाचारेण मुह्यन्ति इति ११ ॥ ॥

राम०
२५१

एतदेवाह आचारादीति धर्मोक्तो योगिनमधिकारा उपसंहरति एवमिति साधुभिर्वाच्यं धर्मयश्चरेत् स धर्ममाप्नुयादित्युच्यते ११ नद्यमिति नदी
प्रवाहेण काष्ठानामिव कर्मप्रवाहेण पितृपुत्रादीनां संयोगविभोगवित्पाशयः १४ लोकस्य कर्माधीनत्वात् सुखाधीनकंचिद्वैजयेदित्याह पस्मा
दिति एतत्कलमाह भयमिति १५ विपक्षे दोषमाह पस्मादिति वक्तुं हिंसापशुदृष्टान्ते वाडवाग्निः १६ अयं अभयदानलक्षणाः पतस्ततः सर्वा

आचारात्तज्जले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् एवं यः साधुभिर्दातश्चरेद्दोहचेतसा ११ नद्यो चेह
पयाकाष्ठमुद्यमानं पट्टयथा पट्टयैव काष्ठेन संविंशयेत केनचित् १३ तेन आपराणि दारुणि
संसृज्यते परस्परं तदा काष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीक्षया १४ यस्मान्नो द्विजते भूतं जातु किंचि
त्कथंचन अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने १५ यस्मादु द्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव को
शतस्त्रीरमासा घयया सर्वजले चराः १६ सर्वमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो पतस्ततः सहायवान्द्रव्यवान्
यः सुभगोऽप्यपरस्तथा १७ ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत कीर्त्तयन्त्यहं ह्येवाः पटवः कृत्स्न
निर्गयाः १८ ॥ ॥

पायसाद्यः महापादिसाध्यः वंदीमोचनादिरूपः सुभगः ऐश्वर्यहेतुः पूरः परलोकहेतुश्च १७ ततोऽभयदाना
ततस्तसहापादियुक्तानां प्रवदन्ति प्रकृष्टान्वदन्ति च यदि अल्पहस्तेषु अल्पवाह्यसुरवं हस्तेषु वप्रतिष्ठितं ये पाते ब्रह्मिण्याः की
र्त्तयन्त्यभयदानं कुर्युः पपटवः कुशलाः कृत्स्नव्रह्मतन्मूलकं सवते दर्पमेवाभयदानमिति निर्गयाः पेषां अभयदानं सर्वेषां सुमतमित्य
र्थः ॥ १८

प्रो०
१५१

२८२

तप आदिभिर्पुण्यफलमश्नुते तत्र अभयदानस्य अभयदानेन प्राप्नोति २६ एतदेव प्रशंसन्ति लोके इत्यादिना ३१ अभयदानस्य पार्यतिकं फल
माह सर्वेति सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यगोत्मनः आत्मा ह्येषां समवति यत्र तु स्य सर्वतामेवाभूतत्वेन कं पस्येदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धानि विकल्पा
वस्था उक्ता सर्वभूतानि पश्यत इति आत्मना वाच्ये दशनेन अवरो न मत्पाविज्ञानेन दं सर्वविदितमिति श्रुतिप्रसिद्धमवस्था फलासविकल्पावस्था

तपोमिर्यज्ञदानैश्च वाकैः प्रशान्तिं तैस्तथा प्राप्नोत्यभयदानस्य पुण्यफलमिहाश्रुते २६ लोकेयः सर्वभूते
भ्यो ददात्यभयदक्षिणां स सर्वपुण्यै रीशानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणां ३० न भूतानां महिमा या ज्ञाया न्वर्मा स्ति
कश्चन यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन सो भवेत्सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ३१ यस्माद्विज
ते लोकः स पाद्विश्वगता दिव न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ३२ सर्वभूतात्मभूतस्य समग्रभूतानि पश्यतः दे
वापि मार्गमुच्यन्ति अपदस्य पदैषिणाः ३३ दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उन्नमं ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धा स्वच
जाज्ञले ३४ स एव सुभगा भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः व्यापत्तिकर्मणां दृष्ट्वा जगुः संति जनाः सदा ३५ ॥ ॥

उक्ता अतएवास्मिन्नेव न गगनसेवगत्य भावाद्देवा अपि संधिरर्षः मार्गमुच्यन्ति पदं ब्रह्म लोकादि तद्दहितस्य पदैषिणो देवाः ३३ अभयदा
नेनैव स्यमुपसंहरति दानमिति ३४ अस्मै वस्तु तर्प्यं कामं कर्म क्षपिस्मन्नेव न ति दति स एवेति सुभगः स्वर्गी व्यापत्तिनाशं कर्मणां कर्मफ
लानां स्वर्गादीनां ३५ ॥ ॥

राम०
१५१

अकारणः कारणं अनुष्ठानं प्रपोजकं फलं तद्दीनः सूक्ष्मः अभयदानात्मकः भूतं ब्रह्मभयं स्वर्गादि उभयपुण्यमिव धर्माणां शमादीनां यज्ञादीनां च
प्रवचनमध्ययनं वेदेकतां अतः स्पृहधर्माध्यासादयः सूक्ष्मधर्मोस्तीति भावः ३६ कुतः सूक्ष्मधर्मो दुर्लभः यतः बहुनिहवः सप्तदशप्राजाप
त्यान्मृत्नालभते सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराष्ट्यादित्यादिविधयः श्रेयः साधनत्वेन हि सामुपदिशतः अहिंसा शास्त्रमुपमद्वेतीत्यर्थः त
द्विदप्रमाणमेवेत्याशंकाह। उक्षाणां वा वेदं वाक्षदंतामहोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रिणां वा यकल्पयेदिति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्कगवात्म

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले मृतमव्याप्यमिवैव धर्मप्रवचनं कृतं ३६ सूक्ष्मत्वान्न स विशा
तुं शक्यते बहुनिहवः उपलभ्यांतरा चान्पानाचारानवबुध्यते ३७ ये च धिंदंति वृषणा न ये च विंदंति न स
कान् वहंति महंती भागवधंति दमयंति च ३८ हत्वा सत्वा निरवादंति तात्कपंतविगर्हसे मानुषा मानुषा
नेव दासभावेन भुंजते ३९ वधवंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशं आत्मतश्चाभिजातानि यतः दुःखं वबंधने ४०

एक आचारः मागमनागमदिति विधिं धेति मंत्रलिंगावगतो गवोत्सर्गविधिस्तद्विरुद्धोऽय आचारः तत्रा मागमिति विशेषणं कृत्वर्पहिंसा
विधिरहिंसा विधिर्ज्यापानिति गम्यते अनागस्त्वस्य प्राजापतपशुपितुल्यत्वादित्यास्तोतावत् ३७ यदुक्तं अतस्तपश्चकादीन्यप
रूपानिविक्रिणासीति तत्राहये चेति नस्तकान्नासागर्भानावहंते वाहयेति ३८ ॥ ॥

मो०
२५३

४३ अविधिताकत्वर्थापि हिंसादोषावर्हकिमुताकत्वर्थमर्थः ४४ एते देवाहनमने इति ४५ भूमिशयानसपत्नीनश्रयोमुखकाष्टलंगले
४६ आप्यायध्वमघ्नादेवभागमिति क्रतिसिद्धे गवां नाम न हंतु शक्या अघ्ना इति योगात् गवामवधत्वं श्रौतमित्यर्थः चकार कृतवान् आल

२५३

पंचेन्द्रियेषु मृतेषु सर्ववसतिर्देवतं आदित्यश्चंद्रमावापुर्वह्मा प्राणाः क्रतुर्यमः ४१ तानि जीवानि विक्लीपका
मृतेषु विचारणा अजो ग्निर्वरुणो मेषः सूर्यो मरुः पृथिवी विराट् ४२ धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्लीयेत न्नसिध्यति
कोतिलेकाघृते ब्रह्मन् मधुन्यमौषधेषु वा अदेशमशकेशे देशे सुखे संवर्द्धितान् मृशन् तांश्च मातुः प्रियान् जन्ता
क्रमवद्बुधानराः ४३ बहुदंशा कुलान्देशो न्नयंति बहुकदंमान् निवासं पीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिना पूरे ४४
नमन्ते भूरा हतापि विशिष्टा न कर्मणा कृषिं साध्वि तिमन्ते सा चरन्ति सुदारुणा भूमिं भूमिशयोश्चैव हं
तिकाष्टमयो मुखं तप्येवानुहोयुक्तान् समवेक्ष्य स्वजाजले ४५ अघ्ना इति गवां नाम कर्ता हंतुमर्हति म
हचकारा कुशले वृषं गोवाले भेत्तु यः ४६ आप्यायत यो हतन् बहुषु प्रत्यवेदयन् गोमातरं चाप्यवधी वृषभं
च प्रजापतिं अकार्यं न हृषा कार्षीर्लक्ष्मामस्त्वत्कृते वषां ५० ॥

मेरुहिंसात् ४८ पृषधोगोलमन्त्रिवेति पाठो गंगोजातीयो पृषधो वाराः लभन् स्पृशन्निव व्याघ्रान्तापानि स्पृष्टो वारो गविपतितः न
तु गविनिष्ठ इत्यर्थः ४९ ५०

राम०
२५३

शतमिति यथा इन्द्रस्य ब्रह्महत्या नार्यादिषु रत आदिरूपेण हि सा सवन् हष कृता गो वृषहत्या सर्वभूतेषु काधिकशतरोगरूपेण हि सवन् हष ५१ अत्राह
मिति ब्राह्मणं चैव गवश्च कुलमेकं द्विधा कृतं एकत्र मे तस्मिन् हविरेकत्र तिष्ठतीति स्मृते गवां ब्राह्मणानसहसमानवशन्वातगोघ्रापि भूगाहव
नर्पः एवमुक्ताः पितृसाध्यातततप्रत्यवेदयन् प्रतीपं अवेदयन् हंतारमपि धीपूर्वं अहंतारं न हृषंध्यानेव लेन शोत्वा तथैव लोकेऽपि प्रमादात्कृतो

शतं चैकं चुरोगाणां सर्वभूतेषु पातयन् आपयस्ते महाभागाः प्रजास्वैव हि जाजले ५१ अत्राह न
हृषं प्राहुर्न ते होष्पामहे हविः इत्युक्ता ते महात्मानं सर्वेति त्वार्यदर्शिनः ५२ आपयोपतयः शान्तास्त
पसाप्रत्यवेदयन् ईदृशान शिवाघ्नो रानाचारानि हजाजले ५३ केवलाचरितत्वात्तु निपुणो नावबु
धसे कारणाद्धर्ममन्विष्टे न लोकचरितं चरेत् ५४ यो हन्याधश्च मां सोऽतितत्रापि मृगाज्जाजले स
मौतावपि मे स्यातां न हि मे स्ति प्रियाप्रियं ५५

पिणोवधो व्याधिरूपेण सर्वलोकापकाराय भूतकिमुत बुद्धिपूर्वकृत इति चापितवंत इत्यर्थः ५३ केवलेति मधुपकीदृगवाघालं
भूपूर्वकृत इत्यर्थः परंपरा मात्रात्करोषि न तु तत्त्वबुद्ध्या कारणात् हेतुतः येन भूतानामभयं सधर्म इति जानीयान्न गतानुगतिकः स्यादि
त्यर्थः ५४ प्रियाप्रियं हर्षविषादौ तोहिंसायां प्रवर्तयतः तया चापस्तव दृष्टोदप्यतिदृष्टो धर्ममति क्रामति धर्माति क्रमान्तरपतीति
कुर्वीह न्यात्पितृनपीति तस्मात्सर्वभूताभयप्रदानमेव महान् धर्म इत्याशयः ५५

मो०
१५४

२५५

एतद्विसेव्येतेधर्मनिपुने नचक्षुषाउपलक्षितः ५६ षडशीतितमः पेचछिंदंतिवृषणानित्यादिनाल्लुपिंदूषयतात्वपालोकद्वयं नाशि
तमित्याहअपमिति १ नास्ति केहिंसात्मकत्वनयस्रतिंदा २ वृत्तिंअहिंसाजीविकावक्ष्यामिवचिआस्मद्वृत्तावानप्रस्पृहता

एतदीदृशकंधर्मप्रशंसंतिमनीषिणाः उपपत्त्याहिमंपन्नायतिभिश्चैवमेव्यते सततंधर्मशीलैश्चनिपुणोन्नोपल
क्षितः ५६ शांतोमोक्षधर्मेषुतुलाधारजाजलिसंवादे जाजलिरुवाच अपंप्रवर्तितोधर्मस्तुलाधारयतात्वया स्व
र्गद्वारंचवृत्तिंचधृतानामवरोत्स्यते १ कृष्णाद्यन्तंप्रभवतिततस्त्वमपिजीवसि पशुभिश्चोषधीभिश्चमर्त्याजी
वंतिवाशिज २ ततोयसःप्रभवतिनास्तिक्यमपिजल्पसि नहिर्वैदेयलोकोवात्तमित्सृज्यकेवलां ३ तुलाधारउ
वाच वक्ष्यामिजाजलेवृत्तिंनास्मिब्राह्मणानास्तिकः नयसंचविनिंदामियस्रवित्तुसुदुर्लभः ४ नेमाब्राह्मणाय
सायेयेचपस्रविदोजनाः स्वयसंब्राह्मणाहित्वाक्षत्रयस्रमिहास्थिताः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वनेनवाजीविकायाः संभवात्किंहिंसात्मकयाकृष्येतिमाव नचक्षुषिद्रोहमात्रास्तिक्यंयस्रतिंदावाकृताभवतीत्याहनास्मीतितातयापि
यस्रवित्तुसुदुर्लभः ४ ब्राह्मणानांब्रह्मविदोयस्रः ब्रह्माग्नौजीवहविषः स्मागस्त
स्मेयोगायेत्यर्थः ॥ स्वयसंयोगाक्षत्रयसंहिंसामयंज्योतिष्टोतादि ५

राम०
१५४

क्षत्रयसंविशिनष्टिलुब्धैरिति हे ब्रह्मन् अस्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान् अर्थवादान्तेषां स्मृतिमात्रेतामर्थमित्यविज्ञायां सत्यवदा
भासमानं स्वरूपतः आनृतं आविधकब्राह्मणाय ध्यायमानं लुब्धैः प्रवर्तितं तथा च श्रुतिः नीहोरेण प्रावृता जल्प्या वा सुनप उक्थशास
श्चरंतीति असानेनावृताः जल्प्या अर्थवादिगण आसुनपः प्राणपोषकाः उक्थशासः कर्मनिशासनपराः ६ इदमिति यज्ञः प्रायुष्मान् सदक्षि

लुब्धैर्वृत्तपैर्व्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितं वेदवादानविज्ञापसत्याभासमिवानृतं ६ ॥
इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते अतः सैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ७ ॥

गामिण्युष्मान् प्राचीदिग्घातुर्दक्षिणाध्वोरित्यादि श्रुतिस्मृतिविहिता दक्षिणा देया षट् देया द्वादश देया इति तादृशश्च दक्षिणावानप्यंशः
प्रशस्यते अन्यथा अतोपज्ञा देवसैन्यं लुब्धस्य यजमानस्य सामर्थ्ये सति यथोक्तं दक्षिणा मे दत्तः प्रकर्षणं भवति विकर्माणि तस्य कर्माणि
विपरितान्ये प्रयस्कराणि च भवन्ति यथोक्तं प्रभुः प्रयमकल्पस्यो नुकल्पेन वृत्ते सनाभोति फलं तस्य परं चेति श्रुतिः स्मृतिरिति नास्ति यज्ञसमो
रिपुरिति च ७ ॥

मो०
१५५

एवंक्षत्रपञ्चनिदितावाह्यायसस्वरूपमाहापदेवोत्सुकृतं सुकृतार्जितं हव्यं तदेव त्रिविधमाह नम इति नमस्कारात्मकेन हविषेति सामानाधिकरणं
योनममास्वध इति पञ्चैव नम इति हिवाह्यागं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां नमस्कारस्यैव यज्ञत्वावगते तथा स्वाध्यायैर्हविषेति संबन्धः वयमग्ने अर्वा
वासवीर्षं ब्रह्मणा वाचिते ये माजनां अतीतिवेदस्यापि यज्ञत्वश्रुते अर्वा अश्वेन ब्रह्मणा वेदेन वाग्नेत्वाचिते ये माजनीमातया चाश्वमेधतुल्य
त्वं ब्रह्म यज्ञस्योक्तं आश्वलायनगृह्येऽपि आग्नेयं अग्न्यावाहं विहृदा जष्टं भगमसिते ते भवंतश्मरणं त्रयमासो वसाते ते त एव मउक्षाणां स्वप्नमा

पदेव सुकृतं हव्यं तेन तृष्यंति देवताः नमस्काराहविषा स्वाध्यायै रेषधैस्तथा

श्च वशाश्च भवंति यदमं स्वाध्यायमधीयत इति तथा ओषधैर्व्रीहिपवादिभिः पशुभ्यो वैमेधा उदक्रामंस्तौ व्रीहिश्चैव यवश्च भूता वजा येतां तस्मा
दाहुः पुरोडाशमत्रं लोकमिति चतयोर्हविष्यावगमात् पुरुषाश्चोऽजादीनां पशूनाममेधत्वश्रुते श्वतर एत उक्रांते मेधा अमेधाः पशव इति तथा
चैतैस्त्रिभिर्हविर्देवता पूजाय साख्या कर्तव्येति शास्त्रे वेदेति दर्शनं प्रत्यायकवचनमस्ति तदप्युदाहृतमेव

राम०
१५५

ननु दृष्टान्मो गान्हेवो देवादास्यते यज्ञभाविता इति मगवता यज्ञानां धनपुत्रादिप्राप्त्यर्पित्वे किं तैर्माक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह इष्टेति इष्टं इष्टिपशुसो
मादि आपूर्तैतदाकारमादि असाधूनां कामनावतां यज्ञात्तादृगेवलुब्धमपत्तं भवति। स मेभ्यो गणेश्वरभूतेभ्य इष्टादिकर्तुम्यानीसितापितादशीप
जाजायते इत्यर्थः ६ अतमर्द्धव्याचष्टे यजमाना इति कृत्विजो यजमानस्त्रियया आत्मानं सकाममकामं पश्यंति तथा अभेषामपि प्रजा भवति तथा
हि कृत्विजो पासनस्य कृत्वि कर्तृकस्यापि फले अभयगामिदृष्टं। आत्मेनेवा यजमानाय वाप्यं कामयेत तमागयानीतीति १० यज्ञस्य प्रजो हेतुत्वेन नुवा

पूजास्यो देवतानां हि यथाशास्त्रनिदर्शनं इष्टापूर्तदिसाधूनां विगुणा जायेत प्रजा ६ लुब्धेभ्यो जायेत लु
ब्धः स मेभ्यो जायेत समः यजमानास्तथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः यज्ञात्प्रजा प्रभवति न भसो भइवाम
ले १० अग्नौ प्रास्ता हुतिर्वत्सन्नादितमुपगच्छति आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्ततः प्रजाः ११ तस्मा
त्सुनिष्ठिताः पूर्वसर्वान् कामांश्च लेभिरे अकृष्टपचापृषिवी आशीर्भिर्विरुधो भवन् १२ ॥ ॥

कंप्रमाणयति अग्राविति ११ तस्मात्प्रज्ञात्सुनिष्ठिताः यज्ञमात्रनिष्ठाः न तु कामपराः पूर्वविनापि फलाभिसंधिं सर्वान् कामान्तातरीकतया
लेभिरे यथा क्तमापस्तवेनातघयान्ने फलार्थं निमित्तेष्टाया गंध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मचर्यमागमर्प्य अनूत्पद्येते इति एतदेवाह अकृष्टेति।
तथा च कर्षणाभावन्त गवां भुवो भूमि शयानां वहि सा भवति अभवन् फलपुष्पवत्प इति शेषः आशीर्भिः जगतः शुभानुभवातेन १२ ॥

मो०
२५६

भा०

नोदति यज्ञानां स्वाविकत्वादात्मनश्चानाधेयातिशयत्वात् न कर्मणाः फलं कर्त्तरि पश्यंति शंकमाना इति यज्ञे फलमस्ति न वेति संदिहानाः अ
साधवः धूर्ताः दाम्भिकाः १३ सस्मेति अप्रमत्तानां कुतः कर्मणां प्रमाणां वेदं अशुभं कुर्यात् स पापकृतां लोकान् गच्छेत् स्मृत्यन्वयः स च स
देवाकृतप्रज्ञो भवति न कदाचिदपि मुच्यते इत्यर्थः १५ एवं श्लोकत्रयेण फलाभिसंधिभूतं कर्म प्रशस्य दाम्भिककुतार्किकौ च

नो यज्ञे घातसुवाफलं पश्यंति किं वन शंकमानाः फलं यज्ञे ये यज्ञे रन्कुषं च न १३ जायंते साधवो ध
र्त्तान् भ्रातृप्रयोजनाः सस्म पापकृतां लोकान् गच्छेदशुभकर्मणा १४ प्रमाणात् प्रमाणां च यः
कुर्यादशुभं नरः पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः स देवहृदि जायते १५ कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो
भयं ब्रह्मैव वर्तते लोके नैव कर्त्तव्यतां पुनः १६ ॥ ॥

निर्दिष्टोऽहं नीविद्वदभिसंधिमाह कर्त्तव्यमिति कर्मत्पुत्रश्लोकादप्युक्तं कर्मतिमित्येव कर्त्तव्यं कुतो नित्यं यतः वेदति तिष्ठितं
ब्रह्मणो वेदनिष्ठः भयं वेत्ति कर्मः करण इति शेषः ब्राह्मणशब्दार्थमाह ब्रह्मेति लोकेऽस्ति कुहविर्मत्राग्न्यादिरूपेण ब्रह्मैव वर्तते इति
यो वेत्ति कर्त्तव्यतां कर्त्तुमर्हतां आत्मनि वयोवर्णाध्यासपूर्वकं कर्त्तुं च पुनर्नैव वेत्ति स ब्राह्मण इत्यर्थः कर्त्तव्याभिमानं फलाभिला
षं च तत्का कर्मणि पुत्रहृदि कुर्वाणा अशनपानादाविवस्वसे नैव कर्माणि कुर्वतीत्यर्थः १६

राम०
२५६

यदुक्तं अतः सैव प्रभवतीति विगुणान्कर्मणो दोषास्तीति तत्राह विगुणमिति एवं विदो ब्राह्मणस्य विगुणमपि कर्मज्ञायः तथा चानुशुश्रुम
वेदयदेवैवास्मिन् शब्दं कुर्वीति यदि च नार्चिषेमेवाभिमुखवतीति अतोऽस्य भावेऽपि विदुषोर्विरीदिगतिरस्यैव किमु तत्रांगवैशुरोपइति
आत्मर्षः किंचैव विदः कर्मणि सर्वभूतैः श्वश्रूकणदिभिरेभ्यः पशुभिरुपघातोऽपि ज्ञायान् आत्मानुसंधाने हेतुत्वात् ताननुमूढस्य
सांगमपि कर्मज्ञायइति भावः तथा फलभावे उपपातफलस्य इदमेककर्मानेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिः तस्मै च संयमः प्रायश्चित्तमुक्तं नान्य
था च कारो हेत्वर्थः तथा चान्तातमेतरेषां तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीया च तरेणानोवारणोवांश्चावा प्रतिपद्यत कातत्र प्रायश्चित्ति

विगुणं च पुनः कर्मज्ञायइत्यनुशुश्रुम सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः १७ सत्य
यज्ञादमयज्ञा अर्पितुं व्याप्यत सयः उत्पन्तताग्निः सर्वजना आसन्नमत्सरा १८

रिति नैतन्नमसि कुर्यादित्याहुः रात्मनस्पहिता भवतीति तच्चैव नमसि कुर्वीत गार्हपत्यादविधिन्तामुदकधारं हरेत्तंतु तच्च नरजसोभा
नुमन्विहीत्याहवनीया तस्मात्तत्र प्रायश्चित्तिरिति अनः शकटेऽन तएतत्तत्रास्य यज्ञमानस्य आत्मनि स्वरूपे हि यस्मात्तुता
नि अन आदीनि सुपां सुलुगिति सुपां दोषः १७ एवं विदुषः कर्मपञ्चप्रशस्य यज्ञांतरमप्याह शिष्टाचारप्रदर्शनमुरेवनमस्यति
अर्पितुं व्याः परमपुरुषार्थलोभवंतः अर्पेषु धनेषु विषयेषु तृप्तिर्येषां तैवेराप्यतस्मादत्यर्थः परमपुरुषार्थे नैव तस्मादिति वा ३
तन्तताग्निः स्वस्तनसंग्रहमकुर्वीत अमत्सरा इति छेदः १८

मो०
२५७

स्वयज्ञोद्योगः। ब्राह्मवेदप्रमाणं १६ कथं तोषयंतीत्यत आह रिक्लमिति। सर्वब्रह्मप्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात्। एतदेव सत्य
कामपरं चापरं च ब्रह्मपदोकार इति श्रुतेः तत्र अरिक्लं देवतं सर्वदेवतात्मकं वाच्यं वाचकयोरेव तत्र ओंकारः सर्वदेवत इत्यनुक्त
मणिकायां कात्यायनवचनाच्च तच्च ब्रह्मणि ब्रह्मविदि स्थितं। अतस्तत्पत्तो भूतो ब्रह्मविदस्तत्सम्यच समर्प्य पृथी ब्रह्मविदित
समति देवा विराडवयवभूता आदितादयस्तत्पत्ति तपाचोक्तं शोदोपे प्राणोत्पत्ति चक्षुस्तत्पत्ति चक्षुषितत्पत्त्यादि

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ब्राह्मवेदमधीयंतस्तोषयंत्यप्यनपि १६ अरिक्लं देवतं सर्वब्रह्म
ब्रह्मणि संश्रितं तत्पत्तिरूपतो देवास्तत्ता तत्सम्यजा जले १० यथा सर्वरसैस्तत्सोनाभि नंदति किंचन तथा
प्रज्ञानतत्सम्यनित्यतृप्तिः सुरैवाद्या ११ धर्माधिराधर्मसुरवाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा अस्ति तत्तत्त्वतो भूय
इति प्राज्ञस्त्ववेक्षते १२

तत्पत्तितीपादिभुंजानोपि विद्वान्विश्वं तर्पयति किमुत यजमान इत्याशयः १० किंचन रसांतरं नाभि नंदति दृष्ट्वान् तत्पत्ति ११ दृक्प्राज्ञाला
भेदे तु माह धर्मेति धर्माधिराधर्मकामाश्रयाधर्मसुरवाधर्मगोवसुरवेयपाः कृत्स्नं कायो कार्यव्यवसितं निश्चितं येऽदृशा वयं स्मः स्वरूपा त्व
द्वौ चिदाभासात्मका तत्सूत्रात्मकप्राणा संज्ञातभूयः बहुतरं विश्वव्यापकत्वात् प्राणा एव सर्वापेक्षया भूयानततोपि बहुतरः प्राणाद्युत्पत्तिरस्या
नभूतात्मास्तीति प्राज्ञः कर्मभिः शुद्धांतः करण इक्षते आलोचयति १३

मो०
२५७

तितीर्षवः यत्र गत्वानशो चंति तत्र ब्रह्मणा स्थापनं सात्विकाः प्राप्नुवन्तीति द्वयोः संवेधः ज्ञानं शास्त्रजं विज्ञानं अनुभवः तदंतः १४ नैवेति ते ती
 र्षवः तस्य नाम महद्वश इति श्रुतेर्यशो ब्रह्म धनैः धनसाधैः कर्मभिः सतां वर्त्मयोगं अनुवर्तते पजंते चाविहिंसया १५ विदुः हविस्त्वेन सतान्ति
 र्धनान् कृत्विजो न याजयेति यतः फलार्थिनः धनार्थिनः १६ कथं तर्हि ते पुनः संपादयेतीत्यत आह स्वमेवेति स्वं आत्मनेनैव अर्थं पुनोपकर
 णं सामग्रीसंकल्पसमकालोत्पां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः तथा चापष्टं तं त्रितारखापिकायां प्रागेव मंत्रलिंगं च त्रितः कूपवहितो देवान् ह

ज्ञानविज्ञानिनः केचित्पारंपारंतितीर्षवः अतीव पुण्यं दंपुण्यं पुण्यमभिजनसंहितं १३ यत्र गत्वानशो चंति न च
 वंति व्यप्यंति वा ते तु तद्ब्रह्मणः स्थापनं प्राप्नुवन्तीह सात्विकाः १४ नैवेते स्वर्गमिच्छंति न यजंति पशोधनैः सतां वर्त्मा
 नुवर्तते पजंते त्वविहिंसया १५ वनस्पतीनां पक्षीश्च फलं मूलं च ते विदुः न चैतान् कृत्विजो लुब्धा याजयेति फला
 र्थिनः १६ स्वमेव वार्षिकं कुर्वाणायज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः परिनिष्ठितकर्मणाः प्रजानुग्रहकामया १७ तस्माज्ज्ञान् कृत्विजो
 लुब्धा पातयेत्तं शुभान्नं गन् प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेनैव १८ ॥ ॥ ॥ ॥

वत ऊतपइति ऊतयेयुः संततं विच्छेदय परिनिष्ठितं समापितं कर्म यैस्ते तथा भूता अपि लोकानुग्रहार्थं मानसैर्पश्यंते इत्यर्थः १९ यस्मादे
 व विधानं लुब्धा कृत्विजो न याजयेति ते च तान्नेच्छंति तस्मात्तानेव अशुभान् मोक्षेच्छां हितांस्तं लुब्धा कृत्विजो याजयेतीत्याह तस्मादिति इतरेतुसाधवः
 स्वधर्मचरणेन परान् उपकुर्वन्ति न तु धर्मफलं कामयेते समनुदित्वादिना ह प्रापयेयुरिति १८ ॥

मो०
२५८

इतीतिहेतोः सदसद्व्यावृत्तिमिन्नत्वादहंसद्वृत्तेमेवानुसरामीत्यर्थः २६ यानीति यानिमार्गदेवतानिधूमराद्यादीनिपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शका
निअविहरादीनिअपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानिवाप्राप्ताः कर्मणाउपासकावाइत्यंतियजंतेतेनयजनेनतंयथायथोपासतेतथेतः प्रे
त्यभवतीतिश्रुतेस्तेयजमानाः यथाभावनंतेनतेनदेवयानेनयथामार्गेणात्रापितृयारोपिदेवयानपदेनोच्यतेतेपितृलोकं देवलोकंवाप्यंति

२५८
इतिमेवर्ततेबुद्धिः समासर्वत्रजाजले २६ यानियशेषिहेत्यंतिसदाप्राप्ताद्विजर्षभाः तेनतेदेवयानेन
यथाप्यंतिमहामुने ३० आवृत्तिस्तत्रैकस्मिन्नास्मावृत्तिर्मनीषिणाः उभौतौदेवयानेनगच्छतो
जाजलेयथा ३१

कर्मणापितृलोकोविषयादेवलोकइतिश्रुतेः ३० तस्यदेवयानेनगतस्यापिरकस्मिन्कर्मठस्यावृत्तिरस्तिअप्येतमेवाधानेपुनर्निवर्ततइ
तिधूमादिमार्गेणागतानामावृत्तिश्रुतेः मनीषिणाः मनोरोधशीलस्योपासकस्मिन्नास्मावृत्तिः नचपुनरावृत्तिरित्यविरादिमार्गगतानाम
नावृत्तिश्रुतेः उभौकर्मठौपासकौदेवैः धूमाग्न्यादिभिरतिवाहिकैः सहयां तस्मिन्नितिदेवयानस्तेनदिव्येनमार्गेणयद्यप्युभावपिगच्छतस्त
थापिसंकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यानावृत्तीभवतइतिमहद्वैलक्षणमित्याशयः ३१

राम०
२५८

विदुषासत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाहस्वयमिति अननुहइत्युपलक्षणां सर्वमेषां सौभयादीनामिव संकल्पेनैव सिद्धतीत्यर्थः ३२ अत्रावेन वः तेषां क्रतवोऽपि मानसिका
एवेत्याहोर्द्वेन स्वयमिति सिद्धसंकल्पत्वाच्च पदक्षिणादीन्मनेसेव सृजंतीत्यर्थः ३३ ततश्च किमित्यत आह पइति भावितात्मा योगाभ्यासेन शोधितचित्तः
समधुपैर्केगां आलब्धुर्हि सितुमर्हति न कर्मणालिप्यते पापकेनेति विदुषिदोषालेपश्रुतेः इतरक्तपशुबीजादिवधात्पत्यवे सेवेत्याह न तादृशः

स्वयंचैषामनुहोयुज्यंति च वहंति च स्वयमुग्राश्च दुह्यंते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ३२ स्वयं पूषानुपादापयजंते स्वा
सदक्षिणैः यस्तथा भावितात्मा सात्सगामालब्धुमर्हति ३३ ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन् जेरं सेनतादृशः
इति पागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ३४ निराशिषमनारंभंति नमस्कारमस्मृतिं अक्षीणं क्षीणकर्मणो तं दे
वा ब्राह्मणो विदुः ३५ नाश्रावयन्त च यजन्त ददद्वाह्मणेषु च काम्यं हन्ति लिखमानः कांगतिं याति जाजले
इदं तु देवतं कृत्वा यथा यजमानवाप्नुयात् ३६

इति घृताः नगवौषधादिमिर्युष्टुमर्ह इत्यर्थः इतीति यस्मात्तत्पागिनामीदृक्माहात्म्यं तस्मादेते रित्यर्थः ३४ संक्षेपेण तागिनी लक्षणा हतिरा
शिषमिति ३५ कांगतिं याति तस्मादाह यजमानमददानमासुरे चेत्युक्तेः स आसुरः कामपि गतिं देवमार्गे पितृमार्गे वा न यातीत्यर्थः ३६
कथं तर्हि गतिं यातीत्यत आहोर्द्वेन इदमिति इदं निराशिषमिति श्लोकोक्तं लक्षणां देवतं देवतमिव सेवनीयं कृत्वा यथा यजमानवत् यज्ञं परमात्मानं य
ज्ञो वै विस्मुरिति श्रुतेः अवाप्नुयात् ३६ ॥ ॥

मो०
२५९

मुनीनां स्वयंप्रपादपादापयजेते स्वाप्रदक्षिणैरित्युक्तं रूपाणां मात्मयाजिनां सततत्वं रहस्यं तस्मिन्मृगाणामो न कृतवन्तो वयोपतः कष्टं गहनं यतस्त्वाष्ट्या
मिअस्ययोगधर्मस्पर्शानवेक्षमाणाः न आलोचने कृतवन्तः अवेक्षमाणा अपि अतः परमपितृधर्मेन स्थापयन्ति लोकेन प्रवर्तयन्ति रहस्यत्वादेव ३८
यस्मिन्निति विभक्तिः प्रतिरूपकमव्ययं यद्येवं न दृक्प्रकारेण आत्मतीर्थे आत्मेव तीर्थे यज्ञभूमिस्तत्र पशवः पशुप्रायाः मंदमतयो
मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः तत्रास्तेर्वह्नुपुण्यसाधत्वात् ३९ अप्यंतर्हि प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः वचनव्यत्ययार्थः तत्कर्म तेन ववाक्यमिति
शेषः ॥ उतेति एकउतशब्दोऽधिकविवक्षायां अतोऽप्यर्थे किंचेषां दामिकानां यज्ञा अपि श्रद्धादिगहितात् अपराभावंतीते क्वचित् ॥

जातलिरुवाच नैव मुनीनां मृगाणाम् सततत्वं पृच्छामि ते वारिजकष्टमेतत् पूर्वपूर्वचास्पनावेक्षमाणा नतः
परंतमृषयः स्थापयन्ति यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मखं ३९ अथ स्मकर्मणा केन वारिजप्राप्नुयात्सु
खं शंसते तन्महाप्राज्ञभृशं वै श्रद्धामिते ३९ तलाधार उवाच उत यज्ञा उता यज्ञा मखं नार्हति ते क्वचित् ४० आ
जेन पयसा दध्ना पूणा हि त्वा विशेषतः बालैः शृंगेणापादेन संभरत्येव गौर्मखं ४१ ॥ ॥ ॥

तर्हि हि वामखं नार्हति ४० अदधानां नानुगकया गैववाद्य क्रतुसिद्धिरित्याह आजेनेति दर्शयामास योऽभूते सर्वस्मै वासतवज्ञा गृह्यते य
द्वापामाज्यं संप्रयोज्यं वास्पायां संप्रदध्मावास्पायां आधानप्रकरणे च द्वादशगृहीतेन स्मृत्वा च पूरयित्वा सप्तवत्प्राणा हि तिजुहोतीति आ
जेनेति शेषः संप्रते अग्ने समिध इष्टुं च विशेषत इति श्रौतमखं दर्शितं तत्राशक्तानां बालैः गोपुष्टेऽपि तर्पणादिना शृंगेणागो शृंगेणाभिषे
कादिना पादेनेति पादरजसत्पयः एतेषां गोस्पर्शनादीनां च सद्यः पापनाशकत्वं परलोकप्रदत्वं च स्मृत्युक्तं दर्शितं ४१ ॥

गम०
२५९

ननुपमभावेविशेषवान्श्रौतेमखः कपंस्मादित्यत आह पत्नीमिति। अनेन पशुहिंसा रहितेना आद्यादि साध्य क्रतुविधिना आद्यादिद्रव्यं देवतापेवि
नियोजयन्हेतौ शास्त्रप्रत्ययः वितियोगहेतोः पत्नी च मानसीमेव करोति। अद्वा मिति शेषः तस्मादपत्नी को ग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नी कस्या
धानं कुर्वतीत्युक्ता अद्वा पत्नी सत्यं यजमान इति वदु च ब्राह्मणो अपत्नी कस्या ग्निहोत्राधानादौ अद्वा पाः पत्नीत्वदर्शनात्। द्रष्टुं भावेक्तः
यागमेव देवतवदस्यते सवनीयं कृत्वा यथा यथा वत् यज्ञं विष्णुं प्राप्नुयात् ४१ तत्र यागविशेषे निषम पतिपुरोडाशो हीति हिशब्देन तत्त

पत्नीचानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् इष्टं तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ४२ पुरोडाशो हि सर्व
षां पशूनां मेध्य उच्यते सर्वानघः सरस्वत्यः सर्वपुण्ड्रपाः शिलोच्चयाः ४३ जाजले तीर्थमात्मेवमास्मदेशा
तिथिर्भव एतानीदृशकाम्यमन्त्राचरन्निह जाजले ४४

उक्तां तमेवाश्रमेध्याः पशव इति पशूनां मेध्यत्वं तस्मादाहः पुरोडाशसत्रं लोक्यमिति पुरोडाशसत्रप्राशस्त्यं च अतिप्रसिद्धं यो तपते मेवो
यज्ञस्तदहः मेध्यः सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोडाशेन यजत इति श्रुतेः। मूलपशूनामिति न निर्दिष्टं पशूनां मेधत्वा
त्पुरोडाशस्य चापशुत्वात् तानेन पशुसंबन्धो यो मेधस्तदहः पुरोडाश इति श्रुतानुसारेण स्मृत्यर्थं वार्तनीयः ४१ एवं अद्वावतामविदुषां
यज्ञमुक्ता विदुषां यज्ञमाह सर्व इति तीर्थं यज्ञभूमिः यत्रैवात्मसमाधानं तत्रैव सर्वाणि तीर्थानि संतीत्यर्थः। तीर्थमिति यज्ञाद्युपलक्षणां
४३ इदृशकान् अहिंस्त्रान् कारणैः अर्थित्वं समर्पत्वं विदुषां तपसैः ४४

मो०
२६०

उपपत्त्यायुक्ता ४५ समाशोतितः ॥ एवं श्रुत्वा विरोधेनाहिंसात्मको धर्म इति पादितः तत्र दृष्टव्यं तस्योत्पादनपूर्वकं च द्वांद्वयितुमारभते सन्दि
रिति क्रियतां कुरु पंथानं प्रतिष्ठं असफलं च त्वया प्रत्यक्षं क्रियतामिति ध्यात्वा त्वया योजं आहूय तत्फलं यथा तथा ज्ञास्यसीति चतुर्थं संबंधः २

कारैर्यो धर्ममन्विष्टं लोकां प्रोते शुभान् भीष्म उवाच एतानीदृशकान् धर्मानि तुलाधारः प्रशंसति उपपत्त्याभिसे
पन्नाति तस्य सन्दिर्निषेवितान् ४५ शौतौ मोक्षधर्मेषु तुलाधारजा जलिसंबादे तुलाधार उवाच सन्दिर्वापि दिवा
सन्दिः पंथानमिममास्पितं प्रत्यक्षं क्रियतां साधुततो ज्ञास्यसि तद्यथा १ एतेशकुंता वहवः समेता द्विचरंति
ह तवोत्तमो गे संभूताः श्रेयाश्चात्माश्च जातयः २ आहूयेनात्महन्त्रा न्विशमातां स्ततस्ततः पश्येमान् हस्तपा
दैश्च स्निष्टान् देहेषु सर्वशः ३ संभावयंति पितरं त्वया संभाविताः खगाः असंशयं पिता वै त्वं पुत्राणां ह्यजा जले
४ भीष्म उवाच ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणाः वाचमुच्चारयंति स्म धर्मस्य वचनात्किल ५ ॥

ततस्ततोऽप्युत्तरेषु नीडेषु प्रवेशाय स्निष्टान् संकुचितहस्तपादान् ४ वाचमुच्चारयंति शंकुं प्रत्युत्तरं प्रयच्छंतीत्यर्थः तत्र हेतुः धर्मस्य अहिंसा
त्मकस्य संबन्धिनो वचनात्प्रियवचनादित्यर्थः ५ ५

राम०
२६०

सर्वं अहिंसाधर्मप्रत्ययमुत्पाद्य फलितमाह अहीसादीति हिंसा आदिपदार्थः इह परत्र च प्रत्यक्षफलमिति शेषः तत्र हि फलमतुमेवेतद
 शयित्वा हिंसाफलमाह अद्वामिति हिंसा अद्वैविश्वामिति हंतीत्याह तयो ज्येष्ठं विश्वामघातिने ६ समानो लाभालाभयोस्तुल्या
 नो संयतो नादांतानां सुचेतसां शांतानां यज्ञः कर्तव्य इत्येवाभिसंधाय कुर्वतां यज्ञमनुतिष्ठतां न तु कर्तव्यामिमानं फलं चाभिसंधा
 येति एवार्पितेषां यज्ञो जातुकदाचिन्नेष्यत इति न किं निष्पतएव ७ अद्वैतौति अद्वैत्त्यादिना विवस्वात्प्रकाशरूपश्चिदात्मा

अहिंसादिकृतं कर्म इहैव परत्र च अद्वैतिहंतिवैब्रह्मन्माह ताहंति तं नरं ६ समानो अद्वैतानां संयतानां
 सुचेतसां कुर्वतां यज्ञ इत्येवं न यज्ञो जातुनेष्यते ७ अद्वैवैव स्वती सेयं सूर्यस्य दुहिता द्विज सा वित्री प्रस
 वित्री च बहिर्वीज्यत सीततः ८ वाग्द्वं त्रायेते अद्वैतनो वृद्धं च भारत अद्वैतं वदो ज्यत सीत यज्ञस्त्रातु
 महति ९ ॥

तत्संवेदिनी वैवस्वती ब्रह्मविषयिणीति यावत् सेयं सूर्यस्य सूर्यवित्तकाशधर्मिणोऽस्मत्तु दुहिते वदुहिता सान्विकीत्यर्थः सैव च अद्वैतावित्री
 पालपित्री प्रसवित्री विमुदजन्मप्रदातया वाग्द्वं न स योऽपि सांतरगं निश्चयात्मिका हि अद्वैतं कल्याणकं सेशयात्मकं मनस्ततो बहिर्
 गंतोऽपि वाह्यतरावारी जपध्यानजन्मपेक्षया अद्वैतं अद्वैतार्थः ८ एतदेवाह वाग्द्वमिति वाचास्वरवर्गाविषयसिनया
 ज्ञानं तद्वैतं त्रायुचारो गतत् अद्वैतमाधत्तामन्तसा व्यग्रेण यत् नष्टं देवताध्यानादितेत् अद्वैतमाधत्ते अद्वैतीने तु व्यर्थमेव कर्म अतो
 न त्रातु महति कंचित् ९ ॥

मो. २६१ अद्वाष्टुचित्वयोः अद्वाष्टिकेत्यत्राव्यापिकामाहोत्रेति १० कदर्यस्य कृपणास्मावर्द्धिषः धान्यविक्रयिणाः मीमांसित्वाविचार्य ११ हविर्दत्तु

अत्रगायात्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः शुचेरश्रद्धा न स्य अद्धानस्य चाशुचेः १० देवा विज्ञममन्तमदृशं
पञ्चकर्मणि अत्रियस्य कदर्यस्य वदानस्य च वार्द्धिषः ११ मीमांसित्वाभयं देवाः सममन्तमकल्पयन् प्रजापति
स्नानुवाच विषमं कृतमित्युत १२ अद्वाष्टुतं वदानस्य हतमश्रद्धेयतरत्त मोक्षमन्तं वदानस्य कदर्यस्य न वार्द्धिषः
१३ अश्रद्धा न सैवे को देवानां ताहते हविः तस्मै वान्न न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः १४ अश्रद्धा परमं
पापं अद्वापापप्रमोचनी जहाति पापं अद्वावान् सैर्यजीर्णा मिव त्वचं १५ ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः
अद्वाया सह निवृत्तशीलदोषोयः अद्वावान् पूत एव सः १६ किं तस्मात्पसाकार्यं किं वृत्तेन किमात्मना अ
द्वामेयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः १७ इति धर्मः समाख्यातः सन्दिर्द्धमर्थदर्शिभिः वयं जिज्ञासमानास्तु संप्रा

मिति शेषः १५ निवृत्तः शीलदोष आचारलाञ्छनं गगादिर्यस्य सन्दिर्द्धिषः शीलवान् १६ यतया साधर्मदर्शनात् १८ ॥ ॥
सात्विकी राजसीतामसीवा अद्वायस्य स यच्छ्रद्धः स एव सः सात्विको राज्ञे सस्तामसीवा १७ धर्मदर्शनाख्यातमुनेः धर्मवयं प्राप्तवन्तः १८

राम०
२६१

अष्टावक्रवेदवाक्ये। अष्टावक्रानुसृत्य मनुष्यान्ते ममेदं प्रेषयति निश्चयवान् धर्मो धर्मोत्तमः गरीयान् प्रेषितः १४ अचिरेण अत्येन दिवं हा हा काशाख्यं ब्रह्म विहरेतां
सत्यकामः सत्यसंकल्पश्चिन्तने योगैस्वर्येण क्रीडा मकुरुतां। स्वस्वस्थानं वासदेशं स्वकर्मभिः परिवर्जितं २१ पश्यापम्योपदेशेन पश्यावदृष्टं तकीर्ति

अष्टांकुरु महाप्रवृत्ततः प्राप्स्यसि पत्यरं अष्टावान् अष्टावान् श्वधर्मश्चैव हि जाजले स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले १८
भीष्म उवाच ततोऽचिरेण कालेन तलाधारः स एव च दिवं गत्वा महाप्राज्ञो विहरेतां यथा सखं १९ स्वस्वस्थानं मुपागम्य स्वक
र्मपरिवर्जितं एवं बहुविधार्थं तलाधारेण भाषितं २० सम्पक्केरमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः तस्मिन् विख्यातवीर्यस्य
श्रुत्वा वाक्यानि स हि जः २१ तलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत एवं बहुमतार्थं च तलाधारेण भाषितं यथोप
प्योपदेशेन किं भूयः श्रोतमिच्छसि २२ शान्तौ मोक्षधर्मे तु तलाधारजाजलिसंवादः॥ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहंती म
मिति हासं पुरातनं प्रजानामनुकंपार्थी गीतं राजा विवस्वता १

नेन २२ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमयी दाधुरंधरवत्सहस्रं शावंतसु श्रीगोविंदस्मृत्यनु श्रीनीलकण्ठकृते भारतभावदीपे शान्तौ मोक्षधर्मे तु तलाधारजाजलिसंवादार्थप्रकाशः
राशीतीतमोऽध्यायः एवं तलाधारवाक्ये हि सात्मकस्य धर्मस्य प्रेषणमुपपाद्यत सैव ज्ञातये हि सात्मकं धर्मं निरुति आख्यायिकाश्रुते न अत्रापि त्यादिना प्रजानां प्रवृत्त्यादिपृष्टां १

मो०
२६२

२६२

प१

प्रतिप

६२

४१

छिन्नाविशेषास्तुलोपनिमाशरीरं स्यात्तांस्थानाः पृथिस्मृतां मायां गृहं संमेशति विष्णुः गोग्रहेण बलं भवति यत्ते पक्षवाध्मकर्मणिष्येत्तवाटस्थानं द्वाद्यानं निर्दयानवे
कृमाणाः १ एषा स्वस्तिगोभ्योस्त्विति निश्चितं च वनं निर्वचनं ३ न देवाः अत्र स्थिते न्यादिना हिंस्रः कृत्तपक्षतदस्यो ब्रह्मण पक्षारतिमया दात्र्यवस्थिता

छिन्नस्थानं वषट्स्वाविना पंचगतवां भशं गोग्रहे पक्ष वारस्पष्टे माणाः स पार्थिवः २ स्वस्तिगोभ्योत्तलोकेषु ततो
निर्वचनं कृतं हिंसायां हिं प्रवृत्ताया माशरीरे यात कल्पिता ३ अत्र्यवस्थितमया हिं विमृष्टैर्नास्तिकैर्नैः संशया
त्मभिः खजैर्हिंसा समनुवर्णिता ४ ॥ राम ॥

विचलिता मया दिये वा नैः यतो विमृष्टैः तत्रापि हेतुर्नास्तिकैः नास्ति वहेति कृद्विः संशयात्मभिः आत्मा हिंसा वा अत्र्योपिकर्ता कर्ता वा अकर्ता ये कोऽने
को वा एकोपि संगवान् अंगो वा इत्यादिरूपः संशयः तद्वा न आत्मा चित्तं ये वा नैः अयत्तैः यदादिद्वा रैव स्वातिमिच्छा द्विरिति भावः हिंसा कृतौ पश्चा
तं भूः कृतः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रे१

राम०

२६२

^{१२}
 सर्वस्येति। वहिर्वैद्यामिव सर्वकर्मसुदो निष्ठो माद्विषयि। नरः कामकारदेवपशून् हिंसंति न तशास्त्रात् यतर्धर्मात्मा मनुः सर्ववैद्यार्थतत्त्ववित् अहिंसा मेव अवर्वापुशं मन
^{११}
 न वसंते वसंते ज्योतिषायने। पतिसर्वत्तरं सोम इति श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यं तेन विहितेषु ज्योतिषो माद्विषयि विहितः यश्चालम्बः कथं कामकारः सा तज्जापमानो वै नर
 स्त्रिभिर्करोर्करो वा जायते ब्रह्मवर्षेण कृषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः यजयापितम्प इत्याह। क्रमेणानधीत्यानिष्ठापजामनुयायवकथमनुरोवास्मात्तन्नाहिता
^{११}

सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुः खवात् कामकारहि हिंसंति वहिर्वैद्यां
 पशून् नराः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

^{११}
 त्रितायाश्चोपपातकेषु स्मरणात् कृताधानसमर्थस्य कृत्वानां भोवा कथं सादि। वेनगार्हस्थ्येव कामकात्वेन तन्मूलकानां आधानानीमपितथात्वात्।
 जायमानो वै नरस्य त्रापिन उच्यमान इत्यर्थः किं तर्हस्यः अधिकारी वा संपद्यमान इति यावैयं। अथपि त्रिदिश्व कृताधानेषु पुत्रादीनामनात्ताजानितदे

मो०

२६३

२६३

दुष्टादिभिरुपमात्कोपनेः किंचपदहरवैनंश्रुपनमेदयादधीनाययनेतेतिशतपयकृतेरथानादिविधिप्रहावानधिकारीप्रहावाधीतसंगवेदस्यआ
 पातप्रतिपन्नवेदार्थसंप्रवासेनेत्रदशपदरूपाश्चष्टादशोक्तमवरंयेयुर्कर्मनष्टेयोयेभिनंदंतिप्रहातगमस्यूतेवाविशंतीत्यादिषु स्याद्योउशक्रत्वितोयजमानःपत्नीवेत्य
 ष्टादशतेनिष्पाद्यानांपत्नानामदृष्टत्वंनक्तर्हणांचमृदत्तदर्शयं त्याज्योतिष्टोमोहिंसावन्धोयहे भ्यः प्रागेवोपनीता। तथाचसर्वेतेवसंतेज्योतिषायजेतेतिवि
 धितः निर्दार्थवानुमितनिषेधावन्तिरात्रेयोऽशिनंगृह्णाति। नातिरात्रेयोऽशिनंगृह्णातीतिविहितप्रतिषिद्धत्वात्। शिश्रुहवतज्योतिष्टोमोपि कृताकृतस्येति
 अश्रुहधानस्यतत्रप्रवृत्तिः कामकारकृतैवनचोपनिषदध्ययनात्प्रागेवज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिः संभवति। येननिर्दोशप्रवणात्प्राकृतत्रयश्रुहावश्यकत्वबुद्धिरव
 संभाव्येता। स्वाध्यायोध्येतव्यइतिवृत्तवर्षेणवर्षेणज्ञानपर्यंतस्योपनिषदध्ययनस्यसिद्धत्वात्। ननुकांडद्वयाध्यायपिकर्मकांडएवश्रुहावानहमस्मिन्ज्ञानकांडेइ
 तिचेतनहिमोहमर्षदृष्टतवकर्मनिर्वर्तयुरीकुर्वंतस्तत्तज्ज्ञानमितेयंतिक्तापतांननः। किंचिच्छिन्नं सर्वथाप्यज्ञानात्कामकारकृताहिंस्रकर्मणिप्रवृत्तिरिति

सिद्धं। तस्मादुक्तविधएवश्लोकार्थः ५

५

॥

४

४

४

४

राम०

२६३

प्रमाणतः प्रमाणयोर्विलावलं विज्ञानता स ह्यधर्मः कार्यः तमेव ह्यहिंसेति ६ गृहस्थस्य पंचस्रजानामपरिहार्यता कथमहिंसा कार्ये न्यत आह उयोष्येति उपसमीपे या
मस्य वा संकृत्वा मिहार्थं ग्रामं प्रविशेदिति विधेः सन्त्येत्यर्थः संशितः तीक्ष्णव्रतो भूत्वा वेदेन कृताः श्रुतीः फलश्रुतीः अयं दैवैवातर्मासया जिनः स कृतं म
वंतीत्याद्याः हिता आचार इति बुद्ध्या ज्ञानाचारः गृहस्थाचारहीनः स्यात्। पुरुषस्येदमेव श्रे य इति बुद्ध्या नैकं मयि श्रेयसि इत्यर्थः कृपणाः शूद्राः फलमेव कर्माणि

तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः स ह्यो विज्ञानता अहिंसा सर्वभूतेष्वधर्मोऽप्यसीमता ६ उपोष्य संशितो भूत्वा हिता वेदकृता
श्रुतीः आचारश्च न आचारः कृपणाः फल हेतवः ७ यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूयं चोद्दिश्य मानवाः वृथामांसा निखादन्ति नैष धर्मः
प्रशस्यते ८ मंशं मत्स्यान्मधुमांसमांसं कृशरोदनं धनैः प्रवर्तितं त्यजेत् नैतद्देवेषु कल्पितं माना मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतस्य
कल्पितं ९ विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः पायसैः समनोभिस्वतस्पापियजनं स्मृतं १० यज्ञियाश्चैव येषु वेदेषु
परिकल्पिताः ११

प्रवर्तौ हेतः कारणापेक्षा तया मताः ७ एतदेव कर्म निन्द्यास्तौति यज्ञादिपरां मानवाः वृथामांसं च खादन्ति इति यः स एव धर्मो न प्रशस्यते ८ वैदिकं धर्मं निन्दित्वा काम
कारकं कर्म निन्दति सुरमिति सार्द्धेन आसवं मधुं कृशरोदनं तिल मिश्रोदनं ९ एवं निरस्ता खिलदोषो विष्णुमात्मानमेव श्रेयसि इत्याह विष्णुमिति तस्याऽर्चना
र्थे च न शक्तेरेव ममांसाद्य यो हनमित्याह पायसैरिति १० चोद्वैविध्यम् ११

838

यच्चापिकिंचित्कर्तव्यमस्यद्योक्तैः ससंस्कृतं महत्तलैः शुद्धभावैः सर्वदेवार्हमेवतत १२ पुषिष्टिरुवाच श शीरमापदश्चापिविवदंत्य
विहिंसतः कथंयात्राशरीरस्यनिरारंभस्यसेत्सते १३ भीष्मउवाच यथाशरीरंनप्लाये न्नैयान्मस्युवशंयथा तथाकर्मसुव
नैतसमर्थोधर्ममाचरेत् १४ शांतौमोहधर्मेषुविवक्ष्युगीता ॥ ॥ पुषिष्टिरुवाच कथंकार्यंपरीक्षेत्तशीघ्रंवाथचिरेणावा सर्व
थाकार्यदुर्गेस्मिन्भवान्नः परमोऽगुहः १ भीष्मवाच अत्राप्युदाहरं निममिहासंपुरातनं चिरकारेत्तत्पुर्ववृत्तामागिरसे
कुले १ चिरकारिकभदंतेभदंतेचिरकारिक चिरकारीहिमेधावीनापराध्यतिकर्मस ३ चिरकारीमहाप्राज्ञोतीतमस्याभवत्स
तः चिरेणासर्वकार्याणि विमर्षयिष्यथते ४ चिरं संचिंतयत्यर्थोऽस्विंजायतचिरं सुपत चिरं कार्याभियन्तिवचिरकारीतथो
च्यते ५ ॥ ति३

निपत्रपृथक्कं आख्यायिका मुविनाहकयं कार्यमित्यादिना। कार्यदुर्गेदुर्वादिवचनात् अशुभकर्तव्यं हिंसा मयत्वेन दुष्करेव सतीत्यर्थः १ २ ३ ४ चिकित्सा
नामनिर्वृत्तिविमिति कार्याभिपत्तिः कार्याधिगः तथात्वेन हेतुना चिकित्साव्यते ५ ५ ५ ५ ५

राम०

238

अस्यतेऽपादीयते लोकेऽनेनेति यद्गणनामधेयं अलस इति यद्गणनामः लाघवं नीचता जनेनोच्चतश्चिसंबंधः ६ पित्रा गौतमेन शमांजननीं अहिल्यां ८

अलस यद्गणनामधेयं सौम्यं धावीत्यथोच्यते बुद्धिनाघवपुक्तेन जनेनादीर्घदर्शना ६ अभिचारेतकस्मिन् विद्यति क्रम्यापरास्तान
पित्रोक्तः कुपितेनाथजर्हिमांजननीमिति ७ सतथेति विरेणोक्ता स्वभावश्चिरकारिकः विमृश्य विस्कारित्वञ्चितपा मा
सवैचिरं ८ पितरास्तोकथं कुप्यं न हस्यामातरं कथं कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमजेपमसाधुवत् ९ पितरास्तोपरोधर्मः स्वधर्मा
मातररूपां अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नानुपीडयेत् १० स्त्रियं हत्वा मातरं च कोहि जातसखी भवेत् पितरं चाप्यवज्ञायकः
प्रतिष्ठापवापुपात ११ अनवज्ञापितुर्युक्ताधारणं मातररूपां युक्तहृत्मावभावेनौनातिव तैतमां कथं १२ पितास्या
त्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति शीलचारित्र्यगोत्रसधारणार्थं कुलस्य १३ सोहं मां त्रैलोक्यं पित्रापुत्रत्वे प्रकृतः पुनः विज्ञा
ने मे कथं न स्यादौबुद्धौ चात्मसंभवं १४

धर्मच्छले धर्मसंकटे ११ युक्तं उचितं हंसं सखानुषेयं इह तु ह्यपि धर्मोपरस्परविरुद्धौ मम युक्तहृत्मावभावेनौनातिव तैतमां अतिशयेन नातिव तै किं मे त्रिदुःख
यादिति १० तात्तम एव आम्बतः १२ गोत्रस्य तान्नः १३ बुद्धेस्तानां भिसंभवं अतिहेतं १४

३०६

234

जातकर्मणि अशमाभवपरशुर्भवेति निषाह अस्मेर्विच्छेदः भवपरशु रिवमदीये सुशत्रु हृत्ते को भवेति मंत्रपदार्थः उपकर्मो यनयनात्पवासादेत् पत्रसशिरः परिग्रहः जयतीति पृथ्विहितं सर्वसंस्कारवहिर्भूतत्वादित्मुपकर्म तथा आत्मा वै पत्रनामासीति निषाहः पितः पालपितः आशिव आत्मभाववदधनो गौरवं

जातकर्मणि यत्पादपिताय चोपकर्मणि पर्याप्तः सहरीकारः पितृगौरवनिश्चये १५ गुरुश्रुः परेश्वरः पोषणाध्यापनादि
तः पितापदादुधर्मः सवेदेषु पितृनिश्चितः १६ प्रीतिमात्रं पितः पुत्रः सर्वपुत्रस्य वैपिता शरीरदीनि देयानि १७
पुत्रः पितृपदं धर्मं प्रपद्यते १८ न स्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कदाचन पातकमप्ये
पिष्टं यत्तेतः शासनकारिणाः १९ भोज्ये भोगेषु वचने सर्वलोकनिदर्शने भर्त्रैव समायोगे सीमंतोन्नयने तदा २० पि
ता स्वर्गः पिता हि परमंतपः पितृप्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः २१ आशिषस्ताम्रजन्तेनां पुरुषं यादयन्ति ता निः कृति
ः सर्वपापानां पिता यच्चाभिनंदति २२ मुच्यते बन्धनात्सर्वफलं वृक्षात्समुच्यते क्षिप्यन्तपि सन्तस्त्रैहैः पिता पुत्रं न मुच्यते
२३ एतद्विचिंतितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवं पितानात्पतरं स्थानं चिंतयिष्यामि मातरं २४

निश्चितमित्यर्थः १८ भोग्यवद्वाहौ भोज्येऽन्तारौ प्रवचने वेदाध्ययने लोकनिर्देशने लौकिकशिक्षायां भवैति गर्भाधानादि सर्वसंस्कारेण नृणां २३ ॥

पिताधर्म ४३

राम०

234

निर्देतिः सखंतकवी २५ हेअंवरसक्ता २६ हिहायनवतद्विषयानमवेत् ३० वीरपत्रम् ३१ मातैवमुष्मः सात्रानंतरमयवीहतं आत्मनोदेहं सः वेतता

योस्यंमयिसंघातोमर्त्येयांवभौतिकः अस्ममेजननीहेतः पावकस्य पधारणिः २४ मातादेहशरीः पुंसांसर्वस्याहं स
निर्देतिः मातर्लोभेसनायत्वमनायत्वंविपर्यये २५ नचशोचतिनाप्येनस्याविर्षमपकर्षति श्रियाहीनोपियोगेहेमंवेतिप
तिपद्यते २६ पुत्रपौत्रोपपन्नोपिजननीयः समाश्रितः अपिर्वर्षशतस्यांतेसहिहायनवच्चरेत् २७ समर्थेवासमर्थेवाकृशं
वाप्यकृशंतथा रक्तमेवसतंमातानात्यः पोषाविधानतः २८ तदासबद्धोभवतितदाभवतिदः खितः तदाश्रमंजगत्
स्पष्टमात्रावियुज्यते २९ नास्तिमात्रसमाध्यायानास्तिमात्रसमागतिः नास्तिमात्रसमंत्राणानास्तिमात्रसमापिषा
३० कुहिसंधारणाद्वात्रीजननीस्मृता अंगानांवर्द्धनादेवावीरसः ३१ शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूषितादेहमनेतरं
वेततावान्नरोहत्यायस्यनाशुस्थिरंमनः ३३ त्वेनवीरसः ३२

वान्नहन्त्यात्सकः यस्यशिरः सविरंमेहोमजाहिनारिक्तंशुक्कालावुवतयपिपतितंतद्विषयीतमस्यपिंसात ३४ ॥

मो०

२६६

२६६

प्राणउपस्थिदियंतस्त्रेयेमेयुनेत्यर्थः अभिसंधिः प्रोमेगोरो जायेतवेदमवुवीतसर्वमायुगित्यादिना ॥ ३३ ॥ कृत्याप्रदर्शितोभिलाषः कृतोदयतीभ्यामेवमभि
लाषमानावापितावाडुमोवाकुरुतस्तत्रभूताद्योय पार्थमातयेवतत्कर्तृत्वेस्थितंनिष्ठितंपितरितमेभिलाषः पाहिकोभवतीत्यर्थः ३३ भरगामात्रेणगर्भधार
णामात्रेणसंवेनमानायेवपीतिआह्लादंस्नेहंआसक्तिंचकरोतिअतः प्रत्यपकारायतस्यामपिपीतिस्नेहोपप्रेणकार्यावित्यर्थः वस्तुतस्तपितरेवप्र
जाः यथोक्तं पागेवमाताभस्त्रापितुः प्रोयेनजातः सएवमश्तिभस्त्राचकर्मकोशः पितराज्ञाः नुस्रंघनीयेतिभावः ३४ नमनवेतद्विघ्नोवाह्यणामोवम

दंपत्योः प्राणसंश्लेषेयोभिसंधिः कृतः किल तंमातावपिताचेतिभूतार्थोमातरिस्थितः ३३ माताजानानियद्गोत्रंमाता
जानानियस्सप्तः मानुर्भरगामात्रेणपीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ३४ पाणिबंधंस्वयंकृत्वासहधर्ममुपैत्यच पदिपासंतिपरु
षाः क्षिपोनांदीतिपाच्यतां ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मवाह्यणोवेतिश्रुतेः पितृत्वस्वसंशयात्कथंनराज्ञाः नुस्रंघनीयेत्यतआहपाणिनिधर्मवार्थेवकामेवनातिवामीतिप्रतिज्ञापूर्वकंस्वयंपाणिग्रहंकृत्वापदि
परुषाः स्त्रियः परस्परान्वतिपासंतिनहिनेयाच्यतांप्रार्थनीयतांपूज्यतामितिपावननांदीति धर्मेत्यागात् अयमाशयः यएवंविधः पितासोः ज्ञातत्वादशिष्ट
त्वाच्चनानरोधः ममनपितामतीपतिरतरोधमवेति ३४ ४ ४ ४ ४ ४

राम०

२६६

किं तर्हि पित्राज्ञया माताहंतव्येवेत्याशंकाह। भरणादिति। पत्युर्भावः कर्मवापात्पत्न्यालपितत्वेन स्मात् तत्राचभायीपत्नीवशात्तेर्वियोजयितमिच्छतोऽप्यभर्त्तादिगुणान्
 न्यस्य उन्मत्तस्यैव वचनात्मातरेन हि सिद्धे इत्याशयः ३५ ननु यमिचारिणी स्त्री हंतव्येव अन्यथा कुलसंकरपत्नेरित्याशंकाह एवमिति एवमपीत्यर्थः। दानत्राच
 रन्महदोषं पारदोषं यद्विप्रार्थयति तेन वनस्यान्नहिनापदोषः प्रसज्येतातः यथमपहृतेषु संवाये दोष इत्यर्थः ननु स्त्रिया अपि तदनुमोदनादप्यप्योत्पेवेत्याशंका

भरणाद्विस्त्रिपो मत्तापात्तयाच्चैव स्त्रियाः पतिः गुणाः स्यात्पतिवृत्तौ तनमत्तानपनः पतिः ३५ एवं स्त्रीनापराधोतिनर एवापराध
 ति युद्धरंश्च महादोषं नर एवापराधति ३६ स्त्रिया हि परमो मत्तदैव तं परमं स्मृतं तस्यात्मना तसदृशमात्मानं परमं ददौ ३७
 नापराधोति नारीणां नर एवापराधति सर्वकार्यापराधत्वात् नानापराधंति चांगनाः ३८

हस्त्रिया हीति तस्य आत्मना शरीरेण सदृशं दमालक्षणेति शेषः आत्मानं शरीरं परमं ददौ स्वयंति वेदेणागता य परमै पतिवद्वा शरीरं प्रयच्छत्यामममातुर्न
 यमिचारदोषोऽस्ति गर्भानृत्य तैकुलसंकरभावाच्चेनेयं कथ्येत्यर्थः ३७ उपसंहारति नायगधरति किंच सर्वेषु कार्येषु अपराधत्वात् अतरोऽप्यत्वात् अत्यवलते
 न सर्वथा प्रहृषाधीनत्वात् तथाच वलात्कारकृते यमिचारदोऽस्त्रियो नापराधंतीत्यर्थः ३८

मो.

२६७

२६७

पश्वनेति च न शब्दोऽप्यर्थे योपि मैथुनजनस्येति निर्देशो वचनं उक्तं इदं प्रतीतिशेषः एवं युगाख्यायने सप्तः पञ्चस्त्रिंशिरिन्द्रेण दूतस्तद्व्यायास्ततो यांशस्त्रीयुगोक्त
पेरास्थापितः द्वौ ब्रह्मस्योर्निर्यासो षष्ठौ स्यापितो नदास्त्रीमिर्वरः प्रार्थितः कामव्याविजिनोः संभवामेति अस्माकं जनने पर्यंतं पुरुषसंगो स्त्विति सोयं निर्देशः
स्त्रिउक्तः तस्य तं स्मारयतः सहस्रांशनिधानेन तत्स्मरणप्रयोजकस्य इदं एव व्याक्तमधर्मः न तमममातः अत्र संशयो नास्ति तस्मादिदं स्यादधर्ममातृवधो न न्या
५११

पश्वनोक्तोऽथ निर्देशः स्त्रिया मैथुनस्येति तस्य स्मारयतो व्याक्तमधर्मो नास्ति संशयः ३९७ एवं नारीमातां च गौवे चाधिके
स्थितां अवध्यांत विजानीयुः पशवोऽपि विचक्रुणाः ४० देवतानां समवायमेकस्य पितरविदुः मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभे
तिमातां ४१ एवं विमृषतस्तस्य चैकाग्रितपावड दीर्घकालाव्यतिक्रांतस्ततोऽप्याभ्यागमयिता ४२ मेधातिथिर्महाप्राप्तो
गोतमस्तपैस्थितः विमृष्यतेन काले नपत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमं ४३

सि। ५१

पश्वतिभावः ३९ यावत्तत्कालं नारीं अवध्यांत विजानीयुः पश्वपिमातरं तत्रापि गौवे पातिव्रत्यधर्मस्थितां पशवोऽपि पशुप्राया अपि किमु न माहृशादुत्तर्यः ४ समवायः स
महः पितृलोषणो न स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानां देवतानां च समावायं मातरं स्नेहादभेति योजनमाता त्वदृष्ट्वा एतौ कदप्यप्रदाइह लोपी लपित्रीवेति भावः ४३
तेन तावता कालेन संस्थाव्यतिक्रमं मातानोचितं २५४३ ॥ ॥ ॥

राम०

२६७

अने अध्यापनं वैर्षिको वादिन पश्यैर्यनयोः प्रसादेन ४५ सांत्वितः विश्रान्तिपापितः प्रतिपादितः प्रापितः ४६ परवान्वायाहं नाथवानसीत्यक्तः तेन सांत्वा
नादिनान्सः सनपणपिष्यतिमपिपणयंकरिष्यति अर्धस्मिन्तर्धेतिनेमति अकुलेशैर्दंलौत्वेनस्त्रीदृश्यगोजातेविषयेस्त्रियाअहिल्यायाअतिक्रमोना

सोववीदुसंतसोदः खेनाश्रुगिवर्तयन श्रुतधैर्यप्रसादेनपरवाज्ञायमुपागतः ४४ आश्रमंममसंप्राप्तद्विलोकेशः परंदरः
अतिशिवतमास्थायवाह्मणंरूपमास्थितः ४५ समपासांत्वितोवाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः अर्घ्याघंयथान्पायंमयाच
प्रतिपादितः ४७ परवानस्मिचेत्यक्तः पणपिष्यतिनेनच अन्नवाकुशलेजातेस्त्रियानालियतिक्रमः ४७ एवंनस्त्रीनचै
वाहंनावगस्त्रिदशेश्वरः अपराधतिधर्मप्रमादत्वपराधति ४८ ईर्ष्याजंयसंनंप्राहुतेनचैवोर्ध्वरेतसः ईर्ष्यात्वहमा
हिसोमप्रोदष्टुतमागरे ४९ हत्वासाध्वीचनारंयसनिताध्ववासितो भर्तव्यत्वंनभार्याचकोनुमांतापिष्यति ५१ अंतरे
रेणमपाज्ञसचिरकारीत्यदाधीः यद्यद्यचिरकारीत्यात्ममात्रायेतयानकात् ५२ चिरकारिकभदंतेभदंतेचिरकारीके यद्यद्य
चिरकारित्वंततोसिचिरकारिकः ५३

ति ४७ अन्नगइतिस्वर्गमार्गेणागच्छतंइंद्रिणाहिल्यादृष्ट्यामोहंप्राप्तेनैतत्कृतमितिस्मृचिंतोधर्मस्ययोगधर्मसंवेधीप्रमादोनवधानताइंद्रस्यानयाधत्वंदेवाहि
त्यात्मनिनेहउक्तंनतव्यवहारतः ४८ तेनप्रसादेनहेतनाऊर्ध्वरेतसः मुनयः ५१ अंतरेणप्रसादेन ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

२६८

२६८

निराकारं लज्जायां भूतां ॥ ७१ ॥ गौतमशायेनैव याया भूतामिति स्मर्यते ६० ६२ ६२ ६३ ६६

त्राहिमां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया आत्मानं पातकेभ्यश्च मया चिरकारिकः ५४ सहजं चिरकारित्वमतिष्ठत्तया तव सुफलं त
तथा ते स्तभवाद्यचिरकारिकः ५५ विरमाशंसितो मात्राचिरंगर्भेण धारितः सफलं चिरकारित्वं कुरुत्वौ कारिक ५६ चिरायते सता
पाचिरं स्वपिति धारितः आवयोश्चिरं सतापास्वेह्यचिरकारिक ५७ एवं स डलितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा चिरकारिदं
शाथपत्रं स्थितमथांतिके ५८ चिरकारित पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मुखो प्रसादा यो यचक्रमे ५९ गौतमस्त
ततो दृष्ट्वा शिरसापतितं भुवि पत्नीं चैव निराकारं पामभ्यामभ्युदं ६० नहि मातेन संभेदं पत्नीनीता महात्मना विजने चाग्रमस्ये
न पत्रश्चापि समाहितः ६१ हृमा इति समादेशः शस्त्रपाणौ सते स्थिते विनीतैः प्रसवत्यर्थे विवसेवात्मकर्मस ६२ बुद्धिश्चासीत्सतं
दृष्ट्वा पितरं शराणोर्नतं शस्त्रं गृह्णा चाल्पं संहराति भयार्ति ६३ ततः पित्राचिरं कृत्वा चिरं चाग्रायमूर्धनि चिरं दौर्भ्यापरिष्व
अचिरं जीवेत्सदाहृतः ६४ एवं स गौतममः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगुणैर्युतः अभिनंद्य महापुत्रं इदं वचनमब्रवीत् ६५ चिरकारिकभद्रे चिरकारि वि
रंभव चिराययदि ते सौम्यचिरमस्मि न दुःखितः ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प३

एम०

२६८

इति नवतितमोऽध्यायः स्वमहिंसेवधर्मः हिंसेवचपापमिति स्थिते दंयानंदयतो राज्ञः कथमहिंसेत्वं स्यात् अदंयतो वाक्यं प्रसारं स्यादिति पृच्छति कथमिति १

गाथाश्चाप्यववीहिद्वानगौतमो मुनिसत्तमः चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयाः ६७ चिरेण मित्रं वक्षीयाचि
रेण वक्तुं तज्जेत चिरेण हि कृतं मित्रं चिरंधारणमर्हति ६८ एतदर्थं वमाने च दोहे पापे च कर्माणि अप्रिये चैव कर्त
ये चिरकारी प्रशस्यते ६९ वधूनां सहस्रांश्चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च अयक्तेषु पराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ७० एवं
स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत कर्मणानेन कौरव्यचिरकारितया तथा ७१ एवं सर्वेषु कार्येषु विमृष्य पुरुषस्त
तः चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ७२ चिरंधारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति पश्चात्तापकारं कर्म न किंचिदुपपद्य
ते ७३ चिरं हृदयं नृपासीत चिरमन्वास्पृश्यते चिरंधर्मनिषेवेत कुर्याच्चैव षण्णां चिरं ७४ चिरमन्वास्पृश्य चिरं शि
ष्टानि षेयवचिरे विपापं चात्मानं चिरं यास्य न वृजतां ७५ ब्रुवतश्च परस्पापि वाक्धर्मोपसंहितं चिरं शृणुष्वपि च द्रुया
चिरं न परितप्यते ७६ उपास्य बद्धालस्मिन्नाश्रमे समहातपाः समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ७७ शान्ते मो
क्षधर्मेषु चिरं कोपाख्यानं ॥

कारि १

॥ युधिष्ठिर उवाच कथं राजा प्रजाराहेन च किंचित्प्रयातयेत् पृच्छामित्वा सतां श्रेष्ठ
तन्मे ब्रूहि पितामह १

मो०

२६४

अव्याहृतं दंड्यानामप्यदंड्यत्वं प्राक्तेन चिदनुक्तं वधाय वद्वेधिति शेषः ३ वधो नाम सच धर्म इति वदतो व्याहृत इत्यर्थः संकरमेवाहममेति लोकपात्रा
तीर्थागमनवाणिज्यादिव्यवहारः कलौ युगे अधर्मप्रधाने काले वेत्सु वेत्सु हि स्यात्पुंसंकरप्रकारमिति शेषः ब्रह्मिनः अस्मभ्यं शंसकथन ६ त्रयः ह्यत्र विद्व

२६५

भीष्म उवाच अत्रापुदाहरंतीमतिहासं पुरातनं युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह १ अव्याहृतं व्याजहार सत्यवा
निति नः श्रुतं वधापोलीयमारोषु पितरेवानुशासनात् ३ अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मतां वधो नाम भवे
द्धर्मो नैतद्वितमर्हति ४ युमत्सेन उवाच अथ चेद्वधो धर्मो धर्मः को जायते विद्वेत् तदस्य वशेन हन्येरन्तस्य वत्संकरो
भवेत् ५ ममेदमिति नास्मै तत्त्ववर्त्तनं कलौ युगे लोकपात्रानचैव स्यादथ चेद्वेत्सु शंसनः ६ सत्यवानुवाच सर्वे एवत्र
यो वर्णाः कार्या ब्राह्मणा वं धनाः धर्मपाशनिबद्धाना मनोऽप्येवं चरिष्यति ७ यो यस्तेषामप्यंचरेत्तस्माच्च ह्रीतवैद्विजः
अप्यं मे न पुरोतीति तस्मात्तानाप्रधारयेत् ८

पूहाः ब्राह्मणाधीनाः कार्याः निबद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धे युसत्सु अस्मोपि प्रतिलोमानलोमजानः सूतमागधादिः ह्यनानाधादिः एवं च त्रैवर्णिकगुत्तचरिष्य
ति धर्मं ७ अपचरेत् ब्राह्मणवचनं अतिक्रमेत्प्रधारयेत्तदंशं ८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२६५

तत्त्वात्मकत्वात्तत्त्वशरीरसत्वेतिपारेजं तत्त्वमभेदेनचविनाशेनयत्प्रवृत्तं शास्त्रं शासनं तत् कार्य एतदेवयतिरेकमुवेनाहनेति । कर्मदीनसमीक्ष्यसम्पत्तौ
अथमथाविधंविपरीतप्रकारंछेदात्मकंशासनंनकार्यमिति योजं ९५ यतः एकस्मिन्चोरेहतेतत्संबन्धिनामार्यादीनामनासांवदूनांवधोभवतोन्माहदस्य
निति । पुरुषेणाहतेनतेभार्यादयः १० यस्मादेकस्यापराधेनवदूनांवधोऽनविनस्तस्मात्सम्पत्प्रधारयेत्तविचारयेत्तमेवाहासाधुश्चेति । साधोः सकाशात्

तत्त्वामेदेनपछास्त्वत्कार्पनामथाविधं असमीक्ष्यैवकर्माणिनीतिशास्त्रं पथाविधि ९६ दस्यन्निहंतिवैराजाभूपसो
वायनागसः भार्यामातापितापुत्रोहमतेपुरुषेणाते परेणापकृतोराजातस्मात्सम्पत्प्रधारयेत् १० असाधुः ९७
रुषोलभतेशीलमेकदा साधोश्चापित्यसाधुस्मो शोभनात्तायतेपुजा ९९ नमूलघातः कर्त्तव्यो नैषधर्मसनातनः
पितृत्ववधेनैवप्रायश्चित्तंविधीयते ११ उद्देजनेनवधेनविरूपकरणेनच वधदंष्ट्रेनतेक्षिण्यानुपरोहितसंसदि १३
यदापुरोहितेवातेययैयुः शरगोषिणः करिष्यामः पुनर्वदन्मनपायमितिवादिनः १४ तदाविसर्गमर्हः स्मरितीदं

शीलंलभेत् ११ फलितमाहनमूलेति । यतोमूलघातो नैवधर्मः ११ ३ तत्शासनं विभ्रदंराजिनंमुंडोवाह्मणोर्हतिशासनं १५ ॥
हेजनेसंवत्सापहाणादिभिर्भयप्रदर्शनेनापरंतचोरस्यवधेनतेतदीयाः भार्यादयो न क्षिण्याः हतिलोपेनक्षेत्रेणप्रायणीयाः १३ यदेतितिरस्यवः १४ विभ्रदि
तिसम्यामिनोपिशास्त्रादित्यर्थः गरीयांसमपिशास्रितिशेषः १५ ॥ ॥ ॥

मो०
२७०

पुनः पुनरयराधेयदा कृतेतदाते विसर्गिनां हेतौ प्रथमायराधे इवेति व्यतिरेकः १६ यत्र यत्र समये प्रयत्नो संयतं नियतं १७ धर्मो संघने पित्रा हनमाने सुचारु
पूर्वपूर्वकाले लशास्पले हेतुना हनदव इति १८ अथ कलौ एकस्मिन् हेतौ पीतरेन त्रयेतीत्यर्थः अतः सर्वे पित्रो रयद्भीयाहं तव्या एवेत्याशयः २० नै

गरीपांसो गरीपांसमपराधे पुनः पुनः तदा विसर्गमर्हेति न यथा प्रथमे तथा १६ पुनस्तेन उवाच यत्र यत्रैव शको रसंयतं
समये प्रजाः सतावा न्यो अने धर्मो यावन् प्रति लंघ्यते १७ अन्तमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् पूर्वपूर्वतरे वैवस
शास्यात्यभवन्नजनाः १८ मृदवः सत्पुत्रपिष्टा अल्पदोहात्ममत्पवः पराधिर्गदस्वासी द्वा इतदनंतरं १९ आसी
दादानदंशोपिवधदंशो घवर्जते वधेनापि न शक्यं ते नियंतमपरेजनाः २० नैव हस्मर्मानुष्पाराणां न देवानामिति श्रुति
ः नगंधर्वपितृणां च कः कस्येह न कश्चन २१ पद्मं शमशानादादत्ते पिशाचाश्चापि दैवतं तेषु कः समयं कुर्यादत्तेषु ह
न बुद्धिषु २२ ॥ ॥

वेति कः कस्येति गत एव प्रश्नः न कश्चन कस्यापीत्यत्र च दस्यवधेन द्वायां हीनां वधो नास्तीत्यर्थः संधीभावात् २१ चोरेषु मया हिंसा करणमपि न संभवतीत्या
ह पद्ममिति शवालंकारं आदत्ते पिशाचात् पिशाचोपहृतात् आदत्तैवैलादिकमिति शेषः कीदृशं समयं देवतं देवताशययादिरूपं कश्चित् मृदः नतत्र
इत्यर्थः २२ ॥

गदं ३

राम०
२७०

सापेक्षमिति शेषः भूतभवायोपदिश्यत इति न्यायेन सिद्धं यद्वाहिकं साध्याय कर्मणो भवतीति भूतभवशब्देन कृतः कस्यचित्कृतो लोभेन तेषां अन्तेनाङ्कु ५ । तथा
 हि सर्वमेवेव स्यात्वाह्यगामालभने इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां च नराणामालम्भ उक्तः तथा च राजा चतुर्नृध्यान् नृध्याकाले सर्वमेवेत्यालभेतेत्यर्थः तेन पा
 पिष्टा अपि यज्ञयश्मये स्वर्गं यांति पशुवैनीयमानः समुत्सृज्य श्वत्सदेवान् नान्यकामयन्ते तं देवाश्च वृत्ते हि स्वर्गं वै त्वालोकं गमयिष्याम इति सत्येन्यववीदिति
 अन्तेऽवधानपि कृतप्रवेशेन उपकुर्यादेवेति भावः २३ ते राजानः तादृग्भूतेभ्यः पत्रयन्ते ममापि एते तेन रतिलङ्गां कुर्वन्ते अन्तः तथा वृत्ताः लोकपात्रार्थं

सत्यवानुवाच तान्न शक्नोषिवेत्साधनपरिज्ञातमहिंसया कस्यचिद्भूतभयसत्ताभेनांते तथा कुरु २३ राजानो लोक
 पात्रार्थं तप्यन्ते परमंतपः ते पत्रयन्ति तादृग्भूतया वृत्ता भवंति च २४ वित्रास्पमानाः सकृत्तो न कामात द्यंति रघृत्ता न
 सकृते नैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः २५ श्रेयसः श्रेयसोऽप्येवं वृत्तं लोकोनुवर्तते सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्ततेति मानवाः २५

प्रजानां निरौषत्वं कामयाताः पितर इव तपस्विनो भवंति । तथा च राजानः प्रतिजानते ह्येते मे मनोज्ञतय देवकरी नयधयः नानाहिताग्निर्न विद्वान्तैरेवेति लोको
 त इति २४ वित्रास्पमाना इति त्रासे नैव प्रजाः साध्या भवंति न त राजानः प्रतिजानते रघृत्ता न रघुन कामादीनि अपि कृतघ्नो जने नैव द्यंति । एवं च सकृते नैव प्र
 जाः शासते २५ एवं विधेः दिय यथा वरति श्रेष्ठतत्तदेवेतरे जना इति न्यायेन उक्तेन प्रजाश्रेयसो भवतीत्याह २६ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२७१

राज्ञास्वविज्ञेनितेव प्रजाः शास्त्राश्च यथा ता एवेनमुपहसंतीत्याह आत्मानमिति २७ उक्तं दुष्टकर्मकारिणं अनन्तरानुप्रसोदयहीन २८ वियुक्ते दोषमाय
वेनियत्रामे। अर्धं निपापेति २९ स्तोत्रैः सांप्रदायिकत्वमाहरतीति ३० आश्वासयद्भिः प्रजा इति शेषः एतत्तन्ममं उक्तं प्रथमकल्पेन मुख्येनाहिंसा मये

आत्मानमसमाधाय समाधित्ततियः परान् विषयेष्विदृशवशं मानवाः प्रहसंति २६ यो राज्ञोदंभमोहेन किंचित्कुर्यात्सांप्रतं
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्त्तते २७ आत्मैवाहौ नियंत्यो दुष्टान् संनियच्छता दंडयेच्च महादंडैरपि बंधनं नंतरान्
२८ यत्र वै पापकृन्नीचो न महदुःखमर्हति वदंते तत्र पापानि धर्मो हसति चक्रवं २९ इति कारुण्यशीलस्तविद्वाचै
वाह्यगोचरात् इति वैवानुशिष्टोस्मिष्टैस्तत्पितामहैः ३० आश्वासयद्भिः स भगवन्नुक्रोशात्तथैव च एतत्प्रथम
कल्पेन राज्ञा कृतयुगे यजेत ३१ पादौ नेनापि धर्मैरागच्छेत्तथा युगे तथा द्वापरे तद्विपादे नपादेन त्वधरे युगे ३२ तथा क
लि युगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरिते न ह भवेत्कालविशेषेण कलाधर्मस्योदशी ३३ अथ प्रथमकल्पेन सत्त्ववत्संकारो भवेत् आ
युः शक्तिचकालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ३४

न दंडेन जयेत्तव शी कुर्यात् विध्वंसं चादंडं आह न दंडं वध दंडं वैष्णिकेण प्रजासु प्रवर्त्तयेदिति तात्पर्यं ३३ अथेति निर्दिश्य निश्चित्य तपः दंडं राज्ञमिः कृतदंडं
स्तस्य ह्यतिमलिना जना इति दंडस्यापि तयो वत्तु इति हेतुत्वत्तुतेः ३४

उक्तेर्येप्रमाणमाह। सत्यायेति। सत्यायवद्व्यासयेहिप्रसिद्धं महत्। धर्मफलं ज्ञानं स्वर्गादेः कृत्वा तयथायेन प्रकारेण इह ननु स्यात्तादृशमहिंसास्वधर्ममन्तरवर्तीत्
३५ एकनवतिमः वृत्तमनश्चछति अविरोधेनेति राज्ञामप्यहिंसाप्रधानं चाद्रुणकारकः षट्गुणाः ऐश्वर्यादयः यैर्भगवच्छ्रमायवति। उत्पत्त्यादयः प्रकृतिगु
णावा। तेषां समूहः पादुरांपतस्कारको हेतुर्योग उक्त इति शेषः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य शसः श्रियः वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भगवती गता। उत्प
त्तिं च विनाशं च भूतानां मागतिं गतिं च त्रिविधामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति १ उभयभाक्कमे विद्वानोतिगार्हस्थ्येति गार्हस्थ्येयं वसूनाश्च निवार्यः योगे

सत्यायद्विपथानेह जत्याद्धर्मफलं महत् भूतानामनुकंपार्थमनुः स्वायं भुवो ववीत् ३५ शांतौ मोक्षधर्मेषु घुमत्सेन सत्य
वहाकं युधिष्ठिर उवाच अविरोधेन भूतानां योगः साद्रुणकारकः पः स्यात् उभयभाक्कमेतन्मे वृद्धिपितामह १ गार्हस्थ्य
सच धर्मस्य योगधर्मस्य बोधयोः अहं संप्रस्थितयोः किं शिवच्छ्रेयः पितामह २ भीष्म उवाच उभौ धर्मौ महाभागौ उभौ परम
उश्वरौ उभौ महाफलौ तौ तसद्विगचरिता उभौ ३ ॥

तहिंसा सर्वात्मना त्याज्या। अहं संप्रस्थितयोः पटुतयोः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिवियः आह कृत्स्नसवादी च गृहस्थोपि विमत्य
ने। प्राणायामैर्देहे देनोधारणाभिश्च कित्तिवान् प्रत्याहारेण संसर्गाभ्यानेनानैश्वरानुगातिस्मृतिभ्यां गुणान्। अतस्तत्त्वार्थयोरेतयोर्मध्ये किं शिवच्छ्रेयः २ उभौ
गार्हस्थ्ययोगधर्मौ ३ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मो०
२१२

अत्रेति अहंकाराधिक्यमार्थं ५ तद्यथैवाहं मनस्यराज आगतेऽयस्मिन्वाहं तद्व्यापारं वावे हंतं वाहं तदिति अत्र न यथ्य न तदुःखं देहागता यमयुपकैंगामाले
भवेहंतं वेध्यामं ॥ हंतं ते हिंसेति ६ नियुक्तं हंतं परस्मै तां दृष्ट्वा वेदाश्च वीदिति द्वयोः संबन्धः दृष्ट्वैतस्मधाहारश्च ७ वेदाश्च गीर्हायां प्रुतिः प्रविश्ययोग

२१२

अत्र ते वत्तं पिष्पामिषामाणमुभयोस्तयोः शृणुधैकमनाः पार्थस्त्रिन्धर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ अत्रासुदाहरंतीममिति हासं
पुरातनं कपिलस्य गोश्वसंवादं तन्निबोधयुविष्टिः ५ आम्नायमनुययन्ति पुराणं शाश्वतं ध्रुवं न ह्ययः पूर्वमालेमेत्वष्टुगामि
ति नः श्रुतं ६ तां नियुक्तामदीनात्मासत्त्वस्यः संयमेतः ज्ञानवान्ति पताहारोऽदर्शकपिलस्तथा ७ सखिमुत्तैषासौतैषी सं
कीमकुतोभयां सतीमशिथिलां सत्त्वां वेदाश्च वीत्सकृतं ८ तां गामधिः स्मरन्तिः प्रविश्यति मववीत हंहो वेदायदि
मताधर्माः केनायरेमताः ९ ॥ ॥

बलेनेत्यर्थः यत्किं कपिलमुनिं हंहो इति विस्मये वेदा १० यदि मताः गर्हितत्वेन संमता अत्रापि गीर्हायाः श्रुतेरनुवादः अपरो हिंसाश्रयाः धर्माः केन मताः प्रामाण्य
मप्रामाण्यं वा कर्मज्ञानकोऽयोस्तत्त्वमतो गम्यतरन्निदेत्पुनः सेहेति भावः ११ ॥ ॥

राम०
२१२

तपस्विनः श्रद्धामन्यते किं विदितमनः नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्याहं तं त्रयमहो भूतस्य निष्पत्तिमेतद्यद्वेद इति श्रुतेर्निश्चासवस्य तत्रोच्चारितं च वेदं अतो त्रय
कमप्यहं मप्रमाणी कर्तुमशक्यमित्यर्थः १० ननु यद्येव साधु कर्मकारयति यमेभ्यो लोके भ्युत्थिनी घते एष्ये वा साधु कर्मकारयति न प्रधो निनी घत इति
श्रुत्योः सतां मुक्तिं च सतां वधं च दार्ढ्यं विवक्षाभेदेन ज्ञानकर्मकां देवदेवैश्च शंकाहृतस्येति तस्मिन् श्रुत्युक्तं तस्मात्तस्मात्फलशङ्काहीनस्य विद्वत्स्य देवहीन

तपस्विनो धृतिमंतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः सर्वमार्थं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितमनः १० तस्मै वंगतस्मिन् विद्वत्स्य निराशेषः
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारंभस्सर्वतः ११ कपिल उवाच नाहं वेदा विनिं दामि न विवक्षामि कर्हि विद एव गच्छामि सा
कर्माणे कार्यनीतिनः श्रुते १२ गच्छते वपरित्यागी वा न प्रस्य श्वगच्छति गृहस्थो ब्रह्मचारी व उभौ तावपि गच्छत १३

स निराशेषः नीरागस्य निरारंभस्य अवाप्तकलकामत्वात् न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवतीत्यर्थः ११ नाहमिति विवक्षामिति विषमात्रवक्ष्यामि
१२ एकार्थत्वमाह गच्छते वेति परित्यागी स्यासी गच्छते वयं यदमिति शेषः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

२९३

२७४

देवयानाः देवं आत्मानं यांते भिरिति तथा भूताश्च त्वार आत्माः एषां माय कनीयस्त्वफलेषु निमित्तेषु क्तं पथोक्तं सत्यासीमोक्तमाप्नोति
ब्रह्मलोकं वर्तते तथा स्वलोकं मृषिलोकं च गृहस्थ ब्रह्मचारिणाविति १४ आरभेत सर्वांशान् स्वर्गादिष्वहान्यहादीन् रतिवैदिकं मतं पथोक्तं मायसंवेन
त्रैविद्यब्रह्मनां च वेदाः प्रमाणमिति निश्चातव्यानि श्रूयते ब्रीहियवयश्वाग्नयय कपालपत्नीसंबंधानि उच्चैर्नीचैः कार्यमिति तैर्विरुद्धावाहोः प्रमाणमिति
नैः

देवयानाहि पंथानश्च त्वारः शाश्वतामताः एषां मायः कनीयस्त्वफलेषु क्तं वलावलं १४ एवं विदित्वा सर्वांशान् आरभेते
ति वैदिकं नारभेतेति वा मन्त्रनैष्ठिकी श्रुतेः १५ अनारभेति दोषः सादारंभे दोष उन्नतः एवं स्थितस्य शास्त्रस्य इवि
ज्ञेयं कलावलं १६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

मन्त्रे अथ अपि प्रजायते च नंत्रयो विद्यां ब्रह्मवर्षं प्रजातिः अहं तयो यज्ञमनु प्रहानं यहा नि कुर्वते तैरिह हसो रजो भूत्वा धुं सते मत्पशं सन्तितीति श्रुति
श्रुतमस्मांतं शरीरमिति आमरा मग्नि साध्य कर्मनुष्ठानं कर्तव्यमिति दर्शयति तथाऽमन्त्रप्रकारांतरे नारभेत कर्माणीति शेषः तथा च वार्त्तिककरो हात्
तं भास्त्रविशाखावचनं त्याग एव हि सर्वेषां मोक्ष साधनमुत्तमं त्यजते वहि विज्ञेयं तत्तुः प्रत्यक्षं पदमिति नैष्ठिकी तने नैतस्याः सिद्धांतं दर्शितं १५
तदेवाहो ह्यन्यनारभेहीति अत्र शंकरेनैव मितिकर्म तत्ताग विध्योर्वलावलं इज्ञेयं उभयत्र निंदात्क तयोः स्तुत्यत्वात् इति भावः १६

एम०

२९३

एतद्वयमिति पद्यवेति। अहिंसायाः परं अहिंसातो न्यूनतयत्किंचित् अहिंसा शास्त्रं आगमशास्त्रेभ्योऽन्येपरिपश्यन्तं ह्येकं फलं मन्तं यत्क्या। यदि वा तत्र यदपि अत्र न भवेन्न
 नहिंसा हि। अयं भावः योगफलं यत्पुण्यं यथोक्तमायत्तं वेन अथापि संकल्पसिद्धयो भवन्ति यथा वर्षे यज्ञादा नंदरे दर्शनं मनोजवता यच्चामदेवं युक्तं न स्मान् क्रतिः
 प्रत्यहफलत्वाच्च विशेषानाश्रमानेनानेकेषु वत इति अनुगम्यं च। तथा हि नीहारेण प्रावृताः अन्ते न हि प्रत्यूषाश्चादिश्रुतिभ्योऽङ्गस्यैव बंधसमिध्या
 ज्ञानकार्यत्वं सिद्धं न तो ज्ञानमात्रा यनो घत्तं युक्तं। न हि रज्जुगभीतस्य भयनिवृत्तीर्गंगा स्नानसहस्रेणापि भवति अधिष्ठानसाहाय्यकारं न निवृत्तद्वयमन्तरे
 रा। श्रुतिश्च मिथ्यते हृदयं यिच्छिद्यं ते संशयाः स्वीयं ते संक्रमश्चित्कर्मन त्यागविध्योर्वलावलं सजेयमेव यच्च आयात्तं वेनोक्तं तत्र ये पुण्यकृतत्वे वा
 तद्वयं

यत्र यत्र किंचित् प्रत्यहं हिंसायाः परं मन्तं अनेत्वा गमशास्त्रेभ्योऽन्येपरिपश्यन्ति १७

प्रकृतय एतत्तत्पुण्यं उपलभ्यन्त इति ता एव पिण्डां कर्मकृतामपि प्रत्यहं ज्योतिर्मयत्वं मितितदपि श्रौतमेव न हि संकृतां वा एतानि ज्योतीषीयन्त इत्याणीति श्रुतिमन्तरे
 एतेषां धेनवत्त्वमध्यवसातं शक्यं। अथेन न त्वं तज्जैमि नि संमतमित्यात्तां तावत्। यत्तु तेनैव स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सशरीरं न वेनं लोकं जयति संकल्प
 सिद्धिश्च स्यात्तु तज्जैमि माश्रमाणा मिति ज्ञानफलस्य प्रत्यहत्वं मभ्युपेत्यापि तत्ताथाकाशमस्यैव निविष्टं यच्च गौतमेन एकाश्रमं ताचार्याः प्रत्यहं वि
 धानाद्वा हे स्थितिभस्मां तं शरीरं कुटुंबेषु वैदेशे स्वाध्यायमधीयान इति प्रत्यहं श्रुतिमूलकतया गार्हस्थ्यस्यैव समुक्तं तत्सर्वं न हि निदानिघं निहितं प्रव
 र्त्ततेऽपि तद्विधेयं तोत्तमिति न्यायेन ज्ञानं स्वयंकारिणामाश्रमधर्मेषु अहोत्यादन्तार्थमिति द्रष्टव्यमिति १७

नि७

मो०

२७४

अत्रपुनर्वतिष्ठते स्वर्गेति। यागविधौ उद्देश्यस्य स्वरूपाविवक्षायां कृत्स्नं शास्त्रमनर्थकं स्यादिति। प्रतापते प्रतमते १८ ननु स्वर्गो नास्तीति न दूषः किं तर्हि सापु
 त्तं तत्साधनं निदानं शक्यं प्राप्ताविद्यायां सवोचावकिं मे तन्मिति भविष्यतीति यत्किं विदिदमाशुभं आशकुनिमपुति श्रुतिं त्वं सर्वस्यान्तत्वे प्रमाणाप
 ति अतश्चेति सार्द्धं न मे बोधुं शिरः ग्राम्या औषधयो वाद्यापस्य यदन्तं तद्भूतो तस्य दोषो नास्तीति भावः १ ॥ १७ ॥ यदैवं तदाश्रिते कर्मणि हिंसा दोषः कैमुति

२७५

समरश्मिस्तवाव स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः फलं प्रकल्प्य पूर्वहिततो यज्ञः प्रतापते १८ अजश्चाशुश्च मेघश्च
 गोश्च पक्षिगणाश्च ये ग्राम्यारण्यौषधयः प्राणास्मान्मिति श्रुतिः १९ तथैवान्तेत्यहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते प
 शवसायधानं च यज्ञसांगमिति श्रुतिः २० एतानि सह यज्ञेन प्रतापयति रक्षयति तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः
 तस्माद्योग्यतराः सर्वे प्राणिनः सप्तसप्तधा २१

कनापतिरतश्चाशयेनाह पशव इति २० अन्योन्यावाः परस्परयेदृयाश्रेयाः सप्तधा सप्तधेति धातुश्चाश्रुतिः ते च गौः श्वमनुजोऽश्वमेघाश्च नरगर्दभाः
 ग्राम्याः सप्तसप्तधा व्याताः पशवः साधुवेदिभिः सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणा लया कृत्वा स्ववानराश्चैव सप्तारण्याः प्रकीर्तिता इति २१

एम०

२७४

उत्तममिति संज्ञा संज्ञाता यस्याः पुरुषो वा वसुक्तमिति श्रुतेरुत्तमसंज्ञितं पुरुषाख्यं मयि यज्ञेष्टया कृतं विनिर्युक्तं पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्तेति वेदाः प्राहुः तच्च शिष्टे रादत्तं
 १ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतामितिष्टेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेद सर्वस्यामिति स एतं पुरुषमेवं पंचरात्रं यत्कृतमयं यदि निश्रुतेः पूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरे नारायणादिभिः
 यत्र सर्वोत्कृष्टः पुरुषोऽपि श्रुतित आचारश्च हिंसते तत्र का कथा इतरेषामिति भावः २२ स्वांशक्तिं विद्वानमयेदं अतस्माच्च स्पष्टं स्पष्टं वा आत्मं कर्तुं शक्यमिति ज्ञानं

पक्षेष्टपाकृतं विश्वं प्राहुः रुत्तमसंज्ञितं एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरेस्तथा २२ कोजातुन विचिचीत विद्वान् स्वांश
 क्तिमात्मनः २३ पशवश्च मनुष्याश्च दुर्माश्चोषधिभिः सह स्वर्गमेवाभिकांक्षन्ते न च स्वर्गस्ततो मखात् २४
 ॐ षधः पशवो ब्रह्मा वीरुदांसं पयोदधि हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश २५ अचो यजंषि सामानि
 यजमानश्च षोडश अग्निश्चैवो गृहपतिः सप्त सदश उच्यन्ते २६

ननु कः प्रमातृ आत्मः कः जीवान् न विचिचीत न विवेचयेत् आत्मं भार्यमिति शेषः किंतु सर्वोऽप्याल्लिकः स्वस्वशक्यं कृतं कुर्यादेवेत्यर्थः २३ न चान्न हिंसा दोषोऽस्ति प्रत्युत
 स्वर्गार्थं नाप्यप्रादीनां न वा उच्यते त्विष्यसे न रिष्यसि देवां इदं विद्युथिभिः सगेभिरिति मंत्रवर्णात् अयमुपकार एवेत्याह यज्ञः १ वश्वेति मखात्तमं विना स्वर्गस्ततो विरक्तो ना
 स्ति न यादिजः स्वर्गः स्वल्प इति भावः न रिष्यसि न हिंससे देवां इदं देव २४

यज्ञो मूलं लोकस्थितेति शेषः श्रुतिः यज्ञाद्वनियतं न्युत्पत्त्यादिभगवद्वचनरूपावेदस्यापि श्रुतकृत्वाभ्युपगमेन भगवद्गीतानामुपनिषदामपि समानकर्तृकत्वेन श्रुति
त्वोचित्यात् २७ शकृन्नागो मयेन। अमिहयादधि मिश्रणाय यसात्त्वचा आनदुहे चर्मणि निर्वापादेर्विधानान् शेषं व्याख्यातं २८ संहस्य गुणोपसंहारन्यायेनैकी

अंगान्येतानि पक्षस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः २७ आग्नेन पयसा दध्ना शकृन्नामिहयात्त्वचा बालैः शृंगेन पादेन संभरं त्वेव
गौर्मखं २८ एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते यज्ञं वहति संभूय सहर्त्विग्भिः सदहिरौः २९ संहस्येतानि सर्वा
णियज्ञे निर्वर्त्तयंत्युत यज्ञार्थानि हि स्वष्टानि यथार्थाश्च यते श्रुतिः एवं सर्वतराः सर्वं प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ३० न हि
नस्ति नारभते नाभिदुस्तर्ति किंचन यज्ञो यद्यप्यस्मेव यो यजत स फलं सया ३१ यज्ञांगान्यपि चैतानि यज्ञोक्ता न्यनुपू
र्वशः विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परं ३२

कृत्य आग्नेतैव यज्ञमिति भावः ३० हिं सारं भयोरुपयादितमदोषत्वमुपसंहारि नेति फलार्थिनामेव हिंसां भौदोषावहौ नत्वफलार्थिनाममेदमावश्यकमिति विद्वा
यज्ञमनु निष्ठतामित्यर्थः ३१ यज्ञांगानि श्रुत्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपरादीनि वत्समासः विधियुक्तानि अलौकिकानि यथा हवनीयादीनि विधिना अङ्गुयणा
पैपनादिरूपेण धारयन्ति स्वस्वकार्ये परस्मानुपकुर्वन्तीत्यर्थः ३२

ब्राह्मणस्य क्रियायां पर्वत्रैकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणप्रभवः वेदविशेषो द्वयः न पञ्चकमनपञ्चकेनेत्येकशेषपूर्वकोपममासः ३४ ब्रह्मणो वेदस्य तस्मात्स्य तावद्विंशतिका यत्तादि
क्रियाकर्तृवेत्यर्थः ३७ लोमाः सामपूरका ह्यगणिहापि हावुश्चादीनि ३८ मानुषा द्वैव्यमुपैमीति मंत्रवर्णादाधानकृदि हैवदेव भावं प्राप्नोति सोमं मनोति

आध्यायमांषपश्यामि यस्मिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः तं विद्वांसो नुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्म
णार्यण एव च ३४ अनुपश्यन्तं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सह ३७ मिति ब्रह्मणो यो निर्नमः स्वाहा स्वाहा वषट् ३५ यस्मै ता
नि प्रपुंसते यथा शक्ति कृतामपि न तस्मिन् त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ३६ इति वेदावदंती हसिद्वास्तु परमर्षयः अथो
यज्ञं विद्वान्मांसलोमाश्च विधिचोदिताः यस्मिन्नेतानि सर्वाणि भवंतीह स वै द्विजः ३८ अग्नार्धये य इव नित्यं च सोमे स
ते द्विज यच्चेतैर्महापतैर्वैदग्गवान्मुनः ३९ तस्माद्ब्रह्म न्यजेच्चैव यानयेच्च विचारयन् यजतो यज्ञविधिना येत्यस्वर्ग

न१ फलमहत् १४०

भवति धुमो अहेति मंत्रवर्णाति सोमं सवन्तः स्वर्गाधिपतं प्राप्नुवन्तीत्येवमादित इगवान्ज्ञानैश्चर्यं संयन्ततमः भवानेव वेद ३७ स्वर्गविधिना स्वर्गविद्वांसो योमादिना
यतः प्रेत्य महत्फलं भवति ४०

न१

अत्रोत्तरमाह एतावदिति यतपोयमनियमादिपुंतीयांतिप्रकरणादात्मानं प्राप्नुवन्ति ते मार्गाः प्रागेव शुद्धात्मप्राप्तेः मार्गैः विशेषावस्थापां स्थिता एतावत्तदृश्यत्वेन
परिच्छिन्नं ब्रह्मा उपायं नित्यं कर्मफलं अनुपश्यन्ति गुरुशास्त्रोपदेशमनुसाह्यं कुर्वन्ति तथा च श्रुतिवद्विदोऽप्येति पां मिति महत्फलं यद्विष्णुयो वेदनिहितं
गुहापां यामेवो मनसो श्रुते सर्वान् कामान् सहेति शरीरगुहास्थं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म यो वेद सः परमेवो मन्त्रव्याकृतावस्थागतः सर्वकाममाप्स्यतीति च दर्श
यति न त्वफलश्रुतेरर्थवादत्वमुक्तं इत्याशं कया ह नैवामिति एवां यतीनां सर्वेषु लोकेषु भोग्यपदार्थेषु कश्चिद्व्यतिक्रमः मिथ्यासंकल्पनाति। संकल्पादे
वास्पितरः समुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेव तत्तच्छ्रुतेरिति श्रुतिन्यायाभ्यां तथा हि ह्यं देवैः सर्वेषु लोकां प्राप्तिं सर्वेषु कामानि प्रजायति

कपिल उवाच एतावदनुपश्यन्तो यनयो यांति मार्गाः नैवां सर्वेषु लोकेषु कश्चिद्व्यतिक्रमः १

ना आत्मज्ञानफलमुपपन्नं तदेवो हि स्थितं देवि वनौ प्रजायतौ ब्रह्मवर्षमूषतः तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्ते वां सर्वेषु लोकाः सर्वेषु कामा आप्ता
इति प्राकृतिमस्यार्थवादेन सिद्धवन्ति हिं हंत स्याद्विवक्षायां कृत्स्नं कर्मफलमप्यविवक्षितं स्यात्तस्याप्यसाम्यात् प्रकाशितत्वाच्च। ननु तं देहादयस्य कर्त्तव्यमनो
ननु देव नित्यः कृतसंबंध इति सत्यं तथापि अमत्र धर्मादमत्र धर्मात् या शनायापि पासा शोकं मे हंतं ममेतीति विदितवेदांतवेद्यधर्मा घटीतस्या शनायादि
रहितस्य आत्मनो ज्ञानं न कर्मगलं प्रतियद्यते यत्र तस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं यशेदिति न वधिगमे हैतो यमर्द्रश्रवणात्। तस्मात्तन्मात्रज्ञानफलमर्थवादत्वं
परममयीदृष्टान्तेन युज्यते तथा वस्तुं अधिकोपदेशात्तवाद्गणसौवंतदर्शनादिति १

सज्जते सज्जकं पने पत्किं चित्स्वार्थी वेदेन तस्य धर्मफलसमलं गार्हस्थ्यमेव ७ जनाः येन प्रजनादिना प्रजोत्पादनादिना अभिनिर्वृत्ताः सर्वतः सखिनो भवन्ति सज्जनं प्रजनादि
अमत्रा प्रमातेनास्ति ८ यास्ति निर्वहं विहिरानि श्रोत्रध्याना निवहिरानि श्रोत्रध्यानाः द्विजाः सोमपूतिकाद्याः पास्तामपि मूलं वृक्षादिगार्हस्थ्यमेवेति व्यवहितान्तीतेन
संबंधः तथा स्याह अग्नौ प्रास्ताहुतिः समगादिन्यमुपनिषते आदिन्या जायते वृष्टिरेष्टेष्टेष्टे ततः पृथगिति श्रोत्रध्यानाः प्राणादिनि समानाधिकरणोपेवं स्यात् श्रोत्रध्यानात् प्राणा
ज १

गृहस्थ एव प्रजते गृहस्थस्तप्यते तपः गार्हस्थ्यमस्य धर्मसमलं यत्किं विदेजते ७ प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणाभ्युत्थना
ः प्रजनं वाप्युत्तामत्र न कथंचन विद्यते ८ पास्तस्य विहिरा श्रोत्रध्याना निवहिरानि श्रोत्रध्यानाः द्विजाः सोमपूतिकाद्याः पास्तामपि मूलं वृक्षादिगार्हस्थ्यमेवेति व्यवहितान्तीतेन
नदृश्यते ९ कस्यैवावा भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति अश्रद्धा नैरप्राप्तेः सत्त्वदर्शनवर्जितैः १० निरासैः रत्नसैः
आनैस्तपमानैः स्वकर्मभिः शमस्योपरमोदृष्टः प्रव्रज्यायामपेक्षितैः ११ त्रैलोक्यस्यैव हैतर्हमया दाशाश्चुतीक्रवा ब्राह्मणो
नाम भगवन् जन्म प्रभृति श्रुते १२ ॥ ॥

दृष्टिर्नैक शिवदृश्यते विद्योत्पत्त्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेति भाव ९ तथापि मोक्षसाधनत्वं गार्हस्थ्यस्य नास्तीत्याशंक्याह कस्येति १० निरासैः अप्रतिष्ठैः काणात्वादिवेद्याद्वा
स्थं किर्तमशक्तैरेतर्हः अतएव स्वकर्मभिः काणात्वादिवद्वै प्राकृतैस्तपमानैः ११ ब्राह्मणः वेदवित् १२ ॥ ॥

मो०
१२८

अविश्वंभेषुमानांतरगमेषुसगद्विष्वंभेषुएहिकेषुवृष्टाद्विषुसाधेयुमंत्राएवसाधयितंभवर्त्तते १३ दाहरति मृतस्यदाहादिकंपितरोमंत्राश्वानुमन्यंतइतिद्वयोः संबंधः त
त्रमेनमग्नेविदहरतिदाहंपकाशयतिमंत्रः संगच्छस्वपितरभिः सयंमेनेष्टाएतेनपरमेयोमनस्त्वित्वापावधंपुनरस्तमेहिसंगच्छस्वतन्वासवर्चाइतिमंत्रेः वधंजीगादिहं हित्वायहित्वा
आधेः स्तोत्रकपितृभिर्यमेनइष्टादिफलेनवस्वर्गसंगतिंप्राप्पुनरस्तंगहंपोत्रहृत्वेगाप्रपोत्रहृत्वेगावाएहितत्वादेहेनसंगच्छेतिपुनर्देहप्राप्तिः प्रकाशयतेतदिहंपुनस्संश्रय
गादेहमेतिशेषः तस्मिन्निर्मितदाहइतिसंबंधः देहेपुनः संश्रितेमति मृतस्यतस्येपात्रभोजनेपीयतइतिपात्रंजलंभोजनंवेतुमेतद्व्याति त्वाद्वादिरूपेणादेयेतथागा

278

पागार्माधानान्मंत्रादिष्ववर्त्ततेजानिषु अविश्वंभेषुवर्त्ततेविश्वंभेषुपुनरुपे १३ दाहेपुनः संश्रयणोसंश्रितेपात्रभोजने
गवांपशूनांवापिरानामश्रमजने १४ अविश्वंभेषुवर्त्ततेविश्वंभेषुपुनरुपे १३ दाहेपुनः संश्रयणोसंश्रितेपात्रभोजने
१५ एवंक्रोशस्तवेदेयुक्तोमोक्षोक्तिकस्पचित आरावंतोपयामर्त्तापितदेवहिजानिषु १६ १६ १६ १६

वोवैतारणदीनादानंयशूनांवापिरानामश्रमजनेक्रियतेएतत्सर्वंमंत्रमूलंनयंशीर्षमुक्तस्योपकाशयभवतीतिनतादृशोशीर्षालक्षणागोमोक्षोक्ति १५
अत्रैवेहेतुतस्मादा आरावंतइति। तथावश्रजिः जायमानोवैतरस्त्रिभिर्कौर्कणावजिपतेवस्तव्येगाअधिभोयज्ञेनदेवेभ्यः पुनपापितभ्यइति १६ ॥ ॥ ॥

राम०

१२८

वेदवादानां प्रजापतयुजायने दुते मर्त्या मृतमिति संतत्य विच्छेदस्यैवान्नतत्वे वदतां न परिज्ञानं यस्मिन्नतत्तस्याभासं च न तं च शरीरतां कृणामोक्तस्वरूपं दर्शितं
 १७ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति न वारति द्वाभ्यां १८ परिभवात् वेदोक्तकर्मानादशतं ब्रह्मणो वैदिककर्मणि ब्रह्मयज्यान्मायहनयाप्राविजरो विमृत्युर्विशोको
 विजिघत्सोः पिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यष्टगुणयुक्तं चाप्रो नितथा च सर्वं वाद्देशाजैर्मि निरूपन्मासादिभ्य इति ब्राह्मेण च पहनयापत्तादिगुणा एकवता रूपेण
 मुक्तः संपद्यते कुतः उपन्यासादिभ्यः उपन्यासो ज्ञातज्ञायने उद्देशः सिद्धवद्यपदेशश्चादिपदार्थः तेव प्राग्व्याख्याताः तथा चाग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चिता रुपामना रूपेण

श्रिया विहीनैरलसैः पंडितैः संपवर्तितं वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतं १७ नवैपापैर्द्विपते कृष्यते वापो ब्राह्म
 णो यजते वेदशास्त्रैः ऊर्ध्वपतैः पशुभिः सार्द्धमेति संतर्पितस्तर्पयते च कामैः १८ न वेदानां परिभवान्नशा व्येत मायया
 यथा महत्प्राप्नोति परुषो ब्राह्मणो ब्रह्म विंदति १९

तज्ज्ञानान्मोहः सवर्गाहं स्थो एव सिद्धीति निष्कर्षार्थः जैमिनिमते सृष्टिप्रलयोभावात् इमं मानवमावर्त्ततावर्त्तत इति देवपानेन यथा मत्ताना मतावृत्तिश्च तेऽस्य गुणभा
 एव नित्यः वस्तुतस्तु इममिति विशेषात् मानवांतरेण एव बीजभूता आवर्त्तत इति गम्यते तथा च पुनरस्तमेहीति प्रागुक्तं मन्त्रलिंगसंगच्छते आयास्तं वचनं आभूतसंज्ञं वा
 ते स्वर्गजितः पुनः सर्ववीजार्था भवतीति १९ ॥

मो०
२७५

२७५

तत्र पुनः कर्ममिरेवेषादिकं करोति न दं गी करोति दर्शयेति चित्तशुद्धिर्ना एतामेव कर्माण्यनुष्ठेयानि पुनर्दिष्टाणि पशुबंधादीनीति भावः १५ यत्पुनः स्यात्सोऽ-
लमैः कल्पित इति तत्राह आनारंभा इति ये कर्माणि नारंभे समसंति त एव सततं धैर्यवतः वैराग्यवलेन जितकामत्वात् अत एव शुचयोगादिमलरहिताः
ब्रह्मेति संज्ञा प्राप्ताः ब्रह्मज्ञा इत्यर्थः ब्रह्मे विद्वद्भ्यो भवतीति श्रुतेः यज्ञक्रात्रयत्वात् ननु च न इति तत्राह ब्रह्मणो वसाक्ता कृते न ते स्यामिनः देवान् देवर्षिपि-
तृन् अमृतानि हविः स्वाध्यायप्रज्ञास्थानि दृष्ट्वि तादृशान्तर्यं यंति कृणामेकं कृतं शतं स्रवतः स सत्यायफलं तद्वाप्नोतीति अस्मकं कृतं स्या-
त्सापि ध्यानसमहाफलत्वात् २० यदुक्तं अर्धयज्ञैः पशुभिः सार्द्धमेतीति ततस्तस्मात्प्राणा उक्तामं सत्रैव समनीयं तदिति श्रुत्य क्तेन ब्रह्मविदंगस्य भावेन वि-

कपिल उवाच दर्शय पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च वीमतः चातर्भास्यानि चैवा हनते युधर्मः हनतानः १५ अनारंभाः
सुश्रुतयः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिताः ब्रह्मणो वसन्ते देवास्तर्पयन्त्यमृतैर्विणाः २० सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः देवा
पि मार्गे मुख्यं निश्चयदस्य पदैर्विणाः २१ ॥ ॥

सहस्रित्याशयवानाह सर्वेति न हि सार्वात्म्यं सार्धं संव्यासस्य गतिर्भोगो वा युज्यते तस्तस्य मार्गे देवा अपि मुख्यं निश्चयदस्य पद्यते गम्यते वस्तु सत्त्वमेभिरेति
पदानि गुणाः तद्दहितस्य पदैर्विणाः गुणा कामाः देवाः एते न मुख्यस्य सो पाधिकावस्थायां सार्वात्म्यं वास्तवं च विन्मात्रत्वमिति दर्शितं तथा च मुख्यं एव मय्युपमा-
सात्पूर्वभावात् विरोधे वादरायणमिति सगुणोक्तं वादी ज्ञेयमिति निर्गुणोक्तं वादी त्रौडलोमिः अवस्थाभेदेन उभयमुपगच्छतो वादरायणस्य त्वविरोद इति भावः
तदिदं यं सर्वभूतात्मभूतस्येति निश्चयदस्येति विशेषणं अप्यं दर्शितं २१ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२७५

ननु कथं मात्मनो हेतुं कथं वा तद्देवानामपि मोह इत्याशं क्वाहवत्तद्दीर्घमिति एतं सर्वात्मानं अपहं पुरुषं शरीरं तः स्थं वाचा गुरु पदशेन वतर्ह विष्टमत्रांतयो
 मिषु हृत्पेगा उपयानि अवाञ्छति । अतः सोपाधिकानुपाधिकरूपेणात्मनो हेतुविध्यं युक्तं ननु सर्वेषामात्मत्वात्स वैदेवो यमवगत एवास्तीत्याशं क्वाहवत्तद्दी
 रं चत्वारिवाह्यादीनि द्वागणीव पिधायकानि यस्मिन् चत्वारि देहेन्द्रियमनो बुद्ध्याख्यानि मुखानीव भोगसाधनानि यस्मिन् । आत्मापि कर्मदिभिर्गृह्यतया द्रेक्ष्य
 तादिरूपेणात्र यथाग्रहणादग्रहणस्यैवार्थः बाहुभ्यामिति कर्मोपलक्षणं भोगप्रदेन कर्मणोत्तर्यः हेतुर्धैर्यं च यमः वाच इति कर्मकांडतंत्रांतरीयसिद्धांतानां ग्रहणं

वतर्हरे पुरुषं वतर्मुखं वतर्हृद्वै नमुपयानि वाचा बाहुभ्यां वाच उदरादुयस्यान्नेषां द्वारपालो बुभूषेत् २२ नाहं ही
 येन्नाददीताम्यविज्ञेन वायोनीयस्य श्रुतं प्रगल्भात् कुदोनचैव प्रहरतधीमान् तथा स्पतत्यागि पादं सगुप्तं २३

उदरोपस्थयो रपि विपरीतपट्टिहेतुतया आत्मावरकत्वं एतैश्च तर्भिर्निमित्तैः तेषां देवानामपि द्वारं पिधानमस्ति हृत्पेगेनेस्माद्यवेष्टं अतः द्वारपालो वाह्यादीनां पाल
 को नियंता बुभूषेत् भवितुमिच्छेत् २२ नियमनप्रकारमाह नाहं गित्यादिना अयोनीयस्य नास्त्ययोनीयं योनिं संवेधो यस्य स तथा तस्य श्रुतं हविः न प्रक्षीत न प्रति
 र्गच्छीयात् यं च मलकारो यं लिङ्गं लेट्योनिं संवेधायोग्यं न पातयेदित्यर्थः तथा च स्मृतिः यथा कन्या तथा हविरीति २३ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

२६०

नेति हि वीरपुष्पिणीरपत्नीयस्तसंबंधवती नारी न विहरेत न विभजेत तदुपरि स्तंभारकरो न धर्मार्थकामेषु तां विभागवती न कुर्यात् । तथोक्तमायस्तेन । धर्मप्र

२८०

नाक्रोश मच्छेन्न वृथा वदेच्च न पेशु न ज न वा देव कुर्यात् स न व्रतो मित भाषो ॥ प्रमत्त लया स वा हार मथो स गुप्तं १४ नानाशनः स्या
न महाशन स्याद लो लुपः साधु भिरागतं स्यात् यात्रार्थमाहारमीहादहीत तथा स्यात् जाठरी हार गुप्तिः २५ न वीरपत्नी विहरे
त वारी न वापि नारी मन्त्रावाहणीत भार्या व्रतं त्याग्य निराधार्यीत तथा सोपस्थ हार गुप्तिर्भवेत् २६ द्वा राणि पस्प सर्वाणि
सगुप्तानि मनीषिणाः उपस्थ मुदं वाह्वा क्तर्था भवेद्विज ३० मोघान्मगुप्त हार स्प सर्वाणोपवभवंत्युज किंत स्य तपसा कार्यं
किं पश्येन किमात्मना २८ अतुजरीय वसन मनुपस्तीर्ण शापिनं वाहूपधानं शम्भे तं तं देवा वाह्मणं विदुः २९ हं हं
रामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः परेषाम ननु ध्यायेत्तं देवा वाह्मणं विदुः ३० येन सर्वमिदं ब्रह्म प्रकृतिश्च य गतिज्ञः सर्व
भूतानां तं देवा वाह्मणं विदुः ३१ अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा वाह्मणं विदुः ३२

नां संपन्ने हरे नाभ्यं कुर्वीता मतराभावे । कार्या प्रागग्राधेया धाने सति हि कर्मभिः संबध्यत इति भार्यो व्रतं परस्त्री वर्जनं २७ मेघातिनिष्फलानि सर्वाणि तप
आदीनि २९ अननुध्यायत सत्वंतुः खंवा ३० प्रकृतिर्वैद्य विदुः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

विकृति २

राम०

२६०

इदं ब्रह्मणं अज्ञात्वा मूढाः कर्मसमजं ते योगं वा वमन्त्यन्त्याहने निवर्तन्तिः दानादिक्रियायाः फलं चित्तशुद्धिर्ज्ञानं च तरेणा विना न अनुजानंति गुर्वोदिभिस्तु नानुबध्य
ते ब्रह्मणमिति शेषः अमन्तर्गदि ३३ यथाश्रित्य संश्रितानां माश्रमाणां स्वकर्मभिः सहितं तयः वेदं तत्र वणाद्यात्मकमात्मा लोचनं घोरत्वं संसारमज्ञानं तदह
कत्वं आगतं भवति ते सदाचारं चरितं मशकुवंतः एतानि विगुणानि अत्रैकान्तिकानि च मिवा गेणि पश्यन्तीति त्रयाणां संबंधः पराणं अनादिं शाश्वतं समुत्स
राणि तानुषेयं क्रवं अयमभिचारिफलं ३४ अप्रमादः सावधानता अपराभवः कामाधनाक्रान्ता ३५ फलवंति प्रत्यक्षफलानि कर्माणि यमनिय
न्ति ३

नांतरेणानुजानंति दानपक्षक्रियाफलं अविज्ञापयतस्तत्त्वमन्यदोचयते फलं ३३ स्वकर्मभिः संश्रितानां तपोघोरत्वं मागतं
ते सदाचारमाश्रित्य पराणां शाश्वतं क्रवं ३४ अशकुवंतश्चरितं किंचिद्वर्मेषु सूत्रितं निरापद्धमश्चाचारोत्पमादोपराभवः
३५ फलवंति च कर्माणि युष्टिमेति क्रवाशि च विगुणानि च पश्यन्ति तथा नैकानि च ३६ गुणाश्चात्र सुरुर्ज्ञेया ताश्चात्र
न स दुष्कराः अ नुष्ठिताश्चांतवंतश्चित्तमनुपश्यसि ३७ ॥

मासन प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानियुष्टिः पारमैश्वर्यतद्वृत्तिवृत्ताणि अविनाशीन् विगुणानि यज्ञादिकर्मसागतानि फलानि अत्रैकान्तिकानि
चेति पश्यन्ति ३६ गुणाः गुणकार्याणि यज्ञादीनियज्ञादीनामेतव फलत्वं जानन्नज्ञाननिष्ठा मेवैश्वर्यस्वेति भावः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२८१

एवं प्रदोषयन्निष्ठां कर्मन्त्यागदिशोराक्षमाराज्यान्तरश्रेयस्ते संदिहानः स्मरश्मिः पृच्छति यथा चेत्तिकुरु कर्मन्तेति चेत्तिपास्मर विरुद्धं पृच्छयामुपदिश
तो वेदस्मरणं यथा निर्बहेन यथा च त्यागः चादत्यागः एतौ यत्कौन्तेय कौर्बन्ते वेदकर्मणि जिजीविषेच्छतं समाः सज्जतैव हितस्ते यन्तुः प्रत्यक्षपरंपरमिति
श्रुतिभ्यां विस्पष्टमुक्तौ भगवन् सर्वेष्वप्यज्ञानादिसंपन्नतत्तयोत्तमं मे मत्संब्रवीहि ३४ अत्रानुभवमेव प्रमाणं यत्तु तस्मात्प्रत्यक्षमिति सतः पंथोः ब्रह्मप्राप्ति
मार्गो योगः तत्र स्थिताः संतो भवन्तः इह नीवन्ते वदेहे प्रत्यक्षं पश्यन्तं यरीक्ष्यन्तं विधौ लेट् किंतस्य शिष्टाणीं प्रत्यक्षं घटं प्रत्यक्षीकरोमि घटं प्रत्यक्षेण पश्यामी

281

स्मरश्मिर्वाच यथा च वेदप्रामाण्यत्यागश्च सफलो यथा तौ पंथानां उभौ यत्कौ भगवंस्तद्वर्वाहिमे ३५ कपिल उवाच प्र
त्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्यं स्थिताः प्रत्यक्षं किमत्रास्ति यद्वन्त उयासते ३६ स्मरश्मिर्वाच स्मरश्मिरहं
ब्रह्म न जिज्ञासार्थमिहागतः श्रेयस्कामः प्रत्यक्षं च मार्जं वान्निविक्रपा ४०

तिविषयकारणयोरपि प्रत्यक्षशब्दप्रयोगादिति तत्राह प्रत्यक्षमिति यत्तु भवन्तः कर्मणः उपासने प्रार्थयते तत्प्रत्यक्षं सखाधनुभवसंश्रुतिस्मिल्लोके किं किं
रूपमस्तीति ३७ तत्रासुखाधनुभवं यरीक्षितमशक्तः प्रतिवादि त्वं परित्यज्य शिष्यत्वेन कपिलमनुमानं स्मरश्मिर्वाच स्मरेति इहागतः गविषविष्टः विव
क्षयास्वपत्न्यनिर्वाहेन व्यावहारेति रूपां न प्रतिभेदेनेत्यर्थः ४०

संशयं किं विषयात्मकं प्रत्यक्षं नोतिष्ठो मादिष्याम्युत इति यमनो बुद्ध्या स्वकरणान् आधेयकस्या युवत्प्रां कामिसपत्नीः रणदेवदर्शनेन विषयसहस्रवृत्त्या
नियमेन काम्यत्वायोगात् अन्ये सखकरणात्वादेवतेषां सखत्वाभावं न काम्यत्वात् अथ सखसखाभिन्नकृते करणायाद्वमे वकाम्यंतदा विरक्तातां वि
नापि विषयसखसिद्धेः स्वर्गकामादियद्वैयर्थ्यं पराभिमतचित्तसंस्कारप्रकृतानिरेकादिति अमृतनिर्गम्यात्संशयस्योत्वं विशेषं जिज्ञासुः कपिलो
किमनुवदति प्रत्यक्षमेति ४१ विषयः प्रत्यक्षबुद्धिः प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षतमंत किंबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उत बुद्धिनिष्कृष्टअमः काश्चिदात्मेति

इमे च संशयं घोरं भगवान्ब्रवीतमे प्रत्यक्षमिह पश्यंतो भवंतः सत्यथे स्थिताः ४१ किमत्र प्रत्यक्षतमं भवंतो यदुपासते
४२ अन्यतः तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमं आगमो वेदवादस्तर्कशास्त्राणि चागमः ४३ ॥ ॥

यं भवंत उपासते तं बुवंत्विति विपरिणामेनानुयंजतीयं ४२ स्वमतमाह अत्र त्रैतनिकैकप्रधानानि वेदविरोधी निलोकायता हत सौगतकापालिकादिषा
स्त्राणि तेभ्योऽन्यत्र तानि वर्जयित्वा आगमस्यार्थं यथा यथावत् अगमं अधिगतवानस्मि तत्र आगमः किं पाशुपतपांचरात्रादिरित्येतां शंकां निस्प
ति आगम इति तर्कशास्त्राणि वेदार्थं निर्णायकानि पूर्वोक्तमीमांसे सांख्यपातंजले च यत्र वेदस्य स्वतः प्रामाण्यमास्थीयते नानुमानांतरसेवादसायेह ४३

मो.
२४२

२०२

ति१

नामेतानि यथाश्रमं च श्रमधर्ममनतिक्रम्य उपासीत तत्रापि आगमः मीमांसाहोपगहीतः सिद्धिः तौ सांख्यपातंजलेतच्छ्रुतौ वेदविरोधान्न सिद्ध्यतः तथादि
सांख्यौ रहिं सैव पशस्यते पातंजलैश्च चित्रनिरोध एव ता बुभौपागाद्यनुष्ठानपतिवंधकौ श्रुतौ न सिद्ध्यतः तु नृपृथ्वाप्यते नोः निलंखे समुत्थिते यंचात्मके
योगगुरोपवृत्ते न तत्र रोगो न जगन्मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति पंचभूतजयाद्योगिनामपि अत्र त्वा मरत्वा हि सिद्धिः प्रत्यक्षागममूलादप्युत्पद्यते सत्
पतिरूपयोरिणामिनः जन्मवतः शरीरस्यानुत्पत्त्या मरत्वे प्रत्यक्षानुमानविह्वे श्रुतः यापत्यकृत्सखरूपमिव रूपं यस्यादं प्रसक्तविह्वे वातश्च न माना विह्वे
च आगमनिश्चयादप्युत्पद्यते गत्या गतिरिदं भोगास्पादिरूपा सैव सिद्धिरिति ४४ एवमुपमत्तं स्वमतं परमतजिज्ञासया निंदति नोर्नावीति ॥ य

१२

ति२

यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र सिद्ध्यति सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्वागमनिश्चयात् ४४ नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसाम
निबंधना हि यमाणा कथं विप्रकुबुद्धी स्तारपिष्यति एतद्वीत भगवानुपयन्तो स्मधीहि भो ४५ नैव त्यागी न संतपोना
शोको न निरामयः नानिर्विधितो नादृष्टो नोपवृत्तो तिकश्चन ४५ ४६

यानां विनिबद्धानोः स्रोतसाद्विपमणानां तारयत्येवमंधं परंपरया कर्मनोकां सनिबंधनां शर्वशर्वकर्मवासनाबंधं वतीमाश्रिता वयं तन्मज्जरामृत्युप्रसाहं
न तर्ह्यहमादित्यर्थः फलितमाह एतदिति एतत्तत्पुंस्तमं उपपन्नं उपसन्नः शिष्योऽस्मि अधिकार्यस्मीति वा श्रुधी हि श्रद्धा यय ४५ ननु तस्मिंशो कमा
त्मविदितित्वयाप्यधीतमस्येव निर्वृद्धानिर्नमस्काराद्यादिनामपापुक्तं च किमतः परमध्यायपितृमिताशंकतत्र प्रत्यक्षविरोधमुपमस्यति नैवे
ति नापुरुषः निर्विधितः चिकीर्षाशून्यः आहृतः संगविमुखः अपहृतः निष्कर्मा ४५ ४५ ४५ ४५ ॥

१३

एम०

२४२

ज्ञानमिति यथोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नज्ञानं सर्वसंसारनाशयति। कस्यो ज्ञानं त्वनुवर्तते तस्य ज्ञानं विना यदेदिकपि हन्तिः सानाशयति जन्ममरणप्रवाहयातने
न प्रज्ञाः क्लेशयति ४७ एक एव द्वैत दर्शनहीनः आत्मा यत्र भवति त एकात्म्यनाम ज्ञानं भवतां ज्ञानिनां मध्ये कश्चिदुपपद्यते उपसन्नो भूत्वा प्राप्नोति नै

तर

ज्ञानं ज्ञावयते सर्वो ज्ञानं सनुवर्तते ज्ञानारूपे त्वाहन्तिः सा विनाशयति प्रज्ञाः ४७ भवंतो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च निरामयाः
ऐकात्म्येनाम कश्चिद्विकदाचिदुपपद्यते ४० शास्त्रं सुबुधात्वेन केचिद्वादेन जनाः कामदेवाभिभूतत्वाद्दंका
स्वशंगताः ४१ यथा तथ्यमपि तापशास्त्राणां शास्त्रदस्य वः ब्रह्मस्तेनानिरारंभा दंभमोहवशानुगाः ४२ नैर्गुण
मेव यश्यंति न गुणाननुयुजते तेषां तमः शरीराणां तम एव यराणां ४३ यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः सादृशा
नुगः तस्य देवश्च कामश्च क्रोधो दंभो न तं मदः ४४ नित्यमेवामिव तैर्गुणैः प्रकृतसंभवाः एवं ध्यात्वा नुपश्यंतः सन्त
जेपुः शुभाशुभपरांगतिममीप्सन्तो यतयः समये रताः ४५ ॥ ५३ ॥ ॥ ति ॥ ॥ ॥ ॥

वैतथ्यः शमाद्यभावात् ४० अतः सर्वसंसारनाशयति सादृशास्त्रं हीन्यादिना ४१ ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदभूतवत्कृतस्य स्तेनाः अयनायकत्रीः निरारंभाः शमा
द्वारंभभूत्याः ४२ नैर्गुणपलाभावं गुणाननुयुजते अयदीनत अनुयुजते आत्मसंवेद्यतामापाद्य यरेषु न योजयंति यायाणावत्त्वयं मज्जन्त्या मुहूर्तशक्रोती
त्यर्थः ४४ संयमे धारणा ध्यान समाध्यात्मके समये रति याटे सिद्धांते ४५

एतत्कर्मणां प्राशस्त्यस्य ससा प्राशस्त्यं च प्रवृत्तयः वाचं विलासाः ५४ अक्षय्यस्य सिद्धं तदेव मन्तंति हृष्टमात्रपरः अतएव शास्त्रादयेतं दहलोकमेव
पश्यंति। शास्त्रदोषान् शास्त्रोक्तान् कृतान् कृतान् भाग्यानां हि दोषाश्च अन्यायमवैदिकं वमतमाश्रित्य पया लोकायताः शोचंति तथा वयमपि शोचाम
इत्यर्थः अत्र हेतुमाह रूद्रिणार्थ इति शीतोष्णादीनां र्शः सर्वेषां सखादिषु पशुपामरपंडितानां तत्परुष इत्यर्थः ५२ एवमिति ह्योः संवे

सूमाश्मिस्त्वाच सर्वमेतन्मया ब्रह्मन शास्त्रतः परिकीर्तितं नखविज्ञायशास्त्रार्थप्रवर्तते प्रवृत्तयः ५६ यं कश्चिन्मा
पञ्चाचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः पदमायमशास्त्रं तद्विषयेषां प्रयते श्रुतिः ५७ न प्रकृतिर्कृते शास्त्रात्काचिदस्तीति नि
श्चयः यदस्य देवादेमस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ५८ शास्त्रादयेतं यश्यंति बहवो यक्ता मानिनः अविज्ञानमहतप्रज्ञादीनपज्ञा
स्तमोहताः शास्त्रदोषान् पश्यंति शोचंति च यथावयं रूद्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजंतुषु एवं च तर्णां वर्णानामांशां प्र
वृत्तिषु एकमालंबमानानि निर्णये सर्वतो दिशं ५९ आनंतं वदमानेन शक्तेनावर्जितात्मना ॥ ॥ ॥

धः एकसखाशिं नं व र्णादीनां मध्ये ह्यंतया आत्मना चित्तं न आवर्जिताः शान्तिनीताः संधिरार्यः कीदृशेन त्वया निर्णये सिद्धं ते सर्वतो दिशं सर्वतः प्रसारं सर्वशा
स्त्रमिदं तत्त्वेन आनंतं वदमानेन यद्यदावरेते शास्त्रमित्यत्र आत्मा आत्मा तरीया प्रकाशयता भावनोपसंभावेति वदेर्भासनार्थेन ३ शक्तेन ऊहापोहकुश
लेन कीदृशावयं अविज्ञानेन आत्माननुभवेन हता प्रज्ञा स्वरूपनिशयेषां अतएव हीने विषये एव प्रज्ञार्थी येषां एतयो एव शास्त्रविद्वेषयोः कारणा

३५
माह तन्माह तदिति

मो०
२४४

२४५

यद्यपि त्वयार्यं निशुक्लं तथापि दुष्करोत्याह। शक्यं त्वितिसादृशं न येन सर्वतो दिशं चरितं शक्यं तेन मोक्षो लीति प्रभाषितं पुक्तमिच्छात्पव्यवहितेन योऽस्य।
समासे विनो मोक्षोऽनुः प्रायश्चित्तार्थः ६२ अत्रानुपपत्तिमाह सादृश्येन ददं त्वितिकर्मकांडस्य वैयर्थ्यं प्रतिपत्त्यां नास्तिक्यं चास्मिन्मते स्यादित्यर्थः ददं
तस्य कर्मकांडस्य आनं स आनं स हेतुत्वं। अयं भावः कर्मज्ञानकांडयोः पार्थगर्थ्ये वेदस्यैकस्मिन्नर्थे यवसानाभावाद्वाक्यभेदस्यातसवसंभवत्येकवाक्य

शक्यं त्वेकेन पुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः पिंडमात्रं यथाश्चित्तचरितं विजितात्मना ६१ वेदवादं यथाश्चित्तमोक्षो लीति प्र
भाषितं ६२ अपेक्षमायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा उदंतदुष्कं कर्मकुवमभिसेषितं दानमध्ययनं पतं प्रज्ञासंतानमा
र्जवं ६४ यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षो लीति कस्यचित् धिक्कर्तारं च कार्यं च अमश्वायं निरर्थकः ६५ नास्तिक्यमन्यथा
वस्यादेदानां पृष्ठतः क्रियाः ६६ एतस्यानंत्यमिच्छामि भगवं ह्येतमं जसा तत्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्मि धीमो यथा
ते विदितो मोक्षलक्षणेच्छास्पृशितं ६७ शांतो मोक्षधर्मे युगौ कपिलीये कपिल उवाच वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः ६८
ते वाक्यमेवो हि तेनैव जगत्तिन्यायेनापुक्तः अतः कर्मकांडस्यैव ज्ञानं ६९ एतः कृतः कृतः देवह्यणी विदितव्यं शब्दब्रह्मपरं च यत् ॥ ॥
कांडशेषत्वं वाच्यं वैयर्थ्यसंप्रागेव निरस्तत्वादिति ६७ चतुर्नवतितमः कर्मणां ज्ञानांगत्वं ब्रह्मलक्ष्यं शक्यं तावत्परिहृत्य हेतुवेदशरीत १ ॥

वि१

मो०
२४४

शब्दस्य कर्मोपास्तिकं ३ परब्रह्मपुत्रगात्मा २ तत्रगर्भाधानमारभ्य कर्मकांडे ज्ञानशेषत्वं भजत इत्याह श्रीरामिति वेदे उपनिषत्कांडे यत्तनुं शरीरं कुरुते गर्भा
धानविधिना उत्पादयति विष्णुर्गो निं कल्पयत त्वष्टा ह्यग्निं पिबत आसी च त प्रजायति र्धा नागर्भं दधात त इत्यादि मे वै तं त शरीरमेव कुरुते विष्णो देवता
स्मरणा पूर्वक माहिते गर्भे विष्वा द्वितज्ञानैश्चर्यसंयन्त एव जीवन्ना विर्भवति शरीरसंस्कारेण शरीरप्रमाणिनः साष्ट्यदर्शनात् अत्रैवेदिकप्रसिद्धिमाह
कुरुतेति कुरुते श्रौतस्मार्तसंस्कारैः पित्रा संस्कृतं शुद्धं वाध्ययनादिना शरीरं यस्य स ब्राह्मणः पात्रं ब्रह्मविद्यायोगं भवति तत्र श्रौतः संस्कारे जाते स्मादिः यस्मिन्

शब्दस्य णिनिष्ठातः पात्रं ब्रह्माधिगच्छति शरीरमेतत्कुरुते यद्देहे कुरुते तनुं कुरुतु शरीरो हि पापं भवति ब्राह्मणः
३ आनंत्यमत्र बुद्धेदं कर्मणां तद्व्यामिते निरागममनैति संप्रसक्तं लोकसाहिकं ४ ॥ ॥

ज्ञात एतामिदं निर्वपति पृथक् एव स तेनात्मना इदं दियारी येषु मान्भवती अत्युक्तफलकः स्तुत्यंतरे यस्मै ते अष्टावत्वारिंशत्संस्कारः सर्वस्मराः सा
युज्यं सह एतां स लोकतां जयतीति महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुं निर्वपे एतेन ज्ञानेशेषत्वं कर्मकांडस्योक्तं भवति ३ कर्मणां फलं आनंत्यमो
क्षयोगे चित्तशुद्धिं पञ्चब्रह्मस्मिन्नेव मोक्षे प्रत्यहं बुद्ध्या नदी नहि चित्तशुद्धिः स्वसाहिकी स्वर्गवद्देहे कगम्यायद्देहे कगम्यापर्वते द्वितानुमेयावेति
वक्तुं शक्यं तदेतदाह अनागममनैति स्यमिति ४ ॥

मो०
२४५

285

येन क्रमेण कर्मणा मानं सहेतुत्वं स्मात्तमाह धर्म इति ॥ निराशियः निष्कामाः उत्पन्नत्यागिनः धनसंहरन्त्याः कृयासपाभांगगद्देषौ लह्यौ तद्वर्जिताः
तीर्थेषु सत्प्राप्तेषु ५ तच्च कृतां अनाश्रिता इति ॥ अग्निहोत्रादिमतः सर्वदायापकर्मो न श्रितास्ते तीर्थभूता इत्यर्थः ६ एवं धर्ममनुतिष्ठन्तः उद्देशा भवन्तीति २

धर्म इत्येव ये यज्ञाद्वित्तं च निराशियः उत्पन्नत्यागिनो लुब्धाः कृयासपाविवर्जिताः धनानामेषवैयं या स्तीर्थेषु प्रति
पादनं ५ अनाश्रिताः पापकर्मकदाचित्कर्मयोगिनः मनः संकल्पसंसिद्धा विष्णुदत्तानं श्रियाः इच्छन्तो न सयं
तो निरहंकारमत्तराः ज्ञाननिष्ठास्त्रिभुक्ताश्च सर्वभूतहिते रताः ७ आसन्नहस्याभूषिणश्चक्रांताः स्वकर्म
संराजानस्वतथारक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ८ समाख्यते वसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञानं श्रियाः प्रत्यहं धर्माः शुच
यः शुद्धाः परावरे ९ परात्ताद्विनात्मनो पथावचरितवन्ताः चरन्ति धर्मकृच्छ्रेऽपि दुर्गे वैवापि संहिताः १०
सहस्रधर्मचरातां उरासीन्सखमेव तत्तेषां नासीद्विधा तव्यं प्रायश्चित्तं कथंचन सत्यं हि धर्ममास्यायदुर्ध्वत
मामताः ११ ॥

त्याह मनरतिद्वयं विष्णुद्वं निर्विषयं ज्ञानं ब्रह्म तत्र निश्चयो येषां ७ ज्ञाने ज्ञानोपाये अवगमनं निदिध्यासनाद्ये निशेषे वांते ८ अश्रुक्रांताः आद
रवन्तः ८ राजानो जन्मकादयः ब्राह्मणाः याज्ञवल्क्यादयः ९ प्रत्यहः धर्मो धर्मफलं सत्यं संकल्पत्वादिकं येषां ते परं सोपाधिकं ब्रह्म आव
रन्ती च यस्मात्तस्मिन्नुपाधिकं ब्रह्म ११

विशुक्ताः जन्मकर्मविद्यावेति त्रीणि शुद्धानियेषां ते २

लोचं यस्मात्तस्मिन्नुपाधिकं ब्रह्म ११

राम०
१८५

मात्रोमीयेतेविषयाश्चैतिमात्राबुद्धिस्तानानुसृत्यैतदपि तशास्त्रमेवानुसृत्यैते धर्मेच्छलं वंचनां छला भावमेवाह यएवेति १३ दुर्वलात्मनः

नमात्रामनुसृत्यैतेन धर्मच्छलमंततः पएवप्रथमः कल्पस्तमेवाभ्यां चरत्सह तेषां नासीद्विधा ते ये प्रायश्चित्तं कदाचन १३
तस्मिन् विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते दुर्वलात्मन उत न प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः १४ एवं बहुविधा विद्या
पराणा पक्षवाहनाः त्रैविध्यद्वयः शुचयो ह त्वंतो यशस्विनः १५ यजंतो हरहर्षज्ञैर्निराशी वंधनावुधाः तेषां यज्ञा
श्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमं १६ आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाक्रमं अपेतकामक्रोधानां उश्च
एवाचर कर्मणां १७ स्वकर्मभिः शंसितानां प्रकृत्या शंसितात्मनां कर्तृणां शमनित्यानां त्वेषु कर्मस्य वर्ततां १८
सर्वमानस्य मेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः तेषां महीनसत्त्वानां उश्च एवाचर कर्मणां स्वकर्मभिः संभृतानां तयो यो

॥ २० ॥

शक्तस्य १६ तेषां यज्ञादिकं सर्वं आनेत्यमासीदिति तेनाचयः १७ शंसितानां प्रख्यातानां १८ आनेत्येवमशाश्वती श्रुतिर्गीता ब्रह्मापरां ब्रह्महविरित्या
दिः १९ संभृतानां पूरणां नोद्योत्वं अविद्यानिवर्तनकामत्वं २०

मो०
२८६

286

तमिति सार्द्धं श्लोकद्वयमेकं वा कं पाठक्रमः ^न रुध्य अर्थक्रमेणाख्यायें यः सदाचारः सतोऽप्यदमो वा एहमश्वाचारः सदाचार इति सदाचारलक्षणं स
च अप्रमादः सावधानता अयमभवः कामक्रोधादिभिरनभिभूतः यत्र वपुः पत्यतिक्रमः अष्टजपज्ञनं रज्यानामपूजनं चेत्यादिर्नासीत् तं सदाचारं
एकं आश्रमसंतं चतुर्ह्यल्लवास्त्राणा आहुः कैर्यसंधर्मेषु स ह्य तां संधर्मे आचरितमशकुवद्विंशति हिमानसिकं यमिवांखापितमहमेव ह

तं सदाचारमाश्वर्यं पराणं शाश्वतं क्रवं अशकुवद्विंशति किंचिद्वैषु स ह्य तां २१ निरायदमश्वाचार अप्रमादो
परमवः सर्ववर्गेषु नातेषु नासीत् किंचिद्वैषु स ह्य २२ यत्नमेकं चतुर्ह्यल्लवास्त्राणा आश्रमं विदुं तं संतो विधिवत्
पगच्छन्ति परमां गतिं २३ गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनममे समाश्रिताः गृहमेवाभिसंश्रित्य ततो मेव सदाचारीणः २४ तए
ते दिवि दृश्यं ते ज्योतिर्भूता हि ज्ञातयः न ह्यत्राणी विधिस्तेषु बहवस्ताकागणाः २५

चारिमिगर्हि स्थमाश्रितं तत्र कृतैर्यत्तादिभिः कषायेषु र्षत्तयकेषु वैराग्यवृद्धं लंबानवस्थमाश्रितं तेषु वसन्त्येकै ययागि ब्राह्ममित्रा रोहक्रमेण
चातराश्रमं स्थितमित्यर्थः शेषं व्याख्यातं २३ तमिति सार्द्धं श्लोकः तं सदाचारं संतो गृहेभ्यो निष्क्रम्यैव सन्मासं कृतैव विधिवं प्राप्य परमां गतिं गच्छं
ति विधिवदित्यादि सर्वत्र योज्यं चतुर्षु तर्षु व्याश्रमेषु उक्तं रूपं सदाचारवतां मोहो लीत्यर्थः २४ ॥ ॥ राम०
२८६

कुंभे देतोऽप्यतन्तोऽगस्त्यवसिष्टावजायेतामिति वसतीवर्यः सोमाभिषवाग्नी आपः तत्संबंधिनिवासतीवरे ३

संतोषाद्देहाग्यात्त्रयं न्यं वसभावं प्रासाः आगस्त्यवसिष्टादपः आधिकारिकापथागच्छतिसंसारं तथापि पायैः योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्नलियंते गहान्देहांतरप्रवेश
वैद्विकलेषां देहांतरप्रवेशः यथास्नातमनुक्रमणिकायां मित्रावरुणयोर्द्विहितयोर्द्विशीमभरसंस्वावासतीवरे कुंभे देतोऽप्यतन्तोऽगस्त्यवसिष्टावजायेतामिति वसती
वर्यः सोमाभिषवाग्नी आपः तत्संबंधिनिवासतीवरे तेषां शुद्धवस्त्रविदामपि हिरण्यगर्भस्येव यावदधिकारसमाप्तिर्विदेहकैवल्यमस्ति यावदधिकारमवस्थितिरेविका
रिकाणामितिन्यायात् ननु कार्तिकं कृतिका योगेयः कुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्मभेद्विषो धनाद्यो वेदपारग इति एकं कर्म नैकजन्मभेदं कंदर्पं तत्र प्रथमस्मिन्नेव ज

आनंतमुपसंपासाः संतोषादिति वैरिकं यथागच्छतिसंसारं पुनर्योनिषु तादृशानलियंते पापक
तैः कदाचित्कर्मयोनितः २६

नितित्वज्ञानोदये पिपास्वकर्मणां भोगादेव ह्ययं नित्यायेन पास्वकर्मवलादहमा निषङ्गमान्यनिवार्याण्येवेत्याशं क्वाहकर्मयोनिनरति। अत्रेदं विचार्यते किं सप्तजन्मा
निनेषु वर्गभवासादीनि दुःखानि आश्रयानादिजन्मानि सखानि विक्रमेकमेव स्वामिदर्शनाख्यं कर्म प्रापयति उत कर्मांतरसमवेतं आये इष्टसाधनव्यानिष्टि
तस्य गर्भवासाधनिष्टप्रापकत्वेषां स्वस्मानर्थकं त्वं सातत्त्वेन त्वेहानेन कर्मांतरनाशे सक्तिर्मायोगादृशनिशास्त्रानर्थकं सातत् तस्माद्युक्तमुक्तं पास्वकर्मोपस्थापि
तयोनिप्रवेश निमित्ततः पापकतैः पापफलैर्दुःखैर्नलियंते नरति २६

३२

तस्मा ज्ञातस्पृष्टिर्धर्मो मनुर्ध्रुवं जन्मभूतस्य चेति शास्त्रादविधिनेन जन्मभूतस्य वाहेत
पुष्टुजन्मसु विप्रत्नाद्योगो दर्शितफलैर्ननु सप्तजन्मन्येव १

मो०
२८७

२८७

ब्राह्मणो ब्रह्मविनेन यथार्थं नामा। अनो ब्राह्मणको ब्राह्मणप्रतिष्ठातिः दारुणतवन्तामनात्र धारीत्यर्थः २७ एवं ब्राह्मण इति ब्राह्मणक इति च कर्मसदं दूयं पुरुषस्य नाम आह २८
एवं निष्कामकर्मेषु भ्यान्तयेन त्वं यदार्थमाहात्कारेण तत्त्वमसि वाक्यार्थज्ञानेन सर्वं कृतं आत्मा तं प्राकृष्टतात्तुष्टु रोमदम्यः कश्चिदस्तीति शंकाया समाधौ परिहृयमानमप्यो
नं समसर्वमभूत्कृतानंतरं सर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेन सर्वानंत्यस्मात्कविमत्वमुक्तं। शाश्वती श्रुतिः केवलं चापि मां विद्मतीति तत्त्वमसीति च जीवस्य सिद्धदृष्टमाव
कीर्तनान् २९ निर्णीकानां विष्णुज्ञानां शुभात्मानां मोक्षद्वीनां चतुर्थः जायत्व प्रसप्तसाभिमानि विष्णुतैजसप्राज्ञानत्रयेऽप्यवतर्कः निर्विशेषः परमात्मा तद्विषयि

मा ८

एवमेव ब्रह्मचारोऽशुश्रुयो रनिश्चयः एवं पुक्तो ब्राह्मणः स्यादमो ब्राह्मणको भवेत् २७ कर्मैवं पुरुषस्याह शुभं वाय
दिवा शुभं २८ एवं पक्क कथायाणां मानं तेन श्रुतेन च सर्वमानं त्वमासीद्वै एवं नः शाश्वती श्रुतिः २९ तेषामयेतत्
ह्मानां निर्णीकानां शुभात्मानां चतुर्थोपनिषद्मैः साधारण इति स्मृतिः ३० संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैः नियता
त्मभिः संतोषमूलस्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते अपवर्गमतिर्नित्योपतिधर्मः सनातनः ३१ ॥ ॥ ॥

गोपा उपनिषत् विद्यातर्ह्यो धर्मः शमदमो परमतिहाय दूयं समाध्यात्मकः साधारणो वर्णाश्रमाणां मिति शेषः ३० संसिद्धैः शुद्धचित्तैः नियतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः नित्यं तत्तरीयं ब्रह्म
साध्यते प्राप्यते ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विकल्पं समासे एव भवतीत्यर्थः अपवर्गप्रदामतिर्विद्या ब्रह्मसाहात्काररूपा ह्यनेनैव स्मिन्निति नित्यः आवश्यकः एव नित्योपमहिमा
ब्राह्मणस्येति श्रुतेः सनातनः संप्रदायागतः ३१

रा० ०

२८७

मि

४

३१

साधारणः आश्रमांतर धर्मसंश्रुः पथावलं पथावैरगं ^{३१} ~~चुतांगच्छतामिति~~ पुरुषमात्रस्वर्गादिधादेरपि हे ^{३२} ~~मंहेमहेतः~~ उर्वलोरागी ३२ ज्ञानफलमुपसंहरति
ब्राह्मणस्य ^{३३} ~~इह~~ ३३ मात्राभिः धनैः त्यागं समासंगार्हस्य समासेवापयोक्ताचारवतो यद्यपि निवृत्तिधर्मकृत्यं ज्ञापि प्रेत्यभावे मरुतोः स्वर्गजित्तमः ३४
परीतिद्वयोर्मोहे समाने पितृणां गीदृष्टसंखंडुपात्रोतीत्यर्थः ३६ ऐक्यं मोहेकफलत्वं ३७ ~~एकलेन~~ एकलेन ज्ञानकर्मणोः समवाधानेन पृथक्त्वेन च

साधारणः केवलो वापथावलमुपास्यते गच्छतांगच्छतां हेमं उर्वलोत्रावसीदति ३१ ब्रह्मणः पदमविच्छन्न
संसारमुच्यते शुविः ३३ ~~सूमाशिमरुवाच~~ ये भुंजते ये दृष्टे पजंते धीपते च ये मात्राभिरुपलब्धाभिर्येवात्मागं
समाश्रिताः ३४ एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः एतदावहमे ब्रह्म न्यथा तत्त्वेन पृच्छतः ३५ कपिल उ
वाच परियहाः शुभाः सर्वे गुरातामभ्युपागताः ननु त्यागसंखंडासा एतत्तमपि पश्यति ३६ ~~सूमाशिमरुवाच~~
भवंतो ज्ञाननिष्ठा वैरहस्याः कर्मनिश्चयाः आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठापामैकमुच्यते ३७ एकलेन पृथक्त्वेन वि
शेषो नात्र दृश्यते । तद्यथा वदथान्नायं भगवान्स्ववीनुमे ३८ कपिल उवाच शरीरयुक्तिः कर्माणि ज्ञानं तत्परमा
ज्ञानगुणभावेन ३८ शरीरयुक्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरमुद्भिः कर्माणि कर्मप्रयोन्यासाध्यसाधनयोरभेदगतिः कथापेकर्मभिः पक्षैरसंज्ञाने च तिष्ठति ३९
दोषचारः ज्ञानं तद्वदः पूर्ववैलक्षण्यसत्त्वनाथः मोहसाधनमित्यर्थः तत्र कर्ममाहा कथापेदति चित्तदोषे कर्मभिः पाचिते सति रसः प्रीतिर्ब्रह्मानंदस्तत्त्वज्ञानेनाख्यते तिष्ठति सति ३९

मो०

२८४

288

आनृशंसादयः प्रवर्ततेतैश्चपरं ब्रह्म प्राप्नोति। आनृशं संभूतस्याहमाभिभवेय्यविक्रिसचित्तता। शान्तिः मनोऽयः सत्यं यथार्थभाषणं चार्तव्यं अवक्रतं। श
मः कर्मभूतपरतिः ४० कर्मनिश्चयं कर्मफलनिश्चयं कथाययंक्ति। अनुवैराग्याद्युत्पत्तिमनुसंज्ञातां बुद्धेन ४१ यामिति परमगतेर्लक्षणं पत्रते वेदाः वेदितव्यं
कर्मब्रह्मस्वरूपं। यथा स्थितिकर्मणामनुष्ठानं ब्रह्मणश्च ज्ञानं प्राप्य अनहंकारेणावस्थानं च दृश्यते स एव वेदवित् अमृतवातरेचकः भव्या परमावर्मको

आनृशं संभूमाशांतिरहिंसा सत्यमार्जवं च दोहो नाभिमानश्च ह्रीति तिहाशमस्तथा ४० यंथानो ब्रह्मणा स्वे
ते एतैः प्राप्नोति यत्परं तदिदं ननु बुद्धेन मनसा कर्मनिश्चयं ४१ यां विद्याः सर्वतः शांता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः
गतिं गच्छंति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिं ४२ वेदाश्च वेदितव्यं च विदित्वा च तथा स्थितिं एवं वेदं विदित्वा ह्युरतो
मोवातरेचकः ४३ सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं वेदे हि निशा सर्वस्य पदं स्तिवनास्ति च ४४ ॥ ॥

शः वातवेदकरिगौराः पदंति व्यावृत्ते च वातवशात् वेदकः भाषकः वेदपरिभाषणोऽतिवातः ४२ मानं मेयं मानं स्थितिं च वेदादिपदोपात्तां क्रमेण युन्याद
यति सर्वमित्यादिनाः व्यापशेषेणाः अस्ति वर्तमानं नास्ति अनीतानागतं तस्य सर्वं सनिष्ठास्वरूपं ४३ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२८८

मानमुत्कामेयमाह एषैवेति सर्वत्र सर्वेषु शास्त्रेषु एषा एकैव निशा। काशौ एतत्तज्जगत् अस्तीव प्रतीतिकाले नालिचवाधकाले ननु घटादिरपि स्थिति
 कालेति वा कस्यचन साभावकालेनास्तीत्याशं कानि एसायचकारद्वयेन समानकालिकमस्ति नालिचधर्मद्वयं समुच्चिनोति तेन बुद्धां प्रतीयेमा ममपि
 मायायुर्वन्नास्तेव। अबुद्धां च तत्त्वतः असंतासदपि वज्रयं जखदृशतमस्तेव। एतदेव विदुषोति एतदिति विज्ञानं तः तत्त्वज्ञस्य एतत् परिदृश्यमानं
 वियदादि त्र्यंतं च मध्यं च अनुवायापेक्षं लीवत् अंतश्च मध्यं च अंतो निर्विशेषं स्थानं मध्यः स विशेषं लयस्थानं सत्सत्त्वाख्यं वस्तुतत्त्वमिति
 एतद्वैराजं रूपं शुद्धतवत्साणोऽनन्यदेव जन्तुमिव भुक्ते। एतत्मायाशबलादप्यनन्यतकुंडलमिव कनकात् एतत्सत्त्वाद्यनन्यत उपनेत्रदृशः स्थलाह

सप

एषैव निशा सर्वत्र पत्तद स्तिच नालिच एतदंतं च मध्यं च सत्त्वा विज्ञानतः ४४

रमिव सुहृन्मात। तेनैतदसत् अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति न चैक एव मायावी सर्वलपस्थानमस्तु किमिति ततो न्यत्र निर्माणं कल्पते इति चेत् प्रतिप्रामाण्य
 दिति ब्रूमः तथा हि श्रुतिः स यथा सर्वसामयां समुद्रकायुतमेवं सर्वेषां रूपाणां च हरेकायनमिति असमुद्रदृष्टं तेन कार्यलयाधिष्ठानं मायाविन
 मुत्का समयथा सैधव खिल्य उदकमेवानुविलीयतश्चित्तवरोदकदृष्टं तेन कार्यकारणोभयलयाधिष्ठानं चिन्मात्रं पश्यति यथा उदके प्रा
 तः सैधव खिल्यत्तत्र स्तोयादानमस्तमुदकं विलीनमनुलीयते न तत्कारकावत्स्वरूपमात्रं गायिमाणानतिरेकादेव कार्यकारणं सुदेवस्मृतिगीर्णोपेत इति
 अन्वयः ४४

मो.

२४ ए

२४९

एवंविदः समाधियुक्तानयोः स्थितिमाह। समासमिति यागश्चेव केचन गमयन्त्युपजीवन् शरीरे देय प्राणमनो बुद्धिहंकांतामांसागे निर्विकल्प समाधौ सत्ये
व समासांभवति एतदेव सर्ववेदार्थः यथोक्तं वासिष्ठे। निर्विकल्प समाधिर्हि सिद्धांतः सर्ववाङ्मय इति अपिसंशयने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रं वा संश
धने समाधौ प्रसङ्ग इतिः प्रामाण्यं प्रत्यनयेत्कृत्वा तन्नुमानं स्मृतिः मूलमाये कृत्वा तद्दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या योगिनस्तं प्रपश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां समाधौ
आत्मनः सम्पददर्शनं भवतीति निस्त्यार्थः युक्त्या नैव स्यामाह संतोष इति। श्रुतीर्हि ते वैशतं मानुषा आनंदः सहको मनुष्यगंधर्वाणां मानंदः श्रोत्रियस्य चा
कामहतस्य रत्यादिना उत्तरोत्तरं शतगुणोऽप्युमानुषानंदो दिवद्मानंदो तेषु आनंदेषु श्रोत्रीयत्वाकामहततयो रत्नगमो दृष्टः तत्र श्रोत्रियत्वं सर्वत्र समानं आकाम

समासं यागश्चेव सर्ववेदेषु निश्चितं संतोष इत्यनुगतमपवर्गैर्निश्चितं ४५ अतः सत्त्वं विदितं वेदितव्यं सर्वं
स्यात्मा स्यात्वं जंगमं च सर्वसत्त्वं यच्चि वमुत्तरं च ब्रह्मा यत्तत्त्वं चावययं च ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

हृतलोकार्थं वचं नंदोत्कर्षः तस्मै व संतोष इति सत्त्वं सर्वानंदेषु अनुगतस्य पराकाष्टावस्थिते ब्रह्मविद्विज्ञेयेत्यर्थः ४५ अयवर्गत्वं सत्त्वं माह अतमिति अतम
वाधितं सत्त्वं सत्त्वं चेति सत्त्वं मूर्त्तिमूर्त्तिपदं वात्मकतदधिष्ठानत्वात् यतः सर्वस्यात्माऽतो विदितं। यतः स्यात्वं जंगमं च तत्तदेहतादात्म्यापन्नमतो वेदित
व्यं सर्वमविकल्पं सत्त्वं तदुःखासंभितं सत्त्वं मित्यर्थः उत्तरं सर्वोत्कर्षं शिवं शांतं हैतंतरीयमित्यर्थः शिवमद्वैतं वत्तर्थं मन्यंत इति श्रुतेः ब्रह्मत्रिधयस्त्रिहोद
प्रसंगः अयत्तत्त्वं सत्त्वं च विर्भावो यस्मात्तत्त ईशस्याप्यधिष्ठानं अवयवं अयोरिणामित्वा नित्यं चात्स्यं सत्त्वं ४६ ६ ॥ वि॥ ॥

राम०

२४९

मो०
२५६

जलधरं मेघं कुंडधारं नामतः ५ था सति विधास्यति द उपकारे नियमेन प्रवर्त्तयेत्तौ उपकार नियतां ११ तेजसा प्रभावेन १२ निरुपस्थितः भागवर्जितः निदर्शनं कुंडधारम् क्तः

अधनोवाहनाः कश्चित्कामाहर्ममवेक्षत यत्तार्थं सततोर्थार्थीत योतम्पतदारुणं ३ सनिश्चयमशोकत्वाष्टजयामासदेवताः भक्त्या
नवैवाध्यागच्छद्वनंसंष्टजदेवताः ४ ततश्चिन्तामनुप्रासः कतमदैवतंततत यन्मैद्रुतंप्रसीदेतमानुषैरजरीकृतं ५ सोथसौमेनमनसादेवा
नुवरमंतिके पत्नयश्यजलधरंकुंडधारमवस्थितं ६ दृष्ट्वैवतंमहाबाहुंतस्यभक्तिरजायत अयंमेधास्पतिश्रेयोवपरेतद्वितादृशं ७
संनिष्कृष्टदेवस्यनचानैर्मानुषैर्वृतः सयमेदास्पतिधनंप्रभूतंशीघ्रमेवव ८ ततोधूपैश्चगंधैश्चमालैरुच्चावचैरपि वलिभिर्विवि
धाभिश्चपूजयामासतंद्विजः ९ ततस्त्वल्पेनकालेनतद्योजलधरत्नदा तस्योपकारनियतांमिमांवार्ववह १० वत्सघ्नेचरणयेव
चौरैर्भग्नव्रतेतथा निष्कृतिर्विहितासद्भिः कृतघ्नेनातिनिष्कृतिः ११ आशापातनयोधर्मः क्रोधोः सत्यासतः स्मृतः लोभः पुत्रो
निष्कृत्यायाकृतघ्नोनाहतिप्रजा १२ ततः सत्राह्मणाः स्वप्रेकुंडधारस्पतेजसा अयश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितस्तदा १३ रामेन
तयसाचैवभक्त्याचनित्यस्तुतः शुद्धात्मावाह्यगोरात्रौनिर्दर्शनमयश्यत १४

प्रसंगे

93

73

93

93

73

१२

93

73

93

73

23

11

राम

२५०

आदिशं तदेवेभ्यः फलयाचकान् निवेदयंतं देवा शयायाचकेभ्यः फलानि समर्पयंतं १५ अशुभेषु कर्मसु स्थितेषु प्राग्दत्तमपि गत्यादिकं छिदंति हरंति १६ भूमौ पतितः

मणिभद्रं सततं स्यंदेवतानां महाघुतिं अपश्यत महात्मानं व्यादिशंतं युधिष्ठिर १४ तत्र देवाः प्रयच्छन्ति गत्या निवधनानि च शुभैः कर्म
भिरारब्धाः प्रच्छिदंत्यशुभेषु च १५ पश्यतामथ यद्वासां कुंडधारे महाघुतिः निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ १६ ततस्तदेव व
चनान्मणिभद्रं महामनाः उवाच पतितं भूमौ कुंडधारकिमिष्यते १७ कुंडधार उवाच यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तो यं ब्राह्मणो मम अ
स्मानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सखोदयं १८ ततस्तं मणिभद्रस्तपनवचनमब्रवीत् देवा मे वचनान् कुंडधारं महाघुतिं १९
मणिभद्र उवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सखी भव धनार्थी यदि विप्रो यं धनमस्मै प्रदीयतां २० यावद्दने प्रार्थयते ब्राह्मणो यं सखा
तव देवानां शासनात्तावत्संख्येयं ददाम्यहं २१ विचार्य कुंडधारस्तु मातुष्यं वलमक्रवं तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर २२
कुंडधार उवाच नाहं धनानि पाद्यामि ब्राह्मणाय धनं प्रदं अममेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं २३ पृथिवीं रत्नपूर्णामहं दत्ता
रत्नसंचयं भक्ताय नाहमिभवे देवतधार्मिकः २४ धर्मे स्मरन्तां बुद्धिर्हर्मे चैवोपजीवत धर्मप्रधानो भवतममैवोत्तु यदोमतः २५

ब्राह्मणहितार्थी १७ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१७५

धर्मधर्मनिमित्तं अत्राप्युपगतः पुनर्धर्ममेव विप्रार्थमपावततेन कामस्तदर्थो धर्मः अर्थश्चेति त्रयमपि तत्तु निष्कामधर्म एव श्रेयानित्याख्यापिका तान्यर्थमुक्तं भवति ३०

माणिभट्ट उवाच सदा धर्मफलं रागं सखानि विविधानि च फलान्मेवायमप्राप्तकायकेशविवर्तितः २६ भीष्म उवाच ततस्तदेव वदः
कुंडधारे महायशः अभ्यासमकरोद्धमेतत्तत्तुष्टास्पदेवताः २७ माणिभट्ट उवाच श्रीताले देवताः सर्वा हि ज्ञास्यास्य तथैव च म
विद्यते यधर्मात्मा धर्मैवाधासते मतिः २८ ततः श्रीजलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर इक्षितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सरस्वतीं २९ ततो
पश्यत वीरगिरिस्तु माणि द्विजसत्तमः पार्श्वतो भ्यासतो न्यस्तामथ निर्वेदमागतः ३० ब्राह्मण उवाच अयं न स कृतं वेत्तिको न्यो वेत्स्य च ४
ते कृतं गच्छामि वनमेवाहं वां धर्मं राजीवितं ३१ भीष्म उवाच निर्वेदा देवतानां च वसात्स द्विजोत्तमः वतं प्रविश्य स महत्तप आरब्ध
वांस्तस्य ३२ देवतानि शिरो येषां फलमलाशनो द्विजः धर्मं चास्य महा एजद्वयवुद्धिर जायत ३३ सत्कामल फलं सर्वं यणीहारे
भवत द्विजः परीत्य त्काजलाहारः पुनरसी द्विजस्तदा ३४ वायुभक्तस्ततः पश्चाद्ब्रह्मवर्षं गणानभूत न चास्य स्त्रीयते प्राणस्तद्व्रुत
मिवाभवत् ३५ धर्मं च दधाने स तपस्ये च वर्ततः कालेन महता तपसा दिवा दृष्टिर जायत ३६

वीरगिरि उवाच उपदेयस्तेनैकतविरक्तो भूदित्यर्थः ३१

३२

३५

ताम०

१७५

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्विद्वद्वा महेधने ततः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाद् भवेन्मम ३७ ततः पृच्छवदनो भूय आरभवांस्तपः
 भूयश्चाचितयत्ति होयत्तरं सो भिमन्ते ३८ यदिद्वामहं राज्यं तद्यौ वैयस्य कस्यचित् स भवेद्विराट् प्राज्ञान मिथ्यावाग्भवेन्मम ३९
 तस्य माहात्कुंडधरो दर्शयामास भारुत ब्राह्मणस्य तपो योगात्तसौ तद्देना भिवोदितः ४० समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि
 ब्राह्मणः कुंडधारस्य विस्मितश्चाभूत् ४१ ततो ब्रवीत्कुंडधरो दिवं ते वरुरुत्तमं पश्य राज्ञां भाति विप्रलोकांश्चैव तत्तच्छ्रुत्वा ४२
 ततो राजसहस्राणि मग्नानि रयेतदा दृष्ट्वा पश्यद्विषः सद्विषयुक्तेन वरुरुत्तमं ४३ कुंडधार उवाच मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुः
 खमाप्नुयाः कृतं मया भवेत्किं ते कश्च ते नुग्रहो भवेत् ४४ पश्य पश्य व भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानु
 षेषु विशेषतः ४५ भीष्म उवाच ततो पश्य तत्कामं चक्रो धलो भंभयं मदं निद्रां तं शीतं तालसमाश्रित्य पुरुषान् स्थितान् ४६
 कुंडधार उवाच एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषा इयं तथैव देववचनादिभिर्कुर्वन्ति सर्वशः ४७ न देवैरनुज्ञाततः कश्चिद्दे
 वनिधार्मिकः एष शक्नोति तपसा द्युतं राज्यं धनानि च ४८

नि ४

मो०
२५२

५४ स्पष्टार्थशेष ५५ पञ्चवर्णितमः निष्कामधर्मसंघेऽसमुक्तं तद्विषयस्यैव तस्यैतिवक्तुं हिंस्रपत्रनिर्दार्यो यमध्यायत्रारभ्यते बहूनामिति एकं चित्रमुद्दिश्य

भीष्म उवाच ततः यपातशिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणो उवाच वै न धर्मात्मा महान्मेनुग्रहः कृतः ४९ कामलोभानुवंचेन प्रगते
यदस्मिन् मया ह्येह मविज्ञायत न मे ह्युक्तमहं सि ५० क्वांतमेव मयेत्यक्ता कुंडधारे दिजर्षमं सपीषिष्यवाहुभ्यां तावैवांत
रधीयत ५१ ततः सर्वोत्तमलोकान् ब्राह्मणो नुवचार्ह कुंडधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ५२ विहाय सावगमनं तथा सं
कल्पितार्थता धर्मानशक्त्या तथा योगाद्या वैवयवमागतिः ५३ देवता ब्राह्मणास्मंतो यद्वा मानुषचारणाः धार्मिकान्मृत्युं
तीह न धनाभ्यान् कामिनः ५४ सुप्रसन्नाहिते देवा यत्ते धर्मैरतामतिः धने सखकलाकादिहर्मैतयामं सखं ५५ शांतौ
मोक्षधर्मेषु कुंडधारे पारवान् ॥ युधिष्ठिर उवाच बहूनां यज्ञतपसा मे कार्यानां पितामह धर्मार्थेन सखार्थार्थैक
थं यज्ञः समाहितः १ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदे नानुकीर्तितं उच्छृण्वेः पुरा ह्यज्ञं यज्ञार्थं ब्राह्मणास च २ ॥ ॥

वीतिर्वोतदर्थानां मध्ये धर्मार्थयो यज्ञः समाहितः विनियुक्तो यः सकथं कीदृक् सखः स्यात् सखार्थार्थधनार्थवयो न भवति दृष्ट्या हि हिंस्रानां तु ह्यते नो धर्ममा
त्रार्थस्य यज्ञस्य स्वरूपं ब्रूहीत्यर्थः १ उच्छृण्वे ब्राह्मणास्येति संबंधः २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२५२

वि१

यत्तं विष्णुपतो वैष्णुमिति श्रुतेः समादधे समाहितो वहितो भूत् ३ श्यामा कमशनं अरुनीयं सूर्ययणीं सर्ववलेति शाकविशेषौ त्रयमेतत् उपगम्य प्रायवनेवानप्रस्थाश्र
मे यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नात्तस्य देवता इति श्रुतेः श्यामा ह्यपीति ५ प्रकरधारिणी नामतः सत्ये सत्यसंगेते भर्तृत्वे विदुष्यमाणे रीत्या हिंसा प्रधाने न यज्ञेन यष्टुमिच्छ
ति नानुविधीयते हिंसा यज्ञमश्रयत्वेन मन्यमाना अनुविधाने अनुकूल्यं न करोति ६ तथा पिशायाद्रीता सती भर्तः स्वभावमनुदध्यातेत्यर्थः मायुरेति मष्टुपिष्टः

अः १

नारद उवाच राधे यमो तरे श्रेष्ठे विदुर्मेघ भवहि उच्छृत्तिर्कृषिः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ३ श्यामा कमशनं तत्र
सूर्यपरां सर्ववला तिकंच विरसं शाकं तयसा स्वादुतां गतं ४ उपगम्य वने सिद्धिं सर्वभूता विहिंसया अ
पिमूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्गः परंतप ५ तस्य भार्या व्रतकृशाशुचिः प्रकरधारिणी यज्ञपत्नी समानीता
सत्येनानुविधीयते ६ सानुशायपरिव्रता तत्त्वभावानुवर्तिनी मायुरजीरायिणीनां वस्त्रं तस्यास्ववर्णितं ७
सन्निवेशविशेषाणां फितैस्तस्या वस्त्रं वर्णितं अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् ८

नं वित्तारितं जीरोति स्वयंगलितं तं पराणां पिच्छनां च ७ अकामया यज्ञे यज्ञफलं गतिच्छेत्ता प्रकामालिप्ता होतः भर्तुः अनुशासनात् यज्ञः कृतः स तेन भाययि
अपि कर्तृत्वमुक्तं न त्वंगवमात्रं ॥ ८

पो०

२९३

तिर वं२

प३

म२

शुक्रमेति। आतामिः असकृत्कृतया आज्ञातिरिति पादेवंशतः सहवासिकः यजमानस्य प्रतिवेशीमः सगो अभूत्सगो भूत्वा वसत्यमुनिं अववीत्तदुक्तमि
ति। यथा यवमये पुरोडाशे वीहीगां मे सुमनस्यमान इति मंत्रस्य लिंगभावाद्भोयः यथा वाज्ज्योष्टे मे आनुंध्यायां गोयशोः स्थानेष्वभवेययमेत्याश्रुता
यनाद्युपदिष्टायां पंस्यायां हृदयोद्यवेदानलोपोमंत्रो लोयश्च एवं सति सामर्थ्यं मंत्रांगहीनं यत्कर्वेता दुष्कृतं भवतीत्यर्थः ननु हृदि गमयायसुः केतं याशका
नेऽतो नुकल्पेनैव श्यामा कवराणां शुकार्थं कियत्तस्यां काहयतीति होत्रे द्रव्यते स्मिति युक्त्या श्रुयो मां यत्तादं मगभूतं १० सावित्रीस

शुक्रमचायधानान्नपुनराज्ञातिधर्मवित् नस्मिन्नेनेसमीपस्थो मगो भूत्सहवासिकः व चोभिखवीत्ससंत्वये
दंडकृतं कृतं १५ यद्विमंत्रांगहीनो यं यज्ञो भवति कृतः मांभोः प्रहियहोत्रे त्वंगच्छसर्गमनिंदितः १० ततस्त
यत्सावित्री साक्षात्तं सत्यं मंत्रपत निमंत्रयंती प्रत्यक्तानह्नोसहवासिनं ११ एवमुनिवृत्ता सा प्रविष्टायत्त ता
पावकं किं नुदुश्चरितं यद्देहिदृक् सारमातलं सतवह्नुं जलिसत्यमपाचदुरिणाः पुनः १३ ॥ ॥

वित्तमंडलादिष्टात्री देवता प्रत्यक्षमेत्यसत्यमंत्रयत्तमदर्थं यं यत्तु नो होत्यग्रत्वं कवती ॥ प्रमुक्ता प्रत्यख्याता तत्र हेतुः न हन्यामि ११ रसातलं दिदृक्
सायत्तपावकं प्रविष्टेति संबंधः पनेदुश्चरितं दुष्टमाचोत्तं किं तदिति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षा निर्देशः १२ सत्यं सत्यं सत्यं वाचनमामग्नौ प्रहियेति पाठित
वान् १३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२९३

ततः हिंसायां देवं पश्यता ययमि कृतानां रूपा लुप्तं तृतीति शास्त्रं ह्यसा सत्येन समुगः परिधत्तं पृथ्वा एतेन चालं मादिययमि करणं लक्ष्यते तावत्कृत्वा संदिष्टं
 ततः संहारिणः आत्मनो बध्मार्थेण स्वस्य स्वर्गं निययन् १४ पश्येति पशूनां यजमानानां वसहैव स्वर्गं तिष्ठेद्दालमेन उद्देशं सर्वमभूपादिति स्पृष्ट्वा तयेन च
 कृषादस्यामंगं वसर्गाधि नमानो कर्हिंसायां कृतायामेव स्वर्गवासं प्राप्नोतीति समर्थयत् समर्थितवानिति द्वयोः संबंधः १६ सत्त्वितिकेन चित्रितेन मृग

सतेन संपरिधत्तं संदिष्टे गम्यतामिति ततः संहारिणो गत्वा पराम्पश्येन्पवर्त्त न साधु हिंसयमांसं त्यक्तो यास्यामि
 सद्गतिं १४ पश्यत्यश्वसो दिव्या मया दत्तेन वक्तुया विमानानि विचित्राणि गंधर्वाणां महात्मनो १५ ततः
 ससचिरं दृष्ट्वा स्पृहा लमेन वक्तुया मृगमालोक्य हिंसायाः स्वर्गवासं समर्थयत् १६ सत्त्वधर्मो मृगो भूत्वा
 बह्वर्षोऽपि तो वने तस्य निष्कृतिमाधत्त न त्यसौ यज्ञसंविधिः १७ तस्य तेनानुभावेन मंग हिंसात्मनस्तदा तपो
 महत्समुच्चिन्नं तस्मादिंसा न यज्ञिया १८ ततस्ते भगवानधर्मो यज्ञपात्रयत्सयं समाधानं च भार्यापालेभ्यस्तय
 सापरां १७ ॥

जं यासः धर्मः तस्य निमित्तं स्य निष्कृतिं यतिर्कोऽस्वात्मानं मोचितवानन्तत्वे सौ यज्ञस्य समीचीनो विधिः हिंसा मयत्वात् १७ अनुभावेन पशुं दत्त्वा स्वर्गं प्राप्सामी
 ति अमिथायेण यज्ञिया यज्ञायहिता १८ ननु धर्मसापीदृक्कृत्वा करणमयुक्तमित्याशंका दत्तं तदतिपात्रयत्तदनुभाव आर्यः पात्रितको न भार्यापात्रः
 कारधारिणीः हिंसा मय यज्ञमनिच्छंताः १७ ॥

278

अहिंसासकलो धर्मो हिंसा धर्मस्तथाहितः सत्यं ते हं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनां २० शांतो मोक्षधर्मे युयुत्सुनि दानाम् ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा केन निर्वंदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति १ भीष्म उवाच वि
दिताः सर्व धर्मास्ते स्थित्यर्थे तं तं पृच्छामि शृणु मोक्षं स निर्वंदया यं धर्मं च मूलतः २ विज्ञायार्थं हि पंचानामिच्छा पूर्व प्रव
र्त्तते प्राप्य तान जायते कामो देवो वा भूतार्थं ३ ततस्तदर्थं यतते कर्मचारिभ्यो महतीं ४ शृणु वारुणां धानाम्
ध्यासे च चिकीर्षति ४

ससन्नवन्ति तमः अहिंसाधर्म एव वैराग्यो त्याग इन्द्रागमो कहेत रिति निश्चित्य धर्म विरोधिनः पायस्योत्पत्तिरिति हागय इन्द्राचो पादनापत्तिता सने कथमिति २
पंचानां शरीराणां एकं वाप्युत्तमं देवैर्नापेतेत्यर्थः ३ तदर्थं काम्यस्याप्राप्तये हेतुसहानायां अभ्यास उपन पुनः सेवने

राम

व्याजेन कपटेनाचर्येचर्यजाते ७ पापं पित्रादिद्रोहं ८ न्यायं संबद्धं आहोस्यवहोवसक्तलजः सखीभवेदित्यादि ९ त्रिविधः कायिको वाचिको मानसश्च १० पापं य

ततो रागः प्रभवति हेयश्च तदनंतरं ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनंतरं ५ लोभमोहाभिभूतस्य रागादेषां चित्तस्य च न धर्मे जायते बुद्धि
र्या जाद्वर्म करोति च ६ व्याजेन चरन्तो धर्ममर्थे व्याजेन रोचते व्याजेन सिध्यमाने युधने यु कुरुनंदन ७ तत्रैव कुरुते बुद्धिततः
पापं चिर्कार्यति सत्तद्विचार्यमाणोऽपि पंडितैश्चापि भासत उत्तरं न्यायसंबद्धं वाति विविधोदितं ८ अधर्मस्त्रिविधस्तस्य च
द्वंद्वे रागमोहजः पापं चित्तयते चैव व्रवीति करोति च ९ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्मृश्यति साधवः एकशीलाश्च मित्रत्वं भजं
ते पापकर्मिणां १० सनेहसखमाप्नोति कु त एव परत्र वै एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तमे श्रुणु यथा कुशलधर्मासकु
शलं प्रतिपद्यते कुशलेनैव धर्मे गतिमिच्छं प्रयद्यते ११ य एतां मृत्युपादोषान्पूर्वमेवानुयश्यति कुशलः सखदुःखानां
साधंश्चाप्यथ सेवते १३ तस्य साधुसमाचारदम्पासां चैव वर्द्धते प्रज्ञाधर्मे चरमते धर्मचैवोपजीवति १४ सोऽयं धर्माद्वासेषु ध
नेषु कुरुते मनः तस्यैव सिचते मूलं गुणान्मृश्यति यत्र वै १५ धर्मात्मा भवति सैवं मित्रं बलभते शुभं समित्रधनलाभात्तपेत्
रानिष्टं ११ कुशलं कल्याणं परहितमित्यर्थः १२ सखदुःखानां विवेचने कुशलश्चतुरः १४ मूलं सिचते यत्र गुणान्मृश्यति तदेव वर्द्धयति वेहचनंदति १६ ॥
१६ उभुत्वं संकल्पसिद्धत्वं १७

मो०
२८५

२१५

निर्वेदवैराग्यं १८ भावयतेचिंतावशंकरोति १९ धर्मत्यागेधर्मफलस्यस्वर्गादिस्वाप्ते २० नानुयायात्तयायाननुष्ठानात्किंतुयायनएव २४ अहनवतिमः ३ तः

शब्देस्पर्शरूपरसतथागंधेवभारत प्रभुत्वंलभतेजंतर्हर्मसौतफलविदुः १७ सतधर्मफलंलब्धानरुद्यतिर्युधिः अरुपमा
नोनिर्वेदमादत्तेज्ञानवद्भुवा १८ प्रज्ञाचक्रुर्यदाकामैरमेगंधेनरुपते शब्देस्पर्शतथारूपेनचभावयतेमनः १९ विमुच्यते
तदाकामान्नचधर्मेविमुचति धर्मत्यागेवयततेहृष्यालोकंक्रयात्मके २० ततोमोहाययततेनानुयायादयायतः शनैर्निर्वे
दमादत्तेपापंकर्मजहातिव २१ धर्मात्मावैवभवतिमोहचलभतेयं एतत्तेकथयितंतातयन्मात्वंपरिष्ठुसि पापंधर्मलि
द्यामोहोनिर्वेदश्चैवभारत २३ तस्माधर्मप्रवर्तथाः सर्वावस्थंयुधिष्ठिर धर्मेस्थितानांकोतेयसिदिभंवतिशाश्वती २४ शांतो
मोहधर्मेयुवतःप्राप्नोतिनाम ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच मोहः पितामहेनोक्तउयायान्नानुयायतः तमुयायंयथाश्रोतमिच्छा

पायसरूपंप्रपृष्टवकं वक्तुमारभतेमोभिभारत १ भीष्मउवाच त्वय्येवैतन्महाप्रज्ञयुक्तंनिपुणदर्शनं येनोपायेनसर्वार्थंनित्यंमहापसेनय २

कुरुति १ सर्वार्थसर्वमर्थधर्मोदिमोहमेववा ॥ अज्ञश्चर्ययहसमर्थनिपुणंश्रुतार्थपरिहृयाक्रमंनिदर्शनंप्रत्ययः मोहेसबुद्धिमाहिकउयापरमर्थः २ एम०

२१५

तत्राद्यायोद्विविधः प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्च । तयोर्दृष्टान्तमुखेन वैलक्षण्योपपादनपूर्वकं मोक्षहेतुमद्रूपमाह । करणोऽतिसाधेधर्मविकीर्षावृद्धिरूपवत्तेति
हेतुवृत्तिगो आवरणायगमेनज्ञानमात्रमिति यदृष्टं तेनेव ज्ञेयमित्यर्थः । एवं धर्मयुगोक्षेयुशमदमादियुनिवृत्तिरूपेषु आलोकवद्वस्तुतत्वाभिधेयं न केयुश्च न
प्रवृत्तिरूपो धर्मः कारणानां तस्योपयोगविशेषतो नैवाहर्षमाभ्युपायेयुधर्मोपागादिः । स एवाभ्युपायो येषां ते युनिकामस्य यागादिः । त्विह शुद्धिद्वारा निवृत्तिहेतु
भवतीत्यर्थः ३ । एवं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयो हेतुहेतुमद्रूपेण अत्यन्तं वैलक्षण्यं दृष्टं तेनैवाह पूर्ववृत्ति ४ निवृत्तिधर्मस्य यागाकारा सर्ववृत्तिरोधरूपो योगः तं

करणो घटस्य वा बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सामाना । एवं धर्माभ्युपायेयुना त्वद्वर्मेयुकारणं ३ पूर्वसमुद्देशः पञ्चानसगच्छति पश्चि
मं एकः यथा हि मोक्षसतन्मे विलसतः ५ ॥ ४ ॥ ह्रमया क्रोवमुच्छ्रियां त्कामं संकल्पवर्तनात् सत्त्वसंसेवनाद्दीपो नि
रावच्छेत्तमर्हति ५ । अपमाराद्वयं रक्षेत्रज्ञशीलनात् इच्छादेव कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ६ ६ ६ ६ ॥

विवक्षिततादृशानिहृमादीनि त्रयोविंशति साधनानि पृथग्योजनवर्तिनिर्दिशति ह्रमयेत्यादिना सत्त्वसंसेवनात् आलस्यदितागपूर्वकं सात्त्विकमगवद्व्यानादिधर्ममेव
नात् ५ । अपमारात्सावधानतया भयं लोकाय वादजं लज्जामित्यर्थः । आसंवागावेषो हेतुजं संन्यस्यार्थः तस्याशीलनाद्देतोः तत्र मनसो धारणायेत्यर्थः । रक्षेत्रनिहंभ्यादि
ति पूर्वगात्रयः प्राणान्तर्याम्येहर्मयुक्तेषुः ह्रीणो प्राणो नमिकयोच्छसीतदुष्टाश्च युक्तमिव वाहमेन विहात्मनो धारयते प्रमत्तइति वायुनयमनो धारणार्थत
कृतेः कामं ह्यभिज्ञाय ६ ॥

प्रो.
२८६

ली

भ्रमं विपरीतज्ञानं। संमोहं अज्ञानं। आवर्तं आसमंताद्वर्ततरित्युत्पादनेककोटिस्पर्शिनं **मेशयं** अभ्यासात्तत्ताभ्यासात् निद्रां अनुसंधानं प्रतिभां
अमानुसंधानं च ज्ञानाभ्यासेन तच्चैतनं तत्कथनमन्योन्यतत्त्वबोधनं। एतदेकपक्षं च ज्ञानाभ्यासे विदुर्बुधाश्च यत्कुर्यात् ७ अयं श्वानश्चेष्मा जीर्णादीन् रोगा

२८६

भ्रमं संमोहं आवर्तं मभ्यासादिनि वर्तयेत् निद्रां च प्रतिभां वै वैवज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ७ उपद्रवास्तथा रोगानहितजीर्णमिताश
नात् लोभं मोहं च संतोषादिषु पातत्त्वदर्शनात् ८ अनुक्रोशाद्धर्मं च जयेद्धर्ममवेक्षया आयत्या च जयेदाशमर्थ्यसंगविवर्त
नात् ९ अनित्यत्वेन च स्नेहं हृद्यो योगेन यं दितः कारुण्येनात्मनो मानं तस्माच्च परितोषतः १० उत्थानेन जयेत्तं द्वावीतर्कं
निश्चयाजयेत् मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येणा च भयं त्यजेत् ११

अथ रतीसागहीनहितं दाहाघनुत्यादिकं जीर्णं सा त्मतां प्राप्तं तत्त्वविषयाणां रूपं अनर्थकत्वं तद्दर्शनात् ८ अनुक्रोशात् कृपात् अवेक्ष्य परिपालनेन
अयत्या उत्तरकलेन। संगोभिलाषः ९ योगेन वायुनिग्रहेण मानं चित्तममुन्नतिं १० उत्थानेन उद्योगेन तं द्वावीतर्कं विपरीतं तर्कं निश्चयात् क
तिविश्वासात् शौर्येणा वद्वगजियमा मर्थ्यं न भयं संसारं ११

राम०
२८६

मो०

१७७

२९७

अमृतत्वं वेदोक्तं श्रवणाद्यभ्यासात् । असंगित्वं वैराग्यात् । कामक्रोधविवर्जनं संतोषकृपादर्थात् । अदैन्यं परिपूर्णकामात् । अनुदीर्घातिरिक्तार्थकारणत्वं । अनुद्देशो निर्म
पत्वं । अवस्थितिः अनिकेतत्वं १४ कामतोमया कामवैयरीत्येन नियमो योगो निष्कामः कर्तव्यः योगजः सिद्धिर्नेच्छेदित्यर्थः १५ योगो वा एतद्वर्णनं चतस्र
श्रिकोनामेकोनशततमः ॥ अत्रैव निनीषेद्ब्रह्मणः परमित्तो ॥ १ ॥ तत्र ब्रह्मणः परदेविषयस्य २ कुतश्च वा वाताकारा पञ्चः कम

अमृतत्वमसंगित्वं कामक्रोधविवर्जनं अदैन्यमनुदीर्घातिमनुद्देशो व्यवस्थितिः १४ एष मार्गो हि मोक्षप्रसन्नमिविमलः शु
शुविः तथा वाक्कायमनसालियमः कामतोमयथा १५ शान्तौ मोक्षधर्मेण योगाचारान्तर्गतं मोक्षउवाच अत्रैवोदा
हरंती मतिमिति हासं प्रगननं न हि सवसंवादे देवलस्यासितस्य च १ आसीनं देवलं च दृष्टुं न च दृष्टुं शक्यं तदा वा नादः परि
पृच्छ भूतानां प्रमवाययं २ कुतः स एमिदं विश्वं ब्रह्म स्याद्वज्रं गमं प्रलये च कमभ्येति तद्वा स्य ब्रवीतमे ३ असितउवाच
येभ्यः सृजति भूतानि काले भावप्रचोदितः महाभूतानि पंचेति तां माहूर्ध्वं तर्ध्वं तकाः ४ ॥ ॥ ॥

अप्रीतिर्यायं तिकोपादानं कारणा पञ्चः ३ आद्यसोत्तरमाह येभ्यः सृजति भूतानि कुतः पुत्रादीनि काले कर्मोद्भवसमये भावो भावनानि विना प्राणिधीयासनाभिः प्रचोदितः
चेरितः परमात्मा महान्तावादीनि ४
नि १

एम०
१७७

अधेतनं २

कः स्रजतिकश्चास्पधवर्तकोभावश्चतश्चाह तेभ्य इति कालस्वतयुगात्मा अधर्मतः अधर्म इति त्वत्तुः धर्मो रंभी धर्मो रतने चतुर्विधः कलि द्वाय त्रेता कृत युग संज्ञोत्तीवः
 आत्मबुद्धिस्तया प्रचोदितः एतेभ्यः कालबुद्धि महाभूतेभ्यः परं वेतनमोशे प्रधानं चान्यदस्तीति यः द्रूयात सः असत् अलीकं द्रूयातानाम्योतोस्ति द्रष्टेति द्रष्टुं तस्मिन्नेव क्रतेः
 तच्छेपना भूपिहितं यदासीत् ततमसस्तन्महिनाः जायते कमिति तच्छाज्ञानमाहात्म्यात्तु बुद्ध्यादिरूपेण वा द्रष्टव्यं वा जायतेति क्रतेः दृश्यमानं कार्यमेवास्ति न तयोरेकायां
 तिरोधीयमानं कारणमस्ति उत्तरगोपादानां तानव दतो न्येषां निर्यानुमेयत्वेनाभिमतं प्रधानं तस्यैव अस्तु दुभयं दृश्यात् दृष्टुं शक्यं देवेतनं वानानास्तीति स्पष्टं

तेभ्यः स्रजतिभूतानि काल आत्मप्रचोदितः एतेभ्यो यः परद्रूयात् सद्रूपात् संशयं ५ विद्विना रक्षयं चैतानशाश्च
 तानवलानधुवान् महत्तेजसोराशीनकालयशस्त्वभावतः ६ ६ ६ ६

५ एतान्स्वादीन् अवलान्परीणामश्रुत्यान्धुवान् आद्यतमस्यान् स्वप्नाजेंद्रवाः ज्ञातत्वा देवत्वनाद्यंतवत्त्वदृशी भूतेषु भूतौरेव तर्कं ज्ञात एव न जायते मायामात्रमि
 दं ह्येतमिति श्रुत्यावयोलोकदृष्ट्या ज्ञातो द्युदरिः स सर्वपरमार्थत्वेन जायते स्वाप्रयत्नवत्तस्याद्यक्रते रर्थाः द्वितीयायात्कस्यैवार्थः महतो महत्तत्वात्स्यैव बुद्धिस्तद्वत्स्य
 तेजसः सत्त्वप्रधानेन प्रकाशमयस्य राशीनिवराशीनकार्याणि विद्वि कालवक्त्ररूपो जीवः स सर्वप्रसोयेषां तान्स्वभावत इति पूर्वकस्यादिप्रधानेन ६ ॥ ॥

मो०
२४८

२९८

१९१ त्वार

५९

तानेवाह आयइति महर्त्सापिभौतिकसात्मकेभ्योभूतेभ्यः परमंउक्तंकिमपितत्वंनासीत्उपयत्नाश्रितपुत्र्यायुक्त्यालैकिकानुमानेवाकश्चित्तदस्तीतिपदि
व्याप्तिर्हिअन्तेअसत्अज्ञानमेवव्याप्ततयाहिउः स्वसमस्तेशरीरंतस्यापिकाणां कर्मकर्मणपिपुत्रकोरणादिर्देषः सचाज्ञानादेवभवतीतिश्रौतीययत्तिज्ञामस्त
त्रयद्वगवानरूपा रंउः स्वसमस्तप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरेतायापेनदन्ततगभावादयवर्गश्रितितस्मात्तत्कारणामज्ञानमेवतुसंसारकारणामज्ञानमस्त
तस्मिन्विद्यदादिवयंवकारणालेकिमानमितिचेतअत्रप्रच्छामः किंतदज्ञानंयत्संसारकारणमुच्यते नतावत्ज्ञानाभावमात्रंनस्पस्युसावपिसत्वेनदोषापजन

३२

आयश्चैवांतरिक्षं च पृथिवी वायु पावको नासीद्विपरमं तेभ्योभूतेभ्योमुक्तसंशयं ७

कत्वात् अभावाद्वाच्यसंभवाच्चनापिसंशयज्ञानंअनवधारणात्मकसत्तत्त्वप्रवृत्त्यायनुपयोगितातत्तस्मादतस्मिंदुर्द्विहंपविपरीतज्ञानंनन्नाः नात्मनिदेहादावात्मव
द्विरुपसंसारकारणमितिवाच्यंनचसिंहोमागावकरत्यादौमागावकेसिंहववद्विहिति। प्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यांसिंहमागावकयोर्भेदस्पष्टतिपन्नत्वात्अस्मिन्नाच्छ्रवणयोग
मात्रंनतत्मागावकेसिंहगतत्वाद्यादिसंबंधप्रत्यायकं गौणमितिप्रसिद्धं देहादित्तत्त्वमुक्तिरजर्तदात्मनितादात्म्येनाध्यतइतिहशोहंगौरेहतिनितत्रदेहधर्मयोगात्ता
देः प्रत्ययोनगौणाः सिंहमागावक

पम०
२४८

योगिवदेहात्मनोर्भेदस्य लोकाप्रसिद्ध्यात् ननुमास्तपोर्भेदप्रसिद्धिः तथा पिस्फटिकलोहित्यन्यायेन धर्ममात्राध्यासेनैव कशोहमित्यादिव्यवहारे ययत्नो
आत्मनि किं देहाय ध्यासकल्पनयेति चेत् किं हर्मस्यैवात्मानं ब्रूयेत ततो न्यत्रावेदं प्रापते न हि जडयोर्देहाहमेत्यधर्मस्यान्यत्राध्यासे किंचिदस्माकं हीयते अ
हमर्थस्य चेतनाश्रयत्वेनाजडत्वं ताकर एव दृश्यत्वादिना हेतुनाः नात्मत्वादेव निरालम्ब्येतिः संगस्य संगेन कूटस्य स्याविकारिणाः आत्मनोऽआत्मना योगोवा
वो यो नोपपद्यत इति दृढवचनात् शुक्तिरजतवदनिर्वचनीयेष्वनयोऽज्ञानकृतः संबंध इत्यज्ञानमेवांते शङ्गीकरणीयं तथा च त्वं ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वव्यवहारे ययत्नो वि
यदादीनां दृश्यवस्तवकल्पनं गरीपस्तरमित्यपेक्षणीयं तस्माद्युक्तमुक्तं असद्रूप्यादसंशयमिति आसिद्धेः परमिति पाठेन पावतमोहं भूतेभ्यः परमं अद्विकं न उपप
त्यानवायुक्त्या कश्चित् ब्रूयात् यदि ब्रूयात्तर्हि असत्तत्त्वज्ञानमेव ब्रूयात्तमोहेतुतवाभूतानि नाप्यज्ञानमिति भावः असिद्धिः परमते भ्रूतिपादेऽपि तेभ्यः पर
मस्तीति यत्तत्रासिद्धिः प्रमाणाभावः यतः नोपत्यानवायुक्त्या तद्रूपात् किं त्वमदेव ब्रूयादिति योजं ७ ॥ ॥ ॥ ॥

295

एतदेववाच्येऽभावमिति ननु स्याद्वरजंगमदेहावपवानां भूष्यादीनां तत्त्वकारणोत्पत्तये जीवस्य तत्त्वस्यानन्तान्तिनामोत्पत्तिरिति चेत्तीदृशं तदनिषेधात्
अतश्चाह विनष्ट इति तन्मेव भूतानि नष्टानि ननु तद्वाक्यं ननु तदपि पञ्चधा भूतानां नष्टोपि भवति विज्ञानघनस्यैवैतैर्भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति जल
चंद्रमायेनोपाधिभूतनाशेन तन्नाशस्यापि श्रवणात् १० पञ्चधा तमेव विवर्णोत्पत्तिरस्येत्यादिना ११ ११ ११ ११

22

रामे

287

इन्द्रियाणां शब्दादीनां ज्ञानानि ज्ञानकराणि १२ पंचइन्द्रियाणि पंचसंस्कारादिषु पंचधा दर्शनादिक्रियात्प्रेरावर्तमानानेताङ्गानि वउपपत्त्या युक्त्या विद्धि ॥ अथ
मर्थः प्रकाशप्रकाशयोर्गंधघ्राणयोः पार्थिवत्वमेव एकजातीयत्वावगमादिययपंचकप्रकाशमनः पंचमत्तात्मकं तत्त्ववर्तको विज्ञानमयो पिता दृश एव तस्मैव
पूर्वोपरिभावो दर्शनादिक्रिया अतः इष्टदर्शनदृश्यानां त्रयाणामपि गुणात्मत्वं सुययन्मिति १३ रूपमिति तद्गुणाः उपलब्धुर्विज्ञानमयस्याङ्गानां पंचधाभूते

चक्षुषीनासिकाकर्णोत्पक्वनिहेति पंचमी इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवपोविदुः १२ दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्श
नरसनं तथा उपपत्त्या गुणा विद्धि पंचपंचसपंचधा १३ रूपगंधोरसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः इन्द्रियैरुपलभ्यंते
पंचधा पंचपंचमिः १२ रूपगंधोरसस्पर्शशब्दश्चैवाथ तद्गुणान् इन्द्रियाणि न बुध्यंते केवजस्तैस्तु बुध्यते १४ चित्तमि
न्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः मनसस्तु पराबुद्धीः केवजो बुद्धितः परः १५ ॥ ॥ १६ ॥

न तेनैवोपलब्ध्वा उपलभ्यंते इन्द्रियैः करणैः १५ उपलब्धुः स्वरूपमाह रूपमिति सार्द्धं त्रयेण मनः सहितानिन्द्रियाणीति ज्ञेयं केवजो विज्ञानात्मा केवजस्तैस्तु
तयोः समाहारः अथवा केवजोक्तैः केवजः बुद्धिर्विशिष्टश्चेतन इत्यर्थः १५ केवजात् केवजं विविनक्ति चित्तमिति १६ ॥ ॥ १६ ॥

मो०
३००

360

चिन्ताहीनतः करणाद्विभेदाव्यावृष्टिर्भवति। चेत्तयतेजानाजि। सामान्यतश्चमितिज्ञानंयुतवस्तुविशेषचिन्तामिति। एथमिति कोटिद्वयमुपन्यस्यद्विचारात्मकंज्ञानं
द्वेवेतितन्मनः व्यवस्यतिनिश्चिनोतिपयाज्ञाद्विबुद्धिः पदं द्विषैरर्थानव्यवस्यति स उपलब्धावुद्दिमानवुद्ध्युहितः १७ इन्द्रियसंघातं प्रोत्रादियं चकं।

इदं वत्

पूर्वेवेतयतेजं तु गिन्द्रियैर्विषयान्मथक् विचार्य मनसापस्वादयबुद्ध्याव्यवस्यति १७ इन्द्रियैस्तुल्यवार्थानवुद्दिमास्तव्यवस्यति
चिन्तामिन्द्रियसंघातं मनोवुद्दिस्तथाश्मी १८ अथैतानेन्द्रियाणामुद्दितां व्यात्मचिन्तकः पाणिपादं च पायुश्च मेहनं
पंचमं मुखं १९ इति संशङ्कमानानि शृणु कर्मैन्द्रियाणामपि जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते २० गमनेन्द्रि
यंतथापादौ कर्मणः करौ करौ पादौ पृथग्विसर्गार्थमिन्द्रियेतत्कर्मणा २१ विसर्गो वपुरीषस्य विसर्गो वायु
कामिके बलं षष्ठं यदेतानि वाचासम्पद्यमाणं २२

एतेन बुद्धेर्गिन्द्रियत्वाद्बुद्ध्या ततो निष्कृष्टोऽनुयाधिविन्मात्रस्वरूपः हेतुजो दर्शितो भवति १८ मेहनं शिष्टं मुखं वा गिन्द्रियं अदनसा
धनं च १९ एतेषां विषयानाह जल्पनेति २० पायुषस्यमिति पृक्वाद्दृष्टोत्तराद्देवात्प्रातं कलमिति पंचवृत्तिः प्राणः पश्चात्तथासर्वेषां एतानि वद
ति मया वाचा उक्ता निश्चिन्तयेवः २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

३००

मो०
३०१

301

॥१

सात्विकस्येयलक्षणान्वयाचष्टेजंतुधितिसात्विकेषुराजस्युतामसेषु वाजंतपुष्पैर्मेघेषुकेषुचित्मेभावाः पाः वासनाः विधित्तमगतिंश्चास्थिताः तानेवमावा
न्मृतिः संश्रयतरतिश्चैसा संबंधः सात्विकादि संस्कारेष्वन्यतमः प्राक्कर्मोयो हलितः स्वप्नेतादृशान्भावान्स्मारयतीत्यर्थः स्मृतिरूपमपि तज्ज्ञानं भोगप्रदकर्म
वशादेव प्रत्यक्षवद्वभातीति भावः जायन्त्वप्रयो ह्यपादमफलं दर्शयति भावयोरिति द्वित्वे जात्यभिप्रायं जायद्वाव जातीयस्य गमने व्यपसराणां जागरीयभावात् स्वप्ने स्वप्नस्य च

जेतुष्वेकतमेघेवंभावाये विधिमास्थिताः भावयोरिति तन्निष्पत्त्यङ्गमनंतयोः २८ इन्द्रियाणि च भावास्त्रगुणाः सप्त
सदशस्मृत्यः तेषामष्टादशोदेहीयः शरीरे सप्तशश्रुतः २९

जागरे च ह्यस्यापि सप्तसोपत्यं हं हं तदेव तित्यं च पुनरावृत्तिस्वभावं श्रुतिं नित्यासप्तसिरेव मुक्तिः सैवापेक्षितमा उच्छेदशीलयोर्भावयोरात्यंतिके छिदस्यपि संभवा
दित्यर्थः २८ वद्वो ह्यपवरात्मनितयोस्तु छेदमांशं क्वाहं इन्द्रियाणीति पूर्वोक्तानि च तदंशं इन्द्रियाणि त्रयः सात्विकादयो भावा एते सप्तशगुणाः भोक्तरष्टादशस्यात्म
नो भोग्याः अतो भोक्ता भोग्ययोः स्वस्वमिभावसंबंधो वद्वो ह्यपवरात्मा सत्त्वाभावा उच्छेदो भवतीत्यर्थः शरीरे सप्तदशान्तिकायामविधायां प्रविष्टो योष्टादशः सप्तशश्रुतो भोक्ते
त्यर्थः २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५१

ननु भोक्तुर्विक्रियावतः कथं शाश्वतत्वमित्याशङ्क्याह यवेति। अविद्यया सहितास्ते अष्टादशगुणाः भोग्या एव भोक्तुरपि अविद्यया सहतत्त्वार्थमस्ति अतः सोऽपि भोग्यवर्गः
 तर्ह्येतत्त्वार्थः शरीरिणां चित्तात्मनो। यस्यानुभवस्यार्थभोक्ता भोग्यमिच्छति स सर्वशरीरधारमप्रेमास्पदं तस्यैवैते अष्टादशभोग्याः वेदन्तं भोक्तृभेदकृतानुभवभेदाभि
 प्रायं। शरीरिणामितिकर्मणि षष्ठी। भोक्तादयोः नमुवाश्रिता अस्यानुभवस्य सत्त्वे प्रमाणमाह तद्विपरीते हीनियतो नुभवाभावे सा विद्यास्ति तसंति। प्रमात्रादि
 भावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावे प्रमात्रादप्यस्य तसिद्धीत्यतः सप्रसिद्धता इत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके। प्रमाणा मप्रमाभावतयैव यदाश्रिताः प्रवर्तं

प्रमाणं च ४

अथ वा सशरीरस्ते गुणाः सर्वशरीरिणां संश्रितास्तद्विपरीते हि स शरीरानसंजिते ३० अथ वा संनिपातो यं शरी
 रं पांचभौतिकं एकश्च दशवाचैव गुणाः सहशरीरिणा अष्टादशसहविंशो वा संघातः पांचभौतिकः ३१

तेन संभावना कुत इति। अत्र प्रमाणमात्रमेवात्मकं ३० न च नुभवेऽपि न प्रेमास्पदं त्वानुभवस्यापि प्रार्थत्वा यत्तेरित्यत आह यवेति सन्निपातः एकीभावः शरी
 रं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं एको नुभवः शरीरिणा भोक्ता सह दशवाचैवेत्यष्टादशपूर्वोक्ता गुणाः अष्टादशगुणैना सह विंशो विंशते गणाः अयं कृतस्त्वोपि
 पांचभौतिकः संघातः अत्रानुभवस्य धीवृत्तिरूपत्वं वृत्तिवृत्तिमतो भेदं विवक्षित्वा संघातमप्येयारः तेन वृत्तिरूपोऽनुभवः केवल इति शङ्कां परास्यो मातृमा
 नमेव प्रमाणानां तदाभासानां तदाभावानां च प्रकाशकोपोऽखंडसंविद्रूपोऽनुभवः सहेतु इति स्थितं ३१

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्यैव देहप्रवेशादिकमाह महानित्यादिना महान् एकविंशतितमः उक्तविधोऽनम्रवः वायुना प्राणो न गच्छति न सह शरीरं विंशत्तमं हेतुं धारयति ननु तस्याणो प्रयत्नः
उदतिष्ठति प्राणस्यैव मुख्यं शरीरधारकत्वं मुञ्चत इत्याशङ्क्याह तस्येति तस्मिन् महतः निमित्तं उभयकरणं देहभेदे देहनाशोपयाद्यदनाशो मुद्रो निमित्तमात्रं मे
जातपुरुष एवं महानेव धातुपिता देहस्य वायुल्लानि मित्तमात्रं निमित्तमात्रपरत्वादेव क्रतिरस्युपपन्नैवेति न कश्चिदोषः तथा च श्रुत्यन्तरं प्राणो न नापानेन म
नो जीवति कश्चन इतरेणा तु जीवति यस्मिन्नेता बुयाश्चित्ताविति प्रभावयुक्तस्येतेन तत्र प्राणोपादेन जीवतो यहीता यशस्य च हः सश्रणोत्पकर्णः सवेत्तिवे

महोसंधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदे ३१ यथैवोत्पद्यते किंचित्यं च त्वं गच्छते तथा ७
रापपायविनाशोते पुरापपायसमीरितः देहं विंशतिकालेन ततो यं कर्म संभवे ३३ हिलाहिलास्यपेति देहदेहं कृताश्रयः
कालसंचोदितः हेतुविशीर्णाद्वाहकं ३४ ॥ ॥ ॥

यनततस्मात्तिवेत्ता तमाहुः प्रहस्यं महान्तं यत् स शक्तिर्विचित्रैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियावेत्यादिश्रुत्यर्थः दर्शितः ३२ एवं प्रविष्टस्य देहनाशोत्पत्तिश्च
नुनाशोत्पत्ती अपि तद्वत् ॥ यथैवेति सादृश्यं यथैव किंचित्त्वं दार्ष्टिकमुत्पद्यते नश्यति च तथैवायं प्राणश्च प्राणपायविनाशोते ये च त्वं गच्छति संचित् पुरापपायसमीरितः
समीरितः कालेन देहं देहं न विंशति ३३ कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिः निष्पादितदेहान्तः वा शब्दार्थे ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

नहीति देहादिसंवेधनिबोधति २

तत्र देहसंवेधकृते मरणादौ सतीः संवेधदर्शिनः आत्मनोऽनात्मना देहपुत्रादिसंवेधं वस्तुतश्च विद्यमानमपि भ्रान्त्या पश्यंतः ३५ पुत्रादिसंवेधं ता
वन्निबोधति नैवेति कदाचित् विषया कर्मदाहे सति परमागतिं मोक्षं याति ३७ तथापि प्रारब्धकर्मणामवश्यभोक्तव्यत्वात्माह पश्येति ३६ संचितकर्म

तत्र नैवानुत्पद्यंते प्राज्ञानि शिवतनि स्वपाः कृपणास्त्वनुत्पद्यंते जनाः संवेधदर्शिनः ३५ न त्वयं कस्यचित्कस्मिन्नास्य क
श्चन विद्यते भवते कोऽयं नित्यं शरीरे सखः स्वकृत ३६ नैव संजायते जंतुर्न च जाते विपद्यते याति देहमयं मुक्ता
कदाचित् परमागतिं ३७ पुरापपापमयं देहं कृपयन् कर्मसंश्रयात् हीना देहः एतर्ह्येही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ३८ ए
रणपापकृपार्थं हि साव्यजानं विधीयते तत्संयत्तस्य पश्यति ब्रह्मभावे यरांगतिं ३९ शांतौ मोक्षधर्मे युनारदोसि
तसंवाद युधिष्ठिर उवाच भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सहृदः सताः अर्थहेनो हंताः क्रूरैस्माभिः पापकर्मभिः
ये यमर्थो ह्वातस्माकं यमेतां पितामह निवर्तयेयं पापानि तस्मात्कारिता वयं २

शांजाने नैव दाह इत्याह पश्येति तत्कृपेण पापकृपे सति अस्मिन् जीवसावस्तुभावे ब्रह्मविद्वह्यै व भवति तीक्ष्णतिसिद्धे ब्रह्मविद्याय क्लीभूते सति परांगतिं कैवल्यं प
श्यति पंडिताः शास्त्रदृष्टान्ततश्च तस्मै कैवल्यमन्येन द्रष्टुं शक्यते इति ३९ शांतौ स ततः उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिका सर्वानर्थहेतुस्तस्मात्समताया मे

न नानाशरीरेभ्योऽहं भ्रातरस्मादिनाः पश्येति २

नो०

३०३

३०३

अर्थः ब्रह्मलोकांताः विषयाः समूहाः संपन्नाः हि प्रसिद्धं विज्ञानं विवेकिनां दुःखमेव यदाह भगवान् यत्तज्जलिः परिणामताय संस्कारः ३ तैर्गुरावृत्तविशेषा
दुःखमेव सर्वं विवेकिनरतिपरिणामे दुःखं विनश्यदवस्थः पुत्रादिदुःखं ददाति विद्यमानोपि चैत्रपुत्रवन्तायंगुणवान् निति ता ययन दुःखं ददाति गुण
वाचिनश्चोपि हापुत्ररतिस्मत्तास्मत्ता दुःखं संस्कारोद्बोधनेन दुःखं ददाति सर्वथा मणीयेपिनस्मिन् वलंगुणवृत्तमिति न्यायेन प्रतिकूलपरिणामि

भीष्म उवाच अत्रापुद्गारंती ममिति हासं पुरातनं गीतं विदेहराजेन मां उवाचानुष्टुते ३ सप्तखं वतजीवामि
यस्य मेनाति किंचन ४ अर्थः खलु समूहा हि वां दुःखं विज्ञानतां असमूहास्तुपि सप्तमोदयं त्वविवक्षणा
न ५ पञ्चकामसंखलोके यच्च दिव्यं महत्त्वात् तस्मात्कृपयस्व मे तेनार्हतः षोडशीं कलां ६ यथैव भृंगोः कालेव
हृमानस्य वर्द्धते तथैव स्माचिन्नेन वर्द्धमानेन वर्द्धते ७ किं विदेव मम तेन यदा भवति कलितं तदेव परितापायना
नयाचितसप्तद्वाराजसंतापसं दुःखमोहहेतव्यपरिणामं योगिन एव ज्ञानं तित्तमं दानः संज्ञाः स्यावखद्वासहामूलास्तदुःखं
खमिति विद्वते अक्रियातकलो हि विद्वान् अत्यंत दुःखलेशेनाप्युद्भूते ८ तः विवेकिनः सर्वं ब्रह्मलोकांत दुःखमेवेति सूत्रार्थसंक्षेपः ६ ८

एम०

३०३

क्रमेणोत्तरं मोक्षधर्मनिरतः आध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लब्धाहारः हितं मितं मेध्यं चान्तादिकं स्वीकुर्वन् हृदयोरेकमुत्तरं तितेंद्रियरति। इन्द्रियजप एव महती विद्या
समुत्तरांशरां च। प्रकृतेः परं निर्विशेषं अतएव अविचलं २ समो गच्छेद्यहीनः समुपोष्ठेषु उद्यस्थितेषु पि। पवित्रे तत्तत्तत्कामोक्ताश्च संकुर्वीत ३ परित्राट
धर्मानाह। न च ह्येत्यादिना ४ मैत्रायणागतः मित्रः सूर्यः तस्मै दमेव तदयनं मैत्रायणागतः सूर्यवत्स्य हविर्भिल्लमार्गः अनिकेत्यामैक रात्रं विधिना चरेदि
नंतुमे

भीषा उवाच मोक्षधर्मेषु निरतो लब्धाहारो तितेंद्रियः प्राप्नोति परमं स्थानं पत्यं प्रकृतेर्धुवं २ स्वगहादभिनिः सत्यलाभेन
भेसमो मुनिः समुपोष्ठेषु कामेषु निरयेक्षः यं विभजेत ३ न च ह्युवाच मनसानवाचा ह्येषेदपि न पत्यं परोक्षं वा ह्येषां आहरे
त्क्वचित् ४ न हि स्यात्तत्तद्वर्तमानं मैत्रायणागतश्चरेत् नेदं जीवितमासाधवैरं कुर्वीत केनचित् ५ अतिवादां तितिते
तनाभिमन्येत कंचन क्रोधमानः प्रियं दूयात् कुष्ठः कुशलं वदेत् ६ पदद्विगोचसं च ग्राममध्ये च नाचरेत् भैक्षवर्गमनाय
श्रीमद्भैक्षवर्गकेतितः ७ ७ ७

सूर्यः ५ किंच न उद्दिश्य नाभिमन्येत अभिमानमहंकारं दपं न कुर्वीत् ६ ग्राममध्ये जनसमाजे पदद्विगोचं अनुकूलं ७ सवंप्रतिकूलं वा नाचरेत् न भिक्षार्थं वयं अनेक
गृहं च अनापन्नः ८ अकुर्वन्ति सूर्यः पूर्वकेतितः प्राज्ञचित्तोत्पाद्येदो जनार्थमिति शेषः ७ ॥

अवकीर्णः मूढः पांसमिच्छन्ः धिक्कृतश्चर्यः तथापि सगुप्तः अवयलः स्वधर्मे निष्ठावान् यथोक्तं तथाचरेत्तवैयोगी सतां धर्ममदृश्यन् जनायथावमैरनुयुक्तैर्नैव ग
सगतमिति मृदुः स्यात् वान् अप्रतिहृत् कुरंजिघांसतं प्रत्यपि कुरो न स्यात् विश्वः निर्भयः अविकल्पनः धन्यो ह्यमिति श्लाघासु कुर्वन् ४ यदा यात्राणां परिवेश

अवकीर्णः सगुप्तश्च नवावात्प्रियंवदेत् मृदुः स्यादप्रतिहृत् विश्वः स्यादकल्पनः ४ विधुमेन्यस्तमुसलेयंगा
रेभुक्तवजने अतीतयात्रसंचारेभिर्हंलिसेतवैमुनिः ५ आनयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रालाभे क्षणादतः अ
लाभेन विहस्येत लाभस्त्वेन न हर्षयेत् १० लाभसाधारणान्ते छेन्न संजीताभिपूजितः अभिपूजितलाभं हि जगुसे
नैव तादृशः ११ न चान्नदोषान्तिदेत न गुणानभिपूजयेत् शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् अन्यो गारं
हमूलमरणमथवा गुहां अज्ञातचर्या गत्वान्याततो न्यत्रैव संविशेत् १३

यात्राहस्तानां संचारेऽतीति सतीति हने शरावसंयातेऽत्येनेनैतदेवोक्तं ५ मात्रा आहारपूर्तिः तत्राप्यनादतः किमुत वस्त्रादौ अलाभे सति न विहस्येत हिंसितो न
स्यात् १० साधारणसर्वयोग्यसूक्ष्मचंदनादिलाभं ११ अन्नदोषान्नयुधितत्वादीन् १२ शय्येति एकांते शय्यां आसनं उपवेशनं च कां ह्येतेत्यर्थः विविक्ते मेवा
हस्येति अन्यायैशोची अन्यत्रात्मनि १३ ॥ ॥

मो०

३०५

अनुरोधयोगस्य विरोधः संगस्य नाम्नां समः ब्रह्मपातनिर्दोषं हि समं वहेति गीता । अचलः ३ आतिगत्या गतिश्च न्यः श्रवः कृत्यः नानुसंधेत नं कां हेतु कर्मणा द
पाहेयादिना १५ अभ्यस्तपनः पुनर्यथा स्यात्तथा भौतिकं तत्त्वज्ञाते अनात्मतो देहेन्द्रियादियश्च नानात्मत्वेनालोचयन् भू
तानां चामेषां कृपकेन भक्त्यादिना अथ केन मलादिना वर्तयन् जीविको कुर्वन् । यद्वाप्य हेतोति

३०५

अनुरोधविरोधाभां समः स्याद्वचो श्रवः सकृत्तदुक्तं चोभेनानुसंधेत कर्मणा १४ नित्यतः स संतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रिय
विभीर्ज्यपरो मोनो वैराग्यं समुपाश्रितः १५ अभ्यस्तं भौतिकं यश्च न भूतानां गतिं गतिं निरुहः समर्थो च यक्कायके
न वर्तयत पत्न १६ आत्मनायः प्रशान्तात्मा लब्धाहारो जितेंद्रियः वाचोवेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुदरोपस्थवेगं ए
तावेगा विसर्हैतयसी निराचा स हृदयं नो यदहं न्यात १८ मध्यस्थस्य एव तिष्ठेत् प्रशान्ता निदयोः समः एतस्य वित्र
परमं परिब्राजा के अश्च मे १८ महात्मा सर्वतो दंतः सर्वत्रैवानपाश्रितः १९ अर्धवचकः सौम्योऽनिकेतः समाहितः

पादे मित्रा मित्रसमूहेन वर्तयन् मित्रवदमपि यश्चेदित्यर्थः आत्मा नाहेतना आत्मलाभाधी मित्रार्थः अध्ययनेन वसतीति वत् १६ अनयाश्रितः संगमकु
र्वन् अर्धवचकः पूर्वाश्रमीयेषु देशासादिषु चरतीति तद्वत् १८ न संसृज्येत तयोर्गहेन वसेत् २० ॥ ॥ ॥ ॥

मि३२

मा

राम०

३०५

॥

विज्ञानातां मोक्ष एषश्चमः स्यादविज्ञानतां मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां श्रुतिो ववीत् २१ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्र
ब्रजे ह्रहान् लोकान्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्यायेकल्पते २२ शांतो मोक्षधर्मेषु हारीतगीता युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मा
धन्या इति जनाः सर्वे स्मान्प्रवदंत्यत नडः खिततरः करिवत्प्रमानस्माभिरत्तिह १ लोकसंभावितैतैर्दुःखं यत्त्वासं
कुरु सत्तम पाप्यजातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह २ कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकं दुःखमेतच्छरीराणां
धारणं कुरु सत्तम ३ ॥ ॥ ॥

तं युषिष्ठिरपुत्रमाहव्या इति १ देवैः धर्मादिभिः बीजपदैः जातिं जन्म प्राप्येपियत् अस्माभिरपि दुःखं वा संश्रुतः शरीराणां धारणां दुःखमित्यन्तरेणान्वयः २
यत् एतत्तदुःखं संश्रुतः दुःखसंज्ञकं दुःखनाशकं सत्यासंकटाकरिषामः मारणातोषणानि शापनेषु हेतिसूत्रे ज्ञानाने मारणार्थत्वात्तु वा तत्पञ्चसंज्ञयत्तीति वा तदाह
शनाच्च । संज्ञं प्रयेते सर्वं त्रिगोरणितीति शिलोये निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यापाय इति न्येन षड्विहन्तिः ३

हम श्री हम

मो.
३०६

306

२१

चम १

सप्तदशभिः पंचपाशाः द्वे मनोबुद्धीदृशज्ञानकर्मेन्द्रियाणि हेतुभूतैः सुक्तिविरोधितया संसारवर्द्धकैः कामक्रोधं च लोभं यत्नं च पंचममिति प्रागुक्तैर्गोपदोषैः इंद्रियाद्यैः शब्दैरभिः गुणैः
सत्त्वादिभिः अष्टभिः पंचसूत्रभूतानि अविद्याहेतुकार्कर्मभिस्त्रेति अष्टविंशतागुणो न विमुक्ताः पुनर्भावं जन्म गमिष्यामः पारित्रासंकरिष्यामः ५ एवंतुः स्वातंत्र्यं
ज्ञानं दुःखस्यांतवत्तां बोधयन्नाश्वासयति नास्तीति अनंतमालिदुःखमिति शेषः अस्त्वैवतुः स्वांतात्त्व्यो मोहश्च सत्यः यतः सर्वसंख्यातं यो ह्येदं तस्य विषयः ननु प्रत्ययेऽपि सर्वसां
तोस्ति ननु संसारनिवृत्तिरस्यत आह पुनर्भावो भावो भवनं पुनर्जन्म सोऽपि विख्यातः अंतवत्त्वेन न स पुनरावर्तते इति श्रुत्या सर्ववादिसंघटितं न्यायप्रसिद्धः अंतः न न तथा

विमुक्तः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पंचभिः इंद्रियाद्यैर्गुणैश्चैव अष्टाभिस्तपिता मह ४ न गच्छति पुनर्भविमुनयः शंसितवताः
कदाचयं गमिष्यामो रासंहिता परंतप ५ भीष्म उवाच नास्त्यनंतं महाराज सर्वसंख्यानगोचरं पुनर्भावोऽपि विख्यातो
नास्ति किंचिदिहा चलं ६ न चापि मन्यसे राज नैष दोषः प्रसंगतः उद्योगादेव धर्मतां कालेनैव गमिष्यथ ७

पिष्टेष्वर्थलब्धेरस्माभिः सकयं प्रोक्तं कथं तत्त आह नास्ति किंचिदिहा चलमिति अतोऽप्यतः त्रिमिति श्रुतेरेष्वपि स्यात्ततो भवौष्मतीत्यर्थः ६ एषः ऐश्वर्यदोष इति मन्यसे तदपि ने
ति च न च तत्र हेतुः प्रसंगतः ऐश्वर्यस्यापि संगहेतुत्वेन मोहप्रतिबंधकत्वात् ततश्चापि धर्मज्ञाः पूर्वोद्योगात् शमाद्यभ्यासादेव कालेन कियतापि गमिष्यथ वा श्मथ मोहमिति
शेषः बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रययत्तरति गीता वचनान् ७ ॥ ॥ ॥

पुं २

राम०

३०६

किंच अयं जीवः पुण्यपापयोः सखदुःखयोर्नेशनैर्नष्टे ततएव सखदुःखोऽप्येवैव तमसारगद्देषात्मकेनाज्ञानेन रुच्यते दैवपापिताभ्यां सखदुःखाभ्यामनुद्विग्नः मोह
यमुद्योगं कुर्याद्वैत्यर्थः सखदुःखयोर्लुप्तेष्वन्ये दर्शयितुं आत्मधर्मत्वं दृष्टोत्तमं कथं युदस्यति यथेति ह्याभ्यां अजनमपः कज्जनपचुरः मनः शिलायाश्च मानशिलं
कपीतरंजः यथा स्वयमरूपोऽपि वायुरंजननादिसंवादा र्वा निवभूत्वा स्वयोनिं दिक्शब्दितमाकाशं चतुर्गुणं तमिव करोति एवं तमसावृतः अविद्योपाधिः स
महिजीवः स्वयं विवर्णो रगादि राहित्यात् देहात्पि देहद्वयसंवादात्तद्वर्मे गौरित्कारणात् सखित्वादिभिस्तद्वा निवभूत्वा स्वयोनिमंतर्यामिणामवर्णो विगुणाती

ने शेषं सततं देही न्यते पुण्यपापयोः ततएव समुत्पन्नमसारुध्यतेपि च ४ यथा जनमयो वायुः प्रनमनिः शिलं
नः अनुप्रविश्यतद्गुणोद्दृष्टते रंजयति शः ५ तथा कर्मफलैर्देही रंजितस्तमसावृतः विवर्णो वर्णमिच्छित
देहेषु परिवर्तते १० ज्ञानेन हि सदा जंतरज्ञानप्रभवंतमः अपोहतिते रावत्प्रकाशतिसनातनं ११ ॥

तमपि अत्रित्यव्याप्यतद्वन्तमीव कृत्वा देहेषु भ्रमन्ति विवर्णति विवर्णोऽप्येव तत्त्वति विवर्णतं कंयादिकं वस्तुतो विवर्णवावभासते एवं जीवगतीपिसंसारो ब्रह्मण्येवास्तितयोरभे
दात्तुतो दुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात् सखेन उच्छेद्यत्वं सादित्यर्थः १० ननु देहात्मयोगोऽनादित्वा दुरुच्छेद्यत्वा शंका ह ज्ञानेनेति तमः अतस्मिन्तद्दुद्विग्नो विवर्णयः
सर्वत्रात्मन्यसंगेपि दुःखित्वादिभ्रमः अज्ञानतः ज्ञानेन नश्यति यदा तदा प्रकाशते ब्रह्मसनातनं सदैक रूपं अनादि रापि देहात्मयोगो ध्यात्मात्मकस्तत्त्वज्ञानेन उच्छेद्यं
व्यस्यर्थः ११

मो०
३०७

307

तच्च सनातनं ब्रह्म अयत्नसाध्यं कर्मपापं न अनित्यत्वापत्तेः कर्मजं हि उत्पाद्यं सत्कार्यं विकार्यं वा स्यात् न हि सं यवनेन पिंश्चोया स्याद् व्योर्त्यर्थं अनित्यत्वापत्तेः ना
पि धामवद्भूतमनेन पापं आत्मत्वात् अमत्वे घटवज्जडत्वापत्तेः नापि ब्रीहिवद्व्यघातेन उपासादोषायनयेन संस्कार्यं असंगत्वात् संगित्वेव ब्रह्मैव तदनिवृत्त्यापत्तेः
नापि विकार्यं ह्रीरादिवह्निकारयुक्तस्य नित्यत्वापत्तेः अतो ज्ञानेनाज्ञानापनोदे सति कंदगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपि साध्यमिवोच्यते तस्मादुक्तमयत्नसाध्यमिति

अयत्नसाध्यं मुनयो भवदंतियेषां पितृक्तास्त उपासितव्याः त्वया च लोके न च सामरेणा तस्मान्न शांप्ति महर्षि संघाः १२
अस्मिन् लये परागीतं शृणु धैकमनात्प यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्चर्येण वेष्टितं १३ निर्जितेना सहायेन तत्तत्तत्
न भारत अशोचता रात्रु मध्ये बुद्धिमास्थाय केवला १३ भ्रष्टैश्चर्येण पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् कावि
नराजितस्पाधनव्यथा ते स्ति दानव १४ वृत्र उवाच स तेन तपसा चैव विदित्वा संशयं त्यहं न शोचामि न हृष्या
मि भूतानां मा गतिं गतिं १५

येति अत्र विह्वलुभव एव प्रमाणमिति भावः न शांप्तिं ब्रह्मोपासना लोपर संते उद्योगिनो ऽवश्यं ब्रह्म प्राप्तिरतस्तथापि उद्योगवता भवितव्यमिति भावः १२ केवला सं
गहीना १४ स तेन अवाधितो र्येन वेदवाक्येन तपसा मननध्यानात्मकेन अलोचनेन च आ गतिं संसा रं गतिमोहं अशंशयं विदित्वा न शोचामि न हृष्यामि त
था च मत्वा धीरो हर्षशो कौजैतीति श्रुतिः १५

६१

कालेतिप्रगचते ययोग्याः प्रपयायाख्याधर्मान्नृपतेकेचित्काले कानिचिदुत्तानिदियानिस्वागर्हणी १६ कृपपित्वाभोगेनरकेवात्तकालेनीत्वाप्रगपापुरणे
समाप्यताभ्यामेवचरित्योगादियोनियापकाभांचोदिताः संतः पुनः पुनर्भवन्ति कालवोदिताश्चस्ययाख्यातंसावशेषेणकालेनेति १७ कामबंधनबंधनोः
कामयाशवः १८ जीवनिजीवन्तिभूतानिअदृष्टवान्नदृष्टंअदृष्टंयवहितमतीतमनागतादिवत्तावातिगच्छतिप्राप्नोतीतिज्ञानातीत्यदृष्टवान्
अतीदियज्ञातीअहंवेद्मीतिशेषः संसरतोजीवान् निदर्शनंशास्त्रप्रसंगंजोनामीत्यर्थः १९ एतदेवाहतिर्यमित्तिचरित्वातादृशंकोप्रतिपद्यतेइतिमा

मैकल्यासुरवदिकं ६

न२

कालसंचोदिताजीविमजंतिनरकेवशाः परित्यज्जानिसर्वाणिदियाणपाद्मनीषिणाः १६ कृपपित्वात्तकालंगणितं
कालवोदिताः सावशेषेणकालेसंभवन्तिपुनः पुनः १७ तिर्यगोनिस्सहस्राणिगत्यानरकमेवव निगच्छेत्पुनश्चाजीवाः का
मबंधनबंधनोः १८ एवंसंसारमाराणानिजीवान्महमदृष्टवान् यथाकर्मनयालाभइतिशास्त्रनिदर्शनं १९ तिर्यगा
च्छंतिनरकमानुष्यदैवमेव सखडः खेपिपदेवैवरेत्वापूर्वमेवह २० कृतांतविधिः संपुक्तः सर्वलोकः
प्रपद्यते गतंगच्छेतिवाध्यानंसर्वाभूतानिसर्वदा २१

इहसंबंधः कृतांतविधिसंपुक्तः यमपातनांते २० गतमिति यावत्संपातमुपित्वायेतमेवाध्यानं पुनर्निवर्ततेइतिश्रुतेः संपतत्यनेनेतिसंपातः कर्मयावत्तावत्का
लस्थित्वापनत्रयथागतंआयांतीतिसर्वदेतिजन्ममरणाप्रवाहस्यानेत्यमुक्तं एतच्चातंप्रसेवेतिवक्तुमर्धनविशेषांकालेतिकर्ममानेनमितेतेननेवमप्यु
यतोनायमध्यातीतिदर्शितं २१

मौ०
३०४

सर्वं सृष्टिस्थित्योः परापरं परमात्मानं भाषणं कथयंतं वृत्तिमगवानुशानाशुक्राचार्यः अस्त्रयोनिना तस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्वये मत्वा तदुद्विग्रीहार्थं प्रत्यभा
षत इष्टप्रलापान् असंभावितानां कान् अत्र नर्यकान् वादान् असुरोभूत्वा कथं भाषस इति २४ गंधाद्यादानंतदाश्रयो यमर्देनेन अवर्द्धे हि सितवान् २५ वैहापस

३०४

कालं संस्थानं संख्यातं सृष्टिस्थितिपरापरां तं भाषमाणां भगवानुशानाशुक्राचार्यः धीमदुष्टप्रलापां स्वं ज्ञातकस्मात्
भाषसे २३ वृत्तवाच प्रत्यहमेतदुवत्तल्लथाने वा मनीषिणां मया यज्यलुब्धेन परातसं महत्तयः २४ गंधानादय
भूतानां रसोश्च विविधानपि अवर्द्धे नीत्समाक्रम्य लोकावैत्येन तेजसा २५ ह्यात्मा मालापरिहृतिसे वैहापस वरत्त
था अजेयः सर्वभूतानां मासन्नित्यमयेतधीः २६ ऐश्वर्यं ते यसां प्रासं भृष्टं तच्च स्वकर्मभिः क्षतिमास्याय भगवन्तशो
वामिततत्त्वहं २७ युयुत्सुनामर्दे देवापुगसांर्द्धे महात्मना जतो मे भगवानुद्विग्रीहर्तिगिरिपराः प्रभु २८

धरः विमानेन गच्छन् २९ युयुत्सुनामर्द्धे देवापुगसांर्द्धे महात्मना जतो मे भगवानुद्विग्रीहर्तिगिरिपराः प्रभु २८
नारायणः नारस्य जीवसंघस्य अपस्थितं यस्यां पंक्तिं लोकात् प्रभुरंतर्धामि २८ ॥ ॥ ॥

नं १५५९

एम०
३०८

वैकुण्ठः विकुंरायाश्चपत्सं विकुंरानामासरीदत्तत्वंपत्रमिच्छंतीमहत्तयत्तेपेतस्याः स्वयमेवेंद्रः प्रबोजत्तइत्यनुक्रमणिवाक्यात् विकुंरनंभूतानांमेनमंकरेतीतिविकुंरः
 स्वार्थेनद्वितः तथाचनानिर्वचनाध्यायेवह्यति संश्लेषितामयाभूमिरद्विआसाचवायुनावायुनावेवतेजश्चैकुंरत्वंततोममेतिविद्यासागरियुक्तयः पूरणिः यतोअ
 नंतः त्रिविधपरिच्छेदप्रत्युः शुक्तः शुद्धः विष्णुः व्यायनशीलः सनातनंकुटस्थः मुंजकेशः मुजवतीतकेशः हरिश्मश्रुः पिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशइति
 श्रुतेः सर्वभूतानिगदत्तस्यपितामायावीतस्यापिपिताशुद्धं ब्रह्म २५ तस्यप्रासंगिकस्यविष्णुदर्शनात्मकस्यतयसः इंद्विजयघनैलोकाधियत्यहेतोः सा

वैकुण्ठः प्रसूयो नंतः शुक्तो विष्णुः सनातनः मुंजकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूत पिपहः २५ नूनंतुतस्यतयसः सावशे
 षमिहास्तिवै यदहंप्रभुमिच्छामिभगवन्कर्मणाः फलं ३० ऐश्वर्यं वैमहद्वस्त्रवर्णैकस्मिन्वतिष्ठितं निवर्ततेवा
 पिपुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ३१

वशेषं कर्मगतिजिज्ञासोत्यादकं शेषं किंचिदस्तीत्याह नूनमिति ३० महदैश्वर्यं ब्रह्मवर्णैर्ब्राह्मणादिभिरुत्तममैश्वर्यं ब्रह्ममैश्वर्यं निवर्ततेचकथं अयमर्थस्तर्वांश्चलोका
 नाप्नोति सर्वांश्चकामात्मानमात्मानमनुविद्यजानातीत्यात्मसाक्षात्कारफलमैश्वर्यमंतवच्चेतकर्मफलाविशेषः नचपुनरावर्ततइतिश्रुतिवाकोपश्च अनंतचेतश्च
 स्थूलमनराइत्यादिनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविशेषः निर्विशेषसविशेषयोर्ब्रह्मणोः समताकल्याणादिनि ३१

मो०

३०९

३०९

प्रवर्तते चेष्टा कुर्वति कौतुहमीत्यर्थः शाश्वतो ब्रह्मभूतेति शेषः किं फलं शाश्वतत्वात् प्रापकं ज्ञानं पञ्चादिफलं ३१ कर्मणा यज्ञादिना ज्ञानेन उपाया फलं विद्याख्यं ३४

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्ते तथा पुनः किं वा फलं परंप्राप्य जीवन्ति एति शाश्वतः ३२ केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन के
न वा तदवाप्तुं फलं विप्रतन्मेवाख्यातमहं हि ३३ इति दमुक्तः समुनिस्तदा नीप्रत्याह यत्तच्छ्रुणु राजसिंह मयोच्यमा
नं पुरुषर्षभ त्वमनन्यचित्तः सहस्रोदरीयः ३४ शांतौ मोक्षधर्मे सुवृत्तगीतास उशनो वाच तमस्तस्मै भगवते देवाय प्रमवि
ह्मवे यस्य पृथ्वी तलं तात सा काशं वाङ्मनो गोचरं १ सृष्टी यस्पृत्वनंतं च स्थानं दानवमत्तम तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्महात्म्य
मुत्तमं २ तपोः संवदतो रेवमाजगाम महा मुनिः सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ३ सृष्टिजितो त्रैलोक्येण मुनिर्नो श
नसा तथा निष्सादा सने राजन् महाहैमुं प्रगवः ४ तमासीतं महाप्रज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ब्रह्मस्मै दानं वेदाय विष्णो
र्महात्म्यमुत्तमं ५ सनत्कुमारस्ततः श्रुत्वा प्राह वचोर्थवत् विष्णोर्महात्म्यं संपुक्तं दानं वेदाय धीमते ६ ॥ ॥ ७

चतुर्धिकराततमः ॥ दुर्वहं प्रभारं निर्वोदं हरिं शरणा करोति न मरति तलं च बोधागः सा काशं च काशं संहितं सर्वं उपायितं न वाङ्मनो गोचरे मथास्य मिसर्यः १ अनंतं स्या
नमोक्तः २ विष्ट्वनुग्रहमाह तपोरिति ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

३०९

माहात्म्यमहाश्वसोऽप्यात्मावतस्मावः विष्मोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रत्यभिन्नत्वं च श्रुत्वा उन्नतमन्त्रवृत्त्या समोऽहंत्वात् तदेवाह विष्मोर्जगत्कनकेकुंडलमिव स्थितं विदुः। चे
 तन्माचेतनं सर्वविष्मुरेवेत्यर्थः ७ एतदेव व्याख्यायति सृजतीति ४ तिमित्रमुक्त्वा उपादानत्वमाह ननु अस्मिन्निति कार्ये यत्र लीयते यतस्त्वोद्भवतितु यादानमित्यर्थः
 एवमभिन्ननिमित्ते पादानेन लक्षणं जगत्कारणत्वं विष्मोर्जगत्तत्त्वं स्पष्टं यत्तमाहनेति संयमेन योगेन ७ संयमेनैवेत्येव शब्देन सादृश्यात् आत्मप्राप्तौ असाधनत्वं माभिरुप

श्रुत्वा सर्वमिदं दैत्यविष्मोर्माहात्म्यमुन्नमं विष्मोर्जगत्स्थितं सर्वमिति विदुः परंतप ७ सृजतेषमहा बाहो भूतयामं वरावरं
 एषवाहि यते काले काले विस्मृते पुनः ४ अस्मिन्नाद्यं विवलयमुत्साद्य प्रभवं स्रुत नैव स्रोतवता शक्यस्तयमानैव
 चेजया २ संपाप्तमिदियाणां तसंयमेनैव शक्यते वास्ये चाभ्यंतरे वैवकर्मणां मनीषिस्थितः निर्मलीकुरुते बुधासो मुक्ता
 नंत्यममुते १०

हवात्वेति यः युष्मानवासे यज्ञादौ विविदिषंति यज्ञेनेत्यादि श्रुतेर्विविदिषाहेतौ आप्तं तरेणां तो दंतं अयतं तिति कुरुः समाहितो भूत्वा तन्मेवात्मानं पश्यतीति श्रुतेर्दृष्टिहेतवे
 नांतरंगे समाधौ मनसि संकल्पे च दृष्टेनेनांगं संक्रियत इति स्मृतेः आत्मविदिषा चित्रसंकाशमतरामि संधौ च बुधानि स्वपेन स्थितः निष्ठावान् ज्ञानि वात्ययज्ञादीनि
 निर्मलीकुरुते ते श्वित्तं शोधयतीत्यर्थः सः असृजदेहाभिमानत्यागलभ्ये आत्मलोके गत्वा आनंदसंमोहं श्रुते १० " " " " " "

मो०

३११

३११

३११

अनंतरं स हिताः नेत्राभ्यां नेत्राभ्यामिनिर्गन्तमिति शेषः पादयोः यदि वेवभूः २३ रजसि रते गुणाः वक्ष्यमाणविधया षट्प्रकाराः नारायणाख्यै तन्मात्रविदुतया
नदात्मानो षड्विधजीवसंज्ञा भवन्ति आश्रमाणां मिति संक्षिप्तः कर्मणः अपादेः फलं तत्प्राप्तिरेव सवस्य सकृत्तसफलं सस्य स्यात्तमकं सार्वमित्यर्थः २४ अ
कर्मणः नैकस्य सत्यासफलं मोक्षः २५ छंदोऽसि मंत्रादयः अक्षरं प्राणवः बहवो वाणी आश्रमाश्च आश्रयोपस्य २५ परमोधर्मः आत्मदर्शनं ।

भूवोरनंतरं सत्यहादनवसत्तम नक्षत्रवर्कं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव २३ रजसमश्च सत्त्वं च विद्वि नारायणा
त्मकं सोऽश्रमाणां फलं तात कर्मणा तत्फलं विदुः २४ अकर्मणः फलं चैव स एव यामव्ययः छंदोऽसि यस्यो माणि
स्य हरे वसरस्वती २५ वक्ष्यप्रयो वदुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः स ब्रह्म परमोधर्मस्तपश्च सदसच्चसः २६ श्री
तिशास्त्रयहोपेतः षोडशर्त्विक् कृत्तस्वसः पितामहस्वविष्णुस्वसोऽसिनोऽसपुंराः २७ ॥

योक्तं यान्न वक्तव्यं न इत्याचारं माहिमादानं साध्याय कर्मणा अयंत परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति तपः कृच्छ्रं वा दायणादि तत्फलमप्ययमेवेत्यर्थः सतकार्यं अस
तकारणं कृतिः मंत्राः शास्त्रशास्त्रीति शास्त्रं प्रवर्त्तनाया कथा सांग्रहः ऐंद्रवापवीयाः सोमयात्राणि षोडशकृत्विजः ब्रह्मा ब्राह्मणा त्वसार्थीध्रः पोता स
ते सर्ववेदीयाः होता मैत्रावृणाः स्युवाको यावत्तोता एते क्रवेदिनः अध्वर्युः वृत्तिप्रस्थिता नैषो नैता एते पातयाः उद्गाता प्रसूता वृत्तिहृती ब्रह्मण एते साभगाः २७ ताम-

३११

ते कृत्विजः पृथग्दर्शना अपि इंद्रान्महेश्वरः त्र्यम्बकः वैश्वानरोऽमरति शास्त्रिणा एषा कृपिता महादीनकर्मण्यत्कवशास्यंतो पितृसैकान्तथाकारणात्वेन संविदन्ति।
तथा च कात्यायनः कर्मण्यत्काद्विषयगमिधानस्ततपो भवंत्येकैवामहात्मा देवतेति कृतिरपि न घटिदमाह संपत्तामुपजेत्येतस्यैव साविस्तर इति २४ नानेति च
यमिति बुद्धिस्तथा ह्यायः परमश्रुते। स च एकं संतं बहुधा कल्पयन्ति यो देवानां नाम धा एक एवेत्यादिः अतु भवेनैवेतज्जनो ज्ञानातीत्याह जंत इति। विज्ञानात्तदस्यासौ
पाधिकावस्थायां सार्वभौमं पश्यति हृत्तिविलयेत्तब्रह्म ब्रह्मैतं २५ ब्रह्म प्राप्तेरतिदौर्लभं माह संहारोति संहार्यस्मिन् विहित्यस्मिन् निवृत्त्यस्त्या संहारो विद्वेषशब्दाभ्यां

मित्रोयवरुगास्त्रैवपमोयधनदत्तया नेष्टयदर्शनास्तस्यसंविदन्ति तथैकतां एकस्यविद्विदेवस्यसर्वजगदिदं वशे
१८ नानाभूतस्येदेनैदं तस्यैकत्वं वदं त्वयं जेतुः पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते १९ संहारविक्षेपसहस्रको
रोस्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चामे प्रजाविसर्गस्त्रिपाणिमाराणवापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ३० ॥ ॥ ॥

जगद्विपोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते तस्मिन् सहस्रकोटी-कालाच्च नो रन्यत संयोगे रिति द्वितीया तावत्कालयं कैचि जीवाः तिष्ठन्ति स्थावरा भूतान्द्रासतो प्रवरंति जंगमा
भवन्ति चान्ये तत्राप्येकैकस्मिन् कल्पे प्राप्तिप्रमाणत्वं भगवन्तरेणाह प्रजाविसर्गसिद्धिर्मात्रं स्यात्तद्विः बहूनी ससंख्येयत्वमुक्तं ३०

वापीनेनद्यावष्टे। वाप्यइति द्वाभां योजनविक्षताः पंचशतादिति वाक्यशेषान्वितारयोजनसंख्याज्ञेया आयाप्रतः देखीतः योजनतः पंचशतादिति संबंधः शतादितिलिङ्गव
 तय आर्यः पंचशतं योजनानीसर्थः अवागाराः नास्ति वगादो वगाहोपासंताः ३ः खगाहार्सर्थः भागुरि मनेन अवेत्सयसर्गसि कारलोपेकत्वात् समासः अतए

३१२

वाप्यः पुनर्योजनविक्षताः कोशं च गंभीरतया वगाः आयाप्रतः पंचशतास्तसर्वाः प्रमेकशो योजनतः प्र
 वृद्धः वाप्यात्तलं हि पतिवालकोद्यात्तलं स्रुद्धा प्यथ न द्वितीयं तासां हूपे विट्पिपं विसर्गसंहारमेकं च तथा
 प्रतानां ३२ ॥ ॥

प्रमेकशः प्रवृद्धः ३१ वाप्याइति अयमर्थः पतिवालकोद्याकेशायेण एकैकस्मिन् दिवसे एक एक एव विट्पिपं द्विपेत न द्वितीयः तेन क्रमेण एकैकवाप्या उद्योयतो न
 वृद्धसहस्रवाप्यश्चेदः स्यात्तर्हि सप्तारस्यापि विज्ञाने न उच्छेदः स्यात्। एकस्मिन् मुक्ता एकस्मिन् विसर्गसि नाशोऽप्यनंता जीवाः संतीति सर्वथापि संसारस्यानुच्छेदः स्व
 यथोक्तं भागवतानां तोन चार्द्धि वसं प्रतिष्ठेति ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

३१३

मा०

३१३

न संतः ७

परं त्विति एतेषु सर्गेषु शुक्लं को मासर्गः रगदेवरहित्या विमलं निः पापं अत एव विशोकं विशोकत्वमपि कुतः पतोगतत्वं मंप्रवृत्त्याख्यमहीनं सिद्ध्यति मो
हं साधयति। एतच्चात्मंतडुलं भूमिसाहगतेति योनिप्रभवति जन्मानि नत्वयोनिजानि यष्टुमादिकृतेषां साधारिकाणां तेन रवधो निजे जन्मा गत्वा
प्राप्य। यथोक्तं प्रमुष्णरागं सहस्रेषु कश्चिद्यत नि सिद्धये यतनामपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति तत्त्वत इति ३४ या सिद्धिं जीवति जीवति वावरेण तिमिति
शुभदर्शः स्वंगत्वा प्राप्य देवदंडः योगतिं दर्शनमात्मानं मवात्मिका हउक्तवान् सैव शुक्लवर्णमतां सिद्धिरित्यर्थः तथा च कृतिः स एतमेव पत

परं तश्चुक्तं विमलं विशोकं गतत्वं मंसिद्ध्यति दानवेदं गत्वा तयोनिप्रभवाणि दैत्यसहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ३४ ग
तिं यथा दर्शनमाह देवो गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि गतिः पुनर्वर्णा कृता प्रजानां वर्णातिद्या कालकृतो सदे ३५॥

यं ब्रह्म ततममयशयिदृशी मेति ३ तस्मादिदोना मेदं दोहवैना मतमिदं संतमिदं रत्या च कृते इति ततमंततममित्येकस्मिन्कारण्यं दसो लोपः ३ दं ब्रह्म अदृश
अयशं। एतेनेदमिह वाक्यमिह प्रमाणत्वेन दर्शित इदं मेवात्मन्यपि तत्त्वमित्याह गतिमिति वर्णः सत्त्वादि तारतम्यं वर्णोपि कालकृतः कालः प्रागुक्तः चतसृ
गात्मा जीवः धर्मे रतः धर्ममालंबमानः अधर्माद्या हतः अधर्मे रत इति क्रमेण कृतं तत्रेतादृशपरकलिसंज्ञः तथा च जीवस्य प्राग्भवीय संस्कार
शास्त्रपादशः सत्त्वाद्या विर्भावत्तादृशी गतिरित्यर्थः ३५

ताम०

३१३

मो०

३१४

बहूनि सस्याख्याशतं सहस्राणि लक्षमित्यर्थः दत्तं धनं निर्यगो नित्यं अनीशः दीनः शीतवाताय दितः सर्वतो मत्प्रभयदशी वयुग रूपेणापभोग रूपे इह दिवर्ग
दयं केवला भोग भूमिरेव अतोत्र भोगेन रूपित कलुष स्पदैवात्मा चीन पुणोदय सेति जीवल्लय साविवेकेन संवृतात्मा व्यासचित्तो भूत्वा ३२ सत्त्वगुणो न युक्तः
सत्त्वद्व्यात भोगुणा प्रवृत्तिं हरि कुर्वन् घटते यत ते प्रेयसे तदा सत्योत्कर्षे सति लोहितं अष्टम अतुग्रह संति पैति शम कामाद्या मिमानि देवतो मावं प्राप्नोतीत्यर्थः

प१

शतं सहस्राणि ततस्वरित्वा प्राप्नोति वर्गा हरितं तश्चात सवैव तस्मिन्निवसत्पनी शो युग रूपे तपसा संवृतात्मा ३२
सवैयदा सत्त्वगुणो न युक्त लभो व्यपोहन घटते सवुधा सलोहितं वर्गा मुपैति नीलात्मन्युल्लोके परिवर्त्तते च ३३
सतत्र संहार विसर्ग मेकं स्वधर्म जैर्वधनेः क्षिप्यमानः ततः सहा रिदमुपैति वर्गा संहार विह्वेष शते व्यतीते ४० ॥

सत्त्वापकर्षत नीलात् नीलत्वं प्राप्य मनुष्यलोके परिवर्त्तते गता गंतं करोति चकारो वा शब्दस्यार्थे ३५ सः नीलत्वं प्रापः तत्र मानुषलोके संहार विसर्ग कियं वे वि धने ३
धिनिषेध निगडेः क्षिप्यमानः तपो बद्धि कुवोराः हारिदं यष्टं मर्गे देवता मावं उपैति तत्रापि संहार विह्वेष शते व्यतीते सति व्यति ते व्यति गच्छति कर्म व्यतिहारे
तद्गति कां सर्थे स्पवीधा तोरंतः प्रश्निष्ट स्पृधा तो व्यति पूर्व स्पेदं रूपं तथा च देवो मत्त्वा मानुषत्वमुपैति मानुषश्च भूत्वा देवत्वमुपैतीत्यर्थः ४० ॥

एम०

३१४

५१

एते देवा हरि देवादिना देवः सहस्रशः कल्याणसंचरन्तपि अविमुक्तो विषयविपोगहीनो निरयेव संवर्तकृतानि कल्पे कल्पे कृतानि फलानि भुंजानो गतीः संव
रन्ति एतीति पूर्वैराचार्यः गति संस्थादशपंचवत्त्वागिचेत्येकोनविंशति सहस्राणि। अयमर्थः एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुगिति श्रुतेः स्वप्नोपमेत्सर्गेपि द
शंदियाणि पंचप्राणाः मन आदि च तष्ट्येचेत्येकोनविंशतिर्जाग्रदसनामपात्रिभोगसाधनानि वर्तन्ते तामेव पूर्ववत्ता वंति शतानि सहस्राणि च भवंति।
तत्र द्वितीयभोगो गगदेतत्तात्प्रापक्षेपकत्वादनित्यत्वाच्च निरस्येति स्वर्गोपि निरयभोग उक्तः ततश्च एतन्नरं निरयात् भोगप्रदकर्मणः सकाशात् विमुक्तं

५१

५१

हारि स्वर्गात्तपना विसर्गात्सहस्रशति एतिसंचरवै अविमुक्तो निरयेव दैतततः सहस्राणि दशाप्राणि ४१
गतीः सहस्राणि पंचवत्सवत्त्वागिसंवर्तकृतानि वैव विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्मि सर्वेषु चामेषु च संभवे ४२
सदेव लोविहसमीहं ततस्त्युतो मानुषतामुपैति संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ मत्तैषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ४३

५१

विद्विस्वर्गोपि रूपवानि सार्थः अमेवपि संभवेसु स्यावर्तैर्यग्योनिषु मानुषवर्तेषु तस्मान्नैर्यकुसर्गवद्देवसर्गोपि भोगभूमित्वात् एवमेति भावः ४२ व्यतीते इत्स
सार्थं स्पष्टयति सृजति देवाः मानुषत्वं मानुषाश्च देवत्वं भजंत इत्यर्थः अमृतत्वं अष्टौ पूर्वोक्तानि श्रोत्रलक्ष्मणैर्जिह्वाघ्राणचित्रमनो बुद्ध्याख्यानिज्ञानैश्चि
याणीहृष्टिमुष्टिमाश्रित्य तामेव त्वविषयलपोदपकारागतीति विषयभेदात्तान्येव शतानि सहस्राणि चालपोदपोनमत्तैषु पतिष्ठति उपैतीत्यन्वयः ४३ ॥

394

१३१

सोऽस्मात्संकल्पकृताद्ययोदयपवाहत्कालः कलिरूपः तद्योगाच्चप्रपश्यकृत्स्नोत्तलेत्तलवदधोगते सर्वकृष्टे सर्वभोनीवेष्ट्यागरेति। अयमाहेहाव
 रोहपवाहपतितः सिद्ध्यतिमुख्ये ४४ मुक्त्युपायमेवाहदैवानीति। समुद्रः सस्रहशतानिदैवानिसंश्रित्यरक्तादिक्रमेण अंतेषु कृत्स्न एव सन्नावान
 लोकान्मंथावतीतिसंवेधः एकस्मानेकधामावोत्सृज्यते बुद्धेः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिरूपेण सस्रधाभूताद्याः तत्रदिदिश्यन्तिभेदात्स्रहश
 तानिसहस्राणिवापृवंवद्वन्ति तत्रदैवानिसात्विकानिशमदमादीन्नेवसंश्रित्यथमंरक्तः शमाद्यभिमानिदेवतारूपः अत्यंतंशमादिमान्भवतिततो

सोस्मादथमश्वत्थिकालयोगात्कृष्णेतलेतिष्ठतिसर्वकष्टे यथात्वपंसिद्धिर्जीवलोकस्तत्रेभिधास्याप्सु
रघवीर ४४ देवानिसयूहशतानिससक्तोहरिशेयतथैवशुक्लेतमश्वत्थानर्चयितमान्मूलोकात् ४५

संस्त्यसंधायतशुक्ल

संस्तुतधातुशुक्लं २
हृदिदेवस्तुतः सुक्तः कौमारोवालवैद्यः यष्ट्योभवति ततः अष्टावरातश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः पश्चाद्वावपिपुतानुसगुणात्मस्तुतानुलोकाश्चैष्युः
तमानुसगुणादिमार्गप्राप्यवृद्धलोकाश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः अष्टावरातश्चैष्युः
भिधानभरतीयेदेहभेदे विष्टेष्ट्युकेवलप्राप्तकामदसादिश्रुतिप्रसिद्धं तृतीयमेष्ट्युप्राप्नोतीत्यर्थः ४५ ४५ ४५ ॥

24

11

11

二

राम०

394

अष्टावर्गानि ते तद्वाच्ये अष्टौ चेति शतशब्दार्थः प्राग्वत् अयमर्थः सहांगस्कोनविंशतिमुख इति जाग्रदस्वप्नयोस्तुल्यवत् अवगतात्समजा
ग्रदवस्थापंचभूतात्मकः स्थूलदेहः शब्दादिपंचकंच अस्पृष्टः अंगमिवांगस्वरूपभूतमिति अविद्यादर्पणोनमुखवत्परान्तं प्रापितस्स
तः प्राप्तयेरकोनविंशतिः दशोद्रियाणि प्राणापंचकं मनो बुद्धिं हंकारचिच्चतुष्टयं चेति सुखानीव प्राप्तिद्वाराणि अविद्याकामकर्मत्मको त्रिंश
कः संघातः जाग्रदस्वप्नेपितुल्य इति यान्यष्टौ उक्तानि तानेव षष्ठीशतानीति योजना यदा त्वविद्यादित्रयं त्रिंशकात् पृथगाप्येतदपि सर्वं

अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि मनो विरुद्धानि महाघृतीनां शुक्लस्य
वर्गस्य परगतिर्यात्रीणोपविरुद्धानि महानुभाव ४६ ॥ ॥

षासाहत्याषट्षष्टिः सुषुप्तौ च आनंदमुक्तेतो मुख इति श्रुतेः भोग्य आनंदः भोगसाधनं चेति द्वयं चेत् षट्षष्टिः तदा जुतरस्यार्थः एतानि
महाघृतीनां प्रेरणिकाणां मात्मविदां मनो विरुद्धानि मनसैव विशेषणरुद्धानि मूर्द्धस्याष्टपञ्चभूतान्यपि विदुषां मनोमात्राणोपवेत्यर्थः स
यं शुक्लस्य वर्गस्य गतिः संक्षेपेण त्रीणि जाग्रदस्वप्नसुषुप्ताख्या निरुद्धानि च त्रिंशद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा सविज्ञेय इति श्रुतिप्र
सिद्धस्तु र्यस्य प्राप्तिः एव शब्देन त्रयोधात्मिकैव तुर्यप्राप्तिः तुर्यस्य प्रकृतिना प्राप्यत्वात् ४६ ॥ ॥ ॥

मो०

३१६

एवविदो जीवन्मुक्तस्यापि प्राग्भूतकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह संहारेति एकं संहारविशेषशतं अतिश्वंसतीति एकं भोगाचार्यं जन्मदृष्टिमुत्सृज्य प्र
योगलयादयशतात्मकं इह देहे वसतीत्यध्याहृत्य योज्यं अस्मैव योगिनः क्रममुक्तिमाह चत्वारिंति अनीशः योगैश्वर्येयस्यापितान् दिव्यान् भोगा
न्त्यक्तुमसमर्थो योगी अत्याति चत्वारिं महर्जनस्तपः सत्यलोकारख्यातियोगवल तारतम्ये गौणेष्वर्थतारतम्येति क्रममुक्तिस्मान्न निवस
ति वासे निमित्तमाह षष्ठमेति यागतिः सत्वशुद्धात्मिका तस्याः सिद्धावपि असिद्धस्य शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तमागतत्वं

316

संहारविशेषमतिश्वमेकं चत्वारिं चान्यानि वसत्यनीशः षष्ठस्य वर्गस्य परागतिर्यासिद्धावसिद्धस्य
गतत्वं तस्य ४७ सप्तोत्तरतत्र वसत्यनीशः संहारविशेषशतं मेशेषं तस्मादुपावृत्तमनुष्णलोकं त
तो महान्तानुषतामुपैति ४८

मत्स्यनष्टगणादिदोषस्य योगसिद्धेऽपि ब्रह्मात्मैकाज्ञानाक्रममुक्तिभागभवतीत्यर्थः ४७ योगध्वजगतिमाह सप्तमेति अनीशः सप्तम्ये
गमनुष्णानुमशक्तः तत्र परेक्षेते न निदिष्टे स्वर्गलोके मत्स्यपूर्वकानि श्रोत्रादिपंचकं मनोबुद्धीचातानि उत्तराणि सत्त्वात्कर्षवलेन उत्कृष्टा
नियस्मिन् तादृशं संहारविशेषशतं मेशेषं कर्मशेषमहितं ध्येयब्रह्मसाक्षात्कारे हि तद्यप्येषीकात्तुल्यमग्नौ प्रोतं प्रदूयते वै हास्य सर्वपाप्मानं
प्रदूयते इति शेषपापदाहश्रुतेः ततः प्रागारब्धयोगस्य योगिनः कर्मशेषमस्तीति युक्तं शुद्धकर्मसन् योगी प्राग्भोगसिद्धेर्भूतस्त्वेतन्मुक्ता
लोकं स्वलोकं च गच्छतीत्यर्थः ततश्च मानुषं जन्म प्राप्य महान् कुलशीलविद्यादिना पूज्यो भवति ४८ ॥

राम०

३१६

तस्मात् मानुषान्दवादुपावृत्तिं क्रम्य अग्रे उत्तरमुत्तरं भूतसंगं प्रतिगंतुं संतिष्ठति प्रस्थानं करोति पूर्वस्यां सवशादुत्तोरत्तरं योगभूमिकामोरो
हतीत्यर्थः सरवं प्रतिष्ठमानः सप्तकृतः सप्तवारं लोकान् परोति पश्यति। संहारविशेषयोः समानव्युत्पानाभ्योक्तः संवादितः प्रभावश्चैवं य
नसः अयमर्थः प्रथमां भूमिमाहूय योगीश्वरः स्वर्गं प्राप्य ततश्च्युतः सार्वभौमो राजा भवति। एवं सोऽयं भूलोकजपः। एवं उत्तरं उत्तरं योगकला

तस्मादुपावृत्ततः क्रमेण सोऽग्रेण संतिष्ठति भूतसंगं सप्तकृतश्च
परोति लोकान् संहारविशेषकृतप्रभावः ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

वृद्धा उत्तरमुत्तरं लोकं जपति अन्ते ब्रह्मलोकं सप्तसंप्राप्यापि पुनरवर्त्तते। यदि ध्येयवस्तु न्यहं ग्रहं न कुर्वीत तं कुर्वीत ब्रह्मणा सहैव मुच्यते तत्र प्रमा
णाति प्राप्य पुराणकृतं लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पर्वदेदिके यतते च ततो भूयः
संसिद्धौ कुरुते इति गीता। आब्रह्मभुवनास्त्राकाः पुनरवर्त्तिनोऽर्जुनेति चाब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे। परस्मात्ते कृतात्मानः प्रविशंति परंपदमि
ति च ४६ ॥ ॥

मो०
३१७

समेतिस्वशब्देभिन्नक्रमः संहारमितिगमलंतां सप्रभृदिसत्यलोकांता नलोकात्मनोबुद्धिसहितानि सानेंद्रियाणिवासंहृत्यैव बोधेनवाधित्वाजीवलो
के संतिष्ठतिसम्पत्कमोहशोकाभावादास्तो संहारेवीजंउपलवति संभाव्यतेषां बुद्ध्यादीनां भूरादीनां वादः स्वरूपत्वे निश्चित्यततो देहांते अवयवं अपरि
णामिस्थानं अतएवानंतं त्रिविधपरिच्छेदमृत्युब्रह्मरतिप्राप्तिना तत्तुस्थानं केचिदेवसमहादेवस्य संवर्धकैलासमिति वदंति शोभवाः विस्मोर्वैकुण्ठमिति
वैष्णवाः ब्रह्मणो ब्रह्मलोक इति हैरण्यगर्भाः शेषस्य अनंतमेतितत्तदक्ताः नरस्य जीवस्यैव तत्परं स्थानमिति सोख्याः देवस्य घातमानस्य चिन्मात्र

समैव संहारमुपलवति संभाव्य संतिष्ठति जीवलोके ततोऽवयवं स्थानमनंतमेति देवस्य विस्मोरपब्रह्मणाश्च शेष
सचैवायनरस्यैव देवस्य विस्मोः परमस्यैव ५० संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्मणामायांति सदा प्रजाहि
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे यै ब्रह्मलोकादपराः स्मर्तेपि ५१

स्य विस्मोर्वापकस्य परब्रह्मणाः तुर्यमूर्तिस्वरूपस्य परममेतितद्विस्मोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धमित्योपनिषदाः ५० एवं शब्दजान्वि
कल्पान्मोक्षे उपन्यस्य सर्ववादि संमतवक्तृवत्तमाह संहारेति परितः सर्वात्मना दग्धाः बोधेन भेदस्मीकृताः कायाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहाः
याभिस्ताः ब्रह्मणो ब्रह्मपुंस्त्वमार्षदैवगणा इन्द्रियाणि यै ब्रह्मस्वरूपा लोकादपरा अर्वाचीनाः प्रकृता दयंस्तैपि परिदग्धकायाः संहारकाले
मोक्षे ब्रह्म प्राप्नुवन्ति ५१ ॥

मो०
३१७

एवमात्मबोधजमात्यंतिकं प्रलयमुक्त्वाऽन्तरप्रलयमाह प्रजेति प्रलयकाले आसन्नतरे ये देवत्वं प्राप्ता अभुक्तकृत्तकर्मफलाः स
 पूर्वकल्पार्जितानि स्वानि स्यान्तानि कल्पे तरेपि स्रंति लभंति सर्वेषां कल्पानां पूर्वपूर्वकल्पमादृश्यात् सूर्या चंद्रमसौ धाता यथा पूर्व
 मकल्पयदित्यादि श्रुतेश्च ये तु श्रुते कल्पंति निःशेषतः निःशेषितकालाः सौ स्वर्गनाशे इतरवन्मनुष्यत्वमेव यांतीत्यर्थः प्रलयशतेनापि
 कृतं कर्म न तत्पतितत्त्वज्ञानमंतरेणोतिभावः ५१ विधिं श्रद्धां पुण्यपापं तत्फलं पांति प्राप्नुवन्ति एकस्मिन्तपिकल्पे असहस्रद्वारोहा वरोहो
 वर्तते ऽतः संसारभीरुणा तत्त्वज्ञानमेवाश्रयणीयमिति भावः ५२ एवं सपरिकरं ब्रह्मविद्यामुक्त्वा तद्वतो दृष्टिमाह स इति स ब्रह्मवित्पा

प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं स्यान्तानि स्वानि विसर्गं ति जीवाः निःशेषतस्तत्पदं पांति चांते सर्वे देवा ये सदृशाननुष्याः
 ५२ ये तु चुताः सिद्धलोकात् क्रमेणोत्पांति योति यथानुपूर्वा जीवाः परेतद्वलतुल्यरूपाः स्वस्वविधिं पांति विपर्वये
 रा ५३ स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते प्रजाश्च देवो चतुर्धेवमुक्ते तावत्तदंगेषु विमुद्गभावः संयम्य पंचेंद्रियरूपमे
 तत् ५४ ॥

वत्सशेषभुक् शेषं प्रारब्धकर्म तत्परित्यज्य भुंक्ते इति सशेषभुक् अस्ति तावत्तदंगेषु तत्स्वरूपेण वप्रजाः सर्वे निमुक्ते देवो पराप
 रविद्ये च वर्तते इति शेषः ब्रह्मविदो विमुद्गके वल्पावधि कृत्तं जगदस्ति अनंतरं नास्तीत्यर्थः अत्र किं मानमत आह विमुद्गभावो
 जसंशोधितचित्तो भूत्वा संयम्य धारणा ध्यान समाध्यात्मकं संयममनुष्ठापयत् तत्परिदृश्यमानं विपदादिपंचेंद्रियरूपमिमेव विद्वोति शेषतः
 या हि प्राणो भ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति इंद्रियेभ्यः साक्षात्परं पर्याच देवानां लोकानां च सृष्टिः श्रूयते स्वप्नो यद्रजालवदुपपद्यते चैत
 त जगतः प्रतिभो मात्रमित्युपपादितमध्यस्तात् ५४

मो०
३१८

उपसंहरति शुद्धमिति शुद्धं निरविघां परमां गतिं शुद्धचित्तात्रभावं शुद्धेन मनसा विचिन्वन् अवगमनतः ध्यानाभ्यासैश्च तिमिच्छन् परैरिति द्वैतज्ञा-
नं पराकृत्य एति प्राप्नोति ततो ब्रह्म साक्षात्कारेन तत्र अवयवेष्वप्यन्तमोक्षं उपैति प्राप्तवत्प्राप्य त्वमस्मि तत आह ब्रह्म जिति त्रिविधा परिच्छे-
दश्च तस्य गगनस्यैव प्राप्य त्वं संभवति अपि दुष्प्रापं अविद्यादिना व्यवधानात् शाश्वतं नित्यं प्राप्तमपि अभ्येति कंठगत चामीकरव-

318

शुद्धां गतिं तां परमां परैरिति शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ततो व्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ५४
इत्येतद्व्याख्यातमहीनसत्त्वनाशयगास्पेहवलं मयाते ५५ ब्रह्म उवाच एवं गते मेन विषादोऽस्मि कश्चित्सम्पक्क-
पश्यामिव च स्मर्यते तत् श्रुत्वा ततो वाचमदीनसत्त्वविकल्मषोऽस्म्यघतया विपाप्मा ५६ प्रवृत्तमेतद्दृगवन्मह-
र्षमहाघुते श्वक्रमनंतवीर्यं विस्मरन्तं तस्मिन्नातनंतस्थानं सर्गाय त्रसर्वे प्रवृत्ताः सर्वे महात्मा पुरुषोत्तमो
वैतस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ५७ ॥

दित्यर्थः तपाचक्रतयः ब्रह्म वा इदमग्न आसीत् तदा त्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैव मन ब्रह्माप्येति तत्त्वमस्य यमात्मा ब्र-
ह्मेत्यादयस्मिद्ब्रह्म भावं जीवस्योपदिशन्ति ५४ हे अहीनसत्त्व ५५ एवं उक्तप्रकारेण गते जगतां मनोमात्रेण स्थितमिति वच-
नवचोपब्रह्मादितं विकल्मषः निरविघः विपाप्मा शोकमोहहीनः ५६ श्रुतं विस्मृता ह्यत्मानं नु संवत्ते प्रवृत्तमिति सार्धं ५७ ॥

गम०
३१७

एवमिति इंद्रासहपुष्यनत्रकाले प्रवृत्तमेतदिषादिमाद्विश्लोकेन विस्मृतनुसंधाय आत्मानं ब्रह्मणि योजयित्वा ५८ अयं स इति पुरोवर्तिनं
कृत्स्नं त्र्यंगुल्यानि दिशति श्रीकृष्ण एव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः ५९ राजवन्मूर्तिमान् तदस्य ईश्वर इति युधिष्ठिरस्य भ्रमो मा भूदिति
भीष्म उवाच मूलेति मूलं अधिष्ठानं तद्वन्निर्विकारेण रूपेण तिष्ठतीति मूलस्यापीयोधिष्ठानं चिद्रूपं महादेवो महान् चिदात्मा मायातिष्ठति

भीष्म उवाच एवमुक्त्वा सकौंतेय वृत्रः प्राणानवासृजत् योजयित्वा तयात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ५८ युधि
ष्ठिर उवाच अयं स भगवान् देवः पितामह जनार्दनः स नत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान् पुरा ५९ भीष्म उवाच
मूलस्यापीमहादेवो भगवान् स्वनतेजसा तस्यः सृजति तान् भावान् तानां रूपान् महात्मनाः ६० ६० ६०

मूल्यानीयः प्रथमः सरवमायाशबलो भगवान् पण्डितैर्वैश्वर्यवान् कारणात्मा भवति बीजस्थानीयश्चिद्रूपः चिद्रूपमात्मा द्वितीयः सोऽपि स्वेन स्व
कोपेन तेजसा उपलक्षितः तेजसाख्यकार्यब्रह्मतां प्राप्तस्मृतीयहस्यस्थानीयो भवति तस्यः तस्मिन् ब्रह्मांडरूपे कार्ये तिष्ठन्तं यं श्रीकृष्ण उवाच
नेकबीजगर्भफलस्थानीयश्चतुर्थः तात्मा वात्कार्यकारणरूपान् बहुक्षवीजा भान् सृजति महामताः महत्परिच्छेदाभिमानभूतं सत्संस्क
त्वादिगुणकं मेनो यस्य स तपो ६० ६०

मो०
३१६

३१८

अस्मात्प्रमाह तुरीयेति तस्मै लस्यापि तस्मिन् अस्मात्तुरीयाद्वेन अष्टमं शतं तस्मिन् अष्टमं शतं केशवं विद्धि अच्युतमिति मन्त्रिमतं एव यावदविद्यं नित्यं
मुक्तं तत्पादिसूत्रस्यापि पूर्णं चैतन्यं भगवति मायां शस्य समप्राधान्यादद्वैतं ज्ञेयं तत्वाविधेयं सप्तशिकार्यं वीजां सप्ताद्वैतं सत्त्वात्तुरीयां शरैवेत्यस्यास्ति
व्यष्टिकार्यं परिच्छिन्ने देहाद्यभेदाभिमानात् अष्टमं शतं चैतन्यस्यास्ति तदिदं मुक्तं तुरीयाद्वेन तस्मै यं विद्धि न चैवमस्मदादितुल्यं स्वायमिति तत्तुद्धि
श्च अयं स भगवति तियुधिष्ठिरे क्तिर्युक्ता उपाधं शाविवक्षायां तस्मात्कर्मपितृपात्रमस्तीत्याशंक्याह तुरीयाद्वेनेति पूर्वोक्तं तुरीया कर्मपक्वफला
भेदं शादिस्त्रष्टुत्वं युक्तं अपक्वफलाभेदं स्मात्तुत्वं नीशत्वं स्फुटमिति नो तेन महास्माकं साम्यं प्रसंगः ६१ एतदेव कार्यकारणाय लयमिति पादनेन

तुरीयाद्वेन तस्मै यं विद्धि केशवमच्युतं तुरीयाद्वेन लोकांस्त्रीनभावपत्तेव बुद्धिमान् ६१ अर्वाकुस्मि
तस्तु यः स्यात्पीकल्यांते परिवर्तते मणोते भगवान्मुयोमावति वलः प्रभुः तान्विधात्मा प्रसन्नात्मा लो

कांश्चरति शाश्वतान् ६२

द्रव्यमिति अर्वागिति सार्द्धेन अर्वाकुस्मितः स्यात्पीकल्यांते परिवर्तते न शपतीत्यर्थः
यस्तु भगवान् द्वितीयोऽतिवलो नैकब्रह्मा इत्येवमुक्तं यवीजभूतः प्रभुरंतर्यमी सोऽपि अमुं आपद्वापः स्नात्तु सलिल एकोऽष्टाऽहेतोऽभवतीति अ
त्पापाशवारवर्जितसलिलाभवेन निरूपिते अखंडे कर्मब्रह्म शिंशते लीयते ईश्वरस्यास्मिन् यत्नं व्यवहारे पक्षे यो च्यते न तत्परमार्थन इति न त
त्त्वयोक्तिरसंगता तानिति अनुवाचम मयश्च वदन् विधेयलोकापेक्षं पुंस्त्वं चातं अखंडे कर्मलोकां आत्मानं शाश्वतं नित्यं प्राप्तमेव विधाता च त
सुखः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः सन् अविद्यापनपमोऽत्राचरति गच्छति प्राप्नोति ब्रह्मादीनां चेतनानामपि तदेव लयस्यानमित्यर्थः ६२ ॥

८३ ८३

मो०
३१६

८३

सोपं अनेतः परमात्मा सर्वाणि कार्याणि कारणाणि च श्रुत्यातिस्वसत्ता स्मृतिप्रदानेन प्रगतिं करोति सनातनः सर्वदेव
 रूपोपिमापिकोउपाधिविशिष्टेन रूपेण श्रीकृष्णमात्मना लोकान् संचरेत् च। सचैवं भूतोऽप्यस्मदिवदुपाधिवर्माणान् निरुध्यते तैः ॥ निरुद्धे
 हेकारः स न जगत्सृजते महात्मा सर्वाधारत्वयोग्यः तथा च श्रुतिः अस्मान्मायी स तैर्विश्वमेतत्तस्मिन् चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति स्मृष्टुर्माया
 सन्निरुद्धादन्यत्वाद्माह तत्संयोजेत हरिर्वफले वीजानीव परमात्मनि कृष्णे सर्वजगदस्ति तथा च श्रुतिः हिरण्यपश्मद् हिरण्यकेश इति विग्र

सर्वाणि श्रुत्यातिकरोत्यनेतः सनातनः संचरेत् च लोकान् सचानिरुद्धः सृजते महात्मा तत्संयोजगत्सर्वमिदं विचि
 त्रं ६३ युधिष्ठिर उवाच ह त्रेण परमार्थं स दृष्ट्वा मन्यते नो गतिः शुभात्तस्मात्सुखितो न शोचति पितामह ६४
 शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साधो नावर्तते न घ तिर्पणो ते स्वनिर्मुक्तोतिर्याच पितामह ६५ ॥ ॥ ॥

हृषीकेश उवाच सुपदि शृणु मे वर्गिणिः सोमेत्पृक्स्मात्मात्मनानिरूपितं प्रपंचं तत्सर्कसामचोऽस्मावितितदंगुलिपर्वचि न निर्दिशति अतस्तत्संयोजगत्सं
 गत्तरंगन्यायेन युक्तं ६३ एवं ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा तत्र स्वस्माधिकारेण स्तिनास्तिवेति संदिहानः पृच्छति ह त्रेणोति सनातनः आत्मनः तस्मात् आत्मा गतिदर्शनात् ६४
 शुक्लाभिजातीयः शुक्लवंशः साधुः साधुः संसृको देवो इति नाऽवर्तते ६५ ॥

मो०
३१०

हारिद्रवर्गे सत्ताधिकोत्तमः सामेराजमो ल्यत्वे च षष्ठे देवतासु उक्ते तपारक्ते राजस आधिको सत्वस्य सामे तमसो नत्वे च मधमे तु ग्रहसु च वर्त्तमानः तमो राज
मोः साम्पातकदाचिदावराणाम् प्रवृत्तेर्वा उद्रेकः स्यात्तेन ततस्तिर्यगातिस्मभाव्येत ६६ वयंतु हारिद्रात् च्युताः केवलैराजः प्रधानैरक्ते वर्त्तमानाः नीलोमा

320

हारिद्रवर्गे रक्ते वा वर्त्तमानस्तु पार्थिवे तिर्यगे वानुपरेत कर्मभिस्तमसैर्दृतः ६६ वयंतु धृशमापन्नारक्तादुः
खसुरेखसुरेवकांगतिं प्रतिपत्स्यामो नीलोत्कृष्णमाधमा मय ६७ भीष्म उवाच शुद्धाभिजनसंपन्ताः पांडवाः
शंसितव्रताः विद्वत्पदेवलोकेषु पुनर्मानुषमेष्य ६८ शांतो मोक्षधर्मेषु वृत्रगीता समाप्ता ॥ युधिष्ठिर
उवाच अहो धर्मिष्ठताता तवृत्रस्यामिततेजसः यस्मै विज्ञानमतुलं विद्वमौ भक्तिश्च तादृशी १ दुर्विज्ञेयं
पदं तात विस्मयमिततेजसः कथं वा राजशार्दूलपदं तु सातवानसौ १ ॥ ॥ ॥ ॥

नुं पीवात्कृष्णोत्तमोपधर्मातिर्यगातिं वा कृष्णया सहितामधर्मात्कृष्णधर्मा ६७ एवं भीतं युधिष्ठिरमाश्वासयति मुद्वेति हे पांडवाः स्य संपन्ताः स्य ६८ सिद्ध
मेख्यो सिद्धेषु गणानां ६९ इति नैलकंठीये भारते भावदीपे शांतो मोक्षधर्मेषु वृत्रगीतार्थप्रकाशः पंचाधिकशततमः अहो १ पदं स्यात् पदं पदनीयं
१ १ ॥ ॥

राम०
३१०

वृत्रवधस्यापकेतद्वयसिद्ध्याचैवैस्मवस्पृष्टस्यवधानहर्त्तवैतिविरुद्धकोटिद्वयेनयत्नेस्यष्टेअन्यतरकोटिनिश्चायकंदर्शनंयत्तददर्शनंतदभावात्अवक्तृदर्शनात्

भवताकपितंघेतघ्नद्वेषेचाहमच्युतं मूपरुक्तेसमुत्पन्नावुद्धिरयत्तदर्शनात् ३ कथंविनिहतोवृत्रः शक्रेणपुरुषर्षभ
धर्मिष्ठोविस्मभक्तश्चतत्तत्तश्चपदाच्ये ४ एतन्मेसंशयंब्रूहिपृच्छतेभारर्षभ वृत्तस्तराजशार्दूलपपाशक्रेणानिर्जितः ५
यथाचैवाभवघुदंतचाचक्षपितामह विस्तराणमहाबाहोपरंकोत्तहलंहिमे ६ भोष्मउवाच रथेनंद्रःप्रपातोवैसांद्रदेव
गणैःपुण ददर्शीपाग्रतोवृत्रंविधितंपर्वतोत्तमं ७ योजनानांशतान्मूर्द्ध्वपंचोद्धृतमरिंदम शतानिविस्तरेणापत्रीरोपवा
भधिकानिवै = तत्रैश्वर्यादृशंरूपंत्रैलोकोनापिदुर्जयं वृत्रस्यदेवाः संत्रस्तानशांतिमुपलेभिरे शक्रस्यतुतद्वारा
जन्मरुस्तंभोवजायत भयावृत्रस्यसहसादृष्ट्वातद्रूपमुत्तमं १० ततोनादःसमभवद्वादित्राणांचतिस्वनः देवासुरा
णांसर्वेषांतस्मिन्नुद्देशुपस्थिते ११ अपवृत्रस्यकौरवदृष्ट्वाशक्रमवस्थितं नसंभ्रमानभीःकाचिदास्यावासम
जायत १२ ततःसमभवघुदंतैलोक्यसमयंकरं शक्रस्यचसुरेन्द्रस्यवृत्रस्यचमहात्मनः १३ अग्निभिःपट्टिशैःशूलैः
शक्तितोमरमुद्गैः शिलाभिर्विविधाभिश्चकार्मुकैश्चमहास्वतैः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३ पदान्वयेवेदांतवाक्यविचारे १० ११ ११

मो०
३२१

321

शस्त्रैश्चविविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च देवासुरैः स्तनैः सर्वमासीत्समाकुलं १५ पितामहपुरोगाश्च सर्वदेवगणास्तथा
ऋषयश्चमहाभागास्तघृद्धेद्रुमागमन् १६ विमानाग्रेर्महाराजसिद्धाश्चभरतर्षभ गंधर्वश्चविमानाग्रेरसुराभिः समागम
न् १७ ततोतरिक्षमावृत्यवृत्ताधर्मभित्तोवरः अशमवर्षादेवेंद्रं समाकिरदतिद्रुतं १८ ततोदेवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शरदृष्टि
भिः अशमवर्षमपोहतवृत्रप्रेरितमाहवे १९ हृत्रस्तकुरुशादूलमहामायोर्महाबलः मोहयामास देवेंद्रं मायायुद्धेन सर्व
शः २० तस्य वृत्रादिति स्यापमोह आसीद्यतक्रतोः रथंतरेणातंतत्रवसिष्ठः समबोधयत् २१ वसिष्ठ उवाच देवश्रेष्ठोमि
देवेंद्रदेवतासुरनिबर्हण त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माद्यत्रविषीदसि २२ एषव्रह्माचविस्मृशिवश्चैवजगतीतिः सोम
श्चभगवान्देवः सर्वेष्वपरमर्षयः २३ माकाषीः कश्मलेशक्रकश्चिदेवतरोयथा आर्ययुद्धमतिं कृत्वा जहि शत्रुत्सरा
धिप २४ एषलोकगुह्यप्रक्षः सर्वलोकनमस्कृतः निरोक्षतेत्वांभगवांस्तजमोहंसुराधिप २५ एतेब्रह्मर्षयश्चैवब्रह्म
सतिपुरोगमाः स्रवेनशक्रदिव्येनस्तवंति त्वां जयाय वै २६ भीष्म उवाच एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना अतीववा
सवस्मासीदलमुत्तमतेजसः २७ ततो बुद्धिमुपागम्य भगवात्पाकशासनः योगेन महता युक्तस्तोमायीवपकर्षत २८ ततो
गिरः सुतः श्रीमान्तेजैवसुमहर्षयः दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रांतमुपागम्य महेश्वरं २९ ऊचुर्ब्रुवन् विनाशार्थं लोकानां हितकामया ततो

॥ राम०
३२१

वतस्तेजोक्षरोभूत्वाजगत्पतेः समाविशन्महार्गेद्रं दृष्ट्वा तदैतद्विष्णुमगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजकः सेन्द्रं समावि
शद्वज्रं लोकसंरक्षणो रतः ३० ततो बृहस्पतिर्दीप्तानुपागम्य शतक्रतुं वसिष्ठश्च महोत्तेजाः सर्वेषु परमर्षयः ३१ ते समा
साधवरदेवासु वं लोकप्रजिते ऊचुरेकाग्रमनसोजहिष्ठत्रमिति प्रभो ३२ महेश्वर उवाच एष ब्रह्ममहोष्ठक्रबले
नमहताहतः विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ३३ तदेनमसुरश्चेष्टत्रैलोको नापि दुर्जयं जहित्वं योगमास्थ
यमावसे स्याः सुरेश्वर ३४ अनेन हितपत्तसंबलार्पितमराधिप षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्माचामैवांददौ ३५ महत्वं
योगिनो चैव महात्माय त्वमेव च महाबले त्वंच तपा तेजश्चाग्नेम सुरेश्वर ३६ एतत्त्वां मा मकं तेजः समाविशति वासव
व्यग्रमेतत्त्वमप्येते वज्रेणा जहि दानवं ३७ शक्र उवाच भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुर्गसदं वज्रेणा निहनिष्यामि
पश्य तस्मै सुरर्षभ ३८ भीष्म उवाच आविशमामेदैते तु क्षीराणां पमहासुरे देवतानां मृषीणां च हर्षान्नादो महानभू
त् ३९ ततो हुंदुभयश्चैव शंखश्च समहास्वनाः मुरजाडिं डिमाश्चैव प्रावाघंत महस्त्रशः ४० असुराणां तु सर्वेषां सु
तिलोपो महानभूत् मायानाशश्च वलवान्क्षरणसमपघत ४१ तपा विश्वमणो सात्वा त्रययो देवतास्तथा स्तुवंतः श
क्रमीशानंतपा प्राचोदयन्तपि ४२ रथस्य स्पृहिशक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ऋषिभिः स्तूपमानस्य रूपमासीत्सुदुर्द
शं ४३ शांतौ मोक्षधर्मेषु वृत्रवधे भीष्म उवाच ह ॥ ॥

मो०
३११

322

त्रस्पतुमहाराजद्वाराविष्टस्यसर्वशः अभवन्पानिलिङ्गातिशरीरानिमेष्टुगा १ द्वालितासोभवद्द्वौरोवैवर्गोचागमत्परं ॥
 गात्रक मसुमहानश्वासश्चाप्यभवन्महान् २ रोमहर्षश्चतीव्रोभून्तिश्वासश्चमहाद्रप शिवाचोशिवसंकाशातस्पवक्रा
 त्मुदाहृणा ३ निष्पपातमहाघोरास्मृतिः सातस्पभारत उल्काश्चद्वालितास्तस्पदीप्ताः पार्श्वप्रपेदिरे ४ ग्ध्राः कंका
 वलाकाश्चवाचोमुंचन्मुदाहृणाः वृत्रस्योपरिसंसृष्टाश्चक्रवत्परिवभ्रमः ५ ततस्तंरथमास्यायदेवाप्यापितश्चाहवे
 वज्रघातकारः शक्रस्तदेतं समवेक्षत ६ अमानुषमयोनादं समुमाचमहामुरः यज्ञं भवेवराजेंद्रतीव्रद्वारसमन्वितः
 ७ अप्यास्पजंभतः शक्रस्ततोवज्रमवाप्तुजन् सवज्रः सुमहोतजाः कालाग्निसदृशोपमः ८ क्षिप्रमेवमहाकायं
 वृत्रं दैत्यमपातयत् ततोनादः समभवत्सुनोरेव समंततः ९ वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ वृत्रं तु हत्वा मघवान्
 दानवारिर्महायशः १० वज्रैराविष्मपुक्तेन दिव ११ मेव समाविशत् अथ वृत्रस्य कौरव्यशरीरादभिनिः
 सृताः १२ ब्रह्मवध्यामहाघोरोद्रलोकमयावहा करालदशनाभीमाविहृताह्रस्मपिंगला १३ प्रकीर्णमूर्द्धजा चैव
 घोरनेत्राचभारत कपालमालिनी चैव कृतेव भरतर्षभ १४ रुधिराद्रीचधर्मज्ञचीरवल्कलवासिनी सामितिक्कम्प
 राजेंद्रतादृग्गुणाभयावहा १५ वज्रिणो मृगयामासत दामरतसत्तम ॥

राम०
३११

कसचित्पकालस्पष्टवहाकुरुनंदन १५ स्वर्गीयाभिमुखः प्रायास्त्रोकानां हितकाम्यया साविनिः सरमाणां तु दृष्ट्वा श
क्रं महोजसं १६ जग्राह वध्या देवेंद्रं सुलग्ना चाभवत्तदा सहितस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्मवध्या कृतं भये १७ नलिन्या विसम
ध्यस्य उवासाब्दगणान्वहनं अनुसृत्य नुयत्नात्सतया वै ब्रह्महृत्यया १८ तदा गृहीतः कोरयति सेजाः सप्तपथ
त तस्या व्यपोहने शक्रः परं पत्नं चकार ह १९ न चाशक्यं तौ देवेंद्रो ब्रह्मवध्या व्यपोहितुं गृहीतं सवत्तया देवेंद्रो भर
तर्षभ २० पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यर्पयत् सात्वा गृहीतं शक्रं सहिजं प्रवरवध्या २१ ब्रह्मा संचितं यामा
सतदा भरतसत्तम तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवध्यां पितामहः २२ सुरेणामधुरेणाप्यसौ त्वयन्निव भारत मुच्यतां त्रिद
शेंद्रो यं सत्प्रियं कुरु भाविति २३ ब्रूहि किं ते करोम्यघकासं किं त्वमिह द्यसि ब्रह्मवध्या वाच त्रिलोकप्रजिते देवे प्री
ते त्रैलोक्यकर्तार कृतं मे वेदमन्यामिति वासंतु विधत्स्व मे २४ त्वया कृतं ते यं मयी दालोक संरक्षणार्थिना स्थापना
वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता २५ प्री

मो०

३२३

३२४

तेतुत्वपिधर्मसर्वलोकेस्वरूपमो शक्रादघगमिष्यामितिवासंसेविधत्स्वमे २७ मीष्मडवाच तथेतितांप्राहताव्रह्म
वधोपितामहः उपायतः सशक्रस्यब्रह्मवधोव्यपोहत २८ ततः स्वयंभुवाध्यातस्तत्रवद्विर्महात्मना ब्रह्माणामुपसे
गम्यतेतोवचतमब्रवीत् २९ प्राप्नोसिभगवन्देवत्वमकाशमनिंदितं यत्कर्तव्यमपादेवतद्देवान्वक्तुमर्हति ३०
ब्रह्मोवाच बहुधाविभजिष्यामिब्रह्मवध्यामिमामहं शक्रस्याघविमोक्षार्थंचतुर्भागंप्रतीक्षे ३१ अग्निरुवाच
मममोक्षस्यकोतोवैब्रह्मन्ध्यापस्ववैप्रभो एतदिष्ट्यामिविज्ञातुंतत्त्वतो लोकपूजित ३२ ३२ ३२ ३२

राम०

३२३

यस्त्वामिति यः आहिताग्निरधिकारी वीजैः पुरोडाशादिना ओषधिरसैः सोमेन पय आदिभिः ३३ ३६ ३७ ४० ४१ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच यस्त्वाञ्ज्वलंतमासाधस्वयं वैमानवः कश्चित् वीजोषधिरसैर्वह्निनयक्ष्यतितमो हतः ३३ तमेषाया
स्पतिक्षिप्रं ते त्रैवचतिवत्स्पति ब्रह्मवध्याहववाहव्यतुतेमानमोक्षः ३४ इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यक
वभुक् पितामहस्य भगवोस्तथा च तदभूत्प्रभो ३५ ततो वृक्षोषधिरांसमाह्वय पितामहः इमं संप्रमहाराज
वक्तुं समुपचक्रमे ३६ ततो वृक्षोषधिरांसं यैवोक्तं यथा तपं व्यपितं वह्निवद्राजने ब्रह्माराणि देम ब्र
वीत् ३७ अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः कौतो लोकपितामह देवेनाभिहतानस्मान् पुनर्हंतुमर्हसि ३८ वय
मग्निं तपाशीतं वर्षे च पवनेरितं सहामः सततं देवतपाद्येदनभेदने ३९ ब्रह्मवध्यामिमां प्रभवतः शास
नाद्वयं ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेशमोक्षं चिंतयतां भवान् ४० ब्रह्मोवाच पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वैष्टेदनभेदने
करिष्यति ते रोमोहा तमेषानुगमिष्यति ४१ भीष्म उवाच ततो वृक्षोषधिरांसं वमुक्तं महात्मना ब्रह्माराणिभि
संपूज्य जगामाश्रुयथागतं ४२ आहूपा सरसो देवस्ततो लोकपितामहः वाचा मधुरया प्राह सां त्वयन्निवभारत
४३ इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्यावरोगनाः चतुर्थमस्या भागं शंस्योक्ताः संप्रतीक्ष्य ४४ ॥ ॥ ॥

मो०
३२४

324

असरसञ्चुः ग्रहणोक्ततुद्धीनां देवेशतवशासनात् मोक्षं समपतोस्माकं चिंतयस्व पितामह ४५ ब्रह्मोवाच रजस्व
लासुनारीषु पोषैर्मैषु नमाचरेत् तेषां यास्यति क्षिप्रं चैतवोमानसोद्धारः ४६ भीष्म उवाच तपेति हृष्टमनस इत्युक्त्वा
प्रसंगगणः स्नानि स्थानानि संप्राप्यैर्मिरेभरतर्षभ ४७ ततस्त्रिलोकवृद्धैः पुनरेव महातपाः अपः संचिंतया
मासंध्यातास्तारचापपागमन ४८ तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्मणामभितौजसे इदमूचुर्वचो राजन् अणिपत्य पितामहं
४९ इमाः स्मदेव संप्राप्तास्तत्सकाशमरिदम शासनात्तव लोकेश समासापयतः प्रभो ५० ब्रह्मोवाच इयं
वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ब्रह्मचर्या चतुर्षी शमस्यास्य प्रतीक्यत ५१ आप उवाच एवं भवतु लोकेश
यथा वदसि नः प्रभो मोक्षं समपतोस्माकं संचिंतयितुमर्हसि ५२ त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमागतिः को न्यः
प्रसादो हि भवेद्यन्तः कृष्णात्समुद्धरेत् ५३ ब्रह्मोवाच अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः श्लेषमूत्रपु
रीषाणि युष्मासु प्रति मोक्षयति ५४ तस्मिन् यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति तथा वो भविता मोक्ष इति सत्संब्रवीति

वः ५५ ॥ ॥

राम०
३२४

ब्रह्मविदां वधः इन्द्रस्यापि अंतं तदुःखदः लोकनाशहेतुश्च भवतीत्यध्यायतामर्षे ६५ सत्ताधिकशततमना पितामह २

ततो विमुच्य देवं द्रं ब्रह्मवध्या युधिष्ठिर यथा विसृष्टं तं वा समगमद्देवशासनात् ५६ एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्मवध्या
जनाधिप पितामहमनुज्ञाप्य साष्टमेधमकल्पयत् ५७ श्रूयते च महाराज संप्राप्ता वा मेवेनैव ब्रह्मवधा ततः शुद्धिं ह
यमेवेन लब्धवान् ५८ समवाप्य श्रियं देवो ह त्वारीश्च महस्त्रशः प्रहर्षमनुलंभे वासवः पृथिवीपते ५९ वृत्र
स्पर्धुषि राक्षैव शिरवेडाः पार्थजसिरे द्विजातिभिरभक्ष्यास्तदीक्षितैस्वतपोधनैः ६० सर्वा वस्यन्त्वमप्येषां द्विजाती
नां प्रियंकुरु इमे हि भूतले देवाः प्रपिताः कुरुनंदन ६१ एवं शक्रेण कौरवबुद्धिर्माक्ष्मन्महासुरः उपायपूर्वं
निहतो वृत्रो ह्यमितेते जसा ६२ एवं त्वमपि कौंतेय पृथिव्यामपराजितः भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा
६३ ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु विप्रमध्ये वदिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषं ६४ इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य
शक्रस्यात्पदुतं महत् कथितं कर्तृतात किं भूयः श्रातुमिच्छसि ६५ शांतो मोक्षधर्मेषु वृत्रवधः समाप्तः ॥ ॥
युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद अस्मिन् वृत्रवधो देवविवेक्षाममजायते १ क्षीरेण मोहि
तो वृत्रः कथितस्तेजनाधिप निहतो वासवेन हवैज्जरोति तदानघ २ ॥

मो०
३९५

प्रसंगात्तद्विरोधं नृपिपितामहेत्यादिना ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

325

कपमेषमहाप्रसन्नः प्रादुर्वभौकृतः क्षीरोत्तं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ३ भीष्म उवाच शृणु राजन् द्वारस्येति संभवं
लोकविश्रुतं विस्तरं चास्मवक्ष्यामि पादशरैव भारत ४ पुरा मे गेर्माहा राजशृंगं त्रैलोक्यपूजितं ज्योतिष्कनामसावित्रं
सर्वरत्नविभूषितं ५ अत्र प्रेमयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते पर्यंकद्वविभ्राजन्नुप
विष्टो बभूव ह ६ शैलराजसुता चास्पतितं पाश्वि स्थिता वभौ तथा देवामहोत्मानो वसवश्चामितो जसः ७ तथैव
च महात्माना वश्विनो मिषजा वगैः तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ८ यक्षारामो मीश्वरः श्रीमान् कैलासनिल
यः प्रभुः उपासित महात्माना मुशना च महासुनिः ९ स नकुमार प्रसुरवास्तथैव च महर्षयः अंगिरः प्रसुरवाश्चैव तथा दे
वर्षयोपो १० विश्वावसुश्च गंधर्वस्तथानारदपर्वतो अमरोगरासंघाश्च समाजगुरुरनेकशः ११ ववो मुरवः शि
वो वायुर्नानागंधवहः शुचिः सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवंतो द्रुमास्तथा १२ तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोध
ना महादेवंपशुपतिपर्युपासित भारत १३ भूतानि च महाराजनानां रूपधराण्यप राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचा

श्च महावलाः १४

राम०
३९५

वहस्पधराहृष्टानानाप्रहरणघताः देवस्यानुचरास्तत्रतस्मिन्नेवातलोपमाः १५ नदीचभगवांस्तत्रदेवस्यानुमतेस्मितः
प्रगृह्यज्वलितंमूलं दीपमानः स्वतेजसा १६ गंगाचमरितांश्चैवामर्वतीर्घजलोत्तवा पर्युपासततदेवस्त्रिणीकुरु
नंदन १७ सखंभगवांस्तत्रप्रज्जमानः सुरर्षिभिः देवैश्चसुमहोतेजामहोदेवोव्यतिष्ठत १८ कस्मचित्त्वपकाल
स्पदक्षोनामप्रजापतिः पूर्वैकै नविधानेनयक्ष्ममाणान्वपधत १९ ततस्तस्मैसर्वदेवाः सर्वशक्रपुंगवः गम
नायसमागम्यबुद्धिमापेदिरेतदा २० तेविमानैर्महात्मानोद्दालनार्कसमप्रभैः देवस्यानुमतेगच्छन्गंगाद्वारमिति
श्रुतिः २१ प्रपितादेवतादृष्ट्याशैलराजमुतातदा उवाचवचनंसाध्वीदेवंप्रपतिंपतिं २२ भगवन्कनूपोत्पते
देवाः शक्रपुंगवः ब्रूहितत्वेनतत्त्वसंशयोमेमहानयं २३ महेश्वर उवाच दक्षोनाममहाभागोप्रजानांपतिरु
त्तमः हयमेधेनयजेततत्रयांतिदिवौकसः २४ उमोवाच यशमेतंमहादेवकिमर्पेनाधिगच्छसि केनवाप्रतिषेधे
नगमन्तेनविधते २५ महेश्वर उवाच सूरैवमहाभागोपूर्वमेतदनुष्ठितं यज्ञेषुसर्वेषुसमनभागउपकल्पितः २६
पूर्वपायोपपन्नेनमोर्गिणावरवर्णिनि नमैसुराः प्रयच्छंतिभागंयज्ञस्यधर्मतः २७ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेषुप्रभा
वाभधिकोर्गोः अजपश्चापधृषश्चेतजसायशसाश्रिया २८ अनेनतेमहाभागप्रतिषेधेन ॥ ॥

मो०
३१६

326

भागतः अतीवदुःखसुखान्नेवेपयुस्वममानघ ३६ भीष्मउवाच एवमुक्तातुसादेवीदेवंपशुपतिंपतिं तस्मीभूताभ
वद्राजनदह्यमानेनचेतसा ३७ अथदेव्यामतंज्ञात्वाहृदंतयच्चिकीर्षितं सममाज्ञापयामासतिष्ठत्वमितिनेदिने ३८
ततोयोगवलंकृत्वामर्वयोगेश्वरेश्वरः तंयसंसमहोतेजाभीमैरनुचैस्तदा ३९ सहसाघातयामासदेवदेवः पिना
कधक् केचिन्नादानसंचंतकेचिद्वामांश्चचक्रिरे ४० रुधिराणापरेगजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् केचिद्वपान्
सुत्याघवभ्रमुर्विकृताननाः ४१ आसौरमेचाग्रसंततथैवपरिचारकात् ततः सयज्ञोत्पतेवध्यमानः समंत
तः ४२ आस्यायमृगरूपंवैरवमेवामगमन्त दा तंतयसंतपारूपं गच्छंतमुपलभ्यसुः ४३ धनुर्गदाय
वारोततदान्चमरतप्रभुः ततस्तस्यसुरेशस्यक्रोधादमिततेजसः ४४ ललारात्प्रसृताघोरः स्वेदविदुर्वधुव
ह तस्मितितमात्रेचस्वेदविंदेतदाभुवि ४५ प्रादुर्वधुवसुमहानग्निः कालानलोपतः तत्रचाजापत
तदापुरुषः पुरुषर्षभ ४६

राम०
३१६

कृत्स्नातिमात्रं रक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ऊर्ध्वकिशोतिरोमांशः श्रेणोत्सुकस्तथैव च ४० कराल
 कृत्स्नवर्णश्चरत्तवासास्तथैव च तं यज्ञं सुमहामत्वा दहत्कक्षमिवानलः ४१ अचरन्मूर्धनो देवान्प्राद्व
 त्मन्त्रां पीस्यथा देवाश्चाप्यद्रवन्मूर्धनो भीतादिशो दृष्ट्वा ४२ तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेणाविशोपते
 पृथिवीं ह्यचलद्राजन्ततीवभारतर्षभ ४३ हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः पितामहो महा
 देवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ४४ ब्रह्मा वाच भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यंति वै प्रभो क्रियतां प्रतिमं हारं
 सर्वदेवेश्वरत्वा ४५ इमा हि देवताः सर्वाः त्रायश्च परं तप तव क्रोधात्सह्य देवतशान्तिमुपलभे
 ४६ यश्चैष पुरुषो जातः स्वदत्ते विबुधोत्तम द्यौर्नोमैष धर्मलोकेषु प्रचरिष्यति ४७ रुकीभूतस्य न त
 स्पधारोते जसः प्रभो समर्पी सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयं ४८ इत्युक्तो ब्रह्मरणा देवो भागे च
 पिप्रकल्पिते भगवंतं तथेत्याह ब्रह्मरणा ममितौ जसं ४९ परां च प्रीतिमगमदुत्समयंश्च पिता कथं क्व अवा
 पचतदा भागं यथोक्तं ब्रह्मरणा भवः ५० अचरन् सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत दश शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुत चापि

पुत्रक ५१ शीर्षमितापानागानां पूर्वतानां शिला
 दत्त अयातनीलिका विद्यान्निर्मोक्तं मुञ्जगेषु च ५२

मो०
३२७

327

रवारक पशूनां पादरोगः ५३ रंध्रागतं अश्वगलरंध्रागतं मांसखंडं ६३ अष्टाधिकशततमः ॥ ॥ ७

रवारक सौरभे पाशां सूखं पृथिवीतले पशूनामपि धर्मस्तद्विप्रत्यवरोधनं ५३ रंध्रागतमथाश्वानां शि
खोन्नेदश्च वर्हिगां नेत्ररोगः कोकिलस्पक्षरः प्राक्तो महात्मना ५४ अवीनां पित्रेभेदश्च सर्वेषामिति नः
श्रुतं शुकानामपि सर्वेषां हि किं का प्रोच्यते द्वारः ५५ शार्दूलेष्वपि धर्मस्तथा द्वार इहोच्यते मानुषेषु तु धर्म
सद्गोतामैष भारत ५६ मरुगो जन्मनितप्यामधे चाविशते तां एतन्माहेश्वरं ते जाद्वारो नाम सुदारुणः ५७
नमस्पर्शे च वमानश्च सर्वप्राणिभिरिष्टः अनेन हि ममाविष्टा वृत्रो धर्मभूता वरः ५८ व्यज्रं भूतततः शक्र
सस्मै वज्रमवाप्तुं जतु प्रविश्य वज्रं वृत्रं च दारयामास भारत ५९ दारितश्च स वज्रेण महोपागी महासुरः
जगाम परमं स्यान् विस्मयमितेजसः ६० विस्मभक्ते पाहिते नेदे जगद्गोप्तमभूत्तदा तस्माच्च निहतो युद्धे वि
स्मोः स्यान्मम वासवान् ६१ इत्येष वृत्रमाश्रित्य द्वारं स्पृशेत्तदा विस्तरः कथितः पुत्रे किमन्यत्प्रवृत्ति
ते ६२ इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः विमुक्तो रोगः सुसुखी मुदा पुतो लेभे तका
मानस्य पामनीषितान् ६३ शोतो मोक्षधर्मपुद्गरोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
३२७

प्राचेतसस्पेतिहत्रगीतोपसंहारे अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः सुतकुमारो ह्यत्राययत्तदाख्यातवामुरेति श्री कृष्णस्य प्रकरणाप्रतिपाद्यत्वा
त्पानिर्विशेषवद्वावाहिद्वभवे मुक्ता तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेन ह्यत्र वैद्विरोत्यन्ति चोक्ता पुनरपि तस्यैव मूर्तिमतः परमेश्वरस्य परमकारुणिक
त्वं दर्शयितुं द्विषंतमपि भगवान्दंडपूर्वकमेतु गच्छातीति दक्षारव्यापिका मुरेव नोक्ता तत्र कैमुतिकन्यायेन भक्तघनग्रहं सिध्यतीति भक्त्या

जनमेजय उवाच प्राचेतसस्पदक्षस्य कथं वै वस्वतोतरे विनाशमगमद्वह्नन् हयमेधः प्रजापतेः १ देव्या
मनुकृतं मत्वा कुद्वः सवीर्यकः प्रभुः प्रसादात्तस्पदक्षेणामयज्ञः संधितः कथं एतद्वेदितुमिच्छेयं तन्म
ब्रूहि यथा तथं २ वैशंपायन उवाच पुरोहिमवतः पृष्टे दक्षो वै यज्ञमाहरत् गंगाद्वारे शुभे देशे त्रापि सि
द्धिर्निषेविते ३ गंधर्वीसरसाकीर्णी नानाद्रुमलतावते त्रापि संघैः परिवृतं दक्षं धर्मभूतो वरं ४ एषि
व्यामं तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापति ५ ॥

भगवत्तोषणार्थं नाम्नामष्टसहस्रं च वक्तुमयथा यत्रारभ्यतो मोक्षधर्मेषु पागव्यास्पस्तवस्पसाक्षात्तत्वा न हेतुतया शमदमादिवत् मोक्षोपयो
गित्वं इतोपांतुपज्ञादिवद्विज्ञेयं दुतादनद्वागतद्वेतुत्वमिति अयमेव पदशः सम्यग्विभज्यते तत्र प्राचेतसस्पदक्षस्येत्यादिर्नाम्नामष्टसहस्रं रास्ततवा
नृषमध्वजमित्यंतः स्पष्टायेति यः तस्य तात्पर्यं परमेश्वरद्रोहिणा कृतं कर्म अनर्पीव हंत दनुग्रहं ततो रादुश्चिकित्सं चेति स एव प्राच्य इति ४ ५

मो०
३१८

328

देवदानवगंधर्वाः पिशाचा गराक्षसाः हाहाहृहृश्च गंधर्वैति बुरुर्नमस्तथा ६ विश्वावसुर्विश्वेमेनो गंधर्वाः सरसस्तथा
आदित्यावसवोरुद्राः साध्याः सहस्ररुद्राः ७ इंद्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूम
पा आत्पयास्तथा ८ ऋषयः पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा मह एते चान्ये च बहवो भूतग्रासाश्चतुर्विधाः ९ जरा
युजां जजार्चैव सहसा सेदजो न्दिजैः आहूता मंत्रिताः सर्वे देवाश्च सहयन्तिभिः १० विराजंते विमानस्यादी
पमाना इवाग्नयः तान् दृष्ट्वा मनुना विष्टो दधीचिर्वीक्ष्य मब्रवीत् ११ नायं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रो न ईड्यते ॥
वधवंधं प्रपन्ता वै किं नु कालस्य पर्ययः १२ किं नु माहान्तपश्येति विनाशं परं पश्यति उपस्थितं महाघोरं तबुधं
ति महाध्वरे १३ इत्युक्त्वा समहायोगी पश्यति ध्यात चक्षुषा स पश्यति महादेवं देवी च वरदां शुभा १४ नारदं च स
हात्मानं तस्या देव्याः समीपतः संतोषं परमं लेभे इति तिश्चित्य योगवित् १५ एकमंत्रास्तुते सर्वे ये न शोननिमंत्रि
तः तस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वीक्ष्य मब्रवीत् १६ अप्रजं पूजनां चैव पूज्यानां चोपपूजनात् नृधातकसं पापं श
श्वत्प्राप्नोति मानवः १७ अनृतं नोक्तं पूर्वमेतच्च वक्ष्ये कदाचन देवतानामृषीणां च मध्ये सत्यं द्रवीम्पदं १८ आगतं
पशुभर्त्ता रंस्त्रिष्टारं जगतः पतिं अध्वरो ह्यग्रभोक्ता रं सर्वेषां पश्यत प्रभुं १९ दक्ष उवाच संति नो बहवो रुद्राः शूलह

राम०
३१८

स्ताः कपर्दिनः सकादशस्यानगतानाहं वेद्मि महेश्वरं १० दधीचिरुवाच सर्वेषामेव मंत्रोपयोगेनासौ नतिमंत्रितः यथा
हंशं करदूर्ध्वनामं पश्यामि देवतं तथा दक्षस्य विपुलायज्ञाय नमः विष्णुति ११ दक्ष उवाच एतत्तरेव शायसुवर्गोपात्रेह
विः समस्तं विधि मंत्रपूतं विस्मोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं प्रभुर्विभुश्चाहवनाय राघवः १२ देव्युवाच किं नाम दानेनियमं तपो
वा कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य लभेत भागं भगवानचिंत्यो अर्हंत्या भागमपोत्तरीयं १३ एवं ब्रूवाणां भगवान् नृपती प्रहृष्ट
रूपः क्षुभितामुवाच न वेत्ति मां देवि कृशोदराङ्गि किं नाम युक्तं वचनं मरेव शेष १४ अहं विजानामि विशालनेत्रे ध्यानेन
हीनानविदंत्य संतः तवाघमो हेनच संद्रुदेवा लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः १५ मामध्वरं शंसितारः क्लृवंति रथं तरं सामगा
श्चापगांति मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजते ममाध्वर्यवः कल्पयते च भागं १६ देव्युवाच सुप्राकृतोऽपि पुरुषः सर्वः स्त्रीजनसं
सदि स्तोति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः १७ भगवानुवाच नात्मानं स्तोमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे यं स्वक्ष्मा
मिव शोहे पागार्थे वरवर्णिनि १८ इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीसु मां प्रागौषिप्रियां सोमजन्तुगवान् चक्राम्दुतं घोराप्रहर्षणां
१९ तमुवाचाक्षिप मरुदक्ष स्पेति महेश्वरः ततो वक्राद्विमुक्तैर्नमिहेनैकेन लीलया ३० देव्यामनुव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य
वैक्रतुः मनुना च महात्मी मां महाकाली महेश्वरी ३१ आ

मो०
३१६

329

मनः कर्मसाक्षित्वेन सादृशं हानुगा देवस्यानुमतं मत्वा प्रणाम्य शिरसा ततः ३२ आत्मनः सदृशः शौर्यादित्य रूपमनन्वितः सर्व
भगवान् क्रोधः प्रतिरूपमनन्वितः ३३ अनंतवलवीर्यश्च अनंतवलपौरुषः वीरभद्र इति व्यातो देव्या मत्प्रेमाजितः ३४
सोमजद्रोमकूपेभ्यो गोमन्त्रा मगरो म्भुरात् रुद्रतुल्या गगारो द्वा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ३५ तेनैष तस्मै तस्मै दिक्षयज्ञविहिं
मया भीमरूपामहाकायाः शतशोपमहस्रशः ३६ ततः किल किलाशं देराकाशं पर्ययन्निव तेन शब्देन महतास्त्रमास्त
त्रिदिवौकसः ३७ पर्वताश्च व्यशीर्यत चक्रे च वसुंधरा मारुताश्चैव घूर्णति चक्षुर्भूषणालयः ३८ अग्नयो नैव दीप्यन्ते नै
व दीप्यन्ति भास्कारः ग्रहा नैव प्रकाशन्ते न क्षत्राणि न चंद्रमाः ३९ अष्यो न प्रकाशन्ते न देवान् च मानुषाः एवं तु तिमिरीभूते निर्द
हंत्यपमानिताः ४० प्रहरंत्यपरे धारा मूयानुत्पाठयन्ति च प्रमदन्ति तेषां चान्ये विमदन्ति तेषां परे ४१ आधावन्ति प्रधावन्ति वा
युवगमनोज्जवाः घूर्णन्ति यज्ञपात्राणि दिव्यान्पाभरणा निच ४२ विशीर्यादिव दृश्यन्ते तारा इव नभसि ले दिव्यान्तपा
नभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः ४३ क्षीरनद्यो यदृश्यन्ते घृतं पायसकंदमाः दधिमं ज्योत्स्ना दिव्याः खंडशर्करा लु
काः ४४ षड्रसानिवहन्त्येता गुडकुल्यामनोरमाः उच्चावचानि मांसा निभक्ष्याणि विविधानि च ४५ पा
नकानि च दिव्यानि लेह्योष्णानि च भुञ्जन्ते विविधैर्वक्त्रैर्विलु

राम०
३१६

पंथाक्षिपंति च ४६ रुद्रकोपात्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः क्षोभयन्मुरसैन्यानिभीषयंतः समंततः ४७ क्रीडंति
विविधाकाराश्चक्षिपः सुरयोषितः रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेन सर्वदेवैर्गृहीतं ४८ तं यज्ञमदह्यो घोररुद्रकर्मासमंततः
चकार भैरवंतादं सर्वभूतभयंकरं ४९ छित्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजा
पतिः ऊचुः प्रोज्ज्वलयः सर्वकृष्णतां को भवति ५० वीरभद्र उवाच नाहं रुद्रो न वा देवो नैव भोक्तृमिहो गतः देव्या
मनुकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ५१ द्रष्टुं चा नैव विप्रेन्द्रा नैव कौतूहलेन वा तव यज्ञविद्यातां र्षिं संप्राप्तं विदिम
मिह ५२ वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः भद्रकालीति विख्यातो देव्याः कोपाद्विनिःसृता ५३ प्रोषतो दे
वदेव न यज्ञांतिकमिहागतौ शरणांगच्छ विप्रेन्द्र देवदेव मुमापतिं ५४ वरं क्रोधोपि देवस्य वरदानेन चान्यतः वीरभद्र व
चः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ५५ तोषयामास सौत्रेण प्राणिपतमहेश्वरं ५६ प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं क्रवमव्ययं
महादेवं महात्मानं विष्णुस्य जगतः पतिं ५७ दक्षः प्रजापतिर्यज्ञैर्द्रव्यैः सुसमाहितैः आहूता देवताः सर्वाः त्रिषु
श्चतुषो धनाः ५८ देवो नाह्रयते तत्र विष्णुकर्मासमहेश्वरः तत्र क्रुद्धा महादेवो गणां सत्रव्यं सर्जयत ५९ प्रदीपे
यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु विजातिषु तां गणान् मनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ६० मूलनिर्मिन्नहृदये ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
३३०

330

कूजन्दिःपरिचारकैः निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ६१ उत्तमन्दिः पतन्दिश्चगर्भैरामिषगृदिभिः पक्षवातवि
निर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ६२ यक्षगंधर्वसंघैश्चपिशाचोरगराक्षसैः प्राणापानौसंतिरुध्यवक्रस्यानेनयत्नतः
६३ विचार्यसर्वतोदृष्टिवहुदृष्टिरमित्रजित् महसादेवदेवेशोऽग्निंकुंडात्मसुष्ठितः ६४ विभ्रत्सूर्यसहस्रस्य
तेजःसंवर्तकोपमः स्मितं कृत्वा व्रीह्याकंपव्रीहिकिंकरवारिणो ६५ आवितचमखाध्याये देवानां गुरुगाततः
तमुवाचोजलिंकृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ६६ ६६ ६६ ६६ ६६ ॥ ॥

गम०
३३०

येनामधेयैरिति उक्तं तदानीं विशेषः १ नन्विहनाम्नामष्टमहस्त्रेणोति अष्टाधिकं महस्त्रं नाम्नां वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं तत्र नामपाठे किं
चिदधिकानि षट्शतानामानुपलभ्यन्ते न च स्मृतिपदेभ्यो विपरिणामेन नामानुनेतुं शक्यते अन्यशब्दस्यान्याप्यत्वकल्पने प्रमाणाभावात्
न च तावतापि संख्या पूर्तिः संभवति तस्माद्भूलित इह नामसमाप्ता यद्व्याख्यायमानं तत्सहस्रनामस्रोत्रं नापि पठनीयं नूनत्वेन वाग्वज्रं

भीतशंकितवित्रस्तः सवाष्पवदनेक्षणाः यदि प्रसन्नो भगवान् यदि चाहं भवन्मियः ६७ यदि चाह
मनुग्राह्यो यदि वा वरदो मम यद्दुग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितं ६८ चूर्णीकृतापविद्धं च यत्संभा
रमीदृशं दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सूक्ष्मं चितं ६९ तन्मिष्यामवेन्मद्यं वरमेतमहं वरा तस्यास्मिन्पाद
भगवान् भगवते त्रहो हरः धर्माध्यक्षो विरूपाक्षश्चक्षुः प्रजापतिः ७१ जानुस्यामवनी गत्वा दक्षो ल
ब्ध्वा भवाद्गरं नाम्नामष्टमहस्त्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजं ७२ युधिष्ठिर उवाच येनामधेयैः स्तुतवान्
दक्षो देवं प्रजापतिः वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धाममानघ १ भीष्म उवाच श्रूयतां देवदेव स्मृता नामान्यन्दु

तकर्मणाः गूढव्रतस्मगुह्यानि प्रकाशानि च भारत २ ॥

त्वात्वाग्वज्रो हिमं त्रयोऽधेतारं नाशयति तपाचोक्तं शिक्षायां त्रयो हीनः स्वरो तो वरीतो वा मिष्या प्रयुक्तो न तमर्पमाह स वाग्वज्रो यज्ञमानं
हिनस्ति यथेन्द्रश्चुस्वरो पगधादिति इन्द्रं हंतुकोमेन त्वष्टा पुत्रार्थिना स्वाहं द्रुशदुर्वदस्वेति मंत्रे ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
३३१

३३१

गाहोमं कुर्वता इन्द्रपदं स्वेष्टसिद्धयेऽतो दातृप्रयोऽन्तात्तच्च न प्रयुक्तं प्रत्युत आधुना तमेव तत्पठितमिति इन्द्रवतत्पुत्रस्य नाशको जात इत्युपा
ख्यायेत त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाको तस्मादस्य सवस्य मोक्षमंत्रत्वात् वर्गात् रचात् तं हीनत्वान्नेष्टार्थप्रदत्वं युज्यतेऽपि तु पाठकानर्थ
कारत्वे वेति चेत् उच्यते इदमहजावालाः समासंतेति अथ हेनं ब्रह्मचारिणा ऊचुः किं जपेनामृतत्वं ब्रूहीति स होवाच या सवल्क्यः शत
रुद्रिये गोमेता निहवा अमृतस्य नाम धेयान्ये तैर्हवा अमृतो भवतीति अत्र नाम जपस्यामृतमाधनत्वं गम्यते तेषां च नाम्नां न्यूनाधिकभावे
नानेकामुशाखा सुपठितानां गुणोपसंहारन्यायेनैकत्रोपसंहारेण भवितव्यं तच्चास्मदादीनामशक्यमिति भगवान्वा दराधराः तैर्निरीय
कवानमेतयकादिप्रसिद्धाश्वास्वविद्यमानानानाम्नासुपसंहारमिदं कृतवान् यथा हि आपस्तवादिः कल्यकारः स्वपरशाखाया
स्य गानुपदिश्य आग्नेयमष्टाकपालमिति यथा समास्तातमिति मध्ये प्रधानं सिद्धवन्ति दिश्य पुनरुपरिष्ठात्वा न्यंगानि उपदिशति
तद्वदिहापि नमस्ते देवदेवेशोऽत्यादिना कानि चिन्तामानुपदिश्य त्रिसौ परीतया ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियमिति सुपरीशतरुद्रियना
ममालायां सिद्धवन्ति दिश्य शेषमपि नाम धेयगणं पठति तथा च यथा प्रतिज्ञातमष्टौ त्रसहस्रं नाम्नां संख्या पूर्यते नान्यथा तदि
दमभिप्रेत्योक्तं गूढनीति। गुह्यानि अश्रद्धाघुपहतेषु प्रकाशयन्ति १ ॥ ॥

राम०
३३१

नमस्ते देवेति वसुविधाधिकारदध्यात्मपरतैर्यैव तानि व्याख्येयानि। तथा हि हे देव जगन्निर्माणक्रीडापरितुभुंजमस्तैरित्युष्मदर्थस्य दृश्यस्य प्रमेयस्य निदेशः
 देवेश देवाः इन्द्रियाणि इन्द्रो बुद्धिः पूर्वबुद्धिः स्यान्निरीश्वर इति स्मृतेः एतदुभयात्मकं। एतत्तत्प्रमाणप्रमात्रो निदेशः कृतः एवं नाम त्रयेण ज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मक
 त्वेव स्मोक्तं। तस्मात्प्रमाणं त्रयेण ही देव इति देवाः शमाद्यो इन्द्रियवृत्तयः। तेषामर्थः असुराः कामादयः तेषां बलस्य सदनं। तथा च शमको दिव्य देवा सुरा

नमस्ते देव देवेश देवारि बलसदनं देवं बलविष्टं भेदे वदानवपूजितं ३

इयोः प्रयोगो दृष्टः ह्यन्तयाह प्राजापत्यदेवाश्वासुराश्चैति। देवानामिन्द्रियाणां इन्द्रो बुद्धिः तस्यावलंबविषयप्रावरणं तत्तत्विशेषेण सभातीति देवं द्रव
 तविष्टं। अतएव देवैरिन्द्रोर्देवानैर्वैवाणां धेयवपूजितश्चादरैरन्तर्गम्ये सत्कारेन विता। एवं च कामादिजयोधीनिरोधस्तेनादरादिस्वमेयाद्यात्मकस्य
 वस्तुनः प्रापक इत्युक्तं भवति ३ ॥

मो०

३३२

३३२

योगप्रथमप्राग्यायाः सावर्तः सरूपमाहा चतुर्भिः सहस्रमक्षरिण्युगपत्सर्वविषयप्रकाशकानीन्द्रियणिगयस्य सर्वज्ञस्यः अतएव विरुपाणित्रस
दासीन्द्रियेभ्यो विलक्षणानिर्वर्हितादिवाहकाणीन्द्रियणिगयस्य। अक्षयत्रीणि। सोमसूर्योप्राख्यानि अक्षरिण्यस्य पक्षाधिपः कुंवरः सप्रियोयस्य अ
थासूत्रेतेयं सरूपमाह सर्वतदिति चतुर्भिः भगवद्गीतास्वर्णिनेयं यत्तत्र अक्षयभीतिप्रतिज्ञाय सर्वतः परिणपादतदिसादिनाइमेव सरूपमुक्तं सर्वतः या

सहस्राक्षविरुपाक्ष अक्षयक्षाधिपप्रिय सर्वतः परिणपादतसर्वतोऽक्षिशिरोमुख ४ सर्वतः प्रतिमलोके सर्वमाहस
तिष्ठसि। शंकुकर्णमहाकर्णकुंभकर्णगोवाल्य ५ गजेन्द्रकर्णगोकर्णपारिकर्णनमोक्तते शतोदरणावत्रेण
तावत्त एतजिह्वनमोक्तते ६

राः अतः सन्निधिस्वयस्यसः सर्वतः परिणपादसर्वमुत्रात्रा तथा च प्रतिः विद्यतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोवाङ्मुखविश्वतः स्यात्संवाङ्म्याधम
तिसंयत्तैर्वावाभूमिजनयन्नेव एक इति धर्मनिवशीकरोति सर्वेषु संवोधनपदेषु नमस्ते इत्यनुषंजनीयं लोके सर्वमा हसति हसीत्येव विपरिणा
मगालोके सर्वमाहसति हनर्ति संवोधनरहमीयं सादृश्याकः ४ शंकुकर्णद्वयः समश्चरगणाः सर्वाभिन्तलादीशस्य तदन्तत उच्यते ५ शतो
दरेत्सर्द्धौ वैश्वरूपप्रथमार्थः ६

राम०

३३२

अस्मै वै वैरिणो कोपास्पले प्रतिपत्तिगार्थेति गायत्रीः त्रिसंध्यं गायत्री जपपराः त्वामेव गायंति गायत्री प्रतिपाद्यस्त्वमेवासीत्यर्थः अर्किगाः
 अर्कोपासनपराः त्वो अर्कसवितारं मे उनाधिष्ठाताम् वेति उपतिष्ठते संध्यासु ब्रह्मारांश्च विदं चतुर्मुखं शतक्रतुर्देव उर्ध्वं सर्वोपाधिभ्य उद्भूत
 स्वमिव आकाशवत्सर्वगतस्त्वनित्यः असंगश्च तादृशमेतिरेमुनयः अत्रापि गायत्री गेयः अर्कः अर्कचर्चः ब्रह्म न शतक्रतोऽ अर्धं खतुल्यत्वेन

गायंति त्वं गायत्री गेयः अर्कचर्चमर्किगाः ब्रह्मारांश्च शतक्रतुर्मुखं स्वमिव मेतिरे ७ मूर्त्तौ हि ते महामूर्त्ते समुद्रावर
 संनिभा सर्वा वै देवतास्मिन्नावोगो हृदयामते ८ भवच्छरीरे यस्यामितो मम ग्रिजले श्वरे आदि समर्थवैविध्यं
 ब्रह्मारांश्च हृदयस्थितिं ९ भगवान्कारणं कार्यक्रियाकरणमेव च असतश्च सतस्त्वेव तथैव प्रभवोऽप्येव
 नमो भवाय सर्वो यरुद्राय वरदाय च पशूनां यतये नित्यं नमो स्त्वधकघातिने ११ ॥ ॥ ॥ ॥

मत्तस्तिनामान्नुत्तयानि ७ मूर्त्तौ अक्षरूपायां मूर्त्तं बुद्धिवाक्काशसूर्यचंद्रयजमानात्मिकायां सर्वदेवतामूर्त्ते इत्युत्तमं ८ हे भवने हे सोमगरी
 रेत्यादीनि अष्टौ नामान्नुत्तयानि ९ भगवन्निष्पादीनि पूर्वोद्दिष्टं च सदस्यप्रभवाप्येयमुत्तरोद्देशकं १० भवत्समाहितिभवः हिनस्तीति शब्दः ११ पायंश्च
 वयंतीति रुद्रः पशूनां ब्रह्मादिस्थावरं तानां जीवानां ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

३३३

३३३

नानारूपलेनस्तोतिविजरापेसादिनात्रिशूलवरेणायगिणुंभवहंनेरीलमस्यतस्मैविश्वलवपाणिनेत्रीगिरिशिखार्चयेध्याननिश्चयकानिनेत्रा
रीवगमकानिबोधकानियस्यसंयवकः त्रीणिमोमसूर्याग्राख्यानिनेत्रागिरियस्य १२ चंद्रः सर्वसुदुनक्षमः कुंडः अमत्रवत्सस्मिन्संवेधारपितु
क्षमः अत्रैवद्व्याउंदिनेदंडवायशसिनेरस्यः समश्चासौकर्णस्वेतिसमकर्णः क्रतुर्वेकश्चदंडीचासोमुंडस्वेतिदंडिमुंडः परिव्राजकः १३

विजरायत्रिशोर्षायत्रिशूलवपाणिने अंवकायत्रिनेत्रायत्रिपुरघ्रायेवेनमः १२ तमश्चंद्रायमुंडायचंद्रायो
उधरायचंद्रिनेसमकर्णायदंडिमुंडायवेनमः १३ नमोर्ध्वदंडुकेशायशुक्लायावततायच विलोहितायध
न्यायनीलग्रीवायवेनमः १४ नमोस्तप्रतिरूपायविरूपायशिवायच सूर्यायसूर्यमालायसूर्यध्वजपताकिने १५

कुंड

ऊर्ध्वावचाः दंडाः केशाश्चयस्या शुक्लायमुंडायअसंगिनेतथापि अवनतायअवसन्नेनवाधेनरूपेणजगदात्मनानताय अतएवविलो
हिनापरजोशुगिनेधूम्रायनमोगुगिनेनीलग्रीवायजगद्दक्षगार्थकंदेविषधारितेनसालिकाय १४ नास्तिप्रतिरूपः सदृशोयस्य विविधानि
रूपाणिचस्यशिवायपरमकल्याणायतुयैवत्योः सूर्यायसूर्यमंडलरूपायसूर्यमालायतस्मिन्मालनेशोभनेसूर्यमंडलान्तर्वर्तिनेपरमेश्वराय
सूर्यवत्प्रभ्याः ध्वजाः पताकास्तयस्य ६

राम०

३३३

ममयाः शिवशगाः हृष्येवस्कंधोयस्यपर्यानिर्भजेतवः चीरणिहृत्क लानिचपरोयस्मशवररूपिणस्तायसम्भवा १४ नाभायनाभोजग
दस्यास्तीतिनाभः मलयोयोच। यस्येतिचेतिदिलोपः १० नाभायनाभिंअस्तीतिनाभः नाभिनमचेनियतप्र सनभोदेशः नाभिस्थानीया
यत्रस्प अरेनेमिस्थानेकारणकार्यप्रयंचो तथाचक्रतिः तद्यथारेणुनमिरपितोनाभावएवपिताएवमस्मिन्प्रागोसर्वसमर्थिते प्रागोवदन्ति

नमः प्रमथनाथायवृषस्कंधायधन्विने शत्रुदमापदेशायपर्याधीरपदायव १६ नमोहिरण्यगर्भायहिरण्यकवचा
यवहिरण्यकृतचक्रायहिरण्यपतयेनमः १७ नमः स्तुतायस्तुतायस्तुतयमानोवेनमः सर्वोयसर्वभक्षायसर्व
भूतातरोत्तमे १८ नमोहोत्रेशमंत्रायशुक्लध्वजपताकिने नमोनाभायनाभ्यायनमः करकटायव १९ नमो
स्तुतशनासायकृशांगायकृशायच संदृष्टायनमस्तुभ्यनमः किलकिलायच २० नमोस्तुतायमाना यशपिता
योस्थितायच स्थितायधावमानायमुद्रायजरिलायच २१ नमोनर्तनशीलायमुखवादित्रवादिने नाद्योपहा
रलुध्यायगीतवादित्रशालिने ॥

सर्वकार्यकारणाचाकटानामावरकारणमपिकटायआवरकायनामहयेनांतर्वेहियाप्रिदर्शिता २२ किलकिलायशरविशेषरूपाय २३ सर्व
क्रियाकर्तेतेनस्तोतिनमोस्त्वित्यादिना ० नद्योभवानिनाद्यानिकमलानि।तामेवोपहारस्तुनलुध्याय।हरिस्तुसाहस्रकमलवलिमाधाय
यद्वोरिस्तदनेनसचिंत २२ ॥ ॥ ॥

मो०

३३४

३३४

ज्येष्ठायसाधिकः श्रेष्ठगुणाधिकः बलवानभिमानिनीदेवताइः तस्मप्रथमं पराजयस्तर्कत्रकालस्यापि नाथायनियंत्रे कल्यायसमर्थाया
क्षयायमहाप्रलयाय उपक्षयायचक्रांतरप्रलयाय ३३ भीमव्रतं अनशनादितस्मधरायच
त्रे २४ विभीषणायनिर्भयायभीष्मायभयंकरायहेभीमाव्रतेः शमादिभिः धरं अर्कलांतयस्मत्सेनेव्रतधराय २५ पक्षायत्रे आमं

नमोज्येष्ठायश्रेष्ठायवलप्रमथनायच कालनाथायकल्यायक्षयायोपक्षयायच २३ भीमडंडमिहासायभीमव्र
तधरायच बुद्धिनिर्भयायचनमोनिर्भयनमोस्तदशवाहवे २४ नमः कपालहस्तायचित्तिमस्मप्रियायच विभी
षणायभीष्मायभीमव्रतधरायच २५ नमोविश्वतवक्रायस्वद्रुजिह्वायदंष्ट्रिणे पक्वाममोसलुधायतुवीवी
णाप्रियायच २६ नमोहृष्यायहृष्यायगोहृष्यायहृष्यायच करंकरायदंष्ट्रायनमः पचपचापच २७

अपक्वामशाने उमयविधमासलुधाय २८ हृष्यायहृषिकोत्रेहृष्यायहृषोर्धर्मस्तत्रहितायधर्महृषिकोत्रेगोहृष्यायनदिरूपायाहृष्यायधर्मा
यकरंकरायकरीगंतोनितवीस्योरितिहिलेमुमागमआर्षचाद्यादिरूपेणानिसंगमनशीला यस्यैः कालायवा दंडायनियंत्रेपचपचा
यनिसंभूतानापाकर्कशकटिपचोपचायच २९ ॥

राम०

३३४

गीर्वाणः अतिवैद्यः इति नाम्नः ततोऽपि अधिकान् अतिवैद्यः वरेदेवरायचित्तं स्मृतो धनो रित्यालोपे रूपं १० रक्तो रागवान् विरक्तस्त
द्वयः तदुभयात्मका यभावनाय ध्यात्रे संभिन्नाय कारागुरुपेण सर्वतो नुसूताय विभिन्नाय कार्यरूपेण व्याहृताय द्यायाय द्यायावते गहने

नमः सर्ववरिणाय वराय वरदाय च वरमात्मगंधर्वसूत्राय वरति वरे नमः १८ नमो रक्तविरक्ताय भावनायाश्मालि
ने संभिन्नाय विभिन्नाय द्यायायातपनाय च १९ अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च नमः शिवाय शोताय नमः
शोततमाय च २० एकपादुनेत्राय एकशीर्षे नमो नमः शुद्धाय शुद्धलुब्धाय संविभागाप्रियाय च ३१ पंचाला
यसितो गाय नमः शमशमाय च नमः चंद्रिकघंटाय घंटाध्याय घंटाघटिने ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

वैदिरूपाय द्यायाशरादरे अघच आतपनः आतपः एकपात एकपदे ३१ पंचालाय विश्वकर्मणो स्वर्गाकारलोहकारतश्चादिकर्मकत्रैरु
र्यः शमशमाय निसंशम्यतीति पचपचवत् चंद्रिकाशत्रुभयं करी घंटाय सतं संचंद्रिकघंटाया घंटा नादरूपाया अघट घटिने नादहेतुभावे
पिनादवते अनादतध्वनिरूपयेत्यर्थः ३२

मो०

३३५

३३५

पुसांतदुर्लभयुगपत्प्राध्यातारकपिसतीप्रतिविवाकेवत्प्रत्येकंपरिसमाप्रायंदास्ययोगवलवत्सतथा। तादृशं घंटा माला प्रियाय प्राणः
पंचवृत्तिर्वायुः सर्वघंटावत्तश्च हेतुर्यस्य तस्मै प्राणघंटाया गंधः प्रसिद्धः कलकलः अष्माकोलाहलोवा ३३ हंकारः क्रोधवर्णः त
स्य पारं तः शमः हंकारः याज्ञिकप्रसिद्धः इंदुतिहिं कल्पभर्तुवः स्वरेमिनिजयसेवोभिहिंकार इति आश्रयलायनाद्युक्तोः मिहिंकारः त
स्य पारः भूगर्हितो कैमः परंशतं हंकारः आकाशः अकारः पृथ्वीशिवमूर्तिः सूर्यः ताभ्यां नाम रूपान्तरकः प्रपंचालक्षणेन मकारः
तस्य कारं रं प्रः तस्य पारः तुरीयशतं ब्रह्मतदिदमुक्तं हंकारपाशयेति हंकारप्रियायेति क्रोधवर्जं हंकारद्वयप्रिया

सहस्राध्यातघंटाय घंटा माला प्रियाय च प्राणघंटाय वंधाय नमः कलकलाय च ३३ हंकारपाश
यहंकारप्रियाय च नमः शमशमेनिसंगिरिवक्षालयाय च ३४ गर्भमांसमृगालोपतारकाय तस्य
च नमो यज्ञाय यजिने इताय प्रदुताय च ३५

या शमशमशंतीभवशंतीभवस्याचेशमशमेति। शमशममेसोपेक्षितेभौवादि कल्पमार्था शमशमेतीति शमशनतस्मै शमशमे
आचारक्षिंवेता कर्त्तैरिच्छि ३४ गर्भमांसं हृदयजिह्वा वक्षः आघवदानगर्भमांसं तत्र मृगालवल्गुध्यापयद्वा गर्भमांसं च यातस्या
लुब्धया। अमृता इति विपादुतिरिति ब्राह्मणात् तारकाय यज्ञभोक्तृत्वेन पापमोचकाया तत्तत्प्रायस्त्वेनेति सुसत्याय शोपकरण
या यजिने यजमानाय। ब्रह्मदुताय ब्राह्मणमुखेन तत्प्राय इताया प्रिमुखेन तत्प्राय ३५ " " "

राम०

३३५

यज्ञवाहादियत्रादिहोमेरायज्ञनिर्वोदेरातायजितेन्द्रियायातप्यामसस्वमयाय आतपनापरजोमयायातप्येसत्वेतायकरजशतिसांख्यप्रसिद्धे
तद्यायनरोहेनद्यादिरूपायनराजोतद्वतीनोनदीनापतयेसमुद्राय ३८ बालानुचरैः नुचराश्वतानगोपायतीति बालानुचरगोपः युपः औगा

यज्ञवाहायरातापतप्यायातपनायच नमस्तथायज्ञघायतरानोपतयेनमः ३६ अन्नरायान्तपतयेनमस्त्वनम
जेतथा नमः सहस्रशीर्षायसहस्रचरणायच ३७ सहस्रोद्यतशूलायसहस्रनयनायच नमो बालार्कवर्गा
यबालरूपधरायच ३८ बालानुचरगोपायबालक्रीडनेकायच नमो वृद्धायलुब्धायक्षुभायशोभरायच
३९ तरंगंकितकेशायमुञ्जकेशायवेनमः नमः षड्भुजैः स्रग्विकर्मनिरतायच ४० वर्गाश्रमाराणां वि
धिवत्प्रथक्कर्मनिवर्तिने नमो घुष्यायघोषायनमः कलकलायच ४१ श्वेतपिंगलेनेत्रायरुक्मरक्तेक्षणा
यच प्राणमग्न्यायदे ज्ञायस्फारनायकृणायच ४२ कर्मकामार्थमोक्षाणां कथनीयकथायच सांख्या
यसांख्यसुरव्यायसांख्ययोगप्रवर्तिने ४३

दिकस्तनुरेतेनचाग्निपानदिः श्रीकृष्णलीलासूचिता ३९ त्रीणिकर्माणि यजनाध्ययनदानानि ४० कलकलः कोलाहलः ४१ प्राणम
ग्न्यायजितश्चासायवाहिताग्नेरिदिविनिविशेष्पेवर्धनियतः ४२ आयुर्वेदस्फारनविहारण ४३ सांख्यायकपिलार्थनीश्वरवादिने सांख्य
सुरव्यायसुरव्यायसांख्ययोगप्रवर्तिने ४३

मो०

३३६

336

रथः तद्भावीविरथः तदुभयार्हाय रथविस्थापयचतुर्भुजलाग्निवाद्याकारेणुपथापस्यरथस्यतद्देवतायेतिषोडशसिद्धार्थः ३० ईशानदे
हेहृशितः वज्रसंघातवज्रवल्कलिनशरीरहरिकेशपिंगकेशत्र्यविकत्रिनेत्राचामोत्रविकाचनस्याः नाथद्रुस्वत्वमाधेयक्रकार्यरूपा

नमोरथविस्थापयचतुष्पथरथायच कृष्णजिनात्तरीयायव्यालयज्ञोपवीतिने ४४ ईशानवज्रसंघातहरि
केशनमोस्तुते अंबकांबिकनाथायप्रक्रायक्रनमोस्तुते स्थूलजीर्णगजदिलेवल्कलाजिनधारितो
४७ दीप्तसूर्याग्निजदिलेवल्कलाजिनवाससे सहस्रसूर्यप्रतिमतयोनित्यनमोस्तुते ४८ उन्मादनशता
वर्तगंगातोयाद्रुध्वज चंद्रवर्तयुगावर्तमेधावर्तनमोस्तुते ५० त्वमन्नमन्नामोन्नाचन्नन्नदोन्नभुगेवच अ
न्नल्लष्टाचयक्ताचयक्र भुक्त्वन्नोन्नलः ५१

अन्नकारणरूप ४५ कामेतिदो हेस्थूलहेजीर्णगजदिलवदाचरतिजदिलतस्मिजदिले दीप्तोसूर्याग्नीतद्दीप्यमानजरावते ४८ हे
उन्मादनमोहकाशतश्चावर्ताः यस्मिन्नगंगातोयेतेनाद्रुध्वज ४९ चंद्रश्चावर्तयतिपुनः पुनरितिचंद्रावर्ततद्दः ५० त्वमिति
अन्नभुक् अन्नपालकः ५१

राम०

३३६

जरेति जरायुजां इजा इति नामद्वयं संधिर्गर्भः हे देव हे देवेश भूतग्रामश्चतुर्विध इत्येकं नाम ५२ चरेति ब्रह्मेति ब्रह्मविदां चरेति च नामद्वयं ५३ मनस इति ५४
हापि हायीति सामणीति शरणार्थोक्तो भाः तेषामेकं चतुरक्ष एष्वयः सुरैश्चेष्टेतेकं ब्रह्मवादिगेयेति पंचममुत्रेयं ५५ यजुर्गिति वेदोपनिषद्गणकृतिप

52

अथ ह्यपि २

जरायुजां इजाश्चैव विदजाश्चतथोदिजाः तमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ५२ चराचरस्य स्वष्टा तं प्रति हर्ता तथैव च त्वामाहुर्ब्रह्म
विदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां च ५३ मनसः परमायोनिः स्ववायुर्जीति पांनिधिः अक्तामानितथोकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ५४
हापि हापि दुवा हापि हापि मितायाः सकृन् जायंति त्वां सुरैश्चेष्टतामगा ब्रह्मवादिनः ५५ यजुर्मयो अग्नयश्च तमाहुतिम
यस्तथा यद्यसे स्तुतिभिश्चैव वेदोपनिषदांगतौः ५६ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा वराश्च ये तमेव मेघसंघाश्च वि
द्युत्तनितगर्जितः ५७ संवत्सरस्तमृतवो मासो मासा इमेव च युगो निमेषाः काशा जलं नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः ५८ च
क्षराणां ककुदो सितं गिरिणां शिखराणि च आघ्रो मृगाणां पततां ताक्ष्णीनि तस्वर्भोगिनां ५९

येति चतुर्थे ५८ वर्णा वराः संक्राजाः विद्युत्तनितं सद्यष्टिको मेघशब्दः गर्जितं निर्दोष्टिकः सः नवनामानि ५९ रक्षाणामिति ककुदो मुरव्याः
मयो धाम्ना दयः पततां पक्षिणां हाप्तां उपासनाय विभूतय उक्ताः ५९

त्वमिति द्वौ इदो गायविशेषः तदात्रामतः ज्ञातः शास्त्रकृद्द्विरिति शेषः ६१ दशलक्षसंयुक्तो धर्म इत्येकं लक्षणं निच अहिंसा सत्या ते यत्र सवर्गो परि
यहापमार्शति शौच संतोष तपः स्वाध्याये श्रमः परिधा नानि यमार्शति च योगोक्तानि क्षमा सत्या दीनि मन्त्रा निवा ६२ तृणेष्वप्यर्शति हेमग पक्षिणा इति हे

क्षीरोदो सुदधीनां वयं त्राणाधनुरेव वज्रः पहरणानां च व्रतानां सतमेव च ५९ त्वमेव देव इच्छा वरा गोमोहः क्षमा क्षमे अवसा
यो धृतिर्लोभः काम क्रोधो जया जयौ ६० त्वंगदी त्वं शरीरार्मि त्वं गी ३ इदो नया छेत्ता भेत्ता पहरता त्वं नेता मंता पिता मतः
६१ दशलक्षसंयुक्तो धर्मो धैः काम एव च गंगा समुद्राः सरितः प्रवृत्तानि सरांसि च ६२ तत्तावत्प्राप्त्यौ यध्यः पशवो मृग
पक्षिणाः इव्य कर्मसु भारं भाः काल युष्य फलप्रदः ६३ आदिश्चांतश्च वेदानां गायत्रीं कार एव च ६४ हरितो रोहितो नी
लः कृष्णो रक्तस्तथा ललाः कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेच कलथा ६५ अवर्णा सुवर्णाश्च वर्णाकारे स नोपमः सुवर्णा
नामा वतथा सुवर्णा प्रिय एव च ६६ तमिदं स्वयमश्चैव वरदो धनदो नलः उपप्रवर्षि च भानः सर्वानुभानुरेव च ६७

इव्य कर्मणां सभारं भइत्येकं कालः युष्य फलप्रद इत्येकं ६३ आदिश्चेत्तर्ह ६४ हरितादिर्दशविधो वर्णाः ६५ तमिति उपप्रवर्ष उपरागः ६७

होत्रमित्येदं दृश्यतेऽस्मिन्निति होत्रं वदतिः होता यजमानः प्रभुः दुत सफलदर्शस्वरः ५ त्रिसौ परां त्रिसुपर्णी विदितं नाम जातं शत रुद्रसंवेधिना मजातं यस्मिन् न त
 शत रुद्रियं तच्च ब्रह्म वेद रूपं तेन होता पर्वस्य शत रुद्रियस्य शिवो महेश्वरः शंभुरिति नामाष्टौ त्रश तादेस्वस्माह्वतिः वेदांते रपि शतं रुद्रनामानि संभाष्यते तद्याह
 ते ये यजुषामिति यजुषां शत रुद्रियमिते तावमुक्ते होता पर्वस्य स्यापि शत रुद्रियस्य मूल मति भावेन यजुः संवेधित संभवाद्भूमे युक्तं तस्य तथा त्वेपि साक्षाद्देहा
 भावात् ततश्च रुद्रं चैव तथा प्रभुरित्यं तानि च शशी सधिकं शतत्रयं नाम्नां भवति तथा प विचं वप वित्राणापि सादी निनि मेपो न्मेय कर्मे स तानि च शशी अधिकं शत

होत्रं होता च होमं च रुद्रं चैव तथा प्रभुः त्रिसौ परां तथा ब्रह्म यजुषां शत रुद्रियं ६८

५१

दृश्यंते न पञ्चदशानि नामाणि ह्यत्राति अष्टाधिक सहस्रस्य शेषं द्व्यधिकं नामां शतचतुष्टयं त्रिसुपर्णा शत रुद्रियाभ्यां शृणीयं तस्मादि त्रिसुपर्णा त्रिपेचतुर्द
 शमंत्राः सर्वशाखानां नामा मुपसंहर्येता तत्खिलमहिने पुन मकानुवाकेषु प्रथमे योऽशमंत्रा एकादश नामानि चेति सप्तविंशति १७ द्वितीयेष्टा चत्वारिं
 शत् तृतीयचतुर्थयोः षट्सप्तति ततस्त्रिके द्विनवतिः ततो द्विके अशीतिरिति नामास्मेवांशयोश्चतुर्विंशतिर्मंत्राः शेषं खिले १७ सप्तदशमंत्राः नत्र
 स्मान्नवगो विंदत्साहस्रमूलश्लोकास्त्रैकविंशतिः सर्वेषां संकलने द्व्यधिकं शतचतुष्टयं एतत्पूर्वोक्तपञ्चदशानां यतमष्टाधिक सहस्रं भवति तथा वा
 नृतत्वकामस्यायं नामसमान्नायः त्रिसुपर्णा च यशत रुद्रियाभ्यां समुच्चित एवमेव स्वरः नत्वमथामूनत्वेन वा ग्वज्जत्वा पत्रेति शिव ६८

मो०

३३८

३३८

पवित्रमिति गिरिगिरिवद्वेत्तनंदेहंकापतिशब्दयतीतिगिरिकः आतोनुपसर्गेकद्रुतिकः अचेतनमोदेहादिचेतनंकरेतीत्यर्थः अचेतयदचितोदेवोच
येतिमंत्रलिंगंविहिंदुकः हिंदुतेगसागतंकुत्तेइतिहिंदुकः हिंदुगताविसमाह्वयलकादुकम् विद्याभासइत्यर्थः वृक्षः वृक्षतेछेद्यतइतिवृक्षः उपाधिविशिष्टे
नरूपेणानाशवान्जीवः सुहृत्सहृष्टेराजीवमेवमनश्यतीत्यर्थः तथाचक्रतिविज्ञानमनस्येतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायतामेवानुविनश्यतीतिअविनाशीवाच्यः

पवित्रं पवित्राणामंगलानांचमंगलं गिरिकोहिंदुकोवृक्षोजीवोमुद्रलएवच ६९ प्राणाः सत्तरंजश्वैवतमश्वाप्रमदस्तथा प्राणोपा
नः समानश्चउदानोव्यानएवच ७० उन्मेषश्चनिमेषश्चक्षुतंजमितमेवच लोहितांतर्गतादृष्टिर्महावक्रोमहादरः ७१ स
चौणमाहुरिश्मकृत्तुर्ध्वकेशश्चलाचलः गीतवादित्रतत्वज्ञोगीतवादनकप्रियः ७२ मत्स्योजत्वचरोजालोचनः केलिकलः
कलिः अकालश्चातिकालश्चदुष्कालः कालएवच ७३

यमात्मेतिचपुद्गलः पूयतेगलतिचेतिपुद्गलोदेहः ६९ अप्रमदः प्रमदयास्त्रिपाहीनः ऊर्ध्वरेताइत्यर्थः ७० लोहिताचंतर्गताचदृष्टिस्त पुंच्छ
वश्रायः ७१ चलाचलश्चतंतंचंचलः तद्वाचनोऽमानमेतीतिश्रुतेः ७२ मत्स्यइवमत्स्योजीवः संसारनदीजलेचरतीतिजालोवाप्तनाजालव
द् वस्तुतस्तुअकलोदुर्दरः कलनंधरणकलः केलिरेवकलोयत्पत्नीलयामवद्वस्तनत्वमवशातयेत्यर्थः ७३

राम०

३३८

सुरः छेदनसाधनं कृतं छेत्तुयोग्यः कृतो छेदने इतस्परुषं प्रक्षोभितं अपक्षः अमित्रं तपस्यंकरः संवर्तकवलाहकः कस्यांतमेघः ७४ धंरति धीतने इति धंरः
प्रकाशवान् अयं मायावृत्तेन प्रच्छन्नप्रकाशः दृश्यतिकर्मफलैर्योजयति नृनिति धरो धैरावान् बहवे लीवरं तितेव सः स्यावजंगमाः जीवाः तैः सा
रुभिरिव चेत्तीतकी इत इति च रुचे लीमिलीमिलीमितसंश्लेषणमितः ध्वत्र्यभावेकः नदस्यास्तीति मिलीकारणतपामवकार्ये धनुस्तदर्थः द्विवचनं नितं
याति प्रदर्शनार्थं यद्गमिली इति द्विवचनांतेन मिलि इति मंत्रपदं साभ्यासमुद्धृतं भवति गोडाक्तु रूचो लीचिलीमिली इति पठंति अस्मिन्पक्षे धंरी प्रण

मृत्युः सुरस्वकृतस्वप्रक्षोपक्षभयंकरः मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकवलाहकः ७४ धंरो धरो धरो धंरी च रुचे लीमिलीमिली
ब्रह्मकायिकमग्रीनांदरी मुंडस्त्रिदंडधुक ७५ चतुर्गुणस्वतुर्वेदस्वातुर्होत्रप्रवर्तकः चानुराग्राम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकारश्चपः
७६ सदाचाक्षप्रियोधूर्तोगणाधोगणाधिपः रत्ननाम्नां वरधरो गिरीशो गिरिकप्रियः ७७

न हरेति संसृद्धिः मिलीवत् रूचो लीचिली शार्वापि हितपरो जेयो ब्रह्मप्रणवः अग्रीनां कापिकं काये भवं कापिकं जायास इममेवात्मानं देधात्पततः ७
तिष्ठपत्नीचाभवतामिति कृते वद्विजायासाहेतयः तेन हं हरे वीति वीति विविचि विं हं स्वाहेति अष्टादशांती मंत्र उद्धृतो भवति हंरी मुंड इति प
महसः विदं इति विदं जी उक्तः १३ ७५ गिरिकं कपायंत त्रिपमस्य ७७

मिलिमिलि २

मो०

३३९

३३९

शिल्पिकः अलः शिल्पी ७८ नमस्कारैस्वरूपांतरं नमो नम इति शिष्टप्रयोगो तारकः मरावः तारकामयः प्रचुरतस्तत्रः आकाशरूपः ७९ धाता आदिकर्ता
विधाता भौतिकस्वष्टा चतुर्मुखः संधाता एकीकृतस्थायकः संसहर्ता महेश्वरः विधाता विधिदृष्टं कर्मसर्थः धारणाः सर्वाधिष्ठानभूतः कारणात्मा अधरः ना
स्ति धरो धर्ता यस्येति सर्ववाधाविभूतः शुद्धात्मा ब्रह्मा ब्रह्मवित् तपश्चादितुष्टयं ब्रह्मविद्यासाधनं ८० भूतानां जगद्युगादीनामात्मा भूतकृत् वियराधु

शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः भगनेत्रांकुशश्चंडः प्रस्मादंतविनाशनः ७८ स्वाहास्वधावमकारेण नमस्कारो
नमो नमः गुरुब्रह्मो गुरुतपः स्तारकस्तारकामयः ७९ धाता विधाता संधाता विधाता धारणो धरः ब्रह्मा तपश्च सप्तं
च ब्रह्मचर्यमयार्जवं ८० भूतात्मा भूतकृत् भूतभक्ष्यभयोद्भवः भूर्भुवः स्वरितस्त्वेव ध्रुवोदांतो महेश्वरः ८१ दीक्षितो
दीक्षितः क्षांतो दुर्दांतोः दांतनाशनः चंद्रावर्तपुगावर्तः संवर्तः संपवर्तकः ८२

तारकः भूतानि तसिद्धः भूतं च नीतं भवतीति कर्तारिकृतः वर्तमानं भविष्यं च तयोर्भवः उत्तन्निर्यस्मात्माया शब्दात्तत्सायि रद्वः उत्तन्निस्थानं भू
र्भुवः स्वरितनामत्रयं इतोऽक्षवस्त्वेकं नाम इतोऽक्षपमानाद्विषयादेरपि ध्रुवः शाश्वत इत्यर्थः दांतः जितेन्द्रियः अतएव महेश्वरः इतरेभ्यो ब्रह्मा
दिभ्य ईश्वरो भ्योऽपि महान् ८१ आदांतनाशन इति छेदः चंद्रमावर्तयति मासः पुगमासः पुगमावर्तयति कलः स एव संवर्तः संवर्तः संपव
र्तकः सृष्टिहेतुः ८२

राम०

३३९

कामः ह्यमितायः विंदुः रेतोसुनप्रवोजभूतः सजइतिसमासांतष्ट च आर्षः नंदीतिर्देर्षमाधं अमुलइतिष्टेः ८३ शकुनिः पशिवरसंगः ८४ गोनर्दः रु
स्मावतारैगोपवाललीलायागौरिवनर्दतिशङ्करेसीतितयागोपतारः गवांप्रकर्षेरातारकः विषजलात् शिष्टावृष्टितश्चगोवर्द्धनोद्धरणेन आपतारकः गोवृषा
रामोभ्यरेनेदीवाहनंयस ८५ गोमार्गः गवाभिंदियाणांमार्गश्चगताम्यपः ईदियवातकरुतर्षः अमार्गः ईदियाघयासुतर्षः श्रेष्ठः पशस्मतमः स्थि

कामोविंदुरागः स्थूलः कर्णिकारत्नप्रियः नंदीमुखोभीममुखः सुमुखोदुर्मुखोमुखः ८३ चतुर्मुखोबहुमुखोरागोघमि
मुखस्तथा हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरागपतिर्विराट् ८४ अधर्महामहापार्श्वश्चंडधारोगराधिपः गोनर्दोपोपतारश्चगोघ
पेश्वरवाहनः ८५ त्रैलोक्यगोसागोविंदोगोमार्गोमार्गएवच श्रेष्ठः स्थिरस्वस्थागश्चनिष्कंपः कंपएवच ८६ दुर्वोरागोदुर्वि
षहोदुः सहोदुरतिक्रमः दुर्द्वयोदुष्यकंपश्चदुर्विषोदुर्जयोजयः ८७

रश्चलनहोनः स्थागः त्रैलोक्यधारणालंभः निष्कंपः कंपः कंपवान् ८६ दुर्वोरागः मत्सुरूपेरायागतस्सनदुःखेनापिगरीयतुमशकः अम
तरूपेणनेगृह्णातिचेतदुर्विषहः दुष्टस्यापिविषसहंतासंग्रामेदुः सहः दुरतिक्रमस्सदुर्द्वयः भोषपितुमशकः दुर्विषः दुःखेनवेष्टुंयातुं
पवेष्टुमशकः विसृज्यामाविससकप्रतयेक्षंजयः जयस्वस्फीनरोधर्मराजाख्योवा ८७

नो०

३४०

३५०

शशः शोभः शशांकश्चंद्रः शमनोयमः ८८ यज्ञमृगसम्याधश्चंद्रः आधीनामागमः आधीनामागमस्य ८९ वीणावेदाख्यानिचंद्रका निचंद्रः
विषसाविषस्य चमिपिवतीतिविषाग्रियाः विषाग्रयादितिपादेविषमेवचग्रपादः स्त्रैलोकाक्रमणाहोयस्पात्तिमतयाविषाग्रेः सकाशात्पातीतिवि
षाग्रियाः सर्वत्रपिवतीतेवचामधुश्चुतानां सर्गादिसुखात्प्रधानां चग्रेश्वरपातीतिपद्यमभूकः आपन्नत्रातेतर्थः तुषितानां देवानामाघः ३

शशः शशांकः शमनः शोतोस्मसुजराधिधृक् आधयोआधयस्त्रैवमाधिहाआधिरेव ८८ ममयज्ञमृगस्याधोआधीनामागमोयमः
शिवंदोपुंडरीकाक्षः पुंडरीकवनालयः ८९ दंडधारस्त्रैवकश्चग्रदंडोऽनाशनः विषाग्रियात्तुराग्रेषुः सोमपात्तं मरुततिः
९० अमृतपात्तं जगन्नाथोदेवदेवगणेश्वरः विषाग्रियामृतपाश्वक्षीरपाः सोमपात्तया ९१ मधुश्चुतानामग्रपात्तं तमेव
तुषिताघयाः हिरण्यरेताः पुरुषत्नमेवत्तत्तं स्त्रीपुमांस्तं च नपुंसकं च बालोयुवास्थविरेजीरादिं पूतं नागेद्रुणकस्तं विष्मकृत्
विष्मकर्ता ९२ तं विष्मकृद्दिष्मकृतां वरेण त्वं वरप्रदः विष्मवाहो विष्मरूपस्तेजस्वी विष्मतो मुखः चंद्रादितौ चक्षुषीते हृदयं वपिता

महः ९३

स्नातं पातीति तुषिताघयाः ९१ हिरण्यरेताः वद्विः विष्मकृत् विष्मकर्ता ९२ विष्मकृत् नतिश्चिन्नतीति विष्मकृत् विष्मसंहर्तृतिर्यः विष्मकृतां वि
ष्मसृजां प्रजापतीनां वरेण वरणीयः विष्मं वहति पालनपोषणो न स्वस्मिन्धारयतीति विष्मवाहः चंद्रे स हस्तकृतिरेव ९३

राम०

३४०

सरस्वती नदी वा कूर्वाणा वत्सवैराग्यं निमेषोन्मेषादिकं कर्म यस्य स निमेषोन्मेष कर्मोयं विना निमेषादिकमपि कर्मपि कर्तुं न कश्चिच्छक्नोतीत्यर्थः तथा च कतिः
न हि तदोरे निमेषश्च नेशेति तत्तत्ततः श्रोतृहरन्त्यां विनेत्यर्थः निमेषश्च न निमेषोपि न दर्शने न दर्शितवान् सर्वोपां ब्रह्मादौ नापि पशुपातोपि तत्संख्यां वि
नानासीत् किमुत रदानीं ताना मन्त्रसागराणि मिति श्रुतिपदार्थः २४ न ब्रह्मानवगोविंद इत्यादय एकविंशति श्लोकाः उपहोमादौ एकैकनामगणनाया

महोदधिः सरस्वती वा वत्समन्यो नितः श्रोतृहरन्त्यां निमेषोन्मेष कर्मो २४ न ब्रह्मानवगोविंदः पौराणां अप्योनने महात्म्यं वेरितुं
शक्ताया या नयेन तेशिव २५ यामूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते नमसं पांति दर्शनं त्रिहिमां सततं रक्षीयता पुत्रमिवोरसं २६ रश्मिमां
क्षणीयो हंत वानघ नमोस्तुते भक्तानुकंपी भगवान् भक्तश्चाहं सदा तपि २७ वः सहस्राण्यनेकानि पुंसां माहृत्य दुर्द
शः तिष्ठते कः समुद्रांते समेनो सास्तानिमशः २८

पर्यवसंतीति यागकं २९ पुंसां सहस्राण्यवृत्य अज्ञानेनाभिभूय एकः ज्ञेयज्ञानज्ञानभावश्च मूलः समुद्राणां कामानां च तेनाशे सति तिष्ठति प्रकाश
ते कामं समुद्रमाविशेति मंत्रं लिङ्गात् समुद्रशब्दः कामवचनः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये स्पृहीरिषिताः अथ मर्त्यैः मृतो भवत्यवस्य समुद्रात्
इति कामांते ब्रह्मभावश्च तेन २८

मो०
३४१

३५१

इंद्रयूपसतेविद्वदनुभवंप्रमाणापतिर्योविनिदाशति विनिदत्तेहेतुः जितश्चासादति। सनिद्रोहिस्वमितेवाएवमीपहरेनचिरद्वेयायौस्तुमुपुत्तिसदृशोमूर्द्धाभवति
तांवारपितुंसत्वस्थादति तत्राप्यज्ञानमस्तेवेतिमासौसमाधिः किंतुसत्त्वोक्तपेस्यप्राप्त्यंकाद्यापांजायमानाः ह्येवमासीतिवाक्यजादतिः कतकरजोवत्पवंष
विताप्यत्वयमपिसंस्कारात्मनातिष्ठतोसत्वशब्दायातस्यातिष्ठतीति सत्वस्थाः संयतेन्द्रियादतिजाग्रद्व्यतिः जोतिः चितितन्मात्रपुंजानाः योगिनः ८८
अस्मिन्मोगेप्रथममात्रं वनीयंमूर्तिमद्रूपमुपरिश्रितिनरितेजरिवदाचरन्जरितु तस्मै आचारकिंवताद्वातोः कर्तृरिक्म त्वोदरंयक्षरीरंनद्वने क

यंविनिदाजितश्चासासत्वस्थाः संयतेन्द्रियाः जोतिः परंपतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः ८९ जरितेदंदिनेनिसंत्वोदरशरीरिणो क
मंडलुनिषंगायतस्मैवस्मात्मनेनमः १०० यस्यकेशेषुजोमृजानघः सर्वांगसंधिषु कुक्षौसमुद्राश्वत्थारस्तस्मैजोयात्मनेनमः
१०१ संभक्षसर्वभूतानियुगांतेपर्युपस्थिते यः शोतेजलमध्यस्थस्तंप्रयद्येवुंशायिनं १०२

मंडलुर्जलपात्रंतेदेवनिषंगः वाणाधारोयस्य कमंडलुर्जलेनैवयक्ष्णसारीनृताशयतेइत्यर्थः ब्रह्मावतुर्मुखस्तदात्मन १०० इतऊर्ध्वोवेरमींधा
रणामाहयस्येति १०१ अस्याप्युपसंहारमाहसंपक्षेतिजलमिवजलंनिर्निशेषंब्रह्मतत्त्वयः मायावीशेतेतीतोभवति कथंसर्वभूतानिआका
शादीनिसंभक्षत्वात्मनिप्रविताप्यत्वयमपिनीयतइत्यर्थः १०

एम०
३४१

इमं राजयोगमनुष्ठातुमसमर्थस्य हृत्पोगमाह प्रविशेति। मुखस्य ऊर्ध्वफलके या छिद्रं तत्र च मांसं त्वं गोलं वतो तत्तर्था रेकितं विरेकितं च न्नत्र च यत्ने सारह
वं इत्यर्थं देवतयोरेतापि गलयोर्नाशयोः संहारकत्वात् एहोर्वदनमित्युच्यते तत्र हि जिह्वेयावृत्तधारिते सति वायुर्निद्रो भवति संपत्ते च ऐनाममुद्रा हृत्पोगि
नां प्रसिद्धा सोमं तत्र तं अमृतं यिषते मिशिरात्रौ ज्ञानं ते यज्ञात् विभागाभावत्तद्व्यापां समां निशासद्वावे एव मेव हेतुमाह यतः स्वर्भानुः एह रुक्तरूपः अर्कचा
तुवं इन्द्रापि गले सति तन्मार्गं निरोधेन द्रष्टृदृश्यविभागो गलति यः समां परमेश्वरः अभितोरक्षतुश्च यथांतरा वासानि सांख्ययोगे इत्यायापि गत्यायां च चर

अविश्वदहनं राहो र्यः सोमं पिबते निशि यत्तत्कंच त्वमानु
भूत्वामांसो भिरक्षतु १०३

तत्त्वं मास्त्रे इत्यायां चंद्रमातेयः पिंगलायां रविः स्मृत इति शिवयोगे च्यते षोडशाधारानुप्रवक्ष्यामि विशेषतस्तु पञ्चमनवमं धारिका धारिजिह्वा यंतवरा
पयेत् सुधाकलां सवते पासानुसन्निधौ रणीपालं चिकाचालनं होहनाभ्यां हीर्वाततासा विपरीतमार्गान् यत्तात्तु मूलांतर्यमंदशेषवशेषे तौ न्यनतां प्रयाति
ईश्वरशोके लंबिको द्विस्थिते गन्तैः सनां विपरीतगां संयोजयेत्ययत्ने न सुधाकूपे विचक्षणाः प्रवृत्ता ये चरी शोक्ता भक्तानां मनुरेधतः निरंतरकृताभ्या सोपीयूष
प्रसहं पिवेत् तेन विग्रहसिद्धिः स्यान्मत्सुमातंगकेसरेति इयमेव भूमध्यर्द्धाष्टिमाह दत्तात्रेयः अंतः कपालविशो जिह्वा व्यावृत्तधारयेत् प्रूमध्यर्द्धाष्टि
व्येषामुद्राभवति खेचरीति १०३

द्विविधोपयोगे त्रिविधविद्यातकं मंत्रज्ञानं परतिपेवेति गर्भाश्च अतंतं शिशवः अनुवतुर्मुखसष्टिमनुष्यताः निर्गतास्त्वज्ञातिशेषः यथायथावत्भा
गान्यजेउपासतेयेदेवाः पित्रस्वतेभ्योनमः तेवस्वाहासधाशशाभांदत्तेनहयकयेनमुदं हर्षेप्राप्नुवंतु ४ अधिदेवात्तशांतिप्राप्त्यात्मभूतात्मा

येवानुपतितागर्भायथाभागानुपासते नमस्तेभ्यः स्वधास्वाहाप्राप्नुवंतुमुदंतुते ४ यगुंष्टमात्राः पुरुषादेहस्थाः सर्वदेहिनां २
भंतुतेहिमांतिमंसंचाप्याययंतुमां ५ येनोदंतेदेहस्थादेहिनोरोदयंतिच हर्षयंतिनह्यंतिनमस्तेभ्योस्तुतिमशः ६ ये
नदीषुसमुदेषुपर्वतेषुगुहासुच हृक्षमूलेषुगोषेषुकांतोरेगहनेषुच १०७ वतुष्येषुप्राप्तुचतरेषुतरेषुचहस्तम्बरयेशा
नासुजीर्णोद्यानालयेषुच ८ येषुपंचसुभूतेषुदिशासुविदिशासुच चंद्रार्कयोर्मध्यागतायेवचंद्रार्कश्चिम्बु ९ रसानलगतायेच
येचतस्मैपंगताः नमस्तेभ्योनमस्तेभ्योनमस्तेभ्योस्तुतिमशः १० येषांतविद्यतेसंख्याप्रमाणंरूपमेवच असंख्येयगुणारु
ज्ञानमस्तेभ्योस्तुतिमशः ११

यपतेह्यभांपेगुंष्टेति अंगुष्ठमात्राः जीवाः ५ प्राणान्तरामतिपेति देहिनः जीवान्यतोरोदयंसतोहृदाख्याएतेप्राणाः श्रुताः ६ अधिभौतिकेभ्यः सु
तपार्थयते येनदीधित्वादिना ८ तस्मैतत्पराथोपईश्वर्यमित्यर्थः परंत्तत्कष्टंवेरापादिकंगताः प्राप्ताः तदितिवाएतसमहृतोभूतस्यनामभव
तीतिक्वसाईश्वर्यातच्छब्दाभिधेयत्वमुक्तं १० येषामितिप्राप्त्यात्ममेवभंगपतरेणईश्वरस्योक्तं ११

स्वयतेइश्वरस्यानिमंत्रणोपुक्तिमाहसर्वेति उपादानतात्त्रुतर्णमित्यादेतएतत्तावन्नयवहितस्यष्टयभूतस्यतस्मिन्नवनिमंत्रणायुक्तमित्यर्थः १३ मनुउपादानता
दिनाहोणमांजानवकथोर्निदिनवानसोताशकाहअथवेति १४ भावगतसमृष्टावधिकृततेनराजसभावगतसमत्वेकयासत्त्वाञ्जाननइत्यर्थः दृष्ट्याचित्रं

सर्वभूतकरोयस्मात्सर्वभूतपातिहेः सर्वभूतांतएतमाचतेनत्वंननिमंत्रितः १२ त्वमेवहीजसेयस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः तमे
वकत्रासर्वस्यतेनत्वंननिमंत्रितः १३ अथवामाययादेवसूक्ष्मयातवमोहितः एतस्मात्कारणाद्वापितेनत्वंननिमंत्रितः १४
प्रसीदममभद्रंतेभवभावगतस्यमे त्वयिमेहृदयंदेवतपिवुद्धिर्मनस्तपि १५ तुल्यैवंसमहादेवंविरामप्रजापतिः भावान
पिसुषीतः पुनर्दक्षमभाषत १६ परितुष्टोस्मितेदृष्टस्तवेनानेनमुग्रत वदनावकिमुक्तेनमत्समीपेभविष्यति १७ अम्बमेध
सहस्रस्रवाजपेयशतस्रव प्रजापतेस्मत्प्रसादात्फलभाणोभविष्यति १८ अथैनमब्रवीद्वाक्यंलोकसाधिपतिर्भवः आम्वा
सनकस्वाकांवाक्यविद्वाक्यसंमितं १९ दक्षदक्षनकर्तव्योमनुर्विप्रमिमं प्रति अहंप्ररोहेत्कम्पदृष्टमेतत्पुरातनं ११०

चित्तनीनिसपसंकल्पचत्वद्गोवरणवममास्तोत्यर्थः १९ वाकांवननं वाकांवनकुमुचितं वाकानिहंवाकानितेषुसंमतंयुक्तिमत्रमं १९ तुमंतवदृष्टंश्वक
लेचनः सर्ववाकस्यानांसमानरूपतात्त्रुस्मिन्नपिकलेतवेहयत्तर्हीहंजातः अतोमनुदेमंनकार्यप्रतिकार्यत्वाद्वाचिनइत्यर्थः पुरातनंपुराणं ११०

११ एतत्तोत्रजपांगमृतं तद्व्यविधितुस्तुतये वैदिकं धर्ममनुवर्तते वेदादिति १२ वेदाक्तं तपो देवादिभिर्स्वीकृतं तदपेक्षया मया वक्ष्यमाणं तत्र तेषु मितं
ह अथर्वमिति वेदपुंल्लिंगात् व्ययोगतर्कैर्न विगतं किंतर्हि केवलाद्युपनिषत्सु अस्या अमस्य १२ न पकाशितं सर्वतो भद्रं फलकाले साधनकाले च योरूपं
सर्वतो मुखं तर्हि पुनरुक्तं ध्यायमेव च अभिमुखं सर्वेषामिहाधिका रोक्ता तर्ह्यः अथप्यनो भूहे नुत्वात् अथैः भूयसा कालेन अथैः सहस्रवत्तरसंज्ञातैः कर्मा

भूयस्वते वारं दधितत्तं गृह्णाधुमुवत प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु २१ वे
दात्तदं गा दुदुत्ससां व्ययोगाच्च युक्तिः ततः सुतसां विपुलं दुस्वरं देवदानवैः १२२
अथर्वसर्वतो भद्रं विश्वतो मुखमवयं अथैर्दशाहसंयुक्तं गृहमप्राप्तनिर्दिष्टं १२३

भिर्वा दशाहैः संयुक्ते दशपंचपचाः पंचनियमाश्च त एवाहानियतकृतयो येषां ब्रह्म शब्दस्य कृतवाचिते तं वै तासहानि भवती साहो यतिदं भूयसा कालेन
पुण्येन वापमनियमवद्विर्लभ्यमित्यर्थः दशाहैति पाठेन ह्यत्र यागप्रसैर्लभ्यमित्यर्थः गोज्ञास्तदृशाहैति पाठेन तदाहैः प्रातः दशाहैः पंचभिः संयोज्ञातमि
तादिभिर्मन्त्रैः संयुक्तं आग्नेयं भस्मसघातादिपंचमन्त्रैः परिगृह्य अथ कर्मिति ज्ञेयं नमिष्यते तादिष्कृतेः अस्मिन् भूः ता अममिति पासुपतव्रत
सैव विशेषणं गृहं च ता अमस्य इति पदमात्रेण सूचितं अथ काशं च त एव च प्राज्ञैः कर्मद्वैर्निर्दिष्टं १२३

वर्णितसूनसंहितायामसाश्रमस्थित्वांतामाश्रमपदं वर्णोपलभ्यसीकृतवर्णाश्रमधर्मान् अतिवर्णाश्रमं कृतं तदा अतिवर्णाश्रमीति तेन पदेन ब्रह्म
विदीववभित्ताव्रह्मचारिगृहस्थश्चवानप्रस्थार्थमिह भूकः अतिवर्णाश्रमेनेति क्रमात् श्रेष्ठो विवशरो मुपक्रमभूयसाश्रयेन तत्तद्वर्णाश्रममुक्तायस्ववर्णाश्रमाचोपगतिः
स्वात्मदर्शनात् स्ववर्णानाश्रमान् सर्वानतीतस्वात्मनि स्थितः तथानविधिर्न निषेधश्च न वर्जावर्जकत्वेना आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा चान्यज्ञानादनेति तस्य
येषां चरणामप्यनुज्ञातं तदिह मभिप्रेतकचिद्वैयर्थ्यादिधर्मविपरितमुक्तं एतेन सस्यैतदसंमतमिति सूचितं तथा च सर्वसर्वज्ञानमतिश्च प्राणामप्येतददर्शना
दिति ह्योपेति उपातिर्ह्येव कारणं भगवन्मप्यदा एव कत्रवाससहे भङ्गुस्मापायवादानं विमिश्रितं होवाचनेतोमे विधन्ते यद्यप्येवमस्मि उपनिहिता इति तेषां मेदेहोति

वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्तमं गतांतैरेधर्वास्तनमत्याश्रममिदं ब्रतं १४

होवाच तानस्मै पश्येहं तानुपानमिमुच्छिष्टं वैसयो तं स्यादिति होवाच न सिद्धेने पुच्छिष्टा इति न वा अतो विषयमिमानस्वानदन्नितिका मोमउद्यानीमतिब्रह्मवि
दुपलस्य इभ्यो छिष्टपक्रमाय भक्षणांतद्वृत्तजलसागस्य प्राणात्ययकाले एव विदुषां निषिद्धा चाराणामकारनिषेधं दर्शयतः अतएवोक्तं तथा चरेतवैयोगोस
ताधर्ममदप्ययनजनायथाः चमत्तैरुगच्छेयुर्नैव संगतमिति साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्येष्टाचरणं परिश्रुनांतत्त्वदर्शांचेव कोभेदो मुनिभक्षणे इति च कचिद्विपरीतम
पि वक्तव्यं तमेव विदुषः कर्तुमिमानाभावेन तत्र विधिनिषेधयोरेव ब्रतैः गतांतैः स्नातसिद्धान्तैः अथ वसितं निश्चितं असाश्रमं परमहंसं प्राज्ञं पयपि अ
श्रमसिं गधाराणां चान्यासेवनयापितद्वर्माः शमादयः सर्ववर्णासाधारणाः अतएव गृहस्थादीनामप्यसाश्रमि त्वमुक्तं ब्रह्मचारिमुदाहृतसूनसंहिताश्लोके न
नविशिनष्टि इदं ब्रतं इदं ब्रह्ममारां ब्रतमस्तस्मिन्निर्द्वंद्वतमिति समस्तपदं १४

किंतु तन्मिति तत्राह मयति मया वेदकत्री उत्पत्तिरित्युक्तं एतच्च श्रुयतेः यवशिखरपुत्रो न यदि व्रतमेतस्यामुपतं अग्निरिति भस्म तन्मिति भस्मस्य तन्मि
ति भस्मयो मिति भस्मसर्वं हवा इदं भस्म मन एतानि वक्ष्यामि भस्मानि अग्निरिति दिना भस्म गृहीत्वा तिम्रसां गेनिसं सरोत् तस्माद् व्रतमेतस्यामुपतं पशुपाश

मपापा मुपतं दक्षं शुभमुत्पादितं पुण तस्वीर्य सततमक्रुफलं भवति पुकरं २१ तच्चात्कते महाभाग सतां मानसो ज्ञरः
एवमुक्त्वा महादेवः सप्तद्वीकः सहानुगः अदर्शनमनुशासो दक्षसामित विक्रमः २२ दक्षोक्तं तत्तर्वा मम कीर्तयेद्यः शृ
णोति वा ना मुभं प्राप्नुयात् किंचित् दीर्घमायुरायुयात् २३ यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवांस्त्रिवः तथा त्वो वरिष्ठो यस्त
वानां ब्रह्मसमितः २४ यशो राजसुरैर्वैश्वर्यं कामार्थं धनकांक्षिभिः श्रोतव्यो भक्तिनास्थापविद्या कामैश्च यत्नतः २५
व्याधितो दुःखितो दीनवोरयस्तो भयार्हितः राजकार्याभिपुक्तो वा मुच्यते महतो भयान् ३० अनेनैव तुरेहेन गणानां स
मतां ब्रजेत् तेजसा यशसा चैव पुक्तो भवति निर्मलः ३१

विमोक्षोयेन पशवो जीवाः पाशः अविद्या यद्यपि संमासः भस्मोद्भूतं न च ह्यपि विद्यार्थमुक्तं तथापि संमाससतीव्रतमवैरधिकारिकत्वेन ^{रु। त्प९} द्वाकला
तमस्मधारणासैव मुख्यं विद्यां गतं ध्येयं २७ ब्रह्मसमितः वेदेन तुलितः अस्मिन्स्तवेऽहं वेदभागेऽहं वीरणांश इति २८ विद्या कामैः ब्रह्मसाक्षा
कार्थिभिः ३१

नामनेविशेषविधिमाहदेवसेति गुह्यकार्तिकेयस्य अत्रायं प्रयोगः शुचिः कृतनिसक्रियः कालाग्रिरुद्रोपनिषदुक्तप्रकारेण भस्मधत्वा रुद्राणां
शुद्धतामुक्तसंगः पूतसुद्धादिश्वेष्वोक्ताष्टादशाक्षरमंत्रेणात्रिभिस्वतुभिर्मंत्रैर्विभिस्ववर्णैः पञ्चो गदयंकृत्वा पञ्चाक्षरेकविधिना वात्मा सध्यानपूजा

नराभसाः पिशाचा वा नभूतान विनायकाः विप्रंकुर्युर्गृहे तस्य वायं पश्यते स्तवः ३२ शृणुयाच्चैव या नारो नद्रुक्ता व्रत
वारिणी पितृपक्षे मातृपक्षे प्रमा भवति देववत् ३३ शृणुयाच्चैव या नारो नद्रुक्ता व्रत
सिद्धिं गच्छंत भो भूतेशः ३४ मनसा वर्जितं यच्च यच्च वाचनकीर्तितं सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्याप्तानुकीर्तनात् ३५ देवस्य
च गुह्यापि देवानां दीश्वरस्य च वलिसुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ३६ ततस्तत्पुक्तो गृह्ये यात्रामानामासुपया
कर्मैर्हसितौ लभते सोऽर्थान् भोगान् कामांश्च मानवः ३७ पूतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षुर्वजायते इत्याह भगवा
न्यासः पराशरसुतः प्रभुः १३८ शांतौ मोक्षधर्मे पुरश्चोक्तशिवसहस्रनामस्तवः समाप्तः

दिकं कृत्वा गुहादिभ्यो गेदेवताभ्यः पूजापूर्वकं च निंदता यथाशक्ति चार्थानुसंधानपूर्वकं स्तवमावर्तयन्ना पूजां कृत्वा हृदि देवं विसर्जयेदिति १३९ इति
श्रीमत्पराशरसुतप्रमाणमर्थाह भूर्धवा चतुर्दशवंशवतंस श्रीगोविंदसूरिसूतर्था नीलकण्ठस्य कृतो भारतभाष्ये शांतौ मोक्षधर्मे पुरश्चोक्तशिव
सहस्रनामस्तवार्थवकाशेनामनवाधिकाशततमः

एवंस्तवर्गादिनाविमुद्धेनसोयनृजेयंततद्वति अध्यात्ममितिपुरुषस्यआत्मनिस्वरूपेवर्ततइसध्यात्मंदृष्टाह श्रविवेकार्यशास्त्रंअध्यात्मंतत
किंकुतस्वोत्पत्तिप्रश्नः १ सर्वज्ञानमिति सर्वमसक्तदुक्तमयध्यात्ममिहसंक्षिप्यवक्तिउपसंहारार्थेनअपक्रमोपसंहारयोरेकरूपेणअभा
सेनअशास्त्रस्याध्यात्मपरत्वेनिश्चितेमध्येयदृष्टोअसधर्मजयादिकमुक्तंतत्करणात्तदंगभावभजतइतिज्ञायते तत्रयदध्यात्ममित्यस्यात्तं

युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्य ह विद्यते यदध्यात्मं यतश्चैव तन्महर्षिपितामह १ भोष्मन्वाच सर्वज्ञा
नेपरं बुध्यायन्मां तमनुष्टुप्सि तद्याद्यास्यामि ते तात तस्य आत्मा मिमांसा २ श्रियीवापु एकाशमायोजोतिश्च
पंचमं महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभाय्ययो ३ सतेषां गुणसंघातः शरीरं भूतं तेषां सततं हि प्रतीयते गुणा
स्तेषां भवोति च ४ ततः सृष्टौ निभूतानि तानि पोति पुनः पुनः महाभूतानि भूतेभ्यः कर्मयः सागरे यथा ५

यिदीतादि यतस्वेतस्य तत्र पुरुषे निष्पत्ती बुद्धिरादि अनयोः पुं बुद्धौ विवेकार्यशास्त्रं अध्यात्मं सर्वज्ञायते नेनेति सर्वज्ञानं तदेव परं सर्वज्ञे
संबुद्धा बुद्धिर्मत्रया व्याख्या विस्पष्टं कथनं २ भूतानां जगदुजादीनां ३ शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तेषां भूतानां गुणसंघातः कार्यसमूहः गुणाः बुद्ध्यादयः
भोतिक्ताः परमकारणोऽध्यात्मनि प्रतीयते ४ ततः आत्मनः सकाशात् भूतानि जीवाः पोतितो यंते यथा सौ पुतादीन्मनोः हर्म्यं स जीवस
उद्धवस्तत्रैव च तयः एवमहर्म्येषु भूतेषु महाभूतानामपि तपोदयो भवत इत्यर्थः १ ३ ५

भूतानि तादीनि भूतानां जीवादीनां च सीयांसि कूर्मीणां सागानां वा नापासेनेव दृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुं निरोधवर्धितुं च शक्तानि ६ शरीरसंभूतकार्यतमुक्तं
नवतत्त्वद्रूपांशानुविविक्त्याकाशादिति बोधः शब्दः शरीरेऽस्ति ह संघातः करिनांशः रसो लोहितादिर्देवांशः रूपं गौरादिरुद्राच एतन्मयं भूतमयं ७

प्रसादिते हांगानि कूर्मः संहरेत्यथा तद्द्रूतानि भूतानां मत्सीयांसि स्थवीयतां ६ आकाशात् तत्त्वयो बोधः संघातस्तमहो
गुणाः वायोः प्राणो रसो लोहितादिर्देवांशः ७ इमे तन्मयमेवैतन्मयं स्यात्वा जंगमं प्रत्यये च तन्मये तितस्मादुद्दिश्यते पु
नः ८ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् विषयान् कल्पयामास यस्मिन् स दनुष्यति ९ शब्दः श्रोत्रे तथा खानि च य
माकाशयोनिजं रसः स्नेहश्च जिह्वय च यामेते गुणाः स्मृताः १० रूपं च भुवि पाकश्च विविधं मोतिरुच्यते घ्रेयं घ्राणं श
रीरे च एते भूमिगुणाः स्मृताः ११ प्राणस्पर्शश्च चेष्टा च वायो रेते गुणाः स्मृताः इति सर्वगुणा एतन्मया स्याताः पंचभौतिकाः

तस्मादुद्दिश्यते तस्मान्भूतकर्तुः ब्रह्मणः सकाशात् उद्दिश्यते जायत इति शब्दमात्रेणाच्यते ननु ब्रह्मणः नवत्वीयते उच्यते वा रूपा मुखा इव ८ भूतकृत्
अहंकारः भूतेषु देहेषु भूतानि तादीनि यथा कल्पयामास यस्मिन् स भूतदेहांतस्थे यत्कार्यं अनुपश्यति तत्तद्गुण इति शेषः ९ तदेवाह विभिः शब्देति १०
१२

मो०

३४६

३५६

सत्त्वमिति एतेषु शब्दादिषु पञ्चदशसु सात्त्विकत्वादिकं कालोत्पत्तिरिति धर्मः प्रागुक्तस्तथा चतुर्गुणात्मा चिरात् ब्रह्मो जीवो वा कर्मवृद्धिः सविषयस्वरूपनिश्चयः
यद्यकर्मव्यापारः शब्दस्यार्थप्राप्तयनं श्रोतव्यशब्दप्रसायनमित्यादिः बुद्धिः प्रतीतिगोचरस्य दमित्यमेवेत्यवधारणं मन इह मित्थं न वेति संशयः कर्मसहितं
बुद्धिपञ्चमो मपेक्षमनः यद्वृद्धं मपेक्षमायावी १३ अस्मिन्पादतत्त्वादिपूजांते शरीरे तस्या बुद्धिरेव शब्दादिमनोत्पत्तिरिति तत्त्वत्वेत्ता ह्यर्धमिति १४

सत्त्वज्ञानमः कालः कर्मवृद्धिश्च भात मनः पृथग्वैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् १३ यद्वर्धं पादतत्त्वयोः वा द्युर्ध्वं स्वपश्यति
एतस्मिन्नेव कृते यं वर्तते बुद्धिरंतरे १४ इन्द्रियाणि नरेयं च यद्वृत्तं मन उच्यते सत्त्वमां बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञः पुनः प्रमः ११ इ
न्द्रियाणि च कर्ता वा विवेतया निभाष्यः ततः सत्त्वज्ञश्चैव ते पिभावात्तदाश्रयाः १६ चक्षुरेते च नायै च संशयं कुरुते मनः बु
द्धिरेव वसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते १० तमः सत्त्वज्ञश्चैव कालः कर्मवृद्धिश्च भात गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च १८

बुद्धिरेव सत्त्वज्ञश्चैव कालः कर्मवृद्धिश्च भात गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च १८
योर्थाः तदाश्रयाः इन्द्रियकर्त्रीश्रयाः तत एवोत्पत्तिरिति धर्मः १६ विभागमेवाह वक्ष्यते चक्षुः इन्द्रियमात्रं साक्षी इन्द्रियाद्यवधानेन दृष्टा चिन्मात्रः उदासीनः
१२ गुणैः तमश्चादिपञ्चभिः नेनीयते पुनः पुनरिति शयेन वा विषयान् प्रतिनीयते बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च कालः कर्मवृद्धिश्च भात १८

राम०

३४६

अथ हेतुः बुद्ध्याभावे कुतो गुणा इति एतदेव आचष्टे येनेति ह्यभां एतानि मनः पदानि बुद्ध्या कल्पितानि तिशेषः अवयवदोषैः वयवीवद्विषयेषु दुष्टेषु बुद्धिर्दुष्प
ति २१ पुस्तपसाक्षिणितिष्ठतीत्याध्यासिकसंबन्धेन वर्तमानात्रिपुसाक्षिकारिपुमुखदः स्वमोहात्मकेषु भावेषु विषयितया बुद्धिर्वर्तते २२ एवं ह्यह

मनः पदानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः येन पश्यति तस्य स्मृत्प्राप्तौ चोच्यते जिघ्रती भवति प्राणं रसतां सनासान्
२९ स्पर्शनं स्पर्शती स्पर्शनं बुद्धिर्विचिपते सकृत् यदा पार्थयते किंचित्तदा भवति सामनः ३० अधिष्ठानानि बुद्ध्यादिदृश्य
गतानि पञ्चधा इन्द्रियाणीति तामादृष्टो दुष्टेषु दुष्पति ३१ पुस्तपेतिष्ठती बुद्धिस्त्रिपुभावेषु वर्तते कदाचित्तमते प्रीतिक
दाचिरपिशोचति ३२ नमुत्वेन नदः स्वेन कदाचिदपि वर्तते संप्रभावात्मिकाभावांस्त्वेनेतामपि वर्तते ३३ सीतां सागरे
भर्ता यथावेनामिवोर्मिमान् इति भागवता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ३४ पयर्तमानं नृजलदावेना नुवर्तते पर्यः प्रीतिरानं
दः सुखं सशान्तचित्तता ३५ कथंचिदुपपद्यते पुस्तपसाक्षिका गुणाः परिरहस्तथाशोकः संतापो मूर्तिभ्रमा ३६ त्रिगानि
रजसस्तानि हृष्यन्ते हेतुहेतुभिः अविद्यागमोहोवपमादः स्तब्धताभयं ३७ असमृद्धिस्तथादमपमादः स्वप्नतन्दिता
कथंचिदुपवर्तते विविधास्तामसा गुणाः ३८

पयोः पुंस्त्वोरसं न मे दोषा आध्यासिकसंबन्धात् ऐक्यमज्ञानास्ताकिंका पुमांसमेव सुखादि

मनमाहुः नमुत्वेनेति मोहावस्थाका ३७ ३८

380

ਸਤ੍ਰ

श्री

389

निमृशो यथा मम्यते तथा पुंगुणानां परिदृष्टा तादात्म्येनात्मनिगुणान् शपतीत्यर्थः ३५

ननु किमाश्चिन्तादिगुणाः पर्वतनक्षत्राहश्च शक्तिवृद्धिस्तस्याश्च पदपादाननास्ति पदपादानत्वेन कृतस्याज्ञानस्य सत्त्वस्तत्त्वत्वात् गुणानां सत्तादीनां
सर्गाकार्येण महदादिना लिङ्गेन च मेकारणभूताः गुणाः सज्जन्तोऽनुमीयते कदाचिदपि गुणान् कश्चिदपि न वेद यथा रज्जुगोपादानमज्ञानं कार्यं
द्वारैवानुमीयते न तपो शोक्तिपतेतद्वत् न न गुणानां तु छत्वेतत्कार्यं न हरेण तत्पुष्पसौ भवत् अतश्चाह वेतनासत्त्वमस्येति अस्य गुणसर्गसत्त्वचेत

आश्चयोनास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गावेतना सत्त्वमस्य सज्जन्तमेगुणावेदकदाचन ३६ सज्जन्ते हि गुणान् सत्त्वसेवतः परीप
रपति संप्रयोगस्तपोरयसत्त्वसेवतयोर्ध्रुवः ३७ इन्द्रियैस्तत्त्वदीपार्थं कियते बुद्धिरंतं निश्चक्षुर्भिरज्ञानद्विरिन्द्रिया
णि प्रदीपवत् ३८ एवं सभावमेवेतत्तदुद्धाविह रज्जुः अशोचन्नप्रदृश्यं स्वसवैविगत्तमत्सरः ३९ सभा
वसिद्धमेवेतद्वदिमान् सज्जन्ते गुणान् ऊर्णानाभिर्यथा त्वं विज्ञेयास्तं तु वदुणाः ४०

नापि हानसत्त्वैवाध्यस्तसत्त्वमर्थः तथा वनात्तंतुं दत्तं गुणानां च निर्वचनीयस्य तद्वत्तत्त्वमात्रं अतो मत्रोपपत्त्यर्थः ३६ क्रवोऽनादिः ३७ प्रदी
पार्थे प्रदीपप्रयोजनं आवरणभंगं निश्चक्षुर्भिरः अचेतनैः अतएव अज्ञानदिः इन्द्रियाणि प्रदीपवत् सहकारीणि बुद्धिरिन्द्रियवत् कारणं चिरात्मा तु प्रमात
वत् तृतीयः एतेन बुद्धिर्निर्करोतमसिद्ध इति भावः ३८ दीपवत् शुभांधीमान् रज्जुर्गमिव इन्द्रियवृद्धिभ्यां चित्तिर्गमवभासयतीत्याह एवमिति ३९ ऊ
र्णानाभिदृष्टान्तो याते पप्रसंगे परिणामत्वाद्नाश्चित्तमध्ययः ४०

नो०
३४८

३९८

यत्कतत्तमाहप्रध्वलाइति यथाप्रध्वलोघोविहीनेनकपालाद्यात्मनाहयेणवर्ततेनैवंगुणाः विवर्ततेयतः परकपालवर्तिहानांगुणानांप्रवृत्तिः सस्मा
वयवहाणोपलभ्यतेतः १३०० गवदुच्छिद्यतएवेत्यर्थः येननिर्वाणममंतेतेवांप्रवृत्तनुपलभोदोयोदुःपरिहरइतिभावः ४१ हृदयग्रंथिंविदचितोरात्ममनसा

प्रध्वलाननिवर्ततेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते एवमेकेयवसंतिनिर्वृत्तिरितिवापरे ४१ इतीदं हृदयग्रंथिं बुद्धिचिंतामयं हृदं विमु
च्यतुलमासीत्तविशोकश्चिन्तसंशयः ४२ तामेषु प्रच्युतांश्च्योमोहहृणांनदीनराः यथागाधमविह्रांसोबुद्धियो
गमयंतथा ४३ नैवतामंतिविह्रांसः प्रवृत्तः पामंभसः अध्यात्मविदुषोर्धोराज्ञानंतुपरमंभवः ४४ नभवतिवि
दुषांमहृदयं परविदुषांसुमहृदयं भवेत् नहिगतिरधिकालिकस्यचित्तकृदुपदर्शयतीहनुत्पतां ४५

५९

स्मारात्मबुद्धिस्वचिंताचतुमयप्रवाबुद्धिचिंतामयं ४३ दृष्ट्वांमहतींद्रमांसंसाररूपां नदीमनुप्रच्युताः पतिताः गाधंतसंच्रविह्रांसः अज्ञानंतः एवंच्युतं
जीवः बुद्धियोगमनुप्रच्युतः ताम्येत् ४४ यथाविहृदविदुषोरेतरेवविदुषांमिथः च्यंतरंतास्तीताहनहीति नत्रहेतुः सकृदितिसकृदिभानोस्येवप्रसक्तोकरति
ऋतिः प्रसपाइति कृतं तारतम्यं नोहेनास्तीति दर्शयतीत्यर्थः ४५

श्रीरा
३४८

एवंविदः फलमाह यदिति यत्त्रयं तानीव दूषणं कर्म करोति पञ्चानेन पुराज्ञानात् पूर्वकाले कृतं तच्च एकतः एकेन ज्ञानेनैव दूषयति नाशयति तद्यथा पुष्करपत्रा
 शिवायोनश्चिप्यंत एवमेवेति पापं कर्म न क्षिप्यते तद्यथैषीका तूलमग्नौ यो न पश्येतेव ह्यस्य सर्वपापानः पश्यंत इति श्रुतिभ्यां तत्तद्विदः क्रियमाणकर्म
 स्यैव पूर्वकर्मदाहयो एव गमात् दृष्टमपि फलमाह यच्चाज्ञानदशायां त्रयं त्रयमिति पञ्चपापं कृतं दूषयति पञ्चपापादिदोषात् त्वपं करोति तदुभयं त्रयमपि दूष

पत्करोति वदूषमेकतलच्च दूषयति पत्तुराकृतं नाप्रियं तदुभयं करोतसौ यच्च दूषयति पत्करोति च ४६
 शांतौ मोक्षधर्मे पुपांच भौतिकः अधिष्ठितवान् सुदः खाद्यसुप्तसौख्यसंज्ञाणि नः सहा उभयं नो यथा
 न स्यान्न मे ग्रहीषितामह १ भीष्म उवाच अत्रापुहाहंती ममिति हासं पुरातनं नारदस्य वसंवाहं समं
 गमच भारत २

राकराणां कर्म कं करोति हेतुदर्शनाभावात् त्वपमदुष्टः परदोषमपि न पश्यतीत्यर्थः ४६ इति नैलकंठीये भारतमावर्षे पेशांतौ मोक्षधर्मे पुपांच भौ
 तिकः शतोपरिदशमोऽध्यायः विद्वत्क्षणा निवक्तुमाभते सुदः खेतियामेव विद्वत्क्षणा निविद्यासाधनानीति त्रयं त्रयं नोः स्माकं कथं केन
 प्रकारेण सादिति प्रश्नः १ समं गं विद्वांसमुदाहृत्य तस्योत्तरमाह अत्रापीति २

मो०

३४८

३५९

अनेशिरसानमंतितुं उरसाप्रणमसेतंतं विनीतोसीत्यर्थः वाहुभ्यां तस्मीव भवनदी अतंतं संकरीषि निरपेक्षोसीत्यर्थः एतमुत्तमसिंहात्तानतस्मानां ३ वात्सव
तृणगद्देषमूः ४ भवतोतिभयं वर्तमानं भयं गेयेति कर्तारकृतं भूतभविष्ययोस्तत्तं अविद्यमानत्वं आराधनं वयं आस्ति वर्तमाने पितृत्वेति नामेन वर्तमान
सापितृत्वं तदेव यथोक्तं भगवता नास्तो विद्यते सत इति न संज्ञानिकपदार्थितधनदृष्टिः सा भाविह्यन्मुह्यतीत्यर्थः ५ अमुपेत्यापि जगत्सत्तत्त्वं चारं

नारद उवाच उरसेव प्रणमसे वाहुभ्यां तस्मीव संप्रहृष्टमनानि संविशोकश्च तस्मै ३ उद्देगं न हिते किंचित्सूक्ष्मम
पितृत्वे निमतप्रश्नस्योवात्सवच्च विवेष्टे ४ समंग उवाच भूतं भयं भविष्यं च सर्वमेतन्नुमानद तेषां तत्त्वानि जा
नमितीति न विमना ह ५ उपक्रमानहवेदपुनरेव फलोदयान लोके फलानि विचारितानि न विमना ह ६ अगा
धाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमंतश्च नारद अंधा जडाश्च जीवन्ति पश्यान्मानपि जीवतः ७ विहिते नैव जीवन्ति अग्रेणां गादिवौ
कसः वलवन्तौ वलाश्चैव तस्मादस्मान् सभाजय ८

मानफलानि फलवैविच्यं च दः स्वहेतुरेवेति जानन्नपेतां भादिरप्यहं न मुह्यामीत्याह उपक्रमानिति ६ नत्वा नारंभे कथं जीवितमिति तां काह अगाधा
स्वेति अगाधाः निर्यथाः मूर्खाः गाधप्रतिष्ठाति सयोग्ये वेति स्मृतेः अप्रतिष्ठाः धनरादिभूत्याः गतिमंतः ग्रंथधनादिमंतः जडाश्च न ज्ञादयः
अस्मान् निरारंभा अपि जीवन्तीत्यर्थः ७ कुतस्ते जीवन्तीत्यत आह विहिते नैवेति शाकर्मणो वजीवन्ति न तारंभादिति सभाजय जय ८

शीरा०

३४८

यदावयवशोचतशोकमूलस्याज्ञानस्याभावात्तदातः अस्माकंधर्मेण आत्मनित्राह्यरणाध्यासोपजीविनायज्ञादिनावाकर्मणा लौकिकेन वा किंच
योजनं न किमपीत्यर्थः एतद् वैतद्विद्वांस आहुर्नोषयः कावयेया किमर्थं वयमधोष्यामहे किमर्थं वयं भ्रामह इति श्रुतेस्तत्र विरोधधर्माद्यनुतिष्ठंतीत्य
र्थः शोकाभावे हेतुः कृतांतवश्यानि श्रुतवन्ति यत्तस्मात्तस्मात्तन्धर्मवन्ति अस्मानिति शेषः १० यस्मादेव मोहादिराहित्यं प्रज्ञायाः मूलं ३

महस्त्रिणोपि जीवन्ति जीवन्ति शतितस्तथा शोकेन चामे जीवन्ति पश्चात्मानपि जीवतः ८ यदावयवशोचतमहिकेन नः
स्याद्धर्मेणानारदकर्मणा च कृतांतवश्यानि यदा सुखानि दुःखानि वा यत्र विधर्मवन्ति १० यस्मै प्राज्ञाः कथयं
ते मनुष्याः यज्ञा मूलो हीदृश्याणां प्रसादः मुह्यन्ति शोचन्ति तद्येदृश्याणि प्रज्ञा लाभो नास्ति मूढे हि यस्य ११ मूढसदृशः
स पुनर्महत्तममूढस्य नाप्यनपरोत्तितोक्तः न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्यो नित्यशोलाभ एव १२

द्विषाण्येव मुह्यन्ति शोचन्तीति यस्मै प्राज्ञाः कथयन्ते स प्राज्ञ इत्यध्याहृतयोऽहो हृषो मोहादिर्हृषस्य बुद्ध्या मुने कर्मदेभिश्च स्मार्हंकारस्मै वधमो न तदृश्य
स्पृष्टात्मन इत्यर्थः ११ दृषः आद्योऽस्मीत्यादिर्भाः सः मोहश्चेत्काहानिरत आह मूढस्येति न हीति तस्मात्सुखादेरगमापयित्वा तत्सुखमिति
दृषः दुःखमिति दैमं च न कार्यमिति भावः १२

भावात्मकं संसारं भावेति पादे दृष्टात्मकं संसारं पादशः आत्मज्ञः देहाभिमानमूढः जातुकृत् कृत्स्नं कुर्यात् तत्तथावकतिः आत्मानं चेदिति
जानीयादयमस्मीति प्रपुन्यः किमिच्छन् कस्यका मायशरीरमनुसंहरेदिति भोगावचितनमेव विहाय त्वेहेतुः साहस्यनिति १३ अविज्ञतायामपि हेतुः

भावात्मकं संसारं विवर्तमानं न सादृशः संहारं जातुकुर्यात् इष्टान् भोगान् ज्ञानरुध्ये नुत्सुखं चानवितयेत्तदुःखमभ्यागतं वा १३
समाहितो न स ह्येतेषां नानागतं चाभिनन्देच्च ताभं न वापि हृष्येदप्युत्तर्यतामेतथा र्थनाशे च न वै विषयो देतु १४ न वा
ध्वानवविज्ञं न कोऽस्य न वक्तुं न च मंत्रान् वीर्यं दुःखाच्चातुं सर्व एवोत्सहंते परत्र शीलेन तु यांति शांतिं १५ नास्ति बुद्धिः
एतत्सनायोगादिदत्ते सुखं धृतिश्च दुःखतागश्चेत्युभयं नुत्सुखं न च १६ प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्पत्तेरकचर्दनं उत्ते
को नरकायैव तस्मान्नान्संनताम्ह १७

समाहितो योगाहः अविज्ञता देवनसृहादिमान्भवतीत्यर्थः परेषां सुखादीन् न चेत् १४ समाहितस्तं च शपदमादिहृषेण शीलेनैव भवति न वा
ध्वानिभिरिमाह नेति शांतिं निर्विकल्पां १५ योगं विना ज्ञानं सुखं च नास्तीत्याह नास्तीति योगसाधनमाह धृतीति धृतिमनः प्राणोद्वि
यक्रियाणास्तंभसामर्थ्यं १६ योगे प्रवृत्त्यर्थं लौकिकं प्रियं निदति प्रियमिति उत्तेकोद्वयः तान् प्रियहर्षोत्तेकान् १७

आद्यसेति चेदः असदेहस्य विवेचनादिति संबंधः यावदेहपातमित्यर्थः विमुक्तश्च विमुच्यते मृयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति कतिभ्यां हि मुक्तिनाम्ना
निवृत्तिरिति कतिभ्यां हि मुक्तिनायानिवृत्तौः प्रतिपादनात् तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं तत्तद्विदितं
वृत्तिरस्तीति गम्यते सावप्रतिविवेचनादौ दृष्टान्तेन जीवमुक्तिरिति द्विः एगदेहस्य हि सति द्विश्च अस्याज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः यत्तदेहपातावधि

एतां लोकमयोत्तेकान् मोहनामुत्तुङ्गः स्वयोः पश्यामि साक्षिवत् लोके देहस्यास्य विवेचनात् १८ अर्थकामौशीतमविशोको
विगतद्वरः तस्मा मोहौ नु संतमचरामि शिषीमिमां १९ न च मृतो न वा धर्मात्रलोभाच्च कुतश्च न प्रीता मृतस्यैवात्मनः
मिह चानुवचामपं २० एतद्ब्रह्म विजानामि महत्कृत्वा तपो व्ययं तेन नारादसंशमो न मां शोकः प्रवाधते २१ शांतौ मोक्ष
धर्मे पुसमंगनारदसंवादः

साक्षिवन्नश्यति विषयेषु संगंचकरोति तस्य जातमपि ज्ञानं नश्यतीति भावः यथोक्तं भगवता इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वापु
र्नाशमिवांभसीति बुद्धिना शास्त्राण्यपत्तीति च १९ इह वा अमुत्र वा न भयमिह च यः २० महत्ब्रह्म विजानामि अवयंतयः योगं कृत्वा संशमोपि
न प्रवाधते शांतौ स्मादितः शोको देहस्वाभावाद् वश्यं प्राप्नोति न च मृदे घिव बुद्धे पुनश्चातीव प्रतापोऽस्तीति भावः २१ इति नैतकं टीये भारत भाव
दीपे शांतौ मोक्षधर्मे पुसमंगनारदसंवादः एकादशाधिकशततमः

मो०
३५१

३५१

एवमुपदेशप्रधानां त्रयविधां कृतातामेवोपपत्तिप्रधानेन जिज्ञासमानः पृच्छति अतस्तज्जसशास्त्राणामिति तत्र शास्त्रं तार्किकपाशुपतपांच एव
सांख्यपातंजलादीनि उपपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानं च तत्र वैदिकेशास्त्रेष्वेतामोमांसे उपदेशप्रधाने वैशेषिकतार्किकपाशुपतपांच एव सांख्य
पातंजलादीनि उपपत्तिप्रधानानि अत्रैरकेषिलौकायतं शास्त्रमुपपत्तिप्रधानं आर्हतसौगते शाकबुद्धमुनिप्रणीतागमप्रधाने तत्रापिसौगते च त्वा
रोमेराः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यापिकाः सर्वाण्येता निविभिन्नप्रस्थानानि मोक्षार्थं च प्रवृत्तानि मोक्षस्तनामः पंचाविधतेः यनायेति ए

युधिष्ठिर उवाच अतस्तज्जसशास्त्राणां सततं संशयात्मनः
अकृतव्यवसायसमवेद्यो ब्रूहि पितामह १

कमार्गः श्रूयते सर्वेषु च शास्त्रेषु समन्ते एव मोक्षोक्तिरपरमते इति सादृश्यं पं पतिपाद्यते विनिगमनाविरहाच्च नैतेषामममर्तसम्यै समध्यवसानुं शकं न
येषामैकममं वक्तुं शकं विभिन्नप्रस्थानतायाः स्पष्टतात्पर्यकशास्त्रापत्तेश्च अतः शास्त्राणां तत्त्वानवधारणात् संशयः किमुपादेयमिति ननु
यते हृदयं यथिच्छिद्यते सर्वसंशया इति कृतेः आत्मानुभव एव संशयो ह्येवं करिष्यति किमु तत्तत्तयैशं काह अकृतव्यवसायस्येति व्यवसायः आत्म
दर्शनार्थं शमस्माद्यनुष्ठानं तदकुर्वतः किं हि तं स्तान् ब्रूहि २
सा २

मि

मम०
३५१

यद्यपि सर्वज्ञानं धर्मिण्यप्यत्रांतप्रकारे तु विपर्यय इति भावेनाशरीरतात्पर्यो मोक्षे तत्साधने शमादौ सर्वेषां शास्त्राणामेकमममिति तथा हि भूतदेहात्मवादिनो माध्विक
लोकार्थानि कौसंध्यातस्तु छत्ते तस्यैव कर्तृत्वादिधर्माः अथ त्वंच प्रथयितुं मेव सदात्मानमप्यतः एवं तार्किकादपि अहमर्थस्यैव कर्तृत्वादिकं प्रथयितुं विद्वान्मानम
प्यतयंति अतो न तेषां आत्मापत्तायेतात्पर्यं किंतु संवातादेस्तु छत्तादौ तथा सोऽस्यापि अत्रात्मनोः संगतमेव प्रथयितुं प्रधानादिकं कल्पयंति ननु तेषां आत्मनः क
र्तृत्वे प्रधानादिसत्तत्वे आत्मभेदे वा तात्पर्यमस्ति एवं तत्रांतरतात्पर्यमप्युक्तं सर्वथापि देहनाशोदः स्वनाशो वा निर्विषयस्तान्धारवात्तितितन्मात्रेण परमानंदो वा मोक्ष

मीमांसा च गुरुपूजा च सततं ब्रह्मज्ञानं पर्युपासनं च
वरांचैव शास्त्राणां कुर्यात्प्रेष्यते २

इति शङ्खविकल्पमात्रं सुषुप्त्यनन्दैतदर्शनाभावः सर्वेषां मोक्षे तुल्यः शमादौ साधनत्वं आवहारिकप्रक्रियाणां आत्मतत्त्वप्रतिपादनप्रकारभेदानां च तेषां पर
स्परविरोधाच्चैकशास्त्रं विधिमुखेनैव अखंडसच्चिदानंदैकसंबन्धवेदांताः विस्पष्टप्रतिपादयंतीति तेषां मेव श्रेष्ठ्यं च स्पष्टं तथापि सर्वशास्त्राविरोधेनैवोक्तमाह गुरु
पूजेति गुरुपूजा च ईश्वरे चेतःप्रणिधानं तस्यैव परमगुरुत्वात् सर्वेषां गुरुः कालेनानवच्छेदादिति तस्य पातं जले परमगुरुत्वात् ब्रह्मनामाचार्याणां तथा च यस्य देवे
परमभक्तिर्पथादेवे तथा गुरो तस्यैते कथितास्तथाः प्रकाशं ते महात्मन इति श्रुत्यो दर्शितः शास्त्राणां अविशेषात् सर्वेषां सर्वत्र मोक्षप्रतिपादनात् अवरगुरुमुखेन
ग्रहणं एतच्च मननं हि विधास्य न योऽप्युपलक्षणां गुरुदेवपूजा अवरणादिव्यंच कुर्यात्प्रेष्यते अत्रैकान्तिकमैकान्तिकं च यत्प्रेष्यते तदप्यं तत्साधनत्वात् नुच्यते २

वीतेति जितेन्द्रियः श्रेयस्का मइति च शिष्यलक्षणं शेषं गुणलक्षणं ४ भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् ५ लोकतत्त्वं च त्वया ध्यात्वा ६ अज्ञानमेवाह ज्ञाने हीति
कार्याणां तत्तत्त्वास्त्रोदितकर्तव्यानां चैतद्वन्दनतमशिला रोहणकच्छुचां द्रायणाग्रिहोत्रादीनां अविशेषतः इदं श्रेय इदं नेति विशेषावधारणा हेतुभावेन साप्ता
न एव संमेव प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च परस्परविहृद्धमद्वयाचरणानुभयभ्रष्टः स्यादित्यर्थः अतस्तेषां कार्याणां मध्ये यत्तत्त्वाकं कार्यं कर्तुं मुचितं तत्र व्यवस्थानः न

अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं गालवृत्तसंवादे देवर्षेर्नारदस्य च ३ वीतमोहकमविप्रं ज्ञानतत्त्वं जितेन्द्रियं श्रेयस्कामं यता
त्मानं नारदं गालवो ब्रवीत् ४ यैः कैश्चित्समतीतो के गुरौ स्वपुरुषो मुने भवतमपगान् सर्वोक्तान् गुणान् लभयामहे ५ भवानेवं वि
धोत्मा कंसं शयं स्नेतुमर्हति अमृताश्चिरमृतानां लोकतत्त्वमज्ञानतां ६ ज्ञानेनैव प्रवृत्तिः सात्कार्याणामविशेषतः यत्कार्यं न व्यव
स्थानकृद्वाचकमर्हति ७ भगवन्नाश्नमास्तर्पेय्यगाचारदर्शिनः इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वप्रवोदिताः ८

निश्चिनुमः सर्वत्र श्रेयोवृद्धिसाम्पात् अतः भवान् विशेषदर्शी तद्वक्तुमर्हति ७ एतदेवाह भगवन्नि आश्नमाः नास्ति श्रेयोः नुष्ठानजोपस्मिचित्तममं
ज्ञानं तस्यैसाधकाः आश्नमाः शास्त्राणि पृथक् आचारपूर्वोक्तदर्शयितुं शीलं ये यांते पृथगाचारदर्शिनः तैराश्नमैः सर्वे नृणः प्रवोदिताः ८

नामगोष्ठितान् विविधेन मार्गेण प्रस्थितान् शास्त्राभिर्नन्दिनः सेसे शास्त्रे अभिज्ञानं दिनुं शीलं येषां जानदृष्ट्वा यथा वयं स शास्त्रैः परितुष्टा ज्ञायानान् पिदृष्ट्वा संदिह्यानाः संतः
 श्रेयः प्रशस्तं नोपलभामहे न निश्चिनुं समर्था स्मः १० कलितं नानाशंकाकुलं च धीहित्रधायय ११ आश्रमाः शास्त्राणि चत्वारि तत्र धर्मो नास्ते वेते कंशास्त्रं च
 वैदिकः शाकादिकृत्स्नितश्चैव वंदनादिषु धर्मो नाम इत्यपरं वेदोक्त एव धर्मो नाम इति तृतीयं धर्मा धर्मातीतं वक्तुमात्रमस्तीति वक्तुं यथा संकलिताः संकलितं संकलं च

नास्तु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिर्नन्दिनः स्वशास्त्रैः परितुष्टास्वश्रेयो नोपलभामहे २ शास्त्रं यदि भवेदेकं श्रेयो यत्कं भवेत्तदा शा
 स्त्रैस्त्वबहुभिर्भूयः श्रेयो गच्छेत्पवेशितं १० एतस्मात्कारणाद्यैः कलितं प्रतिभाति मे त्रयोनुधगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहिभो ११
 नास्ति वाच आश्रमास्तान् चत्वारोपया संकलिताः श्यक् तान्सर्वाननुपश्यत्वं समाश्रितेति गानव १२ तेषां तेषां तथा हितमात्र
 माणां तजस्तनः नाना रूपं गणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं श्यक् १३

नतिज्ञाताः पोयेन श्रेयस्तेन नावितस्तस्यैव श्रेय इत्यर्थः तथा च कतिः नं यथा यथोपासते तथेनः प्रेम भवतीति संकल्पानुसारेण फलं दर्शयति तान् समाश्रित्य न
 पश्य गुरुभ्यो धिगम्य सम्पन्ना लोचयन्तान् बुद्ध्या आलोचयन् स्वयमेवैतेषु प्रशस्तं पतन्तस्तस्मात्सीति भावः १२ गणोद्देशं आत्मज्ञानं गुराभूतानां धर्मो गामुद्देशं
 कीर्तनं श्यक् विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितं यथा परेषां तन्मशिलारोहणदिधर्मः स एवास्माकमधर्मः यथा वास्माकं च ग्रीवो मीयश्चात्तं मोधर्मः स एव परेषां मधर्म इत्यर्थः

नेति ते आश्चर्याः स्थूलरूपानिरोक्षमाणाः सम्प्रकृतिभिरेतद्धर्मश्चात्मतत्त्वानयति न प्रापयति तेषामेव परंगतिं च मे सस्मदशः कज्जपयास्मात्तथाऽपश्यन्नात्त
रोक्षाफलसाधनयोः सर्वत्राविगानात् १४ एतदेवाह यत्त्विति मित्राणां सर्वभूताभयप्रदानं अनुग्रहं च मित्राणां हिंसाणां च निग्रहं चैव आहुरित्यभिप्रेत्यानयः

नयांति चैव ते सत्सगभिरेतद्धर्मसंशयं अनुपश्यंस्तथा सम्प्रगात्रमाणां परंगतिं १४ यत्तु चिः श्रेयसं सम्प्रकृतये वा संशयात्मकं अतः प्रहं
च मित्राणामभिवाणां च निग्रहं १५ संग्रहं च विवर्गस्य श्रेयश्चादुर्मनोपिणाः निवृत्तिः कर्मणाः पापात्तत्तत्तं पणशीलता १६ सदिश्वस
मुत्तवारः श्रेय एतदसंशयं मार्हवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्हवं १७ वाक्केवमधुरापोक्तश्रेय एतदसंशयं देवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागे
तिथिष्वपि १८ असंसागरचभूतानां श्रेय एतदसंशयं सत्सवचनं श्रेयः सत्तत्त्वानं तु उक्तरं १९ यदुत्तमहितमतं तमेतत्तत्त्वमवधीम
हे अहंकारस्य सागः प्रमादस्य च निग्रहः २० संतोषश्चैकवर्णाचक्रस्थं श्रेय उच्यते धर्मेणावेसाध्यनं वेदां तानां तथैव च २१
ज्ञानार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयं शम्भुपरस्य शान्तिरसहगंधेन केवलान् २२

हिंस्रनिग्रहस्य श्रेयस्तोक्ता हिंस्रसत्त्वानि निघलमुक्तं १७ सर्वतंत्रसाधारणधर्मप्रसंगात् वेदिकं धर्ममाह देवतेभ्यश्चैव १८ सत्सवचनं वाधितात्मतत्त्वसा
वचनं च वरादिकं सत्संस्तममापकं २१ जिज्ञासा अनुभवेच्छा २२

अतियोगं आहारीनां यथोक्तं नात्मज्ञतस्तु योगोक्तिनचैकांतमनसतः नचाति सप्रशीलसजायतोनेव चार्जुनेति २४ आत्मेति विप्रकर्षमुक्तर्षनीचादुक्तर्षनेष्टे
तच्चपितृचादेवेति भावः २५ आत्मनो गुणाः क्षयस्य संयंतदुभयात् गुणसुपादितिसमाहाः श्रियंति निंदति २६ अनूच्यमानाः शिष्यमाणाः २७ विपश्चिदुणाः

नात्तर्षमुपसेवेतस्येयसोर्थकियंचन नक्तंचयोदिवा सप्रमालसंपैमुनंमदं अतियोगमयोगसम्येयसोर्थीपरितजेत् २४ आत्मोक्त
धेनमार्गेतपरेषां परिनिंदया सगुणैरेव मार्गेतविप्रकर्षं पृथग्प्रनात् २५ निर्गुणास्तेवभूयिष्ठमात्मसंभावितानराः दोषैरन्मानुणावतः
श्रियंतात्मगुणाक्षपात् २६ अनूच्यमानास्तपुनस्तेममंतेमहाननान् गुणावतमात्मानं स्तेनमानेन दर्पिताः २७ अत्रुचकस्य
चिन्निंदामात्मज्ञतामवर्णयन् विपश्चिदुणासंपन्नः प्राप्नोतेवमह दशः २८ अत्रुचचाति सुखमिर्गधिः सुमनसां सुधिः तथेवाद्याहरन्
भाति विमलोमानुरंवे २९ एवमादीनि चामानि परित्यक्तानि मेधया हृतानि यशसालोकेषां निनव्याहरंति च ३० नलोके दीप्यते मूर्खः
केवलात्मप्रशंसया अपि चापिहितः स्वमेकतविधः प्रकाशते ३१ असदुच्चैरपि मोक्तः शब्दः समुपशम्यति दीप्यते तेवलोके पुनर
पिसुभाषितं ३२

अदृष्टा सर्वभूतानां मित्रादयः महद्यशो ब्रह्म न तस्य शोकश्च न तस्य नाम महद्यश इति कतिपसि हेः ३३ असत्सारवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रोक्तः ३४

नो.
३५४

३५४

मूढानामिति यथासूर्यः सूर्यकांतयोगात्स्वस्वाग्रिरूपत्वं दर्शयति एवंक्षेत्रोपिकुशद्वयोगाः क्षुद्रमंतरात्मानंदं दर्शयतीत्यर्थः ३३ मृगयन्ते श्रेयोर्थिनः पृथग्वि
धाज्ञानाशास्त्रेभेदभिन्नान् ३४ वासंपरिहृतवस्तुमिच्छेत् ३५ अतिकरः संकरः ३६ आश्रुपातसंगमात्रेणैवेत्यर्थः ३७ अत्रदृष्टांतमाह अणामिति अ
वादीनां संगमाच्च यथाशीतोष्णसुखदुःखदंतथासदसत्संग एव पुरापपापदरुतर्थाः ३८ विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयोऽसः तं अपश्यंतः इदं मधुरमि

मूढानामवलितानामसारं भाषितं बहु दर्शयन्तं रात्मानमग्रिरूपमिवां सुमान् ३३ एतस्मात्कारणात्पज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधां प्रज्ञा
लाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे ३४ नादृष्टः कस्यचिद्व्याप्यमायेन दृश्यतः ज्ञानवानपि मेधावी जडवत्समुपाविशेत् ३५
ततो वासंपरिहृतधर्मनिस्पृहाधुपु मनुष्येषु वरान्मेघस्वधर्मनिरतेषु च ३६ चतुर्णोपवर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् न तत्र वासं
कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथंचन ३७ निरारंभोऽप्यमिह यथा लब्धोऽप्यजीवनः पुरापंशुपेषु विमलं पापं पापेषु चाश्रुपात् ३८ अपामग्रे
स्नप्येदोऽस्मत्संश्लेषेदयमेव यथा तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पुरापपापयोः ३९ अपश्यंतोऽनुविषयं भुंजते विद्यसाशिनः भुंजाना
स्मात्प्रविषया विषया विद्विक्कर्मणां ४०

इति क्लृप्तनालोचयंतः केवलं गर्तं प्रमात्रार्थं भुंजते विद्यसो देवतादिशेषंतं दशनशीलाः शिष्टाः ये तु आत्मविषयान् बुद्धेर्विशोयतो बंधकान् रसविशेषा
न्परीक्षापूर्वकं भुंजते तान् कर्मणां विषयान् कर्मपाशागोचरान् विधि इन्द्रिययोषकाणां कदाचिदपि न संसारोपरमसंभावनास्तोत्यर्थः ४०

राम०
३५४

गुरुशिष्यधर्मानाहयत्रेतादिना आगमं प्रमाणं ज्ञानमात्मनः इच्छतां आगमयमानानां कवंतस्वरूपं ४१ आकाशस्थाः निरासं वनाः अविद्यमानान्द्रोपा

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छतां प्रज्ञायास्मरणधर्मसंज्ञेन देशमात्मवान् ४१ शिष्योपाध्यायिकादृतिर्यत्र स्मात्सु समाहिता य
थावच्छास्य संप्रकाशं देशं परितः संज्ञेत् ४२ आकाशस्थाः क्रवं यत्र द्रोपं वृषं विपश्चित्ता आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत् तत्र पंडितः ४३
यत्र संतोदिता सुखैः प्रायसा धर्मसेतवः प्रदीप्तमिव चैलांतं कस्तं देशं न संज्ञेत् ४४ यत्र धर्ममनाशं कास्वरे पूर्वोत्तमत्तराः भवेत्
त्रयसे चैव पुरा पशोले पुसाधुषु ४५ धर्ममर्थनिमित्तं वचरेयं यत्र मानवाः न ताननुवसेत् ज्ञातुने हि पापकृतो जनाः ४६ कर्मणा यत्र पा
पेन वर्तते जीविते सवः अरधावेत्तत्तत्सर्वं ससर्पाच्छरणादिव ४७ येन त्वं स माहूः कर्मणा न शयी भवेत् आदितस्तत्र कर्तव्य
मिच्छता भवमात्मनः ४८ यत्र राजा वरात्सु पुरुषाः प्रसन्नं ततः कुरुं विना मय भुजस्संज्ञेत् तदा प्रमात्मवान् ४९ ओविपास्त्य
भोक्ता रोधर्मनिताः सनाजनाः याजनाध्यापने पुक्ता यत्र नरा प्रमावसेत् ५०

नृपुंड्रं तर्धः ४३ संतोदिताः आकुलीकृताः ४४ भवेत्तत्र सन्निहितः ४५ कामनिषिद्धे निंदति धर्ममिति ह्यभां ४७ अनुशयी सर्वकर्मवाप्तनावा
नृपुंड्राहूः तीव्रदुःखशक्तः ५०

उपलक्ष्यं विषं ५२ आत्मवान्जितचित्तः ५४ वेदांतेषु उपलक्ष्यः सको धातेषु ये च साधुषु दुर्गचारिण्येषु ५५ कामान् विषयाभिलाषान् कामेशः सर्वसंपत्ति
मान् ५६ विषयवातिनः स्वदेशस्थान् प्रसूयन्ति ते पती पतेनोपस्थिते हीयमाने सतीत्यर्थः ५७ प्रधानेन साधनेन संख्यानुकीर्तयितुं ५८ एवं च न पा

स्वाहा स्वधा वयं द्या एव सम्पन्नानि हिताः अजस्रं वै वरुते ते वसेत्तत्रा विचारयन् ५९ असुचीमत्र पश्येत्तत्रा स्मरणान् वृत्तिकर्षितान् तजे
त्तद्राष्ट्रमासन्नमुपलक्ष्यमिवापि ५२ प्रीयमाणान् एव प्रयच्छेत्तुराचिताः स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्यमिवात्मवान् ५३ दंष्ट्राय च
विनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशालेषु साधुषु ५४ उपलक्ष्ये पुदांतेषु दुर्गचारेषु साधुषु अविनीतेषु तु श्रेष्ठेषु सुमह
दं धारणां ५५ यत्र राजा धर्मनिमोराजं धर्मेण पालयेत् अपास्य कामान् कामेशो वसेत्तत्रा विचारयन् ५६ तथा शीलाहि राजा
नः सर्वविषयवातिनः श्रेयसायोजयंसां सुश्रेयसि प्रतु पस्थिते ५७ पृथक् तले मया तात श्रेय एतदुदाहृतं न हि शसं प्रधानेन श्रेयः
संख्यातुमात्मनः ५८ एवं प्रवर्तमानः स्पृष्टिं प्रणिहितात्मनः तपस्यैव हवदुलं श्रेयो यत्कर्म विष्पति ५९ शांतो मोक्षधर्मे सुश्रे
यो वाचिको नाम

दिशा वृत्तिं नीचिका मुद्दिश्य तपसा सधर्मेण प्रणिहित आत्मा चित्तं यस्या गच्छति तत्र प्रणिहितः समाहितः आत्मा चित्तं यस्या बहुलं श्रेयो मोक्षार्थं ५९ श
तोपरि द्वादशः ॥

सर्वतंत्रसाधारणान्त्रिहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्मान्कृत्वा राज्ञां तदनुष्ठानं दुःशकमिति मन्वानः पृच्छति कथमिति १ सर्वसाधारणतां भाषयन्नेव संगपाशादिमुच्यते
तिवक्तुं त्राय्यापिकामत्वेनाहन्वेति ३ संयदं उपदेशयोग्यतां श्रियं ५ सक्तैति सक्तविषयनिमग्नतावासावद्विस्त्रयं अशांतश्चासौ आत्मा च तस्मात्कुलं

प्रतिष्ठितत्वाच्च कथं नुपुक्तः पृथिवीचरेस्मद्विधो नृपः नित्यं कैश्च गणैर्मुक्तः संगपाशादिमुच्यते १ भीष्मात्रावच्यते च ते वर्तयिष्ये
हमिति हासं प्रगतं त्रिहिंसेनामिना प्रोक्तं संगपाशादिमुच्यते २ संगपाशाच्च किं श्रेयः परमं ब्रह्म न कृते ह सुखमश्नुते कथं न शोचेत्र
श्रुमदेतदिच्छामि वेदितुं ३ भीष्मात्रावच्यते एवमुक्तस्तदा तात्पर्यः सर्वशास्त्रनिर्वाहः विवक्ष्य संपदं चाप्राप्तं ह्यकमिदमब्रवीत् ४ सु
संपोक्षसुखं लोकेन वमूढो वगच्छति प्रसक्तः पुत्रपुत्रधनधामसमाकुलः ५ सक्तवद्विशांतात्मानशक्तं तच्चिकित्सितुं स
हपाशसितो मूढो न समो क्षापकस्यते ६ सहजान्निहने पाशावस्था मिश्रणतामस सकर्णकेन शिरसा शकाः श्रोतुं वि
जानता ७ संभाव्यपुत्राकासेन पौवनस्यान्निवेश्य च समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्च यथा सुखं ८

मनः तत्तद्वयं चिकित्सितुमशकं पाशांतरे स्पष्टार्थः सितो वदः ६ सकर्णकेन शिरसे मेताभ्यां यदाभ्यासावधानेन जीवते मर्त्यो लक्ष्यते ७ नि
वेश्य हारैः संपोष्य ८

मो०

३५६

३५६

परार्थ-अतिमं पुरुषार्थं नो संवर्जितं ८ कृतकौतूहलः क्षिप्रौत्सुकः कर्हिंसायां भादिः तस्य निष्ठायां कृतमिति रूपं १० उपपत्त्या यदृच्छया उपलब्धेषु लोकेषु विष-
येषु समो गदेषु हीनः ११ एष भोगपूर्वकः ज्ञानः मोक्षार्थो मोक्षप्रयोजनः १२ मुक्ताः क्षिप्रं ह्येषाणां सक्तभावाः विषयासक्तचित्ताः १३ उक्तेर्यदृष्टं तमाह आ-
हारेति आहारं संविचंति संगृह्णन्ति तादृशाः कीटादयो न श्यंति न त्वसंग्रहिण इत्यर्थः १४ अनुद्वेष्टव्यमातापितरौ साध्वीभार्यासुतः शिशुः अय्यकार्यशतं

भापोपवर्ती हृद्गं लासितां पुत्रवत्सलां ज्ञात्वा पत्न्यहिकासेन परार्थमनुदृश्य ८ सापत्नो निरपत्नो वा मुक्तस्वपया सुखं ३
द्विषैरिन्द्रियार्थोक्तमनुभूय पथाविधि १० कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तस्वपया सुखम् उपपत्तोपलब्धेषु लाभेषु वसमो भव ११
एष तावत्समासेन न व संकीर्तितो मया मोक्षार्थे विस्तरेणाद्यभूयो वक्ष्यामि तच्छृणु १२ मुक्तावीतभया लोके चरंति सुखिनो
नराः सक्तभावा विनश्यंति नरास्तत्र न संशयः १३ आहारं संवयाश्च वतथा कीरपिपीलिकाः असक्ताः सुखिनो लोके स-
क्ताश्चैव विनाशिनः १४ स्वजनेन च ते विंता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ३ मे मया विनाभूता भविष्यंति कथं त्विति १५

कृत्वा भर्तव्यामनुब्रवीदिति स्मृतेः संग्रहं विना कथं मात्रादिजीवनं सादिता शंका ह स्वजने इति विभिः यथा उत्पत्त्यादिकं तत्तत्कर्माधीनं एवं भोजनादिकं
मपीति मात्रादिविषये चिंतानकार्यमर्थः मात्रापित्राकृतेन स्वकृतेन वा संग्रहं अभिगच्छंतीति योजना १५

राम०

३५६

धात्रा शकर्मफलविभाजकेन १८ स्वस्माकिंचित्कारत्वादपिमात्रादियोषणोर्विज्ञानकार्यमाह स्वयमिमादिना अहंतेति चेदः २१ जीवंतमिति भरुणो अत्रे
रक्षणे गृहादौ असमाप्तेऽपि चान्नादौ एनं भर्तारं जीवंतमपि परिमज्ज्य स्वकर्मलोचयथा भाषादिर्धियते पश्चात्तदुभयनाशाद्धर्मपितथैव मरिष्यते वेत्यर्थः

स्वयमुत्पद्यते जंतुः स्वयमेव विवर्द्धते सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेव विगच्छति १६ भोजनाद्व्यादने चैव मात्रा पित्रा वसं ग्रहं
स्वकृतेन विगच्छति लोकेनात्मकतं १८ धात्रा विहितं भक्षारिण सर्वभूतानि मेदिनीं लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्व
कर्मभिः १९ स्वयं मृतिं भूतस्य परतंत्रस्य सर्वदा कोहेतुः स्वजनं पोषुं रक्षितुं वा दृष्टात्मनः २० स्वजनं हि यदा मृत्युं हंसेव
तव पश्यतः कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना २१ जीवंतमपि चैवैनं भरुणो रक्षणे तथा असमाप्तेऽपि तज्जपश्चार्
पि मरिष्यति २२ यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यति कदाचन सुखितंडुः खितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना २३ मृते वा तपि
जीवे वा यदा भोक्षति वै जनः स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं विहितमात्मनः २४

२२ यदेति मृतदेशांतरस्थं वा स्वजनं सुखितंडुः खितं वा न ज्ञास्यति नाप्युपकारिष्यति यथा एवं आत्मना इदं बोद्धव्यं मामपि मृतं देशांतरगतं पुत्रा
दयो न ज्ञास्यं नोपकारिष्यंतीति २३ अतस्त्वमिदमुक्तं तपि मृते वा जीवति वा जनः पुत्रादिः स्वकृतं जरा रोगादिकं भोक्षति त्वं च न तद्वरीकृतं शक्नो
ते २४
पितृवमने पितृवेति बुद्ध २४

मो०

३५७

357

२५ यस्य देहिनः येन पुंसा सत्वान्मत्ताधिकः २६ द्यूतेस्तादयः सामीये सत्तमः न प्रमाद्यति आत्मानं विस्मृतं तत्राभिनिविष्टो न भवति २७ कियत्प्रमहं भोक्त
यं कियत्प्रतिपाद्यं भोक्तृमिति यो भोगात्स्वित्तः २८ आत्मेति आत्मभावं चित्तसत्त्वभावं ह्येषु विषयभूता सुमुक्तं ह्यभिलाषाद्याद्यत्तं सत्त्वमिति पादे सत्तंसंगः तं
भावे निष्ठा आत्मनः भवनं भावः जन्म ह्यसंगं जन्महेतुत्वेन यः पश्यतीत्यर्थः युक्तः सावधानः २९ संभवमिति जन्ममृगाजीवनकेशजो मुच्यत इत्यर्थः ३०

एवं विज्ञानं लोके स्मिन् कस्मै तमभिनिविष्टः मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चायुपधाप २५ भुतिपासादयो भावाज्जितापसे ह देहिनः
क्रोधो तो भक्त्या मोहः सत्वान्मुक्त एव सः २६ द्यूते पाने तथा ह्येषु मृगयायां च यो नः न प्रमाद्यति संमोहात् स तत्तं मुक्त एव सः २७
दिवसे दिवसे नाम रात्रौ पुमान् स ह्य भोक्तृमिति यः स्वप्ने दोषवृद्धिः स उच्यते २८ आत्मभावं तथा ह्येषु मुक्तमेव पुनः पुनः
यः पश्यति सदा युक्तो यथा वन्मुक्त एव सः २९ संभवं विनाशं च भूतानां चैष्टितं तथा यस्तत्त्वतो विज्ञानानि लोके स्मिन् मुक्त एव सः
३० यस्य ग्राहसहस्रेषु पात्रार्थं वैवकीरिषु प्रासादे मंत्रकस्यानं यः पश्यति स मुच्यते ३१

बाहः धामं पूर्णं शक्यं सहस्रेषु कोरिष्विति स मानाधिकारं मस्यं पुरुषाहारपरिमितं धाम्नां यद्वापं वरुणसत्त्वको मायः तेषां उशपत्तं तानि सार्द्धं त्रयोदशप्रस्थः च
स्य शतं चारुकः तेषां तद्वयं त्रैलोक्यं कुतश्चिदशते दशवाहति यात्रार्थं देहमवहारार्थं अधिकसंयहो मर्यादितः पश्यति ३१

राम०

३५७

अवतिर्गौरिकापात्रभावः ३२ नपश्यतिमेकं पदं मृत्युना भाहंतं लोकमिति नुक्तमते ३३ अग्रीषोमाविति अग्रीषोमोऽन्नं भोजं अहं

मृत्युना भाहंतं लोकं वाधिभिश्चापपीडितं अवतिकं तंचैव यः पश्यति समुच्यते ३२ यः पश्यति स संतुष्टो न पश्यंस्व विहस्यते य
स्वायमेतं संतुष्टो लोके स्मिन्मुक्त एव सः ३३ अग्रीषोमाविदं सर्वमिति पश्चानुपश्यति न च संस्पृश्यते भावेऽदुर्गते मुक्त एव सः ३४
पर्यंकशष्पाभूमिश्च समानेयस्य देहिनः शालयश्च कदन्नं च यस्मात्मुक्त एव सः ३५ सौमं च कुशवीरं च कौशेयं च कलानि च
आधिकं चर्म च समं यस्मात्मुक्त एव सः ३६ पंचभूतसमुद्भूतं लोकं पश्चानुपश्यति तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोके स्मिन्मुक्त एव सः
३७ सुखदुःखे सुमेयसुलाभात्मा भोजयाजयो इच्छाद्वेषौ भयोद्देशौ सर्वथा मुक्त एव सः ३८ रक्तमूत्रपुरीषाणां रोषाणां स
वयांस्तथा शरीरं रोषवद्भूतं दृष्ट्वा वैविमुच्यते ३९ वलीपतितसंयोगं काशं च वैचार्यमेव च कुत्र भावं च न रयायः पश्यति
समुच्यते ४० पुंस्तोपयातं कालेन दर्शनोपरमस्तथा वाधिर्यं प्राणमंदतं यः पश्यति समुच्यते ४१

ततोऽनर्तितो नुपश्यति स भावेः सुखदुःखादिभिरदुर्गते मायिकैः न संस्पृश्यते संगवान्भवति ३९ सौमं च तसौ सूत्रमयं कुशवीरं च तं कौशेयं च कौश
जं आधिकं केवलं ३६ तथा च सामेनेमर्थः ४० प्राणमंदतं रोषं ४१

४१ मोक्षज्ञैः ज्ञानज्ञैः अदृष्टादिभिः ४८ शान्तोपोत्तपोदशः एवं रागद्वेषहीन-वीतसंगो मुच्यत इत्युक्तं संगदोषाज्जन्मनामहानपि च योगतिं सर्गमार्गप्रतिबंधं च ल

गतान् पीतपादेवान् सुरांश्च तथा गतान् लोकारत्मा तल्लोकं पश्यति समुच्यते ४२ प्रभावे रश्मितां तैः पार्थिवैः सहस्रशः ये
गताः शिथिलीकृत्य तत्तात्वा विमुच्यते ४३ अथांश्च दुर्लभां लोके केशांश्च सुलभांस्तथा दुःखं वैवकुशं वार्थयः पश्यति समुच्य
ते ४४ अप्रत्यानां च वैगुण्यं पञ्जनं विगुण्यमेव च पश्यन् भूषिष्णो लोके को मोक्षनाभिः प्रजयेत् ४५ शास्त्रास्त्रोकाश्च यो बुद्धः सर्वं
पश्यति मानवः असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ४६ एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्च तनुमुक्तवत् गार्हस्थ्ये यदि वा मोक्षे क
ता बुद्धिः प्रवृत्तया ४७ तत्तत्सर्वं न कृत्वा सम्पत्सृष्टिं विधीयते मोक्षज्ञैश्च गौर्मुक्तः पालयामास च प्रजाः ४८ शांतौ मोक्षध
र्मेषु सगरादिभिरनेमि संवादः युधिष्ठिर उवाच तिष्ठते मे सदा तात को तूहलमिदं हृदि तदहं श्रोतुमिच्छामि तत्रः कुरु पितामह
१ कथं देवर्षि रुशनाः सदा काव्यो महामतिः असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रियरेतः २ वर्द्धयामास तेजश्च किमर्थं ममितीजसां
नित्यं वैरमिव द्वाश्चरानवाः सुरसत्तमैः ३

मते शतिवक्तुं सुकोपाख्यानं प्रकृत्यते निवृत्ते इति स्थेपाख्यानांतु को तूहलं चास्वर्यं चिरकालं मम हृदि वर्तते इत्यर्थः २ वर्द्धयामास विच्छेद अमितीज
सां देवानां ३

मुक्तं मुक्तोत्तमं ४ नेति तस्याकाशगतिः कुतः कुंठितेनार्थः सप्तर्षिर्वत्तद्देहमेणस्थितसमुक्तसमूहस्य मूर्तिविषय एवायं प्रश्नो न भवकस्य मूर्तिविषयः ते
नपथा भौमानां वसिष्ठादीनां स्वर्गोपगतिरिति नेवं भौमस्य मुक्तस्यास्तीति गम्यते ६ कारणाक्रियातरात्मके निमित्ते सति एवं सुपाठ्यायतेः सुएः कितदेवावाधि

कथंचाप्नुयानाः प्राप्नुयुक्तममरुतिः अद्विचसकथं प्रातः सर्वमेतद्वद्विमे ४ नपानिचसते जस्तीमध्ये न नभसः कथं
एतद्विद्यामि विज्ञातं निखिलेन पितामह ५ भीष्मभाच मरणराजवदितः सर्वमेतद्यथा तथं यथामति यथाचेतकृतं सर्वमयानव
६ एषमार्गवदायादो मुनिर्मायादृढव्रतः सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके ७ इन्द्रो यधनरो राजायभारक्षो विपस्मरा म
भविस्वस्को शस्यजगतश्चतया प्रभुः ८ तस्यात्मानमया विष्णो गतिहो महामुनिः रुध्राधनपतिं देवं योगेन हतवाचसु ९ ह
ते धनेततः शर्मते ते मे धनदस्तथा आपन्नमनुः संविद्गः सोमगात्तुरसन्नमं १० निवेदयामास तदा शिवायामितने जसे देव
श्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय च दुरूपिणे ११

ताभ्युपत्ता आश्रमं पविशति तंच देवाः प्रवेष्टुमशक्नुवन्तः विस्मंशरामो पुस्ततो विस्वस्वके ताभ्युपत्ताः शिरस्त्रिच्छेदं नतो हतावशिष्टाश्च सुरास्तत्तुवं मुक्तं शर
रामो पुः सचमातवधिरित्रोः सुरेभ्योः भयं रत्नादे वान् यधत इति ७ इन्द्रो जगतः प्रभुः धनदः तदीयको सप्रभुरित्युच्यते ८ तस्य धनदस्य आत्मानं शरीरं
आपन्नमनुः प्राप्नुयैव ११

मो०

३५९

३५९

१३ बभौ आत्मानं दर्शितवान् १४ महायोगिनः शिवस्य प्रभुः योगसिद्धः शुक्रः १५ सः शुक्रः धृतिना रुद्रेण मूलं मुकुतं मूलस्थं मूलं प्रयोक्तुमशक्यमिति तमे
व मूलं धनं रूपं कर्तुं पाणिना समनामपत्तं सनामितवान् १७ मूलमेव पिनाकपदेन उवाच यतः पाणिना च नामपत्तं चतः पिनाकं तेन आघपदस्य आघतः

योगात्मकेनोशनसा रुध्वा मम हृतं वसु योगेनात्मगतं कृतानिः सतश्च महातपाः १२ एतच्छ्रुत्वा ततः कुद्वे महा योगी महेश्वरः सं
१ कृतयनो राजन् मूलमादाय तस्थिवान् १३ कासौ कासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधं उशना रूतस्तस्य बभौ तात्वाचिकीर्षितं १४
समहायोगिनो बुध्वा तं ऐषं वै महात्मनः गतिमागमनं वेति स्थानं चैव ततः प्रभुः १५ संचितो ग्रेणातपसा महात्मानं महेश्वरं उ
शना योगसिद्धात्मा मूलं येषमदृश्यत १६ विज्ञात रूपः सतदा तपः सिद्धेयधृतिना तात्वा मूलं यदेवेशः पाणिना समनामपत्तं
१७ आनतेनाथ मूलेन पाणिना मिततेजसा पिनाकमिति बोवाच मूलमुग्रायुधः प्रभुः १८ पाणिमध्यगतं रुद्राभा र्गवंतं मुनापतिः
आसं विवृतककुदी पाणिना माक्षिपच्छनैः १९ सनुषविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः यवस्त्रापितत्रासौ महात्मा भगुनंदनः २०

वर्णाभां हितो यस्य मध्यमाभां कप्रमययुक्ताभां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शनं कृतं १८ पाणिमध्यगतो धनुषापि वेदुमशक्यमिति मत्वा ककुदी देवा
नापदाधिपतिः रुद्रः माक्षिपत्त्रासे १९ कोष्ठं नंदनः २०

राम०

३५९

अचरेदेवनतु चत्रवत्तर्जातांगतः किंचतादृशं अकार्षीत् पदतिशेषः २४ वृद्धिं मुक्तसोक्तं तत्संयोगेन तयोयोगेन २५ सः मुक्तः २६ नितिले नितरेगति

युधिष्ठिरावाच किमर्थं अचरद्वाजनुशनात्सधोमतः जहरेदेवदेवसकिंचाकार्षीन्महायुतिः २१ भीष्मश्वाच पुरासोतर्जलगतः स्या
एभूतो महाव्रतः वर्षाणामभवद्वाजनुप्रयुताम्बुदानिव २२ उदतिष्ठतपत्तसादुस्वरंचमहाद्रयात् ततोदेवातिदेवस्तं ब्रह्मावे
समतर्पत २३ तपोवृद्धिमपृच्छन्नकुशलंचैवमव्ययः तपःसुवीर्णमिति च प्रोवाच हृषभध्वजः २४ तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्य
त्तनुशंकरः महामतिरविं तात्मा सततधर्मरतस्सदा २५ सतेनाद्यो महायोगो तपसा च धनेन च अराजत महा राजविपुलोकेषु वी
र्यवान् २६ ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् उशनातु स मुद्दिनो नितिले जहरेततः २७ तृणावच महायोगी देवं तव स्य
एव च निःसारं कांक्षमाणः सतेन स्पृतिहमते २८ उशनातु तपोवाच जगत्स्यो महामुनिः प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनरिदं म
२९ तमुवाच महादेवो गच्छ शिष्ये न मोक्षरां इति सर्वाणि श्रोतां सिद्ध्या विदशपुंगवः ३० अपश्यमानस्तद्वारं सर्वतः पि
हितो मुनिः पर्यक्राम दृष्टमान इतश्चेतस्वतेजसा ३१

जगामावन्नामैतर्थः निःसारं निर्गमं तेन हरेण २८ २९ ३० ३१ ३२

नो०

३६०

3 60

कार्येणेति न शिवात् निर्गमनेन कार्येण निमित्तेनाः स्मरदि वत् न भसो मध्यतः नागच्छत नाधिगम्यते कर्मणि तर्ह्य जा म द म्प स ए म स ए वा स स्वर्गति निर्हृदयः
अने तु भव कस्योपि मुक्तः सूर्यो विष कर्षात् स्वमध्यंगतो न दृश्यत इति तन्मात्र परतये वै न द्या च स्युः तस्मिन् न ह्ये मुक्त त्वहे मुर्न संगच्छत इत्यालोचनीयं ३५ ३८

सर्वे न क्रम्य शिष्ये न मुक्त त्वमभिपेदिवान् कार्येणातेन न भसो नागच्छत समध्यतः ३२ विनिष्क्रान्तं तु तं दृष्ट्वा ह्यलं तमि वने जसा भ
वोरोपसमाविष्टः शूलो घतकरः स्थितः ३३ अवायुत तं देवी कुटुम्बमुपतिपतिं पुत्रतम गमदे आवारिते शंकरे च सः ३४ दे
युवाच हिंसनीयस्त्वयानैव मम पुत्रतमागतः न हि देवो राल्कषि त्रिः सतो नाशमर्हति ३५ ततः प्रीतो भवो देवाः ग्रह
संखेदमब्रवीत् गच्छतेष्वप्या काममिति राजसुनः पुनः ३६ ततः प्रणम्य चारं देवं देवी पुमांतया उशना प्रापत ह्यमानुगति
मिशेमहा मुनिः ३७ एतत्ते कथितं तात भार्गव समहात्मनः चारं तं भर्तृश्रेष्ठ यन्मांसं परिच्छेति ३८ शांतौ मोक्षधर्मेषु भवभार्य
वसमागमः उभिषि उवाच अतः परं महाबाहो यद्येष तद्रूपी हि मे न तप्या म्प मृतसेव वसते पितामह १

शतोपरिचतुर्दशः हृद्रेणापि हंतुं मंशकस्तस्य जहरेपियो न जीर्णः यश्वात्मायाः पुत्रतंगतस्तादृशस्यापि संगहोपाहर्ध्वगतिः मतिवद्वा किमु तानेषामि
ति मत्वा भीतो राजा पुनः सर्वसंगहोषयेह रं श्रेयः किं तत्कारणं च किं कर्मतिष्ठति अतः परमिति १ १ १ १ १ १

राम०

३६०

२ अर्थादित्यात्प्रथमं श्रेयः कारणं कर्मवाहपरशरीतयाः चेति ३ प्रतिपत्तयं तातयं न तनुष्टानयं क्रियासाध्यस्येयसो नित्यतापत्तेः तथाच प्रयोगः
पक्षतकंतदनिमं कार्यतादृश्य इति श्रुतिस्वतयथेहकर्मजितो लोकः शीयेत एवमेवापुत्रपुरापजितो लोकः शीयेत इति ४ सर्वेषां चणामाणां विधानं आचारः

किं कर्मपुरुषः कृताश्रमं पुरुषसूत्रम् श्रेयः परमवाचीति येन वेदव्यतदृद २ भौमजवाच अत्र तेवर्तयिष्यामि यथा पूर्वमहापराः
पराशरं महात्मानं प्रपद्यन्तव को न पः ३ किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिन्लोके परत्र च यद्वेत्ति पत्तयं तद्वान्त्रयीतुमे ४ ततः
सतपसा पुनः सर्वधर्मविधानं विन नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमवाच्यते ५ पराशर उवाच धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके
परत्र च तस्मादिपरमं नालियथा माहर्मनोपिणः ६ प्रतिपद्य मनो धर्मं स्वर्गलोके महीयते धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां न प
सूत्रम् ७ तस्मिन्नाश्रमिणः संतः स्वकर्माणां ह कुर्वते चतुर्विधा हि लोके स्मिन्मात्रात्तानविधीयते मर्त्यापचावतिष्ठते साचका
मात्मवर्तते

नदिन ६ धर्मस्य तत्परमाह धर्मेति कर्मविधिः यजन जुहया दद्यादिः स एव धर्मः एतेन चोदनालक्षणो धर्म इत्युक्तं भवति चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं
यवनं यजेतेत्यादि इदमेव धर्मं समाह्वय ७ तस्मिन् धर्मे आश्रमिणः संतः तन्निष्ठाः कुर्वते विधीते ८ कर्मापेक्षितं विज्ञातं कथं सादिमन आह चतुर्विधे
ति यात्राजीविका आश्रमस्य मतिग्रहः एतन्मस्य करणं वैशस्य कृष्यादि मूहस्य भूतिवेतनमिति चतुर्विधा ९

मो०

३६१

361

सुकृतासुकृतं पण्यपापनिषेयवृत्तिमिच्छतां दृशनामहंपंचभूतानितेषु प्रविभक्तानां विभक्तस्थितानां पंचसंभ्रामानां भूतानां प्राणिनां ह्यसुखानुविधापि अत्रांतर
नारतस्मान् बहुविधागतिः स्यते पापिनांतिर्गुण्यपापवतां स्वर्गः तयोः साम्येमानुषत्वं तत्तज्ज्ञानेनोच्छेदे मुक्तिरिति १० जीवानां कर्मोत्पत्तिरिति तत्सदृशं तमाहसौव
र्गमिति यथा तान्मादिमयं पात्रं सौवर्गेन राजते न वारसेन निषिच्यते चेत्सौवर्गाभिवराजतमिव वा दृश्यते तद्वज्रं तुः पूर्वकर्मोत्पत्तिरिति निषिच्यते निषिक्तो भवति प्राक

सुकृतासुकृतं कर्मोत्पत्तिविधौः क्रमैः दृशाद्विभक्तानां भूतानां बहुधागतिः १० सौवर्गा राजतं चापि यथा भांडं निषिच्यते त
थानिषिच्यते जंतुः सर्वकर्मवशानुगः ११ नावीजा ज्ञायते किंचिन्नाकृता सुखमेधते सुकृतैर्विरते सौख्यं प्राप्नुयते देहसुखं नः १२
दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवमसाधनं स्वभावतो हि संसिद्धा रेव गंधर्वराजवाः १३

मरण ११ एतत्तर्कवलेन साधयति नावीजादिति यथा श्रीशेषपां सुगुंठितं वीजमदृष्टमपि वकीलं कुरोमादेनानुमीयते एवं दैवाभां कारणभां सुखादिकं
ज्ञायते देहसुखं देहाधियत्नं देहनाशं वा कर्मभिरेव देहीह परचसुखं प्राप्नोति अथ दैवमपि अनुमानं तस्मात्तदसाधनमस्ति तनुसुखादिवैचित्र्यान्
यानुपपत्तिरेव तत्र मानमित्याशंकाह स्वभावत इति व १३ स्मृदि च स्वभावत एव ज्ञायते न कारणं तदादिसर्गः १३ १३ १३

राम०
३६१

नो

कृतज्ञा कृताभागमौ प्रसज्येतामिति भावः १२ अत्र प्रत्यवतिष्ठते चानीकः देवमिति दैवं पुण्यफलदाणं न पश्यामि २

अवसिद्धांतीशंकते प्रेत्येति ननु प्रेत्यकृतं कर्म कर्मफलं न यांति न प्राप्नुवंति एवं सति कृतं हानादिशेषपसंगस्यार्थः न चेष्टापत्तिः लोकवादविरोधादित्याह स्मरंतीति त
 स्मकर्मणाः फलप्राप्तौ च कस्मात्तज्जमार्गपत्तिरयलाभे रोगादुत्पत्तौ च सत्तांते जनाः स एव चतुर्विधं कर्म पुण्यपापं नीतिरनीतिश्चेति तत्कारणत्वेन तु स्वयत्परंति च
 मयानीति मतामपि दुखं अनीतिमतामपि सुखं च दृश्यमानं नोपपद्येतेत्यर्थः अमेतुजाप्रसज्जातिकृतं कर्म इति परित्यामत्ताजन्मांतकृतं कर्म जन्मांतरे फलप्राप्तौ सत्तां
 चतुर्विधं नित्येति निमित्तिका मनिषिद्धलक्षणं कारणत्वेन न स्मरंतीति चार्वाकवचनत्वेनैतमपि श्लोकं व्याचक्षते १४ लोकेति पुण्यपरिचयं पश्यत्सुखादिहेतुत्वेन

प्रेतपांसकृतं कर्म न स्मरंति स राजनाः ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं १४ लो
 कपात्राश्च पश्येव श्रेयो वेदाश्च यः कृतः शांतं च मनसं स तात नैनं दृष्टुं न शक्यते

स्मरंति तथैव रेवेपि मृगं विपुणो वै पुण्येन कर्मणा भवति उतिष्ठत जाग्रत प्राप्नुवन्ति बोधतेति वेदशब्दोपपत्तिः कर्मप्राधान्यपरः सोऽपि शांतं च मनसं पश्येत्सहानि च दृष्ट्वा
 उत्तमा नां समाधानार्थं प्राकृतं कर्मणा तव शत्रुः सुखी संचदुःखीति नात्र तव श्रेयो बोधोऽस्तीति न संतापत्तया कार्यं इति प्रयुज्यते अत एतत्तदेव प्रतिपादनं दृष्ट्वा नां दृष्ट्वा ह स्मत्ता
 दोनां लोकायता गमयन्ते हृणां शासनं न भवति न हि धर्मः प्रसङ्गस्य विषयः अपो गच्छात्ताम्यनुमानस्य तस्यापि प्रसङ्गस्य सर्वकत्वात् तदुभयाविषये यः शत्रुः स केवलं
 वचनार्थ इति भावः १५

क्रो०

३६२

362

एतद्व्यपत्तिवत्सर्वेति इति यमनोवाक्यशरीरेषु प्रमेकं चतुर्विधं पुण्यपापनीमनीत्यात्मकं तादृशं तत्प्रकारं फलं प्रतिपद्यते अयमर्थः कार्यवैविध्यतात्कारणवैविध्यं तावदव
श्यं कल्पं तच्च कर्मवैविध्यं कृतं लोके वेदे च कृतं विहाय समानेपि भौतिकत्वे न तानवस्थिता प्रामाणिकस्वभाववाचकस्य यतो विस्पष्टं मूलमिति भावः १६ एत
देवाह निरंतरमिति कर्मैतितत्फलं लभ्यते कदाचिन्निरंतरं समेवलभते कदाचित्सुखमेवलभते कदाचिन्मिथुनं गणयदभयं लभते यादमेतदुःखं हस्ते मे सुखमिति न

चक्षुषामनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते १६ निरंतरं च मिथुनं च लभते कर्म पार्थिव कस्या
रां यदि वा पापं न तु नाशो स विद्यते २० कदाचित्सुखं तं तात कूरस्य मिथुनमिति मनुमानस्य संसारे पावतदुःखादिमुच्यते १०
न तोदः स्वर्गं कृत्या मुकृतं कर्म ते वते सुकृतं स्याच्च दुकृतं तदिदं मनुजाधिप १९ दमः क्षमा धृति स्तेजः संतोषः सततवार्दिता स्ते
रहिंसा यमनिता राक्षं वेति सुखावहाः २०

चेतस्त्वभाववादे सुजते न हि वद्विदुस्त्वभावः कंचित्कालमुष्मः कंचित्कालं शीतः कंचित्कालमनुष्मा शीतश्च दृश्यते न चाशुतरविनाशिनः कर्मणा क
थं कालांतरं यं फलं पुंस्तदसायं काहनतु नाशो स विद्यते इति अस्य कर्मणाः कर्मजनस्य पुण्यपापात्मकस्या पूर्वस्पर्द्धा प्रीतिरूपस्य बाभोगं विना नाशो
नास्तीत्यर्थः २० इमं श्लोकं पाचरे कदाचिदिति कूरस्य पक्षपातमूनं दुकृता विरोधेनेत्यर्थः १९ अयं नौ तेति छेदः सुखावहाः पुण्यपापयोः सम
लोच्छेदे यत्सुखं तदा वहन्तीति तथा २०

राम०
३६२

नियतः यावद्भीषमेकैकभागी अतो ह्येवागमायोग्यत्वात् नित्यं समाधाने ब्रह्मदर्शनं न हेतुमाधोपपद्यते २१ न चैतन्मित्रः पुत्रस्ववासुकतेनासंशयमिता
हनापमिति यो यथा करोति स तथा प्राप्नोतीत्युक्तार्थः २२ सुखदुःखहेतुपुण्यपापे समाधापतत्तज्ज्ञानेनात्मनि प्रविष्टा यप्रमानश्च मे न ज्ञानवर्त्मना गच्छति इष्टं
स्तु प्राप्नोति यस्वसंगतो जनः पार्थिवः शिशवीस्यः स्त्रीपुत्रपुण्यहधनारामादिः स अमृतो गच्छति न तु स्वर्गः पवर्गे वा उपकरोतीत्यर्थः २३ परेणामिति यत्क

दुष्कृते सुकृते चापि न जंतुर्नियतो भवेत् नित्यं मनः समाधाने पश्यते तत्र चित्तानां २१ नाप्यंशसमुक्तं दुष्कृतं चापि सेवते करो
ति पादशंकर्मतादृशं प्रतिपद्यते २२ सुखदुःखसमाधाय प्रमानमेन गच्छति अमेनैव जनः सर्वः संगतो यस्व पार्थिवः २३
परेषां पदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः यो सुसूयत यायुक्तः सो ब्रह्मसंनियच्छति २४ भीरुसज्जमो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वै शोनी
हावाही न वरुणो तस्य च विद्वान्वाशी लोहजहीनः कुलो नः सताद्विभ्रशो ब्राह्मणः स्त्रीच दुष्टा २५

मपरकृतं च सूपेत इदमयं निधं कर्म करोतीति लोखवत्तया वहीत तत्स्वयं न कुर्यात् तस्मिन् सूपे पि कर्तव्यानेता ह्योपुक्तः योगीश्च सूपे शेषदर्शी सः अत्र
हासं नियतं नियच्छति नियमेन स्वीकरोति तस्मात्संगात् सूपवर्जितः योगपुक्ते भवेदिति निश्चयः २४ यथाः सूपान् योगीनिधः एवं विरक्तोऽपि योगश्च
मोनिध एवेति वदुदृष्टान्तपूर्वकमाह भीरुरिति द्वाभ्यां प्रजासुखे हहीन इति तत्कैपरात्पुक्तं सोऽपि वेदपुक्तः योगाभ्यासहीनः तर्हि शीघ्रं नां याति तेन योगोः
भसनी पदतिभावः २५

२६ शतोपरिपंचशोऽध्यायः एवंमुखादिहेतूनां प्राक्कर्मणामस्तित्वं बुद्ध्या सकलकर्मोद्धेययोगमाश्रयेदितिसूचितं तदेव व्याचष्टे मन इति ह्यभां मनोमपो
यः शरीरं तदेव शरीरलोकांतरगति साधनं इंद्रियार्थाः शरीरादयः ह्याश्रयवाहका यस्य तं माययः ज्ञानसंभूतैः तत्राकार इति संबलितैः रश्मिभिश्चिद्रूपिभिः
छत्रिविषयानुविन्मयत्वेनैव यश्च तिस्रबुद्धिमान् देहं प्राप्य ब्रह्मभावेन विस्मयं यश्च न मुच्यत इत्यर्थः १ अत्र यमुक्तावतिरेकमाह सेवेति अश्रितेन यत्किंचि
दातुं वनमनाश्रितेन निरालंबनेन मनसा स्थितस्य अतएव बुद्धिहीनस्य पुंसः सेवाभक्तिः ध्यानरूप ईश्वरप्राणिधानं शस्यते निर्विकल्पमाधिनाः वस्थानं

रागीपुक्तः पचमानो त्महेतोर्मूर्खो वक्तानपहीनं चरणं एते सर्वे शोचतां पांतिराजमश्रापुक्तः सेहहीनः यजासु

२६ शंतौ मोक्षधर्मेषु पराशरगीतासु पराशर उवाच मनोरथं मायं इंद्रियार्थं रूपं नरः रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतै

योगछतिसबुद्धिमान् १ सेवाश्रितेन मनसा ह्यतिहीनस्य शस्यते हि ज्ञातिहस्ता विह्वलानां तुलात्मा सरात् २

अष्टमित्यर्थः हे हि जकी दृशी सेवाश्रितिहस्ता विह्वला हस्तशब्देन तत्ता अंकर्मलक्षणे अतिहस्ता अतिक्रांतकर्मा सर्वपाप्मानंतरति नैनं कृताकृते तपः
भोयते वासकर्मणी सादिश्रुतिभ्यः श्लोका कर्मा ब्रह्मवित्तं मायनिर्वृत्तानि यत्रा सदाचार्यप्रसादात्तथा ननु परस्परानुला विह्वला परोक्षज्ञानिनां
न परस्परपदेशोऽधिकारः किंतु परोक्षज्ञानेव उपदेशपुक्त इत्यर्थः यथोक्तं परोक्षज्ञानमात्रेणानाचार्यत्वे निपुणत इति तद्विज्ञानार्थसंग्रहमेवाभिगच्छे
तामिताणिः श्रोत्रिपुत्रस्तानिष्टं उपदेशंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्ततदर्शिन इति श्रुतिस्मृत्योः ब्रह्मनिष्ठं तत्तदर्शिन इति विशेषणम् २

एतदेवशीघ्रं साधनीयमिहाहोति न सुलभं किंतु दुर्लभं नावकर्षेत् विषयसेवनेन नाशयेत् किंतु पुण्येन कर्मणा उत्कर्षार्थं उत्तरोत्तरं श्रेष्ठभूमिं लाभार्थं प्रय
तेत् ३ वर्णोभ्यः वृत्रगीतासूक्तैः यज्ञैः कृष्णध्वनीतैः कृत्वा शिष्टैः सत्त्वात्मकमसां ह्यसृष्टिना तस्मात्कलितैः परिश्रमैः उच्चादृणीतनीचवर्णो
प्राप्तः संमानं श्रेष्ठ्यं नार्हति परिश्रममेव व्यावष्टेन त्विति ४ तंवर्णोत्कर्षं तत्रा कुपुत्रपः पापेन आत्मानं हन्नात्मानानरकपातेन हिंसात् ५ पापं दुःखं

आयुर्न सुलभं तत्रा नावकर्षेद्दिशं पते उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ३ वर्णोभ्यो हि परिश्रमो न वै संमानमर्हति न
नुपः सङ्क्रिपां शम्पराजसं कर्मसेवते ४ वर्णोत्कर्षं मवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा अज्ञानाद्विहृतं पापं तपसे वाभि
निर्जरेत् पापं हि कर्मफलं पापमेव स्वयंकृतं ६ तस्मात्पापं न सेवेत कर्मदुःखफलस्य पापानुबंधं यत्कर्म यद्य
पि स्यात्तदा फलं तत्र सेवेत मेधावो मुचिः कुशलिनं पथा ७ किं कष्टमनुपशमि फलं पापस्य कर्मणाः प्रसापन्न
सहिततो नात्मा तावद्दिशेवते ८ प्रसापन्निश्चयस्य ह वा तिशस्य न जायते तस्यापि तु महां तापः प्रस्थितस्योपजायते

६ पापं कर्मसि संबंधः कुशलिनं कारुण्यं चंडालविशेषमित्यर्थः ७ कुत्सितं च तत्कष्टं च किंकष्टं ततः पापाद्देतोः प्रसापन्नस्य विपरीतदृष्टेः अनात्मा
देहादिरेव विशेषेण आत्मतन्त्रे चते ८ प्रसापन्निः वैराग्यं प्रस्थितस्य योगे प्रवृत्तस्य उत्तरभूमिं लाभान्नापः जायते प्रस्थितस्य मत्तस्य तापो नरकजः ८

विरक्तं स्वतः सुदृढं तद्विपरितेन एवेण क्रांतं वस्तुं शोधते परंतु क्लेशेन मत्तात केन च संहितं रक्तं न शोधते एवं ये मत्तः पापं किंचिच्छोधितुं शक्नोतीति विदुः कश्चित्तिनि
बोधवुध्यते १० धीर्बुद्धिं कृतं न नश्यतीत्याह सयमिति ११ अहिंसा अहिंसया तृतीया लोपः अर्थः ब्रह्मणा इति पाठे वेद संबंधिनः १२ तथा अस्मिन्संस्तः कर्मकाम
कृतं विहिंसा अहिंसानैवानुकर्षति वस्तुवादिनः स्मृतिकाः यथोक्तं प्रायश्चित्तेत्येतेनोपदत्तान कृतं भवेत् कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इति कर्मकृत

विरक्तं शोधते वस्तुं न तत्कृत्वा पसंहितं ययते न मन्येद्रपापमेवं निबोधमे १० स्वयं कृतानुपः पापं मुभमेवानुतिष्ठति मा
यश्चित्तं नः कर्तुं मुभयं सोमतेष्टयक ११ अज्ञानानु कृतं हिंसा महिंसा अपकर्षति ब्रह्मणाः शास्त्र निर्देशादिना
दुर्ब्रह्मवादिनः १२ तथा कामकृतं नास्ति विहिंसैवानुकर्षति इत्यादुर्ब्रह्म शास्त्राद्यास्मरणावेदपाणाः १३ च
हेतुतावत्तस्यामिकर्मयदूर्जते कृतं गुणयुक्तं प्रकाशं वा पायेनानुपसंहितं १४

मिति पाठे कामत इत्यध्याहर्तव्यं तथा कामकृतं वा सति पाठे तु अकामकृतं वत् कामकृतमपि अहिंसैवापकर्षतीत्यर्थः १३ एवं परमतमुपम
स्य कामतोः कामतो वा कृतं कर्मवदु अस्माभोग प्रदत्ता जैव नश्यतीति समतमाह अहं लिप्तादिना गुणयुक्तं पुण्यं कर्म प्रकाशं बुद्धिपूर्वकं प्रकाश
ज्ञानेति मर्थः रामुलंतमिदं १४

मनसा बुद्धिपुक्तानि इदमित्युक्त्या च वेति विमर्शपूर्वकं इदमित्युक्त्या च वेति निश्चयेत्यर्थः यथा तथं स्थूलसूक्ष्मात्मनः फलंति सुखदुःखादिकं पश्यन्ति १५
 नित्यं यमिवादिफलं तत्त्वानां कावहं अग्रेण हिंसेण यथा बुद्धिपूर्वकं तत्कर्म नियमेन फलदं एवं बुद्धिपूर्वकं तत्कर्म नियमो विशेषस्तत्फलवद्वात्मनः कृतो
 न तु फलसदसद्रावकृत इति श्लोकत्रयार्थः १६ ननु कर्मफलस्यापि ह्यर्थत्वे कथं विमर्शमिवेण वशिष्ठस्य प्रशन्नं हतं तत्फलं न रक्षातश्च न मातृमाशंका

यथा तत्त्वानि कर्मणि फलंतीह यथा तथं बुद्धिपुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह १५ पवत्सल्यफलं कर्मसेवितं नित्यं
 पुत्ररां बुद्धिपूर्वकं धर्मतत्त्वतमुग्रेण कर्मणा १६ कृतानि यानि कर्मणि रैव तैर्मुनिभिस्तथा न चरेनानि धर्मात्मा शुभा
 चापि न कुतश्चेत् १७ संक्षिप्तं मनसा राजन् विदिताशका मात्मनः करोति यः शुभं कर्मसेवेभक्षारिण पश्यति १८ न वै कणा
 ले सलिलं स न संक्षिप्तं हीयते यथा न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभावं १९ सतो येन तु यतो यंतस्मिन्नेव प्रसिध्यते इदं
 द्विमाशो नित्यं सलिलं सलिलं यथा २० एवं कर्मणि यानीह बुद्धिपुक्तानि पार्थिवं समानि चैव यानीह कृतानि पुरापतमानपि

लौकिकत्वाच्च तदुद्धारणमिमाह कृतानीति १८ न वेत्तपक्षे सलिलं सलिलं वेत्तहीयते कपालमेव न वेतरेपक्षे जलं सलिलं वेत्तनथा भावं यथा पूर्वमुक्तं स्थितं
 तथा रूपसमेव प्राप्नोति न हीयते एवं ते जस्विनं प्रापयुणेण ह्यसौ न कर्म न हि नस्ति इतरं तु हि नस्तेवेति भावः २० समानि चात्विषमाणि २१ २२

मो०

३६५

365

एवं साधारणं धर्ममुक्त्वा राज्ञां विशेषधर्मानां हराजैति श्रुत्यैव पतिश्चिरात्तेनापि मध्ये मध्ये विरक्तेन २२ आत्मानं विवेकहिंसासूचिता गरीयसः गुरुतरान्म
सविद्यामदानसतेन ब्रह्मप्राप्तये च ध्येनेन वसुतोतिवत् हेतौ तृतीया २३ शतोपरिषोडशः नवहंजायेषां मुनीनां पालयितास्मि जेषां योगफलस्य वष्टां
शहर्त्तावास्मि च तोममब्रह्मप्राप्तयेन गुरुसेवाः पेशते तेन महिंसादिभिर्हीपादिंसादेरपि दृष्टिसंभवात् यथोक्तं पातं जले च हिंसा प्रतिष्ठायां तत्सविधीवैर
४९

एजाजेत जाः शत्रवश्चाचताश्च सम्पकर्त्तव्यं पालनं च मजानां च मिश्रेषो बहुभिश्चापि यज्ञैरन्ते मध्ये वा वनमाश्रित
स्थेयं २२ दमाचितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवावपश्येत् गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या स तेन शीले
नमुत्वं नरे २३ शान्तौ मोक्षधर्मेषु पराशरगीतासु पराशरवाच कः कस्योपकुरुते कश्च कस्मै प्रपद्यति प्रा
णीकरोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्यमात्मना १

तागदसाशंकाह कः कस्मैति सत्संपदिकर्मजमो मोक्षः स्यात्तर्हि पुत्रतैतत्तानैकप्राप्तो मोक्षः दृष्टार्थं च ज्ञानं भोजनादिवत् न इतरेण मा
प्रदत्तास्योपकरोति कर्मदृष्टफलं भोजनादि आत्मना शरीरेन्द्रियबुद्धिरूपेण आत्मार्यं आत्मन एव तस्माद्यर्थं ननु परार्थं कर्म कश्चित्करोतीति
र्थः १

राम०

३६५

ननु मातृदेवो मवापि ह देवो भवेत्सादि श्रुतेर्देववदा एधितो मात्रादिरुपकरोते वेत्याशं कानुपकारिणं मात्रादिकमपि तजंते वलोकैः तान कश्चिन्कंचिदुप
करोतीत्याह गौरवेणेति यत्तु मात्राधारधनं तदपि त्रामुष्मिकायै हिका यथा स्मृता येन तु मात्रादि हितायेति भावः २ कथं तर्ह्योत्पत्तिमाचरेदित्यत्र आह
विशिष्टस्येति विशिष्टात्प्रतिग्रहः निर्धनस्य दानेन तु सः सधनस्य तु दानं पुरापतरमिति ३ दानमाशस्तमकारमाह मायेति ४ कृद्धिधनसमृद्धिना तु स

गौरवेणापीरमर्तुनिः स्वरूपी वर्जयेत् सोदयं चानरमपि किमुतामं पृथग्ननं २ विशिष्टस्य विशिष्टाच्चतुसौ दानप्रतिग्रहो
नयोः पुरापतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ३ मायागतं धनं चैव न्यायेनैव विवर्द्धितम् संरक्षयन् मास्यापधर्मार्थमिति नि
श्चयः ४ न धर्मार्थी न शंतेन कर्मणा धनमर्जयेत् शक्तिनः सर्वकार्योद्भिदिमत्स्मरेत् ५ अपोहि प्रयतः शीता
त्तापिता हलनेन वा शक्तितोः तिथयेदत्ता भुधात्ताया मुनेफलं ६ इति देवेन लोकेषां सिद्धिः प्रात्यामहात्मना फ
लपत्रैर्यो मूलैर्मुनीनर्वितवांस्ततः ७ तैरेव फलपत्रैश्च समाहृतमनोषयत् तस्मात्तेभ्यश्चानंशौ योपि पृथि
वीपतिः ८ त्रिकुपी ३

एतद्धर्मार्थं तनुयं नोयं ५ निर्धनस्यापि दानफलमस्तीत्याह अपरंति फलं च व्रतानसेति शेषः ७ अतिथिपूजाफलमुक्त्वा देवपूजा फ
लमाह तैरेवेति समाहृतं मादरेणापरिपार्श्वगेण सहितं समारंभ्य अतोषयश्चेत्यशितिसंबंधः मातरा रुणा दंडाश्च चंद्रांशोः परिपार्श्वगा इत्यमरः ८

१० वाचावेदशास्त्रमयाश्रयणमननादिनेत्यर्थः शेषावहार्येणपंचयज्ञशेषेणानेन पालनेनमृतद यथाआत्मनोपि अनृणातां व्रजेत् तथाभ
सवर्गसपुत्रादेः आदितः कर्मजैतंकर्मोदिविकीर्षेततेनापिआत्मनएवाश्रयणतां व्रजेत् ११ प्रयत्नेन ध्यानधारणादिनाहुत्साहुतवहं अग्रिहोत्रं क
लेमर्थः १२ कवीकृतनयोगमदित्यत्र अजीगर्तमुतो गमदिति पठनीयं मुनः शेषोऽजीगर्तपुत्रः सन् विष्णुमित्रपुत्रतामापेति हि वद्वचवाह

देवतातिथिभूमेभः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा अणवान्जायते मर्त्यस्तस्मादनृणातां व्रजेत् २ स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो
यत्कर्मणा पितृभ्यः आहुदानेन नृणामभ्यर्चनेन च १० वाचाशेषावहार्येण पालनेनात्मनोपि च यथावद्वत्सवर्गसचि
कीर्षेत्कर्म आदितः ११ प्रयत्नेन च मेति द्वाधनेरपि विवर्जिताः सम्प्रयुत्साहुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः १२ विष्णुमि
त्रसपुत्रत्वमर्च्योक्तनयोगमत् अग्निः कृत्स्नामहाबाहो देवा वै यज्ञभोगिनः १३ गतः सुकृतमुशनादेव देवप्रसादना
त् देवीकृतत्वानुगगने मोदने यशसाहनः १४

एतन्माप्नायते न च तनयशब्दो गोत्रपरः कर्तुं शक्ताः अचीकोहिभार्गवः जामदग्न्यसृष्टसर्वजः अथचीकादयोऽप्येतपितरेण मम पुत्रचित्तादिष्वर्वाणि
समंतपंचकात्याने लिङ्गदर्शनात् अजीगर्तस्तु आगिरसः यथैरागिरसस्तनुपेयांतवपुत्रतामिति विष्णुमित्रं प्रति वद्वचवाहो मुनः शेषवचनात्
यथाकथं विदुः एतत्तमाधेयं यः विष्णुमित्रपुत्रत्वं अगमत्सं देवान् कृत्स्नासिद्धिमागत इत्यध्याहृतसर्वेण योजनं १४

२१ अग्निरिति जनयेतापः पितास एव न तमेः तदा तमपचात् पृथग्यः परिवर्त्याः सेयाः २२ कौवः कामहीनः सन्यः पीतियोगात् केवलं स्याद

असितो देवतश्चैव तथा नारदपर्वतो काशीवान् जामदग्नश्च एव तां प्रस्तथात्मवान् ११ वसिष्ठो जमदग्निश्च विष्णुमित्रो
त्रिवेव भरद्वाजो हारिश्मकः कुण्डधारः शतश्रवाः १६ एते महर्षयः कृत्वा विष्णुमग्निः समाहिताः लेभिरेतपसा सिद्धिं
सादा तस्य धीमतः १७ अनर्हो स्तार्हतां प्राप्ताः संतस्तु तातमेव ह ननु दृष्ट्वा मिहा विच्छेत् कर्म कृत्वा जुगुप्सितं १८ ये
र्या धर्मेणा ते सतायेः धर्मेणाधिगच्छन्तान् धर्मे वैशा म्यतं लोके न जहाद्वनकां भया १९ आहिताग्निर्हि धर्मात्मायः स पु
र्यक्तदुत्तमः वेदा हि सर्वराजेंद्रस्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो २० स चाप्यग्नाहितो विप्रः क्रियाय स न हीयते श्रेयो ह्यनाहिताग्नि
त्वमग्नि होत्रं न निष्क्रियं २१ अग्निरात्मा वमाता वपिता जनयिता तथा गुरुश्च न रशार्दूल परिचर्या यथा तथं २२ मानं त्व
त्का यो न रोहद्वसे वो विद्वान् कौवः पश्यति पीतियोगात् दाक्षेणाहीनो धर्मयुक्तो न दांतो लोके स्मिन् वै एजते सद्विर्यः २३

शांतो मोक्षधर्मे पुपराशरीतासु

मादृश्या पश्यति दाक्षेणासं देन हीनः आयासश्च न्यः सन्यो धर्मपरः न दांत इत्येकं पदं दाननिश्चिन्ना निदांतः दान आर्जवश्चेद न यो रितस्मात्क
र्तुरितः तदग्नौ न दांतः नैकधेति वत्समासः हिंसा मृत्युमहत्तरं २३ शांतो पीसमदराः

मो०
३६७

367

शुद्धाध्यायेयतः स्वसोपकर्त्ता नो नास्ति अतः आत्मोपकाराय स्वयंमानं तत्कामान्तेवेते सुकृतं तत्र ब्रह्मसेवाप्रशंसार्थं ब्रह्मवृत्तिं महीकरोति वृत्तिरिति
वर्गो भोवास्त्रराक्षसिष्वैश्यः होनस्य ब्रह्मवृत्तिः जीविका ब्रह्मसेवासेवकान् धर्मिषां नृकुरुते तः शोभनादृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् न हि याजनकरादा

ता ९

पराशर उवाच वृत्तिः सुकाशाद्वर्गो भस्विभो होनस्य शोभना प्रीत्या यर्नो निर्दिष्टा धर्मिषां नृकुरुते सदा १ वृत्तिस्वेव नास्ति
ब्रह्मस्य पितृयेतामहीक्रवा न वृत्तिं परतो मार्गे तं सुश्रूषां तु प्रयोजयेत् २ सदिक्कसहसं सर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः नितं
सर्वास्वस्था सुनासद्विरिति मे मतिः ३ यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते तथा सत्सन्निकर्षेण होनवर्गोऽपि दीप्य
ते ४ यादृशेन हि वर्गेन भाष्यते सुकृतं मंवरं तादृशं कुरुते रूपमेतदेव मवै हि मे ५ नस्माद्गुरोषु ज्ञेयामादोषेषु कदाच
न अनिसमिह मत्मानां जीवितं हि वलाचलं ६ सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणाः यश्चिनोति शुभान्मेव स भद्रा

गोहपश्यति ७

नवाणिज्यादयो विप्रादिर्जीविकास्तेषां धर्मिणां कृताये भवति अतः सत्तेवया लोकद्वयं साधयेदिति भावः १ परतः त्रैवर्णिकसेवायतिरेके
ण २ सुश्रूषामेव तौ निसद्विरितादिना ३ द्रव्यं मणिकंचनादि दीप्यते सूर्यसन्निकर्षेण अतएव संधयोः सूर्यश्मयो द्रव्यप्रभाविष्णु
रणाद्रक्ताः दृश्यन्ते ६ तंत्राणि स एव शास्त्रदर्शीत्यर्थः ७

राम०
३६७

९ उच्यते न देवतां कृद्मि न कृषिगो रक्षारि १० अजितैः दंभहीनैः अशरक्रोधैः विजयशाल्यक्रोधहीनैः ११ निर्मोर्जनभूमिमुद्गारि १२ तस्मादिति
धर्मोत्पत्तिरिति रजते न तु नृपसमावेणोत्तमैः १३ प्राणासंतापपूर्वकमपि निर्दिष्टा दत्ताः काकिनीविंशति नगरिकाः कपिजताधिकारान्नापेन बहु

धर्मोदयेन यत्कर्म यद्यपि स्यात्तदाफलं न तत्तेवेतमेधावीनतद्वितमिहोच्यते ८ यो ह्यस्वागोसहस्राणि नृपो दद्यात् शीता
सशस्त्रमात्रफलभाकुराजा भवति तत्कारः ९ स्वयंभूरसृजन्वाग्नेधातारं लोकसत्कृतं धाता सृजन्नुत्रमेकं लोकानां धारणं
१० तमर्चयित्वा वैश्वस्तु कुर्यादत्यर्थं नृद्विमत् रक्षितं यं नृराजमैरुपयोमं द्विजातिभिः ११ अजितैरशरक्रोधैर्हृद्यक
व्यप्रयोक्तृभिः शूद्रैर्निर्मोर्जनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति १२ अप्रनष्टे ततो धर्मो भवति सुखिताः प्रजाः सुखेन तासं राजे
द्रमोदंते दिवि देवताः १३ तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मो रति रजते अधीते वापि यो विमो वैश्वो यश्चार्जनेनैतः १४ य
श्च मुष्मते शूद्रः स ततं नियतं द्रियः अतो मथामनुष्मेद्रसधर्मास्तरेहीयते १५ प्राणासंतापनिर्दिष्टाः काकिनीपिमहा
फलाः मायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतामाः सहस्रशः १६ सत्कृतहि द्विजातिभ्यो यो ददाति नृधिपः यादृशं तादृशं
नित्यमश्नाति फलमूर्जितं १७

तन्निसेपर्यवसन्नं तिस्रोपिकाकिनः इत्यर्थः १८ यादृशं तादृशं सशस्त्रमश्वद्वयं यो नित्यं ददाति तथा चक्रतिः श्रद्धया देयं हि पादेयं संविहारे
यं धिया देयमिति १९ अश्रद्धया देयं श्रिया देयं अश्रिया देयं १

तनुष्ठापात्रतुष्यर्थं अभिष्टुतं सर्वतः प्रशस्तं १८ तंधर्मदानेदानात्मकं १९ अतिक्रामेत्तमवाधिविविधेन उपायेन संश्रयात्तरहपाशात् २०
दाक्षेणसिवाथोत्साहेन २१ शांतोपरिचष्टादशः दानप्रशंसाप्राकृताप्राणसंतापनिर्दिष्टादिना तदर्थमर्थोर्जनोपायं नियमपत्रमानपि

अभिगम्य च तनुष्ठादन्नमाहुर्भिष्टुतं पाचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः १८ अवतयादीयते यत्तथैवाश्रयापि वा न
दाक्षधनं दानं मुनयः सततवादिनः १९ अतिक्रामेत्तमजुमानो विविधेन नरः सदा तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संश्र
यात् २० दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नितं दाक्षेणशोभते २१ शांतो मोक्षधर्मेषु परा
शरणीता सु० पराशर उवाच प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये पुं धिनिर्जिताः वैश्ये न्यापार्जिताः श्वेव शूद्रे यार्जिताः १ दे०
स्वसाय्यार्थाः प्रशस्यंते धर्मस्यार्थे महाफलाः नितं त्रपाणां वरानां सुशूषः शूद्र उच्यते २ श्रवधर्मो वैश्यधर्माना
वृत्तिः यतते द्विजः शूद्रधर्मा पदातु स्यात्तदा यतति वै द्विजः ३ वाणिज्यं पाशुपात्यं च तथा शिल्पोपजीवनं शूद्र
सापि विधीयंते यदा वृत्तिर्न जायते ४ रंगावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनं मघमांसोपजीवं च विक्रयं लोहचर्मणोः

प्रसंगार्द्धमनवृत्तिरिति प्रतिग्रहागता इत्यादि २ नेपतन इति संबंधः ३ शिल्पं चित्रलेखनादि वृत्तिः सेवारूपा ४ रंगोत्खादिविशेषेण
अवतरणं रूपोपजीवनं जलमंडपिकेति दाक्षिणातेषु मण्डपे यत्र सूक्ष्मवस्त्रं व्यवधाय चर्ममपैराकारैः राजा मायादीनां चार्थम
दर्शते ५

अश्विणापेन सर्वमया युजो वनं न कृतं सोऽर्षीते न तत्र कर्तव्यं ६ संसिद्धः तर्धा वनस्वार्हः न श्राव्यं देवाचरितमपि न स्वीकर्तव्यं ७ मद्रवकुतोऽभ

अश्वे रानकर्तव्यं कर्मलोके विगर्हितं कृतं सर्वं तु तज्जो महान् धर्म इति श्रुतिः ८ सर्वे दुःपुरुषो लोके यदाचरति पापकं म
देनाभिमुत्तमनास्तच्च न श्राव्यमुच्यते ७ श्रूयंते हि पुराणेषु प्रजाधिपदं शासनाः दाता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मो नृपतिः काः
८ धर्म एव सदा नृणां मिह राजश्च शस्यते धर्मं दृष्ट्वा गणानेव सेवंते हि नरा भुवि ९ तं धर्मं स पुरास्तातनामृष्यं तज्जनाधिप
विवर्द्धमानाः क्रमशस्तवतेः चाविशन्त्यजाः १० तासां द्युः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः द्युः समनां ततः पश्चात्क्रो
धस्तासामजायत ११ ततः क्रोधाभिभूतानां दृष्टं तज्जनासमचितं क्रौञ्चैवाप्यनशद्वा जंस्ततो मोहोऽयजायत १२ त
तो मोहपरीतास्तानां यशं तयथा पुरा परस्परवमर्देन वर्द्धयं सो यथा सुखं १३ ताः प्राप्य तु सधिग्दंशेन कारयामतो
भवत् ततो भगच्छदेवांश्च ब्राह्मणांश्चावममह १४

वदितं ब्राह्मण्यनेहीमादिना ९ असुराः कामक्रोधादयः ११ अनशत् अनशत १३ नकाराणां तासां निपमने इति शेषः ततस्ताः प्रजाः
देवान् ब्राह्मणांश्चावममश्च भगच्छन् विषयान् सेवंते तर्थाः १४

मो०

३६९

३६९

एवं कामक्रोधादिद्वारेण प्रज्ञानां वधं प्रदर्शयं स्त्रेण तन्निवृत्तमुपायमाह एतस्मिन्निवेदेवाः शमदमादयः देवः इन्द्रः ततोऽपि वरं श्रेष्ठं शिवं तु यं जायस्व प्रमुमुक्षुः
भिमानी मोविष्वते जसपाज्ञे भो विराट् स्यान्तर्था मिमश्वपरं चतुर्थं ब्रह्म शिवमद्वैतं चतुर्थं ममंते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म रूपं माययेति शेषः इन्द्रो मायभिः
पुरुषं पश्यत इति श्रुतेः गुरोः निमज्जाने स्वर्गादिभिरधिकं १५ तेनाशवेन साक्षात्कृतेन तेः सुराः कामक्रोधैः गगनगाः प्रायाख्याः आकृतां तर्गताः सपुराः पुरैः स्थूलसू

६१

एतस्मिन्नेव काले तु देवादेव वरं शिवं अगच्छं चरणां वीरवद्रूपं गणाधिकं १५
नेन स्मृते गगनगाः सपुराः पतिताः क्षितौ तिस्रोऽप्येकेन वारो न देवाः पितृतेज
सा १६ तेषामधिपतिस्तत्सौ द्रोमो भोम पराक्रमः देवतानां भयकरः सहनः
मूलपाणिना १७

स्मकाराणां शरीरेः सहिताः क्षितौ ऐश्वर्यं मुहुर्निमाज्जातः प्रविष्टेन तथा च श्रुतिः प्रणवो धेनुः शरीरात्मा ब्रह्म तत्तत्प्रच्यते अप्रमत्तेन वेदव्यशस्वत्तन्मयो भवेदिति दे
वैरिन्द्रियैराप्यपितृतेजसा संस्कारशेषेणोत्पद्यते १६ न चैवं संस्कारशेषेणोत्पद्यते अप्रमत्तं न संसृतिमूर्च्छापोऽप्यतीत्यत आह तेषामिति तेषां कामादीनां अधिपतिर्भोमो भयं क
रामहामोहः मूलपाणिना मूलवृक्षेण यथा बुद्ध्या अपुधूतया पाणिस्थवत् स्वाधीनयेत्यर्थः १७

राम०

३६९

आ०

३७०

370

ईदृक्कृतानिदानस्य कामादिजपसंदोर्लभ्यमाहावधानार्थं महाकुलेष्वसादिना ३३ संसिद्धः न सति ह्यत्रात्मानं दधिगमं आत्मज्ञानं आसुरभावनियतये संपादनीयमित्यर्थः त

घा २

सहकुलेषु पेजाता हृद्वाः श्वेत एव ये तेषामप्यासुरोभावो हृदयात्तापसर्पति २१ तस्मात्ते नैव भावेन सानुषंगेण पार्थिवः आ
सुरोपवकर्मणि शान्तसेवन्भीमविक्रमाः २२ प्रसतिष्ठंश्च ते धेवतामेव स्थापयन्तपि भजन्ते तेन वा पियेवातिशततनराः २३
तस्माद्द्वं त्रयो मित्तां राजन्तं चित्तं शास्त्रतः संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्महिंसात्मकं सजेत् २४ तसंकरेण रविणां प्रविचीयाद्दि
वभराः धर्मार्थमापनुत्तमनतत्कलारामुच्यते २५ सत्त्वमेवंविधो ह्यंतःसुखिः प्रियवांधवः प्रमाभूतांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मे
णानुपालय २६ इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च अथ जाति सहस्राणि वदूनि परिवर्तते २७ तस्माद्गुणेषु रजो यामा
दौ येषु कथंचन निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोतिरस्यते २८ मानुषेषु महाराज धर्माधिर्मोऽयवर्ततः न तथा मेघभूतेषु मनु
ष्यरहितेषु हि २९ धर्मशीलो नरो विद्वन्नीहको नीहकोऽपि वा आत्मभूतः सहालोके च रेदूतामहिंसया ३०

त्रोपापः कर्महिंसात्मकं सजदित्यादिः २६ इष्टेति सर्वेषु पि जन्मसु दृष्टादियोगोऽस्तेवेत्यर्थः २७ आत्मानः गुणैः अतिरज्यते आतो वतुष्टो भवति २८ ईहकोऽनायुषी ३०

राम०

३७०

इति लिख्यत इति हस्तेखावाचना नानृतं च नृतं च हंकारः अज्ञानं वा तद्विहितैरुधेति वस्तुमासः निर्वासनं निरहंकारं निर्गताज्ञानं वा मनोयस्य भवति तदा
कलाणां प्रदानेनैकैकति प्राप्नोति ३१ शान्तोपोजनविशः उक्तवक्ष्यमायोः संगतिमाह १ एषापिति १ तपः प्रसंसितुं गार्हस्थ्यं निरति प्रायेणोत्पादिना २

परायणपेन हस्तेखं मनोभवति तस्यै नानृतं वैवभवति तदा कलारामर्शजि ३१ शान्तोपोधर्मेषु पराशरीतासु पराश
रुवाच एवधर्मविधितान्तरदस्य सपकोत्तितः तपोविधितुवस्थामितमेनिगदतः श्रुत्वा १ प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं
नामजायते संगतं नरैश्चेष्टभावे राजसतामसेः २ गृहाणां प्रितगावश्च सैवाणि च धनानि च दासः पुत्राश्च भृत्याश्च
भवन्तीह नरस्यै ३ एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः रगद्वेषौ विवर्द्धन्ते स नित्यतमपश्यतः ४ रगद्वेषाभिभूतं च
नरं द्रव्यशानुगं मोहजार्तरतिर्नाम स मुपैति नराधिप ५ कृतार्थं भोमिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः लाभं शस्य
सुखादमं रतिनो नानुपश्यति ६ ततो लोभाभिभूतात्मा संगद्वयतेजनं पुस्यर्थं वैवतस्यै ह जनस्यार्थं विकीर्षति
७ सजानत्रपिवाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः बालः स्वेहपरीतात्मा तत्प्राधान्येन तस्यते ८

भोगिनं च आत्मानमिति शेषः ६ जनं कुटुंबं दासादासादिकं अर्थधनं विकीर्षति विक्षिपति हृदयं कुसोदं व्यापारं करोतीत्यर्थः ७ ८

चो०
३७१

येन त्वादिना भोगो भोगसंपन्नः साधितमनसि करोति तस्मादेव त्वादिना विनश्यति ९ बुद्धिपुक्तानां फलासंगिनां तज्जतां निषिद्धकामकर्मणीति
शेषः १० स्नेहायतनं स्त्रीपुत्रादि ११ तपस्यानुपश्यति श्रेयस्तेन १२ प्रत्यक्षमर्थवान् सारसा विवेकवान् प्रियसुखे त्वादिन सुखनिमित्तं श्रीराः क्लेशा

ततो मानेन संपन्नो रभत्रात्मपरजयं करोति येन भोगो साधितमनसि न स्पति ९ न त्वादि बुद्धिपुक्तानां शाश्वतप्रसवा
दिनां च विद्वतां मुमुक्षु कर्मनराणां सज्जनां सुखं १० स्नेहायतननाशा च धननाशा च पार्थिव आधियाधिपता पात्रनिर्वहमुप
पगच्छति ११ निर्वेदाहात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनं शास्त्रार्थदर्शनाद्वा ज्ञं तपस्यानुपश्यति १२ दुर्लभो हि मनुष्ये
इतः प्रत्यक्षमर्थवान् यो राव प्रियसुखे श्रीरास्तपः कर्तुमवस्यति १३ तपः सर्वगतं तात हीनसापि विधीयते जिते
द्विपसहस्रं सप्तसर्गमार्गं प्रवर्तकं १४ प्रजापतिः प्रजापूर्वमस्तत्तपसा विभुः क्वचित् क्वचिद्दृष्टं परो व्रतान्मास्थापया
र्थिव १५ १५

तत्र तपोषट्पञ्चासपः कर्तुं निश्चिनोति १३ सर्वगतं साधारणं दमदयाहानादि हीनसमूहोदेरीष १४ प्रजापतिः सर्वं यजमानावस्थायां क
विभुमनिकचिद्देशो व्रतानि सूत्रोपासमाहीनोपासनानि कर्माणि वाचास्थाप फलावस्थायां प्रजात्रसज्जदितिसंबंधः १५

राम०

३७१

एवमादितादयोपि पूर्वयजमानास्तत्र सद्रूपकारिणो कर्माणि कृत्वा दितादिभावं प्राप्ता इत्यर्थः तथा च क्रान्तिः अग्निर्वायुः कामयत आचारो देवानां सापि तिसृणामग्रे
कृत्तिकाभ्यः पुरेण शमशकपातं निरवप्रदितादि यो निरवयस्तपजमानस्तस्मिन्निशश्च प्रयोगो भाविनी च त्रिधा शिष्यः यस्मै निरवयत्तरेव तात्मानादावस्वकला

आदितावसवो रुद्रास्तथैवाग्रममारुताः विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरो यम रुद्राः १६ वसवश्च सगंधर्वाः सिद्धाश्चानेदिचैकसः
संसिद्धास्तपसा तातयेचामेत्सर्गवाप्तिनः १७ येषां रौद्राहणाः सृष्टाश्च सृष्टा तपसा पुनः ते भावयन्तः १८ येषां निवर्तमाना दिवं तथा १९ मर्त्य
लोके च राजानो येषां मेघहमेधिनः महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलं १९ कौशिकानि ववस्त्राणि सुभानाभरणानि च वाहना
सम्पानानि तत्सर्वं तपसः फलं २० मनोनुकूलाः प्रमदरूपवसः सहस्रशः वातः शस्रादृष्टे च तत्सर्वं तपसः फलं २१ शयना
निवमुखा निभो ज्ञानि विविधानि च अभिषेत्तानि सर्वाणि भवन्ति सुभकर्माणि २२ नाप्राप्यन्तपसः किंचिन्नैलोकेऽपि परंतप उ
पभोगप्राप्तागः फलान्मकृतकर्मणां २४ सुवितो दुःस्वितो योऽपि नरो लोभं परित्यजेत् अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं ध्याचनपसतम २५

नरे प्राप्यन्त इति प्रसिद्धं २३ नाप्राप्यमिति अकृतकर्मणां कृतकमत्तरी नानां अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्या
गौ वैराग्यं २४ शास्त्रं च वेत्तु लोभं त्यजेदिति संबन्धः २५

मोक्ष
३७२

372

नतः असंतोषात्लोभाच्च २६ वृत्तानां शेषिकिंसादत्तं नष्टेति मायं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं निर्णीयं यो वैमिषसुखे हीरा इत्युपक्रांतमुपसंहरति तस्मादिति २७ कृतस
नपसः फलं सुखं अकृतसदुःखं २८ प्राकाशं विख्याततां ३० धर्मेति धर्मो दैव्या कालकर्त्तव्येति त्रयस्य विधिना अविहितकार्यं विधीयतां यते तथा च निम्नक

असंतोषो मुख्यायेति लोभादिद्वयसंभ्रमः ततोऽनस्यति पक्षाविधेयाभासवर्जिता २६ नष्टपक्षो यदा तु स्यात्तदा मायं न पश्यति तस्मात्सुख
क्षये प्राप्तौ मानुषं तपश्चरेत् २७ यदिष्टं तत्सुखं वा हर्षं च दुःखं मिदं यते कृताकृतसतपसः फलं पश्यत्वा दृशं २८ निर्ममं
गोपश्यति विषयांश्चोपभुंजते प्राकाशं वैवर्ग्यं ह्यति कृतानिष्कृत्तं यतः २९ अभिप्रायपवमानांश्च दुःखं च विधात्मकं फला
यीतत्फलं तत्प्राप्तेति विषयात्मकं ३० धर्मे तपसि दाने च विधिना वासजायते सकृत्तापापकान्तेन निरयं प्रतिपद्यते ३१
सुखेन वर्त्तमानो वैदुःखे वापि न रोत्तम सुवृत्ताद्यो मवतनेन सुखं समानं ३२ इषुमणा तमावद्विस्पर्शयोगेति स्मृता ३३
नेदर्शने ग्राह्ये अवरोचविशंपते ३३

मकाले योऽन्यनिर्कर्मणि कामकारेण करोति स तानेव पापानि कृतान् एकं प्रतिपद्यते एतेन निष्कारणमात्रात्पश्येतीति परास्तं अभावाद्भावोत्पत्तिसंभवात् ३२
शेषेति यावता कालेन गृह्यते वा तो भूमी पतति तावत्कालिकमेव स्यादित्यर्थः स एव मायोऽसनादावपीता ह्यसुन इति ३३

सम०
३७२

ननु यात्सुखसुखात्तर्हि नित्यं सुखमेव कुतो नरान्प्रार्थयन्ते इत्याशङ्काह अवधानं नित्यं नो मूढाः अतो नित्यं सुखं मोक्षस्य न प्रशंसन्ति किमु तदर्थं यतिष्यन्ते उभापेन
शंसन्तीति पारेयेन तोषवेदनादः खेन हेतुना बुधाः मोक्षं प्रशंसन्तीति संबंधः ३४ ततो विषयसंशान्तीनां वेदनाकारत्वाद्देतोः सर्वसंविदे किनः ज्ञापयेत् फलार्थं फलाप
मोक्षाय गुणाः शमादयः भवन्ति अतश्च न तत्स्वतंत्रं कामार्थो नाभिभवितुं शक्नुत इत्याह धर्मेति ३५ ननु सर्वं प्रार्थकर्मो धर्मो न किमेहि केन यत्नेनेत्याशङ्का प्रार्थकर्मस्य

नतो स जायते तोषावेदनात्सुखात्सुखः अवधानमशंसन्तीति मोक्षं सुखमनुत्तमं ३४ ततः फलार्थं सर्वसंभवति ज्ञापयेत् गुणाः
धर्मवृत्तावसततं कामार्थो भ्यान्लोपते ३५ अथ यत्नागताः सेवागृहस्थेर्विषयाः सदा प्रयत्नेनोपगम्य स्वस्वधर्मरतिमेषति
३६ मानिनां कुलजातीनां नित्यं शास्त्रार्थवृत्तयां क्रियाधर्मविपुक्तानां मशज्जसंहतात्मनां ३७ क्रियमाणं पराकर्मनाशं
गच्छति मानुषं तेषां नाम ह्येतोकेतपसः कर्मविधते ३८

तयोर्विषयो विभज्यते अथ यत्नेनेति प्रार्थकर्मोपस्थापिताः स्ववृत्तानादयः सेवाः तेषु हि कचित्सर्वविस्मयदर्शनेन पुत्रपुत्रकारसदौर्वलात् धर्मे हि पुत्रपुत्रका
रमावत्संश्रयविधिनिषेधशस्त्रमनर्थकं सादिति भावः ३६ मानिनामिति पूर्वोक्तानामुचिता क्रिया उन्नतार्द्रोपातैः कर्तुमशक्ये तेषां संहतात्म
नां मूढमनसां ३७ उभयेषां धर्मो विभज्यते क्रियमाणमिति सादिना कर्मपक्षादिकं मानुषमनुष्मोदमित्यभिमानवता कृतं यस्मादेवं तस्मात्तेषां शास्त्रवृत्त
यांतपसो विचारद्वयत्कर्मनविधते ३८

मोक्षः
३०३

३२३

संयतात्मनां धर्ममाह सर्वात्मनेति कर्मनिश्चयं यत्तदौ बुद्धिं ४० शतोपीविंशतितमः एवं धर्मान् कृत्वा उत्तरेण सुकर्मैर्वापितुः पृथग्वर्णा इति तत्र वर्णाः पूर्वोक्ताः ४
२ कस्य धर्मो न रक्तो जन्मेताः क्रमेण बुद्धिस्तत्तमो रजो शोणोऽधिकसाम्यापकर्षजाः तत्र विशेषः स्वानाधिकवर्णा राधिक्यं तमो रजसोऽस्य मर्थः यदेतदिति सावि

सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयं दाक्षेणह्यकव्यार्थं सधर्मैर्विचरन् ३९ यथानदीमदाः सर्वसागरेयांति संस्थिता
एवमाश्रमिणः सर्वगृहस्थेयांति संस्थिता ४० शतो मोक्षधर्मेषु पराशरीतासु जनक उवाच वर्णो विशेषवर्णानां महर्षेण
जायते एतदिच्छामहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदतां व १ यदेतज्जायते यत्तं स एवायमिति कृतिः कथं ब्राह्मणो जातो विशेष
ग्रहणं गतः २ पराशर उवाच एवमेतन्महा राजयेन ज्ञातः स एव सः तपसस्तप कर्षेण मानि ग्रहणं गतः ३ सुशेनाच
सुवीजाच पुण्ये भवति संभवः अतो मतरतो हीनास्वरो नाम जायते ४ वक्रादुजाभ्यामूह्यां पृथ्यां वैवायवजिरे स जतः ५
जायते लोका निति धर्मविरो विदुः ५

कस्य ब्रह्मणो पतेर्लोकैः साति कैरेव ब्राह्मणैर्मवितं कथं राजादिप्रधानं भवति विशेष्यजातिग्रहणं ततस्तत्र सप्तार्थः ३ तपसोऽपकर्षः कुतश्च
ततश्चाह सुशेनादिति सातिकर्षोऽपतोः पुण्यः संभवः तयो रन्तस्पीनस्वेहीन इत्यर्थः ४ अन्तरहीनत्वमपि कुतश्चाशं को तन्निस्थानभेदादित्याह वक्रादि
निह्याभ्यां ५

रामः
३०३

१६ मूलोतिमूलं कार्यवत्तत्रवतागोत्राणि नामानि समुत्पन्नाणि गणयोगात् तथा च कृतिः एतमंगिरादत्ताचक्षते गानां हि सस्तेनेति तदेवाचक्षुवन्त्येवैतः सर्वेषां
वशिष्टं तितस्माद्दसिष्टं दत्ताचक्षत एतमेव संतमितादिका १७ कर्मतोऽनातिगोत्राणि तस्यैव विष्णुमित्रमासीदिति किंच तस्माद्विष्णुमित्र इत्याचक्षत एतमेव संतमि

उत्ताघपुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह स्वेनैव तपसा ते यामृषितं विदधुः पुनः १३ पितामहस्त्वमेपूर्वमृष्यं शृणु कश्यपः वेद
स्तोत्रयः कृपश्चैव काश्यपः कर्मदायः १४ यवको तस्व नृपते होरास्व वदतां वरः आयुर्मतंगो हतस्व दुर्महो मात्स्य एव च
१५ एते स्तां प्रकृतिं प्राप्सौ वेदे हतपसोऽप्यात् प्रतिष्ठिता वेदविरोदमेन तपसैव हि १६ मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्ना
नि पार्थिव अंगिराः काश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च १७ कर्मतोऽनातिगोत्राणि समुत्पन्ना नि पार्थिव नामधेया
नितपसा तानि च ग्रहाणां सतां १८ जनक उवाच विशेषधर्माश्चरणानां प्रबृहि भगवन्मम ततः सामान्यधर्मोऽस्वतर्क
त्रकुशलो ह्यसि १९ पराशर उवाच यतिग्रहोपाजनं घतयेवाध्यापनं नृप विशेषधर्मा विप्राणां शास्त्रप्रशोभना
२०

तादिश्रुते कर्मजानेव सर्वो गोत्राणि परमात्मनिकर्मजानेव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति प्रवृत्तकार्यः सातानि च गोत्राणि तपसा र्जितानां धेया परपयो
याणि सतां ग्रहाणां पार्थिव वर्णा विवाहादि श्रौतस्मार्तमवहारालंबनं भवतीति शेषः १८ एवं वर्णाद्युत्पत्तिं तातातरीयां सामान्यविशेषधर्मान् नृपतिविशेष
ति १९ २०

२२ आनृशंसादित्रयोदशकोशः सर्ववर्णसमसाधारणः २४ अधीकारः उपसर्गसम्यजनमनुष्येववद्वलमिति दीर्घः धर्मेषु पूर्वोक्तेषु २५ विकर्मनिषिद्धं कर्म स्वकर्मसु संतं

कृषिश्चपाशुपालं च वाणिज्यं च विशामपि हिजातां परिचर्यां च मूहकर्मन एधिष २१ विशेषधर्मानपतेवर्णानां परिकीर्तिताः धर्मान्सा
धारणां तातवित्तोरेण मृगधमे २२ आनृशं समहिंसाचाप्रमादः सर्वभागिता आह्वकर्मनियेयं च सप्तमक्रोधएवच २३ से
पुहोपसंतोषः शौचं नितामुत्तयता आत्मज्ञानं तितिहाचधर्माः साधारणानप २४ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या लोयो वर्णा हिजातयः
अचतेषामधीकारे धर्मेषु हि पदांवर २५ विकर्मापस्थिता वर्णाः प्रतंते नपते त्रयः उन्नमति यथा संतमाचिते हस्वकर्मसु २६
नवापि मूहः पततीति निश्चयोनवापि संस्कारमिहार्हतीति वा मुतिप्रवृत्तं न च धर्ममापुते न चासधर्मेषु निषेधनं कृतं २७

नरं चाश्विजवर्णाः सत्वादिगुणजाः उन्नमंति २६ नवेति संस्कारार्हो हितद्भावेपते न त्वयं नथेत्यर्थः धर्मे आनृशंसादित्रयोदशकल्पे २७ २७ २७

मो०
३७५

३७५

हेवेदेहदिनाः शूद्रकंप्रजापतिब्राह्मणानुत्तमाहुः अहंतंविस्मंशविपुलं पश्यामि ब्रह्मविस्मृतिमात्मणश्चिन्तयौ पयोक्तंशोणपर्वणिशोणं प्रकृतब्रह्मकर्मोद्भवद्वैते
श्रावणेनायणोपमदतिप्राचः वक्तुतस्तयेस्थूलंशरीरंस्फालिगमेवात्मत्वेनपतिप्राप्तेविदेहाः येनस्थूलसूक्ष्मेतत्कापधानांस्वकारणमात्मत्वेनपतिप्राप्तेप्रक
तितयाः त्रयमतिक्रान्ताः ब्राह्मणाः आद्यसमुक्तिर्मन्मद्वयेनअवहितादिनोपस्येकेनअंतससयः एवंतदिदिनाः शूद्रवेदेहकंविदेहेषुविदितंआहुः शूद्रः चिद्विभज्जन्म

वेदेहकंशूद्रमुदाहरतिदिनामहारजश्रुनोपपन्नाः अहंदिपश्यामिनेदंवेवंविमसविस्मंजगन्प्रधानं २८ सनांरजिमधिषाय
निहीनाउत्तिहोषवः मंत्रवर्जेनदुष्कृतिकुर्याणाःपौष्टिकाःक्रियाः २९ यथायथाहितद्वन्मालंबंतीतरेजनाः तथातथासुखंमा
य्यवेतवेहचमोदते ३० जनकउवाच किंकर्मद्वययत्नेनमथोजातिर्महामुने संदेहोमेतमुत्तन्नतन्मेवास्यानुमर्हति ३१
पराशरउवाच असंशयंमहारजउभयंशेषकारकं कर्मचैवहिजातिस्वविशेषंननिशामय ३२

नीषाव्यब्राह्मणोभवतीत्यर्थः स्वमतेतुसप्रधानंअतएकमेवजन्ममायमुच्यतेइति २८ ननुअयत्तशूद्रसचिन्तयौभावाकथंविदेहत्वादिकंस्यादतआहसनामि
ति सनांरजंमयादानादि विहीनाः शूद्राः उद्दिष्टोषवः आत्मानंउद्वर्तुमिच्छन् निहीनानितिपाठेकामारीनहोषान्नउद्दिष्टोषवः उच्छेत्तुमिच्छवद्वैत्यर्थः २९
मोदतेःमोदते ३० एनंनरहयपति हीनतांनयति ३१

राम०
३७५

दृष्टकर्मतागेजातिकर्मगोर्देयोऽन्तरस्यापिचहेतुत्वमाहृष्टाणांजातेति ३६ सन्मस्यायोर्नपारिआमंरुतेतथः यथा कंमवितर्कविचारनंदासिताख्यासुयोगभूमि
पुपूर्वपूर्वभूमिकांतस्काउत्तरेतरभूमिकांआरुह्यकर्मपथयोगं ३७ प्रश्निताः श्रद्धावंतः सुतंशिताः चतिसुखवदयः ३८ सत्काचधर्ममिनिच्छेदः ३९ शांतोपरि

जातायकर्मणावैवदृष्टकर्मनसेवते जातादृष्टस्वयः पापंनकरोतिसश्रुषः ३३ जाताप्रधानंपुरुषंकुर्वाणंकर्मोपकृतं कर्मतत्
दृष्टपसेनंतस्मात्कर्मनशोभनं ३४ जनकउवाच कानिकर्माणिधर्माणिलोकेस्मिद्भिन्नसज्जम नहिंसंतोहभूतानिक्रियमाणा
निसर्वदा ३५ पराशाउवाच शरणमेवमहाराजयन्मांतंपरिश्रद्धां यानिकर्माणहिंसागिनंत्वापंतिसर्वदा ३६ सन्मस्याये
नुरासीनाः पश्यंतिविगतद्वयः नैः श्रेयसंकर्मयंथसुमारुह्यथाक्रमं ३७ प्रश्निताविनयोपेतादमनिताः सुखंसिताः प्र
यांतिस्थानमजरंसर्वकर्मविवर्जिताः ३८ सर्ववर्णधर्मकार्याणिसम्पक्कृतत्वारजन्ममवासानिवोक्ता सत्काः धर्मरा
रुणंतीवल्लोकेयांतिस्वर्गनामकार्योविचारः ३९ शांतोमोक्षधर्मेपुपराशणीतासु पराशाउवाच पितासुखायोगवःसि
यश्चननिर्गणानांप्रभवंतिलोके अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्चहिताश्चवश्पाश्वतयैवराजन

एकविंशः कानिधर्मकार्याणीत्यपेक्षयामाहपितेतिनिर्गणानांपत्तादिहीनानांपित्रादयः यथोक्तंसेवाफलंदातुंनमभवन्ति येतुभक्तास्तेपित्रादिसे
वाफलंभामुवंत्येवेत्यर्थः १

मो०
३७६

लामंलामहेतुंजिताः दीद्विषयार्थः येन शब्दादिविषयजपिनः ३ पारिवर्हैः रथाश्चकवर्वादिभिः अनुघतं त्र्यायुधमप्रेरयते नश्यहीनं च ४ अतिक्रमेत्तजपेत् ७

पितापरदेवतमानवानामातुर्विशिष्टं पितृवर्दति ज्ञानस्वलाभं परमं च दति जितेन्द्रियार्थः परमाश्रुवति २ रणानिरेयत्रशराणि
संस्तरेन पात्मजो वातमवाप्य दहते यथा तितो कानमरैः सुडनं भान्निषेवते स्वर्गफलं यथा सुखं ३ घातं भीतं भयं शस्त्रं दंतं पर
श्रुत्वा पारिवर्हैश्च हीनं अनुघतं रोगिणं याचमानं न वै हिंसा द्वा लघुद्वे च राजन् ४ पारिवर्हैः सुसंयुक्तं उघतं तु सतांगतं च
तिक्रमेत्तं न पतिः संग्रामे भविष्यात्मजं ५ तुलादिह वधः सेया विशिष्टा चेति निश्चयः निहोना सान्न एवैकपराणां हि तो वधः
६ पापात्मा पसमाचारं निहोना च न एधि पाप एव वधः प्रोक्तो न कायेति निश्चयः ७ न कश्चिद्वाति वैराज न दिशं
नवेशमागतं सावशेषाय यं वापि कश्चिन्नैवापकर्षति ८ त्विन्धे स्वकियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् हिंसात्मकानि
सर्वाणि नायुरिच्छेत्तरावुषा ९

दिष्टांतं मृत्युं ८ त्विन्धेः मात्रादिभिः क्रियमाणानि च भ्रंशादीनि नायुरिति परावरोः प्राणाश्च पोषयेत् ९ ९ ९ ९ ९ ९

राम०
३७६

ग्रहस्थानमिति विनाशं वंद्यं यद्विः पक्षी परमात्मा पुरः स पक्षी भूत्वा हिरण्यमयः शकुनिर्ब्रह्मनाम ह्यसुपर्णा इत्यादि कृतिषु परमात्मनि पक्षिवाविशत्
 प्रयोगदर्शनात् तन्न इत्थं भावेत्तृतीया परमात्मभावेन शं परमानंदं अभिकांक्षतामिदं यः पुतिनपु पुतिनवत्तु तीर्थे पुनिधनं मरणं चैवः क्रियावतां तीर्थवासुचि
 तकर्मवतां तथा च स्मृतिः यस्मिन् हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंपन्नं विद्यातपस्वकीर्तिस्वसतीर्थफलमश्रुत इति पुतिने घपि समुद्रगामि न्य एव नद्यः प्रशस्ताः
 तथा च कृतिः इदं ते मा भिरसमानमद्विर्पाकास्वसिंधुं प्रवहति नद्यः सर्वे जीर्णानि वत्तवज्जहाति पापं शशिरस्को भुपेतेति यो मुना वं प्रतिष्ठितां वेदमते

ग्रहस्थानांत सर्वेषां विनाशमभिकांक्षतां निधनं शोभनं तानपु
 लिनेषु क्रियावतां १०

वतिष्ठतीति च नीवंतारकास्यां मणवत्पात्रं सत्संविधां यद्यप्येवं सर्वसामपात्रं सत्संविद्याप्रदत्तं प्राप्तं तथापि पृथ्यापुरेण शंच नृद्वाकरोति आये पंचन
 द्वाकरोतीति वत्सामाशुविशेषेणावस्थते एव च हि जंतोः मरणं प्रक्रममाणे पुरुदस्ता एकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतो भूत्वा मोक्षी भवतीति विशेषे
 षकृते विमुक्तो नर्गता सेवाश्रुतत्रियस्य मे अत्रापि च श्रुतिश्रौतसममी पुत्विने धितिपदेव सामीप्ये व्याख्यातानेन अथां समीपे पिमराणं पुक्तं १

मो०

३७७

३७७

तच्च न ह देन संपादनीयमित्याह आयुषीति तथा हि तेन हिय हृदयमरणप्रकारेण यद्कारणाद्वति अज्ञानमात्रा पनयेन स्वतः सिद्धं मोक्षरूपं तत्
कारणैः तीर्थमरणैः तीर्थमरणैर्हृदादुपपादितं भवति यथोक्तं नासिष्टे रितयथे मोक्षक्षेत्रे व मूढांतः कारणा येऽथ नाम्नाः क्षेत्रमज्ञानमनलोपसंति
क्षेत्रफलचित्ता इति विमूढांतः कारणाः इदं मुक्तिक्षेत्रमिसम्यक्तानंतः क्षेत्रफलं मोक्षस्तद्विनाः मुक्ता इत्यर्थः अत्र हि तंतो रितुदाहृत क्रमा यद्यपि च

आयुषि शयमापने पंचत्वमुपगच्छति तथा स कारणाद्वतिकारणैरुपपादितं ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितं अध्वानंगतकश्चायं पातश्चायं गच्छति १२

अत्राप्यज्ञानाय न योस्तेव तथापि स एवात्र शमादिकं विना मरणं न हृदात्साधत इति मोक्षस्यापि हृदात्साधत्वमुपपादितं भवति ११ तीर्थेऽपि ह
दामरणं निंदति तथेति देहात्सलोपेयं च मी देहं प्राप्य येन पुंसा पंचत्वमिसमुत्पद्यते उपपादितं ह देन जलपवेशादिना संपादितं तत्तथा शरीरं
वर्देह प्रकारमेव शरीरं भवति देहसागोयातना शरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः सोयं अध्वानं मोक्षमार्गं ततोपि कुलितत्वात् अध्वानंगतकः यतोयं मोक्षक्षेत्रेऽपि
गृहाहृदेहादेहं प्राप्नोति १२

राम०

३७७

न किंमस्य मोक्षो नास्ति चेत्तां माह द्वितीयमिति तत्र गृह्यं नरप्राप्तौ द्वितीयं कारणं काश्यां नृत्तस्यापि यातनादेहप्राप्तौ एकं कारणं हरमस्यामभूतततोपि देहीतप्राप्तौ
 तीयं कारणं नास्ति तस्य यातनादेहस्य भोगदेहेन कर्मदेहत्वाभावादेहान्तरोत्पादकत्वं नास्तीत्यर्थः तदेहं कीवत्तमायं देहिनां सोपियातनादेहः मोक्षभूतेषु मोक्षयोग्ये
 पुरुषेषु शेषेषु युक्तं आत्महत्यापापनिर्हरणाय यातनाय योजितं वर्तते १३ यातनादेहस्य स्वरूपमेतदेहं तुल्यमिमाह शिरेति गुणानां विषयाणां वासनामयानां १४
 त्वगतं नृगोच्यं ते समायेयस्य त्वगस्थिमात्रं मेरोमां सवर्जितमित्यर्थः गुणैः सौंदर्यादिभिः मर्मतां वापरीयमपि पूर्ववासनावशात् मनुष्यतामिव गतं १५ अतएव न

द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किंचन विद्यते तदेहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते १३ शिरसा यस्थि संघातं बोभत्ता मेधसंकुलं भू-
 तानामिन्द्रियाणां च गुणानां वसुमागमं १४ त्वगतं देहमिमांशुर्विहं सोऽध्यात्मचितकाः अणोरपि परिशीलां शरीरं मर्मतां यतं १५
 शरीरिणा परिमर्कं निस्विष्टं गतचेतनं भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति १६

आशेषमपि मर्त्यशरीरनाशवदेवेमाह शरीरियोतिकं बुद्धिना कंचुकिमिव युक्तेन परित्यक्तं भूतैः अयं चोक्तैः प्रकृतिं संसंकाराणां यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैः प्रकृतिं
 आत्मानं प्राप्तेः एवमेवास्पर्शपरिदृष्टिमाः योऽशक्याः पुरुषाय शाः पुरुषप्राप्त्या स्तं पंतीति कृतेः ततो भूमौ निमज्जति लोकदृष्ट्यां तथा च न तस्याप्राणा उक्ता मंत
 त्रैव समवती यं नेति प्राणानां प्रत्यगात्मनि विदुः स्यात्तयं पददर्शयत्युक्त्या ध्यातो भूतः शेत इति लोकदृष्ट्या शरीरस्य भूमौ लयोपि कृत्वा प्रदर्शितः इदमपि रुद्रपिशा-
 चानामेव दृष्ट्या न त्वस्मदृष्ट्या नेषेव तत्सर्वतन्मातृदिति श्रेयं १६

मो०
३०८

378

ननुपादयेमाद्यमाहात्म्येकारणस्यानृतस्यापिवाह्यणस्पदशजन्मानिस्मर्यतेतत्कथं हिजातीयंकारणं तत्रेतिजन्मांतरप्रापकंकारणं तत्रेतिस्मनास्तीत्युक्तमित्याशंकाहोर्ध्वनभावि
तमिति ततिशाचशरीरं कर्मयोगेन आत्महत्यायाद्वयवसहसादीनामनेकजन्मप्रापकारणमनेकेषां कर्मणांकारणोक्तानां संभवात्तत्र तत्र कर्मवासनपातत्रयपातनाश
शरेजायते १७ नचैवं देशांतरमरणादविशेषताशंकाहर्हमिति इदं पातनाशरीरमन्यत्र विषये निमग्नं सति प्रियते तत्र तत्त्वभावः तत्र ह्योः परः विसर्गः जन्मकर्मणाः

भावितं कर्मयोगेन जायते पचतत्रह १७ इदं शरीरं वैदेह प्रियते यत्र यत्रह तत्त्वभावोपरोक्षे विसर्गः कर्मणास्तथा १७
न जायते तु न पते कंचित्कालमयं पुनः परिभ्रमति भूतात्मा धामिवावुधरो महान् १८ स पुनर्जायते राजनृप्रायेहा
यतनं नृप मनसः परमो सात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः विविधानां च भूतानां जंगमाः परमानृप १९ २०

फलमूहोदृष्टः यातनाशरीरं विसर्गस्तज्जशरीरं सजातीयो न भवतीत्यर्थः विसर्ग इति पाठेऽपि स एवार्थः १७ यातनादेहं सनुमतो वैलक्षण्यात्माह न जायत इ
ति। भूतात्मारुद्रपिशाचः न जायते स्वेन रूपेण नाविर्भवति यावत्सा पश्य १८ आयतनं अधिष्ठानं प्राप्य उपाधिजनितकालुष्यतागेनाः वगम्य आयतनसं रूपमा
ह मनस इति निः संकल्पत्वमोक्षमिति मयः तस्मान्निः संकल्पस्तरस्यतिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणा मिति मैत्रायणीयकृतेः १९ एवं जंतुतारतम्यवर्जितां देशविशेषा
यतांगतिमुक्ताकालायतांगतिं वक्तुं जंतुतारतम्यं तावदाह विविधानामिति २०

वमोक्षल

एम०
३०८

२१ आत्मसंबुद्धाः योगिनः अमानिनः योगेश्वर्यक्तदृष्टीनाः दर्वतागमूलं वि वेकमाह जातमिति २२ पुरापकृतब्रह्मलोकंगतुं अधिकारीमर्थः २३ तत्रमुख्यसाधनं
जनकेशेन अयोजयितेति अत्रापि यादृच्छिकमेव मरणं श्रेयसाहमृत्युमेति आत्मकृतेन कालजेन २४ विषमिति योगं अतंत आधिपीडाग्रस्तोपि दुर्मरणं नेच्छेदित्यर्थः २५

जंगमानामपि तथा हि पराः परमात्मताः द्विपदानामपि तथा द्विजावै परमाः स्मृताः २१ द्विजानामपि राजेंद्रवृक्षावतः परमताः प्राप्ता
नामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः २२ जातमवेति मरणं नृणां मिति विनिश्चयः अंतर्वन्ति हि कर्माणि सेवते गुणतः प्रजाः २३ आप
नेत्तृत्वं काशसूर्ययोनिधनं जेतुं नक्षत्रे वपुर्हर्त्रे च पुरे एराजन्म पुरापकृत २४ अयोजयित्वा केशेन जनं सायवडकृतं मृत्युनात्म
कृतेनेह कर्मकृत्वा त्वशक्तिभिः २५ विषमुद्धनं राहोदस्य हस्ताजयावधः हृष्टिभ्यस्त्वप्यमुभ्यस्वप्राकृतो वधो न्यते २५
न वैभिः पुरापकर्माणो युज्यंते चाभिसंधिजैः एव विधैश्च वदुर्भिरपरेः प्राकृतेरपि २६ ऊर्ध्वभित्तात्मनिष्ठं ते प्राणाः पुरापवतान् न प
मध्यतो मध्यपुरापनामधोऽकृतकर्मणां २७ एकः शत्रुर्न द्वितीयोस्ति शत्रुज्ञाननुसः पुरुषस्य राजन् येनाहतः कुरुते संपुञ्जो
घोरारि कर्माणि सुखरुणानि २८

उत्तरायणो मृतानां पुरापकृतां गतिमाह ऊर्ध्वमिति सूर्यमंडलं मितेत्यर्थः सूर्यद्वारेण ते विरजाः मयांतीति श्रुतेः मध्यतो मनुष्यलोके प्रासंगिको यमईश्वरः २७
देशकालनिरपेक्षा गतिस्तु केवलं अज्ञानात्प्रशत्रोऽपगममात्रादेवेत्याह एकरतिह्यामां २८

मो०
३०९

३७७

यस्य प्रवाधनार्थं कति धर्मयुक्तं यथा स्यात्तथा ह्यनुपास्य भवेत्तसः अतान शत्रुः प्रजाशरेणोन्मथितः परेति नश्यति हेराजपुत्र २९ आश्रमत्रयधर्मः प्रज्ञापातो
उपाय इत्याह अधीतेति श्रेयः स्थित्वा श्रेयोयेति धृति सन्नद्धो भवतीति श्रेयः स्थित्वा मोक्षकामः आतोम निष्कृतिवृत्तिपक्षेति विनिवृत्तौ यं शब्दः ३० अथ नादिवोषां

ध्र २

प्रवाधनार्थं कति धर्मयुक्तं ह्यनुपास्य भवेत्तस्य प्रयत्नसाधो हि सराजपुत्र प्रजाशरेणोन्मथितः परेति २९ अधीतवेदां
स्तपसा ब्रह्मचर्ये यज्ञांश्च ज्ञासंति गृहे हपंच वनं गच्छेत्सुखं धर्मकामः श्रेयः स्थित्वा स्यात्पितासवंशं ३० उपभोगैरपि त
क्तं नात्मानं सादयेत्त्रैः चंडालतेपि मानुष्यं सर्वथा तातशोभनं ३१ इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगती पते आत्मा वैश
वाते त्रानुं कर्मभिः सुभलक्षणैः ३२ कथं नु विप्र एषामयो नितो सादति प्रभो कुर्वति धर्मं मनुजाः कति प्राप्ता एष
दर्शनान् ३३ यो दुर्लभतां प्राप्य मानुष्यं द्विषते नरः धर्मावमंता कामात्मा भवेत्तत्तत्तु वंच्यते ३४ यत्कृषीति पुरो
गेता च क्षुधा तात पश्यति दीपोपमानि भूतानि यावदर्थान्नि पश्यति ३४

तपोनिं प्रशंसति उपभोगैरिति चतुर्भिः ३३ यो धर्मावमंतास कामात्मा भवेत्तत्तत्तु वंच्यते ३४ श्रीति पुराणो न मीत विरंतेन पुरो गेरोति पारः स
खः दीपोपमानि स्नेहेन संवर्द्धनीयानि यावदर्थान् सर्वान् विषयान् दयावान् भूतानि पश्यति विरक्तोः र्थान्न पश्यति यः समहीयते इत्युत्तरा संवधः ३५

राम०
३०९

३६ पुनरुच्यते मतो गतिमाह दानमित्यादिना शोभनामूर्तिः शान्ता आकृतिः हे भूयश्च भवः अद्भिः तपसा च शरीरं प्रायं रोधनीयं तत्र आपः कृता इत्यत आह सखतीति

सांतेनात्र प्रदानेन मियवादेन चायुत समदुःख सुखोभूता सपरमहीयते ३६ दानं तागः शोभनामूर्तिः भूयश्चायं तपसा
वैशरीं सखतीनेमिषपुष्पे पुषे चायमे पुणपदेशाः पृथिव्यां ३७ गृहेषु येषामसवः पतंति तेषामतो निर्हरां प्रशस्तं या
ननवै प्रापरां च शमशाने शौचेन नूनं विधिना वैवदाहः ३८ इष्टिः पृष्टिः यज्जनं याजनं च दानं पुणानां कर्मणां च प्रयोगः श
क्षापि अयं च किंचित्प्रशस्तं सर्वापात्मा र्थे मानवोपकरोति ३९ धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडंगानि नराधिय श्रेयसो र्थे वि
धीयते नरसाक्षि कर्मणाः ४० भीष्म उवाच एतद्देसर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना विदेहराजाय पुण श्रेयसो र्थे
नराधिय ४१ शान्तो मोक्षधर्मे पुण शरीता सु भीष्म उवाच पुनरेव नृप मच्छजनको मिथलाधियः पराशरं
महात्मानं धर्मे परमनिश्चयं १ जनक उवाच किं श्रेयः का गतिर्वहन् किं कृतं न विनश्यति कृणोत न निव
नैतत्मेव हि महामते २

अने कुरुक्षेत्राद्याः ३७ उक्ते एवांते प्रकारं तस्माद्गृहेष्विति ४१ शान्तो पीरुविंशः उक्तमर्थं संक्षेपेण वक्तुमारंते पुनरेवेत्यध्यायं १ श्रेयः श्रेयसाधनं २

मो०

३८०

386

ज्ञानमेव परागतिः हेतुन हेतुविना त्वत्पक्षस्य कितिरेव परागतिरित्यर्थः वायः दानं क्षेत्रे सत्तात्रे वीजमिति पाठे वीजमिव सुतमिति स एवार्थः ३ किं कृतं न
मिव शुती तस्यैवोक्तं एतद्वेद्याध्यायशेषः अधर्म इति शेषः अभयकृतं अभयकृतं दानं दत्तासं सत्कृतं तथः सिद्धिं मोक्षं अनिवर्तनं स्यात् इदं चतुर्थमत्रोक्तं ४

पराशर उवाच असंगः शेषसोमूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा वीर्यं तपो नमराशेषो ज्ञेयं क्षेत्रे न नश्यति ३ श्रित्वा धर्ममपेक्षा
शंपराधर्मैर्भिरज्यते दत्ताभयकृतं दानं तदा सिद्धिं मवाप्नुते ४ यो ददाति सहस्राणि गजानं च शतानि च अभयं सर्वभूते
भक्तद्वानमतिवर्तते ५ वसुधैव कुटुम्बकम् अपि न वत्स ते वदुर्द्विमान् संवत्सरे वदुर्द्विमान् संवत्सरे वदुर्द्विमान् संवत्सरे वदुर्द्विमान्
व्यते प्राज्ञं पयः पुष्करपर्णवत् अपाते मधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ७ नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति
कर्तारं लुपथा कालं ततः समभिपद्यते ८ न भिद्यंते कृतात्मान आत्मपश्य पदार्थिनः बुद्धिर्कर्मद्वियाणीह प्रम
तो यो न बुध्यते शुभाशुभेषु सत्तात्मा माप्नोति सुमहद्वयं १०

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति तं भितः सदा भयं वर्तते ५ बुद्धिमान् आसंगमूयः दुर्बुद्धिः मनसा विषयसंगवान् ६ श्लिष्यते आसिङ्गति तद्-आर्षः
पर्णावत् पर्णमिव ७ कारणफलदानात्मिका क्रिया तन्निर्हस्यपेक्षी समभिपद्यते फलं प्राप्नोति ततः अधर्मात् कर्ता कर्तृत्वाभिपानी ८ न भिद्यते
कर्मफलेन किं श्रयंति तेषां कर्माशेषात् ९ कस्तर्हि भिद्यते तत्राह बुद्धीति न बुद्धंते दुश्चेष्टितमिति शेषः १०

राम०

३८०

११ यथानद्यां वदः सेतुर्नैव सीदति स्रोतः पुष्टिं करोति एवं अतः धर्म एव सेतुर्नैव सीदति संवयः तपो वृद्धिश्च स्कीता भवतीत्यर्थः
१२ समाधिना नियमेन दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके तु समाधिना ध्यायेन यथा मरिणः स्रोते जञ्जादने एवं जीवोन्नतभावमादत्ते मरिणो ह्यवद्वेरे वयोगद्वारा ब्रह्मभावा

चीतरागोजितक्रोधः सुखमवर्तिष्यः सदा विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन पुज्यते ११ मर्यादायां धर्मसेतुर्निर्वहो नैव सीदति
पुष्टो तद्वा सक्तः स्कीतो भवति संवयः १२ यथा भावुगतं तेजो मरिणः शुद्धः समाधिना आदत्ते राजशार्ङ्गं तथा योगः प्र
वर्तते १३ यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रयात् पृथक् पृथक् गतिं गच्छति सौम्यतां तथा नराणां तु विभावित्वात्मनां यथा
अयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते १४ जहाति हारांश्च जहाति संपदः परं वयानं विविधाश्च स क्रियाः त्रिविष्टये जातमतिर्यदानर
स्तदा स वृद्धिर्विषयेषु भिद्यते १५ अतः क्व वृद्धिर्विषयेषु यो नरेन बुध्यते स्यात्तद्विजितं कदाचन स सर्वभावानुगतेन चेतनान्
पामिषेणो वसुषो विरुष्यते १६ संघातवन्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः कदलीगर्भनिः सारो नौरिवाशुनि मज्जति १७

मिथ्यक्तिर्भवतीत्यर्थः १३ सौम्यतां रम्यतां यथा भ्रयां पुनः पुनर्वा सनाम्ना सा त्रावृत्तलांतदभावेऽप्यः सत्त्वगुणः प्रवर्तते १४ भिद्यते शब्दादिभ्यो व्यावृ
त्तो भवति १५ अमिषेणो वडिशगर्भिते मूषः मत्स्यः १६ संघातवन्मर्त्यलोकः स्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितः उ
पकारकः १७

नतिसदाभूतः संनिहितोतीति सदैवधर्मः कार्यदत्तार्थः १८ धर्मेणविश्वशुद्धौ सत्त्वायोगाभ्यासः कार्यइत्याहयर्थेति अगोचरेपि मार्गे गुरुकृपाः भ्यासादेव गच्छतीत्यर्थः
१९ योगाभावेऽनिष्टमाह मरणातिमिति जन्मनिजन्मनिमित्तं मोक्षधर्मेषु मोक्षधर्मान् अज्ञानम् २० ज्ञानमार्गे प्रवृत्तसत्त्वयन्त्रापि सुखमिष्टाहर्षं नुवर्तते २१
विस्तारः वेतनिकानि अग्रिहोनाहोनि संक्षेपाः सागादयः परार्थे च नात्मभूतफलार्थं मरणात्तेति तु तविभक्तिकं विसर्जितुः कर्दममिव आत्मात्रपाधिभूतमनः

नधर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृतः पुरुषं प्रतीक्षते सदादिधर्मस्य क्रियैव शोभनायदानरो मृतसुखे भिवर्तते १८ यथा
धः स्वर्गहेयको स भ्यासादेव गच्छति यथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तांगतिं १९ मरणां जन्मनि प्रोक्तं जन्मवै मरणाश्चितं च विद्वा
न्मोक्षधर्मेषु वद्वेभ्यो नमति चक्रवर्त्तु २० बुद्धिमार्गं प्रयातस्स सुखं तिष्ठ परत्र च विस्तारः केशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः प्रा
रथ्यं विस्तारः सर्वसागमात्महितं विदुः २१ यथा मरणात्तानुगतमासमुंचति कर्दमं तथा आत्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते
२२ मनः मरणात्तेत्यानं स एनमभियुंजति युक्तो यदा स भवति तदा ते पश्यते परं २३

तज्जतीत्यर्थः २२ मनः कृतः संसारो मनसैव नश्यतीत्याह मन इति आत्मानं संधिरार्थः मरणात्ते योगोन्मुखं करोति स योगी एनं मनो रूपमात्मानं च
भियुंजति परस्मात्काष्ठायां पुनक्ति प्रविलाययति पुनः योगसिद्धः तं परं सर्वोपाधिहीनं आत्मानं २३

परार्थेन्द्रियतत्त्वार्थे एतदेव स्वकार्यमिति यो मन्ते मूढः सः स्वकार्यात् योगात् २४ योगात्पुनस्त्यगतिमाह अधिति स्वर्गपरांगतिं इन्द्रलोकं २५ योग
स्य त्यगतिमाह मन्मये इति इवः इव द्रव्यं जलादिनश्यति न भीयते न क्षतीत्यर्थः श्यतीति शेतनूकारो इत्यस्य रूपं शरीरं बुद्धिर्निगन्तं तस्य आलोचितं वि
षयं ब्रह्मलोकं तस्य मन्ते आलोति न तु मन्तौत्यर्थः २६ शरीरपदेन सिंगसेव भोक्तुं संचितं तद्वाच्यं विषयमिति यो विषयान् अमृते आलोक्य भवति
प्रकाशयति सा भो नाभो भोक्तेत्यर्थः यत्तु आत्मा बुद्धिप्रधानः चिराभासो जीवो भोक्ता भोगांस्तजेत् वैराग्यवेशात् स एव भोक्तुं व्यवस्यति अधवसायं करोति

परार्थे वर्तमानं स्वकार्यं नाभि मन्ते इन्द्रियार्थेषु संसक्तः स्वकार्यात् परिमुच्यते २४ अधिति र्परांगतिं चैव स्वर्गं चै
व परांगतिं प्राप्नोति मुक्तैरत्मा प्राप्तसेहेतुस्त्वच २५ मन्मये भाजने पक्षे यथावेन श्यति इवः तथा शरीरं तपसा
तसं विषयममृते २६ विषयान् मृते यत्तु न स भोक्ष्यमानं संशयं यत्तु भोगांस्तजेत् सात्त्विकं भोक्तुं व्यवस्यति २७
नीहारेण हि संवीतः शिञ्जोदरपरायणः जातं धृष्टं पञ्चावमावृतात्मानं नुध्यते २८

तथा च कतिदि विधमा^{मा}त्मानं दर्शयति ह्यसुपर्णसमुज्जासखाया समानं वृक्षं परितः स्वजाते तयो रमः पिप्पलं स्वाद्वत्तनमृत्तमो अभिवाकशीतीति भो
क्तुं विनश्यतीति पादे भोगार्थं जन्मांतरलाभायैव ध्रियत इत्यर्थः २७ ननु भोक्ता कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह नीहारेणोति आवृतात्मा जीवः न
बु^वतेः नावृतं स्वस्वरूपमित्यर्थः तथा च कति भोक्ता रमीशमावृतं दर्शयति नतं विहाय यद्माज जाना न्यपुष्पा कमतरं भूवनीहारेण प्रावृताज
माचासुप्तपञ्चशासस्वरंतीति २८

यथार्थमूलधनानुसारेण यथा धनतामः एवं कर्मविज्ञानानुसारेण गतिरित्यर्थः २९ तस्मादात्ममोक्षाय यत्नेन ता शयेनाह इति अहोरात्रमपेक्षालक्षणे
३१ ज्ञाततत्त्वसज्जनांतरं नास्तीत्याह दृष्टान्तेनैव नहीति च तज्जलात् ३३ भावेन धीवरमिमांशेण धीवरस्तनुना तावमिव मनः अभियोगेन भा

अहोरात्रमपेक्षे

वर्णागपथासमुद्राद्वैयथार्थलभते धनं तथामर्त्याणवेजंतोः कर्मविज्ञानतो गतिः २९ अग्निहोत्रमपेक्षालोके जराहृपेण संसरन्
मत्सु ग्रसति भूतानि पवनं पन्नो गोपथा ३० स्वयंकृतानि कर्माणि जातो जंतुः प्रपद्यते नाकृत्वा लभते कस्त्विति चिरं स्तिमि
यापि ३१ शयानं योतमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च सुभासमानि कर्माणि प्रपद्यते न संसृ ३२ न स मत्तो मासावप्यनक्त
नैव वसति दुर्लभो दृश्यते सत्यविनिपातो मदारावे ३३ यथा भावावसत्राहि नोर्महं भसितं तु ना तथामनोभियोगाद्वै
शरीरं प्रचिकीर्षति ३४ यथा समुद्रमभिजः संस्पृताः सारितो पराः तथाय प्रकृतियोगादति संश्रियते सदा ३५ सेह
प्राशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः प्रकृतिस्था विधीयंति जले सैकतवेश्मवत् ३६

वनाभिनिवेशेन शरीरं प्रचिकीर्षति अंतर्भावितरणार्थं कार्यं नुमिच्छतीत्यर्थः ३४ अभियोगवत्तादेवनदीसमुद्रदृष्टान्तेन मनसो मूलप्रकृतौ लभमाह
यथेति योगात् अभियोगात् अभिसंश्रियते मनसेति शेषः ३५ योगाभावे दोषमाह स्विहेति प्रकृतिस्थाः अज्ञानवशाः ३६

शरीरगृहसंज्ञैव संज्ञायस्य देहगतं नाम रूपं व्यात्मधर्मत्वेन मन्यमानस्य देहि नो देहाभिमानवतः शौचं आंतरं भावशुद्धिः चासंनयमिदं बुद्धिरात्मज्ञानं देव
ताद्युपासनं वा ३० वित्तगदतिश्रोको व्याख्यातः ३२ योगविघ्नभूताकुटुंबचितानकार्यसाहसंकल्पनइत्यादिना ३२ दानमेव पाथिस्वर्गमार्गो ह जं चो
दनस्थानो यं पाथेयं यस्य सः दानपथ्योदनः ४० अष्टायदपदसुवर्गोकार्पोयगाः तस्य स्यादेनेदक्षयथा मद्गारेखा विशेषोत्तद्वन्मात्रादय इत्यर्थः सर्गावत

शरीरगृहसंज्ञस्य शौचतीर्थस्य देहिनः बुद्धिमार्गपयातस्य सुखं तिहपरत्र ३० वित्तगः क्लेशसंगुक्ताः संशेषास्तुखावहाः प
राथे वित्तगः सर्वसागमात्महितं विदुः ३२ संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः भार्यापुत्रस्वदासस्वस्रमर्थमुपभुं
जते ३२ नमातानपिता किंचित्कस्य चित्यतिपद्यते दानपथ्योदनो जंतुः स्वकर्मफलमश्नुते ४० मातापुत्रः पिताभ्राताभा
यापित्रजनस्तथा अष्टायदपदस्यानेदक्षसूत्रेण लक्षते ४१ सर्वोक्तिकर्माणि पुराकृतानि शुभाशुभान्मात्मनो यांति जंतोः
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धितया बोदयते न रक्षा ४२ अवसांय समाश्रितसहायानो धिगच्छति न तस्मै कश्चिदरंभः
कदाचिद्वसतीदति ४३

स्वाहृष्टमेव स्वाशुदयहेतुः रेखावत्वांधवादयो नाममात्रं पररेरेखेव निर्देवमात्रादयो निष्कला इत्यर्थः दक्षसूत्रेण लक्षत इति पाते सूत्रेण सूत्रकेन मुद्रयेति
यावत् यथाशुद्रया कार्याय विशेषो लक्षते एवमात्रादिना जातिविशेष इत्यर्थः ४१ यांति फलं तांति मिति शेषः ४२ अवसायं प्रयोगं ४३ ४३

मो०

३८३

अद्वैतमनसंकायचित्तं ४४ विस्मयात्स्मयोगर्वः तदभावात् ४५ गर्भोत्पत्तिप्रवेशमारम्भायत्पश्चात्तदभयं शुभाशुभं अपरिहास्यन्परिहर्तुमशकः कालेन प्राप्ते
न विच्छेदिना जीवनाशकेन सहायेन मृत्युः कर्मोत्तिकंदिष्टांतं विनाशाख्यं प्रापयेत् हारेः काष्ठसमूहोत्पत्तिरस्य सा विहितकवचकृतं समाशीतोत्पत्तिरस्य च मोक्षगतिर्यस्य स
मगतिर्वायुः दारुच्छर्गा मिव मृत्युर्न कालेनांतं नयतीत्यर्थः तस्माद्यदृष्ट्या गतेः त्रादिभिः प्राणान्धारयित्वा मोक्षार्थं यत्नोपमिति सिद्धं ४६ स्वरूपतां स्वरूपं हि रूपां प

383

अद्वैतमनसंयुक्तं शूरधीरे विपश्चितं न श्रीः संतजते नित्यमस्ति मिवाश्मयः ४४ आत्मिकमवसायाभ्यामुपायादिस्मयादिषा
सुमाभेदनिंघात्मानसोऽर्थः परिहोति ४५ सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्मोत्तिष्ठतः स्वयं गर्भात्संपत्तिपद्यते तदभयं यत्नेन
पूर्वकृतं मृत्युस्वापरिहास्यन्तमगतिः कालेन विच्छेदिना हारे शूर्गा मिवाश्मसा विहितं कर्मोत्तिकं प्रापयेत् ४६ स्वरूप
तां मरुतं विविक्तं कुलाचपंदयत्तमृद्विसंघं मरो हिसर्वोत्पद्यते यथा कृतं शुभाशुभेनात्मकतेन कर्मणा
मा

शरीरविवाहानि कृतं रूपमिव रूपं यस्य स्वकुलानुसारिविवाहादिकं तदेव तर्जितां आत्मकतं विज्ञाप्य संततादिपौक्यं कुलाचपं संकुले जन्म यथा कृतं क
तमनतिक्रम्य यस्मात्सर्वं प्राक्कर्मवशादेव लभतेः तत्तदर्थं यत्नमकुर्वन् आत्मलाभाच्च परं विद्यत इति वचनात् आत्मतत्त्वसाक्षात्पत्तेरिति भावः ४७

राम०

३८३

४८ इति मत्तदवाक्यमागमयोराधुर्ध्वस्तुर्ध्वंशावतंसमीगोविंदस्तीरुनोनीलकंठस्तुतोभारतभावदीपेशंतौमोक्षधर्मेषुपराणीतासमात्रयोविंश
सधिकशततमः अत्राद्यर्थयत्नमकुर्वतायपकर्तव्यं तन्निरूप्यतुं हंसगीता आरभ्यते सतंदमसमां प्रतामितादिना ४ हेहिजपक्षिम् ६ ओअमृताशाः अ

भीष्मउवाच इत्युक्तोजनकोराजनयायातयंमनीषिणा कृत्वाधर्मविरांशेषुः पांमुर्मवापह ४८ शांतौमोक्षधर्मेषुपराणीतास
मासा युधिष्ठिरउवाच सतंदमसमां प्रतां प्रशंसतिपितामह विद्वांसोमनुजातोकेकयमेतन्मतंतव १ भीष्मउवाच अत्रतेव
तैयिष्येहमितिहासंपुरातनं साध्यानामिहसंवादहंसस्यचयुधिष्ठिर २ हंसोभूत्वायसौवर्णस्त्वजोनितः प्रजापतिः सेवे
पर्येतिलोकांस्तोनयुताध्यानुपागमात् ३ साध्याऊचुः शकुनेवयंस्मदेवावेसाध्यास्तामनुमुंश्महे पृथ्वामस्तामोक्षधर्मं
वांस्वकिलमोक्षवित् ४ कृतोस्मिनः पंडितोधीरादोसाधुशब्दस्वरतेतेपतत्रिन् किंमत्तसेवैतमं हिजसंकस्मिन्मनस्तेन
तेमहात्मन् ५ तत्रः कार्यपक्षिवरपराधिपक्तापीणांममसेवैष्टमेकं यत्कृत्वावेयुरुषः सर्ववंधैर्विमुच्यतेवैविहगेदेहशीघ्रं
६ हंसउवाच इदंकार्यममृताशाः शृणोमिहपोदमः सतमात्माभिगुतिः ग्रंथीन्विमुच्यहृदयस्यसर्वमपिप्राप्तयेत्स्वयमा
नयीत ७

मृतमुजोदेवाः तपः सुधर्माचराणंदमोवाहंदिपनियमः सुसंयथार्थमापरां आत्माभिगुतिश्चित्रजयः ग्रंथीन्परागादीन्स्ववंशंसाधीनतांप्रियाप्रियपोहर्षति
यादौनकर्तव्यमित्यर्थः ७

अहंनुदः मर्मस्त्रितनृशंसावादीनृनिष्टुचवादीचनस्यात्हीनतः नीचात्परंशास्त्ररहसंचनारदीत अयतीचकसाणीराहकरीपापलोकांनरकपरां १० हेपायमा
नंअधिष्टेयकारिणांअभिषंगमलीकंअभिनिवेशवशादभियं १२ उपनिषत्परहसं वेदधिगमस्यफलंसमवचनमित्यर्थः नस्यापिफलदमः १३ विधित्ताविशि

नाहंनुदस्याचनृशंसावादीनहीनतः परमभारहीत यथासवाचापरुहिजेतनतांवदेदशतीपापलोकां ८ वाक्तायकावरनाचिः
पतंतियैराहतः शोचतिरात्रहानि परस्मानामर्ममुतेपतंतितामंरितोनावसजेतरेषु ९ पार्वेदेनमतिवादवारौर्भंशंविधे
छमएवेहकार्यः संरोप्यमाणाः प्रतिदृश्यतेपः सञ्चारज्ञेमुक्ततंवैपरस १० हेपायमानमभिषंगमलीकंनिगृह्यतिद्वलि
तंपश्चमसुं अदृष्टेतामुरितोनसूयः सतंतयैवार्जवमानशंसं ११ वेदसोपनिषत्ततंसतसोपनिषदमः दमसोपनि
यन्मोक्षएतत्सर्वानुशासनं १३ वाचोवेगंमनसः क्रोधवेगंविधित्तावेगमुरोपस्थवेगं एतानवेगान्पोविपदेहदुदीर्णा
नृतंममेहं ब्राह्मणवैमुनिंच १४ अक्रोधनः क्रुध्यतावैविशिष्टतयासितिभूरितिभोविशिष्टः अमानुषान्मानुषावै
विशिष्टतयाज्ञानाज्ञानविद्वैविशिष्टः १५

ष्टापिपासाधेद्वानेः स्वरूपंतत्त्वावेगमित्यर्थः ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं मुनिं ध्यायिनं १४ अज्ञानात्ज्ञानहीनात्तमूयात्ज्ञानवित्तमवित्तमथज्ञानोवा १५ १५

१६ अत्युक्तः अतस्तं निरितः कृतो वा ह्यपि यवानप्रवाहेतियोऽं तस्य स्वरं यतिनं लिख्यते इत्यर्थः १८ निभृतेऽपि विधित्वा तस्मात्तहने उत्तमति परे

आकुशमानो नाकुशेन नसुरेनंति तिष्ठतः आकोशरीनं हति सुकृतं वासविंदति १६ यो नासुक्तः प्राहृक्षोऽपि यवायो वाहते
न प्रतिहंति धैर्यात् पापं यो नेच्छति तस्य हंतुस्तस्मै देवाः स्वरं यतिनितं १७ पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सहसा सच विमानितो
होतुः कुष्ट एव सिद्धिं गमिष्यति १८ सहाहमार्था विभृता यथा मे न मे विभित्ता तहने नरोषः न वाप्यहं लिखमानः परैर्मिनैव
किंचिद्विषये रागामि १९ नाहं शतः प्रतिशयामि किंचिदमं ह्यसंमतस्य हवेति गुह्यं ब्रह्मतदिदं बोधो मिनमानपाच्छेष्ट
तं हि किंचित् २० निर्मुच्यमानः पापे मोघेन भद्रवचं दमाः विरजाः कालमाकांक्षन्धीरो धैर्येण तिष्ठति २१ यः सर्वं
पांभवति सर्वं नीयते धनस्तं भद्राभिजातः यस्मै वाचं मुपसन्ना वदंति स वै देवान् गच्छति संपत्तात्मा २२ न तथा वक्तुमिच्छं
ति कल्पाणान् पुरुषेणान् यथैवां वक्तुमिच्छति नैर्गुण्यमनुपुंजकाः २३ यस्माद्ग्नानसौ गुमे समकूपणिहिते सदा वे
दास्तपश्चत्सागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् २४

मिथुर्मादपगच्छामि विषयेया विषयलाभार्थं नयामि देवतादि कं शार्थयामि १९ ब्रह्ममहत् २१ उत्तेषु नः उत्तं भनकरः ब्रह्मांडमंडपस्तं मन्त्रत इत्यर्थः २२
नैर्गुण्यं दोषं अनपुंजकाः सद्यंतः २३ इदं सर्वं एतस्य सर्वसफलं २४

अनुधान् आक्रोहन् मुनकानि वनबोधयेत् नवद्वयेत महिसयेत् २८ असह्यनरेषां अशंजितवान् २९ वत्सश्चतुरः स्तनानि वृण्वान् सतादिन् अनुपदे

आक्रोशनिमानाभ्यां नानुधानादिषु दुधः तस्माच्च गर्हेयेदमं नवात्मानं विहिंसयेत् २५ अमृतसेवसंतप्येवमानस्य पंडितः सु
खं सुवमतः शोते यो वमंता समश्नति २६ यकोधनो यजति यद्वाति यद्वातपस्तर्पति यद्वाति वैवस्वतस्तद्वाते स सर्वमोघः
स मोभवति हि क्रोधनस्य २७ वत्सारेपसहाराणि सुगुणान्ममरेत्तमाः उपस्य महरंहस्तौ वाक्चतुर्थी सुधर्मवित् २८ स
संदंमस्तार्जवमान् शंसं धृतिं तिति भामति सेवमानः स्वाध्यायनि तोसह्यनरेषामेकांतशोसूद्रुगतिर्भवेत् २९ सर्वोश्चैना
ननु चरत्तवचतरस्तनात् नपावनतमं किंचित् सत्तादृशगमं क्वचित् ३० आचक्षेहं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् सत्तं स्वर्ग
सप्तोपायं पाण्डवस्य नौरिव ३१ यादृशैः संनिवसति पादृशांस्तोपसेवते यादृशि चैव भवितुं तादृग्भवति हरुषः ३२ यदि
संतरेवति पद्यसंतं तपस्विनं यद्विवास्तेन मेव चासौ यथासंगं वशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ३३

कान् नवचनचरत्तमं दं संभ्रमां प्रज्ञा मित्रुप-क्रांताचाचनः संख्यान् ३० आचक्षे कथयामि पाण्डवस्य स मुदस्य ३१ यादृशैरिति श्लोकं व्याचष्टे यदीति ३३

मानुषविषयं भोगं हृष्टमपि न संति विनाशिता तस्येत्यर्थः एतदेवाहं दुःसृतमपि न समः किं पचयाय च यधर्मा तथा वा एषि च सम एव मंदमध्यमतीव्रमेवान्
 एवं सर्वविषयं च ॥ वचं च उच्चावचं च पचयाय च यधर्मा तस्येत्यर्थः ३४ अदुष्टं रागद्वेषमूनं यथा सा तया अंतरा रूयेत र्यामिणि वर्तमाने सति तेनै
 वांतर्गमिणा ज्ञानेन देवाः प्रीयन्ते कीदृशेन अधिका एव स्यात्ता मागस्थितेन योतर्गमी स एव जीव इत्यर्थः तथा च कृतिः अपमात्मा ब्रह्मा अहं ब्रह्मा स्मितं त

सहा देवाः साधुभिः संबर्तते न मानुषविषयं याति द्रष्टुं नंदुः समः स्यात्समो हि वायु रूचावर्चविषयं यः स वेद ३४ अदुष्टं वर्तमाने
 तु हृष्टं रागद्वेषे तेनैव देवाः प्रीयन्ते सता मागस्थितेन वै ३५ शिष्टोदरैर्ये निरताः सदैव स्तेनान रावाकूपरुपास्वनिनं अपेन
 दोषा नीपता चिदिता हरा देवाः संप्रीवर्जयन्ति ३६ न वै देवा हीन सत्वेन तोष्याः सर्वा शिना दुष्कृतकर्मणा वा सत्तत्र ता ये तु न राक
 तताः धर्मैरतास्तैः सह संभजते ३७ अथा हृतं आहृता श्रेयश्चाहुः सत्संबर्देद्या हृतं तद्वितीयं धर्मवर्देद्या हृतं तृतीयं प्रियं वर्देद्या
 हृतं तत्र तृथं ३८ साध्या ऊचुः केनापमा हृतो लोकः केनान प्रकाशते केन तत्तति मित्राणि केन स्वर्गेन गच्छति ३९

मसीता घाजी वन्नैरोगपरमेद प्रतिपादिका ३५ अपेन दोषान्मायस्वित्तेनेति शेषः ३६ हीन सत्वेन नीच बुद्धिना संभजते सुखं विषयसेवते ३७ अथा
 हृतं मौनं श्रेयः प्रथममिति शेषः यत्तत्संबर्देन द्वितीयं श्रेयश्च प्रतिपादितं आहृतं तद्वितीयं श्रेयः मौनं तद्वितीयं श्रेयः मित्रार्थः एवमपि यो न ३८ एवं चैतत्सर्वं कुतः श्रेय एव
 नाचंतीत्याशयेन एव कृतिकेनेति ३९

मो०
३८६

386

४० नशानस्यलक्षणप्रकारचतुष्टयेनप्रप्रवेकमाहकस्तिरिति ४१ देवतदेवतहेतुः एवमग्रेपि ४२ श्रेयस्यलक्षणस्यभेदेनद्विविधतत्कर्मणांयोगव्याख्या
सापत्तोचिनांयोनिःकारणंसद्रवः सद्भावाच्चयततत्समंभवाधिते तेनभेदस्यवाधिततमुक्तंभवति विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधामनुज्ञाफलकतन्निष्पन्नान्

हंसउवाच अज्ञानेनावृत्तोलोकोमात्सर्यान्नप्रकाशते लोभासज्जतिमित्राणिसंगात्सर्गनगच्छति ४० साध्याऊचुः कःस्तिदेको
२मतेब्राह्मणानांकःस्तिदेकोबहुभिर्जोषमात्तेकःस्तिदेकोवलवानुर्बलोपिकःस्तिदेवांकलहंनावैति ४१ हंसउवाच प्राप्तएको
२मतेब्राह्मणानांप्राप्तश्चैकोव नानादेवतादेवतास्तिदेवांकलहंनावैति ४२ दुभिर्जोषमात्ते प्राप्तएकोवलवानुर्बलोपिप्राप्त
एवांकलहंनावैति ४२ साध्याऊचुः किंब्राह्मणानांदेवताकिंचसाधुत्वमुच्यते असाधुत्वेचकिंतेषांकिमेषांमानुषंमतं ४३ हं
सउवाच साध्यायएषांदेवतंव्रतसाधुत्वमुच्यते असाधुत्वंपरिगणेशमनुमानुष्यमुच्यते ४४ भीष्मउवाच संवादइत्यप्यंशेषः साध्या
नांपरिकीर्तितः श्रेयंवैकर्मणांयोनिःसद्रवः सतमुच्यते ४५ शतौषोभधर्मेषुहंसगीता पुष्टिश्चिउवाच भ्रातृयोगेवमेतातवि
शेषंवक्तुमर्हसि तवधर्मस्तसर्वहिविदितंकुरुसत्तम १

४५ शतोपीचतुर्विधः एवंपराशरहंसगीताभ्यामधिकारीविशेषणानुक्ताः तेसांअमृतमनुकथ्यसद्रवः सतमुच्यतइतिज्ञातामवमयाध्यजित्वासमुपस्थितं
नारसवाध्यत्वंसूचितंतच्चप्रकृतिपरमार्थतावादिनांमतेषिरुद्धमितिमत्तासदिहानः सांख्ययोगयोर्विशेषंशुद्धतिसांख्यमिति १

राम०
३८६

व ३

अवसांख्यं नाम एकात्मज्ञानं इदं सर्वं यदयमात्मैति सु ति यासिद्धं ननु कापिलं पश्चितं त्रास्यं संहृतं सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वा सुशेते जगदंतर्गतेति उपसंहृतं। प
 षितं चेत्तु प्रधाने एव सर्वं लयानं तं तर्गमतीति पसिद्धं योगमते तु नानात्वं प्रवादः जीम्वरयोर्भेदश्च अत्रैवानीम्वरः कथं मुचेदिति गुह्यं तं रस्यं ईश्वरविनामोक्षसौ
 लंभसंज्ञात् कारणाहेतुः युक्तिरिति यावत् स्वपक्षोद्भावनाय स्वपक्षोक्त्या य २ युक्तिमेवाह नीम्वर इति एषेव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोके भवति नी
 यं एषेवासाधु कर्मकारयति तं यमधो निनीयते अतो जंतुरनीशो यमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरपौरितो गच्छेत्सर्वं वा म्भ्रमेव वेति कृतिस्मृतिभ्यां क्षितं कुण्डिकं सक
 तं १

नीम्वर उवाच सांख्यसांख्यं प्रशंसति योगायोगं हि ज्ञातयः वरंति कारणां श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै २
 अनोम्वरः कथं मुचेदिति त्वेवं शत्रुकर्शनं वरंति कारणां श्रेष्ठं योगाः सम्प्रकाशनीयताः ३

तत्त्वं कार्यत्वात् घटवदिति पुत्रानुगृहीताभ्यां अस्ति तत्स्थ ईश्वरः तद्भावे हि स्वतंत्रत्वेन नोऽनिष्टजनके कर्मणि न प्रवर्तते तत्प्रवर्तते च विद्वानपि अतोऽस्ति कश्चिच्चैत
 नोऽधिपुता न च कर्मणाः प्रेरकत्वं संभवति तस्य प्रकृतिकार्यस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वायोगात्। तथा च पातं जलं सूत्रं निमित्तमप्योजकं प्रकृतीनामावरणभेदकततः
 शेषिकत्ववदिति निमित्तं पुरापयात्मात्मकं कर्म प्रकृतीनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किंतु हि जलवत्त्वयं प्रवर्तमानायां प्रकृतौ कैदारिकवहावराभागावैव कर्म
 एषु ययुसंते यथादुरदृष्टप्रतिवद्वागुणाः प्रातिकूल्येन परिणामं तिसदृष्टेन तु तद्विपर्येतं क्रियत इति सूत्रार्थः तस्मात्प्रयस्कान्तमणिबद्धासीनोपीम्वरः स्व
 रसज्ञानात्रेण प्रधानं प्रवर्तयन् भक्ताननुगृह्णाति अतो मोक्षप्रदाता ईश्वरोऽवश्यमस्तीति ज्ञेयं इति योगानां पुक्तिः ३

मो०
३८७

387

सांख्यानां पुक्तिमाह चरन्तीति ह्यभां सर्वागतो विज्ञापसाक्षात्कृत सांख्यमते हि यथा स्फोरिकः स्वतः शुद्धः जयाकुसुमसात्रिधाद्रक्तः स एव स्फोरिकांशधीप्रमोषेष्वप्यगः सोऽपि
चंद्रिकापमिंदनील इति च ध्यासपरंपरा तथा विरात्मा स्वतः शुद्धः मायायोगादीश्वरः अविषयावस्थधीप्रमोषेष्वप्यगः अविषयावस्थे विराट् अतिमावस्थे विम्बः अष्टिदेह
मात्राभिमानो तत्र यथा घरांतर्गतारीषभाघरमात्राभासपति घराद्विहाद्विर्गता कंचिद्वचनगतविषयं सर्वात्मना घराद्विर्गता कृत्स्नं भवनोदरं प्राप्नोति तथा प्र
तस्मिन्निर्देहावता देहमात्राभासपतिरेहं दिवादिद्या एदेहाद्विर्गता सती ब्रह्मांशं तर्गतं कंचिद्व्यादिकं विषयं गृह्यतां प्रत्यक्षवरास्य सर्वात्मना देहाभासनिवृत्तौ कृ

चरन्तिकाणां वेदं सांख्याः सम्प्रदिज्ञातयः विज्ञायेद्गतोः सर्वाविक्तो विषयेषु यः ४ क
देहसुदेहात्तु यत्कंचिदुच्येदिति नाम्ना एतद्गुरुर्महाप्राज्ञाः सांख्यैवेमो भूदर्शनं ५

तत्र विमुचनोदरं प्राप्नोति तदानीमप्यं सर्वात्मको विराट् स्मील्य भिमन्ते ततोऽविषयावस्थानवे सूत्रात्मा स्मीति तस्मावशे ईशो स्मीति मायापाशविनाशे शुद्धिश्चात्रात्म
नाशोऽप्यतश्च यमनुभवकमः तत्र विम्बस्य विराट् स्त्रेश्वरमुद्रापिकाः क्रमेण च तत्त्वगतयः ताः सर्वाः साक्षात्कृताश्चेत्तु यत्कंचिदुच्येदिति नाम्ना एतद्गुरुर्महाप्राज्ञाः सांख्यैवेमो भूदर्शनं ५
चित्तमुच्यते ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणोशादिविस्मृतं ध्यासत्तत्रोत्तमक्रमेण नश्यति च पूर्वं सर्वं रूपमुपतिष्ठति सर्वात्मना तद्ध्यासनिवृत्तौ स्फोरिकवदनुपाधिप्रतत्कृतं य
काशतश्च तत्तु भववलादेव सिद्ध्यति किंतु तस्येव शरेणांतर्गुनेति सांख्यामते ५

राम०
३८७

स्वपक्ष इति एवं पक्षद्वयेऽपि पुक्तौ सतां यः स्वसंमतः पक्षस्तद्विषये वयुक्तिर्यासावचनमपि ईशमते प्रागुक्तमेव समये स्वपक्षे सांख्यमतेऽपि अयमात्मा ब्रह्मसोप
मात्मा चतुर्स्यादितु पक्षमविश्वतैजसमाज्ञानजायन्तप्रमुखाभिमानिनः क्रमेण निर्देश्य शिवमहैतंवतुर्थमनंते स आत्मा स विज्ञेय इति मुह्यन्मनो ज्ञेयत्वपरं
न वैव प्राप्ते प्रकृत एव सर्वम् इत्याद्यान्नात्र प्रतीवोर्त्रैमशोस्तीति गम्यते तत्रापि स्वपक्षानुसारि यद्वचनं तदेव हितं ६ किंतु छिष्टसंमतमिहाकांक्षायां ह्य

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं हितम् शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं तद्विधेः शिष्टसंमतैः ६
पक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः उभे चैते मते तत्त्वममता न युधिष्ठिर ७
उभे चैते मते ज्ञानेन पते शिष्टसंमते अनुष्ठिते यथा शास्त्रं नयेतां परमां गतिं ८

मपि हेतुविशेषयोः समवलत्वात् सममेवेत्याह पक्षहेति कंठकूपे भूमिपासासिनिवृत्तिरित्यादिकं तत्र तत्र धारणाफलं योगपक्षे प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यहेतुः
सां पक्षे तु पूर्वोक्तं शास्त्रमेवास्ति अतः अतिप्रत्यक्षयोस्तत्त्ववलत्वात् ह्यमपि शिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ७ कृतसाविसंवासादपि ह्ययोः साप्यमा
६ उभे चैते इति ८

मो०
३८८

३४४

वर
फलैकोहेतुसाधनेकमाह नुस्मिति त्रतामां च हिंसासतास्तेपादीनां न हो कल्पे साधने गतिद्वयं संभवति नापि द्वयोर्गोः परमत्वं संभवति अत उभयप्राप्या ए
कै गतिः यथोक्तं भगवता यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति कृतं हि तयोर्विसंवाद इत्यत आह दर्शनं न समंतयो रिति दर्शनं शास्त्रं अयमर्थः म
हर्षादिसकारणं जगत् सत्त्वात्सर्वं देवात्मसमभक्तं तत्समगवेक्षणं सत्त्वो न विद्या न ज्ञानेन बाधितं चेत्तं सारस्य सवीजस्योच्छेदो भवतीति सांख्यः योगात्क
हेयं दुःखमनागतमिति हेयं वक्तुं मत्स्यदृष्टश्योः संयोगो हेयहेतुरिति तन्निमित्तमुक्तं तथा च महर्षिदृष्ट्या कारुण्ये निरोधेन दृष्टश्योर्वियोगे सति

नुत्वं शोचंतपो यत्कंद्याभूतेषु चानघ त्रतामां धारणां तुल्यं दर्शनं न समंतयोः ८ युविष्ठिर
अवाच यदि तुल्यं त्रतामां शोचंतपो यत्कंद्याभूतेषु चानघ न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तस्मै ब्रूहि पितामहं १०

दृष्टृत्तिसाह्याभावात्सुखेऽवस्थितिः कैवल्यं भवति यथोक्तं योगं चित्तवृत्तिनिरोधः तदा दृष्टात्सुखेऽवस्थानं वृत्तिसाह्यमित्येति एवं च हेतुना शोकाय
नां शांता जगतामिष्यात्त निरूपणं अर्थमिति मन्ते इति यथोक्तं वासिष्ठे द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघवयोगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं समगवेक्षणं च
साध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तवृत्तिनिरोधः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति ८ फलसाधनयोरैकोक्तिर्योपशास्त्रे भद्रतिशंकेनेपरीति १०

राम०
३८८

उत्तरमाह एगमिति अपभाषः तानपक्षेवक्तव्यदर्शनेनसकृदपिवाधितस्यैतत्तत्त्वसंस्कारस्यपुनरुदयो नभवति प्रतिविंबादिवत्तन्मिथ्यात्वनिश्चयान्न
तथाचरुगाद्यनुदयावक्रमेणापिदेहोनापितज्जुः खंचभवतिसंस्काराणाभावात्तुखेनमुच्यतेचयथाक्तुः खजन्मवृत्तिरोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरप्रेतद्वन्त
एवंपादेवर्गद्वितीयोपक्षेत्तुनिरोधसंस्कारवलेनैवदृश्यसंस्कारोपमहः कार्यः ततश्चरुगाद्युद्धेदक्रमेणमुच्यते तदभावेतत्सकृच्चिरोधाभासेपिरुगाद्याक्रान्ततपायो

भीष्मउवाच एगमोहंतथास्नेहं कामं क्रोधं च केवलं योगाद्विज्ञानतोरोषान्पंचैतान्प्राप्नुवतीतत् ११ यथैवानिमिषात्सूलाज्जा
लंछित्वापुनर्जलं प्राप्नुवतीतथायोगात्तत्तद्वीतकल्मषाः १२ तथैववागुरंछित्वावलवंतोयथामृगाः प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमु
क्ताः सर्वबंधनैः १३ लोभजानितयाराजनुबंधनानिवृत्ताविताः स्थितायोगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलं शिवं १४ अवला
श्वमृगाराजमृवागुरासुतथापरे विनश्यन्ति न संदेहस्तद्व्योगवलाहते १५ बलहीनाश्चकौतेययथाजालंगतामृषाः बंधुग
च्छन्ति राजेन्द्रयोगात्तद्वत्तु दुर्बलाः १६ यथाचशकुनाः सूक्ष्ममाप्यनालमरिंदम तत्रसक्ताविपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलाविताः १७

गात्रं च शरीरं तयोर्गमार्गमोहेविघ्नसंभावनास्तीति नासौ मुख्येति एतदेवमहामत्स्यावनेकदृष्टांतैरुपपादयतीत्यथाचेतादिमाश्च निमिषाः मत्स्याः योगश
ब्दोत्रप्रायेणमतर्थीयाश्चपुनरांतोयोगिपरः प्रकरणात्तेषः १२ वागुरं प्राशवतीत्याशु १७ १६ १६ १७

मो०
३८९

१८ योगोऽवलः योगो निर्वलः २१ ब्रूते विमिश्रितं तुच्छीकरोतीत्यर्थः २२ अवशाः स्वतंत्राः २४ स्वातंत्र्यमेवाहनयममिति २५ यत्तद्वहेतवो योगा इति स्तोत्रं
यावदेष्टात्मनामिति आत्मनां सत्कथा भवति विधा भवतीत्यादिका पश्य ह सर्वे देवि अवगात्सोभयादिवयुगपदनेकदेहधारणं योगिनां दृष्टमित्यर्थः १६

३८९

कर्मजैर्विधेनैर्वद्वस्तद्व्योगाः परंतप अवलायै विनश्यति मुच्यंते च वलाचिताः १८ अत्मकश्च यथा राजमवद्विः शस्यति दुर्वलः अ
क्रान्तं धनैः स्थूलैस्तद्व्योगोऽवलः प्रभो १९ स एव च यथा राजमवद्विर्जीतवलः पुनः समीरणागतस्त्रिप्रंदहेत्कृत्वा मंहीमपि
२० तद्वजातवलो योगो दीप्ततेजामहावलः अंतकाल इवादि सः कृत्वा संशोषयेजुगत् २१ दुर्वलश्च यथा राजनः स्वातसा
द्रिपतेनरः वलहीनस्तथा योगो विषयैर्द्रिपतेर्वशः २२ तदेव च महास्रोतो विष्टं भर्ति वा एषाः तद्व्योगवलं लब्ध्वा ब्रूते वि
षयान् वदन् २३ विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगवलाचिताः प्रजापतीन् यो देवान् महाभूतानि चेश्वराः २४ नयमो नांत
कः कुट्टो न मृत्युर्भीम विक्रमः ईश तेन यते सर्वे योगस्य मिततेजसः २५ आत्मनां च सहस्राणि वदूनि भरतर्षभ योगः
कुर्याद्वलं शायते च सर्वैर्महीचरेत् २६ प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चिन्नुन सोऽयं तपस्वरेत् संक्षिपेच्च पुनस्तौ तस्य स्तेजो गुणानि
व २७ वलस्य स हि योगस्य बंधने शस्य पार्थिव विमोक्षे प्रभविस्मत्त्वमुपपन्नमसंशयं २८

कैश्चित्कैदुर्मिति मूलपाठः २७ उपपादितमर्थं निगमयति वलस्य सेति बंधने शस्य बंधनं छेत्तुं समर्थस्य २८ २८ २८

राम०
३८९

मया उक्तानि शेषः २९ समाधितिद्वयं धारणाभावात्तमे देशे विज्ञस्यैकैकानां प्रतिद्विषये निदर्शनानि दृष्टान्तान् ३१ पात्रेशिरसि धृते ३२ दाशे

वस्तानि योगात्मानि मयेतानि विज्ञापते निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि वृत्तवत् २९ आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रतिवा
विभो निदर्शनानि सूक्ष्माणि घृणु मे भरतर्षभ ३० अत्र मत्तोपधाधनो लक्ष्म्यं हेति समाहितः युक्तः सम्पत्तया योगी मोक्षं प्रा
प्नोत संशयं ३१ स्नेहशोण्यथा पात्रे मनश्चाधाय निश्चलं प्रहृष्टो युक्तश्चारे हेतोः पानं युक्तमानसः ३२ युक्तस्तथाप
मात्मानं योगः पार्थिव निश्चलं करोत समलमात्मानं नास्त्येवमदर्शनं ३३ यथा च नारिकेत्येकं धारः समाहितः स
हार्णवगतां शोघ्रं नयेत् पार्थिव सत्तम ३४ तद्वात्मसमाधानं युक्ता योगेन तत्त्ववित् दुर्गमस्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं
नृप ३५ सारथिश्च यथा युक्ता सदस्मानु समाहितः देशमिदं न यत्ता मुधुचि नं प्रहृष्टवर्षभ ३६ नयेन्नृपते योगी धा
रणा मुसमाहितः प्राप्नोतामुपरं स्थानं त्वं मुक्तश्चा मुगः ३७ अवेक्ष्यात्मानि चात्मानं योगीतिष्ठति योचतः पा
पं हति पुनीतानां परमाप्नोति तोऽनरं ३८

निकमाह नयैवेति ३७ आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य पृथग्विज्ञात्वा तत्त्वसंकेतार्थः पुनीतानां हित्वा नेन सह शंखविभ्रमिह विघ्नत इति स्मर्त्तवानेन पवि
त्राणां सांख्यानानि मित्यर्थः ३८

मो०
३९०

३९

नाम्नांमणिपरैकं विमुक्तौ शोर्षे सहसारे हृदि नाहते एतच्च आत्मादिचक्राणामुपलक्षणं एते आंतराधारणाविषयाः वक्षः प्रभृतयो देहावयवाद्याः एते
तानुनिरससंविदितादियोगशास्त्रप्रसिद्धतात्वादीनामुपलक्षणं दर्शनेवाप्ततरे सूर्यारम्भादौ अवरोचनाहन्तध्वनौ प्राणो नासाग्रे दृष्टिधारणं अत्र योगानु
ष्ठानप्रयोगो वेदस्मृतिरीकापांचतुर्दशोक्तैः स्माभिः पदार्थितोऽनुसंधेयः ३९ अहिंसादय एव जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रत
मित्युच्यन्ते तत्र पाठीनां रोहितावाधौ प्रशस्तौ ह्ययोरिति स्मृतेः पाठीनादीनेव भक्षयिष्ये न मत्सान् मत्सांश्च कामतो जगत्प्राप्तुनः संस्कारमर्हतीति म
क्यः

नाम्नांकं देवशोर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः दर्शने अवरोचापि प्राणो वा मितविक्रम ३९
स्थाने ये ते पुण्ययोगो महाव्रतसमाहितः आत्मना तूष्ममात्मानं पुंके सम्यग्विशंपते
४० सशोभमवलप्रस्यं कर्मदग्ध्वा शुभाशुभं उन्नमं योगमास्थापयरी छतिविमुच्यते ४१

त्सामभरणोपायश्चित्तगौरवस्मृतेः सोयं हिंसायां जातवच्छेदः पाठीनादीन्यतोर्थे च हिंसायिष्ये न तोर्थे इति देशवच्छेदः अतोर्थेपि दर्शयिष्येति रक्ते
एव काले हिंसायिष्येनामदेतिकात्वावच्छेदः तत्रापि आहार्यमेव हिंसायिष्येनात्मार्यमिति समयावच्छेदः एतैरनवच्छिन्नास्तर्वात्मनापि हिंसायागात् अ
नापद्यापदिवातसागः सोयं महाव्रतमित्युच्यते एवं तसे अस्ते ये ब्रह्मचर्ये अपरिग्रहे च महाव्रतमुदाहर्तव्यं यदीच्छतीति योगिनः सिद्धया ब्रह्मलोकादौ
गमनं विदेहकैवसं देहधारणं वेति दर्शितं ४१

राम०
३९०

४२ यावकं जलोष्णपक्वं वा त्र्यं वर्षाणि पृथग्व्यामभूत् ४३ प्रपोमिष्टाः शोमिष्टाः ४४ अखंडं सर्वकालमासं उपोष्य तन्नामांसमितेनेषामयुषस्तथाप्योक्तं ह
योगीनां संरधिकुलस्यंच लघुनशाकमेव च कद्दुश्चातिक्ष्णपाकहिंगसौवीरसर्षपाजैतंच वडानेतानियत्ततो योगिनां सदा पुनरस्मीकृतं द्वयमहितचेति केचनेति ४५

युधिष्ठिर उवाच आहारान्कादृशान्कृत्वाकामिजित्वाचभारत योगीवलमवाप्नोति तद्वाचकुमहेति ४२ नोप उवाच क
 रानांभभणोयुक्तोपपाकश्चभारत स्नेहानांवर्जनेपुक्तोयोगीवलमवाप्नुयात् ४३ भुञ्जानोपायकंरुहंरीर्यकालमरिंदम
 एकाहरोविशुद्धात्मायोगीवलमवाप्नुयात् ४४ पश्चान्मासान्तंश्चैतान्संवत्सरानहस्तथात्रपःपीत्वापयोमिश्रायोगीवल
 मवाप्नुयात् ४५ त्र्यंबकमपिग्रामांसंसततंमनुजेश्वर उपोष्यसमकुशुद्धात्मायोगीवलमवाप्नुयात् ४६ कामंजित्वातथा
 क्रोधंशीतोमेवर्षमेवच भयंशोकंतयाम्बासंपौरुषान्विषयास्तथा ४७ चरतिदुर्जयांचैवयोरांतस्मांचपार्थिव स्पर्शंतिहं
 तथातंश्रीदुर्जयान्नपसन्नम ४८ हीयंतिमहात्मानः सूक्ष्मात्मानमात्मना वीतएगामहाप्रज्ञाध्यानाध्ययनसंपदा ४८

४८
 पुरुषान्पुरुषमिषाकाशयति आत्मानं तं पदार्थं आत्मनावुद्यादृश्यते तं प्रयावुद्येति श्रुतेः ध्यानं धेयाकारप्रत्ययप्रवाहः तत्र प्रत्ययेकतानता ध्यानमिति सूत्रं
 अध्वयनं प्रणवजयः यथोक्तजपावजयः यथोक्तजपाद्यांतः पुनर्धाये ध्यानाद्यांतः पुनर्जपेत् जपध्यानपरिश्चांत आत्मानं च विचारयेदिति ४८

मो०
३५१

यंकश्चिदितनेनात्राधिकारिहोलेभ्यमुक्तं ५२ सुख्यं सुखेन स्थानं शकं ५३ न सुभौरेगाद्याधातवती ५४ योगे पुयोगशास्त्रेषु कर्मकर्तृयोगफलमिति यावत् ५५
ब्रह्मब्रह्मविस्मादिसृष्टं त्वं मूर्तिरूपं तन्मयं धानं कैवल्यं त्मकं योगफलं तथा ब्रह्मविस्मादिभावोपयोगफलमिति मर्थः महातुभावान् कथय भक्तपितारो न ५६ तमे

३५१
उर्गितेषु महापंथावासाणानां विपश्चितां यः कश्चिद्व्रजति सस्मिन्नेमेण भातर्षभ ५८ यथा कश्चिद्व्रजं घोरं वदुःसर्पसरो
सुखं श्वन्ववन्नायहो न च दुर्गमं वदुःकरं ५९ च भक्तमखीपापं दावदुःखमहीरुहं पंथानंतस्करकीर्णं नेमेण भिपतेषु
वा ५१ योगमार्गे तथा साधयः कश्चिद्व्रजते हि जः नेमेणोपरमेन्मार्गीद्वद्वेपोहिसः स्मृतः ५२ सुख्यं सुखाधारसु
निशितासु महीपते धारणासु तु योगस्पदः स्वयमकृतात्मभिः ५३ विपन्नाधारणात्तातनयति न सुभांगतिं नेतही
नापथानावः पुरुषानरावेन ५४ यस्तुतिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि मरणां जन्मदः खंचतुल्यं च विमुंचति
५५ नानाशस्त्रेषु निष्पन्नं योगे धिरमुदाहृतं परं योगस्य यत्कृतं निश्चितं तद्विजातिषु ५६ परहितद्वलमयं महात्मन् ब्रह्मा
रामो शंखरं च विष्णुं भवं च धर्मं च वशाननं च यद्वलपुत्रां स्वमहानुभावान् ५७ नमस्त्वकृष्टं सुमहद्व्रजसत्तव च सुद्वं
कृतिं परं च सिद्धिं च देवीं च रुणास्य पत्नी तेन स्वकृत्स्नं सुमहद्वैधं ५८

रत्नसीलपविशेषो योगविघ्नो सत्तं च धर्मज्ञानैश्वर्योपगमाभूदिति विमुद्वमिमुक्तं आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वं विमुद्वता विशेषतः योगीति च प्रकृत्यते परं प्रकृतिं प्रकृति
लयत्वं च विशते च रुणास्य पत्नी सिद्धिं जलमपंतेन स्वविशते इत्यनेन तेन जोजयं सुमहद्वैधमिति पृथ्वी जयं च प्राप्नोतीत्यर्थः ५९

राम०

३५१

काराधिपदीनां मध्ये यद्वाचं वाच्यं तत्तद्वाचं इत्यत्रापि प्रतीतिरर्थः यथोक्तं निरुक्ते अथागमोपायां देवतां निरुहत्वा स्तस्मात्तद्वाच्यमनुभवतीति ६० ननु यथा मेः
 सदा विस्फुलिंगा युच्यं एवमेवैतस्मात्तन्मनः सर्वगत आत्मानो युच्यंतीति पुरुषादेव ब्रह्मादीनां सृष्टिः श्रूयते तत्कथं ब्रह्मादीनां कसिद्वा नो गोविशत इत्युच्य
 नेदमाशंकाह कया चेति देवे परमात्मनि विषये यकया जगत्कर्तृत्वादि निरूपणात्मिका आत्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतिनः प्रसङ्गात् तेषु भूतैव नास्मन्म

नारद्विपंखेविमलं सनां विष्णोश्च देवानुत्तमं शिवं शैलांश्च कृतानुद्धोश्च घोरान् श्वसत्सर्वाः सवनान् घनांश्च नागान्
नगान् यक्षगणान् दिशश्च गंधर्वसंघान् पुरुषान् ह्रियश्च परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विशेते योगी न विरादि मुक्तः ६० कथा
चयेयं न पतेत् सत्कादेवे महावोर्यमनोऽभेयं योगी स सर्वानभिभूय मर्मात्रा एषणात्मा कुरुते महात्मा ६१ शान्तौ मोक्षधर्मे
पुयोगविधिः

तच्चिरद्वैतार्थः यतः योगीनां यथात्मना रायणोत्तमं मूर्त्तिं ईश्वरेऽयमहं नायण इत्यहं हेराप्रणिहित आत्मा येन स तया तं यथा यथोपासते तथेतः प्रेमभव
तीति श्रुतेर्नायण भावं प्राप्नो महात्मा आपकचिन्तः सर्वान् अभिभूय सर्वोधिको भूत्वा मर्त्यान् प्रांच भौतिकान् नरायणादीन् कुरुते संकल्पमात्रेण सृजति
नो योगिनां संप्रज्ञाते भूतसृष्टत्वं युत्याने भौतिकजंतुस्रष्टृत्वं वा स्तीति न कयाचित् श्रुत्या योगशास्त्रं विरुध्यते वेदांतिभिः एतयोर्गोश्वर्षस्य हर्तुमशक्यत्वात्
स्वां संपादेऽभ्युपगतत्वाच्चेति न किंचिद्वयं ६१ शतोपरि पंचविंशः २१

सर्वीकराह्मायेनयोगमुक्तासां स्वयं कुमारभतेसम्पत्तिगति २ मेमत्तः इदं वृत्तमाणां तन्मिति शेषः पतिभिः क्षयभादिभिः विहितं प्रकाशितं ३ तदेव तौति पत्तिवि
ति प्राणावैतन्तेषामेवमिति श्रुत्याप्राणोपलक्षितं स्वकृत्स्नस्य पंचसयावत् व्यवहारं च बाधत्वं लक्षणं सत्तममत्तं सर्वथैवाबाधत्वं सत्त्वं प्रमणात्मन इति दर्शितं तत्रा
द्यमाना यत्कृत्स्नोपिकर्मोपात्तादिभ्यं बहूः सिद्धयति च समादायने हनानास्ति किंचनेसादिर्जगतो बाधादिकं संगच्छते मतांतरे तु सर्वस्य भेदस्य पारमार्थिकत्वात् ३

युधिष्ठिर उवाच सम्पत्कयायं नृपते वर्णितः शिष्टं संमतः योगमार्गो यथा नापं शिष्या ये हृदि ते पिण्डा १ सांख्येति हर्षी
कात्स्न्येन विधिं प्रवृत्तिं हृच्छते त्रिषु लोकेषु परं ज्ञानं सर्वं तद्विहितं हृदि २ भोम उवाच शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं सांख्यानं विदि
तात्मनां विहितं पतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरीश्वरैः ३ यस्मिन्नविभवाः केचिद्दर्शने मनुजर्षभ गुणा स्वयस्मि च ह
वो दोषहानि स्वकेषु त्वा ४

वि०

इदं सर्वं यद्दृष्टमात्माने हनानास्तीत्याद्याः अध्यारोपायवादान्मायेनात्मेका प्रतिपादनपरः क्रतवो ह्यंतर्गते ते यां जगत्सत्त्वविभ्रमो दृश्यते केषां चिदात्मन्यप्य
सत्त्वभ्रमोस्ति न तस्मात्कंचिदप्यंशविभ्रमोस्तीत्यर्थः गुणाः कर्मज्ञानकां उपोर्ह्ये मेदेना विरोधायः शेषाश्च ब्रह्मात्मवादे एकस्मिन् शरीरे सर्वात्मसा विधावि
शेषादेकस्य भोगेन सर्वेषां भोगापत्तिरित्याद्यः तेषां हानिः ४

ज्ञानेनेति तत्तददर्शनेनोन्मुखंवेतः तत्तत्सतमः पिहिततयानाधिगमात्तत्रशुक्लैरजतादिवन्मानुषत्वासुरत्वादिभावंपश्यति तत्रत्रतोत्तरेक्षानेनपूर्वपूर्वभ्रमानयति
संख्यायवाधित्वावाप्नुवतिशुभंमाहमितित्रयोदशेनसंबंधःसदोषान्त्रागमापापितयामिष्यात्वेदोषयुक्तान्यथोक्तंआदावंतेचयत्रालिवर्तमानेपिततयेति

ज्ञानेनपरिसंख्यायसरोषाविषयानृप मानुषानदुर्जयान्कृत्स्नानैशाचाविषयांस्तथा ५ राक्षसाविषयान्जातापक्षाणांवि
षयांस्तथा विषयानौरुणान्जातागंधर्वविषयांस्तथा ६ पितॄणांविषयान्जातातिर्यक्षचरान्पु सुपर्णाविषयान्जाताम
रुतांविषयांस्तथा ७ राजर्षिविषयान्जाताब्रह्मर्षिविषयांस्तथा आसुरविषयान्जातावेम्भदेवांस्तथैवच ८ देव
र्षिविषयान्जातायोगानामपिचेश्वरान् प्रजापतीनांविषयान्ब्रह्मणोविषयांस्तथा ९ आपुषश्चपरंकासंतोकेविज्ञा
यतत्ततः सुखसचपरंतत्तंविज्ञायवदतांवर १० प्राप्तेकातेचयत्तदुःखंसततंविषयैषिणां तिर्यक्षपतनांदुःखंपत
नानरुकेचयत् ११ स्वर्गसचगुणान्कृत्स्नान्दोषान्तर्वांश्चभारत वेद्वादेयेपिहोषागुणायैचापिर्वेदिकाः १२

नासतोविद्यतेभावइतिवृत्तात्तापरिसंख्यायेतिसर्वत्रयोजं तत्रयथायथातत्तावरकस्यतमसःसम्यगवेक्षणोनापगमस्तथातथात्रनेत्रमुक्तपृथिवयोप
स्थितिःयावत्त्रह्मणोविषयान्पश्यतिमावत् ११ अत्रगुणाश्चम्यागमायापितयादोषाएवेतिपिहानार्थमेवज्ञातव्याः १२ सांख्यज्ञानेपिदोषाःवि
द्वन्नाभिमानादयःगुणाःअदेष्टृतादयः १३

क्रो०

३५३

३९३

१३ सत्वमिति आनंदः प्रीतिरुद्देगः आकाशं पुरुषं शीतता संतोषः अद्धानतमार्जवंसागशीतता एव येन स तस्य गुणा दशनिर्गताः अनाशितमकार्ष
णं मुखदुःखोपसेवनं भेदः दृश्यता चैव कामक्रोधो मदस्तथा दयहेपातिवादाश्च न वेते रजसा गुणाः तमो मोहो महानो हस्तामिस्त्रिधा पंचमः निद्रा प्रमादश्चा
लस्य मित्तश्चैतनमसो गुणा इति बुद्धिस्तस्य गुणां महदहंकारं पंचतन्मात्ररूपां १४ मनः श्रोत्रादिपंचकेन सह षड्रूपं नभः विषादियंचक रूपं बुद्धिः संशयनिश्च

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये न प सांख्यज्ञाने च ये दोषा तथैव च गुणान् प १३ सत्त्वं रजसा गुणां ज्ञात्वा रजो न व गुणां त
था तमस्वाद्य गुणां ज्ञात्वा बुद्धिस्तस्य गुणां तथा १४ षड्रुपां च मनो ज्ञात्वा नभः पंच गुणां तथा बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तम
स्वत्रिगुणां तथा १५ द्विगुणां च रजो ज्ञात्वा सत्त्वं मेकगुणां पुनः मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये वे भूरो तथा १६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणौर्भाविताः शुभाः प्राप्नुवंति मुभं मोक्षं सुखादिव न भः परं १७

यगर्वत्सरणरूपा तमः अतिप्रतिविपरोतप्रतिप्रतिरूपं १५ रजः प्रवृत्तिदुःखरूपं सत्त्वं प्रकाशरूपं बुद्ध्या हीनां पुनर्यहं पातिलो म्मेन सत्त्वेन तत्प्रविला
पनार्थं एते पंच पंचाशत् एतेषां मध्ये तत्त्वेन याथात्म्येन मार्गं आत्मप्रापकं सत्त्वादिप्रधानं विज्ञाय हानार्थं तत्प्रतिबंधकं च रजस्तमः प्रधानं गुणज्ञानं विज्ञाय
प्रलये प्राकृतलये तथा वे भूरो आत्मनत्वा लोचने च १६ ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतां सर्वान् ग्रंथान् तोः न भवतश्च तात्वा कारणौः मोक्षोपयोगिभिः सा
त्त्विकैर्भाविता आत्मानोर्भाविता चिन्ताः मोक्षं प्राप्नुवंति सूक्ष्मः रविश्मयो वायवो वा १७

राम०

३५३

अत्र प्राणो मो देवा देवेभ्यो लोका इति कृतमनुसारात् इन्द्रियेभ्यो देवता तृष्टिं देवताभ्यो लोक तृष्टिं चाभ्युपेतमब्रह्मणो सर्वलयमाह रूपेणोति रूपेण रूपवता द्रव्येण
दृष्टिं च भुरिन्द्रियं संयुक्तं कुंडलेन कनकमिव च भुर्यतिरिक्तो रूपद्रव्यदेवतादिर्विषयो नात्मीत्यर्थः १८ एवमप्येपियावन्मोक्षं ते यं वायुं तृणिं द्रियदेवतां न भसि
स्वकारो संश्रितं एतच्च सर्वदेवतोपलक्षणं मोहं वै चित्तं तमसितमोगुणो लोभं रजः कार्यं चर्ये पुनर्मतोः र्थानां च वियोगे मोहलोभो न भवत इति दृष्टान्तमा

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां प्राणं गंधगुणो न च शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च १८ तनुं स्पर्शं तथा सक्तां वायुं न भसि
चाश्रितं मोहं तमसि संयुक्तं लोभं मर्ये पु संश्रितं १९ चिस्त्वं कांते वलेशं कं कोष्टे सक्तं तथा नलं अशुदेवीं समास
कामायते नसि संश्रिताः २० तेजो वायौ तु संसक्तं वायुर्न भसि चाश्रितः नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितं २१
बुद्धिं तमसि संसक्तं तमो रजसि संश्रितं रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि २२ सक्तमात्मानमोक्षे च देवे
ना एयरो तथा देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न कचिन् २३

अमिदं १८ कां तो पादविशेषो वलेशं हस्तं द्रिये काष्ठे उदरे देवी पृथ्वी २० महति महत्त्वकार्यः हंकारो महत् बुद्धौ महत्त्वे २१ आत्मनि जी
वेत्वं पदार्थे ईशे माया विनिर्देवे ना एयरो चेति तस्यैव विशेषणो तस्यार्थः २२ मोक्षे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि तच्च न कचित्सक्तं त्वेव हि विप्रतिष्ठि
त इति कृते : २३

ननु ह्यादीनां मोक्षमात्रतोक्तिरगममात्रं न तत्र काचिदुपपत्तिरस्तीत्याशंकाह तात्वेति सत्तु गणं देहं बुद्धिं सत्त्वमयं त्वाग्रं शरीरं चोदशभिर्गुणकार्यैः
 प्राणाश्च ह्यंखं वायुः चोतिरपः पृथिवीन्द्रियं मनो च मन्नादीयं तपो मन्त्राः कर्मलोकेषु नाम वेति क्रतुकेः प्राणादिनाम्नां नैर्हतं तात्वास्वभावं प्राक्कर्म
 चतुर्मुक्तिकारणं चेत्तनां धीयति वतदवभासिकां देहसमाश्रिते लिगदेहाश्रिते तात्वावमध्यस्थं रासीनं एकं आत्मानं यस्मिन् पापं न विद्यत इति असं
 गं जानीयात् यथैकेन कर्मणा स्वाप्नपंचविभमे आत्मनः असंगतं स्थूलशरीरं जडः खाननुवृत्तेर्दृश्यते एवं जाग्रदुमेपि विषयेष्वपि विषयवास

तात्वास्तु गणं देहं बुद्धिं तपोदशभिर्गुणैः स्वभावं चेत्तनां चैव तात्वादेहसमाश्रिते २४ मध्यस्थमेकमात्मानं पापं प
 स्मिन्नविद्यते द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयेष्वपि २५ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थास्वसर्वानात्मनिसंश्रितान् उ
 त्पन्नं च मोक्षस्य विज्ञाय कृतिपूर्वकं २६ प्राणापानौ समानं च व्यानौ च तत्ततः अधश्चैवानिलं ता
 त्वापवहं चानिलं पुनः २७

नावतां द्वितीयं कर्म कारणा विज्ञाय इन्द्रियादीनामाश्रितान् आत्मन्यविषयाः आरोपितान् जानीयादित्यध्याहृत्योक्तं अपमर्थः यथा सप्ते एक
 स्ते वात्मनो वासना वशात्तर्जगत्तत्त्वकसं आत्मनो मोक्षस्य दुर्लभत्वं वक्ष्यमातेः कारणौ विज्ञाय कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितो भवतीति चतु
 र्दशेनाच्ययः यः प्राणादीन् पंचैकीकृत्याधो नयति सोऽधोऽनिलः षष्ठः एवं प्रवहन्तर्धनेता सममः २७

२ आत्मनश्चासंगतं दृश्यते एवं जाग्रदुमेपि त्रैयं कृतिरा धिद्वयार्थः २५ एतस्माद्वासनामया देवस्थानमसंकारात्

नि २

न एते सप्तवायवः प्रमेकं सप्तधा विहिताः अयं भावः यथैकस्मिन् वृद्धेः नेकानि बीजानि ते सुचबीजे सुप्रतिबीजं अनन्तानि बीजानि तद्वदेकस्मिन् देहे सप्त प्राणाः
प्रतिप्राणं सप्त सप्त प्राणा एव मुक्ते रोज्ञस्मिन्ति न गहानं तमुक्तं तस्मात्संसारबीजस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे यति तस्यं प्रतिभावः २८ ननु सप्तमे के प्राजा

सप्तवातांस्तथा ज्ञात्वा सप्तधा विहितानुनः प्रजापतीन् पीरैव मागांश्चैव बृहन्नरान् २९ सप्तर्षींश्च बृहन्नातारान्
वैश्वपरंतप सुर्षीन् महत्तज्जानान् ब्रह्मर्षींस्तूर्यसन्निभान् २९ ऐश्वर्याद्यं विता नृत्वा कालेन महत्तान् २९ महतां भूत
संधानां क्रतूनां च पार्थिव ३० गतिं चाप्यमुभां तात्त्वान् पते पापकर्मिणां वेतरण्यं च यदुःखं पतितानां यमक्षये ३१
योनीषु च विविधा सुसंसारान् मुभांस्तथा जहरे चामुमे वा संशोणितो र्कभोजने ३२ स्रेष्ठमूत्रपुरीषे च तीव्रगंधसमन्विते सु
कशोणिता संघाते मज्जास्त्रायुपरिग्रहे ३३ शिराशतसमाकीर्णं नवद्वारपुरे मुचौ विज्ञाय हितमात्मानं योगंश्च विविधान्
२ ३४ नामस्तानां वज्रं तूनां रमणीया वृतात्मनां सात्विकानां वज्रं तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ३५ गर्हितं महतामर्थसां
स्थानां विहितात्मना उपस्रवांस्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ३६ ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च वर्ष्यं दृष्ट्वा
विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणान् ३७

नाहि देहा एव सुखमयाः किं नो भूयो त्यागं यतेषां मयैश्वर्यस्यांतवत्त्वात् त्रेमाहरे श्वर्यादिति ३५ उपस्रवान् उपरागान् तेजसः सूर्यस्य ३६ दृष्ट्वा नक्षत्रां
तीनां कृपणं क्षीनतां ३७

नो०
३९५

कनित्पंति ३४ बहुमानं चत्वारं मध्यस्थितां चोदासीमं ३९ दौरात्म्यं वंधहेतुतां ४० कुलेषु गृहेषु ४४ संवत्सरभयोद्गृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोः रंतरा
ले सूर्यसिद्धिरेक राशिसंक्रमे भवति मासभयोदर्शयोः रंतराले सूर्यसंक्रांतिद्वयं ४५ पक्षभयः सार्द्धं चतुर्दशदिनमध्ये पर्वद्वयं तदा च योदशभिर्दिनैः पक्षो मय

३७५

अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभं चाले मोहं च विज्ञाय भयं देहसवाशुभं ३८ रागमोहे च संपाते क्वचित्संस्तमाधि
तं सहस्रेषु नरैः कश्चिन्मासवृद्धिं समाश्रितः ३९ दुर्लभं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं बहुमानमलभ्ये पुनश्च मध्य
स्थिता पुनः ३९ विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः गतासूनां च कौंतेय देहान् दृष्ट्वा तथा शुभान् ४० वासं
कुलेषु जंतूनां दुःखं विज्ञाय भारत ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणां ४१ सुराणामेव सत्त्वानां ब्राह्मणानां दु
रात्मनां गुरुद्वारं सत्त्वानां गतिं विज्ञाय चाशुभां ४२ जननीषु च वर्तते येन सम्पत्पुंभिः स देवकेषु लोकेषु येन वर्त
ति मानवाः ४३ तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणां तिर्यगो निगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ४४ वेदवा
दांस्तथा चित्रान् जंतूनां पर्याप्ततया भयं संवत्सरणां च मासानां च भयं तथा ४५ पक्षभयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संभ
यं भयं वृद्धिं च वंशं स्पष्टं दृष्ट्वा पक्षभयं तथा ४६

ति दिवसभयः सूर्योदययोः रंतराले तिथिचयस्पर्शः कालाभिमानि देवतानामपि सूर्योदयोद्गृहस्पतेरिति मुत कात्मानामस्मद्वारीनामिति भावः ४६

राम०
३९५

५१ वासुदेवानुक्तादेहानुलोपानाहस्वदेहादितिगत्तितानुलोपानितनुपंगः ५२ नलसारेनलरगवदंतःसारहीनं ५३ नाशमायनाशवहुलं ५४

वृद्धिहृत्वासमुद्राणांभयंनेपांतथापुनः भयंधनानांहृत्वाचपुनर्वृद्धितथेवव ४७ संयोगानांभयंहृत्वापुगानांचविशेषतः
भयंचहृत्वाशैलानांभयंचसीतांतथा ४८ वर्णानांचभयंहृत्वाभयान्तंचपुनःपुनः जलमृतुस्तथाजन्महृत्वाहृत्वाभिवे
वह ४९ देहलोपांस्तथात्तात्वातेपांदुःखंचतत्ततः देहविश्रवतांचैवसमन्वितायतत्ततः ५० आत्मलोपांश्चविज्ञायत
वीनात्मनिसंश्रितान् स्वदेहादुत्थितायोपांस्तथाविज्ञायचाशुभान् ५१ युधिष्ठिरवाच कान्तगात्रोद्धान्लोपान्
शसमितविक्रम एतन्मेसंशयंकृत्स्नंवक्तुमर्हसितत्ततः ५२ भीष्मवाच पंचलोपान्मोदेहेषवरंतिमनीषिणः
मार्गज्ञाःकापिताःसांख्याःशृणुतानरिसूदन कामक्रोधौभयंनिद्रापंचमःश्वासउच्यते ५३ एतेलोपाःशरीरेषुदृश्यं
नेसर्वदेहिमां छिंदंतिभमयाक्रोधंकामसंकल्पवर्जनात् ५४ सत्वसंवनात्रिरामप्रमारादुपंतथांछिंदंतिपंचमं
श्वासमत्प्राहारतयानय ५५ गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वालोपानलोपशतैरेपि हेतून्हेतुशतैस्त्रिंशैस्त्रिंशच्चिज्ञायतत्त
तः ५६ अपांफेनोपमंलोकंविस्मोर्मायाशतैर्हतं चित्रमितिप्रतीकाशंनलसारमनर्थकं ५७ तमःश्वभनिर्भ
ह्वावर्षवुदुरसंनिभं नाशप्रापंसुखाद्हीनंनाशोन्नमिहावशं ५८

मो०
३१६

६१ सुमानसुभांश्वगंधानुतपोदंडेनज्ञानशस्त्रेण धीकुठारेण छित्तापतयः सागरंतरंतीति नवमेन संबंधः ७० तीर्त्वावेति जन्मदृशेनालो

३१४

रजस्तमसिसंमग्नं पंचकक्षीयमिवावशं सांख्याजन्महाप्रताप्तत्वात्तेहंपजाकृतं ६० ज्ञानयोगेन सांख्येन व्यापिनामहतानप
राजज्ञानसुभांश्वगंधानुतपोदंडेनज्ञानशस्त्रेण धीकुठारेण छित्तापतयः सागरंतरंतीति नवमेन संबंधः ७० तीर्त्वावेति जन्मदृशेनालो
नपोदंडेन भारत ६१ ततोदुःखोदकं चोरेषिताशोकमहाद्रुदं आधिमत्सुमहाशाहं महाभयमहोरगं ६२ तमः कर्मजो
मोनं प्रज्ञया संतरत्युत तेहंपंकजरादुर्गे ज्ञानक्षीपमोरेदम ६३ कर्मगांधं सतीरं स्थितव्रतमीरदं महिंसाशीघ्रमहावे
गं नानारससमाकरं ६४ नानापोतिमहात्वंदुःखद्वारसमीरणं शोककृत्स्नामहावर्जं तीक्ष्णआधिमहागजं ६५
अस्थिसंघातसंघट्टं श्रेष्ठकेन मरेदम हानमुक्ताकरंधोरं शोणितद्रुविदुमं ६६ हसितोत्कृष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसु
दुत्तरं रोदनाक्रमतभारं संगसागपरायणं ६७ पुनराजन्मलोको घं पंचवांधवपत्तनं अहिंसासत्यमर्यादं प्राणासा
गमहोर्मिणं ६८ वेदांतगमनक्षीपं सर्वभूतदयोदधिं मोक्षदुर्लभविषयं वदुवामुखसागरं ७० तरति यतयःति

न ६

ज्ञानयोगेन भारत तीर्त्वावदुत्तरं जन्मविशंति विमलं नभः ७१

चनेन जन्मयुक्तं स्थूलं शरीरं तीर्त्वा विस्मृतविमलं नभः प्रविशंति देहाध्यासापापेभ्यो मसं विदुरेतीत्यर्थः ७१

राम०
३१६

नत इति तस्मिन् हार्दे योऽपि यद्यतं तु वत् यथा कमलनालेनां तस्मिन् पिरेणा जलं मुखेना कृष्णमारा मंतः प्रविशति तद्वत् आत्मनि प्रारिणी धीयमान मनो ह्यसूर्यः च
 नत इति तस्मिन् हार्दे योऽपि यद्यतं तु वत् यथा कमलनालेनां तस्मिन् पिरेणा जलं मुखेना कृष्णमारा मंतः प्रविशति तद्वत् आत्मनि प्रारिणी धीयमान मनो ह्यसूर्यः च
 नत इति तस्मिन् हार्दे योऽपि यद्यतं तु वत् यथा कमलनालेनां तस्मिन् पिरेणा जलं मुखेना कृष्णमारा मंतः प्रविशति तद्वत् आत्मनि प्रारिणी धीयमान मनो ह्यसूर्यः च

नतस्तान् सकृत्तोत्सांस्मात्सूर्यो वहति रश्मिभिः पद्मं तं नुवद विष्णु प्रवद विष्णु पद ७३ नत्र
 तान् प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भात वीतरागान् यती नृसिद्धान् वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ७३

हार्देनादीनां सूर्य रश्मिभिः संबंधः तेषां च ब्रह्मांडेन संबंधः स्थां दोष्पा रावुक्तः प्रागेवोदाहृतः ७२ तत्रेति तत्र हार्दाकारेणान्ते ज्ञो वनात्मकान्
 विष्णु पदं प्रवहं संको वायुः प्रतिगृह्णाति तस्मात्सकृदेति तथा च प्रतिः वायुर्हृत्वेनात्सर्वान् संबंधैः किं कृत्वा वीतरागान् यती नृसिद्धान् वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ७३
 सुखास्वादसक्तेसां एवायुर्वियात्रसंहरति अन्धयानुसंहरतीत्यर्थः अतएव समाधिं प्रकृत्योक्तं गौडपादोपेनास्वायेत्युक्तं तत्रेति ७३

मो०
३६७

३९७

सूक्ष्मं शीतं सुगंधी च सुखं सुशर्मा च सत्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान् गच्छति यः सुमान् ७४ स तान् वहति कौन्तेय न
भूतः परमां गतिं ७५ तमो वहति लोकेश रजसः परमां गतिं रजो वहति एजेन्द्र स तस्य परमां गतिं स त्वं वहति सुहृत्मान्
परं नारायणं प्रभुं ७६ प्रभुर्वहति सुहृत्मा परमात्मानमात्मना परमात्मानमासाद्य तद्गुणाय तन्नाम त्वाः ७७

घरादीनां तु रात्रावपि सूर्यश्चिंत्यं विधत्तं नास्तीति न तैः सह देशांतरं गमनं प्रसक्तिरिति अतो युक्तं मुक्तं तत्र तान् मुक्तीति नित्यादि ७४ न भूति तमसः
सूक्ष्मतमः परिणामो मयो मसं वित्तं न भूत्याख्या रजसः परमां गतिं महंकारं नयति स तस्य परमां गतिं महं न त्वमस्मिन्नामात्रं मुदत्तं पदार्थः तस्यापि परमां गतिं न
भूतसदार्थः तस्यापि निरुपाधि विन्मात्रमित्यर्थः ७५ ७६ ७७

सु३

मो०
३६७

पृष्ठ ३

योगवत्सांख्येपिशौचादिकंतुसमितुकंतदत्रोपसंहरतिनिर्देष्टुमिति सेयमात्मनिष्ठायोगेर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोधस्तु अनेसांख्ये कृतमद्विषय
सहितानां हृत्तीनां तवणोदकनायेन प्रवितायनमितुचते एवमपंभायाभेदरवाशमादिसाधनं कैवल्यफलं पक्षद्वयेपिसमानमिति प्रागुक्तं न प्रस्मर्ते
यं ७८ भगवंतं पदुरौम्वर्यसंपरमात्मानमेव परमोक्षाख्यं स्थानं माप्यञ्जाजन्ममरणं सर्वज्ञत्वाजन्ममरणादिकंतं प्रस्मरंति न रामो हे विशेषविज्ञानम

अमृतत्वापकल्पं तेन निवर्तेति वा विभो परमासागतिः पार्थ निर्देष्टुमनां महात्मनां सत्पार्जवरत्नानां वै सर्वभूतदया
वतां ७८ युधिष्ठिर उवाच स्थानमुत्तममासाधुभगवंतं स्थिरव्रताः आजन्ममरणांवाते स्मरंत्युत नवानघ ७९
यद्व्रतम्यतन्मेतं यथावद्वक्तुमर्हसि तद्व्रते पुरुषं नासंपृष्टुमर्हामि कोऽहं ८० मोक्षरोषो महानेष माप्यसिद्धिगता
नृपो न ८१

स्ति न वेति प्रश्नः कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति पुरुषं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सद्ब्रह्म सर्वं भवतीति मोक्षे सार्वसत्त्वार्थात्पयोः अवरणान् यत्र त
स सर्वमात्मैवाभूतं तेन कं पश्येदिति विशेषविज्ञानाभावकृते श्वसंशयः ७९ एषा द्विधापि मोक्षो महानरोषः स्फुरति सिद्धिगता मोक्षमतिपादका
नृक्षीन्मंचान् प्राप्य स्फुरति परस्परविरुद्धसैकत्रयपक्षद्वयस्यासंभवात् अन्तर्गतीकारेव शक्यं कर्तव्यं न तस्मिन् कृते वाधो भवतीत्यर्थः ८१

॥२

॥२

यदीति तत्रैव मोक्षेऽपि विज्ञाने विशेषदर्शने सति कर्मवशेऽपि किं स्यात्सायापासेनेत्यर्थः ८२ तद्भावेन महान्दोषः सुषुप्ताविशविगलितज्ञानस्यापि ज्ञानमस्तौ सुषु
 त्वेवेतद्भेदः स्वतन्त्रयुक्ततरं किंचिदित्यर्थः ८३ बुधानां मैत्रेयोपभूतीनामप्यत्र संमोहः दृश्यते तथा हि मैत्रेयीमुक्तौ द्वैतदर्शने कर्मफलसाम्यं देतादर्शने मूर्खत
 मत्वं च पश्यंतीत्यनतरसंश्लेषत्वमप्रतियद्यमानायाज्ञवत्कर्मयोचत अत्रैव माभगवानममुहदिति मामां ८४ अत्र समाधानमाह इंद्रियाणां हि देहिनां मा
 र्गानां स्वदेहेस्वस्वरूपेऽभिप्राये स्थितानि इंद्रियारोपवसनः पश्यानिबुध्यंते विशेषतः पश्यंति यतस्तानि आत्मनः विशेषविज्ञाने कारणानि हेतुभूतानि कथं स

यदितत्रैव विज्ञाने वर्तते यतः परे प्रवृत्तिरक्षरांधर्मपश्यामि परमं रूपं मय्यसहियरं ज्ञानं किंतु दुःखतारं भवेत् ८२ भीष्म उवाच
 यथा मायते यातात प्रश्नः पृष्टः सुसंकरः बुधानामपि संमोहः प्रश्नोऽस्मिन् भारतर्षभ ८३ अत्रापि तत्परमं शृणु सत्यं यदेतं उ
 द्दिश्य परमायत्र कापितानां महात्मनां ८४ इंद्रियारोपवबुध्यंते स्वदेहे देहिनां न च कारणमात्मनस्तानि सत्यः पश्यंति तैस्तसः

८५ ॥

स्वचित्वात्मनोः कर्तृकरणात्पैः पश्यंति वा सुमां पश्यंति वा विषयं प्रकाशयति अयं भावः प्रत्यक्षं हि वास्तव्यं वस्तुं पश्यंति तद्भावेन पश्यंति न च तावता आ
 त्मनः प्रकाशनशक्तिर्होयते तेन विनापि स्वमेतद्दर्शनात् एवं सुखसमाधोर्मनसा विनापि नास्मात्मानः तत्प्रशक्तिवियोगः उपकरणात्पत्त्या तं आविद्यात कृत्वा
 न तथा च करणाभावकृतमेवास्मिन् विशेषविज्ञानराहित्यं न तत्तत्कृतमिति कैवल्येऽपि नात्मनः सार्वसहानिः तथा च शक्तिः यद्द्वैतत्रयपश्यति पश्यति
 तत्र पश्यति यद्द्वैतत्रयमृणोति मृणोति तत्र मृणोतीति सादिका सुखं द्वावप्यात्मनो द्रष्टृत्वादिकं दर्शयति ८५

आत्मनोऽज्ञशक्तविषयगंर्शपितुमिन्द्रियाणां जडत्वमाह आत्मनेति वक्तुं इन्द्रियाणि स्वस्वेषु गौवनसंति च ध्यातत्वात् परमते स्थितत्वात् तत्त्वमुपेक्षापितानिकाष्ट
वदचेतनामेवातो विनश्यंति तत्र फेनहृद्यंतो यथा योग्यो जनीयः यथा फेनः जलेन विना स्वयं निरुत्पन्नस्त्वन्मतेन हृद्योपितेन विना न तिष्ठतीति ८६ इन्द्रियाणां
जडत्वमुक्त्वात्मनः स्वयंमेति स्मिमाह इन्द्रियैरिति देहाभिमानिनः संद्रियस्तत्त्वमेव प्रलीनस्यापि यः सूक्ष्मः अंतर्गतात्मा सर्वत्र विषये चरति जाग्रतीव स्वपि सर्वविष

प्रे ३

आत्मनाविषयैरानिकाष्टकुर्यसमानितु विनश्यंति न संदेहः फेनाश्च महार्णवे ८६ इन्द्रियैः सहसुप्तस्य देहिनः शत्रु
तापनं सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र न भसीव समोरगाः ८७ सपश्यति यथा मायं स्पर्शान्तरशक्तिवा विभो बुद्धमानो यथा
पूर्वमविलेनेह भारत ८८ इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वस्वस्थाने यथा विधि अनीशत्वात् प्रलीयंते सूर्याहतविषादिव
८९ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः आक्रमगतयः सूक्ष्मश्चरतात्मानसंशयः ९०

यं भासयतीत्यर्थः ८७ एतदेवाह स इति यथा पूर्वजाग्रदित्यर्थः ८८ इन्द्रियाणां सात्मत्वमात्मचैतमानुबंधादेवेतच्च यद्यतिरेकाभ्यामाह इन्द्रिया
णीति इह स्वप्ने अनीशत्वात् नास्ति ईशः प्रवर्तको येषां तानि तथात्वात् ८९ यतिरेकमुक्त्वाऽवयमाह इन्द्रियाणां त्विति स्वस्थाने स्थितानां गतयः ग
तीः सर्वा इन्द्रियवृत्तयः विधाता एव उद्यंतीत्यर्थः ९०

3 4 5

राम०
३५५

सर्वत्र विद्वान्निर्देशयति सत्त्वेति सत्तादीनां गुणान् आय आत्मान् रतीति पूर्वैणाद्यः सत्त्वगुणान्धर्मादीन् १ जसः प्रवृत्तादीन् तमसः अप्रवृत्तादीन् बुद्ध
रध्वसादीन् २२ मनसः संकल्पादीन् नभ आदीनां श्रोत्रादीन् स्नेहजान् स्नेहोजलं जायते स्मात्तेजसः तज्ज्ञान २२ सर्वेष्वेति सर्वाणि उक्तामनुक्ता

सर्वस्वगुणान्कृत्वा नृजं सस्वगुणान्मुनः गुणां स्वतमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्वरभारत ९१ गुणां स्वमनसस्वापिनमसस्वगुणां
स्वतमसः गुणान्वायोस्वधर्मोत्तमस्वेहजांस्वगुणान्मुनः ९२ अपांगुणांस्तथापार्थपार्थिवांस्वगुणानपि सर्वोपेवगुणोर्व्याप्य
क्षेत्रक्षेत्रपुष्टिष्विष्टि ९३ आत्माच प्रातिक्षेत्रसंकर्मणोचमुभासुमे शिष्याद्वयमहात्मानमिन्द्रियाणिचतप्रभो प्रकृतिंचा
पतिक्रमगच्छत्मात्मानमवयं ९४ परमाद्यगुणात्मानमिन्द्रियप्रकृतेः परं विमुक्तः पुरापपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयं परमा
त्मानमगुणाननिवृत्तेतिभारत ९५

निवृत्ते च तेषु सन्निहितानि सत्त्वादीनि गुरोर्भाषिकैश्च सत्त्वानंदत्वाद्यैः पाञ्चात्मा ब्रह्म सत्त्वसंज्ञीवं प्राप्तिं प्राप्नोतीति कर्मणी च तमेव सत्त्वसंज्ञायामुतः इन्द्रियाणि मनः
 पृथानि एतच्च सत्त्वसंज्ञकर्मसंबन्धकारणमुपन्यस्तं मुक्तिकारणं वाहप्रकृतिमिति च इन्द्रियाणि इन्द्रियाण्यकार्ये पाधिप्रकृतिकारणोपाधिं चातीत्यसत्त्वज्ञः
 अयं यद्विहासमूनं कूटस्थमात्मानं गच्छति २४ तमेव विशिनष्टि परमिति तत्प्राप्तिफलमाह विमुक्त इति २५

ननु परमात्मानं प्राप्तवानिह तौ पुनर्देहस्योत्थानं न स्यादित्याशंसाह शिष्टमिति निवृत्तेऽपि कारणोचक्रमिति न शिष्टमनश्चादिप्रतियोगिनः गच्छन्ति आ
गच्छन्ति यथा कालं समाधियुक्त्या न कालभेदेन गुरोः संदेशकारिणाः शास्त्रं मानसारिणी श्वरवेरणातां कर्तुं शीलयेयांते ९६ एवं जीवन्मुक्तिसंज्ञावमुक्ता

शिष्टं तत्र मनस्तातर्दियाणि च भारत आगच्छन्ति यथा कालं गुरोः संदेशकारिणाः ९६ शक्यं चालेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं
गुणार्थिना एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ९७ सांख्यार्जुन महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमांगतिं ज्ञानेनानेन कौन्ते
य तु त्वं ज्ञानेन विद्यते ९८ अत्र ते संशयो मा भूद्ज्ञानं सांख्यं परमं तं अक्षरं क्वचिन्मयोक्तं रणे ब्रह्मसनातनं ९९
अतारि मध्यनिधनं निहृदं कर्तेशाश्वतं कूरस्थं वैवर्नितं च यद्ददति मनीषिणाः १०० यतः सर्गः प्रवर्तते ते सर्गप्रलयविक्रि
याः यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः १०१

मि१

विदेहकैवल्यमाह शक्यं इति अत्येन वर्तमानदेहपातावधिना शान्तिं विदेहमुक्तिं ९७ परां योगायेक्षया श्रेष्ठं ९८ एवं सांख्येन योगेन वा शोधितस्म
त्परायणं स ब्रह्मादित्येन तत्परायणं भिदं वक्तुं तत्परायणं स्वरूपमाह अक्षरमिमादिना अक्षरं व्यापकं च श्रोतेः सरन्ध्रं च चंचलं अतएव पूर्णं
ब्रह्म सर्वोत्कृष्टं सनातनं सदैकरूपं ९९ निहृदं दैतवर्जितं कर्तृजगज्जन्मादिहेतुः शाश्वतं च खंडं गयमानं कूरस्थं निर्विकारं १०० १०१

न१

६१

नो०

४००

५००/

ब्रह्मण्यं ब्रह्मजातिहितं तं प्रार्थयंतः गुरोषु विषयेषु वर्तमानं ते तं वदन्ति मायिकैर्गुरोः कुरुवन्ति २ सांख्यायोगाश्च कुरुवन्ति न गतं तेन आदिगुरुत्वेन वेति शेषः ३
सांख्यज्ञानं मुह्यन्ति चान्तसांख्यमित्यर्थः तत्तत्तेषां न मातृ अभिज्ञानानीति घरादीनां ज्ञानानि तानेव तस्या मूर्तेर्ब्रह्मणो मतं ज्ञानं मतज्ञाने च स्माद्रवेति ए
निर्विषयघरादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके परगण्येपमेपेषु पाकत्वेन समता संविज्ञैवेह मेवार्थो वेदांतोक्तिप्रकारात्तरति पदुक्तविधं ब्रह्मतत्त

सर्वविषयाश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः ब्रह्मण्यं परमं देवमनंतं परममुत २ प्रार्थयंतस्वतं विप्रावरन्ति गुरावुदयः सम्पु
क्तास्तथायोगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः ३ अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः अभिज्ञानानि तस्या हर्मनं हि भरत
पुंम द्विविधानीह भूतानि दृष्टिमां दृष्टि वीयते जंगमागमसंज्ञानि जंगमं तु विशिष्यते ४ ज्ञानं महद्यद्विमहत्तुराज
न वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं सांख्यागतं तच्चित्तितनुरेद ५

चिरानंदरूपं तत्र स्याद्वेदेषु सदांशमात्रमिदं जंगमेषु सच्चिदंशयोः विदुस्तु सच्चिरानंदं शानां च पारागममभियक्तिरिति ते यामुत्र पुनश्चैष्टमिह ह
म्यादिविधानीति अगमस्यावरं ४ महत्तु ब्रह्मवित्तुपत्तमहत्तु ज्ञानं तत्तत्सांख्यागतं सांख्यं तर्गतं एतेन सांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तं तथा च स्यावराजं
गमेश्चैष्टजंगमेषुपि विद्वान्मेषु तद्वति नाव ५

राम०

४००

६ शमादिकं सर्वं सांख्यसांख्यविज्ञाननिमित्तविहितमित्यर्थः ७ विपर्यये किंचित्साधनैकत्वात्तानावृत्तौ यत्तेषु यत्तु शीलेषु तांश्चानुसंधार्यते
षाभाधिपसंक्रता ८ महाह्यतिष्ठेत्तैरेभिकंच भिरतास्ते देवं तत्तदर्थे प्रविशंति क्रमेणोतिशेषः ९ कीदृशी गतिः सा पश्यतां च भिरातः एतत्तरोत्तरं

१ पञ्चेतिहातेषु महत्सु ह्येवार्थे शास्त्रे न पश्यते ज्ञानं वलोके पारिहासिकिंचित्सांख्यागतं तच्च महत्तमं २ शमस्वप्नः ३
रमं वलं वस्तु न च सुखं च यथावदुक्तं तपोसिद्धिमाणि सुखाणि चैव सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ७ विपर्यये तस्य हि पार्थ
देवान् गच्छंति सांख्याः सततं सुखेन तांश्चानुसंधार्यततः कृतार्थीः पतंति विषेषु यत्तेषु भूयः ८ हिताचदेहं प्रविशंति
देवं दिव्योक्तो घामिव पार्थ सांख्याः अतो धिकं ते भिरता महाह्ये सांख्ये हि सा पार्थिवशिष्टजुष्टे ९ तेषां नतिर्यगापुनर्हि हृष्टं ना
वीगातिः पापकृता भिरातः न वा प्रधाना अपि ते हि मातयो ये ज्ञानमेतं न पते नृक्ताः १० सांख्ये विद्यालं परं पुराणं महा
रावं विमलमुदाराकांतं कृत्स्नं च सांख्यं न पते महात्मा नारायणो धारयते प्रमेयं ११ एतन्मयोक्तं न देवतत्वं नारायणो विम्व
मिदं पुराणं ससर्गकालेव करोति सर्गं संहारकालेव नरतिभूयः १२

न फलमुक्तं १० अयं शान्तनो फलमाह सांख्यमिति कृत्स्नं सांख्यं यो धारयते सा साक्षात्कृत्यास्ते नारायणः परं ब्रह्मैव तथा च कतित्रैव विदुस्तैवेतीति ११
देवतामप्येतत्तदेव सात्मनस्तत्वं कृतं न च नारायणो विम्वमिति सर्वत्र चिदंब्रह्मेति कृतेरित्यर्थः तत्र हेतुः सति एतेन न ज्ञानानितीति कृतेरित्युक्तं

सांख्यसर्वस्य ह्यद्वेन स ह्येतत्सर्वकार्पणानां विपर्ययसंज्ञायाः संहतस्य निजदेहे कारणानि संस्थासमातिर्यस्य तथा कृता स्वयमपि कारणानि सांख्यविशेषनि
मावेशेनेत्येवोभयवति नगदंनरात्माजाययाः सर्ववसम्भूतः एतेन योगे मायावीजगत्समादिहेतुः स सर्वेषां प्रसम्भूत ईश्वरसिद्ध्या त्रेतीयतरतिनिविशेषवत्सादे

॥३॥

संहतसर्वनिजदेहसंस्थं कृत्वा मुनेतेन गदंतरात्मा १३ शान्तो मोक्षधर्मेषु सांख्यं युधिष्ठिर उवाच किंतु भर्गुमनुक्तं यस्माच्चाव
र्तते पुनः किंच तत्क्षरमनुक्तं यस्माच्चावर्तते पुनः १ अक्षरभारयोर्व्यक्तिपृच्छाम्पि निरुद्धं उपलब्धं महाबाहो तत्त्वेन कुरु नंद
नं २ तं हि ज्ञाननिधिर्विशेषरूपतेवेदपारगैः पिभिश्च महाभागैर्ये निभिश्च महात्मभिः ३ शेषमसंदिनानां ते दक्षिणायन
भास्करे आद्ये भगवत्सर्कगतासि परमांगतिं ४ त्वयि प्रतिगते च येः कुतः श्रोयामहे वयं कुरुवंशप्रवींस्त्वं ज्ञानहीने नरोप्यसे
५ नरेतद्धोनुमिच्छामि त्वत्तुः कुरु कुलोद्दह न त्वय्यामीह गते दृष्टुं वन्न मृतमोदशं ६ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामिदं
निहासंपुरातनं वसिष्ठसचसंवादं कालज न कसच ७ १३

नमुक्तं भवति १३ शतोपर्यायिग्रंथः तंपरार्थशोधकौ सांख्ययोगवृत्तात्स्यपारमार्थिकतत्त्वार्थतत्त्ववक्तुं अक्षरं भवमेवोक्तमित्यादिना तैत्तिरीयस्य
स्वरूपमुपभित्तं तद्विरागायारभते किंतु दक्षरमित्यादि अतिविवेकतत्त्वेन याथात्म्येन उपलब्धं पृच्छामीति दयोः संबंधः ६ कालनामा ज न कः काल
जननकस्तस्य ७

८ कुशलं ऊहपोदसमर्थं गतिमुपवलेन निश्चयोऽस्मात्तीति तथा आध्यात्मपरोक्षपरोक्षोभयविषयानवेतमित्यर्थः मैत्रावरुणिमित्रावरुणयोरीति
तयोर्वर्णीमभिरसंदृष्ट्वा वासतो वरेकुं मेरेतोः पतन्तोगत्सु वशिष्टावजायेतामिति वद्वानां हनुक्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणसमुक्तं ८ प्रश्नि

वसिष्ठेष्टमासीनमृषीणां भास्करकृतिं पप्रच्छ जनकोऽयमाज्ञातैः श्रेयसंपरं ८ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनि
श्चयं मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृतांजलिः ९ स्वभारं पश्चितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुत्तरां पप्रच्छ पित्रं रणनाकर
तजनकः पुन १० भगवंद्वेत्तुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनं यस्मान्न पुनरुदतिमाप्नुवंति मनीषिणः ११ य
च्च तत्सुभितुक्तं यत्रेदं भूते जगत् यच्चाभरमिति प्रोक्तं शिवं हेममनामयं १२ वसिष्ठ उवाच श्रूयतां पृथिवीया
लभरतीदं यथा जगत् यच्च भरति पूर्वेणापावत्काले मवाप्यथ १३

गं विनीतं मधुरं चर्यतः आउत्तरां कुतर्कहीनं ११ पवेति यत्रासरे सरेनेन गतो रकवत्सीयते एतेन भूतभरं पृथुतिनिमित्ते दर्शिते शिवं चानं
दरूपं हेमसंसारमोचकं यतः अनामयनिर्दहं १२ यावत्कालेन कृत्स्नेनापि कालेन १३

कृत्स्नं सूर्यावताकाले च भूति तत्त्वभागाद् युगमिति युगं चतुर्गुणं देवमानेन अद्यानां द्वादशसहस्रसंमितं तदेव चतुर्गुणं दशशताष्टं कलं तदेव च त्रयास
महत्तमं अथ योयं मानुषः संवत्सराः सूर्यवानामहोरात्रः तया गणनाया द्वादशसहस्रं चतुर्गुणं तेन एतत्तस्य अधिकशतत्रयेण गुणितं त्रिचत्वारिंश
सहस्राणि विंशति सहस्राणि वा एतेषु दशधा भक्तेषु कोशः चतुर्लक्षं द्वाविंशत्सहस्राणि च कलेर्मानं तदेव द्विगुणं द्वापस्त्रिगुणं चैतायाः चतुर्गुणं क

युगं द्वादशसहस्रं कल्पं विद्वत्तुर्गुणं दशकल्पशताष्टं महत्तमं द्वादशसहस्रं युगं १४ एतच्चैतावती राजन्स्योने पतिवुध
ते सज्जन्तं कर्माणां महान्तं भूतमग्रजं १५ मूर्तिमंतं ममूर्तान्माविस्वशंभुः स्वयंभुवः अणिमालघिमाशमिरीण
नंमोतिरम्यं १६ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोभिः शिरोमुखं सर्वतः कतिमलोके सर्वमाहृत्यतिष्ठति १७

तस्या एतद्द्वयं दिनमानं गोतास्य युक्तं चतुर्गुणं सहस्रं तद्द्वयं दिनादिनमुच्यते एतच्चिपुणसहस्रांताते होराविविहो जनादिति १४ यस्यां ते यस्येति तद्वि
पकृतेर्ग्रहाणां ब्रह्मणां ते इत्यर्थः पतिवुधते शंभोति संवत्सराः अग्रजं हिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् सदा
धा एषिरीयाभुते मां कस्मै देवाय हविषा विधेमेति श्रुतेः १५ अणिमाघापत्रस्यंभुवः नित्यं स्वतः सिद्धाः ननु हिरण्यगर्भादि विवचनपसाया
विभूताः तत्तद्दर्शनं सर्वं नियंतमोतिस्त्रिरूपं अमयं अपरिणामि १६ अमूर्तमेवास्मत्तेषां तत्समाहृत्य सर्वत इति १७

हिरण्यगर्भ इति योः श्रुतिस्मृतः स एष हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नः समष्टिबुद्धिरिति वेदांतिनः योगेन एष एव महानिति प्रथमं कार्यं २८
नैकात्मकं ब्रह्म वैलोक्य कृतं कृतं च तदेव विम्बरूपो विण् विम्बरूपमस्य तथा च कृतिः अग्रिर्ब्रह्म च सुषी चंद्रस्यैरिदं श्रोत्रे वाग्विहता श्वरेहा वासः

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः महानिति च योगे बुद्धिरिति २८ सांख्ये च
पञ्चतेशास्त्रेनामभिर्ब्रह्मात्मकः विचित्ररूपो विष्णुः स एकोऽक्षर इति स्मृतः २९ हतं नैकात्मकं येन कृतं
त्रैलोक्यमात्मना अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहं कृतं ३० अयं कृतमापन्नं विद्यासंगं वर्तितं महा
तं वा अहंकारमविद्यासंगमेव ३१

आत्मो हृदयं विम्बमस्य पञ्चांशं चिदीशेषसर्वभूतान्तरात्मेति ३२ एषः सूत्रात्मा अहंकाररूपाधिः अहं कृतं तं रभिमनिनं विण् ३० असद्वैविध्यमा
ह अयं कृतमिति महान्तं समष्टिं चात्मा अहंकारमविद्यासंगं ३१

863

九

३३ भूत

राम

२५ तमेवाहोत्रमिति २६ अत्रतामसानिभूतानिस्तानिमानमनःश्रोत्रादीनिगजमानिवागादीनिजाग्रदप्रकाशप्रतीतिधर्मतादेतेषामयंविभागोवा
धः २७ एषामूत्रप्रकृतिःचतुर्विंशच्चतुर्विंशतितमीचतुर्विंशोऽनुः पाठः सर्वोक्तितुसर्वोक्तितुषांप्रकृतिपुत्रपान्दृश्यभूताज्ञाता २८ एतत्

एवंयुगपदुत्तमंशवर्गमसंशयं पंचमंविद्विगजेर्भौतिकंस्तर्गमर्थवत् २५ श्रोत्रंतक्कक्षुषीजिह्वाघ्राणमेवचपंचमं वा
कृहस्तौचपादौचपायुर्मंत्रंतयैवव २६ बुद्धींक्षिपाणिवैतानितथाकर्मैक्षिपाणिच संभूतानीदृशगयन्मनसासहपार्थिव
२७ एषातत्तचतुर्विंशासर्वाकृतिपुत्रंतं याज्ञात्वानाभिरोचंतिब्राह्मणास्तत्तदंशिनः २८ एतदेहेसमाख्यातत्रैलोके
सर्वदेहिषु वेदितयंनश्चेषसदेवनादानवे २९ सयज्ञभूतगंधर्वसकिंनारमहोरगे सचाणपिशाचैवैतदेवार्पिनिशाचो ३०
सदंशकीरमशकेसपूतिहमिमृषिके मुनिमपाकेचैरोपेसचांशतेसपुत्कते ३१ हसमस्तरशाईलेसदृशेगविचैवह यच्च
त्रिमयंकिंचित्तर्वचैतच्चिदर्शनं जलेमुचितयाकाशेनामवेतिविनिश्चयः स्थानंदेहवतामासोदितैवेमनुमुमुम ३२ कृत्त
मेतावतस्तातभरतेचक्रसहितं अहमहनिभूतात्माततः भरतिस्मृतः ३३

विकृतात्मकंदेहपिंडप्रसांशत्मकशरीरंजीवतमांषं २९ जलेति नामवेतिच पंचमहाभूतान्तर्गतेदेहवान्जीवः तामतीतस्तत्रैवेतिभावः ३२
एतावतः एतावत्येतंचसरावधियद्यतंतभरते नृतात्माचतुर्विंशकःसंघातः ३३

मो०
४०४

एतदिति प्रसंगात्मानं तं परार्थं अपि नोपदर्शयति इति मतिः पराभूतं जगत् ३४ जगत्कार्यमाह जगदिति एतेनायक्तस्य अपि भूतवृत्तं अत्र
युक्तमाह महानिति यतो महान्त्वावुद्धिः सापि नित्यं भूतिश्च तत्कारणमयक्तमपि भूतेष्वेव तथः तथा च प्रयोगः महान् भूतेषां दानकः भूतस्य

एतद्भूतमित्युक्तं भूतीदं यथा जगत् जगन्मोहात्मकं पादुर्यक्तायक्तसंज्ञकं ३५ महांश्चैवायं जनिममेतत्स
एतदर्थं कथितं ते महाराज यन्मां तं परिच्छति ३५ पंचविंशतिमो विस्मृतिस्तत्तत्संज्ञितः ३६

तान् घटवदिति न च आत्मधर्माणां दुःखारोनां भूतेषु भूतेषां दानकत्वं नास्ति आत्मनो नित्यतादिति वाच्यं दुःखारोनां धर्मत्वस्यैव सिद्धेः तदभ्युपग
मेवावयौ समवच्छिन्नसंभवेन वाच्यं दुःखनिश्चितभूतस्य मोक्षसाक्षिद्वैराग्यान्तावत् ३५ पंचविंशतिमः तत्कारणोपचार्यः विस्मृः मुहविन्मा
त्रसः निर्गुणताविस्तृतः ३६

राम०
४०४

कथंति हि पंचविंशतितले पुनस्सगणने सत आह न वेति तत्ताधिष्ठानसादेवा सतलसंज्ञा ननु कार्यत्वात्कारणत्वाद्वाः सततांतर्गततमस्ति एतेन उक्तस्योक्तं
 दुष्कारनतमपि न दुष्कारनाज्ञानाप्रयत्नादेवेति आख्यातं अथ यत्तस्मापि ह्योक्तानुमानेन शरत्तापतिः पथोक्तं संप्रदायी हिः अस्मद्देतेद्रतालस्य दुष्पा
 रानकारणं अज्ञानतदुपाधिसंज्ञाकारणमुच्यते इति ३६ निस्तलतादेव अधिष्ठानतमपि नास्तीत्याह यदिति यतस्मान्देतोः नर्तभरगाधमिपथा
 न कंयत्तं कायं अस्मज्जम् तत्तस्मादेतोः तन्मूर्तिमूर्तिमत्तजगत्प्रधानेनैव प्रवर्तत इत्यर्थः कोसो अधिष्ठानाय सतुर्विंशतितमः अथक्तः ननु कथमचेत

नतसंश्रयणादेतत्तत्तस्माद्भवेनीषिणाः ३६ यन्मत्तमसृजयत्तंतत्तन्मूर्त्यधिष्ठिति चतुर्विंशतिमो आत्तो
 सुमूर्तः पंचविंशकः ३७ स एव हृदिसर्वासु मूर्तिष्वतिष्ठते त्ववान् केवलश्चेतनो नितः सर्वमूर्तिरमूर्तिमा
 न ३८ सर्गप्रलयधर्मिणा ससर्गप्रलयात्मकः गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणगुणसंज्ञितं ३९

नस्याधिष्ठानत्वं संस्तसादेवेति गहाणाद्विद्यतः पुरुषः अमूर्तश्च संस्तः अतो नासावधिष्ठानेत्यर्थः ३७ ननु संस्तमप्ययत्तं काष्ठलोष्टमत्तावधिष्ठा
 तमवेत् अत आह सत्येति चतुर्विंशतितमस्त्वच्यति धिते धितिष्ठति यतः आत्मवान्चित्तायाजान् संधिराषः केवलो नृपाधिरपि नेतनः सर्गप्रलयधर्मि
 णा प्रकृतामूर्तिमान्भवति सतत्क अमूर्तिमानेव ३८ तथैव निर्गुणमगोचरमपि गोचरे वर्तते दृश्यं नैव मुखं यदाहुः न तावदप्यमेकांतेनाऽनियमः
 अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ३९

मो०
४०५

405

नतसार्थानिरूपणमुपसंहरति एवमिति त्वंपदार्थानिरूपणमिति विकुर्यादिति प्रकृतिमानत्रविद्यावान्चबुद्धिमान्मूढः अभिमन्यति अहमिति आत्मानं मन्यते।
लीयतेपोनिभिः सहतादात्म्यमाप्नोति ४० तत्र हेतुनाह सहसि सहवासेन विनष्टं च दर्शनं गंतुं शीतमस्य न सभावस्तत्तन्तस्मान् नामोहंसंघादिति मन्यते
योहंसोहंसमुष्णपुत्रोहंसमुकजातीयोहमिति गुणान्वासापादेनेव ४१ तामसान्क्रोधादीन् एजसान्प्रहृतादीन् सात्विकान्प्रकाशादीन् ४३

एवमेव महानात्मासर्गप्रलयकोविदः विक्रवीराः प्रकृतिमानभिमन्यन्बुद्धिमान् ४० तमः सत्त्वोपकृतास्तुतासि
हयोनिषु लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ४१ सहवासविनाशित्वात्तामोहमिति मन्यते योहंसोहमिति सुक्ता
गुणानेवानुवर्तते ४२ तमसातामसान्भावान् विविधान्प्रतिपद्यते एजसाराजसांश्चैव सात्विकान् तत्तत्प्रयात् ४३
मुक्तलोहितकृष्णानिरूपणपेतानित्रीणि च सर्वाण्येता निरूपाणि यात्रीहमाकृतानि च ४४ तामसानिरपेयांति ए
जसामानुषानथ सात्विकादेव लोकापगच्छंति सुखभागिनः निष्कैवल्येन पापेनतिर्पेयोनिमवाप्नुयात् उपप्रापेन
मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ४५

मुक्तेति क्रमेण तेन तादृजकत्वात् मलिनत्वाच्च सत्तादीनि मुक्तलोहितकृष्णानि तामेव जलनेजोत्रानि एतानि दृष्ट्वा निवाचान्भरणविकारेण मध्येयं चीणि
रूपाणीत्येव सममिति श्रुतेः प्राकृतानि प्रकृतितेजोवन्नानि तत्संबन्धीनि तेजोवन्नोपाधिके पुत्रीरेषु ये राजसादिति व्याख्येयं ४४ ४५

राम०
४०५

एवमिति पदोपपंविंशतितमस्तमेव अविक्तविषयमापागो वरं संतं भाविनाशिनं पिकारिणं वा जानातो ह्येव नो मृतो देवदत्तः सुखी दुःखी पुण्यवानुपायो चेतनाना
 दाहः कथं तर्हेतदुपलब्धिर्न आह तानादेव पवर्तते मकाशते एतेन तत्तदर्थ एवाह तानाजीवसमापन्नो ज्ञानान्मुच्यते इति वदता तत्तमसीत्यारिषा कार्यो जीवसमाभ

एवमवक्तविषयं सरमाहर्मे नीषिणः पंचविंशतिमोपोयं जानादेव पवर्तते ५५ शांतौ मोक्षधर्मे सुवर्तित एक एतज्जन
 कसंवादेवमिष्टवाच एवमवतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते देहादेहसहस्राणि तया समभिपद्यते २ तिर्यगो निसहस्रे
 पुकरा विदेवता स्वपि उपपद्यति संयोगाद्गणैः सह गुणा भूयात् ३ मानुषतादिवं पाति दिवो मानुषमेव च मानुषा
 न्निर्यस्यानमानं तं प्रतिपद्यते ३ कोषकारेण यथात्मानं कीदृः समवतं धति सूचतं तु गणैर्भित्तं तथाप्यमगुणो गणैः
 ४ हृदमेति च निर्दं दत्ता सुता सिद्धो निष शीर्षेणे गिणो चरंत मूले गलग्रहे ५ जलोरोतपातो गे एं रे विमूचके
 शिवने कुष्टेः प्रिद्धे च सिधाय स्मापोरपि ६ ७५१

दः साधितो भवति ५५ शांतौ मोक्षधर्मे पुशतो परिस्तरविंशः प्रकृतिसयोगात्सुखस्तामेवानुवर्तत इत्युक्तं तत्तपंचयसं ह्येन एवमवतिबुद्धत्वादि
 नाच्युद्धं च बोधं ज्ञानं नावे निष्ठातेन न कमासः १ गुणभयात् गुणसामर्थ्यात् सिद्धये श्वयं पोरिमे स्वर्पाथसिद्धिधातो ह्युपपत्तनामसानि एवंपा
 तीति श्लोकेन प्रागेवोक्तं २ आनं सं आनं ४ निर्दं सुखदः एव दिहीनः ५ सिद्धाकासम्वासः ६

मो०

४०६

406

एषजीरोभिममनेचहमेवदुःखीरेणोवेति ८ मंडूकवसागिपादसंकोचमुक्तः शोतेतिमंडूकशायी ९ आकाशेनिरागरोदेशो १० फलरक्षाफलाशा ११

पानिवासानिदंहानिशक्तानिशरीरेषु उत्सद्यंतेविचित्राणितामेवोपमिममने ७ तिर्यगोनिमहस्तेषुकसुचिदेवता
स्वीपि अभिममसनीमानात्रयेवसुकृतानीप ८ मुक्तवासाश्चदुर्वासाशायीनितमधस्तथा मंडूकशायीचतथावीरसन
गतस्तथा ९ वीरधारणमाकाशेशयनंस्थानमेवच इष्टकापत्तरेवैवकंस्कपत्तरेनया १० भस्मपत्तरशायीचभूमि
प्यातलेषुच वीरस्थानांबुकेपंचशयनंफलकेषुच ११ विविधासुवशणासुफलगंधाचिनस्तथाभुंजमेखलनग्रतंशौमक
स्माजिनानिच १२ शास्त्रीवालपरीधानोमाग्रचर्मपरीच्छदः सिंहचर्मपरीधानः पटुवासास्तथैवच १३ फलकपरीधानश्च
तथाकरकवस्त्रधक् १४ कीरकावसनश्चैववीरवासास्तथैवच वस्त्राणिवासानिवहन्मभिममसत्पुद्गिमान् भोजनानि
विचित्राणिस्त्वानिविविधानिच १५ एकएत्रांतराणित्वमेककालिकभोजनं चतुर्थाष्टमकालश्चषष्ठकालिकएवच

भुंजमेखलेतिकौपीनतलक्षणे १२ बालेसाधिककंवलीलभुते १३ फलकंभूर्जलगादिविपिरकाष्टंवाकौपीनहृपंकंकरकवस्त्रंशास्त्रादित्त्वजंकरकेतिपा
वेत्तगमयः कटः १४ कीरकावसनः पटुस्त्रिनवतः १५

राम ८

४०६

१८ आवासेन भक्तमंडेन रक्षाहारस्य केहकारोत्तमः दशहेन आहारोपसेतयः २१ उपाश्रमानपासुपतपांचरायुक्तदोभायोगान् २२ गृहेषु येनिभाः

पशुत्रभोजनश्चैव तथैवाष्टहभोजनः सतरात्रदशाहोद्वाद्दशाहिकभोजनः १७ मातोपवासीमृत्वाशीफलाहारस्तथैव च
वायुभभोत्रुपि एपाकरधिगोमयभोजनः १८ गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पादएव च शैवालभोजनश्चैव तथा चामेन वर्तपन् १९
वर्तयन् शीर्षा परोक्षप्रकीर्णफलभोजनः विविधानि च कृष्णाणि सेवन्ते सिद्धिं कांक्षया २० चांशपणानि विविधवस्त्रि
गानि विविधानि च चानुराश्रमपंचानमाश्रयस्य यथातपि २१ उपाश्रमानप्यपरात्पापंश विविधानपि विविक्तास्त
शिलाद्यायातयापश्रवणानि च २२ पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च देवस्थानानि पुराणानि विविक्ता
निसरांसि च २३ विविक्ताश्चापिशैलानां गुहाग्रहनिभो यमाः विविक्तानि च जपानि त्रयानि विविधानि च नियमा विविधां
स्वापि विविधानि तयांसि च २४ यथांस्वविविधाकारान् विधीस्वविविधांस्तथा वणिक्पथं हिमश्रेत्रं वैश्यसूत्रांस्तथैव च
२५ दानं च विविधाकारं दीनां धनपणादिषु अभिममत्संबोधान् तथैव विविधान् गणान् २६ सत्संज्ञस्तमश्चैव धर्मार्था
कामएव च मरुत्तात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत २७

नितरां भांति ते दिव्यगहो यमा इत्यर्थः २२ मरुत्ता उपकाराभूतया २६

मो०
४७

५०७

२० विशतेनसंगामे २० भवसृष्टिं २२ अभिसंगतिता ३१ आत्मरूपगुणान् आत्मनिकृषितान् रूपवयोवर्णाकृसादिगुणान्मत्तादीन् ३४ कि

सधाकावपद्मैस्वाहाकान्मस्त्रिषाः याजनाध्यापनं दानं तथैवाङ्गः प्रतिग्रहं २० यजनाध्यापने चैव यजमानं दर्शयित्वा न
ममस्तु विवादेव तथा विशतेनोपि च २० मुनामुभयमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथं प्रकृतिः कुरुते देवी भवंप्रलयमेव च २२
दिवसांते गुणानेता नभेते को वतिष्ठते एभिज्जालमिवादिमत्तत्तत्काले निपद्यति ३० एवमेवोत्तमसूत्रं कीलार्थमभिमतं
आत्मरूपगुणानेता विविधान् हृदयमिषान् ३१ एवमेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीं क्रियां क्रियापथे रक्तसिगुणां वि
गुणाधिपः ३५ क्रियां क्रियापथोपेतस्तथातदिति ममते प्रकृता सर्वमेवेदं जगदधीकृतं विभो ३६ एतस्मात्तमसा चैव या
त सर्वमनेकधा एवं हं ह्यमथैतानि समावर्तन्ति नितराः ३७ प्रमेयैतानि जायन्ते धावन्तानि मायिनि नितर्तयान्मथैतानि
सर्वाणीति नराधिप ३८ ममतेयं सृष्टिस्तथा चैव मुकृतामपि भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ३९ इहैवैव न भोक्ष्या
मिमुभासु भफलोदयं सुखमेव तु कर्तव्यं सहाकृतत्वा सुखं मम ४० यावदंतं वमेसौ त्वं जातां जातां भविष्यति भविष्यति च मेडः
स्वकृतेनेहाप्यनंतकं ४१

यापयेकमनार्गे क्रियां तथातदिति ममते इहं कर्म एवं गुणं एवं फलीमितावश्यकतेन मानयति

राम०
४०७

ले ३

३५ ३६ ३७ ४० ४१

४३ निरात्मानिः स्वल्पविशेषाविशिष्टादेहेन्द्रियारिषंघातः दृश्यते न मुक्तिरजतारिवन्मिथ्यात्वात् आत्मगुणैः चेतनसमस्तमुत्पत्तैः तद्योक्तं चानंदे विषयानु
भवेनित्यत्वेति सति धर्माश्च यत्केपि चेतमात्मा गिवावभासं तदति ४५ प्रकृतिरिति यद्यपि स्त्रीपुंसाभ्यामप्यतीव पुं प्रकृतिरप्यमेव सर्वकार्यं किंपतेनामतर
रातयापि विविक्षितविवेक्षितविवेके प्रकृतावेव कर्तृत्वं पर्यवस्यति तस्याः सविकारत्वात् ननु पुंस्त्रिनिर्विकारत्वादित्यर्थः ४७ अलिङ्गां नित्यानुमेयां न

महत्तुः खंदिमान्मणिरप्येवापि मनुजं निराभापिमान्मणिकाले नैष्यामहंपुनः ४२ मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवतात्मा
रूपं पुनः मनुष्यत्वाच्च निरयंपर्यायेणोपगच्छति ४३ य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्हतः तेन देवमनुष्येभ्यो निर
येचोपपद्यते मम तेनावतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते सर्गकोरि स ह स्वाणि मरणांतामुमूर्तिषु ४४ एवंप्रकृतं कर्म मुभा
मुभफलात्मकं स एव फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ४५ प्रकृतिः कुरुते कर्म मुभा मुभफलात्मकं प्रकृति
श्च तदस्याति त्रिषु लोकेषु कामगा ४६ तिर्पण्यो निमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च त्रीणि स्थानानि वै तानि जानीयात् प्राकृ
तानि ह ४७ अलिङ्गां प्रकृतिं तादृशं लिङ्गैरनुमिमो महे तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानादिममते ४८

तु चक्षितं कदाचिन्महाकांक्षं तर्हि सामान्यतो दृष्टैः लिङ्गैः महारादि कार्यैः तत्कारणभूतां तां अनुमिमो महे पौरुषं लिङ्गं पुरुषस्यानुमापकं देहाद्यनुगतं चेतनं चि
दाभासं लिङ्गेन चित्तिरनुमीयते इत्यर्थः इति ह्यन्येति रोच्यते सांख्यः ननु तत्र येति भावः यत्तादृशपरोक्षाद्वैतस्य आत्मा सर्वतरति चित्तोः अवहितापरो
भूतश्च त्रिविधो धातुः ४८

संज्ञितं यः अत्राणं प्राकृतं लिङ्गं निर्विकारं प्रकृतेरित्येवं लिङ्गं प्रकृतं साधक इत्यर्थः सः लिङ्गांतरं पुर्यष्टकं गेभे प्राप्य भूराधर्मितादूरो लिङ्गं
न स ह्यराणि श्रोत्रादीनि ५० निर्वराणि पत्राणां न स्मीति मन्यते ५१ अलिङ्गः लिङ्गादस्योपि लिङ्गं पुर्यष्टकं कालं मृत्युं मराणाधर्मो स्मीति मन्यते इत्यर्थः सत्त्वं

स लिङ्गांतरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमत्राणं वराह्यराण्यधिष्ठाय कर्मणा त्मनि मन्यते ४९ श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मणि प्राण
य वागादीनि प्रवर्तते गुणेष्विह गुणैः सह ५० अहमेतानि वै सर्वं मये तानीन्द्रियाणि ह निरीन्द्रियो हि मनसि न वराणानस्मि
निर्वराः ५१ अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः असत्त्वं सत्त्वं मात्मानमतत्त्वं तत्त्वं मात्मनः ५२ अमृ
तुर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः अक्षेवः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ५३ अतः पालय आत्मानमपतिर्गति
मात्मनः अभवीभवमात्मानमभयोभयमात्मनः ५४ अमरः शरमात्मानमवुद्धिस्तुल्यमिममते शांतो मोक्षधर्मेषु वशि
ष्टकालमनकं संवादे वसिष्ठ उवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् सर्गकोरि सहस्राणि पतनां तानि गच्छति १

बुद्धिं अतस्तमवक्लृष्टे हरिकं आत्मनस्तत्त्वं अनारोपितं रूपं ५१ मृत्युं हंतारं च संवत्सं सर्गं पत्रादि आत्मसंबन्धिनं मन्यते ५३ तयः तयस्त्विनं गतिं
उक्तातिगता गतिमवभवंतं संसारिणं ५४ अरुद्धिः विपर्यस्तबुद्धिः ५५ कालमनकं संवादे एव सर्वोक्तप्रकारेण

धाम्नापोऽशकलः पुरुष इति प्रकृत्यैवास्वयोऽशकलेति श्रुतिप्रसिद्धाप्रकाशरूपयाचितकलाधामसहस्राणि स्थानसहस्राणि प्राप्तेनात्मना संप्राप्य कृतं
 तज्जन्मानोति त्रैलोक्यं गतं सैव गतादिश्रवणात् १ अत्र दृष्टं तमाह चंद्रमा इव २ योनिः साभासामूलप्रकृतिः देशोदियारापंतः कारणचतुष्टयं चापेभ्य
 सापंचदृशी सोमं च मृतं चिरात्मानं निमग्नं तद्गमेति संबंधः ४ कलापां योनिभूतायां पंचदृश्यां च विद्या योनिमित्तभूतायां सत्तां अशुद्धिमात्रं विपर्यस्तमिति

धाम्नाधामसहस्राणि मरणान्ता निगच्छति तिर्पयेति मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च २ चंद्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सरस
 शः नीयते प्रतिबुद्धत्वादेव नैष स बुद्धिमान् ३ कलापंचदृशी योनिस्तद्दामप्रतिबुद्धते नितमेतद्दिजानीहि सोमं
 वैषोऽशी कलां ४ कलापां जायते जलं पुनः पुनरुद्धिमान् धामतस्योपपुंजंति भूय एवोपजायते ५ षोऽशी तु
 कलात्क्षमात्सोम उपधार्यतां न तपयुजते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ६

जायते जन्म लभते तस्य जायमानस्य पुरुषस्य धामपोऽशी कलातां आनंदरूपं उपपुंजंति भूतानीति शेषः अस्मैवानंदस्मान् योनिभूतानि मायासुपजीवन्तीति
 श्रुतेः उपजायते एकवचनमायेऽपुंजंतीति मयमासु बुद्धिदानंदलेशविषयसंपर्कजप्रपञ्चीयभूतानि संसारंतीत्यर्थः ५ चित्तकलानुनैव संसरीत्याह षोऽ
 शीति देवैरिद्विषेर्न उपयुजंते पालयन्ते किंतु देवानेव सत्तासु निमग्नानेन उपयुनक्ति पालयति ६

802

409

राम०

۱۰۲

मोक्ष०

४१०

५१०

रूपं चाकृतिं ४ येगुणाश्चिन्तेन स्यमातृभावेपि धृष्टस्यमातापित्रोर्देयोऽप्यभावेपितगत्यादिदर्शनेन चातिमपि चारेन शंसः यत्तादृशतिपर्जनमरतिस्मतेर्दे
पतोसाध्यस्यपुत्रस्यपुत्रमरिहापुत्राहेतुतेनतत्रासुभयसंबंधानपायात् साधारण्यवहाएपेक्षयावाश्यमुक्तिः ६ यत्वेदेशास्त्रेवप्रमाणत्वेन प्रप्यतेतदे
दशासुप्रमाणपितर्यः तस्माद्यदेदेष्टुक्तं तद्विद्वांस उपजीवन्तीति तस्माद्वास्तवो नावेदिकमभिधीयेतेति मेवापणीयेवेदस्यमामाणं तदनसायामाणं च सूयते

अतएवपुरुषं नेहस्त्रीगर्भधारयत्युत अतोस्त्रियं न पुरुषोरूपं निर्वर्तयेत्तथा १ अतोमत्स्यमभिसंबंधादमोमगुणसंश्रयात् रूपं नि
र्वर्तयतेतदेवंसर्वास्तुयोनिषु ३ २ तर्थाभिसंबंधादमोमगुणसंश्रयात् अतोनिर्वर्ततेरूपंतद्वैपिनिदर्शनं ४ येगुणाः
पुरुषस्येहयेवमातृगुणास्तथा अस्थित्वापुत्रमजावजानीमः पिततोदिज ५ तद्वांसशोणितं चेतिमातृजामपिमुमु
एवमेतदिजमेववेदेशास्त्रेवप्रप्यते ६ प्रमाणं पत्नवेदोक्तं शास्त्रोक्तं यद्यप्यते वेदशास्त्रद्वयं चैवप्रमाणं तत्तनातनम्

तस्माद्वास्तवप्रमाणं तदिति च ननु वेदशास्त्रस्यमामाणं स्त्रीजैवेत्तशाकाग्रं यानामपितथैवमामाणं स्यादित्याशंकाहसनातनमिति वेदसहिद्वरकर्तृत्वात्
भावात् च योरुपेयतयानितत्वेनाप्रमाणशंकानास्यदत्तमस्ति ननु संभव इमविप्रत्वेनानां शास्त्रादिप्रवृत्तानां वाक्येति शेषः

रप०

४१०

एवंशास्त्रस्य प्रामाण्यमुक्तात्तदर्थं विद्याधिकारिणां भवति मितं विद्विष्यत्कर्मकर्तारमाह अमोर्निति पुंसां प्रकृतेर्जीष्मत्तुल्यं तुल्यं वाच्यं तया वास्य चानेदं हि कर्तुं
 वेतन्यादिकं वाच्यं फलितमाह एवमिति विद्विष्येदं तदा च मोक्षसंभावनापत्तोति भाषः ८ अनेतरकृतं साक्षात्कृतं निदर्शनं मोक्षेदृष्टांतं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षदर्शी
 ९ अनामयं निर्दुःखं यस्मात्तद्वदेहं अशरीरावसते तेन मियापिये स्पष्टं तद्विज्ञप्तेः अनीम्यं रंशादपि परमार्थः १० वेदप्रामाण्यमभ्युपेक्षापि वेदार्थविदचितोसै

अमोमगुणसंरोधादमोमगुणसंश्रयात् एवमेवाभिसंवेदो नितं प्रकृतिरूपो ८ पश्चादभिभवत्तस्मान्मोक्षधर्मे
 नविद्यते अथवानंतरकृतं किंचिदेव निदर्शनं तन्ममावत्त्वतस्मिन् प्रत्यक्षोदात्तसर्वज्ञ ९ मोक्षकामावयं वापि कोशा
 मोपदनामयं चदेहमजरीतमतींद्रियमनीम्वरं १० वशिष्ठ उवाच यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनं एवमे
 तद्यथा चैतन्नरकत्वात्तथा भवान् ११ धार्यते हितपायं यत्र भयोर्वेदशास्त्रयोः ननु ग्रंथस्य तत्त्वतो यथावत्त्वं नरेभ्यः १२
 यो हि वेदे च शास्त्रे च यथा शास्त्रात्ततः नवयं पार्थ तत्त्वज्ञस्तत्त्वज्ञानद्वाराणां वृथा १३

कालिकमसंबंधं न जानामीता हयदेतदितादिना १२ धारणां वृथेति कतिश्चात्र भवति यस्तत्ताजसचिविदं सखायं न तस्य वाच्यमिभागे अस्ति परीक्षणेन
 तत्तत्कर्मणोति न हि प्रवेदमुकते स्पष्टं यामिति पृथक्त्वायां सैवा विदं सखायं अतएव त्मानं तित्ताजसत्त्वान् भागः कत्वांशोः शरग्रहणतः परीयदेतत् अ
 तत्तत्कर्मणोति न हि प्रवेदमुकते स्पष्टं यामिति पृथक्त्वायां सैवा विदं सखायं अतएव त्मानं तित्ताजसत्त्वान् भागः कत्वांशोः शरग्रहणतः परीयदेतत् अ

भारमिति श्रुतिश्च स्थाणुर्यं भारहाः कित्वा मूर्ध्नी सवेदं विज्ञानानि योऽर्थं योऽर्थं जडत्वं कलं मद्रमश्नेनाकमेति ज्ञानविधूतपापेति १४ संतत्सु विदुस्तभासु १५
विद्वत्त्वात्तानि रक्तचित्रभांसः सोऽपहासेति पादद्वयार्थः संधिः १७ महात्मसु आत्मवित्तु १८ यदेवेति फलतः साधनतश्च सांख्ययोगयोरेको सति यवहा
रो पपादने निहतामर्थतयोर्विरोधो दशमानोऽप्यकिं विल्ला इति भावः १९ अस्थिस्त्रायुवमज्ञावज्ञानोमः पितृगुणाः तस्यां संशोणितं वेति मातृज्ञानीति सुख

भारं सवहते तस्य ग्रंथस्यार्थं न वेति यः यत्कथं थार्थं तत्ततो नास्य ग्रंथागमो ह्यथा १४ ग्रंथस्यार्थं स्पष्टः सन्नतादशो वक्तुमर्हति
यथा तत्वाभिगमनादर्थं तस्य सविंदति १५ नयः संतत्सु कथयेद्ग्रंथायं स्थूलबुद्धिमान् सकथं मंदविज्ञानो ग्रंथं वक्ष्यति
निर्गापात् १६ निर्गायं चापि विद्वत्त्वात्मानं तं वक्षति तत्ततः सोऽपहासात्सुतामेति यस्माच्चैवात्मनवानपि १७ तस्मा
त्वं शृणु राजेंद्रयथैतदनुदृश्यते याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मनि १८ यदेव योगाः पश्यंति सांख्यैस्तदनु
गम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् १९ तस्यां सती धरं मेदः पितृमज्ञावज्ञायुच अथ चेदियं कंता तय इवानि
दमाह मां २० इत्यादयस्मनिर्द्वित्रिंशद्विंशतिरिति विद्वत्तया देहादेहमवाप्नोति वीजाद्बीजं तथैव च २१

मेति स्त्रोपुंसाभ्यामिव पुं प्रकृतिभ्यां शरीरं निर्वर्तत इत्तु कंतं तदनुवर्तनं दृष्टं तं सिद्धिमाह त्वगि सा रिना ऐंद्रियकं इंद्रियसमुदायस्वाधिकः २० तंद्रियकं धा
तु सत्यं वीजाद्बीजांतरमिव ज्ञापते न हो कं कार्यं वीजद्वयोत्पत्तिकमिति दृष्टमस्तीत्याशयवानाह इत्यादिति २१ २१ २१

१० एतन्निर्दिष्टं प्रकृतौ विषयस्य भावतात्संबंधासंभवमाह निरिन्द्रियस्येति नानासंयुक्तो विषयविषयिभावतश्चरासंबंधः पुंसो निर्दिष्टतात्प्र
 कृतौ लक्ष्यतात् नापि बीजां कुसुतजमजनकभावः केवलत्वेन पुंसो बीजशक्तिश्च तात् प्रकृतौ कार्यत्वाच्च नापि कुलालघटवत्पुंसोऽद्वितीयत्वे
 न उपादानांतराभावात्तत्त्वत्वेऽनवस्थापने स्वनापि अप्रकृतमणितात्त्विकतयोः संबन्धः उभयोरप्यमूर्ततात्पृथग्विमतो हि द्वयोस्तु भवकर्मज्ञोऽत
 र्कर्मज्ञः संबन्धो युज्यते न त्वमूर्तयोः नास्ति रेहोपति संबन्धोप्येति न रेहोति च समासद्वयेनार्थद्वयमुच्यते नापि पराभिमतः समवायः तादात्म्यवानि
 पुंसो गुणसंबन्धासंभवात् न ह्यस्यो न भवति शोतोऽस्मादिस्मशो वत्तं वक्तुं शकं एवं निरिन्द्रियस्येति रेहोपति संबन्धोऽप्युक्तवानि

निरिन्द्रियस्या बीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणा त्वात्महात्मनः १२
 गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते निविशन्ति च १३ त्व
 ज्ञांसरुधिरं मेरुः पित्तं मज्जास्थिस्त्राणु च अष्टौ ताम्रमथ मुक्तेराजानीहि प्राकृतानि वै १४

केतुनिः संगस्य संगेन कूरस्य स्पर्शकारिणा आत्मनोऽन्यात्मा नायोगो वा त्वो नोपपद्यत इत्येवोक्तं तत्रा संगतकूरस्य त्वेव सार्धे निर्दिष्टत्वादित्युच्यते
 नुष्टपंतु वद्वारिसंमतमिति पुक्तं १२ कथं तर्हि एषा सृष्टिर्नैवाह गुणारति गुणाः स्वादयः गुणेषु चिपुणात्मिकायां मायायां १३ कथं
 सहायोक्तस्या जगद्वनकत्वमिमांशं सदृशं तेन साधयति त्वगिति यथाद्रोणशरीरे मातरं विनापि एकेनैव मुक्तेरा मेरु आदिवत्तगादिकमपि ज्ञातं
 एवं एकैवैव र्गणात्सरपति विंश ग्रहणशीलप्राकृतो जगद्वो वात्मा मप्येवो जायत इति श्लोकद्वयार्थः १४ १५ १४

मो०
४१२

५१२

पुमान्त्रिविद्यायामंतःकरणविद्यतिविगोजीवाः अपुमान्त्रिविद्यारिः त्रैलिंगं त्रीणि आत्मनो लिङ्गानि गमकानि प्रमातृप्रमाणाप्रमेयानि एते
त्रैलिंगोरेतेषां साधकस्त्रिदात्मा गमते सार्थे व्यम पुमान् पुमानिति आभासोपाधोः पृथग्ग्रहणं त्रैलिंग्येन तयोर्वैशिष्ट्यं विवक्षितं तथा हि अंतः
करणविशिष्टं आभासं चैतनं प्रमाता अंतःकरणं च त्रिविदिष्टं प्रमाणां घटावच्छिन्नं प्रमेयमिति प्रसिद्धं ननु प्रमातृयोग्यतया घटावच्छिन्नं प्रमेयं न
तु घटावच्छिन्नमाभासं चैतनं च दृष्टानास्ते सतं प्रमाकारणस्य प्रमाणास्य हि फलं प्रमेयं न चोक्तविधा प्रमेयं तत्संबंधानुसारादिप्रमेयं अतो मुख्यं
प्रमेयं चैतनममेव अज्ञानेन तत्संबाधतत्तात्तज्जरे घटादौ आवरणकृताभावावच्छिन्नं प्रमेयं ननु प्रमेयं तत्संबाधतत्त्वमनादृतत्वं वा वा

प्रमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिंगं प्राकृतं स्मृतं नवापुमानुमांश्चैव सत्तिंगीत्सुभिधीयते २५
अलिङ्गात्प्रकृतिर्लिङ्गेरुपात्तमिति सात्मजैः यथाप्यफलैर्निर्मितमनवो मूर्त्तयस्तथा २६

अनघटादौ रसात्तां तवित् नरेति लिङ्गे पुमानिति अपुमानिति गताभिधीयत इति योजना जीवजगतोरुत्तरार्थः २५ ननु संबंधाभावे प्रकृ-
तिपुरुषयोः कथं लिङ्गलिङ्गिभावदसाशंकाह अलिङ्गादिति असंशये पंचमी अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य सा प्रकृतिः आत्मजैर्लिङ्गैः महदादिभिः का-
र्यैर्गमकैः उपात्तमिति उपलभ्यते अमूर्त्तज्ञतवो यथा फलादिव तद्वच्चैतनमप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूता प्रकृतिरनुमीयते अतो
कप्रकाशितैः पुष्पादिभिर्कोतवदेत्यर्थः अलिङ्गेति पाठे स्पष्टार्थः २६

लिङ्गानां प्रमात्रादीनां प्राकृतत्वेऽपि लिङ्गीतप्राकृत इत्याह नवेति ४

राम०

४१२

पञ्चावकृतितत्कार्ययोर्निगिनिगभावस्यमात्मानात्मनोरपीत्याह स्वमिति दृश्यप्रकाशेन दृग्गात्मापि सूर्यवदृश्यादयोः तु मेय इत्यर्थः अस्ति
 गंमुद्विन्मात्रं लिङ्गीत्यर्थः तदेव पञ्चविंशति मः तत्कारणोपचार्यः लिङ्गेषु निपतात्मक इति लिङ्गलिङ्गिनोर्भासिर्देशिताननुशब्दांतरेण जडा
 नदयोरपंविषयविषयिभावसंबंध एवोक्तः यो हि विषयो स विषयी स विषयस्य भावो भूतत्वाभाहर्षविषयारवि विचारवान्भवति न तु लिङ्गी न स्यात्
 कः प्रकाशपाम्पामेधामेधवक्तृभावि क्रियत इति तयोर्महान्भेद इति भावः २० अनादीतनेन अस्तिंगस्य प्रकाशस्य तार्किकाद्युभिमनम
 नितत्वं निरुक्तं घटज्ञानं ज्ञानं परज्ञानं नष्टमित्यनुभवस्य इति विषयत्वात् अतएव मनोवृत्तिपुद्गीर्वाभीतिस्तेतत्सर्वमन एवेति धीशदितं इति ज्ञानम

एवमप्यनुमानेन ह्यस्तिंगमुपलभ्यते पञ्चविंशतिमुक्ता न लिङ्गेषु निपतात्मकः २०
 अनादिनिधनो नंतः सर्वदर्शी निरामयः केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेषु गुणश्च्यते २८

मपि पश्यते कात्वा परिच्छेदमुक्तादेशा परिच्छेदमाहानंतरति प्रकाशतादेव सर्वदर्शी निरामय इति स्वगतपरिच्छेदं गुणगुणिभावादिरूपं व्यावर्तयति
 कथं तदस्य गुणसंबंध इत्यत आह केवलमिति वास्तवस्याभिमाननिमित्तसाभावपि मुक्तिरनेममेदं जतमित्यभिमानवतगुणेषु देहाकारेषु
 अहमिदं देहादीनामभिमानित्वाद्यंगराः देहादिसंघानस्यास्तेत्युच्यते एतेन लिङ्गलिङ्गिनोः संबंधः केवलमाध्यासिक इति सिद्धं २८

मो० ध०

४१३

413

ननुनिर्गुणमपिगुणादिकंगुणवताद्वयेणसहसंबध्यतेएवंनिर्गुणोप्यात्मागुणवताप्रकृतासंबध्यतामित्यतश्चाहगुणरति गुणाः संयोगादयः
संबंधाः गुणवतएवसंतिनतगुणस्यगुणिनासहसंभवतीत्यर्थः नचस्तितादृशः समवायाद्यः संबंधश्चेत्किंआत्मानिप्रकृतेः समवायउतविपरीतं
तावः न्यनिर्माणापत्तेः नद्याश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशेस्तिनांसः ह्यादीनामाश्रयतः पृथग्दर्शनेनप्रकृतिनाशेआत्मनोपिनाशपत्तेः अथ
कारणनाशेपिपथाकंचित्कालेकार्यमस्तियथावाप्रत्ययेसर्वव्यक्तिनाशेपिजातिरस्तिएवंप्रकृतिनाशेप्यात्माननश्यतीतिविवक्षेत कार्यकारणयो

गुणागुणवतः संतिनिर्गुणास्प्रकृतीगुणाः न
स्मादेवंविज्ञानंतिथेजनागुणदर्शिनः २९

नोतिअतोर्वावृत्तोस्मवहास्तवतारात्माभ्युपगमेर्देहिविहायाएवासिद्धः यथातनुपपत्ताएवंविवर्तनेसैवज्ञातात्मसम्भ्रमत्वमाक्षिपतीतिकार
णकमेणलकस्तनपश्यसीताश्रये तारात्मसम्भ्रमत्वेतुभयमप्युपपन्नंअविद्यानाशेपितत्कार्यस्यदेहादेः कंचित्कालमनुवृत्तिः संभवतीतिजो
वन्मुक्तिमिद्धिः विदेहमुक्तौचसदात्ममात्रावशेषइति तस्माद्युक्तमुक्तंगुणागुणवतः संतीति तेनरक्तुः सर्वदंडधाराभूच्छिदायात्मनेवसहस्रुष
टयद्वृत्तनपुणरातीतानागतमेतरोतशीतोस्मायात्मनाभातिननुकचिकंचित्समवायसंबंधेनोत्पद्यतेसमवायसैवाः नवस्यादोपिणाकरेनि
रत्नत्वादिति सिद्धंअत्रविद्दनुभवमप्यपतितत्मादिति ३९

राम०

४१३

यदातिपद्यते अभिममते हि न तिका मादी न जयतीत्यर्थः यदि वा एनमभिममते कनीयो न करिष्य इत्यभिप्रेत्य सममते हि सार्थत्वं दर्शयति यदा विप्रेतिगोऽ
पादे निष्पद्यमानमनामा मातो अयमभिममते जानातीत्यर्थः गुणहान्या देहात्मात्मतत्त्वमन्त्रागेन ३० किं तत्परममत्त आह पन्नरिति सर्वशः सर्व
पितृत्रिकाः अयुद्धसमस्तसाहंकारदेः परित्यागात् बुद्धमानेन तद्वत्तया ३१ अतएवापबुद्धेः अज्ञाने अगुणगुणभौतनिर्गुणगुणसंबन्धे

यदातिपद्यते गुणानेता न्याकृतान अभिममते तदा स गुणहान्येतत्परमेवावपश्यति ३० यत्तदबुद्धेः परंपादः सांख्ययोगाश्च
सर्वशः बुध्यमानं महापातमबुद्धपरिवर्जनात् ३१ अपबुद्धमथायत्तमगुणं प्राप्नुयेत् निर्गुणं चेत्सर्वं न तमधिष्ठाता
रमेव ३२ प्रकृतेश्च गुणानां च पंचविंशतिकं बुद्ध्याः सांख्ययोगे च कुशला बुध्यते परमैषिणः ३३ यदा प्रबुद्धा
सुखमवस्था जन्मभीरवः बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समंतदा ३४

तद्वत्परमं तर्पयामिणं अधिष्ठातां सर्वकार्यनिर्मातां ३२ गुणानां महद्दारीनां प्रकृतिगुणां स्वापे संपंचविंशतिकमित्यर्थः ३३ प्रबुद्धाः जातवन्तः
अवस्थाः वासायाजा यदा याश्च बुध्यमानं कर्तुं शान्तिं प्रमाता रमेव प्रबुध्यन्ति प्रबोधने वचनं समं ब्रह्म गमयति प्रसंगात् तैवाज्ञातो जीवः जातो
ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं अनेष्ट्यात्मविज्ञानात्मा स्यात्तत्त्वमात्मनः अविष्टः स्यात्तमात्मेव पाप्मरोषादिवर्जित इति एवमिति पादे पिशमयाप्यं ब्रह्मे
वशमशरार्थः ३४

नो० ध०

४१४

एतदिति एतन्नीवेष्टमेदर्शनं बुद्धमानेन सम्प्रमितिश्च कृत्तमित्युक्तं न एतदपहृष्यते एतन्निदर्शनं चणत्वं च न दर्शनमिति पाठे च मुख्यं दर्शनं इति
एथ कृत्तुवुद्धेनोक्तमिति योजना ३५ एतत्तन्नाशनिर्दर्शनं जडवस्तु तत्त्वतिपादनपरं शास्त्रं परस्परैरात्मनस्तत्त्वम्परमतमसम्प्रमिति उक्तं
इति वादिनां विभ्रममुक्तास्त्वसंमतं तत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वे हि विनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावाद्भ्रमविनाशित्वमुक्तं नानात्वं तु भ्रमेव न

एतन्निदर्शनं सम्प्रगसम्प्रगनिदर्शनं बुद्धमानाप्रबुद्धानां एथ कृत्तुयगरिंदम ३५ परस्परैरौतदुक्तं श्रगभ्रनिदर्शनं
एकत्वमभ्रं पादुनीनात्वं भ्रमुच्यते ३६ पंचविंशतिनिष्ठो यं यदा सम्प्रकृष्यते एकत्वं दर्शनं चास्मान्नात्वं वाप्यद
शनं ३७

थावप्रयोगः प्रधानाद्यनित्यं यादृक्त्वान्तरादिवदिति ३६ एतच्चानुभववेद्यमिमाह पंचविंशतीति यदा यं विद्वानासहितेषु पंचविंशतितत्त्वेषु
रज्जुरगकलेषु निष्ठां सम्प्रगवेश्रणं कर्तुं प्रवर्तते तदा शेष बाधेन पञ्चविंशतीति तदेवैकत्वमेव शास्त्रं नोक्तमशास्त्रमिति निश्चिनो
तौमर्थः तथा चात्मदर्शनफलं भिद्यते सर्वसंशयार्तिमुपते ३७ नो १

राम०

४१४

मो० ध०

४१५

५/५

यदुक्तं एकत्वमभरं नानात्वं भरीमिति तत्रैकत्वं यमोक्षवस्थानुपपत्तिः नानात्वे तात्मनाशयसंगतिरतयोः पक्षयोर्निर्देशनं तत्तावधारणं संदिग्धं १ य
दुक्तं प्रविवर्तिनिष्ठानुभवत्वेनैव तत्त्वं निश्चिनोतीति तत्राह तथेति च बुद्धेति छेदः बुद्धमानस्यात्मवस्तुनः तत्त्वं न पश्यामीति तत्र न संशय इति योजनाश्च
न भवसदुःसाध्यत्वाच्च संदेहनिवर्तकत्वं च तोषमैव तत्तया उपपादनीयमिति भावः २ यच्च अत्रास्तु कारणं एकत्वं भरत्वा कारणं च नानात्वमुक्तं तद

जनक उवाच नानात्वेकत्वमित्युक्तं त्वयैतद्विषयज्ञम पश्यामेतद्विसंदिग्धमेतयोर्वैनिर्दर्शनं १ तथा बुद्धपु
द्गाभ्यां बुद्धमानस्य चानय स्थूलबुद्धानुपश्यामित्युक्तं त्वमेतन्न संशयः २ अक्षरभूयोक्तं त्वपायद्विकारणं तदस्य
स्थिरबुद्धित्वात्मनश्च मिश्रमेव नय ३

पि च स्थिरबुद्धित्वात् भिन्नमयत्वात् तत्रैकत्वं त्रिविधमेव भूयस्त्वं चेत्तदुक्तोः स्वरूपासिद्धिः न हि कचिद्दीदृशमेकत्वं प्रसिद्धमस्ति एक्युक्तिमात्रत्वं चेत्त्रा
काशसायभूत्वापत्तिस्तथा च सांख्यशास्त्रनिरोधः नानात्वमपि संहतत्वं चेत्प्रधानपरमाख्यादीनामपि भूत्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रं चेत्सांख्यात्मन
मपि भूत्वापत्तिरिति तथा चात्र न ममतत्तावधारणो सामर्थ्यमस्तीति भावः ३

राम०

४१५

मो०
४१६

स्ति २

तत्र ध्यानसमाधिराणां लक्षणं मनस एकाग्रतेति तथा प्राणायामोपयोगिनां योगकृतं बलं तस्मै वैविध्यमाह सगुणः सगर्भः निर्गुणः निर्गर्भः तयोर्मनसः संबंधो
पथमः मानसरति सार्थः पादः तत्र भावनास्ततस्तन्निषेधाय यायेपितमग्निं आर्यते मनसो योपायामग्निं दृष्टिकरां यथावाः सतोपिकामिमादेविषयस
भावने तत्कलं च नितं यथाक्तं भावनाजं फलं यच्च यच्च सात्कर्मणः फलं न तत्त्या तिमंतयं यरापस्त्री संगतं यथेति एवं सां वपीतां वरादिमूर्ति भावना
यापिको रभंगमायेन प्राप्तं तत्सा रूपमपि च स्थाप्येति जेयं प्राणिधानं तु वक्तुं तत्सापेक्षं यथावत्सुपात्तं गतसु विशेषेस्वेनागृहीते परेणोपदिष्टे सति तद्
दृष्ट्वा यमसैव वक्ष्यः प्राणिधानं तैव विषयेः सादरेण नियोजनं क्रियते तथा मनसा गृह्यमाणो प्रतीतिश्च तां निविशेय विन्मात्रो सी सुप्रोदष्टे सति तद्दृष्ट्वा यतमेव
मनसो गृह्य पुत्रा प्राणिधाने प्रवर्तते तद्वाच्यतां भवस्तत्तत्तमवगच्छतः तत्रापि भावनायां फलभेदोद्देशेण सूचितः चतुरां सन्निधानेन यत्कलं न दृष्ट्वा

एकाग्रतां मनसः प्राणायामस्तथैव च प्राणायामस्तसगुणो
निर्गुणो मनस्तथा

म०

स्वतंत्रयोस्तसन्निधानेन शास्वतं शयते फलमिति चतुरां आत्मनः शरीरे विषयाणां दूयो गत्मानसोः देहसंगेन सांवादीनभावपुनरावर्तते देहासंगेन भाव
यत्कथं यसा रूपं पापकर्मणः कैवल्यं प्राप्ति उभयथापि भावना फलसा स्थापितमुक्तिमिति नो राहनेनातिरुचिरुध्यने प्राणायामोपि रावसं हिता पापमुक्तः न
प्राणविनाः गर्भस्स गर्भस्तत्तमवगच्छतः गर्भसंशुक्तः प्राणायामः शताधिकः जयो मनसा प्रसंख्यानं नंदिप्रारो जायेन तु अपं कुर्या रविलं चित्तमदुतं
मनसैव मसंख्यानं प्राणायामविधौ सदा जायेन प्रणव गायत्र्यादीनां मंत्रेण मानसो जप इति सगुणस्यैव प्राणायामस्य मानसरति विशेषणं पुनतेन तत्तु
रासवित्तरक्तयोगविंतामणिप्रभृतिषु संग्रहयं ये पुष्टयः

राम०
४१६

येयं कालं च तसंयोगे हि तोषा मृदादि अतिरिक्ते सर्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः २ तत्र योगांगेषु प्राणायाम उक्तः तेनैव ततः प्राचीनानि पमनियमा सुना
 त्वास्तिमानि च यप्रसाहारे वा हरेदिया र्णोति इन्द्रियार्थेभ्यः मनसा निवर्ततेति मुख्यं प्रसाहारे त्रिरुन्नतं स्यात्प्रसंगं शरीरं हरीदियाणि मनसा संवित्
 धीति कृतमुक्ता हस्तस्य प्रसाहारे द्रुमादशेति दशयुक्ताभिर्दोषाभिर्दोषविंशतिसंख्याभिः संवोदनाभिस्तुता म्प्रसप्तोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः मति
 मान्स्यात्मानं जीवं चतुर्विंशदज्ञानात्मकति संज्ञात्तरं पंचविंशं प्रतिगंतुं चोदयेत्तत्रेयेत् तत्राष्टादशसु स्थानेषु प्रायोः प्रसाहरेण या जवत्वेनोक्तं अष्टादशसु यद्वा
 योर्मर्मस्थानेषु धारणां स्थानात्स्थानात्समाकृत्य प्रसाहारे निगद्यत इत्युपक्रममर्मस्थानितेयामंतरं चोक्ताह संशयं कुंभं ह्युमं गुह्यं नम्रि मध्यतः धारयत्तनितं
 बुद्ध्या प्राणायामः प्रवोदितः यो मर्मं धात्तमाकृत्य ललाटे धारयेत्तुनः सत्तादाष्टादशमाकृत्य क्रवोर्मये निरोधयेत् अमध्याह्नयुमाकृत्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् ने

मूत्रात्सर्गपुरेयेव भोजने च न राधिष चिकित्वांतामियुं जीतशेषं पुंजीततत्तरः २
 इन्द्रियाणां द्रियार्थेभ्यो निवर्तमनसा सुचिः दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्तरतमः १०

त्राहयुं समाकृत्य नासा मूले निरोधयेत् नासा मूला तु जिह्वाया मूले प्राणां निरोधयेत् जिह्वा मूला त्कंठं कूपेत तो वायुं निरोधयेत् निज्जिह्वयुं समाकृत्य नासा मूले
 निरोधयेत् नासा मूले कंठं कूपेत त्वं हन्मध्यं हन्मध्यान्मि मध्यमे नाभि मध्यात्तु नमैद्रे मेकादं तयेततः देह मध्याद्देगा र्गिदादे कुरु मूलके कुरु मध्यात्तयोर्म
 ध्येतस्माद्गात्रो निरोधयेत् चिति मूले ततस्तास्मात्तं योर्मध्यमे तया जं या जतः समाकृत्य वायुं गुले निरोधयेत् गुल्फं दंष्ट्रयो र्गार्गि पारयोस्तं निरोधयेत् स्थाना
 त्स्थानं समाकृत्य यस्ते वंधारे द्विपातर्वपाय विमुह्यत्मा जीवेदा चंद्रता र्कम् एतं तु योगसिद्धयर्थं मयस्तेनापि कीर्तितं प्रसाहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिनि
 रिति एवमष्टादश प्रसाहारे चोदना धारणा ध्यान समाधिसंज्ञास्तिस्रः ततः सत्पुरुषा न्यतात्मा तिसंज्ञादा विंशं निवोदना ततोपि संप्रैतो जीवो नदी समुद्र
 मायेन निर्विशेष चिन्मा चतां प्रतिपद्यते १०

मो.
४१०

५१७

तं योगिनं तिस्रं तं जीवन्मुक्तं च नरं जगद्गहनं मनोविभिर्योगिभिर्पुण्यस्मात्तच्छब्देनोक्तं तदिति वा एतस्मिन् हतो भूतस्य नाम भवतीति कृते त्रै त्वेन निरिष्टमतस्तदा वा प
त्रे च आत्मानं प्रपन्नं च नरं चतुर्विंशत्यं पतिगंतुं चोद्योदिति पूर्वेष्वप्युक्तं ११ तैः द्वाविंशत्याप्येवैतैः अहो नैका मादिभिर्नास्ति न मनो यस्य तस्यैव त्रै योगाख्यो
प्यमिति शेषः १२ संगेभ्यः अहं कर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यः स्वादिभ्यो वा १३ पाषाणस्यारुणिरदृशता निश्चलत्वात् कर्माणां १४ विभेदात् स्वविधानं तात्

संवेदनाभिर्मतिमानात्मानं चोद्येदथ तिस्रं तं मनरं तं तु यत्तदुक्तं मनोविभिः ११ तैश्चात्मा सततं तैर्पश्यन्नेव मनुष्यं मनुष्यं तं च
होन मनसो मास्यति विनिश्चयः १२ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो लब्ध्वा हारेजितेन्द्रियः पूर्वेष्वप्येवैतैः धारयति मनोत्मानि १३
स्थिराकृतं त्रैन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेभ्यः मनोबुद्ध्या स्थिरं कृताया पाषाण इव निश्चलः १४ स्यात्पावद्वाप्यकंपः साद्रि रिव च
पि निश्चलः बुधाविधि विधानात् सदा युक्तं प्रवृत्ते १५ नमृणोति न चाश्नाति न रस्यति न पश्यति न च स्पर्शं विजानाति न
संकल्पयते मनः १६ न चाभिममते किं विन्न च बुध्दितिकाष्टवत् तदा प्रकृतिमापन्नं प्रकृतादुर्मनोविणः १७ नि
र्वाते हि यथा दीप्यन् दीपस्तद्वत् काशते निर्लिङ्गो विचलश्चोर्द्ध्वेनतिर्यगाति माप्नुयात् १८

येन ज्ञानं तो विधि विधानात् बुद्ध्यास्तु भवेन्नैव तदा आत्मप्राप्तवस्थायां युक्तं योगिनं प्रवृत्ते नमृणोतीत्यादिना तदनुभवं वर्णयन्तीत्यर्थः १६ प्रकृतिस्तस्मात्
द्वैतस्य १७ निर्लिङ्ग बुद्ध्यादिहोनः अविचलः आपकत्वात् ऊर्ध्वतिर्यगधीवा गतिन प्राप्नुयात् तथा च कृतिः न तस्मात्प्राणान् क्रामति अत्रैव समवनीय
तइति १८

राम.
४१०

मो०

४१८

५१८

योगसुपसंहारं योगसुपसंहारं पश्यन्ति योगा इति शेषः २५ परिसंख्यानं परित्यज्य नृणां उन्नतस्योन्नतस्य कार्यं सर्वस्मिन् सर्वस्मिन्
विलापनं तेन दर्शनं साक्षात्कारेण स्मृतं तथा २६ एतदेवाहमिति पितृः परंप्रथमानं तु च विकृतिः २७ पंचभूतानि सृष्टिं पंचतन्मा
त्रास्त्रानि २८ एताश्चैव कृताः प्रकृतयो विकृतयश्च षोडशविकारा एव प्रकृतयः केनेव एकादशेन्द्रियाणि स्यूतं भूतानि च एतेषु

योगसुपसंहारं योगसुपसंहारं पश्यन्ति योगा इति शेषः २५ योगदर्शनमेतावदुक्तं तेन ततो म
या सांख्यज्ञानं परमाभिप्रायं परिसंख्यानदर्शनं २६ अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिं वादिनः तस्मान्महत्समुत्पत्तिं द्वितीयं पञ्चम
तम २७ अहंकाररूपमहत्सत्त्वतीयमिति नः कृतं पंचभूतान्महंकारराहुः सांख्यात्मदर्शिनः २८ एताः प्रकृतयश्चाष्टौ
विकाराश्चापि षोडश पंचचैव विशेषावैतथापंचेन्द्रियाणि च २९ एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः सांख्ये विधिवि
धानज्ञानितं सांख्यपथेनाः ३० यस्माद्यदभिजायेत तत्रैव प्रतीयते लीयते षट्ति लोमानि सृजंते चांतरात्मना ३१

प्रविवेकद्वयः शेषसंज्ञाः शेषा एकादशतानां द्विन्द्रियाणि तेषां विशेषणं पंचांति पंचयंति अक्ती कुर्वन्ति संसृज्यंति शब्दरूपनादिकमिति पंचानि तानि
चतानां द्विन्द्रियाणि वेति कर्मधारयः ३१ एतेषां प्रविलापमाह यस्मादिति अंतरात्मना सृजंते न तु निरीक्ष्य सांख्याभिमतया मकृता ३०
न

राम०

४१८

३१

प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी एवं प्रकृतादिकमुत्पद्यते प्रतीयते चेत्तर्था नथावप्रकृतेरप्युत्पत्तिप्रत्ययौव सति तस्मादयत्नमुत्पत्तिगुणं द्विजसत्तमेति अयत्नं पुरुषेव स
 त्रिकले संप्रतीयत इति च ३१ संप्रतीयमुत्पत्तिना नानात्वैकत्वे विभजते एकत्वमिति प्रतिलोमकत्वेनाप्रकृतेरप्युत्पद्यते प्रत्यये सति मोक्षे संप्रतीतेन एकत्वं अस्म
 पुरुषस्य भवति सृष्टिकाले तु नानात्वमित्यर्थः ३२ नैवेद्यं सृष्टिकाले नानात्वमापकशक्तिमतः कथमेकत्वं अत आह अधिष्ठातारोपेति अयत्नमप्युत्पत्तम

अनुलोमेन जायंते लीयंते प्रतिलोमतः गुणगुणोपसृतं तागस्मार्मयो यथा सर्गप्रलय एतावात्प्रकृतेर्नृपसत्तम ३१
 एकत्वं प्रत्यये चास्य बहुत्वं च यदा सृजत एवमेव च यजेद्विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः ३२ अधिष्ठातारमयत्नमप्युत्पत्तम
 दर्शनं एकत्वं बहुत्वं च प्रकृतेर्यत त्वान् ३३

विद्यामायेति पर्यायाः अयत्नमेव पुरुषं नानात्वं नयति तथा च शक्तिः मायया स्रज्जति इति मायामिः पुरुष इत्यत इति च न हि नु कथा मायया पुंसः सृष्टिर्लो
 यतमस्ति दाश्वकसितमुजगेतुमेसाभ्यपि हितं यदा हीनमस्तन्महिना जायते कर्मिणि कृतेः आमुवस्तमसः अज्ञानसमहिना माहात्म्येन एकमपि अज्ञा
 यतपंचात्मना चाविर्भूतेत्यर्थः अस्य अयत्नस्यापि एतत् एकत्वं नानात्वं च सुतिमूलपयोरेकत्वं सृष्टिकाले नानात्वचेति निदर्शनं दृष्टान्तः पृथिव्यादिषु
 एवमेव दृष्ट्यं अर्थत तान् अर्थतत्संय गधितवान् सजानीयदिति शेषः ३३

वार्तिके ३

मो०
४१९

५१९

नयेवमयक्तसाधिष्टातृतेजितेनिगेम्वरसांख्येतिशाशंकाएकत्वमिति ननयेमोक्षे अयंस्मांतवत्वरूपसत्तामात्रेणायं प्रकृतिं प्रवर्तयन्तां बहुधा प्रकरोति अतः
रिवरात्मैवमुक्त्याधिष्टाताप्रकृतेस्तु गौरासमधिष्टातृत्वं सकार्यविषयमिति भावः ३४ एतदेवाह तवेति तत्प्रकृतिविक्रमात्मकं ३५ पुंसो नामानि निवेक्ति
अधिष्ठानादिति ३६ अयत्तिके आविद्यके भेदे पर्यप्येके अयोक्तृकैतके सूर्यकांतमुपाहृतसूर्यपयत्नरां हरेत् न तत्र मापार्थिवस्तव मायं विन्नमसोरिशो
दिति यथासु रूपसत्तामात्रेणातृणां प्रकाशयतः सूर्यस्य सूर्यकांतद्वारा तृणादधत्तं तृणेष्वेशस्य न तत्रापाया विष्टस्य एवं सोऽपि अयत्नद्वारा सर्वकार्यं

एकतंत्रलयेवास्मद्वत्तंत्रप्रवर्तनात् बहुधा माप्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकां ३४ तत्र भेदं न हानात्मा पंचविंशो धिति घृति
अधिष्टातेति एजेंद्रोच्यते यत्तिसत्तमेः ३५ अधिष्ठानादधिष्ठाता भेदाणां मिति नः कृतं भेदं जानाति चायत्नं भे
न ज्ञाति चोच्यते ३६ अयत्तिके प्रविशते पुत्रपुत्रेति कथ्यते अमरेव च भेदं सादमः भेदत उच्यते ३७ भेद
मयत्नमित्युक्तं ज्ञातारं पंचविंशकं अमरेव च ज्ञानं सादमत्तं ज्ञेयं तदुच्यते ३८

धिष्टातृत्वं तत्प्रकाशकत्वं च न तु कुलालवदधिष्टातृत्वं नापि बुद्धिर्बुद्धिद्रियमापाराधी वं प्रकाशकत्वं नापि कुंडवदस्यायेन प्रविष्टं किं तु बद्धिकाष्टमायेना
भियक्तत्वमात्रमिति भावः ३९ नाम निरुक्ते फलं पुं प्रकृतो विवेकमाहात्म्यदेवेति एवमधिष्टातृमदधिष्टेयं प्रवेष्टुमत्यवशायनमिति तद्विष्टयं
ज्ञानं प्रमाणाजमादिति ज्ञेयं प्रमाणात् फलं फलकरणापो म्भिरापरस्वोर्भेदस्य एतान् ३८

राम०
४१९

प्रा०
४२०

समं ब्रह्म तस्य भावः सामंतस्यापि भावो साम्यता सा च ब्रह्मेव ब्रह्म विद्वद्भैव भवतीति श्रुतेः ४४ प्रकृतेः ब्रह्मणः ब्रह्म दर्शनमेव सम्पद दर्शनं नाम न
तत्र ब्रह्म दर्शनं रज्जुगदर्शनवद्वांतत्वात् न हि रज्जुं भुजे गत्वेन पश्यन् सम्पदशी भवति किंतु रज्जुत्वेनैव पश्यन् एवं ब्रह्मण्यध्यतं ब्रह्मकारादिकं पश्यन् च
सम्पदशी अभिष्टानं तु पश्यन् सम्पदशीतिर्थः तथा शब्दः पादप्राणार्थः यद्वा यथैतन्नया मूयत इत्यध्याहृतकृतं तत्पददर्शनार्थः यथा राशतयामा

समग्रदर्शनमेतावद्विषितं तव ततः एवमेतद्विज्ञानं तः सामतां प्रतिपाद्यते ४४
समग्रदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतं ततः अग्रातत्वाद्यैतानि निर्गुणोभ्यस्तथाभवे
न ४५

प्रापते परापूर्वेषां सख्या ह्यणक्ति विवर्तनं राणो अपरे भिरेति अनानभूतो रूधूवान् पूर्वार्द्धे शरदस्तर्जनीतीति अस्यार्थः पूर्वेषां देवानां स्वामा-
 कानां कामक्रोधादीनां सख्या सख्यानि सुषं सुनु गिति सुषोऽञ्च पराह्यणक्ति परिवर्तयति यवदितास्तेति छंदसि यवदित कियया यूपसर्गसंबंधस्म-
 नेः विवर्तनं राणोः अतिशयेन कालंतरतीति तर्जनी राणोः यदु-दांतात्तरतेः ताच्छीलिकश्चानशउरोश्च पूर्वस्यैतस्मात्तुदित्यनुवर्तमाने यदु-
 छंदसीत्युत्तंपातत्वं अभ्यासगुणश्चादसः अभ्यस्तानामादिरित्याधुरात्तत्वे गति

राम०
४२०

कारकोपयदाहदिति प्रकृतिसरः अपरेभिः शास्त्रेभिः समदर्शितः सत्यानिर्णयप्रोति मुक्तिकामः कामादीन् जित्वा श
मादोनाश्रयेदित्यर्थः अननुभूतः अननुभवान्ननुभवान्ननुचितसममिति प्रातिशायसूत्रादीर्घमध्यतन्त्रं रज्जुगता
ननुत्मान्नातिज्ञानानि अवधूतानः कस्मिन् देहादितादात्म्यप्रवित्तापयनस्वीर्यादिंशदः कालांतर्जयितवलेन तर्जयितुं
अस्माच्चिप्रपंचदर्शनमननुभूतिशब्देनोक्तं अत आत्मदर्शनमेव सम्पददर्शनं इतदर्शनं चातिदर्शनमिति सिद्धं सम्पद
र्शनविषयस्य प्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानसम्पत्तांशयन्सम्पददर्शनस्य नष्टवनितासाक्षात्कारमुत्पत्तांशिरस्यतिगुणतत्त्वादि
ति निर्गुणोभः पुरुषेभ्योः नानियथा एतानि महदादीनि गुणतत्त्वान्गुणानांतत्वं तादृशं गुणतत्त्वादिपत्त्यादितियावत्
यथेतानि व्यावहारिकप्रमात्वरूपेणानि प्रत्यक्षारिण एव निर्गुणानां पुंसां मयि च चांते प्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः निर्गुणोभ इति
वदुतं भूत सर्वगता प्रमातृभेदाभिप्रायं तस्माद्यथावत्त्वेनात्मज्ञानं न भावनादिजन्यं नष्टवनिताज्ञानवदिति सिद्धं ४५

मो०
४२१

५२१

आत्मज्ञानफलमाह नीतिविगतदेहानां मुक्तानां पुराणविनिर्घते सदेहानां न च परं सत्कामसंकल्पतापैश्वर्यपरं सत्पाधिकालेनिरुपाधिसु
खं च यपे विधत्तेतत्र हेतुः अभावावत्तादिति साम्यतापदस्याख्यातरीत्याभावशब्देन भावप्रत्ययेन वा अभावावशाद्येनोद्भवविशदभरमेव भवति च त
अभाधर्माणां एतस्य वा अभासप्रशंसने गार्ग्यावाप्येवोक्तं विधत्तेति एतः एतदेतदभरणागिज्ञात्वाणां अभिवर्तनस्य तमन एव द्रुमदीर्घमित्यादि
क्रान्तिप्रसिद्धानां प्रशंसितत्वात्सूत्रतद्दीनांतत्र संबंधोपपन्न एवमर्थः तथा च प्रागेवोक्तं सोपाधिनिरुपाधिशब्देधावत्ताविदुच्यते सोपाधिकः स

न ते संवर्तमानानामावृत्तिविधत्ते पुनः विधत्ते अभावावत्तादपरं परमवयं ४६ परंपरे चै
कमतयो न सम्पत्केषु दर्शनं ते यत्कं प्रतिपद्यते पुनः पुनरिदं ४७ सर्वमेतद्विज्ञानं तो
न सर्वस्य बोधनात् यत्कीभूता भविष्यति यत्कस्य वशवर्तिनः ४८ ० ॥

सर्वोत्मानिरुपाख्यानपाधिकः जस्रकोटवृत्तिं प्रातर्दति सोपाधिकस्य नृणां हेतुसर्वकामातिः सार्वात्म्योत्पष्टमीरिता अहमचेतयाचादः श्रो
ककार्यस्य हेतुः अहं रति तत्र विदः सामगाने सर्वतमता श्रुता अत्रापि च कदृष्टांतात्तोपाधिसुखविद्वतः अस्मान् पराधुक्ता प्रोप्यते निरुपाधिकः
ति ४६ के पुन एव तत्र तदत आह परंपरे चैतिनेकमतयो नाना सदर्शिनो ये ते सुसम्पदं न नास्ति यत्कं रारीं ४७ कस्मिन् भगवो विज्ञाते स
र्वोपविज्ञातं भगवतो कविज्ञानात् सर्वविज्ञाने श्रुतं तत्समर्थयते सर्वविधि एतद्वा स ज्ञातं सर्वं अर्थतः विज्ञानं तः ध्यानस्तेन सर्वापरोक्ष्यत्वादे
हस्य वशमभविष्यतीति पोत्तं ४८

राम०
४२१

सर्वमिति पंचविंशसंविज्ञानात्सर्वज्ञोभवतीति श्लोकद्वयतात्पर्यं भणसंसारदुःखं ४९ शतोपीकविंशः नामात्मैकतविज्ञानमित्यादिनाह
नानां दृशानां प्रश्नानां मध्ये सांख्ययोगो नानातैकविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातं अत्रुद्धारित्रयमग्निमाध्याये व्याकीर्ण्यते विधादियद्गुभिह व्याख्या

सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पंचविंशकः यएनमभिज्ञानंति नमयंते पुवर्त्तते ४९ शांतौ मोक्षधर्मपुवर्त्तते
कएलजनकसंवादे वसिष्ठ उवाच सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं तेन यस्तत्र म विधाविधेति हानीमेतन्निरो
धानुपूर्वशः १ अविद्यामाह व्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिवै सर्गप्रलयनिर्मुक्तां विधावै पंचविंशकः २

यते सांख्यादर्शनीमिति योगादिसहितमिति शेषः १ तत्त्वदर्शनं विधातत्वात् कंभावत्पमज्ञानादिकमविधानतु विधायाश्च भावमात्रं
माशयेनाह अविद्यामिति अभावात्सर्गधसंभवात् भावरूपैवाविद्याः व्यक्ताख्येत्यर्थः विद्यामाह सर्गेति विधापंचविंशकइत्याहुरितियोजना

422

परस्परसंविधावैलम्बिबोधानुपवेशः यथोक्तमविभिस्तातसांख्यसाभिनिर्दर्शनं ३ कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्याबुद्धौ
द्विर्यस्मत्तं बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषादतिनः श्रुतं ४ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाद्गुर्मनीषिताः मनसः पंचभू-
तानि विद्याश्मभिचक्षते ५ अहंकारस्तभूतानां पंचानां नात्र संशयः अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्यानुरूपः ६
विद्याप्रकृतिरयत्कृतत्वानां परमेश्वरी विद्याज्ञेयानुरूपेण विधिस्वपरमः स्मृतः ७

मनोविद्यागनोपविधयविकल्पाभिमुखं वासनामात्रेषु शब्दादिषु पवित्रायुतमावेणावस्थानं तस्मिन् विद्या एव मुक्तये यच्च विशेषमनसोः स
 त्स्मभूताहंकारयोरेतर्भावविवक्षित्वा वायुपुराणोक्त्यासां विद्यानां फलानुक्तानि दशमन्त्रं तं एणीह निष्ठितो द्वियधितकाः भौतिकान्तरानं सरणं सहस्रं
 त्वाभिमानिकाः बोद्धा दशसहस्राणां तिष्ठति विगतद्वारः पूर्णं शतसहस्रं मुक्तिं तन्मन्त्रविनकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालं संख्या न विद्यत इति ५
 बुद्धिर्महत्तमं ह नत्वानां महारातीनां ७

राम ०
४२२

सर्वसत्त्वानसत्त्वेष्वयं सर्वव्यक्तमित्युक्तं च यत्कृतानादेव सर्वतोभवतीत्यर्थः वेदांतेष्वपि सार्वज्ञं कारणं ज्ञानसमुत्पत्तं मुदज्ञानस्य तु नांतरेयकमि
ति भावः ८ ज्ञानं धीवृत्तिः ज्ञेयस्तदभिधंगो बोधः यो विज्ञाता प्रमाता स एव पंचविंशको बोध इत्यर्थः विद्यासहिता विद्या अर्थतत्त्वेन पाथार्थेन ९
संप्रधानममृता सरंहरः भूरात्माना वीरते देव एकः द्यविमो पुरुषो लोके सरश्चाभू एव च उत्तमः पुरुषस्तम इति कति स्म तु क्तं पुं वै विद्यमुपेत
भूराभूयोस्तावदिभागमाह सरंचेति अमृतो जीवः असरं इति कति पर्योरर्थः सोऽवच्छादसः उभो प्रकृतिर्जीवोऽक्षरं अनारित्वात् पुरुषो ज्ञातमात्मा

अयं कस्य पांशाह विद्यावैपंचविंशकं सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ८ ज्ञानमयं कमित्युक्तं ज्ञेयो वैपंच
विंशकः नयैव ज्ञानमयं कते विज्ञाता पंचविंशकः ९ विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः असरं च सरंचैव
यदुक्तं तद्विवोधमे उभावेवाभूरा उक्ता उभावेतावनक्षरौ १० कारणं नु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं तु ज्ञानतः ॥

तद्गुणद्वयमत्वाच्च त्रयस्यापि त्रयस्य त्रयत्वाच्च त्रयत्वाच्च कतिः मोक्षाभोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मेतदिति उभोऽनक्षरं च सरं भिन्नोऽक्षर
वित्तर्थः विज्ञानघन एवेते मोभूतेभ्यः समुत्थाय तानेवानुविनश्यतीति भूतशब्दितस्य सरस्य तदनुसारिणो विज्ञानघनस्य च नाशकतेः नूतानि
नष्टानि च नुविज्ञानघनोऽपि नश्यतीति कतमर्थः १० उभयोरप्यक्षरत्वे हेतुमाह साहचर्यमिः कारणं त्विति ११

प्र०
४२३

423

[illegible]

अनादिनिधानावेतौ उभावेवेष्वरेमतौ तत्संज्ञावभावेतौ प्रोच्यते ज्ञानचिंतकैः ११ सर्गप्रलयधर्मत्वादयत्तं प्रा
द्वरक्षरं तदेतद्गुणसर्गायविकुर्वीतां पुनः पुनः प्रणानां महदादीनामुत्ततिश्वयात्सरं अधिष्ठानात्क्षेत्रमादरेतत्तत्सं
विशंकं १२ यदा तु गुणाज्ञासंतद्व्यक्तात्मनिसंक्षिपेत् तदा सहगुणौ सौक्ष्म्यपंचविंशो विनीयते १४

हामुखेदमाहादेनतदेतदिनि जीवसायभरत्वमाहगणानांशेषमुत्तन्निस्थानमाहुःकुतःपरस्परंअभिधानात् सिद्धायाममवाप्यनकेवतापकृति
वापकृतिरूपमुयाधिमनवायकेवलःप्रयोवामहदादीन्सृष्टुत्तहतेकिंतुपरस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थःअतःपंचविंशस्यापिसेवत्वात्मकृतिवत्भरत्व
मितिभावः १३ उभयोःभरत्वमाहयदातितादिनागुणमातंप्रकृतादि अव्यक्तात्मनिअहमनुभवागोचरेषुदेवताणि संक्षिपेत्प्रवितापये
त्गीतदेतिउपाधिनाशमनुश्राभासेपिनश्यतीतिद्वयोरपिभरत्वा १४

पृ. ४२३

ननुपंचविंशत्यन्येनैतत्प्रमाणं साक्षात् गृह्यते यथा महारोनां प्रकृतौ तस्यैवैका प्रकृतिः प्रत्येकं शिष्यते एवं शेषे च पंचविंशोपि तत्संबन्धो
मार्तस्यानेव द्वौ शेषं प्रतीयते अत आभासस्य तर्पणमुक्त्योनश्चतीति न नैतत्प्रमाणं यत्तदेति च उभयत्राध्याहारः तदैका प्रकृतिरिति सा
नकपेशोक्तगृहे १५ तदेति यदा तत्संप्रज्ञाते पुरुषो निर्गुणो जायते तदैव देह वैदिति शेषस्य देहा तदा प्रकृतिरपि भूतत्वं विनाशित्वं गच्छते अथैव तत्परा
संश्रिता महर्गादिभिः सादिता तत्र भूतत्वे हेतुः देहगुणो घटति वर्तनादिति देहाश्रिते पुत्रावादिषु प्रतिविषयं वर्तनं दभावात् अथमेव नायः शेषे चोपात्ता

गुणा गुणोपनीयंते तदैका प्रकृतिर्भवेत् शेषतोऽपि पदात्ता तत्तत्संबन्धे संप्रतीयते १५ तदा सारत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुण
संश्रिता निर्गुणत्वं चैव देहगुणो घटति वर्तनात् १६ एवमेव च शेषे च शेषज्ञानपरिभेदे प्रकृत्या निर्गुणत्वे पर
तमेव मनुष्यं १७

१६
ह एवमिति सारत्वं गच्छते इत्यनुषंगः कार्येणाहंकारेणाहित्वं गमते यथा नद्याः शोणोऽपि रेशोऽष्टिमत्वं सारभावेतदभावः एवं गुणानामप्युत्तरेण
कारणप्रकृतिर्भवेत्तौ नश्यते तत्रापि शेषे च विशेषमाह प्रकृतेति गुणगुणौ शेषे च शेषज्ञानपरिभेदे प्रकृत्या निर्गुणत्वे पर
संश्रिता इत्यर्थः अनुसृष्टुमसा भूवेता केचनो निर्गुणाश्चेति कृतवर्तनात् १७

मो०
४१४

५२५

एषः संचितः साक्षितः सागेन शरीरे पराः संप्रसाते भवति तदेति शेषं १८ प्रकृतेः परिवर्तनात् प्रवितापनात् ननु शास्त्रजज्ञानमात्रात् बुद्धिश्च
परोक्षीकरोति १९ इत्युक्ते वा इत्युक्ते हेतुसोत्रमाह तदैवदति तत्त्वतां आरोपयन्मतां विरचिन्नेति १९ इत्युक्तमित्यर्थः
२० इदं ज्ञानेन पश्यतीत्याह यदेति जुगुप्सतीति नदति पश्यंश्च पश्यंश्च संसृजं च विस्मरेत् तत्त्वपक्षपातो हि धियां त्वभाव इति भायेन स

हरो मवसे पयदा तदा गुणवती मय प्रकृतित्वमिजानाति निर्गुणतयात्मनः १८ तदा विमुक्तो भवति प्रकृ
तिः परिवर्तनात् अमोहममेयमिति परा बुद्धिबुद्धिमान् १९ तदैव तत्त्वतामेति नचापि मिश्रतां व्रजेत् मरु
त्ता वैवरां जेदमिधो ह्यनस्वदृश्यते २० यदा तु गुणज्ञातं तत्त्वाकृतं वैजगुसति पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन्न
संसृजेत् २१ किं मया कृतमेतावधो हं कासमिमं जनं मत्सो ज्ञातं ह्यविजानादनुवर्तितवानिह २२ अ
हमेव हि संमोहादममं ज्ञानाज्ञानं मत्सोपयोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह २३

कृतात्तमपि प्रमाणाज्ञानं न नश्यति अनादिकातीनमपि भ्रांतिज्ञानं न पुनरुन्मियतीति भावः यदा ह्यर्वासा अपि निरुपधिद्वभूतार्थसभावस
विपर्ययैः ननाधोपनवतेपि बुद्धेस्तत्त्वज्ञानात् तदति आपोराणामिनो नितसिद्धवक्तनः सम्प्रकृतात्तस्य पुनर्वाधो नाति अयत्नवतोपि तद्विषय
कषतयानादृज्ञावपितत्र हेतुः बुद्धिरिति वाद्युक्तकार्यः २१ इमं प्राकृतं जमं देहं ज्ञातं हि जालमिव २२ उदकज्ञानात् तद्रमं मम जीवन्मि
ति ज्ञानात् द्रुदात् द्रुदं मत्स्यदवदेहादेहमप्यनुवर्तितवान् २३

राम०
४२४

मत्स्यग्रहकारिवाहंपुत्रादिभ्यो नमात्मानं नवे निनशानुकर्षणायोजं २४ ममंविपुस्तं २५ वंधुः सत्वा एकत्वं च विसंवारं तस्यैव आस्थायादृश
इति २६ विमलो निष्कपः २७ अत्राजदया प्रकृता संसंगनिः संगयो मोहं मत्तरेण संवेधा योगादित्यर्थः २८ उच्चादीनां देवमनुष्यातिरश्चो संवेधिनी

मत्स्यो न्यतं यथाज्ञानादृकात्राभिमतते आत्मानं तद्दत्तानादनत्वं वैववेग्रहं २४ ममात्तधिगबुद्धस्योहंमग्रमि
मं पुनः अनुवर्तितवान्मोहादन्ममत्तमात्तनं २५ अयमत्र भवेदंधुरनेन सह मे भूमं साम्यमेकत्वमायातोयादृशात्ता २६
त्तहं तुल्यतामिह पश्यामि तद्दृशो ह मनेन वै २६ अपं द्विविमलो यत्तमहमीदृशकस्तथा यो ह मत्तान संमोहादृजया
संपद्यतवान् २७ स संगयाहनिः संगस्थितः कालमिमं त्वं ह अनया हं वशीभूतः कालमेतन्न बुद्धवान् २८ उ
अमध्यमनीवावांतामहंकथमावसे समानयानयावेह सह वा समहंकथं २९ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेपेदानीं स्थितो
भवे सह वा संनयासामि कालमेतद्विवंचनात् ३०

तां चनेकविकारवतीमित्यर्थः एतेन विकारित्वा विकारित्वे अपि संबंधासंभवाय दर्शिते तथोदाहृतं मागेव निःसंगसंगेन कूरस्थस्य विकारि
ण आत्मनो नात्मना योगो वास्तवेनोपपद्यत इति समानया संयुतया एवेदानीं मिनिपादसारणार्थः संधि स्थिरः साख्ये योगे वा निष्ठाप्रकः
संभवे प्रामुखा आत्मानं जानीयामित्यर्थः नूमासावित्सम्पूर्णं २९ वंचनात् विपर्ययज्ञानजात् ३०

अनया मूलाविधयानिकार्याविकारता ३१ पराश्रयं विर्मुक्तो विषयं पस्थितः भोक्तुमुद्युक्तः ततः परां श्रुत्योपस्थात्वा साधार्यं वावृणोत मूर्तिषु देहेषु च
मूर्तेषु अपि मूर्त्तात्मत्वे हेतुर्ममत्वमित्यर्थः ३२ योनिषु निपातित इति शेषः एतदेव प्रधुर्धराणां नाम ३३ निर्ममस्येति किंकृतं न किमपि ज्ञानस्यासाधनादिति

वंचितोऽस्मि न यायद्विनिर्विकारे विकारया न चायमपराधोऽस्यासपराधोऽयं मम ३१ यो ह मन्नाभवं सक्तः पराश्रयमुपस्थितः
ततोऽस्मि ह पो ह्पा मुस्थितो मूर्तिषु मूर्तिमान् ३२ अमूर्तश्चापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रधुर्धितः प्राकृतेन ममत्वेन तासु तासि ह
योनिषु ३३ निर्ममस्य ममत्वेन किंकृतं तासु तासु च योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ३४ नममात्रानया कार्यं
महंकारकृतात्मया आत्मानं बहुधा कृतायेयं भूयो पुनक्तिमां ३५ इहानीमेषु बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहंकृतः ममत्व
मनयानिममहंकारकृतात्मकं ३६ अपेत्माह मिमां हितासंश्रयिष्ये निरामयं अनेन साम्प्रदाय्यामिना नयाहमचेत
सा ३७ क्षेमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह एवं परमसंवाधात्तंच विंशोऽनुबुद्धवान् ३८

यः ३४ अहंकारेण कृतः हिंसितः आत्मापयासातया आत्मयेति समातोऽव बहुधाः नेकदेहाकारं ३५ मिमांशिति अपेत् अपसत्पमकृतावृणोत इमां
प्रकृतिमकेत्यर्थः निरामयं निरहं परमात्मानं ३७ अनेन निरामयेण साम्प्रदेकं अवेतया जडया अनेन सहैकत्वं क्षेमं न त्वनया सहैकत्वं क्षेमं न त्वनया
सहैकत्वं परमस्य यद्विंशसंवाधात् ३८

सांख्यिका अक्षरान्नियच्छेत्त अक्षरमभवेत्तसमाचनतु साहित्यः कः यः पंचविंशः निरामयं अनुबुद्धवान् ३२ पथमं च यत्कस्याप्यारिंताहं निर्गुणः पथ
मश्वभवति निर्गुणः ३३ निर्गुणात्तादेव्यावर्तकधर्माभावात्तत्रैवभवतीत्यर्थः ४० निदर्शनं च नुभवः यथा कति कतिमर्नातिक्रम्य निदर्शना

अक्षरान्नियच्छेत्तत्ताक्षरमनामयं अयत्कं यत्कधर्माणां सगुणं निर्गुणं तथा निर्गुणं पथमं हस्वात्तादृग्भवति मेथिल ४०
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् मये हज्जानसंपन्नं यथा कति निदर्शनात् ४१ निःसंदिग्धं वत्तस्माच्च विबुद्धं विमलं यथा
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोधयथा कृतं ४२ सांख्ययोगो मया प्रोक्तो शास्त्रद्वयनिदर्शनात् यदेवशास्त्रं सांख्योक्तं योग
दर्शनमेव तत् ४३ प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानं मवनीयते विस्पष्टं चोच्यते न त्रिशिष्याणां हितकाम्यया ४४

हनुमवान् ४१ विबुद्धं विशिष्टं ज्ञानं विमलं निर्दोषं ४२ सांख्येति शमादिभिर्हृता दर्शनं मोक्षमिति च सार्यसोभयत्र सामानसाधनानुभवफलैः सां
ख्ययोगो रैकमित्यर्थः ४३ किंमंशेन तर्हितयोर्भेदश्चाशंकाहप्रबोधने सादिवाच्यमर्थः सांख्येति सवगोदकस्यायेन कार्यसंकारो प्रविलाप
नमिति क्रमेण अध्याप्यो निरूपितविद्याष्टकेन निर्विशेषप्रसाधनावेणावस्थानं युक्तिपूर्वकमुपपादितं ४४

किंमंशेति सांख्यायोगनादियंतस्तत्राह पंचविंशदिति तेषांपंचविंशे असंगात्मनिकर्तृत्वानुपगमात्तत्रैव प्रकृत्यादौ कर्तृत्वासंभवात्तद्विज्ञेयत्वात्मनः क
र्तात्मापत्तायेन सर्वविधिप्रतिषेधमोक्षपरंशात्तु मनर्थकमिति भावः सांख्यानांतुषष्टिंशस्मात्पंचविंशसकर्तृत्वात्तनोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्मा
भेदवादानां सामंजस्यमिताशयेनाह सांख्यानामिति ४६ कान्तर्हियोगमते उक्तदोषगतिरित्याशंक्यथा कथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेव नित्यबुद्धि

पंचविंशात्परंतत्त्वंप्रयते न नराधिप सांख्यानांतु परंतत्त्वंप्रयथावदनुवर्णितं ४६ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वादुधमानं च त
त्त्वतः बुद्धमानं च बुद्धं वाहुर्योगनिदर्शनं ४७ शांतौ मोक्षधर्मे पुनरिति सुकरत्नजनकसंवादे

हात्मस्वरूपं तदेव त्रिसारूप्यदशायांतत्त्वतः केवलेवरूपेण अप्रतिबुद्धत्वात्तु मानं बुद्ध्याविषयो भवति तर्हि स्त्रीवेषस्त्रो नरो बुद्धेऽपि न बुद्धितो भवती
तियुज्यते न च तावता तत्सद्वैरूपं भवति पदपगमापत्तत्त्वमसीत्यादयोः भेदवादा अपेक्षंत इत्याशयः अतएव कर्त्तापत्तापि नांयोगानां ह वैवपदार्थावित्साह
बुद्धमानं द्रष्टव्यं धानं बुद्धं बोधश्चिदात्मा ४७ द्वाविंशाधिकशततमः

मोक्तभोग्यपेरीतां च मतेति क्रतुनुसारस्यार्थं त्रयमुपेयबुद्धयुदविभागमाह अथ बुद्धिमित्यादिना बुद्धबोधपरमात्मवृद्धंतरमोतीवः अथ बुद्धसंविशेषांगुणविधिगुणा
नां सत्तादीनामेवाविधिर्विधानं प्रभावमिमं शृणु दृश्यते हो ह्युणा सामर्थ्यात्परोपि स प्रेरणाहमिति मन्तेन च त्रास एव मनुसंधने इति आत्मानं वदुधा विम्वतैजस प्रा
नविण्डसूत्रांतर्गामिह्येण कृत्वा माययेति शेषः तामेव वदुधा विम्वतैजस प्रा नविण्डसूत्रांतर्गामिह्येण कृत्वा माययेति शेषः तामेव वदुधा विम्वतैजस प्रा नविण्डसूत्रांतर्गामिह्येण कृत्वा माययेति शेषः
उदाहरणं न प्रसक्तत्वमे तस्मान्प्रधानादसौ बुद्धबुद्धौ शृणु मपेयो तथा चाबुद्धाधिकारिकं शास्त्रं नैव पर्यममृते १ न वै वज्रितं मे दद्यादिना नेसा ह एतदिति बुध्य

वसिष्ठ उवाच अथ बुद्धमया बुद्धिमंगुणविधिं शृणु आत्मानं वदुधा कृत्वा तामेव प्रविचक्षते १ एतदेवं विकुर्वाणो
बुध्यमानो न बुध्यते गुणान्धारयते सैव सज्जता सिपते नरा २ अजस्रं तिह क्रीडायां विकारोति जनाधिप अवक्तवो
धनाच्चैव बुध्यमानं वदं सपि ३ न सैव बुध्यते यत्कंसगुणां तात निर्गुणं कदाचित्त्वेव तत्त्वेन साहस्यति बुद्धकं ४

मानो जीवः एतत्तु बुद्धं मानं बुद्धते यत एवं अहं कर्ता हं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति कुत एतद्विकुर्वाणत्वमतः आह गुणानितियतो गुणान्धारयते तः
सर्गादिकर्तृत्वेन विप्रियत इत्यर्थः २ एतद्विकुर्वाणोति अजस्रमिति बुध्यमानपदं निर्वक्ति अयत्नेति अयत्नं सकार्यमज्ञानं घोरं यं मामहं न जानामीति घरा
दीनां स्मिताज्ञानसच बोधा जीवं बुध्यमानपदेन वदति ३ न चिदंबुध्यमानत्वं सत्तसैव धर्मसाशंकाह नत्विति अयत्नं कर्तृसगुणरूपादिमत निर्गुणं
प्रधानपुत्रपौवान बुध्यते अवेत न तादयत्नस्य अत एव तत् अयत्नबुद्धकं जगुमिति आहुः ४

तुष्पतुर्जननइतिनायेनाभुपेतापिआह बुद्धमइति अवक्तृकर्तृयादजानातिनहिपंचविंशकंचिरांसमेवउपाधिविशिष्टंअयमहमस्मीतिजानीयात् ननु
 षड्विंशमसंगं यत्नयंबुध्यमानःपंचविंशः ससंगात्मकस्त्विदचिरंयह्योहंकारः पुरापपापमुखदुःखादिसंगोतथावच्छ्रितिः पुरापवैपुरापेनकर्मणाभवतिपा
 पः पापेनेति अनेनसंगात्मकत्वेन हेतुनाअवक्तृमस्फुरमचुतमविकारिणामपिसंतंरतंपुरुषंअर्थातबुद्धेर्मूढइतिवदोतसीधिरावः ५ बुद्धमानंतोवंपंचवि
 शचिराभासंनतुनिष्कृतेतमरूपंमुखंनवासावपिबुध्यतेचिराभासोपिदृश्यत्वात्त्रासंदृष्टुमीष्टेनहिघरोघंबुद्धते यदात्ताभासेपिनजानतसंभवतितदा

बुध्यतेयदिवायक्तमेतद्वैपंचविंशकं बुद्धमानोभवत्सेवसंगात्मकइतिश्रुतिः ५ अनेनाप्रतिबुद्धेतिवदंसय
 क्तमचुतं ५ अवक्तृबोधनाच्चापिबुद्धमानंवदंतुत पंचविंशमहात्मानंनवासावपिबुध्यते ६ षड्विंशविमलं
 बुद्धमवमेयंसनातनं ७ सततंपंचविंशंचतुर्विंशंचबुध्यते दृश्यादृशेस्तनुगतंस्वभावेनमहापुते अवक्तृम
 ननद्वस्त्वबुध्यतेतातकेवलं ८

निरांतदुपाधिमतेसतेइत्यर्थः ६ कस्तर्हिबुध्यतेइत्यतआहषड्विंशमितिनिरुपाधिवैतममेवसर्वप्रकाशकमित्यर्थः ७ षड्विंशसत्त्वेमानमाहृश्ये
 तिकापेकारोचस्वभावेनसततयाऽनुगतंशुबोदमंशस्वसाध्यस्ततंसर्वस्मिदृश्येसत्त्वादित्यनुगमोपदनुबोधादृश्यतेतत्सत्त्वोचकेवलवक्तृषड्विंशशरि
 तमित्यर्थः अनुभवमप्यत्राह अवक्तृमितिअवक्तृमस्फुरमपिअवतीवतेवदेहेततत्केवलंनिर्गुणंस्त्वबुध्यतेज्ञायतेविद्दिदितिशेषः ८

मो०
४२८

५२८

कुतस्तद्विस्वत्रानुगतोपकेवलोऽस्मदादिभिर्नानुभूयतइत्यत आह केवलीमिति बुद्धमानो जीवो परा आत्मानं च ह ममोः मुख्यप्रबोधास्तरणोः धीतीत्यादि
पुंमन्तेतदा केवलं यद्विशं पंचविंशं सर्वत्रैकरूपं जीवं चतुर्विंशं अयं कंचन पश्यति कार्योपहतदृष्टत्वात् ९ कथं तर्हि केवलं स्यादत आह तदेति
अयं केचन आकृतो लोचनं दृष्टिः स च आकृतो पाप्मा प्रकृतिमान् प्रकृतिजो यो पराभवति तदा विमलां मुहुर्न स विषयिणी बुद्धिर्विधां अमलानिर्देतां परं

केवलं पंचविंशं चतुर्विंशं न पश्यति बुद्धमानो परात्मानममोहमिति ममते ९ तदा प्रकृतिमानेषु भवत्यक्तलोचनः
बुध्यते च परं बुद्धिर्विषयममलायदा १० योऽयं शेरुजशार्हलतया बुद्धत्वावनेत् ततस्माज्जितो यत्कंसर्गप्रलयधर्मि
वै ११ निर्गुणः प्रकृतिर्वेदगुणायुक्ता मचेतना ततः केवलधर्मी सौ भवत्यक्तदर्शनात् १२ केवलेन समाग
मविमुक्तो आत्मानमाप्नुयात् एतन्न तत्त्वमिमाह निर्लतत्वमजरामरं १३ तत्त्वस्य परादेतत्त्ववन्न च मानद् पंचविं
शतितत्त्वानि प्रवदंति मनीषिणः १४

सर्वोक्तं प्राप्नुते च वगच्छति १० तदैव परविद्योदयकाले पञ्चविंशबोधः प्रकृतितागश्च भवतीत्याह पञ्चविंशति ११ असौ जीवः अयं कस्य तस्मात्प्रयत्नेन
दर्शनात् केवल एव भवति यो निर्गुणः सत्यकृतिर्वेदस्य केवल इति पोतं १२ आत्मानं केवलं विमुक्तः उपाधिव्याप्युक्तः तत्तं अनारोपित्पुनित्तत्वं
रोह्यदितं निष्ठापरोहमित्यर्थः १३ तत्त्वं रश्मिगणैरितराभ्या रसापि दृश्यदृश्यत्वां वस्तुनस्तत्त्ववदृश्यतमस्ति दृष्ट्वावतात् १४ १४

राम०
४२८

एषः षड्विंशः तत्त्वान्पारोक्ष्यान्कार्यभूतं महदादितत्त्वमस्यास्तीति तत्त्वान्च यत्नेऽनित्यतः कार्यकारणवर्जितः बुद्धत्वलक्षणं तत्त्वं अहं ब्रह्मास्मीति
 द्वितीयाप्येषमुच्यते ११ एतदेवाह षड्विंशति ननु षड्विंशोहमिति यथाह तस्या षड्विंशो गच्छते तस्याः नाशकस्य तत्त्वं तस्या भावाद्वावेवाऽनवस्था
 पातात्कथं नित्यताधिकस्याप्युक्त्याः इति रूपस्यैवोपाधेर्विद्यमानत्वादित्याशङ्का ह केवलेन तत्त्वमर्थेन तद्वृत्तिरूपं ग्रहणं समतां याति यथाकृतकर

न वैषतत्त्वत्वात्तानि तत्त्वस्तेषु बुद्धिमान् एषमुच्यते तर्हि हि सिद्धं बुद्धस्य लक्षणां ११ षड्विंशोहमिति पातो गच्छ
 माणो जगत्तमः केवलेन च तेनैव समतां यात संशयः १६ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुद्ध्या मानोऽप्यबुद्धिमान् एतन्नानात्वं
 नित्यत्वं सांख्यिकेति निदर्शनात् १७ वेतनेन समेतस्य पंचविंशतिकस्य ह एकत्वं वैभवस्य स्य ह बुद्ध्या न बुध्यते १८

नो रजोतंशमयस्तयमपिशाम्यति तथा च रमा ब्रह्माकारवृत्तिर्यत्तं तं स्वात्मानं वशमयतीत्यर्थः १६ षड्विंशेनेति येन केवलप्रकाशात्मना पंचविं
 शती न बुध्यते तं च ज्ञानं न बुद्धिमान् यतो भवति एतन्नस्या ज्ञानमेव नानात्वं ब्रह्माज्ञानमूलक एव प्रपञ्च इत्यर्थः १७ षड्विंशानुभवस्वरूपमा
 ह वेतनेनेति पंचविंशस्य अहं प्रत्ययगम्यस्य चेतना युक्तस्य ज्ञेयस्य तदा एकत्वं भवति यदा बुद्ध्यापि अहमिमात्मानं न बुध्यते धीनिरोधे स्वतिगारसु
 धुतिवत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः १८

एतत्फलमाह बुद्धमानश्चेति अहमिति गृह्यमाणः संगधर्मास्तुत्वादिसंगीजीवः अपबुद्धेन वाङ्मनसातीततयाः अगोचरोक्तेन यद्विशेषेन यत्समतामभे
दं याति तदानीः संगत्मा पुण्यापुण्यादिसर्गमूला भवति १९ निः संगत्मानः यद्विशेषसंगत्मांगिनोपि जीवस्य निः संगता भवति सावच्चयक्तसागे नैवे
मर्थः एतत्तच्चयक्तं दृष्टमात्रेव प्रकृतिर्लपित इत्यर्थः यद्योक्तं सप्तमां प्रकृतेः सुकुमारतरं किंचिदस्तीति मेमतिर्भवति पार्श्वस्थीति पुनर्न दर्शनम्

बुद्धमानोऽपबुद्धेन समतां याति मैथिल संगधर्मा भवतेष निः संगत्मानराधिप १९ निः संगत्मानमासाद्य यद्विशेष
कमजं विभुं विभुस्तजति चायक्तं यदा ते तद्विबुधते २० चतुर्विंशमसां च यद्विशेषसंप्रबोधनात् एष संप्रतिबुद्ध
स्वबुद्धमानश्चेतेन घ २१ योक्तो बुद्धश्चेतनेन पथा कृतिनिदर्शनात् नानातैकत्वमेतावद्व्यंशास्त्वदर्शनात् २२
मशकोदुर्वरेयद्वैतयोः मत्सोदके पथा तद्वदमत्वमुपलभ्यते २३ एवमेवावगंतव्यं नानातैकत्वमेतयोः एतद्विमो
हवत्तत् २४ सरसुक्तमयक्ततानसंहितं २४

येति पुरुषस्येति २० असौ रज्जुरगवन्निः सत्पुंभवति सरं प्रधानममृता सरं हः सरात्मानाधीयते देव एक इति कृत्यनुसारेण अप्रतिबुद्धः २१ बुद्धमानः
अशरः बुद्धेशः एते पथा कृतिप्रोक्ताः २२ नानातैति पथोद्वेगासह मशकस्य पथा वा जलेन सह मत्स्य नानातैकत्वे एवं चतुर्विंशत्मा ततैः स
ह पंचविंशस्येति २३ एतद्योगसंमतं नानातैकत्वमुक्तं २४ अयक्तज्ञानसंहितं अयक्तविषयं पुरुषात्पथकेन ज्ञानं पुरुषमात्रावशेषमेकत्वमोक्षो
मत्रानालमिति २४

सारममतमाह पंचविंशतिकस्येति अमक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्वमोक्षयितव्यः २५ एवमतानवाधेसमेवविमुच्यतेनामथेत्यर्थः परोः मश्चिह

वि१

पंचविंशतिकस्यास्योपदेहेषुवर्तते एषमोक्षयितयेतिपादुरयक्तगोचरात् २५ सोयमेवंविमुच्येतनामथेत्येतिनिश्च
यः परस्परधर्मविभवमेवमेतस्यै २६ विमुहधर्माशुदेनबुदेनचतुर्विमान् विमुक्तधर्माशुक्तेनसमेतपुस्तवर्षध
२७ वियोगधर्मिणावैविमुक्तात्माभवत्य विमोक्षिणाविमोक्षस्वसमेतेहनयाभवेत् २८ सुचिकर्माशुचिरैवम
वसमितदीप्तिमान् विमलात्माचभवतिसमेतविमलात्मना २९ केवलात्मातथावैवकेवलेनसमेतस्यै स्वतंत्र
स्वतंत्रेणास्वतंत्रत्वमवाप्नुते ३० एतावदेतत्कथितंमयातेतज्जम्महाराजयथार्थतत् अमत्तारतंपरिगृह्यचार्यसना
तनंजसविमुहमाद्यं ३१ अवेदनिष्ठसज्जनसराजन्प्रदेयमेतत्संसंत्तपाभवेत् विधित्तमानायविरोधकारणंप्रवो
धहेतोः प्रणतस्यशासनं ३२ नदेयमेतच्चतयान्तात्मनेशदयस्कीवायनजित्तबुद्धये नपंडितज्ञानपरोपता
विनेदेयंतुदेयंविनिबोधयाहरे ३३ अ हवितायाद्यगुणावितायपरापराहदिरतायनितं विमुहयोगायउवा
यनितंक्रियावृत्तेवर्धमिणोदिताय ३४
त्मापरधर्माशुवधर्मासमेतस्यैवै रौकीमूय
२७ परधर्मत्वमेवपंचयतिविमुहमादिना ३१ वेदनिष्ठस्यनिदायवक्तुर्महाराजस्मअवेदनिष्ठस्येतिपाठः स्वच्छविधित्तमानायविशेषेणा

स्माचन धर्मनिष्ठस्य ३४

३८ अणायमप्रतिष्ठितं नन्वेनत जन्मनिवर्त्तकमित्यर्थः नास्ति मरणायैतत्तच्च मरणं ४१ किंतु क्षरमित्युक्तं पश्चाच्च वृत्ततेषु नानि उपक्रान्तमुपपाद्योपसं

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय विवाहशीलाय बहुश्रुताय विजानते वैवर्णवाहितश्च मेदमेव शक्ताय शने च देयं ३५ ए
 तैर्गुरौ हीनतमेन देयमेतत्तत्र ब्रह्मविष्णुद्वैतः नष्टेयसायो क्षतितादशेकतं धर्मप्रसक्तारमणा च दानात् ३६ ए
 र्थो मिमांसा पृथग्विस्तरणो दद्यान् देयं त्विदमब्रताय जितेन्द्रिया येन तदसंशयं ते भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ३७ करालमात्रे
 भयमस्तु किं विदेत द्यूतं ब्रह्म परं तया घ यथा वदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमतं तमनादिमध्यं ३८ अगाधजन्मामरणं
 च राजत्रिरामयं वीतभयं शिवं च समीक्ष्य मोहं तज्जवापसर्वज्ञानसतत्त्वार्थमिदं विदित्वा ३९ अवाप्तमेतद्दिनयासना
 तनाद्विरागपगर्भाद्दत्तो नराधिप प्रसाधयत्वेन तमुग्रचेतसं सनातनं ब्रह्म यथा घवेन ह ४० पृष्टत्वा चास्मि यथानो
 दयथामयेदं त्वपि चोक्तमघ तथा वा तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणं ४१ भीष्म उवाच एतदुक्तं परं
 ह्यपस्माच्च वर्जते पुनः पंचविंशो महा राजपरमर्षिर्निदर्शनात् ४२ पुनरावृत्तिमाप्नोति परं तानमवाप्स्यन् नावुद्यति
 तत्तेन बुध्यमानो जगाम ४३ एतन्निः श्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया कथितं तत्त्वतस्तत्तत्कृत्वा देवर्षिर्तो नृप ४४

४६ विज्ञेयज्ञाने ४७ उपाद्रवत् केशवानभूत् अश्रुते च पेमेसुभयानये ४८ इति श्रीमत्तदवाकाप्रमाणस्योपाधुंधरचतुर्दशवशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूतोः
श्रीनीलकंठसक्तोभारतभावर्योपेशांतोमोक्षधर्मेषुवसिष्ठकरालजनकसंवादार्थप्रकाशाख्यविंशदधिकशततमोऽध्यायः किंतदक्षरमितिष्टस्माक्षरस्य

हिरण्यगर्भाद्विषणावशिष्टेन महान्मना वसिष्ठद्विषणार्हेत्वात्रारोवातवानिदं ४९ नाराद्विदितं मत्समेतद्रूपसना
तनं मासुचः कौर्वेद्रतं कृतैतत्सरमंपदं ४६ येन क्षणक्षरेवितेभयंतस्मनविद्यते विद्यते तु भयंतस्योनैतदेति पा
थिव ४७ अविज्ञानाच्चमृतात्मा पुनः पुनरुपाद्रवत् पेसजातिसहस्राणि मरणांतामुपाश्रुते ४८ देवलोकतथा
तिर्यञ्चन्यमपि चाश्रुते यदि सुद्युतिकालेन तस्मादज्ञानसागरात् ४९ अज्ञानसागरे घोरो ह्यवक्तो गाधुचने च
हमहनिमज्जति यत्र भूतानि भारत ५० यस्मादगधादवक्ता दुर्ज्ञेयत्वं सनातनात् तस्मात्तं विज्ञास्वैव वितमत्कृत्
पार्थिव ५१ शांतो मोक्षधर्मेषु वसिष्ठकरालजनकसंवादः श्रीपातवाच मृगायां विवृक्कश्चिद्दिजेने जनकात्मजः वने
दर्शयिष्ये द्रष्टुं वंशधरं भगोः १

ख्यानाय चतुर्विंशत्मात्मकं सरमुक्ताय च विष्णोः सा इति योगमतमुक्तं सोपि धर्मो धर्मिभूतत्वाक्षर एवेति धर्मो यत्सृष्टः यदि वंशोः क्षरः सांख्यमतेनोपस्थितः
तं वा विख्यामुक्तदधिगमेधिकारहेतुकांश्चिद्दुर्मा विधत्ते मृगायां विचरन्ति तथा येन १

१३ योनिकर्मविमुक्तः पात्रमित्युक्तं तत्र योनिमुक्तं कर्ममुद्धिं च याच्ये सत्कृतेति एकस्यैव पत्नीननुचनपूर्वाजात्माः प्रजोत्तमेः योनिः स्थानं १४ १४

उपासीनमुपासीनः प्रणामशिरसाभुनिं पश्चादनुमतस्तेन यश्च वसुमानिरं २ भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेतवापीह वा भवेत् पु
रुषसाध्वेदेहे कामस्य वशवर्तिनः ३ सत्कृतमपारिष्टः सत्कृतमहात्मा महातयाः निजगादततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः
४ अपि रुवाच मनसोः प्रतिकूलानि प्रेतस्येह वरांश्छसि भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निर्वर्तस्व तेन्द्रियः ५ धर्मः सतांहितः
पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सतां धर्मो लोकास्त्रयस्तान् प्रवृत्ताः सवरावरः ६ स्वादु कामुककामानां वै न स्पृं किं न गच्छसि मधु
पश्यामि दुर्बुद्धे पतन्तानानुपश्यामि ७ यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्कार्थिना तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्कार्थिना
८ असता धर्मकामेन विमुक्तं कर्मदुष्करं सतां धर्मकामेन सुकरं कर्मदुष्करं ९ वने याम्पमुखाचारे यथा ग्राम्यस्तथैव सः
ग्रामे वनमुखाचारे यथा वनचरस्तथा १० मनोवाक्कायिके धर्मे कुरु मृदां समाहितः निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणा गुणान्
११ नित्यं च वृद्धरातयं साधुभ्यश्चानुसूयता पार्थिवं तत्र शौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः १२ शुभेन विधिना लब्धमहार्यं प्र
तिपारयेत् क्रोधमुत्तज्जह्या च नानुतये च कीर्तयेत् १३ अनृशंसः सुचिदंतिः सतवागार्जवे स्थितः योनिकर्मविमु
क्तश्च पात्रं सादेद विहितः १४

१० विगित्तोतिविचनानंतरमेवयथाघृतपानंभेषजंएवंदानेननिर्हृतदोषस्यैवयागादिधर्मःसुखावहइत्यर्थः ११ शतोपीचतस्त्रिंशोऽध्यायः

सत्कृताचैकपत्नीचजातायोनिर्हिष्यते अपञ्चःसामगोविद्यन्पद्मपात्रमुच्यते १५ सपथधर्मःसोषधर्मस्तंतेपतिनांभवेत्
पात्रकर्मविशेषेणदेशकालावेषश्च १६ लीलपासंयथागात्रात्ममन्त्राजःपुमान् बह्व्यत्नेनचमहत्पापनिर्हरणं
तथा १७ विष्णुस्ययथासमर्प्यतिर्भवतिभेषजं तथानिर्हृतदोषस्यैवधर्मःसुखावहः १८ मानसंसर्वभूतेषु
वर्ततेवैश्वनासुभं अशुभेभ्यःसदासिष्यशुभेष्वेवावतारयेत् १९ सर्वसर्वेणसर्वत्रक्रियमाणंचरुजयेत् स्वधर्मय
त्रागस्तेकामंधर्मेविधीयतां २० अधृतात्मनधृतौतिष्ठदुर्वृद्धेवुद्धिमान्भव अश्रुशान्तःपशामत्तमप्राज्ञःप्राज्ञवच्चर
२१ तेजसाशकतेषामुमुपायःसहचारिणां इहवप्रेतचम्रेयस्तस्मैलंधतिःपरा २२ राजर्षिर्धृतिःस्वर्गासति
नोहिमहाभिषःययातिःक्षीणपुरुषोपिभूतालोकानवातवान् २३ नपत्तिनांधर्मवतांविदुषांचोपसेवनान् प्राप्स्य
सेविपुलांवुद्धितयाश्रेयोभिपत्ससे २४ भीष्मक्याच सनुसभावसंपन्नस्तत्कृत्वापुनिभाषितं विनिवर्त्तमनःका
माद्धर्मंवुद्धिचकारह २५ शान्तौमोक्षधर्मेषुजनकानुशासनोनाम

यथा कठवल्लीष्येयं प्रेतो विविक्ता मनुष्ये च लोके नायमस्ती ते केनायमस्तीति वै के इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनेन स्पष्टदेहनाशोप्यात्मास्ति त्वं प्रसाधिते तस्यैव
नाम त्रधर्मादमन्त्राः धर्मादमन्त्रास्मात्कृता कृता त्वन्वभूता च भवावयवतत्त्वस्य सितदेहादिना धर्माधुपेतसिंहाशरीराद्यत्वं प्रश्नपूर्वकं साधितं तद्वदिहापि सा
धयति धर्माधर्मविमुक्तं पदिसादिना धर्माधर्मो मुखः खेतुद्वेत्तजन्ममत् नद्वेत्तपुराणयोपेयवृत्तिरूपे तद्वेत्तः संशयश्चित्तमवस्तुविषयं चांतादिज्ञानं एगादि

युधिष्ठिर उवाच धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात् जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुराणपापयोः २ यस्त्विदं नित्यमभयं नि
तमक्षरमवयं भुवि नित्यमनापासतद्रवावक्तुमर्हेति २ भीष्म उवाच अनेनैव त्रिपिष्ठा मिश्रतिहासं पुरातनं याज्ञवल्का
स्मृतं वादे जनकस्य च भारत ३ याज्ञवल्क्यमपि श्रेष्ठदेवरातिर्महायशाः पञ्चजनको राजा पद्मं प्रभुविरंवरं ४

जनकं तैर्विमुक्तं यत्पगात्मवस्तु १ तदेव शिवं जायराघये सयातुरो यं शिवमद्वैतं चतुर्थं मम तदिति श्रुतेः नित्यमभयं सर्वदा भयमश्रुत्संघलयादौ कारणा ब्रह्म
भावं प्राप्तं सापि जन्मांतरसत्तात् नित्यं च विना शिहिराणगर्भादि वक्ष्यतीत्यर्थः अक्षरं च पचयममं च ते एवावयवनाशहीनं भुवि स्वतो निर्दोषं नित्यमनाया
संशयाधिसंपर्के यद्युतकौटस्थभावं २ यत्पृथ्व्याष्टमपि पृथ्वीति यमर्थत्वादावक्ष्यकं तत्सर्वं आख्यायिका मुखेन वक्तुं प्रतिजानीते च वेति ३ ४

अव्यक्तकारणं ब्रह्म परमहृदः तस्मात्परतो निर्गुणं १ कांक्षिणः कांक्षिणो मयि मिति शेषः ७ सांख्ययोगयोरैकार्थ्यस्य प्रागुक्तत्वादुभयसंमतमित्यर्थः ८
अव्यक्तो गमते जडं सत्त्वं सांख्यमते चित्त्विति विवर्गभेदो मया ख्यं शुद्धवत्तत्त्वज्ञानेन वाधे चेति पश्येषामव्यक्तं तदधर्मभेदोक्तिरथाप्यव्यक्तादिधर्मिणः सर्वेषामव्यक्ता

जनक उवाच कतो द्वितीयो विप्रर्षक इति प्रकृतयः स्मृताः किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्मात्परतस्तत्किं १ प्रभवंचाप्ययं चै
वकालसंख्यांतथैव च वक्तुमर्हसि विषेदं तदनुग्रहं कांक्षिणः ६ अज्ञानात्तद्विच्छादित्वं हि ज्ञानमयो निधिः तद
हं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयं ७ याज्ञवल्क्य उवाच श्रूयतामवनीपालय देतदनुदृष्टसि योगानां परमं ज्ञा
नं सांख्यानं च विशेषतः ८ न तवाविदितं किंचिन्मातुर्ज्ञातसत्ते भवान् दृष्टेन वापि वक्तव्यमेव धर्मः सनातनः
९ अथैष प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि पोरुषा न त्रुष प्रकृती रेषो माद्व्यात्मचिंतकाः १० अव्यक्तं च महान्तं च त
थाहंकार एव च पृथिवी वायु राकाशमायोऽग्निश्च पंचमं ११ एताः प्रकृतयस्तत्त्वैर्विकारानपि मे शृणु श्रोचंत
कैश्च १२ स्वजिह्वा घ्राणं च पंचमं १२ शब्दः स्पर्शश्च रूपं वासो गंधश्च तथैव च वाक् हस्तौ च पादौ च पायुर्मे कृतं तथैव च १३
स्विकार इति भावः १० पृथिव्यादिपदे जन्मात्राण्युच्यन्ते प्रकृतिरिति शब्दः तात् ११ शब्दादयः स्थूलविपरायाः १३

एषपाचांमात्वाशरीरानांभौतिकतोपपादकवाक्यशेषविरोधान्नयथाश्रुतमेवसाधु सर्वत्रसंभरणायचसर्वशास्त्रविज्ञवः स्यात् एते शब्दादयः दशविशेषाः
विकारांतरानुपादानतंत्रविशेषतंत्रशब्दादिष्वेवदृष्टंनस्यूनपृथिव्यादिषु मनस्तद्विकारांतरगतमपिनविशेषः तस्यवृत्तमागारेतामहाभूतोपादा
नत्वात् श्रोत्रादीनामपिविशेषतमिहचष्टेवुद्दीति सविशेषाणीतनेनश्रोत्रादयो नविशेषादसुक्तं १४ योऽशमितिबुद्धहंकाराभ्यामनः पृथक्

एतेविशेषागेनेंद्रमहाभूतेषुपंचसु बुद्धीन्द्रियाण्येनानिसविशेषाणिमैथिल १४ मनःषोडशकंपादाध्यात्मगतिचिंत
काः त्वंचैवानेवविद्यंसलतवुद्धिविशारदाः १५ अथक्ताच्चमहा नात्मासमुत्पत्तिपार्थिव प्रथमंसर्गमि
तेतराद्गुः प्राधानिकंबुधाः १६ महत्तन्मायहंकारउत्तत्रोहिनराधिप द्वितीयंसर्गमितादरेनदुष्टान्मकंसमत्तं १७

एति एतच्चानुभवतात्त्विकार्किकादीनांवसंमतमित्याहत्वेति तथाहिलौकिकाः अहंकारमात्मानंबुद्धिंमहत्तामनांतीन्द्रियंवेतिप्रतीयंति शा
स्त्रतत्वेनमनेबुद्धिहंकारश्चिंतकरागमांतरं संशयोनिस्त्वयोगः स्मरणविषयाश्चमीदृशितसर्वेषामंतीन्द्रियतमव १५ सृष्टिक्रममाह अथक्तादि
ति सुषुप्ताखंतमोः ज्ञानंयद्दीनंस्वप्रबोधयोगिरुक्तेरयत्नमिहोपुसंतमः तस्मात्तमहानात्माअथमहत्वाद्यणेऽमुष्यपुत्ररतिविशेषानालिङ्गितो
स्मीतेतावन्मात्रपत्तयविषयः बुद्धिसूक्ष्माख्योमहान्उत्पत्ते १६ ततउक्तविशेषालिङ्गितोस्मीतिप्रत्ययविषयोहंकारः १७

नतः संकल्पविकल्पात्मकं मनः तच्च भूतगुणात्मकं विपरदिभूततद्गुणशब्दायात्मकं १० अतएव तस्मान्न मनोभूतो सन्निरुच्यतेः तोमानसत्वाद्भूतानां स्थूलसूक्ष्म
नास्तेषां विभागो नास्त्येति विशेषेण पुनश्च दय एव गणिताः न स्युः अथियायाः तेषां शब्दादिहेतुत्वेन विकारांतरानुपादानत्वात् विशेषतया योगात् एतच्च ता
र्विकारिणामपि संमतं कृत्यनुगृहीतं च तथा हि तार्किकाः गुणिनः स्फाशादुणेतन्निमित्तं तच्चाकाशादिभ्य एव शब्दाद्युत्पत्तिमिच्छन्ति कतिश्च इदं विषे

अहंकारवृत्तं भूतं मनोभूतगुणात्मकं तृतीयः सर्गश्चेत्यहंकारिक उच्यते १० मनसस्तत्समुद्भूता महाभूतानराधिप
वतुर्थे सर्गमित्येतन्मानसं विद्विमेमतं ११ शब्दः स्पर्शश्चरुपंचरसोगंधस्तथैव च पंचमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतवि
तकाः १० श्रोत्रं तक्कैव च भ्रूश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्वह्निं चात्मकं स्मृतं ११ अधः श्रोत्रेन्द्रि
यग्राममुत्तमघतिनराधिप सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदेन्द्रियकं स्मृतं १२

अथ परस्यार्थाच्यर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तत्परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महानरः महमः परमवक्तव्यत्वात्पुरुषः परः पुरुषात्तपरं किंचित्ताकाशासायरागतिरिति विलो
मक्रमेण इममेवानुक्रमं प्रदर्शयति परत्वं कारणत्वं चार्थाः साध्यः १५ शब्दादीनां सर्गस्तु भौतिकः पंचमः २० ब्रह्मचिन्तात्मकमानसमित्यर्थः एतेन
शब्दादीनां श्रोत्राद्यजनकत्वमुक्तं तेन च तेषां विशेषतः स्वीकृतं भवति २१ श्रोत्रादिभ्योऽधस्ततोऽधः श्रोत्रं सचासौ इन्द्रियग्रामश्च वागारिः सोऽपि श्रो
त्रादिव चिन्तात्मक एवेति भावः ऐन्द्रियकं इन्द्रियसमूहायः २२

ऊर्ध्वस्त्रोतः प्रवाहोः स्रोतः प्राण ऊर्ध्वस्त्रोतः तिर्यगितः प्राणस्त्रोतः पदानुसंगोऽप्युच्यते तेन नाभि मध्यस्थस्य समानस्य संगोऽपि नः आनस्य सर्वतोऽधिगतस्य उदानस्य
चउपीभागगतांशानां ग्रहणं एतदार्जवकं एतस्य ऐन्द्रियकस्य अर्जवकं कुरुति विशेषानां कांतसामान्यवर्तिरिति यावत् यथोक्तं सांख्यसूत्रमां सामान्या
कारणास्ति प्राणायामाद्यवः पंचेति २२ तिर्यक्स्त्रोतः शरीरेन तेषामेव समानोदानानां देहसाधोभागगतांशग्रहणं च स्त्रोताः अपानः शेषं यावत् २४

ऊर्ध्वस्त्रोतस्तथा तिर्यगुत्तमघतिनराधिप अष्टमं सर्गमिमाहरेतदार्जवकं स्मृतं २३ तिर्यक्स्त्रोतस्तथः स्त्रोतउत्तमघतिनरा
धिप नवमं सर्गमिमाहरेतदार्जवकं बुधाः २४ एतानि नवसर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाशु
तिनिदर्शनात् २५ अत ऊर्ध्वमहाएजगुणस्यैतत्तत्त्वतः महात्मभिर्नुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे २६ शतौ
मोक्षधर्मे पुण्यस्य वत्सजनकसंवादे

सर्गाणि कौवृतमापंचतुर्विंशतिः अयं कर्महृद्दहंकारमर्णास्ति चतारि पंचभूतानि पंचशब्दाः पंचज्ञानं दियारि पंचकर्मेन्द्रियारि प्राणदि पंचकसेन्द्रियेवेवां
न भवितुर्विंशतिरेवेत्यर्थः २२ गुणस्य गुणस्य तत्त्वतः तत्त्वदुपासनात् तत्त्वद्वयं यस्योपेपंचमी यावत्तं यावत्तं कालं तिष्ठति तत्तत्कालसंख्यां नि
बोधयुयस मे मतः २६ शतोपरि पंचविंशः

मोक्षस्नानं संवक्तुं कर्मोपास्ति फलस्य सर्वस्य सावधिकत्वमाह अयं कस्मै तादिना अयं कस्मै उपासनयाः अयं कस्मै भावगतस्य १ एवमेतावतीति अनयेव संख्यया
तासु वैयर्थ्य इति कतेरस्य शतं वर्षाणां यतिरिति चेत् एवमुत्तरं अयं सूर्यमाह सृजतीति औषधिं च त्रैलोक्यं मनः अन्नमपि हितो मम न इति कते असतो
धि मनोः सृजतीति कते स्मा सच्छिन्नादयं जातमहं तत्ता परनामकस्य मनोसृजितस्य मनः प्रजापतिमसृजतीति कतेर्यमाह तत इति मनोदाहः अयं मे

याज्ञवल्क्य उवाच अयं कस्मै नरेश्वर कालसंख्यानो बोधमे पंचकल्पसहस्राणि द्विगुणान्महत्सुते १ एवमेतावती
चासंप्रति बुद्धानां धिप सृजतोषाधिमेवाये जीवन् सर्वदेहिनां २ ततो ब्रह्माणमसृजोद्दृष्ट्वा पांडसमुद्रं सामूर्तिः स
र्वभूतानामितेव मनुष्यं ३ संवत्सरमुपित्वा रे निष्कम्पं महामुनिः संदधे स महीकृत्वा दिवमूर्ध्वं प्रजापतिः ४
धावाश्रयिष्योति पुराजवेदेषु पश्यते तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्पुः ५

व प्रजापतिमसृजतीति कस्यौ दर्शितः एवमनास्तीति कतिपुः आकाशादीनां वायोरित्येवोक्तिर्योस्येयां चंद्रं वृक्षां च वामनामयं सीतलं वृक्षां च मुच्यते ३
महामुनिः महान् संदधे अनुसंधानं कृतवान् अयं कस्मै अयं कस्मै तस्य येन दीक्षत ब्रह्मा प्रजायेयेति प्राणिकर्मणो रोधेन स एव ब्रह्मांशलोचनामकस्य
क्षणस्य कर्तृत्वं चिदचिदात्मिकापारमेस्वरेशक्तिः सैव महत्तममिति पद्यकार्यः ५

मो०

४३५

६ सृजतीति त्रिषु महान् भूतं महाभूतोपादानत्वात् देहात् भौतिकदेहो मतेः पूर्वचतुरः भौतिकानुपपत्तिमनोबुद्धहंकारविज्ञात्यानुपपत्तिमहान् भूतसृजतेन
तेवतारः पुत्राः पित्राणामहामृतानामपि पितर इति मनश्चादय एव भूतानां कल्पकार मतेः ८ एवं ह्येति मुक्ता सृष्टिर्ह्येति माह देवा इति देवाः इन्द्रिया

एतस्यापि च संख्यातं वेदे देवांगपारगैः दशकल्पसहस्राणि पादो नाम हतव्यते ६ एवमेतावती वासपादरधात्मवितकाः स
जमहंकारमपि भूतं दिव्यात्मकं तथा ७ चतुरश्वापरानुत्रादेहात् पूर्वमहान् भूतः तैवैपितृणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ८ देवाः
पितृणां च सुता देवैर्लौकाः समावृताः चराचरानश्चेष्टस्तेव मनश्चुषुम ९ परमेष्ठीत्वं हंकारः सृजन् भूतानि पंचधा १०
थिवीवापुष्पाकाशमायोऽति श्वं पंचमं १० एतस्यापि निशामाह सृजतीत्यमिह कुर्वतः पंचकल्पसहस्राणि तावदेवा हत
व्यते ११ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पंचसु १२ यैराविष्टानि भूतानि च
हमहनि पार्थिव श्रमो न्यं स्पृहं यं ते ते श्रमो न्यस्य हिते रताः १३

णि चतः करणवतुष्टयसहिताः पितृणां महाभूतानां सुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दश भुवनानि चराचरश्चतुर्दश गता भूतैरेवावृताः ८ एतदेव विस्पष्टयति
परमेष्ठीति चकारात् भौतिके निमनश्चादीनि १० अहंकारोपासकस्यापि कालमानमाहेतुस्येति तृतीयं अहंकारिकं सगं ११ १२ १३

राम०

४३५

हृदिमहोदशोत्तरेऽङ्गोऽरुणः १४ वीर्योत्तरेणविशेषोपासकानां १५ भूतारोनामुपास्तिर्मेनद्राव्यान्महतउपासनात्तातिरच्यतइताशपेममनसः

अन्मोममतिवर्ततेअन्मोमसर्दिनस्तथा नेवधमानासुन्मोमंगुणोहोमिखयैः इहेवपरिवर्ततेतिर्यप्योनिप्रवेशिनः १४
वीर्योत्तरेणविशेषोपासकानां १५ मनश्चरतिराजेंद्रचारितं सर्वमिन्द्रियैः न
चेन्द्रियाणिपश्यतिमनएवानुपश्यति १६ चक्षुःपश्यतिरूपाणिमनसातुनचक्षुषा मनसिआकुलेचक्षुःपश्यन्नापिन
पश्यति १७ तयेन्द्रियेषूपरमंमनसुपरमंभवेत् एवंमनःप्रधानानिन्द्रियाणिप्रभावयेत् इन्द्रियाणांतुसर्वेषामौच्चरंमनउच्य
ते १८ एतद्विशतिभूतानिसर्वाणोहमहायशः शांतौमोक्षधर्मेयुजनकयाज्ञवत्कासंवादे याज्ञवल्काउवाच तत्त्वानांस
र्गसंख्याचकासंख्यातथैवच मयापोक्तानुश्वेगासंहारमपिमेष्यता १ यथासंहारनेजंतूत्तसर्जचपुनःपुनः अना
दिनिधनोब्रह्मानितश्चाक्षरएवच २

आध्यात्मप्रतिपादयतिमनश्चरतीत्यादिना २१ अथायः विनाशिकलत्वेपिमोजनारिवज्रत्वानामुपास्तिरादत्तयेताशंवातकलसातेवीभक्ततांदरी
पितृपुत्रयमाह तत्त्वानामिमादिनाअहंकृतंनरंअहंकारमिमानिनमंहाह १२

मो०
४३६

५३६

३ सूर्यः सूर्यो रुद्र एव शतसूर्यसमो भूतः ४ जाजन्मतिश्चतिशयेन हलति ५ अष्टात्मकः यथा द्वादशात्मा सूर्यः एवमष्टात्मको वायुः सर्वैः सहैषैर्गुणपदानोत्तर्यः

अहः सप्तमयो बुधानि शिष्यप्रमनास्तथा चोदयामास भगवान् यत्क्रोहं कृतं नरं ३ ततः शतसहस्रांशुः यत्क्रोहं नाभिचोदितः कृ
त्वा द्वादशात्मानमारितो हलदयिवत् ४ चतुर्विधं महीपालनिर्देहत्वा मुनेजसा जरा पुजोऽजसेदजोद्विजुं वनराधिप ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्यात्पुनर्जगमं कूर्मपृष्ठमाभूमिर्भवस्य समंततः ६ जगद्द्व्यामितवनः केवलां जगती ततः
अभसावलिनातिप्रमादयति सर्वशः ७ ततः कालाग्निमासायतं दभोपातिसंश्रयं विनष्टं भास्वरजं दजाहलतमनलो महा
न ८ तमप्रमेयोतिवत् हलमानं विभावसुं ऊष्माणं सर्वभूतानां सत्ता विषमयां जसां ९ भक्षयामास भगवान् चापुष्टा
त्मको वली विचरन्मिति पाणान्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा १० तमप्रतिवत् भोमसाकाशं यस्ते त्मना आकाशमप्यभिनद
न्मनोऽसतिचाधिकं ११ मनोऽसतिभूतात्मा सोहंकारः प्रजापतिः अहंकारं महानात्मा भूतभयभविष्मवित् १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः अणिमालयिमाप्रतिरीशानोऽतिरूपः १३ सर्वतः पाणिपादांतः स
र्वतोऽक्षिशिरोमुखः सर्वतः श्रुतिमांसोके सर्वमाहृतमतिवृत्ति १४

११ अहंकारः अहंकारं महानात्मा असतोऽनुपमते १२ शंभुः ईश्वरः तमेव विनष्टि अणिमेति सर्वसिद्धिरूप इत्यर्थः १३ सर्वतश्चादिना ऐश्वर्येणैव पुरुषं
मि

राम०
४३६

हृदयं हृदयस्यायाः बुद्धेः पर्वतकः पर्वणा एकदेशेन चंगुष्टमात्रकः बुद्ध्याधिपतिः चंगुष्टपर्वमात्रकः चंगुष्टमात्रः पुरुषोत्तमत्वे सादिश्रुतेः विष्णुमहदंतं ११
महत्तमोपि नाशो सर्वत्र समभवत् तत्राविर्भवति श्रयोपचयः व्योनाशः त्रयः परात्मा मत्तैः रहितं अनघं नायादोषाः सर्गिनं १६ इमं च पतनं पयोमिनीति
तमनुभवतो महत्तमं नृपराशयेनाह ध्यात्मेति अपंभावः अयाते विभूतयोः सपुत्रस्य वाचा मृष्टौ श्रुतिवीचायि स्वेतादिश्रुताः अध्यात्मिकावः सकाशा
राधिभौतिका नोऽपि आरीनामाधिदैविकानां च आरीनां च अस्तिः श्रुताः तः वाचोनिग्रहेन त्वापयोः श्रुतिव्यापारिण्यतनोपवतीति सर्वकरणतया तत्

हृदयं सर्वभूतानां पर्वणो गुष्टमात्रकः अथ यत्तमनंतो हि महात्मा विष्णुमीश्वरः १५ ततः समभवत् सर्वमभयावपम
त्रयं भूतमव्यभिचारं सृष्टारमनघं तथा १६ एषोऽप्यंते राजेन्द्र यथावत्समुदाहृतः अध्यात्ममधिभूतं च अधि
दैवं च श्रूयतां १७ शांतो मोक्षधर्मयुयात्तव त्वज्जनकसंवादे

बलये सति केवलोऽहेनो वशिष्ठतेन नृवागादेर्लयेपि व्यवहारानुच्छेदादप्रादित्येन पुनरुत्पत्तिचेत् आतोसिपेः आरीमश्रुतिनतेषां वागादयोत्तीनाः
संति यस्मिन् वागादयोत्तीनाः नातो वसूदीमश्रुतीति नवेवंपंचस्परज्जुर्गनुत्पत्तास्मात् योगिदृष्ट्या नाशोपतदृष्ट्या तदभावादिति चेत् तदपत्तिः
न हि नित्यसन्निहितं वस्तु बहूनामनुमदृशां मध्ये कश्चिन्नपश्यतीतरेतु पश्यतीति पुनरेतत् तस्माद्भुज्जुर्गसमस्या सप्तसारसोच्छेदात्तत्तज्ज्ञानार्थं यत्तत्रास्य
यदति १७ शतोपरिसप्तविंशः

क्रो०
४३७

५३७

याज्ञवल्क्यवाच पादावध्यात्ममिताद्गर्वात्मनस्तदर्थिनः गंतव्यमधिभूतं च विस्मृतत्राधिदैवतं १ पाशुरध्यात्ममिताद्गर्वायाव
तार्थदर्शिनः विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतं २ उपस्योऽध्यात्ममिताद्गर्वायायोगप्रदर्शिनः अधिभूतं तथानंदे दैवतं च प्रजापतिः
३ हस्तावध्यात्ममिताद्गर्वायासंख्यानदर्शिनः कर्तव्यमधिभूतं तु इंद्रस्तत्राधिदैवतं ४ वागध्यात्ममिति प्राद्गर्वाया श्रुतिनिद
र्शिनः वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतं ५ चक्षुरध्यात्ममिताद्गर्वाया कृतिनिदर्शिनः रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधि
दैवतं ६ श्रोत्रमध्यात्ममिताद्गर्वाया कृतिनिदर्शिनः शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशश्चात्राधिदैवतं ७ जिह्वामध्यात्ममिताद्ग
र्वाया कृतिनिदर्शिनः रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतं ८ घ्राणमध्यात्ममिताद्गर्वाया कृतिनिदर्शनात् गंधश्चाधि
भूतं तु एयिवीचाधिदैवतं ९ त्वगध्यात्ममिति प्राद्गर्वाया त्वविविशाराः स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतं १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राद्गर्वाया शास्त्रविशाराः मंतव्यमधिभूतं तु चंद्रमाश्चाधिदैवतं ११ अहंकारिकमध्यात्ममाद्गस्त
त्वनिदर्शिनः अभिमानोऽधिभूतं तु बुद्धिस्तत्राधिदैवतं १२ बुद्धिः अध्यात्ममिताद्गर्वाया वदमिदर्शिनः बोद्धव्यमधि
भूतं तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतं १३

राम०
४३७

एषाति आदौ मध्ये ते चेति सृष्टिमाधिपत्यप्रपंचेनैकाद्वितीयस्यैव कृत्वद्देतविभूतिं सर्वद्वारा इति दर्शितमित्यर्थः १४ प्रकृतिर्गुणसुस्मिप्रवो
धवत्तर्गिदिनवत्तन्मौलननिमीलनवत्तुगुणान्महायदौनविकुरुते विशेषेणाविकुरुते न प्रकरोतीति प्रकृतिपदस्य अस्ति दर्शिताक्तिचैसं

कोर २

एषाते यत्किं तो राजन् विभूतिरनुदर्शिता आदौ मध्ये तथा ते च यथा तत्तेन तत्तन्नि १४ प्रकृतिर्गुणाविकुरुते स्वच्छेदे
नात्मका मया कीदृशं तु महा राजशतशो यमसहस्रशः १५ यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्माः प्रकुर्वते प्रकृतिस्तथा वि
कुरुते पुरुषस्य गुणा च हन १६ सत्त्वमानंद उद्देकः प्रीतिः प्राकारमेव च सुखं मुदित्तमारोग्यं संतोषः श्रद्धानता
१७ अकार्य एव संरंभः समाधतिरहिंसता समता सत्त्वमानं एव मार्दवं द्वा रचापलं १८ शौचमार्जवमाचारमलौ
लं ह्यसंभ्रमः इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकल्पना १९ दानेन चात्मग्रहणमस्त्रहत्वं परार्थता सर्वभूतदया चै
व सत्त्वसैते गुणाः स्मृताः २० रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे असागित्तमकारणं सुखदुःखोपसेवनं २१

रायार्पितिक्रमः संसायांति च स्वच्छेदेनेति परां त एवावक्तः आत्मका मया कीदृशं चेति मोक्षमोगो न क्लमक्तं १५ दीपदृशं तेन कीदृशं वि
पयार्णो न संभ्रमं तेन परिणामकमेव मोक्षफलमपि यत्तं विना स एव भविष्यतीति प्रसाशनकार्येति दर्शितं १६ गुणाविकारानेवाह
मा १ सत्त्वमित्यादिना सत्त्वैव उद्देकैस्त्वयं शेषं सशायं २१

१८ शतोपपद्यविशः सतेर्गणमिकारेस्तयकारकः प्रत्ययेनेकधाविक्रियतइवप्रकाशइवांगुत्यायुपाविमिरकाशइवकाहलकलशनतिकाद्युपादि

परापवादेपुरतिविवादानां वसेवनं अहंकारमसत्कारस्तिताविशेषसेवनं २२ परितोपोभिहरांद्गीनाशोनार्जवंतथा भेदः प
रुपतांचैवकामः क्रोधोमदस्तथा २३ द्योद्वेयोतिवादस्वएतेप्रोक्तारजोगुणाः तामसानांतुसंघातंभवतामुपधार्यतां
२४ मोहोपकाशस्तामित्तमंधतामित्तसंज्ञितं मरणं बांधतामित्तं तामित्तं क्रोधउच्यते २५ तमसोलक्षणा नीहभ
रणद्वितीयेवनं भोजनानापपयोमित्तयापेयेद्यतस्तथा २६ गंधवासोविहारेषुशयनेवासनेषुच द्दितास्वमेति
वादेवप्रमादेयुचैरतिः २७ नृत्यवादिगीतानां च ज्ञानासूक्ष्मधानता द्वयोधर्मविशेषाणामेतेवैतामसागुणाः २८
शांतौमोक्षधर्मेयुपात्तवत्काजनकसंवादे याज्ञवल्क्यउवाच एतेप्रधानस्यगुणास्त्रयः पुत्रपुत्रम कृत्वस्वचैवजगत
तिष्ठंतनपगाः सदा १ अथक्तरूपोभगवानशतधाचसहस्रधा शतधासहस्रधाचैवनयाशतसहस्रधा २ कोटि
शश्वकरोमेयप्रसगात्मानमात्मना सातिकसोत्तमंस्थानंराजसस्येदमध्यमं ३ तामसस्याधमंस्थानंवाहरध्यात्म
मिदीर्घवर्तुलंरजघाकारामिवप्रतिपद्यतेतद्वत् चिंतकाः केवलेनेहपुरेणनगतिमूर्ध्वामवाश्रुयात् ४
नदाकारनरुपाणिचोत्तममध्यमाधमानिस्थानानिप्राप्नोतीत्यत्रप्रतिपाद्यतेएतेप्रधानस्यगुणाइत्यादिना ४ ४ ४ ४

निरूपणात्तत्पर्यमाहुरेति ८ पुण्यदिनयोगेहेतुंज्ञानिनांमद्येसंभवमाह नत्तज्ञसंगतातत्तंवायपुण्यपापवियुक्तोभवतीत्यर्थः अवीजं
निरविधं ९ अव्यक्तस्यव्यक्तेःपूर्वैर्ब्रह्मणित्थतोतिताया अव्यक्तद्वाराभाषमित्यर्थः किंमंजुषारत्नवन्नेताहसखेतिप्रकृतिः सत्संप्रतिपत्तिः

पुण्यपापेनमानुष्यमधर्मैरागमधोगतिं दह्मेवांश्याणांतुसचिपातंचतद्वतः ५ सत्त्वसत्त्वसत्त्वैवतमसस्वमृगुष
मे सत्त्वसत्त्वसत्त्वैवतमसस्वतमस्तथा ६ तमसस्वतथासत्त्वसत्त्वसत्त्वसत्त्वमेवच अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तोदेवलोक
मवाप्नुयात् ७ राजः सत्त्वसत्त्वमायुक्तोमानुष्येषुपद्यते राजसमोभांसंयुक्तस्तिर्यग्गोनिष्ठजायते ८ राजसैस्ता
मसैः सत्त्वैर्युक्तोमानुष्यमाप्नुयात् पुण्यपापवियुक्तानांस्थानमाहर्महात्मनां ९ शाश्वतंचाययचैवमक्षयंचामृतंच
तत् ज्ञानिनांसंभवंश्रेष्ठंस्थानमब्रह्ममच्युतं अतींद्रियमवीजंचजन्ममृतमोनुदं १० अव्यक्तस्यपरंयत्तदह
स्तेहनराधिप सख्यप्रकृतिस्पोहितत्थदसभिधीयते अवेतनाचैवमताप्रकृतिश्चापिपार्थिव एतेनाधिष्ठिताचैवस
जनेसहरसपि ११

तस्यैवसत्त्वपचारात्प्रकृतिस्थदस्यनेधराकारोगतिरिवास्मिन्प्रकृतिस्थतमाणेयते १२ एतेनायकांतकमेनप्रकृतिर्लोहनुत्वा ११

मो०
४३८

मादि१

उभयोरपि तुल्यवच्चेतनत्वं मानः प्रकृतेरचेतनत्वमाश्लिष्यति अनादीना अमूर्तत्वं अदृश्यत्वं तच्च नितानुमेयेष्वध्याने पुरुषे च तुल्यमतस्तयोस्मादिनिधनत्वं तत्
आपकं पृगणगुणत्वं अणुः संगित्वादिर्यः गुणोऽसंगत्वादिः अप्रयुतसंभावितार्थः १२ अथाह तावत्तयोर्वैतभरणनिरचेतुं शक्यमिहाह तावत्ता
विति १४ एवं पुंसचेतनत्वेऽपि अस्तित्वं कथं वद्वौ स्पष्टयोरिव पुंसकृतोऽप्युपपन्नाः शब्दावस्थाभावात् अस्तित्वं केवलत्वं प्रकृत्या विप्रकृतत्वं कथं पुंसो विभुत्वेन च

जनक उवाच अनादिनिधनावेतावुभावेव महामते अमूर्तिमंतावचत्वावप्रकं पृगणगुणौ १२ अथाह तावत्तयोर्वैत
कथमेकोऽचेतनः चेतनावांस्तथाचैकः सैव तदिति भाषितः १३ तंहि विप्रैर्द्रकात्तेर्नमो भूधर्ममुपासते साक
त्वं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्ततः १४ अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावतथैव च हेतुनिचमेऽहिदेहं यामि
नानिचे १५

कृतेऽपि नाशेन च तदसंभवात् ननु तर्कमने आत्ममनसोरिव पुंसकृतोऽनित्ययोऽपि फलोपहितो विलक्षणः संयोगोऽयः स च काश्चित्कृत इति तदभावा
न्मोक्षेऽपुंसः केवलत्वं पुंसतदसाशंकारविनाभावमिति निरवयवेऽपुंसि च व्याप्यवर्तिनः संयोगस्यैव संभवात् अमुपगमेऽपि तत्तादिव तददेशभेदाभावेन
तद्वैलक्षण्यस्य तु न समंभवाच्च दृष्टान्तिके चतुस्रवत्संयोगातिद्वैतदृश्यमानस्य संयोगस्यापि व्याप्तं मतरैराविनाभावो न संभवति मिथ्यात्वं च तदभावरि
माणविरुद्धमिमांशयः १५

तम०
४३८

उक्तामिणउक्तातस्पविपद्यतः प्रियमारास्य १६ श्रीष्टानिमस्यसूक्तानि १७ शतोपप्रेतवत्तारिणः कथमेकोद्येननइतिचेतनाचेतनविभाग
प्राक्षिपतलवोभाविपिकिचेतनोअचेतनोवासंसतो नासः जगदाधपसंगात् नाधः दृश्यमानस्पदृश्यविभागस्पदुर्यद्भवतात् अथयथाम

नथैवोक्तामिणः स्थानंदेहिनोयैविपद्यतः कालेनयद्विप्राप्रोतिस्थानंतत्प्रवीहिमे १६ सांख्यज्ञानंवतत्वेनष्ट
यग्योगंतयैवच श्रीष्टानिवतत्वानिवक्तुमर्हसिसत्तम विदितंसर्वमेतत्तेपाणावामलकंयथा १७ शांतोमोक्षध
मेपुयात्तवत्कजनकसंवादे यात्तवत्कजगव नशक्पोनिर्गुणस्तातगणीकर्तुविशांपते गुणवांश्चाय्यगुण
वान्यथातत्तंनिबोधमे १ गुणैर्हिगुणावानेवनिर्गुणास्वागुणास्तथा पादरेवंमहात्मानोमुनयस्तत्त्वदर्शिनः २
गुणस्वभावतत्त्वयोक्तोगुणात्रैवातिवर्तते उपयुंक्तेचतानेवसचैवातः स्वभावतः ३ अयक्तस्तुनजानीतेपुरु
षोत्तः स्वभावतः नमत्तः परमोस्तीतिनित्यमेवाभिममते ४

चंदनावनि १
नयचंदनोचंदनावेवभवतः एवमनादिसंयोगाचेतनाचेतनावपितोचेतनावेवभवतइति व्रूयैतदपिनस्वभावस्यापीरहार्यत्वादिसाहनश
कइति २ स्वभावतः अतोपिआरेपितेनसत्त्वेनउपयुंक्तेतान् ३ तर्हिमुख्योभोक्ताकिंपुरुषइताशंसकोनेसाहअयक्तइति अयक्तः च
दृश्यः दृगात्मानजानीतेनभुंक्तेच यतमत्तआत्मनोसंभोगपर्यनपश्यतिअनिमस्यतइतिमुत्थानाभिषायेरणीकं ४

यो०
४४०

अनेनभोक्तृत्वाभोक्तृत्वंतैलसंज्ञेनएतत्त्वमक्तंप्रधानंस्वभावतः अनेनमपिपितृदत्तयाततोभोक्तृः सकादमयाविपरीतंअभोक्तृनस्मात् कथं
जदेभोक्तृत्वमतश्चाहअस्मत्त्वात्स्वत्वावेतिभ्रमश्चरन्मत्वात्विद्विदात्मकत्वात्सभोक्तृत्वंननुकाश्चकुड्यवदेतनांशमात्रमेतत्तर्थाः नि
तत्वाच्चभोक्तृविभागसनकश्चिदोपदत्तार्थः १ ननुजतुकाष्टयोःरितुस्यस्वभावयोः संक्षेपोदृष्टः ननुकाश्चाकाशयोःरितिचिद्विद्विदो

५५०
अनेनकारणेनैतद्व्यक्तंस्वादवेतनं नित्यत्वाच्चभ्रत्वाच्चभ्रत्वाच्चतदमया १ यदाज्ञानेनकुर्वीतगुणसर्गः
पुनःपुनः यदात्मानंनजानीतेतदात्मापिनमुच्यते २ कर्तृत्वाच्चपिसर्गाणांसर्गधर्मातथोच्यते क
र्तृत्वाच्चपियोगानांयोगधर्मातथोच्यते ३ कर्तृत्वात्प्रकृतीनांचतथाप्रकृतिधर्मिता ८ कर्तृत्वा
च्चपिवीजानांचीजधर्मातथोच्यते गुणानांप्रसवत्वाच्चप्रलयत्वाच्चैवच ९

संबंधोदुर्निह्यदृष्ट्याशंकाह यदेति अज्ञानेनेतिद्वेदःगुणसर्गगुणसंसर्गश्चाद्योपराशद्योयस्मादर्थेयदितिपादः स्वच्छः य
स्मादाध्यासिकोयमज्ञानकृतआत्मनिगुणसंसर्गः तस्मात्तयावदात्मानंअसंगंनजानीतान्प्रमुच्यतेतत्तर्थाः २ अमुक्तिहेतुमाहक
र्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादितत्त्वकर्तृत्वेनायमपिकर्तृयतोभवत्ततो नमुच्यतेतत्तर्थाः ३ प्रकृतीनांप्रजानां ८ बीजानांस्था
वरणांगुणानांकामशमादीनां ९

तप०
४४०

मनेवविधस्य कथं केवलं सादन्याह उपेक्षतादिति उपेक्षोपेक्षितार्थे न इत्युपेक्षः साक्षी न हि साक्षी साक्षी विक्रियते घटो ना लोकादवातः केवलं
तमस्य मने यथा कंनैसादिक्रियादुःखो साक्षिना काविकारिणा धीर्विक्रिया सहसाणा साक्षी ह मविक्रियत इति ननु साक्षितमक्तमावापतिरुत्तरं वेदनी
यदुःखं तर्पणार्थं मताशंकाहचनयतादिति नास्ममोस्मादिमनमलत्वात्तदुःखोदुःखरूपेणाप्यसत्तात्मानित्तत्वं धः कदाचिदप्यस्तीत्यर्थः कुतस्तदि
दुःखमनमन्याह अभिमानादिति परादिपुत्रमात्मीयं मनेतदा तदुःखेन दुःखो भवति ना मया संबोधात्तात्मा तदुःखेनैवास्पदः खीत्तं धियस्तागेतु

उपेक्षतादनमतादभिमानावकेवलं मनंतेयतयः सिद्धावध्यात्मज्ञागतद्वयः १० अनित्यमिति मयक्तं यक्तमेतद्विशु
प्रम १० अयक्तैकत्वमिमादृशीनात्वं पुरुषास्तथा सर्वभूतस्यावतः केवलं ज्ञानमास्थिताः ११ अमः स पुरुषो
यक्तस्तत्त्वोक्तवसंतकः यथा मुंज रपीकाणां तथैवैतद्विज्ञापते १२

केवलं नित्यमिति निर्मितेन व्यक्तित्वं केवलं विना भावानामाक्षेपः परिहृतेपः १० अनित्यमिति अनित्यं परिणामितमपरिणामि अयक्तं कारणं
यक्तं कार्यं इति १० तत्र मतांतरमाह अयक्तस्य एकत्वं पुरुषाः यस्तथैव यमा पुरुषाणां नानात्वमिति आह निर्मो मरसां व्याता विशिना इति सर्वे तर्हेन ११
पुं पुरुषो भेदमने कदाचित् एवमाह अमरमादिना अयक्त इति छेदः रपीकाणां गोपया मुंज एवं पुंसो वस्या अयक्ताया इत्यर्थः कति श्वं गुणमात्र १२
रुपो त एव सा राजनानां इत्येव चित्रविष्टः तस्मात्तद्वैराग्यमहे मुंजादि वरपीकां धैर्येणा तं विद्याद्युक्तममृतमिति १३

मो०
४४१

१४ उल्लामृतात्रविशेषः २० चत्वारिंशदधिकशततमः सांख्यज्ञानमिति १ एकैवचर्योशमाद्यनुष्ठानंयौस्तौअनिधनौमृत्सुनांशकौ २ पृथगितिउभौ

अमचमशकंविधादसद्योदुंवांतथा नचोदुंवरसंयोगैर्मेशकस्तत्रलिप्यते १३ अमएवतथामत्सज्जदमदुदकंस्मृतं नचोद
कस्यस्पर्शेनमत्सोलिप्यतिसर्वशः १४ अमोहप्रित्वाप्यमानिसमेवमवैहिभोः नचोपलिप्यतेसोप्रित्वासांसंस्पर्शनेनवै १५
पुकारंतमदेवात्रतथामदुदकंस्मृतं नचोदकस्यस्पर्शेनलिप्यतेतत्रपुष्करं १६ एतेषांसहवासंविवासांवेवनिमशः याथातथ्ये
नपश्यंतिननिसंपाकृताननाः १७ येषामथैवंपश्यंतिनसम्यक्तेषुदर्शनं तेयक्तंनिरयंघोरंविशंतिपुनःपुनः १८ सांख्य
दर्शनमेतत्तेषांसंख्यानमुत्तमं एवंहिपरिसंख्यायसांख्याः केवततांगताः १९ येषामेतत्तकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं अ
तःपरंप्रवर्ध्ममिषोगानामनुदर्शनं २० शांतौमोक्षमेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे याज्ञवल्क्यउवाच सांख्यज्ञानंमपायोक्तं
योगज्ञानंनिबोधमे यथाश्रुतंपथादृष्टंतत्तेननृपसत्तम १ नास्तिसांख्यसमंज्ञानंनास्तियोगसमंवलं तावभावेकचर्यौतु २
उभावनिधनौस्मृतौ २ पृथक्पृथक्पश्यंतियेष्वुद्दिष्टानराः वयंतुएजमश्यामएकमेवतुनिश्चयात् ३ यदेवयोगः पश्यंतितत्सांख्यैरपिदृश्यते एकसांख्यंचयोगंचपःपश्यंतिसतत

इतिदिनोपांतमनुकल्पते

राम०
४४१

उक्रमणकालेदेहिनेरोदयतोतिरुहः प्राणारोहिप्राणिचतान्मेवप्रधानभूतान्मन्त्रनानियेषुतान् नथावसूत्रं प्रच्छेदनेविधारणाभांराप्राणासविषयवतीचा
प्रवृत्तिरुत्तमात्ममनसः स्थितिनिबंधिनी प्रच्छेदनेरेवकः विधारणंशकः कर्षकः कुंभकः नथानासिकापेधायतो गंधर्षवत् जिह्वेयसंतवित्तात् नित्य
संवित् जिह्वामध्येसरोसंवित् जिह्वामूलेश्वरसंवित् तत्रागुधारणायाः फलेविचरंति दिशोश्चेत्युक्तं विचरत्तमाप्रवृत्तीत्यर्थः ५ अष्टगुणो न पुन्यष्टकमपेन

रुद्रप्रधानानपरानुविद्वियोगानारिंदम तेनैवचायदेहेनविचरंतिदिशोदश ५ यावद्विषयस्तान्महोराष्टगुणो नह
योगेनलोकाविचरन्मुखं सन्मसचानघ ६ वेदेषुचाष्टगुणिनंयोगमाहर्मनीषिणः सूक्ष्ममष्टगुणं प्रादुर्बतरेनपस
तम ७ दिगुणंयोगकृतं तद्योगानांप्रादुरुत्तमं सगुणंनिर्गुणंचैवयथाशास्त्रनिदर्शनं ८

सूक्ष्मशरीरेणसमसंमासंनदेहसुखंयथेष्टं कुरुतघट्टंफलंमोक्षंतेपुयोगधर्मेपुष्टोत्तारनाथमुक्तंनतुयोगिनामवस्थादरणीयं ६ वेदेष्विति अ
ष्टगुणिनंचणामाष्टगुणवतंनित्ययोगेमतथोपः अष्टगुणंचष्टांगंप्राणायामः प्रसाहारेध्यानंधारणातर्कः समाधिः परंगार्शतमेवायणीयोपनिष
दादियदेवांगानुक्तानितथापियमनियमाभां कृतं तरेकाम्भांसहाष्टसंख्याबोधाच्चत्रसूक्ष्ममित्युक्तेः पूर्वसंस्थूलतमंदाधिकारित्वेचोक्ते तर्कोयो
गसिद्धिपस्थितासुरोयोत्रपनं ७ दिगुणंविप्रकारंतदेवाह सगुणंसर्वोर्जननिर्गुणंनिर्वीजं ८

मो०
४४२

प३

सगरामाहधारणमिति प्राणायामः प्राणनिग्रहपूर्वकं मनसः षोडशसाधारणेषु धारणां तेन शिवयोगे योक्ताः पञ्चतेषोऽशावा एनक्यपामिनिशेषत इति तदिना
यादां गुह्यपार्श्वमूलप्रभृतयोनेनाधारोऽशोतितं ताः यद्वा याज्ञवल्क्योक्ताः प्राणरुहताश्च षोडशस्थानात्स्थानं समाकृष्येतादिना दर्शिता ग्राह्याः अथवा या
ज्ञवल्क्योक्ता एव प्रवृत्तधारणास्तेषां प्राणदिज्ञानुपपन्नं पृथिवीस्थानमुच्यते आज्ञानोः पापुर्धनमपांस्थानं पृथिवीति तं प्राणयोर्हृदयांतं पृथ्वीस्थानं तदुच्यते
हृत्स्थानं भुवोर्मध्यं वायुपुलं भवेत् आननध्यानुमूर्धनं माकाशस्थानमुच्यते पृथिव्यां धारयेद्गर्गिभस्त्राणां परमेश्वरं विष्णुमश्च नलेरुद्रमीश्वरं वायुमं
इत्ये सदा शिवंतया योऽग्निधारयेत्सुसमाहितः पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समचितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारं त्र्यम्बाकारं सट्टिकारं धारयेत्संघटिकाः पृथि
वीजपमाश्रयात् वातलो वायुमारोप्य वकारेण समचितं स्मरन्नायं देवं चतुर्बाहुं सुचित्पितं सुहृत्कारिकसंकाशं पीतवातसममद्युतमधारयेत्संघटिकाः

धारणं चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव एकाग्रतावमनसः प्राणायामस्तथैव २

सर्वयोगैः प्रमुच्यते नान्यथा नित्यमायमरेकाग्रसमचितं अक्षरं परं नान्यत्तत्तदित्येवमं भस्मोद्भूतसर्वांगं सुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेत्घटिकाः पञ्चवद्विना
सौनदस्यते माहृतं मरुतां स्थाने वर्णदेवसमचितं धारयेत्संघटिका वायुवधोमगो भवेत् आकाशे वायुमारोप्य हकारेण शंकरं चिंदुरुपं महादेवं सर्वलोकैकका
राणां चित्तेन चिंतयेत्तद्वत्स्यं मुहूर्तमपि धारयेत् स एव पुनरुक्तस्तान्त्रिकेषु पि शिखितैरिति निर्गुणमाह एकाग्रतेति एकमेव ध्यातव्यं यद्वा ध्यानविभागशून्यं
वस्तु च येष्यतरेकाग्रनिर्वाहकं तस्य भावस्तत्ता मनसः बुद्धेः अथवा प्राणाः इंद्रियाणि समनस्कानितेषां प्राणायामो नियतः प्राणायामः तथा च कृतिः यदा

पञ्चा वतिष्ठते तानानिमनस्तसह बुद्धिश्च न विचेष्टिता माहः परमांगतिमिति २

तम०
४४२

सगुणनिर्गुणयोरेगंगिभावमाहोद्वेनप्राणायामोहोति निर्गुणनिर्देतिकंधारेयत्स्थिरं कुर्यादिति अदृश्यति अदृश्यमाने मोचनस्थाने परिवाये मुंचन भवति त
हिवाताधिकं भवतेव अपमर्षः शूकादीनां मूलाधारदीनां च देवताधिकं ध्यायन् प्राणायामं करोतीति सति सिद्धिर्वा न वर्जितं तु अमस्य च वश्यं वाध्यत
इति यथोक्तं पवनयोगसंग्रहे प्राणायामेन पुक्तेन सर्वे भूयो भवेत् अयं क्ताभ्यासयोगेन महायोगसमुद्भव इति पुक्तेन देवता ध्यानपुक्तेन देवता स्वयात्सु
रा १

प्राणायामो हिसगुणे निर्गुणधारयेन्मनः यद्यदृश्यति मुंचवै प्राणा
नमैयित सत्तमं याताधिकं भवतेव तस्मात्तत्र समाचरेत् १०

ल्लोक्ताः नीलोत्तमदलश्यामं गमि मध्ये व्यवस्थितं चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण विचित्रयेत् कुंभके च हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलासनं ब्रह्माणं रक्तगौरांगं
चतुर्वर्कपितामहं रेवकेनेम्बरं विद्याललाटस्थं महेश्वरं शुद्धसारिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनमिमादि १०

स्ववायुधारणाद्युपायेन दुर्लभं मनो निर्गुणं प्रशान्तेन ह्यंतेन तत्प्रतिप्रतियोगेन एकांतशीलिना एकाकिना समासिनेत्यर्थः आत्ममेव न तु स्यादौ चारम
 एतं यस्मिन्नेन आत्मा एमेण बुद्धेन शास्त्रतत्विदा आत्मा योक्तव्यः संधिर्गर्भः १२ कथं योक्तव्यमन्याह पञ्चानामिति दोषान् अपातस्य हारुणान् प्रातम
 पिशद्वादि कंच आक्षिप्य निरस्म एतेन प्रसाहार उक्तः १३ प्रतिभाविशेषं अपवर्गं लयं प्रति संहारे युक्तिना हर्द्वियेति १४ बुद्धौ महत्तवे १५ परि संख्याय

तदेवमुपशान्तेन ह्यंतेनैकांतशीलिना आत्मा एमेण बुद्धेन योक्तव्योत्मान संशयः १२ पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषा
 नाक्षिप्य पंचधा शब्दरूपं तथा स्पर्शं संगंधं तथैव च १३ प्रतिनामपवर्गं च प्रति संहृतमैथिल इन्द्रियग्राममखिलं म
 नसाभिनिवेशपट्ट १४ मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य न एधिप अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि १५ एवं हि परि सं २
 ल्यापनतो ध्यायंति केवलं विजक्तुमंतं नित्यमनंतं शुद्धमव्रणं १६ तस्युपपुरुषं नित्यमभेदमजरामरं शाश्वतं
 चायपंचैव रंशानं ब्रह्म चाययं १७ युक्तस्य तु महा एजलक्षणानुपधारय लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तत्सुखं सुखं संपे

प्रविलाप्य अलं अत्यर्थं नित्यं न ताकाशादिबद्धावहारिकनित्यं १६ तस्युपपंतस्थिवांसंस्थाणं कुरस्य नित्यं नित्यमभेदं अतानदृशायां जीवे स्वभा
 वेन मापयभिधमानमप्याकाशवदभेदं अययं अनन्तरं यतः अययं द्वा स मृतं १७ युक्तस्य समाधिस्थस्य सुखं संपेदितं सत्सवेधं तक्षणं १८

१८ पाषाणश्चेतिपरसंवेपं २१ युक्तसलक्षणासुक्तायुंजनिताह तैलेति नत्तसंत्कृष्टतरं एकाग्रमनसः लक्षणाभितिशेषः २३ स्थिरत्वात्बहिर्मुखत्वं

निर्वीतेनययादीपोहतेस्वेहसमन्वितः निश्चलोर्ध्वशिखस्तदपुक्तमाहर्मनोषिणः १९ पाषाणश्चमेयोत्यैर्वशाविंदुभिराहतः
नालंवालयितुंशकालायायुक्तसलक्षणां २० शंसुदुदुभिनिर्द्यौयैर्विविधैर्गीतवादिनैः क्रियमाणैर्नकंपेतयुक्तसैतविदर्श
ने २१ तैसपात्रंयथापूर्णाकराभांगस्यरूपः सोपानमारुहेद्दीनस्तर्जमानोसिपाणिभिः २२ संयतात्माभयात्तेषांनया
त्रादिदुमुत्सजेत् तथैवोत्तरमागमएकाग्रमनसस्तथा २३ स्थिरत्वादिद्रियाणांनुनिश्चलत्वात्तथैवच एवंयुक्त
सनुमुनेर्लक्षणासुपलक्षणेत् २४ सयुक्तः पश्यतेब्रह्मयत्तत्तममययं महत्तत्तमसोमध्येस्थितं हृत्वनसन्निभं २५
एतेनकेवलंयातितत्कादेहमसाक्षिकं कालेनमहत्ताएजन्कृतिरेपासनातनी २६

निहतेः निश्चलत्वात् अंतरषकंपत्वात् २४ महत्तः महत्तत्तमध्येस्थितं तंपदार्थं तमसोमध्येस्थितं तत्पदार्थं हृत्वनसन्निभं विन्मात्रं नदुभयनिष्कृष्टं
२५ एतेनदर्शनेनकेवलंमोक्षं देहस्यागात्या किंचिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीतिभावः २६

योगंकीवतमांषे वयंकृतकृत्वा इति मन्त्रे मनीषिणः अनुभवीति ह्युपागतैव तमिति तथैव श्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाकृशाखं ह्यंयेवेदसंपतिनसजानुज
नः श्रद्धा न्मत्सुर्माया इति २० एकवर्त्तांशदधिकशततमः कैवल्यप्रतिराजयोगफलमुक्ताहयोगफलमाह तथैवेत्यादिना अत्रयस्मिन्नावा

एतद्विद्योगं योगानां किमन्ययोगलक्षणां विज्ञापयति मन्त्रे कृतकृत्वा मनीषिणः २० शान्तो मोक्षधर्मपुपात्रवत्सजन
कसंवादे याज्ञवल्क्य उवाच नैवेद्योक्तमाराणामुत्पत्त्या धातुहितो न प पश्चादुक्तमाराणामेवैस्मवंस्थानमुच्यते १ जेया
भानुवत्सूनुदेवानां प्रयादिति नः श्रुतं जानुभां च महाभागान्ताध्यादेवानवाप्रयात् २ पापुनोक्तमाराणामेवैस्मवंस्थान
मवाप्रयात् श्रियिर्वाजघनेनाय ऊक्तम्यां च प्रजापतिं ३ पार्श्वाभ्यां मरुतो देवाश्चाभ्यामिंद्रमेव च वाह्यामिंद्रमेवाहोरात्रा ४
रुद्रमेव च ४ ग्रीवापांतु मुनिष्वेष्टं नरा मा प्रोमनुजं विष्णुदेवान्मुखेनार्थदिशः श्रोत्रेण वा प्रयात् ५ घ्राणेन गंधवहनं
नेत्राभ्यामग्निमेव च नृणां वैवास्विनो देवौ ललारेन पिबन्त्य ह ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाय नंतथा एतानुक्तं
मणस्थानानुक्तानि मिथिलेभ्यः ७

स्तमनस्को वायुमराणां तं ध्रियते तत्र दधारदेवता लोकं ते नैवाधारहारेणोक्तमगच्छतीति प्रवृत्तकृतात्पर्यं १ मूर्ध्ना मुपुश्रयानां ब्रह्मरंध्रेण एतकममुक्ति
स्थानं नामत् तथैव श्रुतिः शतवैकाचहृदयस्य नायस्तासां मूर्ध्ना नमः मिनिः सत्तैकानपोर्ध्वमापन्नमन्तमेति विद्यद्वा मा उक्तमगोभवतीति २

मृत्युसंनिहितं तात्वापि हितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति १० प्रकृतेर्विक्रियादानुः कार्येण कृपणस्य दातुमितादि ११ क्लृप्तस्य श्यावश्च विधत्ते

अरिष्टानि प्रवृत्तामिविदितानि मनीषिभिः संवत्सरेव योगसंभवति शरीरेणः ७ योऽन्धतो न पश्येत्तदृष्टपूर्वाकराच
न तथैव ध्रुवमितादुःशूलो दुंदीपमेव च ८ खंडाभासं दक्षिणतले पितृसंवत्सरायुषः पश्चिधुपि चात्मानं येन पश्येति पा
थिव ९ आत्मछाया कृती भूतं ते पितृसंवत्सरायुषः अतिर्युतिरिति पत्ता च पत्ता चाधुनि क्लृप्ता १० प्रकृतेर्विक्रिया
पतिः परमात्मान्मृत्युलक्षणां देवतामवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ११ क्लृप्तस्य श्यावश्च विधायः परमात्मान्मृत्यु
लक्षणाः १२ कर्णानामेयं याचकं छिद्रं सोमं पश्यति तथैव च सहस्रांशुं सतरात्रेणामृत्युभाक् १३ शवगंधमुपा
ध्रानि सुरभिं पापयो नरः देवतायतनस्थस्तुतसरात्रेणामृत्युभाक् १४ कर्णानां सावनमनंदं तदृष्टिविरागिता सं
ज्ञातोपो निरूप्यतं स यो मृत्युनिदर्शनं १५ अकस्माच्च स्ववेद्यस्य वाममक्षिनो धिप मूर्द्धतो धोपतेद्भूमः स यो मृत्युनि
दर्शनं १६ एतावतीति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोत्तमान् निशिचाह निचात्मानं योजयेत्समात्मानि १७

तातच्छायापतिर्मरणाचिद्रं १२ छिद्रं छिद्रवंतं १३ सुरभिद्रव्येशवगंधयह इत्यर्थः १४ अहो रिष्टज्ञानफलमाह एतावतीति १७

योगिनो मरणादमरुतं च नास्तीत्याह प्रतीक्षमाणा इति मत्सुपीपनेष्टेवेदिमां वसमाणां क्रियां स्यात्तुं कर्तुं मिच्छेदिमां हायेति १८ सर्वोक्त एतादृश्यादिभिरुपाङ्गैः
दिज्ञपो भवतीति पंचभूतजपात्सुं जपतो मर्थः तथा च कति १९ व्याप्यते नो नित्ये स मुत्पिते पंचात्मके योगगुणोपपन्ने न तस्यैव न जगत्तुः प्राप्तस्य योग
ग्रिमपंशोरेमिति २० सांख्ययोगयोर्मुलं फलमाह ससांख्येति सांख्यं च धारणा चेति योग उच्यते ताभ्यां स मुचिताभ्यां सद्वितं पथा स्यात्तथा विदितात्मा मत्सु

प्रतीक्षमाणा लक्षणं यत्कालं वेतता भवेत् अथासनेष्टं मरणां स्यात्तु मिच्छेदिमां क्रियां १९ सर्वगंधान्नसांख्येव धारणो
न नगधिप २० ससांख्यधारणां चैव विदितात्मानं र्वभ जयेच्च मत्सुं योगेन तत्तरेणां न रात्मना २० गच्छेत्प्राप्या
भयं कृत्स्नमजन्म शिवमवयं शास्त्रं स्यात्तु नमचलं दुः प्रापमकृतात्मभिः २१ शान्तो मोक्षधर्मे पुयात्तु वत्काजनक
संवादे यात्तु वत्का उवाच अयत्तस्य परं यत्तत्तृष्टे हं नगधिप परं यत्तु मिमं पमं मृणुवावहितो नृप १

संसारं २० गच्छेदिति अक्षयं अविनाशि अयं अपचयमूनं अचलं अपीरणा मिप्रकृतेरनदित्यर्थः २१ शान्तो परिहृयतां शः अवततेन प्रकृतेरम
त्वं प्रज्ञाताः प्रतिपादयितुं आभते अयत्तस्य मिति अत्र अयत्तमव्याकृतं मायाशबलं हार्दकाश इति पर्यायास्त्रिगुणात्मकस्य कारणास्त्रिगुणावा
चकाः चक्रेनाभिरेव श्रितेति प्रयोगदर्शनात्तत्र विशिष्टे निष्कृष्टं चक्रनाभिमायेन श्रितं वत्त अयत्तस्य किमयत्तं परं सतस्मात्परतत्त्व किमि
ति पृष्टे तयाहं २

निकलव्रह्मविद्यायादौ तेषां गोप्यतरेवतापसादप्यत्वेव दर्शयितुं चाख्यायिका माहायथायैरोतादिना आदितानोमानि मुक्तानियन्तृषिवाजसनेपेन
याज्ञवल्केनाख्यायंतर्तिश्रुतेः आदितपसादान् पंचदशशाखादष्टमवचनमतंतपथममापि गहनं च निकलव्रह्मकथनं मभूदित्याख्यायिका तातयं च

यथायैरोहविधिनावरतावनतेन ह मयादितादवासानियन्तृषिमिथिलाधिप २ महतातपसादेवतापिस्मः सेवितो मया
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ३ वंशणीषविप्रर्वेयदिष्टं ते सुदुर्लभं तत्रेह सामिषीतात्मा मत्पसादोहि
दुर्लभः ४ ततः प्रणमशिरसामयोक्तस्तपतां वरः यज्ञं षिनोपपुक्तानि शिषमिच्छामि वेदितुं ५ ततो मां भगवा
नाहवितरिषामिते हि ज सरस्वती हवाभूता शरीरं तेष्वेति ६ ततो मामाह भगवानासं त्वेति हतंकुरु विहृतं च
ततो मे संप्रविष्टा च सरस्वती ७ ततो विदहमानो ह प्रविष्टो भक्तदानघ अविज्ञानादमर्षाच्चिन्तात्करस्महात्मनः ८
ततो विदहमानं मामुवाच भगवानत्र विः मूढर्तसहतां राहस्ततः शीतिर्भविष्यति ९ शीतिभूतं च मां ह स्वां भगवा
नाहभाक्तरः प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखितः सोत्रो हि ज १०

मसं मम आसं सोधिर्गर्षः ८ शीतिर्भविष्यति तद्देहदतिशेषः ९ खिलं परशाखीयं त्वरागपामपेक्षावशात् पश्यते तत्खिलमित्युच्यते यथा बहुचा
नाहिरापवर्णाहीरणीमिति श्रीसूक्तं सखितं तत्सहितं सोत्रं सोपनिषत्कं १०

अपुनर्जविमोक्षे ११ चक्रकर्तृप्रयोगः स्वयमेवाविर्भूदस्यर्थः १६ मातुलस्यवेशपायनस्य १८ मिषतर्जितादेवतस्यमानुषभीषसमिधनः पश्यतः पुरस्ता

कृत्वांशतपयंचैवप्रणेष्यतिदिनर्षम तस्यांतेवापुनर्भावेवुद्धिस्तवमविष्मति ११ प्राश्यसेवयद्विष्टतत्तांस्वयोगेसितं परं १
तावदुक्ताभगवानस्तमेवाभवर्तत १२ ततोनुयाहृतं कृत्वागतेदेविभावसो गद्यमागतसंहृष्टोचितपवैसास्वतो १३
ततः प्रवृत्तातिशुभात्वात्यंजनभूषिता ओंकारमारितः कृत्वा ममदेवीसास्वतो १४ ततोहमर्थविधिवत्सास्वतेमवेद
यं तपसोचिवारिषायनिषणास्तस्यपराः १५ ततः शतपथं कृत्वांशहसंसंयहं चक्रैतपरिशेषं चहर्षेणपरमे
णाह १६ कृत्वाचाध्ययनंतेषांशिष्याणांशतमुत्तमं विप्रियार्थसशिष्यस्यमानुलस्यमहात्मनः १७ ततः स
शिष्येणामयासूर्येणोवगभस्तिभिः व्यस्तोयतोमहाराजपितुस्तवमहात्मनः १८ मिषतोदेवतस्यापिनतोर्द्धकृत
वानहं स्ववेददक्षिणायार्थेविमर्देमानुलेनह १९ सुमंतुनाथपैलेनतथाजैमिनिनाचै पित्रातेमुनिभिस्त्वेवततो
हमनुमानितः २० दशपंचवशात्तानिपजूंष्यर्कान्मपानघ तथैवरोहमर्षेणपुराणमवधारितं २१

तत्त्वर्थचर्यानिमित्तंमानुलारिभिः सहविमर्देसतिसमंविभज्याद्यमितिनिर्वधेसतिदेवतसंमताः हंरक्षिणायाच्यर्द्धकृतवान्स्वीकृतवानित्यर्थः दक्षि
णापार्थेइतिसंधिर्षः २१

मो०
४४७

२२ कर्तुं प्रकरोकर्तुं २४ ज्ञेयं रापं वात्सराजाते हिं २१ पशुरसंतंताभिनिवेशेन विचारेष्वर्जतश्च निदर्शयति निविष्ठावमुपेतादिना २२ पंचविंशतिमिति
अवगमनमुद्देशापुक्ताच्चालोचनेच्चाद्यौष्मापननं तत्प्रधानां चार्चोक्षिकोचतुर्विंशत्यश्वाः अतएव पृथगेन पंचविंशोपक्तावष्टंभेनेत्यर्थः अत्र ह्युक्तं शास्त्रं माया
शवत्परं निष्कलोनास्तेवेति पूर्वः पक्षः स एवास्ति मायैव नास्तीति सिद्धं तद्वाशयेन विष्णुश्चिन्मपितादिः संदर्भः प्रवर्तते अत्र पृथग्येक एव मन्त्रः ए
क एव सिद्धांतश्च तथापि विषयवाक्यानां प्रकारभेदात्प्राप्तप्रकारं स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणं चेति द्वौ द्वौ प्रश्नौ ज्ञेयौ अत्र एणि वत्पक्षसाधकानि परपक्षदूषण

बीजमेतत्सुस्तुतदेवीवैवसुस्ततो सूर्यसवानुभावेनप्रह्नोहंनराधिप २२ कर्तुंशतपथंवेदमष्टवंचकृतंमया यथा
भिलषितंमार्गंतद्यातद्योपपादितं २३ शिष्याणामखिलंकृतत्वननुज्ञातंससंयहं सर्वचशिष्याःशुचयोगताःपरमहं
र्षिताः २४ शाखायंचदशेमास्तुविद्याभास्करदेशिताःप्रतिष्ठाप्ययथाकामंवेद्यंतदनुचिंतयन् किमत्रब्रह्मण्यमृतंकिं
चवेद्यमनुत्तमं चिंतयंतत्रवागसगंधर्वोमामृच्छत २५ विष्णवस्तुस्ततोराजचेदांतज्ञानकोविदःचतुर्विंशत्ततोष्ट
त्सुष्मावेदस्पार्थिव २६ पंचविंशतिमंप्रसूयप्रच्छाचीक्षिकींतदा विष्णविष्मंतथाश्वासंमित्रंयतणमेवच २७

नीतिहि प्रकारिणवतुर्विशतिरिति ज्ञेयं विष्णुविष्णुमिति आत्मेतेवोपासीत इदं सर्वं पश्यमात्मा एव वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्याहुः
तावत्प्रकाराणां ब्रह्मणा आत्मत्वेनोपासनं विधाय तत्प्रतिपत्तये रूपमुपासनफलं च तत्तत्तत्त्वमेवोक्तं अतः सविशेषाद्वैतमेव तत्त्वेन हि सर्वस्मादमरस
र्ववत्त्वस्तीति वक्तुं शक्यं वदतो व्याघातापत्तेरित्यर्थः ननु सत्तत्त्वज्ञानमनंतं ब्रह्मणो वेदनिहितं गृहायां परमयो मन्निति परमयो मन्निति परमयो मशब्देन मा
याशब्देन सत्यादि

राम०
४४०

शब्दितसुनिष्कलसकुंडवदन्त्यायेनसतमुक्तं कथं सुदृन्नास्तीत्युच्यते इत आह तयाश्चास्मि मिति यथाः स्यातोः मोक्षो रेतः सिकुञ्चस्ति एवं मा
 यायां सप्रतिविंवसार्पयितादितोयोस्तीति यद्युच्येत तदपि न को ह्येवामाक्तः प्राणात्पदेष आकाश आनंदो न स्यादिति आकाशानंदयोः
 सामानाधिकारणात्तेषां नंदस्य मीमांसा भवतीत्यादिना क्लृप्ताया उपनिषद आनंदमात्रेपर्यवसानं वानंदानंदिनो भेदाद्वा मुक्तप
 रद्विन्त्यायेन वा ज्ञेयं आनंदो ब्रह्मणो विद्वानिति संबंधदर्शनात् अत आनंदादिगुणविशिष्टं एकमेव जगत्कारणं न तु नतो नि
 कृष्टं कुंडवदवदन्मद्वल्लनिष्कलमस्तीति भावः नथा च सर्वत्रैवं योजनं विम्वैव वर्तते न त्वविम्वः तथा चैवास्ति न त्वं श्वर इति ननु मां
 दुको एष सर्वेश्वर इत्यादिना तृतीयमानंदमयं निरूप्यतां तः परमितादिना शिवमहैतं चतुर्थं ममते इति एव कृतपो भेदेनोपपा
 दनं दृष्टं न एष सर्वेश्वर इत्यादेरुक्त एव पित्वात् तथा च विम्वतैजसप्राज्ञभेदेन विविधं जीवमुक्ता चतुर्थं ब्रह्मोपदिष्टं एष सर्व
 श्वर इत्यादिना स विज्ञेय इत्यनेन ग्रंथेन तथा च यथा ह भ्रात्मना एकत्वं पञ्चपञ्च फलाद्यात्मना च नानात्वमिति ॥ १८ ॥
 कमेव ब्रह्म तथा च कतिः आपो वा इदं सर्वं विम्व भूतानीत्युपक्रमभूतुवः सुवरापञ्चोमिति च वाख्यस्य जगत्कारणस्य
 ओमर्थत्वमाह न ततो दर्शयतीत्यामित्रं वरुणा चेति वरुणा शब्देनापः मित्रशब्देन सूर्यः ताभ्यां सगुणानिर्गुणोच्यते
 तथा च वरुणा एवास्ति ननु मित्र इति २७

मो०
४४८

५५४

ननु यदा लोकद्वये पान्मापाशवत्पकाशरूपं ज्ञानममृतं तत्तयोर्गुणगुणिभावे पुन्यते इत्याशंकाह ज्ञानं ते यमिति स तं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति सर्वं प
क्रांतं ब्रह्म भगवता वक्तव्यं अधोदि भगवो ब्रह्मेति पृष्टः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिना ब्रह्मलक्षणमुक्ता ह तदिजिज्ञासु त्वत्तद्ब्रह्मेति तत्सैव ज्ञेय
त्वमुक्तं च तो ज्ञानं देव ब्रह्म पकाशमात्रं स गज्जन्मादिहेतुता योगात् तस्मात् ज्ञेयाधिक्यं निरुक्तं ज्ञानं नास्ति किंतु ज्ञेयमेवास्ति ननु एकधा बहुधा वै
वदन्ते जलचंद्रवदिति कृतेः पकाशस्य पृथक् केतस्योपाधिमात्रा जीवेषु अत्यंत उपाधेः स्वच्छत्वाच्चेश्वरे सत्तात्वमिति च हो जीवः ज्ञः ईश्वर इति तपोर्वि
भागो पुन्यते च नथा जीवेशयोस्तुल्यज्ञानता स्यात् नृद्वयोरेव तुल्यगंधे तस्याशंकाह अतस्तत्त्वे तपोः स्वाभाविके एव न तोपाधिके प्रमाणभावात् तस्मात्तु के

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञो ज्ञः कस्तथा च तपास्तथा सूर्यादिसूर्य इति विधाविधेयं तथैव च २८

बलः प्रकाशः पृथगस्ति ननु तदीक्षतवद्दः स्यां प्रजापेयेति कस्यादौ ईश्वरे जीवा दृष्टान्तोपात्तव्यं सर्वमीक्षते अतएव सर्वतः सुदृक्त्वपवनानामस्यति
नामद्वयं तिस्रभूमापो वैभूमा तत्तुल्यं अथ यत्रात्मस्य तिस्रं तत्त्वं अथ यत्तत्त्वं तन्मर्ममिति च तपोर्भेदः कृत इत्याह कस्तथा इति यएवकः भूमानंदः स
एव तथाः आलोचनकर्ता आकाशात्म्यः तथा च कृतिः यद्वावकं पदेव त्वं पदेव त्वं तदेव कमिति कालपोर्भेदमुक्तोपसंहरति प्राणं च ह्यस्मै तदा
काशं चोचुरिति तत्र प्राणस्य विज्ञानात्म्यं प्राणो ब्रह्मणेति वदता उपकोशत्वेन प्राणो वता तत्त्वाकाशात्म्यकारणं ब्रह्ममात्रं परं यत्तत्त्वं संहर्तुं सौम्यते न
नु सगुणं ब्रह्म परैर्योपकोशत्वविधानं तत्र धुक्तमेव निर्गुणविधाधिकारेन अतयाः निर्गुणः सूर्यादिसूर्ये विष्णुमिति सूर्यः मायावीतमतीति सूर्यादः
तएव सूर्योपि मायावेशादिति तापनीयेषु यने ईश्वराया

एम०
४४८

सक्तरीयश्रुतिमायपाधनीदेवेतिवेतिनस्मादस्तीश्वरात्पृथक्निष्कलरसाशंकाहचतयाः सूर्योदः सूर्यश्रुतिवेति एकस्मिन्विग
 रोसगुणादत्तसगुणात्पृथक्चनयुजतेविरोधात्तद्विहातादस्यवद्वेः काशेपादानतंघटने कूर्मांगवचिर्गुणात्सगुणास्माविभा
 वात्तरेभावावेवभवतइतिचेततसेवतर्हि सगुणात्तायनेः श्रुतिस्तु सुषुप्तिसमाधिकालिकसुखप्रशंसा मात्रपरेतिदृष्टं
 ननुयत्रतत्सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदिति विधावस्थायां हेतदर्शनं निषेधतियत्र हि हेतमिवभवतितदितरत्त
 रंपश्यतीत्यविधावस्थायां हेतदर्शनमिति वदंती कथमुपचारात्त्रेयातस्मादस्ति सगुणात्तद्व्याद्वयममत्तंरूपवत्तत्रे
 म्भासोदयलपाविति नोक्तदोषदत्ताशंकाहविधाविधेइति उपासनेवविधातदभावोअविधातत्रापेदेहमिवकृत्
 ब्रह्मादंसरूपादनमत्तेनपश्यतीति नोक्तश्रुतिविरोधइतिभावः २८

७३

ननु ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकविषयमानमविद्यातदभानं विवेचयितुं ह्यतः कृतं सोऽर्थो न तदुक्तं इत्याशंकाह वेधावेधमिति वेधविषया हि विद्यानावेधविषया भ
वितुमर्हति न च विषयमाने वेधविषयत्वमस्ति विद्यायाः वदतो वाद्यातात्वे धनं व्रतं सैव आत्मा दृष्टव्यः सोऽवेधः स विजिज्ञासित अस्मादिच्छतिभ्यः यच्चावेध
तद्वत्तत्त्वत एव छांदोग्ये सप्तकामः सप्तसंकल्प आत्मावेधत्वेन म्रियते य आत्मापहतपाप्मा विजग्रे मृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि पापः सप्तकामः स
प्तसंकल्पः सोऽवेधः स विजिज्ञासितो यस्तमात्मानमनुविध विजानाति सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति अपि यवेत्ते व भवति नाशमेवा
पीतो भवतीति मूर्खो मरणं हृष्टो तेन सुपुत्रं च निन्दितं विषुवाच्च वात् निर्विकल्पकज्ञाना न्मुक्तिरिति चेत्तर्हि विषुसौ तादृशाः संतीति अर्थसाध
नं सुखसमाधौर्भेदापारं परं परिभाषामात्रं अनुभूयमानस्य विषयभावस्योभयत्र तुल्यत्वात् वेधमेव व्रततत्वे धनं ननु वेधं चेद्ब्रह्मैव भवति यदा दिवद

वेधावेधं तथा एजन्नवलं वलमेव च अर्धमक्षयं क्षयमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् २२

नात्मज्ञातृज्ञरत्नाच्च आत्मा हि ब्रह्मज्ञानमात्रं तत्त्वतश्च यमात्मा ब्रह्म सप्तज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तद्विच्छति शतेभ्यः अतः स्वाभाविकानां देहादिधर्माणां स्थूलत्वा
दीनां योगजधर्माणि मण्डलादीनां च यमिवारिणां बुद्धासेन अस्थूलमनरादिसादिवाक्येभ्यः सर्वदृश्यधर्मसूत्रमक्षयं यत्तत्त्वतः प्रतिपन्नमिति सा शंसाह
अवलं वलमिति हि विधेहि ब्रह्मणि धर्मजातं म्रियतेः वलं वलं च तत्रापहतपाप्मत्वादिसप्तसंकल्पतां तमनुत्तं अणुत्तस्थूलत्वादिकं पत्यसाद्योगिना
मपि वर्तते तदस्मानि तमिति न हि सप्तसंकल्पोऽपि अणुः सामिति ध्यायन् स्थूलत्वेन रोदुषकाः नापि स्थूलः सामिति ध्यायन् अणुत्वेन न हियुग
पन्नद्वयं संभवति परस्परविरोधात् तस्माद्यथानुसूयपरिणामादयो रक्षधर्मा एव सुरभित्तमधुरत्वकषायत्वादयः परंपरया

सगताच्चपिपुष्पफलं शलाहनामेवधर्माः ननुह्यस्यचयाम्यहृत्तितानेपांतथासमसंकल्पादयोः चलाः ब्रह्मधर्माः स्थूलत्वाण्यतादयस्त
 तेनसमसोभूतसशर्कशजातसञ्चतस्तत्रिवेधोब्रह्मणोपगतएवह्येसोभादीरेववाप्रयतादात्म्येनतत्रतत्त्वसंकीर्तयः किंचात्मेव
 चेद्वदतर्हिशास्त्रसर्वेपर्यनितापरोक्षत्वात्तत्तदुक्तानामपिज्ञानैस्वयीरीनांसर्वदेवभानापत्तेश्च नहिमणिवुद्धापिस्पष्टः स्फुलिंगो
 नदहतीमस्मिन्नतोदेहवुद्धागृहीतोपिस्वाभाविकंधर्मप्रकाशयेदेवतस्मात्त्रयमात्माब्रह्मेतिममात्माभद्रसेनश्चिदुपासनाथश्चोप
 चारिकोः भेदः साशयेनाह्यपूर्वमितिउपास्तेः प्रागविज्ञातं उपास्तानुकीर्तयमायेनप्राप्तंशकमित्यर्थः ननुउपास्त्यासाध्यसमो
 क्षसकथंनिततास्मात्नितश्चमोक्षः क्रियासाध्यसानितत्वंसर्वसिद्धिमिमाशंकाह्यक्षयंक्षयमिति क्षययोग्यमपिनवपुनरा
 वर्ततइतिशास्त्रवत्तादक्षयमेवनहिशास्त्रीयेथेयुक्तिः संक्रम तेयेनक्रियासाध्यत्वादनितत्वंमोक्षस्यानुमीयेत नहिभस्मीभू
 तेभ्यः सोमासपयः प्रभृतिभ्यः सर्गोसत्त्वोशास्त्रादृतेकिंचिन्मानमस्मिन्नस्मादेतत्त्वज्ञातंश्रुतुपष्टव्यमपिच्युतमंपुक्तिमत्तरं न
 हिचासंतिकंकैवसंपाषाणकल्पनैरात्मवाद्यदनतिरिच्यमानंपुरुषार्थोभवतिअपितुचासंतिकंसमसंकल्पात्तादिकमेव लो
 केपिनहिक्लिप्तुपुत्तिंपुरुषार्थत्वेनोपैतिअपितुस्त्रादिभोगमेवतत्तामान्याहेदेपिपुरुषार्थभूतसार्थनिर्णयः कर्तव्यः तस्मा
 दयमेवमुख्यं ब्रह्मननुततोन्निष्कलं नामशून्यकल्पं किंचिदस्तीतिसिद्धं २९

मो०
४५०

अथ अचोक्षिमासहितायाश्चतुर्विंशतिप्रश्नाः अवगणनं ३१ घृतीमिवेतिप्रश्नानां क्रतिसारत्वेन गहनत्वमुक्तं ३२ पीशेषं सुतेर्वाकशेषभूतं कर्म मयामि क्रति -
उपक्रमोपसंहारैकस्यादिना तात्पर्यं लिंगवद्भेदेन परिभाषयामि युक्तिमपि साधकबाधकतर्कवलेनालोडयामि परमाचोक्षिकीं क्रतिदर्शितां युक्तिं ३३ चतुर्थी

अथोक्तस्वमहाराजराजागंधर्वसत्तमः पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमर्थवदुत्तमं ३० मुहूर्तमुपजातां तावत्पावदेवं विचिंतये वारमि
मेव कृत्वा च तूष्णीगंधर्वश्चास्थितः ३१ ततो न विंतयमहं भूयो देवीं सरस्वतीं मनसा सच मे प्रश्नो दध्नीकृतमिवोद्धृतं ३२
तत्रोपनिषदं चैव पीशेषं च पार्थिव मय्यामि मनसा तात दृष्ट्वा वाचोक्षिकीं परां ३३ चतुर्थी राजशाहं तत्र विधेया सांपरापिकी
उद्गीर्ता मयानुभवं च विंशदधिष्ठिता ३४ अथोक्तस्तु महाराज नृराजा विस्वावसुस्तदा श्रुत्वा पद्मान्मानप्रश्नं संपृष्ट
वानिह ३५ विस्वाविम्बेति यदिदं गंधर्वैस्तानुष्टुप्ति विस्वायत्तं परं विद्यादुत भव्यभयं करं ३६

अपीवात्तां दंडनीतिं चोपेक्षसांपरापिकी मोक्षाय हिता हे राजशाहं तत्र हे जनक उद्गीर्ता नुभंसा विस्वावसु निजरेयुः केतव्यः गतयंथेन पंचविंशतः पंचविं
शतं पंचविंशः शरीरः तमीधरस्तस्थिता ३४ उक्तप्रश्नानामुत्तराणि वक्तुमुपोद्घातयति अथेति ३५ विम्बेति अथ क्रमिति छेदः भूतभय रूपं यत्तम
यं संसारस्तत्करोतीति भूतभयभयं करं ३६

राम०
४५०

यत्तुक्तं चापोवाइदं सर्वमिमादिश्रुतेर्वरुणास्वातिनमित्रः मांश्चोक्तं सर्वं स्वरत्नादिकर्मापितुरीयाचष्येवेति तत्राह तथैवेति अहाहताश्रुतिः कारणमात्रपर
नतु शुद्धं निर्वेधतोति नतया मांश्चोक्तं सर्वं स्वरत्नादिकं तृतीयमानंदमयं प्रकृतमभूत्प्राणं चतुर्थीनिकलपरतयाने तं शक्यमतीति वरुणादमोमित्र इत्यर्थः
३८ यत्तुक्तं प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वं न संभवतीति ज्ञानवदेव ब्रह्मेति तत्राह ज्ञानं तु प्रकृतिमिति यत्तादृशं जगज्जन्माद्युपयोगिज्ञानं तन्मायावृत्ति
रूपत्वात् प्रकृतिरेव सत्त्वधर्मो हि ज्ञानमिति साख्यप्रतिष्ठिः यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणावृत्तिरूपेण जन्म तेन तत्प्रमाणफलभूतं प्रमाह संज्ञानं वेदांते पुत्रेयमित्युच्यते
यथोक्तं परगर्थप्रमेयेषु याफलत्वेन सम्प्रता संवित्तैवेह मेयोर्थो वेदांतीति प्रमाणान्न इति तच्च ज्ञेयस्वरूपं ज्ञानं निष्कलं सत्त्वं ज्ञानमिमादिश्रुतिविषय

नथैव मित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिं तथा ज्ञानं तु प्रकृतिं पादुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च अतश्च तत्त्वपुरुषस्तस्मात्त्रिष्वकल
उच्यते ३९ कस्तथा च तपाः प्रोक्तः को सौ पुरुष उच्यते तपास्तु प्रकृतिं पादुरतयानिष्कलः स्मृतः ४०

इत्यर्थः यत्तु ज्ञेयं इति जीवयोः स्वाभाविकेन त्रिरस्यति अज्ञेति ज्ञातौ निष्कलमेव ब्रह्मेत्यर्थः कार्योपाधिर्यं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति ब्रह्मणि औपाधिको
जीवेशभावोऽभूत्ते तेनोपाध्यगमेतावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ३९ यत्तु आनंदं कारणयोरेभद्वेधकं वाक्यमुदाहृतं यदावकं तदेव त्वमिति तत्त्व
कारणानः सगुणस्तुतिमात्रमिमांशयेनाह क इति कः आनंदः तथाः अयत्तु तौ वक्रमेण पुं प्रकृती इत्यर्थः यत्तुक्तं अतयाः सूर्यादः सूर्य इति कूमांग
वन्निर्गुणात्सगुणासाविर्भावातिरेकाभावविति चेन्निर्गुणासापि सगुणात्तापत्तिरिति तत्राह अतपानिष्कल इति निष्कलस्य रज्जुरगवत्सगुणत्वयो
स्याधिष्ठानत्वमनोन निष्कलत्वमाधात इत्यर्थः ४०

ननु निष्कलस्य वेद्यत्वं न पुनरिति विपुला अभ्यासादिस्तत्तमन आह तथैवेति यदज्ञानं पुरुषार्थप्राप्तबंधकं तदेवेद्यं यदा चर्मवराकाशं वेद्यं यत्तिमानं तदा देवमविज्ञाप
 दुः खं स्यात्तो भविष्यतीति श्रुत्या आत्मा ज्ञानस्य तथा तादात्म्यवेद्यः प्रधानं नुपरिशेषादेवेद्यमेव तदेदं न च मनोनाशादेवेति न तत्र विपुला भानप्रसक्तिरस्ति तथा च
 श्रुतिः तावन्मनो निरोद्धयं हृदिया वैश्वयंतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो मोयं यचित्तरिति अस्या घटादिव दनात्मत्वं जज्ञत्वं सौत्यादिमत्वं च ब्रह्मणः स्यात् तथा
 च अप्रमात्मा ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्म अस्थूलमनणु इत्यादिश्रुतिविरोधः न सति वाधकेतासामौपचारित्वेन कुपुक्तं यद्यप्यप्रमात्मे तु पास्तथैव गौरांता मानाधि

तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ४१

करणं पञ्चादौ पिसृगणसंवेद्यत्वं लक्षणोपासत्त्वप्रवणानुविदेरुपास्तथैव सापिपोवायुदिशां वत्सवेदेत्यादौ सर्वत्र प्रतिदेखेता शंका हतथैवेति यत् आद्यं
 तदेद्यं आवरणं च तमेन मलेन दर्पणादेर्दृष्टं असमेनो रणोणाद्वा देख पक्षद्वये पिप्रत्यगात्मैव वेद्यो न त्वनात्मानस्य ईश्वरैर्जुता पत्रोति नात्मवृत्तारोभे
 दो गौराः अथा गौरा यभेद उपास्तिसाध इति न पञ्चादौ पिसृगणसंवेद्यत्वं लक्षणोपासत्त्वप्रवणानुविदेरुपास्तथैव सापिपोवायुदिशां वत्सवेदेत्यादौ सर्वत्र प्रतिदेखेता शंका हतथैवेति यत् आद्यं
 नृतेन हि पिसृगणसंवेद्यत्वं लक्षणोपासत्त्वप्रवणानुविदेरुपास्तथैव सापिपोवायुदिशां वत्सवेदेत्यादौ सर्वत्र प्रतिदेखेता शंका हतथैवेति यत् आद्यं
 नृतोः नृताज्ञानमात्रा पनोदेन ब्रह्मवेद्यमेव न तूपासं व्यक्तं वेद्यं तत्तत् ४१

मो०

४५२

५५२

यत्कंदृष्टं तेन ज्ञानेन स्वर्गोदोनां सत्त्वस्थितौ नां निषेधश्च विशेषेण सति पुनरिति तत्राह वत्ता प्रकृतिश्चतः पुरुष इति तपोः पीरणा मितकूरस्थता दिक्त
विशेषात्मा र्माथिकता दात्मयोगे न ब्रह्मणि प्राकृतानां ज्ञानेन स्वर्गस्थोत्पादोनामा ध्यासिकता दात्मेन प्रसक्तानां सुखवत्सैव निषेधो यत्तदिति भावः प्रकृतिर्वि
क्रियमाणानां जगत्तपोदयस्यो पुरुषस्तु विक्रियमाण एव कर्तृति श्रोकार्यः ४२ यद्यपि शास्त्रतो अवेद्यमयकवेद्यः पुरुष इत्युक्तं तथापि वक्तव्य भावतः वेद्यम
यत्कंदृष्टत्वात् अवेद्यः पुरुषोदृष्टत्वादिति तत्र माह नथैवेति यत्तु आत्मा वेदस्मर्तृत्वात् न हि तस्मिन्सापरोक्षतया तज्ज्ञानफलं सार्वभौमं सर्वस्यैव सादिति तत्रा

चलाचलमिति प्रोक्तं तया तदपि मेमृणा चलाचलप्रकृतिं प्राहः कारणं श्रयसर्गयोः आक्षेपसर्गयोः कर्त्तानिश्चतः पुरुषः
स्मृतः ४२ नथैव वेद्यमयकवेद्यः पुरुषस्तथा अज्ञातुर्भौकवैचैव अश्रयो चाप्युभावपि ४३

ह अज्ञाविति यथा प्रकृतिर्जडत्वात् आत्मानं न जानाति एवं निष्कृतात्मापि स्वात्मनि युतिविरोधान् स्वात्मानं न जानाति अत उभावप्यज्ञौ आत्मनो नितापरोक्ष
त्वव द्वासी न बोधरूपतया न तु वृत्तिविषयतया यौ हि सोपाधी ज्ञो वे शो ज्ञातृत्वे यौ तावधिकृतसजीवसात्मा ज्ञानं तन्ना नानात्सार्वभौममिति बोध्यते निष्कलज्ञानस
तुसावद्व्यफलकत्वं यो वेदनिहितं गुहायां परमेष्ठो मनसो मृते सर्वा कामा नृदेति श्रूयमाणं नांतरोयकमिति ज्ञेयं ईशज्ञानसंबंदशाखात्मा येन तत्रोपलभ
णात्मानं तस्मादुपलभ्यमाणं स ईश्वरस्यात्मानादत्ता तंत्रस्तेति नापूर्वत्व आह तस्मिन् न स्मृतेति भावः भ्रवौ च नादी च श्रयो पीरणा मिनि सत्ता घ व हार पे क्षया प्रकृ
तिरपि नितापुरुषत्वसाध्यात्वादेव नित्य इति ४३

एम०

४५२

यत्तुसाध्यापिमोक्षः शास्त्रवत्तान्त्रिसोभवतीति तत्राह अजौनितोऽस्ति द्वितमविवक्षितं तद्यथेहकर्मजितो लोकः शीयत एवमेवामुत्रपुराणजितो लोकः शीयत
इति क्रतायत्कृतकंतरनितमिति तर्कोपगृहीतपाकर्मफलं निंदित्वा तद्ये हात्मानमनुविध्वजंततांश्च ससाकामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति
विधीपमानमात्मज्ञानमुपासनासंप्रवेतनसकर्मतः पानित्वाद्यर्थैवकर्मनिरा अकर्मरूपस्यास्य तत्तत्कृष्टविधेयस्याभावात् यद्येतदपि वाक्यमुपासना
परमिताग्रहः तदाः यपयसंप्रसादास्मात्तु गीतासमुत्थाय परमोतिरूपं संयधत्तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एव आत्मेतदमृतमभयमेतद्वत्तेति वाक्यं आत्मवि
द्यापरं द्रष्टव्यं संप्रसादः सुषुप्ताभिमानोपासः यंप्रकृतमांसेकेयसर्वं स्वरूपादिभूयते सः परं मोतिः शक्तिं निष्कलं उत्तमं पुरुषं ज्ञात्वा त्वेन ऐश्वर्या रूपे
रासंप्रजते एतदेव परं मोतिरमृतादिरूपमिति क्रतुर्थः तेन यदकर्मफलं तदजंतं देवचनितमिति मर्थः ४४ एवं चतुर्विंशतामर्थैः कृतिवलेन प्रत्युत्थित

अजौनितानुमौपादरधात्मगतिनिश्चयात् अक्षयत्वात् न जनने अजमचाह
वयं अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयोद्यस्मि न विद्यते ४५

सकृतिवलेनैवोत्तरं दत्तं इदानीमात्रोक्षिकाकेवलतर्कवलेन प्रत्यवस्थितस्य तर्कवलेनैवोत्तरं वक्तुमुपक्रमते अक्षयत्वादिति साहचर्येन यत्तु नितः स्वर्गउपाति
साध्यः पुरुषार्थो न केवलं पाषाणकल्पनैरात्मवादान्तिरेकादिति तत्राह यतः प्रजननेः क्षयत्वात् अजं अत्र अक्षयमाहुरिति योजना प्रकृतं न नमसेति प्र
जननं तस्मिन् नितस्वर्गे लक्ष्ये पंचमी अक्षयत्वं योक्तं क्रता अक्षयादाह्य आचार्या अत्र व्यवहारे यत् अजं आकाशगदितदेवाय पंडिताहुः
जायमानस्य यदर्थो हि प्रभुः तद्वत्तराभिमतस्य मोक्षस्यापीत्यर्थः न ह्यागमशान्तेनापि वक्तुं स्वभावो मयि दिनु शक्त इति भावः पुरुषं अक्षयं सुवसती
ति पुरुषः तत्र अक्षयं प्राहुः ननु पुराणमक्षयत्वं प्रकृतं तथा च केवलमेव मुक्तिः न तैश्चर्यं तारतम्यशक्तत्वेन कार्यत्वेन परतंत्रत्वेन वतस्यापि दुःखरूप
त्वादिति भावः ४५

मो०
४५३

५५३

नवस्मरीयाः मोक्षिणः अष्टाकृतेषु लोकेषु स्थिताः प्रतिपदमभिनवं देहोदयादिकमुपादाय भगवत्पराधनं वा ह्यादिभोगं वा कुर्वन्ति च तोनतेषां प्रकृतितपे
पिपलयः नापि जराधायातो न स्तेषां प्रवाहनिममे मय्येत यावच्छीधरस्वामिभिर्विदत्कतिरीकायामुदाहृतं उपनिषदां यं सर्वदेवानमंति मुमुक्षुवो ब्रह्मचारिन
श्च मुक्ता अपि तीलया विग्रहं कृत्वा यं भजन्ते इति तद्वाच्यं चोदाहृतमित्याशंकाह गुरुक्षयत्वादिति गुरुणां क्षयवत्त्वादित्यर्थः अष्टाकृतेषु लोकेषु सत्त्वादिषु
गुणाः संति न वा अंते नामांतरेण केवलमेव तत् आद्ये प्रलयकाले गुणा साम्यावस्थायां गुणकार्यत्वात्तेषामपि क्षयोः वश्यं भावी अथ तेषामनंदिता वश्यं
य इति तत्राह प्रकृतिः कर्तृत्वादितिका काश्चिदयं हेतुस्तथापि संबन्धने करोतीति प्रकृतिरिति युतने स्तेषामकार्यत्वे प्राकृतत्वमेव न स्यात् न

गुरुक्षयत्वात् प्रकृतिः कर्तृत्वात्क्षयं वृथाः एषा ते न्योक्षिकी विद्या वज्रार्थी सांप्रणीकी ४५

वैष्णवपुत्रिः ब्रह्ममतिरीक्ता प्राकृतवत्संतर्कस्य ने प्रमाणभागात् अतो मरार्त्तमिति कृत्या न विमलकल्पना बाधित्यर्थः यत्तै मय्येव प्रवाहनिममिति त
त्राह कर्तृत्वात्क्षयमिति सहोदमत्र पुनः पुनर्जनयत इति कृताभावनाज्ञानकर्मभिः पुनः पुनर्जायमानसभोग्यस्याक्षयत्वमुक्तं न वभोगभूमीता
निसंति तस्मादष्टाकृतेषु लोकेषु भोग्यस्याक्षयत्वं न युज्यते कर्मभूमी साधितस्य तस्य क्षयावश्यं भावात् भोगभूमी चानुष्ठानाभावादिति सिद्धं श्रीधरस्वामि
भिरुदाहृतयोः कृतितद्वाच्ययोक्तयोगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रायेणाप्युपपत्तिरिति नामाकृतलोककल्पनं युक्तमिति उपसंहरति एषेति उक्ते

तिशेषः ४६

राम०

४५३

विद्योपेतं चोक्षिकाविद्यया सहितं धनं कवः समानियन्तं पिता हि श्रीरमता सतामिति कृतेः श्रीशक्तितावेदविद्याधनं तां सोपयन्त्रिकां संपाद्य अवगमननेक
 त्वेति भावः कर्मणा गुरुपसदनादिना यत्नेन सर्वैवेदाः नित्यकर्मणि एकांतदर्शनाः विज्ञेया इत्यर्थः ४० एते विपराधाः यस्मिन् विद्ये जायंते तेषां तेषां वे
 दार्थवेदप्रतिपाद्यं वेद्यं आत्मानं येन जानंति ते यत श्रुता भवेति तत्रितीमिति पूर्वोक्तपङ्क्त्याः ४१ विद्याविद्यासममंडपश्येत्तननुष्टुतमंडवास्तुहं ५० अवेद्यं

विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणानित्यकर्मणि एकांतदर्शनावेदाः सर्वविश्वावसोऽस्मताः ४० जायंते वप्रियंते च यस्मिन्नेते यत
 श्रुताः वेदार्थे येन जानंति वेद्यं गंधर्वसत्तम ४२ सांगोपांगानपि यदियस्ववेदानधीयते वेदवेद्यं न जानीते वेदभारव
 होहि सः ४३ यो यत्तार्थोत्तरोक्षोरमयेद्रंधर्वसत्तम विद्यांतत्रानुपश्येत्तनमंडनचवैर्भूतं ५० तथा वेद्यमवेद्यं च वेद
 विद्यो न विंदति स केवलं मूर्खमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ५१ इष्टयौ नित्यमेवैतौ तत्तरेणांत एतन्मना यथा सजन्मनि
 धनेन भवेतां पुनः पुनः ५२ अजस्रं जन्मनि धनं विंति पिता वयोमिमां परितः सक्षयमिह च क्षयं धर्ममास्थितः ५३
 यदानुपश्यते तं तमहमहनि काश्यप तथा स केवलीभूतः पाद्विंशमनुपश्यति ५४

कृतिः वेद्यं ब्रह्मयो वेदवित् न विंदति न लभते नापरोक्षीकरोति ५१ यथा येन दर्शनेन ५२ त्रयीकर्मकां लोकां धर्मक्षयं क्षयवंतं धर्मपारितोष्यं संपंध
 र्मयोगं ५३ पश्यते दृश्यते कर्मणि तद् आत्मेति शेषः सुहृत्संपराधोपदापतहं दृश्यते तदा वा जानतानेन केवलीभूतस्तत्ताविद्यः यद्विंशंतत्तदार्थं
 ५४

मो०
४५४

५५५

ननुमसिवाकार्यमेवाहशाम्भतईश्वरः पंचविंशकोजीवः तस्यतेनमूदेनहाव नुदश्येतां अत्रापिकर्मणितां संभायेतेइत्यर्थः तमिति विधेयापेक्षया एकत्वं
तावुभावपिएकमभिन्नवस्तितिसाधवोवेदांतनिष्ठाः सांख्याः पश्यंति ५५ तदितितेसांख्याः योगाश्च एतत्तजीवेशाभेददर्शनं नाभिनंदंतीति नापित्वमि
नंदंसेव तत्रसांख्याः सष्टमेवाभेदमाहुः योगाश्चपिमोक्षेपंचविंशंसर्वकेशमृत्संनिविशेषविन्मात्रमुपगच्छंतस्तद्दर्शनेश्वरंमवानास्तपोस्वनिर्विशेषोऽवि३

अन्मश्चशाम्भतोयक्तस्तथामः पंचविंशकः तस्यहावनुपश्येतांतमेकमिति साधवः ५५ तेनैतच्चाभिनंदंति पंचविंश
कमयुतं जन्ममृत्युभयोद्देगाः सांख्याश्चपरमैषिणः ५६ विम्बावसुरुधाच पंचविंशंयदेतत्तेप्रोक्तंवात्सरासत्तम
तथातत्रतथाचेतितद्वचकुमर्हति ५७ जैगीषयस्यासितस्यदेवलसमयाकृतं पराशरस्यविष्वर्षवर्षगणस्यधी
मतः ५८ भृगोः पंचशित्वासासकपितसमुक्तस्यच गौतमस्यार्षिषेणसगर्गस्यचमहात्मनः ५९

म१

शेषकृतस्यमेदस्यायोगात्फलतः अभेदमेवेदंतीतिभावः भयोद्देगादितिपाठेभयात्तद्देगोयेयांतेतथास्मिन्मक्षेसांख्यमतेएवार्थेभेदइत्यर्थः ५६
पंचविंशंपंचविंशसत्तत्तयत्तच्युतत्ततयाउक्तंतत्तथाउतनस्तथा अयंभावः यदिजीवत्वंसंसर्गंनिरास्यईश्वरत्वंदुर्वचंनसागमोपिघटंपरयितुमी
षेतस्तत्तमसीत्यभेदोगौराः सात्पद्यसत्तंतदाकर्मकारस्याग्रामारापबंधमोक्षाद्यवस्थायेति ५७ यद्यप्येतद्दृश्यः श्रुतंतथापि
नय्येवममविम्बासोस्तीमाहजैगीषयस्येसादिना ५९

राम०
४५४

६२ प्रवर्हः श्रेष्ठः प्रगल्भो वक्ता ६० मंडमयं दृतं च तिसादुर्गति हि प्रसिद्धं ६१ जीवतत्वं तत्तुमुपक्रमते बुध्यमाना मिति जरा प्रकृतिः पुंसा प्रकाशनेन तु

नारदस्मासुरैश्चैव पुत्रस्तस्य च धीमतः सनत्कुमारस्ततः मुक्तस्तव महात्मनः ६० कश्यपस्य पितुश्चैव सर्वमेव मया श्रुतं
तदनंतरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ६१ देवतेभ्यः पितृभ्यश्च देते येभ्यस्ततस्ततः प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदंत्युत ६२
तस्मात्तद्देभ्यं बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण भवान् सर्वैः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ६३ न तव विदितं किंचिद्
वान् श्रुतिनिधिः स्मृतः कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ६४ ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयंति महर्षयः पतिश्च
पततांशश्च ददितस्तव भाषिता ६५ सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मवशात् कृत्स्नमेव च तथैव योगशास्त्रं च याज्ञवल्क्यविशे
षतः ६६ निःसंदिग्धं प्रबुद्धत्वं बुद्ध्या मानसं राचं श्रोतुमिच्छामि तद्ज्ञानं दृतं मंडमयं यथा ६७ याज्ञवल्क्य उवाच कृ
त्स्नधारिणामेव त्वां ममेगंधर्वसत्तम जिज्ञासते च मां राजस्तत्रिवोधयथा श्रुतं ६८ अबुद्धमानां प्रकृतिं बुध्यते पंचविं
शकः न तु बुध्यति गंधर्व प्रकृतिः पंचविंशकं ७०

पुमान् प्रकृतातेन जीवस्य बुद्ध्या घणोचरत्वेन निष्कलत्वं मुक्तं ७०

मो०
४५५

अनेन पंचविंशेन प्रतिबोधेन बोधप्रतिबिंबात्मना तत्तां प्रकृतिप्रधानं प्रधीयते स्मिन् चितिस्थापितयोगात् प्रधानसंज्ञं प्रवदंति एतेन चितिस्थापनापचावुद्धिरेवा
हंप्रत्ययविषयइत्युक्तं यथा कृतिनिदर्शनात् एक एव न भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति जलचंद्रवदिति जलचंद्रदृष्टांता
दिसर्थः ७१ पश्यन्निति विराभासादमः साक्षो पश्यन् जाग्रदौ पुं प्रक मोर्विवैकल्यातिकात्तेवा पश्यन् सविकारं चतुर्विंशं पंचविंशं च पश्यति अपश्यन् नु

455
अनेन प्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदंति तत् सांख्ययोगाश्च तत्तत्ता यथा कृतिनिदर्शनात् ७१ पश्यंस्तथैव चापश्यन् अपश्यन्
सदानघ षड्विंशं पंचविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ७२ ननु पश्यति पश्यंस्तपश्चैव न मनु पश्यति ७२ पंचविंशो भिन्न
मेतन्नामोस्ति परमो मम न चतुर्विंशको या सोमनुजैर्ज्ञानदर्शितः ७३ मत्सस्त्वादकमचेति प्रवर्तेत प्रवर्तनात् य
थैव धत्ते मत्सस्तथैवोपनुवृधत्ते ७४ सस्तेहात्सहवासाच्च साभिमानाच्च निमग्नः स निमग्नतिका लस्य यदैकत्वं ननु
धत्ते उन्मज्जति हि कालस्य समत्वेनाभि संवृतः ७५

युष्मादौ निर्विकल्पकसमाधौ च षड्विंशं पश्यति एतेन यः साक्षो स एव साक्षेण संवदस्वैतं च विंशो भवति साक्षेण विपुक्तः षड्विंश इत्युक्तं ७२
षड्विंशस्याहृतत्वं वदन् चतुर्विंशस्यात्मत्वं लोकापतसौ गतसंमतं निरस्पति पंचविंश इति न ग्राह्यात्मा भावेनेति शेषः ७४ कालस्य कालेन एकत्वं
षड्विंशादभेदं मनुना संसारमोक्षौ समत्वेन ज्ञातेन ब्रह्मभावेन ७५

मज्जते १

राम०
४५५

तमेवकालमाहयति अहंविद्यात्मा एषोः हर्म्यादिनात्मा ७८ आगुक्तं जीवेशयोरेवंपरामृशति अमर्शति वा षड्विंशः तत्स्थानादिति भावप्रधानो
निर्देशः चरसावधिधानत्वादित्यः अत्र साक्षात् गवदधे सति वा एक एवेति साधवो न भवन्तीति भावः ७९ नेति सादृशो को व्याख्यानः ८० अप

॥ यदा तु मन्ते मोहममप्यदिति द्विजः तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ७८ अनश्च राजमवरत्नयामः
पंचविंशकः तत्स्थानाद्यानुपश्यति एक एवेति साधवः ७९ तेनैतन्नाभिनंदंति पंचविंशकमच्युतं जन्ममृतुभयाहीनायो
गाः सांख्याश्च काश्यप ८० षड्विंशमनुपश्यंतः शुचपत्तनरायणाः यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ७८
तदा स सर्वविद्दिहान्न पुनर्जन्मविंदति ८० एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेन घ बुद्धश्चोक्तो यथा तत्तमया शक्तिनिद
शं नात ८१ पश्चापश्यं योनपश्येत्क्षेमं तत्तंच काश्यप केवला केवलं वा घं पंचविंशं परंचयत् ८२

निबुद्धं प्रधानं बुध्यमानो जीवः बुद्धं वत् ८१ धीफलमाह पश्येति पश्यं दृष्टारं च पश्यं दृष्टं क्षेमं क्षेमाय साधु तं दृष्टयोरम तं च निर्विकल्पक
तया योनपश्येत्तस्यैव केवलं साक्षेणापि निर्मुक्तं च केवलं साक्षिरूपं पंचविंशं विद्याभास रूपं आद्यं जगत्कारणं परं महदादिकार्यं अनेन परंपरे
दाहं वत्सास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतौ ब्रह्मपदेन निर्विशेषं सर्वपदेन केवलादिकं च ग्राह्यमिति दर्शितं ८२

मो०
४५६

456

संमोक्षोपाहितं देवतायं वक्तुं ८४ दर्शनं शास्त्रं दर्शयन् अदर्शयन् पथं पंथानं ८५ ज्ञानदृष्टं पक्षफलमित्यर्थः ८६ अद्वितं अद्वैतं अद्वैतं

विष्णुवसुधुवाच तथ्यं मुनिं चैतदुक्तं तया विभो समकुक्षे मंदैवतायं यथा वक्तुं स्वस्मयं भवतश्चात्कनितं बुद्ध्या सरासु
द्विपुक्तं नमस्ते ८३ याज्ञवल्क्य उवाच एवमुक्ता संप्रपातो दिवं स विभ्राज वै श्रीमता दर्शनेन दृष्टं ननु स्यात्पर्याभिनेय
परशिरां मम कृत्वा महात्मा ८४ ब्रह्मादीनां लेखणं शितौ च ये वा धत्तास्तं वसंते नरेन्द्र तत्रैव तद्दर्शनं दर्शय वै स
मकुक्षे मं ये पथं संप्रिता वै ८५ सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे ताश्च तद्द्वेधा योगधर्मे ताश्च ये चाप्यन्मोक्षकामा म
नुष्यास्तेषां मे तद्दर्शनं ज्ञानदृष्टं ८६ ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंहनास्त ज्ञानादेव मादुर्नरेन्द्र तस्मात् ज्ञानं त
त्ततो वेपितं यं येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृतौः ८७ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च वैश्याश्च द्रविणी च द्भोक्षाः ८
अद्वैतं यं अद्वैतं न नित्यं न अद्वैतं न जन्ममृत्युविशेषां ८८ सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहृते च ब्रह्म त
त्वं शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्या ब्रवीमि सर्वं विम्बं ब्रह्म चैतत्समस्तं ८९ ब्रह्मा स्पृतो ब्राह्मणाः संप्रसूता वा द्रुम्या वै क्षत्रियाः स
पसूताः नाभ्या वैश्याः यादवस्वापि मूलाः सर्वे वर्णानां तथा वेदितव्याः ९० च ज्ञानतः कर्मणो निभजेते तां राजं
दंतादपि मत्वर्थीय इति ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० ॥ ज्ञेयथापां सपायं तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात्प्राकृतं

राम०
४५६

सर्वत्रस्य सर्ववर्णगतं तत्स्थो ज्ञाननिष्ठो यः स एव ब्रह्मा ब्रह्मणः अपरः स त्रिपादिरपि तस्यैवान्तस्थो ज्ञानेश्वर इति शेषः तस्मै तदर्थं मोक्षं नित्यं नित्यं सिद्धं
२४ स्पर्शयामास ददौ २६ उपासनं उपासीतः २७ प्राकृतं च विधायकं २८ अनंतः त्रिविधं परिच्छेदं शृणोति मतिमनसि स्वयं कृतानित्यं स
नि

तस्माद्ज्ञानं सर्वतो मार्गितं सर्वत्र स्थैतदुक्तं मया ते तत्स्थो ब्रह्मा तस्यैवांश्चापरो यत्तस्मै नित्यं मोक्षं मादुर्नरेन्द्र २९
यत्नेष्टुं नमयाचोपरिष्टं याथातथ्यं तद्विशोको भवत्स राजना छत्वे तदर्थं सपांसु मयि कृपां कृतं त्वस्ति ते तत्कृतं नित्यं ३०
भीष्म उवाच स एव मनुशास्त्रात्कृतं याज्ञवल्क्येन मधीमता प्रीतिमानं भवद्वा ज्ञानमिच्छित्वा धिपतिस्तदा ३१ गते मुनिव
रेतस्मिन् कृते चापि पृथक् शिरो देवगतिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ३२ गोकर्णं स्पर्शयामास हिरण्यं तु तथै
व च रत्नांजलिमयैकं च ब्राह्मणो भ्यो ददौ तदा ३३ विदेह राजा च तदा पतिष्ठाप्य सुतस्यैव यतिधर्ममुपासंश्चाप्यव
सन्मिच्छित्वा धिपः ३४ सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृतशः धर्मो धर्मो पुरापपापे सत्ता स तेनैव च ३५ जन्म मृत्यु च राजेन्द्र प्राकृतं
अनंत इति कृत्वा स नित्यं केवलमास्थितः धर्मो धर्मो पुरापपापे सत्ता स तेनैव च ३६ जन्म मृत्यु च राजेन्द्र प्राकृतं
तदचिंतयन् व्यक्ता व्यक्तसकर्मैव मिति नित्यं नराधिप पश्यंति योगाः सांख्याश्च तत्र शास्त्रं कृतं तत्क्षणाः ३७
वराय तो धर्मो हि कं प्राकृतं मिथ्या नः केवलमेव चिंतयति सार्द्धं श्लोकः ३८ इदं धर्मो दिव्यं कुरुष्व आदिश्रवणं च ज्ञानं ३९

तस्योत्थागवद्वनमस्तीत्यर्थः १ दीपमानंगवादिकंसर्वत्रात्मनेत्यर्थः ३ एवंतत्प्रकारेणाममस्त्वजानीहि ५ अथक्तादीनामधेयघट्टपा

इष्टानिष्टविमुक्तहितस्थोव्रह्मपरातरं नितंतदादुर्विद्वांसः सुचितस्माद्युविर्भव १ दीपतेयञ्चलभतेदन्नंयच्चानुमन्य
ने ददातिचनश्चेष्टतिगृह्णातिपचह २ ददात्यक्तदसेतत्यतिगृह्णातिपचवै आत्मासेवात्मनोसकः कोम
स्तस्मात्सरोभवेत् ३ एवंमन्मस्वसततममथामाविविंतय यस्मात्प्रकृतंनविदितंसगुणानिर्गुणांपुनः ४ तेनतो
थानियज्ञाश्वसेवितव्याविपश्चिता नसाध्यायैस्तपोभिर्वायज्ञैर्वाकुरुनंदन ५ लभतेयत्तकंस्थानंज्ञात्वाय
क्तंमहीपते तथैवमहतःस्थानमाहंकारिकमेवच ६ अहंकारात्तत्वापिस्थानानिसमवाप्नुयात् यत्त्वयत्ता
मनितंज्ञानतेशास्वतसराः ७ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंसदसचयत् एतन्मयातंजनकत्पुस्तान्नेनापिवातं
नपयात्तवत्कात् ज्ञानविशिष्टंनतथाहियज्ञाज्ञानेनदुर्गेतरत्तेनयज्ञैः ८ दुर्गेजन्मनिधनंचापिराजचभौतिकं
ज्ञानविरोधदंति यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैस्वदिवंसमासाघपतंतिभूमौ १० तस्मादुपासत्ययंमहद्युवि
शिवांविमोक्षंविमलंपवित्रं ज्ञेयंज्ञात्वापार्थिवज्ञानयत्तमुपास्यैतत्तमृषिर्भविष्यति ११

स्तेनतत्रज्ञात्वात्मंश्राप्नोतीत्याहवमतइत्यादिनामक्तंसंस्पृष्टंआपरोक्षेत्यर्थः ६ ७ ८ ९ ११

शेषं स्पष्टार्थः ११२ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणात्समर्थोराधुर्यस्वतुर्देवंशावतंसं श्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठसकृतो भारतभावदी
पेशांतो मोक्षधर्मे पुशतो परिहावतांशः समाप्ताश्रितिपुक्तौ प्रधानात्रहविद्या अथसाधनप्रधानां वक्तुमुपक्रमते ऐश्वर्यवामहत्याय

यत्तुपनिषदमुपाकरोत्तथासौजनकचपस्पपुराहियात्तवल्कः यदुपगारितशाम्बताययंतछुभममृततमशो
कमर्थेति ११२ शांतो मोक्षधर्मे पुशतवल्कजनकसंवादः समाप्तः शुधिष्ठिरवाच ऐश्वर्यवामहत्यायधनंवा
भारतर्षभ दीर्घमायुरवाप्याथकथंमृत्युमतिक्रमेत् १ तपसावाप्तुमहताकर्मणावाकृतेनवा २ सायनप्रयो
गेवाकैर्नाश्रितिरांतकौ २ भीष्मउवाच अत्रापुदाहरंतीममितिहासंपुरातनं भिक्षोः पंचशिखसेहसंवा
दंजनकसच ३ वैदेहोजनकोराजामहर्षिवेदविज्ञमं पर्यष्टसंचशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयं ४ केनहतेन
भगवन्नतिक्रामेज्जरांतकौ तपसावायवावुध्याकर्मणावाकृतेनवा ५ एवमुक्तः सवैदेहंप्रत्युवावापरोश्वित् नि
वृत्तिर्नतयोस्तिनानिहृतिः कथंचन ६ नम्रहानिनिवर्ततेनमासानपुनः क्षपाः सोयंप्रपद्यतेध्वानंवि
रायध्रुवमध्रुवः ७ सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवाद्यतेसरा उद्यमानंनिमज्जंतमप्रवेकातसागरे ८ न
नादिनास्वधर्माचरणात् ॥ रामस्तुमहाग्राहेनकाश्चिदभिपद्यते नैवास्काश्चिद्वृत्तिनासौभवतिकस्मचित् ९
वर्कनिहृतिमार्गनिहृजरांतकावतिक्रामतिनामयेसध्यायनामर्थं १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

मा०
४५८

५३८

११ शतोपरिवृत्तारिणः इहानीगार्हस्थ्येपिनिवृत्तिनिष्ठापुक्तिनीजभूतासंभवतीतिदर्शयितुंमुलभाजनकसंवादश्चास्मत्परित्यजेतिबुद्ध्याः
बुद्धिबिनीयतेलोपतेस्मिन्नितिलयस्थानंमोक्षतत्त्वं १ आत्मातिंगदेहः यक्तस्यास्यलदेहस्य आत्मासहस्रं देहद्वयंयथातज्यतेयवमोक्षसपरंतत्त्वंतद

प्रथिसंगतमेवेदंरैरनेश्वंधुभिः नायमतंतसंवातो लक्ष्म्यर्वाहिकेनचित् १० शिष्यंतेनेनेनैवनिष्टनंतः पुनः पुनः
कालेनज्ञातायातादिवापुनेवाभ्रसंवयाः ११ नरमत्तहिभूतानांस्वादितारौहकाविव वलिनांवेदुस्तानांमहतामपि १२
एवंभूतेषुभूतात्मानितभूतोक्तवेषुव कथंदिदृष्टेज्ञातेषुमृतेषुवनसंहरेत् १३ कुतोहमागतः कोस्मिन्कगमिष्यामिकस्य
वा कस्मिंस्थितः कभविताकस्मात्किमनुशोचति १४ इहासर्गस्यकोनोत्तितयेवनरकस्यच आगमांस्तनतिक्रम्य
दद्यावैवयजेतच १५ शंतोमोक्षधर्मेषुपंचशिखजनकसंवादः समाप्तः युधिष्ठिरावाच अपरित्यजगार्हस्थ्यंकुरुनर्षि
सत्रमर्कः प्रामोविनयंबुद्ध्यामोक्षतत्त्वंवरसमे १ समसतेययात्मायंयक्तस्यात्मायथावयत् पामोक्षस्ययच्चापित
मेव्रहिषितामह २ भोष्यउवाच अवायुराहंतोममितिहासंपुरातनं जनकस्यचसंवारंमुलभायाश्चभारत ३
समाप्तफलिकः कश्चिद्वदध्वनरपतिः पुरा मेथिलोजनकोनामधर्मध्वजइतिश्रुतः ४

दुर्वलानां २

राम०

४५८

द्वितीयः ३ समाप्तफलसंप्रदर्शनंतरस्यातीतिसमाप्तफलिकः

४

॥

ॐ

विशालेदं नीतो ५ तस्य साधुवृत्ततां कृतातां स्पृहयंतो निसंबंधः ६ धर्मयुगे सतयुगे अनुष्ठिता कर्तैरिक्तः भिक्षुकी सनेन स्त्रीणां मपि प्राग्
वाहाद्वैध्या दूर्ध्वसमासेधिकारो स्तीति दर्शितं तेन भिक्षाचर्यमोक्षशास्त्रवराण्येकांते आत्मध्यानं च ताभिरपि कर्तव्यं विदं दिकं च धार्यं ७

सर्वेदमोक्षशास्त्रे च त्वेव शास्त्रे कृतागम इन्द्रियाणि समाधाय शशासव सुधाभिमां ५ तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुतातां सा
धुवृत्ततां लोके पुस्तकं हयंत मे पुस्तकाः पुरुषेश्वर ६ अथ धर्मयुगे तस्मिन्मोगधर्ममनुष्ठिता महीमनुचचारैका सुत
भानामभिक्षुकी ७ तया जगदिदं कृत्स्नमदं तामिथिलेस्वरः तत्र तत्र कृतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदं दिभिः ८
सा तिसृश्रमां कथां कृतान् अथ नेति स संशया दर्शने जातसंकल्पा जनकसबभूवह ९ तत्र सा विप्रहाया यत्पूर्वरूपं
हियोगतः अविप्रह्नवयांगी रूपममदनुत्तमं १० यश्च निर्मेषमात्रेण लब्धस्त्वगतिगामिनी विदेहानां पुरीषं
भूर्जगामकमलेश्वरा ११ सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसंकुलां भैक्षवर्षा पदेशेन ददर्श मिथिलेस्वरं १२
एजातसाः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा केयंकस्य कुतो वेति वभूवागतविस्मयः १३ ततो साः स्वागतं कृत्वा आदिश
च वरासनं पूजितां पादशौचेन वराज्ञेनाप्यतर्पयत् १४ अथ भुक्तवती प्रीत्या राजानं मंत्रिभिर्हृतं सर्वभाष्यविरां मध्येनो
मोक्षमोक्षशास्त्रे निस्पादतिशेषः ८ नेति न वेति १० लघुशीघ्रं च स्वगत्या गच्छतीति सा १२ सौकुमार्यं सौ १४ दयामास भिक्षुकी १५
दयं १४ भाष्यविरां सूत्रार्थज्ञानां मध्ये १४

नो०

४५९

स१

अस्य एनं जनकं धर्मेषु मोक्षधर्मेषु विषयेषु च माननाहस्योदयमासृष्टवतो अयं मुक्तो नेति न वेति संशया १६ सत्त्वमिति स्वसंयोगैस्वर्याख्यायनार्थं जन-
कस्य सत्त्वं बुद्धिं सत्त्वेन स्वयावुद्ध्या प्रविवेश सत्त्वं बुद्धिं हि रत्नात्तं आत्परबुद्धेश्चाप्यसत्त्वात्कथं प्रविवेशेतां शंकाहनेन बाध्यामिति बुद्धिसत्त्वं हि अत्र मयं हि सो-
ममनरुनिष्कृते भौतिकं द्रव्यं विषभावत्तत्त्वं न तत्पदान्शुरादि द्विदेष्यो वहिर्निर्गतिघरादिकं प्रकाराद्यपि घटद्विनिर्गतप्ररोपप्रभावत् तदा च शुक्ति-
यमित्युच्यते तत्रैकस्मिन् देशे युगपत्तरीययोरेव बुद्धो रंशवः संसृजंते तत्र परस्परं सारपोषीतः स्वीयेन बुद्ध्या स्वेण संसृजं परबुद्धिर्न भिभूयतरीये

मुलभात्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति संशया १६ सत्त्वं सत्त्वेन योगत्वा प्रविवेशमहीयतेः नेत्याभां नेत्रयो रस्परस्मी संपम्प-
रिमीभिः सास्मत्तं बोदयिष्यंती योगबंधैर्वंधह १७ जनको युत्स्मयन्नाजाभावमस्या विशेषणं प्रतिजग्राहभावेन
भावमस्या न्योत्तम १८ तदेकस्मिन् विधाने संवादः श्रूयतामयं छात्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदंशके १९

देहादिभिर्व्यवहरंतीति प्रसिद्धं लोके यदि तु दावपियोगिवीरैर्बुद्ध्या प्रयोगसंहातिभित्तदा स्वदयवत्तदीहयं पियोनाभिभूयते तत एकस्मिन् देहे द्वयोर्विवा-
दा भवति संबोदयिष्यंती प्रवृत्तिं च ती योगबंधैः योगवत्त्वेन विन्नबंधैर्वंधवशीचकार १७ उत्स्मयन् स्वस्य अजेयत्वाभिमानेन गर्वमकुर्वन् अस्याः
मुलभायाः भावं आशयं न मूकं करिष्यामीत्यर्थं विशेषणं अभिभवत्भावेन भावं जग्राह १८ तथा स ह समत्वेन एकस्मिन् देहे जग्राह अविधाने देहे
छवेति उभावपि स्थूलदेहोपकारं तत्तु वंता वितर्कः १९

राम०

४५९

सतदास्यानतामयेतु एकस्मिन्नेहेश्वरिणो देहेऽपि द्वयोर्जीवयोऽवस्थानं भवति तेन स्थूलसूक्ष्मदेहौ गृह्यन्ते जीवस्य नात्मानावित्युक्तं एवमिति स्वस्थानमभिभूतत्वं
दर्शयन् जनक उवाच भगवता इति २० परकीयं कृतार्थकं मन्त्रात्मनः दृष्टेन तद्देहोपमितार्थः २१ राजा यद्देहमाप्नुकोत्सीमाह छत्रादिष्विति संमं

जनक उवाच भगवताः कचयेयं कृता कचयामिष्यसि कस्य च तं कुतो वेति पप्रच्छेनां न होषतिः २० सुतेव यस्मिन्ना नोचसद्वा
वोनाधिगम्यते एष्ययेत्तन्तस्मात्वेद्यं मत्समागमे २१ छत्रादिषु विशेषेषु संक्रमां विदितततः सत्तां संमंतु मिच्छामि मा
नाही हि मत्तासि मे २२ यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुर यस्यानामः प्रवक्तारिभ्यो संतमपि मेभ्यः २३
पराशरसंगोत्रसदृशसु महात्मनः भिक्षोः पंचशिखस्य हेशिष्यः परमसंमतः २४ सांख्यज्ञाने च योगे च मही
पालविधौ तथा त्रिविधमोक्षधर्मस्मिन्नाताध्यास्त्रिसंशयः २५ स यथा शास्त्रदृष्टेन मार्गेणो ह परिश्रमन् वार्षि
कांश्चतुरे मासान् पुरमपि मुंलोपितः २५ तेनाहं सांख्यमुखेन मुदृष्ट्यर्थे न तततः श्रावितस्त्रिविधमोक्षं न च रात्रा
दिवसितः २६ सोहंतामखिलां वृत्तिं त्रिविधामोक्षसंहितां मुक्तरागस्वरामेकः यरे परमके स्थितः २७

तुं तस्य कृतानुं २२ मोक्षं मोक्षहेतुं २३ सांख्ययोगविशिष्टैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकांशार्थाः तेषां च यमेव त्रिविधो मोक्षधर्मः तत्र विषयेन
ताध्यातातमार्गः २४ मपि मत्समीप २५

मो०

४६०

५६०

वेराग्यमिति ह्यभ्यां वेराग्यज्ञानयत्नानां वा सिद्धौ वा सनाशयवित्तानमनोनाशशक्तितानां विदुः विष्टमवदन्मोक्षाय वेराग्यसिद्धिरुक्ता यथा तत्त्वज्ञानं म
नोनाशो वा सना एवं च मिथः कारणात्तां तादुः साध्यानि स्थितानि हियावद्विलो न न मनो न तावद्वा सनाशयः न क्षीणा वा सनायावच्चिन्तावच्च श
मनितयावन्न तत्त्वज्ञानं तावच्चिन्तामः कुतः यावन्न चित्तोपशमो न तावन्न त्ववेदनं यावन्न वा सना नाशस्तत्तावन्न तावन्न कुतः यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न

१२

वेराग्यं पुनरेतस्मिन् मोक्षस्य परमो विधिः ज्ञानादेव च वेराग्यं जायते येन मुच्यते २८ ज्ञानेन कुरुते यत्तं यत्नेन प्राप्यते मह
त् महदंशमोक्षापत्तासिद्धिर्यो वयोतिगा २९ सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निद्वेष्टतामया इहैव गतमोहेन चरता
मुक्तसंगिना ३० यथा क्षेत्रं मृदू भूतमद्भिरासाविते यथा जनय संकुरं कर्म नृणां तद्वत्सु न भवं ३१ यथा चो
त्तापितं वीजं कपाले यवतत्र वा प्राप्याप्यं कुरहेतुत्वमपीजत्वा ज्ञायते ३२

तावद्वा सनाशयः एकैकशो निषेव्यंते यद्येतं विरम्य तं तत्र सिद्धिं यच्छंति मंत्राः संकीर्तिता इति यथा यदंगमंत्राणां मैकैकमंत्रादस्य सिद्धिः
किंतु सद्विज्ञाना माह्वमानहृदि मर्थः मोक्षस्य तत्साधनस्य ज्ञानस्य विधिरुपायः २८ यत्तं योगाभ्यासं मनोनाशहेतुं महत्तत्रा
तत्ज्ञानं तेन च परं वेराग्यमिति सा एषा त्वयाणां सिद्धिर्निष्पत्तिर्महतां हं हानां सुखं त्वारीनां मोक्षापेति जीवन्मुक्ति सुखाय वयोतिगेति म
सुतया यवभवती मुक्तं ३० ननु राज्ञं कुर्वतस्तव कथं मुक्तसंगिना संभाविते सतश्चाह यथेसादिना सवीजत्वादं कुरं जनयतीत्यध्याह्वय
यंतद्वत्कर्मवीजस्थानीयं ३१

राम०

४६०

ज्ञानं बुद्धिः अवीजवाप्तनावीजममं न जायते न प्रवर्तते शिखापदयुक्तं चोक्तं नाम यस्य तेन पञ्चशितेनेत्यर्थः ३३ अनर्थशत्रुवधादौ परिग्रहे स्यादिसंग्रहे
एतेषु रागरोषयोर्विषयेषु स्त्रीशत्रुप्रभृतिषु व्यर्थता नृतेषां मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वादित्यर्थः ३४ वास्येति वास्यसंज्ञकेन शब्देण विभक्तिलोप आर्षः असंवासं

न हृद्गवतानेन शिखाचोक्तेन भिक्षुणा ज्ञानं कृतमवीजं मे विषयेषु न जायते ३३ नाभिरज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थेन परिग्रहे
नाभिरज्जति चैतेषु व्यर्थताज्ञागरोषयोः ३४ यस्वमेदक्षिणां वाहं वंदनेन समुभयेत् सखं वा स्यापियत्तक्षेत्समावेता
बुभौ मम ३५ सुखी सोऽहमवासायः समलोष्टाश्मकांचनः मुक्तसंगः स्थितोऽगमे विशिष्टो मेऽस्ति दर्शितः ३६
मोक्षे हि त्रिविधानिष्टादृष्टा मे मोक्षविज्ञमेः ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वसागश्च कर्मणां ३७ ज्ञाननिष्ठां वदंते के मो
क्षशास्त्रविदो जनाः कर्मनिष्ठां तथैवामेपतयः सस्मदर्शिनः ३८

वासीत्येति वा ३९ उपपादितामात्मनो मुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ३६ त्रिविधा ज्ञानोपास्तिकर्मात्मिका एका अमात्मानोपास्तिकर्मात्मिका कर्मणां
मात्मानामपितेन सांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः ३७ ज्ञाननिष्ठां कर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठां ज्ञानोपसर्जनां ३८

मो०
४८१

481

एवं च तारपरपक्षानुपपत्त्याः समनमाहृतायेति उभयं समुच्चयविकल्पाख्यं सर्वशोकद्वयोक्तं तत्केतव्यः ज्ञानसंकेतत्वं कर्मकृतोपकारनैरेषं कर्मणा के
वलत्वं योजनाभावेण सागः सेयं तृतीया निष्ठा ज्ञानकर्तृणः समुच्चयपक्षाद्विकल्पशाब्दात्मातेन पंचाक्षरेन समाख्याता ३९ इमा मेव निष्ठांतौ तियमेव
तिते त्रिदंशिनः यमादौ सति गृहस्थः संन्यासितुलः कामादौ सति समासपि गृहस्थतुल्य इत्यर्थः ४० त्रिदंशेति यदि ज्ञानेनैव मोक्ष इति सिद्धं न हि त्रिदंशे

प्रायोभयमयेव ज्ञानं कर्म च केवलं तृतीयेयं समाख्याता निष्ठातेन महात्मना ३९ यमेव नियमेनैव कामे हेतुपरिग्रहे मानेदं
मेतथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुंबिभिः ४० त्रिदंशादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् स्रवार्दिषु कथं न स्यात्तत्तद्देतौ परिग्रहे
४१ येन येन हि यस्यार्थः कारणेनैव कर्मणि तत्तदा लंबते सर्वेदमस्यार्थपरिग्रहे ४२ दोषदर्शितुं गार्हस्थ्ये योजन
साधुमांतरे उत्तममणिगृहस्थस्योपि संगान्नमुच्यते ४३ आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहे नुग्रहात्मके एजभिर्भिभुका
स्तत्सामुच्चयं ते केन हेतुना ४४

साधकः
रिग्रहोपि न बाधकः ज्ञानसंगभावस्योभयत्रापि तुल्यतादित्यर्थः ४१ येनेति आलंबते योजनवत्तया आसक्तो भवति कुत्र कर्मणि यस्यादौ संब
नंत्र्यार्थः स्यादयस्तेषां परिग्रहे किमर्थं येन येन कारणेन यद्वादिना यस्यार्थः योजनं क्षुद्रिहतादित्यर्थमित्यर्थः तथा सांसारिकत्ववद्देतवंधमोक्ष
हेतुन भवतः किंतु तत्रासक्तानासक्तौ एवेति भावः ४२ आधिपत्ये तुल्ये त्रिदंशार्थे आसक्तिर्वाधिके साहदेवेति ४३ आसंगमेव विवृणो
ति आधिपत्ये इति शिष्यादिधितिशेषः ४४

धर

राम०
४८१

त्रिविधं त्रिदं कलिंगानि आश्रमपरिचापकानि ४० अथवेतिदुःखाभावाद्ये त्रिदं चेत्कर्तव्यं तर्हि राजपमपितदर्थं कुतो न कर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तं भगवता दुः
 खमित्येव यत्कर्मकायलेशभयात्तज्जेत सकलाराजसंसागं नैव सागफलं लभेदिति ४१ फलितमाह आकिंचनेति ४२ एषु सत्त्वपि अंधेपदे स्थितं मे वि
 दि ५० राज्ञे श्रयमयः एजाद्या सत्त्वात्तत्प्रधानतः स्त्रीमयो जाल्म इति वत् स्नेहाय तनैवेन राशिभिर्विधातीति तथो एतेन संगी वध्यते त्यागी सु अने रत्तु

अथ सत्त्वाधिपतेऽपि ज्ञानेनैवेह केवलं मुच्यते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिताः ४५ कायाधारणं मौड्यं त्रिविधं कर्म ३ लु लिंगा
 मुत्तमभूतानि न मोक्षायेति मेमतिः ४६ यदि सत्त्वपि लिंगे स्मिन्नज्ञानमेवात्र कारणं निर्मोक्षायेह दुःखं स्पलिंगमात्रेति रथकं ४७
 अथवा दुःखं शेषित्वं वीक्ष्य लिंगे कृतामतिः किं तदेवार्थसामान्यं च त्रिषु न लक्ष्यते ४८ आकिंचनेन मोक्षोक्ति किंचने नास्ति
 वधने किंचने चेत्तरे चैव जंतुज्ञानेन मुच्यते ४९ तस्माद्दुर्मार्थकामेषु तथा राजपपरिग्रहे बंधनाय तनैवेन विध्य बंधेपदे स्थितं
 ५० राज्ञे श्रयमयः पाशः स्नेहाय तनैवेन मोक्षाय तनिशिते नैह छिन्नस्पागमिनामया ५१ मोक्षमेव गतो मुक्तो जातास्य
 स्वपि भिक्षुकी अपथार्थी हते वर्गे वक्ष्यामि शृणु तन्मम ५२ सौकुमार्ये तथा रूपं वपुरग्रं तथा वयः तैवेतानि समस्तानि नियम
 इति संशयः ५३

कं ५१ त्वपि यागप्रभाववत्संजातास्यः जातादरः अथापि अथार्थयोगाननुरूपं ५२ सौकुमार्यादिकं योगश्वरकस्यां तपि परस्परविरुद्धं कथं स्या
 दिति संशयः त्वं योगसिद्धायास्वराणीवा आजानसिद्धाय शराक्षसादियोनिजावेति भावः ५३ " " " "

मो०

४६२

लिंगस्य त्रिदंशधारणस्य अनुरूपं शरीरशोभनाद्यभावात् धर्षितः रूपादिनाऽभिभूतः परियहः समाविकृतवेद्यसंपराभिभवश्च न मुक्तलक्षणमिति भावः ५४
नेरिमांश्लीपश्चानुग्रहार्थमेवं धर्षितो सीताशंका हनवेति। परानुग्रहनिग्रहकामे युक्ते योगिनि सत्त्वा सफलनास्तीत्यर्थः मछरीरसंगाच्च तया दर्शनाश्रमलिंगमा
पिनरक्ष्यते। अनेन लिंगेन विमुक्तस्य आरुह्यतितस्य गोपना नास्ति विमुक्तस्येति पाठे ज्ञाततत्त्वस्यापि गोपना अभिचारयकृत्तादात्मरक्षा कर्त्तव्येति तस्येति भावः

५४२

यच्चाप्यननुरूपं तेलिंगस्यास्य विवेचितं मुक्तोपेयस्य न वेति स्यादूर्ध्वतो मत्परियहः ५४ न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदंशकं न
रक्ष्यते त्वया चरे न मुक्तस्यास्ति गोपना ५५ मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणुयते अतिक्रमः आश्रयं ताः स्वभावेन मम पूर्वपरियहः ५६
प्रवेशलेकतः केन मम गच्छेपुः पिवा कस्मैवा संनिकर्षात् प्रविष्टा हृदये मम ५७ वर्णप्रवरमुत्थासि त्राह्यणीक्षत्रियस्त्वहं नाव
योरेकयोगेति माकृत्वा वर्णसंकरं ५८ वर्त्तसे मोक्षार्थं मरणं गाहं स्प्येह माश्रमे अयं चापि मुक्तस्ते द्वितीयाश्रमसंकरः ५९

५५ मत्पक्षेति मछरीरप्रवेशात्। ननु हं स्वासेने एवासीत्याशंकाह आश्रयं ता इति स्वभावेन स्वेन चित्तेन मम परियहं शरीरं आश्रयं ताः अतस्त्वपि यभि
चारदोष इति भावः ५६ जारिणे पापि संकेते नैव परपुंरं वा प्रविशंति तत्रापि तवास्मान् धर्मयेता अपराधस्ताह कस्येति। संनिकर्षात् संकेतात् ५७
इष्टापत्तिमाशंका हव्येति ५८ आश्रमसंकरः सत्त्वासाहार्हस्य प्रतिपुनरागमनं ५९ " " "

राम०

४६२

सम्पत्तिवेधेण गार्हस्थ्यार्थमेवाहमागतास्मीति चेद्गोत्राघनिर्गयाद्योगेनोचितमिह सगोत्रमिति ६१ अविज्ञानेन ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन विपर्ययेण ६२
न स्त्रीस्त्वन्तं अमर्हतीति शास्त्रोक्तं न स्यात्तदेवेति ६३ भावेयोरिव तयोः स्पर्शः ऐक्यमिति रिति पावत् ६४ शेषानि

सगोत्रां चामगोत्रां चानेव दत्तानेव दत्तमां सगोत्रमाविशं स्यात्तृतीयो गोत्रसंकरः ६० अथ जीवति ते मर्त्ता प्रोषितोऽप्यथ वा कचित्
अगम्यापरभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ६१ सात्त्वमेतामकाप्येति कायोपेक्षा यवस्पर्शः अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः
६२ अथ वापि स्वतंत्रासि स्वदेशे रोह कर्हि चित् यद्विकिंचिच्छुतं ते स्तिसर्वैरुत मनर्थकं ६३ इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकं
दुष्टायानलक्ष्यते तिलगं विहातं सा प्रकाशितं ६४ नमप्येवाभिसेधे स्तेजयेषिण्यजेयकतः यंपमत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसितामपि
६५ तथा हेतस्तत्तत्तत्तद्विस्वाप्रतिमुचसि मत्पक्षप्रतिघाताय स्वयं क्षोभ्यावनाय च ६५ सास्तेनामर्षजनत्वमृद्धिमाहेनमा
हिता भूयः सजसियोगांस्तं विधामृतमिवैकतां ६६ इष्टोत्तरत्रयोलाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः अलाभश्चापिरक्तस्य सो
तोपि देशो विधायमः ६७ ॥ ॥

गमेवाहनमयीति ६४ अर्हेतः पूजान् उद्दिश्य ६५ अमर्षः परोत्कर्षा महिषु तं जेना योगान् परबुद्धिभिः स्वबुद्धेः संवेधान् ६६ विधामृतशब्दो व्या
चष्टे इष्टोतिरिति रक्तास्तव रक्तस्य पुंसो लाभात्तादृशयो योगो विधामृतमिसेयः ६७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४६३

५०३

सुशान्तिस्तन्मासिशास्त्रं ६८ सत्रप्रतिष्ठन्नावेवातेरागुणा ७३ प्रत्यादिष्टानिरुक्ताः ७५ नवभिर्वाग्वर्णैः गुर्वक्षरसंयुक्तत्वादिभिर्वक्ष्यमाणैः बुद्धिद्वय
सौख्यनवभिः कामादिभिर्वक्ष्यमाणैरेव। अष्टादशगुणाः नवैववाग्वर्णैर्विद्ययासेनमधुरक्षरत्वादयो गुणाः नवदोषा अपि गुणास्तेनयत्रोच्यन्ते तेरोषगु

मात्माक्षीः साधुजानीघसुशास्त्रमनुपालय कृतेयं हि विजिज्ञासामुक्तेनेति त्वयामम ६८ एतत्सर्वप्रतिष्ठन्मपि नार्हसि गृहितं
सापदि त्वत्कार्येण यद्यत्समहीयतेः तत्सं सत्रप्रतिष्ठन्मपि नार्हसि गृहितं ६९ नराजाने मृगा गच्छेन्ने हि जातिं कथंचन न
स्त्रियं स्त्रीगुणोयेतां हस्तुर्द्यते मृगागताः ७० राज्ञो दिवले मेष्वप्यत्र त्र्यक्षविदां वले रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमं ७१
अतरेते बलैरेव बलिनः स्वार्थमिच्छता आर्जवेनाभिगेत आविनाशाय स्वनाजं ७२ सात्त्वजातिं प्रतर्हन्नां भावं प्रकृतिमात्मनः
कृतमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्ततः ७३ भीष्म उवाच इत्येतैर्मतेषां कैरयुक्तैरसंजसैः प्रत्यादिष्टानेरेरेण सुलभान् व्यकं
पत ७४ उक्तवाक्येन तु न पतौ सुलभाचारुदर्शना ततश्चारुतरं वाक्यं प्रवक्तुमायमाश्रितु ७५ सुलभोवाच नवभिर्ना
वभिरेवैवदोषैर्वा बुद्धिद्वयैः अपेक्षमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितं ७६ सौख्यं सांख्यक्रमोचोभौ निर्णयः सप्रयोज
नः पंचैतान्मर्थं जातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ७७

राश्वनवरेतेवमष्टादशगुणान्वितवाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ७६ सौख्यं संशयस्य विषयीभूतं यदादि संदिग्धार्थमित्यर्थः सांख्यं सर्वपक्षे सिद्धोते च गुण
दोषसंख्यानं। क्रमः संख्यातानां गुणदोषाणां बलाच्चलविचारं विनिर्णयः सिद्धांतः प्रयोजनं अनुष्ठानं। एतानि पंच समुचितानि वाक्यं शास्त्रप्रसा

समिसंभः ७७

खलक्षणाभावकर्मवचनानां तत्र विषयमेवात्र तु ह्यपदतः वाक्यतः परार्थतः वाक्यार्थत इति एतेषामुदाहरणानुपपत्तिमेव वक्ष्यते ७२ ज्ञानमिति य
त्र विषयवाक्ये तेषु वाक्यप्रमेयतया उपस्थितेषु भिन्नेषु अनेकेषु अर्थेषु समुपपन्नं ज्ञानं बुद्धिः भेदेन निर्णयमेवाप्नुवती अधिवासिनी अनेककोटिस्पर्शिनी
वर्तते तत्तत्सौक्ष्म्यवाक्यस्य दुर्ज्ञेयत्वमित्युच्यते ७३ कंचित्पूर्वपक्षे सिद्धं ते वा संमतं कंचिदनिवृत्तमेव २० इदमिति संख्यातानां गुणानां दोषाणां च मध्ये ३२

एषामेकैकशो र्थानां सौक्ष्म्यादीनां खलक्षणां शृणु संसारेषु माणां परार्थपदवाक्यतः ७४ ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु
यदा भेदेन वर्तते ते यन्नाधिवासिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ७५ दोषाणां च गुणानां च प्रमाणां प्रविभागतः
कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येयमुपधार्यते २० इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं पद्विशितं क्रमयोगतमप्याहुर्वाक्यवाक्य
विरोजनाः २१ धर्मकामार्थमोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते सविनिर्णयः २२ इच्छादे
षमवेदुः खैः प्रकर्षो यत्र जायते तत्र यानृपतेरिति स्तस्य योजनमिष्यते २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्ववक्तव्या इदं पश्चाद्विशितमिति वलावलविचारः क्रमः २१ वाक्यान्ते वाक्यार्थविचारं ते प्रोच्यते प्रकर्षेण पुक्तिमत्र या उच्यते स निर्णयः २२ प्रयोजनं
लक्ष्यमिति इदं जितं त्रदृष्टा प्रभवदुः खं यत्र विषये जायते इदं मवश्यं कर्तव्यमिदं सौख्यं देवमवश्यं दुःखं इदं मवश्यं तस्याप्यमित्यसत्यत्वं तत्र या प्रवृत्तिरूपानि
वृत्तिरूपा वृत्तिः सा प्रयोजननाम २३

मो०

४६४

५६६

एकार्थसमवेतानि एकस्मिन् नर्थे पर्यवसितानि वाक्यमिति पंचांगं वाक्यं समवचनानि चित्तु सौक्ष्मादीनामुदाहरणानि तु तत्र परतः सौक्ष्मादेरुदाहरणानि वा
यव्यं चेतनमालभेत भक्तिकामश्चिन्ति विधायक्याय ते वा युर्वै शेषिष्ठादेवता वायुमेव तेन भागधेयेनोपधावति स एवै न भक्तिगमयतीति किं वा युर्वै इत्यादीनि य
दानिसमिधो यजति तन्न पातं यजतीत्यादि पदकदेववत्कंचिदर्थं विधाय प्रधानवाक्येन एकवाक्यतां प्रतिपद्यते उत संभयप्राशस्त्यमात्रं चेतनं लभस्ये
लक्षयति एतत्सौक्ष्मं अविशिष्टवाक्यार्थ इति न्यायेन ते वा प्रतीयमानस्यार्थस्य अपलपितुमशक्यत्वात् समिदादिवाक्यवत् स्वार्थे पर्यवसानं
प्येवमसवाक्येनैकवाक्यतां लभते इति पूर्वपक्षे गुणः सिद्धो न दोषः तथा सर्वस्याप्रायस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसापित्वात् वायोः श्रीगुणमित्यादि प्रतिपादने
शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वायोगात् आनर्थक्यलक्षणाप्रमारापादं विधेयार्थप्राशस्त्यसमर्पणेनार्थवत्त्वमिति इत एव निर्णयः सिद्धो न गुणाः

तामेतानि पयोक्ता नि सौक्ष्मादीनि जनविषय एका
र्थसमवेतानि वाक्यं समनिशामय २४ ॥ ॥

पूर्वपक्षे दोषाश्च एवं सौख्यं चैव सौख्यं पूर्वोत्तरप्रक्षयोर्वलावलमुन्नेयं पूर्वपक्षे आनर्थक्यात् दुर्बलत्वं सिद्धो नर्थवत्त्वावत्त्वमिति इत एव निर्णयः अ
र्थवादानां प्रयाजादिवाक्यानामिव प्रधानविधिना वाक्यैकवाक्यता नास्ति अपितु परैकवाक्येति चेति तस्माद्वायुर्वै इत्यादिकमेव परं अविधायकं अतः प्रश
द्वागमिदेवताकं कर्मश्रीद्वफल इति स्तुतिः सिद्धो न फलपूर्वपक्षे तु यतो वायुः शेषिष्ठातिशयेन क्षिप्रगमिनी देवतेति स्वयमपि धावनं कर्त्तव्यमिति
इदं परैकत्वानेकत्वे सौक्ष्मादिकं वाक्यैकत्वानेकत्वे तु वै आनरं द्वादशकपाले निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपाले भवत्यष्टाशरागाय त्रीत्यादौ संशयः किं
द्वादशकपाले एव अष्टाकपालत्वादिवैकल्पिको गुणविधिरुत तस्यैवावयवद्वारा स्तुतिरिति तत्र उक्त्यतिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे उक्त्या शेषानां अष्टा
दीनां विनिवेशायोगात् संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदे हि नेष्यत इति न्यायेन पुत्रे जाते इत्सु पक्रम्यस्मिन् जातयतामिति निर्वपतीत्युपसंहारेण उपक्रमः ॥

रामा

४६४

मोपसंहारयोरे करुष्यान्नात्र वाक्यभेदोपापसागुणविधाने कर्तुं शक्यमिति । अत्रापि पूर्ववत्सौक्ष्मादिकेन्द्रियं तथाप्यर्थसौक्ष्मा
 दिरेन्द्रियेभ्यः परास्यार्थार्थेभ्यश्च परमनः मनसस्तु परावृद्धिर्बुद्धेरन्तामहन्तरः महतः परमस्य कर्मित्वायक्तपदेन सांख्याभिमत
 तंप्राधानं ग्राह्यं हरेरिति पूर्वः पक्षः आत्मानं रथिने विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहेव चन्द्रियाणि हयानां बुद्धि
 योपसंहारोचरानिति रथरूपककल्पनायोपेक्षयतेन्द्रियारूपस्तस्यैव क्रमस्य क्रमाभ्यां प्रत्यभिज्ञापतेतः परिशेषादयत्नशब्देन सूक्ष्म
 शरीरमिति सिद्धं तः तस्यावाक्यार्थेपिसौक्ष्मादिकेन्द्रियं प्रतर्हने प्रसुच्यते गणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मा मा पुरमन्तमित्युपास्येति किमिह वक्तारं
 इत्युपास्यः उतमुस्यः प्राणः ओत्तार्थलाभात् उत प्रज्ञात्मेति विशेषणालीवः उत तद्यथारिषु निमिषिपेतो नाभावश्चर्षिता एव मस्मिन्ना
 गोसर्वसमर्पितमिति सर्वलयाधिष्ठानलोकेः ब्रह्मवा तत्र च मत्तमपरत्वमिति पूर्वः पक्षः वाक्यभेदस्यायुक्तत्वेन एकस्मिन्नर्थे वाक्यपर्यव
 सानस्यावश्यकता तद्विहितमंत्रं हीति प्रक्रमात् ब्रह्मेतरस्य विहिततमत्वायोगात् त्वत्क्रात्मापदेशस्यैव वदं मनुभवं सूर्यं स्पेति प्रसक्त
 तानुसंधानपरत्वे ब्रह्मपरत्वोपपत्तेः प्राणादिधर्मैर्विशिष्टेनोपि ब्रह्मोपासिसंभवादुदाहृतोपसंहारश्च ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धं तद्विदि

मो०

४६५

465

एवंसौस्म्याद्येगपंचकंसलक्षणां अंगिचवाक्यसलक्षणमुक्तावाक्यगुणानाह उपेतार्थमिति विभिः अत्रालंकारिकैः श्लेषादयः शब्दगुणाश्चतुर्विंशतिः
प्रतिपादिताः तत्रशब्दांतरेः संक्षेपेणच अतर्भावेनचपंचदशप्रोक्ताः तत्रकेनशब्देनको गुणउच्यतेकस्मिंस्वकोतर्भेवतित संक्षेपेणप्रकाशयते तत्रश्ले
षादयस्त्वावदोत्तेनप्रोक्ताः श्लेषः १ प्रसादः २ समता ३ माधुर्यं ४ सुकुमारता ५ अर्थमक्तिः ६ स्तथाकांति ७ रुदात्त्वटमुदात्तता ८ औज १०
स्तथान्यदोर्जितं ११ प्रेयान १२ व्यसुषुषिता १३ तद्वत्समाधिः १४ सौक्ष्म्यं १५ चंगाभीर्य १६ मथविल्लरः १७ संक्षेपः १८ संमितं

उपेतार्थमभिन्नार्थन्यायवृत्तनचाधिकं नाश्लक्षणांनचसं
दिग्धेवक्ष्यामिपरमेतव ८५ ॥ ॥ ॥ ॥

च १९ भाविकत्वं २० गतिस्तथा २१ रीति २२ रुक्ति २३ स्तथाप्रोदि २४ रीतिश्लेषः साम्यंकांतिरेज्योर्जिसौदापरीतपः गतिस्वातर्भेवंत
सौश्लक्ष्णबंधगुणावने १ उपेतार्थेअर्थमक्तिः संपूर्णावाक्यत्वरूपा २ अभिन्नार्थेअनानार्थेप्रसिद्धार्थपरत्वंप्रसादाख्यन्यायवृत्तेश्लाघीवि
शेषसौयोगः उदात्तताख्यः ३ नचाधिकं संक्षिप्तं ४ नाश्लक्ष्णश्लेषादिअष्टगुणयुक्तं ५ नसंदिग्धविविक्तरूपदत्तारूपमाधुर्यवत्तद्वत्तेषट्
वाक्यगुणाः ८५

राम०

४६५

अतः परं न च पदोपास्तिपि विपर्ययेण वा क्यगुणा एवेति न ज्ञेयं ध्याः न गुर्वक्षरसंयुक्तं अनिष्टाक्षरप्रायं सुकुमारं निष्टाक्षरं शुद्धाक्षरं अस्ति स एव मारि १ पा
 शुक्लानां सुतकराणां श्रीलामंगलघराचरं यथासं दरेचनतया अंतर्मुखायां स स्थाय्यमित्यर्थः यद्योक्तं अतः संज्ञल्यरूपतश्चानां सोऽस्य मुच्यते उदाहृतं च किं
 चलेदधितिकर्तव्यविनः प्रत्ययानिह्नजातुकर्मणि धातवः सृजति संदृशास्तपः स्तोति रत्रविपरीतकारक इति २ अतः पुनराद्यमूलकमेव संदेशश्चिन्तितो न्यतः

न गुर्वक्षरसंयुक्तं पराश्रुतसुखं न च नान्
 तेन त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतं ॥

सा हि मूलकतया प्रोक्तं रूपं ३ त्रिवर्गेण विरुद्धं असावनुपनीतोपिवेदानधिज्ञेयगुरोरिति धर्मेशास्त्रविहं कामोपभोगसाकल्यफलात्तामहीनयदस्यार्थशास्त्रवि
 रुद्धं तत्रोक्तं विवेकिदृशनां कोविजतत्तिका मशास्त्रविहं च तद्वत्प्रत्ययस्वरूपेयः संज्ञं ४ असंस्कृतं देशं तद्यथा गच्छोत्तावपतलौ तेल उहो मउहो भुजो
 ते त्रेसेवारकं शेरमोहापितमस्वेति तद्वत्प्रत्ययसंज्ञं विविधभूषणितिरूपं ५ " " " " " " " "

मो०

४६६

५६६

नमूनं असमर्थं असंगतं परं यत्तत्समर्थमिति स्मृतं। इदं तदस्य तत्समर्थं विस्तररूपं ६ कष्टशब्दं होवाकारणोपयुक्तं तदस्य तत्सुशब्दत्वरूपं ७ विक्रममिहितं उदाहर
त्वं तत्पदिरिव परं होवाकर्षणे गुणः न चेति चकारात्त्वं नकारात्तु च नः नकारादयै नो रायाधिकं सचितं तदस्य तत् स्तिष्ठं यद्योक्तं इत्यस्यार्थसंविद्धिः स्तिष्ठं न संदि
तत्समं। उदाहरतं च। विजितात्मभवदेवीत्यादिविनागरुत्तमाजितइदं तस्यात्मभवोक्तुनः तस्य देवीकर्णार्थः ८ नशेषशेषः पदानां व्याहारः अनुकूल्योल
क्षणात्तया युक्तं निष्कारणं निष्प्रयोजनं अहेतुकं युक्तिशून्यं अध्याहारलक्षणा फलपुत्रपेक्षमित्यर्थः यथादृष्टेति कंश्चिन्नद्वीत्यध्याहारसोपेक्षमित्रप्रतिवि
धं भुक्षेति च वचनं शत्रुगृहे भोजनं निषेधलक्षणां यत्तच्च समाधिः सोमं धर्मोपायं यदस्य प्रकल्पनमित्यालंकारिकारणं गुणः तथापि वेदाद्यैर्मर्यादाविदं मते यदं

नमूनं कष्टशब्दं विक्रममिहितं न च नशेषमनुक
ल्पेन निष्कारणमहेतुकं २० ॥ ॥ ॥ ॥

षः प्रयोजनहीनं राजासौगच्छतीत्यादि निर्युक्तिकं गोरयस्य वलीवर्दस्तरामतिमुखेन सश्रुति। सैतैर्देवैर्हीनं भाविकत्वादिगुणांतरयुक्तं। तस्मै न च शब्दानां गुणान
दोषाश्च तत्रैव तत्र च भिः परैर्दर्शिताः यद्यपि उपेता ये मिति स्त्रोकेऽपि न ज्वेति पदानि वचने तत्रापि न चक्ष्याणां दोषाणां भेदे वा तर्भावात्तत्रापि न चार्थकत्वं
कल्पितं। तथा निष्कारणलक्षणादीनां दोषाणां अपि गुणत्वं केन चिन्मिति नोच्यते यथा यद्युक्ते विरसंकृतं तस्य दुर्वचकारिषु गुणत्वमनुमन्यते सानुप्रासस्य सार
यति। नाहपरिगुणभ्राष्ट्रनादेष्टिरोजनाः धातुगुणाः सुगुणमहागुणैव नोद्विगात्स्यादियं यान्तरदृष्टं। मोक्षकथावधायकत्वाच्च नैतत्संप्रवृत्तं। तदेत
दभिप्रेत्योक्तं न ववाग्दोषाः। अष्टादशवाची गुणा इति २१

नवबुद्धिदोषानाहकामादिति अनर्थकात्तर्प्योत हीनः प्रयातः अनुक्रोशतः रुपातः ८२ वाक्यगुणानुक्तावक्तृगुणा नाहमिति अविक्लं अवग्रयथासा
 तथाविवक्षायां तत्तन्निर्णयार्थायां कथायां समेहिंताविरोधेन यदा एति प्रविशति तदा सो वि विक्षितार्थः प्रकाशते ननु उभयोरप्युक्तयामिते ८६ तयो
 रेव सखपक्षाग्रहेः यन्निर्णयो न भवतीत्याह वक्तृत्वमिति स्वार्थसेनपरिहृतीतमर्थपरार्थं उक्तमर्थयदा रोहति दद्याद्दं भवति ८० विशंका भवति प्रले

कामाक्रोधान्मात्रोर्माद्वैद्यान्नाप्येका तथा हीनानुक्रोशतोमानान्नवक्ष्यामि कथंचन ८८ वक्ता श्रोता
 च वाक्यवशात्तद्विकलेनप सममेति विवक्षायां तदा सोर्थः प्रकाशते ८६ वक्तृत्वमिति यदा वक्ता श्रोता सममनस
 वै स्वार्थमाह परार्थे तत्तदा वाक्येन रोहति ८० अथ यः स्वार्थमुत्तरजपरार्थं प्राह मानवः विशंका जायते
 तस्मिन्वाक्ये तदपि दोषवत् ८१ यस्तु वक्ता द्वयोर्र्थमविरुद्धं प्रभाषते श्रोतुं स्वैवात्मनः स्वैव सवक्ताने
 तरेनप ८२ तदर्थवदिदं वाक्येन कमेनाः शृणु यथा जतु च कांश्चनपामवशिष्टविद्वः संश्लिष्टानि
 तथा राजन्मार्गानामिह संभवः ८४

भक्त्यादिबुद्धिरूपा ८३ जगदेहं द्विपोर्द्वामेदेव वदात्मानं पृथक् कथंती सुलभा प्राणिनां चिदचित्संघातान्मनां जीवानां संवधी केवलस्त्विदं शो आकाशवत्
 यिमपि चकोवाह्यनामातीतं चित्तिनप्रवृत्त्यर्थं चिदं शोपिकाष्टलोहसमः सुदेहवत्सुतरेन प्रवृत्त्यर्थाह यथेसादिना ८४ ॥ ॥ ॥

मो०
४६०

467

आत्मानं शब्दाद्यत्मकविपरिधिसंघातं। पृथगात्मानः नानारूपाः संतः जतुकाश्चालकी उनकं यथा पृथगात्मनी जतुकाश्च संश्रयतः न च ताभ्यामन्यतस्परुपं
गच्छते तद्विहापीत्यर्थः ६५ एषां व्यस्तानां संहतानां वाचोदना कोसीति वेदे सैव रूपं प्रेरणा नास्त्ववेत न द्यादिसाहन चेति व्यस्तानामचेतनत्वं परस्परं
स्वचा ज्ञानादिसाह एकैकस्येति ६६ आत्मनि वर्तते चक्षुर्वेत् स्वस्वरूपं न जानातीत्यर्थः। अज्ञाने हेतुमाह तथेति। संघातादप्यस्तत्प्रकाशकोदशः
घटादिवसूर्यः न चेतो संघातान् पृथग्दर्शयते अतोऽप्रकाशात्मत्वादात्मानं परस्परमन्यं च न प्रकाशयतीत्यर्थः ६७ संख्यायेतेन जानेतीत्याह प्रक्षिप्तं

प्रक्षिप्तमिति ४

शब्दस्पर्शो रसो रूपं गंधः पंचेन्द्रियाणि च पृथगात्मान आत्मानं संक्षिप्तं जतुकाश्च वत् ६५ न चैषां चोदना काचिदस्तीत्ये
षविनिश्चयः सैकैकस्येद्विज्ञानं नास्मात्मानितया परे ६६ न वेद चक्षुश्चक्षुः श्रोत्रं नात्मनि वर्तते तथैव व्यभि
चारिणो न वर्तन्ते परस्परं ६७ प्रक्षिप्तं च न जानेति यथा परवपुः सवः वाद्यानन्या नपेक्षन्ते गुणास्तानपि मे शृणु
६८ रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः यथैवान्न तथा न्ये पु जानन्ते येषु हेतवः ६९ ॥ ॥ ॥

यथा स्यात्तथा संक्षेपं प्राप्यापीत्यर्थः ननु चक्षुरदयोऽपि देहाश्रिताः संतो घटादीन् सूर्यादिवत्प्रकाशयन्ते वेत्ता ह प्रक्षिप्तमिति। प्रक्षिप्तं यथा स्यात्तथा
। संक्षेपं प्राप्यापीत्यर्थः ननु चक्षुरदयोऽपि देहाश्रिताः संतो घटादीन् सूर्यादिवत्प्रकाशयन्ते वेत्ता ह वात्यानिति। यथा चक्षुः सापेक्षया वात्यं आलो
कं घटप्रकाशार्थमपेक्षते नैव सूर्य इति तस्यैव प्रकाशकत्वं न वा सापेक्षस्य चक्षुः प्रकाशार्थः ६८ वात्याने वा ह रूपमिति यथा रूपं आलोकश्च तद्वत्
क्षुरपि सहकार्येन ननु प्रकाशकमिति भावः ६९ ॥ ॥ ॥

राम०

४६०

ननु वात्येन प्रयोजकं यथा सूर्यस्वक्षुरपेक्षोपि नाप्रकाशक एवं चक्षुः सूर्योपेक्षमपीत्याशं काह। ज्ञानं प्रकाशो ज्ञेयं रूपादिर्न यो रं तरे ले चक्षुरपेक्षयाऽपरोमनो नामगु
 रोगास्ति १०० तस्मिन्नेमानमाहा विचारयतीति। निश्चयनिमित्तं चक्षुर्निमीलनेपियेन करणेनायं मोक्षासाध्यसाधुनी विचारयति तन्मनः वात्यानेपेक्षप्रकाशक
 त्वमेव प्रकाशते तच्च दृष्टं ते सूर्येण वास्ति न चक्षुषि। तस्य सूर्योपेक्षत्वात् नपिमनसितस्यापि घटादौ चक्षुराद्यपेक्षत्वात् अतः सुस्थितमिदं स्वप्रकाशत्वलक्ष
 णं १ अस्य लक्षणास्पवुर्द्विद्विपिसंहावं वारपितुं नेषामपि वात्यापेक्षत्वमाह द्वादशस्ति तादिना संशयपूर्वेषु बुद्धिः स्वकार्ये निश्चयेकत्वे सस्माद्वा।

ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन् मनोनामापरे गुणः १०० विचारयति येनायं निश्चये साध्य
 साधुनी द्वादशस्तपरे तच्च बुद्धिर्नामगुणः स्मृतः १ येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु य
 वसति अथ द्वादशके तस्मिन् त्वनामापरे गुणः २ महासत्त्वोत्पसत्त्वोवा
 जंतुयै नानुमीयते ३ ॥

त्यसंशयात्मकं मनोऽपेक्षते इत्यर्थः व्यवस्पतिनिश्चिनेति मूलेन्द्रियमनां स्पेक्ष्य बुद्धेर्द्वादशत्वं १ बुद्धिद्वयस्योपादानं सत्त्वं। तस्मिन् जस्तमोभ्यामसं
 ताभिर्भवेमध्यता किंचिदभिर्भवेमहत्त्वं तस्यात्मत्वादि कंदेहात्मकर्त्रात्मासंगविहादि निश्चयद्वाराऽनुमीयते ज्ञायते अ
 क्षरार्थः स्पष्टः ३

मो०
४६८

अहंकारेति नित्येन सत्त्वेन अयं अहंकारो ममायं निश्चय इति मन्यते सत्तत्र सत्त्वे चतुर्दशे गुराः सत्त्वमेव दृश्यवृद्धिनिश्चयप्रकाशके हर्म्ये पिवात्माने पक्षप्रकाश
कललक्षणं स्वप्रकाशत्वेनास्तीत्यर्थः ४ कलाः प्राणाश्चंद्राखं वायुर्ज्योतिरायः पृथिवीद्वियं मनो न्तं अन्नादीयेत पोमंत्राः कर्मलोकेषु नामचेति श्रुत्वा

५६८

अहंकारेति चाप्यन्योगुरास्तत्र चतुर्दशः ममायमिति नित्येनायं मन्यते नर्ममिति च ४
अथ पंचदशे गुरास्तत्रापरः स्मृतः पृथक् कलासमूहस्य सामग्र्यं तद्विहोचते ५

क्ताः षोडशतासांसमूहस्य सामग्र्यं वासनात्मकं जगदहंकारं त्वमस्मि। यथा क्तं वासिष्ठे यत्राहं तं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति। त्रसरेण हरेर्षोडशोत्पश्यन्
वनत्रयमिति। वासनाप्यहंकारद्वारा स्वकार्यं जगत्प्रकाशयतीति न स्वप्रकाशेत्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
४६८

गुणद्वितितत्रवासनायातदुपादानभक्तोगुणः त्रिगुणात्मत्वात्संघातइवजगदंकरवीजभूतोऽविद्यासंज्ञकोगुणः योऽणोस्ति सुषुप्तारूपेण मोऽज्ञानं यद्दीजं स्वप्रवोच
 योरिति स्मृतेः सौषुप्ताज्ञानसंसंहतत्वेनाभासमानत्वात्संघातेपिलोकिकानुभवापेक्षोऽसंहतत्वविवक्षयाश्च शब्दः तत्र अकस्मादपरिवृत्तदृष्टमस्मिन्
 पूर्वापरविचारोऽयदाज्ञानं यदर्थस्ववासनासाप्रकीर्तितेति वासिष्ठोक्तोक्तलक्षणवासनाद्वैतसौषुप्ताविद्यापि अहमर्थजनयतीति न तस्यापि वाद्या
 नपेक्षप्रकाशकत्वमस्तीति नासावपि स्वप्रकाशात्तथायस्मिन् योऽणोस्ति सौषुप्ताज्ञाने प्रकृतिर्मायाव्यक्तिस्तत्प्रकाशइत्येतौ द्वौ गुणौ आश्रितौ कल्पितौ जने
 रवमुक्तीदमंशः मायाशब्देन त्रयस्यैव सौषुप्ताज्ञानमध्यक्षमित्यर्थः अतएव सौषुप्तप्रकृत्यतदीपपारमार्थिकरूपपेक्षया एव सर्वे शब्दसर्वज्ञत्वादिसां
 दृ

गुणत्वेवापरस्तत्रसंघातइवयोऽशः प्रकृतिर्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्
 माश्रितौ ६ ॥ श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामणाय नमः श्रीगुणाय नमः

कोनस्मैश्वरत्वं समाम्नातं विवक्ष्यते दाजीवमप्येनं वदंति यदा दुर्वाद्या अपि जीवस्य देहाभिमानलये सार्वभौमस्तीति मणिद्रुतवहनागसोमसूर्योदयोपि
 क्षिति विषयमिहात्मवाद्यमुद्योतयंति सहजलयसमुत्पद्योतये ज्ञेयतिरंतस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदं क्रमेणोति एतयोश्च प्रकृतियुक्तौ गुणौ
 त्वेदं यत्तादेव तथा हि दर्पणेन मुखमिव प्रकृत्या चिदात्मा दृश्यते चंद्रेण गुरुर्विचिदात्मना प्रकृतिः प्रकाशयते अतोपयस्य साधकं तत्र तत्र आंतरमित्य
 नुगमात् एतयोः परस्परपेक्षया वाच्यत्वात् स्वस्वकार्यप्रकाशे परस्परपेक्षत्वाच्च न द्वयोरेव वास्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशकत्वमस्तीति प्र
 कृतेर्निष्कृष्टत्वेतनः स्वप्रकाशइति भावः ६ ॥

मो०

४६२

५६८

तत्रप्रकृतिकार्यमाहसुवेति ० यत्किंकार्यमाहअर्धमिति। कालः अविद्याख्यः प्रोदशगुणोक्तः तदुपाधिजीवः कालसंज्ञः तस्मात्सदसदासनामयत्नात्।
कृतेत्रेतादिकालरूपत्वेप्रागुक्तं न प्रसन्नं च विंशत्या संख्याते ॥ महाभूतानि देहांभकांशव्यतिरिक्तानि। सदावयोगः रह्योलीत्यादिपदेशः असदाव
योगः इह्योलीत्यादिपदेशः यद्वाप्रमात्रमविषयो सदसदावयोगो ज्ञेयो ॥ विधिः वासनाबीजभूतौर्धमौ शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः चलं

सुखासुखेजरामत्सलाभालाभौ प्रियाप्रिये इति चैकोनविंशोपहं दुयोग इति स्मृतः ० ऊर्द्ध्वैकोनविंशत्या कालो ना
मापरो गुणः इतीमे विद्विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययं ॥ विंशकश्चैव संघातो महाभूतानि पंचच सदसदावयोगो तु शु
गावमौ प्रकाशकौ ॥ इत्येवंविंशकश्चैव गुणाः सप्तव्ये स्मृताः विधिः शुक्रं चलं चेति त्रय एते गुणाः परे १० विंश।
तिदेशं चैवं हि गुणाः संख्यातः स्मृताः समग्रायत्रवर्तेते तच्छरीरमिति स्मृतं ११ अवक्तं प्रकृतिं त्रासा कलानां क
प्रतिदिष्टि व्यक्तं चासांतया चान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति १२ ॥ ॥

राम०
४६२

वासनाविषयप्राप्तनुकूलोयत्नः संघातधर्मत्वेन ह्येतां पृथग्ग्रहणं १० विंशतिदेशं चेति त्रिंशत्संघातः शरीरं ११ अस्मिन्विंशकस्योत्पत्तौ मतांशगणपाद
अवक्तमिति अवक्तं प्रधानं प्रकृतिमुपादानं। कालानां त्रिंशत्संख्यानां कश्चित्तिशेषस्तस्यैवः व्यक्तं परमाणवः चकारणं अवक्तं कालादृष्टेयमिति
स्थूलदर्शी करणद्वयः १२

अमकं कापिलाः अकं चतुर्विधाः परमाणवरेवति चार्वाकाः द्वयीका राराः चतुष्टयीमवहारे स्वयमभ्युपगता जीवेशो स्वसोपधियुतो पश्यति ह्माविषयीकुर्वति
 इदं सर्वमप्यस्माकमभ्यात्मचिरा मविरुद्धे व्यावहारिके क्षेत्रे सुप्रतात्विके युतातीवामिनिवेष्ट्यमित्याशयः १३ कतस्वमिनिवेष्ट्यमन आहवेयमिति इयमि
 ति प्रत्यक्षेनाभिनीय दर्शयति प्रकृतिरधिष्ठानमात्रेणेनोपादानं अमकं त्रिंशकवत् ह्मा नगदीता अहो ह्मादिश्रुतेर्वा नसातीतत्वात् कलाभिरुक्ता
 भिरैव त्रिंशत्संख्याभिः ३४ भावेन तीयामायया कलात्मना च कला दृश्यतां गतेत्यर्थः याचनिष्कलावास्यानपेक्षप्रकाशकतया स्येव त्रिंशका द्म्यास्यपेक्षा

अमकं यदि वा अकं द्वयीमथ चतुष्टयी प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यं सध्यात्मचितकाः १३ येयं प्रकृतिर्यक्ता कलाभिर्व्यक्रतां
 गता अहं च तंचरणे इये वाप्यने शरीरिणः १४ विंदुन्यासारद्योतस्याः शुक्रशोणितसंभवाः यासामेव निपातेन कलेना १२
 मजायते १५ ॥ ॥ ॥

तिः सैवलं चाहं चान्ये च स्मः सर्वेषां प्रत्यग्भूत आत्मेत्यर्थः दृढमणिकमल्लिकाद्याकाशानामिव उपाधिप्रतिसंधानमंतरेण भेदस्याविभाज्यमानत्वात् सर्वेषामस्माकं
 तन्मात्रत्वमिति भावः न च स्यापि मुकुरमुखवद्वात्पापेक्षप्रकाशत्वमुक्तं। नाप्रतिविंबस्यैव सप्रकाशेन त्वस्येति हि १४ एवं चिदंशभिर्प्रायेण कासीत्यादिप्र
 आनुपपत्तिमुक्ता जगंशभिर्प्रायेण पितामह विद्विति विंदुन्यासेरेतः सेकः ततः शुक्रशोणितसंयोगाद्भवति ताः निपातेन मिश्रणेन कलत्वं परस्परवि
 विक्तं १५

मो०
४७०

१८ कलानां परिणामवतीनां दृश्यार्थानां रूपदिप्रकाशार्थानां प्रतिभेदः रूपभेदः २० सोक्ष्म्यादिस्वेवविश्रुतिनेचेति २१ एवं परिणामभेदान्द्वयभेदमुपे
सप्रश्नात्तरक्षरायोर्देहेभेदा क्वासिकस्यासीतिप्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्तादेहस्यानित्यत्वादिपितृयोगमाहृत्येति २३ आदितात्पर्येकांतेनमार्गोर्लोहसं

कललात्तदुद्गोत्पत्तिः पेशीचतुर्दशस्मत्ता पेषपास्तंगमिनिर्हीतिर्नखरोमाराणां चांगतः १६ संपूर्णो नवमेमासि जन्तेर्जा
तस्यैमेषिल जायते नाम रूपं तं स्त्रीपुमान्नेति लिंगतः १७ जातमात्रं तु तद्दृष्ट्वा तास्य नखांगुलि कौमारं रूपमापन्ते।
रूपतो नोपलभ्यते १८ कौमारयो वनं चापि स्याद्वियं चापि यो वनात् अनेन क्रमयोगेन पूर्वपूर्वनलभ्यते १९ कलानां
दृश्यार्थानां प्रतिभेदः क्षरोक्षरो वर्तते सर्वभूतेषु सोक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते २० नैवैषामस्योराज न लक्ष्यते प्रभवो न च
अवस्थायामवस्थायोर्दीपस्यैवार्चिषो गतिः २१ तस्याप्येवं प्रभावस्य सदृशस्यैव धावतः अजस्रं सर्वलोकस्पकः कु
तो वा न वा कुतः २२ कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न कुतः संबन्धः कोस्मिन् ज्ञानां सौख्यवयवैरिह २३ यथादि
त्यान्मरुतोऽपि वीरुद्रश्चैव पावकः जायंते वंसमुदयात्कलानामिव जन्तवः २४ ॥ ॥ ॥ ॥

५१

वैवात् वीरुद्रः मथनादिना कलानां समुदायात्तद्विशेषो नर्थकः पादशृणार्थः २४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
४७०

आत्म नीतिसादृशोक्तः । आत्मानं देहं आत्मानं निष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मा नमपि पश्यसि हि त्रिंशद्विंशत्येकान्पवित्वा त्वं नमस्मिन् नमि
देहे निष्कलमेव कुतो न पश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवद्देहात्मज्ञानवाधकं । ज्ञानं यस्य भवेत्तन्नेन नमपि मुच्यते इति देहज्ञानं दृष्टं तः सुदृष्टानेति तमज्ञाना केचिदि
हमध्यममर्धेन पठन्ति २५ कृतवान् उचितक्रियावान् भवेति २७ धर्मोऽर्थः काम इत्यसंकीर्णोऽस्त्रयः धर्मोऽर्थो धर्मो कामयोः कामार्थो योऽनेति संकीर्णोऽस्ति

आत्मनेवात्मनात्मानं यथात्मनो पश्यसि एवंनेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि २५ यथात्मनि परस्मिन् स्वसमतामध्यवस्यसि
अथ तां कामिकं येति किमर्थमनुपश्यसि २६ इदं मे स्यादिति दृष्टं तद्वै मुक्तस्य भवितुं कामिकस्य कुतो वेति वचनैः किं प्रयो
जनं २७ प्रियेति त्रेयमध्यस्थे विजये संधिविग्रहे कृतवान् गोमहीपालः किंतस्मिन्मुक्तलक्षणां २८ त्रिवर्गसप्तधा यत्तं यो
न वेदेहकर्मसु संगवान् यस्मिन् वर्गेण किंतस्मिन्मुक्तलक्षणां २९ प्रिये वाप्यप्रिये वापि दुर्बले बलवस्यपि यस्य नास्ति समं
चक्षुः किंतस्मिन्मुक्तलक्षणां ३० तदयुक्तस्य ते मोक्षेयो भिमानो भवेन्नप सुदृष्टिः सन्निवार्यते विरक्तस्येव भवेन्न ३१
तानि तानि तु संविंसंगस्थानान्परिंदम आत्मनात्मनि संपश्ये किमन्यमुक्तलक्षणां ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

कास्त्रयः धर्मोऽर्थो कामानां त्रिसंकीर्णोऽस्ति क एक इति सप्तधा त्रिवर्गसंज्ञानमुच्यते इत्यर्थः २६ अविरक्तस्य अपश्यशीलस्य ३० तानीति संगस्थानानि ह्य
इति आत्मनेव संपश्येत्तनुवहिः आत्मकीं आत्मरतिरवयः स एव मुक्त इत्यर्थः ३१ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
४७१

चतुर्वेगेषु शयनोयमोगमोजनाद्यादेनपुत्रवृत्तानि संगस्थानानि धियव्यादीनि ३१ यदुक्तं प्रवेशे स्तेकृतः केनमममराज्यपुरेपिवेति तत्रतवपुगदीनासंबंधस्य
नास्तीत्याह्यदममिति पृथ्वीपतिः पुरेस्तीति पृथ्वीयथापुरेगो गृहेस्तीति पुरंयथं गृहेगोपिमंचेस्तीति गृहंयथं मंचस्थोप्येकदेशेस्तीति तदीयप्रदेशं

इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाप्तिप्रसक्तानि चित् चतुरंगप्रवृत्तानि संगस्थानानि मे शरा ३२ यदमांष्ट्रियवीकृतनामेकछ
त्राप्रशस्तिह एकएवसेवैराजापुरमध्यावसत्युत ३३ तस्युरैकमेवास्पगृहंयदधितिष्ठति गृहेशयनमप्येकं निशायायत्र
लीयते ३४ शय्याद्धृतस्य चाप्यत्रस्त्रीरवमधितिष्ठति तदनेन प्रसंगेन फलेनैवैदमुज्यते ३५ एवमेवोपभोगेषु भोजनाद्या
देनेषु च गुणेषु परिमेषेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ३६ परंतत्रः सदा राजा स्वल्पे सोपि प्रसज्जते संधिनिग्रहयोगे च कुतोऽपि स्वतंत्र
ता ३७ स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु निरमस्यां स्वतंत्रता मंत्रे चामास्य समितौ कुतस्तस्य स्वतंत्रता ३८ यदात्याजापयस्य न्या
स्तत्रास्योक्ता स्वतंत्रता अवशः कार्यते तत्र तस्मिन् क्षणे स्थितः ३९ स्वप्रकामो न लभते संपुकार्योऽर्थमिज्जेनैः शय ४०
नेचाप्यनुज्ञातः सुमउत्थाप्यते वशः ४० स्नात्यालभपिवप्राशुदुग्धग्रीन्यजेसपि त्रवीहि शृणुचापीति विवशः कार्यते पुरैः

तदर्थं च अल्पेनैव निर्वाहसिद्धे रधिके समतामोहमात्रं यथोक्तं गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्यं धान्यशतादपि प्रासादादपि स्वद्वैर्द्वैशेषाः परिभूतयति ४१

राम०
४७१

४६ एवं राज्ञे दुःखानुत्कायत्र सुखं तस्मै वै नामप्यस्तीत्याहस्वेति ४७ राज्याभिमाने तोषाधिकत्वाद्दृष्टं ४८ अमुक्तः नित्यसंवेदः ५१ कर्त्तुं

अभिगम्याभिगम्यैवं याचते सततं नराः न चाप्युत्सहेदातुं वित्ररक्षीमहाजनान् ४२ दाने कोशक्षयोप्यस्यैवं चास्याप्रयच्छ
तः क्षीरानास्पापवर्त्तते दोषो वैराग्यकारकाः ४३ प्राज्ञाश्च गन्तव्ये वा ध्याने कस्यानिपिशं कते भयमप्यभये राज्ञो यैस्वनि
नित्यमुपास्यते ४४ तथैवेति प्रदुष्यति राजनये कीर्त्तितामया तथैवास्मभयं तेभ्यो ज्ञायते पश्ययादृशं ४५ सर्वः स्वस्वगहे
राजा सर्वः स्वस्वगहे गृही निग्रहानुग्रहान् कुर्वन्तु लो जनकराजभिः ४६ पुत्रदारास्तेष्वेवात्मा कोमित्राणि संचयाः प
रेः साधारणास्ते ते तैस्ते वास्पहेतुभिः ४७ हतो देशः पुरंदरं प्रधानः कुंजरो मृतः लोकसाधारणो ह्येषु मिथ्या ज्ञानेन तप्य
ते ४८ अमुक्तो मानसैर्दुः स्वैरिच्छा द्वेषभयो भ्रूवैः शिरोरोगादिभीरो गैस्तथैवाभिनिमंत्रिभिः ४९ द्वंद्वं स्त्री लैरुपहतः
सर्वतः परिशंकितः बहुप्रत्यर्थैकं राज्यमुपास्ते गायन्ति शाः ५० तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत्तराणां
ग्निज्वलनप्रखं फेनबुद्बुदसंनिभं ५१ को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ममेदमिति यच्चैदं पुरं गच्छं च मन्यसे ५२
बलं कोशममात्याश्च कस्यैतानि नवान्प मित्रामात्यपुरं गच्छं ५३ कोशो महीपतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राप्य कोमिपद्येत न कोपीत्यर्थः अतः उपशममेव लभेत् प्राप्नुयात् ५३

५३

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिदं विदुर्भोयथाऽन्योन्याश्रयेण तिष्ठति एवं मित्रादयः समनात्र तेषां प्रधानगुणभावोऽस्तीत्यर्थः ५५ त्रयउरयाः बुद्धिश्च यस्यानाख्याः नीतिरास्तीत्या
काः ५६ संभयेति यथाऽचेतनः कोषः स्वपुष्ट्यै मित्रादीन् भुङ्क्ते एव मित्रादयोपि कोषमिति ज्ञात्वा योरेवोपकार्योपकारकभावः ननु जडाजडयोः ५८ असती

संज्ञागस्यास्य गुणस्य चिदं स्पष्टं विदुः ५७ अन्योन्याश्रयगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ५८ तेषु तेषु हि कालेषु तत्र तदंगं विशिष्यते
येन यत्ति ध्येते कार्ये तन्माधान्यायकल्पते ५९ संज्ञागश्चैव संज्ञातस्त्वप्यस्मान्मेव पोतम संभयदशवेर्गो यं भुङ्क्ते राज्ञो हि राज
वत् यश्च राजामहेत्साहः क्षत्रधर्मस्तो भवेत् ५७ स तु व्येदशभागेन तत्तत्स्वभवादिदशावैः नास्त्यसाधारणो राजानास्तिरा
न्यमराजकं ५८ राज्ञि सति कुतो धर्मो धर्मसति कुतः परं योऽप्यन्यपरमो धर्मः पवित्रं राज्ञो राजयोः ५९ पृथिवीरक्षिरा
यस्य सोऽश्वमेधो न युज्यते साहमेतानि कर्माणि राजतुः स्वानि मेथिल ६० समर्थो राजशो वक्तुमशक्वापि सहस्रशः
स्वेदेहेनाभिसंगो मे कुतः परपरिग्रहे ६१ नमो मेवं विधां युक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ननु नाम त्वयामोक्षः कृत्स्नः पंचशि
खात्कृतः ६२ सोपायः सोपनिषदः सोपासंगः सनिश्चयः तस्मिन्नेतु क्रसंगस्य पाशानाक्रम्यतिष्ठतः ६३ च्छत्रा
दिषु विशेषेषु पुनः संगः कथंचन आतेनेन आतं मन्ये मवावापि आते आते ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

निष्पदः परमोक्षसुखं ६९ ईदृशं सत्संबन्धेन संकरकर्तृत्वं ६२ उपार्यो निदिध्यासनो उपनिषत्प्रवणामनेनोपासंगः ६३ ध्यानांगनियमादीनि
निश्चयः तदेतदेतानि कलानुभवः ६३ पाशानाक्रम्य कामादीन् जित्वा ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुतेशास्त्रेतेत्ययमश्रुतज्ञानमृषादेभेन। श्रुतसंकाशंशास्त्राभासरूपंश्रुतेशास्त्रेत्ययाश्रुतेशास्त्रेत्ययाश्रुतश्चाकर्णितं ६५ संज्ञासुवाचारेभ

अथवाश्रुतसंकाशंश्रुतसम्पद्युतंलया अथापीमासुसंज्ञासुलौकिकीषुप्रतिष्ठे ६५ अभिसंगावशेषाभ्यावद
स्वप्राकृतोयथासंलेनानुपवेशोहियोपंतयिकृतोमया ६६ किंतवायकृतंनत्रयदिमुक्तोमिसर्वशः नियमोत्थेष
वर्गेषुपतीनावन्यवासिता ६७ अल्पमावेशयेत्याचमयाकिंकस्पद्विभक्तं नपाणिभ्यानवाडुभ्यापादोरुभ्यानवा
नद्य नगात्रावयेवैरन्येः स्पृशामित्वानशधिय ६८ कुलिमहतिजोतनद्रीमतादीर्घदर्शिनानैतत्तदसिवक्तव्येस
द्वासद्म मिथः कृतं ६९ ब्राह्मणागुरुवश्वेमेतथामान्यागुरुत्तमाः लंबाथगुरुप्येषामेवमन्यान्गौरवं
७० तदेवमनुसंदश्यवाच्यावाच्यपरीक्षता स्त्रीपुंसोः समवायोपंतययावाच्योनसंसदि ७१ यथापुष्करपर्णा
स्यजलंनत्पर्णामस्पृशत् तिरुत्परातीतद्वत्पिवत्पामिमैथिल ७२ यदिवायस्पृशंत्पामिस्पृशेजानासिकंचन
ज्ञानेकृतमवीजतेकथंतेनेहभिक्षुणा ७३ सगार्हस्थ्याद्युतश्चत्तमोक्षचानाप्यदुर्विदं ७४ भयोर्तर्तलेवैवर्तसेमो

६८२

रंविशारेनामधेयमितिश्रुतेर्नाममात्रासुसंपत्सु ६७ अल्पबोधश्रुतववुद्विस्तमितिभावः श्रुत्यागौरवासश्चसत्यासिनांधर्मरतिनममकरिविदोषा
ति ७३ मोक्षवार्त्तिकः वार्त्तामात्राभिज्ञः ननुमुक्तः ७४

मो०

४७३

473

मुक्तलेहिमाह यावर्गसंकरमित्युक्तिर्युक्तेत्याह नहीति एकत्वं विदामनः पृथक्त्वं प्रकृत्योः भाव आत्मा अभावस्तत्त्वरूपतामरुतिः अनयोः समा
योगो वर्गसंकरेन सति ७५ कथं तर्हि वर्गसंकरे निधत्तस्माद्वर्गवर्णाग्रमाभिमानवशाद्वर्गाग्रमाह वर्गाग्रमाहति अथ यत्किनः पृथक्त्वं प्रकृत्यो
विवेकस्तस्मात्कीनि पृथक्कीजद न्यस्य अतएव पृथक्त्वेन नानात्वेन वर्गाग्रमाः यस्मादिति दृष्टाः अर्थाः येन सः जगतः पृथक्त्वं मन्वानस्ये त

नहि मुक्तसमुक्तेन नश्येकत्वं पृथक्त्वेनोः भावाभावसमायोगे जायते वर्गसंकरः ७५ वर्गाग्रमाः पृथक्त्वेन दृष्टा
यस्यो पृथक्त्वेनः नान्यदप्यदिति ज्ञात्वा नान्यदप्यत्र वर्त्तते ७६ पाणि कुंडं तथा कुंडे पयः पयसि मक्षिका आशि
ताम्रययोगेन पृथक्त्वेनाम्रिताः पुनः ७७ न तु कुंडे यो भावः पयश्चापि न मक्षिका स्वयमेवाभुवंत्येते भावा
ननु पराश्रयं ७८ पृथक्त्वादाग्रमाणां च वर्गाग्रमात्वेनैव च परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्गसंकरः ७९ ना
स्मि वर्गेति माजात्यान वैश्याना वरातथा तव राजन्स वर्गास्मि शुद्धयो निर्विप्लुता ८० ॥ ॥ ॥ ॥

दृष्ट्वा अपि चारत्वं वर्गसंकर इत्यर्थः यदोत्वेव जानाति अन्यत्वं शरीरे अन्यत्वं आत्मान भवति रतितदाज्ञात्वा एते देवापरोक्षीकृत्यस्य तायाः मम अन्त
सत्त्वं अ न्यत्वं अपि न वर्त्तते इत्यर्थः ७६ पाणि कुंड इत्यर्थः एकदेशस्या अपि परस्परं न संकीर्यते कस्य स एत वेदे कलोली भावं न गच्छति एवमाग्रमाणां व
र्गाणां च आत्मनः सकाशात् तत्र वर्त्तते इत्यर्थः पृथक्त्वात्कथं वर्गसंकर इति श्लोकत्रयायः ७९ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४७३

२१ द्रोणाख्यः पर्वताः मम पूर्वेषां सत्रेषु मद्यवता सह चिताः चयने रसकास्या नेनेवेशिता इत्यर्थः २२ तस्मिन् विख्यातप्रभोचकुले विनीतायुग्मभिः शिक्षिता नदि
धर्मज्ञैर्मम सति अग्रे सति नेहिकं ब्रह्मचर्ये ये चाग्निं सन्त्यासे कर्तव्यमीत्यर्थः २३ सत्रप्रतिष्ठापकपरसन्त्यासिनी २४ सप्तक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्यास्य पक्षे

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तेः श्रोत्रमागतः कुले तस्य समुत्पन्ना सुलभा नाम विद्विमा २१ द्रोणश्च शतशृंगश्च चक्रद्वारश्च पर्व
तः मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मद्यवता सह २२ साहेतस्मिन् कुले जाता भर्तये सति मदिधे विनीता मोक्षधर्मे सुचराम्येका मुनि
व्रते २३ नास्मि सत्रप्रतिष्ठानानपरत्वापदुरिणी न धर्मसंकरकरी स्वधर्मे स्मियत व्रता २४ नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायाना
ममोक्षप्रवादिनीनाममोक्षगतो चेह सत्सकाशं जनविषय २५ मोक्षे ते भाविता बुद्धिं प्राप्ता हं कुशले पिता तव मोक्षस्य वा
प्यस्य जिज्ञासार्थमिहा गता २६ नवर्गस्यावर्गीयेत त्वपक्षपरपक्षयोः पुक्ता व्यायच्छते यस्व शान्तौ पश्य न शांति
२७ यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशं वसेत् तथा हं त्वच्छरीरे स्मिन्निर्मावत्स्यमिशर्वरी २८ ॥ ॥ ॥ ॥

सप्तोत्तमस्थिता सती नाहं ब्रवीमि अपितु त्वद्विद्वितार्थं ब्रवीमीति भावः ननु ज्ञात तत्त्वस्मै किं तर्हीये वा कैरिमांशं काहमुक्त इति निकारेभिन्नक्रमः योनव्यापछ
तेमल्लवत्सजयार्थं आयासं वादप्रमनं करोति यस्व शान्तौ ब्रह्मणि शांतिमनुभूतः अतः सवत्सहस्यपि आहरेण मद्वाक्यप्रवणं युक्तमिति भावः २९
सप्तग्रामैकं रात्रिं वासितं यो नयति यथेति २८

मो०

४७४

२६ हेतुमंतियुक्तिमंति अर्थवन्तिप्रयोजनवन्ति नाधिजगोनाधिगतवानुत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः एतेन गार्हस्प्यमुक्तिर्दुर्लभाः तः सन्मास एव प्रयानिति
सुलभामर्तमेव सिद्धं तद्विदर्शितं ६० इति नैलकंठीये भारत भावरीपेशां मौमाक्षधर्मेषु सुलभाजनकसंवादप्रकाशः शतोपरिचतुश्चत्वारिंशः सन्मास

५७५

साहंमानप्रदानेन वागतिष्येन चार्चिता सुसासुशरणां प्रीताश्चोगमिष्यामि मेधिल २६ भीष्म उवाच इत्येतानि सवाक्या
निहेतुमंत्यर्थवन्ति च आत्मानाधिजगोराजा किंचिद्वन्द्यतः परं ६० शांतीमोक्षधर्मेषु सुलभाजनकसंवादः युधिष्ठिर
उवाच कथंतिर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुन एतदिष्टम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे १ अथ कथं कृतं तत्त्वानां निश्चयं
बुद्धिनिश्चयं वक्तुमर्हसि कौरव्ये देवस्याजस्य पाकृतिः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संश्लेषमुक्त्वा न हर्मान् सुकचरितेनैव दर्शयति प्रश्नोत्तरमुखेन कथमित्यादि नानिर्वदेवैराग्यं सन्मासे मुखं विशेषरां यदहरेव विज्ञेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः १
अथ कथं कारं कथं कार्यं तत्त्वतो योरा नरेपितरूपं ब्रह्मतेषां निश्चयं श्रुत्वा नारायणस्य कृतिर्नीला आकृतिरिति छेदे सगुरो रूपं अथ प्रथमं स्पष्टं स्यात्
रं शुकोत्पत्तिः शतरयो रुत्तरं शेषं यथ इति विभागः १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

राम०

४७४

मो०

४७५

शत्रुघुकाभादिषु अंतरं छिद्रे - नधावसिदेवंगुंवाशरणं नयासि १० अयथा अयथेन १३ अघकालिकयावत्तमानमात्रदर्शिना १५ कुलपातं महानदी

अप्रमत्तेषु जायमानेषु युक्तेषु शत्रुषु अंतरं लिखमानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे - अरः सुगण्यमानेषु क्षीयमारोगनयायुः
पि जीवितं लिखमाने च किमुत्थापनधावसि १४ ऐहिकलोकिकमोहं ते मां सरोरिणं तव देवं पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ताः
मृशनास्तिकाः १० धर्मापयेभ्यस्संपत्तिवृद्धिमोहाच्चित्तानराः अयथा गच्छन्ते तेषामनुपातापि पीड्यन्ते ११ ये तु ह्यः श्रुतिः ॥
परमहात्मानो महाबलाः धर्मपथान्माहुरात्मानुपास्य च पृथक् १२ उपधार्य मत्ते तेषां बुधानां धर्मदर्शिनां निपद्य पर
या बुध्या चित्तमुत्तमयगामि वै १३ अघकालिकया बुध्या दूरे श्वदति निर्भयाः सर्वमक्ष्यानपश्यन्ति कर्मभूमिमेव तसः १४
धर्मनिः श्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह कोणकारवदात्मानं वैश्यन्तानुबुध्यसे १५ नास्तिकं भिन्नमर्यादं कुल
पातमिव स्थितं वामतः कुरुविस्त्रध्वानं वेणुमिवोद्धतं १६ कामं क्रोधं च मत्सु च पंचैन्द्रियजलानदी नाबंधति मय्यीक
ताजन्मदुर्गोणि संतर १७ मत्सु नाभ्यारहेते लोके नरया परिपीडिते अमोघासु पतन्तीषु धर्मपतेन संतर १८ तिष्ठन्ते च श
याने च मत्सुरन्वेषते यदा निर्द्वितिलभते कस्मादकस्मान्मत्सुनाशितः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४७५

सं० १६ धृतिप्राणादिने धारणं योग इत्यर्थः १७ अमोघासु आपुदेरोगसफलामुशत्रिषु धर्मपतेन धर्मनौकया १८ १९ ॥

संविज्ञानकंधनारिसंचयपरं २० अंधकारेसंसारदीपोज्ञाने २५ संवासः छेत्तुयोगः संवासरतिपावेसंध्याद्वयमेसस्थानीयंयस्यसु
 ककहोपक्षो २५ चक्षुः ज्ञानेप्ररोत्तनेयंअधवत्तयदिनभवसीत्यर्थः परंपरलोकं आत्मानंवा २६ परिगतं प्राप्तेवेदनाशरीरेयमलोकेपातनाशरीरेयं

संविज्ञानकमेवेनकामानामवितृप्तकं वृकीवीरगमासाद्यम सुगहायगच्छति २० क्रमशः संवितशिवोधर्मबुद्धिमयो
 महान् अंधकारेप्रवेष्टव्यंरीयोयत्नेनधार्यतां २१ संपतन्नेहजालानिकदाचिदिहमानुषे ब्राह्मणंपलभतेजंतुस्तुत्रप
 परिपालय २२ ब्राह्मणस्यतुदेहोयनकामार्थायजायते २३ क्लेशायतपसेप्रेत्यतनुपमंसुखं २३ ब्राह्मणंपवडुभिरवा
 यतेतपोभिस्तत्त्वध्यानरतिपरेगाहेलितयं स्वाध्यायेतपसिदेमेचनित्ययुक्तः क्षेमाधीकुशलपरः सदायतसु २४
 अव्यक्तप्रकृतिरयंकलाशरीरः सूक्ष्मात्माक्षरात्रुरिशीनिमेषरेमा संख्यासः समवलगुक्तकृष्णनेत्रोमासांगोद्व
 तिवयोहयोनरागां २५ तदृक्षाप्रसूतमजसमुग्रवेगंगच्छंतसततमिहानेवेश्यमारां चक्षुस्तेयदिनपरप्ररोत्तनेयं
 मेतेभवतुमेनः परंनिशाम्य २६ येचात्रप्रचलितधर्मकामवृत्ताः क्रोशंतः सततमनिष्टसंप्रयो गाः क्लिश्यंतः परिग
 तवेदनाशरीरावह्नीभिः सुभ्रशमधर्मकारणाभिः २७

स्तितयाम्स्ताभवंतीतिशेषः अधर्मकारणाभिः अधर्मक्रियाभिः २७

२७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४७६

५७८

एतत्तमपंक्र स्वाभीतं राजानमाश्रयति गेति शुभाशुभस्य उत्तमाधमवर्गजातस्यासुकृते प्रवर्तकत्वात् सुकृतिनां लोकान् दधति धारयते प्राप्नोतीत्यर्थः
अनुपगतं नानायेनिसहस्रेषु प्राप्ते मोक्षं सर्वं मोक्षं च साधुः नृपः प्राप्नोतीत्यर्थः २८ गुरुदोहिणां दुर्गेति माहृत्वा नरतिनराणां कर्तव्यं तस्मिन् नरैरुधि
रपाः कीराः गुरुणां मातृपितृप्रभृतीनां वचनं नुरतिदूरीकरोति तं गुरुवचनं नुरउपरं नरते २९ नियताः विहिताः स्वयंभुवावेदेन ब्रह्म स्वयंभुर्निष्कृतैः

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिनां दधति लोकान् बहुविधमपि चरति प्रविशति सुखमनुपगतं निर
वधं २८ श्वानोभीषणाकायाश्च पोमुखानिवयं सितल गधकुलपक्षिणां च संघाः नरकदने रुधिरया गुरुवचनं नुरमु
परं विप्रं तपसंतः २९ मर्यादा नियताः स्वयंभुवाय इहेमाः प्रभिनेति दशगुणासनो नुगत्वात् निवसति ३० भ्रमसुखं
पितृविषयविपिनमवगास्य स पापः ३० योलुब्धः सुश्रुं प्रियान् तत्स्वमनुष्यः सततं निहृतिवचनभिरतिः स्यात्
उपनिधिभिरसुखकृतसपरमनिरयोगो भ्रमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ३१ उस्मो वैतरणी महानदी मवगांरो सिपा
त्रवर्गभिन्नगात्रः परशुवनशोयो निपतितो वसति च महारये भ्रमार्त्तः ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दशगुणाः दशविधाः शोचसंतोषतपः स्वाध्यायेष्वरप्रणिधाननिषेधविधिरूपाः अहिंसा सत्यास्तेष्वन्येष्वप्यपरिग्रहास्यनिषेधरूपाश्च पंच ॥ पितृविषय
ये यमलोकविपिनमसीयत्रवर्गं तं देववावगास्य तत्रैव निवसति ३० निहृतिः नीचकर्मवचनचौर्यादि उपनिधिश्चुलेन ३१ ॥ ॥ ॥

राम०

४७६

नरकाद्विजेदितु स्कासर्गेपिनरयेनेताहमहापहानीत्तारिनात्रहारीनांस्थाननिहत्वाकत्येसधेनोहमितिग्लाघेपरंतुब्रह्मनावेक्षेसमस्तुकारिकांजरो ३३ प्रया
यतांप्रचल्यतांमोक्षमार्गेणप्रस्थातव्यं सुखसंप्रमाथिसंविधीयतांप्रयत्नात् ३४ अंतकायश्चायतिसुखायदारुणैः कृच्छ्रादिनयोभिः ३५ यावत्जीवितहरणंन

महापहानिकस्येनचाप्येवक्षेपं चिरसमस्तुकारिकामनागतानबुध्यते ३३ प्रयायतांकिमास्पतेसमुत्थितंमहद्वयं
तिप्रमाथिदारुणंसुखस्यसंविधीयतां ३४ पुरामतःप्रणीयतेयमस्मरजशसनात् तमेतकायदारुणैः प्रयत्नमार्जेवेकुरु
३५ पुरासमूलबोधवंप्रभुहस्तदुःखवित्त तवेदजीवितंममोनवास्तितस्वारकः ३५ पुराभिवातिमारुतोयमस्मयः पुर
सः पुरैकएवनीयमेकुरुक्षसांपर्यापिकं ३० पुरासंहिकएवतेप्रवातिमारुतांतकः पुराचविभ्रमंतितेदिशेमहाभयागमे
श्रुतिश्चसंनिरुध्यतेपुरातवेदपुत्रक समाकुलस्मगद्यतः समाधिसुत्तमेकुरु ३२ शुभाशुभपुराकृतेप्रमादकर्मविश्रुते स्म
रमुगानतप्पसेनिधत्स्वकेवलनिधि ३६ पुराशरीरमेतकोभिनत्रिरोगसायिः प्रसस्यजीवितक्षयेतपोमहत्समाचर ४०
पुराहकाभयेकरमनुष्येदेहगोचराः अभिद्वंति सर्वतोयतस्वपुरापरी लिने ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपजगदुक्तातेनरंविजृंभीकृतिते यत्तांगरूपहारिणीविधत्स्वकेवलनिधिम् २४

जायतेततः प्रागेवसांपर्यापिकंपरलोकहितंकुरुष्वेतुत्तेरणसंबधः ३६ वृकाः कामादयः ४३ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
४७७

हिरण्यवत्क्षरार्शनेमरणचिह्नं ४४ तेषां तवनातिवा ४५ तद्वनविद्या ४६ यौतकं विवाहाप्रधानं दयादायासां पाथेयमित्यर्थः ४७ पावके घृतसंज्ञेऽपि येषु
हविकारे। तत्त्वस्वरसुक्तं यथा स्यात्तथा प्रलीयसे प्रिये मे। नो गान्धुक्ता मोक्षेयत्वं करिष्यामीति न संतप्य अप्राप्तस्वभोगे मृत्युमयमस्तीति भावः ४८ सार्थिकं देहे

५७७

पुण्यकारमेकको नुपश्यसित्वरस्यैव पुण्यहिरण्यमयान्नगान्तिरिक्षुसे दिग्भूदनि ४४ पुण्यसंगतानि ते सुहृन्मुरवाश्च शत्रवः वि
चालयन्ति दर्शनात् घटस्वपुत्रयत्नं ४५ धनस्य यत्पराजितं भयं न चास्ति चौरतः मृतं च यत्नमुवेति समर्जयस्व तद्वनं ४५
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परं यदेव यस्मिन् यौतकं तदेव तत्र सोऽश्रुते ४६ परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्रदीयतां धनं परश्च
रंध्रं तं समर्जयस्व तत्त्वयं ४७ नयावदेव पच्यते महाजनस्य पावकं अपक्व एव यावके पुण्यप्रलीयसे त्वर ४८ न मातृपुत्रा
बोधवानसंस्कृतः प्रियोजनः अनुव्रजंति संकोटव्रजं ते मे कपातिनं ४९ यदेव कर्म केवलं पुण्यं तं शुभाशुभं तदेव पुत्रसार्थि
कं भवत्यमुत्र गच्छतः ५० हिरण्यपरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ५१ परत्र गामि
कस्य ते कृताकृतस्य कर्मणाः न साक्षिरात्मना समो न रामिहास्तिकश्चन ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्विपदिसार्थवाहकं ५१ परत्र गामिकस्य गमनशीलस्यासाक्षि आत्मनेति श्रुकोः सर्वोऽंशकल्पसद्गुणश्चेति प्रकृतिभावेद्गुणः साक्षिनात्मनेति यावः प्रा
मादिकः मामज्या न ज्ञानातीति मत्वा पापेन कर्तव्यमिति भावः ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
४७७

ननु कर्त्रात्मनो गतिरिक्तस्पसाक्षिणः सत्त्वानं किमत आह मनुष्येति असुत्रसाक्षिणो गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्येदेहस्य मृत्युमिव मृत्युसकं अभवो भवति
। परहस्यासन्नपियोगिहस्यामनुष्येते देहो न हो भवतीत्यर्थः अत्र विद्वद्भवं प्रमाणा यतिप्रविश्येति हार्दकाशमिति शेषः ५३ साक्ष्यं तदणपाहरेति

मनुष्येदेहमृत्युसकं भवत्समुत्र गच्छतः प्रविश्य बुद्धिश्च क्षुधा प्रदृश्यते हि सर्वशः ५३ इहामिदं सर्वं वायवः शरीरमाश्रितास्तनयः
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ५४ अहर्निशेषु सर्वतः स्पृशन्तु सर्वचारिषु प्रकाशगृहहन्निषु स्वधर्ममेव पा
लय ५५ अनेकपरिपथिके विरूपं रोद्रमक्षिके स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ५६ न तत्र संविभज्यते स्वक
र्मणा परस्परं तथा कृते स्वकर्म जंतु देवभुज्यते फलं ५७ यथा स्तरो गणाः फले सुखं महर्षिभिः सह तथा भुवंति
कर्मजं विमानकामगामिनः ५८ यथैह यत्कृतं शुभं विपापभिः कृतात्मभिः तदा भुवंति मानवास्तथा विष्णुर्द्वयो नयः ॥
५९ प्रजापतेः सलोकतां हरस्पतेः शतक्रतोः व्रजन्ति ते परं गतिं गृहस्य धर्मसेतु भिः ६० सहस्रशोप्यनेकशः प्र
वक्तुमुत्सहामते अबुद्धिर्माह न पुनः प्रभुर्निनाय पावकः ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५२ तत्र परलोकमार्गविहृपाः रोद्राश्च मक्षिकाः दंशा यस्मिन् अनेके परिपथिनः शत्रवो लोहतुं जाः पक्षिश्च कदयो यस्मिन् ६० अबुद्धीन्माह य
तीति तस्या पावकः पुनातीति पवित्री करोतीति युतस्या धर्मः लीय पावकः सत्कर्म पावकमिति पोष पिपावकमिव पाथेयस्यो धर्म एव ६१ ॥

268

गजत्रिरष्टवर्षताम्रवोसिपंचविंशकः कुरुष्वधर्मसंचयंवयोहितेतिवर्त्तते ६१ पुण्यकरोति संतकः प्रमादो सुखाच्च
मू यथाग्दीप्तमुत्थितस्त्वस्वधर्मपालने ६२ यथास्वमेव शृणुतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना
परेणावा ६३ यदेकपातिनां सतां भवत्समुन्नयता भयेषु सांपर्यापिकं निधत्स्व केवलं निधिं ६४ सकूलमूलवांधवं
प्रभुर्हरत्नसंगवान् न संति यस्य वारकाः पुरुषधर्मसंनिधिं ६५ इह निदर्शनं मया ते वेह पुत्रसंप्रप्तं स्वदर्शनानुमान
तः प्रवर्तितां कुरुष्वतत् ६६ दधाति यः स्वकर्मणा दधाति यस्मिन् कस्मिन् चित् श्रुद्धि मोह जैर्गुरोः स एक एव युज्यते

केवलं शुद्धनिष्कामनिर्गुणं ६४ कलत्रं प्रप्राकृतेषु र्भेदेषु विद्येति लिङ्गात् बालवृद्धैर्वयस्यैः सहितं यथास्मात्त्रयैः ६५ यः स्वकर्मणा दधाति आत्मानं
नेहं पुष्पाति यस्य कस्यचित्पलस्य कनेरदाति च अत्र बुद्धिरज्ञानं मोहो विपरितज्ञानं तदुभयजैर्गुरौः दुःखादिभिः मुच्यते इति पाठे आत्मानं चित्रं दधाति
एकस्मिन् तत्ते धारयति यस्मैति यत्किंचिद्ददाति सर्वं तजतीत्यर्थः ६६ ६७ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥०॥

अतन्तु तमस्यादिवाक्यज्ञानं कर्तुं समस्तं ब्रह्मांडं अकृतेष्वामोति। यत्तु वं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सद्दं सर्वं भवतीति ब्रह्मविदः सार्वज्ञात्मा अतः तदेतत् सार्वज्ञात्मा
सार्वज्ञं च अर्थस्य मोक्षाय परमपुरुषार्थस्य दर्शने। नायत्तु तत्तु तत्तु परिहृये अर्थसहितं पुरुषार्थसंगतं भवति। न तु कृतं द्यादौ। सार्वज्ञात्मा वात्स्यदा उच्यते।

श्रुतं समस्तमश्रुतं प्रकुर्वतः शुभाक्रियाः तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितं ६२ निवंधती रज्जुरेषा यागो मेव सती
रतिः स्थितेतां सुकृतोपांतिनैव हिंसीत दुःकृतः ६३ किंते धनेन न किं बंधुभिस्ते किंतैः पुत्रैः पुत्रकं यो मरिष्यसि आत्मानम
निष्कृष्टं हां प्रविष्टं पितामहोक्ते कृताश्वसेवे ७० श्वः कार्यमघकुर्वीत पूर्वोक्ते चापराहितं न हि प्रतीक्षते मत्सुः क
ते वा स्पनवाकृतं ७१ अनुगम्य विनाशं ते निवर्तते हवाधवाः अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ७२ नास्तिका
निरनुक्रोशान्न रात्र्यापमते स्थितान् वासतः कुरुविस्त्रब्धं परंप्रेसुरंतं दिनः ७३ एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिषी
दिति सुमहेद्वयमालंघ्य धर्मं सर्वोत्तमा कुरु ७४ अथैवं दर्शनोपायं सम्पूज्यो वेत्ति मानवः सम्यक् स्वधर्मं कृत्वा ह पर
त्र सुखमश्रुते ७५ न देहभेदे मरणाविवेकान्नानं च प्रगाशः स्वनुपालिते पथि धर्महियो वर्द्धयते संपदितो य एष धर्मा
श्रवते समुत्थति ७६

विद्याउन्नमोयेवदात्तयेत्यर्थः ७५ इहभेदेपिमरणात्सीतिजनानांअनुपालितेतिहेतुहेतुपथिवर्त्तमानानां ७६ " " " " " "

मो०

४७८

५७७

७२ नोक्तामतिधर्ममिति शेषः ७३ नोपदेति तेनैकधेति वत्समासः २० २१ २२ २३ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणाः फलं प्रयोक्तृत्वा लभते यथा कृतं निहीनकर्म निरयं प्रपद्यते त्रिविष्टपंगच्छति धर्मपारगः
७० सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभं तथात्मानं समादध्यात्तु श्रयेतेन पुनर्यथा ७२ यस्य नोक्तामतिमतिः
स्वर्गमार्गानुसरिणी तमाहुः पुण्यकर्मणां मणोऽप्युत्र बाधेः ७३ यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेऽप्यवलंबते स्वर्गकृ
तावकाशस्य नास्ति तस्य महद्दुःखं २० तेषां नेषु पेजातास्तत्रैव निधनं गताः तेषां मेत्यतरो धर्मः कामभोगानजानतां
२१ यस्तु भोगान्तरित्यशरीरेण तपस्वरेण तेन किंचिन्न प्राप्तं तन्मेव द्रुमं फलं २२ मातापितृसहस्राणि पुत्र
दारशतानि च अनागतान्यतीता निवस्यते कस्य वा वयं २३ अहमेको न मे कश्चिन्न ह म न्यस्य कस्य चित् न तं पश्या
मि यस्याहं तेन पश्यामि यो मम २४ नेतेषां भवता कार्येन कार्यं तवैतैरपि स्रुते स्मानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति २५
इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते स्वजनस्तद्दिदाराणां जीवतामपि न पश्यति २६ संचि नो सशुभं कर्म कलत्रोपेक्षया
नरः ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रैव तेनैव च २७ पश्यति हि न भूतं हि जीवितं वा स्वकर्मणा तत्कुरुष्व तथा पुत्रकृत्स्नयत्स
मुदाहृतं २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४७८

६१ मोक्षेदेहिके मोक्षोपदेशं यावत्सर्वमस्य यावत्स्येति पारेषिसवार्थः पावकाध्ययने चित्रशोधकाध्ययने नाम ६२ शतोपरिपंचचत्वारिंशः सत्यासौपया

नदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ६३ मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना गत्रिदि
वंधेन स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेन भूतानिकालः पचति प्रसस्य ६० धनेन किं यन्न ददाति नाश्रुतवलेन किं येन रिपुर्न बाध
ते श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत् किमात्मना येन जिते द्वियो वशी ६१ भीष्म उवाच इदं द्वैपायनवैचाहितमुक्तं निशम्य तु श्रुत्वा
गतः परिज्जप्य पितरं मोक्षदं शिकं ६२ शान्ते मोक्षधमेष्टु पावकाध्ययनं नाम युधिष्ठिर उवाच यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्त
येव च गुरुणा वापि शुश्रूषा तप्ते ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः सकर्मकलुषं कृत्वा
लेशे महिधीयते २ दुर्भिक्षो देव दुर्भिक्षं क्लेशं क्लेशं भयाभयं मृतेभ्यः प्रसृता यंति शिरसाः पापकर्मिणाः ३ उत्सवा
उत्सवं यंति स्वर्गात्सर्वं सुखात्सुखं श्रद्धा नाश्रवदाता श्रवधनस्थाः शुभकारिणाः ४ व्यालकुंजरदुर्गेषु सर्पचारभेषु च
हस्तावापेन गच्छेति नास्तिकाः किमतः परं ५ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः क्षेममात्मवतां मार्गमास्थिताह
स्तदक्षिणाः ६ ॥ ॥

जिवेत्तु गृहे नृभ्यर्मानुष्कारेण वैयर्थ्यमाशंक्यते नाम पिसदसम्फलसमनिवार्यमित्याह यद्यस्तीत्यादिना १ प्राग्व्याख्यातोयमध्यायः ॥ ॥ ॥

पुलकाश्चान्येषु शरीरं शरीरपक्षिषु तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो नकारणं ७ सुशोभमपि धावंतं विधानमनुधावति शोते सहशयाने
 नयेन येन यथाकृतं ८ पापंतिष्ठति तिष्ठंतं धावंतमनुधावति करोति कुर्वतः कर्मण्येवानुविधीयते ९ येन येन यथा यद्यस्य कर्मसु नि
 श्वितं तत्तदेवात्र संभुक्तेनित्यं विहितमात्मना १० समानकर्मविशेषविधानपरिरक्षणं भूतग्राममिमं कालः समं नार्पयति ११ अत्र
 घमानानियथापुष्पाणि च फलानि च स्वकालं नानिर्वर्तेत तथा कर्मपुराकृतं १२ समानश्चापमानश्चलाभो लाभः श्रयाच्ये प्रवृत्ता
 नति वृत्तेन निधनं तापदेपदे १३ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं गर्भशय्यामुपाशय भजेते पूर्वदेहिकं १४ बालो युवावा
 दृढश्च यत्तरेति शुभाशुभं तस्या तस्या मवस्थायां भुक्ते जन्म निजन्मनि १५ यथा धेनुमहस्तेषु वत्सो विदति मातरं तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्ता
 स्मनुगच्छति १६ मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चाच्छुद्धिंतिवारिणा उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनंतकं १७ दीर्घकालेन तपसा सति तेन म
 हाप्तेन धर्मनिधनपापानां सैमिधंते मनोरथाः १८ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके पश्यन्त्यातदृश्यत तथा पुरण कृतं गतिः

१८

॥

॥

२० शतोपरिचयः शकुनानामिवाकाश इति त्रहसिहानां निष्कलालं श्रुत्वा सन्नाससिंहिनः स्रज्ज्वा वानशुकः स्मृतिपथमवतीर्णस्तद्विषयेनैवमार्गे

अलमनेरुपालध्वैः कीर्त्तितैश्चर्यतिक्रमैः पेशलं चानुरूपं च कर्त्तव्यं हि तमात्मनः १० शान्तिमोक्षधर्मेषु कालमुनिर्वना
 म युधिष्ठिर उवाच कथं व्यासस्य धर्मात्माश्रुको जज्ञे महातेजाः सिद्धिं च परमां प्राप्सन्नेव ब्रह्मिणितामह १ कस्याचास्या
 द्यामास शुक व्यासस्तपोधनः न स्य सज्जननी विष्णुजन्म चाग्रमहात्मनः २ कथं च वालस्पसतः स स्मृता नैवतामतिः यथा
 तान्पस्यलोकं स्मिन्निदृतीयस्य हकस्य चित् ३ एतदिष्टा म्पहं श्रोतुं विस्तरेण महामते नहि मे तपिरस्तीह शृगवतो मतमुत्त
 मं ४ माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह यथा वदन्नुपैष्यतां तन्मे ब्रह्मिणितामह ५ भीष्म उवाच नहायेनैव
 लितैर्न वित्रैर्न च बंधुभिः अपयस्व क्रिदधर्मयोगानुचानः सतो महान् ६ तपोमूलीमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पांडवः तदिदं
 द्रियाणां संयम्य तपो भवति नान्यथा ७ इंद्रियाणां प्रसंगेन दोषमर्ह्यसंशयं संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः
 ८ अश्वमेधसहस्रस्य वा जपे यशतस्य च योगस्य कलपात्तानुत्पत्त्येव विद्यते फले ९ अत्र ते वने पिष्यामि जन्मयोगफलं
 तं तथा शुकस्याग्रे गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः मेरुशृंगे किल पुणः कर्णिकारवनायुते विजहार महोदयो भीमैर्भू
 तगणैश्चेतः ११ ॥

तद्विषयेनैवमार्गेः सौमिनिमन्वानस्य जन्मादिकं सर्वं पृच्छति कथं व्यासस्य धर्मात्मेत्यादि १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

११ योगेनात्मानमाविश्या अंतरहृदये इन्द्रियाणि निरुद्धेत्यर्थः १३ १४ १५ २० २१ २३ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शैलराजसुतां चैव देवी तत्राभवत्पुरा तत्र दिव्यं तपस्ते पितृकृतं द्वे पायनस्तदा १२ योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणाः धा-
रयन्स तपस्ते पितृकृतं कुरुसत्रम् १३ अग्नेर्भूमे रया वापो रंति रश्मिस्त्वविभो धैर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्मर १४
संकल्पेनाथ योगेन दुःप्रायमकृतात्मभिः वरयामास देवेश मास्थितस्तप उन्नमं १५ अतिष्ठन्महता हारः शतैकिलसमाः प्र-
भुः आराधयन्महो देवं वदु रूपमुमापति १६ तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा लोकपालाश्च लोकेशां साध्याश्च वसुभिः
सह १७ आदिताश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरो वसवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा १८ अश्विनौ देवगंधर्वास्तथा
नारदयवैतौ विश्वावसुश्च गंधर्वः सिद्धाश्चासुरसस्तथा १९ तत्र रुद्रो महो देवः कर्णिकारमयीशुभां धारयानः सज्जमा
निजोत्तमिव निशाकरः २० तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षि संकुले आस्थितः परमयोगरविः पुत्रार्थमभ्युतः २१
न चास्पृहीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते त्रयारणामपि लोकानां तद्भुजमिवाभवत् २२ जराश्वते जसा तस्यैव श्वानरा
शिखोपमाः प्रह्वलं संस्मरन्त्येते युक्तस्यामिते जसा २३ मार्कंडेयो हि भगवो नेतृदास्या तवान्मम स देवचरितानी।
ह कथयामास मे सदा २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृत्स्नस्यास्य २८ तद्भावमावीति। वृत्त्यभावं व्रत्याहमिति भावं आशयं भावयतीति तद्भावमावीत इति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति तद्भवत्वं स्पष्टं त्वनामधेयत्वम्
तेन केवलं भावनामात्रकृत् अपि तु तद्बुद्धिः तत्रैव बुद्धिर्निश्चयो यस्य तेन प्रज्ञा वा युज्यते। तत्रैवात्मानि त्रयस्येति आहः। तस्याश्रय इति तत्र स्थेयेषां नैरं तयमुच्यते २९

एताश्च घापि कृत्वा सप्तपसात्तेन दीयिताः अग्निवर्णा जरात्तात प्रकाशते महात्मनः २५ एवं विधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत म
हेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसामिति २६ उवाच चैवं भगवांस्तु त्ववकाः प्रहसन्ति च एवं विधेन ते तनयो द्वे पापन भविष्यति २७ य
थास्य ग्निर्यथा वायु र्यथा भूमिर्यथा जलं यथा च संतथा बुद्धो भवितान्ते सुतो महान् २८ तन्वावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः
तेजसा ह तल्लोकांस्त्रीन्मशः प्राप्स्यति ते सुतः २९ शान्तो मोक्षधर्मे शुश्रूको मर्त्यौ भीष्म उवाच सलब्धा परमं देवा हंसस्य वती सु
तः अरणी सहिते गृह्य ममंथाग्निचिकीषेया १ अथ रूपं परं राजन् विभ्रती सेन तेजसा धृताचीनामाशरसमपश्यद्
गवाक्षयिः २ अषिरशरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः अमवर्द्गवान् व्यासीवेनेतस्मिन् युविषिर ३ सा च दृष्ट्वा तदा
व्यासं कामसंविष्टमानसं शुकीभूत्वा महाराज धृताची समुपागमत् ४ सतामशरसं दृष्ट्वा हृषेणान्येन संवृता शरी
रजेनानुगतः सर्वगात्रातिरोनह ५ ॥

मो तोपरिसप्रचत्वारिंशोऽध्यायः अरिगिहोऽधोऽन्तरेऽहिनेमिथुनरूपे

11

11

11

८ शुक्रनिर्मथ्यमाने जातत्वात् शुक्रदतिरेकलोपेनास्पनामकृते १० महात्मा महोदयः उपानयत् स्वशिष्यं कृतवान् १८ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्तुर्वैर्यामहता निगृह्य नृद्युयमुनिः नशशाकनियंतुतत्वासः प्रविसरतमनः ६ भाविज्ञोच्चैवभावस्पृष्टतायावपुष्पाहतः
यत्मान्निगृह्यते सत्तुर्वैर्यामहता निगृह्य नृद्युयमुनिः नशशाकनियंतुतत्वासः प्रविसरतमनः ७ अरणीममं यत्र त्र्यंशस्तस्यां जज्ञे शुक्रो नृप शुक्रनिर्मथ्यमाने स शुक्रो जज्ञे महातपाः ८ परमर्षिर्महयोगी अरणीगर्भसंभवः
यथाध्वरे समिद्धे हिर्भाति हव्यमुदावहन् १० तथारूपः शुक्रो जज्ञे प्रज्ञलन्निवेतजसा विभ्रस्मितुस्त्वकौ रव्यरूपवर्णमनुत्तमं
११ बभौ जज्ञे भावितात्मा विधुमश्च पावकः तमेमा सारितांश्च सुमिरुष्टे जनेश्वर १२ स्वरूपिणी तदाम्येत्येतप्ययामासवारि
णा अंतरीक्षाच्चकौ रव्यदंडः कृष्णाजिनंचर १३ पपात भूमिं रजेंद्र शुक्रस्यार्थे महात्मनः जेगीपते स्म गंधर्वान नृत्तुश्चासौ
गणाः १४ देवदंडुभयैवैव प्रावाधंत महाखनाः विश्वावसुस्वगंधर्वस्तथातु वरुनारदौ १५ हाहा हूहू स्वगंधर्वौ तुष्टुवुः
सुखसंभवे तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः १६ देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च दिव्यानि सर्वपुष्पाणि
प्रववर्ष चमारुतः १७ जंगमा जंगमैवैव प्रदह्यमभवज्जगत् तमहात्मा स्वयंप्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः १८ ॥ ॥

२१ ईश्वरप्रसादात्त्वयं भातेवेदेषि शिष्टाचारपालनाद्येदहस्पतिगुरुचकोरत्याहहस्पतिमिति २० शंतापरिब्रष्टाचत्वारिंशत् मोक्षमोक्षशास्त्रं अनुचिन्तय उपदेय

जातमात्रमुनेः पुत्रविधिनोपानयनदत्ता तस्यैवेश्वरः शक्रोदिव्यमद्भुतदर्शनं २६ द्दौकमंडलुं प्रीत्या देववासं सिवाविमो हेसाश्व
शतपत्राश्चसारमाश्चसहस्रशः २७ प्रदक्षिणामवर्त्तत मुकाश्वाषाश्चभारत आरगोयस्ततोदिव्यं प्राप्पजन्ममहाधुतिः २८ तत्रै
वोवासं मेधावीव्रजचारीसमाहितः उत्पन्नमानं तं वेदाः सरहस्याः स संग्रहाः २९ उपतस्युर्महाराजपथास्पितरैतथा बृहस्प
वेद ४ तिववत्रैर्वेदांगभाष्यवित् ३३ उपाध्यायं महाराजधर्ममेवानुचिंतयन् सोधीत्सनिखिलान्वेदान् सरहस्यान् संग्रहान् ३४ इति
हासेवकात्तेन नराजशास्त्राणि वाविमो गुरवेदक्षिणांदत्तासमावृत्तामहामुनिः ३५ उग्रतपः समारंभे ब्रह्मचारीसमाहि
तः देवतानामप्रीणांचवात्येपिसमहातपाः ३६ सन्नेत्रगीयोमान्पश्चज्ञानेन तपसा तथा न तस्परमेते बुद्धिगुणमेव
नराधिप त्रिषुगाहं स्पृष्टुं लेखुमोक्षधर्मानुदर्शिनः ३७ शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुमुक्षुको सौतो भीष्मउवाच समोक्षमनुचिंस्वैवमु
क्तः पितरमभ्यगात् प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः १ मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्ब्रवीतु मे यथा मे मनसः
शान्तिः परमा संभवेत्तमो २ ऋतापुत्रस्तु वचः परमं विरुवाचतं अधीष्ट पुत्रमोक्षधर्माश्च विविधानपि ३३ ॥

खनज्ञाता १ २ ३ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४८३

५४३

५ उवाच नित्यं न कं प्रति प्रेषणं मति संवाद्यो न तत्तज्ज्ञानाय न याये मोक्षार्थं मोक्षशास्त्रार्थे १३ मेरोर्वर्षमिलाद्वतं हरेर्वर्षं हरेर्वर्षाख्यं हेमवन्तं वर्षं किंपुरुषाख्यं १४ १५

स ५

पितुर्नियोगाज्जग्राह्युको धर्ममजावरः योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ४ सतं ब्राह्मणप्रियायुक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमं
मेनेपुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदं ५ उवाच गच्छेत्तितदा जनकं मिथिलेश्वरं स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्व
रः ६ पितुर्नियोगमादापजगाम मिथिलानप प्रहृषधर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायां ७ उक्तं स्वमानुषेण त्वं पयागच्छ
स विस्मितः न प्रभावेन गतं यमं तं रिक्षचरेण वै ८ आर्जवेणैव गतं यमं न सुखान्नेषिणा तथा नान्नेष्याविशेषा ९ क्तविशे
षा हि प्रसंगिनः ९ अहंकारेण कर्तव्यो याज्ञेयस्मिन्नगधिपे स्यात्तव्यं च वशे तस्मै ते ह्येतत्पति संशयं १० सधर्मकुशलो रा
जामोक्षशास्त्रविशारदः ११ याज्ञेयमस्य दूयात्तत्कार्यमविशंकया एव मुक्तः सधर्मोत्तमजगाम मिथिलानुनिः पद्म्यां श
क्तौ तं रिक्षेण कर्तुं पृथ्वीसमागमं १२ स गिरिश्यापतिः क्रम्य नदीतीर्थसंगमि च वदुष्यात्तमगाकीर्णात्पदवीं खवना
नि च १३ मेरोर्हरेस्वर्देवर्षे वर्षे हेमवन्तं ततः क्रमेणैव व्यति क्रम्य भारतं वर्षमासदत् १४ संदेशान् विविधान्यं पश्यी न
ह्यनभिषेवितान् आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महासुनिः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४८३

१६ पश्यन्पितृपश्यन्पितृत्वं निश्चयान्वेषणम् २३ तेभ्योऽपि ज्ञासांश्च अर्थमोक्षं २४ तस्याद्वाग्मिनादिनामध्यायशेषेणास्यक्रोधकामतयोर्व्योषते २५ २८

पितुर्वचनमाज्ञायते मेवार्थं विचिंतयन् अध्वानं सोतिचक्रामवचरः खेचरन्निव १६ पत्नानि चरम्पारिणी स्फीता निनगराणि च रत्ना
निचविचित्राणि पश्यन्पितृपश्यन् १७ उद्यानानि चरम्पारिणी ते ये वायतनानि च पुराणानि च वरुणानि सोमकामदयाध्वगः १८
सोचिरेणोवकालेन विदेहानां ससादह रक्षितान् धर्मराजेन जनकेन मरुतात्तना १९ तत्र ग्रामान् च दृश्यन् च दृष्ट्वा नरसंभोजनान् प
क्षीद्योषान् समुद्रांश्च वदुर्गोकुलसंकुलान् २० स्फीतांश्च शालियवेमैर्हंससारसैर्वितान् पद्मिनीभिश्च शतेशः श्रीमतीभिश्च
कृतान् २१ सविदेहान्ति क्रम्य समुद्रजनैर्वितान् मिथिलोपवनैर्मयमाससादसमद्विमत् २२ हस्तपद्मसंकीर्णान् रत्नान्
समाकुलं पश्यन्पितृपश्यन्निव तत्समं तिक्रामदयुतः २३ मनसा तं वदन् आरंभेवार्थं विचिंतयन् आत्मारामः प्रसन्नात्मा मि
थिलामाससादह २४ तस्याद्वाग्मिनादिनामध्यायशेषेणास्यक्रोधकामतयोर्व्योषते २५ तेषां वचनं
कलत्रनिर्मसुः समं तिष्ठन् नवातयाध्वसं तप्तः क्षुत्पिपासाग्रमाचिंतः २६ प्रताप्यतिग्लायति वानां पैति च तया तपात् तेषां
तुद्वाग्मिनादिनामध्यायशेषेणास्यक्रोधकामतयोर्व्योषते २७ मध्यगतमिवादि संदृष्ट्वा युक्तमवस्थितं पूजयिष्याय यान्पायमभिवाद्य कृतं जलिः २८

त =

मो०

४८४

५४५

प्रवेशयन्नतः कक्षाद्वितीयोऽंजवेषमनः तत्रासीनः शुकलाजमोक्षमेवाच्यचितयन् २९ छायायामातोपैवैवसमर्शीसमधुतिः तंमु
हृत्तादिवागम्यराज्ञामंजीकृतान्जलिः ३० प्रवेशयन्नतः कक्षाद्वितीयोऽंजवेषमनः तत्रातः पुरसंबद्धमहद्वैत्रयोपमं ३१ सुविभक्तजला
कींउंरम्पुष्पितपादपं शुकंप्रवेशयन्मेत्रीप्रमदावनमुन्नमं ३२ सतस्यासनमादिशपनिश्वक्रामततः पुनः तंचारुवेशाः सुश्रोणपल
रुणपः प्रियदर्शनाः ३३ सूक्ष्मरक्तावरधरास्तप्रकांचनभूषणाः संलापोत्पापकुशलान्नसगीतविशारदाः ३४ स्मितपूर्वाभिभाषिणी
रूपेणाशरसांसमाः कामोपचारकुशलाभावज्ञाः सर्वकोविदाः ३५ पार्यंचाशतंनार्योवारमुख्याः समाश्वन् पाद्यादीनिप्रतिग्राह्य
पूजयापर्याचयन् ३६ कालोपपन्नेनतदास्वाहनेनाभ्यर्चयन् तस्मभुक्तवतस्तात तदनः पुरकाननं ३७ सुरम्पदर्शयामासुरे
कैकरेपनभारज कींउंरम्पुष्पितपादपं शुकंप्रवेशयन्मेत्रीप्रमदावनमुन्नमं ३८ उदारसत्तंसत्तज्ञाः स्त्रियः पर्यंचरन्तथा आरोग्यस्तमुद्रात्मा
निः संदेहः स्वकर्मकृत् ३९ वरंयेद्रियोजितक्रोधोनरुष्यति तस्मैशप्पासनंदिग्देवाहंरत्नभूषितं ४० सद्भास्तरासंकीर्णं
उत्ताः परमस्त्रियः पादशौचंतुर्ल्लैवशुकः संध्यामुपास्यच ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नकुप्यति २

राम०

४८४

आरोग्यः। अरणिजः सुकः ४५ कार्ष्णिः सुकः अच्युतः धैर्यदितिरोजः ४६ अध्यायः ततश्च १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

निषसादासनेपुरोपतेमेवार्थविचिंतयन् पूर्वोत्रेतुत्रासोनृत्ताधानपरायणः ४२ मध्योत्रेयथान्मायनिशमाहारयत्प्रभुः त
तामुद्रांउत्थायकृत्वाशौचमनेतरं ४३ स्त्रीभिः परिहृताधीमान्धानमेवान्वपद्यत अनेनविधिनाकार्त्तिस्तदहः शेषमच्युतः
तांवरत्रिचपकुलेवर्तयामासभारत ४४ शंतोमोक्षधर्मेपुष्पकोसत्रौ भीष्मउवाच ततःसराज्ञाजनकोमंत्रिभिः सहभारत
पुरः पुरोहितैरुक्तासर्वांपतः पुरोराच १ आसनंचपुरस्तुसरत्नानिविविधानिच शिरसाचार्यमादायगुरुपुत्रंसमभ्यगात् २
सतदासनमादायवद्वरत्नविभूषितं स्वर्द्यास्तरासंस्तीर्णं सर्वतोभद्रनुद्धिमत् ३ पुरोधसासंमहीतंहस्तेनालम्पपार्थिवः
प्रदेहोगुरुपुत्रापपुकायपरमार्चितं ४ तत्रोपविष्टंतंकार्त्तिशास्त्रतः प्रापश्चयत् पाद्यनिवेद्यप्रथमं घृणं च न्यवेदयत् ५
सचतामंत्रवत्सजाप्रसंगह्लाद्यथाविधि प्रतिगृह्यतुतांष्टजांजनकादिजसत्रमेः ६ गांचैवसमनुज्ञायराज्ञानमनुमन्यच परं
पृथुन्महीतंजाराज्ञः कुशलेममयं ७ अनामयंचरिजेद्रथुकः सानुचरस्पह अनुशिष्टस्ततेनासौनिषसादसहानुगः
८ उदारसत्ताभिज्जोभूमौराजाकृतांजलिः कुशलंचाम्यपंचैवदृष्ट्वावैयासकिंनृपः ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४८५

१३ यत्कार्यमित्यादिनात्रतीमत्वायहीभवेद्ग्रीभत्वावनीभवेद्ग्रीभत्वाप्रवृत्तेरिति अस्तुक्तः क्रमसमुच्चययसोर्द्विगुणः १८ वीतरागात्माविशुद्धचित्तः । ब्रह्माश्रमः

किसागमनमित्येवपर्यपृच्छतपार्थिवः १० शुकउवाच पित्राहमुक्तोभद्रंतेमोक्षधर्मार्थकोविदः विदेहराजोयाज्ञोमेजनकोना
मविश्रुतः १० तत्रगुरुस्वेतर्णोयदितेरुदिसंशयः प्रवृत्तौवानिवृत्तौवसतेछेत्स्यतिसंशयः ११ सोहंपितुर्नियोगात्प्राप्तमुपपृ
मिहागतः तन्मेधर्मभूतोऽश्रेयस्यावद्वक्तुमर्हसि १२ किंकार्यं ब्राह्मणेनेहमोक्षार्थश्चकिमात्मकः कथंचमोक्षः प्राप्तव्योज्ञ
नेनतपसाथवा १३ जनकउवाच यत्कार्यंब्राह्मणेनेहजन्मप्रभृतिनछणु कृतोपनयनस्तातभवेद्देवरायणाः १४ तपसा
गुरुहृत्वाचब्रह्मचर्येणावाविमो देवतानांपितृणांचाप्येनरागाखनसूयकः १५ वेदानधीत्यनियतोऽक्षिणामपवर्त्तच
अभ्यतुज्ञामथप्राप्यसमावर्त्ततेवेद्विजः १६ समावृत्तश्चगार्हस्थ्येस्वदारनियतोवसेत् अनस्युर्ध्वथान्नायमाहिताग्निस्त
थैवच १७ उत्साद्यपुत्रपौत्रंनुवन्माश्रमपदेवसेत् तनिवाग्रीत्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः १८ सवनेग्रीत्यथान्नाय।
मात्मन्यारोप्यधर्मवित् निर्हृद्ग्रीवीतरागात्माब्रह्माश्रमपदेवसेत् १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४८५

सन्मासाश्रमाः तदेवपदेवस्थानंनत्र १९ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतद्विपत्तिः। उत्पत्तिरिति। ज्ञानं शास्त्रजायीः विज्ञानं अनुभवः तस्मिन्मोक्षप्रेमफले ब्रह्मचर्यात्प्रागेव उत्पत्तिरिति त्रिषु ब्रह्मचर्यादिषु। समुच्चयपक्षे च तद्विपत्तिरथा ब्रह्म
चर्यादेव प्रवृत्तेः दृष्टावनाद्यायदहरेव विज्ञेत्तदहरेव प्रवृत्तेः ज्ञेयमित्यमश्रुतिर्वाच्येति भावः १२ न ब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वात्तद्विपत्तिरिति १३ लावपिताकर्ण
धारः ज्ञानं शास्त्रतद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समिप्राप्तिः श्रुतिं यं ब्रह्मनिष्ठं नैवातर्कं शास्त्रमिति तदनेयाप्राप्तात्तमेनेव सुज्ञानाय प्रेक्षेत्तादृशमिति भिरन्यथ्यति

श्रीशुक उवाच उत्पत्तेर्ज्ञानविज्ञाने निर्देहे हृदि शायते किमवश्यं निवसत्यमाश्रमे भवेत्त्रिषु १० एतद्वन्तं पृच्छामि तद्वद्वान्वक्तु
मर्हति यथा वेदार्थतत्वेन ब्रह्मेत्वं जनाधिप ११ जनक उवाच न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्योधिगमो भवेत् न विना गुरुसंबन्धेना
नस्योधिगमः स्मृतः १२ गुरुः लावपिता तस्य ज्ञानं ब्रह्म होच्यते विज्ञाय कृतकृत्यस्य जीर्णस्तदुभयं सजेत १३ अनुष्ठेदापि
लोकानामनुष्ठेदाय कर्मणा र्वै एव शिरो धर्मश्चातुर्यमसंकरः १४ अनेन क्रमयोगेन वद्वज्जातिषु कर्मणां हिताय
भाशुभं कर्म मोक्षो नाम हलम्पते १५ भावितैः करणैः श्यायं वद्वज्जातिषु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे

२६

रेकाभ्यां आचार्यकरणास्य विद्याहेतुत्वात्तद्विज्ञानावश्यकमिति भावः ननु भयं आचार्यशास्त्रे २२ तामदेव ब्रह्मचर्यात्प्रागपि ज्ञाने ज्ञेयस्य किं तेनेत्याशं वयाह
अनुष्ठेदायेति। लोकाशिक्षार्थमिति दावश्यकमिति भावः १४ जातिषु जन्मसु १५ भावितैः शोधितैः करणैः बुद्ध्यादिभिः २६ " " " "

मो०

४८६

४८६

तमिति चित्रमुद्यम्यमाश्रमाश्रमधर्माः तदुद्देशे तु ते व्यर्थोऽत्यर्थः २८ सर्वभूतेषु नुगतमात्मानं संप्रज्ञाते पश्यते पश्यति सर्वभूतानि च आत्मनि रज्जुर्गवत विलीनानि च संप्रज्ञाते पश्यति। वारिचरोहंसादिः २९ प्रवराणां निम्नात् यथा मूचरः पर्वतात् पर्वते गच्छन्ति मंदेशमनुसृज्य गच्छति नैव पक्षी तद्विद्वान्देहं नानुसरतीत्यर्थः ३१ ज्योतिः वि

तमासाद्यतु मुक्तस्पृहार्थस्य विपरिवृतः त्रिधाश्रमेषु को न्यर्थो भवेत्परमभीष्टतः ३० एजसां क्षामसां रैवनि संदोषा विवर्जयेत् सात्विकं मार्गमास्थाय परेषां क्षामसां क्षामसां ३१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि संपश्यन् नोपनिष्येत् तत्र ले वारिचरो यथा ३२ पश्चिमतप्रवराणां दूर्ध्वममुत्रानंत्यमश्रुते विहाय देहानि संकोचति देहः प्रशम्यतः ३० अत्र गाथापुराणीताः शृणु राक्षसाय पातिना धार्यते पादि जैस्तात मोक्षशाला निगारदेः ३१ ज्योतिरात्मनि नात्यत्र सर्वजंतुषु तत्समं स्वयंच शक्यते दृष्टुं सुसमाहितचेतसा ३२ न विभेति परे यस्मान्न विभेति पराश्रयः यश्च नेष्टति न देहि ब्रह्म संपद्यते तदा ३३ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकं कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ३४ संयोज्य मनसात्मानं मीर्यामुत्तरज्जुमोहनीं त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्म त्वमश्रुते ३५ यदा आद्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययं समो भवति निर्देहो ब्रह्म संपद्यते तदा ३६ यदा लीनं च निंदं च समं तै नैव पश्यति कांचनं चायं सैव सुखदुःखेनैव च ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्मात्रं ब्रह्म आत्मनि बुद्धौ। समं एकं। एकत्वे नु भव एव मानमित्याह स्वयमिति। सुखसमाहितं योगारूढं चेत्तौ यस्य तेन ३१ दर्शनं लिंगमाह न विभेतीत्यादिना ३३

३४ ३५ ३६ ३७

राम०

४८६

मो०

४८७

१४७

५१ अध्यायः सततश्रुतानुवचनमित्यादिरेखायस्यतामयेतुयत्रशिवविलुक्तंरूपंदाहरीनामहामहिम्नासमागमस्तत्रपुण्यतमेरेषोयोगिनाध्यानार्थेगन्तव्यविधाच

यत्फलंवाह्यरास्येहमोक्षार्थश्चयदात्मकः तस्मिन्नेवत्रसेव्यत्नकिमन्यत्परिच्छेदं ११ शान्तोमोक्षवर्मेयुशुकोत्पन्नो भीष्मपुत्रो
चरन्तस्त्रयस्तुवचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः आत्मनात्मानमास्यायदृष्ट्वाचात्मानमात्मना १ कृतकार्यः सुखी शान्तस्तुलो
प्रायादुद्विष्टः शेशिर्गिरिमुद्रिश्यसधर्मा मातरिभवनः २ सतस्मिन्नेवकालेतुदेवर्षिर्नारदस्तथा हिमवन्तमियातद्विष्टुसि
दुवारणसेवितं ३ तमस्रोगराकीर्णं शान्तस्वननिनारितं किंनराणां सहस्रैश्चभंगराजैस्तथैव च ४ मधुभिः खंजरीदैश्चवि
चित्रैर्जीवजीवकैः चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविगजिजैः राजहंससमूहैश्चकलैः परभरतैस्तथा ५ पक्षिराजो गरु
त्माश्चयन्ति समधितिष्ठति चलागेलोकपालाश्च देवाः सविगारास्तथा ६ तत्र निस्समायांति लोकस्यहितकाम्य
या विलुनायत्रपुत्रार्थे तपस्तपमहात्मना ७ तत्रैवचकुमारैरावात्येक्षिप्रादिर्बौकसः शक्तिर्मत्तासितितलेत्रैलोक्य
मवमन्ये ८ तत्रोवाचजगत्कंदः क्षिपचाक्यमिदं तदा योन्मेस्तिमन्तोभ्यधिको विप्रायस्पाधिकं प्रियाः १० योत्र
स्योपादितीयोक्तित्रिषुलोकेषुवीर्यवान् सोभ्युदरतिमोशक्तिमयवाकं पयत्विति ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४८७

गोपनीयागुरुशिष्याभ्यांचलोचितवर्मेरास्येयमिति १ शेशिर्गिरिर्हिमालयं २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
खंजरीटैश्चेतिखंजरीः खंजनप्रतिवैजयंती जीवजीवाद्योजलचरपक्षिभेदाः केका मयूरस्तथा चः चतैर्वर्णैस्तरानसंस्पृष्टैरितरपक्षिभ्योवैलक्षण्यं चितमि
तिवोद्वयम् ३।४। २।१। ११

तदुक्तं वायितालोकाः कदमामुद्धरेदिति अथ देवगणं सर्वं संभ्रांते दिद्यमानं १२ अपश्यद्भगवान्विष्णुः शिष्यं सासुरराक्षसं कि
लत्रमुक्तं कार्यं भवेदिति विचिंतयत् १३ अनामृष्यततः शेषं मे वै क्षतं च पावकं संप्रगृह्य विष्णुं द्वात्माशक्तिं प्रह्वलितो जहा १४ कं
पयामास सद्येन पारिजातपुरुषोत्तमः शक्त्या तु कं पयमानायां विष्णुना बलिनान् जहा १५ मेदिनी कं पिता सर्वा सौ शैलवनकानना श
क्तेनापि समुद्रं तु कं पिता सा भवत्तदा १६ रक्षिता स्कंदराजस्य धर्षणाभ्यभविष्णुना तौ कं पयित्वा भगवान् प्रह्लादमिदमब्रवीत् १७
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदमः करिष्यति सोमं पयमाणास्तद्वाक्यं समुद्धराणि शिवतः १८ जग्राह तं तदा शक्तिं नैवेनां सद्यं कं पयत्
नादं महान् मुक्तासमर्थितो गिरि मंडनि १९ विह्वलः प्रापत् भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः तत्रोत्तरं दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः
३० तपोतप्यत्तदुद्धर्षं तात नित्यं वधजः पावकेन परिशिष्यं दीप्यतायस्य चाग्रं ३१ आदित्यपर्वतं नाम दुर्द्धमं कृतात्मभि
ः न तत्र शक्यते गंतुं पक्षसदानेवैः ३२ दशयोजनवित्तारमग्निज्वालासमावृतं भगवान्यावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवा
न ३३ सर्वानविद्यामशमयन् महादेवस्य धीमतः दिव्यं वर्षं सहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ३४ देवान् संतापयंस्तत्र महादेवो
महाव्रतः सेंद्रीतु दिशमास्याप्यशैलराजस्य धीमतः ३५ विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातयाः वेदान् ध्यापयामास व्यासः
शिष्यान् महातपाः ३६ सुमंतुं च महाभागं वैशंपायनमेव च जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनं ३७ यत्र शिष्यैः
परिवृतो व्यासेऽस्ति महातपाः तमाश्रमपदं रम्यं दर्शयितुं रुतं ३८ आरुणो यो विष्णुदत्तमानभसो वहिवाकरः अथवा
सपरिशिष्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रत्न ५

मो०

४८८

५४०

लंतमिवपावकं २२ दृशेमुत्तमायांतदिवाकरसमप्रभं असज्जमानं दृशेच्छुशेलेषु विषयेषु च योगयुक्तं महात्मानं यथावा गांगुलायु
ते २२ सोमिगम्पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः यथोपजोषेतैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ३० ततो निवेद्या मासपित्रैः सर्वम
शेषतः शुको जनकरो जेन संवादे प्रीतिमानसः ३१ एवमध्यापयंति शिष्यान् आसः पुत्रं च वीर्यवान् उवाच हि मया तृष्टे पादशर्यामहा
मुनिः ३२ ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिचार्यावतस्थिरे वेदाध्यायनसंपन्नाः शांतात्मानो जिज्ञेतेन्द्रियाः ३३ वेदेषु निष्ठां संप्राप्य सं
गेषु पितृपत्नयः अथेच्छुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जल्योगुरुं ३४ शिष्याञ्चुः महती ते जसा युक्ता यशसा च विवर्दिताः एकं लि
हानीमिच्छामो गुरुगानुग्रहं कृतं ३५ इति ते यावच्चः श्रुत्वा ब्रह्मविस्तानुवाच ह उच्यते मिति तद्दत्त्वा यदः कार्यं प्रियं मया ३६ ए
तद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्तद्दृष्ट्वा मनसाः पुनः प्राञ्जल्यो मत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुं ३७ ऊचुस्ते स हि तारुजनि देवचनमुत्र
मे यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मामुनि सत्तम ३८ कांक्षामस्तु वयं सर्वे वरं दातुमर्हसि राघवः शिष्या न ते त्व्यातिगच्छेद्वत्प्रसी
दनः ३९ चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पंचमः इह वेदप्रतिष्ठे रनुमनः कांक्षितौ वरः ४० शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वे
दार्थं तत्त्ववित् परशरात्मजो धीमान्मरलो कार्यचित्तकः ४१ उवाच शिष्यान् धर्मोत्साधर्म्यैः श्रेयसंवचः ब्राह्मणापसदादे
ये ब्रह्ममुश्रूषये तथा ४२ ब्रह्मलोके निवासं योऽकुरुते समभिकांक्षते भवतो वङ्गलाः संतु वेदो विस्तार्यतामयं ४३ नाशिष्य
संप्रदातव्यो नाब्रजेना कृतात्मनि एते शिष्यगुणाः सर्वविज्ञातव्या यथार्थतः ४४ नापीक्षितचारित्र्यविद्वादेया कथंचन यथा
हिकनकं मुद्गतापेष्टदिकर्षणैः ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

४८८

परीक्षेततथाशिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ननियोज्याश्चवः शिष्याश्चनियोगेमहाभये ४६
यथाभेतिथथापाठेनथाविद्याफलमिति सर्वस्तरत्तुदुर्गोत्तिसर्वोभद्राणिपश्यन् ४७ आ
वयेच्चतुर्गोवर्गानकृत्वाब्राह्मणमग्रतः वेदस्याध्ययनेहीदंतच्चकार्यमहत्समत् ४८ ॥ ॥

मा.
४२

५१ अध्यायः एतच्छ्रुत्वागुणेर्वा कमितोः व्यासः पुत्रतवार्यदित्यंतस्पतात्पर्यविद्याप्रचारः कर्त्तव्यः विदुषापि वेदाध्ययनेन साज्यं स्याध्यायानध्यायपरिपालनं च

पर्व ३

स्तुतस्यमिह देवानां वेदाः सृष्ट्या स्वयं भुवा योनिर्वदेत संमोहात् द्वाह्यं वेद पारंगं ४६ सोभिध्वानाद्वाह्यं रास्य पणभूया
दसंशयं यश्चाधर्मेण विप्रयाधश्चाधर्मेण पृच्छति ५० तयो रन्यतरः प्रैति विदेधं चाधिगच्छति सतद्दः सर्वमाख्याते स्वाध्या
यस्य विधिं प्रति उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वोत् ५२ शान्तौ मोक्षधर्मे पुत्रुकोत्पन्नो भीष्म उवाच सतच्छ्रुत्वा गुरो
र्वाकं व्यास शिष्यामर्हो जसः अन्यो मंहस्य मनसः परिष्वज्य रेतदा १ उक्तास्मा यद्गवता तदात्वायति संहितं तन्मो
मनसि संरुदं करिष्यामस्तथा च तत् २ अन्यो न्यसं विभाष्येवं सुप्रीत मनसः पुनः विज्ञापयंति स्म गुरुं पुनर्वाक्यं विचारदा
ः ३ शैलादस्मान्महो गंतुं काक्षितं नो महामुने वेदानेकधा कर्तुं परिहो रुचितं प्रभो ४ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरा
सुतः प्रभुः प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसंहिते हितं ५ क्षितिं वो देव लोकं वागम्यतो यदि रोचते अप्रसादस्त्ववः कार्यो व्र
ह्म हि प्रचुरच्छले ६ तेनुज्ञातास्ततः सर्वगुरुणां सत्सवादिना जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाधय ७ ॥ ॥

कर्त्तव्यमिति १ नरात्मायतिमंहितं नरात्मेन कालेन चापेत्तौ उत्तरकाले च मंहितं सम्पूहितं २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

राम०
४८२

चातुर्होत्रं चतुर्होत्रसंज्ञाकामंत्राः १२ चित्रिः सुक् चित्रमात्ममित्यारयोऽध्यात्मावियज्ञोपारभेदर्शनार्थाः तत्सर्वकंप्रवृत्तेर्कर्मचातुर्होत्रं अग्निहोत्रादिकंसोमांतं अकल्पयन् प्र

अवतीर्य महीते यचातुर्होत्रमकल्पयन् संयाजयंतो विप्रोश्च राजन्नाश्च विशस्तथा २ पूजमाना हि जैर्निर्मोदमाना गृहेऽन्ताः या
जनाध्यापनरता श्रीमंतो लोकविश्रुताः ६ अवतीर्योषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् तस्मीं ध्यानपरोधीमानैकांते समुपाविश
त् १० तं दृशोऽसमपदे नारदः सुसहजपाः अथैनमब्रवीत्काले मधुराश्रयागिरा ११ भो भो ब्रह्मर्षि वासिष्ठ ब्रह्मघोषानव
तैते एको ध्यानपरस्तस्मी किमास्मे चिंतयन्ति व १२ ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते रजसा तमसा चैव सोमः सोपज्ञवो
यथा १३ न भ्राजते यथा पूर्वे निषादनामिवालयः देवार्धं गगानुष्टोमिवेदध्वनिनिगदतः १४ आपयस्व हि देवाश्च गंधर्वाश्च
मंहोजसः वियुक्ता ब्रह्मघोषैरानभ्राजते यथा पुरा १५ नारदस्पवचः आत्मा कस्मै ह्यपायनो ब्रवीत् महर्षे यत्तया प्रोक्तं वेद
वादविचक्षणा १६ एतन्मनो नुकूलं मे भवानर्हति भाषितुं सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली १७ त्रिषु लोकेषु यद्दत्तं स
र्वतवमते स्थितं तदा ज्ञापय विप्रर्षे ब्रह्मिकं करवाणि ते १८ यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मैतदुदाहर विमुक्तस्य ह शिष्ये मे नास्ति
दृष्टमिदं मनः १९ ॥

वर्तितवतः १२ सोपज्ञवो गङ्गा यस्तः १८ नास्ति दृष्टमिदं मन इति विदुषामपि शिष्यादि संयोगविशेषात् वियोगजं सुखदुःखमपरिहार्यमिति भावः १९ ॥ ॥

मो०
४६०

490

अनायायः अनायास एव मलोत्तरायेषु ११ ततो न ध्याय इति श्रियः योगिनां सेवया कृते ब्रह्मादे संनारयोग्यताश्च यो देहत्यागश्च यथा भवतीति तादृशी विद्या वक्तुं प्रव
र्तते १६ कुतश्चि वायोर्मलकारणप्रश्नः विवेचितमिति वायु कर्मप्रश्नः १८ प्रश्नमभिनन्दनं अस्याथे स्पतिता सा अतिदुर्लभेति सूचयति दिव्यमिति योगसंस्तुतं च सु

नारद उवाच अनायायमलावेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मले मलं पृथिव्या वह्निकाः स्त्रीणां कौतूहलं मले ११ अधीयतां भवान् च द
त्ता ई पुत्रेणाधीमता विधुच अत्यधो मेणारक्षो भयकृतं तमः ११ भीष्म उवाच नारदस्पवचः शुक्ला व्यासः परमधर्मवित्
तथेत्सुवाचं सदृशे वेदाभ्यासदृष्टतः १२ शुकेन सह पुत्रेणावेदाभ्यासमथाकरोत् स्वरेणोच्चैः संप्रोक्ष्येणालोका नाराय
न्निव १३ तयो रभ्यसंतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनाः वातोतिमात्रप्रवचो समुद्रानिलवेजितः १४ ततो न ध्याय इति तां
व्यासः पुत्रमवारयत् शुको वारितमात्रस्तं कौतूहलसमन्वितः १५ अष्टछत्तिनं ब्रह्म न कुतो वायुरभूदयं आख्या
तुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विवेक्षितं १६ शुके स्पे तद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः अनध्यायनिमित्ते स्मिन्निदं वच
नमब्रवीत् १७ दिव्यं ते च क्षुरुत्सन्नं स्वयं ते निर्मलं मनः तमसारतुसा चापि त्यक्तः सत्त्वव्यवस्थितः १८ ॥ ॥

ये वहितार्थग्राहिता न मनश्च निर्मलं अनीतादिग्राहिसंसे सर्वज्ञतादिहेतौ बुद्धिस्तु १८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
४६०

आत्मनिबुद्धेवेदान्वेदार्थान् अस्मज्जहापोहायोहाम्यपरिभाषा बुद्ध्यानिस्त्रयेन समनुचिंतयवायुः कुतोभूदितदिकंविचारय ३० देवयानेति योविस्मोर्वाप
 कस्यपरमात्मनः संबन्धीदेवयानोऽर्चिरदिमार्गस्तत्रचरतीति तेन मार्गे रासात्मिका न उपासकान्विस्मृतोक्तं अपुनरुत्तिप्रदं प्राययतीत्यर्थः पितृयानश्च धूमा
 दिपितृयानमार्गप्रदश्चायमेव सत्तुतामसः पुनरुत्तिदत्तात् ३१ पृथिव्यामिति पृथिव्यापिरे। अंतरिक्षे ब्रह्मा उदेति संवति वायुमार्गः वायुसंचारस्थो
 नानि। तत्रेदेतावत्वायुस्थानवर्णवीजानि न कुलीशयोगपाशयरोप्रोक्तानि प्राणोद्यात्वाग्रहनाभिपादांगुष्ठान्तसंस्थितिः नीलः सौंकारेकादिवीजेन विनि

आदर्शोस्त्वामिव छायां पश्यस्मात्मानमात्मना अस्मात्प्रनित्वयेवेदान्वुद्ध्या समनुचिंतय ३० देवयानचरो विस्मोः पितृयानस्व
 तामसः हवेतौ प्रेत्य पंथानौ दिवंचाधश्च गच्छतः ३१ पृथिव्यामंतरिक्षे च यत्र संवति वायवः संप्रैते वायुमार्गो वैतान्निबोधानुष्ट
 वेशः ३२

योजितः ॐ यमित्यर्थः रुसोपानः रुकारिस्त्वः पृष्टपृष्टांतपार्श्विगः सतारकनकांतवीजेन विनियोजितः ॐ पमित्यर्थः शक्रचापनिभो व्यानस्त्वग्निद्रियनिकेतनः तार
 कोपेतयांतोतवीजेन जेविरजितः ॐ लमित्यर्थः मूर्द्धस्थो नध्यताल्वशकं दत्तलाग्रयः उदानोत्सवहृत्तयास्तारकाक्रांतयांतयुक् ॐ रमित्यर्थः श्वेतः
 समानोद्गन्नाभिसर्वसंधिनिकेतनः प्राणवाक्रांतलोतेन वीजेनासंतमुह्यलइति ॐ वमित्यर्थः बहसप्रममार्गो तु जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदो वश्यति। देवगणा।
 अध्यात्मोद्देश्याणि तेषां पुत्रस्तमानः श्रेष्ठ्याणां सामान्या हृत्तिरेव समानादयः तदुक्तं सोऽस्य सप्रयां सामान्या करणा हृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति। एवं अधिदे
 वमपि साध्यानां देवानां स मातादय इत्यर्थः पितृब्रह्मा उद्योरेभेदात् ३२

सामान्यरूपं। सामान्यरूपं १

मो०

४८१

२१

३३ उदानश्चित्तमेषामुत्तरेणैव पूर्वकार्यत्वात् उत्तरेणैव स्थूलत्वज्ञेयं ३४ अनपस्यति प्राणस्य कार्योत्तरं नास्ति सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितं ३५ पिंडे प्राणा
कार्यं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं चाह प्राणिनामिति ३६ अस्मैवाधिदेवैर्कर्मनामनी आह प्रेरयतीति साहचर्यात् सोऽप्यज्ञानमेवान् स्नेहं स्नेहं तं अथ वस्नेहगु
णयुक्तजलवृष्टिकालं प्राप्य अंबरे प्रेरयतीति योजनाः स एव वायुः धूमः मोतिस्नेहः क्रमेण विद्युत्वं प्राप्य महाद्युतिं स्वभवति विद्युच्च इति पंचमीत्युक्तौ पे

तत्र देवगणाः साध्यामहाभूतामहावनाः तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ३३ उदानस्तस्य पुत्रो भूद्वान्तस्तस्याभव
त्पुतः अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्च पितृतो पुरः ३४ अनपस्यो भवत्प्राणो दुर्देवः शत्रुतामनः पृथक् कर्मणि तेष्वांतु
प्रवक्ष्यामि यथा तथे ३५ प्राणिनां सर्वतो वायुश्चैवं वर्तयते पृथक् प्राणानां चैव भूतानां प्राणश्च अभिधीयते ३६ प्रेरय
त्यभ्रसंघातान् धूमजं स्त्रोष्णजं च यः प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहेनामयो निलः अंबरे स्नेहमभ्येतति दिभ्यस्त्वेतन्मद्यु
तिः ३७ ॥ ॥

प्रथमः विस्मदेव समानादि क्रमेण सप्तमोऽपि संहारक्रमेण प्रथम इत्यर्थः अयं भावः पूर्वोदाहृतप्राणांतदन्तमिषादांगुष्ठानां मध्ये न्यते मस्थाने प्राणा
निरेध्य नीलवर्णं प्राणं ३७ यमिति बीजशरीरं संचितयन् योगी कियता कालेन सिद्धिं प्राप्नोतीति च शरीरेण प्रवहमार्गेण संचरति देहांते च प्रवहे
रातादात्म्यं प्राप्नोति एवं सर्वत्र प्रयोगो ज्ञेय इति ३७

राम०

४८१

आध्यात्मिकस्यायानस्याधिदैवकमेनामनीत्याह आवहतिभचक्रं आसमेतां दृहतीत्यावरः आदत्तेन अनेन उदीपकेन जटराग्निरिति आदोऽयानः अपा
नस्य जादो दीपकत्वमाह पाशवल्काः स्वयं नयानं संप्राप्य तेनैव सहमारुतः प्रवति ज्वलनेन तत्र प्राणो मध्यगतं पुनः वायुना वाजितो वह्निरेफनि नशनेः शनैः त
दाज्वलति विप्रेन्द्रैः सकले देहमभ्यमेप्राणः अपानं प्राप्य प्रवर्त्तन् ज्वलनेन प्रवति प्रवर्त्तयति अथानेन वायुना वाजितः वीजितः वेविधनेन नुक्रुति जुगता द्वाधातो

आवहोनामसंवाति द्वितीयः असनो नदन् उदयं ज्योतिषां शशो मादीनां करोति यः ३८ अंतर्देहेषु चादानं यवदं
तिमनीषिणः पश्चतुर्थः समुदेभ्यो वायुद्वारयेत जलं उद्धृत्वा ददेत्तपो जीमूतेभ्यो वैरेनिलः ३९ यो द्विः संयोज्य
जीमूतामजे मायप्रपद्यति उद्धृत्वा नाम वै हिष्ठस्तृतीयः स सदगतिः ४० समुद्यमाना बद्धधीयेन नीताः पृथग्
नाः वर्षमोक्षरुतारभास्ते भवन्ति घनाद्यनाः ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निष्ठायां रूपं हविर्प्रेतैर्गार्गिरितियाज्ञवल्काः श्लोकार्थः आदानं ज्योतः पानस्य नामांतरं योगिप्रसिद्धमित्यर्थः ३८ अंतर्देहेषु चादानं यवदं उद्धृत्वा नमिति पादोऽत्र नान्वयि ३९
उद्धृत्वा दानसाम्पादुद्धृत्वा दानयोरैकं ३९ पञ्जमायवृष्ट्यभिमानि देवतायै वै हिष्ठः अतिशयेन वद्धः ४० वर्षमोक्षाय रुतः आरंभो यैस्तैरिह मानीनां मेघः पूर्णाप्र
रात्वा दूनाद्यन उच्यते इत्यर्थः ४१ ॥

मो०

४६२

नी३

संहताः संवीभूता अपि येन देतुना ते श्रुत्य कृत्वा विद्वाः प्रक्षिप्ताः भवन्ति अतस्तेषां वायमानवेगवन्न दत्तांशं कुर्वन्तानदा इति नाम भवति रक्षणा र्था यो गोस्तनवत्से
चनोति रिक्ता अपि ते मेघलं यंति मिह सेचन इति धातुः ननु रसफलवन्न शंतीत्यर्थः ४३ यो संविनि वदेन इति परेपि सरवार्थः । वृद्धिं सायं मिति धातो रूपं ४३
मदेन मेवाहयेनेति वलेन परेप्यमदेन अहंति गच्छति वलाहकाः पृषोदा इति तान्नकारलोयः अहिगोतो इति धातुः ४४ दारुणेति दारुणाः लोकनाशसूचकाः

संहता येन चाविदा भवन्ति न दत्तांशदाः रक्षणा र्था यं संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ४२ यो सौवहति भूतानां विमानानि वि
हायसा चतुर्थः संवहो नाम वायुः सगिरि मदेनः ४३ येन वेगवता रुग्णा रुक्षेणा रुजतान गान् वायुना सहिता मेघा
स्ते भवन्ति वलाहकाः ४४ दारुणो ज्ञात संचारेन भस्मस्तन पित्तुवान् पंचमः समहो वेगो विवहो नाम सारुतः ४५
यस्मिन् पारिप्लावादि व्यावहंत्वापो विहायसा पुण्यं चाकाशं गंगायास्तोयं विहभ्यतिष्ठति ४६ दूरं प्रति हतो यस्मिन्ने
करि मदिवाकरः यानि रंभुसहस्रस्येन भाति वसुंधरा ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धर्मकेतुसंवर्तमेवाद्यः उसा नस्तेषां संचारे येन स्तनयित्तुः सगिर्जितो मेघस्तद्वा न विषमवहनादिवहः ४५ परिजः उपर्येव यस्मेवेगा सतंति न त्वधुः यंतंतीति प
रिजवाः स्वोयेतद्विजः यः तोयं विहभ्यश्चाकाशेण वावस्याप्य ४६ दूरं दित्वा येन प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररिमरप्येकरिमरिव भातीत्यर्थः ४७ ४७ ४७

राम०

४६२

एवं पितृब्रह्मोऽन्तर्गतान् अधिकारिकान् पंचवायुनूक्तां च तदेतर्गतमपि तदस्पर्शिनं वायुमाह यस्मादिति यस्मात्सहस्रारस्थिता तच्चिन्तां दारुणात् त्रयं सेतो ब्रह्मा
 उत्तर्गतः आधधीशः ब्रह्माऽप्ययनरुतापि उत्तर्गतमनस्त्वपि जग्याय न कृतं तत्तद्वयं यंप्राप्य आग्रायते न इति सः परिवहः सर्वतो वहनाद्यापकः कारणान्माधे
 वायुरित्यर्थः ४२ अनुकोलेकत्वात्ते निरस्पतिं सहरति मत्सु वैवस्वतावपि यदनुरोधि नोतयारपि प्रेरक इत्यर्थः एतेन मत्सु प्रज्ञानां ब्रह्मादीनां तदधीनत्वं केमुनि
 कम्पायसिद्धं ४२ भोऽध्यात्मचित्तका इति प्रज्ञायां चक्रेन पुत्रसंबोधने । शतयावास्याभ्यंतरविषयेभ्य उपरतया बुद्ध्या सम्पक् अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यानां संज्ञा

यस्मादाग्रायते सेतोः क्षीणः स पूर्णो मेरुः लघुः परिवहो नाम स वायुर्जयतां वरः ४२ सर्वप्राणभृतां प्राणान् यो नुका
 ले निरस्पति यस्मै वर्मानुवर्तते मत्सु वैवस्वतावुभौ ४२ सम्पगन्वी क्षतां बुद्ध्या शतया ध्यात्मचित्तकाः ध्यानाभ्यासा
 भिरमाणा यो मत्तलायकत्वेन ५० यं समासाधयेगे न दिशो तं प्रतिपेदिरे दक्षस्य दशयुवाराणो सहस्राणि प्रजापते
 : ५१ येन सृष्टः यदा भूतो यात्सेव न निवर्तते परावहो नाम परो वायुः सदुरतिक्रमः ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

न पूर्वकं अन्वीक्षतां अवरा म न ध्यानेन पश्यतां ध्यानमेव अभिरमं ये यो ते वां येऽऽ मत्तलायमोक्षाय कल्पते ५० दिशो तं प्रतिपेदिरे ब्राह्मोऽं निर्भिद्य गता द
 त्यर्थः ५१ सप्तममाह येनेति सृष्टः उपसृष्टः एक एवायं निर्बीज समाधिगम्यः यावदात्मध्वकर्मभोगं यस्मिन् स्त्रीनोपियोगी संस्कारशेषसत्तात्पुन
 रवर्तते । प्रारब्धभोगांते देहनिशुननावर्तते इति एतयोर्भेदः अतो दक्षयुवाराणामपि आरब्धकर्मभोगांता न वृत्तिरेव ज्ञेया ५२ ॥ ॥ ॥

मो०

४२३

अहिनेः स्वर्गनश्रुत्यायाः अदीनायाः परमचितेः पुत्रश्चपुत्रारूपभेदाः ५४ पर्वतकंपनेहेतुमाहविस्मोरितिपयोः पर्वदोविस्मोरितिपयोः पर्वदोविस्मोर्निष्वास
वातः महतीभूतस्यनिश्चितमेतद्यद्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेः सयदोवेगेनसमीरितः सहस्रां कस्मान् उदीर्यते उच्चैः पच्यते तदाजगद्यथेते मूलपुरुषः

एवमेतेहिनेः पुत्रामारुताः परमाद्भुताः अनारतेतेसंवाति सर्वगाः सर्वधारिणाः ५३ एतन्नुमहदाश्वययदयपर्वतोन्न
मः कं पितः सहस्रांतेनवायुनातिप्रवायता ५४ विस्मोर्निष्वासवातोपपदावेगसमीरितः सहस्रोदीर्यतेतातज
गत्प्रवायतेतदा ५५ तस्माद्ब्रह्मविदोवेदान्ताधीयेतेतिवाय नि वायोवीयुभयंयुक्तं ब्रह्मतत्सोऽजितं भवेत् ५६
एतावदुक्तावचनेपरपरसुतः प्रभुः उक्तापुत्रमधीयेतिमोमगंगामगात्रदा ५७ शोतोमोक्षधर्मेषुयुक्तोस
तिः समाप्ता ॥

निष्वाससहस्रा उच्चैरुत्थितः कदाचित्सर्वसे हरेदितिदेजोरितिभावः ५४ आख्यापिकायाविधिस्मृतमाहतस्मादितिवायुर्वेदरूपोवेगेनोच्चायमाणाः एवं
वायुवायुक्तंभयजनकोभवति तिनचनद्रह्य जगद्रूपंवेदरूपंवापीडितंभवतिअतोमहावायोवायतिवातिसतिनाभ्येत्यमित्यर्थः ५७ शोतोपरिद्विषवाश
नमः

राम०

४२३

आत्मज्ञानेन संवित्क्रियमाणोः कर्मणोर्दोहास्तेषो भवतः प्रारब्धं तु ज्ञानेनाप्यपरिहार्यमिति सर्वत्र सिद्धं योगीतुनिर्विकल्पकसमाध्यासेन वा सुलभा वत्तद्दोहांतरमिव देहा
 तद्देहांतरे प्रविश्य वा शुक्लवर्णं च देहं योगेन वा देहसिद्ध्या वा देहांतरे भवेत्कर्मप्रतिबध्नाति उच्छिन्नमिति दर्शयितुं शुको मत्तममप्युच्यते । अतएव योगी ज्ञानिभ्योऽपि महानिजिगी

मीष्मत्तवाच एतस्मिन्नंतरेऽप्युच्यते नारदः समुपागमत् शुक्लं त्वाध्याय निरतं वेदार्थान्प्रहृमीषया १ देवं विनु शुको दृष्ट्वा ना
 रदं समुपस्थितं अर्धपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् २ नारदोऽथाब्रवीत्सीतोद्ग्रहिधर्मभतां वर केन त्वं श्रेयसावत्स योज
 यामीति ह श्रवत् ३ नारदस्पवचः श्रुत्वा शुक्लः प्रोवाच भारत तस्मिन्लोके हितं यत्सोऽनेन मां योक्तुमर्हसि ४ नारद उवाच
 तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमपीशां भावितात्मनां सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ५ नास्ति विद्या समं च सुर्नास्ति सत्समं
 तपः नास्ति शमसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ६ निवृत्तिः कर्मणः पापात्संततं पुण्यशीलता सहृत्तिः समुदाचारः श्रेयश्च
 तदनुत्तमं ७ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति समुत्तिना लंसदुःखं मोक्षाय संयोगो दुःखिलक्षणा ८ सक्तस्त्वदिदं
 लतिमो ह जालविवर्द्धनी मोहजालादतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्रुते ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तास्य पुत्रां तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मेतोऽधिकं रतिना तत्र तावद्व्योक्तं ह्यसहानार्थं तु श्रुत्वा प्रहृष्यते नारदवा केना एतस्मिन्नंतरेऽप्युच्यते नारदवा शुक्ल नारद
 यागमत्तुको वेदार्थान्प्रहृमीषया नारदमभ्यपूजयदिति संबंधः ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
४८४

५९५

१५ आत्मभूतेर्देहेन्द्रियादिभिः सहचवर्तते विनैव पृथक् चवर्तते कः अनुभूतः देहादितादात्म्यवाधितो केवलीभूतः १६ १८ २० २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रिपंरुद्वे

सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः कार्यः श्रेयोर्थिनो तोहि श्रेयो धातार्थमुद्यतो १० नित्यं क्रोधात्तपोरहे च मत्सरात्
विद्यामानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ११ आनृशं संपरो धर्मः क्षमा च परमं वलं आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्पादिद्यते परं १२
सत्सवचनं श्रेयः सत्पादयि हितं वदेत् यभूतहितं मत्पतं मेतत्सत्पतं मत्पम १३ सर्वो रंभपरित्यागी निराशी निर्द्विग्रहः येन स
र्वपरित्यक्तं स विद्वान् स च पंडितः १४ इन्द्रियैर्देन्द्रियाद्यां न्यश्चरत्पात्सवैरिह असज्जमानः शांतात्मानि विक्लवः समाहितः १५
आत्मभूते रतः भूतः सहचैव विनैव च स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणा धितिश्चति १६ अदर्शनं मत्संस्पृशं काया संभाषणं सदा यस्य
भूतेः सहसुते स श्रेयो विरते परं १७ न हि स्यात्सर्वभूतानि मे त्राय रागा जस्वरे न देजन्म समासाद्यैर्वैकुण्ठोत्तको न चित् १८
आकिंचन्यमुसंतोषो निराशी स्त्वमचापलं सतरादुः परं श्रेय आत्मज्ञं स्पृजितात्मनः १९ परिग्रहं परित्यज्य भवता न जिज्ञेदि
यः अशोकस्थानमातिष्ठद्द्रवामुत्र चाभय २० निराशिपानशोचंति स नैराशिपमात्मनः परित्यज्या निषंसौम्यदुः स्वता
पाद्विमोक्षसे २१ तपो निश्चि न दंतेन मुनिना संयतात्मना अजितेन तु कामेन भाव्यं हंते च संगिना २२ ॥

राम०
४८४

३३ शेषग्रंथः स्वर्गोपाख्यातप्रायस्वेतिन्याख्यायते ३४ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुरासंगेष्टनासक्तएकचर्यातः सदा ब्राह्मणेनचिरदेवसुखमायात्पनुत्तमं ३३ इन्द्रागमेपुभूतेषुपरकोरमेतेमुनिः विदिप्रज्ञा
नरसंतज्ञाननृपानशोचति ३४ शुभेलेभतिदेवत्वमिष्टेजेन्ममानुषं अशुभेखापधोजन्मकर्मभिलभितवशः ३५
तत्रमृत्युजरादुःखैः सततंसमभिदुतः संसारेपच्यतेजनुस्तकथंनावबुध्यसे ३६ अहितेहितसंज्ञस्त्वमश्रवे श्रवसंज्ञकः ।
अनर्थेचार्थसंज्ञस्तुकिमर्थेनावबुध्यसे ३७ संवेष्टमानंवदुभिर्मोहातंतुभिरात्मजैः कोषकारश्वात्मानंवेष्टयन्नावबुध्य
से ३८ अलंपरिग्रहेगोहोषवादिपरिग्रहः कर्मिर्हिकोषकारस्तवध्यातेस्वपरिग्रहात् ३९ युत्रशरकुटुंबेषुसक्ताः सीदन्ति
जंतवः सरः पंकारोवेमग्राजीर्णावनगजाश्च ४० महाजालसमारुहानस्थलेमत्स्योनिवोद्धतान् स्रहजालसमारुहान्
श्यजंतन्मुडःखितान् ४१ कुटुंबेषुत्रदारचरशरीरसंचयोऽस्येयं पारकामध्रवंसर्वेकिंस्वमुद्धतउद्धते ४२ यदासर्वीनपरित्य
ज्यगंतव्यमवशेनते अनर्थेकिंप्रसक्तस्तत्समर्थेनानुतिष्ठसि ४३ अविश्रांतमनालयमयाथेयमदेशिकं तमः कांतास्मधा
नकथमेकागमिष्यसि ४४ नहिंसाप्रस्थितं कश्चिन्मृष्टतानुगमिष्यति मुद्धतउद्धतंचलायांसंतमनुयास्यति ४५ ॥

मो०

४२५

५१८

विद्याकर्मचर्योचंचज्ञानचवद्विस्तरं अर्थार्थमनुसार्यतेसिद्धार्थस्वविमुच्यते ३६ निबंधनीरज्जुरेमायाग्रामेवसतो रतिःछित्ते

तांसुहृतोप्यतिनैनंछिंदेतिउक्तः ३७ रूपकलामनःस्नानास्पर्शदीपांरसावहा गंधपंकशब्दजलास्वर्गमार्गद्वारावहा ३८
क्षमारित्रासत्त्वमयीधर्मस्थैर्यवदारका त्यागवाताध्वगांशीघ्रानौतायांज्ञानंरतेरेत् ३९ तजधर्ममधर्मचतयासत्त्वान्तेत
ज उभेसत्त्वान्तेतसत्त्वायेनतजसितंतज ४० तजधर्ममसंकल्पाधर्मचापलिसया उभेसत्त्वान्तेतुध्याबुद्धिपरमनिष्ठ
यात् ४१ अस्थिरांगस्तापुयुतंमांसशोणितलेपनं चर्मावनद्धंउर्गधिदूरांमूत्रपुरीषयोः ४२ जराशोकसमाविष्टरोग
यतनमातुरं रजस्वलमनित्यंचभूतावासमिमंरज ४३ इहविज्जगत्तत्त्वमजगच्चापियभदेत् महाभूतात्मकंसर्वमद्
घत्परमाणुयत् ४४ इन्द्रियाणिचंपंचैवतमः सखरजलया इत्येवमप्रदशकोरणिर्व्यक्तसूक्ष्मकः ४५ सर्वैरिह
द्रियार्थैः स्वयत्ताव्यक्तेर्हिसंहितः चतुर्विंशकइत्येवमक्ताव्यक्तयुगयोः ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

यान्देहात्परंपरजोकागामिरयमप्रदशकः इन्द्रियाणिपंचचकारात्पंचप्राणाः तमआदिचयंरकमिति ४४ इन्द्रियार्थैः अष्टभिः शब्दादिभिः पंचभिः मेतयंनोद्वयंअहं
कर्तृकंचातेः सहाष्टभिः स्वचतुर्विंशकः ४५ ४६

राम०
४२५

५१ रिष्यते ५२ हिंस्यते ५३ तीर्थवित्तमोक्षोपायवित् ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

एतेस्मैवः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते त्रिवर्गोत्सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ४७ यद्देवेदत्तत्वेन सेवेदप्रभवाद्ययो
 पारंपर्येण बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ४८ इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः अत्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गं ग्राह्यमती
 द्रियं ४९ इन्द्रियैर्नियते देही धारा मिरिवत्तर्प्यते लोके विततमात्मानं लोकं श्वात्मानं निपश्यति ५० अरावरदृशः शक्तिर्ज्ञा
 नमूलाननश्यति पश्यतं सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ५१ सर्वभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ज्ञानेन विविधा क्लेशा
 नतिवृत्तस्य मोहजान् ५२ लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते अनादिनिधनं जंतुमात्मनि स्थितमव्ययं ५३ ।
 अकर्तारममूर्ते च भगवानाहतीर्थवित् योजंतुः स्वकृते लोके कर्मभिर्नित्यं दुःखितः ५४ स दुःखप्रतिघातार्थं हतिं जत
 नेन कथा ततः कर्मसमादत्ते पुनरस्य भवदुःखं ५५ तर्प्यते ययुनस्तेन भुक्ता यथ्यमिवातुरः अजस्रमेव मोहो धो दुःखेषु
 सुखसंज्ञितः ५६ वक्ष्यते मर्त्येति चेव कर्मभिर्मैश्वरसरा ततो निवर्धः स्वायोनिकर्मणामुदयादिह ५७ परिभ्रमति संसारं
 चक्रवद्भवेदनः सत्त्वं निवृत्तबंधस्तनिवृत्तं व्यापिकर्मतः ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४२६

संयमेनधारणाध्यानसमाध्यात्मकेनानवदृष्टिमीत्रेणोत्पन्नं ५६ अध्यायः अशोकं १० द्वावनेथै इष्टस्यदिदेहविनाशः स्वशरीरतापस्व २ ६ १० १२

सर्ववित्तसर्वजित्सिद्धौभवभावविर्वाजितः संयमेननववंधनिवर्त्तनपसोवलात् संप्राप्तावहवः सिद्धिमप्यवाधासुखोदयं ५६ शा
तोमोक्षधर्मेषु नारद उवाच अशोकंशोकनाशार्थंशास्त्रंशान्तिकंशिवं निशम्यलभतेबुद्धिंतांलब्ध्वासुखमेधते १ शोक
स्यानसहस्राणिभयस्यानशतानिच दिवसेदिवसेमृदमाविशंतिनपेरितं २ तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासंनिबोधमे निष्ट
तेचेदृशेबुद्धिर्लभतेशोकनाशनं अनिष्टसंप्रयोगाच्चविप्रयोगात्त्रियस्यच अनुष्णामानंमेदुःखैर्युज्यतेस्वल्पबुद्धयः ४ ३
मेषुसमतीतेषुयेगुणास्त्वान्वितयेत् नतानादियमानस्यस्तेहवंधः प्रमुच्यते ५ दोषदर्शीभवेत्तत्रयत्रागः प्रवर्त्तते
अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथाक्षिप्रं विरज्यते ७ नार्थानधर्मानपशोयोतीतमनुशोचति अप्यभावेनयुज्येततच्चास्यननिव
र्त्तते ८ गुणैर्भूतानियुज्यतेविपुज्यतेतथैवच सर्वशोलेतदेकस्यशोकस्यानंहिविद्यते ९ मृतंवापदिद्वानष्टंयोतीतम
नुशोचति ३ःस्वनलभेतदुःखंद्वावनर्थोपपद्यते १० नाशुकंवेतिथेदुःखादस्त्रालिकेषुसंततिं सम्पदाप्रपश्यतः सर्वना
शुकर्मोपपद्यते ११ दुःखोपघातेशरीरेमानसेचायुपस्थिते यस्मिन्नाववरोकर्तुंयमलनानुचितयेत् १२ ॥ ॥

राम०

४२६

भेषजमेतदुःखस्य येदेतन्नानुचितयेत् चिंतयमानं हि न मेति भूयश्चायि प्रवर्द्धने १३ प्रज्ञायामानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधेः सतद्विज्ञानसा
मर्थ्यं न बालैः समतामि पात १४ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं दुःखं संवयः आरोग्यं पितृसंवासा गृध्रे तत्र न पंडितः १५ न ज्ञानपटिकदुः
खमेकः शोचितुमर्हति अशोचन्नतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं १६ सुखादुत्तरं दुःखं जीविते नानुसंधयः क्षिप्रं त्वंचेदियायेषु मोहात्म
रगमप्रियं १७ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः अमेति ब्रह्मसोत्पत्तं न तं शोचति पंडिताः १८ सज्जेते दुःखमर्थ्या हि पालेनेन
च ते सुखाः दुःखेन चाधिगम्येते नाशमेवां न चिंतयेत् १९ अन्त्यामन्या धना वस्थां प्राप्य वैशेषिकी नरः अत्र सांयति विध्वंसं संतोषं
याति पंडिताः सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः संयोगविप्रयोगांता मरणांते हि जीवितं २० अंतो नास्ति पिपासा यास्तु
क्षितुपरमं सुखं तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यति पंडिताः २१ निमेषनात्रापि द्विविधयोगश्च न तिष्ठति स्वशरीरेषु नित्येषु नित्यं किमनु
चितयेत् २२ भूतेषु भावं संचिंतयेदुध्यामनसः परं न शोचति गता ध्यानः पश्यतः परमां गतिं २३ संचिन्तानकमेवेन कामानामविरस
प्रकं व्याघ्रः पशुमिवासाधमत्पुण्डरायगच्छति २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

४६७

५१७

३० अध्यायः विपर्यासः सुखदुःखधीः ३ विविक्ताभिः विप्राप्ताभिः तृष्णाभिः ५ असयः कैर्वापये ६ ॥ ॥ ६ ॥

तथाप्युपायं संयोज्यतुः स्वस्पर्शमोक्षरां अशोचन्नास्मिन्नेवमुक्तश्चायमनीभवेत् १५ शोचस्पर्शोचरूपेचगंधेषुचरसेषु
च नोपभोगात्परं किंचिदुनिनोवाधनस्यवा १६ प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परापरं विप्रयोगात्तु सर्वस्मिन् शोचेत्प्रकृतिः
स्थितः १७ चक्षुःश्रोत्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा चक्षुः श्रोत्रे च मनसामनोवाचं च विधया १८ प्रणयं प्रति सं हस्य संस्तु
ते क्षितरेषु च विचरेत्समुन्नतः समुत्तीर्य च पंडितः १९ अध्यात्मरतिरासीने निरये शो निरमिषः आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्समु
त्तीर्भवेत् २० शान्ते मोक्षधर्मे युक्ताभियतने नारद उवाच सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ते न प्रज्ञाश्रुती तं वा
चायेतेनापि योरुषं १ स्वभावाय तन्मतिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति जरा मरणा रोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् २ रुजंति हि शरी
राणि रोगाः शरीरमानसाः सायका इव तीक्ष्णा ग्राः प्रयुक्ता इव च विभिः ३ अयितस्य विविक्ताभिस्तस्मात्प्रतो जीवितैर्विराः
अवशस्पविनाशाय शरीरमप्यकुर्यात् ४ स्रवंति न निवर्तन्ते स्नेहांसि सरितासि व आधुराह्वाय मर्त्यानां रात्रि हनिषुतः पु
नः ५ असयो ह्ययमसंते पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः जातान्मर्त्यान् ज्ञयति निमेषान्नावतिष्ठते ६ ॥ ॥ ॥ ॥

सुखदुःखानिभूता नामजरोजरयसो आदितोत्तम भेतिपुनः पुनरुदेति च ० अदृष्टपूर्वाग्रायभावानपरिशंकितान् रक्षानि
हान्मनुष्याणामसंगच्छति एवमयः ८ योयमिच्छेद्यथाकामं कामानेतद्वाप्नुयात् यदि स्थानपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलं ९ संपत्ता
स्वहिंसा स्वमंतिमंतस्वमानवाः दृश्यंते निष्फलाः संतः प्रहीणाः सर्वकामेभिः १० अपरे कलिणाः संतोतिर्गुणाः पुरुषाधमाः आ
शीभिरेष्यसंयुक्ता दृश्यंते सर्वकामिनः ११ भूतानामपरः कश्चिद्विषयासंतो स्थितः वंचनायां च लोकासु ससुरिवैश्वजीर्यते १२
अवेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते कश्चित् कर्मनुत्तमानो नाप्राप्य सधिगच्छति १३ अपराधं समाचक्षुः पुरुषस्य स्वभावतः शु
क्रमन्यत्र सभूतं पुनरन्यत्र गच्छति १४ तस्य येनोपयुक्तस्य गर्भो भवति चानवा आम्रपुष्पोपमा यस्य निवेष्टितिरुपलभ्यते १५
केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छतां सिद्धौ प्रयतमानानां न चानुपजायते १६ गर्भोच्चोद्विजमानानां कुट्टादारीविषादिव
आयुष्मान् जायते पुत्रः कथं प्रेतश्च भवत् १७ देवानि स्वातपस्तशाखपरीः पुत्रगृहिभिः दशमासान्परिधत्ता जायंते कुल
पांसनाः १८ अपरे धनधान्यानि भोगाश्च पितरसंचितान् विपुलानामिजायंते लब्धास्तैरेव संगतैः १९ ॥ ॥ ॥

देहेन २

मो०
४६

१० शीघ्रमितिपरशरीरगतिशरीरान्तरगतिप्राप्नुवतीतिशेषः छिन्नबीजं सगर्भं कुरुबीजं स्थूलशरीरं यस्मिन् शरीरिरां कदा प्राणसंरोधे सति कीदृशं शरीरिरां प्राप्नुवतीति
तादियुक्तेन बीजमतेनैवेष्टितं चेष्टापस्यते मरुतोपि सद्यः शरीरान्तरमायातीति देहबंधविच्छेदो न कदाचिदस्तीत्यर्थः ११ परेदेहेदेहांतेरिति देहं विनश्यते जीवं अभिलक्ष्य

वामि २

अन्योऽयं सर्मभिप्रेत्यैयुनस्य समागमे उपद्रवश्चाविच्छेद्यो निर्गमः प्रपद्यते १० शीघ्रं परशरीरगति छिन्नबीजं शरीरिरां प्राप्नुवतीति
नं प्राणसंरोधे मासं श्लेष्मा विवेष्टितं ११ निर्दग्धं परेदेहेति परेदेहं चलाचलं विनश्यते विनाशो न विनाशो विनाशो १२ संश्रुताज
देहसंरोधे तोविंदुमवेतने केन्यत्नेन जीवंतं गर्भं तमिह पश्यसि १३ अन्नपानानि जीर्यंते यत्र भक्ष्यं स्वभक्षिताः तस्मिन्नेवोद
रे गर्भः किं नान्मिव जीर्यते १४ गर्भमूत्रं पुरीषाणां स्वभावनियता गतिः धारणो वा विसर्गो वा न कर्त्तव्यो विद्यते वशः १५ अवेति
सुदृग्दुर्भोजायमाना राधापरे आगमेन तथामेवाविनाश उपपद्यते १६ एतस्माद्योनि संवधाद्यो बीजं परिमुच्यते प्रजां च
लभते काचित्पुनर्देहेषु सज्जति १७

परिदेहेदेहांतेरिति देहं विनश्यते जीवं अभिलक्ष्य
यमिह संगत्येति १३ १४ १५ १६ १७

राम०
४६

सतस्पृतिरहजानस्य अनादिप्रवादसंबुद्धस्य देहस्य गर्भवोसोजन्मवात्यं कोमार्गयोगं योवन्स्यावीर्यं जराप्रारोधो नाशश्चेति रक्षाशरीरस्य रक्षा सा सप्रमीत्याविर्पतत्र पुत्र
दासकुटुंबभरणार्थिचितया व्याकुलेन नवमीनुप्राणरोधः तां उभयीयं च भूतानेव प्राप्नुवन्ति न स्यात्ततः नवमी प्राप्पन भवेति दृशमीं अभावदशां च प्राप्नुवतीत्यर्थः गतायुषः

सतस्पृतिरहजानस्य सप्रमीनवमीदशां प्राप्नुवन्ति ततः पंचन भवेति गतायुषः १८ नास्मृत्यानेमनुष्माणयोगाः स्युर्नात्र संशयः व्या
धिभिश्च विमथ्येते व्याधेः १९ इमं गारु २० व्याधिभिर्मथ्यमानानां सज्जता विपुलं धनं वेदानां नापकर्षेति यतमानाश्च कित्सका
ः २१ ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः व्याधिभिः परिक्रम्येते मृगा व्याधेरिवार्दिताः २२ तेषां च कथायां च संपीयि
विविधानि च दृश्येते जराभग्रानगानां गौरिवो ज्ञेयैः २३ केवाभुवि च कित्सते रोगा ज्ञानमपक्षिणः स्वायदनिदरिद्रोश्च प्रायोना
र्त्तं भवेति ते २४ योगनपि दुग्धधर्मा पती नुग्रते जसः आक्रम्याददेते रोगाः पशून्मृगणाश्च २५ इति लोकमना कंदमोह
शोकपरिप्लुतं स्नातसासहसाक्षिभेद्रियमारावलीयसा २६ न धनेन न राजेन न योगेन पसातया सभावसतिवर्त्तते येनियु
क्ताः शरीरिणः २७ न मिथेरन्नजीर्यन्ते सर्वेऽसुः सर्वकामिनः नाप्रियं प्रतिपश्येयुस्त्यागस्य फले सति २८ ॥ ॥ ॥

सतः तस्पृति संबंधः १८ योगाः सामर्थ्यानि २४ अनाकंद वेदनया मूढे २५ २६ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
४६६

५११

४८ असंज्ञितः सर्वोपाधिनिर्मुक्तः ४८ ५० ॥ ॥ ॥

उपर्यपरिलोकस्पर्शगंतुसमीहेतु यत्तेचयथाशक्तिनचतर्हतेतथा ४८ ऐश्वर्यमदमन्ताश्चमन्तान्मघदेनच अप्रमत्ताः
शराः शूरविक्ताः पर्युपासते ४९ क्लेशाः परिनिवर्ततेकेकाचिदसमीक्षिताः स्वस्वचपुनरन्येकानकिंचिदधिगम्यते ४० मह
त्रफलेवेष्टं दृश्यतेकसंक्षिप्तं वहेतिशिविकामन्येयात्यमेशिविकागताः ४१ सर्वेषामृद्विकामानामन्यथपुरः सराः मनु
व्याचरातस्त्रीकाः शतशेविविधास्त्रियः ४२ देहाग्रेषुभूतेषुगच्छेतेकेकशोनरा इदमन्यदं पश्यमात्रमोहं करिष्यसि ४३ सज
धर्ममधर्मचउभेसत्त्वान्तेत्यज उभेसत्त्वान्तेत्यज्ज्ञायेनत्यजसितेत्यज ४४ सत्तेपरमं गुह्यमात्मानमविमत्रम येनदेवाः परित
ज्यमत्तलोकं दिवंगताः ४५ नारदस्यवचः श्रुत्वाश्रुकः परमबुद्धिमान् संचित्तमनसाधीरिनिश्चयनाध्यगच्छत ४६ पुत्रदौर्मे
पाहान्क्लेशोविनायेमहंछूमः किंनुस्माद्यथातस्यानमत्प्लेशंमहोदयं ४७ ततोमुहूर्त्तमंचित्तनिश्चितोगतिमात्मनः यरा
वरजोधर्मस्यपरतैः श्रेयसीगति ४८ कथंत्वरमसंश्लेषागच्छेयंगतिमुत्तमां नावर्तेयंयथाभूतोयोनिमंकरसागरे ४९ परं
भावेहिकाक्षामियवनावर्तेतेयुनः सर्वसंगात्परित्यजनिश्चितोमनसागतिः ५० ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
४६६

५१ अवबंधः नीचोदेहबंधः ५२ दिवाकरमिति अर्कमंडलतर्वतीगर्भः पदवाच्यः संसारबीजमर्जनक त्रैलोक्यं प्राणिनां बुद्धेः प्रवर्तते को गायत्री प्रतिपाद्यो ग्राह्यः
न त्वर्चिरदिमार्गपर्वभूतमंडलाभिमानिनमादिभ्यं कुतस्तत्कार्यब्रह्मलोकं प्रति तद्गमनस्यादर्शनात् शुक्लमारुताह्वैर्गतिं कृत्वा तद्विभक्त्या दर्शयित्वा प्रमा

वस्वित्प्रभृत्पुन्यवत इति वाच्य
शोकेषु च प्रमा ९

तत्र यास्यामि यत्रात्माशमं मे विगमिष्यति अक्षयश्चायं यश्चेव यत्र स्यामि शान्तः ५१ ननु योगमते शक्या प्राप्तुमा
परमा गतिः अवबंधो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ५२ तस्माद्योगं समाधाय तत्कागदकलेवरं वायुभूतः प्रवेश्यामि ते
जोराशिं दिवाकरं ५३ न सोऽक्षयतां याति सोमः सुरगणैश्च कं पितः पतते भूमिं पुनश्चेवाधिरोहति ५४ क्षीयते हि
सदा सोमः पुनश्चेवाभिपूर्यते नेष्टा मिव विदिते तद्द्रासदृष्टौ पुनः पुनः ५५ एवेत्तु संतापयते लोकान् शिमिभिः
रुस्वर्गैः सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयं उलः अतो मे रोचते गंतुमादि त्वदी प्रतेजसं ५६ अत्र वत्सामी दुर्दुर्षोतिः
शंकेनात एतन्ना सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्ये दं कलेवरं ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वदंशनाच्च सूर्यमंडलपर्यंतं गमनं तु सूर्ययोगप्रभावरूपेण सा त्रिमितितु अत्रैव स्पृष्टमस्ति ५३ आश्रितमार्गे निर्दिता नहीति सोमः सोमादिमार्गेण सोम
लोकं गतः ५४ तस्मात्काधिपतेर्हृद्द्रासवत्तात्र गता अपि तादृशा एव भवतीत्याह क्षीयतीति ५५ अत्र वत्सामीति लिङ्गान्नात्र मार्गपर्वभूत आ
दिभ्यो गत्यते सर्पद्वारेण ते विरजाः प्रयातीति तत्सद्वारं समात्र प्रवर्णात् ५७

मो०
५००

50

सौरस्यस्यनदिनांतर्यामिचन्द्रदिने तिष्ठन्नादिनादन्तरोपमादिनो मनेवेत्यादिश्रुतेस्ततोऽन्यत् ६४ अध्यायः निरुक्तिस्तो १ २ ३ ४

मर्षिभिः सहस्रायास्यामिसौरते जेतिडुः सहं आष्टमिनगान्नागानिमुर्वीदिशोदिवं ५२ देवदानवगंधर्वापिशाचो
रगराक्षसान् लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेश्यामिनसंशयः ५९ पश्यंतु योगवीर्यमे सर्वदेवाः सहर्षिभिः अथानुज्ञाप्यतम
पिनारदं लोकविश्रुतं ६० तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति सोमिवाधमहात्मानं रुक्मिणीपायनमुनिं ६१ शुकः
प्रदक्षिणां कृत्वा रुक्ममाष्टवान्मुनिं शुलाचर्षिस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतो महात्मा पुनराह वचनं ६२ भो भो पुत्रस्त्रीयतां तावदघ
यावच्चक्षुः प्रीणयामि तदर्थं निरपेक्षः शुको भूतानिः स्नेहे मुक्तसंशयः ६३ मोक्षमेवानुसंविं स गमनाय मनोदधे पित
रंसंपरित्यज्य जगाम मुनि सत्रमः कैलासपृष्ठे विपुलं सिद्धसंघं निषेवितं ६४ शतौ मोक्षधर्मेण शुकाभिगमने भीष्म उवाच
गिरिशृंगं समाहृत्य मुनो व्यासस्य भारत समेदेशे विविक्ते सनिः शलाक उपाविशत् १ धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं
यथाविधि पादप्रभृतिगान्त्रे मुक्तमेराक्रमयोगवित् २ ततः स प्रादुर्लो विद्वानदित्येनाचिरेदिनं पाणिपादसमादाया
विनीतव उपविशत् ३ नतत्र पक्षिसंघातो न शरो न निदर्शनं यत्रैव्यासकिर्दीमान्योक्तं समुपचक्रमे ४

राम०
५००

११ अवसायेनसर्वात्मनिश्चयेन १५ अधः कायातः, ध्वंशं यस्याः सूर्यदत्तद्विरतः सदेहसाधोभाजनपश्यतोस्यैः १६ २०

सदृशसदात्मानं सर्वसंगविनिःसृतं प्रजहासन्नोहासं मुक्तः संप्रेक्ष्यतस्मै १ सपुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलभ्ये महायोगि
तोभूत्वा सोमक्रामद्विहासं ६ ततः प्रक्षिप्य कृत्वा देवर्षिना रेततः निवेद्या मासवतं संयोगं परममेव ७ मुक्त उवाच हे होमार्ग
ः प्रश्नोऽस्मि खल्विह तत्तयोधनं त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिच्छामहाद्युते ८ नारदेनाभ्यनुज्ञातः मुक्तो द्वेपायनात्मजः अभिवा
द्यपुनर्योगमास्थाय काशमविशत् ९ कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा अंतरिक्षचरः श्रीमान् वायुभूतः सुनिश्चितः १०
नमुद्यंतं दिज्जगत्सर्वं न ते यस्य समद्युतिं ददृशुः सर्वभूतानि मनोमहतरं हसं ११ अवसायेन लोकां स्त्रीन् सर्वान् सोऽथ विचिंतयन् आस्थि
तो दीर्घमध्यानं पावकार्कसमप्रभः १२ तमेकमनसं यातमग्रप्रसक्तो भयं ददृशुः सर्वभूतानि जगमानि चराणि च १३ य
थाशक्तियथासायं पूजो वै चिन्तितदा पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः १४ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गंधर्वाः सरसांगणाः
अपयस्वैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः १५ अंतरिक्षगतः कोयं न पसासिद्धिमागतः अधः कायोऽध्वंशं यस्याः सूर्यदत्तद्विरतः सदेहसाधोभाजनपश्यतोस्यैः १६
भिरज्यते १६ ततः परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रान्तः भास्करं समुदीक्षन् स प्रादुर्बोवाप्यतो गमत् १७ ॥ ॥ ॥

मो०
५०१

५०१

शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा सर्वाः शरणागताः १८ संजातमनसो राजन्ना सम्यग्मविस्मिताः पंचचूडाग्र
तयोभयामुत्फुल्ललोचनाः १९ देवतंकतमं खेन दुत्तमं गतिमास्थितं मुनिपुत्रतमिहायानि विमुक्तमिव निस्पृहं २० ततः समभिचक्राम
लयनामपर्वतं उर्वशीं पूर्वं चित्तिश्च येनित्यमुपसेवतः २१ तस्य ब्रह्मविष्णुस्य विस्मये ययतुः परं अहो बुद्धिः समाधानं वेदाभ्यासरते दिजे
२२ अचिरं शौवकालेन तनभश्चरति चेद्भवतु पितृशुश्रूषया बुद्धिं संप्राप्नोयमनुत्तमं २३ पितृभक्तो द्यूतपाः पितुः सुदपितः सुतः अन
न्यमनसा तेन कथं पित्रा विमर्जितः २४ उर्वशा वचनं क्रत्याशुकः परमधर्मवित् उदैक्षतदिशः सर्वा वचने गतमानसः २५ सौतरिक्षं
हीचैव सौलवनकाननं विलोकयामास तदा सरोसि सरितस्तथा २६ ततो द्वे पायनसुते बहुमानात्समेततः कृताञ्जलिपुटाः सर्वानि
रीक्ष्यते समदेवताः २७ अब्रवीन्नालदावाक्यशुकः परमधर्मवित् पिताय घनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै २८ ततः प्रतिवचो देयं स
वैरेव समाहितैः स्तनैस्तेहतः सर्ववचनं कर्तुमर्हथ २९ शुकस्य वचनं क्रत्यादिशः सर्वाः सकाननाः समुद्राः सीरतः शैलाः प्रवृत्तु
स्तं समेततः ३० ॥ ॥

राम०
५०१

३१ अध्यायः इत्येवमिति होषादुसालिकानमोक्षप्रतिबंधकानमोक्षप्रतिबंधकाधमेज्ञानैवेगप्येष्यदान। एनः किलिषसंसर्गाः नैश्वर्याख्यान यदाहमुः
प्राणायामैरेहेदेनोधरणभिश्चकिलिषान् प्रसाहारेण संसर्गानध्यानेनोनैश्वर्यानुष्ठानानिति वा योगानिति पादेवितर्केविनाएनं दस्मिताख्यानसंप्रज्ञा
तमेदानत्फलानीत्यर्थः २ अष्टविंधपुर्यष्टकप्रकारेणमः पंचविंधविषयपंचकेप्रवर्त्रकवासनामयं रजः नवगुरारजइति पादेअस्यामित्तमकार्येण सुखडः

यथाज्ञापयसेविप्रवादेमंवभविष्यति अथैवाहरतोवाकंप्रतिवक्ष्यामहेवयं ३१ शान्तोमोक्षधर्मेयुष्मकाभिपतने
भीष्मश्वाच इत्येवमुक्त्वावचनेब्रह्मर्षिः सुमहातपोः प्रातिष्ठतशुकः सिद्धिं हित्वा शेषांश्चतुर्विधान् १ तमोऽथष्टविधं हि
त्वाजहौपंचविधं रजः ततः सत्वेजहौधीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् २ ततस्तस्मिन्पदेनित्येनिरुत्तोलिगवर्जिते ब्रह्मणिप्र
सतिष्ठत्सविधूमोऽग्निरिवक्षलत् ३ उल्कापातारिणांदाहोभूमिकंपतयैवच प्रादुर्भूतः शरीरं तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभ
वत् ४ कुमाः शाखाश्चमुमुचुः शिखराणिचपर्वताः निर्घातशब्दैश्चगिरिर्हिमवादीर्यतीवह ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वापसेवनमेदः परुषतोचैव कामः क्रोधः क्षयैव च। दैर्घ्याद्विषातिवादश्च येन प्रोक्तारजोगुणा इति प्रोक्ता ज्ञेयाः सत्त्वबुद्धिः सत्त्वेन सर्वं संत्यज्य सत्त्वमपि त्यक्तं येन
सप्तमित्यनेनेनादिनोपदिष्टत्वात् १ तस्मिन् अदिशानयोभिगिणपवद्यणि। निस्ते पुनरहृत्तिवर्जिते। यतो निर्गुणो प्रत्यतिष्ठत् २ महायुरुषस्यो
परमेहिजगदभाषसूचकाः उत्पाता भवेतीत्याह। उत्पाता इति ४ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६ वर्षमेत्यादयः शुकस्योत्पत्तेनेशकुनानि ६ द्विधाकृतेभारेणासमुद्रलघनेहनुमन्दीरेणमेदं द्रव्यतद्रव्यथाभायेत्यर्थः १५ ततश्चिश्चोक्तासुसप्तसुवा

नवभासेसहस्रांशुर्नजह्वालयपावकः द्रुवाश्चसरितश्चैववृक्षमुः सागरस्तथा ६ वर्षमेवासवस्तोयंसवच्चसुंगंधि
च ववौसमीराणाश्चापिदिव्यगंधवहः शुचिः सशृंगेप्रथमेदिव्येहिमवन्मेरुसंभवे संश्लिष्टेऽप्येतपीतेद्वेरुक्परुष्पमये
शुभे ८ शतयोजनविस्तारेतिर्यग्ध्वं चभारत उदीचीदिशमास्यायुरुचिरेसंदर्शह २ सोविशंकेनमनसातथ्येवा।
भ्यपतच्छुकः ततः पर्वतशृंगेहेमहेमैवद्विधाकृते १० अदृश्येतामहाराजतरुतमिवाभवत् ततः पर्वतशृंगाभ्यासह
सैवविनिः प्रुतः ११ नचप्रतिज्ज्ञानास्यसगतिपर्वतोत्तमः ततोमहानभूद्वद्विदिसर्वदिव्यैकसां १२ गंधर्वाणां
मधीराणांचमेचशैलनिवासिनः दृष्ट्वाशुकमतिक्रान्तेपर्वतंतद्विधाकृते १३ साधुसाधितितत्रासीन्नादः सर्वत्रभा
रत संप्रजमानोदेवैश्चगंधर्वैर्ऋषिभिस्तथा १४ यश्चरक्षसंभैश्चविद्याधरागौतम्या दिव्यैः पुण्यैः समा
कीर्णमंतरिक्षंसमेतः १५ आसीत्किलमहाराजशुकाभिपतनेतदा ततोमहकिंनोरम्पामुपरिहाराभिव्रजन् १६
शुकोद्दर्शधर्मात्तापुष्पितदुमकाननं तस्यांक्रोडंभिरतास्ताश्चैवासरसागराः १७ श्रूय्वाकारंनिराकारः शु
कंदृष्ट्वाविवाससः तंप्रक्रामंतमाज्ञायपितास्तेदसमन्वितः १८ ॥ ॥

विद्यासुपंचम्याः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपायाः पार्यतिकंफलंपंचमवायुस्थानस्पमंशकिर्नीदेशस्प्राप्तिः १६ १७ ॥ ॥

सुकस्तिमाहताहस्तान्ननअर्धेयपुर्वेगौतमतस्त्रमितिश्रुतेः १६ व्यासःउत्तापसंघिर्गर्भः २१ सुकेतिशुकार्तिद्वन्द्वेतिश्रुतिःअनुतचदुपस्थित

उत्तमांगतिमास्यायश्छतोनुसमारह सुकस्तमाहतादुर्ध्वगतिरुत्तातरिश्रुतां १६ दर्शयित्वाप्रभावंस्वव्रत्यभूतोभवत्तदा म
हयोगगतिस्त्वमांसासाध्यायमहातपाः २० निमेषान्तरमात्रिणशुकाभिषतनययो सददर्शद्विधाकृतापर्वताग्रशुकंगतं २१
शंशंसर्गमयस्तस्मकमपुत्रस्यतत्रदा ततः सुकेतिर्दीर्घाशरेनाकंरततदा २२ स्वयंपित्रासरेणोच्चैस्त्रीलोकाननुनाद्य
घवे शुकःसर्वगतोभूत्वासर्वात्मासर्वतोमुखः २३ प्रसभाषतधर्मात्माभोः शरेनानुनाद्यन् ततस्काक्षरंनारंभोरित्यवम
मीरयन् २४ प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजंगमं ततःप्रभृतिचायापिशदानुच्चारितानुष्टयक २५ गिरिगद्गुरष्टेषु
व्याहरंतिशुकंप्रति अंतर्हितःप्रभावंतुदर्शयित्वाशुकस्तदा २६ गुणान्तेत्यज्जगदीमदमभ्यगमत्परं महिमानंतुजदृष्ट्वा
पुत्रस्यामिततेजसः २७ निषसारगिरिप्रस्थेपुत्रमेवान्वचिंतयन् ततोमंदाकिनीतीरेक्रीडंतोप्सरसांगणोः २८ आ
साद्यतमृषिसर्वाःसंभ्रांतागतचेतसः जलेनिलिलिपिरेकास्त्रि कास्त्रिदुल्मान्प्रपेदिरे २९ वसनाम्यादुःकास्त्रिचंद्र
ह्वामुनिसत्तमं तामुक्रतांतुविज्ञायमुनिः पुत्रस्मवेतदा ३० सक्ततामात्मनश्चैवप्रीतोभूद्दीदितश्चह ॥ ॥ ॥

इतिश्रुतिश्चानुतचभ्रावान्नप्रकृतिभावः २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ॥ ॥

मो०

५०३

१०७

तमुवाचमहोदेवशतादिनाष्टाशुक्रसदानं व्यासादीनामपि पुत्रशोकोः संतापरिहार्य इति सूचनेन शुक्रदेवेनैकैकं त्रयं चर्य मातिष्ठेतादिशयोर्द्वितः ३१ ४२

तदेव गंधर्वमृतामहर्षिगणपूजितः पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छतशंकरः ३२ तमुवाचमहोदेवः सांख्यपूर्वमिदं वचः पुत्र
शोकाभिसंतप्तं कुरु द्वे पायनंतदा ३३ अग्रैर्मे रघो वायो रं न रिक्षस्यैव ह वीर्येण सदृशः पुत्रः पुण्यमत्र स्तुत्यावृतः ३४ स
तथा लक्ष्मणो जातस्तपसा तव संभृतः ममेवैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ३५ सगतिं परमाप्नोतुः प्रायामजितेन्द्रियैः
देव तैरपि विप्रैर्धत्ते त्वं किमनुशोचसि ३६ यावत्तथा संतिगिरयो यावत्तथा संति सागराः तावत्तवा क्षया कीर्त्तिः सपुत्रस्य भ
विष्मति ३७ छायां स्वपुत्र सदृशी सर्वतो नयणां सदृशं ३८ दृश्ये स त्वं बलैकस्मिन्मात्रसादान्महामुने ३९ सेवुनीति भगव
तास्यं हृद्रेण भारत छायां पश्यन्ममावृत्तः समुनिः पर्यामुदा ३९ इति जन्मगतिस्त्वेवं शुक्रस्य भरतर्षभ विस्मरेण
समाख्याताय न्मां त्वं परिदृष्टुमि ४० एतदा वष्टु मे राजन देवर्षिर्नारदः पुण्यं व्यासैव महामोक्षं जीसं जल्पेन प्रपदेय
दे ४१ इति हासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितं धारयेद्यः शमपरः सगच्छेत्परमां गतिं ४२ शांतीमोक्षधर्मेषु शुक्रो
स्तनंतं समाप्तं ॥

इति श्रीमत्सद्वाकप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्दशवर्णावतंसर्गविंदस्मृतिस्तोः श्रीनीलकंठस्य कृतो भारतमावरीपेशांतीमोक्षधर्मेषु सप्तपंचाशदधि
कशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

राम०

५०३

यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतयागुरोः तस्मै ते कथितास्तथाः प्रकाशते महात्मन इति श्रुतेर्मत्स्यामभिजानातीति भगवद्वचनाच्च भक्तेर्ज्ञानागलंबुद्धाभजनी
यो देवतां पृच्छति गृहस्य इति १ कुतः कस्य प्रसादान् भवः अनादित्तिफलको ब्रह्मलोकः २ तस्माद्देवादीनां जनकात् ३ तर्कया तर्केण आर्षेर्लिङ्ग
व्यस्यः ४ ज्ञानागमेन ज्ञेते विना ५ च तस्मै मृत्युः नराद्याः स्वयं भुवः स्वनेन वा सुदेवस्यैव ते च त्वारे च हाश्च जन्मानः तेन तु यं वरात्राणां निववा

युधिष्ठिर उवाच गृहस्थो ब्रह्मचरिवावानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः यश्चेन्मिहि मास्यातुं देवतां कांयेत तसः १ कुतोऽस्य भवः स्वर्गः
ः कुतो नैत्रयसंपरं विधिना केन जुहुयाद्देवपि अंतयेव च २ मुक्तस्वको गतिं गच्छेन्माक्षश्चैव किमात्मकः स्वर्गतश्चैव किं
कुर्याद्येन न च ये ते दिवः ३ देवतानां च को देवः पितृणां च पिता तथा तस्मात्परतरं यच्च तस्मै ब्रह्मपितामह ४ भीष्म उवाच गृ
हमां प्रश्नवित् प्रश्नं पृच्छंसे त्वमिहानघ न ह्येतत्तर्कया शक्यं वक्तुं वर्धशतैरपि ५ अतो देवप्रसादाद्द्वारा जन्तानां गमेन वा
गहनं ह्येतदास्यानेवास्यातव्यं न वारिहन् ६ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनं नारदस्य च संवादं श्रुत्वा नारायणस्य च
७ नारायणो हि विष्णोः आत्मा चतुर्भुविः सनातनः धर्मोऽत्मजः सर्वभूवर्षितैर्वैभवेभ्यः भावत ८ ॥ ॥ ॥ ॥

सुदेवात् परमकारणात् सकर्षणास्य जीवउसद्यतेततः प्रद्युम्नाख्यं मनोजायतेततोऽनिरुद्धाख्यं हंकारउसद्यतेतदिति मतेनिरुद्धं । तथा च सूत्रं उक्तं तस्मै
भवादिति न च कर्तुः कारणमिति च । जीवस्योत्पत्तौ विनाशित्वस्यात्र च मोक्षिणोऽभावः कर्तुः सकाशात् कारणोऽस्ति हि लोकोऽस्ति सूत्रार्थः -

शकेशकदवसरप्रयेशरि। कनकवतमोहकलातकनकामयतन्मयोस्थितिशेषः श्रीश्री श्रीविद्याचक्रवत्वाहकानियस्याभूतः पंचभिर्युक्तदिरुहोत्तमसि
हनिदं नरनारायणयोः शरीरतुमायामयेदमर्थः वक्ष्यति च मायादेवामया सृष्टयन्मोपपत्तिनारदा। सर्वभूतगुणैर्युक्तैर्मेवमाज्ञातुमर्हतीति ११ नून

कृत्युगोमहागजयुगसायं मुवांतरे। नरेनारायणौश्वहरिः कृतः स्वयंभुवः तौतुनारायणानरेतयस्तेपतुरय्यौ वदयाश्रम
मासाधशकदेकनकामये अष्टचक्रहितदानभूतयुक्तमनोरमं २ यत्राद्योलोकनाथौतौकृशोधमनिमंतौ तपसातेजसाचै
वदुर्निरीक्ष्योमुरेरपि १० यस्यप्रसादं कृवातेमंदेवाद्युमर्हति नूनतयोरत्तमतेदिरुहयचोदितः ११ महामेरीमिरेः प्रंगा
तच्युतागधमारुते नारदः सुमहद्भूतसर्वलोकानचीचरत १२ तैदेशमगमद्राजचदर्याश्रममाशुगः तयोरुद्रिकवेलायां
तस्मैकोतहलंतभूत १३ इदं तदास्पदं कृतं यस्मिन्लोकाः प्रतिष्ठिताः मंदेवासुरगंधर्वाः सकिंनरमहोरगाः १४ एकाम्
त्रिरिपंष्टवंजाताभयश्चतुर्विधा धर्मस्यकुलसंतानेधर्मादिभिर्विद्विता १५ अहात्यनुगृहीतोयधर्मैरभिः सुरैरिह नरना
यणाभ्यांचक्रेनहरिणातथा १६ अत्रकृष्णोहरीः स्वैवकस्मिंश्चिक्कारणांतरे स्थितो धर्मोत्तरेत्येतौतथातपसिधिष्टि
तौ १७ एतौहिपरमैधानकातयोरुद्रिकक्रिया पितरौसर्वभूतानां देवतंचय रस्मिनी १८ कां देवतांनुयजतः पि
तृन्वाकान्महामता इति संचित्तमनसाभक्तानारायणस्यतु १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमिताहृद्योत्तर्यामीतेनप्रतिष्ठः १३ आद्रिकं ब्रह्मयज्ञादिआस्पदं अधिष्ठानं १५ १६ १७ १८ १९ ॥ ॥

२० अवाच्यमपि भक्तिमत्त्वाद् दृश्यामीत्यर्थः २० सूक्ष्मं दुर्लभं यतः अविज्ञेयं रूपं दिव्यं तत्र अतस्त्वं अयं कर्त्ता न सिद्धं अतः कार्यं यस्मात्कारणमपि न तस्यः २१

सहस्राष्ट्रादुत्पन्नमसीत् देवयोः सदा कृते देवचपि अचतुस्तत्ताम्पानि रक्षितः २० प्रजितं स्वेव विविधता यथा प्रोक्तान् श
स्त्रतः तद्वद्वामहदाश्वयमेष्टं विविधं विस्तरं २१ उपोषधिः सुमीतो नारदो भगवानुषिः नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नो नात
गत्माना नमस्कृत्य महोदधिमिदं वचनमब्रवीत् २२ नारद उवाच वेदेषु मयुगलोषु संगोप्यो गेषु गीयसे त्वमजः शाश्व
तो धाता मतो मृतमनुत्तमं २३ प्रतिष्ठितं भूतभक्ष्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् २४ चत्वारो ह्यश्वमर्धिवसे वेगाहं स्य मूलकाः
यजंते त्वामहरहो नाना मूर्तिमस्मा स्थितं २५ पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः कलधपजमेदं वपितं रंकं न
विष्टं हे २७ श्रीभगवानुवाच अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनं नवभक्तिमतो ब्रह्मन् दृश्यामि तु यथा त्वयं
२८ यत्र तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवं इदं दिव्यं दिव्यार्थं सर्वभूतैश्च वर्जितं २९ सद्यंतं रात्मा भूतानां क्षे
त्रज्ञश्चेति कथ्यते ३० त्रिगुणव्यतिरिक्तो विपुरुषश्चेति कल्पितः ३० ॥ ॥ ॥

यतः अचलं कुरुस्थविकारिणा एव कारणतनियमात्ता प्रवृत्तं शाश्वतं सद्व्युत्पत्तिमयः एतेन तदसत्त्वशंका निरस्ता ३१ पुरिः शरीरे च मतीति चो
गात् पुरुषश्चेति कल्पितः ननु तस्य देहे संगितं वास्तवमस्तीत्यर्थः ३० ॥ ॥

70

403

[illegible]

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम अव्यक्ताव्यक्तभावस्यायासाप्रकृतिरव्यया ३०

ब्राह्मणो गौतमः कारा इति। सुवर्णं कुंडलं स्यात्तत्त्वं माहुरिति तात्त्विकेति ननु अहंकारधर्माः दुःखादयस्त्रिदात्मनि विहात्मधर्मो रचेतव्या इ
योहंकारे चाध्यस्तं किं धर्मध्यासकल्पने नेति चेत् न यत्रादिधर्ममात्रमध्यस्तं न तत्र धर्मिण उल्लेखो दृश्यते यथा लोहितः स्फटिक इति लोहि
समात्रमुल्लिख्यते न जया कुसुममपि। अहंकारध्यासे तु अहं दुःखीति धर्म्युल्लेखपूर्वकं धर्माध्यासः प्रतीयमानस्तत्र धर्मिणोऽप्यध्यस्तं विस्पष्टं
माचष्टे। तस्मादध्यस्तत्वेनाहमादर्मिण्यात्वात् तत्कारणस्यायत्तस्यापि तथ्यात्वेन दृष्टिसमसमयकल्पितत्वावश्यवत्तत्वात् तस्मादयत्तसु तत्राभिसव
नोत्पत्तिवचनं संगच्छते न इति निर्दिष्टं ३० ॥ ॥

राम०

٥٥٥

अस्मदाद्यस्तस्याद्यस्तस्य जीवेशविभागेऽहं तुलनाहं तोयोनिमिति विधेयापेक्षं स्मृतं तानि कलचेतनमरूपं मायया आवृत्य जीवेशस्योः प्रकृतिं विहितया च प्रकृतिः
जीवेशावाभासेन करोति माया च विद्या च स्वयमेव भवेतीति प्रकृतिः यो सो निष्कलः सदसदात्मकः सदसतीकार्यः स एव सारो न कल्पना स्थाने सा तदात्मकः

तां योनिमावृत्योर्विद्वयो सो सदसदात्मकः अवाभ्यां प्रज्येत सो हि देवि पित्रे च कल्प्यते ३१ नास्ति तस्मात्परो नो हि पिता देवो यवा
द्विज आत्मा हि नः स विज्ञेयस्तत्तत्तं पूजया चरे ३२ तेनैवा प्रथिता ब्रह्म नमो यो ह्यलोकना विनी देव पित्र्यं च ३३ इत्येवमिति
स्मानुशासनं ३३ ब्रह्मा स्यात्तु ननु देवो नृगुर्देवस्तथा यमः मरीचि रगिरा विश्वपुलस्तः पुलहः क्रतुः ३४ च सिद्धः परमे
ष्टी च विवस्वान् सोमस्वच कर्दमश्च पियः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ३५ एकविंशतिरुत्पन्नानि प्रजापतयः स्मृताः तस्य
देवस्य मर्यादां पूजयंतः सनातनी ३६ देव पित्र्यं च सततं तत्तत्स विज्ञायत ततः आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवंति द्विजा त्त्वमा ३
३७ सर्गस्यात्र पिये केचिन्नान्नमस्यंति देहि नः ते तत्प्रसादाद्गच्छंति ते न दिष्टफलं गतिम ३८ ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः
कर्मभिरेव च कलाः पंचदशत्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स एव प्रज्येत आनंदात्मा सर्वैरित्यर्थः ३२ तेन मायोपाधिना ३३ सप्तदशभिः पंचप्राणमनो बुद्धिर्देवैः गुरोः सत्तादिभिः कर्मभिः शुक्लरुक्तेः यैश्च यं
चंदशकला वैराजीयाः सक्ताः पूर्वोद्धृतिगमंग उक्ताः उत्तराद्धृतिगमंग उक्ताः उभयोरप्येकोनविंशतिमुखस्य मां दुर्बलं तु मय वद वराणां तान्मेवैकोन
विंशतिरतर्भावेन सप्तदशपंचदश च भवन्ति ३९

मो०
५०६

क्षेत्रज्ञश्चैव त्मा सर्वगुणत्वं माययानिर्गुणत्वं स्वतः ४० प्रसूतो निर्गतो ४१ अस्मिन्नेवाध्याये सर्वप्रश्नाः समाहिताः ज्ञेयाः ४४ शान्तोः शृंगे च दशधिकश

511

मुक्तानां तु गतिर्वैयर्थ्ये क्षेत्रज्ञ इति कल्पिता सह सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ४० दृश्यते ज्ञानयोगेन आयां च प्रसूतो ज
नः सर्वज्ञात्मानमात्मानं पूजयावः सनातनं ४१ तं वैराग्याश्च माश्चैव नानामत समास्थिताः भक्त्या संपूजयंसा मुगति
चैवाद्दत्तिसः ४२ ये तु तन्माविता लोकेत्येकं तिलं समास्थिताः एतत्तदभ्यधिकं ते वाप्येते तं प्रविशंस्तुत ४३ इति गुह्यं स
मुद्देशस्तव नारद कीर्तितः भक्त्या प्रेमा च विप्रैर्ध्वं अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ४४ शान्तो मोक्षधर्मेषु नारायणीये भीष्म उवा
च स एव मुक्तो द्विपदांवरिष्ठो नारायणो नोत्तमपुरुषेण जगाद वाक्पद्विपदांवरिष्ठो नारायणो लोकहिताधिवासं १ नारा
द उवाच यदर्थमात्मप्रभवेन जन्म कृतं तया धर्मगतेन तु तद्वा तस्मादध्यतो लोकहितार्थं मद्यगच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्यां
२ पूजां गुरुणा सततं करेमि परस्परं गुह्यं न तु भिन्नपूर्वं वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तं तपो नानृतं मुक्तपूर्वं ३ गुह्या
नि चत्वारि यथागमैरेव श्रोत्रे च भिन्ने च समोऽस्मि नित्यं तच्चादिदेवं सततं प्रयत्न एकांतभावेन वृणोम्यजन्म ४ ॥ ॥

ध्यातव्यं मोक्षायः सर्व १ आत्मप्रभवेन स्वयं भुवा जन्म अन्तराः आयां दृष्टिं ये तदीयस्यां २ तद्दर्शने स्वस्माधिकारसंपत्तिमाह पूजा मिति ३ चत्वारि पाणि
पादोदरोपस्थानि ४ ॥ ॥

राम०

५०६

उत्तरपश्चिमेन वायव्यकोणतः योत्तरतः यः उत्तरतः ८ मेरुमृत्नातद्वाविंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अग्निद्विधाः स्थले देहसंगरीनाः अतएव अनशनाः श
दिदिवसयोगश्रूयाः निस्पंदहीनाः निस्वेष्टाश्च ९ ॥ १० ॥ परमात्मा सुगंधिपुष्टिवर्द्धनमिति मंत्रलिङ्गात् शोभनः सुभगंधिः सुगंधिः

एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्तः कस्मान्नपश्येयमनंतमीशं तत्पारमेष्ठ्यस्य चोत्तिष्ठाम्यनाशयताः शाश्वतधर्मगोप्ता ५ गच्छितं
नारदमुक्तवान् संप्रति यत्तात्त्विकक्रियाभिः ततो विस्तृतः परैरुत्तिष्ठः सोमार्चयित्वा तमृषिपुराणं ६ स्वमुत्पातोत्तमयो
गयुक्तस्ततो धिमेरौ सहमानिलित्येतत्रावतस्य च मुनिर्मुद्रते मेकांतमासाद्य गिरः समुद्रं ७ अलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन ददर्श च
पद्भुतमुक्तरूपं क्षीरे देधेयोत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः सनाम्ना प्रथितो विशालः ८ मेरुः सहस्रैः सहियोजनानां द्वाविंशतो द्रुक
विभिर्निरुक्तः अग्निद्विधाश्चानशनाश्च तत्र निस्पंदहीनाः समुगंधिनस्तै ९ श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा स्वशुर्मुषः पा
पकृतां नराणां १० वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना दिव्यावयवरूपाः शुभसारे येताः १० ॥ ॥

सोऽस्मिन्नाध्याने गोचरेऽस्ति सुगंधिनः ८ श्वेताः शुद्धसत्त्वप्रधानाः चक्षुर्मुखः तेजसि सत्त्वात्मानश्च उन्मानोऽपमानश्च समोऽप्येवं ते शुभः योगप्रभावजः सारो
बलेनैव उपेताः १०

मो०
५०७

507

छत्राकृतिशीर्षः निर्मासग्रीवतात् समपीनलरहितं मुक्तौ वृषगोवतुक्तं अस्योः कथोश्वात्तरलश्चमुक्तचतुक्तं वाकिमुत्तावान्मुक्तयोर्वदुश्चासतइति
लिगात्मुक्तोवाङ्कः शुक्काश्चतुक्तं येषां समुक्तचतुक्ताश्चपिपरंति रज्जीवतः पंक्तियुक्ताः शिरोरेखाः तासांशतेयुक्ताः पादायेषां नादीशतपादाइ
तिपादांशतरेषां पश्चिमसंख्येः दत्तैरिवजगज्जगत्कचवेगाक्षमेः संवत्सरेयुक्ताः अष्टौदिशः सर्वेषां आश्रयभूताः ताभिश्चमुक्ताः देशकालौ येषां मुखं
मध्यप्रविष्टाविसर्थः सूर्येण प्रद्योयतस्फुटीक्रियते दिनमोसहस्रं संवत्सरान्नामहाकालस्तं विश्ववक्त्रं विश्ववक्त्रेयस्मत्तादंशजिह्वाभिरेव स्वागभूता

छत्राकृतिशीर्षो मेघौ घनिनादाः सममुक्तचतुक्ता रज्जीवशतपादाः पक्ष्यादितैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दृष्टाभिर्नैजिह्वाभि
र्यै विश्ववक्त्रं लेलिख्यं तैर्युक्तं ११ भक्त्या देवं विश्वात्मन्नेयस्मात्सर्वलोकाः संप्रसृताः वेदाधर्मा मुनयः शांते दे
वाः सर्वतस्मिन्सर्गाः १२ युधिष्ठिर उवाच अनिर्दिष्टानिराहाराश्च निस्पृहाः सुगंधिनः कथं तैरपुरुषा जाताः को ते
यागतिरुत्तमा १३ ये च मुक्ता भवन्तीह नरभरतसत्तम तेषां लक्षणं मे तद्विधेयं तद्दीपवासिनां १४ ॥ ॥ ॥

मिः रसनाशक्तिभिर्लेलिख्यं ते पायसमिव लिहंति कुत एते घामी दृशं कालं ग्रसन्नामर्थं मत आह देव मितियस्मात्ते हेतो देवं परमेश्वरं संप्रसृताः ध्या
नवलेन दृश्येयं क्रीकृतं वतः सत्संगारे मातापुत्रमिवा तमेवं देवं विशिन्नं हि विश्वासन्ने विश्वमुत्तमं यस्मात्ता वेदादयस्तस्मिन्सर्गाः अयत्नरचितः ११
श्वेतद्वीपनिवासिनां जीवन्मुक्तानां च निरिन्द्रियत्वादिकं एकमेव लक्षणं कथं मूर्ते ब्रह्मधीयिनां भक्तानां अमूर्ते वेदे ध्यायिनां च योगिनां नुत्पत्ते कथं
मिति भावः १३ १४

राम०
५०७

१६ सात्वते सात्वतानां पांचरात्राणां हितां तेषां विष्णुशेषिणा ११ प्रायशं उपहारं १३ १४ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मान्मे संशयं धिपरं को त हल हि मे स्वहि सर्व कथा रामस्वां चैवाया श्रिता वयं १४ मीमांसा वा विस्तीर्णं कथा राजन श्रु
ता मे पितृसन्निधौ येषां तव हि वक्तव्या कथा सा हि सामता १५ राजा परिचरेणामवभृता धिपतिर्भुवः आस्वत्थलमखः ख्यातो
भक्तो नारायणं हरिं १६ धार्मिको नित्यमभक्तश्च पितुर्नित्यमतद्रितः साम्राज्येन संप्राप्तं नारायणं वरास्युग १६ सात्वते वि
धिमास्थाय प्राक्कुर्यमुखनिःसृतं पूजयामास देवं शतं चैषेण पिता महान् १७ पितृशेषेण विप्रं श्वसं विभज्या श्रितां श्वसः
शेषान् भुक्त्वा स परः सर्वभूतेषु हिंसकः १८ सर्वभावेन भक्तः स देवदेव जनार्दनः अनादिमध्यनिधनं लोककृत्तारमय
यं १९ तस्मिन् नारायणं भक्तिं वहतो मित्रं कर्षिणाः एकशय्यासनं देवो दत्तवान् देवगृह्ये २० आत्मारज्यधनं चैव
कलत्रं वाहनं तथा यत्तद्भागवतं सर्वमिति श्रद्धितं सदा २१ काम्यैर्मित्तिका राजन्यजिह्याः परमक्रियाः सर्वाः सात्व
तमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः २२ पंचरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः प्रायशं भगवतोक्तं भुंजते वायनोजने
२३ तस्य प्रशासतो रज्यधर्मैरगामित्रघातिनः नानृता वाक् समभवन्मेनो दुष्टं न चाभवत् २४ न च कायेन कृतवान् स
पापं परमं रावपि ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्तवित्रशिखंडिनः २५

मो०

५०८

508

सप्तप्रहृतयोमहदहंकारिर्मृत्तयः स्वायंभुवस्तमूलप्रकृतिरेवामहत्कारकलदिदेशास्तु मुपादेयमिति पांचरात्रागमसूत्रेस्तत्तिरध्यायशेषेतामसाद्य

तैरेकमतिभिर्मृत्तायत्त्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं वेदेष्वनुभिर्ममिंतं कृतमैरीमहागिरी २६ आस्मैः सप्तभिरुद्गीर्णलोकधर्ममनु
त्तमं मरीचिर्यंगिरसोपुलस्तः पुलहः क्रतुः २७ वसिष्ठश्चमहातेजोस्तेहिचित्रशिखंडिनः सप्तप्रकृतपात्यतालयास्वा
यंभुवो ह्यमः एताभिर्द्वौयते लोकस्नाभ्यः शास्त्रं विनिःसृते २८ एकाग्रमनसो दंता मुनयः संयमेरताः भूतभक्षभविष्य
ज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः २९ इदं प्रपदं ब्रह्मदं हितमनुत्तमं लोकान्तं चित्तमनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ३० तत्र ध
मार्थकामाहिमोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः मर्यादा विविधा ये देवदिविभूमौ च संस्थिताः ३१ आराध्यतपसा देवहरिं नाराय
णं प्रभुं दिव्यवर्णसहस्रं वै सर्वे तेऽपि भिस्सह ३२ नारायणानुशास्त्राहितं दं देवी सरस्वती विवेशतानुष्ठीन् सर्वलोकानां
हितकाम्यया ३३ ततः प्रवर्तिता सम्यक्त्वापो विद्महि ज्ञातिभिः श्रेष्ठार्थं च हेतौ च श्याप्रथमसर्गज्ञा ३४ आशवेव हि
तच्छास्त्रमोकारस्वरूपं जितं अविभिः आविर्भूतं तत्र यत्र कारुणिकोऽसौ ३५ ततः प्रसन्नो भगवान् निर्दिष्टशरीरगः ३६
जीनुवाच तान् सर्वान दृश्यः पुरुषोत्तमः ३७ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां मिदमुत्तमं लोकतंत्रं स्फुटं स्पष्टं यस्माद्दमः

आध्यायः

राम०

५०८

परितोचनिहोचयस्मादेतन्निविष्यति यजुर्ककुसामभिर्जुष्टमथर्वागिरिमेस्तथा ३७ यथाप्रमाणं हिमयाकृतो ब्रह्मा प्रसारतः
 रुद्रश्चक्रोधतो विप्राशूयं प्रकृतयस्तथा ३८ सूर्याचंश्मसो वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च सर्वे च नक्षत्रा गणाय च भूताभिर्गृहीते ३९
 अधिकारेषु वर्तते यथास्वप्नवादिनः सर्वे प्रमाणं हि यथा तथ्या तच्छास्त्रमुत्तमं ४० भविष्यति प्रमाणं वेदतन्मन्त्रनुशासने न
 स्मात्प्रवक्ष्यत धर्मो ननुः स्वायं भुवः स्वयं ४१ अग्नौ बृहस्पतिं रवे वयस्योऽस्य नौ भविष्यतः तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभि
 रुद्धं ४२ स्वायं भुवेषु धर्मेषु शास्त्रं चोशनसे कृते बृहस्पतिं तेनैव लोकेषु प्रतिचारिते ४३ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापा
 ली वसुस्ततः बृहस्पतिं सकाशाद्देवाय्यते द्विजसूतमाः ४४ सहिस्मन्नावितो राजा मद्रक्तश्च भविष्यति तेन शास्त्रं गालोकेषु
 क्रियाः सर्वाः करिष्यति ४५ स तद्दियुष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमं संज्ञितं एतदर्थं सर्वधर्मं च ब्रह्मैवैतदुत्तमं ४६ अस्मिन्
 वर्तते नैव प्रजावन्तो भविष्यन् स च राजा प्रियायुक्तो भविष्यति महावसुः ४७ संस्थिते तु चरते स्मिन् शास्त्रे मेतत्तत्तनातने
 अंतर्दोषं नितत्सर्वमेतद् कथितं मया ४८ एतावदुक्ता वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः विस्मयता नृषीन् सर्वान् कामपि प्र

सतोदिशं

४८

४९

मो०

५०८

५४५

५१ अध्यायः ततोती ते महाकल्पे इत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्यैव लभ्यते न भक्तदर्शनाच्च तद्दर्शनसिद्धिरिति पाठ्यति स्पष्टार्थश्च १२३ ६

ततो लोकापि तरः सर्वलोकार्यचिंतकाः प्रावर्तयंत नष्टास्त्रधर्मयोनिं सनातनं ५० उत्सन्नैर्गिरिसेवैव युगे प्रथमकालि
ते सांगोपनिषदं शास्त्रं स्यापयित्वा च हस्मत्तो ५१ जगमुर्यथेस्मितं देशं तपमेकतनिश्चयाः धारणाः सर्वलोकानां स
र्वधर्मप्रवर्तकाः ५२ शांतो मोक्षधर्मपुनरायणीये भीष्म उवाच ततोती ते महाकल्पे उत्सन्नैर्गिरिः सुते वभुवुनि
हेतां देवाजाते देवपुरे हि ते १ बृहत् ब्रह्म महश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः एभिः समन्वितो राजन गुणोर्विदा च हस्मतिः
२ तस्मिन्निष्पावभवाग्नेराज्ञोपरिचरो वसुः अधीतवास्तवा शास्त्रं सम्पक्वित्रिंशं चितं ३ मगजाभा वितः पूर्वं देवे।
न विधिना वसुः पालयामास पृथिवीं दिवमाखंडलोयथा ४ तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः बृहस्पतिरुपा
धाय स त्रहोता बभूव ह ५ प्रजापतिस्तुताश्वात्रसदस्याश्वाभवं स्त्रयः एकतश्च दितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ६
धनुषास्त्रोथैरेभ्यश्च अवीवसुपरावसुः ऋषिर्मेधातिथिश्चैव तां अथैव महानृषिः ७ ऋषिः शांतिर्मेहो भागस्त
थावेदशिरोऽश्वयः ऋषिः श्रेष्ठश्च कपिलः शालिहोत्रपितामृतः ८ आद्यः कवस्तैत्तिरिश्चैव शंयायनश्चैव जः।
कर्णोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडशकीर्तिताः ९ ॥ ॥

राम०

५०८

संभूताः सर्वसंभागास्तस्मिन्नाजन्महाक्रतो नतत्रयश्रुताभूत्सराज्ञेवास्थितोभवत् १० अहिंसः श्रुविरशुशेनिगशीः कर्मसंस्तुतः आ
रण्यकपदेभूताभागास्तत्रोपकल्पिताः ११ प्रीतस्ततोस्मभगवानदेवेदेवः पुरातनः साक्षात्तं दर्शयामास सोदृश्योऽनेन केनचित् १२
स्वयं भागमुपाद्याय पुरेदाशं गृहीतवान् अदृश्येन ह तोभागे देवेन हरिमेधसा १३ बृहस्पतिस्ततः कुङ्कुः स्तुतमुद्यम्य वेगितः आ
काशं घ्नन्तु चोद्योतैरेषादग्रपवत्रेयन् १४ उवाच चोपरिचरं मया भागो यमुद्यतः ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षेन संशयः १५
युधिष्ठिर उ० उद्यताय जभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं सहो रविभुः १६ भीष्म उवाच ततः स तं समु
द्रुतं भूमिपालो महर्षेण वसुः प्रसादयामास मुनिं सदस्यं सैव सर्वशः १७ अचुर्षेवेन मं संभ्रातान रोषं कर्तुमर्हसि नैष धर्मः कृ
तयुगे यस्त्वेतरोषमचीकृथाः १८ अरोषरोषोऽसौ देवो यस्मादगो यमुद्यतः नशकः सत्तयाद्रुमस्माभिर्वा बृहस्पते १९
यस्मिन् प्रसादं कुरुते सैवेतं द्रष्टुमर्हति एकं द्वित्वं त्रित्वं चोत्तमं त्रिचित्रं त्रिशिखं दिनः २० वयं हि ब्रह्मणाः पुत्रा मानसाः परिकीर्त्ति
ताः गतानिः अयसा र्थं हि कदाचिद्विशुत्तरं २१ तद्वावर्षमदस्ताणि चरित्वा तप उन्नमं एकपदास्थिताः सम्पक्वाः भूताः
समाहिताः २२ मेरेरुत्तरभागे तु क्षीरे दस्यानुकूलतः संदेशो यत्र नस्तं प्रतपः परमदारुणः २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५१०

कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणात्मकं नरेणं परं देवं देवं सनातनं १४ कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं संतिष्ठति अथ व्रतस्यावभ
ये वागुवाचा शरीरिणी १५ स्निग्धगंभीरयाचाचा प्रहर्षणा करि विभोः सुतमेव तपोविप्राः प्रसन्नेनोत्तरात्मना १६ यूयं जिज्ञासुवो भक्ताः
कथं दृश्यते विभुं श्रीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपे महाप्रभः १७ तत्र नारायणपरामानवाश्चंद्रवर्चसः एकांतभावापगतास्ते भक्ताः पु
रुषोत्तम १८ ते सहस्रार्चिर्देवं प्रविशंति सनातनं अनिंद्रियानिराहारान्नस्यंदाः सुगंधिनः १९ एकांतिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनि
वासिनः गच्छन्तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः २० अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचंतामशरीरिणी यथाख्याते न मार्गं गतं देशं प्रति चेदि
रे २१ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चिंतास्तद्विदुश्च वः ततोऽस्मद्विषयस्ततोऽप्रतिहतो भवत न च पश्यामपुरुषं तत्रैव तद्दर्शनाः ततो
नः प्रादुर्भवद्विज्ञानं देवयोगजं न किलातमतपसा शक्यते द्रष्टुं मंजसा २२ ततः पुनर्वर्षं शतं तत्त्वात्कलिकं महत् व्रतावसा
ने च शुभान्नान्दृशिरेव २३ देवतांश्चंद्रप्रतीकाणां सर्वलक्षणालक्षितान् निस्संजलिकृतां ब्रह्मजपतः प्रागुदद्युखा
न् २४ मानसो नाम सज्जयोजयते तैर्महात्मभिः तैर्नैकाग्रमनस्तेन प्रीतो भवति वै हरिः २५ याः भवन्मुनिशार्दूलभाः सूर्यस्य युगक्ष
ये एकैकस्मिन्माता दृक् सा भवन्मानवस्य ह २६ तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मे निरेवयं न तत्रास्पृश्याः कश्चित्सर्वते ॥ ॥ ॥

राम०

५१०

समतेजसः ३७ अथसूर्यसहस्रस्यप्रभायुगपदुत्थिता सहसादृष्टवन्तस्मयुनेरवग्रहस्ते ३८ सहिताश्चाम्भवावन्ततस्तेमा
नवाहुत कृताञ्जलिपुटादृष्टानमदत्तेववादिनः ३९ ततोहिवदन्ततेषामश्रावविपुलेध्वनिं वलिः किलोपक्रियतेतस्यदेव
स्यतेनैः ४० वयंतुतेजसातस्यसहसाहतेचेतसः नकिंचिदपिपश्यामोहतचक्षुर्वलेन्द्रियाः ४१ एकस्तुशहोविततः
श्रुतोस्माभिरुदीरितः जितेतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन नमस्तेस्तद्वीकेशमहापुरुषपूर्वज इतिशब्दः श्रुतोस्मा
भिः शिक्षाक्षरसमन्वितः ४२ एतस्मिन्नंतरेवायुः सर्वगंधवहः शुचिः दिव्यामुवाहपुष्पाणिकर्मरापाशैश्चापधीस्तथा
४३ तैरिष्टः पंचकालेजैर्हरिकंतिभिर्नैः भक्त्यापरमयायुक्तेर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ४४ नूनंतत्रागतोदेवोयथातेर्वा
गुदीरिता वपंतेनंपश्यामोमोहितास्तस्यमायया ४५ मारुतेसंनिवृत्तेचवलेचप्रतिपादिते चिंताव्याकुलितात्मानोजा
ताः स्मंगिरसावर ४६ मानवानोसहस्रेषुतेषुवैशुद्धयोनिषु अस्मान्तकश्चिन्मनसाचक्षुषावाप्यपूजयत् ४७ तेपि
स्वस्थामुनिगणायकभावमनुव्रताः नोस्मासुदधिरेभावंब्रह्मभावमनुसिताः ४८ ततोस्मान्मुपरिश्रान्तान्तपसाचातिक

मो०

५९९

५११

(३१)

पितान् उवाच खस्यं किमपि भूतं तत्राशरीरकं ५० देवैश्च दृष्टावः पुरुषा जेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः दृष्टो भवति देवेश
भिर्दृष्टैर्हि ज्ञोत्तमैः ५१ गच्छन्मुनयः सर्वे यथागतमिदं चिरात् नमस्कृत्य भक्तैर्न द्रष्टुं देवः कथंचन ५२ कालं कालेन न
हृता एकान्तित्वमुपागतैः शक्यो द्रष्टुं स भवान्प्रभामंडलदुर्दृशः महत्कार्यं च कर्तव्यं युष्माभिर्हि जसत्तमाः ५३ इतः कृतयुगे
तीते विपर्ययसंगतेऽपि च वैवस्वते तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ५४ सुगणं कार्यं सिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यन् न तस्मा
दभ्युतं वाक्यं निशम्यैवामृतोपमे ५५ तस्मात्प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीशितमंजसा एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ५६
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः सकथं स द्रष्टुमर्हसि नारायणो महद्भूतविश्वं स कूटस्थकमभुक् ५७ अनादिनिधनोऽमृतो देवदा
नवपूजितः एवमेकतवाको न हितत्रितमतेन च ५८ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ ॥

राम०

५९९

न. १
६३ अध्यायः यदा भागवतोऽर्थमिति दृष्ट्वा यो वैल्लवानां हिंसा यज्ञवर्जनाथः १ २ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुनीतः सदस्मै श्वहस्पतिरुदारधीः समानयत्तोयज्ञं देवतं समष्ट्युयन् ५८ समाप्तयत्तो राज्ञापि प्रजापालितवा
नवसुः ब्रह्मशापादिवोभ्रष्टः प्रविवेश महीततः ६० सराजाराजशाहिलसम्भवे परापराः अतर्भूमिगतस्त्वेव सततं ध
र्मवत्सलः ६१ नारायणपरो भूत्वा नारायणराजपञ्चपन् तस्मै वचनप्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तप्तः ६२ महातलाङ्ग
तः स्थानेन ब्रह्मणाः समनंतरं परागतिमनुप्राप्त इति गैष्टिकमंजसा ६३ शांतौ मोक्षधर्मे सुनारायणीये युधिष्ठिर
उवाच यदा भागवतोऽर्थमासीद्राजा महान्वसुः किमर्थं सपरिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः १ नीप्स उवाच अत्रा
प्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत २ अनेन पश्य मिति प्रादुर्देवादिजो
त्तमानसु च छागोप्यजे जेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अजसंज्ञानिवीजानि। तस्मादेव तेनां प्रयुक्तमेव यदजसंज्ञमालभन्ते सोऽतएव दुरात्मन्मोक्षप्रविशन्तस्मादियं मेधाभवन्नमस्यामन्वायन्ते नुगतेष्वी
 श्वरभवेदिति वदन्तु ब्राह्मणं। सर्वेषां प्रयुक्तं। सः यज्ञो मेधात्मा सः। रमोऽष्टिर्वी प्रविष्टोऽन्वायन्तश्च नैवितवन्तः। इयं प्रकृतिः पुरोक्ता। शक्तनिमात्रपराननुप
 श्रुता मेधत्वं प्रतिपादयन्तः। नहि निदिष्टं निदिष्टं प्रवर्तते। अपितु विधेयं स्नातुमिति मोक्षरतिभोगे लोलुपानां देवानां मतं। वीतरगाणां मृगीणां तु मा
 नां तद्विस्मयादात् अहिंसा शास्त्रानुग्रहात् च अवांतरतात्पर्येण प्रतीयमाने शैथिल्यभावेन ननु सः स्वार्थेऽप्रमारां यथाहुः संप्रदायविदः विरोधेण

अथ यजुः वीजैर्यज्ञेषु पृथग्व्यमिति वै वैदिकी प्रकृतिः अजसंज्ञानिवीजानि दृष्टानोऽहं तु मह्य ४ नैषधर्मः सन्तो देवा यत्र व
 ध्येते वैपश्युः ३ इह कृत्युगं प्रेष्टुं कथं वध्येते वैपश्युः ५ भीष्म उवाच तेषां संवर्तमानं वमृषीणां विबुधैः सह मार्गागतो
 नृपश्चेह संदेशं प्राप्तवान्बभूवुः ६ ॥ श्रीरामणाय नमः सुदेव श्रीहनुमन् विष्णुमधुकैटभागेः ॥ ॥ ॥ ॥

रावाहः स्यादनुवाहोऽवधारिते भूतार्थे वा दस्तद्वानादर्थे वा दस्त्रिधामतश्चित्तत्रयजमानः प्रस्तरइत्यादिः प्रस्तरयजमानयोरेभेदस्य प्रत्यक्षविरोधात् प्रस्तरस्त
 त्पर्येणु वाहाय अग्निहिंस्यमेधजमिति लोकावगतार्थे वा दनुवाहः मेधातिथिहकारवायने मेधो भूत्वे दोषाहरिण्यादि विरोधानुवाहयोर्भावात् भूता
 र्थे वा इति वदन् श्लोकार्थः नचापि कृत्येनालंभविधिना पुरुषार्थनिषेधस्य विरोधोऽस्ति अतोऽर्थवादाप्ययं स्वार्थः वीतरतात्पर्यविधया देवताधिकरणस्या
 येन प्रामाण्यमश्रवीत अन्यथा भारतरामायणादीनामपि स्वार्थे प्रामाण्यविहस्येतेति तस्मादजसंज्ञस्य मेधस्य वीजेषु संक्रमादीनामेवाजसंज्ञानीति युक्तं

अंतरिक्षचरः श्रीमान्समग्रवलवाहनः तदृष्ट्वा सहसा यातवसुंते तं तिरिक्षगं ७ ऊर्ध्वार्द्धजातयो देवाने मध्ये तस्मिन् संशयं यज्वादानपतिः
 श्रेष्ठः सर्वभूतहितः प्रियः कथं सिरेन्यथा च यथादिषवाकं महान्वसुः एव ते संविदं कृत्वा विबुधाः जपयन्त्या ८ अष्टछन्दसि हिता नेत
 वसुं गजानमंति कात् भोजनं केन यद्यप्यमजेना होसिदौषधैः ९ सततः संशयं छिंधि प्रमाणं नो भवान्मतः सतावकृतो जेलिर्भ
 त्वापरिपप्रष्टवैवसुः १० कस्मै वै को मतः कामो ब्रूत स तं हि जोज्ञतामाः जपयन्तुः धामैर्यद्यप्यमिते वं पक्षोऽस्माकं न राधिय
 देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्वतः ११ भीष्म उवाच देवानां तु मते तावत्वावसुनां पक्षं संश्रयात् छणेनौ जनयद्यप्यमिवसुक्तं
 वचस्तदा १२ कुपितास्ते ततः सर्वमुनयः सूर्यवर्चसः ऊर्ध्वं सुविमानस्य देववक्षार्यवादिनं १३ सुरपक्षो गहीतस्ते यस्मा
 तस्मादिवः पत अथ प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहिता गतिः १४ अस्मच्छायाभिघातेन मही भित्वा प्रवेश्यसि ततस्तस्मिन्मुहूर्ते
 परजोपरिचरस्तदा १५ अर्धो वै संवभृत्वा शुभमेवं वरगोनप स्मृतिस्ते वं न विजंहीत दाना रायणा जया १६ देवास्तु सहि
 ताः सर्ववसोः शपविमोक्षरां चिंतयामासुरव्याः सुकृतं हि नृपस्मृतत् १७ १७ १७ १७ ॥॥

मो०

५१३

५१३

२४ अत्ररत्नः शयहेतुत्वात् हिंसायज्ञोऽधर्मोपि वसोर्धाराभागप्राप्तकदेवानुग्रहवशात् किं चित्फलमपि जनयतीत्यत्रैव सचिन्ने २५ २६ २७ २८ २९ ३०

अनेनास्मत्कृतेराज्ञाशायः प्राप्नोमहात्मना अस्पृतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो हि वौकसः १२ इति बुध्या व्यवस्थाश्रुतानि
श्चयमीश्वराः ऊचुः संदृष्टमनसो राजोपरिचरंतदा १३ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्तु सुगुरुगुरुहेरिः कामं सतवतुष्टात्मा
कुर्याच्छापविमोक्षणं १० मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वैमहात्मना अवश्यं तपसा तपोफलितं न्ययोत्तम ११
यतस्त्वं सहसा भ्रष्टा काशनेदिनीतले एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं देहो वै नृपसत्तम १२ यावत्वं शापदोषेण कालमाशि
ष्यसे नद्य भूमेर्विवरगोभूत्वा तावत्कालमास्पृक्षि १३ यज्ञेषु सुदृढो विप्रैर्वसोर्धारां समाहितैः प्रास्पृक्षेस्मदनु
ध्यानान्माचलां ग्लानिरस्पृशत् १४ न क्षुत्पिपासे रोजे दूध्मेऽश्विदेभ विष्पतः वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसा व्यापि
तेन च १५ संदेवोऽस्मद्वरात्तीतो ब्रह्मलोके हिनेष्यति एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे ते च हि वौकसः १६ गताः स्वभवनं देवा
ऋषयश्च तपोधनाः चक्रे वसुस्ततः १७ ज्ञो विश्वक्तेनायमारुत १८ जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखाद्भुतं त-
त्रापि पंचभिर्यज्ञैः पंचकालानि रंदम १९ अयजद्दूरिं सुर्यातिभूमेर्विवरगोपि स न ततोऽस्मत्पुष्टो भगवान्भक्त्या
नारायणोद्दरिः २० अनन्यभक्तस्मसतस्तत्परस्पृजितात्मनः वरदो भगवान्निष्पुः समीपस्थे द्विजोत्तम ३०

राम०

५१३

३७ वसोर्धारेत्पलुकमासः ३८ अध्यायतात्पर्यमाहकेवलमिति ४० अध्यायः प्राप्तेति १ २ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गरुत्मांतं महावेगमावभाषितं तदा द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनान्मम ३१ संप्राप्ता जावसुर्नाम धर्मात्मा संशित
व्रतः ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातले ३२ मानिता मे तु विप्रेन्द्रास्तु गच्छ द्विजोत्तम भूमे विवस्वतं गुप्तं गच्छ ह ममाज्ञ
या ३३ अधश्चरन् पश्येच्चरं कुरुमाचिरं गरुत्मानय विक्षिप्य पक्षीमारुते वगवान् ३४ विवेश विवस्वतं भूमे र्यत्रोत्तपा
थिवो वसुः तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनता सुतः ३५ उत पातन भूतं गतं तत्रैव नम मुच्यते अस्मिन्मुद्रितं संजज्ञे राजो
परिवरः पुनः ३६ सशरीरे गतं तत्रैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः एवं तेनापि कौन्तेय वामोऽष्टादेवता ज्ञया ३७ प्राप्ता गतिरध
स्तात्तु द्विजशायान्महात्मना केवलं पुरुषोत्तमं सेवितो हरिरीश्वरः ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकं नवाप च ३८ भीष्म
उवाच एतन्ने सर्वमाख्यातं संभूता मानवा यथा नारदोऽपि यथा श्वेतं द्विपं स गतवान् नृभिः तन्ने सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैक
मनानृप ४० श्रोतौ मोक्षधर्मैः पुनरायणीये भीष्म उवाच प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवान् नृभिः ददर्श तानेव न
रान् श्वेतान् श्वेदं समप्रभान् १ पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च श्रुतः दिदृक्षुर्जम्प्य परमः सर्वं कृच्छ्रगतः स्थितः २
भूतैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्ववाङ्महः समाहितः स्तोत्रं जगोऽसु विश्वायनिर्गुणाय गुणात्मने ३ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५१४

514

देवैः इन्द्रियैरीयतीति जीवः देवदेवस्तस्मै शोतयामी १ निष्क्रियः व्यापकत्वात् २ निर्गुणः असंगत्वात् ३ लोकसाक्षी जडासीनबोधरूपत्वात् ४ क्षेत्रज्ञः
देहद्वयप्रकाशको जीवः ५ पुरुषोत्तमः शरीरजीवेशो भोज्यायात् ६ अनन्तवानतः देशतः कालतः वस्तुतत्त्वपरिच्छेदशून्यः ७ पुराणि व्यष्टिस्थूल
सूक्ष्मकारणशरीराणि श्रोत्रादिति दहतीति पुरुषः अतएवानन्तस्सुक्तेर महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात् ८ अतएव पुरुषेषु अन्नमयादिषु
उत्तमः सत्त्वज्ञानानन्तानंदरूपः १० त्रिगुणसाहिना मायिकं रूपं सौति सत्त्वज्ञसमो रूपं ११ प्रधानतत्त्वसंघातरूपं १२ अमृतसुधा १३ अमृतादे

नारद उवाच नमस्ते देवदेवेश १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ ५ पुरुषोत्तम ६ अनन्त ७ पुरुष ८ म
हापुरुष ९ पुरुषोत्तम १० त्रिगुण ११ प्रधान १२ अमृत १३ अमृताख्य १४ अनन्ताख्य १५ योम १६ सनातन १७
सदसहाक्तायक्त १८ अतधामन १९ आदिदेव २० वसुप्रद २१ प्रजापते २२ सुप्रजापते २३
वनस्पते २४ महाप्रजापते २५ अजेस्पते २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वास्तवाय १४ अनन्ताख्यशेषशर्मन १५ योम अवाकताय १६ सनातनोनादिः १७ सदसतोः कार्यकारणयोः रूपेण व्यक्तोऽव्यक्तश्च यात्योऽग्राह्यश्चेत्यर्थः
१८ अतधामनं अविकारधामप्रकाशेयस्य १९ आदिदेवो नाशयणः २० वसुप्रदः कर्मफलदाता २१ प्रजापतिर्देहादिः २२ सुप्रजापतिः सन कादिः मोक्षगु
रुत्वात् २३ वनस्पतिः अश्वत्थादिः २४ महाप्रजापतिश्चातुर्मुखः २५ अजेस्पते अर्कब्रह्मादयो जीवरूपाः पशवः ते योपते अलुकुसमासः एकत्वे जासमि
प्रायं २६

राम०

५१५

वाचस्पतिः वाचः प्रवर्त्तको देवाचार्यो वा १० जगत्पतिरिन्द्रः २० मनस्पतिः सत्वात्मा २१ दिवस्पतिः सूर्यः ३० मरुत्पतिः प्रणवायुः ३१ सलिलपतिर्वरुणः ३२ पृथिवीपतिः राजा ३३ दिक्पतिः इंद्राग्राहिः ३३ पूर्वनिवासमहाप्रलये जगदाधार ३४ गुह्यप्रकाश्य ३५ ब्रह्मपुरोहितब्रह्मरोवेदप्रदः यो ब्रह्मणो विदधाति पृथ्वीं वैवेदोश्च प्रहिरण्यतितस्मै ते ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशमुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रयच्छति श्रुतेः ३६ ब्रह्मकायिकब्राह्मणशरीरसाध्ययज्ञाध्ययनादिरूप ३७

वाचस्पते १० जगत्पते २० मनस्पते २१ दिवस्पते ३० मरुत्पते ३१ सलिलपते ३२ दिक्पते ३३ पूर्वनिवास ३४ गुह्य ३५
ब्रह्मपुरोहित ३६ ब्रह्मकायिक ३७ महाराजिक ३८ चातुर्भुजराजिक ३९ आभासुर ४० महाभासुर ४१ सप्तम
हाभागः ४२ याम्य ४३ महायाम्य ४४ संज्ञासंज्ञ ४५ तुषित ४६ महातुषित ४७ प्रमर्दन ४८ परिनिर्मित ४९ अप
रिनिर्मित ५० वशवर्त्तिन ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महाराजिकाद्यश्चत्वारो देवानां गणविशेषाः ४१ सप्तभिर्गायत्र्यादिभिर्गर्ग्याः सप्तैव महंतो यज्ञभागा यस्मै सप्तमहाभागः ४२ याम्ययमगण ४३ महा
याम्यचित्रगुप्तादिरूप ४४ संज्ञायमपत्नीतन्नामक ४५ तुषितमहातुषितौ देवगणविशेषौ ४६ प्रमर्दनो मत्सुः ४८ परिनिर्मितमत्सुसहायत्वेन कल्पितको
मरेणादि ४९ अपरिनिर्मिततदन्तश्चमत्रोरिग्यादि ५० वशवर्त्तकामादियस्त्रौ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५१५

व०

अपरिनिदित ५२ अपरिमित ५३ वशवर्तिन ५४ अवशवर्तिन ५५ यज्ञ ५६ महायज्ञ ५७ यज्ञसंभव ५८ यज्ञयोनि ५९
यज्ञगर्भ ६० यज्ञहृदय ६१ यज्ञस्कृत ६२ यज्ञभागह ६३ पंचयज्ञ ६४ पंचकालकर्त्रपते ६५ पंचरात्रिक ६६ वैकुं ६७ ४२
अपराजित ६८ मानसिक ६९ नामनामिक ७० परस्वामिन ७१ सुस्नात ७२ हंस ७३ परमहंस ७४ महाहंस ७५
परमयाज्ञिक ७६ सांख्ययोग ७७

पंचैते तस्य हेतव इति गीतोक्तास्तेषां पतेष्ट पंचरात्रागमगम्यष्टवै कुंदश्च कुंदितविकुंदायाः पुत्रेति वा ६० मानसिकमनउपाधिक ६० नामनामिकना
मिनान्निविदिन नामानि सर्वाणि यमाविशंतीति श्रुतेः ७० परो ब्रह्मा तस्य स्वामी ७१ सुहृत् तस्य माघवेदव्रत ७२ हंसस्त्रिदंष्ट्री ७३ परमहंस एकदंष्ट्री
७४ महाहंसो दंडादिहीनः ७५

राम०

494

७८ अरुतेजीवः ७९ हिरण्यहृदयं ८० देवांश्चिदाणि ८१ कुशं समुद्रजलेन हस्तेन वेदः पद्मं त्रयोदशेने पुण्यना तु अरुते शयादिषट् संज्ञकः ८५ विश्वकुसर्वतो गमनशीलः
भक्त्या लनाथे सेनायस्य ८६ जगति सत्रारुपेणान्वयोस्य ८७ वरदासुखजो मिस्त्वमेव ८८ सारथिरग्निस्त्वं सारथिस्स केरीतिमत्र वर्णात् अग्निर्वायुः सूर्यश्च
केशिन इति स्मृतो सत्तामत्राग्निरेव प्रकरणाद्भात्यः ८५ चक्षुर्गज्याः श्रवणं गो न संस्तुतं यज्ञियं सूर्यः ८८ मानुभो मकः ८९ विदिकुदिक्ता राः १०१ ब्रह्मेतु मामि

सांख्यमूर्ते ७२ अमृतेशय ७३ हिरीपेशय ७४ देवेशय ७५ कुशेशय ७६ ब्रह्मेशय ७७ पद्मेशय ७८ विद्येश्वर ७९ विष्णु
केतन ८० लंजदगन्धयः ८१ लंजगत्प्रकृतिः ८२ तवाग्निरास्य ८३ वड्यामुल्लेखिः ८४ लमाडुतिः ८५ सारथिः
८६ लंघनद्वारः ८७ लंघनकारः लंघनपः ८८ लंघननः ८९ लंघनशूराजः ९० लंघनसूर्यः ९१ लंघनशिंगजः
९२ लंघनमानो ९३ विद्विमानो १०० हयशिरः १ प्रथमत्रिसोपराः २ वर्गधरः ३ पंचाग्ने ४ त्रिणाचिकेत ५

त्यादीनि त्रिंशत्सुपर्णानि तैस्त्रिंशोपनिषदि पश्येते तत्र प्रथमं सवितृदेवत्वं संजगत्कर्त्तृत्वर्यः चतुष्पदः शयुवनिः सुपेशा इत्यादि कृत्वेदं त्रयं वा प्रथमं
त्रिसुपर्णं १ वर्णाः ब्राह्मणादयस्तेषां धारकः ३ पंचगह्वरसदृशिणा ग्राहवनीयसम्भावसंस्थास्वाग्निरूपः ४ त्रिणाचिकेतनाचिकेताख्योग्निः विचार
चित्तोयेन स त्रिणाचिकेत संज्ञः ५ ५

मो०

५१६

516

मदंगनिशिक्षादीनिधीयन्ते स्मिन्निनिर्माणेवरूप ६ प्राग्ज्योतिषं ज्येष्ठसामग ८ सामिकव्रतधर ९ अथर्वशिखः सज्ञाउपनिषत्तत्त्व १० पंचमहाकल्पाः सौरशाक्त
गीयमानेसामज्येष्ठसाम ८ सामिकानां सामगानां व्रतधरयती सामिकव्रतधर ९ अथर्वशिखः सज्ञाउपनिषत्तत्त्व १० पंचमहाकल्पाः सौरशाक्त

मदंगनिधान ६ प्राग्ज्योतिष ७ ज्येष्ठसामग ८ सामिकव्रतधर ९ अथर्वशिखः १० पंचमहाकल्प ११ फेनपाचार्य १२ वा
लखिल १३ वैखानस १४ अभग्रयोग १५ अभग्रपरिसंख्यान १६ युगादे १७ युगमध्य १८ युगनिधन १९ आखंडल
२० प्राचीनगर्भ २१ कौशिक २२ पुरुषुत २३ पुरुहुत २४ विश्वकृत २५ अनंतगते २६ अनंतभोग २७ अनंत २८
अनादे २९ अमध्य ३० अयक्तमध्य ३१ अयक्तनिधन ३२ व्रतावास ३३ समुद्राधिवास ३४ यशोवास ३५
तपोवास ३६ दमावास ३७ लक्ष्म्यावास ३८ विद्यावास ४० कीर्त्यावास ४१ श्रीवास ४२ सर्वोवास ४३ वासुदेव
४४ सर्वछंदक ४५ हरिहय ४६ हरिमेध ४७ महायज्ञभागहर ४८ वरप्रदमुखप्रद ४९ धनप्रद ५० हरिमेध ५१

नारोशशैवेवलवागमास्तत्रतिपाद्य १५ परिसंख्यानविचारः १६ युगनिधनं युगांतः १७ आखंडलः १८ २० प्राचीनगर्भकौशिकोमुनी २२ पुरुवडु २३
२७ भोगः शरिरं ४४ सर्वछंदकमनोरथप्रद ४५ हरिः कपिः सखरमावतारिहयोश्रोयस्य ४६ हरिमेध अश्वमेधा ४७ महायज्ञयोगः तत्रभागोही
मंद्वाजीवः तस्महन्ता ५० हर्मेधाबुद्धियस्य हरिमक्त ५१ ॥

राम०

५१६

महानियमोयमाहीनामेवपराकाहा ५० प्रवचनेअध्यायेनगतःस्थितोवत्सवरी ६४ महतीविपदादिहृष्टिरूपाविभूतिरहस्य ६५ माहात्म्ययुक्तेविगडाख्यशरी
रमस्य ६६ पवित्राणिशुक्रियारण्यकाहीनि ६७ महापवित्राणिपावमानोनीसूक्ताहीनि ६८ हिरण्यमयानिमंडलब्राह्मणाहीनि ६९ ब्रह्मवेदाख्यब्रह्मइति

यम ५१ नियम ५२ महानियम ५३ कृष्ण ५४ अतिकृष्ण ५५ महारूक्ष सर्वरूक्ष ५६ नियमधर ५७ निवृत्तमम ५८ प्रव
चनगतपृष्ठागर्भप्रवृत्त ५९ प्रवृत्तवेदक्रिय ५९ अज ६० सर्वगते ६१ सर्वदर्शिन ६२ अग्राह्य ६३ अवल ६४ महा
विभूते ६५ माहात्म्यशरीर ६६ पवित्र ६७ महापवित्र ६८ हिरण्यमय ६९ ब्रह्म ७० अप्रतर्क्य ७१ अविज्ञेय ७२ ब्रा
ह्मण ७३ प्रजासर्गकर ७४ प्रजानिधनकर ७५ महामायाधर ७६ चित्राणिखंडित ७७ वरप्रद ७८ पुण्डरीकमागहा
१७९ गताधर ८० छिन्नधर्म ८१ छिन्नसंशय ८२ सर्वतोवृत्त ८३ निवृत्तरूप ८४ ब्राह्मणारूप ८५ ब्राह्मण प्रिये
य ८६ विश्वमूर्ते ८७ महामूर्ते ८८ बांधव ८९ भक्तवत्सल ९० ब्रह्मण्य ९१ देवभक्तोद्वेगादिदक्षुरेकांतदर्शना
यनमोनमः १८२ शंतोमोक्षधर्मेषुमहापुरुषत्वः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मात्

का

जप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः ७० अप्रतर्क्यस्तर्कागम्यः ७१ अविज्ञेयोरूपादिहीनत्वात् ७२ ब्रह्मणोकार्यकारणमहारणानामध्येअयमेवसहारणो
७९ गताधरप्राप्तयज्ञ ८० ८१ सर्वतोवृत्तवृत्तिवृत्तनयस्य ८१ दिदक्षुरेकांतमेवतेयज्ञानज्ञानविभागहीनवस्तुअप्येतेगम्यते ८२ यस्मिन्नन्तनि
र्विकल्पकं दर्शनेनैवमोक्षधर्मेषु १८२ शंतोपरिहायहितमः १८२ ॥

मो०
५१७

517

एवं विश्वानि सर्वाणि रूपानि धारयतीति विश्वरूपधक् १ एते देवस्य ह्यति किंचिदिह सादिना ३ ज्ञातरूपस्य रण्योरांतरैवेजाम् कृते भेदे ज्ञेयः ७ सहस्र

भीष्म उवाच एवं कृतः समगवान् गुह्यैस्तथैश्वर्यनामभिः तन्मुनिर्दर्शयामास नारदं विश्वरूपधक् १ किंचिच्चंद्रादिशुद्धा
त्मा किंचिच्चंद्रादिशेषवान् कृशानुवर्गः किंचिच्चकिंचिद्विह्वलकृतिः प्रभुः २ शुक्लपत्रनिर्मकंचित् किंचित्स्पष्टिकसन्नि
भः नीलोत्तमन्यप्रभोजानरूपप्रभः कंचित् ३ प्रवालं कुरुवर्गश्च श्वेतवर्गस्तथा कंचित् कंचित्सुवर्गवर्गाभौ वैद
र्यसदृशः कंचित् ४ नीले वैदूर्यसदृश इदं नीलनिभः कंचित् मयूरग्रीववर्गाभौ मुक्ताहारनिभः कंचित् ५ एतान्वद्ध
विधान्वर्णानरूपे विश्वसनात्तनेः सहस्रनयनः श्रीमच्छतशीर्षः सहस्रपात् ६ सहस्रोदरवाङ्मयश्च अमृत इति वक्
चित् शंकरमुद्रिरन्वक्तात्मा वित्री चतुर्द्वयं ७ शोभेभ्यश्चैव चक्रे भ्यश्चतुर्वेदानि रन्वद्धन् आरण्यकं जगौ देवो
हरिर्नारायणो वशी ८ वेदीकमंडलुं शुभ्रान्मणीनुपानहौ कुशान् अजिनं दंडकांश्च हस्तानि चक्रताशनं ९ धारया
मासं देवेशो हस्तैर्यत्नयति सदा तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मानारदो हि जसत्तमः १० वामपतः प्रणतो भूत्वा वंदे परमेश्वरं त
मुवाच नतं मूर्ध्ना देवानां महिरव्ययः ११ श्रीभगवानुवाच एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः १२ इमे देशमनुप्राप्ताममद

विश्वरूपधक् १२

मो०
५१७

नयन इत्यादिना विश्वे वेदाय ज्ञा प्रवममतनुरिति दर्शितं ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

हृदि शिरोरुद्रगुः पुरुषवत्सयश्चार्धः २० मां प्रवेक्ष्यंतीत्युक्तं तत्र प्रवेशार्धे आत्मस्वरूपमाह नृश्य इत्यादिना नृद्ययः चातरसनीयत्वादिवर्जितः यो वा गंधादिना वि

नवमांतेरुद्रशिरोरुद्रश्च दृश्यतिकरश्च न ओतेत्येकांतिकश्रेष्ठाच्चैवैकांतिकोत्तमः १३ मेमेतास्तनवः श्रेष्ठाज्जाताधर्मगरेहदि
न तात्त्वभजस्वसतते साधयस्वययागते १४ वृणीष्वचवरं विप्रमत्तस्त्वयि दिहेद्यसि प्रसन्नो हंतवाधेह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः
१५ नारद उवाच अधमेतपसो देवयमस्य नियमस्य च सद्यः फलमवाप्ते वैदृष्टाय भृगवान्मम १६ वरमप्यममाप्ते नृष्टस्ते
यत्सनात्तनः भगवन्निश्चयं किं तेहः सर्वमर्त्तिर्महान्प्रभुः १७ भीष्म उवाच एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिनं उवाच वचनं
मूयोग्यं नारदमाचिरं १८ इमे स्थानि दिव्याहारमभृक्ताश्चैव चर्चसः एकाग्रचित्तयेयुर्मानैषां विद्वोर्भावेदिति १९
सिद्धत्वेनेमहाभागः पुरात्येकांतिर्नो भवन् तमोर्ज्ञातिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यं तपसं शयं २० नृश्यश्चक्षुषा यो सो न स्पृ
श्यः स्पर्शेनैव नृद्ययश्चैव गंधेन रसेन च विवर्जितः २१ सत्त्वरजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजंति वै यश्च सर्वगतः सा।
क्षीतो कस्यात्मेति कथ्यते २२ ॥ ॥

वर्जितः २१ हपाद्यभावमाह सत्त्वमिति कार्यकारणतीतमित्यर्थः २२

२२

२२

२२

मो०

५१८

अस्मोपाधिधर्मास्पर्शितमाहा भूतेति अज्ञेनित्वा इति जन्मादिसर्वभावविकारनिषेधः शाश्वत इति प्रकृतिवत्परिणामगोहोपायनो निर्गुणः च तन्गुण
वृत्तमिति न्यायेन साम्प्रदायिकमपि गुणानां परिणामरूपत्वापरिणामात्तन्गुणा अपि गुणवन्तो न भवन्त्यनवस्थापानादिति आह निष्कल इति एकगु
णशरीरे गुणांतरस्यापि उपसर्जनत्वेन प्रवेशसत्त्वान्गुणानां निष्कलत्वलक्षणं निश्चयवत्तमस्तीति ततोप्यन्यद् द्वैतार्थः २३ द्विर्दोदशेभ्यः च

518

भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति अज्ञेनित्वा शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा २३ द्विर्दोदशेभ्यस्तत्त्वैर्भ्यः स्वातोयः
पंचविंशकः पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते २४ यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै दिज्ञसत्तमाः सवासुदेवो विज्ञेयः
यस्मात्मासनात्तनः २५ पश्येद्वस्मद्गुणान्महिमानं च नारद शुभाशुभैः कर्मभिर्मौनलिप्यतिकराचन २६ सत्त्वरज
स्तमश्चेति गुणानेजाम्प्रचक्षते एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च २७ एतान्गुणान्क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैमिः समुज्जते
निर्गुणो गुणभुङ्क्ते च गुणस्तथा गुणाधिकः २८ जगत्प्रतिष्ठादिवर्षे पृथिव्यमुपलीयते ज्योतिष्पायः प्रलीयते ज्योति
र्वायो प्रलीयते खेवायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च मनो हि परमं भूतं तद्व्यक्तिं प्रलीयते २९ ॥ ॥ ॥ ॥

तुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यः दृश्यते तस्य या बुद्धेति श्रुतः प्रवेशार्हं रूपं यथा घोषसंहरणियमि ति २४ तं प्रविष्टो यः स न लिप्यत
इत्यर्थः २६ गुणाधिकः गुणोभ्योऽतिरिक्तः २७ निर्गुणत्वं वक्तुमशक्तं स्वकार्यं स्पष्टं प्रलयमाह जगदिप्सादिना २९ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

५१८

अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापि लयं वदतां सारं मतमयास्त ३० एते देव्यतिरेकमुखेन दृश्यमिति नित्यमिति नित्यं अविनाशितं नित्यमिति हं परस्मादन्वयासीत्यर्थः ३१
एवं तत्सदार्थस्वरूपमुक्तात्पदार्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषां भूतानां आत्मभूतः प्रत्यग्रूपो वासुदेव एते देवकथमित्यत आह पृथिवीत्यादिना ३२ स एव हरः प्र
विष्टश्चान्ताग्रभ्यर्तिश्च ते रथं संरुहति न हि तस्मादविशतीति प्रवेशेन त्रयोपचारत्रयमभिमतं जीवोत्पत्तिर्यक्षोपास्तः लघुविक्रमः श्रीघ्नकारि एतेन

अव्यक्तं पुरुषे वदन्निद्रिये संप्रतीयते नास्ति तस्मात्परतरः पुरुषो ह्ये सनातनात् ३० नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्यादवरजं ग
मं अतेतमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनं ३१ सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः पृथिवी वायुः शकाशमापो ज्योतिश्च यंच
मं ३२ ते स मेतामहात्मानः शरीरमिति संज्ञितं तदा विशन्ति यो ब्रह्म न दृश्यो लघुविक्रमः ३३ उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टय
न्मनुः न विना धातुं संपातं शरीरं भवति क्वचित् ३४ न च जीवं विना वस्तुना यवस्त्वष्टये तु न स जीवः परि संख्यातः शेषः सं
कर्षणाः प्रभुः ३५ ॥ ॥

दृष्टिर्दृष्टरुक्ता घटाकाशवदुपाधुत्पत्त्या उत्पन्न इति एव शब्देन नवधारणो ३३ प्रवेशो भविष्येष्टानुपपत्तिमाह न विनेति ३४ स रति यो यं प्रविष्टः स जी
वः संकर्षणाख्यो विष्वविधारको भगवतो मूढः स जीव एव स न कुमारस्ते जीवन्मुक्तत्वेन ध्यानाच्चेनादिकर्मलभते ३५ ॥ ॥ ॥

मो०
५१६

एवमविद्योपाधिकं जीवमुपयाद्यतस्मादेव जीवान् प्रद्युम्नाख्यमन उत्पद्यते त्वाहयस्मिन्निनि प्रद्युम्नसंज्ञके मनसि सर्वेषां भूतानां लयो र्योऽक्तो अतो मानस्येव
यस्य स्थितिभावः ३६ तस्मात्प्रसूत इति तत्त्वेन संकर्षणः परमश्रुतेन तस्मात्सर्वमिति तच्छेदेन प्रद्युम्नः स एव चानिरुद्धाख्याहंकारः ३७ एवं त्वपरायेप

तस्मात्स न कुमारत्वे यो लभस्तेन कर्मणा यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यांति संक्षेपे ३६ समनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपश्यते
तस्मात्प्रसूतायः कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ३७ तस्मात्सर्वसंभवति जगत्स्थावरजंगमं सो निरुद्धः सर्वशानो व्यक्तः स सर्वकर्म
सु यो वासुदेवो भगवानक्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ज्ञेयः स एव रजैर्द्विजीवः संकर्षणः प्रभुः ३८ संकर्षणः च प्रद्युम्नो मनोभू
तः स उच्यते प्रद्युम्नाद्यो निरुद्धस्तस्योहंकारः सर्वेश्वरः ३९ मन्त्रः सर्वसंभवति जगत्स्थावरजंगमं अक्षरं च क्षरं चैव स चा
संज्ञैव नारद ४० मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तये मम अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निश्चिन्तयः पंचविंशकः ४१ ॥ ॥ ॥

प्रद्युम्नादिजनकं जीवन्मुक्ताः स पूर्वोक्तेन तत्परायेनामेह माह यो वासुदेव इति ३८ परमकारणत्वे वाहमन्तरात् अक्षरं जीवः क्षरं प्रकृतिमहदहंकारादि
सत्कारणं ४० मां प्रविश्ये मुक्तः प्रवेशो नदी समुद्रं दृष्ट्वा तेन मां भूदिति स्वस्य उपाधि शब्दत्वेन निराचष्टे इति पुरुषः चिन्मात्रः निश्चिन्तयः कूरस्थः ज्ञेयश्च न
तु प्राप्यः सर्वभूतप्रसगान्मत्तान् ४१

राम०
५१६

निर्गुणत्वात्सुषुप्ताविवनवासनोद्यवतीप्राप्तिः निष्कलत्वान्नसंयोगरूपाः अतएव निर्देहः महाकाशचराः काशयोर्विषाधपगममात्रकृतत्वात्तद्भेदात्मा अतएव
वउपाध्यभावाद्वासनादिरूपः परित्यक्तोऽपि नास्ति ४१ ननु विश्वरूपस्मृतवकथनिष्कलत्वमत्र आहृतमिति अयं रूपवानित्यतएव तत्त्वयानज्ञानमयं यतो हं सु
हृत्तात्तन्नेपयं अदृश्या न वेयं ३ अन्निति मदीक्षामात्रसहि संहारवित्पथः ४२ देवतादिवदृशो नैपि विश्वरूपत्वं नोपैतीत्याशंक्याह मायेति निष्कलस्वममे

निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्देहो निष्परिग्रहः ४१ एतन्नयानविज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते इह नमुहृत्तात्तन्नेपयमीशो हं जगतो गुरुः
४२ मायाद्येषामया सृष्टाय न्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं ते ज्ञातुमर्हसि ४३ मयैतत्कथितं सम्पत्कवमुन्निवतुष्ट
यं अहं हि जीव संज्ञातोऽपि जीवः समाहितः ४४ नैवं ते बुद्धिरन्नाभूदहो जीवो मयेति वै अहं सर्वत्र गोब्रह्मभूतग्रामोत्तरा
त्मकः ४५ भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहं सिद्धाहिते महाभाग नरस्यैकांतिनो भवन् ४६ तमो रजोऽभ्योनिर्मु
क्ताः प्रवेश्यंति च मां मुने हिरण्यगर्भो लोकादिस्वतुर्वैको निरुक्तगः ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अरूपमेवमायेत्यर्थः सर्वभूतगुणैः रूपादिभिरेवंप्रकारेण युक्तं मां ज्ञातुं नार्हसि निर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ४३ संज्ञातः जीवत्वेन सम्पत्कृजातः पारांतरे जीव
स्मापकरा भूतः संघातः जडवर्गोऽप्यहमेव जीवत्वायाधिष्ठानत्वाज्जीवोऽप्यहमेवेति भावः ४४ यतः जडराजदुर्बलात्माः हमेव ततो हेतोः स्वक्षुष्यामाद
आसेयाधिकस्मद्विजीव एव मया दृष्टः न त्वीश्वर इति न मंतम्यं जीवादि रूपेण ममेवावस्थानादित्याह नैवमिति ४५ स्पष्टोऽर्थोऽभ्यायशेषः ४७ ॥

मो०

५१०

५२०

ब्रह्मासनात्तनो देवो मम वद्वर्धयितुं कः ललाटोच्चैवे मे रुद्रो देवः क्रोधादिभिः सतः ४८ पश्यैकादशमे रुद्रानदीक्षणां पार्श्वमास्थितान् द्वाद-
शैव तथा दित्यान् चामपांश्च समास्थितान् ४९ अग्रतश्चैव मे पश्य वसुन्धरौ सुरेन्द्रमान् नासत्सु चैव दसं च भिषजौ पश्य पृथुतः ५० सर्वान् प्रजा-
पतीन् पश्य पश्य सप्तज्ञां च सप्तधा वेदानपज्ञां च शतशः पश्यामृतमथैषधीः ५१ तपोसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् तथा ऋ-
गोमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत ५२ प्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुप्तिनीं वेदानां मातरं पश्य मत्स्यां देवीं सरस्वतीं ५३ ध्रुवं च ज्यो-
तिषां च ऐशं पश्य नारदं च वैश्वं च भो धरां च मुद्रां च सरं च सिंहरिं च तथा ५४ मूर्तिमतः पितृगणां च तुरः पश्य सत्तमं जीशं चैव यमान् गुरान् पश्य
मत्स्यान् मूर्तिविवर्जितान् ५५ देवकार्यादपि मुने पितृकार्ये विशिष्यते देवानां च पितृणां च पिता स्वकोहमादितः ५६ अहं ह्यग्नि-
रभूत्ताममुद्रं पश्य मोक्षं चरे पिबामि सुकृतं हव्यं कव्यं च अद्र्या चितं ५७ मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमपजत्स्वयं ततस्तस्मिन् ब्रह्म ग्रीतो
दत्तवानस्म्यनुत्तमान् ५८ मत्पुत्रं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वे मेव च अहं कारकृतं चैव नाम पयो यवा चकं ५९ त्वया कृतं च मर्या-
दां न तिक्रे सति कश्चन त्वं चैव रुद्रो ब्रह्म चरे सृष्टं न भविष्यति ६० सुरा सुराणां च ऋषीणां च तपोधन पितृणां च महाभाग सततं

व१

संशितव्रत विविधानां च भूतानां ॥

राम०

५२०

लमुयास्योभविष्यसि ६० प्रादुर्भावगतस्वाहं सुरकोर्येयुनिमदा अनुशासंतयावत्तननियोत्तस्वसुतोयथा ६१ एतांस्वासांस्वरुचिग
 न्द्रस्वरोमितेनेनेसे अहंस्वावरुचीतोनिहृत्तिपरमोभव ६२ निर्वाणं सर्वधर्माणानिहृत्तिः परमास्मता तस्मान्निहृत्तिमापन्नस्वेतस्
 र्वागनिर्हृतः ६३ विद्यासहायवेतं च अदिसस्येसमाहितं कथिलं प्रादुराचार्यः सांख्यानिसिखेतनिश्चयाः ६४ हिरण्यगर्भो भगवाने
 षष्ठेदमितुष्टुतः साहंयोगरतिव्रह्मनयोगशास्त्रेषुशरितः ६५ एषोहं व्यक्तीमागसतिद्यामिहिविश्रान्तः ततोयुगसहस्रोतेसंहरि
 व्यजगत्सुनः ६६ कलामस्यानिभूतानि स्यावरणिचराणि च एकाकीविद्यया साद्वैविहरीष्येजसुनः ६७ ततोभूयो जगत्सर्वे
 करिष्यामीहविद्यया अस्मन्मूर्तिस्वतुष्टुयासासज्जेषमवयं ६८ सहिसंकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नोप्यजीजनत् प्रद्युम्नादनिरु
 द्वाहं सर्गोममपुनः पुनः ६९ अनिरुद्धातयावत्तातनाभिकमलोद्भवः ब्रह्मणः सर्वभूतानिचराणि स्यावरणिच ७०
 एतांस्वैविजानीहिकल्पादिषुपुनः पुनः यथासूर्यस्मगगनादुदयास्तमनेह ७१ नष्टेपुनर्वलाकालश्चानयसमितद्युतिः
 तथावलादहंपृथ्वीसर्वभूतहिताय वै ७२ सैवेरक्तोतसर्वांगानष्टासागरमेखलो आनयिष्यामिस्वस्यानेवहं रूपमास्थितः
 ७३ हिरण्योक्षं विष्णुमिदं तेयं वलगर्वितं नारसिंहवपुः कलाहिरण्य कशिपुपुनः ७४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुरकार्येहनिष्पामियज्ञं दिति नंदनं विरोचनस्सवलवान्वलिः पुत्रो महासुरः ७५ अथर्वः सर्वे लोकानां से देवा सुररक्षसां भवि
 ष्यति सशस्त्रैश्च स्वराज्या आवापिष्यति ७६ त्रैलोक्ये पदं ते ते न विमुखे च शचीपते तौ अदिता द्वादशादितयः स भविष्यामि कश्यपात्
 ७७ ततो राज्ञं प्रदास्यामि शक्राय मिते ते जसे देवतां स्थापयिष्यामि स्वैस्वस्थानेषु नारद ७८ बलिं चैव करिष्यामि पातालैवा
 सिने दानं च दत्तं लिप्तेष्टमवधं सर्वं देवैः ७९ त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्भूतः क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धवलवाहनः
 ८० संध्यंशे समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च अहं दशरथो रामो भविष्यामि जगत्पतिः ८१ त्रितोयवातो ह्ये रूप्यमेकतोयद्वितस्तथा
 प्राप्ते तेवानरत्वं हि प्रजापतिमुतावृषी ८२ तयोर्धैत्यं च पेजाता भविष्यति वनौकसः महाबलामहावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमाः
 ८३ ते सहाया भविष्यति सुरकार्ये समद्विज ततो रक्षः पतिं धीरं पुलस्त्यकुलपासनं ८४ हरीष्ये रावणं रौद्रं सगरां लोककंठकं
 द्वापरस्य कलैस्त्ववसंधोषय वसानिके ८५ प्रादुर्भावः कंसे हेतोर्मथुरायां भविष्यति तत्राहं दानवान् हला सुवहू न्देवकंठकान् ८६
 कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं द्वारकापुरी वसानस्तत्रैव पुर्यामदितीं विप्रयंकरं ८७ हनिष्ये नरकं भीममुहं पीठं च दानवं प्रा
 ग्ज्योतिषं पुरं स्पेनानाधनसमन्वितं ८८ कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत् ३

राम०

५२१

दानवात्मं महेश्वरमहोत्तमोवाणप्रियहिनेषिणौ ८९ परजेष्वाप्यथोद्युक्ते देवो लोकनमस्कृतौ ततः सुतंबलेर्जितावाणं वाङ्मह
स्त्रिणं ९० विनाशयिष्वामित्ततः सर्वान्मोभेनिवासिनः यः कालपवनः स्वातोर्गतेजोभिसंवृतः ९१ भविष्यतिवधस्तस्यमत्तसवदि
जोत्तम जरासंधश्चवलवान्सर्वराजविशेधनः ९२ भविष्यत्सुरस्फीतोभूमिपालो गिरिव्रजे ममवृद्धिपरिसेदाद्वधस्तस्यभविष्यति ९३
पिशुपालं वधिष्यामि यजेधमं सुतस्यैव समागमे तु वलिमुद्युधियां सर्वराजसु ९४ वासतिः सुसहायो वै मम लेको भविष्यति युधिष्ठिरं स्या
पयिष्ये स्वराज्ये आरुभिः सह ९५ एवं लोकावधिष्यति नरायणायणावृषी उद्युक्ते दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ९६ कृताभारवतरां
वसुधाया यथेष्टितं सर्वसाततमुत्थानां द्वारकाया स्वसत्तम ९७ कश्चिन्मम प्रलयं यद्यारमात्मज्ञानाभिसंवृतं कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्म्
त्रिधरेभ्यः ९८ कृतालोकानामिष्यामि स्नानं हं ब्रह्मसत्कृतान् हंसः कर्मश्च मत्पश्येच्च प्रादुर्भावादिजोत्तम ९९ वाणो नरसिंहश्च
वामनो रामश्च एवमोदाशरथिश्चैव साततः कल्किरेव च १०० यदो वदश्रुतिर्न ह्यमया प्रत्याहता पुनः सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः
पुर्वकृते युगे १ अतिक्रांताः पुराणोद्युक्तास्ते यदिवार्कचित् अतिक्रांताश्च बहवः प्रादुर्भावांसंमोत्तमाः १ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५२२

522

लोककार्यशिक्षितावपुनः स्वाप्रकृतिंगताः नयेतद्दृष्ट्वा प्राप्तामीदृशं मम दर्शनं ३ यच्च या प्राप्ता मदीहं कांतगतबुद्धिना एते ते स
र्वमाख्यातं ब्रह्म न भक्तिमता मया ४ पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम भीष्म उवाच एवं स भगवन् देवो विष्णुस्मृतिधरो व्ययः एता
वदुक्तावचनं तत्रैवांतर्दधे पुनः ५ नारदोऽपि महोत्तमाः प्राप्यानुयहमीक्षितं नरनारायणोद्भवं वर्याश्रममाश्रित ६ इदं महोपा
नं दत्तुं वैदसमन्वितं सांख्ययोगकृतं तेन पंचरात्रानुश्रितं ७ नारायणमुद्योद्धातं नारदोऽब्रवीत् ८
सुतः ब्रह्मणः सद्मेतातपयादृष्टं यथाश्रुतं ९ युधिष्ठिर उवाच एतदाश्वयं भूतं हि माहात्म्यं तस्मै धीमतः किं वै ब्रह्म न जानीते यः
शुश्रूव नारदात् १० पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादनेतरः कथं स न विजानीयात् प्रभावमभितौजसः ११ भीष्म उवाच महाक
ल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च मम तीर्तानि रोजेद्भुवः स्वप्नप्रलयाश्च ह १२ सर्गस्मादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः जाना
ति देवप्रव १३ रं मयश्चातो विक्लं न प परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवंतथा ये तमे ब्रह्म सद्मे सिद्धं सदाः समागताः १४ ते भ्यस्तच्छा
वयामास पुराणं वैदसं मितं तेषां सकाशात् सूर्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मना १५ आत्मानुगमिनो राजान् श्रावयामासैव ततः षट्षष्टिर्हि
सहस्राणि त्रयोविंशति भावितात्मना १६ सूर्यस्तपते लोकात्रिमिताये पुरः सरः तेषामकथयत् सूर्यः सर्वेषां भाविता ॥ ॥

राम०
५२२

त्मनां १७ सूर्यानुगामिभिस्तुतक्राविभिस्तैर्महात्मभिः मेरुसमागतो देवाः आवितास्वेदमुत्तमं १८ देवानां तु सकाशाद्देवतः श्रुत्वा सितो
 द्विजः आवयामास एजेंद्रपि गां मुनि सत्तम १९ मम चापि पिता तात कथयामास शतनुः ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत २०
 सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणैर्यैरिदं श्रुतं सर्वे ते परमात्मानं श्रुजयंते समंततः २१ इदमाख्यानमाद्यैर्यैः पर्यागतं नृप नावा मुदेव भक्ताय
 त्वया देयं कथंचन २२ मन्त्रान्यानि च ते राजन् युपाख्यानशतानि वै यानि श्रुतानि सर्वाणि तेष्वासा रोयमुद्धतः २३ सुगमैर्यथा राजन्नि
 र्मथ्यास्तमुद्धतं स्वमेतत्सुगविप्रैः कथामृतमिहोद्धतं २४ यस्त्वेदं पठेत्तेनित्यं पश्येदं शृणुयान्तरः एकांतभावापगतं राकांतेषु समा
 हितः २५ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चंद्रप्रभो नरः समहस्त्रा विषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः २६ नमुचे दार्ते लथारो गाद्युस्ते मामाहितः
 कथं जिज्ञासुर्जभते कामान् भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् २७ त्वयापि सततं राजन् न ध्येयः पुरुषोत्तमः सहिमातापितौ चैव कृत्स्नस्य जग
 तो गुरुः २८ ब्रह्मण्ये देवो भगवान् प्रीयतांते सनातनः युधिष्ठिर महाबाहो महाबुद्धिर्जेनाह्वनः २९ वैशंपायन उवाच श्रुत्वेत
 दाख्यान वरं धर्मं गङ्गानमेजय आतश्चास्मि ते सर्वे नाण्यथा परमवन् ३० जितं भग ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५२३

523

वतोतेन पुरुषेणेति भारत नित्यं जप्य परमं त्वासरस्वती मुदीरयन् ३१ योऽस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कस्मै ह्येपायने मुनिः जगौ परमं कंजं पनार
यणमुदीरयन् ३२ गत्वांतरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयं प्रजयित्वा च देवेशं पुनरायात्समाश्रमं ३३ भीष्म उवाच एतन्ने सर्वमा
ख्यातं नारदात्कर्मैरितं पारंपर्यो गतं स्येन्न तत्पित्रा मे कथितं पुरा ३४ सूत उवाच एतन्ने सर्वमाख्यातं वैशंपायन कीर्तितं जनमेज
येन तच्छ्रुत्वा कृतं सम्प्रपया विधि ३५ दूयं हितं प्रतपसः सर्वे च चरितव्रताः सर्वे वेदविदो मुख्यानैर्मिथ्यारण्यवासिनः ३६

राम०

५२३

३० शोनापोरिनिधितमः कथं सरति यज्ञधारी यज्ञकृता एकस्मै यज्ञभोक्तृत्वं यज्ञकर्तृत्वं च विरुद्धमित्यर्थः तथा परस्परविरुद्धयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोः एकस्य शा

शौनकस्य महासंत्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः यज्ञध्वंसुद्वैते यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरं पारंपर्यागतं स्येति त्रामेकस्थितं पुरा ३०
शौनो मोक्षधर्मेषु नारायणीये शौनक उवाच कथं स भगवान् देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः यज्ञधारे च स ततं वेदे वेदांगविज्ञया
१ निवृत्तं चास्थितो धर्मक्षमी भागवतः प्रभुः निवृत्तिधर्मान् विदधे स एव भगवान् प्रभुः २ कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागाहो देवताः क्षताः ३
कथं निवृत्तिधर्मोश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ३ एतन्नः संशयं सृजिं विगुल्यं सनातनं त्वयानागपरा कथा श्रुतो वेधर्मसंहिता
४ सौतिरुवाच जनमेजये न यत्तुष्टः शिष्यो व्यासस्मधीमतः तत्रैहं कथयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ५ आत्मा मो
हात्म्यमेतत्संदेहिनां परमात्मनः जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ६ जनमेजय उवाच इमे सत्रत्यकालोकाः ।
समुत्सुरमानवाः क्रियासमुद्योक्ता सुसक्ता दृशंति सर्वशः ७ मोक्षश्चात्तस्वयाव्रह्मनिर्वाणं परमं सुखं ये तु मुक्ता
भवन्तीह पुरापपापविवर्जिताः ८ ते सहस्राचिं प्रदेवं प्रविशन्तीह शुश्रुम अयं हि दुर्नेष्ट्यो मोक्षधर्मः सनातनः ९
यं हि त्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजो भवन् किं व्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च वलमित्यभुः १० ॥ ॥ ॥ ॥

रुद्रत्वविरुद्धं प्रतारकत्वापत्तिरिति प्रभाष्यः एतेन जीवेश्वरो भेदस्तत्रातिपत्त्यर्थो निवृत्तिधर्मश्चाक्षिप्रं प्रतिज्ञेयं १ देहिनां परमात्मनः आंतरात्मनः ८ सहस्रा
चिं यंसूर्यात्तर्पणमिरात्रं न तच्चिद्रूपं वा ९

यहीतिनिवृत्तिधर्मश्चेत्तत्रेयानर्तहिद्येः सद्येक्षयाजगत्तत्त्वं अधिकं जानंति तेपि ब्रह्मरुद्रादयः सृष्टिसंहारोदनप्रवर्तयुः अतः प्रतारणामात्रं निवृत्तिधर्म इत्यर्थः

सूर्यलाराधिपोवायुरग्निर्वरुणस्वच आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवो कसः ११ प्रलयं न विजानंति आत्मनः परिनिर्मितं
ततस्तेनास्थिता मार्गं क्रवमभ्रमव्ययं १२ स्मृतिकालपरीमाणं प्रवृत्तिये समास्थिताः दोषः कालपरीमाणमहोनिषक्रि
यावतां १३ सतमे संशयं विप्रहृदि शल्पमिवापि तं छिंधीति हासकथनात्परं कौत्सहलेहिमे १४ कथं भागदहः प्रोक्ता दे
वताः क्रतुषु द्विज किमर्थं चाध्वं ब्रह्म निजंते त्रिदिवो कसः १५ ये च भागं प्रयच्छन्ति यज्ञेषु द्विजसत्रम ते यजंती
महायज्ञैः कस्य भागं ददंति वै १६ वैशंपायन उवाच अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया दृष्टो जनेश्वर नातप्रतपसा खेषना वेदवि
दुषातया १७ नापु रणा विदो चैव शक्या व्याहृतुं मजसा हेतते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः १८ कृत्स्नं देवाय नो
व्यासे वेदव्यासो महानृषिः सुमंतुर्जैमिनिश्चैव पेलश्च सुदुव्रतः १९ अहं चतुर्थः शिष्यो वैपंचमश्च शुकः स्मृतः स
तान्समागता सर्वान् च शिष्यान् दृष्ट्वा निवृत्तान् २० शौचाचारसमायुक्तान् जितक्रोधान् जितेंद्रियान् वेदान् व्यापयामास
महाभारतपंचमान् २१ मेरौ गिरिवरं रम्यं सिद्धचारुणं स विने तेषामभ्यस्यतां वेदान् कदाचित्संशयो भवत् २२ ॥ ॥

१४ कथमिति यथा देवाः देवान्तरभावात् इतरेभ्यो भागं दत्त्वा स्वयं सुखेन धेते एवं वयमपि सुखं स्थास्यामि इति प्रवृत्तिमार्गोपदेशः १६

१४ मेवेति आत्मनुमानाभ्यां परिक्षेरागृहीतोर्थो योगिनां प्रत्यक्षः श्रुतो योगजं प्रत्यक्षं प्रकृतोक्तं योगभाष्ये तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्वीजमिति
योगसिद्धभावे तु आत्मा गमगम्य एवायमर्थः १७ परमात्मनः प्रतिविर्बभूतं परमात्मानं येन रूपेण महीवकुः तेन तेन रूपेण स्वयं पूजायज्ञमा
गादिरूपान्धवंतः यथोक्तं भागवते यद्यज्ञतो भगवते विद्धीतमानं तच्चात्मनः प्रतिमुखं यथा मुखं श्रीरिति श्रुतः फलावस्थायां स्वयं अकुर्वतो

एष वैयस्वयाय सस्तेनेनैवांप्रकीर्तितः ततः श्रुतो मया चापि तवाख्ये पोद्यभारत १३ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञानं
मानुदः परशरमुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमथाब्रवीत् १४ मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं भूतं भव्यं भविष्यं च
जानीयामिति स त्रमाः १५ तस्य मेतत्तपसो निगृहीतं द्रियस्य च नारायणं प्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः १६ त्रैका
लिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तथेप्सितं तद्यथा ध्वं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमं १७ यथा ह तं हि कल्पोद्दृष्टं मे ज्ञानं च क्षु
द्रा परमात्मितियं प्रादुः सांख्यायोगविदो जनाः १८ महापुरुषसंज्ञासु तन्मते खेन कर्मणा तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं
विदुर्वेधाः १९

पिदेवाश्चस्मदज्ञानज्ञभागानभुञ्जते। अस्माकंचेत्योः प्रदानेमहादोषः उद्यानभोगान्निर्वादेवादास्यतेयज्ञभाविताः तदेतानप्रदोषेभ्योयेभुञ्जतेतेनएवसः
इतिगीतावचनात्अतः प्रवृत्तिमार्गिवश्यमनुसरणीयइत्याहपरमात्मेतियंप्रादुरित्यादिनासनः सन तुजातयेवसतः प्राक्तेनेनग्रथेन ३८ ३९

मो.
५१५

525

२१४

अव्यक्ताद्यक्तमुत्पन्नलोकस्यार्थमीश्वरत् अनिरुद्धो हिलोकेषु महानात्मे तिकथ्यते ३० यो सौख्यं तित्वमापन्नो निर्ममेचपि
तामहं सोहंकार इति प्रोक्तः सर्वे ते जायते दिसः ३१ पृथिवी वायु राकाशमाप्येति श्वपंचमं अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि
पंचधा ३२ महाभूतानि सृष्ट्वैव तान्मुणान् निर्ममे पुनः मूर्तेभ्यश्चैव निष्पन्नान् निर्मितं तत्त्वतोऽष्टाणु ३३ मर्शचिरं गिराश्चात्रिः
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः व ४ श्वमहात्मा वैतनुः स्वायंभुवस्तथा ३४ ज्ञेयाः प्रकृतयो ह्येताया सुलोकाः प्रतिष्ठिताः वेदवेदांग
संयुक्तान् यज्ञयज्ञांगसंयुक्तान् ३५ निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मालोकपितामहः अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत्
रुद्धो रोषात्मको जातो दशगुणान् सोमं जन्तव्यं एकादशैते रुद्रास्तु विकारपुरुषास्मृताः ३७ ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सूर
र्षयः उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मारां समुपास्थिताः ३८ वयं सृष्ट्वा हि भगवंस्त्वया च प्रभविष्मता येन यस्मिन् न धीकारे वर्तित
व्यपितामह ३९ यो सौख्यं त्वयाभिनिर्दिष्टोऽधिकारोऽर्थचिंतकः परिपाल्यः कथं तेन साहंकारेण कर्तृणा ४० प्रदिशस्व बलं
तस्य योधिकारोऽर्थचिंतकः एवमुक्त्वा महादेवो देवांस्तानि दमव्रवीत् ४१ ब्रह्मोवाच साध्वं हं ज्ञापितो देवायुष्माभिर्भद्रमस्तु
वः ममाप्येषां समुत्पन्ना चिंताया भवतो मता ४२ लोकत्रयस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यं परिग्रहः कथं बलक्षयानस्यायुष्मा
कं स्वात्मनश्च मे ४३ इतः ॥

राम०
५१५

सर्वेपिगच्छामः शरणं लोकसाक्षिणं महापुरुषमव्यक्तं सनातनं यद्विदितं ४४ ततस्ते ब्रह्मणा सार्द्धं हर्षयो विबुधास्तथा क्षीरोदस्यो
 त्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ४५ ततपः समुपातिष्ठन् ब्रह्माक्तं वेदकल्पितं समहानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणः ४६ ऊर्ध्वदृष्टि
 वाहवस्वकाग्रचमनो भवत् एकादास्थिताः सर्वे काष्ठमृताः समाहिताः ४७ दिव्यं वषट् सहस्रं ते तपस्तप्ता सुदारुणं शुश्रुवुर्मधु
 रं चारुणी वेदे वेदांगभूषिताः ४८ श्रीभगवानुवाच भोभोः स ब्रह्मकादेवाः स यश्च तयो धनाः स्वागते नार्थवः सर्वानप्रावयेवा
 कमुत्तमं ४९ विज्ञाते वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् प्रहृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपदेहरां ५० सुतसंचतपो देवाममा
 रधनकाम्पया भोक्ष्यथा समहासत्तास्तपसः फलमुत्तमं ५१ एष ब्रह्मालोकः पुरुषं हान् लोकपितामहः सूयं च विबुधं च
 छामाय जध्वं समाहिताः ५२ सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः तथा श्रेयोभिर्धाम्यामियथाधीकारमीश्वराः ५३
 वैशंपायन उवाच श्रुत्वा तदेव देवस्य वाक्यं तद्वदन्त नरुहाः ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्माते च महर्षयः ५४ वेददृष्टेन विधिना वेदं
 वेत्तुमाहरन् तस्मिन् स त्रेमदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ५५ देवादेवर्षयश्चैव संखं भागमकल्पयन् ते कर्तयुगधर्माणां
 भागाः परमं सत्कृताः ५७ प्राङ्मुख इत्यवर्गं तं पुरुषं तमसः परं ब्रह्म तं सर्वं देवमीशानं वरदं प्रभुं ५८ ततोऽथ वरदो देव
 स्तां सर्वानमरान् स्थितान् अशरीरो वभाषं देवाकं स्वस्थो

मो०
५२६

526

महेश्वरः ५२ येनयः कल्पितोभागः सतथाप्राप्तुपागतः प्रीतोहंप्रदिशाम्यद्यफलमावृत्तिलक्षणं ६० एतद्वोलक्षणं देवामप्रसा
दसमुद्भवं स्वयंयज्ञैर्यजमानाः समाप्रवरदक्षिणैः ६१ युगेयुगेभविष्यध्वंप्रवृत्तिफलभागिनः यज्ञैर्येषापियक्ष्यन्ति सर्वलोके
षुवेसुराः ६२ कल्पयिष्यन्तिवोभागंतेनरावेदकल्पितान् योमेयथाकल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ६३ सतथायज्ञभा
गाहोवेदस्तेमयाकृतः शृण्वंलोकान्भावयध्वंयज्ञभागफलोचिताः ६४ सर्वार्थचिंतकालोकेयथाधीकारनिर्मिताः याः क्रिया
प्रचरिष्यन्तिप्रवृत्तिफलसकृताः ६५ आभिरण्णायितवलालोकांचैधारयिष्यथ ययंहिमावितायज्ञैः सर्वयज्ञेषुमानवैः ६६
मानतोभावयिष्यध्वंतेषांवाभावनामस इत्यर्थंनिर्मितावेदायज्ञांस्त्वेषांविधिभिः सह ६७ ६७ ६७ ॥

राम०
५२६

७१ स्वर्गः प्रधानानां प्रवृत्तिमार्गमुक्ता सत्प्रधानानां योग्यनिवृत्तिमार्गमाह सनश्चि ७४ कुतस्वमार्गभेदो धिकारिभेदश्चेत्ता प्रोक्ता हा यतोहीमिति च
हंकारः यत्तन्निगुणस्तालिको राजसत्तामसश्चातः सृष्टिं त्रैविध्यं जातं येः तन्तं सत्तालिकास्ते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यवलेन च हंकारसंक्षेत्रज्ञसंहा

एभिः सम्पदप्रयुक्ते हि प्रीयन्ते देवताक्षितौ निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं ६२ मया कृतं सुरेश्वरायावत्कल्प
क्षयादिह चिंतयध्वं लोकहितं यथा धीकारमीश्वराः ६२ मरीचिरंगिरश्चात्रिः पुलस्तः पुलहः क्रतुः वसिष्ठश्चित्स
प्तैते मानसो निर्मिता हि ते ७० एते वैदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः प्रवृत्तिधर्मैराश्वेव प्रोजापते च कल्पिताः ।
७१ अयं क्रियावतां पंथा व्यक्तीभूतः सनातनः अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोक सर्गकारः प्रभुः ७२ स
नः सनत्सुजातश्च सनकः ससनंदनः सनकुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मराः
मुताः स्वयमागतविज्ञाननिवृत्तिधर्मसास्थिताः ७३ एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाः आचार्या धर्मेशा
स्त्रिभुवोक्षधर्मप्रवर्तकाः ७४ यतो हं प्रसूतः पृथ्वमयक्ता त्रिगुणो महान् तस्मात्परतरे यो सोक्षेत्रज्ञश्चितकल्पितः ७५

रूपमेषां प्रविशन्ति ये राजसत्तालिकाः हंकारस्य रचीने मेव शब्दिकं पुरुषार्थत्वेन पश्यन्तः प्रवृत्ता विधीक्रेयंत इत्यर्थः ७५ ७५

मो०
५२७

५२७

साहसिनि साहसिनि मार्ग रूपः आसिनि कीनि हति रत्नमात्रावशेषेति आत्मेव निहति रूपः पंथाः सक्रियावता

वि ४

साहसिनि साहसिनि मार्ग रूपः पुनरवृत्ति दुर्लभः यो यथा निर्मितं जंतु र्यस्मिन्पस्मिन् स्वकर्मणि ७६ प्रहृत्तौ वा निहृत्तौ वा तत्फलं सोऽप्नुते म
हत् एष लोकगुरु ब्रह्माज्ञा गृहिकरः प्रभुः ७७ एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः मयानुशिष्टा भविता सर्वभूतवर
प्रदः ७८ अस्मै चैवात्मजो ह्यद्रालला राघवः समुत्थितः ब्रह्मानुशिष्टा भविता सर्वभूतवरः प्रभुः ७९ गच्छ स्वस्मान्धीकारेण चि
तपथं यथा विप्रवर्तते क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरं ८० प्रदिश्यतां च कर्मणि प्राणिनां गतयस्तथा परिनिष्ठिता
लानि आरंभो ह्यसुरेन्द्रमाः ८१ इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तितः श्रीहिंसा यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नतदन्वया ८२
चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्तत्रैव सुगः तत्रैव ता युगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ८३ प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै
मखे यत्र पादस्वर्तुथो धर्मो न भविष्यति ८४ ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति द्विपादो नो धर्मश्च युगे तस्मि
न् भविष्यति ८५ ततस्तिष्येयं संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ८६ देवो देवर्षयस्तै
चुस्ते मेव वादिनं गुरुं एकपादस्थितो धर्मो यत्र कचन गामिति कथं कथं वयमस्माभिर्भगवत्तद्वदस्व नः ८७ ॥ ॥

राम०
५२७

पुनरवृत्तिमतां दुर्लभः पुनरवृत्ति दुर्लभः मध्यमपदलोपी समासः मार्गदेविद्यादिकमुपसंहरति यो यथेति ७६ एष लोकगुरु ब्रह्माज्ञा गृहिकरः ७७ एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ७८ अस्मै चैवात्मजो ह्यद्रालला राघवः ७९ गच्छ स्वस्मान्धीकारेण चि ८० प्रदिश्यतां च कर्मणि प्राणिनां गतयस्तथा परिनिष्ठिता ८१ इदं कृतयुगं नाम कालः ८२ चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्तत्रैव सुगः ८३ प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै ८४ ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः ८५ ततस्तिष्येयं संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ८६ देवो देवर्षयस्तै ८७ ॥ ॥

६० एवमुक्त्वा दिवा सवाकं ६८ प्रश्नानां क्रमेणोत्तराण्युक्त्वा उपसंहरति। एवमेव शर्यादिना ६९ १००

श्रीमद्भगवानुवाच यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः संश्रमस्तथा अहिंसा धर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरेन्द्रमाः सर्वदेवाः सेवित
व्योमावो धर्मः परास्मै ६२ आसत्तुवाच तेनुशिष्टा भगवतो देवाः सर्वा गणास्तथा नमस्कृत्वा भगवते जगमुद्देशा
न्यथे प्रितान् ६३ गतेषु त्रिदिवौकः सुव्रतैकः पर्यवस्थितः दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिहन्तं नो स्थितं ६० तं देवो द
र्शयामास कृत्वा हयशिरो महत्संगानाव त्रये चैवानुकमं ६१ ततोऽश्वश्चिरं संहृष्टा तं देवमर्मितौ ज
सं लोककर्त्ता प्रभुर्व्रत्ता लोकानां हितकाम्यया ६२ मूर्द्धा प्रणम्य वरदं तं स्थी प्राजलि रग्रतः सपरिष्वज्य देवैर्न वचनं।
आविशत्तदा ६३ भगवानुवाच लोककार्पणी सर्वस्त्वा चिंतय यथा विधि धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः
त्वय्यो वैशितभारे हृदयि प्राश्याम्य योजसा ६४ यदा च सुरकां यते अवि ससं भविष्यति प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदा त
जाने देशिकं ६५ एवमुक्त्वा हयशिरो स्तेत्रैवांतरधीयतं तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वलोकमचिराद्गतः ६७ एवमेव महाभा
गपद्भनाभः सनातनः यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ६८ निवृत्तिं वा स्थितो धर्मगतिमक्षयधर्मिणां प्रवृत्ति
धर्मो न विदधे कृत्वा लोकस्पतिव्रता १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५२८

भक्त्यातिशयाः प्रश्नान्तरमुक्तास्तत्परमात्मानंतीति स आदिरेति धाता दधाति धारयति पोषयति दाधेयं धारणीयं पोषणीयं च १ नामानिर्वचनं तु स्वयमेव।

स आदिः समध्यः सचांतः प्रजानां सधाता सधेयः सकर्ता सकार्यं युगांते प्रसुप्तः सुसंक्षिप्तलोकानयुगांदौ प्रबुद्धोजगद्भुससर्ज
१ तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिबौकसां २ महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा
आदि सपतये चैव वसूनां पतये तथा ३ अग्निनां पतये चैव मरुतां पतये तथा वेदयजाधिपतये चैव दानवपतये च ४ समुद्र
वासिने नित्यं हरये मुंजकेशिने शोताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ५ तपसां तेजसां चैव पतये यशसा मयि वचसां प
तये नित्यं सीरतां पतये तथा ६ कर्पादेने वराहाय एकं मृगाय धीमते विवस्वते अशिरसे चतुर्मुखि धृते सदा ७ गुह्याय ज्ञा
नदृश्याय अक्षराय क्षरं यच्च एष देवः संचरति सर्वत्र गतिरम्यः ८ एष वेतसं ब्रह्म ज्ञेयो विज्ञानचक्षुषा एव मेत
सुरारुहं मया वैज्ञानचक्षुषा ९ कथितं तत्रैव सर्वं मया ऐष्टेन तत्त्वतः क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हे रिश्वरः
१० गीयतां वेदं शर्वैश्च पूज्यतां च यथाविधि वैशंयाय न उवाच ११ सुक्तास्तव ये ते न वेदव्यासेन धीमता सर्वशिष्याः
सुतश्चास्मभ्युक्तः परमधर्मे विद्व १२ स चात्मा कमया ध्यायः सहासाभिर्विशंपते चतुर्धेः शतभिस्तमग्निः स।

मनितुष्टुवे ११ ॥ ॥ ॥ ॥

करीष्यतीति न व्याख्यायते २ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

राम०

५२८

२१ अध्यायः निरुक्तनिर्वचनं २ गुणकर्मजगुणः सर्वज्ञत्वादिः तज्जो कर्मजगत्सुखादितज्जो ३ ४ ॥ ॥

५१ मा ३

एतन्ने सर्वमाख्यातं यन्मात्रं परिच्छेदितं एवमेकययदाजसुरौ द्वे पायनो गुरुः १४ यश्चेदं शृणुयान्निर्णयेन परिकीर्तयेत् न
मोगमगवते कृत्वा समाहितमतिर्नरः १५ भवसंयोगमतिमान्बले रूपसमन्वितः आतुरमुद्यतं रोगाद्देहमुद्यतबंधनात् १६
कामी लभेत्कामं दीर्घं चायुश्चाप्रयात् ब्राह्मणसर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् १७ वैश्या विपुललाभः साधुः सुखम
वाप्नुयात् अर्धबालमते पुत्रं कन्या चैव सितं यतिं लग्नगर्भा विमुद्यतगर्भिणी जनयेत्सुतं १८ वंश्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रस
मृद्धिमतः क्षेमरागश्चेदध्वानमिदं यः पठेत्तपथि १९ यो यं कामं कामयेत्ततमाप्नोति चक्रं २० इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितं समागमं चार्थिदिबो कसामि न निशम्य भक्ताः सुमुखं लभन्ते २१ शान्तिमौखधर्मपुनरायणी
ये जने मे जय उवाच अस्मै पीयै रिसं व्यासः सखि मधुसूदनं नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्तम १ वक्तुमर्हसि सु
अयोः प्रजापतिपतेर्हरेः अलाभे वयं यत्नतः शरच्चंद्रवामनः २ वैशंपायन उवाच शृणु राजन याचष्ट फाल्गुनस्पतिः
प्रभुः प्रसन्नात्मा तमोनाम्ना निरुक्तं गुणकर्मजं ३ नामभिः कीर्तितं तस्य केशवस्य महात्मनः पृथ्वान्केशवं राजन फा
ल्गुनः परवीरहा ४ ॥ ॥

ममो
५३२

529

१२ अष्टादशगुणं सत्त्वं प्रीतिः प्रकाशमुदेकोलघुतासुखमेव च। अकार्यरूपमसंरम्भः संतोषः अद्वानताक्षमाधितिर्हिंसाचणोचमक्रोधश्च अर्जवं समतासम्भ
मनस्य जातयेवेति तत्र दुःखोपाधिः प्रीत्यादिशब्दो भवतीति योगनामनिवेचनं। साष्टादशगुणमेवो मसं मम परप्रकृतिः स्वरूपेदेसीयावाष्टयिआत्मिकाया

अर्जुन उवाच भगवन् भूतभेष्यशसर्वभूतस्य गव्यं लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ५ यानि नामानि ते देवकीर्तितानि महर्षिभिः
वेदेषु सपुण्येषु यानि गुणानि कर्मभिः ६ तेषां निरुक्तं ततो हं श्रोतुमिच्छामि केशव न सन्मोचयेन्नाम्ना निरुक्तं त्वाम्
ते प्रभो ७ श्रीभगवानुवाच अग्ने देव यजुर्वेदे तं यथा यथर्वसामसु पुण्ये सोमनिषदे ते ये वज्रोतिषेज्जुन ८ सार्वभौमयोगशा
स्त्रे च आयुर्वेदे ते ये वच वदन्ति मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ९ गौणानि तत्र नामानि कर्मज्ञानि च कानि चित् निरुक्तं क
र्मज्ञानोत्पत्त्युद्भवप्रयत्नो न घ १० कथ्यमाने मया तात त्वं हि मे हं स्मृतः पुरा न मेति पश्यसे तस्मै देहि नो परमात्मने ११ ना
यणाय विश्वायनिर्गुणाय गुणात्मने यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसे भवः १२ यो सो यो निहि सर्वस्य स्या वरस्पचर
स्पच अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतांवर १३ प्रकृतिः सा परमं हरे देसी योगधारिणी अतासेत्यामराज्यालोका
नामात्मसंज्ञिता तस्मात्सदाः प्रवर्तते सर्गप्रलयविक्रियाः १४

गनलोकानधारयतीति योगधारिणी १३ अताकर्मफलभूता ब्रह्मलोकानां ताससा अवाधितचिन्मात्ररूपा तस्मात् अताद्यात्मकात्परमात्मन्यस्तान्तात् १४

राम
५३२

तपश्चरितुषोऽनिरुद्ध एव १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ ॥

तपोयज्ञश्च यथा च पुराणः पुरुषो विष्टः अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभावश्च यः १५ ब्रह्मैव तेन ज्ञानं प्रपन्नः १६ ततो ब्रह्मा समभवत्ततो मेव प्रसादतः १७ संयतलोकाश्च मुक्तो देवस्यैतथा १८ क्रोधा
विष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः एतौ द्वौ विबुधौ श्रेष्ठौ प्रसादको धजावुभौ १९ तद्देशितं पंथां नो रक्षितं हारकारकौ निमित्तमा
त्रेता च त्रसर्वप्राणि वरप्रदौ २० कर्षद्दीज्जटिलो मुहुः शमशानगृहसेवकः उग्रव्रतचरो रुद्रो योगी परमदारुणः २१ दक्षकृतुह
रश्चैव भगनेत्रहरस्तथा नागयणात्मको ज्ञेयः पांडवेययुगयुगे २२ तस्मिन्निष्टस्य माने वै देवदेवमेहेश्वरं संश्रजितो भवेत्सार्थ
देवी नागयणाः प्रभुः २३ अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पांडुनेदन तस्मादात्मानं मेवाग्ररुद्रं संपूजयाम्यहं २४ यद्यहं नावे
येयं वै रश्मिर्गाने वरदं शिवं आत्मानं नावेयेत्कश्चिदिति मे भावितात्मनः २५ मया प्रमाणं हि कृतं लोकैः समनुवर्तते प्रमाणा
निहिष्टज्ञानिततस्तं पूजयाम्यहं २६ यस्तं वेत्ति समं वेत्ति यो नु तं सहि मामनु रुद्रो नागयणश्चैव स तमेकं हि धाकृतं २७
लोके चरति कौंतेय अस्ति स्थं सर्वकर्मसु न हि मे केनचिद्देवो वरः पांडव न २८ ॥ ॥ ॥ ॥

११ चतुर्विधाः आर्त्तोजिज्ञासुरर्थाद्योज्ञानीचेतिगीतोक्ताः अन्यआत्मातिरेकदेवतास्मात्सीत्यन्यदेवतः तथाचक्रतिः अथयोन्यदेवतामुयासः योसावात्योऽमस्मीतिनगमेवे

५३४ इतिमंचितमनसापुण्यंरुद्रमीश्वरं पुत्रार्थमाश्रितवानहमात्मानमात्मना १८ नहिविष्णुः प्रणामीतकस्मैचिद्विबुधायचक्रतेआत्मा
नमेवेतिततोरुद्रभजाप्यहं १९ सव्रह्मकासरुद्रश्चसेंद्रदेवाः सहस्रिभिः अर्चयेत्तिसुरैश्चदेवनायरांहरिं ३० भविष्यतांवर्तेतांच
भूतानांचैवभारत सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्चनित्यशः ३१ नमस्तुह्यमद्विष्णुतथाशरणंदनमवरंदनमस्व
कौंतेयह्यकथ्यभुजंनम ३२ चतुर्विधाममजनाभक्ताएवहिमेष्मन् तेषामेकांतिनः श्रेष्ठायैववानम्यदेवताः ३३ अ
हमेवगतिस्तेषांनिराशीः कर्मकारिणां येचशिष्टास्त्रयोभक्ताः फलकामाहितेमताः ३४ सर्वेस्य वनधर्मास्तेप्रतिबु
द्धस्तश्रेष्ठभाक् ब्रह्मरांशितिकंठंचयास्त्वन्यादेवताः स्मृताः ३५ प्रबुद्धचर्याः सेवतेतामामेवैष्णवियसं भक्तंप्रतिवि
रोधतेएवपाथानुकीर्त्तितः ३६ तंचैवाहंचकौंतेयनरनारायणौस्मृतौ भागवतराण्यंतुप्रविष्टौमानुषीतनु ३७ जाना
म्यध्यात्मयोगांस्वयोहंयस्माच्चभारत निरुत्तिलक्षणाधर्मस्तथाभ्युदयिकोपिच ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इयथापमुखंसदेवानामितिचन्योपास्तिर्निर्दिष्टाअनन्यात्मेवेदेवतायेषांतेआत्मेसेवोपासीतेसादिश्रुतिःतीतज्ञानिनइत्यर्थः ३९ ३८ ॥ ॥

प्रतिज्ञातनामनिवेचनकरेति नगराणि मित्रादिना। नराजीवाः विवेप्रतिविबमिवयत्राध्यासा अतस्तेषामयनं नरायणः स्तोत्रेति द्वितरेकेऽर्थः स्तोत्रादिस्त
 द्योऽयं प्रायश्चित्तरिमिव प्रतिज्ञातः प्रवृत्तेर्नयनरिमभिः ग्रीवास्थमेवमुखं पूर्वप्रवृत्ताय कंताकारप्रसङ्गुखिताद्युपाधिधर्मविशिष्टं गृह्यते अत्र यथा
 ताननुभूतपुरुषादिदर्शनं दर्शयन्त्यात् तद्विषयकसंस्कारभावात्तयोपदर्शयन्त्यः सर्वव्यापित्ववाधितप्रत्यभिज्ञावलाच्च न दर्शयन्ति भिनवमुखाध्यास इति व्युत्पदि
 ते वेदांतकतकेस्माभिः अतिशब्दं शरीरयोर्विवप्रतिविबमावर्तयन्ति यथा स्वयं ज्योतिरस्य विवस्वानयोभिना बद्धधेकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेद

नराणामयनं स्यात्तमहमेकः सनातनः आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वैतरसूतवः अपनं समतत्सर्वमतो नारायणो
 स्यहं ३६ छादयामि जगदिदं भूत्वा सूर्यं वां शुभिः सर्वभूताधिवासश्च वासुदेव लोकोत्सहं ४० ४० ॥ ॥

सुपोदेवः क्षेत्रेष्टेवमजोपमातिमिति तस्माद्विचयेतमेव्यक्तस्य जीवाख्यप्रतिविबस्याविद्यादयेणपनेयेतेत्रविलयइतियुक्तं तस्मान्नारायणत्वं निवेदनांतरमा
 हा नराजीवः तदविद्याकल्पितं ब्रुवप्रधानत्वात् आपः पुरुषं च सोमवंतीति युतेत्याय इति शरीरमुच्यते। तदस्पृष्टं अपनं प्रवेशस्थानं उपाधिसहितसमकालं हि
 व्याकाशवदुपाधौ चित्तेः प्रवेशः उपाधभिमानानंतरं जीवत्वमिति विवेकः अत उक्तं समतत्सर्वमयनमिति ३६ वासयन्त्याच्छादयन्ति विश्वं वसन्त्यस्मिन्निष्प
 मिति वा वासुः वसन्त्याच्छादयन्ति वासे इत्यनयोः स्तोत्रे सचो सो देव इति वासुदेव इत्यर्थः एतेन ईशावास्यमिदं सर्वं कर्माध्याक्षः सर्वभूताधिवास इति प्रोक्तोऽर्थः

व३ : संगृहीतः ४० ॥ ॥ ॥

मो०
५३१

विद्युत्तनुदादिः विद्युदीप्तोवुरादिः विष्णुवाप्तोजेहासादिः विषुसचेनभादिः विशप्रवेशनेतुदादिः क्षुप्रस्त्रोवेतुदादिः एतेषामन्मतमस्य रूपं विद्वुरिसभिप्रेता
हगतिरिति। विद्युत्तिलीयंतो स्मिन्विद्युत्सम्पाद्धाकारनिर्वाचैव विद्याप्रतीतिर्वाविद्युयतिदीप्यतइति वाच्यं भूतानि स्वोणि प्राणिना तानि दिव्यादिभ्यो निश्चये
मुदेहावसानेषु यत्ब्रह्म इच्छन् अभावञ्चाधः इच्छितंवन्ति तद्स्मिन् सर्वकामप्रपूर्कमिति विशेषेण सौमित्रेति प्रस्तुतिका मक्षीरमिति वाचक एतत्सिंचति जीवने

गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत आत्मानं रोदसी पार्थ कंतिश्चाध्विकामम ४१ अधिभूतानि चोतेषु न दिष्टं स्वा
स्मि भारत क्रमणा द्वापहं पार्थ विसुरि सभि संज्ञितः ४२ द्वा त्सिद्धिं यस्मै तो मां जनाः कामयन्ति ह दिवं चोर्वी च मध्ये च
तस्माद्दीपादरो रसहं ४३ पृथ्विरित्युच्यते चान्न वेद आर्यो मृतं न तथा ममैतानि सदा गर्भः पृथ्वि गर्भस्ततोत्पद्यते ४४ ॥ ॥ ॥

प्रविशति दृश्यं कामनिकायमिति वा विसुरित्यर्थः एतेन गच्छंतीति च यस्मात्प्रजाः येनाद्यन्तं खंचदिवं महीचतस्य भासा सर्वमिदं विभाति यदि च
तावत्सचर्यचरंति तद्वावतो न्यानत्पेतीति अत्रादौ वचमुदाहरणं इत्युक्तं ४२ इमं न दामः तेन उत उक्तं षण्णक्रुच्छंति प्राप्नुवंति स्वर्गदिकं
यस्मादिदं दामोदरं दस्यभिप्रेत्याह दमादिति ४३ दृच्छंते न जिज्ञासवो धर्मं जातमिति वा दृच्छंते न क्षुधिता दय इति वा दृष्टिर्वेदः अत्रादिवागर्भो गर्भस्या
निश्चयः दृष्टिर्गर्भो ह मित्यर्थः ४४ ॥ ॥

तं १

अथयइतिद्वौएतन्नामअथफलमाहनुः ४५ केशोःकेशवत्सुक्ष्मेः सूर्यादिरश्मिभिस्तद्देयरावातिगच्छतीति केशवत्साहसूर्येमेति। यदादिसगतेजोजगद्भास्य

अथयः प्रादुरेवंमांघ्रितंरूपनिपातितं पृथ्विगर्भघ्नितंपाहीत्येकतद्विदितपातितं ४५ ततः सत्रस्रगाः पुत्रश्चाधोसृषिव
 रूक्षितः उन्नतांगेदयानाहै पृथ्विगर्भानुकीर्त्तनात् सूर्यस्पतपेतोलोकान्नेः सोमस्पचापुत अश्वोपत्तकाशंतेममते
 केशसेजिताः ४६ सर्वज्ञाः केशवंतस्मान्मासादुर्दिजसत्तमाः स्वपत्न्यामाहितोगर्भउत्तयेनमहात्मना ४७ उत्तयेत
 हितेचैवकश्चिदेवमाययावृहस्पतिरथाविंदत्पत्नीतस्पमहात्मनः ४८ तेतोवैतसृषिश्चैमैथुनापगतंतथा उवाच
 गर्भः कौतेयपंचभूतसमन्वितः ४९ पूर्वांगतोहवरद नार्हसंवांप्रवाधितुं एतद्वृहस्पतिः क्रुता चुक्रोधचशशापच ५०
 मेथुनायागतोयस्मात्तयाहविनिवारितः तस्मादेधोयास्पसितमद्या पांनात्रसंशयः ५१ सशपादधिसुख्यस्पदीर्घतम
 उपैपिवान् सद्विदीर्घतमानामनाम्नायासी हृषिःपुग ५२ वेदानवाप्यचतुरः संगोपांगान्मनातनात् प्रयोजयामासतदा
 नामगुह्यमिदंमम ५३ ॥ ॥

तेखिलं। पञ्चदशमसिद्यज्ञोतत्रेजोविद्विनामकमितिभगवद्वचनाथः केशवपदद्युत्पत्तुत्वासिद्धः ४६ केशवशंजयफलमंधस्यचक्षुः प्राप्तिरित्याह स्वपत्न्यामि
 साहिना ४७ ५० ५३

मो०

५३२

५३ गीतमः गोशब्देन च सुहृद्यते च सुश्रुतमश्नयः ५४ तापनादाप्यायनाच्चलोकं हर्षयत इति हवीं अग्नीषोमौ जातरान् रूपौ तौ केशयस्मैति हवीं के
शयस्मैतमर्थं युसादयितुं अग्नीषोमयोर्भोक्तृभोग्योरेकयो नित्यमहोदेवानामित्यादिना एकयो नित्यं विना भोक्तृभोग्यभावा संभवः अन्यथा वा व्यप्रियोन्माः स्य

532

सचशुष्मान्समभवद्गोतमश्चाप्रवसुनः एवं हि वरुणा न केशवेति ममाज्जुन ५३ देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनां
अग्निः सोमेन संयुक्त एकयो नित्यमागतः ५४ अग्नीषोममयं तस्माज्जातं कृत्स्नं चराचरं अपि हि पुराणं भवति एकयो
न्यात्मका वग्नीषोमो देवाश्चाग्निमुखा इति एकयो नित्याच्च परस्परमर्हंतो लोकान्धारयन्त इति ५६ शोतो मोक्षधमे
पुनरायणीये अज्जुन उवाच अग्नीषोमौ कथं ध्वमे कयो नी प्रवर्तिता एव मे संशयो जातस्तच्छिधि मधुसूदने १
श्रीभगवानुवाच हंतते वर्तते पिप्प्याप्ति पुराणां पाठुने देन आत्मतेजो भूवंत धिर्गर्भः संप्रक्षालन
कालेति काले चतुर्युग सहस्रं तेन च व्येक्तं सर्वभूत प्रलये सर्वभूतस्थावरजंगमे ३ ॥ ॥ ॥

राम०

५३२

शोचशुष्मो रपि भोग्यभोक्तृभावः स्यादिसा शयेनाह परस्परमर्हंत इति भोक्तृभोग्यत्वमिति शेषः ५६ अध्यायः तेजो भूवंत धिर्गर्भः संप्रक्षालन काले प्रलय काले
१ चतुर्युगाना सहस्रं तदेते जलैकार्णवे सलिलवह्निरेकमुदे ३ ॥

आपदेवमिति सलिलकोट्याः द्वे नो भवतीति अत्रो ब्रह्मभूतस्य अप्ययसलिलशब्देनोपादानात् एकारो ववद्वितीयेत्यर्थः प्रतिष्ठिते स्वमहिम्ना
तिशेषः ४ नरा अत्र द्रुवासीत्यक्तः नासदासीन्नोसदीसीन्नेदानीनासीद्देनो नोमापरेयदि सितवतः अतिभागस्यार्थसंग्रहतिनरे
अमिति सति प्रधाने असतिशून्ये व्यक्ते परमाण्वर्थादौ अयं क्लेमायाशब्दे परव्योमाख्ये ५ एवं निर्विशेषसन्मात्रवत्स्यगोचरस्थिते सति अनिव

ज्योतिर्गुणवायुरहिते अथेतमसिजलोकार्णवे लोके ३ आपदेत्येवं ब्रह्मभूतसंज्ञके द्वितीये प्रतिष्ठिते नैवेरात्रा
नदिवसेन सति नासति न व्यक्तेन चाप्यव्यक्ते अवस्थिते ५ एवमसमवस्थायां नागयरागुणाभ्यां दत्तमरादनिदि
यादग्राह्यादसंभवात्सदा हिंसात्तनामादिविधप्रवृत्तिविशेषादेवैरादक्षयादमरादजरादमृत्तितः सर्वव्यापिनः
सर्वकर्तुः शाश्वतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चनीयात्तमसः सृष्टिमाहा एवमस्मिन्सिद्धिना नागयरागुणानामैश्वर्यादीनामाश्रयात् अजरा मरत्वं भूताकोशेति ननु तस्य श्रीचन्द्रियात्मने नि
रिद्रियत्वमस्तीति तत्तुक्तमनिद्रियादिति तदीयकाले स्तीत्यत आह अग्राह्यादितिकालस्यापि निद्रियवेद्यत्वमस्ति दानीयं पश्यामीत्याद्यनुम
वान्विशिष्टप्रत्यक्षस्त्वविशेषराप्रत्यक्षविनाऽसंभवादित्यर्थः अथवा तार्किकाभिमतमनः प्रसक्षात्मव्यावृत्त्यर्थमिदं तदस्य अरे वारणार्थमाह
असंभवादिति तस्य हि क्षिप्त्वादि कं सर्वकर्तृकं कार्यत्वात् संभवदित्यनुमा ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५३३

नतः संभवेति न चैतन्नयाऽस्य जडत्वात्पुण्यमात्रात्समात्तव्यवहारतर्जितशेषः ननु परीक्षातः सत्त्वमस्मात्सितबहेनुः अहिंस्तादिति सप्रव्याघ्रोहिनिद्रा
 दोषेणोपप्लुतभीषयेष्वननुहिनस्तितद्वेन न समत्वे आहिंस्तत्वेनोपपद्यतेत्यर्थः न चैवं नामांतराणां सदेवाक्तेनेसाहलतामादिति चित्तोपा
 रत्नवद्भावोपदिश्यतेः अतएव विविधाः प्रवृत्तिविशेषाः यस्मात्तत्त्वाभावरूपत्वेपि जडत्वात्तु चैवैरक्षयजगत्सुमूर्तयोऽस्य संभवंति इदं
 शमपि सर्वव्यापकं सर्वकर्तृचेति शब्दव्यवधानादियं च मर्थे प्रथमा तमसः सकाशात् चिरात्मा प्रादुर्भूतो व्यक्ततागतः अहं प्रत्ययविषयत्वे

निदर्शनमपि सूत्रमवति ७ नासीद्देहो न रात्रिर्नासीन्न सदासीन्ना सदासीन्नम
 वपुरस्तादभवद्विश्वरूपं साविश्वरूपस्य जनीहि एवमस्यार्थानुभाषः ८ ॥ ॥

गतः हरिश्चयः इ निदर्शनश्रुतिरूपप्रमारां ७ तदेव पठति नारीदिति तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपमिति अस्मिन्नर्थे अस्तं तम व्यस्तितम
 आसीत्तमसागृहमग्रे प्रकृतं सलिलं सर्वमाश्नुते ह्येनाम्ब यिहितं यदासीत्तमस्तन्महिना जायते कमिति रणोक्तिः प्राग्व्योना
 वमस्यार्थानुभाषः ॥ अग्नीषोमयोरेक्योनितं भाषितमेव मुदात्मावशेषोक्त्या पुनरप्यनुभाषः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ८ ॥ ॥ ॥ ॥

व्या०

राम०

५३३

ते देवा ह तस्मै दानीमित्यादिना सपुरुषः ह्रीः ब्रह्मणा ब्राह्मणेनामंत्रवादेऽपि ब्राह्मणमाह त्मप्रत्यायकः २ हे अग्ने त्वं देवादीनां हितासि यतः संयज्ञानां होता हो

तस्मै दानीतमसः संभवस्य पुरुषस्य ब्रह्मणेने ब्रह्मणः प्रादुर्भावस्य पुरुषः प्रजाः सिसृक्ष्मणोनेनाम्पामग्रीषोमौ ससर्ज
ततो भूतसर्गेषु प्रजाकमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत् यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्मेने ब्राह्मणः योऽग्निस्रक्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म वलवत्
१ कस्मैदिति लोकप्रसक्ष्यगुणमैतत्तज्जघ्ना ब्राह्मणोभ्यः परं भूतनोत्पन्नं पूर्वं दीप्यमाने ग्रीजुहेतियो ब्राह्मणमुखेजु
होतीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति मंत्रवादेऽपि हि भवति २ स्वमग्ने यज्ञा
नो होतविश्वेषां हिता देवानां मानुषाणां च जगत् इति १० निदर्शनं चात्र भवति विश्वेषामग्ने यज्ञानां सं होत इति सं हिता देवैर्मे
नुष्येर्जगत् इति अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता सचाग्निर्वह ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्सर्वमोक्तं त्विगसि होतृत्वेनाग्निं स्तुवन् अग्निं तोषिहोता ब्राह्मणोधिकरति दर्शितं १० संक्षिप्य मंत्रं आचष्टे निदर्शनमिति ११ विस्तरेण आचष्टे अग्निं ही
ति होता अस्मिन् यज्ञमानः उभो होतृगुणार्थः उभयस्यो अग्निर्वह ब्राह्मणः १२

मो०

५३४

ब्राह्मणस्य वेदधारितेन ब्रह्मभावं उपपादयति न हीनसादिना १३ अनाविति अग्नौ हुते सति ब्राह्मणो न तप्यति ब्राह्मणमुखे हुते वेद
राशरीं प्रविशन् धारयन् सस्तत्र श्वात् स्येतीति शतं यथवा कथ्यते १५ शैकाद्वैशेकाः शिकसमुदायः यथा शिक्यं गव्यादीन् धारयति एवं ब्राह्मणो मयादी

534

न ह्येते मंत्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः संभवति हविर्मंत्राणां संपूजाविद्यते देवमानुषापीणामनेन त्वं होत इति
युक्तः ये च मानुषा होत्राधिकारस्ते च ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रैवैश्वर्यो हि जात्योस्तस्माद्ब्राह्मणास्तु भि
ता यजानुद्दहति यज्ञोक्ते देवास्तर्पयति देवाः पृथिवीभावं पतिशतं यथोपि हि ब्राह्मणमुखे भवति १३ अग्नौ समि
स जुहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति १४ एवमप्यग्निभूजा ब्राह्मणा विद्वांसो अग्निभावं पति अग्निर्विष्णुः
सर्वभूतामनु प्रविशन् प्राणाधारयति १५ अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवति ब्रह्मविष्णुसजत्सर्वसर्वादिनि
रवस्कृते ब्रह्मद्यौषेर्दिवंगर्भे मत्परा ब्रह्मयोनयः ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धातपो मित्च धारयति मंहीद्या च शैको
वागमन्तं तथा १६ नास्ति स सात्यरोधर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ब्राह्मणोभ्यः परनास्ति प्रेतस्येह च भूतये १७ नेष्टा
मुक्तावहति नोतवाहानगर्गो मथ्यति संप्रदाने अपध्यस्तादसु भूता भवेति येषां गृहे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः १८ ॥

राम०

५३४

ननु सत्यः १० गर्गरः दधीशुते लाहिनि पीडनं यंत्राये चोराज्ञा कृष्णादिहीनत्वात्तादृशा राजानो
नृप

[illegible]

मो०
५३५

535

३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३

विष्णुं वृणीमहे इति अथ ता विश्वरूपो ब्रवीद्वैवे सं द्रो देवानमविष्णुं तैत्तिरीयं ततो मंत्रान् जज्ञापे तैत्तिरीयं वदत त्रिणिशः एकनास्मै न सर्वलोकेषु यथा वदति
 जैः क्रियावन्ति येन सुमुद्रांतं सोमं यो एकेनानो एकेन सं द्रानं देवानं यं द्रुतं विवर्द्धमानं सोमपानापापित सर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदं सह देवे
 : ते देवा सं द्रा ब्रह्माणमभिजग्मुः विश्वरूपेण सर्वपक्षेषु मुद्रांतः सोमः पीयते वयमेभागाः संवृताः असुरपक्षे वदते वयं क्षीयामः तदहं सि
 ने विधातुं श्रेयो नंतरमिति तान् ब्रह्मो वाच अपि मां गवस्तपस्तप्येते दधीचः स्याचंतावरः स यथा कले वरं जज्ञात्तथा विधीयतां तस्यास्थि
 भिर्वज्रं क्रियतामिति । ततो देवास्तत्रागच्छन् यत्र दधीचो भगवान् पितृपतेपे सं द्रो देवास्तं तथा भिगम्योचुर्भगवंस्तपः सुकुशजमभिचंचेति
 तान् दधीच उवाच स्वागतं भवद्भ्यः उच्यते किं क्रियतामिति । यदृश्यथ तत् करिष्यामि ते तमब्रुवन् शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान् कर्तुमहेती
 ति अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुः स्वसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार तत्परात्मन्यपस्तपेता न्यस्यो निधातां स ग
 खवज्रमकरोत् तेन वज्रेणाभेदेनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थि संभूतेन विष्णु प्रविष्टेन इंद्रो विष्वक्पंजघान शिरसां चास्पृष्टेन मकरोत् तस्माद् नंतरं वि
 स्वरूपगात्रमयनं संभवं तादृश्यादिनमेवारिं द्रुतं मिंद्रो जघान तस्यां दधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादि इंद्रो देवा रज्यं पर्यसजत् असु संभवांच
 शीतलां मानसहरे गतां नलिनीं प्रतिपेदे तत्रैव शयं योगादणुमात्रो भूत्वा विसर्पं यिं प्रविवेश अथ ब्रह्मवध्याभयप्रानेष्टे वै लोकानां येश चीपतो
 जगदनीश्वरं वभूव देवान् जज्ञमश्वा विवेश मंत्रान् प्रावर्तते तमहर्षी गारुक्षं सि प्रादुरभवन् ब्रह्मोत्सादनं जगाम अनिद्राश्चावलालोकाः सु
 प्रधृष्यावभूवुः अथ देवाः अघयश्चायुषः पुत्रं न दुष्मनाम देवा ज्येभिषिषिषुः न दुष्मः पंचाभिः शतेर्ज्योतिषाल लोरे द्वा लदिः सर्वभूते ज्यो हरे स्ति
 विष्टये पालयावभूव अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च दृष्टाश्च वभूवुः अथोवाच न दुष्मः सर्वमांशकोपभुक्तं उपस्थितं मृतेश चीमिति स
 एव मुक्ताश्ची समीपमगमत् उवाचैनां सुभगे ह मिंद्रो देवानां भजस्व मामिति तेश ची प्रसुवाच प्रकृता त्वं धर्मं वज्रमलः सोमवंशो नृवश्च नाहं सि
 परं प्रज्जीव्यं शां कर्तुमिति । तामथोवाच न दुष्मः इंद्रं पदमध्यास्यते मया । अहं मिंद्रं पराज्जरत्नं हे गे मत्रा धर्मः कश्चित् त्वमिंद्रो भुक्तेति स्मृतं
 सुवाचा स्ति मम किं विद्वन्मपयं वसितं । तस्मादभयेत्तामुपगमिष्यामि कैश्चि देवा हो भिरिति । स शचीवमभिहितो जगाम अथ शची दुः स्वशोकात्तोभ

हे देवता लालसा न दुष्मभयशरीता हरे स्ति मुखागच्छत् स च ताममुद्रि
 प्रोहृष्टे वध्या नं प्रविश्य भर्तृका ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५३५

यत्तमं ज्ञात्वा ह स्पतिरुवाच अनेनैव ब्रूते तत्पसावान्वितदेवी वरदा मुपपन्नतिमाह्वय तदा स्मृतेऽं देवपि प्यनोति सायमहं नियमस्थितो देवी वरदा मुपपन्न
 तिमैत्रेय द्रुपतिः सोपपन्नतिः शचीसमीपमगादुवाच नैवमिदमस्मीति तया ह नोपस्थितकिं ते प्रियं कश्चरति ताम् धौ प्रणम्योवाच शची भगवन्महेसि मे भर्तारं
 दर्शयितुं त्वं सत्पाकं तां च तिमैनामानं संसेनयत तत्रैवैविसंग्रं शिगतमदर्शयत तामप्यपत्नी कृशा ग्लानो चेदो ह स्वाचित्तयो बभूव अहो मम दुःखमिदमुप
 गते तं ह हिमामियमन्विष्य पत्न्यभ्यगमदुःखान्नेति तामिदं उवाच कथं वने पसीति सा तमुवाच न दुःखो मामाह्वयति पत्नी कर्तुं कालश्चास्ममया कृत इति ता
 मिदं उवाच गच्छ न दुःखस्तथावाच्यः अष्टैवैवामाभ्युक्तेन यापनेन तमधिरुद उद्धरसेति इदं स्मरंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्यधिरुदानि मया त्वमेव
 नोपयानुमहे सीति सैव मुक्ता हृष्टा गताम् इदं विसंग्रं शिमेव विवशभूयः अथैवैवामाभ्युक्तेन यापनेन तमधिरुद उद्धरसेति इदं स्मरंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्यधिरुदानि मया त्वमेव
 योक्तं समहर्षियुक्तं वाहनमधिरुदः शचीसमीपमुपागच्छत अथैवैवामाभ्युक्तेन यापनेन तमधिरुद उद्धरसेति इदं स्मरंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्यधिरुदानि मया त्वमेव
 पद्माचतमं स्पृशत ततः सन दुःखमत्र वीत अकार्यं प्रवृत्तं पापपतस्वमही र्मयी भव यावद्भूमिगिरयुश्च तिमैत्रेयुस्तावदिति समहर्षिवाका समकालमेव
 तस्माद्यानादवापतत अथानंदं पुनस्तेनोक्ता मम वत ततो देवाः प्रपश्यन् भगवंतं विष्णुं शरणं मिदार्थं भिजम्मुः अचुरैवेनं भगवन्निदं ब्रह्महत्याभिभूतं वा
 तुमहे सीति ततः सवरदत्ता न ब्रवीत अथ मेधं यज्ञं वैष्णवं शक्राभियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्स्यति ततो देवाः प्रपश्यन् भगवंतं विष्णुं शरणं मिदार्थं भिजम्मुः अचुरैवेनं भगवन्निदं ब्रह्महत्याभिभूतं वा
 गच्छ सुभगे इमानयसेति सा पुनस्तत्परः समभ्यगच्छ दिदं श्वतस्मात्सरसः प्रतुत्याय ह स्पतिमभिजगाम ह स्पतिश्चाश्वमेधं महाकृतुशक्रायाह
 रत तत्रैवैवामाभ्युक्तेन यापनेन तमधिरुद उद्धरसेति इदं स्मरंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्यधिरुदानि मया त्वमेव
 ह्यस्थोनिः कल्मषो बभूव ब्रह्मवध्यां चतुर्विधं स्थानेषु वनितं गिरिवनस्पतिगोषु व्यभजत एवमिदं ब्रह्मतेजप्रभावोपवृंहितः शत्रुवधं कृत्वा स्वस्थानं प्रा

४८
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३

मो०

५३६

५४

५५

५६

५७

५८

536

पितः आकाशगंगागतस्वपुराभारद्वाजोमहर्षिरुपास्य शत्रुत्रीन्क्रमान्क्रमताविष्णुनाभ्यासादितः सभरद्वाजिनसलिसतलेन पाणिनोरसितादि
तः सलक्षणेनारक्तः संवत्तः भृगुणामहर्षिणाशमेग्निः सर्वभक्षत्सुपानीतः अदितिर्वैदेवानामन्नमपचत् एतद्भुक्तासुगुहनिष्पतीति तत्रा
बुधोव्रतवर्षासमाप्तावागच्छदिति चावीचतर्भिक्षादेहीति तत्रैवैः पूर्वमेतत्प्राप्यत्रायेनेसदितिर्भिक्षावादात् अथभिक्षाप्रत्याख्यानरुषि
तेनबुधेनब्रह्मभूतेन अदितिः शप्ताअदितेरुदरेभविष्यतिव्यथाविवस्वतोद्वितीयजन्ममंडसंज्ञितस्यचंद्रमातुरदिताः स्मरितः समाह्वयेविव
स्वानभवद्यादुदेवः दक्षस्ययौवैदुहितरः ऋषिरामनाताभ्यः कस्यपायत्रयोदशप्रादात् दशधर्मायदशमनेवेसप्तविंशतिर्भिक्षावादात्तासुतुल्या
सुनक्षत्राख्यांगतासुसोमोरोहिण्यमभ्यधिकंप्रीतिमानभूततस्ताः शिष्टाः पत्न्यर्ध्यावत्पः पितुः समीपंगत्वाश्ममर्षेशशसुः भगवन्तस्मा
सुतुल्यप्रभावासुसोमोरोहिणीप्रत्यधिकंभजतीति। सोमव्रीह्यक्षेनमाविशतइति। दक्षशपात्सोमराजानंयक्ष्माविवेशसयक्ष्मणाविहोदक्षम
गमदक्षश्चेनमव्रवीत् नसमंवर्त्तयसीतितत्रययः सोममव्रुवनक्षीयसयक्ष्मणापश्चिमस्यादिशिसमुदेहिरापसरस्तीर्थंगत्वा आत्मानमभि
वेचयत्वेति। अथागच्छसोमस्तत्रहिरापसरस्तीर्थंगत्वाचात्मनः सेचनमकरोत्। स्नात्वाचात्मानं पाशेनोमोक्षयामास॥ ॥ ॥ ॥

राम०

५३६

तत्र चावभासितस्तीर्थे यशसो मलदाप्रभृति च तीर्थे तत्र भासमिति नान्नाख्यातं दम्भवा तच्चायादद्यापि सोमः अमावास्यांतरास्थः पौर्णमासीमात्रे धिष्ठितः
मेघलेखाप्रतिच्छन्ने वपुरे शीयति मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्पशशलक्ष्मविमलमभवत् स्थूलशिरमर्धमिमेरोः प्रागुत्तरे रश्मिभागे तपस्ते ये ततस्तस्य त

धवहः सुचिर्वायुर्विवापमानः शरीरमस्पृशत् सतपसातापितशरीरः क्षुशो वायुनोपवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत् ।
तत्र किल तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य संघावनस्पतयः पुष्पशोभां नदीशतवेत्रा इति सरतान् शशायन सर्वकालं पुष्प
वंतो भविष्येति नारायणो लोकहितार्थं वदवा मुखेनामपुण्यमहर्षिर्वभवत् तस्मै रौतपस्तप्यतः समुद्र-आद्रुतो नागतस्ते
नामर्षितेनात्मगात्रोष्माणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः सिरप्रस्पंदेन सदृशवास्पलवराभावो जनितः उक्तस्वायमेयो भ
विष्यसितच्चेते तोयं वदवा मुखं संज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति तदेतदद्यापि वदवा मुखं संज्ञितेनानुवर्तिना तोयं
समुद्रासीयते हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कस्यां रुद्रश्वकमेभगुरपि च महर्षिर्हिमवतमागत्या ब्रवीत् कन्यामिमामेदेही
नितमब्रवीद्विमवानभिलक्षितो वगैरुद्र इति तमब्रवीद्गुर्यस्मात् तया हं कन्यावरेण कृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्नरत्ना
नाभवानभाजनं भविष्यतीति अद्य प्रभृत्येतदवस्थितमपि वचनं तदेवं विधं माहात्म्यं ब्राह्मणानां ६२ क्षत्रजपि च ब्रा
ह्मणप्रसादे देवशाश्वती मययांच पृथिवीपत्नी मभिगम्य बुभुजे तदेतद्रुद्रा श्रीषोमीयं ते न जगद्धार्यते ६४ ॥ ॥

पस्तप्यमानस्य सर्वगं मूलं ब्राह्मणमाहात्म्यं कथनपरे अर्थः सहाय्यः ६२ क्षत्रियमाहात्म्यं नप्याह क्षत्रजपि च ६३ उपसंहरति तदेतदिति यदे
तद्रुद्रक्षत्रजते तेजोऽ श्रीषोमीयं च तस्ते नैवेद्यं जसा जगद्धार्यते तोजगद्धार्या श्रीषोमीयमित्यर्थः ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५३०

सूर्यचंद्रमसौअग्नीषोमौचक्षुः परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पलत्वान्केशाः अंशवः किरणाः बोधयन्तं चंद्रः नाययनसूर्यः तौ जगत्तर्ह्ययनः यस्मात्तस्मा
तौ हवीं हव्यते इत्यनस्य गुपधात्किरिति कित्वं अलुक् समासः त्वौ अग्नीषोमौ केशौ अंशवः इवां यस्मैतेः त्वौ केशश्च सूर्यः ६५ हीनामनिर्वेक्ति।
इति तिलोपहता स हविरेसादिमंत्रेणाहो हंत्यो गानपत्रभागे हरे हरणं कुर्वेः तौ हं हरिरित्यर्थः वरं श्वहरिः हरिस्मरिणस्तुल्यः तस्माद्वरि रिति ६६

537

उच्यते सूर्यचंद्रमसौचक्षुः केशाश्चैवांशवः स्मृताः बोधयन्तापयन्तश्चैव जगद्विद्यते पृथक् बोधनात्तपनौ चैव जगतो ह
विगंभवेत् अग्नीषोमकैतरेभिः कर्मभिः पांडुरनेरुन त्वौ केशौ हवीं शनो वरं हो लोकभावनः ६५ इलोपहृतयोगेन।
हरे भागं क्रतुध्वं वरं श्वमे हरिः अष्टस्रस्माद्वरि हं स्मृतः ६६ धामसारे हि भूतानामृते चैव विचारिते अतधामात
ते विधेः सद्यश्चारं प्रकीर्तितः ६७ नष्टा च धरणी पूर्वमविदेवै गुहागतो गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिर्भिक्षुतः ६८
शिपिविष्टेति चारव्यायां हीनरेमाचयो भवेत् तेन विष्टेन यत्किंचिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ६९ यास्ते माम् विरच्यते
नेकयज्ञेषु गीतवान् शिपिविष्ट इति तस्मादुत्थनामधरोत्थहं ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतधामरात्रं निर्वेक्ति धामशो लोकसारवाची अतमवाधितं धाम सत्ता स्फूर्तिरूपं यस्य स अतधामेत्यर्थः ६७ नष्टा जले मग्रां गांधरणी वि
इति लभत इति गोविंद इत्यर्थः ६८ हीनानि सत्तानि रेमाणी वरेमाणि अंशवः अवयवाः येन स शिपिर्निष्कल इत्यर्थः तेन शिपिना रूपेणा
यत्किंचित् अविष्टेन अतो यं शिपिविष्ट इत्यर्थः ६९ ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५३८

अधो नष्टं वेदं हरणे वेलायां पातलेः तद्वत् ७१ अज्ञं शब्दं निवृत्ति नहीति ७२ नोक्तेति सत्यभाषित्वात् ७३ पृथिव्ये प्रजासि सत्वाद्याकार्योत्पत्त
तदुभयात्मत्वाद्वा सत्तनामाह मित्यर्थः पौष्करे मन्नाभिकमलो ७४ सत्त्वेन नायं पालयते वासत्वं नोति विस्तारयति। सत्त्वेन सत्स्मिन्निति
सत्ततः सत्त्वं पूर्वकमेव सर्वं कर्म चरतीति सत्ततः तात्पर्यं सत्तान् पालनयोस्तनुविस्तारेभ्योऽपि सत्त्वं शब्दं पूर्वोभ्यां ३३ तः पूर्वमहं ध्यामि सत्तत्र श्रुतो मत्त

स्तत्त्वामांशिपिविद्येति यास्कः त्रिषु दारधीः सत्त्वसादादधो नष्टं निरुक्तमभिज्ञमिवान् ७१ नहि जातो न जायेयं न जनिष्ये क
दाचन क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्माद्दहमजः सत्ततः ७२ नोक्तं पूर्वमया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन आतावत्सुतासामे सत्त्वादे
वीसरस्वती ७३ सत्त्वासे चैव कौन्तेय मया वैशितमात्मनि पौष्करे ब्रह्मसद्दे सत्त्वं मामृषयो विदुः ७४ सत्त्वान्न च्युतं पूर्वो हं स
त्त्वं वै विदुर्मत्तं जन्मनीह भवत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनं जय ७५ निराशीः कर्मसंयुक्तः सत्ततश्चाप्यकल्मषः सात्त्वतज्ञानदो
ष्टो हं सत्त्वतामिति सात्त्वतः ७६ कृषामि मे दिनी पार्थ भूत्वा कार्त्तवीर्यसो महान् कृत्स्नो वर्गाश्वमेयस्मात्तस्मात्कृत्स्नो हं मर्जुन

७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शीयः तत्र प्रयोवाङ्गुलकात्सत्त्वशब्दादीनां अनेन द्विजातानुकरणमेव प्रतिपदिको सत्त्वसत्ततः सत्त्वतः। आर्षभत्वं ते ध्यामि रंजं वं सात्त्वतं। पांचागत्रा
दित् जन्मज्ञानेन दृष्टो हं सात्त्वतः सत्त्वत एव सात्त्वतो वत्सभिप्रेत्याह सत्त्वादिति ७७ निराशीः कर्मनिष्कामकर्म ७८ कृषामीति। कृत्स्नाय सो लो गल
कालरूपी ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५३८

८५९

विश्वः पश्चिमाचीयोमचारितसामान्यात्वायुतेजसाः मेघरूपास्तुचवर्त्ततेकुः पृथ्वीदृश्य आकाशवचनः एतेषां समाविष्टविकुटं वर्णागमेन विकुटशब्दो
स्मन्तः विकुटानामयं स्लेषणकत्तवैकुटं मभिसंधायाहमयेति विगताकुटां चानां मूतानां मेलने अस्माभ्यं यस्मिन् विकुटः स्वार्थतद्वितः इति स्मृतो
यः ७८ अधश्चिपृथिवी अस्मद्व्यधौ रस्यतोक्ष आकाशः ते उभे संजयति संगेन धारयतीति अधोक्षज इत्यादृ पृथिवीति अधोक्षज इत्युच्यते कः

अनिदितामिति न
कारणोपः ८

५३८

मया संश्लेषिता मृमिरिर्ध्वो मचवायुना वायुश्च तेजसा सां द्वैकुटं तं ततो मम ७८ निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मो सोऽप्युच्यते त
स्मान्नुत्तमं पूर्वोहमं युतेन कर्मणा ७९ पृथिवी नभसी चोभे विष्णोर्मुखे तयोः संधारणां र्थं हि ममाधोक्षजं मंजसा
८० निरुक्ते वेदविदुर्लो वेदशब्दार्थवितकाः ते मां गां यंति प्राग्वेशे अधोक्षज इति स्थितिः ८१ शब्द एकपदैरेष व्याहृतः परम
र्षिभिः नाम्ना अधोक्षजो लोके जते नारायणं प्रभुं ८२ घृतं ममाविषो लोके जं नृणां प्राणधारणं घृताविहमव्ययैवेद
ज्ञैः परिकीर्तितः ८३ ॥ ॥ ॥ ॥

८० निर्वचनांतरमाह निरुक्तमिति एकपदैः पृथक्पदैः प्राग्वेशे यत्तं लोके देशे अतिसततं गच्छंस्मिन्निति अतिसाततं गच्छं स्मादुःखोक्षः
उदप्रशृणोः स्मात्तज्जोगादिकः सगुणमयमवो जायते स्मात्सर्वमिति जगत्त्रयस्थितिजं नमस्यानमित्यर्थः ८१ ममवद्विस्वरूपमविषो वेद
कमिति शेषः ८३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५३८

त्रयोधातवउणधिभूताः संतस्यसत्रिधातुः २७ विमुपदं व्याचष्टे नचादिभिति २८ श्रीणि ककुदनिउच्चप्रदेशास्संधयोत्रंद्रायसत्रिककुरः शरीरस्मिति
सामानाधिकरत्वं २९ विवेचेतारिणक्रितत्वानोपरि संख्यानाख्यप्रचिलयेकरोतीतिविचिचउत्सर्गः रेचनादिनिपादरेचनद्वारातत्माध्यचेतनमेवलक्ष

त्रयोदिधातवः ख्याताः कर्मजा इति ये स्मृताः पितृप्रेत्याचवायुश्चस्यसंधातउच्यते २४ एतैश्चधार्यते जंतुरेतेक्षीणौश्चक्षी
येतत्रायुर्वैदविदस्तस्मात्त्रिधातुमांप्रचक्षते २५ ह्योदिभगवानधर्मः ख्यातो लोकेषु भारत निघोरकपदाख्यानेविद्विमांश्च
षमुत्तमं २६ कपिवंरहः श्रेष्ठश्चधर्मश्चहयउच्यते तस्माद्व्याकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापतिः २७ नचादिभिमध्यंतया
चेवनांतकराचिद्विदंतेसुरास्वासुराश्च अनाद्योत्तमधास्तथाचाप्यनंतः प्रणीतोहमीशोविभुर्लोकसाक्षी २८ शुचीनिश्र
वणीयानिभूतोर्महधनंजय नचपापानिगृह्णामिततोहवैश्रुविश्रवाः २९ एकंशृंगः पुराभूत्वावराहो नंदिवर्द्धनः ३
मांचोद्धतवानभूमिमैकशृंगस्ततोत्पदं ३० तथैवासंत्रिककुदोवागहंरूपमास्थितः त्रिककुत्तेनैविख्यातः शरीरस्पप्र
मापनात् ३१ विचिचरतिपत्तोक्तंकापिलंज्ञानचिंतकैः सप्रजापतिरेवाहंचेतनात्सर्वलोककृत ३२ विद्यासहायवे
तंमामादिसंयसनाजने कपिलंप्रादुराचार्योः साख्यानिश्चितनिश्चयोः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लीये ३३ कपिलंपीतं आदिसपुरुषंप्रकृतसंशोपेआप्रण वात्सर्वसुवर्गोरीतिश्रुतेः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५४०

छंदसिसमष्टिलिङ्गानिमानीसत्रात्माभुविचतुर्मुखः ६६ क्रमविभागः पदद्वयमादायपूर्वविस्मयउत्तरमुत्तरेणसद्व्यातयथाअग्निमीलेर्देलेपुगेहिते
यज्ञस्यसाहिअक्षरविभागः पदविभागः १०० वामेतिवामेदेवादिष्टेनध्यानमोर्गामोमारभयतापोचालेनमुनिना १ कंडरीकश्चिकुलनामे

५५०

हिरण्यगमोद्युतिमान्प्रसवच्छंदसिस्तुतः योर्गैः संपृज्यतेनिसंसखाहंभुविस्मृतः ६४ एकविंशतिसाहस्रंक्रिग्वेदंमा
प्रवक्षते सहस्रशाखंयत्तामेयेवेदविदो जनाः ६५ गायंत्रारण्यकेविप्रामभृक्तासेहिडुलेभाः षट्षंवाशेतमंशेचस
मत्रिशनमित्युत ६६ यस्मिंश्छाखायजुर्वेदेसोहंमाध्ययेवेस्मृतः पंचकल्पमथर्वाणंकल्पमभिः परिवृंहितं ६७
कल्पयेतिहिमांविप्राश्चयर्वाणविदस्तथा शाखाभेदाख्येकेचिद्याखशाखासुगीतयः ६८ स्वरवर्गसमुच्चारः सं
वैस्तात्रिद्विमत्कृतान् यत्तद्वयशिरः पार्थसमुदेतिवरप्रदे ६९ सोहमेवोत्तरेभागेक्रमाक्षरविभागवित् ७० मोदे वा
शितमोर्गाममत्रसादान्महात्मना पांचालेनक्रमः प्राप्तस्तस्माभृक्तात्सनातनात् १०१ वामप्रयोगः सवभौप्रथ
मंक्रमपारगः नाययणाहूरंलध्याप्राप्पयोगमनुत्तमं २ क्रमंप्रणीयशिक्षांचप्रणयित्वासगालवः कंडरीकोथ
रजाचव्रह्मदत्तः प्रतापवान् ३ जातीमरणजंडुः संस्मत्वास्मत्वापु नः पुनः सप्रजातिषुमुख्यत्वाद्योगानांसंपदंगत
४

१ साप्तजन्मिकंजन्मादिदुः संस्मत्वाजीवन्तमेवेशगप्रातशीघ्रयोगिनांसंपदंरेष्यैगंतः प्राप्तः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५४०

६ अपाहरत् नाशितवानरुद्रतिशेखः ७ शूलं कर्तुं आवयोर्न नारायणयोरेतिकात् आगच्छत् आगतं ८ तत्रेजसा शूलं तेजसा १० एनं समुद्र

पुराहमात्मजः पार्थिवयितः कारुणीतरे धर्मस्य कुरुशार्दूलततो हं धर्मजः स्मृतः ५ नरनारायणो धृतेतपस्तेयतुरव्ययं धर्मया
नेममारुहोपर्वते गंधमादने ६ तत्कालममये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह नैवैवाकल्पयद्भागं दक्षोरुद्रस्य भारत ७ ततो दधी
चिवचना दक्षयज्ञमपाहरत् ससर्ज शूलं कोपेन प्रहृतं तं मुद्रमुद्रः ८ तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सवित्तं आवयोः स
सागच्छद्दृष्ट्यं श्रममंतिकात् ९ वेगेन महता पाथोपतन्नायगोरसि ततः स्वतेजसा विद्याः केशानारायणस्य ह
१० व भवुं मुजवर्णास्तु ततो हं मुजकेशवान् तच्च शूलं विनिर्द्धूतं कुंकारेण महात्मना जगाम शंकरं नारायणस्य मा
हंत अथ रुद्र उपाधावन्नाशपीतपसान्वितौ ११ तत एनं समुद्रं तं कंदे जग्राह पाणिना नारायणः सविश्वात्मा तेनास्मि
निकंदत् १२ अथ रुद्र विद्यातार्थमिषीकां नर उद्धरन् मंत्रैस्वसंयुजो जाशु सो भवत्परशुर्महान् १३ क्षिप्रं सहसतेन खं
ने प्राप्तं वास्तदा ततो हं खं परशुः स्मृतः परशुखंडनात् १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तज्जडीयागतरुद्रं शितिकंदत् कस्यार्णस्य नारायणस्य खं वात् नीलकंदं रुद्रो गत इत्यर्थः १२ इषीकैव परशुना प्राप्ता १३ क्षिप्रं क्षिप्रः तेन रुद्रश्च
नेन रुद्रो गवा रुद्रस्य खं परशुत्वं प्रसिद्धं तमदनमत्वा इत्यर्थः १४ ॥ ॥

अर्जुन उवाच अस्मिन्मुदुतवाह्येयत्रैलोक्यशमनेतदा कोजयंप्राप्तवांस्तत्रशंसैतन्मेजनादेन १५ श्रीभगवानुवाच तयोः संलग्नयोर्धु
 देरुद्वनारयणात्मनोः उद्दिग्ताः सहस्राकल्पाः सर्वलोकान्तराभवन् १६ नागहस्तावकः शुभमखेषुमुद्रतेहविः वेदानप्रतिभांति
 स्मज्जयीणां भावितात्मानां १७ देवात्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा वसुधासंच कं पेचनभश्च विफफालह १८ निष्प्रभाणि च ते
 जांसि ब्रह्मा वै वासनयुतः अगच्छोषममुद्रस्वहिमवांश्च व्यशीर्यत १९ तस्मिन्नेवं समुसन्ने निमित्ते पांडुनेह न ब्रह्माहं तो देवा गौ
 र्कषिभिश्च महात्मभिः २० आजगामाशु तं देशं ये त्रयुद्धमवर्त्तत सौजलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वैको निरुक्तगः २१ उवाच वचनं रु
 द्रे लोकानां मर्त्यैश्चिवं न स्या युधानि विवैशजगताहितकाम्यया २२ यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनं कुरस्यं कर्त
 निद्रेहमकर्त्तैति च यं विदुः २३ व्यक्तिभावगतस्यास्पृशकान्तरि रियं शुभा नरे नारायणश्चैव जतो धर्मकुलोद्भूतो २४ त
 पसामहतायुक्तौ देवप्रैष्टो महाव्रतौ अहंप्रसादजस्तस्म्यकुतश्चिन्ताकारणांतरे २५ त्वंचैव क्रोधाजस्तात पूर्वसर्गसनातनेः मया च
 साहं वरदे विवुधैश्च महर्षिभिः २६ प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु माचिरं ब्रह्मणा त्वेव मुक्तस्तुतुदः क्रोधाग्निमुत्तजन्
 २७ प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभु शरणां च न गमायं वरेणं वरं प्रभु २८ ततो अवरं हो देवो जितक्रोधीर्जितेन्द्रि
 यः प्रीतिमान् भवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः २९ कषिभिर्ब्रह्मणा चैव विवुधैश्च सुप्रजितः उवाच देवमीशानमीशः सजग

तेभृदुद्विरमथा ३१ अथप्रभृतिश्रीवत्सः श्रुत्वाकोमेभवत्तयं ममपापं कितश्चापि श्रीकरत्वं भविष्यति ३२ श्रीभगवानुवाच सत्त्वं
क्षरासुसाधपरस्परकृतं तदा सर्वं चैवानुलं कृत्यारुद्रेण सहितारुषी ३३ तपस्तेपतुरग्यो विसृज्य त्रिदिवौकसः एष्यते कथितः पार्थ
नारायणजयो मधे ३४ नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते ३५ एवं वदुर्विधैरुपैश्व
रमीह वसुंधरा ब्रह्मलोकं च कौंतेय गोलोकं च सनातनं ३६ मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्सवान् जयं यस्मिन् ते सोऽग्रतोऽयाति युद्धे संप्रसुपस्यि
ते ३७ तं विद्विरुद्रं कौंतेय देवदेवं कर्पद्विनं कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ३८ निहतास्ते नैव पूर्ववत्तवानसि याविष्मन् अप्र
मेयप्रभावं तं देवदेवमुमापति नमस्ते देवं प्रयतो विम्वेशं हरमक्षयं ३९ यश्च ते कथितः पूर्वः क्रोधजेति पुनः पुनः तस्मिन्नाभावे मे
वाग्रेय द्युतं ते धनं जय १४० शान्तौ मोक्षधर्मेऽनुनायणीये शौनका उवाच सौते सुमहाशयानं भवता परिकीर्तितं यच्छ्रुत्वा मुनयः
सर्वे विस्मयं परमं गताः १ सर्वाश्च माभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनं न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा २ पावितांगाः स्म संवत्सा
ः श्रुत्वा मादिनः कथां नारायणाश्रयां पुराणं सर्वपापप्रमोचनी ३ ॥ ३॥ ३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५४२

५४२

इदं शोभनं देवः सर्वलोकनमस्कृतः सजस्रैः सुरैः कृतेनैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ४ दृष्ट्वा नारदो यत्तु देवं नारायणं ह
रिं नूनमेतद्वानुमतं तस्य देवस्य सत्तज ५ यदृष्ट्वा नजगन्नाथमनिहृतं नो स्थितं यत्प्राद्वसुनर्भयो नारदो देवसत्तमो नरना
रयो रोगाद्वृत्कारणं तद्वीहि मे ६ स तत्र वाच तस्मिन्पुत्रे वर्तमाने राज्ञः पारिक्षितस्यैव कर्मांतरेषु विधिवद्देवमानेषु शोभक
७ कृत्स्नं दैवाय नमः स नृविंद निधिप्रभु परिपप्रच्छ राजेंद्रः पितामह पितामहं ८ जनमेजय उवाच श्वेतद्वीपान्तिवर्ते स
न नारदेन सुरैर्षिणा ध्यायता भगवद्वाक्यं चेष्टितं किमतः परं ९ वदयोऽग्रममागम्य समागम्य च तावतीं कियंतं कालमवसत्
काकयोऽष्टद्वंशवसः १० इदं शतसहस्राद्रिभारताख्यानविल्लसत् आमंथ्य मतिमंथेन ज्ञानोदधिमुत्तमं ११ ११

राम०

५४२

नवनीतयथादध्रोमलयच्चंदनयथा आरुणकंचेवेदेभ्यश्चाधिभ्योमृतयथा १२ समुद्रतमिदं ब्रह्मन्कथा मृतमिदं तथा तपोनिधे
ल्योक्तं हि नारायणकथाश्रये १३ सर्वशोभ गवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः अहो नारायणं ते जादुर्दृशद्विजसत्तम १४ यत्र विशं
तिकल्पं ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः अथ यश्च संगे धर्वा यत्र किंचिच्च गचं १५ न ततोऽस्ति परं मत्पेपावनं दिवि चेह च सर्वोऽग्रमाभिगम
नं सर्वतीर्थो वगाहने १६ न तथा फलं देवापि नारायणकथायथा सर्वथा पाविताः स्मरन् क्रतुमामादितः कथा १७ हरेर्विश्वेश्व
रस्य ह सर्वपापप्रणाशनी न चित्रं कृतवांस्तत्र यदोर्यो मे धनं जपः १८ वासुदेवसहायो यः प्राप्तवान् जपमुत्तमं न चास्मि किंचिद
प्राप्यं मम लोकेऽपि त्रिषु १९ त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यस्यासीत् सत्यकृतसेव धन्याश्च सर्वे एवा सन् ब्रह्मं स्तममपूर्वजाः २०
हितायेऽप्येते सर्वे वयोऽप्यासीत् जनार्दनः तपसाथ सुदृशो हि भगवान् लोक पूजितः २१ यं दृष्ट्वं तस्मै सोऽक्षाक्षी वत्सा कविभूष
णो तेभ्यो धन्यतरं शैव नारदः परमेष्ठिनः २२ न चाल्पे ते जसमभि वेद्यि नारदमव्ययं श्वेतद्वीपं समासाद्य पेनदृष्टः स्वयं हरिः २३
देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्र स्पदर्शनं यदृष्ट्वांस्तदा देवमतिरुद्धतनो स्थितं २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५४३

३४ जालयादाहंसासूदंकिनभुजौहंसपदंकिनभुजौचक्रांकिनयोदो ३५ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कान् २

वदरीमाश्रमंयत्तुनारदः प्राद्वत्पुनः नरनारायणोद्भुकिंतुतत्कारणमुने ३५ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्चनारदः परमेष्ठिनः
वदरीमाश्रमंप्राप्यसमागम्यचतावृषी ३६ कियंतंकालमवसतप्रशान्तएषवांश्च श्वेतद्वीपादुपावृत्तेतस्मिन्चासुमहा
त्मनि ३७ किमब्रूनामहात्मानो नरनारायणावृषी तेदेतन्नेययान्तत्सर्वमारब्धातुमर्हसि ३८ वैशंपायनउवाच नमो
भागवतेतस्मैव्यासायानिततेजसे यस्यप्रसादादृक्ष्यामिनारायणाकथामिमाम् ३९ प्राप्यश्वेतमहाद्वीपंदृष्ट्वाचहरिमव्ययम्
निवृत्तो नारदो राजसूतसामेरुमागमत ३० दृश्येनोद्ग्रहणमारब्धः कं परमात्मना पश्चादस्याभवद्राजतनात्मनः साध्व
समहत ३१ यद्गत्वा दूरमध्यानेक्ष्मीपुनरिहागतः मेघैः प्रचक्रामततः पर्वतगंधमादनं ३२ निपपातवत्वात्तृणोविशालो
वदरीमेनु ततः स दृशुदेवोपुण्यपावृषिसन्तमो ३३ तपस्वरंतौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात्सर्व
लोकविशेषनात् श्रीवत्सलक्ष्मणपूजो जटामंडलधारिणौ जालयादभुजौ तौ तु पादयोश्चकलक्ष्णौ व्योमोरकोदीर्घ
भुजौ तथा सुष्ठु चतुर्धरौ ३४ अष्टिदंतावष्टदंष्ट्रौ मेघोद्यमदृशस्वने त्वांस्योर्युल्लोढौ च सुभ्रसुहनुनासिकौ ३५

राम०

५४३

आतपेत्रासदृशेशिरीदेवयोस्तयोः एवंलक्षणासंपन्नोमहापुरुषसंज्ञितो ३७ तौदृष्टानारदोदृष्टस्ताभ्यांचप्रतिपू
जितः स्वागतेनाभिभाष्यार्थपृष्टवानामयंतथा ३८ बभूवोतर्गतमतिर्निरीक्ष्यपुरुषो तमौ सदोगतास्तत्रपेवेसर्वभूतनमस्कृ
ताः ३९ श्वेतद्वीपेमयादृष्टास्तादृशावृषिसंमता इतिसंचितमनसाकृताचाभिप्रदक्षिणा ४० संचोपवि विशेषतत्रपीठेकु
शमपेषुभे ततस्तौतपसावांसौपशसांतेजसामपि ऋषीशमदमोपेतौकृत्वापूर्वाह्निकंविधि पश्चान्नारदमव्यग्रौपाद्यार्घ्याभ्या
मर्थोच्चैतः ४१ पीठयोश्चापविष्टौतौकृतानिध्याद्विकौनप तेषुतत्रोपविष्टेषुसंदर्शोभिव्यगजत ४२ आत्माद्रतिमहाचालेय
हवोहोयथाग्निभिः अथनारयणस्तत्रनारदंवाक्यमब्रवीत् सुरुवोपविष्टंविश्रांतकृतानिध्यासुखस्थितं ४३ नरनारयणा
अचतः अपीदानीसमगवान्मरसात्मासनातनः श्वेतद्वीपेतयादृष्ट आचयोः प्रकृतिः परः ४४ नारदउवाच दृष्टोमेपुरुषः
श्रीमान्विश्वरूपधरोमयः सर्वलोकाहितत्रस्यास्तथादेवाः सहर्षभिः ४५ अथापिचैनंपश्यामिपुंवापश्यन्सनातनो येन
क्षौरूपेतः सहारिष्यत्करूपेधृक् ४६ ॥

मो०

५४४

५५५

५७ अनशनलोत्सेधामित्यत्र नलवस्येमुक्तत्वा नलशब्देन अंगुलशब्देन अंगुलं यास्यं तलेति पादे पिहस्तस्य नलमंगुलोच्छ्रायमेवमवति ५८ ५९

तेलेशोरोरुपेति हि अक्रूरुपचैर्युवां दृष्टोयुवांमपातवतस्पदेवस्पार्श्वतः ४८ इहेवचागतोस्मप्रध्विसृष्टः परमात्मना को
हिनामभवेत्तस्मतेजसायशसाश्रिया ४९ सदृशस्त्रिषुलोकेषु कृते धर्मात्मजोयुवां तेनमेकस्थितः कृत्स्नाधर्मः क्षेत्रज्ञसं
ज्ञितः ५० प्रादुर्भावास्वकथिताभविष्पारहेययथा तत्रैपुरुषाः श्वेताः पंचेन्द्रियविवर्जिताः ५१ प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ता
श्वपुरुषोत्तमे तेर्वयंतिसदादेवैतैः सांद्गैर्मतेचमः ५२ प्रियभक्ताहे भगवानपरमात्मा द्विजप्रियः रमते सार्चमानो हि
सदा भागवतप्रियः ५३ विष्णुभक्तसर्वगो देवो माधवो भक्तवत्सलः संकतीकारणं चैव कार्यचानितलघुतिः ५४ हेतु
स्वाज्ञविधानं च तत्तैव महायशाः तपसा योग्यं चात्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि पत ५५ तेज इह संभिविख्यातं स्वयं भासावभा
सितं शोतिः सा त्रिषुलोकेषु विहिता भावितात्मना ५६ एतया हि भयावुष्या नैष्ठिकं च तमास्थितः नतत्रस्यैतत्पतिनसो
मोभिविगते नवायुर्वानिदेवेशतपश्चरति दुश्चरं ५७ वेदीमष्टनलोत्सेधो भूमावास्थाय विष्णुरुत एकपादे स्थितो दे
वज्रध्वं बाहू रुरुवाः ५८ सांगानावर्तयेच्चैदास्तपस्तेपे सुदुश्चरं यद्धृत्वा प्रपश्येत्तव खयं पशुपतिश्च यत् ५९ ॥

राम०

५४४

६१ सकांतगतबुद्धिभिः अयमिचोरेतबुद्धिभिः ६४ अध्यायः धर्मोसीत्यध्यायेन पंचकात्मकं शरीरं मेन संकयेन संख्येन विद्यासहायो विधेयकलम्य संसृ

शेषाश्च विबुधेऽप्येते सदानवगच्छमाः नागाः सुपर्णा गंधर्वाः सिद्धा एतर्धयश्च ये ६० हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुजते
कृत्स्नं तु तस्मै देवस्य चरणावपतिष्ठताः ६१ याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च सकांतगतबुद्धिभिः ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णा
ति धैर्यं ६२ न तस्यान्तः प्रियतरः प्रतिबुद्धेर्मेहात्मभिः विद्येत त्रिषु लोकेषु ततोऽस्मै कांतिकंगतः ६३ इहैवागतस्तेन विसे
ष्टः परमात्मना एवं मे भगवान् देवः स्वयमाख्यातवान् हरिः आसिष्ये तस्येन त्वायुवाभ्यां सह नित्यशः ६४ शान्तिं मोक्षधर्मेषु
नारायणीये नरनारायणाञ्जुतुः धर्मोऽस्मिन् गृहीतोऽसि यत्ने दृष्टः स्वयंप्रभुः न हितं दृष्टवान् कश्चित् स ह्यपो निरपि स्वयं
१ अयं कृत्यो निर्मेगवानुदृष्टः पुरुषोत्तमः नारदेन द्विनोऽसं वचनं समुदाहृतं २ नास्मिन् कालेऽप्यतरो लोके कश्च
न विद्यते ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तम ३ तपो हितं यत्तत्तस्य यत्स्यान् परमात्मानः न तत्तं प्राप्नुते कश्चि
दन्तस्यावां द्विजोत्तम ४ या हि तस्य सहस्रस्य समस्तस्य भवेत्तद्युतिः स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ५ तस्मा
दुत्तिष्ठते विप्रदेवादिष्वभुवः पतेः क्षमा क्षमा वतः शिष्ययो भूमिस्तु युज्यते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्दोरेण विंशती सुक्तं तत्रायमर्थः १ २ ३ ४ ५ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५४५

५५५

तस्माच्चित्रिते देवात्सर्वभूतहिताद्भूतः आपोहितेन युज्यते इत्येवमाहुर्वेति च ७ तस्मादेव समुद्भूतं तेजोरूपगुणात्मकं येन सं
युज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ८ तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तपुरुषो ज्ञातुं येन स्मयुज्यते वायुस्ततो लोकाश्चिवात्समी
९ तस्माच्चित्रिते शब्दः सर्वलोके श्रवणमोः आकाशे युज्यते येन तत्तत्सिद्धत्वं संहतं १० तस्माच्चित्रिते देवात्सर्वभूतगतं
मनः चंद्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणाधारणः ११ समुद्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेद संज्ञितं विद्या सहायो यत्रास्ते भगवान् ह्य
कमभूकु १२ ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः तेषां वै क्षेममध्याने गच्छतां हि जसन्तम १३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

५४५

आदिसमंलान्तःस्थेनायणेसम्पद्वृष्टिः पुरुषसदेकाग्रतयायदाशरीरं सर्वोत्तमविस्मरितेन दारुणसर्वोभोभवति। ततोऽदिसपुरुषाकारं
नः क्रमेणपुरुषाकृतिपरित्यज्य अणुः स्थितमात्राकारेन तत्र चेद्मात्राकारेण भवेत्तत्संस्थीकृतं मनः अकारेण विरजितं अनिरुद्धाव्यहंकारेण

सर्वलोकेतमोहंता आदिसोद्धारमुच्यते आदिसदृशसर्वागाश्चदृश्याः केनचित्कचित् १४ परमाणुभूताभूत्यातुं
देवं प्रविशंस्तु तस्मादपि च निमुक्ता अनिरुद्धतनोः स्थिताः १५ मनोभूतास्ततोभूत्या प्रधुञ्चे प्रविशंस्तु प्रधुञ्चापि
निमुक्ता जीवं संकर्षणतः १६ विशन्ति विप्रप्रवाः सांख्याभागवतैः सह ततस्त्रैगुणपदानां संपरमात्मानमंजसा
१७ प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञनिर्गुणात्मकं सर्वावासंवा सुदेवं क्षेत्रज्ञं विदित्व ततः १८ समाहितमनस्काश्च
नियताः संयतेन्द्रियाः एकान्तभावोपगता वा सुदेवं विशन्ति १९ आवाप्तपि च धर्मस्य रूपांते हि ज्ञातम रम्या वि
शालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ २० ये तु तस्मै देवे संप्रादुर्भावाः सुरप्रियाः भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्व
स्तीत्यथो द्विज २१ विधितोऽस्तेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम आस्थिताभ्यां सर्वं कथं ब्रूतं सम्पगनुत्तमं २२ ॥

वेशयेता तदपि अनिरुद्धाकारतां परित्यज्य उकारेण सत्त्वात्मानि प्रधुञ्चात्येव मनसितरपि मकारेण अन्तर्यामिणं संकर्षणात्ये जीवे शुद्धं पद
र्यं प्रविशन्ति तमपि परित्यज्य चतुर्थेऽहं मात्रादेः शुद्धं ब्रह्मणि वा सुदेवात्म्यमहाकाशकल्पधराकाशवत्प्रविशेरिति १६ विशालावदरी २३

मो०

५४६

५५६

भगवत्पराशराणां स्वस्तीत्यादिवाक्यालनीयसंविश्वसकल्याणां चित्तं भवति २० अध्यायः देवताकां यजेतेत्यादिप्रजापतिसोत्रमुक्तविधिनाके

आवास्यामपि हस्तं घृतं दीपितपोधन समागतो भगवता संकल्पं कृतवास्तथा २३ सर्वहिंनो संविदितं त्रैलोक्यं सच
राचरे यन्मविष्मतिवृत्तं वावर्त्तते या शुभाशुभं सर्वसंते कथितवान् देवो महामुने २४ वैशंपायन उवाच एतच्छ्रुत्वा
तपोर्वाक्यं तपसु ग्रेव वर्त्तते नारदः प्राजलिर्भूत्वा नारायणरापरायणः २५ जज्ञाप विधिवन्मंत्रान्नारायणरागतां च
हून् दिव्यं वर्गं सहस्रं हि नारायणरागमे २६ अवसत्समहातेजा नारदो भगवान् त्रिभिः तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरना
रायणोर्वाचते २७ श्रोतो मोक्षधर्मं पुनरायणीये वैशंपायन उवाच कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिनः देवं
कृत्वा यथा न्यायेऽपि च क्रेततः परं १ ततस्तं वचनं प्रादक्ष्येष्टो धर्मात्मनः प्रभुः कदम्पते हि जग्रेष्ट देवपित्रे च कल्पते
२ त्वयामतिमतां ग्रेष्टतन्मेशं स यथागमं किमेतत्क्रियते कर्मफलं वा स्य किमिष्यते ३ नारद उवाच त्वये तत्कथि
ते देवैव कर्तव्यमित्यपि देवतं च परेयतः परमात्मा सनातनः ४ ततस्तान्नादितो नित्यं यजे वै कुरु मध्यं तस्माच्च
प्रसृतः पूर्ववद्वा लोकपितामहः ५ ममैव पितरं ग्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकलितः

५५२

राम०

५४६

ननु जगो देवपित्रं तथैव चेत्तस्योत्तरमाह कस्यचित्त्वथ त्यादिना १२ ममपितरं प्रजापतिं ब्रह्मा परमेष्ठीति संवत्सः ६ ॥ ॥ ॥

नारोदक्षणायाजपतेः सकाणामुनर्नमप्रोपतिर्होषोस्ति। तस्यवद्गणः नारायणविधौतांत्रिकेष्टजोहोश्रुतिस्त्वितिअग्निष्वात्तादीनपुत्रानपितरोदेवा

यजामिधैपितृन्साधोनायपणविधौकृते एवंस एवभावाभिन्नामातापितामहः १ इत्येतेपितृयज्ञेषुतथातिसंजगत्पतिः
श्रुतिश्चाप्यपरदेवीपुत्राद्विपितरोयजन वेदश्रुतिः प्रनष्टाचपुनरध्यापितोसुतैः ततस्तेमंत्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपवे
दिरे २ नूनंमुनेस्तद्विदितंयुवयोर्भावितात्मनोः पुत्राश्चपितरैरेवपरस्परमष्टजपन् १० त्रीन्विजान्यस्मैवपृथ्वाष्ट
वेदंताकुशानिति कथंनुपिदसंज्ञातेपितरोलेभिरेपुत्र ११ नरनारायणाञ्चतुः ३मादिधरणीपूर्वेनष्टासागरमेखला
गोविंदउज्जहारभुवाराहंरूपमास्थितः १२ स्थापयित्वातुधरणीस्वेस्थानेपुरुषोत्तमः जलकर्मलिप्तंगोलोकका
र्यंमुद्यतः १३ प्राप्तेचाद्रिककालेतुमध्यदेशगतिरेवो दंष्ट्राविलग्नोस्त्रीमित्रात्रिधूयसहस्राप्रभुः १४ स्थापयामा
संवैष्ट्यांकुशानास्तीर्थनारद संतेष्ट्यात्मानमुद्दिश्यपित्रंचक्रैयथाविधि १५ संकल्पित्वात्रीमित्रानैवेनैवविधि
नाप्रभुः आत्मगात्रोष्मसंभृतेः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अध्यायासुरैः सहयुद्धार्थं गतास्तत्रैवेगोपितानांतिषांश्रुतिः प्रनष्टानप्रतिमातिर्नैस्तेपुत्रेभ्यरेववेदमधीतवंतस्ताव्यापिकायुगगांतरप्रसिद्धास्त्वि
ता २ पूर्वपृथ्वांकुशानरत्नातत्रपित्राद्युद्देशेनपिज्ञांमष्टजपन्नितिसंबंधः १६
न्यस्त

मो०
५४७

547

अहं हीति पितरः पितृन् १८ विष्णोः शान्तामद्विपितरंगं मूर्तिः पिंशमेवमाहं दृष्ट्वा भ्यामिति २० पिता पितामहश्चेत्मादिना आहं सर्वविष्णुदे

प्रोक्ष्यापवर्गे देवेशः प्रादुर्गवः कृतवान् स्वयं मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् १० दृष्ट्वा कपिरुवाच अहं हि
पितरः सप्तमुद्यतो लोकस्तव्यं तस्यांचितयतः सद्यः पितृकार्यं विधीम्यगन् १८ दृष्ट्वा भ्यामविनिर्धत्ताममैते दक्षिणां दि
शं आश्रिता धरणीं पिंशस्तस्मात्पितरं वते १९ त्रयो मूर्तिविहो नो वै पिंशं त्रिधरास्त्वमे भवंतु पितरो लोके मया सखाः
सनातनाः २० पिता पितामहश्चेव तथैव प्रपितामहः अहं मेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिंशं त्रिधरास्त्वमे भवंतु पितरो लोके
सुसंस्थितः २१ नास्मिन्नेत्रो धिकः कश्चित्को वा न्येभ्यो मया स्वयं को वा मम पिता लोके अहं मेव पितामहः २२ पितामह
पितो चैव अहं मेवात्र कारणं इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो दृष्ट्वा कपिः २३ वाराहपर्वते विप्रदत्तो पिंशान्मविस्तारन् आत्मा
नं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः २४ एषा तस्य स्थितिर्विप्रपितरः पिंशं संज्ञिताः लभंते सततं पूजां दृष्ट्वा कपिर्वेवाय
या २५ ये यजंति पितृन् देवान् गुरुं देवैर्वातिथीं स्तथा गार्देव द्विजमुख्यांश्च शिष्यांश्च मातरं यथा २६ कर्मणा
मनसा वाचा विष्णुं सेवयजंति ते अंतर्गतः स भगवान् सर्वसत्त्वशरीरयः २७ समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखे दुःखयो
ः महान् महात्मा सर्वोत्तमानां गणानां शक्तिश्रुतः २८ शान्तो मोक्षधर्मेषु नाण्यरागी यः ॥ ॥ ॥ ॥

वत्समेव हीति विप्रकारे दर्शितः

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

राम०
५४७

श्रुत्वेतन्नारदो १० ११ अस्मत्तास्यैसर्वभूतात्मकेर्विश्वेशो ह सकुर्वीरो न परमेश्वरः सम्पन्नार्थनीय इति ११ १२ १३

वैशंपायन उवाच श्रुत्वेतन्नारदो वाकं नरनारायणो गिरितं अत्यंतं भक्तिमान् देवे एकांतित्वमुपैषिवान् १ प्रोष्य वषे
सहस्रं तु नरनारायणाग्रमे अतो भगवदास्थानं दृष्ट्वा च हरिं मय्ये २ हिमवतं जगामाशु यत्रासत्त्वक आश्रमः
तावदिष्यात्ततः पत्तो नरनारायणादृषी ३ तस्मिन्नेवाश्रमे रम्पेते पतुस्तप उन्नमं त्वमप्यमितविक्रातः पात्रवा
नाकुलोदरः ४ पवितात्मा घमं वृत्तः श्रुत्वा मामादितः कथं नैव तस्मापरो लोको नायं पार्थिव सत्तम ५ कर्म
णामनसा गता यो द्विष्याद्विष्णुमयं स ज्ञेति पितरस्तस्मिन् नरे केशवतीः समाः ६ यो द्विष्याद्विष्णुमयं देवना
रायणं हरिं कथं नाम भवेदेष आत्मा लोकस्य कस्यचित् ७ आत्मा हि पुरुष आग्रहे यो विष्णुरिति स्थितिः यस्य
वगुरुस्माकं नृणां धिर्गधवतो मुनः ८ तेनैतत्कथितं जातमाहात्म्यं परमं ययं तस्माच्छ्रुत्वा यो चिदेकं कथितं च तवा
नृ ९ नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः स संग्रहः एष धर्मो जगन्नाथ साक्षान्नारायणा नृप १० एवमेव महान्
धर्मः स ते पूर्व नृपोत्तम कथितो हरिगीता सुसमासविधिकल्पितः ११ कृष्णं देवाय नमोऽसंविद्धि नारायणं भु
वि कोत्सवः पुरुषं व्याघ्रमहाभारत रुन्धेन धर्मज्ञानाविधौ र्वैव को ब्रूयात्तस्मिन् प्रभुं १३ ॥ ॥ ॥

मो०
५४८

१४ एतत्तुर्निगुरवेहस्मन्ने १५ सहीतिः सः नारायणः शमस्मनियमोनिग्रहस्तसरायसाः नियमाश्चपंचपंच श्रीहिसाहयः सत्पादयश्च १७
कृतधर्मः कृतयुगधर्मः सत्पादिः तद्विद्वा १८ १९ चत्वारः वासुदेवं संकषेण प्रद्युम्नानिरुद्धाख्या आत्मनः तान्धारयति सतया पुत्रं

548

वर्तन्ते ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया संकल्पिताय मे धस्तुः कृतधर्मश्च तत्त्वतः १४ सौतिरुवाच एतत्तुमहदा
ख्याने श्रुत्वा पार्थिव सत्तमः ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समाश्रित १५ नारायणीयमाख्यानं मे तत्रैकथि
तमया एष्टे न शो न काये न नैमिषारणपवासिषु १६ नारदेन पुरा यद्देगुरवे तु निवेदितां ऋषीणां पादुवानो च श्र
एवतोः कृत्स्नभीष्मयोः १७ सद्भिर्परमर्षिर्जनभुवनपतिः पृथुधरिगिधरः श्रुतिविनयनिधिः शमनियम
यमपरे हि जवरसहितस्तव च भवतु गतिर्ह रिमरहितोऽस्य सुरवधकरस्तपसा निधिः सुमहतां यशसां च भाजनं म
धुर्केरम हा कृतधर्मविदां गतिदोः भयदो मस्व भागहरोऽस्तु शरणं सते १८ त्रिगुरो विगुरा प्रवत्तु रत्नमधरः पृ
त्तैष्योश्च फलभागहरः विदधातु नि समजितोति च लो गतिमात्मगां सकृत्तिना मृषीणां १९ तं लोकं साक्षि
रामजं पुरुषं पुराणं रविवर्णं मोक्षदं रगतिं वद शः प्रणामध्वमेकमनसो यतः सलिलोऽद्भुतोऽपि तमर्षिप्रणतः २०

वाय्वादि इष्टमग्निहोत्रादि आत्मगां प्रत्यक्तु गामिनी सलिलं उद्भोयस्य नारायणाः शेषशायी तं ऋषी वासुदेवं २० ॥

राम०
५४८

लोकस्यायत्नोर्द्वयोनिः अनृतस्य मोक्षस्य परं स्थानं परं पदं नीयेह उरुतनं ध्यातमिति पाठो ज्ञेयः पतात्मनि निरुद्धचित्तैः २१ अध्यायः १६२
ऋते भगवतस्तत्स्यमादिर्ध्यायो ह्येवावावतारस्य प्रयोजनं माहात्म्यं प्रतिपादयति तस्य तात्पर्यं राजसमो भवेद्वेदानशक्तिरोहितायो भवति स

सहिलोकयो निरमृतस्य परं स्थानं परं पदं नीयेह उरुतनं ध्यातमिति पाठो ज्ञेयः पतात्मनि निरुद्धचित्तैः २१ अध्यायः १६२
११ शोभो मोक्षधर्मे धुना रापणीये शौनका उवाच ऋते भगवतस्तत्स्यमाहात्म्यं परमात्मनः जन्मधर्मे हे वैवत
रनारायणात्मकं १ महावराहसृष्ट्या च पिंडोत्पत्तिः पुरातनी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः २ त
थावनः ऋतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्तत्त्वानघ यच्च तत्कथितं पूर्वं तथा ह्यशिरमहतं ३ ह्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्
पूर्वमहोदधौ तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४ किंतु त्वादि तं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा रूपं प्रभावं म
हताम पूर्वं धीमतां च ५ दृष्ट्वा हि विबुधैश्च मपूर्वममितीजसं तदश्च शिरसं पुराणं ब्रह्मा किमकरोन्मुने
एतन्नः संशयं ब्रह्म न पुराणं ज्ञानसंभवं ७ कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं पावितास्मत्तया ब्रह्म न पुराणं
कथयता कथां ८ सत्त उवाच कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितं जगो यद्गवान् व्यासो राज्ञः पारिक्षितस्य

त्वेन तु अर्थतः सम्पदप्रकाशत इति ह्यकव्यभुजः मूलविभु जारित्याक्तः अकारणतः शब्दः उदकपूर्वमेव शानकारो महोदधौ तत्समीपे
५ अपूर्वमागदृष्टे अपूर्वं अद्वैतं ६ ७ ८ ९

लोकस्यावक्तोर्दोषातिः अनन्तस्य मोक्षस्य परं स्यात् न परं परं नीयेह उच्यते न तन्मया तन्मिति पाठो न तन्मया तन्मिति निर्दिष्टं विज्ञेयः ॥ अध्यायः १६२
श्रुते भगवतस्तस्मादिदं ध्यायो ह्यग्रीवावतारस्य प्रयोजनं मोहात्म्यं च प्रतिपादयति तस्मात्सर्वं रजस्तमोर्भवेदानशक्तिरोहिताया भवेति स

सहिलोकयो निरमृतस्य परं सत्त्वं परायणमचलं हि परं तत्सारव्ययोगिभिरुदाहर्यते बुध्या यतात्मभिरेतं सनातनं
११ शान्तो मोक्षधर्मेषु नारायणीये शौनका उवाच श्रुते भगवतस्तस्मात्परात्मनः जन्मधर्मो हे चैव न
रत्नारायणात्मकं १ महावराहसृष्ट्या च पिंडोत्पत्तिः पुरातनी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः २ त
थाचनः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ यच्च तत्कथितं पूर्वं तया ह्यग्रीरो महत् ३ ह्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्
पूर्वमहोदधौ तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४ कित्तु त्वादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा रूपं प्रभावम
हताम पूर्वं धीमतां च ५ दृष्ट्वा हि विबुधैश्चैव पूर्वममितीजसं तदग्रीरं संपुराणं ब्रह्मा किमकरोन्मुने
एतन्नः संशये ब्रह्म न पुराणा ज्ञानसंभवं ७ कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं पावितास्मत्तया ब्रह्म न पुराणं
कथयता कथा • सत्त उवाच कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितं जगो यद्भगवान्व्यासो राज्ञः पारिषितस

त्वेन तु अर्थतः सम्पदप्रकाशत इति ह्यकव्यभुजः मूलविभुजो रित्वाक्तः अकारांतः शब्दः उदकपूर्वरे शान्तकारो महोदधौ तस्मीये
५ अपूर्वप्रागदृष्टं अपूर्वं अदुते ६ ७ ८ ९

मो०
५४६

१० दशैतवान्नततश्च शिरोरूपं ११ वेदो वेदहर्ता विश्वार्थविद हरणमिहादिकं सर्वभगवद्गीतामात्रमिति पृष्ट्वा तत्र वक्ष्यन्त ज्ञेयं न स हि
मेव तावदुपक्रमते यत्किंचिदिति देवस्वद्विभिः १२ स्वसंकल्पमात्रेः १३ लयमाह भूतेति १४ अक्ते महत्ते मनेलीनं चेत्तु व्यक्तमपि अव्यक्तं
गुणसाम्यावस्था गते सति पुरुषत्वमर्थं पुंसि सर्वगते ब्रह्मणि लीने सति प्रलयावस्थायां १५ तम एवाभवत्सर्वविज्ञान सर्वलुप्तमित्यर्थः त

५५१

श्रुत्वा शिरोरूपं मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः उत्पन्नसंशयो राजा स ते देवमचोदयुत् १० तमेतप उवाच यत्तदशितवान्
ह्यादेवं हयशिरोधरं किमर्थं तत्तमभवत्तन्ममात्तत्त्वसत्तम ११ वैशंपायन उवाच यत्किंचिदिह लोके वेदे हसत्तं विशोपते
सर्वेष्वेव भिरविहृष्टं ते शिरोरूपं स्वद्विभिः १२ देवगोहिजगत्तद्या प्रभुर्नारायणो विराट् भूतान्तरीमाचरेत् सगुणो निर्गुणोऽपि च
१३ भूतप्रलयमसंतं शृणु घटपसत्तम धारणामथ लीनायाममुं वैकारां वैपुल १४ ज्योतिर्भूते जले चापि लीने
ज्योतिषि चानिले वा यो वा काशसंलीने आकाशे च मनोनुगे १५ अक्ते मनसि संलीने व्यक्ते वा व्यक्ते तां गते अव्यक्ते पु
रुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च १६ तम एवाभवत्सर्वं न प्राजायत किंचन तमसो ब्रह्म संभूतं तमो मूलान्तात्मकं १७ ॥

मम सकाशात् ब्रह्म जगत्कारणं परम्यो मात्ममुत्पन्नं तमः कुत उत्पन्नमिहाकांक्षायामाह तमो मूलान्तात्मकमिति अधिष्ठानमात्रात्मकं ब्रह्म इव
ज्जुमात्रात्मकः तन्मूलान्तं स्वाध्यासनामसा उपेतं सत्तु विश्वे भावाः सर्वरूपं संज्ञानामतदंतप्रपंचात्मकमित्यर्थः यौरुषो वैराजी १७ ॥

राम०

५४६

अनिरुद्धवस्त्रमरुपोऽव्यक्तसंज्ञितो ज्ञेयः १८ विधानि विशेषावेन्मात्राकारवेतो हतिः अमूर्तिविशेषे ब्रह्मणि शयनेऽपि च यजमान १९ सर्ववि

तीक्ष्णभावसंज्ञातं पौरुषीतनुमाश्रितं मोनिरुद्धं प्रतिप्राक्तत्तत्प्रधानं प्रवक्ष्यते १८ तद्व्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तमं वि
द्यासहायवान् देवविद्युक्सेनाहरिः प्रभुः १९ अप्रेवशयनं चक्रे निद्रायोगमुपायुतः जगतीश्वतयनसृष्टिचित्रावद्गु
णोभूत्वा २० तस्मिन् विनयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मसत्तु चतुर्मुखः २१ हिरण्यगर्भो भग
वान् सर्वलोकपितामहः पद्मे अनिरुद्धात्संभूतस्तदापद्मनिर्भेश्वरः २२ सहस्रपत्रधुतिमानुपविष्टः सनातनः दृष्टो भु
तसंकाशो लोकानां पोमं याम्भुः २३ सत्त्वस्थः परमेष्ठी सततो भूतगणान् सृजन् पृथगेव च पद्मस्य पत्रेऽस्योऽशुसप्रमे
२४ नारायणहृत्तो विद्मश्च पामास्तं गुणोन्नतं तावपश्यत्स भगवाननदिनिधनोऽच्युतः २५ एकस्तत्राभवद्विंदुर्मे
ध्वामोरुचिरप्रभः सतामसो मेधुर्जातस्तदा नारायणजया २६ कलिनस्तपो विंदुः कैरभोरजसस्तसः तावत्प्रधावतां
द्यौतमोरजगुणान्वितौ २७ बलवंतौ गदा हस्तौ पद्मनालानुसारिणौ दृष्टांते रविदस्यं ब्रह्माणममितप्रभं २८
सृजंतं प्रथमं वेदांश्चतुर्ष्वारुविग्रहान् ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान् दृष्ट्वा मुनेर्ब्रह्मो २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५१

विद्मो जगतः सृष्टिचित्रयन्त्रवद्गुः संप्रजापयेति रश्मिं कुर्वन् २० २१ पद्मे ब्रह्मोऽनिरुद्धाहंकारतः संभूतोऽविर्भूतः ब्रह्मा २२ २ पद्मस्य पत्रेऽशु
देवदेशे २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ॥

मो०
५५०

५५०

३६ रजस्तमोभ्यामभिभूते नष्टज्ञानेतिस्वरूपवज्रपथानादीनाज्ञानलाभाद्यमनुसरणीयश्चाशयेनाह आनमस्तेति ३७ तुभ्यं तव लोकधाम

सहसा जगत्सर्वं वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा अथ तोरानवश्रौष्टो वेदान्गच्छसनातनान् ३० रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्णे
महोदधौ ततो हतेषु वेदेषु ब्रह्माक्षरमलमाविशत् ततो वचनमीशाने प्राह वेदैर्विना कृतः ३१ ब्रह्मावाच वेदामपरमं चक्षु
वैराग्ये परमं वलं वेदामपरमं धाने वेदामेव ब्रह्मवाच ३२ ममेवेदं हताः सर्वे दानवा भ्यां वलादिनः अधकारा हि मे लोका जा
ता वेदैर्विना कृताः ३३ वेदान्ते जेहि किं कुर्या लोकानां रश्मिमुत्तमां अहो वत महत्तुः खे वेदनाशनं जंमम ३४ प्राप्तं
दुनोति हृदयं तीव्रं शोकपरायणं को हि शोकार्णवे मंग्रं मामितो धसमुद्धरेत् ३५ वेदां स्तोत्रानेयं नष्टान् कस्य चाहं
प्रियो भवे रक्षेवं भाषमाणां स ब्रह्मणो नृपसत्तम ३५ हरे लोत्रार्थमुद्धृता बुद्धिर्वुद्धिमतां च ततो जगौ परं जप्यं प्रोज्ज
लिप्रग्रहः प्रभुः ३६ ब्रह्मावाच ॐ नमस्ते ब्रह्म हृदय नमस्ते मम पूर्वज लोकाः भुवनं प्रेषं सांख्ययोगनिधे प्रभो ३७
व्यक्ता व्यक्तकरी चित्तं क्षेमं पञ्चानमास्थित विश्वभुक् सर्वभूतानां मेतरात्मन् पोनिज अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधामस्य
यं भुवः ३८ " " "

प्रकाशकः सचोसोखं भस्वतस्य ३९

३९

३९

३९

३९

"

"

राम०
५५०

तत्रोमं शिवा ननु ज्ञानमप्रतिपद्यते वैराग्यं च जगत्सत्तः सद्यैवैवधर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति स्मृत्या सहायसी सां चैक्यं न दृश्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेदी
 तिकस्माद्यभेद्यतद्वितीयोद्भेदं भवतीति श्रुत्या तद्भाष्येण च तत्तत्तः स्वतः सिद्धं ज्ञानं तन्मुक्तं सति च ज्ञाने जन्मांतरं नास्तीति कथं तस्मै प्रजन्मान्मु
 च्यते अभ्युपगमे ता ज्ञानसिद्धं ज्ञानस्यैव फलं च ततो व्यर्थं तोक्षधर्मान्वाख्यानमिति चेत् अत्र त्रयमः अत्र संहकारादुत्पन्नं स्वतन्मुक्तं स्वस्यैव जन्मरूपं स
 र्वं नामरूपात्मकमनुसंधानेन मनसैव दृश्यं तत्काशेन तेन तद्देवात्मनमिति तावेति वैराग्यं निजन्मानीति स्थले प्रपंचात्मकं मानसं भोगहारमनस्तत्तमिकं

तत्रोमे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितं चाक्षुषं वैद्वितीयं मेजन्म चासीत्पुनरतनं तत्प्रसादात्तु मेजन्म तृतीयं वाचिकं महत्
 तत्रः अवराजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो नामसं चापि मेजन्म तत्रः परममुच्यते अंजं चापि मेजन्म तत्रः षष्ठं विनिर्मितं
 इदं च सप्तमं जन्म पद्यजन्मेति वै प्रभो सर्गोसर्गोऽहं पुत्रस्तर्वा निगुणा वर्जितं ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमं वैराज जन्म रूपप्रपंचात्मकं चाक्षुषं ततोपि वासुता तद्वितीयं वचनमात्रोपस्थापितं मेरुसर्गाद्यात्मकं ततोपि वासुता तृतीयं अस्मभोग्य
 तया तत्तत्संस्थापको वेदात्मानामप्रपंचस्तेनोपि वासुता चतुर्थः नामसंमिति अस्मिन् देवसंघातजन्मं धर्मप्रपंचात्मकं नामोद्भेदं स्वपूर्व
 करूपस्मारकं तया ततोपि वहिर्गता तपंचमं अंजं त्रहं तदहं न संस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नप्रपंचमयं ततोपि वासुता षष्ठं ततोपि वासुता पद्य
 तेगम्यत इति वापाद्यं सर्वं प्राप्तिं विधास्ये नोद्भेदं कारणं तत्कमिदं सप्तमं इतोपि वासुता त्वष्टुर्द्विन्मात्रोऽष्टमः सर्वेषु कार्येषु नृणां तातपिताहं
 च तत्तत्तैवैव कार्यं सप्तकरूपेण भासते तया तत्तुत्रोस्मीत्याह सर्गोसर्गोऽहि ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५५१

प्रधानमुष्मिगुणः सत्त्वेन कल्पितः शुद्धसत्त्वमयशरीरस्थः ४१ यतो वेदचक्षुरहं अतः वेद्योतिगः कालजित् ४२ अध्यायशेषः स्पष्टायः ५० ५१

तत्ते प्रिये

551

प्रथमः पुंश्रीकाक्षप्रधानगुणकल्पितः तमीश्वरः सभाचस्वकर्मबंधसंयमुवः ४१ त्वया विनिर्मितो हं वै वेदचक्षुर्वे
द्योतिगः तमे वेदाहतास्वक्षुरंधोजातोऽस्मि जाग्रहि ४२ दृष्टवक्षुर्विममप्रियोऽस्मि संस्कृतः स भगवान्पुरुषः स
र्वतो मुखः ४३ जहो निद्रामथ तदो वेदकार्पाथमुद्यतः ऐश्वर्येण प्रयोगेन द्वितीयोऽतनुमास्थितः ४४ सुजासिकेन
कायेन भूत्वा च द्रुमस्तदा कृत्वा हयशिरः शुभ्रवेदानामालयं प्रभुः ४५ तस्मै सदा समभवद्यौः स नक्षत्रतारका
ः केशाश्वास्याभवन्दीर्घा रेवंशुसमेप्रभाः ४६ कर्णावाकाशपातालिललाटं भूतधारिणी गंगा सरस्वती श्रौ
रो यो भुवा वास्तां महोदधी ४७ चक्षुषी सोमसूर्यो तेनासा संध्या पुनः स्मृता ३३ कारस्तथ संस्कारो विद्युज्जि
ह्वा च निर्मिता ४८ दंताश्च पितरो राजसोमपादतिविश्रुताः गोलोको बह्वलोकश्च ओषा वास्तां महात्मनः
४९ गीवाचास्याभवद्वाजन्कालरात्रिगुणोत्तर एतद्वयशिरः कृत्वा नाना मूर्तिभिर्गृह्यते ५० अंतर्द्वयोऽविशे शो २
विवेश चरसां प्रभुः रसां पुनः प्रविष्टस्त्वयोरं परममास्थितः ५१ शेषं प्रखरं समाख्याय उद्गीयं प्रासृजत्स्वं स
त्वरः सानुनादी च सर्वशः स्निग्धस्त्वच ५२ ॥

राम०
५५१

वभवातमेहीभूतः सर्वभूतगुरोः तः ततः लावसुरेकलोवेदान्तमयबंधनान् ५३ रसाजलेविनिःशिष्ययतः शरत्ततोदुतो स
 तस्मिन्नेतरे राजनरेवोदयशिरेश्वरः ५४ जग्राहेवेदान्तखिलान् रसाजलगतान् हरिः प्रादाच्च ब्रह्मरोगभूयस्ततः स्वाप्रकृतिगतिः
 ५५ स्थापयित्वा हयशिर उदकपूर्वमहोदधौ वेदान्तमालयं चापि बभूवा श्वशिरस्ततः ५६ अयं किंचिदपश्यंतो दानवीम
 धुकेरभौ पुनराजगमत्तुस्तत्र वेगितौ परपतांचतौ ५७ यत्र वेदाविनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च तत उन्नममास्थापय वेगं वलव
 तां वरे ५८ पुनरुन्नस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तरा दृष्टान्ते च पुरुषं तमे वदिकरं प्रभु ५९ अतः चंद्रविभुद्भममनिरुद्धत
 नोस्थितं भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतं ६० आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरिकल्पिते शयने नागभोगाद्ये द्वालाभा
 लासमावृते ६१ निःकल्पपेरासत्वेन संपन्नं रुचिरं प्रभं तदृष्ट्वा दानं वै दौतौ महाहासममुचतां ६२ अचतुश्च समाविष्टौ रज
 सात्तमसाचतौ अयं स पुरुषः श्वेतः शैते निद्रा मुपागतः ६३ अनेन नूनं वेदानां कृतं मोहहरणं रसात् कस्मैष को नु सत्त्वेऽपि किंच
 स्वपिति भोगवान् ६४ इत्युच्चारितवाक्ये तौ बोधायामासतुर्हरिं पुद्गायित्वौ हि विज्ञापयिषुधः पुरुषोत्तमः ६५ निरीक्ष्य च
 सुरेन्द्रौ तौ पुद्गे मने रधे अयं पुद्गलं समभवत्तयोर्नाशय रास्पैवे ६६ रजस्तमो विष्टत नूता वभौ मधुकेरभौ ब्रह्मरोगपचितिकु
 र्वन् जघान मधुसूदनः ६७ ततस्तपोर्वधेनाशुवेदापहरणेन च शाकापनयनं च केवलं स्यात् पुरुषोत्तमः ६८ ॥ ॥ ॥

मो०
५५१

५५२

ततः परिहृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसंस्तुतः निर्ममे सतद्दालो कान्कतमान्स्थावरजंगमान् ६६ दत्वा पिता महायाग्यो मति
लोका विमर्गिकी तत्रैवांतर्देधे देवो यत एवा गतो हरिः ७ तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुं पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं त
मेव विदधे तनुं ७१ एष मेव महाभागो वभूवा इति शिरा हरिः पौराणो मेतत्प्रख्यातं रूपं वरदं मेश्वरं ७२ यो ह्येतद्ब्राह्मणानि
संश्रुतुयाद्धारयित्वा न तस्या ध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ७३ आराध्यतपसो ग्रेणा देवं हयशिरं धरं पंचालेन क्रमः प्रा
प्तो देवेन पथि देहितः ७४ एतद्द्वयशिरोरजनाख्या नंतवकीर्तितं पुराणं वेदसमि तं यन्मां त्वपरि पृच्छसि ७५ यां यामिच्छेन्न
नु देवः कर्तुं कार्यं विधौ कचित् तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ७६ एष वेदनिधिः श्रीमानेवैव तपसो निधिः
एष योगास्वसांख्यचक्रहृत्वाग्नेर्हविर्विभुः ७७ नारायणपरं वेदाय ज्ञानाय परात्मात्मकाः तपो नारायणपरं नारायणपरगतिः
७८ नारायणपरं सत्तमं तं नारायणात्मकं नारायणपरं धर्मः पुनरवृत्तिर्दुर्लभः ७९ प्रवृत्तिलक्षणाश्चैव धर्मो नारायणा
त्मकः नारायणात्मको गंधोर्मोऽष्टतमः स्मृतः ८० अपांचापि गुणाराजन्त्रसंज्ञा नारायणात्मकाः ज्योतिषांच परं रूपं
स्मृतं नारायणात्मकः ८१ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शवायुगुणः स्मृतः नारायणात्मकश्चैव शब्दस्पर्शाकाशसंभवः
८२ मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगु॥

राम०
५५३

रालक्षणां नारायणपरः कालोऽस्मिन्निषामयनेचयत् २३ नारायणायकीर्तिर्हृश्चलक्ष्मीश्चदेवता नारायणपरं सांख्ययो
गोनारायणात्मकः २४ कारणं पुरुषोऽयं प्रधानं चापि कारणं स्वभावश्चैव कर्मणि देवैः येषां च कारणं २५ अधिष्ठानं तथा कर्ता
करणं च पृथग्विधं विविधा च तथा चैव देवैः चैवात्र पंचमं २६ पंचकारणं सांख्यतो निष्ठा सर्वत्रैव हरिः तत्त्वज्ञानसमानानां हेतुभिः
सर्वतो मुखैः २७ तत्त्वमेकोमदायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ब्रह्मादीनां संलोकानां मूर्ध्नीणां च महात्मना २८ सांख्यानो यो
गिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां मनीषितं विज्ञानातिशयोक्तं ननु तस्मै २९ येन केचित्सर्वलोकेषु देवैः पित्र्यं च कुर्वते दानानि
च प्रयच्छन्ति तस्मै च तपो महत् ३० सर्वेषामाश्रयो विष्णुर्देवैः विधिमास्थितः सर्वभूतकृता वा सोऽवाप्तुं देवैः चोच्यते ३१

मो०

५५३

६३ अध्यायः यन्त्रनिवृत्त्याः सप्ततन्मात्राणि मानसं वाचिकं श्रावणं नासंश्च ज्ञेयादुच्यते तन्मेव परब्रह्मणः स्वरूपान्तेषामे
कोपास्तिसिद्धाएव मस्ततर्पणमध्यायश्चार्भते अहोस्येकांतिनामित्यादिसर्वान्सप्तविधब्रह्मणः अतोपासकान्समस्तोपासकास्त १ इत्येव

अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्महर्षिर्भूतिगुणवर्जितारम्भः गुरोश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कालोपयत्तोरतुसंप्रयुक्तः ६२ नेवास
विंदति गतिं महामनो न चागतिकं चिद्विद्वानुपश्यति ज्ञानात्मकाः सति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकं ६३
शान्तो मोक्षधर्मेषु ना एव गीये जनमेजय उवाच अहोस्येकांतिनः सर्वान् ग्रीणाति भगवान् हरिः विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णा
ति भगवान् स्वयं १ ये तु रूधेधनालोके पुराणपापविवाजिताः तेषां त्रयाभिर्निर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः २ चतुर्थ्या चैव ते ग
त्ता गच्छन्ति पुरुषोत्तमस्य कांतिनस्तपुरुषा गच्छन्ति परमं परं ३ नूनमेकां तधर्मोपश्रितानां रायणाप्रियः अगता गतयस्ति
स्ते नित्यं सयं यं हरिं ३ सहापनिषदन्विदान्ये विप्राः सम्पगा स्थिताः पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि पतिधर्मिणः ४ ॥॥

नाः नष्टवासनाः पारंपर्यागतां गुरुसंप्रदायागता गतिं ज्ञानं २ चतुर्थ्या अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणानेपेक्ष्य चतुर्थ्या वासुदेवात्मनो हरिभक्तानां वि
शेषमाह एकांतिनस्तु इति एकांतिनो निष्कामभक्ताः गतयः गतीः अनिरुद्धादीन् श्रीनानुपास्येव वासुदेवं गच्छन्तीत्यर्थः ३ जायकेभ्यो विपु
क्तानां श्रेष्ठा गतिमाह सहेति ४

राम०

५५३

गतिः ९

अगतिः गतिश्च नो ज्ञानधर्मः गतिमान् उपासनाधर्मः २ सामवेदेन सामवेदेन कृतं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाऽधिकारिणः ज्ञानजनकं एवैवैश्वर्यधर्मोपि श
मादिमतां सद्यः वैवेक्यहेतुरित्यर्थः । तत्राद्ययोगशस्त्रेतीवैवैराग्यवतां आसन्नसमाधिना भवप्रसक्तसमदुःखध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषशक्तिमदुत्तीव्र

तेभ्यो विशिष्टं ज्ञानमिगतिमेकांतिनां नराणां के नैषधर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ५ एकांतिनां च काचर्पा कदाचोसा
दिता विभा एतन्मे संशयं हि धिपरां कौतहली हि मे ६ वैराग्यापन उवाच समुपोऽध्वनी के पुकुरुपा उवाच मेधे अर्जुने विम
न के च गीता भगवता स्वयं अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वते कथिता मया गहनो ह्येष धर्मो वैदुर्विज्ञेयो कृतात्मभिः ७ सं
मितः सामवेदेन पुरैवादिपुगे कृतः धार्यते स्वयमीशेन राजन्ता एयरो न च ८ एतदर्थं महाराज एष्टः पार्थेन नारदः ऋ
षिमध्ये महाभागः श्रुत्वा ततोः कृत्स्नभीष्मयोः ९ गुरुणा च ममाप्येष कथितो न पसन्तम यथात कथितं तत्र
नारदेन तथा शृणु ११

अतिमात्रतो वैवैराग्यवतां आसन्नतमः समाधि लाभ इत्युक्ता ईश्वरप्रणिधानादेर्निश्चयप्रणिधानस्य सर्वाधिकमुच्यते इणेन महोदेवेन
८ ९ ११

मो०

५५४

लो५९

यदासीदिति। अत्र मानसादिनां सप्तानां पूर्वपूर्वस्मिन्नेषां सर्वेषामनुगमेति नूतनस्मिन् पूर्वपूर्वस्वकारणं हि कार्यं नुगतेन तु कार्यस्य कारणं नुगमेतीति प्र
सिद्धलोकैः। तत्र मानसं नाम स्थूलं समिक्तं शब्दगंधरूपं दीपाद्युपकरणं शालग्रामवाहणादिप्रतिमालेखनैर्देवपित्र्यं च धर्मनारायणो नापरिहृतेन
पादयोनवर्तनेति श्लोकत्रयाद्यैः अयं भावः। अग्निकेतो यशालग्रामप्रतिमादिस्थूलालेखनयुक्तं येषां दर्शनं तदेदीर्घकालो यो दुर्लभो हृदि
रलोपासीनस्य अग्न्यादीनां चेतनं रूपं दृष्टिगोचरं भवति। तत्र हि जडमध्यस्तरं होमिव सर्वैः सम्यगनिरीक्ष्यमाणं लीयते रज्जुस्वप्रकाशे तद्वद्विहाय्यमा

पदासीन्मानसं जन्मनारायणमुखोद्भूतं ब्रह्मणः पृथिवीपालतदानारायणः स्वयं १२ तेन धर्मोत्पादकत
वा न्देवपित्र्यं च भारत फेनपात्रप्रयत्ने चैव तं धर्मप्रतिपेदिरे ११ वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे
वैखानसेभ्यः सोमस्तुततः सौतर्द्धे पुनः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दीनां तेषां मिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां जाय्यं लीयते चैतन्यं च प्रकाशते। सयं महाविदेहानामधारणायां प्रकृतोक्तं योगसूत्रकृतावहिरकल्पितावृत्ति
महाविदेहात्तस्य मातृकाया वरणाक्षय इति देहविस्मरणे सति यावत्कायावृत्तिः सा अकल्पिता। अग्न्याकल्पिता अस्यासिद्धाया मेव प्रतिमादीनां
जाय्येति रोधीयते नान्यथा। तद्वद्वर्तते चैतन्यं परिहृते दीर्घं स्तब्धं वैश्वतो न प्रविलापनीयं तेन तदीयमानं संप्रकाशते। यस्तु ह्यशरीरे यशोदयेऽज्जनेन
च दृष्टं तस्यापि विशेषतः मेव प्रविलापनिर्विशेषतः चिन्मात्रात्मनातिष्ठेति १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त ३

राम०

५५४

यदासीच्चाक्षुषंजन्मद्वितीयं ब्रह्मरूपं तत्र निविशन् यत्कृत्वा स्वरांधकारकं न्यप्रत्यक्षमिति समस्तविशेषरूपे दृष्टिं धारयतोऽपि पूर्ववदेहविस्म
रणोसति तत्रैव विश्वरूपं प्रकाशते तत्र चिन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः । एतौ द्वौ वाच्यौ तृतीयो योगः १७ आंतरालं च तृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकं वा

यदासीच्चाक्षुषं जन्मद्वितीयं ब्रह्मरूपं तत्र निविशन् यत्कृत्वा स्वरांधकारकं न्यप्रत्यक्षमिति समस्तविशेषरूपे दृष्टिं धारयतोऽपि पूर्ववदेहविस्म
रणोसति तत्रैव विश्वरूपं प्रकाशते तत्र चिन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः । एतौ द्वौ वाच्यौ तृतीयो योगः १७ आंतरालं च तृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकं वा
गस्थितो रुद्रः पुराकृतयुगेन १६ बालसिल्याजघीर्षो नान्धर्ममेतदपाश्यत् अतर्ह्येततो भूयस्तस्य देवस्य मायया १७ त
तीयं ब्रह्मरूपं जन्मयदासीद्वाचिकं महत् तत्रैव धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्न १८ सुपर्णो नाम तमूषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमार्त्त
पसां च सुतसेनरमेन नियमेन च १९ त्रिः परिक्रान्तवाने तत्सुपर्णो धर्ममुत्तमं यस्मात्तस्मादुत्तं स्येत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते २०
अग्नेश्वायुपरितंत्रते तमेतद्दिडुस्वरं सुपर्णोच्चाप्यधिगतो धर्मस्य सनातनः २१ वायुना हि पदं प्रैष्ठ कथितो जगदायुषा वा
योः सकाशात् प्राप्तश्च त्रीणि विधयसां शिभिः २२ ततो महोदधेरेव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमं अतर्ह्येततो भूयो नारायणसमर्हितः २३

द्विर्वर्त्तमंत्रार्थं चिंतनपूर्वकं जपेन तत्रापि मातृकास्मरणमतीत्य मंत्रार्थमात्रं ध्यायतस्तदाकारायां विन्नद्येनोपुनः पूर्ववदेहं रूपं प्राधिगम्य द्वाविन्मात्रेणैव स्थाने
१६ त्रिः परिक्रान्तवान् त्रिंशत्त्रितवान् प्रत्यहमिति शेषः १७ अग्नेश्वायुपरितंत्रते त्रिसौपर्णं चतुष्पदापुवतिः सुपर्णोऽस्मादि सुपर्णलिंगकमेव त्रय २१
२२ २३

प्रो०

५५५

555

पा०

यदाभूयः श्रवणाज्जाअनाहन्धनिरूपास्तेदेवनादब्रह्महंसोपनिषत्समिहं २५ तदुयासनं ज गत्स्व्यादिसामर्थ्यमवतीत्याहश्चेति ३० ३१ ३२ ३६

यदाभूयः श्रवणाज्जासृष्टिगसीन्महात्मनः ब्रह्मणाः पुरुषयाघ्नतत्रकीर्तयतः शृणु २४ जगत्सुष्टुमनोदेवोहरिर्नागयराः स्वयंवि
तयामासपुरुषंजगत्सर्गकरं प्रभुं २५ अथचितयतस्तस्पर्कराभ्यां पुरुषः स्मृतः प्रजासर्गकरो ब्रह्मातमुवाचजगत्पतिः २६
सृजप्रजाः पुत्रसर्वोमुखतः पादतस्तथा अयस्तवविधास्यामिवलंतेजस्वसुवत २७ धर्मवमत्तोगह्नीषसात्वतनामनामतः
तेनसृष्टकृतयुगस्यापयस्वयथाविधि २८ ततोब्रह्मानमश्चक्रिदेवायहरिमिधमे धर्मचाग्र्यसजग्राहसरहस्यसंसेग्रहं २९
आरण्यकेनसहितं नागयरामुखोभूव उपदिश्यततो धर्मब्रह्मणेमिततेजसे ३० त्वं कर्ता युगधर्माणो निर्गणैः कर्मसंज्ञितं
जगामतमसः पार्यत्रायक्तव्यवस्थितं ३१ ततोऽथवरहोदेवो ब्रह्मालोकपितामहः असृजत्सततो लोकानकृत्स्नान्त्यावरजं
गमान् ३२ ततः प्रावर्तततदाच्यौकृतयुगं शुभं ततो हि सात्वतो धर्मोऽप्यलोकानवस्थितः ३३ तेनैवाद्यनधर्मणा
ब्रह्मालोकविसर्गकृतं पूजयामासे देवो हरिर्नागयरां प्रभुं ३४ धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्चमनुं स्वारेचिबततेः अध्याययामा
सतदालोकानंहितकामया ३५ ततः स्वारेचिबः पुत्रं स्वपंशं स्वपदं नृप अध्याययत्सुगम्यः सर्वलोकपतिर्विभुः ३६ ॥

राम०

५५५

१८ नासत्येजन्मनीतिनासत्येतिपूर्वोक्तरीत्यागंधसंवितसारसादिसंविदांप्रागुक्तानामुपलक्षणं। अनाहतध्वनिं स्वैत्रेकाग्रामोर्वापिगुरुकृत्युक्तामुक्तिं
धादिसंविदस्तचित्तैवेव्यग्रशरणेनस्फुरन्तीतिपूर्वस्मात्तद्व्याख्याः तत्रापिगंधांशसत्त्वांसंचिन्मात्रेस्थितिरित्योगः ४३ अंतर्जेजन्मनिसत्त्वात्मनि। अत्रधारणा

॥ ३ ॥

ततः शंखपदश्चापिपुत्रमात्मजमौरसं दिशंपालसुवर्णाभमध्यापयतभारत ३० सौतर्द्धेततोभूयः प्राप्तेवेतायुगेपुनः
नासत्येजन्मनिपुनर्वत्सराः पार्थिवोत्तम धर्मेमेतस्वयंदेवोहरिर्नारायणः प्रभुः ३१ तज्जगदीश्वरिवंदाक्षोवत्सराः पश्यतस्त
दा सनकुमारोभगवांस्ततः प्राधीतवा य ४० सनकुमारोदपिचवीर्योवैप्रजापतिः कृतादौकुरुशार्दूलधर्ममेतदधीत
वान् ४१ वीर्याश्चाप्यधीसेनैरेभ्यामुनयेददौ रेभ्यः पुत्रायशुद्धायसुवृत्तायस्ववेधसे ४२ कुक्षिनामायप्रददौ
दिशंपालायधर्मिणो ततोप्यंतर्द्धेभूयोनाययणामुखाभ्वः ४३ अंतर्जेजन्मनिपुनर्वत्सरोहरियोनये स्वधर्मः स
मुभूतोनाययणामुखात्पुनः ४४ गृहीतोवात्सराणामृजन्प्रयुक्तस्वयथावि धि अर्ध्यापिताश्वमुनयोनाम्नाविहेषदौ
नृप ४५ बर्हिषभ्यश्चसंप्राप्तः सामवेदांतर्द्धिजं ज्येष्ठनामाभिविराजंतं ज्येष्ठसामवतोहरिः ४६ ज्येष्ठाश्चाप्यनुसा
क्रांतोराजानमविकंपनं अंतर्द्धेततोराजन्नेषधर्मः प्रभोहरेः ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यसिद्धयोऽहंब्रह्मास्मातिवाक्यश्रवणमात्रात्कृतकृत्येतिननिर्विकल्पोपेक्षायीत्यर्थं सर्वोपेक्षयाश्रयान् ४७ ४० ४१ ॥

नो०
५५६

556

यदिदं सप्तममिति। अतर्क्यमिह पञ्चमः। इहैव सप्तमोऽर्थः। नीकेषु दुस्मादिना उपक्रांतं गीतायामुक्तमिति। प्रत्यभिज्ञानार्थं। इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान्
हममयं विवस्वान्मनेव प्रादान्मनुस्त्वाकवेव वीदिति तत्र संवत्शको जनेन इदं यतिविवस्वान्जगद्देवतत्वादिना ५६ एकयूहेति अत्रानिरुद्धश्च

यदिदं सप्तमं जन्मपदान्मन्त्राणां नृप तत्रैव धर्मः कथितः स्वयं नारायणो नर ४८ पिता महायशुद्वाययुगादौ लोककारिणो
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरादौ ४९ ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपो जन्म आदि सप्तवितुर्मेष्टे विवस्वान्जगद्देव
तः ५० त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनेव देहो मनुस्वलो कभूत्यर्थं सुतापे स्वाकवेदौ ५१ इहा कुनाच कथितो व्याप्य लो
कानवस्थितः गमिष्यति क्षयो ते च पुनर्नारायणो नृप ५२ यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्ववत् पौत्रं कथितो हरिगीता सुस
मास विधिकल्पितः ५३ नारदेन सुसंप्राप्तः सरहस्यः स संग्रहः स धर्मो जगन्नाद्यात्मा क्षान्नाय गणान् ५४ एवमेव
महान् धर्मः प्राद्यो राजन्सनातनः उर्विज्यो उद्धरश्च सात्यते द्योयते सरा ५५ धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा आदि सा
धर्मयुक्तेन प्रीयते हरिगीता ५६ एकयूहविभागो वाक्च निद्विगूहसंज्ञितः त्रिगूहश्चापि सत्यातश्चतुर्गूहश्च दृश्यते
५७ हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्मेमो निष्कलस्तथा जीवश्च सर्वभूतेषु पंचभूतगुणातिगः ५८ ॥ ॥ ॥

तुष्टयानुगतः प्रयुक्तस्त्रितयानुगतः संकर्षणः द्वितयानुगतः वासुदेवः एक एवा एते देवयुक्ते मरणान्नोक्ता अधिकारतस्तस्मादेषामुपासना नाम वस्था
५७ जीवश्च हरिरेवेति संबधः ५८ ॥

राम०

५५६

मनस्वाद्दंकरिपिहरेवेत्तनयः ५२ एषहरेःलोकविधिःलोकप्रवर्तकोत्तर्यामी ५२ एकांतधर्मःनिष्कामानांभक्तानांधर्मः ६१ आशीःकर्मकांक्ष

मनश्चप्रथितराजन्येचैदियसमीरणं एषलोकविधिधीमानेषलोकविसर्गकृत् ५२ अकर्ताचैवकर्ताचकार्यकारणमेवचप
थेच्छतितथाएजन्कीर्तयेतपुरुषोव्ययः ५२ एषएकांतधर्मस्तेकीर्तितोत्तमस्तम मयागुरुप्रसादेनदुर्विज्ञेयौकृतात्मभिः
६० एकांतिनोहिपुरुषादुल्लभावहेवानप यथेकांतिभिर्गकीर्ताजगत्स्पातकुरुनंदन ६१ अहिंसकैरात्मविभिःसर्वभूत
हितैरैतैः भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जिता ६२ एवंसभगवान्यासोर्गुरुर्ममविशंपते कथयामासधर्मज्ञो
धर्मज्ञोहिजोत्तमः ६३ अवीरांसन्निधौराजन्यगवतोः कृष्णमीश्वरोः तस्याप्यकथयन्मूर्धनारदः सुमहातपाः ६४
देवंपरमकेश्वरमेवतचंद्राभमच्युतं यत्रचैकांतिनायातिनायरायरायराः ६५ जनमेजयउवाच एवंबद्धविधंधर्म
प्रतिबुद्धेर्निधेविंतं नकुर्वतिकथंविप्राअप्येनानाव्रतेस्थिताः ६७ वैशंपायनउवाच तिस्रःप्रकृतयोराजनदेहबंधे
युनिर्मिताः सात्विकीराजसीचैवतामसीचैवभारत ६८ देहबंधेषुपुरुषः श्रेष्ठःकुरुकुलोद्दह सात्विकःपुरुषध्याप्रभ
वेन्मोक्षायनिश्चितः ६९ अत्रापिसविजानातिपुरुषं त्रयवित्रमं नायरायपरोमोक्षस्ततोवेसात्विकःस्मृतः ७०

कर्म ६३ योगधर्मानादरहेतुमवि धांदर्शयति एवमित्यादिना ६७ देहबंधेषुदेहसंबंधोयंजातेषुजीवेषु ६८ पुरुषःसात्विकःश्रेष्ठइतियोजना
६९ सात्विकलक्षणमाह।अत्राप्येत्यादिना ७०

मो०
५५७

५५७

७१ जायमानमिति जन्ममारादिदुःखभाजं पश्यन्तु रूपयेति शेषः ७४ ईशकृपेयैव ज्ञानं जायते न तात्मेत्येताह नारायणो निति तस्माद्भक्तिरस्येति भा
वः ७५ भक्त्य भवेत्तदेषमाह राजसीति व्याभिप्रसदोवे ७६ सत्तत्त्वज्ञं सत्तत्त्वज्ञा पश्यति प्रवृत्तिमार्गे नियोजयतीत्यर्थः ७७ काममिति वैकारिका सात्त्विकाह

मनीषितं च प्राप्नोति चित्तपुरुषोत्तमं एकांतमक्तिः सततं नारायणाय गयणाः ७१ मनीषिणो हि पेके चिद्यतो मोक्षधर्मि
णः तेषां निश्चिन्तस्मानं योगक्षेमवहो हरिः ७२ जायमानोऽपुरुषं यं पश्यन्मधुसूदनः सात्त्विकस्तु स विज्ञेया भवेन्मोक्षे च
निश्चितः ७३ सांख्ययोगेन तु त्वाहि धर्मं एकांतं सवितः नारायणात्मके मोक्षे ततोऽप्यति परं गतिं नारायणो न दृष्टश्च प्र
तिबुद्धो भवेत्सुमान् ७४ स्वमात्मेऽद्य गजस्य प्रतिबुद्धो न जायते गजसीतामसी चैव व्याभिप्रसदो वे ७५ तदात्मकं हि
पुरुषं जायमानं विशंपते प्रवृत्ति लक्षणे युक्तं न विक्षति हरिः स्वयं ७७ पश्यन्ते न जायमानं ब्रह्मालोकपितामहः
रजसातामसौ चैव मानसं समभिलुतं ७७ कामदेवात्मा यश्च स तस्यानृपसूतमहीनाः सत्त्वेन स स्मेरान्तो वैकारिकाः स्म
ताः ७८ जनमेजय उवाच कथं वै कारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमं वद सर्वं यथा दृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमं ७८ ॥ ॥ ॥

कारजाः स स्मेरापि सत्त्वेन सक्ताः संतः कदाचिन्मुच्यन्त इत्यर्थः अतस्त्व वंद्यादीनां तत्त्वज्ञाने अर्पते शृंगारपरिषु ७८ वैकारिको हंकारः जीवः सपु
रुषोत्तमं कथं गच्छेत् अत्र स्पष्टात्मताः योगान् जीवस्य ब्रह्मता विद्यत इत्यर्थः ७८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५५७

अत्रानुभवस्यमानमित्याह सुसुक्ष्ममिति सुसुक्ष्मं दुर्योस्यतेन अनीरुपितेन रूपेण युक्तं अधिष्ठानमात्रं अथवात्र त्वेवचतुर्विंशतितत्त्वहोपाधियुतं।
तदेवत्रिभिर्क्षरैः अकारउकारमकारैः संयुक्तं सम्पक्त्वाहितं उपाधिसंगेन एतदेव पुरुषः पुरुषं गच्छेत्सुख्येन तत्र प्राप्य प्राप्तं लक्षणं नगरं नरं
देहेति किंतु उपाधिविधौ गणवत्तत्वातिरिक्त्यर्थः २० एवमिति एकं समुच्चितं सांख्ये आत्मानात्मविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः वेदशरणकं जी

वैशंपायन उवाच सुसुक्ष्मतत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिर्क्षरैः पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निक्रियः पंचविंशकः २० एवमेकं सांख्यं
योगं वेदशरणकमेव च परस्परं गमितानि पंचात्रचकथ्यते २१ एष एकांतिना धर्मो नारायणपरात्मकः यथा समुद्रा
मसृता जलोद्यास्तमेव राजन् पुनरविशति २२ इमे तथा ज्ञानमहाजलोद्या नारायणं वै पुनरविशति एष ते कथितो धर्मः
सत्त्वतः कुरुनेदन २३ कुरुष्वेन यथा न्यायं यदि शक्नोसि भारत एवं हि समहाभागो नारदो गुरवे मम २४ श्वेतानां पा
तिनां चाह एकांतगतिमव्यया व्यासश्चाकथयत्सीता धर्मं पुत्राय धीमते २५ स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसन्नो गु
रोः इत्येहि दुस्वरे धर्मं एष याचि वसन्तम २६ यथैव संतथैवान्मभवंती ह विमोहिताः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वज्रह्मभिर्दण्डपरंतपस्य हि वाक्यं तं ज्ञानं पंचात्रमक्रिमार्गः परमगुरोर्हृता नो वैदिकानां कर्मणा मर्याता एतत्तत्त्वैककार्यकारित्वात् समुचितमे
वमनुचिकल्पितमित्यर्थः २० उपसंहारति एष इति नारायणपरात्मकः नारायणनिष्ठः २१ यथेति २४ श्वेतानां गृहस्था दीना यतीनां
काषायधारिणां २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५५८

558

कृष्णोद्भूतप्रतिष्ठादितं निगमयति कृष्णसर्वेति भावनः पालकः ८८ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः कृष्णोद्भूतमुक्तं तत्सांख्यादिभिः सर्वैः प्राप्यैकमेवेति च उक्तं ज्ञानेः समुच्चितैर्विकल्पितैर्वा प्राप्यतदिति संदिहानः पृच्छितं सार्वेति १ अज्ञानतमो नुरायेति छेदः २ पितामहस्य आद्यो नारायणः तेषां षष्ठं नारायणावतारं वंदेतीत्यर्थः तथा हि कार्यस्य कारणान्मात्वा द्वा आत्मा वैपुत्रनामासीति गौराभे द्वा व्यासस्य नारायणोऽशलाहो षष्ठं नारायणत्वं त्रिभिर्हिरण्यगर्भैः तदीयेषु

कृष्णस्यैव लोकांताभावो नो मोहनस्तथा संहारकारकैस्त्वकारणं च विंशत्येते ८८ शान्तो मोक्षार्थं पुष्कंति भावे जने मे जय उवाच च सांख्ययोगं पंचरात्रं वेदां पकमेव ज्ञानं मे तानि वत्सर्षलोकेषु प्रचरंति ह १ किमेतानि कनिष्ठानि पृथग्निष्ठा निवासिने प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रहर्ति च यथाक्रमं २ वैष्णवाय न उवाच जज्ञे वद्भुजं परमसुखं रंयेद्दीपमध्ये सुतमात्मयोगात् परशरात्मसवती महापितृस्मै नमो ज्ञानतमो नुराय ३ पितामहाद्यं प्रवदंति षष्ठं महर्षिर्माषे पवित्रियुक्तं नारायणस्यांशजमेकपुत्रं ह्येपायनं वेदमहानिधानं ४ तमादिकलिषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहानिधानं समजं पुत्रार्थमुदाहरेत्तज्जाव्यासं महात्मानमजं पुराणं

ये युक्तानां नारायणस्यांशजं कृष्णं ह्येपायनं व्यासं विद्वानां नारायणांशजमिति स्मरेत् पितामहाद्यं नारायणस्य षष्ठं वंदेतीति वायस्मात् पितामहाद्यं षष्ठं वंदेतीति वा व्यासस्यो ज्ञं सर्वथापि पितामहाद्यमिति मेकं पदे ४ ५ ॥ ॥ श्रीगोपायनमः ॥ ॥ श्रीकृष्णपूज्यमः श्रीसरस्वतिपूज्यमः ॥ ॥

राम०

५५८

स
नारायणः पुत्रार्थं व्यासं सज्जनं दासिपतिं त्वेयेवेति १२ इत आरम्भमकानोस्नेहो मे पे संतो यं यः स्पर्शः १३ १४ १५

जनमेजय उवाच त्वेयवकथितः पूर्वसंभवे हि जन्मसन्तः वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः पराशरस्य दापादः
कर्मदेयाय नो मुनिः ६ भूयो नारायण सुतं त्वमेव न प्रभाषसे किमत्रः श्वेज्जन्म व्यासस्य मिते ते जसः कथय स्वात्तममते
जन्म नारायणो ह्येवं ७ वैशंपायन उवाच वेदार्थान् चतुर्कामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः गुणैर्मज्जाननिष्ठस्य हिमवसार आसतः
८ कृत्वा भारतमाख्यानं तपः श्रातस्वीमतः शुश्रूषात् सगराजं न कृतं वेतो वयं तदा ९ सुमेतुर्जैमिनिरेवेवैषे लश्वमुद्व
वतः अहं चतुर्थः शिष्यो वैशुको व्यासात्मजस्तथा १० एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पंचभिर्हृत्तमैः शुश्रूभे हिमवत्पदेभ्य
तेभ्यस्तपतिर्यथा ११ वेदानां वर्तयन् संगान् भारतार्थो श्वसर्वशः तमेकमनसं दातुं युक्तावयमुपास्महे १२ कथां तेरेक
स्मिंश्चिन्मृशोस्माभिर्हि ज्ञोत्रमः वेदार्थान् भारतार्थो श्वजन्म नारायणात् तथा १३ सपूर्वमुक्तो वेदार्थान् भारतार्थो श्वत
त्वं विन् नारायण दिदं जन्म व्याहृतं मुपचक्रमे १४ शृणु ध्वमाख्यानं वरमिदमोष्यमुत्तमं आदिकालो ह्येव विप्रास्तपसा
धिगतं मया १५ प्राप्ते प्रजाविसे गैवै सप्तमे पद्यसंभवे नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः १६ ससज्जनमितः पूर्वत्रा
ह्याराममितप्रभः ततः स प्रादुरभवदयं न वाक्यमब्रवीत् १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५५२

५५१

ममत्वेनाभिज्ञातः प्रजासर्गकरः प्रभुः सृजप्रजास्वविधावत्प्रत्यक्षजडपंडिताः १८ सख्यमुक्तोविमुखश्चितायाकुलमानसः
प्रणाम्यवरदेवमुवाचहरिमोक्षं १९ काशक्तिर्ममदेवेशप्रजाः स्रष्टुं नमोक्तते अप्रज्ञावानहं देवविधस्वयदनेतरं २० सख्यमु
क्तोभगवनभूत्वायातहितस्ततः चिंतयामासदेवेशोबुद्धिं हिमतावरः २१ स्वरूपेणीततोबुद्धिरुपतस्थहरिप्रभु योगेनैव नानि
योगः स्वयंनियुज्येततः २२ सतोमेश्वर्ययोगस्याबुद्धिर्गतिमतीसती उवाचवचनं देवोबुद्धिर्वैप्रभुरव्ययः २३ ब्रह्मारां प्रविशस्व
तिलोकसस्यथमिदं ये ततस्तमीश्वरादिष्टाबुद्धिः क्षिप्रं विवेशसा २४ अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः सदृशो हरिः भूयस्तेववचः प्रा
दसृजेमाविविधाः प्रजाः २५ वारमितेवकृत्वा सोयथाज्ञां शिरसाहेरः एवमुक्तासभगवांस्तत्रैवांतरधीयत २६ प्रापेचैनमुह
तेन त्वस्थानं देवसेजितं तौ चैव प्रकृतिं प्राप्य सकीभा वगर्तो भवत २७ अथास्य बुद्धिभरभवसुनरग्यांतरा किल सृष्टाः प्रजाश्चा
ः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना २८ देवदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला ज्ञाताहीयं वसुमतीभारां कान्तातपस्विनी २९ बहवो बलि
नः पृथ्वा देवदानवराक्षसाः भविष्यति तपोयुक्ता वरायाप्येति चोत्तमान् ३० अवश्यमेव ते सर्वे वरदानेन दर्पितैः बाधित
व्याः सुराणां काषयस्व तपोधनाः ३१ तत्र न्यायमि कर्तुं भारवतरां मया अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमे ३२
निग्रहेण च पापानां साधनं प्रहृष्टा च श्रुंतपस्विनी ससाधारपिप्पति मेदिनी ३३ मया खेपादिधियते पात्रालस्थेन भोगिता
मया धताधारयति जगद्भिर्बलवशं च ३४ तस्मात्पृथ्वाः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः एवं संचिंतयित्वा तु भगवानमधुसूदनः ३५

६३

राम०
५५२

रूपारूपेनेकान्यसृजत्याहुर्भावमवायसः वाण्डनारसिहं चवामनमानुषंतथा ३६ एभिर्मयानिहंत्याहुर्विनीताः सुगरयः अथभूयो जगत्स
शमोः शोहेतानुनादयन् ३७ सरस्वतीमुच्चचारतत्रसारस्वतोभवत् अपातरत्तमानामसुतोवाकू संभवः प्रभुः ३८ भूतभयभविष्यत्तः सत्
वाहीदृक्वतः तमुवाचनतेमूर्द्धादेवानामादिश्ययः ३९ वेदास्यानेकृतिः कार्यालयापतिमतांवर तस्मात्कुरुयथाज्ञप्रममेतद्वचनमुने
४० तेनभिन्नास्तद्देवदामनोः स्वायंभुवैतरे ततस्ततोयभगवानहरिस्तेनास्पकर्मणा ४१ तपसाचमुतेनयमेननियमेनच मन्त्रे
नरेषुपुत्रत्वमेवमेवंप्रवर्त्तकः ४२ भविष्यत्सचलोब्रह्मन्प्रध्वंश्चनिसशः पुनस्तिष्येचसंप्राप्तेकुर्यानामभारताः ४३ भविष्य
तिमहात्मानोराज्ञानः प्रथिताभुवि तेषांत्वन्नः प्रसूतानांकुलभेदोभविष्यति ४४ परस्परविनाशार्थंत्वामतेदिज्ञसत्तम तत्राप्यनेक
धावेदानभेदस्येतपसाचितः ४५ कृष्णयुगेचसंप्राप्तेकृष्णवर्णाभविष्यसि धर्माणांविधानांचकतांज्ञानकरस्तथा ४६ भविष्य
सितयोयुक्तौनचरागादिमोक्षपते वीतरागश्चपुत्रस्तेपरमात्माभविष्यति ४७ महेश्वरप्रसादेनैतद्वचनमन्यथा यमानसंवेप्रवर्त्ततिवि

मो०
५६०

560

प्राः पितामहस्योत्तमवृद्धयुक्तं। वसिष्ठमग्रचतपोनिधानं यस्यातिस्त्र्यम्बतिरिच्यते माः ४६ तस्माच्चयेचापिततोमहर्षिः पराशरोना
ममहाप्रभावः पितामहेवेदनिधिर्वरिष्ठोमहान्नपोवेतपसेनिवासः ५० कार्त्तिकार्त्तः पितृकल्पकायां तस्मादृषेत्स्वमविताचपुत्रः
५१ भूतभव्यभविष्माराण्डिन्नसर्वार्थसंशयः येत्यतिक्रान्तकाः पूर्वसहस्रयुगपर्ययाः ५२ तंश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसेतपसान्नि
तः पुनर्दृश्यसिचानेकसहस्रयुगपर्ययात् ५३ अनादिनिधनेलोके चक्रहस्तं च मां मुने अनुध्यानात्ममनुनेनैतद्दृष्टव्यमन्यथा
५४ भविष्यति महासत्त्वातिशयात्पुलातव शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ५५ तस्मिन्मन्वेतरे चैवमन्वादिगणा
पूर्वकः तमेवमवितावत्समतसादान्नसंशयः ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तम०
५६१

६२ अत्रैवकेविदध्यायं समापयति। प्रासंगिकोपसंहारपूर्वकं प्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते स्पष्टतरं ६३ नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ६४ सर्वेषां प्रमाणमिदमेव

के १
यत्किंचिद्विद्यते लोके तन्महिषिणः ॥ अत्रोक्तं चिंतयति स्वर्गं देविदध्यायं हं एवं प्राप्तं नृषि मया तं मे तथा ॥ उक्त्वा च वनमीशा
नः साधयस्व तथा वीत सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिर्मेधमः ॥ ५२ ॥ अत्रोत्तरं तस्मान्मततो जातो जयाहरेः पुनश्च जातो विख्यातो विशिष्ट
कुलं नरनः ॥ ५३ ॥ तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः नारायणो देवतया नारायणोऽंशजः ॥ मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं पु
रमतिमत्तं श्रेष्ठः परमं समाधिना ॥ ५४ ॥ एतद् कथितं सर्वयन्ता पृच्छत पुत्रकाः पूर्वं जन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहो मया ॥ ५५ ॥ वैशं
पायन उवाच एतन्नैककथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप व्यासस्मात्किं ह्यम तस्यो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ५६ ॥ सांख्ययोगोपचरात्रवेदाः
पाशुपतं तथा ज्ञानान्ये तानि गजैर्विद्विन्नानामतानि वै ॥ ५७ ॥ सांख्यसंवक्ता कपिलः परमर्षिः सूच्यते दिग्गजगर्भो योगस्यैव
ज्ञानान्यः पुरातनः ॥ ५८ ॥ अत्रोत्तरं तस्मादेवैव वेदाचार्यः सूच्यते प्राचीनगर्भतमर्षिः प्रवर्तते ह केचन ॥ ५९ ॥ उमापतिर्भूतपतिः
श्रीकेशो ब्रह्मराः सुतः उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं याशुपतं शिवः ॥ ६० ॥ पंचगव्यसकृत्तनस्यैव तानुभगवान्त्वयं सर्वेषु च रूपैश्च
ज्ञानेषु तेऽप्युदरपते ॥ ६१ ॥

शिशुकार्त्तकलेन सर्वाणि लीनानि सांख्यस्येत्यादिना

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

मो०

५६१

५६१

आगमेवं ज्ञानं अनुभवानतिक्रम्य तेषां सर्वेषां निष्ठा परमात्मन्यविषयी भूतो यस्तु नारायणः परमात्मेवेति दृश्यते इत्यर्थः ६६ अत्र भिन्नप्रस्थानत्वाभिमानासूचनार्थमेव साहचर्येति स्वमतमाह तमेवेति ७० निःसंशयेषु प्रत्यनुभवलादिष्विति शेषः हेतुर्वेलात्कृतकं बलात्संशयान् ७१ इदं शास्त्रं यथा च एवमपि मुच्यते साहचर्येति ७२ सनातने प्रतिप्रतियादित्वाद्यन्तर्भूतं अपि तेन न पञ्चगव्यं प्रणीतत्वे वेदविरुद्धत्वे च सचितं तथापि अगोचरं

यथा गम्यथा ज्ञानं निष्ठानारायणः प्रभुः न चैनमेवं ज्ञानं तितमो भूता विशांपते ६६ तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणाः निष्ठानारायणमपि नान्पोलीति वचोमम ७० निःसंशयेषु सर्वेषु निःसंशयैवेति शेषः संशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति मा भवः ७१ पञ्चगव्यं विदोयेतु पथाक्रमपरायण एकात्मभावोपगतास्ति ह्येति विशिष्टं ७२ सांख्यं च योगं च सनातने वेदे वाच्यं च वै निखिलेन गजान सैः समस्तैर्जपिभिर्निर्हृक्ता नारायणो विश्वमिदं पुराणं ७३ शुभाशुभकर्म समीरितं पत्रवत्ते सर्वे लोकेषु किंचित् तस्मादप्येतद्वतीति विद्याद्वयं तद्विदुः भुवि चाशुचेति ७४ इति शांतीमोक्षधर्मेषु व्यासोऽसिः ७४

तात्पर्यमेवेति परमात्मन्येकमेवेत्याह सर्वेति ६६ विदुः नारायण इति दृश्यं सर्वपदमात्मा ब्रह्मेवेदं सर्वमित्यादि कृते रजोब्रह्मो ह्येतद्रूपो दर्शितः ७३ शुभाशुभमिति सर्वत्र नारायण एव प्रवर्तते न तयोमीत्यर्थः समीरितं वेदे विहितं तस्मादप्येतद्वतीति ७४ द्वांसतस्यधिकं शततमः ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

५६१

पुरुषभेदमन्तरेण वैधर्म्येण व्यवस्थानुपपन्नेः श्रूयमाणस्यान्तेवर्षेन तिलं घनीयत्वात् संदिहानः पृथग्विहवश्चेति नन्वेकस्मिन्नाकारे कर्णशङ्कुलीरूपे
पथिभेदात् आत्रभेदः कल्पितो वाचिर्थस्तु अवस्थादि व्यवहारे हेतुः शङ्कुग्रहा संकरहेतुश्च स्वमेकस्मिन्नात्मनि अत्र कर्णभेदाज्जीवभेदः कल्पितो बह्वसुक्त
व्यवहारे हेतुर्भोगा संकरहेतुस्त्वभिव्यक्तिव्यवहारपरमार्थदृष्ट्या पुरुषवर्गैकत्वे संभवतश्चेति नतत्र प्रष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्याह कोद्येति योषावावर्गोत्तमा

५६१

जनमेजय उवाच बहवंपुरुषा ब्रह्मन्नुताहोस्येव तु
कोसत्रपुरुषः अथः को वा यो निरिहोच्यते १
वैशंपायन उवाच बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोग
विचारो नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलादहं २

गिरिति वदामि वेदं सर्वमिदं तत्ताम्रभेदश्चेत्तेरुपासनार्थगौणभेदपरत्वेनाप्युपपन्नोत्तमैक्या सिद्धौ शङ्कुलीदृष्टांतेनापि उक्तव्यवस्था कल्पनस्य निर्मूलत्वा
तस्मान्नातरेण चोद्देशासिद्धेः कः अथः पुरुषोऽस्मिन् को वा यो निरस्ति न को यो सत्यः १ लोके व्यवहारोऽतन्तस्मिन् व्यवहारो व्यवहारो बहवस्वपुरुषा
नन्वेकस्यार्थः परमार्थतस्तेकस्त्वनवश्चेति भावः २

५६१

६३

मो०

५६३

५६२

समतमाह। वहनामिति प्रपुत्राधिबुधमन्तापुरुषाणां घटमहाकाशद्वयगामागिरुपाणां प्रतिविवाद्यात्मनो यथैकायेनिर्महाकाशविंशपुरुषादिरुपातयेवतेन
 स्मदीनां पौनि एकपुरुषस्यास्यामि मयः अयं भावः रेकात्मं क्रतेनात्मा यो भावाद्मानांतरविशेषाद्वात्मजेतनां सः एकस्मादपि प्राणिकर्मवासना
 गर्भितज्ञानसहायान् स्वप्रवद्विपराधुत्पत्तेरविरोधान् शङ्खलीनां येनैकस्मिन्नयोपाधिकभेदकल्पनया वंधमोक्षादिव्यवस्थापपत्तेस्वानाद्यः उपक्र
 मोपसंहारवभ्यासो पूर्वफलं अर्थवा दोषपत्री विलिखेः क्रतेरेकात्म्य एव तात्पर्ये दर्शनात् तथो हि संदेव सोम्येदमस्मी देकमेवादितीयमिति उपक्र
 म्यरेतदात्ममिदं संवेत तत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति व उपक्रमोपसंहारे योरेकस्यैतदात्म्यमित्यादिसंस्कृतप्रवणमस्या सः मानांतरनवग
 ता २

रथा १

वहनापुरुषाणांच यथैकायेनिरुच्यते तथातपुरुषं विश्वं योसामिगुणाधिकं ३

तादृशैकत्वस्य अर्थता। उत्तमोदेशमप्राप्तयेना क्रतं भवत्त्वमन्तं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्मविविज्ञानं फलं यथा सोम्येकेन मर्सिरेन सर्वे
 मन्मयं विज्ञातं स्यादिति सदादिदृष्टांत उपपत्तयः। नवगमेतदुदेके वधायमगोधफलमन आरेतोत्मादिस्थितारः लवणोदकस्य येन वत्सगिजग
 त्वयं मगोधकशिकामयेन ततो जगदुदयं च प्रतिपादयन्त स्यैकादितीयत्वमवगमयति स्वैकात्म्यं प्रतिपाद्य घटसंघतमाकाशनीयमाने यथा घ
 टे घटो नीयेत नाकाशं तदुज्जीवीनभोपमः एक एव तु भूतात्मान्ते भूते प्रकाशते। एकधा बहुधा चैव ह्यपतेजलचंद्रवत् अहरद्गच्छं स एतन्न हला
 कं न विदंस् न तेन हि प्रसूहादेमादि क्रतिभिः घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांत पूर्वकं वंधस्याज्ञानकार्यस्य प्रतिपाद्यतो न श्रुतेरुपासना योनात्यर्थमस्ति

प्रसुते एकात्म्ये विवक्षितमाकर्

राम०
५६३

इदमे वगुरुनमस्कारपूर्वकं आख्यायिकासुर्वेनोपपादयति नमस्तुते सादिना आख्यायिस्पर्शया १५ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

नमस्तुत्याचगुरवे व्यासाय विदित्वा तस्मिन् तपोयुक्ताय दानाय च दायपरमर्षये ४ इदं पुरुषसंकीर्तनं सर्ववेदेषु पार्थिव अ
 त्समं च विद्यात्तमं विदितं ५ उत्तमैर्गणपदादेन त्रिभिः कपिलादिभिः अध्यात्मचित्तमाप्तिशालिना
 एषु कानि भारत ६ समासते कथयिष्यामः पुरुषैकत्वमुक्तवान् तत्रैहं प्रवक्ष्यामि प्रसादादिति तजसः ७ अत्राप्युदा
 हरंतीममिति हासं पुरातनं ब्रह्मणः सहसं चारं अवकासविशेषते ८ श्रीरुद्रस्य समुद्रस्य मध्ये हारकसंप्रभः वैजयंत
 रतिख्यातः ९ पर्वतप्रवरेण्य १० तत्राध्यात्मगतिं देवकाकीप्रविचिंतयत् वैजयंतसदना त्रिसंवैजयंतं निषेवते १०
 अथ तत्रासतस्तस्मिन् चतुर्वेकस्मिन् धीमतः ललारप्रभवः पुत्रः शिव आगच्छदृष्ट्या ११ आकाशेन महायोगीश्वर
 त्रिनयनः प्रभुः ततः स्वान्निपयाता शुधरणीधरसूदनी १२ अथ तस्मात्भवतीतावदेवापि पादयोः तेषां द्यौर्नि
 पतिं तं दृष्ट्वा सचेन पारिजाता १३ उत्थाय यामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः उवाचैवेनं भगवांस्त्विह स्यात्तमात्मजं १४
 पितामह उवाच स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्नोसि मेतितं कंचित्तेकुशलं पुत्रस्वाध्यायतपसोः सदीनित्यमुग्रतया त्वं
 दिततः पृच्छामि ते पुनः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५६३

५६३

२३ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्निनि पुरुषाणां ब्रह्मन्निनि पुरुषाणां प्रगामतीत्याश्चर्यं संघातारव्यः पुरुषो नास्तीति भावः २४ बहवः पुरुषाः पुत्रेति ये संघातान्मा
नस्त्वयो उदाहृताः सन्तर्जितक्रांतं प्रसक्षेरो वा यदहनविषये वेदाप्रतियाद्येनैतत्तद्व्यभिचार्यः अनधिगतार्थज्ञापकं हि प्रमाणं आत्मभेदश्चाधिग

उद्धव उवाच तत्प्रसादेन भगवन्त्याध्यायत परोर्मम कुशलं चाप्ययं वैवस्वजगतस्त्वथ १० चिरदृष्टो हि भगवानेव
राजसदने मया तेतो हं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं तत्पादसेवितं ११ कौतूहलं चापि हि मे सकांतगमनेनेते नैतत्कारणमस्येहि
भविष्यति पितामह १२ किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितं सुगुणैरधुषितं त्रयिभिश्चामितप्रभैः १३ गंधर्वैरस्य
रेभिश्च सततं सन्तिषेवितं उत्तमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि १४ ब्रह्मा उवाच वैजयंते गिरिवरः सततं सेव्यते मया
अत्रैकाग्रगामनसा पुरुषश्चिंत्यते विराट् १५ रुद्र उवाच बहवः पुरुषा ब्रह्म स्त्वयामृष्टाः स्वयं भुवा सज्यंते चापरे
ब्रह्मन्मैवैकः पुरुषो विराट् १६ कोऽस्योचितं ते ब्रह्म स्त्वयैकः पुरुषोत्तमः एतन्मसं शयं ब्रह्म ह कोऽहं हलं हि मे
१७ ब्रह्मा उवाच बहवः पुरुषाः पुत्रे ये त्वया समुदाहृताः एवमेतद्विज्ञातं द्रष्टव्यं नैव मित्यपि १८ आधारं तु प्रवक्ष्यामि
मिरकस्य पुरुष स्यते बहूनां पुरुषाणां सयथैकाग्रो निरुच्यते १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्वेति न शास्त्रस्य विषयः तस्मै त्वेति हि मे स्य मे व्रजमिति वत्त शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः २० अस्मत्तमस्यादिवाक्येने गोराभेदपरमित्यर्थः २१ अधा
रो विद्याने एकस्य विराजः सोपाधिकत्वेपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किमुत निरुपाधिकत्वेति भावः २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

५६३

विष्णोर्विश्वं परमं सत्त्वं ज्ञानं सुमहत्तमं कारणं निर्गुणं शुद्धं अनेनानिहृदप्रधुमसंकषणवासुदेवाः क्रमेणोक्ताः तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणवासुदेवमवशस्तथः १
 अध्यायः ३२ मेव पुरुषैकत्वं दृष्टं तैरुपायतत्तत्तन्मोक्षसाधनस्यार्थमुपसहरीति शृणु पुत्रेत्यादिना पुरुषः पूर्णत्वात् शश्वतः आद्यतमश्च न्यत्वात् अमयः
 अपिरिगामि त्वात् अतएव अक्षयः अपचयहीनः अप्रमेयः वाच्यनसातीतत्वात् सर्वगः सर्वोपादानत्वात् १ सगुणोः बुद्धीदियादिसहितैः निर्गुणोः श

तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं निर्गुणं निर्गुणामृताप्रविशं तिसनातनं २७ शान्तो मोक्षधर्मेषु नागयणीयं ब्रह्मोवाच अ
 त्वापुत्र यथा त्वेष पुरुषः शाश्वतोऽयः अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगतश्च निरुच्यते १ तमेव कस्त्वया दृष्टं मया न्येवोपि मत्तमस
 गुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्योऽसौ स्मृतः २ अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ वसन्निषि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभि
 : ३ ममांतरात्मा तव च पेद्यान्ये देहसंज्ञिताः सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्त्वचित् ४ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजा दि
 श्वयादाक्षिनासिकः एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचरिष्यथा सुखं ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मादिहीनैः मूढैः विष्णोर्विष्णोः आत्मानेन चिन्मात्रेणोच्यते स्वयंप्रकाश इत्यर्थः १ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेर्विरहितः न लिप्यते आकाश इव घटान्
 गतेर्देवैर्वृत्तलोदिभिर्गोत्तादिभिर्वा ३ अस्मत्तदव्यक्तं वाचयति अतएव आत्मापि न ग्राह्यः उपाधभिर्निवेशात् ४ अयमेव विश्वरूप इत्याह विश्वेति सर्वेषां शरीरे
 रयमेव शरीर इत्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५६४

५६६

अस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं स निरुक्तमाह क्षेत्रज्ञाणीति ६ नन्वयमेव क्षेत्रज्ञत्वेन उक्तं निगत्या गत्यादि कर्मस्यैव प्रसक्तमित्याशङ्क्य नागतिरिति यदाकाशस्यैवाप्र
तीतितः आगत्यादिमत्वेऽपि वस्तुतः नैव स्ति अतो नैव साक्षेया आत्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ७ कर्तृहे गतिप्रतीतेर्गतिरिति त्याशङ्क्य अनिवेचनीया

क्षेत्रज्ञाणि हि शरीराणि वीजं चापि शुभाशुभं तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ६
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् सांख्येन विधिनोचैव योगेन च यथाक्रमं ७ चित्त
यामि गतिं चास्य न गतिं वै द्विचोत्रं यथा ज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तु सनातनं ८ तस्यैकत्वं
हत्वं च सर्वैकः पुरुषः स्मृतः महापुरुषश्चैव विभक्तैकः सनातनः ९ ॥ ॥ ॥

स्ति नातिप्रतीतिरित्याह चित्तयामि गतिं नैव च न संलेन वा दुर्निरूपं पुरुषं यथा ज्ञानं श्रुतियुक्तपुनर्नृत्तिरिति क्रम्य वक्ष्यामि यतः सनातनं नैवैक रूपं य
तद्विरुद्धमित्येवैति दुर्निरूपमित्यर्थः ८ अस्मिन् महापुरुषत्वं निर्वर्तितं तस्मिन् पुरुषात्तरसंलेनैकस्य महत्त्वेन स्यात् समत्वात् पुरुषाणां ९ ॥ ॥

छिन्नानां रूपं १

राम०

५६४

सर्ववदः पुरुषाजन्तुता हो एक एव च तस्य प्रमत्तस्योत्तरं सिद्धं ते पुरुषैकमुक्तं संप्रति ब्रह्मविद्यासमाप्ते संगलार्थे ते देवानुसंधानः भोक्ता भोग्ये प्रेरितारं च मत्वा मे
 वेप्रोक्तं त्रिविधं त्रयमेतदिति प्रोक्तं त्रयं भोक्ता भोग्ये प्रेरितारं भेदे र्ण यति यत्तु द्यादिना धाम प्रकाशकं चित्तेति तदेव परं वेद्यं तदेव चोद्धार्यो योद्वा जीवः स एव
 बोधनीयः स्वरूपः यो योक्तुं देः अन्ते ह्यमात्मविज्ञानात्मा कूपमात्तुलमात्मनः अचिष्टः स्यात्तमाते च यामादौ विजितं न केवलं आत्मन एव मतं
 त्वादिकं अपि तु द्रव्यत्वादिकमपि तस्यैव साह द्यतिसादिना १८ किं वदुनायत्त प्रधानं अनात्मत्वेन प्रसिद्धं देयादीनामुपादानं तदपि आत्मैव साह द्यते इति
 यत्त प्रधानमिति प्रोक्तं यदपि धातुः आद्यविधानं महत्त्वं सत्तेन दक्षिणे देवतान्वयः एतदेव विशिष्टं इति स्पष्टं सहीने अतएव शाश्वतं अनादि अयमेव

युक्तं तं लोकं तत्र सधामेवेद्यं परं बोधनीयः सर्वोद्वा मतामेतत्प्रशिक्षिता प्राशनीये दृष्टादृष्टं च रसितारसनीये १७
 द्यातामेयं स्पृशिता स्पर्शनीये दृष्टादृष्टं च प्राविता प्रावणीये ज्ञातामेयं सगुणं निरुगं च यदे प्रोक्तं तात सम्यक् प्रधानं १८
 नि संवेतु शाश्वतं चायं च यदे स्तं धातु रण्यविधानं तदे विप्राः प्रवदंते निरुद्धं यदे लोके वैदिके कर्मसाधु आशीर्षे
 कंतद्विदस्यैव भासं देवाः सर्वमुनयः साधु रणता सं प्राग्वेशे यज्ञभागं भजंते अहं ब्रह्मा आद्यदेशः प्रजानां तस्मा ज्ञात
 स्त्वधमत्तः प्रसूतः १० मत्ताजगज्जंगमं स्यावरं च सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र २१ ॥ ॥ ॥

परिणामि परिणामिने हि विकारत्वादायं तवल प्रधानं स्य युज्यते न तु अनादृशस्य पुरुषस्य १९ तदेव परं यामहत्त्वेन भित्ति विप्राः पूर्णता
 नाः ब्राह्मणाः अनिरुद्धं महं कारव्यमाहुः अयमेव वैदिककर्मणा मधिष्ठात्री देवतेत्याह तदे लोके इति आशीर्षं कर्मस्य तस्यैव तादात्म्येनैव
 भाव्यं चितनीयं अनेनाग्निहोत्रेण अनिरुद्धात्मा वासुदेवः प्रियतामिति कर्मवसरे नुसंधानं कर्तव्यमित्यर्थः इदमेव सदाचारप्रदर्शनेन दृश्य
 यति देवा द्यादिना २० मत्त इति मम आरध्या देवता मज्जेरपि स्यावरं जंगमात्मकं जीवै रण्यधनीयेत्यर्थः २१ ॥ ॥ ॥

पांचरात्रमार्गमुपसंहरति चतुर्विभक्तः। चतुर्विभक्तः चतुर्धा वासुदेवादिहरेषां विभक्तः। कीदृतिरास्वनामित्तर्भावनेचेत्यर्थः एवं स भगवान्वा
 सुदेव उपाध्यावेशात्तत्र बुद्धश्च सन्त्वेन स्वरूपभिन्नेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः। सत्जीवत्वं परिण्यज्वा सुदेव एव भवतीत्यर्थः। ननु चतुर्विभक्तः
 सुपसंहारे न युज्यते पांचरात्रमन्त्रस्य वैदिकस्य प्रोक्तसंख्यायोगमतेः। नुपसंहार्यत्वादिति चेत्तत्कृत्स्नभावादिति त्रमः। तथा हि भगवद्धारधनं विना
 सत्यासद्वैकं सांख्यमनुतिष्ठति चेत्तत्रैकाग्रस्याभावात्तद्विभक्त्यर्थेति तत्स्वरूपमिति तांस्ते उभयभ्रष्टा भवन्ति यथोक्तं श्रीभागवते। श्रेयःस्तुतिं
 भक्तिमुदस्यते विभोक्तिर्येति ये केवलवोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशस्तस्य शिष्येतेनामध्यास्यन्तु यावद्यातिनाये मेरां विहाक्षविमुक्तमा

चतुर्विभक्तः पुरुषः स कीदृति यथेष्टेति एवं स भगवान्त्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः २२

निनस्त्वयस्तभावादि विमुद्वुदयः। आरुत्यकृष्टेरापरे पदेततः पतंसधो नादत्त युष्मदं प्रयति। तथा योगिनामपि प्रत्यक्षत्वाधिगमोऽंतर्यामाव
 त्वनभगवद्धारधनं विना भवतीति स्मर्यते ततः प्रत्यक्षेतेनाधिगमोऽंतर्यामावश्वा। अंतर्यामास्तु योगेरेवोक्तः। याधिस्थानसंशयप्रसादालसा
 विरतिभ्रंतिदर्शनालक्ष्मिकन्यान्वस्थितत्वा निचित्रविशेषास्तेतरयाः दुःखं हेमनस्यांगमेजयत्वया सप्रव्यासाविशेषसहभुवर्ति
 तस्यानेतेमाधवतावकाः क्वचिद्गुणमार्गोत्पिबृहसौहृदाः त्वयाभिगुमाविचरन्ति निर्मया विनायकानीकपशूदमुपभोदति तस्मात्
 भक्तौ कृत्स्नस्य स्वफलस्योत्तर्भावोक्तिश्च तस्मै योपसंहारे युक्तः २३

परमप्रकृतौ सांख्ययोगाद्युपसंहरति। एतन्नरिति तथा च ज्ञानेनैव प्रकरणेन तत्र प्रकरणेन विना भक्तिः सङ्गभावमत्र नरिति भावः तथा चोक्तं भगवता भक्त्या मा
मभिजानातीति। अजिरपियस्य देवपरा भक्तिर्यथा देवतया गुरोः। तस्मै ते कथिता स्युः। प्रकाशते महात्मन रतिभक्तेर्ज्ञानागले रण्यति न दयं संग्रहः क
र्मभिर्भगवन् भक्तिर्भक्तोऽपरुपात्तया। ज्ञानेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मोऽसंग्रहः २३ इति नैलकंठोऽयं भारतभावे दीपे मोक्षमेषु नाग्यणीयं समाप्तं च
तुः समस्तधिकराततमोऽध्यायः। पद्यपि सुलभाजनकसंवादे समाप्तं संप्रवृत्तिं तत्रापि सर्वैः प्रकारैः सुखे हेतुत्वेन प्रवृत्तः को वाऽश्रम इति जिज्ञास

एतन्ने कथितं पुत्रपत्यावदनुष्टुतः सांख्यज्ञानेन तथा योगे यथावदनुवीर्यतं २३ शान्तौ मोक्षधर्मेषु नाग्य
रायणीयं समाप्तं। युधिष्ठिर उवाच धर्माः पितामहे नोक्तो मोक्षधर्मोऽश्रिताः शुभाः धर्ममाश्रित्वा श्रेष्ठं वक्तुमर्ह
ति ते भवान् ।

४१

यादृच्छति धर्मा इति श्री श्रीमता आश्रितं मध्ये श्रेष्ठं प्रपन्नं मधमे आश्रमधर्मे वक्तुमर्हति भवान् अयं भावः समाप्तः श्रेष्ठोऽपि तद्गमनात्पुनरे
यत्नात् यथा कृतं वैवमुलभाजनकसंवादे आश्रितं तत्रापि तुल्येन ग्रहणं ग्रहणं केः एतन्निमित्तं शुकास्तुत्यामुच्यते केन हेतुनेति तत्राह पातितं कलौ सं
भावितं श्रुतान् श्रयानः पतत्यधश्चित्तायेन पत्रपातितं नास्ति ऊर्ध्वगतिश्च सर्वैः प्रकारैः संभाव्यते तादृश आश्रमः प्रवृत्तः कश्चिदप्युच्यते प्राय इति १

मो०
५६७

सर्वत्राश्रमेवुद्दिष्टो धर्मः स्वर्गः स्वर्गसाधने सप्तफलं अवाधितमोक्षाख्यफलसाधनं च भवति साधने साध्या पचारः वदन् नियत्तदा नादीनि दूराणि यस्मिन् ३

567

भीष्म उवाच सर्वत्र विदिष्टो धर्मः स्वर्गः सप्तफलं महत् वदुद्धारस्य धर्मस्य नेह स्ति विफला क्रिया १ यस्मिन् यस्मिन् प्रविवि
धये यो यो याति विनिश्चये स तमेवाभिजानाति नाम भक्तमत्तम २ इमां च त्वेन रथाद्यश्रोतुमर्हसि मे कथां पुण्यशक्य
कथितो नारदेन महर्षिणा ४ महर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः पर्यतिक्रमणो लोकान्वायुरव्याहृतो यथा ५ सक
दाचिन्महेष्वासे देवा जालाय गतः संकृतस्वमहे देवा प्रत्यासन्नगतो भवत् ६ तं कृतक्षरामासीत्तत्पर्यं पृथ्वीपतिः
महर्षे किंचिदास्वयं मत्सिद्धं त्वयानघ ७ यदा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं स चराचरं राजकोटं हलीनि संसिद्धस्वरसि
साक्षिवत् ८ तस्य स्य विदितं लोकैर्देवैर्षतव किंचन श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ९ तस्मै राजन्सुरेन्द्राय
नारदो वदतां वरः आसीन्नायोपपन्ना यमोक्तवाचिपुलाकथां १० यथा येन च कल्मेन स तस्मै द्विजसत्तमः कथां क
कथितवान्मृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ११ शान्तो मोक्षधर्मेषु उच्छ्रितुपाख्याने १२ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५६७

यस्मिन् निनिर्सेव्याश्रमेषु स्वर्गो मोक्षाख्यस्ति तेषु यत्रैस्य रुचिस्तैः स कृतकृणो नान्यधर्मे वदु मन्ते इति प्रलोक्यार्थः ३ एवं सप्तपि न्यायागतधनस्य
हस्यस्य श्रुतमत्तं प्रतिपादयितुं सुदृष्टं पात्मानमारभते इमां च त्वेन रथाद्यश्रोतुमर्हसि मे कथां ११ अध्यायः ॥

आसीत् सोमान्वये अत्रिगोत्रे गता ध्या ज्ञानमार्गः ६ अध्यायः समुत्पन्नाश्च प्राश्नीयानि वं धनरज्जुः अध्यायः प्राश्नीयानि माह्वर इति ब्राह्मणात् । ते

ध्या २

भीष्म उवाच आसीत् किल नरैश्च महापद्मैः पुरे तमे गंगायादक्षिणोत्तरे कश्चिद्विषः समाहितः १ सौम्यः सोमान्वये वेदेन
ता ध्यात्स्निह्यन् संशयः धर्मनिर्णयितृ को धेनि तन्मोक्षो जितेन्द्रियः २ तपः स्वायं निरतः सत्यः सज्जन संमतः न्यायप्रोक्तवि
त्तेन सेनशीलेन चान्वितः ३ ज्ञाति संबंधि विपुले सत्ताद्याश्रम संमिते कुले महति विख्याते विशिष्टं वृत्तिमास्थितः ४ सपु
त्रान्वद्गुलान्दृष्ट्या विपुले कर्मणि स्थितः कुलधर्मोऽपि तोरणं न धर्मवर्गोऽपि स्थितो भवत् ५ ततः सधर्मवेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तं
मेव च शिष्टाचारं च धर्मं च त्रिविधं चित्तचेतसा ६ किं नु मे स्याद्युभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं इत्येवं विद्यते नित्यं न च या
ति विनिश्चयं ७ तस्येवं विद्यमानस्य धर्मपरममास्थितः कदाचिदिति धिः प्राप्नो ब्राह्मणः सुसमाहितः ८ स तस्मै सक्ति
यां च क्रेक्रियायुक्तेन हेतुना विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ९ श्रोतुं मोक्षधर्मं पुत्रं वृत्तं पुण्यं पापं चानि ब्राह्मण
उवाच समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाद्याधुने राते नद्य मित्रत्वमभिपन्नस्ते किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु १ गृहस्थधर्मविप्रैर्दृक्
त्वापुत्रं ते त्वहं धर्मपरमं कुर्या को हि मार्गो भवेद्विज २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाभिधानं शब्दं वं धनवाची ज्ञानं वं धन इत्यर्थः १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

मो०
५६२

आत्मानं आस्थाय आलम्ब्य एकस्व आत्मनः स्थितिं आत्मज्ञानार्थमेकचित्थास्थानं संयासं कर्तुमिच्छामि गुणैर्विषयप्राप्तौ निवृत्तं नेच्छामि यथा मे
हृदि निवृत्तं ॥ हारं कामयानो ध्येयं देवेण भोक्तुं नेच्छामि तद्वदित्यर्थः ४ कुतो धर्ममयः ज्ञवः कुतः कुत्राश्रमे ॥ ज्ञवसंसारविनशनासाधने ५ धर्मज्ञ
वापेक्षयो हेतुमाह संयु ज्यमाना नीतिशम्प आलोच्य निर्यात्मानो नीतिपीड्यमानानि सात्विकानि देवादीनि धर्मस्य मस्य ध्वजकेतवोपताकादेशेप
मि

568

अहमात्मानमास्थाय एकस्व आत्मनि स्थितः कर्तुं कांक्षामि नेच्छामि वदः साधारणो गुणैः ३ यावेदतस्तीति मेव यः पुत्र
फलाश्रिततावदिच्छामि पाथेयं मादातुं पारलौकिकं ४ अस्मिन् हिलोकसंभारे परंपारमभीक्ष्णतः उत्पन्ना मे मतिरियं कु
तो धर्ममयः ज्ञवः ५ संयु ज्यमानानि निशम्पलैके निर्यात्मानो निचसात्विकानि दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकेतुमालां प्रकी
र्य मारामुपरि प्रजानां ६ न मे मनोरज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीत्यर्थयतः परत्र तेनातिथेयुद्विवलाश्रयेण धर्मराध
मे विनियुं ह्यमांते ७ सोतिथिर्वचनेन स्पृष्ट्वा धर्मोभिभाषिणः प्रोवाच वचनेन शृणु प्राज्ञो मधुरयागिर ८ अति
थिरुवाच अहमप्यत्र मुद्यामिममाप्येव मनोरथः न च संनिश्चयं यामिव ऊह्ये विविष्टये ९ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५६२

माः रोगादयः स्तेषां माला संततिः तां दृष्ट्वा मे मनः भोगकाले निरज्यतीत्युत्तरेण संबधः ६ तर्हि किं भोगसंगिरज्यति नेत्याह यतीन्परिवाजकानपि परत्र
गर्हवस्त्वान्नादिकं प्रार्थयतः प्रार्थयमानान् दृष्ट्वा च यतिधर्मेषु मे मनोरज्यति अतः दोलायमानं मां धर्मनिपुं ह्य ७ ८ ९ ॥ ॥

२६१

१६ अध्यायः उप ३ चक्षुः श्रवाः सर्पः ४ त्रिविधकर्मज्ञानोपात्तात्मके ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केचिन्मोक्षप्रशंसतिकेचिद्यज्ञफलद्विजाः वानप्रस्थाश्रयाः केचिद्गार्हस्थ्यकेचिदास्थिताः १० राजधर्माश्रयकेचित्केचिदा
त्मफलाश्रयगुरुधर्माश्रयकेचित्केचिदाकृतसंयमाश्रये ११ मातरपितरकेचित्तपुत्रपुत्रोदिवंगताः अहिंसयापरेस्वर्गसत्ये
नचतथापरे १२ आहवेभिमुखाः केचिन्निरुतास्त्रिदिवंगताः केचिदुच्छ्रवैतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः १३ केचिदध्यय
नेपुक्तावेदव्रतपराः शुभाः बुद्धिमंतोगताः स्वर्गैतुष्टात्मानोजितैर्दिवाः १४ आर्जवेनापरेपुक्तानियतानार्जवैर्ज्ञानैः अजवो
नाकष्टैवैशुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः १५ एवंवद्विधैर्लोकेधर्मद्वारैरुत्तमैः ममापिमतिरविग्रामेघलेखेववायुना
१६ शान्तोमोक्षधर्मेषुउच्छ्रवत्युपात्माने अतिथिरुवाच उपदेशंतुतेविप्रकरिष्येह्यथाक्रमं गुरुणामेवयाख्या
तमर्थतत्त्वतुमशृणु १ यत्रपूर्वामिसर्गवैधर्मवक्त्रप्रवर्तितं नैमिषेणामतीतीरेतत्रनागाद्वयंपुरं २ समग्रेस्त्रिदशे
स्तत्रश्मसासीद्विजर्जभ यत्रैतानिक्रमवक्त्रेमाधातागजसत्तमः ३ कृताधिवर्साधर्मात्मातत्रचक्षुः श्रवामहान् पा
द्यनाभोमहानागः पद्मश्चेवविष्कृतः ४ सवाचाकर्मणाचैवमनसाचद्विजर्जभ प्रसादयतिभूतानिविविधैवर्त्तनि।
स्थितः ५ ॥ ॥

मौ०

५६६

५४

चक्षुः चक्षुरादिभ्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन ६ अतिक्रम्यउपगम्य ७ अभिकामिकैः अभिप्रैतैः ८ नित्यं सलिलं यन्निर्मलः नित्यसलिलः ११

साक्षात्मेदेनदनेनदरेनेतिचतुर्विधं विषमस्यसमस्यचक्षुर्भ्यानेनरक्षति ६ तमतिक्रम्यविधिनाप्रहृमहसिकंक्षितं सेते
परमकंधमेनमिथ्यादर्शयिष्यति ७ सहिसर्वातिथिर्नागेवृद्धिशास्त्रविशारदः गुणैरनुपमेयुक्तः समसैराभिकामिकैः
प्रहृत्यानित्यसलिलेनित्यमध्ययनेरतः तपोदमाभ्यांसेयुक्तोवृत्तेनानवरेणाच ८ यद्वादानपतिः क्षांतोवृत्तेचपरमे
स्थितः सत्तवागनस्यश्वशीलवान्नियतेन्द्रियः १० शेषान्नमोक्तावचनानुकूलोहिताज्जैवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः अवे
रुद्धूतहितेनियुक्तो गंगाहृदंभोभिजनोपपन्नः ११ शांतोमोक्षधर्मेमुच्छ्वस्तुपारब्धाने ब्राह्मणउवाच अतिभा
रोद्यतेसैवभारा वतरणमहत् पराश्यासकरंवाक्यमिदमेवभवतः श्रुते १ अध्वक्रांतस्पर्शयतेस्यानज्ञातस्वचास
ने तृषितस्वचपानीयंक्षुधानेस्वचभोजने २ ईक्षितस्वचसंप्राप्तिरत्नस्यसमयेतियेः एषितस्यात्मनः कालिवृद्धये
वमुजोयथा ३ मनसाचिंतितस्वचप्रीतिसिद्धिस्पदर्शने प्रह्लादयतिमांवाक्यमवतापदुदीरितं ४ दत्तचक्षुरि
वाकाशेयश्यामिविहृणामिच प्रज्ञानवचनाद्योपमुपदेशोहिमेकृतः ५ बाहुमेवंकरिष्यामियथाभेभाषतेभवान् ३मां
हिरजनीसाधोनिवसस्वमयासह ६

अध्यायः अति

२ ३ ४

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

राम०

५६६

च चतुर्थधर्मः मोक्षधर्मः तेन संयुक्तं ११ अध्यायः सवनानि १ २ ३ ४ ५ ६ ॥

प्रभाते यास्मिन् भवान् पर्याश्वसः सुखोषितः असौ हि भगवान् सूर्यो मंदराश्मिरवाद्युखः ७ भीष्म उवाच ततस्तेन कृता
तिथ्यः सौमिथिः शत्रुसूदन उवाच किल तारात्रिं सह तेन द्विजे न वै ८ चतुर्थधर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा व्यतीता सानि
शकृत्ता सुखेन दिवसोपमा ९ ततः प्रभातसमये सौमिथिस्तेन पूजितः ब्राह्मणो न यथा शक्त्या स्वकार्यमभिकांक्षता
१० ततः सविप्रः कृतकर्मनिश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजेनेन धर्मकृत् यथोपदिष्टं भुजंगे द्रुमं प्रायं जगाम काले सुकृते कनि
श्चयः ११ शांतो मोक्षधर्मेषु उच्छ्रित्युपायमो ने भीष्म उवाच सवनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च अभिगच्छ
क्रमेण समकंचिन्मुनिमुपस्थितः १ तस्मिन् तेन यथोदिष्टं नागं विप्रेणा ब्राह्मणाः पर्येष्ट्यैव यान्यायं प्रैव च जगाम सः
२ सो भिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थवित् प्रोक्तवानहं मस्मीति भोः शृणुं लंकृतं वचः ३ तत्र स्पवचनं श्रुत्वा रूपिणी
धर्मवत्सला दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नीपतिव्रता ४ सा तस्मै विधिवत् पूजां चैकधर्मपरायणा स्वागते नागते कृत्वा किंक
रे मीतिवा ब्रवीत् ५ ब्राह्मण उवाच विश्रान्तो भर्षितश्चास्मि भवत्याश्रुक्षयाय गिरां दृष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमं
६

मो०
५००

८ विवासकरणं प्रवासकरणं १३ अध्यायः अथ तेन ३ समतिक्रम्य उपेत ४ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

एतद्विपरमं कार्यमेतन्मेपरमेष्ठितं अनेन चोर्थेनास्पद्यसंप्राप्तः पन्नगाश्रयं ७ नागभार्योवाच आर्यः सूर्यरथं वोढुं
गतोऽसौ मासचारिकः सप्ताष्टमिदिने विप्रदर्शयिष्यत्यसंशयं ८ एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं मम भर्तुर्भवतु किंचित्वाप्तं किं
पतोतद्दृष्ट्वमे ९ ब्राह्मण उवाच अनेन निश्चयेनाहं साधिसंप्राप्तवानिह प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने १०
संप्राप्तस्यैव चावग्रमावेद्योहमिहागतः समाभिगमनं प्राप्तो वा अश्ववचनं त्वया ११ अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पु
लिने शुभे काले परिमिताहोरात्र्यौक्तं परिपालयन् १२ ततः सविप्रस्तान्नागी समाधाय पुनः पुनः तदेव पुलिनं नद्या
ः प्रययौ ब्राह्मणार्थमः १३ गंतोऽसौ क्षधर्मेषु उच्छ्वसु पाश्याने भीष्म उवाच अथ तेन नरश्चेष्ट ब्राह्मणेन तपस्विनी नि
राहोरेण वसताडुः स्वितास्तेभुजंगमाः १ सर्वे संभूय सहितास्वसनागस्य बांधवाः भ्रातरस्तनयाभार्यापयुस्तं ब्राह्मणं प्रति
२ ते पश्यन् पुलिनं तं वै विविक्ते नियतव्रते समासीने निराहोरे हि जंजप्य परापरं ३ ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चास
कृत् अचुर्वोक्थमसंदिग्धमातिथ्यस्य बांधवाः ४ पक्षो हि रिव सस्ते घप्राप्तस्येह तपोधन नचाभिभाषते किंचिद्वाहारं ध
मेव तल ५

राम०
५००

१३ अध्यायः अकृतार्थेन धर्मसेतुना १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

अस्मान्निमित्तं श्वासिवयंचत्वा सुपस्थिताः कार्यं चातिथ्य मस्माभिर्वयं सर्वे कुंडुविनः ६ मूलं फलं वापरो वापयो वा द्वि-
जसत्तम आहारहेतोरन्वा नोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ७ तत्कारणं भवता र्वेन निवसता त्वया बालदृष्टमिदं सर्वं पीड्यते
धर्मसंकरात् ८ नहि नो ब्रह्महाकश्चित्ज्ञाता पद्यन्तेऽपि वा पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन् देवता तिथिबंधेषु ९ ब्राह्मण उ-
वाच उपदेशेन युष्माकमाहारेणैवं कृतो मया द्विरुत्तं दशरात्रे वैनागस्यागमने प्रति १० यद्यष्टरात्रे गतिं कृते नागमिष्य-
ति पन्नगः तदा हारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतं ११ कर्तव्यं न वसंता योगस्य तां च यथा गते तन्निमित्तमिदं स-
र्वं नैतद्देवमिहा हेश्च १२ ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः स्वमेव भवन्तज १३ गुरुरकृतार्थो न र्षभ १४ शां-
तो मोक्षधर्मेषु उद्यद्देवसु पात्माने भीष्म उवाच अथ कालवद्वृत्तिर्येषां प्राप्ता भुजंगसः दत्ताभ्यनुतः स्ववेश्मक-
तकर्मविवस्वता १ तं भार्योप्युपचक्राम पादशौचादिभिर्गुरौः उपसन्नो च तं सा ध्वीपन्नगः पर्येष्टुत २ अथ
त्वमसि कल्पारिदेवता तिथिपूजने पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समं ३ न खल्वस्मकृतार्थेन स्त्रीबुध्यामा
द्देवीकृता मद्वियोगेन सुश्रौणिविमुक्ता धर्मसेतुना ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५०९

१२ मेमां प्रतिव्यातिकथयति १३ वर्तयन् आवर्तयन् ब्रह्मवेदं १४ दर्शनप्रवः हेसप १५ अध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नागभार्योवाच शिष्याणां गुरुभ्युष्माविप्राणां वेदधारतां भृत्यानां स्वामिवचनं रजो लोकानुपालनं ५ सर्वभूत
परित्राणां क्षत्रधर्मदोच्यते वैश्यानां यज्ञसंहतिरतिथेयसमन्विता ६ विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषाशूद्रकर्मकृता
गृहस्थधर्मो नागेंद्रसर्वभूतहितैषिता ७ नियताहारतानित्यं व्रतचर्या यथाक्रमे धर्मो हि धर्मसंबन्धादिद्विद्याणां विशेषे
षतः ८ अहंकस्य कुतो वापिकः को मे ह भवेदिति प्रयोजनमिति नित्यमेवं मोक्षाश्रमे भवेत् ९ पतिव्रता संभार्यायाः
परमोधर्म उच्यते तदीयं देशान्नागेंद्रतश्च तेन वेदिवे १० साहं धर्मं विजानेती धर्मनित्यं स्वपि स्थिते सत्यं यं कथमु
त्तमयास्यामि विपश्यं पथः ११ देवज्ञानं महाभाग धर्मचर्यो न हीयते अतिथीनां च सकारेणित्युक्ता स्पतंदिता
१२ सप्ताहदिवसास्त्वद्यविप्रस्य हागतस्मैवे तं चकार्यं न मे ख्यातिदर्शनं तव कांक्षति १३ गोमत्यास्त्वद्यपुलिने त्वद
र्शनं समुत्सुकः आसीनो वर्तयन् ब्रह्मवाहनाः शंसितव्रतः १४ अहं तेनेन नागेंद्र सत्यं पूर्वसमाहिता प्रस्थाप्यामत्स
काशंसः संप्राप्तो भुजगात्तमः १५ एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञस्तव गंतुं त्वमर्हसि दातुमर्हसि वा तस्पर्शनं दर्शनं प्रवः १६
शांतो मोक्षधर्मेषु उच्यते सुपात्माने ॥ ॥

राम०

५०९

अथ २ सौरभेयाः दिग्गंधवहाः ५ स्तोककः चातकः ६ हित्वा विना प्रतिपालयेत् प्राप्नुयात् तत् दर्शनं विना स्पृकोपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः अभिजेने सदंशे

शुभं
नारद उवाच अथ ब्राह्मणारूपेण कंतं समनुपश्यसि मानुषं केवलं विप्रदेवं वा वाचं चिस्मिन्ने १ कोहि मां मानुषः शक्नो
द्रष्टुं कामो यशस्विनि संदर्शनं रुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्ववद्विष्यति २ सुरसुरगणानां च देवर्षीणां च भाविनी ननु नागमहावीर्या
ः सौरभेयास्तस्मिन् ३ वंदनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः मनुष्याणां विशेषेणानां वक्ष्यति मे मतिः ४ नागर्षापो वाच
आर्जवेन विजानामि नासौ देवो नित्याशन एकं तस्मिन् विजानामि भक्तिमानिति रोषणा ५ सहकार्योतराकांक्षी जलं स्तो
कको यथा वर्णवर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव कांक्षति ६ हित्वा त्वदर्शनं किंचिद्दिग्भ्रमं प्रतिपालयेत् तुल्योऽप्यभिजेने जातो
न कश्चित्पर्युपासते ७ तद्दोषं सहजं तत्कालमेतद्द्रष्टुमर्हसि आशेषे देन तस्या घनात्मानं द्रष्टुमर्हसि ८ आशपात्य
भिपन्नानामकृत्वा शुभमार्जनं ९ जावा राजपुत्रो वा भूरा हस्ते वयुर्जते ६ मौने ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो मह
त् वाग्मि त्वंसत्पवाक्येन परत्र वसहीयते १० भूप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंमिता न्याप्य स्वार्थं स्पृशेत् प्राप्तिं कृत्वा प्र
तमुपाश्रुते ११ अभिजेतामसंश्लिष्टं हृत्वा चात्महितं क्रिया नयाति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः १२

जातः तुल्योऽपि त्रयोनागोऽपि कश्चित् न पर्युपासते परित्यज्य न अस्ति अतिथिस्तत्कालं त्वत्काले आसि रम्यः ७ सहजं सर्पसंजातिजं ८ भूरा हस्ते व
भूरा हस्ते व १० ११ १२

मो०

५७२

572

१० अध्यायः सपन्नग २ क्षाम्यक्षमापनंरुता १ ४

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नागउवाच अभिमौनेर्नमानोमेजातिदोषेणोवेमहान् रोषः संकल्पजः साध्विदग्धोवावाग्निनालया १३ नचरोषादहं
साध्वीपश्येयमधिकं तमः तस्य वक्तव्यतां योतिविशेषेण सुजंगमाः १४ रोषस्य हि वशं गत्वा रशग्रीवः प्रतापवान् तथाश
कपतिस्पर्द्धाहोरोमेरासंयुगे १५ अतः पुरगते वत्संश्रुत्वा रोमेरा निर्हते धर्मरा रोषे संविश्याकोत्तवीर्यसुताहताः १६ जा
महमेनरोमेरा सहस्रनयनोपमः संयुगे निहतो रोषात्कार्त्तवीर्यो महाबलः १७ ते देवतपसां शत्रुः श्रेयसां विनिपात
तकः निगृहीतो मयारोषः श्रुत्वा वचनं तव १८ आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनी यस्य मे त्वं विशालाक्षिभा
यागुरासमन्विता १९ स्वतंत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठस्यं सो द्विजः सर्वथा चोक्तवाचा कंसकृतार्थः प्रयास्यति २० शांती
मोक्षधर्मेषु उच्छेद्यपाख्यानं भीष्मउवाच सपन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणो प्रति तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचा
रयन् १ तमति कम्पनो गंदो मतिमान् स नरेश्वर प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्वा धर्मवत्सलः २ मोमोक्ष्याम्यभिभाषित्वा
नरोषं कर्तुमर्हसि इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थं किं प्रयोजनं ३ अभिमुख्यादभि- कम्पसे हात एच्छामि ते द्विज विविक्तेरो
मतीतीरेकं वा त्वं पर्युपासते ४

राम०

५७२

करणं

धर्मोपदेशं विद्विष्यतां नागं दृष्ट्वा गतं ६ अक्षेण शनिवारं ११ अनर्थः अर्थानभिः १२ आत्मानं ब्रह्म आत्मनो जीवस्य गतिं विप्रान्तिस्था

ब्राह्मण उवाच धर्मोपदेशं विद्विष्यतां नागं दृष्ट्वा गतं पद्मनाभं द्विजं श्रेष्ठतन्मे कार्यमाहितं ५ तस्य चाहमसान्निध्यं
श्रुतवानस्मितं गतं स्वजनं तं प्रतीक्षामि पज्जन्ममिव कर्षकः ६ तस्य चाल्लेशकरणं स्वलिकारं समाहितं आवर्तयामि
तद्दृष्ट्वा योगयुक्तो निरमयः ७ नाग उवाच अहो कल्याणवृत्तं त्वं साधुसज्जनवत्सलः अवाच्यस्ते महाभाग परं स्नेहे
न पश्यसि ८ अहं स नागो विप्रैर्षयैः पश्यामं विदते भवान् आज्ञापय यथा सैरं किं करोमि प्रियं तव ९ भवेत्स्वजनादस्मि
संप्राप्तं श्रुतवानहं अतस्त्वा स्वपमेवाहं दृष्ट्वा गतो द्विज १० संप्राप्तश्च भवानघ कृतार्थः प्रतियासति विप्र
ध्वोमं द्विजं श्रेष्ठं विषये योक्तुमर्हसि ११ वेयं हि भवता सर्वगुरोः क्रीता विशेषतः यस्त्वमात्महितं त्वत्कामाभिवेहानुदध्य
से १२ ब्राह्मण उवाच आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनं लालसः कंचिदर्थं मनर्थेनः प्रष्टुं कामो भुजंग १३ अहमा
त्मानमात्मस्थो मार्गमारेण आत्मनो गतिं वा सार्थिनं महाप्रज्ञं च लब्धं त्वमुपास्मिह १४ प्रकाशितस्त्वस्वगुरोः यं शोभनं
भक्तिभिः शरणं ककरं संपश्येद्दृष्ट्वा त्वं प्रकाशितैः १५ " " " " " "

न आत्मस्थो विषये यो व्यावृत्तः संच विषये च लब्धं त्वं वा सार्थिनं महाप्रज्ञं च लब्धं त्वमुपास्मिह तया च न स्तोनापि विरक्तोऽसीत्यर्थः १४

१५

मो०

५७३

१६ अध्यायः विवस्व ४ तवात्तपुरोवातादिरूपेणविभज्य रिरामनीत्वा ५ महात्माः तर्कामी ६ पारश्चर्यादोऽवयवः नीलमेघरूपेणाप्ययमे

तस्मैपञ्चमुत्त न्नेष्टिंधितमनिलाशन पश्चात्कार्येवदिष्मामि श्रोतुमर्हति तद्द्वान् १६ शान्तोमोक्तधर्मेषुउच्छ
वसुपाख्यानं ब्राह्मणउवाच विवस्वतो गच्छति पर्ययेरावोदुभवांस्तरथमेकचक्रं आश्चर्यंभूतयदि तत्र किंचित्
दृष्टं तया संसितुमर्हसितं १ नागउवाच आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान्बुधैः यतोभूताः प्रवर्तन्ते सर्वे
त्रैलोक्यसंमताः २ यस्मिन्महत्सुषुणास्त्रिविहंगमाः वसंसाश्चित्तमुनयः संसिद्धोदैवतैः सह ३ यतोवा
युर्विनिः सत्पस्यैरश्म्याश्चित्तमहात् विजृम्भसंवेरतत्रकिमाश्चर्यमतः परं ४ विभज्यन्ततुविप्रर्षेप्रजानाहितका
मया तोयं सृजति वर्षासुकिमाश्चर्यमतः परं ५ यस्मिन्मंडलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा दीप्तः समीक्षते लो
कानुकिमाश्चर्यमतः परं ६ शुक्लो नामासितः पादोपश्चवारिधेरेंवरे तोयं सृजति वर्षासुकिमाश्चर्यमतः
तः परं ७ योऽष्टमांसांस्तु चित्नाकिरणेनेक्षितं पयः प्रत्यादेते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परं ८ यस्मिन्
जोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः यतो वीजं मही च ये धार्यते स चराचरं ९ यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्त
मः अनदिनिधनो विप्रकिमाश्चर्यमतः परं १०

ववर्षतीत्यर्थः ८ यतः सूर्यात् वीजं श्रीषधं ९ १० १०

राम०

५७३

११ पृथ्व्यायुगं फलं सर्वं प्रसादितं प्रतीकांश्च आदिंस्तत्तत्तुल्यं न संभूतं समदृश्यत इष्टं १२ सतीति देवभूतं परांशं दृश्यते १ अध्यायः अनिलसंज्ञो व-

आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मेष्टुण विमले यन्मया दृष्टं मेवैव सूर्यसंश्रयात् ११ पुणमध्याह्नसन्नेपलोकास्तपतिभा
स्करे प्रसादितप्रतीकाः सर्वतः समदृश्यत १२ सलोकांस्तेजसा सर्वांस्तु भासानि विभासयन् आदित्याभिमुखो भवेति ग
गनं पाटयन्तिव १३ कृताकृतिरिव ज्योतिर्माप्यते जगत्त्रिभिः अनिष्टं न ह्येव गद्वितीय इव भास्करः १४ तस्याभिगमन
न प्राप्तौ हस्तोदन्तौ विवस्वता तेनापि दक्षिणो हस्तोदन्तः प्रत्यक्षतायिना १५ ततो भिलैव गगनं प्रविष्टो रश्मिर्भंडले
एकीभूतं च तेजः क्षणनादित्यतां गते १६ तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजः समागमे अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्या
योपमागतः १७ तेवयं जातसंदेहाः पर्यपृच्छामहे रविं कण्ठदिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः १८ इति श्रीमहाभारते
शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म उच्छ्रित्युपाख्याने सूर्य उवाच नैष देवो निलसंज्ञो नासुरो न च पन्नगः उच्छ्रतिव्रते सिद्धो मतिरे
ष दिवंगतः १ सप्तमूलफलाहारः क्षीरार्णवाशनल्लथा अप्रमक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः २ भव
स्वानेन विप्रेण संहिताभिरभिदुतः स्वर्गद्वारे कृतोद्योगो येनासौ प्रिदिवंगतः ३ असंगतिरनाकांक्षी निसमुच्छ्रितस्तथा
नः सर्वभूतहिते युक्तस्त्वविप्रो भुजंगमाः ४

हिः २ ३ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्ववृत्तिमिति यत्रैवो महावाङ्मनः शाश्वतः पुरुषोत्तमः अनादिनिधनो विप्रकिमार्ग्यमतः परमिति यः पूर्ववत् आदिमानं वर्त्तनी पुरुषोत्तम उक्तः सर्ववत् सर्व
वचाह स्यात्वायं पुरुषोत्तमश्चासावदित्येक इति हृत्पादिस पुरुषोत्तमो महावत्मानकारणात्मनाः भद्रैः पिकायोत्तना आवयोर्भद्रो भविष्यतीत्या
शक्याहयोहं सर्ववत् भगवानपि तु गृह्ये वधारणं एतेन भद्रं भद्रं यक्षो निरस्तः भूतानि विपदादीनि सर्वं यत्र गताः प्रलयकाले तदेव ब्रह्म स्मर्यते

यस्य सर्वं सर्वं वाह्यो हं स तु भवानपि अहं भवांश्च भूतानि सर्वं यत्र गताः सदा च आसीत् न मे भोगपते संशयः पुण्य
संशये सोहमुं व्रतसाधो चरिष्याम्यथ साधनं २ एष मे निश्चयः साधो हतं कारणा मुत्तमं आसं वयमिभद्रं ते कृता
योस्मि भुजंगे १० इति श्रीमहाभारते राणातिपर्वणि मोक्षधर्मेषु उच्छ्वसु पाद्यानि भीष्म उवाच स चामेवोरा
श्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः दीक्षां कांक्षीत दारुणं श्रवणं भार्गवं श्रितः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्च उच्छ्वसु व्रतेः सूर्यप्रवेशमात्रप्रयोगेनैव ज्ञानं निश्चितं चेद्वाकादिति भावः च भोगपते भोगो गृहिकुं लेत स ते भोगिपते इति स्वयः
पारः १० अध्यायः १८७ दीक्षाभौरप्रायश्चित्तादि पूर्व उच्छ्वसु व्रतस्वीकारस्तदर्थी १ १ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०

५७५

तदेनप्रवेनेनयद्यपि सर्वे आश्रमेषु मोक्षोक्तिस्तथापि गार्हपत्यमेव स्वाध्यायव्रतपमनियमशमदमाद्यु येतमाश्रमांतरधर्मोपायमाश्रयश्चित्ते
वकात्मेन सर्वधर्माः संभवन्तीति तेनैवायं संहारः कृतः यथाच्छंदोग्ये ब्रह्मसंस्थाः सतत्त्वमेतीति सामान्योक्त्यै प्रतिपादकेन केन सत्यपि आचार्ये
कुलाद्वैदमधीत्ययथाविधानं गुरोः कर्मोतिशेखराभि स मातृत्वं कुटुंबेषु चोदितं स्वाध्यायमधीया नाधार्मिकांश्चिदध्यात्मनि संवेदियाणि प्रतिष्ठा
प्याहिं सत्सर्वाणि भूतान्यत्र तीर्थेभ्यः सखत्वेन व्रतपन्ना चरायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च युनरावर्त्तत इति गृहीतो वो

575

सतेन कृतसंस्कारो धर्ममेवाभिनिस्थितान् तथैव च कथामेता राजन कथितं वास्तदा १ भार्गवेणापि राजेन्द्रजन
कस्य निवेशने कथे प्राकथिता पुराणानां राशय महात्मने २ नारदेनापि राजेन्द्रे वैदस्य निवेशने कथिता भरत
श्रेष्ठेष्टेनास्त्रिष्टकमेणा ४ देवराजेन च युगं कथिते प्राकथा शुभा समस्तभ्यः प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसु
धाधिप ५ यश्च समरमेणा युद्धमासीत्सुदारुणं वसुभिश्च तदा राजन कथेयं कथिता मम ६ पृष्मता
यतत्वेन मया चैवोत्तमा तव कथेयं कथिता पुराणा धर्म्या धर्मभूता च ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यसंहारः कृतः तत्रैव कृत्वा अथ धर्मसमाप्तेः यथोक्तं भगवता वादरायणेन कृत्स्नमावाचुर्गृहीतोपसंहार इति तथेहापि सुलभाजनसंवा
दे सम्यासम्याधिकोसिद्धेपि उच्छृत्वा स्वामेन गृहीतो वोपसंहारः प्रदर्शितः अतिशेखराभिः शेषेणाकृतैः सध्याहारः धार्मिकानुपावहा
न धर्मान् सर्वे दियानि प्रतिष्ठाप्य तेन योग उक्तः तीर्थेभ्यः यन्तेभ्य इति अतिपदानामर्थः यत्र कुत्राप्याश्रमे जितेन्द्रियो ध्याननिष्ठा मुच्यत इत्यु
क्तं भवति तथैव च कथामेतामित्यादिना वंश उक्तः ७

राम०

५७५

मो०

५७६

परकृतिसरूपेणार्थवादेन निष्कामस्वकर्मवर्जितेन्द्रियेण कर्त्तव्यं न देवगोचरमित्याशयेनादेन आसीदिति च उपसेहरति सेवेति यमाः अहिंसादयः नियमाः
शौचादयः वनोत्तरं वनमध्यं प्रविष्टः उच्छ्रिताः कणाश्चादाने कणाश्चाद्येन शिले परिगृहीते परिमितं उच्छ्रिताः शिलाजिते मन्त्रमग्न्युपनिषत्सु कृतं उच्छ्रिते
नेति प्रायेति शेषः ६ वेदोत्तरं लक्षणायेन कृतं विधिविहितौ तौ यथा नारायणायैतर्कधारेण मिश्रान् परिपति मरितौ पोतल गंगाधरायै वेदे संगे पितृव्यं च

धर्मः

जय

यदयं परमोपमा पृथुसिंहात् आसीद्दीरोऽस्य नाकांक्षी धर्मार्थकरो नृप च सर्वकिल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपीति
प्रतिदेशितात्मकतः यमनियमसहो वनोत्तरं परिगृहीतौ उच्छ्रिताशनप्रविष्टः ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारतशतसाहस्र
स्यासंदितायां विष्णोः कथाशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पुरुषोत्तमस्य पात्याने समाप्ते इति समाप्तं चेदं शान्ति
पर्वे ॥ शुभं भवतु ॥ अस्यानुशासनिकं पर्वमविष्पति तस्यायमाद्यश्लोकः युधिष्ठिर उवाच शमो व
ऊविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह नच मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वा हृदयं संवत् १८३० समरनाम वैशाख
मासे कृष्णैश्वरे चतुर्दश्याय भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तः लीतं श्री सणकाययो देव्याशो लीषाममदोषनदियते

वमथपितरं रक्षिणामृत्पुपांस्तौ प्रोते चित्तमणिं यः शरणा मुपगमो भूभिर्गोपालदेवं १ आकरोन्मोक्षधर्मो न नीलकण्ठः समासतः अनेन प्रीयतां
देवो गिरिजायतिरभयः २ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाराणामर्थादाधुं धरं धरं चतुर्दश्याय भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तः लीतं श्री सणकाययो देव्याशो लीषाममदोषनदियते
वरीपे मोक्षधर्मार्थप्रकाशः समाप्तिस्तु ॥

राम०

५७६

ॐ

शातपथ पत्रे ५१६ अथ ३ अथ राजा ३ एतत्
देवता जगत् श्री काश के वजीरी मल जम के

शांति पूर्व मोक्षधर्म
५७६

५३५१६ ५३१ ५१६

